DR MILAN M. STOJADINOVIĆ

NI RAT
NI PAKT

JUGOSLAVIJA IZMEDJU DVA RATA

BUENOS AIRES

Copyright 1963 by „El Economista“,
Empresa Editorial S. R. L., Buenos Aires, Argentina

Umesto predgovora

Dela velikih ljudi, poput džinovskih spomenika, ne mogu se sagledati, a još manje oceniti, iz neposredne blizine. Da bi se nepristrasno sudilo o radu Dra Milana Stojadinovića, potrebno je da zub vremena spere osećanja netrpeljivosti i da veo zaborava prekrije ljudske slabosti, a napose zavist i zaslepljenost. Potrebno je da se potpuno stišaju razbuktale strasti, kojima su naši političari preterano podležni. Tek kad se hladno i trezveno pristupi proučavanju naše bliske prošlosti, onda će i obilan, plodonosan rad ovog velikog srpskog rodoljuba i jugoslovenskog državnika biti pravilno shvaćen.

Delo NI RAT NI PAKT, koje predajemo našoj javnosti, na čitanje i ocenu, nesumnjivo će u mnogome doprineti da se ubrza hod vremena i da se piščev lik, njegovo delo i njegove zasluge, još više ispolje u svetlosti neiskrivljene istine.

Pisano lakim i veoma zanimljivim stilom, bez suvišne dokumentacije i uz oskudne zabeleške, ovo delo iznosi i tumači istorijska zbivanja u Jugoslaviji, počev od njenog stvaranja pa sve do uoči njene propasti. Najpre kao budan posmatrač, zatim kao vredan saradnik i najzad kao neposredni tvorac naše nacionalne povesti, Dr Stojadinović nam otkriva mnoge nepoznate i dosada neshvatljive pojave u našem javnom životu.

Započeto u dokolici, 8 jula 1940, u Karanu, malom i šumovitom zaseoku pokraj Užica — gde je bio zatočen bez suda i presude — ovo znamenito delo plod je predanog rada iz poslednjih godina piščevog života. Može se reći da su završne stranice napisane neposredno pred preranu smrt, oktobra 1961 godine. Samo na taj način mogao je pisac da odgovori svojoj osnovnoj zamisli da svom narodu pruži nepobitne

činjenice, onako kako su se zbile, u svom pravom i nepatvorenom obliku. Radi toga pisac nije štedeo ne samo svoje protivnike, nego ni bliske saradnike, pa ni samog sebe.

U ovoj knjizi nema zlobe, nema pakosti. Nema ni traga neke osvetoljubivosti, uprkos toga što je pisac toliko puta bio izvrgnut grubim napadima, koji su išli od klevete i vredjanja pa sve do zločinačkih pokušaja da ga liše života. Širokogrud, kao što to dolikuje pravim velikanima, on je svojim protivnicima odavno oprostio sve grehe počinjene prema njemu lično. Medjutim, nije mogao da predje ćutke preko grehova i zločina počinjenih prema našim narodima, a u prvom redu srpskom, koji je najviše stradao i podneo najveće žrtve. Njegova je dužnost bila da ukaže na krivce i da podigne glas optužbe protiv svih onih, čije su bolesne i nazajažljive ambicije gurnule Jugoslaviju u tragediju „bez Kosova, goru od Kosova".

Naslov ove knjige, sažeto i rečito, obeležava osnovnu liniju spoljne politike, koju je Dr Stojadinović uveo i sprovodio. Politička i državnička mudrost ogledaju se ponajviše u ispravnoj oceni postojećeg stanja i u tačnom predvidjanju razvoja i dogadjaja. Pisac je neosporno obilato raspolagao ovim tako važnim i neophodnim darom. U njegovoj delatnosti, na krmilu državnog broda, nije bilo neprijatnih iznenadjenja. A „bura koja se približavala" nije ga zbunila niti zatekla nespremnog, kao što je to bio slučaj sa nekim, daleko nadmoćnijim zemljama i njihovim upravljačima. U bespuću mračnih i vrtoglavih zbivanja, on je sigurnom rukom vodio naš brod u tihim vodama stroge neutralnosti.

Ni rat — ni pakt! Najbolje od četiri moguća rešenja. Ali takvu politiku mogao je uspešno da sprovodi jedino Dr Milan Stojadinović, učenik i naslednik neumrlog Pašića. Krivudava, nedosledna i nedorasla uprava, posle njegovog pada, nije mogla da spreči propast, u koju je zemlja srljala. Bez preterivanja može se reći da je sudbina Jugoslavije bila zapečaćena onog zlokobnog 4 februara 1939 godine, kada su žalosne ambicije uklonile poslednju i jedino moguću priliku da se zemlja poštedi grozota spoljneg i unutrašnjeg rata. Tog dana stavljena je u pokret lančana reakcija, koja je neumitno povela Jugoslaviju u sunovrat. Uklanjanje Dra Stojadinovića dovelo je, u krajnjoj liniji, do sramne kapitulacije 25 marta 1941, a ova do narodnog gneva i zbacivanja omrznutih vlastodržaca. Hitler je revolt srpskog naroda shvatio kao ličnu uvredu, pa je naredio „kaznenu ekspediciju", sličnu onoj Franje Josifa iz 1914...

Nizali su se dogadjaji, jedni žalosniji od drugih. O njima pisac ne govori jer u to vreme on je bio lišen slobode i bez ikakve moguć-

nosti za bilo kakvu političku aktivnost. Svoje delo počinje i završava jednim nečuvenim postupkom, svojim nasilnim odvodjenjem iz zemlje i izručenjem jednoj stranoj sili, na teritoriji prijateljske i savezničke Grčke.

Prah njegov počiva u dalekoj Argentini, koja mu je pružila svesrdno gostoprimstvo, a kojoj se on odužio ostavljajući joj u trajno nasledstvo jedan lep primer stručnog novinarstva. Uvereni smo da će duh velikog srpskog državnika steći mir i pokoj kada ovo delo — kao kruna njegove pisane delatnosti — dopre u mnogobrojne ruke čitalaca i kod njih stvori pravičan sud o njegovom radu.

Izlišno je naglasiti da je ovo delo posvećeno, u prvom redu, srpskom narodu, iz koga je Dr Stojadinović ponikao i za čije se dobro i blagostanje neumorno i predano borio celog svog veka, do poslednjeg daha.

S A D R Ž A J

	Umesto Predgovora	III
	Uvod	1
1	U kući mojih roditelja	5
2	Početak školovanja	9
3	Ideja o Ujedinjenju svih Južnih Slovena	15
4	Crkvena mantija ili civilno odelo	22
5	Doktorska titula	27
6	Srpske diplomate i život u Parizu	34
7	Onaj drugi Pariz	38
8	Početak Balkanskih ratova	42
9	Iz rata u rat	48
10	Vojna služba	54
11	Sarajevski atentat	60
12	Austro-Ugarska objavljuje rat Srbiji	67
13	David tuče Golijata	72
14	Exodus	82
15	Bez kuće i kućišta	92
16	Život u Skadru	101
17	Na obali Jadranskog Mora	109
18	Vlada u izgnanstvu	116
19	Solunski proces	128
20	Pripreme za povratak u zemlju	138
21	Od Krfa do Beograda	146
22	Reorganizacija Ministarstva finansija i rastanak s njim	153
23	Interval	162
24	Ministar finansija	170
25	Borba na četiri strane	177
26	Kraljeve finansije	183
27	„Intermezzo“ od sto dana	195
28	Medju Crnogorcima	205
29	Sporazum Pašić-Radić	215
30	Finansijska misija u Parizu i Vašingtonu	223
31	Susret sa Churchillom	239
32	Smrt Nikole Pašića	244
33	Aca Stanojević, naslednik Pašićev	252
34	Pitanje časti	260
35	Ubistvo Stjepana Radića	273
36	Sudjenje Puniši Račiću	280
37	Kralj Aleksandar ukida Ustav	285
38	Početak prijateljstva sa princom Pavlom	291
39	Neuspeh ličnog režima	298

40 Tragedija kralja Aleksandra ... 308
41 Knez Pavle postaje Namesnik 314
42 Narodna žalost 319
43 Po treći put Ministar finansija 323
44 Pad Bogoljuba Jevtića 332
45 Prvi dani moje Vlade 340
46 Osnivanje Partije 349
47 Odgovornost Mussolinija i Hortija .. 355
48 Pukotine u Maloj Antanti 360
49 Evropa pred Hitlerom 365
50 Zategnuta situacija u Parlamentu 373
51 Atentat u Skupštini 379
52 Smenjivanje generala Petra Živkovića 384
53 Bugarska, zemlja konspiracija 393
54 Avanture pukovnika Velčeva 401
55 Poseta Istambulu 414
56 Sa Kemal Ataturkom 420
57 Spoljna politika Turske i Jugoslavije 434
58 Tête à tête sa kraljem Borisom 441
59 Sporazum sa Italijom 447
60 Preokret u spoljnoj politici Jugoslavije 463
61 Prvi susret sa Mussolinijem 478
62 U poseti kod italijanskog Kralja i Pape 486
63 Sastanak sa Hitlerom 494
64 Šta sam video od nacističke Nemačke 504
65 Razgovor sa Dr Mačekom 512
66 Bura oko Konkordata 519
67 Pomirenje sa Crkvom 538
68 Uspesi na svim poljima 544
69 Izbori decembra 1938 554
70 Rasćišćavanje odnosa 561
71 O podeli Albanije 566
72 Nož u ledja i rastanak sa knezom Pavlom 575
73 Šta je Knez kazao o padu moje Vlade 584
74 ...A šta nije kazao 599
75 Mračni planovi 609
76 Nejaki Uroš 618
77 „Il grosso colpo“ 630
78 Zatišje pred buru 643
79 Put u propast 650
80 Gubitak slobode 663
81 U internaciji 677
82 Prokletstvo 688
83 Sudjenje ili sloboda 699
84 Zločinačke namere 710
85 Kidnapped 720
86 Politički zatočenik Njegovog Britanskog Veličanstva 731
87 Bog je pravedan 740
Registar imena 749

U V O D

„Notom od 15 marta 1941 bivša jugoslovenska Vlada obavestila je Vladu Njegovog Veličanstva da namerava da protera g. Stojadinovića i da se nada da će ga Vlada Njegovog Veličanstva primiti na svojoj teritoriji i tamo zadržati. Vlada Njegovog Veličanstva je saopštila svoju spremnost da izadje u susret željama jugoslovenske Vlade. Usled toga g. Stojadinović se sada nalazi u britanskim rukama i biće zadržan u internaciji na našoj teritoriji."

To je bio odgovor vice-ministra za spoljne poslove Richard Austen Butler-a u Donjem Domu, 2 aprila 1941, na pitanje narodnog poslanika Mander-a, povodom vesti o mome interniranju na teritoriji Britanske Imperije.

Mene je jugoslovenska policija predala engleskim vlastima u Solunu, na grčkoj teritoriji, 18 marta 1941. U to vreme Jugoslavija nije bila u ratu ni sa kojom državom, premda je Drugi svetski rat bio počeo u Evropi 1 septembra 1939. U Grčkoj, koja je od oktobra 1940 bila u ratu sa Italijom, nalazile su se britanske trupe da pomognu grčki otpor prema neprijatelju sa zapada i da pripreme zemlju za napad koji je ubrzo imao da dodje od strane nemačkih trupa preko bugarske teritorije, sa severa.

Englezi su me transportirali iz Soluna preko Sredozemnog Mora, Sueckog Kanala i Crvenog Mora na ostrvo Mauritius, u Indijskom Okeanu.

Retko ko da zna što o toj maloj koloniji Britanske Krune. Filatelistima je ona poznata po najskupljim poštanskim markama na svetu. Romantizmu naklonjenoj omladini ona je poznata ako se kaže da se ostrvo nekada, u XVIII veku, dok je bilo u rukama Francuza, zvalo „Ile-de-France", gde se - prema romanu Bernardin-a de Saint-Pierre -- odigrala idila jedne idealne platonske ljubavi izmedju dvoje

mladih: Paul i Virginie, sa tragičnim svršetkom po lepu devojku, koja se udavila u morskim talasima, skoro pred očima njenog mladog prijatelja.

Ako, medjutim, želite pronaći na geografskoj mapi gde se nalazi to ostrvo treba ga tražiti na 80 km. istočno od Madagaskara. Nasuprot ogromnim razmerama Madagaskara, Mauritius je vrlo mali: 60 km dužine sa 45 km širine. Na mapama je obeleženo jednom crnom tačkom, za koju ste u nedoumici da kažete: da li je to namerno obeležena tačka, prilikom štampanja, ili je to crna mrlja, koju je napravila neka rdjavo vaspitana muva, koja se tu slučajno zaustavila.

Tamo, u internaciji, na 10.000 km daleko od svoje otadžbine, odvojen od porodice i prijatelja, proveo sam punih sedam godina. Da bih prekratio dosadno vreme, izmedju ostalog, pročitao sam masu dela iz oblasti istorije, naročito razne biografije, počev od Plutarha i njegovih „Života slavnih ljudi", pa do najnovijih biografskih spisa Lytton Strachey-a „*Eminent Victorians*" i Winston Churchill-ovih „*Great Contemporaries*", ali nigde nisam našao slučaj izgnanstva istovetan s mojim.

U staroj Grčkoj postojala je kazna progonstva iz zemlje („ostracizam"), ali se ona izricala putem narodnog plebiscita, a prognanik je mogao slobodno da ide kuda želi i radi što mu se svidja. Medjutim u Kraljevini Jugoslaviji, u drugom odeljku Ustava, koji nosi podnaslov: „Osnovna gradjanska prava", u članu 9, izrično stoji propisano: „Nijedan gradjanin ne može biti izgnan iz zemlje." Slične zakonske odredbe postoje u celom civilizovanom svetu. Ipak mene su policijske vlasti putem grube sile „kidnapirale" i prebacile preko granice.

Oktobra 1937 bio sam zvanični gost britanske Vlade u Londonu, bio primljen u audijenciju i zadržan na ručku u Buckingham Palace kod Kralja i Kraljice. Ondašnji ministar spoljnih poslova, Anthony Eden, priredio je u moju čast banket, kome je prisustvovao i Winston Churchill, kako on to sam pominje u svojim memoarima. Medjutim, svega tri godine docnije, 18 marta 1941, postao sam politički zarobljenik te iste britanske Vlade, čiji je pretsednik u to vreme bio Winston Churchill, a Eden ministar spoljnih poslova.

Kako je do toga neverovatnog i monstruoznog interniranja došlo i zašto, biće objašnjeno u ovoj knjizi. Pozadina ovog izgnanstva i svc što mu je prethodilo sačinjava splet uzroka i posledica, koje su neminovno vodile Jugoslaviju u propast: u rat, spoljni i unutrašnji, u neprijateljsku okupaciju državne teritorije i medjusobno istrebljenje rodjene braće, da bi se na ruševinama Kraljevine Jugoslavije 1945, stvorila Federalna Narodna Republika Jugoslavija pod komunističkim šefom države, maršalom Josip Broz Titom.

Kao pretsednik Vlade i ministar spoljnih poslova Jugoslavije u

toku četiri godine (juni 1935 — februar 1939), neposredno pred početak Drugog svetskog rata, to jest u ono kritično doba novije svetske istorije, a koje je Sir Winston Churchill nazvao „*The Gathering Storm*", imao sam prilike da posmatram kako se ta bura sprema. Putovao sam do Pariza i Londona, Rima i Berlina, Praga i Bukurešta, Atine i Ankare. Tako sam upoznao sve vodeće ličnosti ondašnje Evrope: engleske kraljeve Eduarda VIII i Djordja VI, pretsednika Francuske Republike Albert Lebrun-a, Führera trećeg Nemačkog Reich-a Adolfa Hitlera, italijanskog kralja Vittorio Emanuela III i kraljicu Jelenu, Pretsednika čehoslovačke republike Eduarda Beneša, rumunske kraljeve Ferdinanda, Karola i Mihaila, bugarskog kralja Borisa, grčkog kralja Djordja, pretsednika turske Republike Kemal Ataturka, Ismet Inönü-a i Celäl Bayar-a (onda kao ministra pravde). Pored tih šefova država upoznao sam i sve njihove glavne saradnike, pretsednike vlada ili ministre, kao na primer u Engleskoj: Neville Chamberlain, Winston Churchill, Clement Attlee, Anthony Eden; u Francuskoj: Paul Reynaud, Pierre Laval, Camille Chautemps, Leon Blum, Henry Berenger; u Italiji: Benito Mussolini, conte Galeazzo Ciano, Dino Grandi i Dino Alfieri; u Nemačkoj: Reichsmarschall Hermann Goering, Joseph Goebbels, Konstantin von Neurath, Heinrich Himmler, Hjalmar Schacht, Walter Funk, Admiral Roeder; poljskog ministra spoljnih poslova pukovnika Bek-a, čehoslovačkog pretsednika Vlade Milana Hodžu, ministra spoljnih poslova Kamil Krofta; u Rumuniji pretsednika Vlade Georges Tatarescu i ministre spoljnih poslova Nikolu Titulescu, Victor Antonescu i Gregoire Gafencu; bugarske pretsednike Vlada Aleksandra Cankova i Georgi Kjose-Ivanova, turskog ministra spoljnih poslova dr. Tevtic Rüstü Aras; grčkog pretsednika Vlade Metaxas-a i mnoge druge. Godine 1937 posetio sam u Vatikanu Svetog Oca Papu Pio XI i njegovog tadašnjeg kancelara kardinala Pacelli (docnijeg papu Pio XII), kao što sam u Istambulu posetio i Patrijarha Vaseljenskog istočno-pravoslavne vere.

Interesantne odlomke razgovora ili pregovora sa svima tim ličnostima naći će čitaoci u narednim stranama. Ja ih opisujem onakve kakve sam ih ja video u neposrednom dodiru. Ne pišem njihove biografije — što će biti posao istoričara — nego samo pojedine crte. Iznosim utiske koje su oni na mene ostavili, ne samo kao velike istorijske ličnosti, nego i kao ljudska bića sa svima svojim vrlinama i manama običnih smrtnika.

U pisanju memoara trudio sam se da budem apsolutno nepristrastan i objektivan, kako prema drugima tako i prema samom sebi.

Njihov veći deo biće posvećen onome periodu moga života kada sam i sam „stvarao istoriju" kao pretsednik Vlade i ministar spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije i šef najveće političke stranke u zemlji. Medjutim biće u manjim potezima izložen i onaj raniji period

moga života, kada sam bio prvo svedok a posle i učesnik u burnim dogadjajima kroz koje je prolazila moja zemlja. Pre svega borba dveju vladajućih dinastija, zatim borba naroda za političke slobode, borba Srba za oslobodjenje i ujedinjenje triju bratskih naroda: Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu i najzad borba da se država sačuva i spase pred opasnostima, koje su joj pretile sa raznih strana.

Rodjen sam u Srbiji, zemlji Balkanskog Poluostrva, koje je u istoriji nazvano „bure baruta". Kroz moju otadžbinu su u Starom Veku prolazili, sa severa na jug, krstaši da oslobode Sveti Grob u Jerusalimu, a u Srednjem Veku otomanski osvajači, u suprotnom pravcu, sa juga na sever, da osvoje plodne krajeve Južne Evrope. Tu se susreću Istok i Zapad, istočno-pravoslavna vera i rimsko-katolička, dok se u ponekim krajevima nasuprot hrišćanskom krstu, uzdiže polumesec na minaretima muslimanskih džamija. Išlo se iz rata u rat sa dubokim promenama, koje oni neminovno za sobom donose. Srbi su ratovali sa svima svojim susedima na severu i jugu, istoku i zapadu. Rumuni su jedini izuzetak.

Tako je i moj život bio podložan ovim promenljivim vetrovima Balkana, prolazio sam kroz ratove i revolucije, živeo u blagostanju i bedi, bio na najvišim položajima u državi, da posle osetim kako su Capitol i Tarpejska Stena vrlo blizu jedno drugom...

GLAVA 1

U KUĆI MOJIH RODITELJA

Za ono što sam u životu postao, najviše imam da blagodarim svome ocu Mihailu. On je seljački sin, kao što je u ono vreme bilo 90% stanovnika. Rodjen je u selu Stopanji, blizu varoši Kruševca, koji je jedno vreme, u Srednjem Veku, bio prestonica srpskih vladara. Njegov otac zvao se Lazar, a pradeda Stojadin, od koga smo mi posle dobili porodično prezime i zvali se „Stojadinović", prema tadašnjem običaju i naredjenju Karadjordjevom, na početku XIX veka, o obaveznom uvodjenju porodičnog imena.

Majka mog oca zvala se Stanojka, rodjena Mutavdžić, o kojoj mi je otac sa pijetetom govorio .Ona je podnosila najveće žrtve samo da bi njen sin „lepojko" (moj otac je u mladosti bio vrlo lep čovek) mogao da „svrši škole". A „svršiti škole" nije bilo lako. Od Kruševca do Beograda - železnica nije bilo – - moj otac je išao peške: šest dana.

Kada je svršio Pravni fakultet dobio je prvo nameštenje u Kragujevcu i stanovao kod Jane, udove Marka Markovića, bogatog gradjevinskog preduzimača. Jana je bila vrlo energična žena. Tri puta se udavala i jedan od njenih muževa bio je Krsmanović, u čijoj se kući, na Terazijama, u Beogradu, 1 decembra 1918 proglasilo ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu.

Kod udovice Jane stanovala je njena sestričina Milica, kći Vladimira i Jelisavete Pavlović, rodom iz Gornje Vrbave, kod varoši Gornji Milanovac, u Srbiji. Tri godine čekao je moj otac mladu devojčicu Milicu dok nije navršila 17 godina i onda su se venčali. Godinu dana docnije rodio se njihov prvi sin, 4 avgusta 1888 u Čačku, gde je moj otac bio premešten u tamošnji sud. Dali su mu ime Milan, verovatno usled toga što je u to vreme vladao kralj Milan Obrenović, a kum je bio pristalica te dinastije. To prvorodjenče bio sam ja.

Moja majka takodjer je bila vrlo lepa žena, pravi pretstavnik čiste šumadijske rase, iz onog centra Srbije, oko planine Rudnika, u čijoj su najbližoj okolini buknula tri srpska ustanka: prvi pod Karadjordjem Petrovićem (1804), drugi pod Milošem Obrenovićem (1815), oba protiv turske okupacije i treći pod pukovnikom Dražom Mihailovićem (1941) protiv nemačke okupacije, u Drugom svetskom ratu.

Nasuprot mom ocu, koji je bio malog rasta pa su ga drugovi zato zvali „Mikica", moja majka bila je visoka i vitka. Njen praded po ocu, u pobočnoj liniji, bio je Melentije Pavlović, arhimandrit manastira Vraćevšnica i zajedno sa Milošem učestvovao u borbama protiv Turaka.

Ostalo je zabeleženo u istoriji našeg naroda kako su u boju kod Ljubića (1815) Turci bili potisnuli Srbe, tako da je njihov poraz izgledao neizbežan. U tom tragičnom trenutku Miloš primeti kako je arhimandrit kleknuo na kolena pa se moli Bogu. Povuče ga za rukav pa reče:

— Čuješ, oče, sada nije vajda moliti se Bogu, nego uzmi onaj doboš i lupaj, a ja ću trčati i vikati ne bi li se ljudi ustavili i povratili!

I doista blizu njih ležaše na zemlji doboš pored poginulog vojnika dobošara. Melentije odmah stade udarati u njega i Srbi se pomalo počeše pribirati i ponovo udare na Turke. Tako su odneli sjajnu pobedu, za koju poznati srpski istoričar M. Dj. Milićević veli da je „posvedočila ozbiljnost srpskog narodnog ustanka i obezbedila sve docnije uspehe". U bekstvu preko Morave poginuo je i turski komandant Čaja-paša.

Za ukazanu hrabrost i neumorno sudelovanje u ratovanju, Miloš je docnije, kada je uspeo da postane vladajući Knez, nagradio Melentija te je postao Mitropolit Srbije (1830). On je bio prvi Srbin na tom položaju, koji su dotle zauzimali isključivo Grci.

Medju Miloševim protivnicima naročito se istakao Toma Vučić Perišić, koji je takodje iz porodice moje majke, pošto je bio brat od strica Mitropolita Melentija. On je bio šef političke stranke koja se zvala „Ustavobranitelji". Sjajan govornik i veliki demagog, bio je jedno vreme najmoćniji čovek u Srbiji: „Prva ličnost u državi posle Kneza" — precizira prof. Slobodan Jovanović. Dodeljeno mu je zvanje „Vojvoda" sa titulom „Prevashoditelstvo". Čuven je bio njegov govor u kome je rekao:

— Ja se ne bojim nikoga: ni Knjaza, ni Sovjeta, ni popečitelja, ni mitropolita i niko ne treba da se boji koga. Mi smo svi ravni: što je Knjaz, to je i svinjar — što je svinjar, to i savetnik — što savetnik, to i terzija — a što terzija, to i sudija — a što sudija to i ja... Svi smo jednaki! Ne treba da se samo jedan greje na suncu, a mi svi da stojimo u ladu, i samo jedan da podigne glavu visoko, a mi svi da gledamo u zemlju, no valja svi da gledamo gore i svi da se grejemo na suncu...

„Ustavobranitelji" su uspeli da ograniče apsolutnu vlast kneza Miloša donevši Ustav (1830). Zatim su ga zbacili sa prestola (1839) pa i njegovog naslednika kneza Mihaila (1842) i doveli na srpski presto Aleksandra, sina Karadjordjevog. Kada je, medjutim, 1858 ponovo uspostavljena dinastija Obrenovića i vraćen na presto Miloš,

on se strašno osvetio Vučiću. Držao ga je, već ostarelog i iznemoglog, u tamnici i to sa okovima na nogama, kao najtežeg zločinca. U tamnici je i umro. Veruje se da je bio otrovan, po naredjenju Miloševom.

Tako su moji pretci, tokom vremena, od pristalica dinastije Obrenović, postali pristalice dinastije Karadjordjević i nosioci demokratskih ideja o ograničenju vladarskog despotizma.

Moj otac, kao član Radikalne stranke, čiji je šef bio Nikola Pašić, uzeo je vidnog učešća u političkom životu i kako su radikali čas bili na vlasti, čas u oštroj opoziciji prema kraljevima iz dinastije Obrenović (Milan i Aleksandar), to je i moj otac u toku svoje činovničke službe od preko 40 godina, bio čas unapredjivan, čas progonjen. Otuda je on često premeštan iz jednog mesta u drugo, čak i docnije, u vreme kada je postao sudija. Iako je demokratski Ustav od 1888 — koga su radikali napisali i uveli — predvidjao sudsku nezavisnost i nepokretnost sudija, za vreme Aleksandra Obrenovića sudska nezavisnost bila je više puta suspendovana. U to doba praktikovalo se da se Ustav ukine za jedan sat, u pola noći, a time se ukidala i nepokretnost sudija. Za taj jedan sat potpišu se ukazi, kojim se penzionišu ili premeštaju svi politički protivnici Vlade, a na njihove položaje dovedu sopstvene pristalice. Odmah zatim Ustav se vraća u punu važnost i tako novi sudski funkcioneri dobiju privilegiju stalnosti i nepokretnosti.

Kao što se vidi, sistem je prilično prost i duhovit, ali on je u porodici mog oca imao taj rezultat da smo se nas četvoro njegove dece, dva brata i dve sestre, svaki od nas rodio u drugom mestu: ja u Čačku, brat Dragomir u Užicu, sestra Nadežda u Kruševcu i najmladja sestra Radmila u Beogradu.

Celog svog života moj otac je pravio sudsku karijeru. Prešao je sve stepene, od najmanjeg pa do najvišeg, to jest do sudije vrhovnog Kasacionog suda. Kad je na svršetku godina starosti bio penzionisan, on je još nekoliko godina vršio advokatsku praksu.

Kao dugogodišnji sudija i advokat, on je poznavao psihologiju ljudi, imao veliko lično iskustvo i teško da bi ga neko mogao u nečemu prevariti. Kada bi mu se skrenula pažnja na izvesnu ličnost da bude oprezan u govoru s njom, on bi — pola u šali, pola u zbilji — imao običaj da kaže:

— Ne brini! Imao sam ja posla i sa većim zlikovcima!

Pouzdanost u sebe i u svoju ocenu ljudi i prilika ogledala se i u načinu njegovog govora. Često bi uzimao ton ironičan, pokazujući svoju superiornost, ali uvek na način da to drugog ne uvredi. Isto tako mnogo je voleo da se šali i da pravi viceve na tudj ali i na svoj račun. Kada bi mu neko hteo da polaska da je, s obzirom da je rodom iz najbliže okoline Kruševca, i on takodje jedan od potomaka srpskih junaka, koji su u borbi protiv Turaka ginuli na Kosovu

Polju „za krst časni i slobodu zlatnu", on bi taj komplimenat odbijao sa osmejkom:

— Najbolji Kruševljani pali su na Kosovu Polju pored svog Cara...

Kao sudija on se držao strogo pravnih propisa, zakonskih prava i dužnosti, bio strogo moralnog shvatanja kako u javnom tako i u privatnom životu.

Sa svojom ženom, mojom majkom, živeo je u najvećoj slozi i ljubavi. Nikad nisam čuo da su ikada izmenjali koju oporu reč.

Prema meni moj otac je bio i otac i drug. Pravili smo šetnje i izlete peške po okolini Kruševca. Kada bismo prolazili pored koga istorijskog mesta, on bi mi u dve reči objašnjavao njihov značaj.

Poreklo mog oca iz okoline prestonice cara Lazara i moje majke iz Rudnika, kao i njeno srodstvo sa herojima iz vremena borbe Srba za svoju nacionalnu slobodu, uticali su na mene da sam sa najvećim interesovanjem čitao sve što sam mogao naći u udžbenicima istorije i narodnim pesmama o boju na Kosovu i o prvom i drugom srpskom ustanku protiv Turaka.

To moje prvo vaspitanje u kući mojih roditelja bilo je, dakle, upućeno u čisto srpskom, nacionalnom duhu.

S druge strane, materijalne štete koje smo trpeli zbog progona, kojima je moj otac bio izložen kao član Radikalne stranke, u borbi protiv poslednjeg kralja iz dinastije Obrenovića, izazvali su kod mene ogorčenje na despotizam kraljevske samovolje i budili duh borbenosti radi trijumfa demokratskih načela i poštovanja čovekovih prava.

GLAVA 2

POČETAK ŠKOLOVANJA

Osnovnu školu sam počeo u Ćačku a dovršio u Kruševcu i tu pošao u gimnaziju, koju sam produžio u Užicu, gde sam učio treći, četvrti, peti i šesti razred.

U ova dva poslednja razreda počeo sam da se interesujem i za politička pitanja. U to vreme u Užicu, pa i u užičkoj gimnaziji bilo je dosta socijalista. Oni su krišom širili medju djacima „Radničke novine", zabranjen socijalistički list. Njegov naslov sa krupnim crvenim slovima privukao je moju pažnju i ja sam počeo da ga uzimam najviše zbog primamljivog spoljnog izgleda Nikad dotle nisam bio video novine sa crvenim slovima.

Tada sam upoznao Živka Topalovića, koji je po školi bio dve godine stariji od mene. On je docnije postao šef Socijalističke stranke u Jugoslaviji.

Topalović je bio organizovao mala predavanja za nas djake-socijaliste. Bilo nas je desetak. U nekom malom, siromašnom i mračnom lokalu tajno smo se sastajali. Moralo je to biti u dvorištu iza nekog dućana sa takozvanim „užičkim proizvodima", jer se osećao miris sušenih suraga, govedjih kobasica i svinjske pršute.

Mene je Topalović oduševio svojim vrlo ubedljivim izlaganjem teorije Karla Marx-a o stvaranju „viška vrednosti". Bilo mi je jasno da „višak vrednosti" potiče od neplaćenog rada i da prema tome kapitalista živi na račun radnika. Ova nepravda morala me je revoltirati.

Slušajući ta predavanja i čitajući „Radničke novine", meni je izgledalo kao da mi se otvara čitav jedan za mene novi svet, koji je interesantno upoznati, ući u njegove tajne i videti kako postaje, kako se razvija i kako ima da svrši. Sve su to Marx i Engels izložili sa gvozdenom logikom i sa njihovom teorijom o kapitalizmu i borbi klasa, predvideli i proračunali. Meni je to sve izgledalo tako jasno, prosto i ubedljivo.

Onda sam počeo tražiti i drugu socijalističku literaturu. Bilo je vrlo malo spisa na srpskom jeziku, obično u vidu malih brošura, u drečećim crvenim koricama, koje su već svojom spoljnom bojom odavale revolucionarne ideje, a svojim malim formatom bile zgodne za doturanje i skrivanje od profesora i roditelja. Moj otac bio je u

to vreme pretsednik Okružnog suda, najviši pretstavnik sudske vlasti u tome mestu, ugledan član jedne notorno anti-socijalističke partije. Ko bi mogao pomisliti da njegov sin ide na tajne, revolucionarne sastanke!

Ja sam išao i na javne zborove Socijalističke stranke, koja se zvanično zvala „socijaldemokratska". Siromaštvo stanovnika užičkog okruga uticalo je da je ta stranka imala izvestan broj, premda ne veliki, svojih pristalica. Na njihovim zborovima bi govorili njihovi prvaci, Dragiša Lapčević i Dimitrije Tucović, obojica rodom iz užičkog okruga. Nosili su velike crvene „leptir" mašne i kada bi govorili stalno su gestikulirali raširenim rukama. Dok je Tucović bio ugladjen, obrijan sa malim brkovima, Lapčević je nosio nakostrešene brkove i veliku bradu, raštrkanu u svima pravcima, pa je usto sa svojom razbarušenom kosom na glavi dosta ličio na Karla Marx-a, što je možda uticalo da ga nazovu „ocem srpskog socijalizma". Na njihovim zborovima, uvek van varoši — okolnost koja je meni olakšavala da im prisustvujem — nad uzdignutom tribinom za govornike bila je uvek istaknuta krupnim crvenim slovima socijalistička deviza: „Proleteri sviju zemalja, ujedinite se!"

U vreme mog bavljenja u Užicu posetio je grad kralj Aleksandar Obrenović sa svojom ženom Dragom. Većina naroda nije odobravala taj brak, jer se smatralo da nije dostojno da Kralj dovodi na presto jednu ženu, udovicu, stariju od njega 10 godina, a usto sa reputacijom moralnog vladanja na dosta niskom nivou. Govorilo se čak da je ona otrovala svog prvog muža, pukovnika Mašina.

Ja sam njihovom venčanju prisustvovao godinu dana ranije u Beogradu, zajedno sa svojim ocem, koji je morao doći kao član neke „deputacije iz naroda". Stajali smo na Kalemegdanu kada su oni u fijakeru prolazili ka Sabornoj crkvi, nasmejani, srećni i veseli.

Posle tog venčanja Kralj je putovao sa Kraljicom po zemlji verovatno u nadi da će se tako oboje približiti narodu" ili možda postati čak i „popularnim"...

Prvog dana Kraljevog bavljenja u Užicu priredjena je uveče obligatna bakljada i iluminacija varoškog centra. Mala električna centrala na reci Djetinji, kraj Užica, sva je brektala, čineći krajnje napore da osvetlenje bude što bolje.

Sa balkona prvog sprata gimnazijske zgrade govorio je skupljenom narodu Kralj, obučen u generalsku uniformu, naslonjen na sablju, sa Kraljicom pored sebe. Ona ga je držala pod ruku i pripijala se uz njega. Imala je na glavi šešir sa velikim obodom kako je onda bilo u modi. Belo nojevo pero bilo je prkosno zadenuto u njemu. Spoljni izgled njihove pojave na balkonu davao je utisak intimne, srećne ljubavi i kao da je želeo taj utisak još više pojačati, Kralj je počeo svoj govor čvrstim i jakim glasom (u ono vreme nije bilo mikrofona):

— Dragi moji Užičani! Kraljica i ja srećni smo...

Ne sećam se više sadržine tog govora, koji uostalom nisam sa mnogo pažnje ni pratio, više obuzet posmatranjem celog tog čarobnog prizora: kraljevski par na balkonu, oko mene hiljade ljudi, gologlavi, okrenuti u jednom pravcu, osvetljeni „morem svetlosti" kakvu dotle nisam nigde imao prilike da vidim.

Varoš Užice, po svojoj političkoj boji, u ogromnoj većini pripadala je Radikalnoj stranci, a njen prvak bio je prota Milan Djurić. Iako je svakako mnogo češće posećivao političke zborove i partijske konferencije, nego li božje službe u crkvi, kao sveštено lice, više nego drugi, nije mogao odobravati Kraljev izbor. A protin uticaj u narodu bio je veliki. Govorio je neopisanom brzinom. Sa njegovih 120 reči u minuti kao narodni poslanik u parlamentu zadavao je teškoće stenografima. Na zborovima medju narodom, okretao se na govorničkoj tribuni kao kakva čigra. Jedan od njegovih glavnih argumenata bio je uvek pozivanje na „pradedovske kosti". Imao bi običaj da kaže: „Pradedovske kosti traže od nas..." Ili: „Kosti naših pradedova gledaju nas iz grobova" i t. d. Taj patriotski ton u njegovim govorima imao je velikog uspeha, jer je znatan deo Užičana, poreklom iz susednog Sandžaka Novi Pazar, pobegao otuda usled turskih zuluma i sklonio se u slobodno Užice, ostavljajući kosti pradedova u turskom ropstvu.

Pogodjen tim užasnim argumentom, koji je grmeo kao neka zakletva sa druge strane sveta, niko nije bio u stanju da pred protom Djurićem brani brak izmedju Aleksandra i Drage, premda je ona lično imala izvesne argumente u svoju korist: bila je vrlo lepa, krupnih očiju i okruglih linija. Njen deda bio je Milošev vojvoda za vreme Ustanka (zvao se Nikola Lunjevica) i prema tome bila je na srpskom prestolu jedna Srpkinja, a ne strankinja, kojima su se obično balkanski kraljevi venčavali da bi imali žene „kraljevske krvi".

Nepovoljno mišljenje prote Djurića o kraljici Dragi uticalo je da su veliki deo sakupljenog „naroda" pred gimnazijskom zgradom te večeri sačinjavali mi, učenici gimnazije, po naredbi vrlo strogog direktora.

Kako je mišljenje o Dragi vladalo u ono doba, to mi je docnije pričao jedan njen savremenik, Djordje Genčić, koji je bio ministar unutrašnjih dela u jednoj Vladi pred venčanje kralja Aleksandra. Da bi odvratio Kralja od nepriličnog braka, ministar se najzad reši da Kralju „otvori oči".

— Vaše Veličanstvo neće valjda uzeti ženu koja je imala toliko ljubavnika...

— To su klevete! — uvredjeno odvrati Kralj.

— Ja Vam mogu navesti imena...

— Koga? — upita Kralj ljutito.

— Sebe lično... odgovori ministar.

— Ah, to je samo Vaša osveta što je moj otac spavao sa Vašom ženom...

— To mi nije poznato - - odgovori hladno Genčić — ali u svakom slučaju Vaš otac, kralj Milan, nije od nje napravio Kraljicu Srbije...

U ono doba u Srbiji žene na selu ljubile su u ruku muškarce, a sada je dvorski ceremonijal zahtevao da ljudi, pa i stariji po godinama, ljube ruku Dragi Lunjevica Mašin... Veće uvrede nije moglo biti za ponosne Srbe.

Usto je došlo da Draga nije mogla dati svome mužu naslednika prestola. Da bi tu neugodnu stvar izbegla, jer je mogla vrlo lako dovesti do razvoda braka, ona je fingirala da je u drugom stanju. Iz unutrašnjosti neke „patriotske" organizacije počele su već slati kolevke za buduću bebu, koja nikako nije imala nameru da se rodi. Draga je kolevke primala, nije ih vraćala i tvrdilo se u ono doba da je planirala da u danom momentu tudje dete podmetne kao svoje. Medjutim, taj plan nije uspeo i kad se otkrilo da Kraljica uopšte ne očekuje nikakav porodjaj, onda se po narodu počela širiti vest kako će se jedan od njene braće proglasiti za naslednika prestola Kraljevine Srbije.

Tada je čaša strpljenja bila prepuna. Stvorena je vojnička zavera u kojoj su učestvovali oficiri iz Beogradskog garnizona. U noći od 12 juna 1903 Kralj i Kraljica su ubijeni. Ubijena su takodje oba brata Kraljičina, tako da je totalno utrvena dinastija Obrenovića, zajedno sa eventualnim „pretendentima" na presto, kakvi su možda mogli biti braća Lunjevica.

Vest o tome dogadjaju odmah se pročula po Užicu. Ja sam je čuo od moje babe Janje, kojoj je to dostavila jedna komšinica, pošto su se prvo zatvorile u podrum naše kuće, da ih niko ne vidi i ne čuje kad se ta važna poverljiva vest imala da saopšti. Kad je zatim ta novost bila i zvanično potvrdjena, u Užicu je bila primljena sa najvećim oduševljenjem.

Nekoliko dana docnije doznali su se još neki, iako ne svi detalji kraljevske tragedije. Ubistvo je izvršeno u samom kraljevskom Dvoru, u spavaćoj sobi bračnog para, a da bi se i narod na ulici uverio da su oboje mrtvi, njihova polunaga tela bačena su kroz prozor.

Ova tragedija kraljevskog para učinila je na mene dubok utisak. Samo kratko vreme pre toga gledao sam njih dvoje u svom sjaju, srećni jedan pored drugog, na balkonu gimnazije, a sada su oboje ležali mrtvi na ulici, kako se u ono vreme postupalo sa besnim psima po Užicu. A mnogi od onih, koji su se radovali njihovoj poseti gradu, sada su se isto tako radovali njihovoj smrti.

Kod starijih ljudi to mešanje vojske u politiku bilo je smatrano kao jedna tamna tačka, ali su uvidjali da se mora preko nje preći,

hteli ili ne hteli, jer se postiglo ipak nešto veliko, ogromno, a to je oslobodjenje zemlje od tiranije Aleksandra Obrenovića.

Radikalna stranka - - iako nije učestvovala u oficirskoj zaveri — primila je taj državni udar i dala mu docnije svoj blagoslov, saobrazno opštem narodnom raspoloženju.

Moj otac je onda ubrzo dobio dvostruko unapredjenje. Pošto je nekoliko meseci pred prevrat bio penzionisan kao opozicionar, sada je ne samo reaktiviran, nego još i unapredjen od pretsednika Okružnog suda u Užicu za člana Apelacionog suda u Beogradu. Usled toga sam prešao u Beograd, u leto 1904, i tamo svršio sedmi i osmi razred u Prvoj muškoj gimnaziji.

U novoj sredini izgubio sam vezu sa Topalovićem i drugim prijateljima socijalistima i počeo bivati kritičniji na teorije Karla Marx-a. Počeo sam čitati spise nemačkih socijalista-revizionista. Taj pokret pretstavljao je tada Eduard Bernstein. Tog momenta već sam bio izgubljen za ortodoksni marxizam, koji je u Nemačkoj pretstavljao Avgust Bebel, a čije su ideje po Srbiji širili, sa vrlo malo praktičnog uspeha, Lapčević, Topalović, Tucović, Kaclerović, Dušan Popović i drugi. Social-demokratska partija je bila u političkom pogledu „*quantité négligeable*".

Iz vremena mog školovanja u Beogradu treba da spomenem jedan izlet koji smo mi učenici osmog razreda gimnazije učinili do Sremskih Karlovaca, kao gosti tamošnje srpske gimnazije. Bili smo vrlo lepo primljeni. Priredili smo uveče, u sali tamošnje gimnazije, jedan koncerat sa igrankom. Ja sam pevao kao bariton, ali sam bio verovatno jedan od najslabijih pevača. Uvek sam se bojao da ne uhvatim četvrt tona više ili niže. Sećam se da smo te večeri pevali srpsku patriotsku pesmu:

„U boj, u boj!
Mač iz toka, braćo!
Nek Turčin vidi
Kako mremo mi!"

Taj poziv u boj izazvao je buran aplauz publike. Još tada se počeo kod omladine širiti onaj srpski borbeni duh koji će nas nekoliko godina docnije odvesti u ratove za oslobodjenje i ujedinjenje.

Bili smo rasporedjeni po privatnim domovima naših karlovačkih drugova. U razgovorima sa njima imao sam prvi put prilike da se obavestim o tome kako žive Srbi u okviru Austro-Ugarske.

Pravili smo izlet i do Stražilova, mesto koje je opevao Branko Radičević.

Tražio sam da u svojoj mašti pronadjem mesto gde je možda

nekada sedeo, nagnut nad svojom sveskom da piše one čuvene stihove. već užarenog pogleda, kašljucajući, nagrižen tuberkulozom:

„Lišće žuto već je po drveću,
Lišće žuto veće dole pada,
Zelenoga ja nikada videt' neću...
Dodje doba da idem u groba!"

Umro je vrlo mlad i ta uspomena na Branka Radičevića unosila je u mene sentimentalno i tužno raspoloženje. Ono se, medjutim, nekoliko trenutaka docnije, pretvorilo u ushićenje i radost kada smo, prolazeći kraj plodnih vinograda, posmatrali lepe sremske devojke. One su nas vragolasto gledale, pevajući vesele pesme, sa zategnutim i poluotvorenim bluzama, nad jedrim grudima i odavale sliku dobrog zdravlja i bujne mladosti.

Iz Sremskih Karlovaca prešli smo u susednu varoš Novi Sad. Tu nam je od strane uprave srpske gimnazije bio priredjen svečan ručak. Mi beogradjani nosili smo ponosno i prkosno preko prsiju srpske trobojne trake. Osećali smo se superiorniji od drugih, jer smo dolazili iz slobodne Srbije. Prolazeći pored madjarskih policajaca u uniformi, koji su nas mrzovoljno gledali, ja sam prvi put shvatio značaj nacionalne zastave. U samoj zemlji srpska trobojka nije mi značila mnogo. Ovde, u inostranstvu, ona mi je značila sve.

Ovaj moj prvi susret sa Srbima preko Save i Dunava potvrdio mi je da je istina ono što smo mi još u osnovnoj školi učili, da ima Srba koji žive daleko preko uskih granica Kraljevine Srbije.

Taj izlet u Sremske Karlovce i Novi Sad ostavio je na mene nezaboravljiv utisak. To je jedna od najlepših uspomena iz mog gimnazijskog školovanja. Kad sam tamo čuo kako se teško bore za svoj nacionalni opstanak Srbi pod austro-ugarskom monarhijom, bio sam načisto sa time, da pre borbe za socijalističku ideju o ujedinjenju proletera svih zemalja, treba se posvetiti borbi za ujedinjenje svih Srba.

GLAVA 3

IDEJA O UJEDINJENJU SVIH JUŽNIH SLOVENA

Kao nagrada za položeni maturski ispit i za vrlo dobro učenje u gimnaziji, moj otac je odlučio da me pošalje u inostranstvo (1906) da upoznam strane zemlje i počnem sa praktičnim učenjem stranih jezika.

Onda se nemački jezik za Srbiju smatrao kao najpotrebniji, kako za trgovačke, tako isto i za naučne svrhe. Trgovačke veze sa Austro-Ugarskom i Nemačkom bile su veoma žive, a za studiranje nemački univerziteti bili su renomirani. Literatura iz sviju grana nauka bila je vrlo bogata na nemačkom. Sem toga Sloveni, pomešani sa Nemcima ili kao njihovi najbliži susedi, svi su učili nemački jezik, koji je u ono vreme bio postao zajednički jezik za sporazumevanje svih slovenskih naroda u Centralnoj Evropi.

Tako sam preko prijatelja došao u selo Guntersdorf, kod Ober Hollabrunn, nedaleko od Beča, gde sam proveo dva meseca, za koje vreme sam bio primoran da govorim samo nemački, jer nijednog Srbina tu nije bilo. Treći mesec letnjeg raspusta proveo sam u samoj prestonici onda velike i moćne austro-ugarske monarhije.

Iako još nisam bio upisan na Univerzitet, prisvojio sam već bio sebi pravo da nosim sve spoljne znakove univerzitetskog studenta tog vremena: štap u ruci, „halbcilinder" na glavi i rukavicu na levoj ruci. Tako opremljen" bio sam prilagodjen sredini u koju sam upao a da nikome ne izgledam smešan, pa ni samom sebi, što je najglavnije. Da bih svoje „gospodstvo" još više naglasio, seo bih po koji put u fijaker na Grabenu, gde su mi imponirala udobna kola sa točkovima od gume, sa dva dobro uhranjena konja. Još više su mi imponovali otmeni kočijaši sa cilindrom na glavi, koji su imali običaj da svakom studentu uslužno kažu:

— *Danke schön, Herr Doktor* — čim bi dobili pristojnu napojnicu. Reč „Doktor" bila je naročito jasno i glasno izgovorena, premda su i kočijaši, kao i dotični mladi gospodin, vrlo dobro znali da će imati da prodje još više godina do istinske doktorske titule.

Uostalom bečki kočijaši bili su mnogo superiornija klasa ljudi od njihovih kolega u drugim evropskim prestonicama. Oni su tamo često bili iznemogli starci, koji su pred kraj života promenili karijeru.

U Beču, naprotiv, to su bili ljudi mladji ili srednjih godina, dobro uhranjeni, brižljivo obrijani, neka vrsta gazda-sportista, koji su imali svoju poslugu da konjima donose hranu ili spreme vodu za pojenje. Bili su u neku ruku „gospoda" i sa svojim otmenim mušterijama, koje su vozili po bečkim „ringovima", jer bi odmah stupali u prijateljske razgovore u duhu poznate bečke „*Gemütlichkeit*".

Studentski život u Beču bio je tada tako prijatan i veseo da se niko nije žurio da ga „prevremeno" prekrati. Bilo je tu i „večitih studenata", ukoliko su im to kesa ili roditelji dozvoljavali.

Naravno da sam odlazio i u pozorište i Operu, slušajući više puta sa zadovoljstvom „*Die lustige Witwe*", koja se davala iz dana u dan, godinama, uz velike, ali uzaludne proteste crnogorskih i srbijanskih studenata zbog neprilićnih aluzija na crnogorski Dvor. Obišao sam sve bečke muzeje, posećivao Prater, peo se na *Riesenrad*, pravio izlete na Kahlenberg, uživao u divnom parku Schönbrunn-a, a popodne pio belu kafu u Hotel Sacher, što mi je izgledalo da mi podiže rang i stavlja na isti nivo sa drugom gospodom iz višeg bečkog društva.

Poneki put video bih starog Franz Josef-a, kako se vozi bečkim ulicama, takodje u fijakeru sa točkovima od gume. Njegova su kola išla sama, bez ikakve pratnje. Onda se nije znalo za obezbedjenje pomoću mnogobrojnih motociklista uz užasnu larmu upaljenih motora. Jedino je njegov „*Jäger*", koji je sedeo napred pored kočijaša, svojim perjem na šeširu, iz daleka nagoveštavao prolaznicima, da tuda nailazi Njegovo Veličanstvo „*Kaiser von Österreich und König von Ungarn*".

Bečka publika gledala je u Franz Josef-a simpatičnog starca. Svet ga je toplo pozdravljao skidanjem šešira, na što je on odgovarao laganim, mahinalnim pokretom ruke. Davao je utisak duhovno otsutnog čoveka, kao neka figura od voska, za koga okolni svet ne postoji.

U to vreme simpatije za Franz Josef-a dolazile su uglavnom zbog teških domaćih nesreća koje je preživeo. Njegov brat Maksimilijan, kao car Meksika, posle svega tri godine vlade, bio je zbačen i ubijen. Njegov jedini sin, Rudolf, završio je život na misteriozan način u tragediji Mayerling-a. Njegova žena, neobično lepa bavarska princeza Jelisaveta, bila je ubijena od strane jednog italijanskog anarhiste. Kao jedina uteha ostala mu je onda čuvena glumica Schratt. Tvrdi se da je sama carica Jelisaveta približila njih dvoje, uvidjajući da ona lično ne može doprineti sreći svoga mužа. Car je imao običaj da svraća kod nje na doručak, odlazeći iz dvorca Schönbrunn u Hofburg da otpravlja državne poslove, sve dok jednog dana i sam nije tiho zaklopio oči, u 86 godini života. Priča se da se toga dana umesto cara pojavio u stanu gospodje Schratt njegov adjutant, da bi u zvaničnoj formi i pozdravljajući u stavu mirno, saopštio tužnu vest:

— Pokorno javljam da je preminulo Njegovo Carsko i Kraljevsko Veličanstvo Franz Josef Prvi...

Glumica ga pogleda zamišljeno i više za sebe, nego kao neki odgovor promrmlja tiho:

— Ne, on nije bio prvi...

U Hofburg-u pali su mi u oči divni, stasiti vojnici, obučeni u plavo odelo sa crvenim fesovima na glavi. Govorili su srpski medju sobom, što me je iznenadilo. Kako to da austrijski vojnici govore srpski? I to kakav divan izgovor! Bili su to bosansko-hercegovački muslimani. Tu, oko njih, vrzmali su se prodavci raznih sitnica, muštikli, češljeva, ogledala, nožića i drugih stvarčica, sa štapom preko ruke. To su bili Dalmatinci i Ličani, torbari, koji su svojom pokretnom trgovinom obilazili celo prostrano austro-ugarsko carstvo. I oni su, naravno, govorili srpski. Sve to je bilo nešto novo i dotle nepoznato za mene. Sasvim drugi izgled Austrije mi se otkrivao, različan od onog u Guntersdorf-u.

Tada sam prvi put dobio osnovne pojmove o raznim narodima u austro-ugarskoj monarhiji. Poljaci su tada, zajedno sa Nemcima, bili vladajuća politička partija u bečkom parlamentu, premda je jedan deo austrijskih Nemaca bio protiv Habsburga i za ujedinjenje sa Nemačkom (*„Grossdeutsche Partei"*). Madjari su ljubomorno održavali princip dualnosti i više polagali na svoj parlamentarni sistem, nego Austrijanci na svoj. Južni Sloveni već su se bili počeli buditi sa svojim posebnim nacionalnim aspiracijama.

Stanovao sam u Lerchenfelderstrasse, u jednoj „sobi za samce", a odlazio sam češće kod jednog mesara u Ottakringerstrasse, koji mi je bio preporučen od prijatelja mog oca iz Beograda. Nad ulazom u njegovu radnju bilo je, na jednoj plavoj plehanoj tabli, naslikano tele i ispod njega natpis:

„Kao što ovo tele ne može stojati ako u njegovim nogama nema kostiju, tako nijedna mušterija ne može zahtevati da dobije čisto meso bez dodatka kostiju."

Argument je bio ubedljiv i zato mi je ostao u sećanju, ali iz razgovora sa sopstvenikom te radnje doznao sam da je on po narodnosti Čeh i da je Beč najveća češka varoš, a da Česi imaju svoje sopstvene interese i osećanja, sasvim različita od austrijskih Nemaca.

Tako je moj prvi susret sa Bečom probudio u meni razmišljanja o sastavu i budućnosti te konglomeratske države, koja se zvala Dvojna Monarhija, gde su živeli Nemci, Madjari, Poljaci, Slovaci, Česi, Srbi, Hrvati, Slovenci, Italijani, Rumuni, Ruteni i koja se toliko razlikovala od moje male, ali nacionalno jedinstvene otadžbine Kraljevine Srbije.

Godine 1908 izbila je „Aneksiona kriza". Na osnovu odluke Berlinskog Kongresa, 1878, Austro-Ugarska je ušla u Bosnu i Hercegovinu da uspostavi red i mir, ali su obe provincije ostale formalno sastavni deo turske carevine. Medjutim, 6 oktobra 1908. austro-ugarski

ministar spoljnih poslova grof Aehrenthal objavio je iznenadjenoj Evropi aneksiju Bosne i Hercegovine.

Ovaj korak značio je otvoreno izazivanje Rusije, Srbije i Turske. Rusija je počela da mobiliše, a Turska je uložila oštre proteste koje je Aehrenthal ublažio plaćanjem u gotovu novčane oštete, uz garanciju za preostale turske državljane kao i činjenjem drugih manjih koncesija.

Pretsednik Vlade Kraljevine Srbije, Nikola Pašić, zajedno sa naslednikom prestola princem Djordjem — koji je po Beogradu držao zapaljive govore protiv Austrije i postao stoga vrlo popularan — putovao je onda u Petrograd da pridobije Rusiju za odbranu srpskih interesa.

Te godine u Srbiji uzbuna je bila velika. Govorilo se samo o ratu. Ja sam tada bio student prava treće godine i kada je objavljen upis dobrovoljaca univerzitetske omladine, bio sam medju prvima da se prijavim. Počeše vežbe na Topčiderskom Brdu, koje je onda bilo nenaseljeno. Bilo nas je za jedan bataljon, oko 800 dobrovoljaca. Za vežbanje dobismo drvene puške, jer pravih ni redovna vojska nije imala u dovoljnoj meri. Sećam se da smo po dosta hladnom vremenu i u zimskim kaputima vršili vežbe pod komandom kapetana Burmazovića. Jedino „vojničko" obeležje pretstavljao je kožni opasač koji smo nosili preko našeg civilnog odela. Poslednja vežba koju smo izveli sastojala se u odbijanju jednog imaginarnog neprijateljskog napada, koji je dolazio sa severa, od savske obale, preko Ade Ciganlije. Mi smo izvršili juriš na bajonet, sa trokratim uzvikom: „Ura! Ura! Ura!" Naš manevar je „uspeo" i „neprijatelj" je bio odbijen i prebačen natrag preko Save, kako nam je saopštio komandant posle vežbe.

Šest godina docnije, kada je započeo Svetski rat 1914 taj imaginarni napad pretvorio se u suštu stvarnost.

Medjunarodna kriza, zbog aneksije Bosne i Hercegovine, trajala je kratko vreme. Austro-ugarski stav podržavala je Nemačka Viljema II u punoj meri. Rusija, nedovoljno spremljena za rat, povukla se. Konferencija glavnih evropskih sila primorala je Srbiju da „prizna" aneksiju kao „*fait accompli*". Ostavši usamljena, srpska Vlada nije imala drugi izlaz, ali je to bilo povlačenje da bi se posle bolje skočilo...

Od tog momenta patriotske organizacije u Srbiji počinju sve veću aktivnost. Naročito se ističu: Narodna odbrana, četnička organizacija i „Slovenski jug".

U redakciji lista „Slovenski jug", prvu reč vodio je profesor dr Božidar Marković. Kako je on bio moj profesor krivičnog prava, to sam ga dobro poznavao i stupio u redakciju kao saradnik za ekonomska pitanja.

Srbija se spremala da „osveti" aneksiju.

Za veliki letnji odmor 1909 moj otac mi je odredio Minhen, kao

mesto u kome treba da provedem tri meseca, opet radi usavršavanja u nemačkom jeziku.

Put me vodio kroz Zagreb, gde sam ostao jedan dan, da bih video kako izgleda „Veleizdajnički proces" u kome je 53 najuglednijih Srba iz Hrvatske i Slavonije sedelo na optuženičkoj klupi.

Prisustvovao sam jednom zasedanju suda i sa galerije posmatrao optužene i tok sudjenja. Medju njima padao je u oči Valerijan Pribićević, u kaludjerskom odelu, nasmejan i raspoložen. Do njega je sedeo njegov brat Adam.

U tom momentu advokat dr Hinko Hinković nastavljao je odbranu monotonim i tihim glasom, koji je jedva dopirao do galerije na kojoj sam sedeo, ali je ..Obzor" donosio njegova izlaganja koja su moji prijatelji studenti u Zagrebu neobično hvalili i sa velikim zadovoljstvom čitali.

U to vreme uzimao je sve većeg maha jugoslovenski nacionalizam, koji je bio oličen u srpsko-hrvatskoj koaliciji u hrvatskom Saboru u Zagrebu. Vlade u Beču i Pešti videle su u tome sporazumu početak jedne opasne političke akcije, koja je dovodila u opasnost sam opstanak Dvojne Monarhije. Otuda je tamo skovan plan da se srpsko-hrvatskoj koaliciji zada jedan odlučan udarac. U tome cilju je organizovan „Veleizdajnički proces". Optužba je glasila da se radilo na propagiranju stvaranja jedne veliko-srpske države, koja bi se imala ostvariti pomoću vojne snage Srbije. Hapšenja su vršena u leto 1908, ali kako nije bilo lako spremiti lažne dokumente i lažne svedoke, optužnica je bila podneta tek januara 1909, a samo sudjenje počelo marta iste godine. Završilo se tek posle sedam meseci sa osudama, koje su za njih 30 išle od 7 do 12 godina, dok su njih 23 bili oslobodjeni.

Češki poslanik u austrijskom *Reichsratu*, prof. dr Toma G. Masarik (docnije prvi pretsednik Čehoslovačke Republike) rekao je tada za taj proces: „Teško je odlučiti da li je bila jedna opereta, komedija, inkvizicija ili tragikomedija."

Apelacioni sud je docnije tu presudu poništio.

U jesen godine 1909 organizovan je sveopšti kongres studenata Južnih Slovena, koji je imao da se održi u Ljubljani, u to vreme pod Austrijom. Od strane studenata beogradskog Univerziteta bili smo izabrani kao delegati nas trojica: Velimir Popović, pretsednik Radikalskog kluba „Slovenski jug" na Univerzitetu, ja kao potpretsednik istog kluba i Ljubomir Hadži-Djordjević, od strane jednog drugog političkog kluba. Pred polazak primio nas je u Ministarstvu spoljnih poslova — tada u Ristićevoj kući — lično pretsednik Vlade Nikola Pašić. To je bio moj prvi direktni susret sa ovim velikim srpskim

državnikom. Ja sam pažljivo pratio svaki njegov pokret, svaku njegovu reč.

Kad udjosmo u njegovu kancelariju, on ustade da se sa svakim od nas rukuje. Sa dugom prosedom bradom, koja mu je pokrivala grudi, u redengotu, sa njegovim blagim i pametnim očima i osmejkom na usnama, on je, stojeći, u dostojanstvenoj pozi, činio na mene utisak nekoga, koji premašuje obična ljudska bića. Da me on primi i sa mnom razgovara, bio je za mene vrhunac sreće. Pre susreta sa njim, na mene su takav utisak bili ostavili samo likovi svetitelja, sa dugim sedim bradama, kada sam ih, kao mali dečko, prvi put posmatrao, u polutami, pri slaboj svetlosti crkvenih kandila.

Od toga dana, Pašić je za mene bio ne samo partijski šef, nego i učitelj od koga imam da učim, mnogo da učim.

U razgovoru sa njim, on nam je, izmedju ostalog, skrenuo pažnju na delikatno stanje političkih odnosa srpsko-austrijskih usled aneksione krize i da će naš stav, iako smo bili samo studenti i pretstavljali samo univerzitetsku omladinu, biti posmatran iz Beča kao da smo pretstavnici same srpske Vlade. Reče nam da i o tome vodimo računa

Ove njegove poslednje reči podizale su nas skoro na stepen zvanične delegacije, što nam je osobito laskalo.

Pošli smo preko Zagreba i posmatrali lepote slovenačkih brda i plavo-zelenu boju bistre reke Save, koja je vijugala pored železničke pruge. U toj reci ja sam gledao sponu naša tri jugoslovenska naroda, srpskog, hrvatskog i slovenačkog, tada razdvojenih neprirodnim političkim granicama. To je prava jugoslovenska reka, jer izvire u Sloveniji, teče kroz Hrvatsku i kod Beograda, u Srbiji, uliva se u Dunav.

U Ljubljani smo otseli u Tivoli parku, u jednom od hotela u švajcarskom stilu. Medjutim, na sam dan kada je trebalo da kongres bude otvoren, došla je zabrana od strane bečke Vlade, a na osnovu famoznog člana 14 Ustava. Politički režim Austrije bio je liberalan samo na papiru. Sve je bilo dozvoljeno: štampa slobodna, izbori za narodne poslanike slobodni, pravo gradjana da se udružuje i drže zborove bilo je garantovano. Ali primena svakog zakona mogla je biti obustavljena od strane Vlade pozivajući se na pomenuti član Ustava. To je bio prilično genijalan način državne uprave za ono vreme, kada se narodu davao utisak slobode i demokratije, ali je odlučujuću vlast ipak Vlada zadržala za sebe.

Ogorčenje je bilo veliko medju nama studentima, ali se naredba o zabrani kongresa morala održati. Donekle smo bili zadovoljni jer nam je zabrana bila dokaz straha, koji je austrijska Vlada imala od nas, a ni najuspešniji kongres ne bi nam dao toliki publicitet kao ova zabrana.

Pretsednik grada Ljubljane, Ivan Hribar, priredio nam je uveče veliki banket u „Narodnom domu". On je održao pozdravni govor, najpre na slovenačkom, pa onda na češkom i najzad na čisto srpskom jeziku, pozdravljajući nas delegate iz Beograda. Govorio je sa zanosom i oduševljenjem, često prekidan burnim aplauzima. Bio sam neobično iznenadjen da je pretsednik opštine u jednoj austrijskoj provinciji, mogao biti Slovenac, pa još „naš", jugoslovenski orijentisan. Usto zna i srpski. Sve mi je to bilo dosta neobjašnjivo i nejasno, ali sam bio više nego oduševljen.

Tu noć smo lepo proveli, sa pesmom „Hej Sloveni!", „Onamo, 'namo" i drugim patriotskim slovenskim pesmama. Izgledalo mi je da smo mi studenti toga dana bili gospodari ne samo u Ljubljani, nego u celoj Austriji.

Na Univerzitetu u Beogradu, 1906—10, potpuno sam zaboravio „užički socijalizam" i upisao se u pristalice Radikalne stranke. Bio sam revnosan član Radikalnog kluba na Univerzitetu, koji je održavao svoje sednice u redakciji partijskog lista „Samouprava". Sem toga zaplivao sam potpuno u vode jugoslovenskog pokreta sa revolucionarnim tendencijama prema „truloj" Austro-Ugarskoj, uz bratimljenje sa Hrvatima i Slovencima na Zapadu i sa Bugarima na Istoku. Tada sam upoznao kao vodeće ličnosti tog pokreta u Beogradu, pored pomenutog dr Božidara Markovića, još i Ljubomira Nešića, Ljubomira Jovanovića i majora Milana Pribićevića.

Postavši član jedne velike stranke, koja je imala ogromnu većinu naroda za sobom, ja sam tako stvorio sebi mogućnost političkog i socijalnog rada na mnogo široj osnovi nego što je to bila neznatna i nerazvijena Socijal-demokratska stranka. Ostati u toj stranci izgledalo mi je biti u položaju ribe bez dovoljno vode za plivanje... S druge strane druženje i sastanci sa vodjama jugoslovenskog pokreta nadoknadjivali su mi onu raniju socijalističku mistiku klasne revolucije, sa revolucijom nacionalnog karaktera.

Iako ih nisam lično poznavao, slušao sam da postoje ljudi za „direktnu akciju" na terenu, osobito na teritoriji Makedonije; da se negde u unutrašnjosti vrše vežbanja puškama i ručnim bombama; da ima „vojvoda" i „četnika" koji imaju značke u vidu mrtvačke glave na svojim šubarama...

Sve je to dražilo moju mladalačku maštu i podržavalo u uverenju da se nalazim na širokom putu budućih velikih nacionalnih ostvarenja. Ja sam još tada prihvatio ideju o ujedinjenju svih Južnih Slovena od Jadrana do Crnog Mora. Samo oslobodjenje i ujedinjenje svih Srba nije me više zadovoljavalo.

GLAVA 4

CRKVENA MANTIJA ILI CIVILNO ODELO

Za vreme mojih univerzitetskih studija u Beogradu, moj otac se trudio da mi dade ono što on sam u svoje vreme nije imao, a to je bezbrižnost sina, koga otac izdržava. Prema tome ja nisam ni o čemu drugom imao da se brinem, do za svoje studije. Osećao sam se moralno obavezan da ne gubim dragoceno vreme. Usto je moj otac umeo da mi probudi ljubav za nauke, da ne stanem samo na tome da položim ispite, nego da, čitajući i druge knjige van školskih udžbenika. produbim svoje znanje.

Moj otac je imao bogatu pravnu biblioteku, sa svima časopisima i delima koja su dotle bila objavljena na srpskom jeziku. Takvih privatnih biblioteka bilo je malo u Beogradu. Pošto je on saradjivao na onda najboljem pravnom časopisu „Arhiv za pravne i društvene nauke", to se i kod mene probudila volja da i ja dajem svoje priloge u istom časopisu i tako je bilo brojeva u kome su imena oca i sina stajala jedno pored drugog.

U prvoj godini prava dr Čedomilj Mitrović, pored svojih redovnih predavanja, držao je i seminar iz Crkvenog prava. Tu sam počeo shvatati šta znači ozbiljan, naučni rad.

Za „Kraljeve nagrade" koje su se delile na dan Sv. Save bude jedne godine raspisana tema iz Crkvenog prava: o materijalnom izdržavanju sveštenstva, koje je onda živelo u vrlo bednom stanju. Moj stric, Milun J. Stojadinović, bio je protoprezviter u Leskovcu. Kod njega sam pronašao dosta materijala o tome pitanju, a u njegovoj kući sam video kako ustvari živi srpski parohijski sveštenik. Da bih dopunio podatke, osobito o stanju pravoslavnog sveštenstva u Austro-Ugarskoj, putovao sam u Sremske Karlovce i u biblioteci srpske Patrijaršije pregledao dotični materijal i razgovarao sa nekim poznavaocima tog pitanja. Na taj način moj rad je bio dobro dokumentiran, da sam dobio Kraljevu nagradu, što je bilo veliko odlikovanje za jednog mladog studenta.

Od tog dana ja sam postao u sveštenićkim krugovima Srbije poznata ličnost, jer sam tretirao pitanje, koje ih najviše interesuje,

pitanje džepa, u kome su svi ljudi, pa prirodno i sveštenici — veoma zainteresovani.

Urednici sveštenićkih časopisa tražili su moju saradnju. Moji članci iz oblasti Crkvenog prava štampani su i u pomenutom časopisu „Arhiv". Naročito sam postao popularan medju sveštenicima kada sam u jednom napisu predložio da se srpskim pravoslavnim sveštenicima dozvoli drugi brak, t. j. kad sveštenik postane udovac, da se može po drugi put ženiti, što im nije bilo dozvoljeno.

Pod uticajem tako lepog odziva mojih članaka u „Arhivu", koje su drugi sveštenički časopisi sa zadovoljstvom preštampavali reče mi jednog dana njegov urednik, a moj profesor Administrativnog prava, dr Kosta Kumanudi:

— Vi bi trebalo da se posvetite isključivo studijama Crkvenog prava. Mi nemamo dovoljno školovanih ljudi za visoke položaje u crkvi. Naše vladike su bez univerzitetske spreme. Vi biste sigurno brzo postali vladika, a vremenom verovatno i Mitropolit Srbije...

Iznenadila me je ta ideja, na koju sam u to vreme najmanje pomišljao, jer sam znao da postati vladika znači prvo zakaludjeriti se, a to znači uopšte ne ženiti se, ni jedan, ni dva puta... Ja sam, medjutim, baš tada sasvim ozbiljno pomišljao na ženidbu, iako sam imao tek 20 godina. Bio sam zaljubljen u jednu blisku rodjaku, sa kojom je, po zakonima naše crkve, brak bio zabranjen i ono što me je onda najviše zanimalo to je bilo traženje načina kako da izbegnem stroge crkvene propise o braku, da bih se mogao oženiti... Prema tome sasvim obrnuto od puta na koji me je dr Kumanudi upućivao.

Ne mogoh da se ne nasmešim — osmejak koji on naravno nije mogao razumeti — ali mu ipak učtivim i ozbiljnim tonom rekoh:

— Hvala Vam! Vaša sugestija je vrlo interesantna. U mojoj familiji već postoji jedan „precedan": prvi srpski Mitropolit Melentije.

Promrmljah još nešto neodredjeno, ali izbegoh da se preciznije izjasnim u pogledu njegove tako primamljive ideje za sjajnu ekleziastičku karijeru.

Medjutim taj razgovor odjednom mi je otvorio oči, da se u pogledu svojih daljih univerzitetskih studija nalazim na raskrsnici. Trebalo se odlučiti u kome pravcu da ih pretežno usmerim: Crkveno pravo i sveštenička karijera, — kako mi dr Kumanudi sugerirao; Gradjansko i Krivično pravo, t. j. put sudova i advokature, kojim je moj otac išao ili najzad ekonomsko-finansijske nauke, od kojih sam prve pojmove stekao studirajući socijalističku literaturu još kao učenik gimnazije u Užicu.

Ova treća solucija mi se na kraju najviše dopala i tako polako napustih čitanje i pisanje crkvenih članaka i uputih se na ozbiljnije

studiranje narodne ekonomije, nauke o finansijama, državnog i medjunarodnog prava, sociologije i statistike.

Moji profesori ekonomske grupe bili su Milić Radovanović, dr Momčilo Ninčić, Slobodan Jovanović, dr Kosta Kumanudi, dr Mileta Novaković i dr Velimir Bajkić.

Pored ovih studija na Pravnom, vrlo često sam posećivao i predavanja na Filozofskom fakultetu iz nemačkog jezika dr Miloša Trifunca, da bih usavršio svoje poznavanje nemačkog jezika i predavanja dr Branislava Petronijevića iz filozofije, jer me je ova naučna grana lično vrlo interesovala. Sem toga, Petronijević je padao uoči i kao pojava. Visokog rasta, gusti ridji kratki brkovi pokrivali su mu gornju usnu, dok se ispod donje pružala mala bradica. Nosio je crni filcani šešir sa velikim obodom i ja sam zamišljao da su u staro vreme takve šešire morali nositi veliki nemački filozofi. Njega su u Beogradu dirali da je tvrdio kako je čovek postao od ribe! Medjutim tako što Petronijević nije govorio svojim učenicima, ali je on poreklo svih živih bića, pa i čoveka, svodio na njihov zajednički postanak u vodi, gde je — kako neki naučenjaci tvrde — život najpre postao Inače on je protumačio bolje nego iko pre njega, prelaz izmedju gmizavca u pticu. Na jednom od dva primerka na svetu prastare skamenjene ptice: „*Archaeopteryx*“ (što na grčkom znači „pra-ptica“), u British Museum u Londonu, stoji natpis: „*Explained by Prof. Petronijevits*“. On se u British Museum-u kretao kao kod svoje kuće.

Sem toga se za njega govorilo da se ne ženi zbog toga, što smatra da bi mu žena smetala da se potpuno posveti nauci. To, medjutim, ne znači da je bio ženomrzac. Naprotiv, uživao je glas Don Juana...

Svakako, on mi je bio simpatičan kao profesor. Znao je za moje interesovanje za filozofska pitanja i čak mnogo godina docnije, po svršetku Drugog svetskog rata, poslao mi je iz Nice, gde se neko vreme nalazio na lečenju, nekoliko svojih naučnih radova, sa jednim propratnim, vrlo prijateljskim pismom.

Pored svojih stručnih studija, kojima sam poklanjao najviše vremena, jedan deo išao je na „politiziranje“, budući potpretsednik studentskog radikalskog kluba „Slovenski jug“, a jedan deo na moj „*hobby*“, koji je bila violina.

Ta ljubav prema muzici ostala mi je od oca, koji je dosta dobro i rado svirao na violini. Još kao djak u gimnaziji ja sam počeo da učim sviranje i posećivao sam Muzičku školu u Beogradu, a u studentskom orkestru svirao sam prvu violinu. Naše društvo zvalo se „Mladost“ i mi se u leto 1908 rešimo na izlet u Skoplje. Kako je i zašto i po čijoj inicijativi pala kocka baš na Skoplje, nije mi poznato.

ali se sećam da je predlog bio primljen od sviju nas sa velikim oduševljenjem.

Tog istog leta, jula 1908, bila je izbila Mladoturska revolucija, zbačen je sa prestola car Abdul Hamid, zvani „Crveni" (što je onda značilo „Krvavi") i doveden njegov brat Mahomet V. Mladoturci su došli sa slobodarskim idejama, a njihovi vodji, od kojih su neki živeli u Parizu, bili su zapojeni idejama velike francuske revolucije; tražila se parlamentarna vlada, govorilo se i pevalo o slobodi, bratstvu i jednakosti.

U haotičnom stanju prvog perioda te mladoturske revolucije, putovanje našeg studentskog orkestra u Skoplje, nije pretstavljalo ništa neobično. U tursku imperiju tih dana ulazilo se i izlazilo po volji. Vraćali su se politički emigranti, dolazili radoznali turisti, vrveli su novinari da opišu Novu, Mladu Tursku.

Mi smo sa radoznalošću i uzbudjenjem ušli vozom u Skoplje, ali smo bili razočarani da od starog, srpskog, Dušanovog Skoplja — kakvog smo ga mi zamišljali — nismo mogli ništa videti. Džamije i samo džamije, na sve strane! Na ulici fesovi, čalme, feredže i šalvare. Koncerat smo imali u nekoj zgradi, u kojoj je samo jedan dan pre nas bio smešten neki cirkus sa menažerijom. Osećao se strašan zadah od konjskog i životinjskog djubreta. Na koncerat se išlo peške, ali po blatu, tako da su nam cipele do članaka bile uprljane. No zato su u samom ulazu u zgradu sedeli čistači, koji su za mali „bakšiš", velikom veštinom skidali najveće blato, upotrebljavajući najpre neku vrstu drvenog noža, zatim pravi nož, pa razne četke i najzad krpe i somot da bi se isterao poslednji „glanc".

Koncerat je protekao uglavnom dobro, pali su govori o srpsko-turskom prijateljstvu, nazdravljalo se budućoj novoj, demokratskoj, naprednoj Turskoj...

Posle koncerta razvedeni smo svaki u svoj „hotel" ili privatnu kuću. Uličnog osvetlenja uopšte nije bilo, nego su nas „vodiči" sa fenjerom u ruci vodili mračnim i tesnim ulicama. Nisam znao ni gde me vode, ni sa kim imam posla. Da nisam bio fizički već premoren, možda bih osećao i neki strah od ove misteriozne noćne šetnje, ali sam bio toliko umoran da sam mislio samo na krevet. Najzad dodjoh i do njega. Preko kreveta veliki, debeo turski „jorgan", prekriven „plišom" nebesno-plave boje. Strpah se u krevet. Bojao sam se jedino još stenica i odmakoh krevet od zida. koji je bio pun pukotina gde sam pomišljao da se nalaze gnezda tih malih, smrdljivih insekata.

Kad sam sutradan ustao, telo mi je bilo pokriveno malim crvenim tačkicama, a ispod „jorgana", s donje strane, na belom krevetskom

čaršavu, mrko-crvene tačke obeležavale su noćno prisustvo tih insekata i njihove krvave tragove.

Ta noć mi je pokvarila sve moje oduševlenje za putovanje u „carsko" Skoplje. Tada sam prvi put doznao koliko su te male životinjice, što se zovu stenice, pametne. One u borbi sa čovekom imaju svoju genijalnu taktiku i kako znaju, iz iskustva, da se čovek može da osigura od njih udaljavajući krevet od zida i eventualno stavljajući sve četiri krevetske noge u posudja sa petrolejom, one napadaju svoju žrtvu iz vazduha, kao famozni nemački avioni „Štuka" za vreme Drugog svetskog rata... Jedan Skopljanac mi je — skoro sa divljenjem — opisao kako stenica noću izmili iz svoje rupe, penje se uza zid, ide na plafon od sobe i kada dodje gore, tačno nad sredinom kreveta, prosto se otpusti i padne u krevet... Ne pada na tvrdo. I onda se polako pripije uz samo čovečije telo i pije krv kao pijavica.

Po dolasku u Beograd doznao sam da su sa nama zajedno putovali, kao obični turisti, u civilu, dva generalštabna oficira srpske vojske. Tada sam zaključio da naš studentski izlet u Skoplje nije bio baš samo nevina studentsko-muzička ekskurzija...

DOKTORSKA TITULA

Četiri godine studija na beogradskom Univerzitetu prošle su brzo u učenju, politici i zabavi.

Interesantno je da sam medju drugovima najbolje prijatelje imao ne u kolegama Pravnog fakulteta, nego sa Tehničkog. Medju njima najviše sam se družio sa Ljubomirom Debeljevićem, Dragutinom Brankovićem i Stanojem Nedeljkovićem. Upravo bili smo nerazdvojni u svima našim slobodnim časovima.

Pravni fakultet sam svršio sa odličnim ocenama. Želja je mog oca bila, a i moja, da nastavim specijalizovanje u ekonomsko-finansijskim naukama na nekom univerzitetu u inostranstvu. Jedna srećna okolnost je učinila da se ta ideja pokazala ostvarljivom još odmah posle srvšenih studija u Beogradu. Postojao je jedan privatni Fond, zaveštan od jedne čestite srpske porodice, Vase i Jelke Živanović, koji je davao stipendije za usavršavanje univerzitetskih studija u inostranstvu.

Pošto sam bio završio Pravni fakultet sa odličnim uspehom, meni — pored još nekih drugih — bude odredjena jedna stipendija iz tog Fonda sa uslovom da studiram još dve godine u inostranstvu ali da polažem doktorski ispit u Beogradu.

Univerzitet u Beogradu bio je u ono vreme vrlo mlada ustanova i ovim načinom hteo se podići njegov ugled, kao da se htelo reći da više vredi beogradski doktorat, nego strani. I ovo je u velikom broju slučajeva bilo tačno. Neki od stranih univerziteta olako su davali doktorske titule studentima, koji su dolazili iz inostranstva i vraćali se natrag u svoje zemlje. U Beogradu doktorski ispit bio je jedna ozbiljna stvar. Doktorska disertacija je pretstavljala mali naučan rad od trajne vrednosti. Vrlo je mali broj studenata koji je uopšte uspeo dobiti doktorsku titulu na beogradskom Pravnom fakultetu. Bilo je možda jedan ili dva godišnje.

Rešio sam se da dopunim svoje naučno školovanje u Minhenu. Jedno što sam tu varoš već poznavao, a drugo što je taj Univerzitet imao odlične profesore baš za ekonomsku-finansijsku grupu: za narodnu ekonomiju Ludwig Brentano, za finansije Walter Lotz, za ekonomsku politiku Max Weber, za statistiku Georg v. Mayr.

Kada sam polazio iz Beograda, u leto 1910, drugovi su me ispratili do železničke stanice, ali u onom oduševljenju jedan od njih uskoči u voz u poslednjem trenutku, da me prati malo „preko granice“... Mislili smo do Zemuna, prve stanice, koja se tada nalazila na austro-ugarskoj teritoriji. Medjutim, tamo se ukaže mogućnost za dozvolu odlaska čak do Beča.

Tako moj drug sa Tehničkog fakulteta, ranije već pomenuti Stanoje Nedeljković, dodje sa mnom u Beč. Pošto njegovo putovanje nije bilo predvidjeno ni u njegovom ni u mom privatnom budžetu, rešimo se da u rashodima budemo što skromniji, samo da bismo neki dan duže ostali u Beču. Bili smo otseli u jednom malom hotelu, preko puta železničke stanice, na koju smo došli, kako bismo uštedeli i na samom trošku oko prenosa prtljaga. Ja sam mu služio kao „ciceron“ i dane smo proveli veselo i prijatno, ne sluteći kakva nam je opasnost u isto vreme pretila i koju smo samo pukim slučajem izbegli.

Knez Srbije, Aleksandar Karadjordjević, posle jednog prevrata, proteran iz Srbije 1858, umro je u inostranstvu i sahranjen u Beču. Najmanje smo moj drug Stanoje i ja imali nameru da njegov mir ma čime remetimo. Čak nismo imali ni pojma da knez Aleksandar svoj večiti san provodi na bečkom groblju. Medjutim, u isto vreme, kada smo se mi bavili u Beču, našao se neko da njegov grob raskopa, skine glavu sa davno mrtvog tela i negde je odnese. Iznenadjenje je bilo veliko i misterija za inače dobru bečku policiju još veća. Njena sumnja je prirodno pala prvenstveno na sve Srbe, koji se nalaze u Beču, a još više na novodošavše, medju koje smo spadali Stanoje i ja. On usto još i bez urednog pasoša! Bili smo, dakle, više nego sumnjivi.

Policija je, razume se, odmah preduzela svoje mere. Prva je bila da nas njeni tajni agenti prate u stopu, danju i noću. Druga je, da se o nama traže podaci od policije u Beogradu, sa označenjem da smo osumnjičeni za odnošenje glave kneza Aleksandra sa groblja, koje se po nesreći nalazilo baš u blizini našeg hotela.

Bečkim vlastima stvar je bila utoliko neprijatnija, što posle aneksione krize politički odnosi izmedju Srbije i Austro-Ugarske nisu bili ni malo prijatni. Ovaj incident sa glavom oca ondašnjeg kralja Petra I Karadjorjevića, samo je značio stavljati novo ulje na vatru. Dokazati da su Srbi, i to srpski državljani naročito u tu svrhu poslati iz Beograda, izvršili ovo gnusno delo oskrnavljenja groba jednog člana vladajuće srpske dinastije, bilo bi očigledno remek-delo bečke policije. Utoliko pre što je ona mogla da pretpostavi da se možda u vizantijskoj glavi tadašnjeg srpskog pretsednika Vlade Nikole Pašića, rodila baš obrnuta namera, to jest okriviti za sve to Austriju i njene metode

uprave, pa na taj način izazvati neki novi diplomatski sukob sa Austro-Ugarskom monarhijom. Da bi se verodostojnost sumnje na nas još povećala, pored okolnosti otsedanja u malom hotelu blizu groblja i blizu železničke stanice — radi lakšeg udaljenja iz Beča! — dodate su još i činjenice u pogledu našeg noćnog života. Bečka policija je bila javila da smo se vidjali u centru varoši samo noću i to u društvu „sumnjivih ženskih osoba".

Cela stvar imala bi verovatno vrlo nepovoljnih posledica i moglo se desiti da se ja, umesto na Univerzitetu u Minhenu, nadjem u nekom bečkom policijskom zatvoru... Biti kompromitovan u jednoj aferi, koja se ticala srpske kraljevske kuće — pa makar se i ne mogla dokazati moja krivična odgovornost, dovoljno bi bilo i samo hapšenje i puštanje iz „nedostataka dokaza" — značilo bi kraj svih mojih snova za dalje studije, a možda i totalan preokret u celom mom docnijem životu.

Srećna okolnost je medjutim htela, da je depeša bečke policije najpre došla u ruke upravnika grada Beograda, Mihaila Cerovića, ličnog prijatelja moga oca.

Za to prijateljstvo, sećam se, postojao je u našoj kući vidan znak. To je bila ručna električna lampa velikih dimenzija. Otac nam je donese jednog dana sa rečima:

— Ovo mi je poklonio upravnik grada Cerović. Daje jaku svetlost. On je sa njom silazio kad obilazi podrume u Glavnjači.

Mi smo sa respektom gledali ovu lampu neobičnog izgleda — u vreme kad su električne džepne lampe bile još retkost u Beogradu — i sa asocijacijom ideja pomišljali na sve grozote što su se nadovezivale za famoznu beogradsku Glavnjaču, a osobito za njene podrume.

To je bio glavni policijski zatvor u Beogradu, kroz koji su prolazili krivci, politički i obični, prvo kao istražni zatvor u kome su revnosni policajci od osumnjičenih dobijali sva potrebna „priznanja", a koja bi docnije optuženi, kad dodju pred sud, po pravilu potpuno poricali. Zato su „metodi" beogradske Glavnjače bili sravnjivani sa najcrnjim metodama negdašnje Inkvizicije i ona je u očima srpskog naroda, valjda od njenog postanka pa do dan danas, pretstavljala otprilike ono što je za francuski narod značila Bastilja u Parizu, u doba apsolutističkih kraljeva, ili londonski Tower u ranijem periodu engleskog naroda.

Prema tome i sama električna lampa upravnika Cerovića posmatrana je u našoj kući skoro kao neki instrument za mučenje. Svakako, da je mogla da govori, ona bi ispričala mnoge interesantne stvari. Njome se niko od nas nije služio i ona je stajala u jednom kutku kuće

kao dokaz da je svemoćni upravnik varoši bio prijatelj naše kuće. Zlu ne trebalo...

Slučaj sa glavom kneza Aleksandra pokazao je ponovo da nam je on doista prijatelj i da njegova intervencija može da bude dragocena.

Kad je pročitao izveštaj bečke policije, na prvo mesto palo mu je u oči moje ime i odmah je pozvao k sebi mog oca da ga pita da li sam ja taj isti Milan Stojadinović o kome je dobio telegram iz Beča. Razume se da mom ocu nije bilo teško da objasni da je apsurdna svaka pomisao na moje učešće iako se nesumnjivo telegram ticao mene lično. A što važi za mene, moj otac je mirne savesti mogao govoriti da važi i za mog druga Stanoja.

Oprezni upravnik grada ipak je uzeo zvaničnu zabelešku o izjavi mog oca, ali je naredio da se bečkoj policiji pošalje izveštaj, upućujući je da pronadje neki drugi trag, jer ovaj prvi nije bio realan...

Nije mi poznato da li je docnije i kako cela ova stvar razjašnjena i da li je glava kneza Aleksandra pronadjena.

Ja sam se medjutim u Beču rastao sa Stanojem i produžio za Minhen gde sam se upisao na Ekonomski fakultet i slušao predavanja gore pomenutih profesora.

Stanovao sam u Amalienstrasse, u jednoj nameštenoj sobi. Sa srpskim studentima uopšte se nisam družio, po preporuci mog oca, „da bih što temeljnije naučio nemački jezik".

Na Univerzitetu sam pored posećivanja predavanja radio u seminaru profesora Lotz-a. On mi je odredio da obradim temu o budžetskoj kontroli u Nemačkoj, što me je posle opredelilo da i svoju doktorsku tezu posvetim nemačkom budžetu sa uporednim osvrtom na budžet u Srbiji.

Od profesora Lotz-a ostala mi je zauvek, kao ispravna, teorija o budžetskoj ravnoteži. Država treba da utvrdi svoje potrebe, pa posle prema njima traži od svojih gradjana prihode, u vidu poreza i tome slično. Pošto državne finansije žive od privatnih, država mora da se ograniči u svojim zahtevima na neophodno potrebno.

— Vaši roditelji šalju vam novac za izdržavanje i školovanje ovde u Minhenu — govorio je on. Vi živite na račun svojih roditelja. E, vidite, tako i država živi, samo ne u ulozi roditelja, nego u ulozi sina-studenta.

To uporedjenje nisam više nikad zaboravio.

Posle jednog semestra, za drugi sam prešao u Berlin, polazeći iz Minhena sa najlepšim uspomenama studentskog života: izleti u okolinu u Isaartal, *Oktoberfest*, Karneval, maskenbalovi, odlično pivo, o kome sam čak poslao jedan dopis partijskom organu „Samoupravi" u Beograd. Toliko me je pivo bilo impresioniralo. Navodio sam razloge

za njegov dobar kvalitet, koji se pojačava kada se pije iz velikih „*Masskrug*" od jednog litra. Pio sam ga uz ručak i večeru, ali i posle večere, studirajući finansijsku literaturu. Posle toga san mi je sam dolazio na oči.

Novac se trošio brzo, tako da sam poslednjih 2—3 dana u mesecu večeravao za 50 pfeniga u džepu. Sa time se onda mogao dobiti litar piva, parče ementalera i komad crnog hleba. Ali je zato trebalo ići u dvorište od *Hofbräuhaus-a* — gde je pivo bilo najjeftinije: 23 pfeniga litar — stajati pored kočijaša i prostih radnika oko praznih, pivskih buradi, u polutami. Ipak sve mi je to izgledalo lepo, prijatno, zanimljivo. Sa najmanje para u džepu bio sam najsrećniji čovek na svetu. Bio sam bezbrižan jer sam znao da će prvog u mesecu stići poštanska novčana uputnica iz Beograda, da me potseti na predavanje profesora Lotz-a...

Kod nemačkih studenata bilo je onda pravilo da treba promenuti najmanje dva univerziteta. To je zato što je svaki univerzitet imao nekog veoma istaknutog profesora, koga je valjalo čuti. Nisu svi bili koncentrisani na jednom mestu. Za mene je Berlin bio indiciran i zbog toga što je bio prestonica koju sam želeo upoznati, a i zbog toga što je u njegovoj blizini, u Potsdamu, bilo sedište Vrhovnog računskog suda *(Oberster Rechnungshof)*, čija je uloga za kontrolu državnog budžeta bila velika, pa sam njegovo uredjenje imao da proučim, što je svakako najbolje učiniti na licu mesta.

Berlinski Univerzitet bio je mnogo veći, ali zbog toga i manje pogodan za studije. Usled mnogobrojnih djaka, kontakt izmedju profesora i učenika bio je slabiji. Mene su najviše privlačila dva imena: stari Adolf Wagner za nauku o finansijama i tada jedan mladji naučnik, koji se brzo proslavio svojim delima o kapitalizmu i socijalizmu: Werner Sombart. Ovaj poslednji predavao je na *Handelshochschule*.

Za Wagnera sam odmah od drugova čuo, da nije prijatelj stranih studenata, a osobito Slovena, što je malo rashladilo moje prvo oduševljenje. U odredjene dane on je primao studente koji su želeli da se upišu na njegov seminar. Došao sam i ja. On se složio sa mojom idejom da radim doktorsku tezu o nemačkom budžetu, a što se tiče doktorskog ispita, on mi reče da sam slobodan polagati ga bilo u Berlinu, bilo u Beogradu. Po njegovoj preporuci išao sam više puta u kancelarije Glavne kontrole u Potsdamu. Smatralo se onda u Nemačkoj da će kontrola biti jača i nezavisnija, ako njeno sedište bude geografski malo udaljeno od glavnog grada države.

Sam Berlin imponirao je svojom veličinom, ali je život za studente bio manje zanimljiv i manje veseo, nego što je to bio slučaj u Min-

henu. Nije bilo ni minhenskog *Oktoberfest-a*, ni *Hofbräuhaus-a*, ni čuvenih balova za vreme karnevala, a ni minhenskog piva, koga sam bio zavoleo. Jedan litar bila je od prilike moja mera. Sećam se ipak da sam jednom u karnevalskom oduševljenju, za jednu noć popio šest. To je bio moj maksimum.

U Berlinu je život sasvim drukčije izgledao. Stanovao sam u pensionu Bachmann, u Scharlottenburg-u (Grolmanstrasse), gde sam zatekao svog nekdašnjeg socijalističkog druga iz Užica, Živka Topalovića. I on je u to vreme, kao državni pitomac, studirao pravne nauke u Berlinu. Susret sa njim oživeo mi je stare uspomene, ali ne i simpatije za socijalizam. Sa njim sam obišao nekoliko berlinskih muzeja, sa *Bedecker-om* u ruci, inače je svaki išao svojim putem.

Po završetku semestra u Berlinu, moj rad na doktorskoj tezi bio je takodje svršen. Preko ferija vratio sam se u Beograd, dovršio tezu sa podacima o srpskom budžetu i predao rukopis na ocenu profesorskom savetu. Saznao sam bio da su moje spise pročitali Slobodan Jovanović i dr Momčilo Ninčić i da su se obojica povoljno izjasnili.

Ostalo je još da položim usmeni ispit, odnosno da dam ono što se zove „odbrana" doktorske disertacije, a što je bilo odredjeno za 1 decembar 1911.

Kako je ispit bio zakazan — po mome shvatanju suviše rano — još u 8 časova ujutru, to sam zadocnio čitavih četvrt časa, iako sam uzeo fijaker da bih stigao na vreme. Na ulasku u zgradu nestrpljivo me je očekivao glavni služitelj Pravnog fakulteta, Milutin Nedeljković.

On je bio veoma popularna ličnost medju studentima, jer je za male pare uvek nekako udešavao da studenti dobiju potpisane indekse kao da su pohadjali predavanja, pa makar i da nisu. Ili je uspevao da pojedine kandidate za polaganje ispita „progura" medju prve ili poslednje, kako je već dotični student želeo. Osim toga on je, po završenom ispitu, čitao sakupljenim kandidatima ocene koje su dobili. Pre nego što bi počeo sa prozivkom, koju su svi zainteresovani sa nestrpljenjem očekivali, on bi skinuo šešir sa glave, stavio ga ispred sebe na katedru i onda krupnim glasom, da se orilo po dvorani, saopštavao rezultate. Naročito je naglašavao bolje ocene i svi bi tada prilazili stolu i ostavljali po koji dinar napojnice. On bi u letu, preko naočara, ocenio koliko je ko dao i ako je bio zadovoljan dobacivao: „Hvala, doktore!" A kada bi neko od prozvanih pokušao da se izgubi na vrata, a da ne pridje stolu, Milutin je dovikivao podrugljivo i gromoglasno: „Ne beži!" I tako je dotični, posramljen, davao svoj prilog. A od njih je Milutin, docnije, i kuću napravio...

Čim me ugleda, Milutin mi reče prekorno:

— Zaboga, doktore, gde ste? Znate li da vas odavno već čekamo i sala je puna sveta!

Ja projurih brzo pored njega i pokazah mu samo rukom na belu mašnu, frak i cilindar — takva je „uniforma“ bila onda u običaju za polaganje doktorata — u znak opravdanja.

Trebalo je shvatiti da nije to tako lako staviti se u taj oklop od tvrde košulje, tvrde kragne i cilindera, u tako rani čas, a osobito kada sve to nije bilo po mojoj meri krojeno. Ne sećam se više ko mi ga je bio pozajmio.

Bilo mi je neprijatno što sam zadocnio, ali mi je prijatno odjeknula u ušima ona Milutinova reč „doktor“. To sam smatrao kao povoljan znak, premda je on i druge tako oslovljavao, samo ovoga puta činilo mi se sa više opravdanja, jer je on bio dosta upućen u odluke profesorskog saveta, verovatno prisluškujući šta oni rešavaju... Imao je običaj da uvek govori u množini, kao da je on prisustvovao i rešavao na sednicama zajedno sa profesorima.

„Proročanstvo“ Milutinovo odista se pokazalo tačno. Pretsednik ispitne komisije, profesor Slobodan Jovanović, proglasio je moju promociju za doktora ekonomsko-finansijskih nauka i sa nekoliko prigodnih reči čestitao mi je novu titulu. Drugi članovi ispitne komisije bili su Milić Radovanović i dr Momčilo Ninčić. Potrebno je da napomenem da je Jovanović bio veliki protivnik Radikalne stranke, kojoj sam ja pripadao, te njegovo prisustvo u ispitnoj komisiji daje mojoj doktorskoj tituli još veću vrednost.

Time su moje studije na beogradskom Univerzitetu bile konačno završene. Doktorsku disertaciju pod naslovom „Nemački budžet“ štampao sam u Beogradu 1912. O njoj je vrlo ugledni časopis „Zvezda“ napisao recenziju u kojoj je, pored ostalog, rečeno:

„Knjiga je zainteresovala i šire krugove i prešla delokrug običnih djačkih radova, što svedoči o njenoj velikoj vrednosti.“

Vlasnik ovog časopisa bio je ugledan prvak Napredne stranke, narodni poslanik i novinar Pavle Marinković, brat dr Vojislava Marinkovića, a urednik naš vrlo popularni literarni pisac Branislav Nušić. Obojica su bili protivnici Radikalne stranke, te sam stoga ovaj vrlo laskavi prikaz primio sa utoliko većim zadovoljstvom u doba kada su partijske strasti retko kad dozvoljavale da se političkom protivniku prizna ma kakva zasluga.

Posle Minhena i Berlina, kao i položenog doktorata u Beogradu, nastavio sam u Parizu drugu godinu mojih studija u inostranstvu, 1911/12.

GLAVA 6

SRPSKE DIPLOMATE I ŽIVOT U PARIZU

Opunomoćeni ministar i izvanredni izaslanik Kraljevine Srbije — kako je zvanično glasila njegova titula — bio je tada u Parizu Milenko Vesnić, koji je po svojoj ličnoj kulturi, inteligenciji, spremi, taktu i spoljnoj ugladjenosti zauzimao to mesto sa puno časti. Srednjeg rasta, lepo negovani brkovi i kratka šišana brada u špic, kako je onda bilo u modi, blag pogled očiju, koje su pokazivale dobrotu i iskrenost za brzo osvajanje simpatija i prijateljstva, Vesnić je imao sve one kvalitete, koje se traže za poziv diplomate, kao da su mu očevi i dedovi bili ministri ili ambasadori na strani. Vesnić, medjutim, bio je vrlo siromašnog porekla. Rodjen je 1865 u selu Dunišić, u Novopazarskom Sandžaku, onda sastavni deo Turske Imperije. Ali pošto su mu Turci ubili oca, kao velikog srpskog patriotu, Vesnić je prebegao u Srbiju sa svojom majkom i njene četvoro dece. Pešačeći više dana duž reke Ibra, nastanili su se u jednom selu blizu varoši Kraljeva (1875). Posle svršenog liceja u Beogradu školovao se na strani, pomognut od imućnih prijatelja. Bio je na pravnim studijama u Nemačkoj i bio je prvi Srbin koji je položio doktorski ispit u Minhenu. Po povratku u Srbiju stupio je u Radikalnu stranku, čiji je bio vrlo aktivan član, deleći sudbinu svojih partijskih prijatelja toga doba, t. j. u zatvor, kada bi radikali bili u opoziciji, a na visoke položaje, kada bi radikali došli na vlast.

Diplomatsku karijeru počeo je kao sekretar u srpskom poslanstvu u Carigradu. Sa 32 godine starosti bio je ministar prosvete, zatim ministar u Rimu i 1903, dolaskom na presto Petra Karadjordjevića, ministar u Parizu. Njemu je srpska Vlada bila poverila da lično donese u Beograd krunu, izradjenu za kraljevo krunisanje 1904, od juvelirske radnje Cartier. Tada se oženio bogatom udovicom iz Sjedinjenih Američkih Država, Mrs. Blanche Ulmann. Pored toga što je ona nasledila bogatog muža bankara i ona sama bila je iz bogate bankarske porodice Blumenthal, iz Njujorka. Njen privatni novac pokrivao je veći deo zvaničnih troškova srpskog poslanstva, osobito za reprezentaciju. Prijemi u srpskom poslanstvu bili su uvek naročito isticani u pariskoj štampi. Taj luksus i sjaj mogli su dati samo američki dolari.

Blagodareći tom faktu da je moj otac bio dobar prijatelj sa ministrom Vesnićem, vrata našeg poslanstva u Parizu bila su mi širom otvorena. Tako sam i ja mogao videti nešto od toga kako živi diplomatski svet.

Na jednom ručku u poslanstvu bio sam pozvat u isto vreme kada i princ Djordje, stariji sin kralja Petra. On se za vreme aneksione krize (1908) odlikovao fulminantnim patriotskim govorima, koji su mu stvorili veliku popularnost u narodu. Smatran je kao dostojan potomak svog pradede, neustrašivog Karadjordja.

Nažalost, vojničke i junačke osobine princa Djordja bile su kontrakarirane njegovim neobuzdanim karakterom i brutalnim ophodjenjem. On je, naprimer, svoju ličnu poslugu tukao, ponekad i nogama u stomak. Usto je imao način izražavanja sa upotrebom reči nemogućim za obično društvo, a kamo li za kraljevsku kuću. Takvo ponašanje i ta neobuzdanost onemogućili su ga kao prestolonaslednika i on je bio naveden, odnosno primoran, da se odrekne nasledstva prestola, marta 1909. Tada je proklamovan za prestolonaslednika njegov mladji brat Aleksandar.

Kad sam na tome ručku prvi put sreo princa Djordja, davao je utisak veselog, prijatnog mladog čoveka, ali izrazi, koje je upotrebljavao u razgovoru, bili su doduše uzeti iz naroda, ali se u pristojnom društvu a osobito u prisustvu dama, ni u kome slučaju nisu smeli upotrebljavati. Princ je, medjutim, baš od tih reči pravio obilnu upotrebu, ne obzirući se nimalo na prisutne koji ga slušaju. Čim bi Princ povisio ton, a spustio nivo svog rečnika, ministar Vesnić sa blagim osmejkom ljubaznog domaćina — praveći se da nije čuo šta onaj reče — udaljio bi se od naše grupe, da pridje drugoj. Sa mnom je Princ vrlo ljubazno razgovarao, interesirajući se za moje studije u Parizu.

Kad je ručak bio gotov za serviranje, uniformisani sluga dostojanstveno je objavio sa vrata:

— *Madame est servie!*

Posle ovoga gospodja Vesnić je uzela pod ruku princa Djordja, a zatim su se redjali parovi, jedan po jedan, prema unapred utvrdjenom redu. Meni je bilo dodeljeno da vodim pod ruku gospodjicu Vidu, ćerku državnog savetnika i prvaka Radikalne stranke Dobre Ružića, jednu vitku, lepu plavojku, čije su oči odavale dobrotu i nevinost.

Taj ručak, kao i svi prijemi u srpskom poslanstvu, rue Léonce-Reynauld, bio je u znaku sjaja i izobilja, premda je gospodja Vesnić inače u kući i privatnom životu bila vrlo štedljiva. Kada bi bili sami, njihova kuhinja bila je sasvim skromna. Tada Luculus nije večeravao kod Luculus-a.

Imali su običaj da češće pozivaju, naizmenično, po jednog činov-

nika iz poslanstva da sa njima ruča. To su bile prave lekcije za lepo ponašanje i pristojno odevanje naših mladih diplomata. Domaćica je strogo pazila da gost ima čistu kragnu i kravatu, da manžetne od košulje nisu iskrzane, da su pantalone sveže ispeglane, da se nož drži u desnoj, a viljuška u levoj ruci, da se supa pije nečujno, bez srkanja, a posle ručka ne stavljaju laktovi na sto.

Uostalom gospodja Vesnić je pazila na spoljašnost i samog svog muža, koji se oblačio po strogim propisima londonske muške mode. Dirljivo je, medjutim, bilo njeno staranje o njegovom zdravlju. Vesnić je voleo da puši dugačke „Virginia" cigare, koje je dobivao iz inostranstva. Bio je strastan pušač, ali da mu pušenje ne bi škodilo, gospodja Vesnić mu je tačno u santimetrima obeležila koliko sme da popuši od jedne cigare. Ja, koji sam znao za tu „familijarnu tajnu" krišom sam ispod oka posmatrao kako Vesnić pažljivo gleda označenu granicu da je ne prekorači, dok bi njegova žena, s vremena na vreme — u najživljem razgovoru sa gostom levo ili desno — hitro bacila svoj orlovski pogled na „Virginia" cigaru...

Po svršenom ručku, dok kafe jedva da su bile ispijene, gospodja Vesnić se već opraštala od gostiju, jer se sa ćerkom žurila na konjske trke u Longchamps. Činilo se kao da je za nju bilo važnije da stigne na prvu trku, nego li da isprati poslednjeg gosta iz svoje kuće. To joj nisam zaboravio. Pratio ih je mladi sekretar poslanstva Mihailo Gluščević, za koga se onda pretpostavljalo da će biti muž mlade, vesele i privlačne gospodjice Lucille, koja je bila ćerka gospodje Vesnić iz prvog braka. Docnije, medjutim, lepa Lucille udala se za bogatog bankara Aristide Blank, sopstvenika onda velike bankarske kuće u Bukureštu Marmarosh Blank.

Ali ne samo na spoljni izgled muža, nego — sasvim prirodno — i na svoj sopstveni, gospodja Vesnić je mnogo polagala. Bila je vrlo koketna, lepa, duhovita. Njena toaleta uvek brižljivo odabrana prema diktatu poslednje pariske mode, a skupoceni nakit i krupne perle imale su svetsku reputaciju. Medjutim, do jednog dela tog nakita ona je došla na dosta originalan način. Prilikom jedne šetnje — mnogo godina posle smrti svog muža — kroz ulicu Rue de la Paix, čuvenu po bogatim izlozima juvelirskih radnji, kuda prolaze sve žene koje dolaze u francusku prestonicu pa makar i nemale nameru da nešto kupe, reći će gospodja Vesnić mojoj ženi, koja se divila lepoti izloženog nakita i čudila njihovim visokim cenama:

— *Ah, ma chère*, za mene to nikad nije bio problem... Povela bih sobom jednog prijatelja i u izlogu bih mu pokazala malim prstom stvar koja me je interesovala, dodajući, uz osmejak: „Kupi mi ono!" To je uvek upalilo...

Inače u poslanstvu je bila još jedna interesantna ličnost, Szirmay, madjarskog porekla. Bio je neka vrsta „*majordome*" upravo „*factotum*": naš nepromenljivi i nezvanični ambasador, poznat u *Quai d'Orsay* isto onako kao i po velikim radnjama, gde su naši kraljevi, prinčevi, princeze i ministarske žene vršile preko njega svoje kupovine. On je tokom vremena, savesnošću i predanošću prema interesima najpre Srbije, pa posle i Jugoslavije, došao do položaja savetnika poslanstva i u tragičnom momentu prekida diplomatskih odnosa francusko-jugoslovenskih (1942) bio je *chargé d'affaires* i doživeo da vidi nešto što ni u svom najružnijem snu nije mogao da sanja, da Francuska, ta velika zaštitnica Srbije u Prvom svetskom ratu, prekine diplomatske odnose i otkaže gostoprimstvo dr Božidaru Puriću, jugoslovenskom ambasadoru u Parizu, smatrajući da je njegova misija završena... Taj dirljivi dogadjaj — posledica pritiska nemačke Vlade — Szirmay je verno opisao u jednoj brošuri koju je posle rata izdao.

U samom poslanstvu život je tekao mirnim i uredjenim načinom. Pre 11 časova nikog nije bilo u kancelarijama. Opštenje sa Ministarstvom u Beogradu išlo je putem kurira i šifrovanih telegrama, bez onih nervoznih telefonskih razgovora, koji su bili uvedeni posle Prvog svetskog rata i koji nisu davali mira ni poslaniku, ni njegovim činovnicima.

Sličan život tekao je i u drugim ambasadama i poslanstvima. Diplomate su bila velika gospoda i živeli su gospodski.

Imao sam prilike i da udjem u više krugove pariskog društva. Jednom prilikom bio sam na prijemu kod comtesse de Noailles, gde sam osetio šta stvarno znače ovi saloni čuvenih pariskih dama, o čijem sam uticaju na socijalni život Francuske, osobito u pogledu literarnom i političkom dotle samo iz knjiga nešto znao.

Za comtesse de Noailles ja sam, mladi doktor ekonomskih nauka iz daleke balkanske zemlje, kao što je bila Srbija, bio možda interesantna ličnost. Nešto „egzotično" za njen salon. Bar sam ja tako uobražavao, jer ona lično nije mi ukazala nikakvu posebnu pažnju, sem jednog ljubaznog osmejka i gracioznog pružanja ruke da je poljubim, od prilike onako kako to radi kakva kraljica sa svojim podanicima.

Comtesse de Noailles je onda bila na vrhuncu svoje lepote, mladosti i slave kao pesnikinja i romansijerka. Ostalo je negde posle zabeleženo, da je na pitanje o ljubavi odgovorila:

— *L'amour? Je le fais, mais je n'en parle pas....*

GLAVA 7

ONAJ DRUGI PARIZ

Za vreme jedne *cocktail-party*, mnogo godina posle mog prvog boravka u Parizu, kad slučajno upoznadoh jednog gospodina i doznadoh da je i on živeo neko vreme u francuskoj prestonici, da bih počeo razgovor, ja ga upitah:

— A šta ste radili u Parizu?

— U Parizu sam radio ono što i svi drugi rade u Parizu... — odgovori ovaj sa osmejkom čoveka, koji se čudio meni da ga tako što uopšte mogu pitati. Po sebi se razume — mislio je on — da se tamo ne radi ništa do vodi ljubav. Odista, nigde u drugom svetu nisam čuo da se toliko često upotrebljava ta reč.

Medjutim, postoji i jedan drugi Pariz, koji nije Pariz zabava, nego Pariz rada, ozbiljnog rada.

Imao sam prilike da upoznam i onaj prvi i ovaj drugi. U ambijentu u kome se kreće, za jednog pariskog studenta, ako iole ima novčanih sredstava za život, skoro je nemoguće biti bez jedne „prijateljice" (*„petite amie"*). To je bilo kao neko osveštano pravilo. Istine radi moram priznati da su moja sredstva i mladost meni dozvoljavali luksuz od dve „prijateljice", u isto vreme. Da bih izbegao eventualne neprijatnosti od susreta u troje, kombinovao sam tako da je jedna sa stanom bila na levoj, a druga na desnoj obali Seine-e, to jest na jednoj opreznoj udaljenosti...

— Tvoj sistem je vrlo dobar — govorio mi je jedan iskusan Srbin starosedelac. Opasno je vezati se samo za jednu... Obrnuto od tvog sistema ja sam poznavao dva siromašna grčka studenta koji su zajedno izdržavali jednu prijateljicu. Zvala se Madeleine. Jedan se zvao Spiros a drugi Constantinos. Jednog leta ode Spiros da provede raspust kod svojih roditelja dok jednog dana iznenada dobije telegram iz Pariza ove sadržine:

„Madeleine dobila blizance. Moje umrlo, tvoje živi. Pošalji hitno novac za majku i dete. — Constantinos."

Za vreme mog bavljenja u Parizu 1911—12 odlučilo je Ministarstvo finansija u Beogradu da pošalje nekoliko činovnika na praktične

studije u Pariz, u Ministarstvo finansija, rue de Rivoli. Želelo se sprovesti reforma našeg Ministarstva finansija a specijalno Državnog računovodstva pa je bio doveden u Beograd i jedan stručnjak iz Francuske. Svakako da bi se olakšale reforme, koje su bile ustvari kopija francuske finansijske organizacije, a naročito blagajničke službe, od koristi je bilo da više njih iz Beograda vide kako u praksi izgleda francuski sistem.

Kod ondašnjeg ministra finansija dr Lazara Paču, moj je otac uspeo da i ja budem u toj grupi beogradskih finansijskih činovnika. Uglavnom to su bili izabrani kandidati medju najboljima od našeg finansijskog personala, mladi ljudi koji su posle zauzeli vodeće položaje u državnoj administraciji.

Mi smo išli podeljeni u dve grupe po dva-tri, iz odeljenja u odeljenje i za šest meseci imali smo da predjemo kroz sva odeljenja Generalne direkcije državnog računovodstva *(Direction Générale de la Comptabilité Publique du Ministère des Finances)*. Proučili smo, takodje, organizaciju *„Inspection Générale du Ministère des Finances"*. Inspektori su bili „uši i oči" ministra finansija, koji su vršili reviziju i inspekciju raznih finansijskih ustanova starali se za jednoobraznu primenu zakona, itd. U toj grupi nalazio se upravo *„crême"* finansijskog kadra, najbolji i najsposobniji. Služiti neko vreme u *Inspection Générale* za činovnike značilo je kao da su stekli jednu diplomu više. I doista, docnije, u životu sretao sam na visokim položajima ljude koji su ranije bili inspektori Ministarstva finansija.

U to vreme generalni direktor Državnog računovodstva bio je Privat Deschanel.

Po svršenom prolazu kroz razna odeljenja Državnog računovodstva u Rue de Rivoli, u programu je još bilo da nekoliko dana posvetimo Okružnoj finansijskoj upravi u Versalju. Time su naše praktične studije bile završene.

Taj moj prvi kontakt sa francuskom administracijom dao mi je utisak da je birokracija veoma razvijena, osobito u vidu *„paperasserie"*. Broj formulara i fiševa, koje su činovnici ili publika morali da popunjavaju i potpisuju, bio je takoreći bezgraničan. Na moju primedbu u tom pogledu, odgovorio mi je jedan viši činovnik ovo:

— Imate pravo, ali samo donekle. Posao je uvećan, to je tačno, ali je na ovaj način kontrola veća. A kod rukovanja državnim novcem treba poći od principa nepoverenja, a ne poverenja...

Zakon o Državnom računovodstvu u Francuskoj nije upravo ni bio moderan ,novodoneti zakon, nego jedan stari ukaz, još iz doba Napoleona III, iz godine 1862.

Posle sam uvideo da su ova birokracija, formulari, stari zakoni i

uredbe, ono što je upravo stalno i takoreći nepromenljivo u Francuskoj, ono što održava kontinuitet u državi, uprkos čestih promena vlada, koje se menjaju češće nego li ma gde na svetu. Ministri se menjaju, ali činovništvo po ministarstvima ostaje skoro bez promena izuzev u kabinetu ministrovom, koje po pravilu dolazi i odlazi sa svakim ministrom.

Ovim radom u Ministarstvu finansija bilo je ustvari dopunjeno moje školovanje, ne samo teorijsko nego i praktično.

U Parizu sam stanovao u prvo vreme u jednom pansionu na levoj obali, u ulici Gay-Lussac. Jedan tipičan djački pansion onog vremena. Pun stranih studenata iz svih krajeva sveta. Kod nas mi je najviše imponirao jedan student medecine iz Haitija, crne boje, sa naočarima. Važio je kao najnačitaniji stanovnik pansiona medju nama. Tada sam primetio kako crna rasa žudi za naukom i napretkom i kako će ona postepeno potiskivati i zamenjivati bele ljude u svima zemljama gde su oni u većini. Kuća je bila stara, kao i skoro sve u tome kraju, ulice sa istim nazivima kao u romanima Honoré de Balzac, Emile Zola i drugih pisaca iz XIX veka, tako da sam šetajući po njima katkad uporedjivao sebe sa ovim ili onim junakom tih romana.

Kupatila u pansionu, kao uostalom ni u celoj kući, nije bilo. Za kupanje sam morao ići u neka mala, neudobna i prljava kupatila u reci Seine-i, što je bilo u velikom kontrastu sa modernim, narodnim kupatilima, naprimer u Minhenu, gde se za 10 pfeniga moglo plivati, leti ili zimi, u velikim, ukusnim i čistim basenima. Ono kako Madame Geneviève Tabouis u svojoj knjizi „*On m'appela Cassandre*" opisuje pitanje kupatila u školi u kojoj je bila kao mlada učenica, nije nimalo preterano. Ako njena knjiga u ponekim političkim pitanjima sadrži izvesne netačnosti, ono o kupanjima u Parizu sasvim je tačno. U njenoj školi bilo je propisano pranje nogu jedanput nedeljno, a celog tela svega jedanput mesečno i to u košuljama, „da ne bi zli duhovi" videli nago telo...

Uopšte primetio sam veliku razliku u pitanju javne higijene i sporta kod Nemaca i Francuza. Dok su stanovnici Minhena i Berlina imali nebrojene prilike za sport na otvorenom vazduhu, Pariz je u tome skoro potpuno oskudevao.

Kad sam docnije prešao iz pansiona da stanujem kod jedne čestite francuske porodice, profesora gimnazije *Monsieur et Madame Bessière*, na desnoj obali Seine, imao sam prilike da sa njegovom ćerkom Madeleine pravim izlete u okolinu Pariza. Išli smo biciklom u Bois de Boulogne ili Bois de Vincennes. Kod te porodice upoznao sam onaj drugi Pariz, onaj pravi, francuski, sa urednim domaćim životom, respektovanjem roditelja, poštovanjem religije. Potpuno različan od

onog Pariza, lakog života, veselog i frivolnog, koji se ogledao u velikim bulevarima, *Café de la Paix*, *Montmartre*, *Maxim's* i *Moulin Rouge*, koji je služio za zabavu stranaca i donosio francuskoj državi milione dolara prihoda od turizma.

U porodici Bessière, stari profesor gimnazije skretao mi je pažnju uveče, pri slaboj svetlosti osvetlenja na gas, na važnije članke u „L'Echo de Paris", odlično uredjivan list, u kome su saradjivala najbolja francuska pera, kao Jean Herbert i drugi, konservativne i monarhističke političke tendencije.

Leto 1912 proveo sam sa porodicom Bessière u Bretanji, na moru, u jednom malom mestu koje se zove Fort Blanc, gde sam na pesku igrao tenis, pravio izlete biciklom u okolinu, pio jabukovaču, posmatrao u obližnjim pristaništima tovarenje ogromnih količina ostriga za pariske restorane, gledao kako ladje dolaze i odlaze. Tu sam dobio prvi stvarni utisak o tome šta je to pomorska trgovina i razumeo da je Francuska Republika ne samo suvozemna, nego i pomorska sila. Samo mi je izgledalo — verovatno pod uticajem literature koju mi je stari profesor doturao -- da bi ova država bolje napredovala kad bi joj na čelu stajao šef sa više autoriteta, a ne nesposoban pretsednik republike, koga su svakodnevno ismevali komičari u večernjim varijeteima i karikaturisti u pojedinim dnevnim listovima. Očevidno da moje shvatanje demokratije i slobodnog iskazivanja misli nije išlo tako daleko da šef države može ne samo biti izložen javnoj kritici, nego i otvorenom potsmehu publike.

Po povratku sa letovanja na moru u Pariz, spremao sam se na put za London, gde sam, prema utvrdjenom planu, imao da provedem treću godinu svojih studija u inostranstvu (1912-13). Medjutim, promenljivi vetrovi Balkana pokvarili su taj plan.

GLAVA 8

POČETAK BALKANSKIH RATOVA

U jesen 1912 u štampi balkanskih država učestaše vesti o veoma teškim prilikama u kojima živi hrišćansko stanovništvo pod turskim režimom. Inostrana štampa beležila je vesti o mogućnosti oružanog sukoba na Balkanu.

Turska je bila u ratu sa Italijom. Ona je očevidno bila razrivena zemlja. „Bolesni čovek na Bosforu" bio je bolesniji nego ikada. Mladoturska revolucija još nije bila uspela da sprovede reforme i zavede red u jednu već preživelu upravu.

Te su okolnosti doprinele da se stvori Balkanski savez u koji su ušle Bugarska, Crna Gora, Grčka i Srbija. Ne obziruć se na opomene velikih sila da ostanu na miru i da one ni u kom slučaju neće dozvoliti teritorijalne promene, balkanski saveznici se ipak odluče da svoj spor sa Turskom povere oružju. Prema uzajamnom dogovoru Crna Gora je bila prva, koja je objavila rat Turskoj. Nekoliko dana docnije (18 oktobra 1912) to su isto učinili i ostala tri saveznika.

Tako je ratni plamen obuhvatio celo Balkansko poluostrvo. „Bure baruta" je eksplodiralo. Njegov plamen, malo docnije, zahvatiće celu kuglu zemaljsku i trajaće punih šest godina.

Na prvu vest o objavi rata, smatrao sam, kao uostalom i svi Srbi studenti u Parizu, da nam je mesto na bojištu. Zato smo se žurili da što pre podjemo natrag u Otadžbinu.

Čim sam došao u Beograd, raspitao sam se gde se vrši upis dobrovoljaca i kako mogu da stupim na vojnu dužnost.

Stručna lica mi objasniše da, pošto sam u svoje vreme već bio regrutovan, treba da se prijavim komandantu Beogradskog vojnog okruga, čije su kancelarije u to vreme bile u Krunskoj ulici. Odmah odem tamo, gde me primi komandant, artiljerijski pukovnik Mihailo Vanlić. Bilo nas je još nekoliko i mi se poredjasmo u polukrug, a komandant je išao od jednog do drugog. Rekoh da sam prekinuo školovanje u inostranstvu da poslužim Otadžbini u ovom istorijskom času.

Stari pukovnik zastade jedan trenutak, počeša malo svoju sedu, razdeljenu bradu, kao de je čuo nešto što nije očekivao, pa me upita:

— A jesi li ti, mladiću, otslužio vojnu obavezu i u kome rodu oružja?

— Ne, nisam još nigde. Regrutovan sam, ali oslobodjen vojne dužnosti dok ne završim školovanje. Uostalom ja mislim da je to u ovom trenutku sporedno. Svaki treba da uzme pušku u ruke...

— Da, da! — prekide me komandant. Svaki treba da uzme pušku — izgovori on tiho, laganim tempom, kao da želi da potvrdi još više tačnost mog gledišta — ali mi nemamo puške ni za one, koji su vojsku već otslužili i puškom umeju da rukuju!... — dodade zatim povišenim tonom, skoro ljutito. Šta da radim s tobom, koji u kasarni nikad nisi bio?

Zatim opet zastade malo, pa blažim tonom, setivši se verovatno da ja nisam kriv što nema dovoljno pušaka, reče:

— Zasada nam nisi potreban... Docnije, možda... Ako bude trebalo, zvaćemo te... Izaći će o tome u svoje vreme potrebna naredba ove Komande. Obrati pažnju na to, a sad možeš da ideš kući...

I stari komandant pogleda me značajno, ovog puta sagnuvši malo nos da me posmatra preko svojih naočara, kao ispitujući da li sam pravilno razumeo njegove reči. Zatim se okrenu bez daljeg sledećem, kao kad komandant u kasarni vrši „raport". Zbunjeno promrmljah, po vojnički:

— Razumem! — i na levo krug izadjoh iz kancelarije komandantove.

Moram priznati, da me je doček komandantov razočarao, pa donekle i uvredio. Kako — pomislih u sebi — poleteo sam čak iz Pariza, napustio školovanje, zemlja u ratu, a za mene nema nijedno vojničko zaposlenje, ma koje vrste ono bilo? Zar tolike moje ranije studije, svršeni doktorat, znanje stranih jezika, zar sve to našoj vojnoj komandi nije potrebno? Zar se rat vodi samo puškom u ruci? Sem toga bilo me je donekle i stid, da ispadnem „zabušant", da sedim u Beogradu i „čuvam žene" — kako se onda podrugljivo govorilo — dok su svi moji vršnjaci, iz sela i varoši, otišli tamo dole, na jug, prešli već tursku granicu i napreduju u pravcu carskog Skoplja, koje sam ja samo neku godinu dana ranije posetio, u društvu ne samo drugova studenata, nego i generalštabnih oficira, koji su verovatno još tada spremali planove za ono što se danas privodi u delo... Činilo mi se kao da sam i ja pri izradi tih planova sudelovao... A sada?

Ipak, nije bilo druge. Trebalo je ostati u Beogradu i — što je najgore! — u civilu, kada su svi drugi nosili uniforme. Gledao sam samo da se što manje pojavljujem na ulici, a na pitanje rodbine i prijatelja, odgovarao sam stereotipno:

— Čekam naredjenje Okružne komande...

Ali to naredjenje nikako da dodje.

Ustvari, ono što meni nije bilo jasno prvog dana u kancelariji pukovnika Vanlića, bilo mi je jasno nekoliko dana docnije, kada počeše stizati telegrami naše Vrhovne komande o uspešnom napredovanju srpske vojske. Ona je imala na raspoloženju dovoljan broj obučenih vojnika. Naši su odredi prešli tursku granicu duž celog fronta: kod Javora, Raške, Novog Pazara, Kuršumlije Vranje. Glavni deo kretao se u pravcu Kumanova, ka Ovčem Polju, gde je naša Vrhovna komanda predvidjala da će biti odlučujuća bitka i to zbog toga, što se davao veliki značaj geografskom položaju Ovčeg Polja, preko koga su išle glavne komunikacije za Skoplje, Sofiju i Niš. Smatralo se da onaj koji drži u svojim rukama ova tri centra, taj je gospodar celog Balkanskog Poluostrva. U tome cilju jedna srpska armija -- pod komandom generala Stepe Stepanovića — bila je poslata da operiše sa bugarske teritorije, od Čustendila takodje u pravcu Ovčeg Polja. To je trebalo da bude jedan obuhvat „klještima", po klasičnom principu Napoleona: „*Se diviser pour marcher, se réunir, pour combattre*". Na Ovčem Polju turska vojska trebalo je da bude napadnuta sa dve strane, s fronta i s boka, i uzeta tako pod unakrsnom vatrom imala je da bude totalno uništena...

Medjutim, desilo se nešto nepredvidjeno, kako se to često dešava i kod najbolje izradjenih ratnih planova, pa i kod najvećih vojskovodja. To je ono što se u vojnoj strategiji naziva „Njegovo Veličanstvo Slučaj".

Turska Vrhovna komanda, čiji je glavni savetnik, reformator i organizator moderne turske vojske bio nemački general von der Golz Paša, znala je za taj srpski plan i potpuno shvatila opasnost koja preti Turcima, ako jednovremeno budu napadnuti sa dve strane. Von der Golz Paša odluči se stoga na jedan sjajan vojnički potez, koji je zbunio srpsku Vrhovnu komandu i pokvario sve njene planove. Njegova je odluka bila da podje sa svim svojim raspoloživim snagama u susret srpskoj vojsci, koja je nastupala od Vranje, u nadi da potuče taj glavni deo naših snaga. Lako će mu posle biti da tuče i onu drugu sporednu grupu i da tako, tukući jednu pa drugu, postane pobednik na bojnom polju i gospodar situacije u Makedoniji. Put prema Sofiji bio bi mu otvoren, a to je za Turke imalo naročiti značaj s obzirom na brzo nadiranje bugarske vojske prema Carigradu.

Tako je došlo, neočekivano za Srbe, do bitke kod varoši Kumanova, mnogo pre Ovčeg Polja. Kako se tu nije očekivala odlučujuća bitka, srpska Vrhovna komanda je slala u borbu svoje snage počesno, puk za pukom, u uverenju da se tu radi o nekoj slaboj turskoj prethodnici, ali kako su oni ustvari bili naišli na glavninu turskih snaga, gubici srpskih pukova bili su strahoviti.

Što se ta bitka nije pretvorila u pravi poraz za Srbe, ima se blagodariti samo ličnoj hrabrosti pojedinih komandanata bataljona i pukova srpske vojske. Mnogi su od njih hrabro izginuli na čelu svojih jedinica.

No pored lične intervencije komandanata i velike hrabrosti pešaka, za bitku kod Kumanova veliku zaslugu imala je srpska artiljerija. Tada tek što su bile došle prve baterije modernih 75 mm francuskih poljskih topova Schneider-Creusot, onih topova za koje je Pašić pravio zajmove 1906 i 1908 godine da se kupe u Francuskoj i zbog kojih je zajmova od opozicije bio toliko kritikovan. Opozicija je išla tako daleko da je čak tvrdila, kako topovske granate nisu ni punjene eksplozivom nego običnom balegom, samo da bi liferanti što više zaradili. Dok su same topove, opozicioni govornici nazivali „sulundarima“... Medjutim, predvidjanje Pašićevo bilo je sasvim ispravno: Francuska je isporučila oružje na vreme i to odličnog kvaliteta. Preciznost gadjanja naše artiljerije bila je savršena, a brzina gadjanja nekoliko puta je nadmašivala brzinu turskih topova. Nedovoljno obučeni turski artiljerci postavljali su svoje baterije otvoreno na greben — ne znajući za sistem posrednog gadjanja — i time pružili odličnu metu za srpsku artiljeriju.

Posle Kumanova došle su druge pobede. Zauzeto je Skoplje, kao i sve druge varoši, počev od Novog Pazara pa do Bitolja.

Bugari i Grci takodje su imali velike vojničke uspehe. Grci su zauzeli Solun, ali utvrdjeno mesto Jedrene, koje je ustvari pretstavljalo poslednju branu pred samim Carigradom, Bugari nisu mogli sami da osvoje, nego im je bila potrebna pomoć srpske vojske, osobito teške artiljerije. Najzad je palo i Jedrene.

Rat sa Turskom trajao je prema tome svega nekoliko nedelja i pošto nisam bio potreban za vojnu službu, a da bih ipak donekle bio od koristi svojoj državi, to se prijavim na dobrovoljan rad u Ministarstvu finansija, Direkcija državnog računovodstva, gde sam naravno bio rado primljen, utoliko pre što sam već bio pitomac Ministarstva finansija za studije u inostranstvu.

Po savetu jednog dobrog prijatelja i druga iz gimnazije, koji se zvao Dragoljub Milovanović, — i takodje radio kao činovnik u istoj direkciji Ministarstva finansija, — ja stupih u odeljenje Arhive.

— Kao što kad obilaziš jednu fabriku, — govorio mi je on — obično počneš od sirovine koja se preradjuje pa posle slediš dalji proces njene transformacije, tako će i za tebe biti najkorisnije da počneš od „Delovodnog protokola“. U njega se upisuje svaki predmet koji dodje u Ministarstvo i tu dobije svoje „kršteno ime“, tojest svoj broj, pa pod njim dalje cirkulira, množi se i raste, da se najzad „reši“ i onda

se opet vraća u Arhivu, sa oznakom a/a *(ad acta)*, što znači na večiti počinak.

Naučio sam brzo taj početni rad i ušao u mnoge „tajne" te kancelarije, od kojih me je najviše zadivila veština jednog starog šefa arhive, koji je uspeo da se godinama zadrži na tome položaju i bude neophodan za sve načelnike, pa i same ministre, bez obzira što su se oni menjali. Svi su oni odlazili tokom godina, ali on ne. Čini mi se da se zvao Mita.

Njegov je „sistem" i uspeh bio u tome, da se medju gomilom predmeta brzo orijentiše i „namiriše": koji je to predmet koji može najviše da interesuje njegovog pretpostavljenog šefa. Onda prosto izdvoji taj predmet od ostalih, zatvori ga u jednu od svojih specijalnih fijoka i prati pažljivo ceo tok njegovog kretanja. Kad bi gospodin načelnik zatražio dotični predmet, Mita bi ga za dva minuta već nosio u ruci i pružao sva potrebna obaveštenja. Ako se arhivar Mita slučajno razboli ili ode na otsustvo, njegov zamenik, kao i niko drugi živ, ne bi umeo da nadje dotični predmet. Ovo bi, razume se, izazvalo srdžbu gospodina načelnika i stvaralo mišljenje da je Mitin zamenik nesposoban, a Mita sjajan i prosto nezamenljiv činovnik. I kad bi se Mita ponovo vratio i izašao pred načelnika sa traženim predmetom, načelnik bi — sav srećan da se predmet nije negde definitivno izgubio i zaturio — ushićeno uzviknuo:

— Ama, Mito, ovi tvoji činovnici ništa ne znaju! Kad tebe nema, u arhivi pravi haos! Nijedan predmet ne umeju da nadju!

Razume se, ovaj izraz o „nijednom predmetu" odnosio se na onaj koji načelnika lično interesuje. Mita bi se na to snishodljivo nasmešio i slegao ramenima:

— E, Gospodine Načelniče! Sve je to vrlo prosto! Samo treba imati malo dobre volje, strpljenja, ljubavi prema poslu. Ne gledati na sat da li je već došlo vreme za izlazak iz kancelarije...

— Da, da, imaš pravo! Moram skrenuti pažnju gospodinu ministru prilikom prvih unapredjenja... Savestan rad treba nagraditi!

I tako je Mita sa svojim „sistemom fijoke" bio postao pravi stub Direkcije državnog računovodstva.

Pored rada u arhivi, tada sam se upoznao i sa radom najnižeg personala u Ministarstvu finansija. Video sam šta znači svaki od momaka, upoznao sam se sa radom pisaćih mašina i sam naučio pomalo da pišem, doduše sa obe ruke, ali sa po jednim prstom... I do danas nisam postigao veći napredak na tome polju.

Sve mi je to docnije veoma koristilo.

U zimu 1912 rat na Balkanu izgledao je kao potpuno svršen. Turci su bili potučeni na celom frontu, izbačeni iz evropskog kontinenta i

saterani u jedan mali trougao oko samog Carigrada, koji su još držali u svojim rukama.

Srbi su za to vreme bili zauzeli veći deo Makedonije, do blizu Soluna, koji su osvojili Grci, zatim su zauzeli ceo Novopazarski Sandžak u sadejstvu Crnogoraca, pa izbili čak na Jadransko More, kod San Giovanni di Medua.

Pošto je tok ratnih operacija i dogadjaja na Balkanu krajem 1912 — kako pomenuh — išao brzom i vrlo povoljnom svršetku po Srbiju, moje dalje bavljenje u Beogradu bilo je izlišno i stoga se reših — u sporazumu sa Ministarstvom finansija čiji sam stipendista tada bio — da treću godinu svojih studija u inostranstvu (1912/13) završim sa Londonom. Tako je najzad imao biti do kraja izveden moj pomenuti plan o studijama: po jednu godinu u Nemačkoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji.

Prema tome, početkom 1913, uputih se preko Pariza direktno za London.

IZ RATA U RAT

Za London sam poneo preporuku iz Pariza za jedan pansion u *Russel Square*, koji je bio pun tih malih hotel-pansiona, gde se za skromne pare mogao imati pristojan stan.

Gazdarica od pansiona bila je ozbiljna Engleskinja, sa prešlih 50 godina, prosede ridje kose i potpuno crvenog lica, boje kao u nekog obarenog velikog morskog raka, kakvu sam boju lica češće sretao u Londonu. Davala je utisak zdravlja i dobre hrane što je bila reklama da se u njen pansion udje sa poverenjem. Medjutim bila je vrlo stroga u moralnom pogledu. Ženske posete bile su apsolutno zabranjene, ali ako bi neko od pansionera doveo koju strankinju — koja ne zna dobro engleski — i pretstavio je kao svoju „*cousine germaine*", ona bi bila primljena na ručak ili večeru i u najozbiljnijem tonu bila pretstavljena drugim gostima u pansionu kao „rodjaka". Niko, razume se, u to nije verovao, ali je forma bila zadovoljena i svi su se pravili da u tu malu laž potpuno veruju. Tako sam upoznao jednu od karakternih osobina engleskog društva, koju u Evropi nazivaju hipokrizijom.

U dnevnom životu pravio mi je prvih dana malu teškoću novčani sistem, koji nije decimalan kao u drugim zemljama Evrope, nego sam morao učiti da 12 pensa čine 1 šiling, a 20 šilinga 1 funtu sterlinga što za moje račune sabiranja i oduzimanja nije tako prosta stvar. Povrh toga svega, medjutim, u radnjama nisu davali cene u funtama, nego u „*guinea*", koja iznosi 21 šiling. Tako sam upoznao još jednu karakternu crtu engleskog naroda, koja se ogleda u čuvanju tradicije, starih običaja i navika.

Gospoda su jako pazila na svoje odelo i da bih izgledao i ja kao drugi, oblačio sam se što bolje mogu, a uveče smoking. Obrijao sam brkove i nosio monokl, naravno od prostog stakla, jer sam imao zdrave oči... Kada sam takvu jednu fotografiju poslao roditeljima u Beograd, obrijanih brkova i sa monoklom, majka mi je posle pričala, da je jedva uspela da tu sliku sačuva i sakrije, jer je moj indignirani otac hteo da je pocepa, smatrajući je za nedostojnu jednog ozbiljnog čoveka.

Da bih se uživeo još više u svoje „gospodstvo", često bih seo u

iz porodičnog albuma

Milan Stojadinović, kao učenik prvog razreda osnovne škole u Čačku

Otac piščev, Mihailo Stojadinović, kao sudija u Čačku

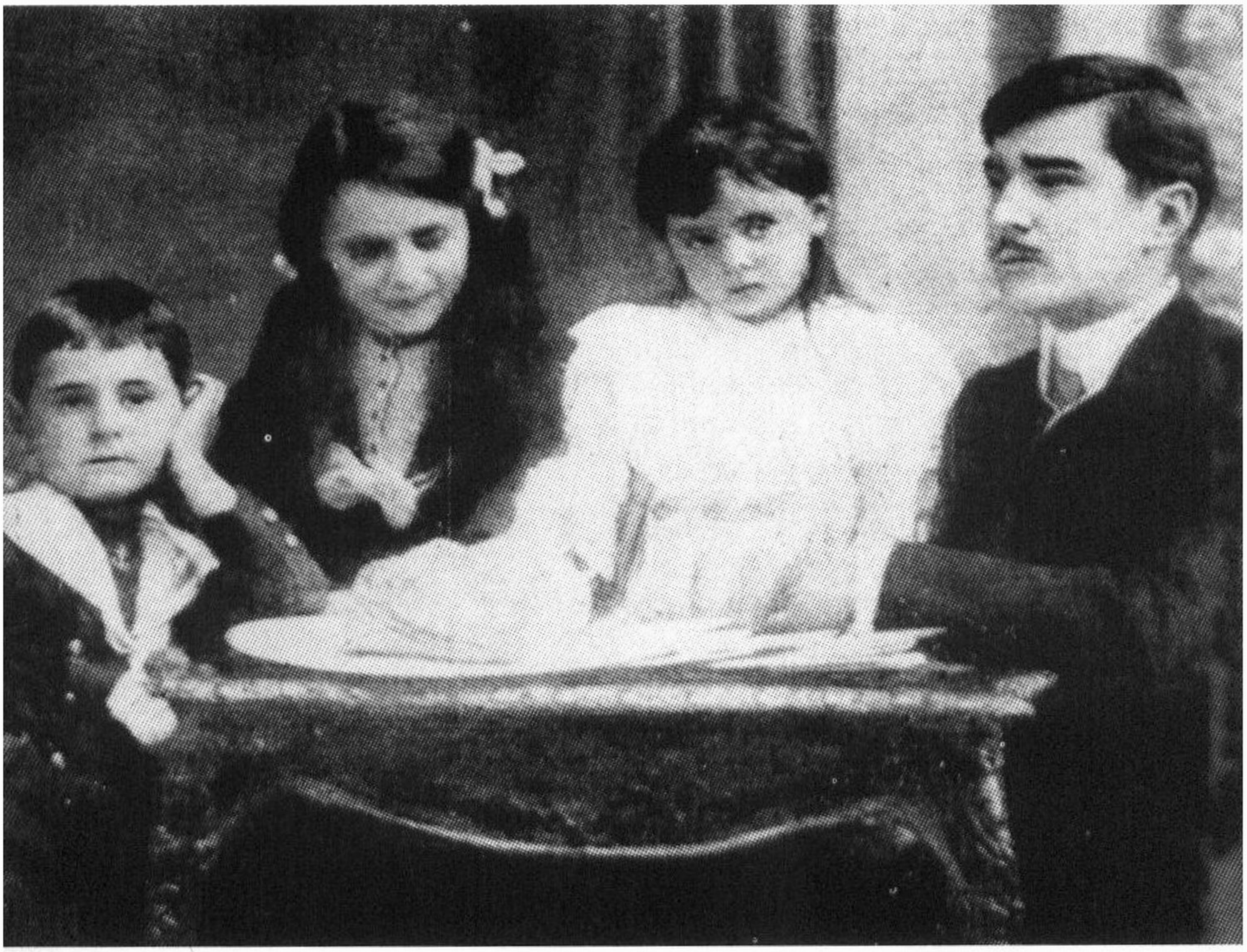

Dr Milan Stojadinović, sa bratom Dragomirom i sestrama, Nadeždom i Radmilom. Snimak iz 1909 god.

one čuvene londonske fijakere, gde kočijaš sedi sam na uzdignutom sedištu pozadi fijakera i otuda, preko moje glave, diriguje svojim velikim, prestarelim i mršavim konjem, dostojanstveno noseći cilindar na glavi i ne vodeći računa šta se dole u fijakeru, ispod njegovih nogu, dešava...

Engleski jezik sam počeo da učim još u Parizu. Kako mi je ranije iskustvo učenja stranih jezika pokazalo da se najbrže i najprijatnije strani jezik uči u ženskom društvu, rešim se da potražim jednu učiteljicu. Pogledam oglase u dnevnim listovima, gde mi se pažnja zadrži na oglasu jedne „mlade dame koja daje časove iz engleskog". Reč „dama" i još „mlada", brzo me odlučila da je potražim. Odista, bila je prava lepotica, kakva samo Engleskinja ume da bude, kada se odluči da bude lepa. Bio sam oduševljen učiteljicom, uslovima, metodom. Sa njom sam imao svega dva časa. Za treći zatekoh u njenoj sobi jednu drugu, stariju i dozlaboga ružnu. Ona mi reče da je ona prva, mladja, momentalno veoma zauzeta i da će je ona zameniti za „izvesno vreme". To se vreme produžilo do kraja mog bavljenja u Londonu. Onu prvu nisam više nikad video iako sam je često sanjao... Brzo sam uvideo da je lepota bila samo „mamac" za mlade ljude, a posle su žrtve prelazile u nadležnost prave učiteljice. Tada, prvi put u životu, izgovorih reči:

— Ah, perfidni Albion! — mešajući jedan običan trgovački trik jedne siromašne devojke sa čitavom engleskom nacijom.

Tada sam upoznao još jednu osobinu Engleza: njihov trgovački duh.

No docnije sam se utešio, smatrajući da je za stvarno učenje jezika ova starija dama ipak bila korisnija.

Da bolje upoznam Engleze, njihov način života, običaje, mnogo mi je pomogao naš raniji ministar u Londonu Čedomilj Mijatović. On je poznavao mog oca — iako znatno stariji od njega — pa me je ljubazno uveo u englesko društvo i dao prve upute da ga bolje upoznam. Sa svojom negdašnjom titulom, a sem toga visoko kulturan i obrazovan čovek, Mijatović je imao pristupa medju najviše društvene slojeve, ali ne od aktuelnog kursa, nego više od ljudi njegove situacije, tojest razni „*ex*" i sem toga veliki broj starijih engleskih „*lady*", bogatih udovica uglednih engleskih političkih ljudi, negdašnjih ambasadora, ministara i tome slično. Na te prijeme, što u Londonu zovu „*at home*", premda je taj „*home*" često puta bio neki hotel, a ne sopstvena kuća, Mijatović me je vodio sa vidnim zadovoljstvom i pretstavljao starim „*lady*"-ma, koje su me sa interesovanjem posmatrale, jer su Srbi onda, posle slavnih pobeda nad Turcima, odjednom u Evropi postali popularni i u modi. U Londonu je još živeo u mnogim kru-

govima duh starog engleskog državnika Gladstone-a koji je u svoje vreme (1876) grmeo protiv turskih zverstava nad porobljenim hrišćanima.

Čeda Mijatović bio je za Srbiju kralja Petra Karadjordjevića čovek „starog režima", to jest režima iz vremena dinastije Obrenovića, kada je bio dostigao vrhunac svoje karijere kao ministar finansija, a zatim i kao ministar spoljnih poslova, kada je sklopio famoznu „Tajnu konvenciju" sa Austrijom, 1881, zbog koje je mnogo kritikovan docnije. Možda zato što sam studirao finansije, bio je još jedan razlog više, da me on, kao negdašnji čovek te struke, prijateljski primi premda sam pripadao sasvim protivnoj političkoj orijentaciji.

Primetio sam bio da je oduševljen uspesima srpske vojske na bojnom polju. Pobedom na Kumanovu 1912 osvećen je srpski poraz na Kosovu 1389, što je bio petvekovni san svih srpskih patriota, a Čeda Mijatović je nesumnjivo spadao u taj red. Iako politički nije mario Radikalnu stranku, ni radikalsku vladu, o Pašiću se lepo izražavao i umeo da razlikuje partijska raspoloženja od ljubavi prema otadžbini. Mijatović je — mada penzionisan — stvarno bio nezvanični pretstavnik Srbije u Londonu, i kao takav činio svojoj zemlji velike usluge.

Kretanje u otmenom engleskom društvu svakako je imponiralo mojoj mladalačkoj sujeti. Uzimajući za primer Mijatovića, trudio sam se da budem besprekorno obučen, pa čak i da imitiram nonšalantne manire velike engleske gospode, počinjući svaki razgovor sa:

— *How do you do?* — dodajući zatim razne beznačajne fraze kao naprimer o vremenu: „*Fine weather to-day, isn't it?*" — da bi se u medjuvremenu prostudirao sagovornik, kakav je to čovek i šta otprilike misli...

Počeo sam čak da imitiram njihov način govora i nastojeći u isto vreme da dobro upamtim pravila o tome kada se slovo „h" izgovara a kada ne, jer mi je objašnjeno da se po pravilnom izgovoru tog slova razlikije školovan Englez od neškolovanog.

Nisam propustio da u podesnoj prilici lepo govorim o psima, jer mi rekoše da u Engleskoj ima specijalnih bolnica samo za pse. Za mene, koji sam došao u London iz zemlje gde nije bilo dovoljno bolnica ni za ljude, bilo je to pravo čudo engleske ekstravagancije.

Obišao sam sve važnije muzeje u Londonu i u radnim danima, preko nedelje, stalno odlazio u British Museum, gde sam našao obilnu literaturu za čitanje, čak i mnoga dela na srpskom jeziku, što me je iznenadilo.

U Londonu sam spremao jednu poveću studiju, ali nažalost, moji planovi u vezi sa Londonom nisu mogli do kraja biti završeni, zbog iznenadno nastalog srpsko-bugarskog rata 29 juna 1913. Vest o ratu

pročitao sam u jednom večernjem listu, objavljenu krupnim „manšetama", na prvoj strani.

Pomislih opet da mi je mesto u otadžbini, a ne u Londonu. Podjem sutradan u srpsko poslanstvo, da se prijavim kao dobrovoljac. Primi me lično savetnik koji je vršio dužnost otpravnika poslova dr Slavko Grujić. On je bio sin generala Save Grujića, jednog od uglednih ličnosti u Radikalnoj stranci, a jedno vreme i pretsednik Vlade.

Dr Grujić me primi sa manirima engleskog gospodina, to jest učtivo ali hladno, bez ikakvog oduševljenja u vezi mog patriotskog gesta da idem u dobrovoljce. Kad sam mu izložio cilj posete, on onako još stojeći, ne rekavši ništa i ne ponudivši me ni da sednem, prvo izvadi iz zlatne tabakere cigaretu, pažljivo, kao da se boji da ne povredi one druge kraj nje, stavi je polako u usta, diže desnu nogu previjajući je u kolenu, okrenu glavu gledajući dole u pravcu podignutog stopala i kresnu palidrvce o djon svoje cipele. Ovaj način me je iznenadio. prvo zato, što u Beogradu nismo imali tu vrstu šibica koje se pale trenjem o koji bilo predmet, sem o onu specijalnu kutiju našeg državnog monopola — a najmanje o djon od cipela! — a drugo i zbog celog tog flegmatičnog gesta u jednom tako, za mene, svečanom i važnom momentu.

Dr. Grujiću je možda trebalo malo vremena da smisli kakav odgovor da mi dade. Zatim, pošto je trgao prvi dim, pogledao u vrh cigarete i konstatovao da se žar raspalio, on mi mirno reče:

— Sve što mogu da učinim u Vašem slučaju, to je da izvestim moje Ministarstvo, a ono će već znati kako treba dalje da postupi.

— Ako je to Vaše mišljenje, gospodine Ministre, odgovorih ja — namerno podvlačeći ministarsku titulu i rang koji on nije imao — onda molim tako postupite. Samo, ako je moguće, možda bi dobro bilo to učiniti telegrafskim putem...

— Da, da, telegrafski — ponovi dr Grujić. Sačekaćemo odgovor, pa ćemo posle videti...

Zahvalih se i izadjoh, jer očevidno nije bilo ništa drugo moguće da se učini.

Posle onog susreta sa pukovnikom Vanlićem u Beogradu, ovoga puta bio sam manje iznenadjen rezultatom svoje posete. Bilo mi je jasno da Srbija ima dosta izvežbanih vojnika da izvrše ulogu koja im je istorijom dodeljena, bez prikupljanja neobučenih dobrovoljaca kao što sam bio ja. Pomislih u sebi: „Taj odgovor iz Beograda nikad neće doći, kao što prošle godine ne dodje ni ona očekivana naredba Okružne komande"...

Medjutim, ovoga puta prevario sam se. Odgovor je došao i to pozitivan. Otprilike desetak dana docnije, dr Grujić mi je saopštio da

je moja ponuda za stupanje u dobrovoljce primljena i da treba što pre da se javim na dužnost u Ministarstvu vojske u Beogradu. „No, hvala Bogu — pomislih — ipak se i sa mnom računa... Nisam tako izlišan našoj vojsci kao prošle godine...“

Kao što često biva, savezi traju lepo dok traje rat, a kad dodje pobeda i pitanje podele plena, nastaju svadje. To je bilo i sa balkanskim saveznicima, posle pobede nad Turcima. Spor je naročito nastao izmedju Srba i Bugara u pogledu buduće granice. Pretsednik srpske Vlade Nikola Pašić je tražio nešto malo više nego što je prvobitno bilo predvidjeno ugovorom, pravdajući to većim udelom srpske vojske nego što je bilo dogovoreno. Ponudio je Bugarima da shodno postojećem ugovoru o savezu spor reši ruski car. Bugari su to odbili. Oni su bili odlučili da to pitanje reše oružjem i veći deo svojih trupa prebace sa turske granice u Makedoniju.

Bilo je nejasno kako će se držati Rumunija, ako bi došlo do sukoba medju saveznicima. Rumunija je, medjutim, izjavila da će ostati neutralna. Sem toga bugarski kralj Ferdinand, uzdajući se u svoje prijateljske veze sa Berlinom i Bečom, verovatno je računao i na to da će Viljem II i Franja Josif I, u slučaju potrebe, intervenisati da bi sprečili eventualni rumunski ili turski napad. Tako je bugarska Vrhovna komanda koncentrisala svoje snage prema srpskoj i grčkoj vojsci i na dan 29 juna bez prethodne objave rata, prešla u napad duž reke Bregalnice. Bugarska je bila uverena da će ovim prepadom brzo izvojevati pobedu. Srbi su, medjutim, napad junački odbili, a Rumunija, umesto najavljene neutralnosti, objavi rat Bugarskoj. Pred opasnošću da Sofija bude zauzeta od strane rumunskih trupa, koje su brzo i bez otpora nadirale na desnoj obali Dunava, Bugarska je kapitulirala. Pobedonosni Srbi, Grci i Rumuni izdiktirali su uslove mira po svojoj volji u Bukureštu, 19 avgusta 1913. Rat sa Bugarskom trajao je svega desetak dana, ali je bio krvaviji nego rat sa Turskom, jer su se sukobila dva uporna protivnika sličnih vojničkih kvaliteta.

Da bi bugarska nesreća bila veća, Turska je takodje stupila u rat protiv nje i u brzoj ofanzivi zauzela Jedrene.

Po miru, zaključenom u Londonu 30 maja 1913, izmedju Turske i balkanskih saveznika, Turci su stvarno bili izbačeni iz Evrope. Ostali su jedino u prostoru izmedju Carigrada i Jedrena.

Carigrad i moreuzi Bosfor i Dardaneli koji vezuju Crno More sa Sredozemnim, ostali su idalje u turskim rukama, ali su postali pitanje velikih sila, a ne balkanskih. Na prvom mestu Rusije, koja je težila ka izlazu na Sredozemno More i Velike Britanije koja je želela da taj slobodni prolaz Rusima uskrati, bojeći se za svoje komunikacije od Gibraltara do Sueckog Kanala.

Zašto su Rumuni iznenada bili promenili svoj stav neutralnosti? To me je pitanje uvek intrigiralo, i kad sam docnije, kao ministar finansija Jugoslavije, 1925 godine, išao na konferenciju savezničkih ministara finansija u vezi sa nemačkim reparacijama, istim vozom (Orient-Express) putovao je i Vintila Bratianu, ministar finansija u Vladi njegovog brata Jon-a Bratianu, šefa Liberalne stranke, a koji je 1913 zauzimao položaj pretsednika Vlade. Prema tome, ministar Bratianu bio je vrlo kvalifikovan da mi rasvetli ovu zagonetku.

— Vidite — odgovori Bratianu sa osmejkom — mi smo znali da će Bugarska napasti Srbiju, ako mi oglasimo neutralnost Rumunije...

— A zašto ste vi želeli da Bugari napadnu Srbe? — upitah ja radoznalo.

— Prosto zato da bismo ih mi sa svoje strane napali i rešili spor u korist Srba... a i u svoju sopstvenu — dodade Bratianu i ponovo se zadovoljno nasmeši. Jer mi želimo — nastavi on zatim — da na Balkanu postoji izvesna ravnoteža snaga, a Bugarska, da je odnela pobedu 1913, postala bi medju nama najjača država i dominirala bi celim Balkanskim Poluostrvom. Mi smo, medjutim, hteli da ograničimo snagu i značaj Bugarske i svedemo je u njene prirodne granice, što je bio istovremeno interes i Rumunije i Srbije.

Kad sam bio došao u Beograd i prijavio se u Ministarstvu vojske, prvo su mi uzeli sve lične podatke i onda mi saopštili da sam odlukom ministra vojske kao dobrovoljac dodeljen na rad u samom Ministarstvu i to, s obzirom na moje znanje stranih jezika, u odeljenju za cenzuru. U tom odeljenju, medjutim, dato mi je da cenzurišem korespondenciju ratnih zarobljenika. Taj posao nije bio veliki i ja sam mogao da radim na jednoj povećoj studiji iz ekonomskih nauka, koju sam posle i štampao u radikalskom časopisu „Delo". Bilo je iz oblasti francuskog bankarstva i medjunarodnog novčanog tržišta.

U leto sam bio „demobilisan", kao i najveći deo naše vojske koja je učestvovala u ratovima.

Svi smo mi tada u Srbiji bili opijeni vojničkim pobedama. Kosovo je bilo osvećeno, izgubljeni srpsko-bugarski rat od 1885 takodje. Onda je bila krilatica kroz celu srpsku štampu:

Za Kosovo — Kumanovo;
Za Slivnicu — Bregalnicu.

Ali dok me je Vrhovna komanda demobilisala, ja se sâm reših da se mobilišem, stupajući u kasarnu na otsluženje vojničkog roka.

GLAVA 10

VOJNA SLUŽBA

Ja sam voleo vojsku i uistini je bila moja želja da otslužim vojni rok. Bilo je „prijatelja“ koji su mi sugerirali da se oslobodim te službe. „Ratovi su prošli — govorili su oni — nastaje doba mira i sada treba svi da prionemo da izlečimo ratne rane, a osobito da se bacimo na ekonomsko i kulturno podizanje novooslobodjenih krajeva. Za taj posao potrebna su civilna, a ne vojna znanja.“

Odista, Sandžak i Makedonija, kolevka stare srpske države Nemanjića, dozlaboga zapuštena za vreme turske uprave, zahtevala je hitnu pomoć.

U starim krajevima Srbije, gajio se nešto malo duvan ali je to bilo daleko, po kvalitetu i kvantitetu, od onoga što je davala Makedonija. To je bila ona vrsta koja je u celom svetu bila renomirana kao „orijentalni duvan“, a koji je u ono vreme uglavnom davala Turska. Sad je Srbija postala naslednica jednog dela tih, za sadjenje duvana. pogodnih krajeva. Sem toga tada smo prvi put čuli za gajenje afiona. Vojnici su nam pričali — po povratku sa bojnog polja — o čitavim „morima“ crvenih cvetova makove biljke. Od maka se pravi opijum i izvozi u daleke zemlje Kine i Japana. Mnogobrojna stada ovaca kretala su se leti po visovima Šar Planine, više Prizrena, da se u zimu spuste na jug, u pašnjake po Peristeru i drugim brdima oko Bitolja. Govorilo se o bogatim poljima punih najraznovrsnijih skupocenih minerala, o cinku, olovu, pa čak i srebru i zlatu. Izgledalo nam je kao da je 1913 godine naša država došla do nekog neslućenog bogatstva svake vrste. Svakako država se skoro udvostručila po prostranstvu Varoš Vranje, koja je ranije bila na samoj granici Srbije, odjednom je došla na sredokraću linije Beograd—Djevdjelija, t. j. od krajnjeg severa do krajnog juga.

Sve je to, naravno, razvijalo maštu i posticalo na konstruktivni rad i stvaranje.

Ipak, moja je čvrsta odluka bila: posle svršenih školskih studija, ispuniti vojnu obavezu.

Tako se početkom oktobra 1913, obretoh u jednoj kasarni, u va-

roši Kragujevcu, koje je mesto bilo odredjeno za služenje roka djaka-vojnika, rekrutovanih za artiljeriju. Rok je bio šest meseci stim da se položi ispit za rezervnog oficira. Inače — ako se padne na ispitu — ima se služiti još osam meseci više.

Komandant naše škole — ili „Djačke baterije" kako se skraćeno zvala — bio je pukovnik Radmilo Lukić; komandant baterije major Dušan M. Marković; klasni starešina kapetan Dušan Mihailović. Inače smo pripadali pod Šumadijsku diviziju, čiji je komandant bio u to vreme general Božidar Terzić. Kragujevac je upravo centar Šumadije, negdašnja prestonica Srbije, u doba Miloša Obrenovića.

Čim smo stupili u kasarnu, prvo je bilo da nas ošišaju „do glave", što znači da su nam ostavili svega dva milimetra kose. To je bilo prvo „nivelisanje" postojećih razlika medju nama. Vreme leganja bilo je u 21 čas a ustajanje u 5. Onda su počinjali razni teoretski časovi, a od praktičnih na prvo mesto kako treba uredjivati svoj krevet, „ravnati" ga, pravilno rasporedjujući slamu, kojom je bio ispunjen.

Ne znam iz kojih razloga, tek sa dobijanjem vojničkih odela nije išlo brzim tempom. Bili smo valjda više od 15 dana u civilnom odelu, onako kako smo u kasarnu bili došli. To je dalo povoda jednome od naših drugova, Toplici Pešiću, najmanji, najmladji, ali najveći „*enfant terrible*" u bateriji da o tome pošalje jedan dopis beogradskom dnevnom listu „Pravda". U njemu se ukazivalo na to zadocnjenje i u tragičnim crtama pretstavljalo stanje djaka-vojnika, koji u „ove hladne dane" još nisu dobili toplu vojničku uniformu i nalaze se u svome najstarijem letnjem civilnom odelu, koje su doneli u kasarnu, a nekima je obuća toliko već pocepana da im vire prsti i tome slično.

Članak je dejstvovao kao bomba u našoj bateriji. Mi djaci bili smo svi vrlo zadovoljni, ali je komandir major Marković bio dozlaboga ozlojedjen. Na prvom narednom času iz Taktike i Strategije, kao uvod grmeo je čitavih 15 minuta, da nam očita strahovitu lekciju. Njegove crne oči sevale su kao munja ,kao da nas je hteo sve jednim pogledom da smoždi. Oštro je napao „paškvilanta", koji se krije iza anonimata, nemajući kuraži da primi odgovornost za ono što piše. Ustao je protiv „protekcije" i traženja zaštite van kruga kasarne.

— Tu sam ja, vaš komandir! Za sve što imate da kažete, molite ili da se žalite, izadjite na „raport". U meni ćete imati strogog, ali pravičnog starešinu. Ovo vam je moja prva i poslednja opomena. A teško onome, koji ne bude hteo poći ovim putem, koji sam vam označio. Jeste li razumeli? — završi on uzbudjen, skoro sa škrgutom zuba i razdraženim tonom.

Mi smo svi ćutali kao zaliveni. Komandir je strašno izgledao i moram priznati da nam je uterao svima strah u kosti. Niko se posle

nije usudio da se obraća nekome van komandira. Ja sam zaboravio da mi je otac na uglednom položaju kasacionog sudije i da bih preko njega verovatno uspeo da imam neku „protekciju" u kasarni. Ni ja, ni drugi, nismo se obraćali nikome da tražimo zaštitu za život u kasarni, koji, razume se, za nas, u prvo vreme, nije bio baš tako lak...

Naš komandir bio je veoma strog, što nam je u početku teško padalo, ali je on svojim taktom, pravičnošću i besprekornim držanjem u svakom pogledu, postupno osvojio sve naše simpatije. U njemu i kroz njega mi smo upoznali one visoke osobine srpskih oficira, koji su vodili srpsku vojsku iz pobede u pobedu.

Komandir Marković nam je predavao predmete koji su me najviše interesovali, a to su bili, kako gore spomenuh, Strategija i Taktika

Studiju Strategije produžio sam i docnije, u slobodnim časovima, razume se, u ograničenom obliku. Naročito kada sam se odao politici u većoj meri. Uvideo sam da izmedju politike i vojne veštine ima mnogo dodirnih tačaka i da se često puta isti principi mogu primeniti i na jednom i na drugom polju ljudske aktivnosti. To, naprimer, vredi za princip frontalnog i bočnog napada; razdvojeno marširanje, a udruženo tučenje; glavni napad i demonstrativni napad; gonjenje razbijenog protivnika do potpunog uništenja itd. Kao pretsednik Vlade i šef jedne političke partije, ja sam često u borbi sa svojim protivnicima upotrebljavao metode i principe koje sam u kasarni naučio. Štu više, smatram da svaki onaj, koji želi da dodje do vodećih položaja u političkom životu svoje zemlje, mora poznavati osnovne principe vojne veštine.

Kontrast prema komandiru, u ophodjenju, bio je naš klasni starešina, kapetan Dušan Mihailović. On kao da je saosećao sa nama svu težinu prelaska iz civilnog života u vojnički i ukoliko je mogao trudio se da nam taj prelaz olakša. I dok je komandir Marković donekle pooštravao naše teškoće, dotle je kapetan Mihailović nastojao da ih ublaži. Jer mi smo u kasarni morali ne samo da čistimo sobe, nameštamo krevete, ribamo patos i prozore — hartijom od starih novina — čistimo sami svoje cokule, nego smo morali i da timarimo konje, čistimo djubre ispod njih, dežuramo noću oko konja sa lopaticom i metlicom u ruci, spremni da u svakom momentu možemo biti na usluzi konju, kada mu njegove fiziološke funkcije nalažu da isprazni svoja creva, jer to što je konj izbacivao, nije smelo da uprlja slamu, koja je ispod njega položena, ako želi da legne i da se odmori.

Najviše me je zanimalo čišćenje slame u krugu dvorišta. Ono je inače stalno čišćeno, ali s vremena na vreme morala se svaka slamka ukloniti. Kad kažem „svaka slamka", to je bukvalno bilo tako. Podnarednik nas poredja u jedan red i onda prelazimo po nekoliko puta

celo kasarnsko dvorište uzduž i popreko, povijeni unapred, sa očima dobro uperenih u zemlju, da nam nijedna slamka ne promakne. Svaki od nas teško da je već u prvom prolazu mogao skupiti više od 5—6 slamki, ali je narednik ipak zato naredjivao da se posao ponovi više puta uzastopce. Posle smo shvatili da je takvo čišćenje dvorišta bilo predvidjeno u rasporedu i to vreme moralo se upotrebiti za skupljanje slamki, bez obzira da li ih ima i koliko.

Povremeno smo išli u „noćne patrole" i obilazili susedne magazine municije po okolnim brdima. Na konjima i po mraku, zaustavljani od vojničkih straža sa puškama „na gotov's", koje su eventualno usled kakvog nesporazuma mogle i da se okinu, to je imalo misterioznu draž, kao neka ratna vežba, u kojoj je život donekle ipak bio izložen opasnosti.

Kapetan Mihailović je pozivao nekog od nas kod svoje kuće u posetu, kada smo imali izlaz nedeljom po podne, premda su kazne bile dosta česte, a prva kazna bila je zabrana izlaza. Jednom je bio neki bal, na koji nam je bilo dozvoljeno da učestvujemo. Gospodja kapetanica je bila vrlo lepa, prijatna, vesela mlada žena, tako da su ove posete kod našeg klasnog starešine imale i svoju posebnu čar za sve nas, mlade ljude. Posle smo primetili da gospodja Mihailović ima još 5—6 sestara — sve kandidatkinje za udaju — tako da nam dame nisu nikad nedostajale prilikom tih poseta, koje su se uglavnom svodile na 2 do 3 sata veselog ćaskanja uz šolju čaja, sa užurbanim povratkom u kasarnu, često trčećim korakom, jer se želelo iskoristiti svaki minut „slobode" u varoši, ali se nije smelo da zadocni na „zbor" pred večeru.

Kapetan Mihailović nam je držao časove iz nastave gadjanja, gde me je iznenadilo kako se kod modernih topova može da puca, a da se ne vidi ni meta u koju se gadja, pa da ipak to gadjanje ide sa matematičkom preciznošću. Uostalom, sve je to i bilo stvar matematike: sračunjavanje ugla gadjanja, daljine itd. pomoću naročitih sprava, kojima smo mi brzo naučili (a zatim, po izlazku iz kasarne, i brzo zaboravili) da rukujemo.

Od predmeta najdosadniji su bili opisi oružja i materijala. Još se opis puške ili topa nekako i mogao da svari ali mi je strašno bilo učiti sve sastavne delove konjskih amova i konjskog pribora.

U bateriji ja sam bio „rudni" — što znači od tri para konja, koji su vukli poljski top od 75 mm, ja sam sedeo na trećem, pored rude, a to je bio najteži zadatak, osobito kada je trebalo kočiti kretanje topa pri nizbrdici.

Na kupanje smo išli korporativno, jedan put nedeljno, pod duševe, koji su bili instalirani u vojnom kupatilu, u centru varoši. Prolazili smo ulicama pevajući patriotske i ratoborne pesme, kao da idemo u neki vojni pohod.

Hrana je bila dobra. Jeli smo po četvorica iz jedne činije. Dobijali smo po jedan crn hleb — „tajin" — na dan. Ipak za dopunu kasarnske hrane postojala je mala kafanica preko puta kasarne, u jednom omanjem parku, koji se zvao „Strelište", gde bi smo uveče, pokoji put, pobegli, uprkos trubnog znaka, „povečerja", u 21 čas, kada svi moraju biti u krevetu... Tačno smo znali navike dežurnih oficira i za one za koje smo znali da nikad ne vrše nočne smotre, ostavljajući to u nadležnost narednika, mi bismo koristili njihova dežurstva za te naše noćne „eskapade". Pri odlasku, radi kamuflaže, ostavljali smo pod pokrivače u naše krevete razne predmete, kao da smo u njima. Pa ipak, pored sve naše predostrožnosti, jedne večeri uhvatiše nas desetak, medju njima i mene. Dobismo za to pet dana zatvora. Posle toga više nismo išli u „Strelište"...

Najzad dodjoše ispiti, posle šest meseci vojne službe. Ispite sam položio sa odličnim uspehom, prvi u rangu. Promovirani smo za podnarednike i pušteni kućama.

Pri polasku, oprostio sam se sa komandantom Lukićem i komandirom Markovićem, posebno sa jednim i sa drugim. Sa nekoliko reči zahvalio sam im se što su me proveli kroz jednu školu, koja se samo u kasarni može da svrši. Rekao sam da sam u djačkoj bateriji ne samo naučio rukovanje oružjem i nešto vojne veštine, nego još i to da dajem i izvršujem zapovesti, da nije dovoljno samo naredjivati nego još i kontrolisati izvršenje, da sam dužan poštovati i slušati pretpostavljene, da sam naviknut raditi u grupi, kao član jednog „*team*"-a, a za postignuće nekog zajedničkog zadatka i — naročito — da sam naučio imati strpljenja, mnogo, vrlo mnogo strpljenja. Ono čišćenje slamki po dvorištu, bila je poučna vežba za sticanje te vrlo korisne osobine...

Docnije sam u političkom životu video, kako je moj šef Vlade i partije — ustvari moj učitelj političke veštine, veliki srpski državnik Nikola Pašić — često puta samo pomoću strpljenja postizavao velike uspehe. Nastojao sam da se koristim njegovim primerom, ali moram istaći da mi je osnovnu bazu za tu veliku vrlinu, koja se zove strpljenje dala — kasarna. Zato ja kasarnu, odnosno služenje vojne obaveze, smatram kao veoma potrebnu i korisnu školu za svakog mladog čoveka.

Dvadeset i pet godina docnije, skupili smo se mi, još preživeli klasni drugovi Djačke baterije, da proslavimo taj jubilej. Jedna mramorna ploča postavljena je u zgradu naše negdašnje kasarne u Kragujevcu, sa svim imenima: živih, umrlih i u ratu na bojnom polju 1914—1918 poginulih drugova. Sastali smo se na intimnu večeru. Bio je prisutan i naš raniji komandant pukovnik Lukić, tada već u penziji, malo pogrbljen. Sprečeni, nisu mogli doći ni naš komandir Marković ni klasni kapetan Mihailović, što smo svi jako žalili. Negdašnji sim-

patični artiljeriski podnarednik Djordje Marković, došao je sada već kao artiljeriski kapetan. Jedan od naših drugova, Stevan Jakovljević, bio je postao profesor Univerziteta i proslavljeni pisac knjige „Srpska Trilogija".

Večera je bila u Oficirskom domu u Beogradu. Ja sam tada bio pretsednik Vlade i ministar spoljnih poslova. Svi smo se trudili da budemo što raspoloženiji, prirodniji, da povratimo negdašnji duh ophodjenja. Potsećali smo se na stare uspomene i nestašluke iz kasarnskog života. Ali sve je bilo uzalud... Godine su prošle. Negdašnji „redovi" u kasarni postali su ugledni gradjani, visoki činovnici, a moja titula pretsednika Vlade dejstvovala je nekako, činilo mi se, kao hladan duš. Sâm stari komandant snishodljivo se smeškao, lako klanjajući se preda mnom, oslovljajući me sa „Gospodine Pretsedniče". Time je davao rdjav primer. Sledovali su na isti način moji drugovi iz kasarne. Odmah sam im strogo zabranio da me tako oslovljavaju. Medjutim, ništa nije pomoglo! Jedva sam uspeo da svedem od „Gospodina Pretsednika" na „gospodin doktor". A kada je ponoć bila prošla, pristupi mi šef kabineta dr Gašić da me potseti, da sutra rano prepodne imam da prisustvujem jednoj važnoj sednici i da je stoga došlo vreme rastanka sa „ratnim drugovima".

Ukoliko mi je bilo žao da se tako rano udaljim iz njihovog društva, utoliko sam donekle bio i zadovoljan da se učini kraj ovoj nepri-jatnoj situaciji, koja je kvarila sve one lepe uspomene iz zajedničkog vojničkog života, uistini prijateljskog i drugarskog. Toga momenta, izlazeći iz zgrade Oficirskog doma, setih se pozorišnog komada „*Alt Heidelberg*", njegovog poslednjeg čina, kad se princ ponovo vraća da cživi uspomene na svoje ranije, studentsko doba. Ali to je doba bilo i prošlo za uvek. Nije više bilo starog „*Heidelberg*"-a... I dok sam sedeo u automobilu, koji me je kroz tamnu noć vodio mojoj kući, u ušima kao da su mi odjekivale poslednje reči studentske pesme iz pomenutog pozorišnog komada:

„*Que permutatio rerum!*"

Jer odista, od godine služenja u vojsci 1913/14 pa do proslave 25-godišnjice, 1938, bio je protekao čitav niz dogadjaja u mom životu i mnogo „permutacija", ne samo kod mene nego u celom svetu.

GLAVA 11

SARAJEVSKI ATENTAT

Od tih dogadjaja prvi i najvažniji bio je svetski rat.

Odmah po izlasku iz kasarne podnesem molbu ministru finansija za službu i ubrzo budem postavljen u zvanju „pisara", što je bio prvi i najniži stepen državne administracije, za koji je bio potreban kraljev ukaz. Potpis kralja Petra I na mome ukazu nosio je datum 14 april 1914.

Ministar finansija bio je tada dr Lazar Paču. Lekar po struci, on se još u mladosti posvetio finansijskim studijama i preveo na srpski jezik „*Finanzwissenschaft*" od Th. Eheberg-a, jedno od najboljih dela iz te oblasti u to vreme. Pačuov prevod bio je priručna knjiga za sve nas studente beogradskog Univerziteta.

Dr Paču vodio je sa Austro-Ugarskom vrlo uspešan „carinski rat". Da bi izvršila političku presiju na Srbiju, bečka Vlada bi, s vremena na vreme, zabranila uvoz živih svinja, jednog vrlo važnog srpskog izvoznog artikla. Otuda se u svetskoj štampi taj carinski rat, koji je trajao od jula 1906 do jula 1910, ironično nazivao „svinjski rat" (*„La guerre des cochons"*). Na to je srpska Vlada odgovorila podizanjem klanica da bi se izvozile preradjevine od mesa, a ne stoka u živom stanju. Tražene su nove pijace za srpski izvoz: u Nemačkoj, Egiptu, itd.

Ministar finansija Paču izradio je i autonomnu carinsku tarifu, koja je sa svojim minimalnim i maksimalnim stavovima bila baza za trgovinske pregovore sa stranim državama i naterivala ih da prave ugovore sa Srbijom, kako njihovi izvozni artikli ne bi morali da plaćaju maksimalne stavove. Tako je dr Paču bio veliki reformator naše carinske politike, uvodeći „specifičnu carinu" na mesto dotadašnje carine „*ad valorem*". Prihodi od carina su se udvostručili. Uopšte, on je uveo red u državne finansije, učinio kraj ranijim budžetskim deficitima i finansijski spremio Srbiju za velike zadatke koji su je očekivali. U ovom cilju poslužio se i zaključivanjem zajmova u inostranstvu. On je smatran za veliki finansijski autoritet i to ne samo u redovima Radikalne stranke.

Njega do tada još nisam imao prilike da lično upoznam, ali kao markantnu figuru u našem političkom životu često sam ga posmatrao sa galerije u Narodnoj skupštini, koju sam još kao student voleo da posećujem. Padala je u oči njegova krupna glava sa bujnom kosom, visoko čelo i malo buljave oči, lepo negovana brada i mali trbuščić. Ličio je na nekog bankara i kapitalistu. Sretao sam ga pokoji put kako se vozi u fijakeru, kad ide u Ministarstvo finansija, jer je imao prilično broj kilograma težine i nije mu bilo lako ići peške, kao što je to radila većina ministara u ono vreme. Jedini izuzetak bio je onda vrlo mladi ministar narodne privrede dr Velizar Janković, koji se prkosno vozio ulicama u novom fijakeru, sa gumenim točkovima i upregnutim besnim vrancima. To mu opozicija u parlamentu nije mogla da oprosti. No opoziciji nije se svidjalo ni to što je ministar finansija išao peške... Onda se govorilo: „Pačuov trbuh valja se niz London!" To zato, što se kafana „London", pored koje je on morao da prodje, nalazila na terenu višem od mesta gde se nalazilo Ministarstvo finansija, te se išlo ulicom nizbrdo.

Predveče, izlazeći iz kancelarije, dr Paču je imao običaj da svrati u restoran „Imperijal", u Vasinoj ulici, na kriglu piva. Taj restoran bio je renomiran po odličnom pivu „Bajloni" i vrlo ukusnim mezelucima: ražnjići, ćevapčići, slane kifle s kajmakom, užička pršuta i suve kobasice. On je bio „*gourmet*". Voleo je da pojede i popije ali samo prvoklasne i retke stvari.

Da me upozna sa ministrom Pačuom, primio je na sebe načelnik Državnog računovodstva Avram Lević.

To je bio vrlo okretan, inteligentan, praktičan, punačak državni činovnik, koji je sa malom prethodnom spremom (imao je samo srednju školu), zauzimao vrlo važno mesto u Ministarstvu finansija, upravo najvažnije posle ministra. On je sastavljao državni budžet, odobravao kredite, rukovao državnom blagajnom. On je bio taj koji bi imao da kaže za nešto „ima kredit", a za drugo da „nema"; ili kojeg državnog liferanta treba isplatiti pre, a koga docnije. Pre toga bio je šef knjigovodstva u Upravi državnih monopola i tu se istakao svojim radom na knjigovodstvu.

Dr Paču je znao za taj Levićev uspeh i zato ga je doveo za načelnika u Ministarstvo finansija, gde je takodje pokazao iste sposobnosti u organizovanju knjigovodstva. On je upravo bio samo dobar šef knjigovodstva, dok je druga pitanja iz državnih finansija, a osobito pitanja teorijska i naučna, malo poznavao. Ipak je taj nedostatak nadoknadjivao praktičnim znanjem iz bankarstva i trgovine i kao većina ljudi njegove rase (on je bio jevrejskog porekla), bio je neumoran u radu, a imao i veliki broj poznanstava medju beogradskim trgovcima

i industrijalcima u zemlji, preko ovih i u inostranstvu, od kojih veliki broj njegovih saplemenika. Sve je to pripomoglo Leviću da dobije ugled i prestiž u državnoj administraciji, veći nego druge njegove kolege istog ranga bilo u istom ili nekom drugom ministarstvu.

Usto je i on imao sličan sistem kao i njegov arhivar Mita, to jest umeo je da oseti, pomoću urodjenog „*flair*"-a, koje pitanje najviše interesuje ministra pa da njemu posveti najveću pažnju. Zato se približio ministru Paču, koji je u njemu imao veliko poverenje. Ukoliko je, pak, bilo potrebno spremiti budžetske izveštaje uz godišnji završni račun, važnije referate o krupnijim pitanjima, Lević je imao tu dobru stranu da je prikupio oko sebe mladje, školovane ljude, doktore finansijskih nauka, koji su umesto njega svršavali te za njega nemoguće zadatke, ali koji su nosili njegov potpis.

Tako je i moj neposredni šef jednog otseka u Budžetskom odeljenju bio dr Kostić, doktor finansijskih nauka, a naš zajednički šef celog Budžetskog odelenja, bio je dr Djonlić, takodje doktor finansijskih nauka. Tu je bio i dr Dučić, a najzad sam došao i ja, tako da je Lević bio okružen četvoricom doktora, koji su studirali u inostranstvu, poznavali strane jezike i stručnu literaturu.

Lević je umeo s nama lepo da opšti, svakome ukazivao potrebnu pažnju i mogu reći da je rad s njim bio prijatan. Od njega se moglo dosta da nauči a osobito red, tačnost i svršavanje poslova bez zadržavanja. Sve je moralo da bude „*à jour*", bez obzira na radno vreme. Ono što se moglo danas svršiti, nije se ostavljalo za sutra.

Tu ažurnost nije bilo moguće uvek postići, ali se i za to našao jedan „*modus*". To je upravo bilo prvo što sam od svog šefa, dr Kostića bio naučio. To su bile četiri reči, koje su mi izgledale kao neka divna, madjiska formula da se reši i najteži zadatak državne administracije. One glase:

„S molbom na nadležnost."

Trebalo je samo pronaći neko drugo nadleštvo, kome da se akt uputi... I gomila prispele pošte svakog jutra je redovno dolazila, ali i odlazila sa moga stola. Glavno je bilo da se referiše kako „nema nijednog nerešenog predmeta"... Kod nas su u otseku bili „svršeni", a šta je posle s njima bilo, Bog će sveti znati. To uostalom nije više spadalo u našu nadležnost...

Tako su mi dani prolazili mirno, sredjenim činovničkim životom, ali ne za dugo.

Na dan 28 juna 1914 dodje vest kao grom iz vedra neba, da je u Sarajevu poginuo nadvojvoda Franja Ferdinand.

Od tog dana niko više nije mislio na državnu administraciju. Ratna oluja se osećala u vazduhu.

Sarajevski atentat dogodio se u nedelju, pred podne i ja sam za njega saznao popodne, idući od Terazija prema Kalemegdanu. Pred hotelom „Balkan" spazih manje grupe ljudi u razgovoru, tiho, kao šapućući. Izgledali su mi ozbiljni, više zabrinuti, kao da su govorili o nečemu što im nije bilo prijatno. Takve grupice nisu se vidjale na tome mestu u redovno vreme. Primetih jednog poznanika, koji mi saopšti vest: u Sarajevu, nasred ulice, neki mladi Srbin-Bosanac, ubio je nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu ženu...

Produžih put da prošetam Kalemegdanom, kako sam to često puta nedeljom popodne činio radi osveženja na ovom toplom letnjem vremenu, razmišljajući šta taj dogadjaj znači i kakve posledice može imati. Na Kalemegdanu isto tako videle su se male grupe ljudi kako komentarišu dogadjaj. Uputih se onoj krajnjoj, dugačkoj aleji, sa koje se lepo vidi utok Save u Dunav. Voda je bila zelenkasto-bistra. U pravcu varoši Zemuna, na nekoliko kilometara, plovio je jedan parobrod Dunavom. Izgledao mi je kao neka bela muva, koja tone u vodu. Setih se Sarajeva i počeh razmišljati o posledicama. Ova mirna reka Sava, široka svega nekoliko stotina metara, bila je granica Srbije i Austro-Ugarske. Hoće li Dvojna Monarhija sutra ili prekosutra respektovati tu granicu? Ili će ona u krvi ogreznuti?

Moje druženje sa ljudima iz redakcije „Slovenskog juga", bliskih patriotskoj organizaciji „Narodna odbrana", čijeg sam glavnog sekretara Božidara Dačića takodje lično poznavao, činilo je da sam mogao sebi stvoriti približnu sliku o tome: kako je i zašto došlo do atentata.

Iz novinskih vesti, još više nedelja ranije, znalo se da će se u Bosni vršiti veliki manevri austro-ugarske vojske u kojima treba da sudeluju trupe iz vojnih korpusa Sarajevo, Dubrovnik i Zagreb. Ti manevri očigledno su mogli imati kao zadatak da reše problem eventualnog rata sa Srbijom. O tome ratu govorilo se još 1908 i 1909 godine prilikom aneksije Bosne i Hercegovine. Manevri su se imali završiti svečanom posetom naslednika austro-ugarskog prestola i njegove supruge Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine.

Srbi iz Bosne i Hercegovine, kao i Srbi iz Srbije, očevidno su morali shvatiti te manevre i tu posetu kao nepodnošljivo izazivanje. Vrhunac izazivanja bilo je u odredjivanju dana posete Sarajevu: 28 juni, dan Kosovske bitke, najveći srpski praznik, koji se svetkovao i kao uspomena na srpski poraz u sukobu sa Turcima 1389 i kao dan osvećenog Kosova, posle pobede nad Turcima 1912. Dan poraza i slave u isti mah.

Srpski omladinci, poreklom iz Bosne, koji su pripadali patriotskim organizacijama, a neki od njih već kao „*četnici*", obučavani u Srbiji u rukovanju bombama i oružjem, nisu mogli otrpeti uvredu, niti, pak,

Princip, sa svega dva ispaljena metka iz revolvera, ubio je i nadvojvodu i njegovu ženu.

Kada sam, mnogo docnije, 1919 godine, prvi put došao u Sarajevo, prvo što sam učinio bilo je da odem na lice mesta, da vidim to istorijsko mesto i lično „rekonstruišem" atentat. Jedan od vidjenih muslimana, Sarajlija, koji je sâm, kao opštinski odbornik, sudelovao u dočeku Franje Ferdinanda, pravio mi je društvo i pričao kako se tragedija odigrala.

Franja Ferdinand i njegova žena, vojvotkinja Hohenberg, porekiom češka grofica Hotek, išli su autom duž reke Miljacke *(Quai Appel)* u pravcu Opštinskog doma. U otvorenim kolima sedeli su njih troje: prinčevski par pozadi a preko puta njih, vojni guverner Bosne i Hercegovine, feldmaršal Poćorek. Na pola puta, pred zgradom Austro-ugarske banke, bila je bačena jedna ručna bomba, koja je udarila u kola po strani, odbila se od njih i eksplodirala na zemlji, ranivši jednog adjutanta i nekoliko lica iz publike. Bombu je bacio Nedeljko Čabrinović, Srbin, mladić od 19 godine, rodom iz Sarajeva. Skočio je u reku odakle ga je policija sprovela u zatvor.

Povorka je, medjutim, produžila dalje put bez zastoja ka opštini, gde je pretsednik, musliman, imao da pozdravi visoke goste. Umesto da sačeka na pozdrav, čim je ušao i ugledao pretsednika opštine, Franja Ferdinand je povikao, ne pružajući mu ruku:

— „A vi nas *tako dočekujete?...*"

— Pretsednik preblede još više — nastavio je da priča moj prijatelj. Mi ostali u zemlju da propadnemo...

Posle kraćeg boravka u Opšitini. nadvoivoda naredi da se ide u bolnicu i obidje njegov ranjeni adjutant potpukovnik Merizzi.

Istim otvorenim kolima, kojima su došli, krenuli su ponovo, sedeći u istom rasporedu. Jedino je, radi veće sigurnosti, na papuči stajao vlasnik automobila grof Harrach. On je stajao s leve strane, odakle je bila bačena ručna bomba. Prema prethodno utvrdjenom rasporedu kretanja, povorka je imala da skrene u ulicu Franje Josifa pa je prvi auto, sa pretsednikom opštine, pošao tim pravcem. Kada je nadvojvodin šofer hteo da podje za njim, Poćorek se predomislio i naredi šoferu da produži istim putem, duž keja. Manevrišući, šofer je bio prinudjen da uspori i skoro skrene na trotoar, baš ispred jednog drugog zaverenika: Gavrila Principa. Ovaj se bio našao u nedoumici šta da radi i gde da se postavi. Bio je obavešten o neuspehu Čabrinovića i svratio u iedan obližnii lokal da se okrepi. Poćorekova naredba dovela mu je nadvojvodu u neposrednu blizinu i on je imao samo da izvadi revolver i puca. Opalio je svega dva metka. Oba smrtonosna.

Za vreme otsluženja vojnog roka u Kragujevcu, 1913 god.

Sa porodicom, u bašti svoje vile u Beogradu

Jedan bečki hirurg, izjavio je da je ovaj dvostruki pucanj imao jednu šansu na hiljadu da uspe...

Posle je na sudu Princip izjavio da je nišanio gadjajući u nadvojvodu, ali da nije imao nameru da ubije njegovu ženu. Nadvojvoda je pogodjen u vrat i metak se zadržao u kičmenom stubu. Vojvodkinja je bila ranjena u mali trbuh. Odmah su preneti u bonicu ali su izdahnuli posle nekoliko minuta, ne došavši do svesti.

Da su oba atentatora morali imati veze sa našom Narodnom odbranom, ili Udruženjem četnika, ili sa „Crnom rukom", to je nama u Srbiji odmah bilo jasno, još pre ma kakve sudske istrage u Sarajevu. Bombe i oružje mogao je dati samo Beograd. Ali, s druge strane, duh osvete i ideju za atentat, mogla je dati samo bosansko-hercegovačka srpska sredina, nacionalno prosvećena. To je bio izraz revolta celog jednog naroda protiv austro-ugarske okupacije. Na saslušanju pred sudom, Princip je rekao da je postao nacionalista još pre nego što je išao u Srbiju radi školovanja, a na pitanje pretsedavajućeg, Alois von Curinaldi:

— Kakve su vaše ideje? — odgovorio je:

— Ja sam jugoslovenski nacionalista, težim za ujedinjenjem svih Jugoslovena, pod bilo kakvim političkim oblikom i za njihovim oslobodjenjem od Austrije.

On je na sudu priznao i to da je neposredno pred atentat došao u Sarajevo iz Beograda, sa namerom da ubije Franja Ferdinanda i da su mu tajni prelazak preko granice iz Srbije u Bosnu, kod varošice Lešnice na Drini, omogućili srpski državni činovnici.

Nasuprot Gabrilu Principu, koji je bio gimnazijski djak, Čabrinović je bio štamparski radnik. Obojica su bili maloletni, ispod 20 godina starosti — kao uostalom i većina optuženih — bili su dobri drugovi, ali su imali različite političke poglede. Dok je Gavrilo Princip bio čist srpski nacionalista, dotle je Čabrinović — sudeći po njegovim sopstvenim rečima na sudu — bio medjunarodni anarhista, ali ipak prožet idejama srpskog nacionalizma.

I Princip, kao i drugi atentator Čabrinović, osudjeni su od strane austrijskog suda na po 20 godina robije. Pošto su obojica bili maloletni to, po tadašnjem austrijskom zakonu, nisu mogli biti osudjeni na smrt. Presuda je sadržavala i ovaj otežavajući dodatak: imali su ostati bez hrane jedan dan u mesecu, a svakog 28 juna u godini imali su biti stavljeni u ćeliju samicu.

Jednovremeno sa Gavrilom Principom bilo je izvedeno pred sud i 24 njegovih saučesnika, od kojih su petorica dobili smrtne kazne putem vešanja, a drugi razne vremenske kazne. Devetero su oslobodjeni. Pretres je završen 29 oktobra 1914 godine.

Još za vreme trajanja rata (1914—18) umrli su u zatvoru, u Austriji, i Princip i Čabrinović, ne dočekavši oslobodjenje i ostvarenje svojih ideala.

Kao što se vidi, bio se stekao čitav niz okolnosti, koje su takoreći gurnule nadvojvodu Franja Ferdinanda u smrt.

— „Kismet“ — reći će mi moj pomenuti prijatelj musliman, završujući opis dogadjaja. Šetajući duž Miljacke bili smo došli do samog Opštinskog doma, zidanog u mavarskom stilu.

— „Protiv „kismeta“ ne može se čovek boriti...“ ponovi on sa orijentalskom rezignacijom.

AUSTRO-UGARSKA OBJAVLJUJE RAT SRBIJI

Mi smo tog sudbonosnog dana, 28 juna 1914, u Beogradu odmah osetili da će Beč baciti krivicu na Srbiju. Ali, zar i Beč nije bio kriv što je tako neoprezno pustio naslednika prestola Dvojne Monarhije da ide u to opasno mesto gde mu je na svakom koraku život bio ugrožen? Nije se smelo zaboraviti da su se Srbi i Muslimani 1878 oružjem oduprli okupaciji Bosne i Hercegovine. O mogućnosti atentata javno se govorilo u Beogradu čim se čulo da Franja Ferdinand ide u Sarajevo. Zašto bečki dvor ili bečka Vlada nisu sprečili nadvojvodu od tog puta? Zašto nisu bile preduzete jače mere policijske bezbednosti? Ili im, možda, nije bilo mnogo stalo do njegove sudbine?

Odista, Franja Ferdinand bio je smatran kao čovek naklonjen ideji Trijalizma, po kome bi se Austro-Ugarska monarhija pretvorila od dvojne u trojnu federaciju: nemačko-madjarsko-slovensku. U taj trijalizam imala bi da udje i Srbija i tako bi se ujedinjenje svih Srba izvelo pod skiptrom Habsburgovaca. Žena Franje Ferdinanda bila je češkog porekla te se verovalo da su i češki krugovi morali vršiti na njega uticaj u tome, slovenskom pravcu.

Za Franju Ferdinanda kao i za mnoge druge uvidjavne Austrijance, održavanje Austro-Ugarske kao dvojne monarhije bila je nemoguća stvar. U jednom momentu pogodnom za njih, Madjari su uspeli da zaključe „nagodbu" *(„Ausgleich")* od 1867, kojom su dobili upravu zemljom na jednoj polovici celokupne državne teritorije, a u kojoj su oni, medjutim, jedva pretstavljali polovinu stanovništva. Prema zvaničnoj statistici od 1910 godine, u Madjarskoj je bilo: 9,000.000 Madjara, 3,000.000 Srba, 3,000.000 Rumuna, 2,000.000 Slovaka, 2,000.000 Nemaca ,1,000.000 madjarskih Jevreja i 400.000 Rutena.

Prema drugim narodnostima Madjari su upotrebljavali policijske mere progona i lišavanja prava glasa, kao i madjariziranje nacionalnih manjina. Tada su i neki Srbi prešli u Madjare. Postojao je visok porez za dobijanje prava glasa, a na glasanje su policijski organi najpre puštali Madjare, razvlačeći proceduru glasanja do 18 časova po podne, kada bi se ostalim saopštilo da je glasanje zaključeno...

O tome madjarskom teroru pričali su mi docnije moji prijatelji iz Banata. Srbi su protiv cenzusa — izmedju ostalih argumenata — navodili primer jednog čoveka, koji je imao magarca i pomoću njega

vodio neku trgovinu, što mu je omogućavalo da zaradi toliko godišnje, koliko je bilo dovoljno za cenzus radi glasanja. Potegne magarac i crkne. Dotični izgubi trgovinu i pravo glasanja.

„Ko je onda imao pravo glasa? Dotično lice ili magarac?" — pitali su Srbi opozicionari njihove madjarske gospodare iz tog vremena.

Razume se da ni ta kritika nije ništa pomogla.

Odnos nacionalnosti na austrijskom delu Dvojne Monarhije je još gori. Po istoj, austrijskoj zvaničnoj statistici u Austriji je 1910 godine bilo: 9,000.000 Nemaca, 6,000.000 Čeha i Slovaka, 4,000.000 Poljaka, 3,000.000 Rutena, 1,000.000 Slovenaca, 700.000 Srba i Hrvata, 700.000 Italijana i 200.000 Rumuna.

Znači da su Nemci sačinjavali svega oko jedne trećine ukupnog stanovništva, u velikoj većini slovenske rase. Za razliku od Madjara, austrijski Nemci pustili su ne-nemačke narodnosti u punom broju u Donji dom i tamo su oni imali većinu. No zato je Vlada imala jednu ustavnu klauzulu (član 14) da ne mora primeniti zakone koji joj se ne dopadaju.

Ako se ima u vidu da je u XIX veku sve više prodirala ideja nacionaliteta, koja je imala svoj koren još u velikoj Francuskoj revoluciji, jasno je bilo da se Austro-Ugarska nalazila u predvečerju velikih unutrašnjih strukturalnih promena, koje bi možda išle ne samo do trojne nego i do četvorne Monarhije, dajući i Česima ista prava kao i Nemcima, Madjarima i Južnim Slovenima. Nije bilo moguće da još za duže vreme devet miliona austrijskih Nemaca i devet miliona Madjara, ukupno njih 18 miliona, vladaju državom od 45 miliona.

Bilo je dosta znakova da se naslednik prestola Franja Ferdinand zanimao tim i sličnim idejama. On je imao u vidu budućnost države kao celine, dok su ondašnji vlastodršci u Beču i Pešti želeli spasti svoj dotadašnji privilegovani položaj.

Tako su protiv verovatne buduće politike Ferdinandove već bili zauzeli neprijateljski stav Nemci i Madjari. Ali takodje i Srbi, koji su želeli ujedinjenje Srba pod dinastijom Karadjordjevića, a ne Habsburškom.

Posmatran sa te, političke strane, atentat u Sarajevu izgleda kao neka nepripremljena zavera srpsko-madjarsko-nemačka... Analiza političkih momenata dovodi do tog apsurdnog zaključka. Fakt je, medjutim, da je i Beču i Pešti bilo prilično ravnodušno šta se Franji Ferdinandu sve na putu može desiti, kada ode u jednu slovensku zemlju napojenu revolucionarnim, nacionalističkim duhom...

No dok smo mi u Beogradu razmišljali šta sve može da se izrodi iz ovog sarajevskog dogadjaja, bečki Ballplatz nije sedeo skrštenih ruku. Za nas koji smo poznavali opreznost i mudrost pretsednika Vlade

Nikole Pašića, isključena je bila svaka pretpostavka, da bi srpska Vlada mogla biti umešana u taj atentat. Posle dva balkanska rata, Srbiji nisu bile potrebne nikakve komplikacije. Ali kakav će stav zauzeti Beč? Ministar spoljnih poslova Austro-Ugarske bio je u to vreme grof Berchtold. On je još ranije već smatrao da treba učiniti kraj velikosrpskoj propagandi, koja je išla za tim da se jedinstvo Srba, pa eventualno i svih Južnih Slovena, izvrši pod srpskom zastavom. Antisrpska nota bila je bitna karakteristika celokupne austro-ugarske spoljne politike još odmah po dolasku na presto Petra Karadjordjevića (1903), ali naročito od doba aneksije Bosne i Hercegovine, 1908. Za vreme srpsko-bugarskog rata, 1913, Austro-Ugarska je otvoreno bila sa svojim simpatijama na strani Bugarske. Energično je sprečila izlazak Srbije na Jadransko More, stvarajući zasebnu nezavisnu albansku državu, a isto tako onemogućila je Crnoj Gori da zadrži Skadar, koji su Crnogorci, posle ogromnih žrtava i besprimernog junaštva, bili osvojili.

Grof Berchtold je smatrao da je sada, posle sarajevskog atentata, došao pogodan trenutak za definitivni obračun sa Srbijom. Jednom „kaznenom ekspedicijom" ona je imala da dobije dobru lekciju, njena teritorija i moralni uticaj imali su da se reduciraju.

Svakako malena Srbija nije pretstavljala nikakav ozbiljan problem. Ali Rusija? Sa te strane bilo je potrebno obezbediti se.

To obezbedjenje Berchtold je tražio i vrlo lako dobio u Nemačkoj i u samom caru Viljemu II lično.

Ohrabren sa te strane, Beč je uputio ultimativnu notu Srbiji, 23 jula 1914. Tu se tražilo da austrijski organi potraže konce atentata u samoj Srbiji. Iako je srpska Vlada pod pretsedništvom Nikole Pašića dala vrlo pomirljiv odgovor i učinila krajnje moguća popuštanja samo da bi se izbegao rat, austro-ugarska Vlada nije bila time zadovoljna. Na dan 28 jula 1914, u 11 časova pre podne, upućena je iz Beča objava rata Srbiji. Telegram je bio adresovan ne na srpsku Vladu, nego na srpsku Vrhovnu komandu, u Kragujevac, a bio je potpisan od strane grofa Berchtolda, kao ministra spoljnih poslova Austro-Ugarske.

Tekst je glasio ovako:

„Vrhovnoj komandi
Kragujevac

No. 3523. Predato u Beču 28 jula u 11.10 časova pre podne, primljeno u Kragujevcu u 12.50 po podne.

„Pošto kraljevska Vlada Srbije nije odgovorila na zadovoljavajući način na notu koja joj je bila predata od strane austro-ugarskog poslanika u Beogradu na dan 23 jula 1914, to se Carska i Kraljevska Vlada nalazi prinudjena da se sama pobrine za za-

štitu svojih prava i interesa i da u tu svrhu pribegne upotrebi oružane sile. Austro-Ugarska se prema tome smatra od ovog trenutka u ratnom stanju sa Srbijom.

Ministar spoljnih poslova
Austro-Ugarske
Grof Berchtold"

Ja sam lično imao prilike da pročitam ovaj istorijski dokument i sećam se da je u našim zvaničnim krugovima bilo sumnje, da li slučajno to nije neki apokrifni telegram; tako je bila neobična njegova forma. Neobična, razume se, za ono doba, kada se još polagalo nešto na forme za objave rata...

Rat je zatekao Srbiju potpuno nespremnu. I inače nedovoljan ratni materijal bio je iscrpljen u dva balkanska rata. Ratni gubici Srbije 1912/13 iznosili su 10% mobilisanih vojnika. Vojska zamorena, tek što je bila sprovela demobilizaciju. Narod se spremao za radove oko žetve i za izbore narodnih poslanika. Sam pretsednik Vlade Pašić i većina ministara nalazili su se van prestonice u izbornoj agitaciji.

Koliko je malo srpska Vlada očekivala i sarajevski atentat i austrijski ultimatum vidi se po tome, što se šef Generalštaba srpske vojske, vojvoda Radomir Putnik u to vreme nalazio na lečenju u jednoj austrijskoj banji. Bio je kratko vreme zatvoren, ali ubrzo pušten. Austrijanci ga nisu mogli držati u zatvoru pre objave rata a verovatno da su i smatrali da im ne može pretiti nikakva opasnost od jednog starog i bolesnog generala.

Austrijsku ultimativnu notu u otsustvu pretsednika Vlade primio je ministar finansija dr Laza Paču.

Od dana primljene note za nas je u Beogradu bilo jasno da Austro-Ugarska želi rat jer je tekst note bio tako sastavljen da ga nijedna Vlada ne bi mogla u celini primiti.

U to doba velikih uzbudjenja, desi se još jedno. Ruski ministar u Beogradu Hartvig, u poseti kod svog kolege austro-ugarskog ministra u Beogradu barona Giesl von Gieslingen dobije srčani napad i umre. Svet je verovao da je bio otrovan.

Dva dana pre objave rata od strane Austro-Ugarske, srpska Vlada je naredila opštu mobilizaciju, formiranje Vrhovne komande u Kragujevcu i seobu ministarstava u Niš, 250 km južno od Beograda.

Tada su iz Ministarstva finansija otišli na vojnu dužnost svi rezervni oficiri, jer su bili potrebni Ministarstvu vojske, dok je, medjutim, bila doneta odluka da drugi činovnici, ukoliko nisu rezervni oficiri, a potrebni su za najnužnije otpravljanje poslova, budu kao mobilisani i privremeno stavljeni na raspoloženje, od strane Vrhovne komande. Ministarstvu.

Ja sam bio otslužio vojni rok — kako je to ranije izloženo — položio ispit za rezervnog oficira, ali je po vojnim propisima trebalo da budem naredne godine (1915) pozvan na dvomesečnu vežbu i tek posle te praktične vežbe moglo je da sleduje moje proizvodstvo u čin potporučnika. Nemajući, dakle, u tome momentu nikakav čin oficira, mene je ministar finansija predložio da budem — premda mobilisan — zadržan na radu u Ministarstvu, što je Vrhovna komanda i usvojila, kako za mene tako i za veći broj finansijskih činovnika, koji nisu bili rezervni oficiri.

Moji neposredno pretpostavljeni, dr Djongić i dr Kostić, kao rezervni oficiri, odmah su otišli na vojnu dužnost i u Budžetskom otseku ja kao najmladji pisar, odjednom sam postao, ako ne formalno, a ono stvarno, šef tog otseka.

Kako je u Glavnom državnom računovodstvu, gde sam bio sa službom, važan otsek činila Glavna državna blagajna, to je nama bilo naredjeno da se što pre evakuišemo iz Beograda, ne čekajući druga ministarstva i to za Kruševac, kuda je bila otišla i uprava Narodne banke sa trezorima zlata, srebrnog novca i rezervnim banknotama.

Počelo je užurbano pakovanje najnužnije arhive, knjiga i akata. Svi smo činovnici i poslužitelji spremali seobu, puneći i zakivajući velike drvene sanduke, koji su, ne znam na koji način, vanredno brzim tempom od nekud pristizali u dovoljnom broju, solidno izradjeni, premda, razume se, neobojeni.

Još nismo bili svesni u šta država i mi svi sa njom tih dana ulazimo. Još nismo mogli ni slutiti kakve će posledice u najbližoj budućnosti da nastupe, ali smo u jedno bili potpuno uvereni: Srbija će pobediti!

Nerazumljivo mi je bilo onda, a nerazumljivo mi je i sada: otkuda taj optimizam? Otkuda ta luda vera u pobedu? Bilo nas je 4 miliona prema 45. I ta vera u sigurnu pobedu učinila je da smo nastupajući rat primili zadovoljni, veselo, radosno, sa pesmom. I po celom Ministarstvu (naše odelenje Državnog računovodstva bilo se nedavno uselilo u tada novu zgradu u Bosanskoj ulici) orila se dva dana i dve noći, koliko je trajalo spremanje za pokret, samo jedna jedina pesma, stalno ponavljana, da je jedna grupa činovnika prihvati u svojoj sobi, kada se druga umori, u susednoj prostoriji, sa zažarenim očima i iz punog grla:

A Bugarska, izdajica,
Presede joj Bregalnica.
Austrijo, neka, neka!
Tebe ista sudba čeka!

GLAVA 13

DAVID TUĆE GOLIJATA

Ministarstvo finansija nije se dugo zadržalo u Kruševcu. Posle dva dana dobismo naredjenje za odlazak u Niš. Tu smo čuli da je Beograd bombardovan 29 jula, sutradan po objavi rata, kao i to da je Rusija istoga dana objavila mobilizaciju svoje vojske protiv Austro-Ugarske. Ovo je opet izazvalo Nemačku da 1 avgusta objavi rat Rusiji Onda su se redjale objave rata: Nemačka Francuskoj 3 avgusta i Engleska Nemačkoj 4 avgusta, zbog upada nemačkih trupa u Belgiju. Prema tome, nasuprot Centralnih sila Nemačke i Austro-Ugarske, stvorio se blok Rusije, Francuske, Engleske, Belgije i Srbije. To je bio početak evropskog rata, koji se posle pretvorio u svetski.

Medjutim, dani su prolazili a austro-ugarska vojska nije se žurila da predje granicu Srbije.

Mi smo te prve dane relativnog mira upotrebili za smeštaj kancelarija Ministarstva finansija. Glavno Državno računovodstvo dobilo je, za svoje potrebe, jedan deo velike zgrade Okružnog načelstva u Nišu. Za najvažniji deo ministarstva u vreme rata — Glavnu državnu blagajnu — načelnik Lević umeo je da obezbedi najveći deo prostorija odredjenih za celo ministarstvo. Dok su se druga odelenja — Carina, Poreze i Administrativno — imali da zadovolje sa po jednom ili dve sobe, naše odelenje imalo je na raspoloženju čitavo donje, desno krilo zgrade. Avram Lević je bio, posle ministra, prva ličnost u ministarstvu. Drugi načelnici: Srećko Tešić, Administrativno odeljenje, Andra Petrović, Poresko odelenje i Andra Stefanović, Carine, potpuno su se gubili pred ovim, malim, dežmekastim čovekom, ali veštim finansijerom.

Posle Levića, u našem odelenju, glavnu ulogu igrali su šef Administrativnog otseka Mihailo Protić i šef knjigovodstva Dragomir Krnjajić.

Ja sam formalno nastavio rad u Budžetskom otseku, ali kako od našeg glavnog posla, pripremanja novog budžeta nije moglo ništa biti, zbog nastalog rata, to mi je Lević odredio još jednu novu, „poverljivu" dužnost, koja se sastojala u tome da idem na poštu i tamo primam ili predajem novčane pakete, koji su dolazili iz Glavne državne blagajne.

Pošto se radilo o većim sumama novca, a sva je stvar bila dobro paziti da pečati na paketima ne budu oštećeni, ja sam imao za dužnost da tu kontrolu vršim, uz pomoć jednog poslužitelja, koji je nosio pakete. Iz ministarstva smo išli fijakerom. Bila su dva momka koji su se smenjivali i jedan od njih, bolje vaspitan, sedeo je u fijakeru preko puta mene, dok je drugi, manje dobro vaspitan i drskiji sedeo pored mene.

Našao sam privatan stan, „sobu za samce", gde sam noćivao, dok sam se hranio u varoši, u restoranu. Restorani su bili prepuni gostiju i dobro snabdeveni svime i svačim. Jelo se i pilo koliko je ko mogao da podnese.

I tako smo se svi polako navikavali na nov život, u privremenoj prestonici Srbije, gde se ubrzo koncentrisao sav administrativno-politički život zemlje, izuzev Vrhovne komande, koja se nalazila u Kragujevcu i kod nje prestolonaslednik Aleksandar, kao vrhovni zapovednik vojske, pošto je još 24 juna 1914 postao regent.

Čudila nas je neaktivnost austro-ugarske vojske. U Beogradu je bilo vrlo malo naših trupa, uglavnom vojnici trećeg poziva, te njegovo zauzimanje nije pretstavljalo neku tešku vojnu operaciju za Austrijance, a pritom bi imalo za njih veliki moralni uspeh.

S obzirom na vrlo veliku dužinu srpsko-austrijske granice (oko 550 km), koju su sačinjavale tri reke: Drina, Sava i Dunav, srpska Vrhovna komanda nije bila u stanju braniti prelaz te granice na ma kojoj tački gde bi Austrijanci želeli da je predju. Slabi odredi čuvali su stvarno samo stražu duž te granice, dok se glavnina srpskih trupa nalazila koncentrisana u prostoru južno od Beograda, na liniji Lazarevac—Arandjelovac—Smederevska Palanka. Kako sam učio u strategiji, to se zove: posredna odbrana reke. Plan srpskog generalštaba bio je pustiti austro-ugarsku vojsku da predje granicu, pa kada se uoči pravac njihovog glavnog napada, uputiti tamo glavninu svoje vojske i tući bitku na sopstvenoj teritoriji, koja se bolje poznaje, u prijateljskoj sredini, sa sigurnom pozadinom i snabdevanjem.

Od strane Austrijanaca, prelaz na srpsku teritoriju bio je vrlo lak preko reke Drine i Save, koje su mestimice bile vrlo plitke, naročito u letnje doba godine, dok je preko Dunava bilo mnogo teže, prvo zbog znatno veće širine, oko 800 m., i dubine, a drugo, zbog brdovitog terena, koji se nalazio duž srpske obale. Na protivnoj strani, na severnoj obali, pružala se nepregledna ravnica provincije Banat. Otuda je odluka austro-ugarskog generalštaba bila: upasti u Srbiju preko Drine i Save, ići u pravcu Valjeva, a zatim Kragujevca, kao srca Srbije, gde se nalazila velika fabrika oružja i gde se bila smestila srpska Vrhovna komanda. To je značilo preseći zemlju takoreći na pola i još, nadirući

u pozadinu srpske vojske čija je glavnina bila koncentrisana severno od Kragujevca, primorati ih da menjaju svoj raspored i da se bore ledjima okrenutim prema Beogradu. To je bio vešto zamišljen plan, dostojan Napoleonovih magistralnih pokreta sto godina ranije...

Da bi svoju pravu nameru što bolje prikrili, Austrijanci su vršili, prvih dana avgusta meseca, veći broj manjih pokušaja prelaza preko Dunava, sasvim na istoku, daleko od stvarno nameravanog glavnog udara. Svi su ti pokušaji prelaza bili lako odbijeni. Srpska Vrhovna komanda nije se dala prevariti i strpljivo je čekala glavni napad, koji se odista i desio 12 avgusta, najpre kod Loznice, da se ubrzo proširi na celu liniju duž Drine od Zvornika do Rače i odatle duž Save do Mitrovice i Šapca. Austrijske trupe sa zapada, od Bosne i to poglavito na liniji Lešnica—Loznica, kao i sa severa iz Srema, kod Šapca, idući konvergentno, imale su za svoj prvi objektiv zauzimanje varoši Valjeva. U toku dvanaest dana borbe u dolinama reke Jadra i na planinama Boranje, Gučeva, Iverka i Cera, srpska vojska je odnela slavnu pobedu, tukući austro-ugarsku vojsku, koja je dolazila iz Bosne, i sprečila, onu koja je dolazila od Šapca, da se sjedini sa onom prvom. Tada su Srbi zarobili 4.000 austrijskih vojnika, 46 topova, 30 mitraljeza. Neprijateljski gubici cenili su se na 8.000 mrtvih i 30.000 ranjenih, dok su srpski gubici bili manji, premda takodje osetni: 3.000 mrtvih i oko 15.000 ranjenih. U ratnu istoriju ta pobeda ušla je pod imenom „Cerska bitka", prema imenu planine Cer.

Zvanični austro-ugarski komunike, objavljen posle ovog poraza, objašnjavao je ceo rat protiv Srbije samo kao „*Strafexpedition*", kao kaznenu ekspediciju jer je za Monarhiju glavni rat vodjen na severu, usled ruske intervencije. Zbog toga — veli se u tom komunikeju — austro-ugarske trupe, koje su bile upale na srpsku teritoriju, dobile su nalog da se povuku natrag, na granice Drine i Save, „pošto su svoju misiju izvršile", naišavši u Srbiji na neprijatelja brojno nadmoćnijeg, a koji se usto borio za sam svoj opstanak... Na tom sektoru — reklo se još u pomenutom komunikeju — austro-ugarska vojska će zadržati stav iščekivanja, dok ne dodje druga, „povoljnija prilika".

Može se zamisliti oduševljenje, sa kojim smo u Nišu dočekali ovu veliku srpsku pobedu, koja je u isto vreme bila i prva savezn ička pobeda u ovom ratu, u doba kada su velike francuske i ruske armije bile u povlačenju pred munjevitom ofanzivom nemačkih i austro-ugarskih trupa, na francuskom, belgijskom i ruskom frontu. Da je naša pobeda bila stvarnost, dokaz su nam bili dugi redovi austrijskih zarobljenika, koji su u novim, plavim uniformama prolazili kroz niške ulice.

Jedino što nam je mutilo tu radost, bile su vesti o strahovitim zverstvima, koje su austro-ugarske trupe izvršile prilikom povlačenja

kroz Mačvu. Za ta nečovečanska dela, rečeno nam je, da glavnu odgovornost snose trupe madjarske narodnosti.

Austro-ugarskoj vojsci trebalo je tri meseca da se oporavi od svog poraza u Srbiji i da skupi dovoljno snage — ovog puta potpomognuta i od svojih saveznika Nemaca — za ovu ofanzivu protiv Srbije. Njihov ratni plan ostao je isti kao i u prvoj ofanzivi, samo sa mnogo većim snagama. Napad je počeo prelaskom preko Drine i Save, da se produži i na njeno ušće u Dunav, obuhvativši i samu prestonicu Beograd. Pred mnogobrojnijim snagama, srpske trupe su uzele taktiku polaganog otstupanja, ali u redu i napuštajući teritoriju uvek posle snažnog otpora, stopu po stopu. Ipak u austro-ugarske ruke padoše Šabac, Valjevo, pa i sam Beograd (2 decembra 1914). Od valjevske strane, srpske trupe povukle su se do pred planinu Rudnik, poslednje uporište za odbranu Kragujevca.

Verujući da je srpska vojska definitivno potučena, jer je izgledalo da njenom povlačenju nema kraja, austro-ugarska Vrhovna komanda se odluči, s obzirom na ružno vreme, da promeni svoj glavni pravac nadiranja. Umesto linije Šabac—Kragujevac—Niš, uzme pravac tradicionalnog puta, koji od zapada vodi na istok, preko Beograda i Smedereva, dolinom Morave u pravcu Niša. Tu je postojala i železnička pruga normalnog koloseka i jedan relativno dobar, širok put, koji se zvao „carigradski drum". Komunikacije su, dakle, za napredovanje i snabdevanje austro-ugarskih i nemačkih trupa, bile daleko bolje nego sa pravca od Valjeva, gde je do Niša trebalo prelaziti sa jednog planinskog lanca na drugi.

Ostavljajući, prema tome, malu zaštitnicu prema srpskoj vojsci, koja se nalazila u defanzivi, austro-ugarske trupe počnu vršiti preorijentisanje, prebacujući se preko reke Kolubare na ušće reke Save u Dunav, s namerom da svoju ofanzivu, sa te tačke, produže u pravcu juga, sa svima svojim raspoloživim snagama.

Srpska Vrhovna komanda brzo je primetila ovu promenu plana kod svog protivnika i kada je glavnina njihovih trupa promenila pravac svog kretanja, jasno je bilo da je došao idealni momenat da se predje u kontra-ofanzivu. To je i uradjeno 9 decembra. Nadčovečanskim naporom, već zamoreni srpski vojnici, izvrše tada silovit udar na zaštitne delove neprijatelja tako da su ovi bili upravo uništeni. Srbi su onda pošli napred, udarajući na pozadinu i desni bok neprijatelja. Komora i artiljerija austro-ugarske vojske zaglavile su se u blatu. Neprijatelj je počeo da otstupa, a zatim da beži natrag, preko Save i Dunava. Panika, koja je najpre zahvatila pozadinu, ubrzo se prenela i na prve redove austro-ugarske vojske.

Ta nova i još značajnija srpska pobeda, nego li ona na Ceru, nazvana je u istoriji bitka na Kolubari.

U oslobodjeni Beograd ušao je na konju sedi kralj Petar I, 15 decembra 1914, zajedno sa princom regentom Aleksandrom i vojvodom Putnikom. Neprijateljski gubici ocenjeni su na 60.000 ljudi, zaplenjeno je 100 topova a broj zarobljenika iznosio je 40.000. Bili su nepregledni njihovi redovi, kada su po četvorica prolazili kroz Niš. Veliki deo imao je veseo izraz lica. To su bili vojnici slovenskih narodnosti, većim delom Česi. Zarobljene su bile i kompletne vojne muzike. Svi su neprijateljski vojnici bili odlično odeveni u nove uniforme, plavo-golubije boje, sa novim cokulama na nogama. Izuzetno poneki od njih, išao je u opancima. Tome je, očigledno, neki srpski vojnik, kome je bila potrebna obuća, zamenio nove cokule za svoje stare opanke.

Posle ove druge srpske pobede, za slavu srpskog oružja, pročulo se po celom svetu.

Za nas u Nišu bilo je sada jasno da će nastupiti jedan nov i duži period „primirja". U to vreme upotreba avijacije bila je veoma ograničena, poglavito na sam borbeni front. Pozadina je uglavnom živela u miru, čitala ratne komunikeje i radila za vojnike na frontu, bilo u polju ili u fabrikama, u bolnicama ili državnim kancelarijama.

Nekoliko dana posle oslobodjenja Beograda, rešim se da obidjem prestonicu, da vidim kako izgleda i šta je bilo sa našom kućom u Zorinoj ulici broj 25, gde je bila ostala moja baba Jana sama da čuva kuću. Moji roditelji, još odmah u početku rata, prešli su sa decom u Kruševac. Očeva kancelarija, Kasacioni sud, bio je u to vreme na ferijama.

Vozom se moglo ići do Topčidera, koja je bila krajnja železnička stanica (7 km južno od Beograda). Odatle podjem peške, najkraćim putem, preko Topčiderskog Brda i na njegovom vrhu, prema prestonici, desno od glavnog druma Topčider—Beograd, zastanem pred topovskim pucnjima, koje sam čuo da dolaze iz Beograda. Kao „stari artiljerac", počnem da osmatram situaciju. Nije mi trebalo dugo pa da vidim u čemu je stvar. Dunavom je plovio jedan austrijski monitor, prolazeći tačno ispred grada u pravcu Zemuna. Na njega je pucao jedan jedini top sa srpske strane. Bio je teškog kalibra — kako se po dubini zvuka moglo odmah raspoznati — a pucao je iz nekog beogradskog predgradja, sa istočne strane Beograda. Ispaljivao je otprilike svaki minut po jedan metak: čas ispred, čas iznad, ali nikako u cilj... Ta kanonada trajala je oko desetak minuta i kad je monitor odmakao malo dalje ka Zemunu, srpsko bombardovanje je prestalo. Nedostatak teške artiljerije kod Srba bio je očevidan.

Posle tog malog ratnog doživljaja, spustih se u varoš, koja je uostalom bila vrlo malo oštećena — glavne udarce primila je tvrdjava — odem do kuće u Zorinoj ulici. Moja baba, rekoše mi susedi, otišla je u obližnje selo Ralju, da se skloni za vreme ratnih operacija. Dadoše mi adresu i u povratku nadjoh je tamo u dobrom raspoloženju. Pošto sam tu noć prespavao na tavanu te seoske kuće, u senu, idućeg dana vratim se natrag u Niš, na svoju redovnu dužnost.

Moja nadležnost u Ministarstvu finansija postupno, ali stalno se povećavala. Kada je Krnjajić bio nešto otsutan, bilo zbog slabog zdravlja, bilo da se pokoji put žurio na neki ljubavni sastanak, ja sam išao na referisanje kod načelnika Levića. On je ostajao uveče vrlo dugo u kancelariji. Primao je dosta publike, većinom lične prijatelje, nadugačko s njima razgovarao ali je imao i dosta zvaničnog posla da svrši. Kad bi došlo vreme za večeru, dolazila je u njegovu kancelariju njegova žena, vrlo otmena dama, Jevrejka kao i on, ali koliko je on bio mali rastom ona je bila visoka; koliko je on bio ružan kao čovek, ona je bila prava lepotica, kako samo žene njene rase mogu da budu kada su mlade. Njeno prisustvo u onim hladnim kancelarijama unosilo je toplinu i prijatnost. Na taj način smo mi, koji smo morali čekati dok gospodin načelnik ne izadje, imali tu utehu da nedaleko od nas sedi i takodje čeka lepa gospodja Lević. Jedan njen umiljati pogled — kad bismo uspeli da je vidimo — još više nas je tešio...

Kako Lević nije znao da piše na stranim jezicima, iako je dobro govorio nemački i francuski, to sam mu ja sastavljao ta pisma i sem toga pisao izveštaje za ministra, kada je trebalo pokazati izvesne teorijske spreme i imati dobar stil. Tako me je načelnik bliže upoznao. Primetio sam da je cenio moje sposobnosti i tretirao me prijateljski.

Onda je došao iz Francuske u Niš i Gaston Bouniols, koji je bio francuski delegat kod srpske Uprave državnih monopola. On je vodio računa o urednom slanju novca za isplatu kupona francuskim imaocima srpskih državnih zajmova. Bio je neka vrsta medjunarodne kontrole nad srpskim državnim finansijama. Kako ministar finansija dr Lazar Paču nije dobro znao francuski, to me je on kod važnijih razgovora sa Bouniols-om, uvek zvao da budem tumač, ukoliko je to bilo potrebno. Ovo poverenje ministrovo prenelo se prirodno i na francuskog delegata, koji je onda češće dolazio kod mene u kancelariju pa smo razgovarali o raznim pitanjima. On me je uputio i na način korespondiranja sa stranim bankama i u sastavljanje telegrama, skraćenim pravim telegrafskim stilom. Bio je vrlo otmen i ljubazan gospodin, u radu pedantan i precizan. Pošto je on pomalo zamuckivao u govoru, izgovarao je reči polako, skoro skandirajući svaku reč, što mi je olakšavalo posao, naročito kada mi je diktirao telegrame za ino-

stranstvo. Ono što bismo on i ja sastavili, načelnik Lević i ministar Paču, obično su potpisivali bez ikakve primedbe.

Od tih razgovora utroje — Paču, Bouniols i ja — na mene je duboki utisak napravio njihov razgovor o tome: da li treba i za vreme rata plaćati kupone nemačkim pritežaocima srpskih državnih zajmova jer je bilo nekih zajmova emitovanih delimično u Nemačkoj, a ne samo u Francuskoj.

Gledište Paču-a bilo je da te isplate, radi održavanja državnog kredita srpske države u inostranstvu, treba plaćati bez obzira na ratno stanje. Bouniols, iako Francuz, sa time se potpuno slagao. Samo, da bi se izbegla kritika od strane saveznika, Francuza i Engleza, koji su finansijski pomagali Srbiju, bude odredjeno da se taj novac deponuje na ime nemačkih banaka, koje su te kupone isplaćivale, na jedno treće, neutralno mesto. Na taj način, tim novcem, ni Srbija, ni Nemci, nisu mogli raspolagati za vreme rata.

U razgovorima, posle, Bouniols je hvalio državničku mudrost Paču-a, pominjući taj primer sa nemačkim kuponima. Jednom prilikom će mi reći:

— Kad vidi da nešto mora da plati, dr Paču plaća ne čekajući presiju i sa osmehom na licu... Malo je takvih na svetu...

Posle nekoliko nedelja, ne znam kojim zaobilaznim kanalom, došlo je pismo iz Berlina, u kome se zastupnik interesa nemačkih portera ličnim pismom zahvaljuje ministru dr Lazaru Paču na njegovom mudrom gestu u pogledu isplate kupona nemačkim državljanima, dodajući da će to ostati zabeleženo u analima finansijskih odnosa izmedju Nemačke i Srbije.

Takva se prepiska vodila izmedju srpskih i nemačkih finansijera, dok su u isto vreme topovi grmeli sa obe strane...

Pored ovih prilika da budem prisutan razgovorima ministra dr Paču-a o problemima visoke finansijske politike — pri čemu sam uvek imao utisak da me u takvim prilikama Paču ne želi da ima samo kao običnog tumača, nego kao saradnika, koga je hteo da uputi u srpske medjunarodne odnose finansijskog karaktera — ja sam u Nišu ubrzo dobio povod i razlog da sa njime razgovaram i o drugim pitanjima finansijske politike.

Dr Lazar Marković bio je u to vreme mladji profesor gradjanskog prava na beogradskom Univerzitetu. Rastom je bio vrlo mali: 1,50 m. pa su ga stoga zvali „Lazica", što ga je ljutilo. Inače važio je kao vrlo pametan, sa visokom školskom spremom, sa doktoratom na Univerzitetu u Berlinu. Voleo je, pored politike, novinarstvo i imao slabost pre-

ma ženama. U Beogradu je bio urednik časopisa „Delo“, za koji se smatralo da je naučni organ Radikalne stranke.

Jednog dana on me potraži u Ministarstvu finansija, u mojoj kancelariji, pa mi reče:

— Milane, ja sam rešio da pokrenem „Delo“. Izložio sam ovu ideju gospodinu Pašiću i on se slaže. Časopis treba da ima i jednu rubriku za ekonomska pitanja. Razgovarao sam sa dr Paču-om i odlučili smo da ti budeš urednik za tu sekciju. Ekonomsko-finansijska pitanja danas su isto toliko važna koliko i politička i vojnička. Rat se vodi parama. Ova je rubrika u današnje vreme vrlo važna, te je stoga dr Paču ne želi poveriti da je uredjujemo nas dvojica sami, nego će i on u tome sudelovati. Ti otidi kod njega. On će ti davati teme, koje smatra da treba u ovim prilikama tretirati i daće ti potrebna upustva za to...

On je govorio sa autoritetom, kao profesor za katedrom, malo kroz nos, žmirkajući očima, kao da razmišlja kod svake rečenice ili kao da traži pravu reč da iskaže svoju misao. Rekoh mu da ću vrlo rado pomoći njegovu akciju i da ću se odmah prijaviti ministru za prijem.

Tako je i bilo. Dok su moji raniji susreti sa ministrom bili u njegovoj kancelariji, na prvom spratu Okružnog načelstva, ovog puta — kao i uvek kad se ticalo članaka za „Delo“ — on me je primio u svom privatnom stanu. To je bilo obično po ručku — umesto „*sieste*“ — uz crnu kafu, jedan poduži, miran razgovor.

Studirao sam ga u svakom pogledu, želeći da što više naučim od tog velikog državnika i finansijera srpskog, presrećan da mogu biti u njegovoj blizini. Pored mojih profesora na raznim univerzitetima, dr Paču bio je za mene jedan profesor više i to za praktičnu politiku državnih finansija.

Ujesen 1914, medjutim, dr Paču oboli pa mu je bilo preporučeno lečenje u Vrnjačkoj Banji, sa strogom dijetom, naravno. On, ipak, nije prestajao da vrši dužnost ministra finansija, pa su pored telefona i telegrama, kuriri stalno išli od Niša do Vrnjačke Banje i nosili mu poštu na potpis sve do njegove smrti (polovinom 1915).

I pored dve austrijske ofanzive, priliva izbeglica iz severnih krajeva, raširenog pegavog tifusa, život u Nišu počeo se normalizovati uveliko. Svaki se snašao na neki način. Otvoreno je čak i jedno pozorište i organizovan veliki „*streich*“ orkestar. U pozorištu su igrali mahom članovi Narodnog pozorišta iz Beograda, dok su u orkestru uglavnom svirači bili sve sami zarobljenici austrijske vojske — češke narodnosti.

Moje dužnosti u Ministarstvu finansija stalno su se umnožavale i kako sam bio u čestom dodiru sa otsekom knjigovodstva, rešim se da

osvežim svoje znanje iz ove vrlo korisne pomoćne grane svake finansijske delatnosti.

Glavni knjigovodja bio je Milan Manojlović, koga su zvali „Laka". jer je poreklom bio iz Srema. Bio je neobično sposoban knjigovodja, veoma čestit činovnik, pritom vrlo simpatičan kao drug i prijatelj: ono što se kod nas zove „dobra duša". On mi se ponudi dobrovoljno za učitelja, oduševljavajući me za ovu nauku.

Kako smo preko dana obojica bili zauzeti poslom u kancelariji, ostalo je slobodno vreme još samo uveče. On je bio u isto vreme i čuvar jednog depoa vrednosti Glavne državne blagajne, koji je bio smešten u nekoj velikoj sobi, valjda u zgradi neke škole. Tu, medju velikim drvenim sanducima, spavao je u jednom uglu Manojlović. Pred vratima i pred zgradom čuvali su stražu vojnici trećeg poziva.

Manojlović je u toj sobi ne samo spavao, nego i kuvao večeru, na jednoj petrolejskoj lampi, zvanoj „primus". Njegov obed bio je veoma skroman i ja sam obično dolazio posle večere a neki put sam ga zaticao i na večeri. Tu mi je on davao časove iz knjigovodstva, sa mnogo dobre volje i oduševljenja.

Osnovne pojmove iz knjigovodstva bio sam dobio još u Parizu gde sam neko vreme posećivao školu „*Pigier*", ali ukoliko sam znao knjigovodstvene izraze na francuskom jeziku, nedostajalo mi je poznavanje srpskih izraza. Ova Manojlovićeva predavanja pratio sam sa velikim interesom, iako smo dockan uveče bili dosta premoreni i on i ja

Bavljenje srpske Vlade u Nišu trajalo je od početka rata pa do jeseni 1915, dakle više od godine dana. Za to vreme u novembru 1914, Pašić je proširio svoj čisto radikalni kabinet u jednu koalicionu Vladu, obuhvatajući pored prestavnika Radikalne stranke još i pretstavnike Samostalnih radikala i Naprednjaka. To je bila Vlada koja bi se mogla nazvati „Vlada nacionalne unije".

Prožet demokratskim shvatanjem u upravljanju državom Pašić je sazvao Narodnu skupštinu u Niš, tako da su i narodni poslanici sudelovali u odlučivanju vojnih problema. U tom smislu treba da pomenem dva važna dokumenta.

Prvi je deklaracija srpske Vlade o ratnim ciljevima Srbije. Drugi je zaključenje Konkordata sa Sv. Stolicom u Rimu.

Na dan 7 decembra 1914, kada na teritoriji Srbije nije bilo više nijednog neprijateljskog vojnika, sem zarobljenika, na sednici Narodne skupštine, Pašić je postavio kao ratni cilj Srbije borbu: „za oslobodjenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca".

Ubedjen u krajnju pobedu savezničkog oružja i ostvarenje srpskih

ciljeva, Pašić je znao da će u novoj državi jedan veliki deo stanovnika pripadati katoličkoj veri (Hrvati i Slovenci). Radi toga, a svakako i da bi u ovoj strašnoj borbi na život i smrt srpskog naroda imao na svojoj strani i moćnu diplomatsku potporu Vatikana, Pašić je zaključio Konkordat, koji je Narodna skupština jednoglasno usvojila.

Ostavljajući skoro godinu dana Srbiju na miru, Austro-Ugarska i Nemačka, zauzete ratovanjem na ruskom frontu, ujesen 1915 ponovo se okreću na jug. Nad Srbijom se spremala nova i još strašnija oluja.

GLAVA 14

EXODUS

Početak evropskog rata zatekao je Srbiju, u diplomatskom pogledu, isto tako u rdjavom položaju, kao što je bila i u vojničkom. Severna i zapadna granica ušle su u ratnu zonu još prvog dana. Na istoku nalazile su se Rumunija i Bugarska. Na jugu Grčka. Dok su u drugom Balkanskom ratu Rumunija i Grčka bile saveznice Srbije, protiv Bugarske, u prvim danima ovog novog rata izgledalo je kao da će se sve tri balkanske države okrenuti protiv Srbije.

U Rumuniji kralj Karol I, poreklom Nemac (iz kuće Hohenzollern-Sigmaringen), imao je tajni ugovor sa Austro-Ugarskom i Nemačkom. Njegove simpatije bile su očigledno na toj strani, a propaganda austro-nemačka stavljala je Rumuniji u izgled prisajedinjenje Besarabije, koja je bila pod ruskom vlašću. Javno mnenje, medjutim, bilo je u većini na strani zapadnih saveznika, jer se očekivalo da će. u slučaju njihove pobede, Rumunija dobiti Transilvaniju gde je živelo nekoliko miliona Rumuna i time jednovremeno ispraviti graničnu liniju Madjarske koja je stajala, geografski, u jednom ispupčenom luku, uperena u petrolejska polja Rumunije i u njihovoj neposrednoj blizini. Posle nekoliko dana neodlučnosti i konsultovanja, preovladala je odluka da se zadrži stav neutralnosti i očekivanja daljih dogadjaja. Smrt kralja Karola I (10 oktobra 1914) i dolazak na presto njegovog nećaka Ferdinanda I, oženjenog Marijom, unukom engleske kraljice Viktorije, potvrdilo je ovu neutralnost još više, pod rukovodstvom pretsednika Vlade i vodje liberalne stranke Jona Bratianu.

Na jugu, u Grčkoj, vladao je takodje jedan veliki germanofil, kralj Konstantin, čija je žena, Sofija, bila sestra cara Viljema II. I on je naginjao ka Centralnim silama, ali ga je zadržavao pretsednik Vlade Elefterios Venizelos, naklonjen Englezima. Grčka je imala savez sa Srbijom, ali ga je protumačila da važi samo u slučaju bugarskog napada na Srbiju. Dotle je obećala blagonaklonu neutralnost, dozvoljavajući prolaz oružja, preko Soluna, za Srbiju.

Najteža je situacija bila u odnosu na Bugarsku. Ferdinand I, bugarski kralj, a nemački princ (iz kuće Sachsen-Koburg-Gotha), otvoreno je bio na strani Nemačke, premda su narodne mase bile orijen-

tisane prema Rusiji. Zapadni saveznici još su se nadali uspeti pregovorima da zadrže Bugarsku bar u stavu blagonaklone neutralnosti. Vršili su presiju na Srbiju i Pašić je bio pristao na izvesne teritorijalne ustupke, ali u vodjenim pregovorima sa saveznicima Srbije, Bugarska je postavila neprihvatljive zahteve teritorijalnog proširenja ne samo na račun Srbije nego i Grčke i Rumunije. Ferdinand očevidno nije želeo sporazum. On je žudeo za osvetom zbog poraza u drugom Balkanskom ratu i, razume se, verovao u krajnju pobedu Centralnih sila. „Savijte svoje slavne zastave u očekivanju boljih dana" — rekao je on u proklamaciji svojoj vojsci, po svršetku Balkanskih ratova. Odista, u jesen 1915 izgledalo je, po svemu sudeći, da su ti „bolji dani" već tu... Srbija je bila toliko izmorena ratovima, da je Ferdinand mogao očekivati laku pobedu nad Srbima, osobito u kombinaciji sa jednom novom austro-nemačkom ofanzivom, koja bi Srbiju obuhvatila sa tri strane. I dok je na jednoj strani vodio pregovore sa zapadnim silama o kompenzaciji radi neutralnosti, na drugoj strani je pravio ratni plan sa Nemcima za upad u Srbiju. Kad je dobio nemačko obećanje o teritorijalnom proširenju kako je želeo i još kooperaciju protiv Srbije svežih nemačkih divizija pod zapovedništvom nemačkog generala von Mackensen-a, u Sofiji je objavljena opšta mobilizacija vojske, septembra 1915. Iako je bugarska Vlada objašnjavala ovu meru kao običnu predostrožnost, jasno je bilo da sprema napad na Srbiju. Savez sa Nemačkom i Austro-Ugarskom bio je zaključen 6 septembra 1915.

Kad se odredjeni dan za kombinovan napad nemačko-austro-ugarsko-bugarski već bio približio, Bugarska nije prezala ni od najdrskijeg izazivanja. Jednog dana, u podne, preleteo je jedan bugarski avion Niš i bacio dve bombe usred varoši. Otišao sam na mesto gde su bombe pale i konstatovao da su bile malog kalibra, te je materijalna šteta bila neznatna, ali je time namera bugarske Vlade bila potpuno jasno izražena: htela se privući pažnja srpske Vrhovne komande na opasnost sa istoka i tako olakšati austro-nemački napad sa severa.

Srpska Vlada tražila je pomoć od saveznika. Doduše i oni su imali pune ruke posla. Italija je bila stupila u rat na strani Francuske i Engleske, a protiv njenih dojučerašnjih prijatelja iz Trojnog saveza, 23 maja 1915. Ona je to uradila pod pritiskom javnog mnenja, gde se naročito istakao, u korist intervencije, Benito Mussolini, u svom listu „*Popolo d'Italia*". Predhodno je Italija dobila koncesije od saveznika, na račun Austro-Ugarske i to: na svojoj severo-istočnoj granici (Trentin i Istra) a sem toga u Dalmaciji, na osnovu Londonskog pakta, zaključenog sa Engleskom i Francuskom u Londonu 26 aprila 1915, posle čega je Italija otkazala svoj ugovor o savezu sa Nemačkom i Austro-Ugarskom, 3 maja 1915.

Londonski ugovor ostavio je najgori utisak kod srpske Vlade, koja je bila ozlojedjena zbog ustupanja jednog dela Dalmacije Italiji. Čak se u nekim krugovima neaktivnost srpske vojske, u leto 1915, objašnjavala ovim neraspoloženjem, koje se naravno bilo povećalo zbog presije koju su saveznici vršili na srpsku Vladu radi ustupanja Bugarskoj jednog dela srpske teritorije u Makedoniji.

Medjutim, prisustvo Italije na bojnom polju nije se mnogo osećalo, sem što je ipak mobilisala jedan deo austro-ugarskih divizija na svom frontu. Pokušaj generala Cadorne, glavno komandujućeg italijanske vojske, da sa glavninom svojih trupa, sa reke Isonzo (Soča) probije u pravcu Ljubljane, ostao je bez ikakvog uspeha.

Francuska je izdržavala tešku borbu na svojoj teritoriji. Rat se tamo bio pretvorio u rovovsku vojnu. Na ruskom frontu, u leto 1915. nemački generali von Mackensen i Hindenburg sprovodili su uspešnu ofanzivu u Galiciji i Poljskoj. Iz Galicije su ruske trupe potisnute natrag, a u Poljskoj Nemci su zauzeli Varšavu. Da bi olakšali položaj Rusima i neutralisali ofanzivnu snagu Turske, koja je bila stupila u rat protiv zapadnih saveznika oktobra 1914, bude organizovan jedan pokušaj probijanja Moreuza kod Galipolja, zajedno sa jednim docnijim iskrcavanjem anglo-francuskih trupa na tome mestu, u proleće 1915. Ideja je dolazila od Winston-a Churchill-a, tada prvog lorda admiraliteta, ali je njeno izvodjenje pretrpelo totalan neuspeh.

Francuska i Engleska bile su obećale pomoć Srbiji i mi smo u Nišu tu pomoć svakog dana očekivali. Stvarno, prvi kontingenti francusko-engleskih trupa iskrcali su se u Solunu, pod komandom generala Sarail-a, 5 oktobra 1915 godine.

Krajem septembra poče u Nišu po ulicama istavljanje zastava, srpskih i savezničkih, podizanje slavoluka sa željama dobrodošlice. Duž glavne ulice, od železničke stanice kroz centar varoši i sve do starog grada, telegrafske i telefonske bandere bile su povezane žicama i konopcima, na visini od nekoliko metara od zemlje i na njima su se veselo lepršale hiljadama malih trobojnica... Onda, svakog dana, po koja vest, „iz sigurnog izvora“ i „poverljiva“:

— Dolaze sutra!

A kada prodje to „sutra“, onda odjednom bace nas nekoliko dana unazad:

— Danas se iskrcavaju u Solunu...

Mesto u Nišu, u Solunu! Razočarenje. Onda opet čekamo da prodje to iskrcavanje. Strpljenje se ojača još za 2—3 dana, pa opet pitanje puno sumnje:

— Gde su? Kada će? Zašto ih nema?

Medjutim dani prolaze... Vrhovna komanda javlja (6 oktobra) početak velike neprijateljske ofanzive sa severa, a Francuza još nema!

Nama je u Ministarstvu finansija naredjeno pakovanje i sprema za pokret. Pravac: železničkom prugom Kruševac—Trstenik—Kraljevo. Tu sačekati nova naredjenja.

Već počeše prve jesenje kiše. One su nemilosrdno kvasile po ulicama napravljene slavoluke i zastave. Konopci izmedju bandera počeše da se zatežu, pa usled vetra i da se kidaju. Crveno-plavo-bele zastavice pomešaše se sa ulčnim blatom pored trotoara. Niko, medjutim, nije imao hrabrosti da izda naredjenje, ni da se zastave podignu — jer već niko više nije verovao u dolazak Francuza -- niti, pak, da se poskidaju i pokupe, jer bi to značilo priznanje laži i obmane u kojoj smo bili uspavljivani poslednjih dana.

Ta slika pokidanih i palih zastava u očekivanju tudje pomoći, koja nikad nije došla, ostala mi je duboko urezana u duši celog života i bila jedna nezaboravljiva opomena da se u tudju pomoć ne treba uzdati. U mome radu, docnije, kao pretsednik Vlade i ministar spoljnih poslova Jugoslavije, često sam pomišljao na tu lekciju iz Prvog svetskog rata. U jednom svom govoru u Klubu narodnih poslanika Vladine većine — mislim da je to bilo u leto 1937 — evocirao sam taj dogadjaj kao opomenu onima, koji su našu zemlju gurali u vojne saveze, da u njima tražimo oslonac za svoju sigurnost. Kad zagrme topovi, svaki prvo misli na svoje sopstvene interese i brine samo za svoju sopstvenu sigurnost.

Isto tako ostali su mi u sećanju moji razgovori u Nišu sa ministrom Paču-om u pogledu koristi, koje je imala Rumunija, držeći se neutralnosti u ratu. Ona je Srbiji prodavala brašno i obuću, ali je tražila plaćanje u zlatu. I taj je doživljaj imao posle uticaja na moju politiku, da Jugoslaviju držim daleko od svih frontova i blokova, što više u stavu neutralnosti, kadgod nisu u pitanju životni interesi naše zemlje...

Prolazeći kroz Kruševac na putu od Niša za Kraljevo, svratio sam kod mojih roditelja, sa kojima se brzo sporazumeh da sa mnom podju na dalji put — ne znajući još kuda i dokle — moja sestra Nadežda (kojoj je bilo 16 godina) i brat Dragomir (12 godina), a da mladja sestra Radmila (9 godina) ostane s njima u Kruševcu. Kako sam ja morao sa Ministarstvom odmah da produžim put, ostalo je da sutradan, čim se pripreme, njih dvoje podju za mnom i da se u Kraljevu sastanemo. Tako je i bilo.

Do Kraljeva se išlo lepo železnicom i tu je napravljen prekid od nekoliko dana, da se ceo transport preuredi za dalje putovanje kamionima, jer je trebalo ići pravo na jug, pored reke Ibra, u Rašku, a u

tom pravcu onda nije bilo železnice. U Rašku je imao da dodje i Pašić sa drugim ministrima i tu, na nekdašnjoj srpsko-turskoj granici, imalo se definitivno da odluči šta da se radi dalje, a prema opštoj situaciji na bojištu. Imali smo još neku nadu da će se možda tu ipak zastati, da će se neprijatelj suzbiti, kao što je to bilo u dva maha. Zašto se to čudo ne bi odigralo i po treći put?

U Kraljevu je ponovo izvršeno drastično smanjenje broja osoblja Ministarstva finansija. Medjutim, ja sam idalje zadržan na dužnosti. Za prenos novca Glavne državne blagajne i knjiga Državnog računovodstva, dobili smo pet kamiona. Ja sam sedeo u jednom od njih, pored šofera, a moj brat i sestra unutra, medju sanducima, tako da sam, okrećući se s vremena na vreme, video samo njihove glave kako vire iznad natovarenog zvaničnog materijala.

Nasuprot bogatim i pitomim krajevima pored Morave od Niša do Kraljeva, Raška je pružala izgled očajnog mesta bede i golotinje. Brda, premda slikovito živopisna, ali bez šume; zemlja pomešana sa kamenom, više kamen nego zemlja, poneka koza — izraz sirotinje — promakne, a na dva ćuvika, jedan prema drugom, napuštene drvene karaule sa propalim krovom. Tu su, do 1912 godine, stajale srpske i turske straže na granici. Pre tri godine tuda su prošli pobedonosni osvetnici Kosova, u svom nezadržljivom naletu. Sada su se tuda povlačile iznemogle izbeglice, da im kroz koji dan sleduju čitavi pukovi vojske; pešadija, artiljerija, konjica, u neprekidnom otstupanju.

Moj načelnik Lević, sa svojom ženom, izabrao je fijaker kao najbolje i najsigurnije sredstvo transporta. Bio je to fijaker kojim se nekoliko nedelja ranije vozio pokojni ministar Paču. Konji su bili snažni, gume na točkovima, ali kako su u to vreme vojne vlasti na sve strane vršile rekviziciju vozila svake vrste za prevoz trupa, to je postojala opasnost da se i taj fijaker ne rekvirira u nekom mestu gde se konačilo. Danju bi ga on već umeo da odbrani svima mogućim vojnim objavama — sa velikim pečatima Vrhovne komande, koje je sobom nosio — ali noću? Za tu eventualnost, promućurni Lević izumeo je pouzdano sredstvo. Svako veče kočijaš je imao dužnost da skine jedan točak sa fijakera i da ga stavi pod krevet na kome je te noći spavao gospodin načelnik. Fijaker je tako bio onesposobljen. Ko bi još u doba povlačenja i brzog kretanja hteo da rekvirira fijaker sa tri točka. Trik je potpuno uspeo i Lević se posle hvalio tom svojom dovitljivošću, koja mu je omogućila da se udobno preveze sve do Peći, to jest sve dok je bilo kolskog puta.

U Raškoj smo ostali nekoliko dana i tu je doista došla i Vlada. Ja sam dobio jednu sobu u nekoj privatnoj kući ali bez kreveta. Spavali smo svi troje na patosu.

Tu sam video pretsednika Pašića u uniformi pešadijskog kaplara. Kako je već bilo zahladnelo, vidjao sam ga u vojničkom šinjelu, po kome je padala njegova dugačka, seda brada, koja se na vetru povijala. Na glavi je nosio vojničku šajkaču.

Jednom sam ga sreo na ulici. Pitao me je šta radim, sa blagim osmejkom na licu. Iznenadio me je taj osmejak. Nimalo zabrinut — bar tako je meni izgledalo — kao da prelazimo granicu one istorijske, pobedonosne 1912, a ne da bežimo iz zemlje, ove tragične 1915. No njegov optimizam prenosio se nekom čarobnom silom na sve nas. Pored sve nesreće, ipak smo nekako bili spokojni. Veliku brigu, Pašić je očevidno zadržao samo za sebe.

Tu nam bude rečeno da je Vlada odlučila dalje otstupanje. Naredna etapa bila je Kosovska Mitrovica, u koju sam takodje došao sa transportom Glavne državne blagajne, kamionom.

Glavnina srpske vojske, koja se nalazila u zapadnom delu Srbije, izmedju Save i Zapadne Morave, imala je isti pravac povlačenja: Ibarskom Klisurom, preko Kosovske Mitrovice. Deo vojske iz Istočne Srbije povlačio se preko Niša i Prokuplja, ka Kosovu Polju.

Jedan od generala predložio je bio da se tu, na Kosovu Polju, skupi sva srpska vojska, napravi jedan „*carrée*" i odupre neprijatelju, kao Napoleonova garda na Waterloo-u, koja „umire ali se ne predaje". Vrhovna komanda smatrala je to kao besciljan akt samoubijstva. Srbija je bila napadnuta daleko nadmoćnijim snagama, sa tri strane: zapada, severa i istoka. Nova propast na Kosovu, kao ona od 1389, nije bila potrebna.

Odluka je pala da se spase što više ljudstva, a žrtvuje ceo teški ratni materijal. Sam kralj Petar prešao je, bolestan, preko Kosova, vozeći se na jednoj topovskoj kari, koju su vukla četiri vola.

Kosovska Mitrovica iako pripojena 1912 Srbiji izgledala je još uvek kao sastavni deo Otomanske imperije, odnosno, tačnije rečeno, neke albanske varoši, jer je po ulicama, na pijaci, po kafanama, vrvelo od arnautskih belih kečeta, uskih belih vunenih čakšira, opšivenih crnim gajtanima. Arnauti su činili većinu prisutnih u toj varoši. Mnogi su terali male magariće, natovarene drvetom za ogrev, ustvari više nekim suvim prućem, radi prodaje. Poneki od njih nosio je dugačku pušku preko ramena, što je označavalo da smo ušli u zonu nesigurnosti, u kojoj se sa puškom o ramenu živi na selu, ore njiva, ide drumom, pa čak i u naseljeni grad dolazi. Nije bila reč samo da se zaštiti život ili imanje ili čast ženske čeljadi, nego i da se odbrani od eventualne krvne osvete. Mi Arnaute poznajemo kao testeraše iz Beograda, gde zimi, obično po dva idu pored svakih kola drveta, da ih testerišu po

privatnim kućama. Ali u Mitrovici bilo ih je ne dva po dva nego na desetine i stotine.

Mi, izbeglice iz Srbije, izgledali smo kao članovi neke propale putujuće pozorišne družine. U dugačkim pantalonama, ali neispeglane, u crnim zimskim kaputima sa podignutim kragnama da se sakrije prljava košulja, koja je nekad bila bela, u šeširima svih mogućih vrsta, slamnih i filcanih, do ulubljenih polucilindera, išli smo kao neke utvari, stalno gledajući, zavirujući, kao tražeći nešto a da ni sami nismo znali šta.

Kod varoši Mitrovice počinje istorijsko srpsko Kosovo Polje i pruža se dalje u jugoistočnom pravcu. Njega sada nisu naseljavali — bar ne u većini — ni potomci negdašnjih Srba, pobedjenih u bici 1389, ni potomci pobednika Turaka, već novodošavša plemena, ratničkog albanskog naroda. Zaboravismo na cara Lazara i Miloša Obilića, pa i ceo boj na Kosovu, kada se mi Srbi, posle osvećenog Kosova, mi pobednici iz 1912/13 godine, sada odjednom nadjosmo lice u lice sa tim suvim, koščatim, pravim kao ražanj Arnautima, čiji nevidljivi stomak izgleda kao da je prilepljen uz kičmeni stub. Iz njihovih dugačkih i šiljastih noseva, u one hladne dane, stalno je curila neka siva tečnost, preko kratko potkresanih brkova, a koju su oni, povremeno, rukom brisali.

Osetismo odmah da sa tim narodom sada treba računati, živeti i kretati se medju njima. Počesmo učiti njihov jezik, bar da znamo da se hleb kaže „*buk*“, voda „*uj*“, da „*ka*“ znači „*ima*“, a „*s'ka*“ da znači nema. Odvažniji u lingvistici naučiše i da broje donekle, svaki prema svojim sposobnostima pamćenja ili volje da nauči albanski jezik. Ja doterah do „tri“, a za ostalo uzdah se u pomoć mojih deset prstiju. Jer za kupovine kod Arnauta nije trebalo znati velike cifre. Oni su uostalom monetarno pitanje za kupo-prodaju rešili na vrlo prost način. Nisu znali za emisione banke i novčanice nijedne zemlje nisu hteli ni da vide. Kao da su čitali istoriju John-a Law-a i docnije asignata za vreme francuske Revolucije, pa nisu verovali papirnom novcu, nego su, nasuprot svima modernim finansijskim teorijama, zadržali u važnosti „patron-zlato“ i „patron-srebro“. Lako su primali srpske srebrne dinare i poludinarce, ali nikako banknote srpske Narodne banke.

Ovaj faktor uticao je da je moć i značaj nas, koji smo sprovodili Državnu blagajnu sa mnogobrojnim sanducima srebrnog novca, bio jako porastao, jer je promena banknota za srebrn novac postala odjednom jedna od naših veoma važnih funkcija.

U Kosovskoj Mitrovici ja sam sa svojima bio smešten u nekoj školi. Bili smo u jednoj velikoj učionici više nas, spavali smo na

patosu, na malo prikupljene slame podase i zato smo jedva čekali da svane dan, da izadjemo na svež vazduh. Ovo utoliko pre što su se sa nama zajedno tu uselile i one male neprijatne životinjice, koje se zovu vaške. Peckale su nas čas po glavi, čas po telu. Preko dana vodjena je prava borba sa njima češljanjem gustim češljevima, trebljenjem odela, pranjem veša. Srećom, vreme se prolepša, što nam je tu neravnu borbu sa mnogobrojnim, a skoro nevidljivim neprijateljem, znatno olakšavalo. Po dvorištu smo počeli ložiti vatre, organizovati male kuhinje i „menaže". Kuvalo se i pržilo u tiganjima, „porcijama", raznovrsnom posudju, sve do raznih plehanih kutija čak i od petroleuma, kako je ko šta našao. Svako je probao svoju kuvarsku veštinu, vežbajući se na račun stomaka svog, pa i svojih prijatelja, ukoliko ovi nisu ništa znali od plemenite gastronomske veštine. Grejanje oko vatre i kuvanje jela postade odjednom naše glavno zanimanje. Samo se mislilo kako da se dodje do hleba i do kakvih bilo namirnica.

Tu se mojoj familiji od nas troje pridruži i moj dobar drug iz gimnazije i Ministarstva finansija, Dragoljub Milovanović i jedna dobra poznanica naše kuće iz Beograda, gospodjica Dobrila Djordjević. Tako nas petoro stvorismo našu menažu, koja se posle održala sve do ukrcavanja na Jadranskom Moru.

Dobrila je bila profesor Ženske gimnazije, vrlo naučena i obrazovana devojka, inteligentna, pri tom vrlo lepa. Ona se proglasila za „specijalistu" kuvanja i svakog jutra bi u jedan lonac, nasred dvorišta, strpala kupus, meso i vodu, da nam spremi ručak. Iz te mešavine ispadalo je neko jelo, ali bilo kako bilo mi smo njime utoljavali glad. Dobar apetit nije se obazirao mnogo na ukus samog jela. Za hleb, meso i kupus brinuo se Milovanović. Za šećer, pirinač i neke „finije" artikle brinula se Dobrila, koja je ne samo svojom oratorskom veštinom, nego i lepim crnim očima, sanjalačkog izgleda, umela da odobrovolji mnoge imaoce tih skupocenih predmeta, da odvoji nešto i za nju i njeno „dvoje siročadi"... Tako je ona zvala mog brata i sestru, koje je sobom stalno vodila, kada je trebalo izvršiti neku „težu" operaciju snabdevanja, gde je bilo potrebno apelovati na milosrdje. Ustvari, to je mnogo ličilo na obično prosjačenje, „višeg stila" i ukoliko smo se posle, za vreme jela, smejali njenim „uspesima", utoliko mi je u dnu duše bilo nešto sumorno i tužno. Izgledalo mi je, pokoji put, kao da se ceo naš narod ratnika i junaka, pretvorio u narod prosjaka... I počesmo prosjačenje kod naših dojučerašnjih krvnih neprijatelja, kod Arnauta. Ali, to je bila borba za život, u punom smislu te reči.

Posle kratkog bavljenja u Kosovskoj Mitrovici, dobismo nalog za dalje kretanje: pravac Peć. Bilo je puta, ali ne više za kamione. Predjosmo u volovska kola. Ponovo se veliki drveni sanduci smanjiše na

veći broj manjih, da bi se mogli smestiti u to novo, doduše sporo, ali sigurno prevozno sredstvo.

Izmeni se i način obezbedjenja našeg transporta. Dotle su na kamionima išli po dvojica žandarma sa puškama, jedan napred, drugi pozadi. Sada, pak, s obzirom na nesigurnost puta i veliku vrednost novca koji smo prenosili, dobismo čitavu jednu četu vojnika da nas prati. Komandir čete bio je Dimitrije-Mita Barbulović, advokat i rezervni kapetan.

Išlo se sasvim polako. Ja sam stalno pešačio. Noćismo na putu, u jednoj bednoj krčmi. Na ognjištu je dogorevao panj i širio dim po prepunjenoj izbeglicama prostoriji. Nije bilo mesta ni za stajanje akamoli ležanje. Jedva se nekako ugurasmo unutra, blagodareći intervenciji kapetana Barbulovića. Prespavali smo zgrčeni na klupama. Za jednim malim stolom gorele su dve sveće, zabodene u prazne flaše. Oko stola se okupilo nekoliko činovnika i dva-tri oficira. Kapetan Mita, koji je voleo da posedi i popije po neku, okretao je „kongen", da bi vreme brže prošlo.

Sutradan upadosmo u prvi sneg, u brdima kod sela Gline. Ni volovi nisu mogli više da vuku uz brdo jako natovarena kola. Put je bio vlažan, pomešan sa poledicom, te su se točkovi, okovani gvozdenim obručima, klizali po snegu i ledu. Na nekim mestima morali su da upregu po dva i tri para volova, što je jako usporavalo transport. U jednim kolima nalazili su se moj brat, sestra i njena drugarica Julkica Simonović. Mom bratu se pocepale cipele pa mu se noge ovlažile. Skinuo je čarape da se prosuše a noge zavukao u seno. Pored kola je išao potporučnik „Puša", najmladji od oficira koji su nas pratili, koji se uvek starao da bude na usluzi mladim devojkama. Na jednom usponu i pored šest volova i nekoliko vojnika, kola su jedva odmicala. Put je zavijao, a dole, s leve strane bila je duboka provalija. Najednom kola počeše da klize unazad, povlačeći za sobom premorene volove. Na nekih desetak metara pozadi bila je okuka i kola su išla unazad, pravo prema njoj. Situacija je bila kritična. „Puša" zaviri pod arnjeve i usplahireno povika:

— Silazite odmah! Odoše kola u provaliju!

Moj brat nije imao vremena da obuči čarape i cipele, već onako bos skoči u onaj sneg i led na putu. „Puša" pomože devojkama da sidju. Neki vojnici priskočiše i u poslednjem trenutku uspeše da zaustave kola, ispred same provalije.

Zaplašeni, njih troje produžiše peške. Moj brat oseti užasnu hladnoću i poče da trči misleći da će se tako zagrejati. Ja sam bio izmakao malo napred i nalazio se u jednoj zadimljenoj kolibici, koju su Arnauti napravili od blata, da bi se ovčari sklanjali od nevremena.

Bila je toliko niska da se nije moglo stajati uspravno. Zemljani pod bio je prljav pa smo morali da čučimo oko vatre i da se grejemo. U tom začuh onu galamu i izadjoh da vidim šta se dešava. U daljini sam video kolonu volovskih kola kako polako odmiče kroz susnežicu. A ispred nje i već sasvim blizu kolibe, ugledah svog brata kako trči, bosonog, sav uplašen od bolova. Istrsljamo mu noge i navukosmo nečije vunene čarape. Dobio je i jedan gutljaj rakije da se umiri i zagreje.

Glavni šef transporta novca bio je Vladimir Stevčić, pisar Ministarstva finansija, kao zastupnik blagajnika. On je po godinama službe bio stariji od mene, ali ja sam pretstavljao Administrativni otsek u toj ekspediciji i u neku ruku, iako ne formalno, a ono stvarno, zastupao otsutnog načelnika Levića, koji je išao drugim putem, trudeći se uvek da bude što bliže ministrima, a ne svom potčinjenom osoblju.

Za ministra finansija, u vreme povlačenja iz otadžbine, bio je postavljen dr Momčilo Ninčić, na mesto preminulog Paču-a. On se tek negde na putu, u Albaniji, pridružio drugim članovima Vlade. Dolazak njegov za ministra, s obzirom da me je dobro poznavao sa Univerziteta, pojačao je moj položaj prema načelniku Leviću.

U koloni podelismo volovska kola tako da su i civili, koji su išli s nama, dobili svoje mesto za spavanje i eventualni odmor.

Putujući tako, danju peške, a noću spavajući — ukoliko se o spavanju može govoriti pod takvim okolnostima — jedne noći prešli smo nečujno srpsko-crnogorsku granicu.

GLAVA 15

BEZ KUĆE I KUĆIŠTA

Posle brdovitog i siromašnog kraja na granici, prešavši u Crnu Goru, našli smo se u plodnoj Metohiji. To je bio onaj deo turske imperije koji je posle ratova 1912/13 pripao Crnoj Gori. Ušli smo u glavni grad, Peć, kraj koga se nalazi manastir Dečani, negda sedište srpske Patrijaršije, koju je osnovao car Dušan, polovinom XIV veka. Manastir je udaljen nekoliko kilometara južno od varoši, zaklonjen brdima i šumom, na način kako su uopšte u staro vreme bili zidani srpski manastiri, tojest birajući usamljena mesta, da ne budu na vidiku turskim osvajačima.

Iako je srpsko carstvo propalo na Kosovu 1389, a sa njime i politička vlast srpskog naroda oličena u kraljevima i knezovima, crkvena vlast bila se sačuvala u obliku srpske Patrijaršije, na čelu sa srpskim vladikama. Na taj način narod je imao izvestan udeo i u političkoj vlasti, bar ukoliko se ticalo crkvenih pitanja. I tu je Sultan osećao otpor, koji mu, razume se, nije bio po volji. Medjutim, austrijski car Leopold želeo je da iskoristi veliki autoritet crkve za svoje političke ciljeve, obećavajući Srbima značajne povlastice na svojoj teritoriji. Usled toga su Srbi otvoreno prišli u pomoć caru Leopoldu i borili se na njegovoj strani protiv Turaka 1688 godine. Na čelu Srba nalazio se sam Patrijarh Arsenije Čarnojević, sa nekoliko hiljada ljudi, koji su svi nosili znake krsta. Njima je bilo rečeno da se Nemci neće zadovoljiti sve dok oba mora, Crno i Belo, ne budu obrazovala granice austrijskog carstva... Cilj borbe bio je očevidan: izbaciti Turke van Balkanskog Poluostrva, što je Srbima moralo biti vrlo simpatično. Ratna sreća, medjutim, toga momenta, nije poslužila Austrijance i zato se Patrijarh Arsenije — kompromitovan u očima Porte — našao prinudjen da emigrira, predvodeći „Seobu Srbalja“ od 37.000 porodica (1689) u Austro-Ugarsku. Njih je, kod Valjeva, u Srbiji, sustiglo jedno odeljenje turske vojske i učinilo pokolj medju njima. Ostatak se bekstvom spasao i naselio u Sremu. Tu im je car, na madjarskoj teritoriji, putem specijalnih povlastica, obezbedio versku autonomiju. Nova srpska Patrijaršija bila je obrazovana u Sremskim Karlovcima,

pošto je turska Vlada ukinula pećsku Patrijaršiju 1766 godine. Srpska crkva u Turskoj bude onda podvrgnuta vlasti grčkog patrijarha u Carigradu, koji je odonda stalno slao Grke za vladike, sve dok, pod knezom Milošem, nije postavljen prvi srpski mitropolit u Beogradu, Melentije Pavlović (1830), kako je napred već rećeno.

No dok su Srbi u XVII veku išli sa Juga na Sever, mi smo sada išli u obrnutom pravcu, sa Severa na Jug. Ranije, opasnost je pretila sa Istoka, od Carigrada, a sada sa Severa, od Beča i Pešte.

Peć je, po mnogobrojnosti Arnauta, potsećala na Kosovsku Mitrovicu, samo što se primećivao priličan broj crnogorskih kapica, crnocrvenih sa pozlaćenim slovima „N. I." (Nikola I). Sem toga, nas Srbijanaca bilo je mnogo manje, pošto se Vlada i veliki deo gradjanskog stanovništva, uputio ka Jadranskom Moru, drugim putem, južno od Peći, preko Prizrena u pravcu Skadra ili Drača.

Dolazak našeg ministarstva u to mesto značio je veliki dogadjaj.

Ja sam sa Stevčićem odmah uspostavio kontakt sa crnogorskim vlastima, naročito u pogledu smeštaja prenetog novca i dokumenata, kao i njihovog obezbedjenja. Crnogorske vlasti pokazale su se vrlo predusretljive. Ipak jedno nas je saopštenje iznenadilo: kurs razmene srpskog novca za crnogorski bio je devet crnogorskih perpera za deset srpskih dinara. Perperi su bili čist papirni novac crnogorske Vlade dok su naše banknote imale izvestan procenat zlatne podloge i bile su emitovane od strane naše Narodne banke. Kratko objašnjenje o tome pitanju pokazalo je odmah da bi svaka dalja diskusija bila izlišna. Crnogorske finansijske vlasti u Peću imale su već pre toga vrlo precizne instrukcije sa Cetinja.

Sa sestrom i bratom bio sam smešten u kući porodice Živka Rajevića, jedne od najuglednijih srpskih kuća u tom kraju. Živko se školovao u turskoj gimnaziji u Carigradu, govorio je perfektno turski i francuski, veoma pitom, staložen, uravnotežen, razborit i prijatan čovek, sa zdravim pogledima na svet i pitanja, ekonomska i politička.

Prijateljstvo koje sam bio sklopio sa njim u tim teškim momentima, ostalo je posle nepromenjeno i nepomućeno kroz ceo život. Kad god bih prolazio kroz Peć, svraćao sam u njegov dom, gde bi u tišini i miru razgovarali o svima pitanjima koja su nas interesovala. Visokim zidom ogradjena njegova kuća — po turskom običaju — davala je utisak izolovanja od spoljašnje vreve svakidanjeg života. On je bio jedan od mojih glavnih saradnika za sva pitanja grada Peći i Metohije: politička, nacionalna i partijska. Ovo je naročito važilo za vreme kada sam postao pretsednik Vlade 1935. On bi mi davao mišljenje o poslaničkim kandidatima za skupštinske izbore, sugerirao ekonomske mere za podizanje privrede toga kraja, ili za pravac kojim treba da

ide železnička pruga Beograd—Jadransko More, ili kakvog karaktera i morala je bio tamošnji sreski načelnik, šef poreske uprave i tome slično. Pri tome, Živko Rajević bio je jedan od retkih izuzetaka, koji nikad ništa nije tražio za sebe, niti svoje prijateljstvo sa mnom iskoristio za lično bogaćenje. Utoliko mi je opštenje sa njim bilo prijatnije. I kad sam bio na vlasti i kad sam bio u opoziciji, on je prema meni uvek imao isti stav pravog i iskrenog prijatelja.

Svoj život, ispunjen patriotskom akcijom za dobro srpskog naroda i ekonomsko podizanje onog kraja, bogatog po plodnosti zemljišta, ali nacionalno ugroženog prodiranjem albanskog elementa, Živko Rajević završio je na tragičan način. Za vreme Drugog svetskog rata njega su Italijani odveli iz Peći i internirali u Tirani, gde ga je jedan Arnautin ubio iz revolvera nasred ulice.

U Peći, prilikom našeg prvog susreta, pri povlačenju, početkom novembra 1915, Živko je sa puno optimizma gledao na ishod rata sa Austro-Ugarskom, pa smo govorili o tome šta ima da se uradi kada se rat završi.

Prilikom organizovanja našeg pokreta iz Peći, on mi je pomogao u mnogim sitnim pitanjima. Reče mi takodje da su tih dana nekoliko baterija srpskih topova zakopani u zemlju, tu kraj varoši, u brdima, da se posle okupacije otkopaju, kad opet zatrebaju našoj vojsci...

Put od Peći pa dalje do Andrijevice, imao se preći peške, a najvažniji tovar vrednosti novca i arhive Glavne državne blagajne, trebalo je preneti na konjima. Puta uopšte nije bilo, već samo kozje staze, preko visokih brda presečenih provalijama.

Od vojnih vlasti dobih obaveštenje da su austrijske trupe prešle u ofanzivu, nadirući iz Hercegovine u pravcu Kolašina (Crna Gora). Prema tome, nije bilo sigurno ko će pre od nas stići do Podgorice, mi ili Austrijanci... Pojavi se opasnost da budemo zarobljeni. Jedna briga više za mene.

Nadjeni su u Peći mali brdski konjići i mazge, koje idu, pod najvećim teretom, vijugavim stazama, uzbrdo i nizbrdo, pokraj najdubljih provalija, kao da su koze. Na svakog konja i mazgu natovarena su po dva sanduka, po jedan sa svake strane samara.

Tu, u Peći, izvršeno je još jedno, poslednje reduciranje personala. Žrtva je bio i moj dobar drug i prijatelj Dragoljub Milovanović. Ta mi je stvar bila vrlo neprijatna, a još više što sam morao da mu ja saopštim tu odluku. Njemu je, naravno, bilo vrlo teško, naći se iznenada, u punom jeku povlačenja, „na ulici", van svoje zemlje. A verovatno da mu je bilo žao što ja nisam ništa učinio da ga „spasem". Medjutim, to je bilo apsolutno van mojih mogućnosti i pored najbolje volje. Ja sam mu rekao da on treba da idalje ide sa našom grupom i

da ostaje član ove moje nove porodice: ja sa bratom i sestrom, gospodjica Dobrila i on. Ovu moju izjavu primio je prilično hladno i tako su naši odnosi odjednom postali malo „zategnuti". Izgledalo mi je da mu na svakom zajedničkom ručku zastaju zalogaji u grlu.

Da se stvar još više komplikuje u našim odnosima, dodje neočekivano naredjenje od načelnika Levića da se dva sanduka sa ukupno 20.000 dinara u srebru, dostave nekoj komandi u Djakovici i da taj transport ja lično sprovedem i izvršim, a zatim da se ponovo negde pridružim glavnoj koloni, gde se ona tada bude nalazila.

Šta sad da radim? Napustiti glavni transport, a sa njim brata i sestru, bez ikakve sigurnosti da ću ih opet ikada sustići i videti, bilo je za mene upravo nemoguća stvar. Ne izvršiti, pak, naredjenje kada se u ratu ticalo dostavljanja srebrnog novca vojnoj komandi — a koji je pritom bio jedino sredstvo za plaćanje namirnica za vojsku u onim arnautskim krajevima — značilo je izložiti se optužbi pred vojnim sudom i biti sudjen po kratkom postupku... Pošto smo uz transport ostali samo Stevčić i ja kao jedini činovnici, to je za načelnika Levića moje odredjivanje bilo jedino moguće rešenje. Ali on nije znao za okolnost da je Milovanović, premda razrešen kao praktikant Ministarstva finansija, još uvek bio tu, u Peći. Za mene nije bilo drugog izlaza — a da se ne povredi državni interes i naredjenje izvrši — sem da se Milovanović za tu specijalnu misiju „reaktivira", i da je on sprovede u delo, mesto mene... On je pristao i pokazao se još jednom kao veran drug i prijatelj. Možda je usto imao i to moralno zadovoljstvo da mi pokaže na taj način koliko nam je potreban i koliko je njegovo reduciranje bilo neumesno...

Još jedna teškoća — i to dosta krupna — sastojala se u tome što je Lević ostavio pismeno naredjenje za mene a on sam otputovao dalje.

Najzad sam i to pitanje rešio tako što sam od Stevčića, kao glavnog blagajnika, uzeo novac ja na osnovu pismenog naredjenja od strane načelnika Levića. Blagajnik je, dakle, bio „pokriven". Onda sam Milovanoviću izdao svoj pismeni nalog da novac nosi i preda kome treba u Djakovici. I on je, prema tome, bio „pokriven". Naredjenje je zatim izvršeno, novac je predat i tako je dotična vojna komanda bila zadovoljna. Samo što Milovanović po povratku iz Djakovice nije nas više zatekao u Peći, nego nas je nekoliko dana docnije stigao, tek u Podgorici.

Mi smo, onda, pošli jednim neobično teškim i opasnim putem, kroz Rugovsku Klisuru. Preopterećeni konji išli su korak po korak, sa kamena na kamen. Svakog konja vodio je po jedan vojnik. Sa strepnjom smo posmatrali svako opasnije mesto. Išlo se polako, ali

dobro, izuzev jednog jedinog nesrećnog slučaja: jedna mazga se okliznula, teret je okrete na stranu i ona se otkotrlja u provaliju od više stotina metara. Mogli smo je samo posmatrati kako se smandrljala dole, bez ikakve mogućnosti da joj pomognemo ili spasavamo teret, koji je otskakao po stenama. Komandir samo naredi da mu se hitno referiše šta je mazga nosila na sebi. Rekoše municija i puške... On samo odmahnu glavom i naredi pokret. Trebalo se žuriti da što pre stignemo u Podgoricu, dok je prolaz bio još slobodan...

U toku putovanja, počev od Kosovske Mitrovice, upoznao sam se bolje sa komandirom čete, koja nas je štitila. Dimitrije Barbulović bio je veoma energičan, snalažljiv, premda malo naprasit. Umeo je da dovede u sklad svoje pravničko osećanje mere i zakona sa vojničkom dužnošću o izvršenju postavljenog zadatka. To pedantno i savesno vršenje vojničke dužnosti učinilo je i to, da je napustio dva sina u toku povlačenja, ostavljajući ih njihovoj sudbini, koja ih je odvela, mesto u slobodu, u ropstvo neprijatelja, natrag u Srbiju... Bio je crven u licu, sa buljavim očima i prosedom, dantovskom grivom na glavi. Vojnici su ga voleli, jer, mada strog, bio je veoma pravičan. Zahtevao je bezuslovnu poslušnost, ali se očinski brinuo da svaki vojnik dobije svoje „sledovanje", makar on ostao bez njega. Pravi tip vojničkog starešine, koji su najviše doprineli uspesima naše vojske. Mladji civili zvali su ga „čika-Mita".

Njegov pomoćnik i zamenik bio je jedan omalen, aktivni kapetan druge klase, miran, staložen i veoma savestan oficir, sa upadljivom kratkom, četvrtastom i gustom bradom. Sada se više ne sećam njegovog imena. Prvi vodnik bio je Mika Prodanović, rezervni poručnik, činovnih Ministarstva spoljnih poslova i stariji sin narodnog poslanika Jaše Prodanovića, budućeg šefa Republikanske stranke u Jugoslaviji. Najmladji i najsimpatičniji od oficira, bio je jedan aktivni potporučnik, koga su svi iz milošte zvali „Puša". On je docnije stradao, prilikom prevoza srpskih trupa za Solunski front. Ladja je potopljena, te nije dočekao da se vrati u oslobodjenu zemlju, kao ostali oficiri iz te druge čete, drugog bataljona, drugog pešadijskog puka, drugog poziva. Da nije bilo ove „četiri dvojke", koje nam je kapetan Mita često isticao, ne bih se još i danas sećao tog detalja.

No obzirom na važnost ishrane u ono doba, najomiljenija ličnost u četi bio je kuvar Jova. On je sa nekolicinom konačara i pomoćnika uvek išao napred, da bi spremio večeru, naš jedini obrok u tim hladnim danima. Kuvao je u velikom kazanu, a hrana je bila prilično jednolična: mahom krompir i pasulj. Što smo se više udaljavali od Peći, Jovina čorba je bivala sve bistrija, a parčad mesa sve redja, tako da se svako osećao srećan kada bi u svojoj porciji ugledao komadić

tamnije mase u proredjenoj tečnosti. Na kvalitet tog mesa niko više nije obraćao pažnju. Ali je čorba bila topla, pa nas je zagrevala u one hladne dane, a to je bilo glavno.

Sa kuvarom Jovom vrlo je često išao napred i Stevčić.

Brdoviti krajevi od Peći do Andrijevice, pa i sve do same Podgorice, najvećim delom su siromašni koji teškom mukom ishranjuju svoje stanovništvo, a naročito sada, za vreme rata, sa oskudnom radnom snagom. Ko prvi stigne, taj nešto i dobije za hranu i piće... Tako se Stevčić trudio da stalno bude medju prvima.

Kad smo stigli na staru tursko-crnogorsku granicu (pre Balkanskih ratova 1912/13), pogled je bio veličanstven. Pred nama su se pružali venci crnogorskih planina: desno Durmitor, levo Komovi, pred nama u daljini dolina Zete, iza koje se uzdiže gordi Lovćen, zaklanjajući pogled na Jadransko More.

Po prelasku granice, put se naglo spuštao nizbrdo. Dodjosmo u prvo selo stare Crne Gore: Velika. Udjoh sa bratom u jednu seljačku kuću. Dočeka nas postarija, otresita Crnogorka, koja je držala cigaretu u ruci, kraj jednog čadjavog, zemljanog lonca, u kome se nešto kuvalo, na ognjištu, nasred odaje u koju stupismo. Iznenadilo me je videti seljanku kako puši. Pošto nazvasmo Boga, na prvo naše pitanje: „Ima li što za jelo?“ ona odvrati skoro osorno:

— Nema, bugami, ništa! Mi smo siromašni, a sve što smo imali, pojede jutros glavni blagajnik srpske države...

Nije mi bilo teško da u ovoj zvučnoj tituli prepoznam svog kolegu Vladimira Stevčiča. Beše mi u isto vreme i jasno zašto se on uvek žurio da ide ispred nas, ostavljajući meni brigu o transportu novca dok se on brinuo za svoje „blagoutrobije“! e

Iznenadio me je lep kolski put čim stupismo na teritoriju stare Crne Gore. Doduše na nekim mestima nije bilo mosta, ali to je bila sasvim neznatna prepreka, posle onih teških planinskih staza kojima smo dotle išli. Ugledasmo i prvi fijaker. Zatvoren fijaker po svojoj konstrukciji, ali sa polupanim prozorima, tako da ga je vetar probijao na sve strane po onim visokim planinama. Nasuprot golim grebenima, kroz koje smo prolazili sve od Peći, odjednom dodjosmo u divne šume, izmešane zelenim jelama i belim bukvama. Lišće je već uveliko počelo opadati, a ukolíko se još zadržavalo, bilo je divne mrke boje, kao da je od vode zardjalo, dok se na suncu prelivalo u žuto-zlatne i bakarnocrvene odseve, onih prijatnih jesenjih dana, toliko karakterističnih za naš planinski pejzaž u to doba godine.

Ovaj kraj Crne Gore, koje naseljava pleme Vasojevića, bogato je šumama A „gde ima šuma, tu nikad nema gladi,“ kaže se u Crnoj Gori, u kojoj je reč „glad“ jedna od najčešće upotrebljavanih u živom

govoru stanovnika. Kroz šumu protiču potočići i reke. Išli smo prvo pored reke Pive, pa onda Tare. Padali su u oči visoki, stasiti ljudi i vrlo lepe žene. Govorili su mi još onda — a to sam slušao i docnije — da su devojke i žene iz plemena Vasojevića najlepše u celoj Crnoj Gori. Inače Vasojevići su geografski najbliži Srbiji, pa je to svakako uticalo i na njihova nacionalna osećanja. Ovi su najviše težili ka ujedinjenju sa Srbijom. Iako su Vasojevići — kako rekoh — ekonomski stajali bolje od mnogih drugih crnogorskih plemena, ipak su se seljaci žalili da im je bilo bolje dok je granica išla tu, vrh same Andrijevice i dok su Peć, Plav i Gusinje bili pod turskom upravom. To me je malo zbunilo, ali mi jedan učitelj — koji nije bio Vasojević — to objasni na dosta zanimljiv i prost način:

— Živeti na samoj granici, znači imati mogućnost za „šverco-vanje", a to je najunosniji posao... No Vasojevići su vršili ne samo običan „šverc", nego su i upadali na tursku teritoriju, pri čemu bi pokupili što su više mogli govedi i ovaca, pa ih prebacivali na crnogorsku teritoriju...

Dakle taj „šverc" je bio skopčan i sa znatnom dozom junaštva, a pretstavljao je — pošto se ticalo Turaka i Arnauta — i neku vrstu „osvete" nad krvnim neprijateljima srpskog naroda. To znači da je posao bio ekonomski „zdrav", a nacionalno „opravdan"...

Meni je to bilo sasvim razumljivo i u velikoj meri simpatično. Tako sam Vasojeviće zavoleo još na prvom susretu i docnije sam u životu medju njima imao dosta odličnih prijatelja.

Sada je pešačenje bilo postalo pravo zadovoljstvo. Put je bio širok i udoban a, što je glavno, išlo se skoro stalno nizbrdo.

Sa strahom smo se približavali Mateševu, gde se susreće put od Andrijevice sa onim iz Kolašina. Srećom na Mateševu nije bilo Austrijanaca. Izvidjačka patrola, koju je bio poslao kapetan Mita još 24 časa ranije, javljala je da je sve u redu: put za Podgoricu potpuno slobodan. Odahnusmo.

Potrebno je da pomenem da je naše povlačenje u pravcu Jadranskog Mora, preko Crne Gore, štitila crnogorska vojska, dajući vrlo snažan otpor nadiranju austrijskih trupa. Slabo obučeni i nedovoljno hranjeni, po najvećoj zimi u brdskom terenu bez puteva i saobraćajnih sredstava, Crnogorci su se naročito odlikovali u bici kod Mojkovca, pod komandom divizijskog generala serdara Janka Vukotića. Svoju zaštitnu misiju Crnogorci su u potpunosti izvršili, dajući primer nadčovečanskog junaštva, kojim se ovaj hrabri narod uvek odlikovao.

Prodjosmo Lijevu Rijeku i zatim izbismo u ravnicu kraj reke Zete. Sada se više nismo žurili. Izgledalo nam je kao da tu sada ulazimo u neko osigurano, tiho pristanište. Pred nama je, na nekoliko

kilometara, stajala varoš Podgorica, ali je još nismo mogli videti. Tu, na podgoričkom polju, dočeka nas jedan strahovit vetar, koji je nemilosrdno duvao i brisao, da smo jedva mogli da se krećemo. Udjosmo u neku kafanu, kod sela Bioče. Sećam se da smo pili neko piće, nešto slično našoj vrućoj rakiji, da se zagrejemo. Nije bilo ni kiše, ni snega, ali vetar nije popuštao. I tako rastureni u male grupice, udjosmo u Podgoricu, negdašnju prestonicu srpskog kralja Stevana Nemanje (XII vek).

Sa onim stalnim optimizmom, koji nas je celog puta pratio, još od Beograda, pomišljali smo da ćemo, možda, ipak tu zastati, na duže vreme, ili, možda, stalno, do kraja rata... Ko zna... Isto onako kao što smo to mislili prvo za Niš, posle za Kraljevo, pa za Rašku, čak i Kosovsku Mitrovicu...

Srpska vojska nije više davala nigde nikakav otpor. Kombinovane vojne snage austro-ugarske, nemačke i bugarske, pod vrhovnim zapovedništvom nemačkog feldmaršala von Mackensen-a, bile su preplavile Srbiju. Bugari su još odmah, u početku svoje ofanzive, presekli otstupnicu prema Solunu na reci Vardaru, u blizini srpsko-grčke granice, tako da je ostajao još jedini slobodan put otstupanja preko Albanije i Crne Gore. Crnogorci su takodje najzad bili prinudjeni da se pred brojno daleko nadmoćnijim neprijateljem povuku i od Mojkovca, ali tada je srpska vojska već bila stigla na Jadransko More. Put austro-ugarskoj vojsci kroz Crnu Goru bio je tada potpuno otvoren. A što je ona nastupala sporo, to je samo zbog rdjavih puteva i teškoća oko snabdevanja. Medjutim, pomoću aviona, ona nas je stalno pratila. Nad Podgoricom su češće leteli. Tu smo ih prvi put videli. Leteli su dosta visoko, a bili su mali izvidjački avioni i ličili su nam na onoj daljini, prema suncu i vedrom nebu, kao neki prozračni komarci. Inače nas nisu uznemiravali. Ni oni nas, ni mi njih...

U Podgorici smo bili smešteni po privatnim kućama, a trezori Glavne državne blagajne u tamošnjoj gimnaziji, gde smo veći deo dana i noći provodili.

Dragoljub Milovanović — kao što ranije pomenuh — stigao nas je u Podgorici, a on je bio jedan od vatrenih „kartaroša". Njegova pasija zahvatila je i mene. Uostalom ništa nismo imali da radimo, do da čuvamo trezore Glavne državne blagajne, a njih je čuvala pored mene i Stevčiča čitava četa vojnika kapetana Mite. U kartanju, medjutim, vreme prolazi vrlo brzo, pri čemu se zaboravi sve ostalo, pa i stanje u kojem smo se nalazili. Kockanje je išlo na „sitne pare", ali kako se dugo sedelo, a nijednom od nas kese nisu bile duboke, to se Milovanović i ja ubrzo nadjosmo bez pet para... Tek tada se otreznih i shvatih svu lakomislenost sa kojom sam postupio, da ostanem u tu-

djem svetu, u doba povlačenja pred neprijateljem, koji nas je u stopu pratio, bez ikakvih novčanih sretstava i to još ja, koji sam morao da se staram za ishranu i smeštaj još dva člana svoje familije... Setih se priče Laze Lazarevića „Prvi put s ocem na jutrenju", gde on opisuje kako je njegov otac prokockao celokupno imanje i sve što je imao, pa se posle zarekao da nikad više ne prihvati karte. Tako je trežnjenje i kod mene bilo nastupilo. Nisam imao dovoljno reči da osudim taj postupak i povodjenje za drugim, rdjavim primerom. Svakako, posle ovog slučaja, dugo godina nisam više uzimao karte u ruke, čak ni radi najnaivnije nehazardne igre...

Posle nekoliko dana bavljenja u Podgorici, austrijski avioni počeše sve češče da nas posećuju a jednom i bombarduju. To je bio jasan dokaz približavanja većih odreda austro-ugarske vojske i mi dobismo nalog za dalje povlačenje. Pravac je bio Skadar.

Išli smo širokim i ravnim drumom sve do Skadarskog Jezera, gde nas je dočekala pripremljena mala ladjica, prestarela i nakrivljena na jednu stranu. Bila je rezervisana za prenos Glavne državne blagajne.

Dok su se prenosili sanduci sa novcem i arhivom na ladju, posmatrao sam kako Crnogorci love ukljeve na jezeru. Nisam nikad u životu video toliko ribe na jednom mestu. Bacane su mreže i odmah izvlačene prepune ribom. Lovilo se koliko su fizičke snage dopuštale.

Najzad se ukrcamo i mi, Stevčić i ja sa mojom „familijom" (nas troje, Dobrila i Dragoljub) i nekoliko žandarma i vojnika, čuvara državnog trezora.

Ladja se sa očevidnom mukom jedva pokrenu sa mesta, dok je mašina brektala pod pritiskom pare, koja je izbijala na sve strane. Kapetan je vukao za konopac puštajući znake sirene, da objavi polazak.

Inače kapetan se nije više mnogo brinuo za dalje kretanje ladje. Tako je bar izgledalo. Samo se šetao po „komandnom mostu" od 2—3 metra, tamo-amo. Gledajući ga, jedan crnogorski činovnik, koji nas je pratio da nam bude na usluzi, ispriča mi kako je jedan Crnogorac koji se u ratu odlikovao, kad ga je kralj Nikola pitao čime bi ga mogao nagraditi, odgovorio:

— Gospodaru, postavi me za kapetana ladje! — On je mislio — dodade moj sagovornik ironično — da kapetan na ladji upravo ništa i ne radi do samo što šetka po palubi i da je to prema tome najbolje plaćena služba, za koju je krštenica dovoljna da zameni sve druge školske diplome...

Kapetan naše ladjice verovatno da, takodje, nije imao neke visoke školske spreme, ali tek mi stigosmo bez ikakvog zastoja ili neugodnosti na suprotnu obalu jezera, kod same varoši Skadra.

ŽIVOT U SKADRU

Skadar, koji su Crnogorci, potpomognuti od srpske vojske, u krvavim borbama, prezirući smrt, osvojili od Turaka aprila 1913, bio je dodeljen novoj albanskoj državi, čiji je kralj (*„mbret"*) bio (od marta 1914) pruski princ Wilhelm Frederick Henri von Wied. Medjutim, crnogorski kralj Nikola, naredio je, juna 1915, generalu Radomiru Vešoviću da ga ponovo osvoji. Prema tome, iako smo, prelazeći preko jezera, prešli i albansko-crnogorsku granicu, mi smo idalje ostali pod vlašću Crne Gore. General Vešović je umeo, sa mnogo autoriteta i gospodstva, a donekle i istočnjačkog sjaja, da pretstavlja vrhovnu crnogorsku vlast u tome mestu.

Stevčić i ja stupili smo odmah u vezu sa njegovom kancelarijom, postarali se za smeštaj i obezbedjenje srpskog državnog trezora i ponovo raspitali za kurs promene srpskih dinara u crnogorske perpere. Nikako nam nije išla u glavu pomisao da crnogorski perper može da vredi 10% više nego srpski dinar... Medjutim i u kancelariji generala Vešovića dobismo isti odgovor kao i u Peći: devet perpera za deset dinara. Ovde još kao da su se čudili da mi Srbi, koji smo rat već izgubili i nalazimo se daleko van zemlje, da mi još možemo pomišljati da naš novac uopšte nešto vredi. I sa kursom od devet perpera izgledalo im je kao da nam čine veliki poklon...

U varoši je tada bilo svakojakih namirnica i u izobilju. No to je trajalo samo kratko vreme. Ubrzo su se, dolaskom novih izbeglica, radnje praznile a cene skakale, osobito u papirnom novcu, koji je brzo počeo da gubi svaku vrednost, pa bili to srpski dinari ili crnogorski perperi. Crna kafa stajala je 20 para, ali u zvečećoj valuti. Medjutim, dešavalo se da neki naši vojnici popiju dve kafe, pruže kafedžiji perper u papiru i traže „kusur" od 60 para... Pošto su ovih 60 para u metalu, u srebru ili niklu, vredeli mnogo više nego jedan perper u papiru, to je nastajalo žučno objašnjavanje. Na kraju je ispalo da je kafedžiji probitačnije da ne naplati ništa za dve popijene kafe, nego da još vraća kusur, u vrednosti tri kafe.

Jednom, izlazeći iz kancelarije Komande generala Vešovića, nai-

djosmo na njegovu povorku. On je sedeo sa adjutantom u otvorenom fijakeru. Pored kočijaša jedan „gardist". Pred fijakerom šest konjanika, dva i dva u potiljak i isto toliko pozadi fijakera. Držali su u rukama kratke karabine, naslonjene na koleno, kao da su bili spremni da smesta otvore vatru na svako sumnjivo lice. Konji su poigravali u sitnom kasu i davali povorci impozantan, ratnički izgled. Svakako utisak je bio taj, da se sa generalom Vešovićem i njegovim naredjenjima nije šaliti. U onoj arnautskoj, neprijateljskoj sredini, to nije bila rdjava taktika.

I doista, u varoši je vladao red i mir. Crnogorske vlasti su bile organizovane, u potpunosti i primerno, kao da su u svojoj kući. Postojao je čak i pretsednik opštine, imenovan, razume se, ali je bio civilno lice.

Čim je bio počeo svetski rat u Albaniji buknuše pobune, prvo na jugu, a zatim ubrzo zahvatiše celu zemlju. Kralj Wied bio je pozvao za ministra vojnog Esad-pašu, negdašnjeg hrabrog turskog branioca Skadra protiv Crnogoraca 1912. Ali ni on nije mogao da uspostavi mir. Kralj onda, 3 septembra 1914, pobeže iz zemlje na jednoj italijanskoj ladji. U Albaniju počeše da dolaze razne okupacione vojske zapadnih saveznika. U vreme kada smo mi prešli albansku teritoriju, krajem 1915, jaći odredi italijanske vojske bili su okupirali Valonu i južni deo Albanije. Crnogorci su, medjutim, kako pomenuh, zavladali Skadrom, na koji su oni oduvek polagali svoje nacionalne pretenzije. Esad-paša bio je donekle gospodar u srednjoj Albaniji i Draču, ali je kooperirao sa srpskom Vladom, od koje je po svoj prilici dobijao izvesnu finansijsku pomoć.

Uglavnom, u primorskim mestima vladao je red. U Skadar, San Giovanni di Medua, Drač i Valonu, počeše da stižu kontingenti srpske vojske. Ona se u redu povlačila iz svoje zemlje, ali je morala napustiti celokupno svoje teško naoružanje zbog neprolaznih planina na srpsko-albanskoj i srpsko-crnogorskoj granici.

Oboleli kralj Petar nije bio u stanju da jaši konja. Takav isti slučaj zadesio je i glavnokomandujućeg srpske vojske, generala Putnika. Obojica su, prvo na volovskim kolima, a zatim na specijalno udešenim nosilima — nalik na nekadašnje *„chaises à porteurs"* — preneti na rukama svojih vojnika, preko neprohodnih i snegom pokrivenih albanskih planina. Iz tog vremena potiče jedna čuvena slika, koja pretstavlja kralja Petra u volovskim kolima, sede brade i mučeničkog izgleda. Slika je imala naziv: „Četiri vola kralja Petra", rad poznatog slikara Mihaila Milovanovića, koji se istakao mnogobrojnim slikama iz ratnog života srpske vojske.

Nikola Pašić, pretsednik Vlade i njegovi ministri, išli su naj-

većim delom peške, isto kao i vojska i mnogobrojne civilne izbeglice. Izbegao je iz zemlje i Mitropolit beogradski, poglavar srpske pravoslavne crkve Dimitrije, a takodje i svi narodni poslanici. Prema tome iz zemlje je izašao ceo vrhovni državni aparat, civilni, vojni i crkveni, pored znatnog broja običnih gradjana, izbeglica.

No neprolazne planine bile su opasne ne samo zbog nedostataka puteva i usputnih dubokih provalija, nego i usled nestašice hrane. ogreva i prenoćišta. Ušlo se usred zime u besputni kraj i neprijateljsko stanovništvo. Oboleli i iznemogli, prepušteni svojoj sudbini, okončavali su svoj život, tu kraj puta, zgrčeni u snegu, pored ostataka gareža i pepela. Izolovani pojedinci i manje grupe, napadani su iz zaseda od okolnih Arnauta. Redjali su se mrtvi konji duž celog puta za povlačenje. Ono je zaista bilo obeleženo kostima junaka, nad kojima su nadletali gavranovi, jedine ptice koje smo sretali na tome putu.

To povlačenje kroz Albaniju ostaće zabeleženo u istoriji srpskog naroda kao „Albanska Golgota", ovekovečeno mnogobrojnim slikarskim i književnim radovima, domaćih i stranih autora. Medju ovim poslednjim naročito se ističe uspelo delo francuskog književnika Henri Barbusse-a *„L'Epopée Serbe"*.

Na leševe smo nailazili i u okolini Skadra. Mnogi su iznemogli pre nego što su došli u grad, gde je ipak, kako-tako, bila organizovana pomoć u ishrani i prenoćištu. Inače, na putu kroz Albaniju, nije se moglo ništa dobiti ni za kakve pare. Arnauti bi još izdaleka, čim bi ugledali izbeglice kako se približuju njihovim kućama, dovikivali:

— *S'ka buk! S'ka hič!* („Nema hleba! Nema ništa!")

U pogledu ishrane, u Skadru, važnu ulogu igrao je pretsednik opštine.

Ja sam sa svojom porodicom (pored brata i sestre, nerazdvojni sa nama bili su Dobrila Djordjević i Dragoljub Milovanović) bio smešten u jednoj velikoj arnautskoj kući, rekviriranoj u tu svrhu. Rekoše nam da je sopstvenik „pobegao negde", ali su u kući ostala dva njegova sina, simpatični mladići, koji su nam bili na usluzi ukoliko su mogli. Posle svršenog rata smo se dopisivali, a jednom prilikom i sastali u Beogradu. Pre nas tu njihovu kuću nije hteo niko da uzme jer su svi prozori ne znam zbog čega bili polupani. Ali za nas drugog rešenja nije bilo.

Dobrila se poznavala od ranije i bila u velikom prijateljstvu sa pretsednikom opštine Dušanom Djukićem. On je izgledao vrlo nežnog zdravlja. Crne krupne oči kao da su iskakale napolje iz mrko-žutih obraza, ispod kojih se videla na grlu veoma ispupčena jabučica, kao što je to česta pojava kod jako mršavih ljudi. Nosio je malu zašiljenu bradicu i brkove. Čelo je bilo visoko, a na glavi crna grgurava kosa.

To je bio intelektualac, čovek kulturan, finih manira, pesničko-umetnička priroda, koja se ogledala i u leptir-mašni. Naše prijateljstvo s njim postalo je doista iskreno. Iako je ono stvarno bilo na duhovnoj bazi, osnovano na sličnim pogledima na svet i život, Dobrila je ipak — premda i ona takodje intelektualka — to umela da iskoristi i za svoje praktične, svakidanje brige oko naše menaže. Tako, naprimer, pitanje šećera i kafe — nerešljiv problem za izbeglice — ona je stvarno lako rešila blagodareći prijateljstvu sa Djukićem.

U to vreme počeše da stižu namirnice i iz Sjedinjenih Američkih Država, nažalost ne uvek u dobrom stanju i to samo do San Giovanni di Medua, za našu vojsku, koja je tu pristizala. Više ladja potopljeno je u samom pristaništu. Vojnici su nekako uspevali da iz mora izvuku pokoji sanduk. Tako je jedan sa slaninom stigao i do nas, ali je slana morska voda bila prodrla u samu slaninu i kad se kuvala izgledalo je kao da sa njom jedemo i morsku vodu. Osim toga bila je i užegla, pa je celo zadovoljstvo od prisustva slanine u našem loncu bilo pokvareno tim nepodnošljivim ukusom. No naši gladni stomaci nisu se na to mnogo obazirali. Inače u to vreme našu glavnu hranu sačinjavao je pirinač, kuvan u vodi, bez trunke ulja ili masti pa čak i soli jer je nije bilo.

Ozbiljno pitanje bilo je snabdevanje hlebom. U prvo vreme se nešto hleba moglo dobiti čekajući u „redovima", satima ispred pekarnice, ali je to trajalo kratko vreme, pa su pekare obustavile rad usled nedostatka brašna. Radile su samo vojne pekare, za vojsku. Redovno sledovanje koje sam kao državni činovnik od njih dobijao i koje je bilo jedva dovoljno za jedno lice — svega pola kilograma dnevno — imao sam de delim na nas petoro. Otuda je „lov na hleb" postao jedno od svakidanjih i skoro glavnih zanimanja Dobrile i Dragoljuba. Pred opasnošću da svakog dana i ta mala porcija može da izostane, a i da bi se jelo što manje hleba, primio sam na sebe staranje o potrošnji hleba. U jedan vojnički drveni sanduk, pod katancem, čiji sam ključ samo ja imao i stalno držao kod sebe, markirao sam jednom ceduljom, nabodenom na čiodu, datum svakog bleba koji bi dolazio u našu menažu. Deobu hleba takodje sam vršio ja i davao svakom deo koji mu pripada. Najčešće su to bile male kriške, a hleb je po pravilu bio tri dana star, jer sam ga delio „hronološkim" redom. Svež hleb bio bi suviše veliki luksuz, bilo je moje mišljenje a koje moji mladji članovi porodice nisu delili sa oduševljenjem.

Dani su uglavnom prolazili sa stalnom brigom: šta će sa nama sutra biti? Hoće li doći savezнički brodovi da nas spasu od opasnosti, koja je bivala sve veća usled približavanja austrijske vojske, ili ćemo pasti u njeno ropstvo? Ili će nas možda Arnauti poklati?...

U samom Skadru vrvelo je od novodošavših srpskih vojnika i oficira. Kafane su bile prepune i pošto su bile dosta dobro snabdevene italijanskim likerima — jedno piće, smatrano kao luksuz u Srbiji — a koji su u Skadru bili relativno jevtini, tako da su Srbi navalili na te likere, da za nekoliko dana nije više bilo nijedne flaše „*Altvater*", „*Chartreuse*" ili „*Benedictine*". Onda su prešli na poznato italijansko vino „*Chianti*", u flašama obloženim rogozinom. Alkohol je uticao da se dnevne brige stavljaju u drugi red. Tako se po kafanama osećalo veselo raspoloženje, pričale šaljive priče, pevale rodoljubive i ljubavne pesme. A kad bi neko zapevao kakvu bosansku sevdalinku, ili koju makedonsku, često puta bi zatreštao revolver u plafon ili u kafanska ogledala, da je sve prskalo. Poneki zalutali stranac sa čudjenjem je posmatrao to veselje i oduševljenje. Ustvari, u to ratno doba, pilo se i pevalo da se u veselju zaboravi na svakidanje nevolje a i zato što je svakome od nas smrt stalno visila nad glavom. Nije se znalo da li će se živeti još koji dan više ili manje. Zašto da se onda ne iskoristi svaki trenutak u maksimalno mogućem ovozemaljskom uživanju?

U tom je došao i naš pravoslavni Božić, koji pada 7 januara. Badnje-veče proveli smo u kući, ali u najvećem strahu i neizvesnosti jer oko ponoći počeše usamljeni pucnji, prvo iz revolvera pa onda iz pušaka, sve više i jače. Znali smo za srpski običaj pucanja uoči Božića, ali ovde smo na tudjoj teritoriji, ratno je stanje... Nas je naročito brinulo to što se nije znalo: da li su to srpske ili arnautske puške. Po varoši se stalno govorilo o opasnosti od pokolja, koji bi Arnauti izveli, da se osvete za sve stare račune izmedju njih, Srba i Crnogoraca. Da nije došla ta arnautska Bartolomejska noć?

Ustali smo iz kreveta ja i Milovanović, osluškivali pucnjavu spolja, trudili se da utvrdimo od koje strane dolaze, pregledali brave i zatvore na vratima kuće, sumnjivo vrteli glavama.

Srećom, sa osvitkom dana pucnjava se stiša. To su bili srpski vojnici, koji su pucnjavom dočekivali Božić. Moja krsna slava je Sv. Stevan, trećeg dana Božića, pa smo toga dana otišli svi u crkvu, rano pre podne, zapalili sveće i otstojali službu u pravoslavnoj crkvi. Albanci su podeljeni na tri veroispovesti: muslimansku, katoličku i pravoslavnu, ali je najviše muslimana. Za slavski kolač nismo imali brašna, a još manje pšenice za žito, ali smo ipak slavili, po srpskom običaju. Sećali smo se one narodne izreke: „Ko slavu slavi, njemu i pomaže." Jer mi smo odista onda bili u takvom položaju da nam je samo neka viša sila, Bog ili Sv. Stevan, mogla pomoći.

Za taj dan Dobrila je rešila da priredi „svečan" slavski ručak, jedno iz pažnje prema meni kao svečaru i Sv. Stevanu, ali isto tako i iz pažnje prema svom ujaku, Velji Vukićeviću, direktoru gimnazije i

narodnom poslaniku. On je bio glavna ličnost na ručku. Vukićević je imponirao svojom bradom neobičnog oblika, koja nam je izgledala pomalo komična, jer je ličila na jareću. Sa njim je bio i njegov sin Miloš. Kada je docnije, 1927 godine, Vukićević postao pretsednik Vlade u Jugoslaviji, onda sam pomislio — sećajući se tog ručka u Skadru — da je Dobrila imala veliki dar predvidjanja.

Nekoliko dana ranije bio je došao u Skadar i moj stari drug sa Univerziteta Ninko Perić, pa smo i njega, kao i njegovog šuraka Miodraga Petrovića, bili primili da stanuje kod nas. Ninko — tada činovnik u sudu — spavao je na maloj gomili sena u istoj sobi gde i ja. I njih dvojicu pozvali smo tog dana na ručak.

Ubrzo posle pravoslavnog Božića, dodje naredba za pokret. Odredjen pravac bio je San Giovanni di Medua, gde smo imali da se ukrcamo na ladju i krenemo u nekom nepoznatom pravcu. Pominjala se Italija i Južna Francuska.

Pri polasku iz Skadra, 12 januara 1916, bio sam zbog nečega zaostao i pošto je naša kolona sa trezorima Državne blagajne išla vrlo sporo, to sam računao da je mogu lako stići odmah po izlasku iz varoši. Tako je i bilo, ali s tom razlikom što moj mali brat Dragomir nije više bio u koloni... Bio sam zaprepašćen. Prosto mi se otsekoše noge i nisam znao šta da radim. Trčećim korakom izbijem na čelo kolone, ali Dragomira nigde nema i niko ne ume da mi ma šta o njemu kaže. Izbezumljen i predvidjajući sve najgore što može da mu se desi u neprijateljskom arnautskom elementu, u vreme kada ja definitivno napuštam Skadar, zajedno sa celim transportom. U pravcu Lješa i San Giovanni, medjutim, kolona je polako, ali stalno odmicala. Tu se nalazi državna blagajna, koju sam bio dužan i ja da čuvam, pored Stevčića. Sa tom kolonom je išla i moja sestra... Ali sam izgubio brata. Šta sad da radim?

Rešim se na povratak u grad, da tražim pomoć od pretsednika opštine, mog dobrog prijatelja Djukića. Upadnem kod njega, bez prijave, kao bez duše. Ukratko mu izložim situaciju i predložim, kao jedino praktično rešenje da mi stavi na raspoloženje jednog konja i naoružanog pandura, pa da sa njim počnem da tragam za bratom. Imao sam nameru da u kasu obidjem sve izlaske iz grada i podjem malo putem u svima pravcima. Moj brat je ili zalutao i pogrešio pri izlasku iz varoši, ili su ga ukrali Arnauti, pa ga vode u neko selo...

Pretsednik opštine se našao u nezgodnom položaju. Poznavao je i zavoleo mog brata. Nekoliko puta mi je ponovio da shvata moje uzbudjenje i zabrinutost, ali da on ne vidi šta bi se tu moglo praktično da uradi.

— Vidite — reče mi on — ja nemam dovoljno ljudi ni za naj-

potrebnije poslove... Danas mi treba, takoreći, svaki čovek i svaki konj...

Osetio sam da je i on sam bio jako zabrinut. Poznavao je podmuklost Arnauta i bio sklon da poveruje u nešto najgore. Najzad je pristao da mi stavi na raspoloženje konja i jednog otresitijeg mladjeg službenika, takodje na konju, koji će sa mnom da prokrstari sve ulice koje vode ka izlazu iz grada i krene drumom nekoliko kilometara unaokolo. Onda se kao priseti i njegove crne, krupne oči zasvetliše od zadovoljstva što je došao na još jednu svoju, originalnu ideju i brzo reče:

— Poslaću odmah jednog birova, koji će sa dobošem objaviti na svim raskrsnicama po varoši da se izgubio jedan dečko i kogod nešto zna o njemu, da smesta dostavi opštini...

Za raspoznavanje mog brata dao sam mu vrlo koristan opis: bio sam kupio u Oficirskoj zadruzi u Kosovskoj Mitrovici, prilikom njihove likvidacije, vunom postavljenu bluzu, otvoreno-plave boje i bez kragne. Na glavi je imao, takodje u Mitrovici nabavljenu, arnautsku kapu — „keče"... Pri tome pomislih da je to keče bila jedna fatalna pogreška... Arnauti će ga na taj način lakše prošvercovati, kao arnautsko dete i ko zna šta s njim uraditi...

U kasu sam prokrstario Skadar, idući od jednog izlaza gradskog do drugog. Išli smo i drumom po nekoliko kilometara i svuda usput raspitivali. Niko nije umeo ništa da mi kaže. Moga brata nema, pa nema. Jedino što nisam dalje išao onim putem što vodi za Lješ, kojim se baš kretala i naša glavna kolona. Smatrao sam da sam taj put bio dovoljno ispitao još prvi put, a i da bi ga moja sestra videla da je njime prošao. Sav očajan, obuzet najcrnijim mislima, vratio sam se oko podne natrag u Skadar i pošao opet kod pretsednika Djukića. On mi reče da je birov postupio po njegovom naredjenju i rasglasio nestanak mog brata. Medjutim, do toga momenta niko ništa nije bio prijavio. Čekao sam kod njega u kancelariji još neko vreme, razmišljajući šta da radim i najzad se rešim da krenem, da stignem transport i sestru — da sad i nju ne izgubim, a da još jednom ispitam onaj pravac glavnog kretanja naše kolone. Imao sam još jedan zračak nade da je moj brat možda ipak otišao dalje nego što sam prvi put pretpostavio.

Poveo sam onog činovnika iz opštine da docnije vrati mog konja i posle kasanja od dva sata, stigosmo opet do kolone. Ali ovog puta još izdaleka ugledao sam svoju proširenu porodicu: svi su bili na okupu, pa i moj „izgubljeni" brat! Laknulo mi je oko srca i presrećan što ga opet vidim, zaboravih da ga izgrdim, što se bio udaljio od sestre. On je onako mlad i ne shvatajući opasnosti, sa jednom grupom

vojnika, krenuo napred, ne primetivši da se suviše odmakao od naše kolone. Tek kad je shvatio da se nalazi u nepoznatoj sredini, uvideo je svoju pogrešku i prosto seo kraj puta da sačeka naš transport...

Posle ovog uzbudjenja, jednog od retkih na ovom delu puta, išli smo mi iz „porodice" jedan pored drugog, dvoje po dvoje, ćuteći i bludeći pogledom unapred, željni da što pre ugledamo more. Geografski ono je bilo vrlo blizu, ali za nas pešake vrlo daleko... Kraj puta ležali su uginuli konji, naduveni, na ledjima, sve četiri noge koso i kruto dignute uvis, kao da su od drveta. Sa njih su Arnauti već bili odrali kožu, tako da je ono crveno i crvljivo konjsko meso davalo užasnu sliku i širilo nepodnošljiv smrad. Poneki jedva pokriven grob, valjda nekog vojnika ili izbeglice. Dva-tri kamena obeležavala su ta mesta, bez krsta, bez natpisa. Neznani junaci.

Mi smo u Skadar bili došli polovinom novembra, medju prvima, a napustili smo ga 12 januara 1916, što znači medju poslednjima.

NA OBALI JADRANSKOG MORA

Na putu od Skadra do San Giovanni noćili smo u selu Barbaruši. Sutradan, na našu pravoslavnu novu godinu, srete nas Marko Nedeljković, mladji brat mog druga Stanoja i čestitajući Novu godinu, predade mi lep, svež hleb, još vruć. Nije mogao da izabere bolji poklon. Reče nam da se njegova braća, Petar i Stanoje, nalaze u San Giovanni di Medua, što nas jako obradova.

Najzad ugledasmo davno željeni plavi Jadran. Bilo je vojnika koji su trčali na obalu i zahvatali rukom vodu i pili da bi se uverili da je more zaista slano, kako su drugi pričali. Neki su ulazili u vodu, skinuli šajkače i polivali se morskom vodom, kao da ih Sv. Jovan krštava na Jordanu. Svi su osećali da je pred nama spasenje, da je došao kraj nečuvenim mukama, da počinje nov život.

Ali velika radost što smo najzad došli do kotve spasenja, bila je brzo pomućena žalosnim prizorom koji nam se pružao kad smo ugledali malu luku, u zalivu San Giovanni di Medua. Masa brodova bila je potopljena u samom pristaništu, što se videlo po mnogobrojnim katarkama i dimnjacima, koji su iz vode štrčali. Iz potopljenih ladja isplivali su sanduci sa raznim namirnicama i naši vojnici su malim čamcima lovili te sanduke. Zaključili smo da je to pristanište bilo stalno bombardovano, što nas nimalo nije veselilo. Doduše mi smo doživeli česta bombardovanja, još dok smo bili u Skadru. Uvek smo silazili u podrum, ali su bombe bile malog kalibra, više odredjene da stvaraju paniku kod gradjanstva, nego da ruše varoš. Medjutim, ovde, u San Giovanni di Medua, stvar je izgledala mnogo ozbiljnija. Potopljene ladje bile su očigledan dokaz razornog dejstva austrijskih bombi većeg kalibra. Avioni su, uostalom, dolazili iz blizine, od Kotorskog Zaliva.

Prema tim potopljenim i napuštenim brodovima u moru, davali su sliku sličnog napuštanja, mali brdski konjići, na kojima su dotle jahali bogatije izbeglice, a koji su ih sada ovde, pošto su svoju dužnost ispunili, prepustili njihovoj sudbini... Još jedan primer više ljudske „zahvalnosti", pomislih u sebi.

Dolazak naše kolone bio je, razume se, odmah zapažen u pristaništu. Pukovnik Petar Nedeljković, saznao je za nas i mi smo ubrzo bili u njegovom velikom oficirskom šatoru, u koji nas je kavaljerski primio. On je bio konjički oficir, veoma energičan i sposoban da se snadje u tim neredovnim prilikama. Uskoro je došao da nas pozdravi i njegov brat, a moj dobar drug još sa Univerziteta, Stanoje i mi smo našli kod njih ono što nam je tog trenutka najviše trebalo: stan i hranu. Njihov odred imao je i svoju pekarsku četu te za hleb nije više bilo brige.

U San Giovanni di Medua proveli smo nedelju dana. U državnoj blagajni imali smo prilično posla isplaćujući neke vojne komande i menjajući banknote za srebrn novac, koji smo sobom nosili.

Pri istovarivanju sanduka, punih srebrnog novca, sa konja i prenošenja pod šatore, zamalo što Arnauti ne ukradoše jedan. Jer pored sve naše pažnje i naših vojnika i žandarma, Arnauti koje smo bili najmili da pomažu kod istovara, tako su vešto i brzo zatrpali jedan sanduk u pesak, da to niko nije primetio, sve dok prebrojavanjem ukupnog broja sanduka, utovarenih u Skadru i istovarenih u San Giovanni-u nije utvrdjeno da nedostaje jedan. Brojalo se jedanput, dvaput pa i po treći put, ali stalno je jedan bio manje na broju.

Kapetan Mita da pobesni od gneva, jer je, ipak, on odgovoran za obezbedjenje transporta. Posumnjao je odmah u Arnaute, koji su vršili istovar. Sav crven u licu, vičući i gestikulirajući, naredi da se svi Arnauti, zaposleni oko istovara, postroje u jedan red. Prema njima. na desetak koračaji, postavi isti toliki broj vojnika sa puškama. Utisak je bio kao da će narediti streljanje na licu mesta... To je pomoglo. Jedan Arnautin tada predloži, da se još jednom pažljivo pregleda teren, da se dotični sanduk nije „slučajno zatrpao" prilikom istovara, „od vetra"... Nije dugo potrajalo i odista pronadje se sanduk u pesku.

Dani su prolazili monotono, u očekivanju brodova za ukrcavanje. Medjutim, načelnik Lević imao je tu da održi tešku borbu, da bi spasao Glavnu državnu blagajnu, koju je jedna grupa oficira, iz neke vojne komande htela da prisvoji, da se oni o njenom transportu staraju, a civilne vlasti kao nepotrebne da se razreše... Rekoše mi da su ti oficiri iz grupe „Crne Ruke", pa prema tome stvar je imala i dublju, političku pozadinu, jer se znalo da odnosi „crnorukaca" i pretsednika Vlade Nikole Pašića nisu bili nimalo srdačni. Lević se vrlo energično odupre i pokazao veliku hrabrost i savesnost u vršenju dužnosti, na čemu mu se mora odati priznanje. Tražio je i intervenciju jednog visokog savezničkog oficira — mislim da je to bio britanski admiral Trubridge — i tako je uspeo da opasnost otkloni.

Prva prilika za ukrcavanje moje porodice ukazala se dolaskom sani-

tetskog broda „*König Albert*". To je bio bivši nemački brod, zaplenjen od saveznika i pretvoren u sanitetsku ladju. Znalo se da sanitetski brodovi, obojeni belom bojom i sa oznakama crvenog krsta, pružaju daleku veću sigurnost za srećno putovanje. Bolničarke su bile Engleskinje, što je ulivalo još više poverenja. Na njega je trebalo da se ukrca oko 2—300 srpskih djaka, ispod 15 godina. Dobrila, kao gimnazijska nastavnica, odmah bude „mobilisana", da se brine o djacima, medju kojima je bilo i nekoliko učenica. Počeše se sastavljati spiskovi u jednom velikom šatoru.

Tada nastadoše neobične i tragikomične scene. Svi su želeli da se evakuišu iz puste i negostoprimljive zemlje u koju ih je sudbina bila dovela. Malo se obaziralo na sredstva koja treba da dovedu do cilja. Primenjivao se princip po kome cilj opravdava sredstvo.

Počeše muškarci da briju brkove i da se „podmladjuju". Medju ove spadao je i naš poznanik iz Skadra, sin Velje Vukićevića, Miloš, kome je tada bilo oko 18 godina. Blagodareći svojoj rodjaci Dobrili, njegovo podmladjivanje je ovog puta uspelo... Primljen je zajedno sa ostalim maloletnim djacima. Podmladjivanje mu je isto tako uspelo, nešto malo docnije, kada je trebalo da stupi u vojsku. Bio je rat u punom jeku i to rat vrlo ozbiljan i težak, a francuska Rivijera bila je svakako privlačnija od solunskog fronta, pa je Miloš Vukićević opet izveo jedno uspešno „podmladjivanje" na svojim dokumentima i nije otišao u vojsku... Godine su prolazile i sticajem okolnosti — o kojima će biti reč docnije — Velja Vukićević je postao pretsednik Vlade i ministar unutrašnjih dela. On je sprovodio izbore od 11 septembra 1927 godine. Medju ostalim kandidatima pojavio se i njegov sin Miloš, koji, razume se, bude izabran. Ali kada njegov mandat dodje pred Verifikacioni odbor Narodne skupštine, izkrsnuše dokazi iz kojih se videlo da Miloš Vukićević nema još punih 30 godina, koliko Ustav propisuje. U žučnoj debati, koja se ubrzo prenela i na dnevnu štampu, Miloš je tvrdio da ima, dok su politički protivnici njegovog oca pretsednika Vlade, dokazivali da nema potreban broj godina. On je tada objavio svoju originalnu krštenicu po kojoj se jasno videlo da je rodjen 1897. Opozicioni poslanici, pak, podnesu isto tako originalna dokumenta, školska i vojna, po kojima je izlazilo da je rodjen godinu dana docnije. Protivnici su tada govorili:

— Ako za vreme rata nije bio dorastao da se bori sa puškom u ruci, onda nije dorastao ni sada da bude narodni poslanik!...

Miloša je to nerviralo i — kao glavni argument — on se pozove na svoju rodjenu majku. Gospodja Persa Vukićević odista se pojavi sa jednom izjavom u javnosti, u kojoj reče da je svog starijeg sina

Miloša rodila 1897 godine, tog i tog datuma i da se ona toga vrlo dobro seća... Likujući, Miloš je uzviknuo:

— Valjda moja majka zna kada me je rodila!

Njegovom ocu, pretsedniku Vlade, medjutim, cela stvar bila je vrlo neprijatna. On je u prvom momentu ćutao i nije hteo da se meša u tu političku svadju, koja je tangirala njegovu porodicu. Falsifikovati krštenicu da se ne služi vojska za vreme rata, to je dezerterstvo. Falsifikovati krštenicu u vreme mira da bi se ušlo u Narodnu skupštinu, poverenjem naroda, makar i samo godinu dana ranije, takodje je krivično delo ali znatno lakše prirode. Najzad, birajući izmedju dva zla ono koje je bilo manje, Velja Vukićević se odluči i svog sina Miloša „podmladi" i po treći put, sada protiv njegove volje. Milošev mandat bude poništen zato što u vreme izbora „nije imao 30 godina starosti". Čast porodice je spašena... Sin pretsednika Vlade nije bio dezerter!

Po nagovoru Dobrile, moj brat i sestra takodje se upišu. Nisu morali da se podmladjuju jer su imali: sestra 15 a brat 12 godina.

Medjutim, pre očekivanog sanitetskog broda, ugledasmo, 18 januara, daleko na horizontu, katarke dvaju brodova. Sa nestrpljenjem smo pratili pravac njihovog kretanja po mirnoj i beskonačnoj pučini. Isprva nam je izgledalo kao da se ne miču. Zatim, polako, pojaviše se katarke sve više i više iz vode, pa onda gornji trup ladje i najzad se ukazaše cele siluete oba broda. Nije više bilo sumnje, pravac njihovog kretanje bio je San Giovanni di Medua. Palo nam je samo u oči da je jedan od njih bio nakrivljen na jednu stranu. Da li je bio oštećen, da li zbog loše rasporedjenog tereta ili nekog kvara. No to je bilo sporedno. Našoj radosti nije bilo granica!

Ipak, uvek je postojala sumnja o tome: ko se ima da ukrca u te brodove. Ko će se ukrcati sada, a ko će imati da čeka „iduće vučenje", ili možda bude osudjen da još nedeljama pešači duž morske obale, do Drača ili Valone...

Medju nama izbeglicama nalazio se i stari Mitropolit beogradski, poglavar pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji, Dimitrije. Činio je simpatičan utisak svojim blagim, bledim licem i svojom kao sneg belom bradom. Ličio je na one svece, kako ih vidjamo naslikane po našim crkvama iz doba kada modernizam još nije bio ušao u crkvenu slikarsku umetnost, koja je — kod nekih umetnika — pretvorila svetiteljske likove blagih izraza u neka borbena, vojnička lica, kojima bi više priličilo da drže u rukama koplja i buzdovane, a ne krst i jevandjelje... Naš Mitropolit je — kako pomenuh — ličio na one blage i pitome svece sa divnih fresaka Srednjeg veka naših starih manastira doba Nemanjića.

Ali uprkos sveg njegovog svetiteljskog izgleda, na moje veliko iznenadjenje, primetih glasove protesta medju vojnim i civilnim licima. Poče gundjanje protiv njegovog ukrcavanja na brod. Jedni su sasvim ubedljivo dokazivali da se pastir ne sme udaljavati od svog stada i da srpski Mitropolit ima da deli sudbinu srpskog naroda, makakva ona bila. Ovo gledište bilo je prilično rasprostranjeno medju nama. Verovatno da je bilo usrdno primljeno od strane izbeglica još i iz dva druga razloga, koji su prostijem svetu više razumljivi. S jedne strane postoji popularno verovanje da je svaki pop „baksuz" kada se putuje u njegovom društvu, a zatim svaki je želeo da se broj lica za ukrcavanje svede na što manju cifru, da bi bilo više mesta za ostale.

Ovu raspravu oko Mitropolitovog ukrcavanja, rešio je pretsednik Vlade. Ideja Pašićeva bila je da zemlju privremeno treba da napuste sve borbene vojne snage i svi najviši pretstavnici vojnih, civilnih i crkvenih vlasti: Kralj, princ Regent, kraljevska Vlada, narodni poslanici, vrhovni crkveni poglavar.

Celo to prepodne vladala je velika živost i užurbanost kod okupljenog naroda na obali. Svako se brinuo o tome da se ukrca na koji bilo od ta tri broda.

Uspeo sam da cela moja „proširena" porodica, zajedno sa Dragoljubom Milovanovićem, Ninkom Perićem i njegovim šurakom, bude primljena na onaj brod, koji nije bio nakrivljen i koji se zvao „*Citta di Bari*". Prema tome otpala je potreba da se moj brat i sestra transportuju bolničkim brodom, koji je stigao sutradan ujutru. I dobro je što se tako desilo, pošto je „*König Albert*" doživeo jednu neprijatnu avanturu, o kojoj mi je Dobrila docnije pričala. Ona se sa jednom većom grupom djaka i još jednom svojom koleginicom, gospodjom Katarinom Joksimović, ukrcala na bolnički brod, dva dana kasnije.

— Čim smo bili isplovili na slobodno more — priča mi Dobrila — naišao je naš brod na neprijateljsku podmornicu. Odjeknuše topovski pucnji sa podmornice kao opomena da stanemo. Rastrčaše se italijanski mornari po palubi našeg broda. Panika je kod izbeglica postala još veća, kad videsmo kako mornari počeše stavljati na sebe pojase za spasavanje. Podmornica se, medjutim, mirno približi i sa jednog čamca iskrcaše se nekoliko oficira i mornara, naoružanih puškama, na naš brod. Nastade tada žučno objašnjavanje. Naš komandant se pozivao na medjunarodne konvencije i slobodu plovidbe za bolničke brodove. Austrijanci su dokazivali da im je brod sumnjiv i da ga, u svakom slučaju, moraju da zarobe i sprovedu u Kotor, gde će nadležni rešiti njegovu dalju sudbinu...

„Tako je moralo biti. „*König Albert*" zaplivao je, na sever, u pravcu Boke Kotorske. Mi smo odmah skrojili „ratni plan" i rešili

da izigramo Švabe — kaže dalje Dobrila. Rešili smo da sve obolele od morske bolesti — a bilo ih je dosta — proglasimo da boluju od tifusa. Neki lekari su ovim „biti imajućim" bolesnicima objašnjavali kako da simuliraju, ako ih austrijske sanitetske vlasti budu ispitivale. Taj trik je doista upalio — završava Dobrila svoju priču — i posle dva-tri dana pretrpljenog straha, mi smo isplovili iz Boke Kotorske, put Francuske, put slobode."

Za celo vreme od nedelju dana, koliko smo boravili na obali Jadranskog Mora, kod San Giovanni di Medua, nismo bili uznemiravani od austrijskih aviona, sve do u nedelju 19 januara.

To je, medjutim, baš bio dan odredjen za naše ukrcavanje i polazak. Znači da su Austrijanci tačno bili obavešteni i o kretanju brodova i o našim namerama.

Tog dana ujutru zatreštaše bombe po luci i vojničkim logorima na obali. Razbežasmo se po okolini, a kako je tu bilo dosta stenja, polegasmo medju njih. U ono vreme i za one bombe malog kalibra to kamenje bilo je dovoljan zaklon. Mogao je neko da pogine samo ako ima tu nesreću da bomba padne direktno na njega. Avioni su bili nemačkog tipa „*Taube*", poznatih iz Prvog svetskog rata.

Predveče nastade ukrcavanje koje je bilo uglavnom završeno oko 21 čas uveče. U onoj nakrivljenoj ladji, gde su se bili ukrcali članovi Vlade, narodni poslanici i druge visoke ličnosti, verovatno je i bilo nekog reda i slobodnog prostora. Ali na našoj „*Città di Bari*" mi smo bili presovani kao sardine. Trezori Glavne blagajne stavljeni su, prirodno u najdonja odelenja, u prostor namenjen za teški teret. Po gvozdenim pločama unutrašnjosti video se još svež beli kreč od dezinfekcije izvršene tih dana. Ja sam sa mojima bio u tom odeljenju gde se usto osećao neprijatan miris od putnika, koji su odavno bili zaboravili kupanje sapunom i presvlačenje u čisto rublje, a koji su se prosto gušili u tim neudobnim prostorijama. A da bi haos i uzbudjenje bili još veći, odjeknuše u noći, jedna za drugom, tri eksplozije od bombi izbačenih iz aviona, i to u našoj neposrednoj blizini, na otstojanju od svega nekoliko metara. Mi se samo zgledasmo: iz ove se kože sad ne može nigde, pa šta nam Bog dâ!...

Docnije, u Jugoslaviji, doznalo se da je jedan od austrijskih avijatičara, koji su tog dana bacali bombe na nas, bio i oficir Konjović, Srbin poreklom. Primljen u Kraljevsku jugoslovensku avijaciju, on je objavio u jednom dnevnom listu, kako je namerno bacio bombe pored ukotvljenih brodova, jer je znao da se na njemu nalaze žene i deca...

Na brodu je vladalo veliko uzbudjenje i svi su se plašili daljih napada. Medjutim, do njih nije došlo i tačno u ponoć čuli smo kako se diže lenger i „*Città di Bari*", zajedno sa onim „krivim brodom" —

kako su ga onda i docnije svi zvali — staviše se u pokret. Neprijateljski avioni ne dodjoše više i tako se naše uzbudjenje polako stiša. Pouzdasmo se u brzinu broda i gusti mrak tamne noći...

Svako onda poče da malo bolje sredjuje svoje stvari. Otvoriše se još neka dotle zatvorena odelenja na ladji. Odjednom sada postade kretanje moguće i počesmo slobodnije da dišemo. Posle izvesnog vremena dodjoše medju nas pristojno odeveni kelneri u belim bluzama, da nas pozovu na večeru... Kakvo prijatno iznenadjenje! To odista nismo očekivali! Udjosmo u veliku trpezariju i ja, posle odlaska iz Niša, prvi put ugledah čiste čaršave na stolovima i hleb u dovoljnim količinama u tanjirima. Izgledalo mi je to kao neka bajka, kao da sanjam i kao da nikad u životu nisam video belo zastrte stolove, beo hleb, čiste tanjire i još poslugu koja poče da nas služi sa svežim, poznatim italijanskim jelom: „*maccheroni*". Doduše jesti njih za mene je bio mali problem, pa sam ih nemilosrdno masakrirao nožem, držeći ih u tanjiru pritisnute viljuškom. Jedan Italijan, preko puta mene, vešto ih je zavijao oko viljuške u harmonično izradjenu malu klupčad, koju je gutao sa velikim apetitom i zadovoljstvom, smeškajući se na moje muke da ih svladam i strpam u usta.

Sutradan smo stigli u Brindizi. Dan je bio svež, ali sunčan. Tu dodje načelnik Lević i reče mi zvaničnim tonom:

— Vi ćete produžiti sa transportom trezora, sa Stevčićem, za Krf. Ja idem u Italiju, jer stvarno sada više neće biti nikakvog posla u Ministarstvu finansija. Našu će vojsku izdržavati saveznici. Celo finansiranje prelazi na njih. Prema tome Vi pazite na državnu gotovinu i novčana dokumenta, koje nosite. Uostalom na Krf ide i naš ministar pa ako bude što trebalo, on će Vam već dati dalje naloge... Srećan put!...

GLAVA 18

VLADA U IZGNANSTVU

Dolaskom na Krf počeo je nov period istorije srpskog naroda u vreme Prvog svetskog rata: period reorganizacije i spremanja za ofanzivu koja će nas, tri godina docnije, dovesti natrag u oslobodjenu i uvećanu otadžbinu.

Ostrvo je deo grčke teritorije, odmah preko puta od najjužnijeg dela Albanije, od koje je odvojeno uzanim kanalom.

Nasuprot golim brdima i snegu, kroz koji smo prošli u Albaniji, odjednom se nadjosmo na Krfu u večitom zelenilu maslina i čempresa; zrele pomorandže i limunovi visili su na drveću; kraj puta stajali su prašinom zasuti kaktusi. Pored korektno obučenih Grka u belom odelu, naši prljavi i pocepani vojnici činili su veliki kontrast. Po dućanima je bilo svakojake robe, a belog hleba — što nas je frapiralo kao neko pravo čudo, jer ga odavno nismo videli — bilo je onda po pekarama u velikim količinama. Sve nam je to izgledalo kao neki lepi san, a ostrvo Krf kao pravi zemaljski raj.

Uostalom, mnogo pre našeg dolaska na Krf ovaj „zemaljski raj" bila je otkrila carica Jelisaveta, supruga cara Franje Josifa, koja je tu sazidala sebi jedan dvorac. Ona je imala velike simpatije za Grčku i interesovala se za njenu istoriju. Čak je uzimala časove iz staro-grčkog jezika kod jednog simpatičnog Grka. Provodila je zimske mesece na toplom jugu, a glavni sport joj je bio da se svako jutro penje na obližnji vrh *Aja Kirijaki*. Kad bi se kupala u moru, carica je stavljala u vodu svoje perle da bi sačuvale sjaj i lepotu. Ona nije volela drago kamenje, ali je imala veliku kolekciju skupocenih perli, koje, medjutim, posle njene smrti nisu mogle biti pronadjene. Tako je postalo predanje, da ih je pri poslednjem kupanju ostavila i nije imala vremena da ih uzme i da se one stoga i danas tamo nalaze negde medju kamenjem i školjkama, ili u pesku, negde u moru. Mnogi Grci s vremena na vreme. pokušavaju svoju sreću, gnjurajući se u vodu, tražeći izgubljene perle carice Jelisavete.

Njen dvorac zvao se *„Ahileon"* i imao je u parku, pred zgradom, divnu statuu u kamenu: Ahil, sa neopisljivim izrazom bola na licu,

smrtno ranjen, pokušava da izvadi strelu iz pete, jedino mesto gde je mogao biti ranjen.

Posle smrti Jelisavete, dvorac je kupio nemački Kajzer Viljem II. On je tamo dolazio obično meseca aprila, ostajući po tri četiri nedelje na ostrvu, sa mnogobrojnom pratnjom. Vozili su se u automobilima ofarbanim drečećom crvenom bojom, što je činilo užasan, ekstravagantan utisak. Pored oficira u sjajnim uniformama raznih boja, štrčao je kao kontrast, korektno ali skromno obučen profesor Dörpfeld, koji je po nalogu Kajzera počeo istraživati i iskopavati starine. Imao sam prilike da vidim nekoliko tih iskopina, za koje se tvrdilo da su iz vrlo davnih vremena.

Ostrvo Krf bilo je, uostalom, poznato i u najstarije doba. Tvrdi se da su ga prvi naselili Korinćani, u osmom veku pre Hrista. Homer. u svojoj „Odiseji", takodje ga pominje kada opisuje povratak hrabrog, mudrog i lukavog Odiseja posle trojanskog rata. Homer opisuje kako Odisej, posle pretrpljenog brodoloma, izlazi na obalu Krfa, koji se tada zvao *Scheria* i koji je naseljavao narod po imenu *Phäaken*. Prema pričanju Homera, ovaj legendarni narod živeo je bezbrižno i bavio se pomorstvom. Na obali, gde je isplivao Odisej, kupala se tog trenutka, Nausika, ćerka kralja Alkinoja i uvela ga u roditeljski dom. Pošto se odmorio i oporavio na ovom prijatnom i gostoprimljivom ostrvu, a u naručju lepe princeze, nastavio je svoj put u domovinu, u Itaku, kod verne Penelope.

Viljem II istraživao je po ostrvu iskopine, ali mu se nije svidjala, stara, tokom vremena patinirana Ahilova statua i on ju je sklonio na jedno manje upadljivo mesto. Dao je da se izradi nov kip, sav od belog mermera, koji je bleštao punim sjajem pod sunčanim zracima, a koji je svojim dimenzijama i izgledom dominirao parkom i video se daleko sa morske pučine, što je svakako imao u vidu kod ove izmene. A da bi se izbegla svaka asocijacija misli sa umirućim Ahilom, nova statua pretstavljala ga je u stojećem pobedničkom stavu, sa pozlaćenim šlemom na glavi. Kajzer ga je nazvao „*Der Siegende Achiles*". U svojoj maštи, ambiciozni Viljem II verovatno je video samog sebe, uvek samo u ulozi „pobednika".

Za vreme Kajzerovog bavljenja na ostrvu, uvek je dolazila i grčka kraljevska porodica, kralj Konstantin i kraljica Sofija, sestra Viljemova, sa prinčevima. Oni su stanovali u gradu kraj morske obale, u dvorcu, koji je svojim položajem dominirao pristanište, a u blizini stare vojničke tvrdjave. To je ranije bio stan engleskog guvernera, dok je Krf, sa ostalih šest Jonskih Ostrva, bio pod engleskim protektoratom, od 1815—1863. Te godine, mladi danski princ Viljem, koji je bio u srodstvu sa engleskom i ruskom vladajućom kućom, stupio je

na grčki presto. Da bi ga učinila što popularnijim kod grčkog naroda, Engleska — koja je patronizirala ovim promenama — ustupila je Grčkoj svih sedam Jonskih Ostrva. Princ Viljem, kao grčki kralj, uzeo je ime Djordje I. Posle pobedničkih balkanskih ratova, ubijen je u Solunu 1913 od strane jednog fanatičnog Turčina.

Osim tog starog dvorca u varoši, na ostrvu Krfu nalazi se još jedan, van varoši, više kao velika i lepa vila, pod imenom „*Mon Repos*", u ogromnom parku, sa divnom, izabranom tropskom vegetacijom. Tu je engleski guverner u prijatnoj hladovini, mogao da izbegne velike letnje vrućine. Taj letnjikovac poklonio je kralj Djordje I (otac kralja Konstantina), svome mladjem sinu Andreju, koji je smatran za najsiromašnijeg od njegovih pet sinova. Princ Andrej takodje je dolazio na ostrvo, a naročito u doba Kajzerovih poseta. Bio je oženjen princezom Alice iz nemačke kneževske kuće Battenberg, a njegov sin Filip oženio se docnije engleskom princezom Jelisavetom.

Sav taj skup kraljeva i prinčeva u doba Kajzerovih bavljenja na ostrvu, davao je neobičan sjaj i polet celom društvenom životu na Krfu.

Kad smo se, medjutim, mi iskrcali, od svega toga starog sjaja, nismo videli ništa. Dvorac „*Ahileon*" poseli su Francuzi, a susedna lepa zgrada, koju je takodje Viljem podigao i koja se zvala „*Kavalierhaus*" (gde je stanovala njegova svita) pretvorena je u vojnu bolnicu.

Posetio sam jednom prilikom taj dvorac. Od nameštaja malo je još bilo preostalo, kako je nekada bilo. Verovatno da je za vreme rata mnogo što šta pokradjeno ili uzeto „za uspomenu"... Ostala je, medjutim, jedna stolica, izradjena kao konjsko sedlo. Na tom čudnom sedištu za jedan dvorac, voleo je da sedi Viljem, svakako da bi i tu imao ratnički izgled i da bi na toj uzdignutoj stolici mogao da nadvisi svoju okolinu i da bi je na taj način dominirao. Uostalom, on rastom nije bio visok i bio je manji od svoje žene Auguste. Neki autori, koji tretiraju govorničke veštine, preporučuju da se sedi ili stoji na uzvišenijem mestu nego ostala publika da bi se i time na nju uticalo da se podredi gledištu govornika. Verovatno da je Kajzer i to imao u vidu kad je izabrao konjsko sedlo mesto obične stolice.

U dvorcu „*Mon Repos*" stanovao je za vreme rata, 1916, francuski glavnokomandujući na ostrvu.

Nekoliko dana pred naš dolazak, francuska flota bila je okupirala ostrvo. Na njegov severni deo iskrcale su se italijanske trupe. Bila je tu i jedna britanska vojna misija.

Za ovaj energičan obrt u držanju saveznika prema Grčkoj, glavnu zasługu imala je Francuska. Englezi su, posle povlačenja srpske vojske, bili mišljenja da treba napustiti i Solun, dok su francuska Vlada i njen pretsednik Aristide Briand, smatrali neophodno potrebnim obrazovanje

saveznickog fronta oko Soluna. Držanje grčke Vlade bilo je stalno kolebljivo. Kralj Konstantin je otvoreno navijao na stranu Nemačke, najviše pod uticajem svoje žene. Pretsednik Vlade, Venizelos, naklonjen saveznicima, bio je primoran na ostavku, čim su se saveznici iskrcali u Solunu. Na njegovo mesto dolazi germanofil Gunaris. On i Kralj bili su toliko ubedjeni u nemačku pobedu, da su odbijali sve ponude saveznika u pogledu eventualnog grčkog proširenja u Maloj Aziji. Odbili su čak i ponudu Velike Britanije u pogledu ustupanja ostrva Kipra, koje je u velikoj većini naseljeno grčkim življem, a koje je 1878 postalo engleska kolonija, ustupljena Engleskoj od strane Turske.

U takvim unutrašnjo-političkim prilikama, gde je polovina Grka išla sa Kraljevom germanofilskom politikom, a druga polovina sa popularnim narodnim vodjom Venizelosom, došli smo mi Srbi na Krf, pod zaštitom francuske ratne mornarice, od koje su nekoliko brodova bili stalno ukotvljeni u krfskom zalivu, ispod gradske tvrdjave, „za svaku eventualnost". Ali ni austro-ugarska, a ni nemačka ratna flota nisu pomišljale na neki napad na ostrvo Krf, koji je usled evropskog rata bilo jedno izolovano ostrvo mira.

Za princa regenta Aleksandra i kraljevsku Vladu bio je rezervisan ceo veliki i najmoderniji hotel, koji se zvao *„Hôtel d'Angleterre et Belle Venise"*, što je označavalo da je bio sastavljen od ranija dva hotela, spojena u jedan. Bio je u samoj varoši, ali ne u onom tesnom i nedovoljno osvetljenom trgovačkom kraju, podignutom po ugledu na gradove Južne Italije, nego u kraju širokih i svetlih ulica, dominirajući sa jedne uzvišice ceo ostali deo grada i gledajući na more na dve strane. Idealno mesto za turiste i odmor.

Glavna državna blagajna bila je, takodje, tu u celini smeštena. Mi smo dobili na drugom spratu veliku hotelsku sobu, koju smo pretvorili u kancelariju, gde sam ja bio šef, sa mojim starim drugom Milovanovićem, sada reaktiviranim, kao jedinim potčinjenim službenikom. Pred vratima je stajao žandar, kaplar Sreten Vujović. Ubrzo je došao još jedan činovnik, Vitomir Stojković-Konstantinović, za administrativne poslove, a takodje i neobično vredna i inteligentna činovnica za rad na pisaćoj mašini, Dara Ilić, inače studentkinja Univerziteta. Tako se celo Ministarstvo finansija prvih dana sastojalo iz pet činovnika. Sanduci sa novcem i dokumentima nalazili su se u jednom medjuspratu, pod kontrolom Stevčića. Na trećem spratu sam dobio malu, ali dovoljnu sobu za mene lično.

Princ regent Aleksandar i ministri bili su smešteni u većim sobama prvog sprata. Kuhinja je bila zajednička; ministri su ručavali demokratski, u restoranu sa nama činovnicima, sem princa Regenta i pretsednika Pašića, koji je bio sa svojom gospodjom. Oni su dobijali

hranu u svojim odajama. Docnije je regent Aleksandar dobio zasebnu zgradu, u neposrednoj blizini hotela.

Stanje u kome smo došli na Krf, počev od princa Regenta pa do poslednjeg službitelja, bilo je upravo očajno.

Kada sam posle prve noći pogledao po krevetu na kome sam spavao, nisam mogao verovati svojim očima da sam imao toliko vašiju na sebi. To je samo milelo po belim, svežim hotelskim čaršavima. Čišćenje od te gamadi nama svima bio je prvi i najhitniji posao. Šišanje do glave, mašinom „nulericom" kao što se šišaju regruti kad stupe u vojsku, bila je prva mera. Nešto možda iz razloga štednje, a nešto još više od sramote da smo tako nečisti došli, tek gospodja Djurdjina lično je prala veš svoga muža, pretsednika Vlade Pašića, u samoj hotelskoj sobi, što je izazvalo pravo čudjenje kod hotelske posluge. Košulje princa Regenta bile su sve pocepane i nebrojeno puta već krpljene od neveštih ruku vojnika („posilnih").

— Kakav je to Princ i kakav je to šef Vlade! — uzviknuo je u jednom momentu čudjenja i iskrenosti jedan hotelski činovnik.

Medjutim borba protiv vašiju, koja je trajala više dana nije nas zadržala, razume se, od naših dnevnih, zvaničnih dužnosti, koje se odmah pokazaše da su daleko veće i obimnije i hitnije, nego što ih je naš načelnik Lević zamišljao kada smo se u Brindizi bili rastali.

Mi smo sa Glavnom državnom blagajnom preneli izvesnu količinu zlata, dosta novca u zvečećem srebru, a takodje i velike sume u banknotama Narodne banke. Sama ta ustanova, pak, evakuisala se mnogo ranije iz Srbije preko Soluna u Marselja i tamo je samo odnela i glavni deo zlata, nešto malo srebrnog novca i, razume se, velike količine banknota. Ali ono što je nama još prvog dana na Krfu trebalo, to je bio ne srpski, nego grčki novac. Vojne komande su pristizale sa svojim ljudstvom. Civilne izbeglice takodje, premda u ograničenom broju, jer su bile upućivane za Francusku. Trebalo je izdati plate oficirima i činovnicima. Trebalo je kupovati razne najnužnije stvari za državna nadleštva i vojsku.

Ministar finansija Ninčić pozvao me je, još odmah sutradan po mome dolasku, na referat. Objasnio mi je finansijski problem pred kojim smo stajali. Ja sam tada doduše bio činovnik Ministarstva najnižeg ranga, nisam raspolagao grčkim novcem, ali sam raspolagao tajnom: kako da se dodje do njega...

Pošto sam saslušao ministra i problem koji treba da rešimo, izložih ukratko moje dotadašnje funkcije u Ministarstvu finansija. Dr Ninčić me je dobro poznavao sa Univerziteta kao svog djaka, poznavao me je po mojim stručnim radovima koje sam objavljivao u „Delu" i pristupio mi je sa poverenjem i prijateljski. Obojica smo uostalom

bili aktivni članovi Radikalne stranke. Napomenuh mu, da sam u Nišu pisao čekove i izdavao naloge bankama u inostranstvu radi dispozicije sa tekućim računima Ministarstva kod stranih banaka, naših korespondenata, koji su bili u Londonu, Parizu i Milanu i da imam kod sebe jedan mali notes u koji sam ubeležavao kretanje tih računa, u predvidjanju da se u onom ratnom stanju i pod bombama knjige Ministarstva mogu lako izgubiti ili uništiti.

Ukoliko sam ja postupno razvijao svoju temu, mogao sam primetiti kako se ministrovo lice sve više razvedrava, a kad dodadoh da znam tačno stanje kod svake banke i da srpska Vlada raspolaže jednom znatnom gotovinom u stranoj valuti, on samo što me nije zagrlio od oduševljenja. Zaključak moga referata davao je rešenje celog našeg finansijskog problema tog momenta i to odmah, bez ikakvih komplikacija. Predložih ministru da telegrafiram našoj banci-korespondentu u Parizu, da nekoliko miliona franaka stavi na raspoloženje filijali grčke Narodne banke na Krfu. Ona će dobiti franke u Parizu, a mi grčke drahme na Krfu...

Primetih da je tog dana moj prestiž naglo skočio u očima Ministra. Pokazalo se, da nisam samo teoretičar, nego i praktičan finansijer. I, što je za moju budućnost bilo od presudnog značaja, dr Ninčić je video još prvog dana, da može ministrovati bez načelnika Levića. I od tog momenta ja sam premda samo pisar, počeo vršiti dužnost načelnika.

Ostalo je sad samo da se naša odluka o transferu novca privede u delo. Pre nego što bih poslao telegram, odem u filijalu grčke Narodne banke, kod njenog direktora, jednog vrlo otmenog gospodina — žena mu je bila Engleskinja — i koji se zvao Flamburiaris.

Kada mu pomenuh sumu od četiri i po miliona drahmi koje nam trebaju i telegrafski nalog za odgovarajuću vrednost u francuskim francima (jedna drahma je onda vredela jedan franak u zlatu i za 20 drahmi dobijao se napoleon), on kao da se uplaši od te cifre, koju verovatno dotle njegova filijala nije nikad zabeležila u svojim knjigama kao jednu bankarsku transakciju. Iz tehničkih razloga — kako on reče — a možda malo iz nepoverenja, on mi predloži da se cela operacija izvrši preko njegove centrale u Atini, kojoj će on javiti da pošalje banknote za Krf, pošto on toliku količinu apsolutno nema u svojim kasama na ostrvu.

Za nekoliko dana sve je bilo u redu. Moj telegrafski nalog u Parizu bio je izvršen. Jedna mala grčka ladja prenela je nekoliko sanduka banknota iz Atine na Krf. Naš blagajnik Stevčić poče deliti grčke banknote vojnim vlastima, kao što je nekada delio srpske. Počesmo vršiti razmenu civilnim izbeglicama, dajući grčki novac za

srpske banknote. Srpski narod na Krfu dodje do para. Odjednom vedrije raspoloženje zavlada po našim vojničkim logorima, koji su sve više nicali duž svih obala ovog lepog ostrva. Poče trošenje dobrog grčkog vina po svima restoranima i kafanama u varoši i selima. Odjeknuše i prve pesme, ali dok su one, u početku rata, u Beogradu, bile ratničke i osvetničke, dotle su ove na Krfu bile tužne i kod njih je preovladjivao sentimentalan ton. Pesma koja je imala najviše uspeha i koja se najviše pevala, glasila je:

Tamo daleko, daleko kraj mora,
Tamo je selo moje, tamo je Srbija.

Ta pesma postala je opšta srpska narodna pesma, kao neka vrsta narodne himne i pevala se svaki čas i u svakoj prilici. Čim bi se Srbi pojavili u nekom lokalu, muzika bi zasvirala:

„Tamo daleko..."

Naši Srbi naučiše takodje neke grčke pesme, kao „*Sfikse me*" („Zagrli me") pri čemu se naročito odlikovao beogradski advokat Mijat Mijatović, ne samo svojim lepim tenorom, nego — što je zadivljavao Krfljane — i neobično čistim i tačnim grčkim izgovorom.

Pojedine jedinice srpske vojske zauzimale su odredjene logore duž cele obale ostrva Krfa, pa i u njegovoj unutrašnjosti, ali pre odlaska na samo ostrvo, one su prolazile kroz bolnice i karantine na ostrvu Vido — malo i pusto ostrvce preko puta Krfa — i kako su vojnici dolazili posle nečuvenih muka, patnji, bolesti i gladi, idući peške kroz Albaniju, to su oni stizali velikim delom više kao živi leševi, nego kao živi ljudi.

Bio sam izvešten da tamo ima i nekoliko činovnika Ministarstva finansija i zato reših da ih obidjem.

Iako sam već ranije slušao, da je na tom ostrvu stanje užasno, ono što sam video, prevazilazilo je i najpesimističkija predvidjanja.

Od poznatih koje sam tamo sreo najmučniji mi je utisak ostavio moj stari kolega i prijatelj Milan Manojlović. On i inače nije izgledao pun i snažan, ali ga je povlačenje kroz Albaniju bilo sasvim dotuklo. Lice mu je bilo žuto-crne boje, oči iskočile, a obrazi utonuli, usnice su bile tako zalepljene, da su se jedva micale kad je govorio, ali se nisu otvarale. Više mi je govorio slabim pokretom ruku i očiju, nego li jezikom i rečima. Objašnjavao mi je kako mu se „stomak zalepio za kičmeni stub", kako, kad hoće da sedi, boli ga koža, jer su je kosti direktno gnječile pošto mesa više nije bilo. Spao je bio na 49 kilograma težine. Sličnih senki od ljudi bilo je tu na stotine pa i na hiljade. Neki su ležali i nisu mogli ni ustati. Bolničari su mi govorili da svake noći iz baraka kupe mrtve, tovare na čamce i vezane lancima,

da što pre potonu, bacaju malo dalje od obale u more. Otuda je postao naziv „Plava Grobnica“. Morski talasi zamenili su grudu zemlje, ostrvo Vido srpski vojnici zvali su „Ostrvo Smrti“.

Dao sam se na posao da oslobodim sve činovnike Ministarstva finansija, za koje sam znao da su stigli na Krf. Jedne sam zadržao na radu u samom ministarstvu, a druge upućivao na rad u Finansijske delegacije, koje sam počeo stvarati u raznim evropskim zemljama, gde sam bio doznao da su se Srbi nastanili u većem broju. Tako su postale Finansijske delegacije u Marselju, Parizu, Rimu, Atini. U otsek knjigovodstva došao je kao šef opet Dragomir Krnjajić, a pored njega i Milan Manojlović i Oto Fischer. Oto je bio jedan od mojih mladjih saradnika, veoma vredan i inteligentan, pa je bilo prijatno raditi s njim. Njemu sam posle rata u Beogradu kumovao prilikom prelaska iz Mojsijeve u hrišćansku veru, kada sam mu dao prezime Gavrilović. Docnije je bio i narodni poslanik.

Mene je ministar Ninčić, svojim rešenjem, postavio za vršioca dužnosti šefa budžetskog otseka, ali stvarno, u isto vreme i za vršioca dužnosti načelnika Glavnog državnog računovodstva, pošto načelnik Lević — kako sam pomenuo — nije bio došao na Krf.

Za potrebe Ministarstva finansija uzeli smo pod zakup zasebno zgradu u varoši, a zatim drugu, mnogo veću, jer se posao stalno razvijao. Ubrzo nas je bilo na radu oko stotinu činovnika u Glavnom državnom računovodstvu.

Tako je naša država u praksi nastavila da živi sa svima svojim legalno organizovanim vlastima: Kralj, Vlada, Parlament, vojska, iako bez svoje sopstvene teritorije. Ali njoj su bila potrebna znatna finansijska sredstva, koja su mogla da joj stave na raspoloženje samo saveznici: Velika Britanija i Francuska. Rusija nije bila u mogućnosti, jer je i sama dobijala kredite od svojih saveznika. S. A. D. još nisu bile stupile u rat.

Radi uredjenja ovih odnosa, dr Ninčić otputuje u Pariz i London, a njega, kao ministra finansija, zameni dr Vojislav Marinković, ministar narodne privrede. Tom prilikom upoznao sam se sa Svetozarem Rašićem, šefom kabineta dr Marinkovića, jednim vrlo finim i vaspitanim čovekom, sinom generala Mihaila Rašića, koji se odlikovao u borbama na Drini, na početku rata 1914, a jedno vreme bio je i ministar vojni. Saradnja sa Rašićem bilo je pravo zadovoljstvo.

Dr Vojislav Marinković je bio, pre nego što je postao ministar, direktor jedne banke u Beogradu, te je prema tome poznavao finansijske poslove. On je bio narodni poslanik i šef Naprednjačke stranke, koja je u to vreme bila sasvim konzervativna, uprkos svom imenu. školovao se u Parizu. Veoma inteligentan, ugladjenih manira, sjajan go-

vornik, osvajao je sabesednika. Bio je gospodin u pravom smislu te reči i to njegovo gospodstvo na Krfu još više se izražavalo time što uopšte nije silazio u varoš, u zgradu samog ministarstva, gde je bilo smešteno Ministarstvo finansija, nego me je primao u luksuzno nameštenom salonu svog kabineta u samom Hôtel d'Angleterre, u kome se mogla primetiti po koja pozlaćena fotelja u stilu Louis XV. Isto onako kao i Ninčić, Marinković mi je ukazao puno poverenje i saradnja s njim išla je glatko i bez ikakvih teškoća.

Marinković je svoje gospodstvo izražavao i u načinu državnog finansiranja. Nasuprot Ninčiću, koji je „gledao na svaku paru", štedeo gde god se moglo i tri puta razmišljao pre nego se na nešto odluči, Marinković je bio širokih gestova. Jedan od tih bila je i njegova ideja da srpski srebrni novac treba da bude na Krfu isto tako opšte primani novac kao i grčka drahma i da za to treba dozvoliti srpskoj državnoj blagajni razmenu srpskog metalnog novca u neograničenim količinama za grčke banknote „al pari". On mi naredi da objavim jedno takvo rešenje, čija je primena trajala samo nekoliko dana, jer se odmah uvidelo da nikad Grci neće hteti da dadu istu vrednost srpskom novcu, makar i metalnom, kao svom. Profitirali su poglavito grčki trgovci, koji su ranije, prvih dana dolaska Srba, kupovali kako srpske banknote, tako isto i naš metalni novac po 4 i 5 drahmi za deset dinara. Ova Marinkovićeva reforma potpuno je krahirala i mi smo onda ponovo nastavili sa politikom razmene srpskih banknota za grčke — u ograničenim količinama, koliko je bilo najnužnije za život — po kursu koji se tokom vremena stalno povećavao, počev od 6, da se posle učvrsti na sedam drahmi za deset dinara. U Francuskoj je bio odredjen zvaničan kurs za razmenu od 88 franaka za sto dinara. Kako su se tim razmenama količine srpskih banknota u opticaju sve više smanjivale, to je njihova vrednost na slobodnom tržištu stalno rasla i preko zvaničnog kursa. Pri kraju rata one su bile dostigle paritet grčke drahme i francuskog franka, to jest za 20 dinara mogao se kupiti jedan napoleon u zlatu.

U toku svog docnijeg rada na Krfu, imao sam više puta da se bavim regulisanjem i stabilizovanjem kursa srpskog novca. Ovaj rad mogao bih označiti kao „spasavanje dinara", po prvi put u svojoj karijeri u Ministarstvu finansija.

Pored dr Vojislava Marinkovića, jednom drugom prilikom upoznao sam, kao zamenika ministra finansija — opet zbog putovanja dr Ninčića u inostranstvo — Milorada Draškovića. On je bio jedan od prvaka Samostalnih radikala i zauzimao važan resor u Pašićevoj, tada koalicionoj Vladi na Krfu. Pored politike bavio se u Beogradu i bankarstvom, te je lako upoznao poslove Ministarstva finansija.

Saradnja sa njim takodje mi je ostala u vrlo prijatnoj uspomeni. On je bio izgubio jedno oko, što mu je davalo ozbiljan, strog i skoro namrgodjen izgled lica. Bio je inteligentan, veoma odlučan i energičan političar. Protivnik birokratskih metoda, čovek praktičan, sklon za proste, ali pametne solucije, kao ljudi koji su u privatnom životu, u poslovima, bankama i u industriji, stekli veliko iskustvo. Razgovori sa njim bili su kratki, koncizni, u nekoliko reči o svakom predmetu, koji bih mu imao da referišem. On me je kao činovnika vrlo povoljno ocenio, jer već posle nekoliko prvih referata, on me upita: kako to da ja, kao pisar, vršim dužnost šefa otseka, a ustvari načelnika. Objasnih mu da sam od skora u Ministarstvu finansija, pa kako je nastao rat to ministar finansija Ninčić smatra da ne treba, u ovo ratno vreme, vršiti unapredjenja civilnih činovnika i tako sam ja ostao pisar po ukazu...

— Koješta! — reče na to Drašković. Kad jedan činovnik vrši izvesnu dužnost, treba mu dati i po ukazu zvanje koje mu stvarno pripada. Zašto ta zbrka sa „vršiocem dužnosti"? Spremite odmah ukaz a ja ću predložiti Regentu da vas postavi za šefa Budžetskog otseka i obavestiću o tome Ninčića.

Tako sam svoje prvo unapredjenje u Ministarstvu finansija dobio za vreme samog rata, 1917 godine, preskočivši pri tome prvi naredni stepen, a koji je bio položaj sekretara i — što mi je naročito prijatno bilo — to unapredjenje nisam dobio od ministra, koji je pripadao istoj stranci kao ja, već od strane ministra protivne političke partije. Drašković je bio jedan od najodlučnijih protivnika Nikole Pašića. No tada je bio član koalicione Vlade pod Pašićevim pretsedništvom.

Na Krfu sam imao čast da saradjujem sa još jednim od vodećih političkih ljudi Srbije, Stojanom Protićem. Posle Ninčića on je zauzeo položaj ministra finansija.

Protić je zajedno sa Pašićem i Pačuom bio jedan od „trojke", sastavljene od tri „P", koji su stvarno upravljali Srbijom 1904—1914. Oni su se nalazili na čelu Radikalne stranke, najpopularnije i najbrojnije u narodu, a koja je, sa malim prekidom, celo to vreme bila na upravi zemlje. Ostareli i strogo parlamentarni kralj Petar I nije se ni u šta mešao.

Pašić je nesumnjivo, kao šef stranke, uživao najveći autoritet. Pored partijskih stvari, on je rukovodio spoljnom politikom naše zemlje. Protić je, medjutim imao svoj delokrug u unutrašnjoj politici. Po pravilu, zauzimao je resor Ministarstva unutrašnjih dela, bio je urednik glavnog organa Radikalne stranke i kao novinar sjajan, naročito za polemiku. Bio je dobar poznavalac engleskog parlamentarizma

i trudio se da te ideje udju i u srpski narod. Bio je odlučan pobornik slobodne štampe, ali u isto vreme i odlučan pobornik odgovornosti za ono što se piše. Te je ideje sprovodio i kroz zakone o štampi na čijo; je izradnji imao prilike da sudeluje. Nije voleo anonimnost. Po svojo; borbenosti i beskompromisnosti, otvorenosti da jasno zastupa svoje mišljenje, da svakome kresne istinu u oči, pa dopala se ona kome ili ne, on je srećno dopunjavao staloženog, smišljenog i kompromisnog Nikolu Pašića. Kad je trebalo nešto napadom razbijati, rušiti, napred je slat Stojan Protić, dok se Pašić držao u rezervi da se iskoristi do kraja breše, ako je napravljena, odnosno da se povuče i izgladi sve ako napad nije uspeo.

Uglavnom podela nadležnosti izmedju tri „P" mogla bi se ukratko ovako definisati: Pašić šef stranke i spoljna politika, Protić unutrašnja, Paču finansijska.

Ali jednom prilikom Protić je zauzimao i položaj ministra finansija i ja sam ga bio već ranije upoznao, kada sam ga, kao ministra, a ja još kao državni pitomac na studijama u inostranstvu posetio u Vrnjačkoj Banji, u koju je on imao običaj da odlazi preko leta. Tada mi je on bio dao svoje prve savete za moje studije. Sada na Krfu, on je postao moj šef. Pošto je ranije već zauzimao taj resor u Srbiji, poslovi su mu uglavnom bili poznati. On je u finansijama naročito polagao na red, poštovanje zakonskih propisa do skrupuloznosti, vodio računa o budžetskoj ravnoteži, poštovao pravo narodnih poslanika da kritikuju vladinu politiku, ali nije dozvoljavao da se zakonodavna vlast meša u upravnu. Sve odluke, koje je on kao ministar potpisivao, morale su da sadrže pozivanje na neki zakonski propis, koji ih je omogućavao ili služio kao podloga. Jednom donetu odluku nije voleo da menja i u tome pogledu bio je sušta suprotnost dr Ninčiću, koji bi mi svaki važniji telegram, tražio natrag da nešto dopuni ili ispravi, pre nego što bih ga ekspedovao. Zato sam posle — kad sam primetio taj njegov manir — na svako naknadno traženje odgovarao da je „već dockan" jer da je telegram otposlat.

Iako pod kontrolom naroda, Vladi je trebalo dati mogućnost punog vršenja svoje vlasti. Protić je taj princip primenjivao u Ministarstvu finansija, kao što je nekada ranije, u svojstvu ministra unutrašnjih dela zastupao ideju da civilna vlast ima prvenstvo nad vojnom i da, na primer, u crkvi, na službi Božijoj, u nekoj maloj provincijskoj varoši, prvo mesto pripada okružnom načelniku, a ne komandantu vojnog garnizona.

Isto onakvo poverenje, koje sam uživao kod Ninčića, Marinkovića i Draškovića, ubrzo sam stekao i kod Stojana Protića, koji me je, — slično Draškoviću — ukazom postavio za načelnika Glavnog držav-

nog računovodstva (1918). I on nije mario za „vršioce dužnosti", nego odgovorne činovnike, sa svima dužnostima, ali i pravima, kako u vreme mira, tako i u vreme rata.

Na ovaj način ja sam na Krfu, od najnižeg položaja u Ministarstvu finansija — pisara — u toku od tri godine došao do najvišeg položaja u činovničkoj hijerarhiji, do načelnika odelenja. Takvu briljantnu karijeru nije niko drugi pravio, ni pre a ni posle mene.

U isto vreme, saradjujući tri godine sa najeminentnijim srpskim državnicima onoga vremena, iz triju raznih političkih partija, ja sam imao prilike da steknem bogato iskustvo o tome kako se treba da upravlja državnim poslovima. U tome pogledu mogao bih reći kao da sam na Krfu svršio jedan fakultet više.

GLAVA 19

SOLUNSKI PROCES

Bavljenje na Krfu produžilo se više nego što smo očekivali.

Vojska je reformirana, dobila je novo odelo: jednim delom „kaki" boje, kao Englezi, a drugim delom plavo, kao Francuzi. Dobila je novo oružje iz francuskih vojnih magacina, premda je to bilo oružje starijih modela, kako je uostalom bilo i celokupno naoružanje naših saveznika, u znatnom zaostatku u poredjenju sa nemačkim. Prema onim srpskim „brzometkama", koje smo imali u zemlji, ove francuske, zastarele i dugačke puške, bedno su izgledale. Punile su se sa tri metka, dok naše sa pet.

U maju mesecu 1916, već su prvi pukovi ukrcani za Solun, gde se bio obrazovao nov savezнički front, solidno utvrdjen i koji bugarsko-nemačke trupe nisu bile u stanju da probiju. Taj se front — u polukrugu oko varoši Soluna — postupno ali stalno snažio i na njemu su se nalazile engleske, srpske, francuske i italijanske trupe. Glavnokomandujući na solunskom frontu bio je u prvo vreme francuski general Sarrail. Posle ga je na tom položaju zamenio general Franchet d'Esperey, u junu 1918. Englezi su bili na istoku, na krajnjem desnom krilu (istočno od jezera Dojran), a Italijani na krajnjem levom krilu (od Bitolja do Valone u Albaniji).

Na Krfu život je počeo da teče mirnijim i redovnijim načinom, posle odlaska vojske. Ipak, ostalo je mnogo srpskih državnih nadleštava, počev od ministarstava pa do mitropolita beogradskog Dimitrija. Obrazovano je i pozorište, u kome je Brana Cvetković igrao vidnu ulogu svojom odličnom glumom i svežim vicem. Jedan od tih bio je i onaj, kako vojni obaveznik Moša piše svojoj ženi Sari u Beograd i poručuje joj da pazi na kuću i gazdinstvo, da bude viška u svemu, samo ne u deci...

Moja sestra Nada stupila je u školu katoličkih kaludjerica „*Sacré Coeur*", gde je imala pansion i učila francuski jezik.

Kad sam je posetio u manastiru, njena „*supérieure*" mi se žalila kako još nije uspela — ni posle mesec dana — da istrebi sve vaške iz Nadine kose i pored obilne upotrebe petroleja. Izgleda da je

to u ono vreme na Krfu bio najjači hemijski preparat protiv tih životinjica.

Moj brat Dragomir stupio je u grčku gimnaziju koja se zvala *„Ekpedeftirion Kapodistrias"* gde je bio pansioner, nosio zagasito plavu uniformu sa oznakama škole i naučio perfektno grčki. Na kraju školske godine priredjena je mala svečanost na kojoj je moj brat deklamovao na grčkom jeziku jednu dirljivu pesmu koju je direktor gimnazije Vlahos specijalno bio sastavio za tu priliku. Tom ispitu pored mene i drugih zvanica prisustvovali su i ministri Ljuba Jovanović i dr Momčilo Ninčić. Deklamacija je evocirala celu tragediju srpskog naroda a završavala se stihovima:

Da li ću te još ikada videti,
Otadžbino moja draga?...

Uzbudjenje kod Ljube Jovanovića, koji je poreklom Srbin iz Boke Kotorske, bilo je tako veliko, da je prišao mom bratu, zagrlio ga i poljubio u čelo. U njegovim očima zablistale su suze.

Dragomir je uostalom postao popularan u toj školi naročito od onog vremena, kada su saveznici počeli vršiti blokadu grčkih obala da bi naterali Vladu kralja Konstantina da se opredeli za saveznike. Tada su namirnice za grčko stanovništvo postale veoma oskudne, dok smo se mi Srbi snabdevali iz bogatih savezničkih magacina te nismo oskudevali ni u čemu. Moj brat je tada povremeno nabavljao za svoju školu šećer, kafu i pirinač, radi čega je bio javno pohvaljen od svog direktora.

Da bi pak produžili dalje školovanje odlučio sam da ih odvedem u Francusku, gde se nalazila velika većina naših djaka-izbeglica. Tamo su primljeni u zavode najpre u Annecy, a zatim Dragomir u Lycee de Nice, a Nada u Beaulieu, na francuskoj Rivijeri. Tu je bila organizovana srpska gimnazija sa maturantskim tečajem za gimnaziste koji su bili završili u Srbiji pre rata četvrti razred. Predavali su naši profesori kao Ševarlić, Mika Atanasijević, Rista Karljiković i drugi, a maturanata je bilo nekoliko stotina mahom mladića i jedno odeljenje devojaka, smeštenih u vili „Matilda".

Brata i sestru posetio sam kad me je jednom prilikom, u leto 1918 godine, ministar Protić pozvao na referat u Francusku. On je jedan deo vremena provodio u Grasse-u, na jugu Francuske gde mu je bio mladji sin Dušan teško oboleo od tuberkuloze. Tamo se kod njega nalazio i stari poslužitelj Filip, koji se upravo sav bio predao da neguje bolesnog ministrovog sina. Ovaj je u njegovom naručju i izdahnuo. Žena i ćerka Protićeva bile su ostale u Srbiji. Ukoliko su cvetna polja izmedju Nice i Grasse-a na mene ostavljala veličanstven

utisak i opijali me oni divni mirisi vazduha u tom predelu fabrika čuvenih francuskih parfema, u toliko mi je teško padala borba sa smrću mladog sina Protićevog, jednog krasnog, pametnog i simpatičnog dečka. Bilo mi je užasno gledati kako avet smrti sve jače steže svoju žrtvu, dok svi mi, njegov otac, stariji brat Milan i poslužitelj Filip, stojimo tu nemoćni... Protić je ipak staloženo raspravljao sa mnom sva pitanja zbog kojih sam bio pozvat.

Posle sastanka sa ministrom u Grasse-u, obišao sam i naše finansijske delegacije u Marselju i Parizu. Naš delegat u Marselju bio je Vlada Marković, direktor Izvosne banke iz Beograda, a kao činovnik bio je zaposlen i dr Ninko Perić. U Parizu delegat je bio M. Dragićević, takodje direktor jedne beogradske banke. Obojica su bili politički prijatelji ministra Milorada Draškovića.

U Parizu sam se sastajao više puta sa Gaston-om Bouniols, koji me je ljubazno primio u svome stanu. Tu smo obnovili staro poznanstvo iz Niša.

U prolazu kroz Lyon došla je da me pozdravi Dobrila Djordjević, koja je tada bila nastavnica i šef grupe srpskih učenica u mestu Chatillon sur Chalaronne, a uskoro je i ona prešla u Nicu, u žensku školu gospodje Charoppin. Njen sin Louis služio je u francuskoj mornarici a jedno vreme bio je i na Krfu, gde smo se često vidjali i sprijateljili. Gospodja Charoppin toliko je zavolela Srbe da se posle rata bila nastanila u Beogradu i kako je imala trgovačkog smisla otvorila je radnju sa kozmetikom i uvozila francuske mirise i druga sredstva za ulepšavanje.

Život u Nici tekao je takoreći normalno: pozorišta, koncerti, music-halls. Mistinguett je bila na vrhuncu slave i sa velikim uspehom igrala u Casino de Nice. Tu sam je prvi put video i divio se njenoj umetničkoj igri i lepim nogama koje je svakog momenta pokazivala. Sa bine je silazila u publiku i delila cveće što se onda smatralo kao velika i srećna novina u pozorišnoj umetnosti.

Na frontu se ratovalo i objavljivani su opširni komunikeji raznih vojnih komandi. Tamo se tuklo i ginulo ali je pozadina bila mirna. Avioni nisu nad njom leteli, ni bombe bacali kao za vreme Drugog svetskog rata. U pozadinu, a naročito na francusku Rivijeru, slati su savezнички oficiri radi oporavka. Oni su bili predmet osobite pažnje, a naročito ženskog sveta. Zagledana su njihova odlikovanja na prsima, govorilo se o „as"-ovima avijacije, ali ceo rat, izgledalo je, kao da se vodi u nekoj drugoj dalekoj zemlji a ne u samoj Francuskoj. Ako se ne čitaju novine, zaboravi se na rat.

U septembru 1916 Rumunija se najzad rešila da podje primerom Italije i da objavi rat Austro-Ugarskoj. Nemačka, medjutim, se tako-

dje umešala u ovaj sukob i 5 septembra jedan „zeppelin“ je izvršio bombardovanje Bukurešta i time pokazao stav Kajzera. Rumuni su zatim učinili krupnu vojnu grešku što su — vodjeni nacionalnim osećanjima — prešli Karpate i požurili da oslobadjaju svoju braću u Erdelju, ostavljajući svoje zaledje i bokove nezaštićene. Napadnuta od Bugara sa juga — uz učešće nemačkih trupa pod komandom von Mackensen-a — i Austro-Nemcima sa severa, Rumunija je brzo poklekla.

Brusilov-ljeva ofanziva na ruskom frontu bila je blokirana od strane nemačkih trupa a na solunskom frontu došlo je do zastoja posle početnih uspeha u kojima su srpske trupe zauzele Bitolj i osvojile Kajmakčalan.

Bukurešt je pao 8 decembra 1916 kada je stvarni otpor Rumuna savladan. Borbe manjeg značaja nastavile su se još više od godinu dana u Moldaviji pa je tek 7 maja 1918 došlo do potpisa kapitulacije, pošto su pre njih Rusi učinili to isto u Brest-Litovsku (decembra 1917).

Nastupio je opšti zastoj na svima frontovima, uz tešku, dugu iscrpljujuću rovovsku borbu. Sjedinjene Američke Države su ušle u rat 6 aprila 1917 godine, ali njihova snaga imala je tek da se prethodno pripremi, organizuje i prebaci u Evropu. A zato, pak, trebalo je dosta vremena.

Ulaskom Amerike u rat popravio se i finansijski položaj srpske Vlade. Došli su američki krediti koji su prvenstveno trošeni na slanje pomoći stanovništvu, koje je bilo ostalo u Srbiji, putem paketa Medjunarodnog crvenog krsta u Ženevi, kao i plata i penzije državnim činovnicima.

Te pošiljke novca vršene su preko Ministarstva finansija na Krfu, pod mojim direktivama, tako da se naš posao u Ministarstvu bio veoma razvio.

Smisao za poštovanje ustavnih propisa bio je kod srpske Vlade na Krfu toliko ukorenjen da je Nikola Pašić pozvao Narodnu skupštinu na zasedanje, pa su sednice održavane uz primenu svih formalnosti Ustava i Poslovnika o skupštinskom redu. Nije izostala ni kritika opozicije. Ona je posle zahtevala da se sednice ne drže na Krfu, nego u Nici, medju „izbeglim srpskim narodom“. Ovo je dalo povoda raznim duhovitim šalama na račun opozicije, jer je ona pretstavljala kao da je život mnogo teži u Nici nego na Krfu, gde ministri „uživaju“, dok se narod „muči“... na francuskoj Rivijeri. Pošto širi krugovi našeg naroda u Srbiji nisu znali da uporede kakav je stvarno život u Nici, a kakav je na Krfu, opozicija je mislila da može proći i sa takvom kritikom. Ustvari narodnim poslanicima bilo je prijatnije živeti u Francuskoj ili Italiji, a dolazak na Krf, usled razvijene aktivnosti nemačkih podmornica bio je uvek podvig skopčan sa puno rizika.

Ja sam bio izradio „Završni račun za 1916 godinu“, tako da je Narodna skupština imala tačnu sliku našeg ratnog finansiranja.

Meseci su, medjutim, prolazili a do pobede saveznika nije još dolazilo. Uopšte uzev nije se moglo ni blizu predvideti kada će do nje doći.

Ministar Ninčić je bio kupio, odmah po dolasku na Krf, nov auto za ministarstvo u Parizu, kod firme Peugeot. To su bila za ono vreme vrlo moderna, udobna i lepa kola i ministar je bio ljubazan da mene, kao i mog brata i sestru, češće nedeljom izveze u okolinu, a naročito u Paleokastritzu i druga udaljenija mesta, koja bih ja inače teško mogao dostići plaćajući fijaker, popularno ali za moje finansije prilično skupo prevozno sredstvo.

Stanovnici su, medjutim, obično jahali na magarcima, poneki put i po dvoje njih na jednom. Uostalom, stanovništvo su mahom sačinjavali siromašni seljaci, koji su u varoš dovozili zelen, voće i mleko. Inače su gajili masline, koje su bile glavni deo privrede na ostrvu. Bilo je drveća starog više stotina godina i njihova sopstvenost se utvrdjivala ne po površini zemljišta nego po broju stabala. Svako je stablo pretstavljalo veliku vrednost i bilo je obeleženo crvenim brojevima. Maslinke, kao prijatan i hranljiv plod, jele su se vrlo mnogo kao hrana po kućama. Naši vojnici su, vica radi, dirali Grke da jedna maslinka za stolom obidje sve ukućane... Svak je zadrži malo u ustima, posisa pa pruži drugom do sebe.

Pri povratku sa tih nedeljnih izleta, dr Ninčić je, zamoren šetnjom i svežim vazduhom, obično mirno dremao u kolima, dok smo nas troje pobožno ćutali da ga ne probudimo.

Sećam se da mi je jednom prilikom rekao kako pobeda saveznika nije izvesna i da je moguće da se rat završi sa „remijem“. To me je jako iznenadilo, jer dotle nije bilo kod mene ni trunke sumnje da saveznici neće biti pobednici.

Ta pesimistička rasmatranja svakako nisu bila samo njegova i ja mislim da i u tome razlogu treba tražiti jedno od objašnjenja celog onog vojnog procesa, koji se za vreme rata vodio u Solunu i koji je docnije dobio naziv „Solunski proces“.

Taj dogadjaj izazvao je mnoge poremećaje i on se održavao kao zagonetan problem godinama i godinama. Čak i pod režimom maršala Tita, ponovo je pokrenut ceo taj proces (1954) da se posle 37 godina „definitivno likvidira“. Jedini od preživelih osudjenika iz Soluna, pukovnik u penziji Lazić, opet je seo na „optuženičku klupu“, i doživeo satisfakciju da ga ovaj novi, u Beogradu improvizirani sud, „oslobadja krivične odgovornosti“. A on, kao da je samo još čekao na tu zakasnelu rehabilitaciju, ubrzo posle ovog novog procesa, otišao je na onaj drugi, bolji svet...

Postanak cele te istorije za vreme rata u Solunu, nalazi se u optužbi da je jedan srpski četnik, po imenu Rade Malobabić, čovek dosta mračne prošlosti pokušao da izvrši atentat na princa regenta Aleksandra, prilikom njegove vožnje u okolini Soluna. Šofer, Francuz, tvrdi da je čuo pucanj od ispaljenog metka iz puške.

Ovo je dalo povoda, u proleće 1917, zamašnoj istrazi koja je obuhvatila veliki broj naših oficira, poznatih članova tajne organizacije pod imenom „Crna Ruka".

U to vreme ministar vojske, general Terzić i ministar unutrašnjih dela Ljuba Jovanović, bili su detaširani u Solun, dok je Pašić sa ostalim članovima Vlade ostao na Krfu.

U Ministarstvu unutrašnjih dela na Krfu, bio je, kao veza izmedju ministra Jovanovića i pretsednika Pašića, načelnik Rada Filipović. On je lično šifrovao i dešifrovao sve poverljive telegrame. Tako su ta dva ministra u Solunu bili u stalnom ličnom kontaktu sa regentom Aleksandrom i opšte je uverenje bilo da celim procesom rukovodi Ljuba Jovanović po instrukcijama „odozgo". Mislilo se na princa Regenta.

U Srbiji, „Crna Ruka" je bila neka vrsta vojne patriotske organizacije, sa ciljem oslobodjenja Srpstva i sa geslom „Ujedinjenje ili Smrt". Ona je radila ono što Vlada i srpske vlasti nisu mogle ni smele da rade zbog medjunarodnih obaveza i obzira. Tu je, naprimer, spadalo slanje četnika u srpske krajeve pod turskom vlašću, zatim veza i dostavljanje raznog propagandnog i drugog materijala sličnim udruženjima u Bosni i Hercegovini, itd. Ali je organizacija imala i svoje unutrašnjo-političke ciljeve, koji su bili usmereni na osvajanje vlasti u zemlji.

Ova druga tačka morala je da izazove otpor i neprijateljstvo kod dva redovna ustavna faktora: Regenta, kao vršioca kraljevske vlasti, i Pašića, kao pretsednika Vlade, to jest, legalnog pretstavnika naroda, izabranog putem slobodnih izbora.

Pašić, razume se, po svojim demokratskim shvatanjima, bio je odlučno protivan svakom mešanju vojske u politiku.

U noći 12 juna 1903 godine oficiri su izvršili prevrat, ubivši kralja Aleksandra Obrenovića i kraljicu Dragu, ali su oni bili u isto vreme i dovoljno mudri, ili nedovoljno jaki, te nisu prigrabili vlast u svoje ruke, nego su je predali pretstavnicima političkih stranaka. Na protest Engleske oni su čak bili uklonjeni sa svih viših položaja u vojsci, a neki i penzionisani.

Engleska je bila prekinula diplomatske odnose sa Srbijom zbog ubistva Kralja i Kraljice, a kralju Petru I je poručeno iz Londona da će se odnosi obnoviti samo ako se prethodno uklone iz Dvora i sa

viših položaja u vojsci svi istaknuti zaverenici. Da ih spase kralj Petar se obratio za intervenciju ruskom Caru i italijanskom Kralju (koji je bio pašenog kralja Petra, jer su obojica bili oženjeni ćerkama crnogorskog kralja Nikole I). Prilikom zajedničke audijencije ruskog i italijanskog ambasadora kod engleskog kralja Eduarda VII, ovaj im je odgovorio, da ne može usvojiti njihov predlog jer je ubistvo kralja Aleksandra i Drage bilo tako grozno, da je ostavilo dubok utisak na javno mnenje u Engleskoj.

„A vi znate — rekao je Kralj — da moja Vlada mora da vodi računa o javnom mnenju u zemlji. Osim toga ja imam, takoreći, i jedan lični razlog. „*Mon métier à moi est d'être roi.*" Kao što vidite mi pripadamo jednom istom „esnafu", kao radnici ili zanatlije. Ja ne mogu da budem ravnodušan povodom ubistva jednog člana moje profesije, ili, ako hoćete, jednog člana mog esnafa. Mi bismo bili primorani da obustavimo svoje poslovanje, ako bismo, mi kraljevi, smatrali da ubistvo jednog vladara ne povlači za sobom nikakve posledice. Žalim, ali vi vidite da ja ne mogu da učinim ono što vi želite od mene da uradim." (W. H. Edwards, *The Tragedy of Edward VII, London*, 1928, pp. 225/6)

Najzad se kralj Petar našao prinudjen da usvoji engleske zahteve i tako su ti odnosi 13 juna 1906 bili obnovljeni. Medjutim, ni kralj Petar I, kao ni njegov sin kralj Aleksandar, nikad nisu bili primljeni na engleskom Dvoru pošto se u Londonu smatralo da oni sede na „krvavom prestolu".

U Solunu je istraga ustanovila da organizacija „Crne Ruke" zaista postoji i da su zbilja postojale ideje o eventualnoj smeni Pašićeve vlade. Tvrdilo se da je čak bila sastavljena i lista ministara. na kojoj je moj raniji šef Avram Lević figurirao kao budući ministar finansija. Ovo ga je definitivno upropastilo, ne samo kao ministra, nego i kao načelnika Ministarstva finansija, koji je položaj dotle, bar formalno, zauzimao. On je tada bio penzionisan.

Prema tome za Pašića je ovaj „atentat", stvarni ili izmišljeni, bio dobro došao za jedan potpuni obračun sa „crnorukcima", čiji je šef bio major Dimitrijević-„Apis". Ovaj je igrao vidnu ulogu i u oficirskoj zaveri, koja je 1903 uklonila sa prestola poslednjeg Obrenovića. Ta zavera značila je mešanje vojske u politiku, a Pašić nikako nije želeo da se to još jednom ponovi. Pretenzije „crnorukaca" išle su daleko. Njihovo mešanje u državne poslove osećalo se, naročito od svršetka balkanskih ratova, kada je prestiž vojske bio uzdignut do vrhunca. Ponašanje „Apisa" bilo je skoro izazivačko. Pašić je strpljivo podnosio sve dok nije došao momenat za obračun, kao ono kad lovac na visoku divljač u šumi strpljivo čeka da mu životinja dodje na nišan i domet...

Što se tiče regenta Aleksandra, dok je on bio samo drugorodjeni sin kralja Petra I Karadjordjevića, a ne naslednik prestola, on je izgledao slabunjav, bled i mršav dečko zadubljen u biblioteku i knjige. Pravi „književni moljac". U ratovima, medjutim, prvo Balkanskim pa Svetskom, on je već sebe smatrao da je postao veliki vojskovodja. A što su ti ratovi uspešno vodjeni, on nije smatrao da, u vojničkom pogledu, prva zasluga pripada šefu glavnog štaba, kao i šefu štaba I Armije, koju je Aleksandar formalno vodio, a, u političkom pogledu, iskustvu i mudrosti Nikole Pašića, koji je te ratove *politički* unapred bio pripremio i omogućio vojničke pobede koje su posle došle, blagodareći, razume se, sjajnim kvalitetima srpskog vojnika. Pašić je 1912, da bi tukao Turke, obezbedio savez Grka i Bugara. Zatim, 1913 godine, da bi tukao Bugare, postigao savez Grka i Rumuna.

Ta tudja politička i vojnička slava, medjutim, probudila je kod mladog regenta Aleksandra ambiciju, da on dodje na vodeći položaj u državi. Na ovome putu prva smetnja bili su baš ti oficiri, „crnorukci", jer su to bili ljudi borbeni, smeli, preduzimljivi, patriote, doduše na svoj način, ali ipak patriote, i oficiri kao i on; ambiciozni kao i on.

Tako je Solunski proces trebalo da posluži regentu Aleksandru za rušenje svakog drugog uticaja u vojsci, kako bi ostao samo njegov sopstveni.

U drugom redu, razlog za uništenje „crnorukaca" možda je bio i u njihovom učestvovanju u sarajevskom atentatu juna 1914. Bilo je verzija da regent Aleksandar pomišlja na „*stale mate*", o čemu mi je dr Ninčić govorio, i da je održavao neke kontakte radi eventualnog separatnog mira. Bilo je nekih pokušaja od strane saveznika sa Bečom, što je doduše Clemenceau odlučno demantovao. U tome slučaju nerešenog rata ili separatnog mira, položaj Srbije biće jači ako može da kaže da je ona već sama likvidirala saučesnike sarajevskog atentata.

Posle dužeg sudjenja (od 25 marta do 5 juna 1917), bili su osudjeni na smrt pored atentatora još i djeneralštabni major Aleksandar Dimitrijević, zvani „Apis" i Ljubomir Babić. Njihove molbe za pomilovanje bile su odbijene i kazna nad njima je izvršena u blizini Soluna. Ostali su osudjeni na kazne robije do 20 godina, a veliki broj oficira, članova organizacije, bio je penzionisan ili smenjen sa važnijih položaja. Za izdržavanje robije osudjenici su dovedeni na malo ostrvo *Pontikonissi*, u jednom krfskom zalivu. Böcklin je slikao to živopisno ostrvce i ta slika je poznata pod imenom „*Toteninsel*" (ostrvo mrtvih) i tako su ga Srbi posle i zvali, da bi još više potencirali tragičnu sudbinu oficira sudjenih u Solunu.

Objava presuda u Solunskom procesu bila je dočekana u skoro celokupnoj stranoj javnosti sa velikim negodovanjem. Smatralo se da

su kazne preterano oštre. Svi ministri neradikali podneli su ostavke. Princ Regent je, medjutim, podržao Pašića. Ostavke drugih ministara uvažene su, a Pašić je obrazovao čisto radikalski kabinet. Opozicione stranke — kojima se pridružuje i jedna manja grupa radikala — napušta sednice Narodne skupštine, u kojoj je Pašić od nekih ozlojedjenih opozicionara nazivan „ubicom" i „demonom srpskog naroda".

Na upražnjene položaje u vojsci princ Regent je postupno dovodio sebi odane ljude. U ovom poslu pomagao ga je Petar Živković, komandant Kraljeve garde, koji je onda smatran kao šef druge oficirske grupe, Kralju verne „Bele Ruke", koja je imala za zadatak da suzbije uticaj „Crne Ruke".

Živković je pripadao grupi zaverenika od 29 maja 1903, ali kako je onda bio mlad potporučnik, nije ga obuhvatila vladina odluka o penzionisanju svih viših oficira. Fatalne noći bio je na straži, u Dvoru i njegova je dužnost bila da otvori spoljašnju dvorsku gvozdenu kapiju, pošto je, kao dežurni oficir, imao ključ kod sebe. Kad su zaverenici došli u dva sata noću pred kapiju, Petar Živković je bio uplašen i toliko drhtao, da nije mogao da pronadje rupu od ključaonice iznutra, pa je, na protest nervoznih zaverenika spolja, proturio ključeve kroz rešetke od kapije da je zaverenici sami otvore i izvrše nameravano ubistvo Kralja i Kraljice.

Šta se dogadjalo te noći meni je o svemu opširno pričao jedan od učesnika, tadašnj poručnik, a docnije generalni konzul u Njujorku i ministar Jugoslavije u Tirani, Radoje Janković. On je takodje kao crnorukac bio osudjen u Solunskom procesu, u kontumaciji, na 20 godina bije.

Zaverenici su dugo lutali po dvorskim odajama, dok najzad nisu pronašli tajno odeljenje u kome su se bili sakrili Kralj i Kraljica. Kad su zakucali na tapetna vrata u zidu, čuo se Kraljev glas:

— Ko je?

Spolja je odgovorio Kraljev adjutant, zvani „lepi Laza" koji nije bio u zaveri, ali su ga zaverenici naterali, da se obrati Kralju i pozove da izadje:

— Vaši verni oficiri! Otvorite, Vaše Veličanstvo!

Kralj je poznao glas svoga adjutanta i otvorio tajna vrata. Stajao je u pižami pored Kraljice, koja je bila u spavaćoj košulji.

„Verni oficiri" nisu, medjutim, ništa rekli nego su iz spremnih revolvera izrešetali tela Kraljevskog para. Onda su ih još proboli sabljama, i najzad, onako polugole, bacili kroz prozor u dvorište, da bi se narod uverio o njihovoj smrti, te da se niko ne bi u njihovu odbranu digao.

Prvi zvaničan komunike, izdat tog jutra, glasio je da su Kralj

i Kraljica, u uzajamnoj borbi, oboje poginuli. Malo docnije, cela zemlja saznala je pravu istinu.

Ti zaverenici od 29 maja sačinjavali su docnije. znatnim delom, i organizaciju „Crne Ruke". Medju njima glavnu ulogu igrao je „Apis". Verovatno su i zbog toga oni bili teški princu Regentu. Oni su smatrali da im je on, kao uostalom i cela dinastija Karadjordjevića, „*dužnik*" za ono „patriotsko delo" od 29 maja... Niko, medjutim. ne voli da bude nečiji dužnik, a najmanje da kralj duguje nekome za svoj presto. Shodno učenju Makijavela, on ih je likvidirao.

Posle prvog čina ove drame, koja počinje sudjenjem u Solunu, kada su neprijatelji, kako princa Regenta tako i Pašića, bili uništeni, ova dva čoveka našla su se jedan prema drugom, lice u lice. I kada je, posle streljanja Apisa, mladi princ Regent prvi put sreo svog sedog pretsednika Vlade, verovatno da je u sebi rekao ono, što i mladi Rastignac u Balzac-ovom romanu, kada je posle pogreba starog „père Goriot", gledajući pun mržnje na Pariz, koji nije hteo da ga primi u svoje društvo:

— *A nous deux, maintenant!*

Posle Solunskog procesa počinje borba princa Regenta protiv Nikole Pašića, borba koju je Aleksandar vodio — prvo zavijeno a posle sve otvorenije — protiv svog i narodnog dobrotvora, bez milosti i poštede, jer mu je Pašić bio druga i velika prepreka za ostvarenje njegovog sna da bude jedini gospodar u zemlji. Nasuprot Pašićevoj tezi da je „narod izvor i utoka vlasti", Aleksandar je težio da on bude taj izvor i ta utoka.

GLAVA 20

PRIPREME ZA POVRATAK U ZEMLJU

Bez obzira na peripetije na ratištima, koje su često bile poražavajuće za našu stvar, mi smo svi, ipak, duboko verovali u pobedu saveznika, pa prema tome i Srbije. Ni boljševička revolucija u Rusiji, oktobra 1917 i njen separatan mir sa Nemačkom, nisu mogli da pokolebaju to uverenje. Jer na mesto Rusije kao saveznik bile su stupile u rat, aprila 1917, Sjedinjene Američke Države, čiju smo snagu, prvo finansijsku pa onda vojničku, ubrzo imali prilike da osetimo. Hiljade i hiljade sjajnih momaka američke vojske, u punoj mladalačkoj snazi i savršenoj modernoj vojničkoj opremi, prevoženi su iz Severne Amerike u Francusku. Mi smo instinktivno osećali da toj svežoj snazi ljudskoj i takoreći neograničenom industrijskom potencijalu SAD neće moći zadugo da odole premorene nemačke divizije, koje su prebacivane sa fronta na front, da „zapušavaju rupe" svojih slabih saveznika Austro-Madjara, Bugara i Turaka. Počelo se pomišljati šta da se radi kad očekivana pobeda naša bude postala stvarnost.

Kao što smo ranije videli, već u Nišu (7 novembra 1914), srpska Vlada je postavila kao ratni cilj borbe srpskog naroda: „oslobodjenje i ujedinjenje sve naše braće Srba, Hrvata i Slovenaca". I dok se princ regent Aleksandar stalno nalazio na solunskom frontu, medju generalima i vojnicima, bodreći moral srpske vojske, spremajući je za ofanzivu, dotle se pretsednik Vlade Nikola Pašić posvetio političkoj strani „oslobodjenja i ujedinjenja".

Taj njegov rad doveo je do potpisa „Krfske Deklaracije", 20 jula 1917 godine.

Postanak Krfske Deklaracije treba tražiti, s jedne strane, u pomenutoj izjavi pretsednika Pašića u Nišu, a, s druge strane, u sličnim izjavama Jugoslovenskog odbora, osnovanog u Londonu 1 maja 1915, od strane uglednih političkih ljudi iz srpskih, hrvatskih i slovenačkih krajeva austro-ugarske Monarhije. U svom prvom memorandumu, upućenom francuskoj, engleskoj i ruskoj Vladi 6 maja 1915, Jugoslovenski odbor izjavljuje da „čitav jugoslovenski narod, Srbi, Hrvati i Slovenci, svi mi očekujemo od ovog rata ujedinjenje sviju narodnih

delova i čitavog svog teritorija u jednu nezavisnu državu". Za borbu Srbije i Crne Gore, Odbor veli da to „nije borba osvajačka" nego da su te „dve srpske države protagonisti u oslobodjenju svih Jugoslovena", te i „Jugoslovenski odbor" ima zadaću „zajemčiti našu narodnu egzistenciju na našem ujedinjenom zemljištu".

Vodeću ulogu u ovom Odboru imao je dr Ante Trumbić, Hrvat iz Dalmacije, advokat i poslanik u dalmatinskom pokrajinskom Saboru. Medju ostalim članovima nalazili su se: dr Hinko Hinković, Franjo Supilo, Ivan Meštrović, dr Ljuba Leontić, Milan Marjanović, Nikola Stojanović, Ivo Vojnović.

U leto 1917 završen je rad na Krfu i sastavljena zajednička deklaracija srpske Vlade i Jugoslovenskog odbora, koja je potpisana 20 jula 1917 i dobila u istoriji ime „Krfska deklaracija".

Deklaracija ima jedan uvod koji ovako počinje:

„Na konferenciji članova prošlog koalicionog i sadanjeg kabineta Kraljevine Srbije i pretstavnika Jugoslovenskog odbora sa sedištem u Londonu, koji su dosada paralelno radili, a u prisustvu i uz saradnju pretsednika Narodne skupštine, izmenjane su misli o svima pitanjima, koja su skopčana sa budućim zajedničkim državnim životom Srba. Hrvata i Slovenaca.

„Srećni smo, što i ovom prilikom možemo konstatovati da je medju članovima konferencije i ovoga puta vladala jednodušnost u svima pitanjima budućeg zajedničkog državnog života."

U Deklaraciji se izlaže da država Srba, Hrvata i Slovenaca ima da bude slobodna, nezavisna kraljevina sa jedinstvenom teritorijom i jedinstvenim državljanstvom. Biće ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karadjordjevića, itd.

Na kraju se veli da će Ustav, koji će posle zaključenja mira doneti Ustavotvorna skupština, biti „osnova celom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava i po njemu će se uredjivati celokupni državni život.

„Ustav će dati narodu i mogućnost da razvije svoje posebne energije u samoupravnim jedinicama, obeleženim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama.

„Ustav se ima primiti, u celini, u Ustavotvornoj skupštini brojno kvalifikovanom većinom."

Kao što se u uvodu Deklaracije vidi, Vlada koja ga je potpisala, bio je homogeni radikalni kabinet, jer su druge partije — kako je ranije pomenuto — bile istupile iz koalicije.

Od aktivnih učesnika u sastavu Krfske deklaracije, pored srbijanskih političara koje sam već od ranije znao, upoznao sam i neke van Srbije, izmedju ostalih i Tresić Pavičića. Inače u Ministarstvu finan-

sija dolazili su mi do ruku razne lične molbe pojedinih članova Jugoslovenskog odbora i pre nego što su došli na Krf. Njih mi je najviše dostavljao lično Stojan Protić i skoro uvek su bile njegove instrukcije da se povoljno reše te prestavke. Primetio sam, da mu je bilo veoma stalo do toga, da oni budu zadovoljni radom Ministarstva finansija.

Na Krf je došao i francuski opunomoćeni ministar Auguste Boppe. Od ministra Ninčića bio sam odredjen da izveštavam Boppe-a o važnijim odlukama naše Vlade i da mu se uopšte nadjem pri ruci za pitanja koja ga interesuju. On je obično tražio da mu iz „Srpskih Novina" prevodim važnije vladine ukaze, zatim po koji novinarski članak i onda me molio za izveštaje o radu Vlade, Narodne skupštine i drugim političkim pitanjima. Bio sam kao neka vrsta „*officier de liaison*" izmedju francuskog poslanstva i naše Vlade. Što je za ovu stvar izbor pao na mene, mislim da je jedan od razloga bio moje savršeno poznavanje francuskog jezika i što sam radio u Ministarstvu finansija. Francuska Vlada je bila veoma zainteresovana za naše finansijsko stanje, jedno što je idalje davala novčanu pomoć srpskoj Vladi, a drugo, što su raniji srpski državni zajmovi skoro isključivo bili plasirani u Francuskoj, preko francuskih privatnih banaka *(Société Financière d'Orient, Banque Ottomane, itd.)* medju francuske gradjane. Jedan deo francuske novčane pomoći išao je na isplatu tih kupona. Blagodareći tome, francuski porteri srpskih zajmova, dobijali su svoje kupone najurednije isplaćivane, što nije bio slučaj sa drugim balkanskim državama. Srpska Vlada takodje je i sama mnogo polagala na urednost ovih plaćanja, da bi se održao dobar glas srpskom kreditu. Videli smo kako se u Nišu dr Paču u tome pogledu zalagao čak i za nemačke portere, a kako li tek neće za francuske.

U toku 1918 ja sam u Ministarstvu finansija, na Krfu, spremao buduću reformu naše finansijske službe, a za osnovicu svoje reforme uzeo osnovne linije francuskog zakonodavstva. Zakon o državnom računovodstvu bio je ranije već donet. On je radjen sa modernim shvatanjima finansijske nauke i u skladu sa demokratskim Ustavom Kraljevine Srbije od 1903, koji je tada važio, a koji je ustvari bio stari Ustav od 1888, delo Radikalne stranke. Tako je taj zakon predvidjao da se državni budžet ima donositi svake godine, putem zakona (t. j. po odobrenju Narodne skupštine) sa najširom primenom principa javnosti i jedinstva budžetskog. Kontrolu rashoda, i to preventivnu, vršila je jedna nezavisna ustanova, „Glavna kontrola", ustvari kao organ zakonodavne, a ne upravne vlasti.

U saglasnosti sa tim Zakonom o državnom računovodstvu odvojio sam rad na razrezivanju poreze od rada na samoj naplati, itd. Ali ne samo da sam napisao nove pravilnike, nego sam za svaku okružnu i

finansijsku upravu u Srbiji spremio i štampao sve knjige, formulare, i za svaku od njih odredio posebni sanduk, u koji su bile smeštene sve te stvari, čak do hartije za pisanje i upijanje... Sve je tako bilo spremljeno, jer sam znao da idemo u opustošenu zemlju, gde se po kancelarijama neće naći ništa za početak rada. A finansijske ustanove, ne toliko zbog primanja, koliko zbog plaćanja, morale su odmah da funkcioniraju, da vrše isplate zaostalih plata i penzija, invalidskih potpora, te da se, dolaskom Vlade u zemlju, odmah oseti neki napredak i boljitak...

U to vreme došao je na Krf, pušten iz nemačkog ropstva, preko Švajcarske, u zamenu za druge ranjene ili bolesne vojnike, dr Živko Topalović. On je držao nekoliko predavanja u mesnom pozorištu i kako je bilo poznato da je on socijalist, pa prema tome i internacionalist -- što je verovatno olakšalo njegovo puštanje iz ropstva -- patriotska sadržina Topalovićevih predavanja povoljno je dejstvovala na našu publiku. Tada sam i ja, prvi put posle našeg zajedničkog bavljenja u Berlinu, ponovo obnovio staro prijateljstvo, svakako samo lično a ne i političko.

Ja sam bio prezauzet poslom u Ministarstvu finansija. Razume se da niko nije pazio na radno vreme. Svaki je smatrao da samim tim što nije na frontu, ima da uloži sve svoje snage i sve svoje vreme radi onih, koji žive po rovovima i u zemunicama. I kako obično biva, oni koji su bili na višim položajima radili su još više nego oni na nižim. To je bio slučaj i sa mnom. Kancelarijski rad nije prestajao kada bih dockan uveče napustio nadleštvo. Pisanje važnijih referata radio sam u hotelskoj sobi, jer sam oduvek imao običaj da pišem noću. Negde sam bio pročitao da je bolje pisati u to vreme, jer je onda čovečiji rečnik bogatiji. Preko dana se čuje ili pročita toliko reči, od kojih mnogo i novih, i zato se uveče to nekako skupi, kao rezerva, za potrebu pisanja. Da li je ta teorija tačna ili ne, nisam ispitivao, ali sam je usvojio, ako ni za šta drugo, a ono da pravdam što sedim dugo u noći za pisaćim stolom i što onda, prirodno, nikad ne mogu rano da ustanem. No moje radno vreme na Krfu, a i posle u životu, po pravilu je iznosilo 12 sati dnevno.

Naravno izvesna razonoda i odmor, ipak, su bili potrebni. To je za mene bila nedelja, ako ne uvek i pre podne (pošto sam poneki put radio i nedeljom pre podne) a ono uvek popodne.

U te časove prijatnog odmora ubrajam pomenute izlete sa dr Ninčićem, šetnje u društvu nekoliko krfskih familija, a docnije najviše sa porodicom Gazzi.

Jean Gazzi bio je sopstvenik hotela u kome sam ja, kao i cela srpska Vlada, bili otseli. Bio je rodjeni Grk, koji je dosta putovao i

odlično govorio nekoliko stranih jezika. Njegova žena Klara, bila je rodom iz Berlina, od jedne poznate porodice. Njen otac, Karl Stangen, bio je tada u Berlinu, ono što je posle njega bio Cook u Evropi. t. j. vlasnik agencije za putovanje i turizam. Ime Karl Stangen zabeleženo je u nemačkim enciklopedijama tog vremena. Njegova specijalnost bila su putovanja na Bliski Istok: Carigrad, Mala Azija, Damascus, Egipat, Sredozemno More, Grčka. U tome cilju organizovao je čitave ekspedicije i karavane, koji su tamo, gde nije bilo parobroda ili železnica, upotrebljavali mazge i kamile.

Pri jednom od tih putovanja prošla je i mlada Klara Stangen kroz Krf, gde se u nju zaljubio Jean Gazzi. Trebalo je posle toga punih pet godina dopisivanja i najzad i jedno putovanje Gazzi-jevo u Berlin. pa da ubedi devojčine roditelje da puste svoju ćerku da se uda u jedno tako udaljeno mesto, kao što je onda Krf značio za Berlin.

Jean i Klara Gazzi imali su petoro dece: dva sina, Ernesto i Spiro, i tri kćeri: Giovanna, Sapho i Avgusta. Ernesto je studirao, kao i ja, u Berlinu, *Handelshochschule* i poznavao profesore, koji su i meni i njemu predavali. To nas je približilo. Nedeljom popodne gospodja Gazzi zvala je po koji put na čaj mene sa mojom sestrom i bratom. Pokazivala je puno simpatija za stradanje naše porodice, osobito za ono dvoje dece, odvojenih od svojih roditelja. Nekoliko godina docnije, gospodja Gazzi mi je pričala, kako nas je pozvala prvi put na čaj, jer joj je to sugerirao njen muž: „Pozovi ih — rekao je on — strašno bedno izgledaju...“

Posle rastanka sa otadžbinom, posle prelaska preko Albanije i prvog kontakta sa surovom stvarnošću ratnog i izbegličkog života, ovaj susret sa familijom Gazzi delovao je na mene kao neki prijatni melem. Uz sve to dolazila je i ona familijarna atmosfera u toj kući. Uzajamna ljubav i poštovanje izmedju roditelja i dece, s jedne strane, braće i sestara izmedju sebe samih, s druge strane, te tako savršene odnose, retko sam igde video pre i posle Krfa.

Ćerke su bile vrlo muzikalne, sve tri su odlično svirale klavir. Kad su bile crkvene ili domaće svečanosti, onda bi se oko klavira svi skupili. Najstarija ćerka bi zauzimala mesto za klavirom, a majka i ostale dve pevale bi sve tri zajedno. Njihova pesma o Božiću 1917

„Stille Nacht, heilige Nacht...“

čini mi se još mi struji po ušima i izražava ono pobožno sećanje na Rodjenje Hristovo.

Od tri ćerke najmladja — i za moj račun — najlepša, bila je Avgusta. Prvi put sam je sreo, još nekako ubrzo po dolasku, u hotelskoj bašti, dok je razgovarala sa mojom sestrom i bratom. Upravo blago-

dareći njima, upoznadoh se sa mladom gospodjicom Gazzi. Ona je te godine svršavala gimnaziju. Kad se pretstavismo, crvenilo joj lako obli lice. Kao da je još onda predosećala da će ovo poznanstvo biti „fatalno“ za nju, to jest da je tog dana upoznala svog budućeg supruga... Moram priznati da je to crvenilo privuklo moju pažnju i ja ga više nisam zaboravio. Ja sam nekako u tome gledao neki predznak sudbine. Svakako bilo mi je jasno da sam izazvao neki utisak. Kakav, to nisam mogao znati, ali ja sam bio sklon da ga protumačim u svoju korist.

Kad smo se malo bolje upoznali, u toku vremena, pravilo je bilo da nedeljom šetamo popodne duž mora, lepo izgradjenom obalom za šetnje pešaka, u kraju koji se zove Gariza. Posle šetnje došao bih kod kuće na čaj, „u familiju“, zatim bismo ostali sami nas dvoje i odavali se muzici. Ja sam od nje najviše tražio da svira valcere od Chopin-a. Posle se izdadoh da ja znam violinu i onda počeše „komadi za violinu i klavir“. Ja već odavno nisam svirao i teškom mukom sam uspevao da ne grešim mnogo. Te greške ipak mora da su bile užasne za fino muzikalno uvo kao što je Avgustino, jer mi je posle — mnogo godina posle udaje — primetila da sam po pravilu kod visokih tonova uvek svirao ¼ tona više ili niže od onoga kako je trebalo da se svira... Ja sam, medjutim, u ono vreme uobražavao da joj svojim sviranjem na violini jako imponiram i da joj moji umilni tonovi idu pravo u srce. Docnije sam doznao da joj je moja violina samo parala uši i da je trebalo vrlo mnogo vereničkog strpljenja pa da mi to ne kaže još onda. Svakako je osećala koliko bi me to razočaralo pa me je štedela, a ja ne znajući kako loše sviram, revnosno sam zloupotrebljavao njeno strpljenje.

Poneki put sam svraćao kod njih na razgovor i posle večere, kada je gospodja Gazzi volela da vodi čisto političke razgovore. Ona je mnogo čitala sve što se piše po novinama, trudila se da dobije strane listove — što sam joj ja češće nabavljao — i onda bi počinjala da raspravlja svetske probleme. Iako je bila Nemica po rodjenju, govorila je tako da ne povredi moje osećanje ili moje mišljenje i više je govorila o ratu sa humane tačke gledišta, o nesrećama koje rat sobom donosi za celo čovečanstvo, za pobedjene kao i za pobedioce.

U proleće 1918 na ratištima u Evropi još nije bila osigurana pobeda Saveznika. Šta više situacija je izgledala vrlo ozbiljna.

Krajem oktobra 1917 Italijani su pretrpeli težak poraz kod Caporetto. Ali je brza pomoć Saveznika u vidu francuskih i engleskih trupa, povratila situaciju na frontu. Sami Italijani, pak, izvukli su bili potrebnu lekciju iz ovog poraza. Obrazovana je bila koaliciona Vlada pod pretsedništvom Orlando-a. Baron Sonnini bio je ministar spoljnih po-

slova, Nitti državnog trezora, general Alfieri vojske, a admiral Del Bono marine. Unutrašnje partijske borbe su obustavljene. Pobedom kod Caporetto-a Centralne sile nisu uspele da slome moral italijanskog naroda, kako se to računalo. Narodno jedinstvo bilo je uspostavljeno i volja za otporom ojačana.

Poslednji pokušaji Austro-Nemaca protiv Italijana učinjeni su krajem maja 1918. Neprijatelj nije postigao željeni cilj svojom ofanzivom, koja je trajala oko mesec dana i bila puna dramatičnih preokreta, napada i kontranapada. Na dan 22 juna Austro-Nemci počeše povlačenje natrag preko reke Piave, gde ih je laka italijanska artiljerija zasipala svojom vatrom.

U tim borbama učestvovala je i jedna čehoslovačka divizija, obrazovana od austrijskih zarobljenika češke i slovačke narodnosti.

Pobeda na reci Piave bila je prekretna tačka u istoriji ovog rata, u godini 1918. Od tog momenta ofanzivna snaga Austro-ugarske monarhije bila je definitivno slomljena. I dok se na francuskom frontu razvijala nova i uspešna nemačka ofanziva, ova italijanska pobeda posle poraza kod Caporetto-a i posle sloma carske Rusije (primirje nemačko-rusko od 15 decembra 1917), kao i čitavog niza drugih neuspeha, primljena je kod svih saveznika sa velikim oduševljenjem.

U Francuskoj, u to doba, linija borbenog fronta išla je od Verdun-a na Reims, Soissons i Arras. Svi su ovi gradovi bili u rukama francuskih trupa, ali je Soissons udaljen od Pariza svega nekih 90 km u vazdušnoj liniji. Top teškog kalibra, koga su Francuzi nazvali „*la grosse Bertha*" — po ženi nemačkog magnata fabrike oružja von Krupp-a — bombardovao je Pariz, doduše u dužim intervalima, ali je unosio paniku u stanovništvo francuske prestonice. Oslobodjen pritiska ruskih divizija, nemački glavnokomandujući general von Ludendorff počinje svoju veliku prolećnu ofanzivu sa velikim uspehom. Približuje se Parizu na 80 km zauzimajući Chateau-Thierry. Nemci su ponovo na Marni, kao 1914. Pred smrtonosnom opasnošću, zapadni saveznici sjedinjuju komandu pod francuskim generalom Foch-om. Od Amerike se traži da ubrza slanje svojih trupa na front. U to vreme nema tamo više od četiri divizije. Prema 192 divizija generala Ludendorff-a, saveznici imaju svega 175. Ipak otpor saveznika postaje nesalomljiv. Nemačka ofanziva u Francuskoj potpuno je zaustavljena 4 avgusta 1918, kao što je bila u Italiji 22 juna.

Od tog datuma francusko-engleske-američke trupe prelaze u kontraofanzivu, koja se postupno razvija i koju će da ubrza razvoj dogadjaja na Solunskom frontu. Glavni zapovednik na tom frontu, Franchet d'Esperey, posle brižljivo sprovedene pripreme, naredjuje opštu ofanzivu 15 septembra 1918. Centralni položaj za napad zauzele su srpske

divizije pod vrhovnom komandom princa regenta Aleksandra, sa generalom Živojinom Mišićem kao šefom glavnog štaba. Nalet srpskih vojnika bio je neodoljiv. Bugarska je kapitulirala 29 septembra, a preostale austro-ugarske trupe na Solunskom frontu ubrzano su se povlačile prema Savi i Dunavu.

Nema sumnje da glavna zasluga za probijanje Solunskog fronta pripada srpskoj vojsci, koja je slomila neprijateljski otpor na najtežem, geografski najvišem delu, kod Kajmakčalana i Dobrog Polja.

— Bilo je nekoliko ranijih pokušaja da se probije neprijateljski front na solunskom bojištu, ali uvek bez uspeha. No kada smo čuli da će u septembarskoj ofanzivi u prvoj liniji biti srpske divizije, svi mi Francuzi bili smo ubedjeni u potpun uspeh...

To su reči jednog od učesnika, francuskog vojnog sveštenika, Rev. Père Pichon, kada mi je mnogo docnije, na ostrvu Mauritius, opisivao završnu fazu borbi kod Soluna.

General Foch naredjuje u Francuskoj 26 septembra opštu ofanzivu, koja se završila definitivnom pobedom Saveznika. Turci su tučeni u Palestini od strane Engleza i zaključuju primirje 30 oktobra. Italijani tuku Austro-Nemce kod Vittorio-Veneto (24—27 oktobra) i zaključuju primirje 3 novembra. Nemci potpisuju opšte primirje 11 novembra 1918. Prvi svetski rat bio je završen.

Od početka ofanzive na Solunskom frontu, dogadjaji su se tako brzo razvijali — kako se iz napred citiranih datuma vidi — da smo mi na Krfu bili iznenadjeni. Pobeda, koju smo očekivali tako željno, došla je odjednom, skoro iznenada. Sad je trebalo brzo spakovati ono malo prtljaga što se imalo, kupiti nekoliko poklona za roditelje i familiju, poglavito u štofovima i najnužnijim namirnicama i spremiti se za dan polaska, natrag u oslobodjenu Srbiju i Beograd.

Pred polazak, medjutim, došle su dve torpiljarke bivše austro-ugarske mornarice u krfsko pristanište, pod komandom jugoslovenskih oficira. Na ratnoj mornarici u Pulju izbila je pobuna i na brodovima istaknute jugoslovenske nacionalne zastave. Ovi su oficiri oduševljeno dočekani od sviju nas. Držani su patriotski govori. Grlilo se, ljubilo i klicalo pobedi u Hôtel d'Angleterre. Tog momenta osetih da se sada vraćamo ne samo u staru slobodnu otadžbinu, nego i u uvećanu državu, koja ima svoje more i svoje brodovlje. Mladalački san iz studentskog doba za ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu, sada više nije bio san, nego stvarnost.

GLAVA 21

OD KRFA DO BEOGRADA

Tek što je na Krf došla vest da su srpske trupe ušle u oslobodjeni Beograd, ministar finansija Stojan Protić saopšti mi da se spremim na put. On je želeo da što pre bude u Beogradu. Ja sam imao da ga pratim i niko više. Reče mi da ponesem što je moguće više srpskih i francuskih banknota. Spremih sve na brzu ruku. Nisam zaboravio ni čekovske knjižice stranih banaka, sećajući se iskustva sa našim dolaskom na Krf. Docnije će se pokazati da je ova predostrožnost bila odista vrlo korisna.

Jednog novembarskog jutra, rano, ukrcasmo se na jednu malu ladjicu, koja nas je prebacila u Santa Quaranta, pristanište na albanskoj obali, preko puta od ostrva Krfa. U pristaništu se nalazio veći broj brodova, potopljenih austrijskim bombama.

Dočekaše nas italijanske vlasti, koje su držale ceo južni deo Albanije, obezbedjivali put Santa Quaranta—Koritza—Lerina, koji je bio glavna saobraćajna linija za snabdevanje italijanskih trupa i važna suvozemna veza sa solunskim frontom. Put je bio dobro izgradjen i održavan, kako to samo Italijani umeju da organizuju i pored teškog i brdovitog terena. Drum je bio dobar premda nije bio asfaltiran. Išlo se sa jednog brda na drugo, spuštalo u doline prevoja, da se opet serpentinama penjemo uzbrdo. Predveče dodjosmo u Koritzu, gde je bio neki naš konzularni pretstavnik nižeg ranga, koji nam je bio organizovao skroman smeštaj u tom malom i siromašnom mestu. Kuće su bile zidane blatom, ogradjene visokim zidovima unaokolo, po turskom običaju. Kao da je svaka kuća pretstavljala jednu malu tvrdjavicu za sebe. Nečega misterioznog bilo je u tome.

Sutradan nastavili smo put i preko Lerina stigli popodne u Bitolj. Još se videlo, te sam iskoristio ovu priliku da prodjem glavnom ulicom i bio sam očaran gospodskim izgledom varoši i divnim pogledom na visoki Perister. Ulice su bile od turske kaldrme ali dobro održavane. Još su se mogli videti Turci, pred dućanima i kućama, u odelu od zelene i plave čoje, okićenim gajtanima, sa ćilibarskim brojanicama u rukama. Čalme i fesovi bili su mnogobrojni. Stariji ljudi, sa sedim bradama, imali su impozantni izgled. Svaki od njih

ličio mi je na kakvog carskog velikodostojnika, kakvog pašu, premda je možda bio neki običan trgovčić. Bilo je tu i dosta trgovaca Cincara, imućnih ljudi, čije je prisustvo takodje uticalo da gradu daje izgled bogate varoši. „Bogate", razume se, u relativnom smislu imajući u vidu mahom siromašna makedonska sela u tom kraju.

Odvedoše me u stan odredjen za mene. Zidovi su bili tapecirani hartijom zatvoreno modre boje, prozori mali sa debelim drvenim kapcima, svetlosti dnevne vrlo malo, ali su svetleli novi svileni jorgani, otvoreno plave boje.

Večera je bila zajednička: okružni načelnik (Ranko Trifunović), državni činovnici, trgovci iz čaršije. Najviše se diskutovalo pitanje razmene bugarskog i austrijskog novca za srpski. Po kome kursu? Odmah primetih da će to biti prvo i najvažnije finansijsko pitanje, koje ćemo imati da rešavamo u obnovljenoj otadžbini i da će ono uzburkati duhove i izazvati žučne polemike. Jer polemika je već počela te večeri.

Stojan Protić je uvideo sav značaj ovog složenog pitanja. Od kursa zamene zavisi buduća vrednost dinara. Relacija razmene u sebi sadrži opasnost od inflacije i sve što ona znači i sobom donosi (poskupljenje života, skok cena, povećanje plata i nadnica, itd.). On je, još te iste večeri, u dugoj diskusiji, odlučno zauzeo stanovište što povoljnijeg kursa za srpski dinar, koji je delimično imao zlatnu podlogu i po vrednosti se već bio izjednačio sa francuskim frankom, nasuprot bugarskom levu i austro-ugarskoj kruni. Ove dve valute već su duboko zagrižene inflacijom, neizbežnom posledicom u državama koje su izgubile rat. I dok su trgovci naginjali za razmenu 1:1 Protić se odlučno tome protivio, izjašnjavajući se za odnos 2 (leva ili krune) za 1 dinar. Kao i uvek, on nije bio za demagoška rešenja, niti tražio popularnost. Bitoljskim trgovcima njegov stav nije se svidjao, ali je rastanak ipak bio srdačan. Znali su oni ko je i šta Stojan Protić i da se sa njim ne može diskutovati.

Treći dan puta doveo nas je preko Prilepa do Skoplja, četvrti do Niša i peti do Smedereva.

Svuda smo na večeri imali prisustvo više pozvatih gostiju. Protić je naročito želeo da dodje u dodir sa što više ljudi. Raspravljalo se poglavito o finansijskim pitanjima i svuda sam pri polasku ostavljao izvesne količine novčanica, kod privremeno odredjenih finansijskih činovnika, da odmah počnu sa izdavanjem zaostalih plata, penzija i invalidskih potpora, u manjim iznosima, akonto zakonskih primanja, s tim da se definitivni obračuni izvrše docnije, kad se finansijske uprave budu obrazovale.

Na ovaj način narod je — onuda gde smo prolazili — odmah

osetio izvesno, iako, razume se, vrlo skromno, finansijsko poboljšanje svog dotada očajnog položaja. Činovnici su počeli kupovati i trošiti. Novac je postupno ulazio u trgovinu, a od trgovca je išao dalje sve do proizvodjača, t. j. zemljoradnika. Počela je normalna cirkulacija dobara. Prestao je sistem okupatora koji su od seljaka rekvirirali namirnice i davali „bonove", kao tobožnju konpenzaciju, ustvari bez ikakve vrednosti. Na nemačkom ti bonovi su se zvali *„Schein"* i otuda je ušla u narodu izreka, koja je karakterisala taj način rekvizicije, po kome su Nemci za jednu svinju *(„Schwein")*, davali *„Schein"*. *(„Mir Schwein, dir Schein.")*

U Nišu smo imali prilike da opširno slušamo o bugarskim zverstvima. Bugari su bili poseli Istočnu Srbiju i od Niša dalje na jug, sve do Prilepa. (Bitolj je bio oslobodjen još 1916.) Njihovo shvatanje je bilo da na celom tome prostoru žive stanovnici, koji su stvarno Bugari, ali ih je srpska vlast, propaganda, škola i crkva, silom nagonila da se deklariraju kao Srbi. Po njima to je bilo kao neko partijsko opredeljivanje, koje su Srbi sproveli u svoju korist, u bugarskom otsustvu. A da se ti stanovnici, pak, vrate na svoje „pravo nacionalno osećanje" t. j. bugarsko, treba što pre otkloniti uticaj tih srpskih agenata i propagatora. Pošto su se srpske vlasti povukle odlaskom srpske vojske 1915, ostali su po varošima i selima, u narodu, još samo sveštenici i na njih se poglavito slomio sav bes bugarskog šovinizma. Išlo se za totalnim istrebljenjem srpskih sveštenika. Retko da je ko od njih uspeo da umakne onom pokolju i istrebljenju. U ovaj broj nekolicine srećnih slučajeva, spada i moj stric, prota Milun Stojadinović, iz Leskovca. Njegov spoljašni izgled slabog i starog čoveka, pored diplomatske umešnosti njegove mladje ćerke Milice da zavarava bugarske dželate, od kojih se jedan zaljubi u nju, uspeli su da mu spasu glavu, mada ne i odvodjenja u internaciju u Bugarskoj, sa strahovitim patnjama koje je tamo pretrpeo. No, kao što pomenuh, to su bili vrlo retki izuzeci. Spasti živu glavu, pretstavljalo je pravo čudo.

Od Niša do Smedereva primetili smo kako su Nemci sistematski bili bacili u vazduh sve železničke mostove, pa i one najmanje. Na svakoj sponi železničkih šina — a to znači na svakih petnaest metara — postavljene su bile dinamitske patrone koje su bacale u vazduh spojnice, a jedan naročito udešen plug na poslednjem vagonu železničkog voza, koji je odlazio iz zemlje, kidao je na pola svaki, apsolutno svaki železnički prag. U Srbiji oni su bili od hrastovog drveta.

Tako smo još usput videli drugi naš važan ekonomski problem: obnova opustošene zemlje.

Drumovi su bili očajno pokvareni, već počev od Bitolja, usled

prolaza artiljerije i vojničkih kola. Na nekoliko mesta, izmedju Vranja i Niša, samo su nas volovi bili u stanju izvući iz blata. No najgori deo puta bio je od Smedereva do Beograda. Kiša je padala tih dana, i to ona sitna, hladna, jesenja kiša, koja natapa zemlju, a tamo gde je ona glinovita, kao što je slučaj oko Smedereva, voda je plivala po drumu. Točkovi su se klizali ili okretali u mestu, auto je išao drumom ševrdajući levo i desno, kao da je pijan.

Od Smedereva do Beograda ima svega 70 km. Bio nam je potreban ceo jedan dan, odnosno 14 časova vožnje, da predjemo to otstojanje. Putovanje autom — iako je bio nov i dobar — ni dotle nije bilo zadovoljstvo, ali ovaj poslednji deo puta bio je pravo mučenje. Na svakih 5—6 kilometara trebalo je sačekati prolazak kakvih volovskih kola, da nam pomognu izvući se iz gliba. Nisam mogao zamisliti koliko je i sam motor nemoćan na blatnjavom putu. Tek onda mi je bilo jasno, šta je to srpsko blato značilo za Poćorekove divizije u jesen 1915.

U Smederevu počeše za večerom u većoj meri i politički razgovori. Tu je bio jedan od značajnih radikalskih prvaka, Živojin — Žika Tajsić, apotekar po zanimanju. Vrlo borben, oštar u izražavanju i mišljenju, njegov sarkazam i ironičan način govora, nisu se mnogo svidjali Stojanu Protiću, koji je bio sličnog karaktera.

Tajsić je bio pobratim mog oca i kao takav bio je ručni dever na venčanju moje majke. Prema tome dobar prijatelj naše kuće, tako da sam ja prema njemu, kao neka vrsta rodjaka, imao malo jači položaj — bez obzira na razliku u godinama — i uspevao da poneku njegovu oštriju primedbu ublažim kakvom šalom, koliko da ne dodje do veće scene. Prema političkim neprijateljima nije imao milosti. Zato je cenjen u partijskim redovima, ali je bio „rogobatan", za kakve više, naprimer „ministarske" kombinacije. U partiji nije pravio neku značajnu „karijeru". Nekako je uvek zadržavao opozicioni stav, ne samo prema drugim partijama, nego i prema sopstvenom partijskom vođstvu. Takav je bio i te večeri prema Stojanu Protiću, pa je takav bio i prema meni lično, kada sam 1935 obrazovao svoju vladu, što mi je bilo vrlo žao. Činio sam sve da ga zadobijem, ali je on uvek tražio nešto što se nije moglo ispuniti.

Najzad šestog dana putovanja od Krfa, sve autom, Stojan Protić i ja sa šoferom, jednim žandarmom i momkom Filipom stigosmo dockan uveče u Beograd.

Ulicama je vladao potpun mrak. Vrlo mali broj sijalica električnog osvetljenja gorelo je na glavnim raskrsnicama. Ulice su bile potpuno razrivene.

Srpska vojska je bila ušla tek pre nekoliko dana i prošla dalje na istok, sever i zapad, u pravcu Temišvara, Subotice, Zagreba.

Meni je bio nadjen stan od strane policijskih vlasti u jednoj velikoj kući na Terazijama. Čim sam tamo ostavio svoj prtljag, požurih se da vidim kako izgleda kuća mojih roditelja, u Zorinoj ulici br. 25. Iz prepiske koju sam sa njima vodio, posredstvom Medjunarodnog crvenog krsta u Ženevi, znao sam da se nalaze u Kruševcu, zajedno sa mojom mladjom sestrom Radmilom. Ipak pomislih: možda su se vratili...

Kad stigoh, peške, pokušah da udjem na gvozdenu kapiju; bila je zatvorena. Kako je bilo dockan, produžih dalje, s namerom da sutradan ponovo dodjem, kad u tom momentu, prolazeći pored prvog prozora (kuća je niska, samo parter) primetih kako unutrašnju zavesu spušta jedna meni dobro poznata ličnost: gospodja Kosara-Koka, udovica kapetana Milana L. Popovića. Njen je brat, Bora Milojković, bio oženjen mojom sestrom od strica Ružom, a muž joj je još u početku rata 1914, u borbama južno od Beograda hrabro poginuo. Ona je sad živela u toj kući, pošto su se moji roditelji rešili da se za vreme rata ne vraćaju u Beograd. Ona me je takodje poznala kroz prozor i uvela u kuću, koja je iznutra bila u očajnom stanju. Od starog nameštaja nije bilo apsolutno ništa. Tako ni od biblioteke moje i mog oca. Polovina kuće bila je pretvorena u štalu za konje od strane okupacionih trupa. Konjsko djubre, koje nije duže vremena iznošeno, zauzimalo je u jednoj sobi visinu od preko jednog metra... Ona mi je ukratko ispričala svoju istoriju, dala prve informacije o živim ili mrtvim prijateljima i srodnicima.

Djubre, nered i razrivene ulice, video sam sutradan po celom Beogradu, ali većih oštećenja zgrada od bombardovanja nije bilo. Dejstvo neprijateljske artiljerije bilo je uglavnom koncentrisano na beogradsku tvrdjavu i na okolne kuće pored Save i Dunava, tamo gde se neprijatelj iskrcavao i povlačio. Za vreme Prvog svetskog rata upotreba avijacije bila je daleko manja, upravo neznatna, kada se uporedi sa Drugim svetskim ratom. Bombe od 100 kgr smatrane su već kao „teškog kalibra“...

Ja sam se odmah dao na posao da organizujem rad u Ministarstvu finansija, na prvom mestu Odeljenje glavnog državnog računovodstva, čiji sam bio načelnik. Jedva sam našao tri sobe u staroj zgradi Ministarstva finansija (u dvorištu), od kojih sam jednu uzeo za svoju kancelariju, drugu za administraciju, a treću za blagajnu. Onda sam naredio čišćenje i farbanje zgrade Glavnog državnog računovodstva iz Bosanske ulice, gde sam se uskoro preselio. Činovnici su ubrzo počeli da se javljaju na dužnost i za petnaest dana moglo se reći da je ceo taj aparat počeo funkcionisati normalno.

Ali da Glavna državna blagajna „funkcioniše normalno“, nedo-

stajao je glavni elemenat: novac... Ono novca što sam sa Krfa poneo, bilo je već usput skoro sve upotrebljeno, na način kako sam napred izložio. Narodna banka još nije bila stigla. Ali prilične sume srpskih banknota nalazile su se u rukama ponekih beogradskih trgovaca-grosista i ja sam tu našao potrebne sume za „prvu pomoć". Nisam od njih tražio ni da državi zajme, ni da porez plaćaju. Znao sam da to ne bi lepo dočekali i da to nije način da osete blagodeti slobode, koju smo im iz Soluna i Krfa doneli... Sporazumno sa njima došao sam na drugu ideju: prodavati čekove u francima za dinare, stim da su oni dužni odmah nabavljati robu u inostranstvu, radi snabdevanja potrošačke publike artiklima, koje je trebalo uvoziti, a koji su u velikoj meri nedostajali. U Italiji, Francuskoj i Engleskoj te je robe medjutim bilo u izobilju.

Pri ostvarenju ove ideje pomogao me je moj školski drug još iz Čačka, Tihomir Panić, tekstilni trgovac „*en gros*", popularišući ideju kod drugih trgovaca. Od tog vremena ja sam se češće s njim konsultovao kada se ticalo da doznam šta kaže i misli beogradska „čaršija".

Ideja je sjajno uspela. Kurs za francuski franak bio je „*al pari*" sa izvesnim malim dodatkom za troškove ministarstva. Dinari počeše da pritiču sa više strana. Glavna državna blagajna odjednom se napuni novcem, dok su se čekovne knjižice, koje sam bio poneo sa Krfa, polako tanjile... No to nije bio nikakav problem. I kad su se naše rezerve u francuskim francima kod banaka u Parizu bile smanjile, ja sam uspeo da ih povećam, prodajući sada srpske banknote francuskim trupama, koje su prolazile kroz Beograd i išle na sever, u pravcu Budimpešte. U to vreme stigli su i prvi transporti srpskih banknota iz Marselja, te je tako i taj problem bio rešen.

Na dan 1 decembra 1918 proklamovano je ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca i to baš u zgradi Krsmanovića, na Terazijama, koja je zgrada — kako sam ranije pomenuo — pripadala poslednjem mužu moje babe po majci, Janji. Medjutim, Nikola Pašić, duhovni otac nove države, nije prisustvovao tom istorijskom činu. Sukob izmedju njega i princa Regenta već je bio počeo da uzima konkretne forme i da se ispoljava u očevidnim aktima neprijateljstva prema starom državniku. Toga dana Krfska deklaracija bila je dobila novi, odredjeniji i realniji oblik. Realniji već i po tome, što je ujedinjenje proklamovano u Beogradu, u oslobodjenoj zemlji, pošto je ta deklaracija pisana u izgnanstvu, na ostrvu Krfu...

Zaoštravanje sukoba izmedju princa Regenta i Pašića ispoljilo se i u obrazovanju nove Vlade, pod pretsedništvom Stojana Protića

(29. XII. 1918). Nikola Pašić postao je prvi delegat za pregovore o miru u Parizu i tako stvarno udaljen iz zemlje, premda je inače imao pred sobom vrlo tešku i punu časti dužnost... Ali on je nju mogao da vrši zadržavajući u isto vreme i položaj pretsednika Vlade, što bi njegovu poziciju samo još pojačalo, slično onome kako su postupili drugi saveznički ministri-pretsednici. Ali princ Regent o tome nije vodio računa. Nikola Pašić, kao delegat, bio je potčinjen Vladi u Beogradu, odakle je dobijao instrukcije za svoj rad. Da bi mu položaj bio još više otežan, drugi delegat na konferenciji mira naše države bio je dr Ante Trumbić, sada ministar spoljnih poslova novostvorene države, čovek sa kojim se Pašić nije slagao u mnogim tačkama. Rukovodjen čisto hrvatskim nacionalizmom, Trumbić je, naprimer, insistirao na pripadanju Rijeke nama, dok je Pašić, umesto toga, želeo dobiti Skadar, jer je predvidjao da će se sa Italijom na taj način lakše sporazumeti: zahtevati Skadar a ustupiti Rijeku. Rezultat Trumbićeve taktike bio je da smo, na kraju, izgubili i jedno i drugo...

Tako je Pašić bio izložen teškoćama kako sa svojim kolegom u delegaciji u Parizu, tako i sa svojim pretsednikom Vlade u Beogradu. Sa prvim u pitanju spoljne, a sa drugim u pitanju unutrašnje politike.

Preuzimajući Pretsedništvo vlade, Stojan Protić je ustupio Ministarstvo finansija dr Momčilu Ninčiću. Tako mi je ovaj po drugi put postao šef.

GLAVA 22

REORGANIZACIJA MINISTARSTVA FINANSIJA I RASTANAK S NJIM

Pred Ninčićem, kao ministrom finansija, stajao je prvi i najhitniji problem za rešavanje: monetarna reforma. Nova, ujedinjena država morala je da ima svoju sopstvenu nacionalnu valutu da bi zamenila postojeću cirkulaciju novca i banknota stranih država.

Srpski dinar, zbog svoje visoke vrednosti prema austro-ugarskoj kruni, bugarskom levu i crnogorskom perperu, a i zbog srpske pobede u ratu, postao je, naravno, državni novac, a Srpska narodna banka pretvorena je u Narodnu banku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Nastalo je pitanje: kako da se povuku iz saobraćaja austro-ugarske krune? Bugarskih leva i crnogorskih perpera bilo je kvantitativno vrlo malo i ove dve monete nisu pretstavljale nikakav značajniji problem, kao što je bio slučaj sa krunama. One su bile u opticaju na dve trećine teritorije nove države kao dotle zvanična, legalna moneta, a koje su, usled okupacije, bile naturene i stanovništvu Srbije. Njihov iznos išao je u više stotina miliona. Ali, što je bilo najgore to je da se njihov iznos još idalje stalno uvećavao, bez obzira što je srpska vojska postavila i posela granicu prema susedima. Krune su stalno švercovane u velikim količinama na našu teritoriju, gde su imale znatno veću vrednost, nego u preostalim delovima novostvorene austrijske republike i madjarske kraljevine (bez kralja). Sa tih teritorija dolazili su trgovci, kupovali robu i plaćali krunskim banknotama.

Poučeni ovim primerom i mi smo sa svoje strane počeli da primenjujemo sličnu meru. Slali smo emisare, osobito u susedne krajeve Madjarske (Pečuj i okolinu), koje smo još privremeno držali vojnički okupirane, ali smo znali da će pripasti Madjarskoj i tamo su oni kupovali sve što se moglo kupiti i preneti, najraznovrsnije stvari, čak i beznačajni stari kancelarijski i kućni nameštaj. Ovu ideju dao mi je dr Milan Radosavljević, tada inspektor Ministarstva trgovine, minhenski djak kao i ja, godinu dana stariji. Čovek dubokog poznavanja ekonomsko-finansijskih problema, specijalno bankarskih. Rodom iz jedne beogradske trgovačke kuće, poznavao je iz praktičnog života ono što se zvala „čaršija". Inteligentan, prijatan u ophodjenju, lepo

vaspitan, bio je otada i docnije stalno moj prijatelj, drug i saradnik. Imali smo docnije, na Topčiderskom Brdu, i kuće jedan pored drugoga i uvek smo se slagali u zvaničnim pitanjima, kao i u privatnom životu. Što smo imali istovetne poglede na finansijske probleme, uostalom, lako se objašnjava već i time što smo u Nemačkoj slušali iste profesore, napojeni istim doktrinama ekonomskog liberalizma onog vremena.

Medjutim, u pitanju švercovanja austro-ugarskih kruna u oba pravca, ubrzo smo uvideli da ćemo izgubiti trku i biti u velikom gubitku, jer je naša teritorija za akciju bila vrlo reducirana, dok je polje rada druge strane bilo mnogo veće. Trebalo je, dakle, preduzeti i druge mere.

U smislu našeg prvog cilja: nacionalizacije kruna i sprečavanja uvoza krunskih banknota na našu teritoriju, odmah smo preduzeli dve mere: prva da se zabrani austro-ugarskoj Banci u Beču i Budimpešti da idalje štampa banknote starog tipa. Tu smo zabranu odmah postigli putem intervencije savezničkih vojnih misija u ta dva gradova. Odredjen je bio dr Radosavljević da tamo otputuje i u dogovoru sa austro-ugarskom Bankom sprovede u delo ovu odluku. Razume se da su Beč i Pešta protestovali, ali se mi nismo dali odvratiti od striktnog sprovodjenja te zabrane. Ta je mera bila od presudnog značaja za odvajanje našeg nacionalnog monetarnog sistema od sistema u bivšoj austro-ugarskoj monarhiji.

Druga mera, koja je zatim bila sprovedena, bilo je „žigosanje" krunskih banknota. Da bi se taj posao što brže sproveo, odredjeno je bilo da u sasvim kratkom periodu svi pritežaoci tih banknota podnesu iste kod odredjenih vlasti radi žigosanja. Ono se sastojalo u tome, da se stavi državni pečat na te banknote i tako odredi njihova nacionalnost. Kako su količine tih novčanica bile ogromne, odredjen je i vrlo veliki broj finansijskih i drugih državnih nadleštava kao mesta za žigosanje. No zbog ovoga, pečati nisu bili jednoobrazni, pa je svako nadleštvo imalo svoj, različit od drugih, tako da se ubrzo pokazalo da je žigosanje neefikasna mera. Pojavili su se mnogi falsifikovani pečati. Uostalom, kako su pečati udarani često i na sasvim prljave i polupocepane banknote, oni su mnogo puta mogli biti zamenjani kakvim bilo pečatom — čak i do prevrnutog okruglog okvira male šolje od popijene crne kafe...

Slične mere zaštite od uvoza austro-ugarskih banknota na svoju teritoriju preduzele su i druge susedne države. Ali dok smo mi bili u toku da organizujemo svoje defanzivne monetarne mere, Madjari u Budimpešti došli su na jednu, na prvi pogled prostu, ali i veoma čudnu ideju. Ostavši bez dve trećine teritorije, sa potpuno ruiniranim

državnim finansijama, bez ikakvih materijalnih sredstava za život, oni su se rešili na jedan očajnički poduhvat: da falsifikuju engleske i francuske državne banknote. Savezničke vlasti su vrlo brzo ušle u trag svemu tome i tako je postala velika afera sa lažnim banknotama. Madjarska Vlada (šef države admiral Horthy, pretsednik Vlade Bethlen) oglasila se za potpuno nevinu u celoj toj stvari, naredila istragu i hapšenja, čak je sledovalo i sudjenje i osude na robiju. Medjutim, čim su savezničke okupacione trupe otišle sa madjarske teritorije, krivci su pomilovani i slavljeni kao veliki madjarski patrioti. Bili su to najugledniji članovi madjarskog visokog društva.

Kad sam 1948 došao u Buenos Aires, onda sam na jednoj umetničkoj priredbi u slikarskoj Akademiji Josse upoznao jednog od glavnih „heroja" iz te afere: Lajos knez od Windischgraetz-a, bivši ministar. On mi je lično priznao da je falsifikovanje stranih banknota vršeno sa znanjem i odobrenjem madjarske Vlade i da su se toga posla primili svi „dobri patrioti", smatrajući da vrše svoju nacionalnu dužnost. U svoju odbranu reče mi, da su u ratu dozvoljena sva lukavstva i da su oni znali da će ih jednog dana uhvatiti i suditi, ali da su oni na to bili spremni. Znali su takodje da ih njihova Vlada neće uzeti u zaštitu... Njihov cilj je bio da ruiniraju francuske i engleske finansije. Za izgubljeni rat to je trebalo da bude njihova osveta.

Za vreme dok su sprovodjene prve mere obezbedjenja naše nacionalne monete, rasplamtelo se širom države pitanje o razmeri, u kojoj se imaju da obračunaju austro-ugarske krune u odnosu na dinare.

U medjuvremenu sprovedena je — po mome planu i zamisli — reorganizacija Ministarstva finansija. Za ovu reformu uzeo sam kao obrazac uredjenje Ministarstva finansija u Parizu, koje sam uostalom odlično poznavao, pošto sam tamo u svoje vreme proveo i na praktičnom radu, kako sam ranije već izneo. Uvedene su „Generalne direkcije", direktori i generalni direktori, po francuskom ugledu.

Ove pompezne titule nisu bile sasvim u skladu sa skromnom i demokratskom srpskom administrativnom tradicijom, koja je ispod ministra znala samo za „Odeljenje" (ne Direkcije) i za „načelnike" (ne generalne direktore), ali ja sam ipak pošao francuskim primerom, rukovodjen idejom da u novoj državi Beograd treba da vodi računa o mentalitetu hrvatskom, koji je bio naviknut na visoke titule, po receptu Beča, gde se običan viši činovnik oslovljava sa „*ilustrissimus*", a titule „*der wirkliche geheime Hofrat*" delile velikom lakoćom. Beograd treba da govori sa Zagrebom jezikom koji će ovaj razumeti — mislio sam ja... I mesto skromnog zvanja „načelnika", imao se pojaviti — bar što se tiče Ministarstva finansija — „generalni direktor" — titulu koju su uostalom nosili svi direktori većih bankarskih, indu-

strijskih i trgovačkih preduzeća na ranijoj teritoriji austro-ugarske Monarhije. Kako bi jedan visoki činovnik u Ministarstvu finansija mogao da ima manju titulu!

Pri ovoj reformi Ministarstva i ja sam, jednim ukazom ministra dr Ninčića, postao generalni direktor Glavnog računovodstva, to jest najvažnijeg odelenja ministarstva, koje je spremalo i izvršivalo državni budžet prihoda i rashoda, rukovalo državnim novcem, naplaćivalo poreze, odredjivalo valutnu politiku zemlje.

Razmena novčanica i odnos dinara prema austrijskoj kruni postalo je odjednom veoma krupno i vrlo strasno tretirano pitanje. Bilo je potrebno posvetiti mu posebnu pažnju i mnogo vremena, što je prelazilo čak i moje inače odlične fizičke kondicije generalnog direktora sa 30 godine starosti. Tako sam onda predložio ministru da se ovim pitanjem — koje je ustvari bilo izvanredne i privremene prirode — bavi Generalni inspektorat, na čije čelo predložih dr Milorada Nedeljkovića.

Ja sam ga poznavao još od ranije, sa Univerziteta. On je bio prvi doktor ekonomsko-finansijskih nauka i napisao je doktorsku tezu o srpskim državnim zajmovima, oštro kritikujući finansijsku politiku radikalskih vlada, svakako pod uticajem njegovih profesora Slobodana Jovanovića i Velimira Bajkića, obojica nepomirljivi protivnici Radikalne stranke.

U jednom prikazu Nedeljkovićeve doktorske teze u časopisu „Delo", ja sam mu prebacio pristrasnost. Prema tome nismo bili u najboljim odnosima — bar ukoliko se tiče politike — kada se jednog dana videsmo u Ministarstvu finansija, odmah po mome dolasku u Beograd. On mi se ponudio za saradnika, obećavajući lojalnu saradnju i ne praveći pitanje od položaja. Ja sam ponudu prihvatio, jer sam imao visoko mišljenje o njegovoj stručnoj spremi, a što se tiče politike, znao sam da nije bio vrlo stalan u svojim političkim nazorima: od socijaliste je na Univerzitetu prešao u nacionaliste. Zašto jednog dana ne bi mogao biti i radikal, pomislio sam, ali u svakom slučaju smatrao sam da su za obnovu zemlje potrebne sve stručne snage, kojih ionako nismo imali dovoljno, pa da stoga nema mesta nikakvim partizanskim obzirima.

Tako je za rešenje našeg valutnog problema, dr Ninčić otada imao stvarno tri savetnika: dr Nedeljkovića, dr Radosavljevića i mene. Po svome karakteru, dr Nedeljković se odlučno gurao napred u svakoj prilici, i to ne same ispred nas dvojice, nego ispred samog Ministra finansija. Neću zaboraviti momenat, kada je ministar bio pozvao veliku konferenciju direktora najviših banaka iz cele zemlje: Zagreba, Sarajeva, Novog Sada, Skoplja i Cetinja. Tema je bila valutno pi-

tanje. Konferenciju je otvorio dr Ninčić u sali Ministarstva finansija (stara zgrada, u dvorištu, docnije porušena). Desno sam sedeo ja, levo dr Nedeljković. Nije dr Ninčić izgovorio ni nekoliko reči radi uvoda, prekide ga dr Nedeljković:

— Dozvolite, gospodine ministre, ja ću to bolje objasniti... — i ne sačekavši ni saglasnost ministrovu, uze reč da u dugom predavanju izloži naš valutni problem. Mi se prisutni samo zgledasmo.

Ta nervoza i netrpeljiva crta u karakteru dr Nedeljkovića često mu je škodila u docnijem životu i smetala da bude od veće koristi državi i narodu.

Država se nalazila u punoj reorganizaciji i ja sam činio sve, da se finansijska administracija što je moguće brže reformira po jednom modelu.

Radi upoznavanja prilika u drugim krajevima, u leto 1919, meseca juna, obišao sam Finansijsku delegaciju u Zagrebu (tako se zvala vrhovna finansijska upravna vlast — neka vrsta malog Ministarstva finansija) i pri povratku svratio u Sarajevo, gde je bila došla Avgusta, sa Krfa, kod svoje sestre Giovanne, koja se bila u to vreme udala za Milivoja Čolak-Antića, konjičkog potpukovnika. Tada sam je svečano zaprosio davši joj prsten, kao znak veridbe i ujedno bude ugovoreno da se venčamo u Beogradu 31 jula iste godine, kako je i uradjeno. Pored moje kume, koja me je krstila, gospodje Bisenije Rajković-Ilić — nasledjujući u kumstvu svog oca, koji je venčao moje roditelje — stari svat je bio moj drug Stanoje Nedeljković. Venčanje je izvršeno u najužem krugu, u crkvi Sv. Save na Vračaru — prisustvovao je i ministar finansija Ninčić — i odmah smo istog dana otputovali za Bled, na bračno putovanje, za koje mi je ministar sa velikom mukom, i posle mnogo pogadjanja, jedva dozvolio sedam dana otsustva, usled mnogih važnih poslova u ministarstvu.

Tom prilikom smo prvi put upoznali lepote Slovenije i specijalno kraja oko Bleda, gde smo posle, bez malo svake godine, odlazili na kraće ili duže letovanje.

Tada smo pokušali da se penjemo i na najviši vrh u zemlji u to vreme, Triglav (2.863 m), nemajući pojma šta takvo penjanje znači i sa kakvim je teškoćama skopčano. Nismo imali ni najobičniju turističku spremu, već obične cipele i odelo, a o kakvom vodiču ni govora. Jedino smo poneli „*Rucksack*", u koji smo ugurali namirnice i najnužnije stvari. Imali smo ogrtače od „*Loden*"-a u kojima naravno nije moguće penjati se. Iz kavaljerstva, ja ih oba uprtih na svoja ledja, povrh *Rucksack*-a. Tako počesmo penjanje u najtežem pravcu, od Mojstrane, sa severnog prilaza, prema vrhu Triglava. U tom poče i mrak da se spušta pre nego što je bilo izgleda da se dodje ma do

koje planinske kuće. Najzad, udari i neka sitna kiša, usled čega moj prtljag na ledjima postade još teži.

U očajanju, zastadosmo da se posavetujemo šta da radimo. Očigledno je bilo da moramo natrag, ali kad smo pogledali put unazad, na onu nizbrdicu kojom se trebalo vraćati, nismo bili načisto šta je upravo bolje: napred ili natrag? Dok smo se peli nismo videli provalije levo i desno, al: kad okretosmo nazad, one kao da su nas vukle u ponor... Da ih ne bismo gledali, a i iz straha da ne dobijemo vrtoglavicu, počesmo da silazimo idući unazad, kao na ladji niz uske i strme stepenice. Obli nas hladni znoj. Ćutali smo, bojeći se da, ako progovorimo, može doći do objašnjenja oko pitanja: ko je stvarno kriv za ovu ideju nemogućeg i vratolomnog penjanja uz strme i klizave stene visokih planina... Čudno bračno putovanje! Stegnutog srca i još jače stegnutih ruku, držeći se čvrsto jedno za drugo, već unapred rešeni, ako se ide u ponor, da se ide zajedno, otstupali smo stopu po stopu unatrag, kivno gledajući na vrhove koji su se gubili u planinskoj magli. Bilo je vrlo dockan uveče kad se opet vratismo na polaznu stazu, koju su slovenački alpinci obeležavali belim krugovima sa crvenom tačkom u sredini. Bili smo spaseni.

Docnije nismo više pravili tako opasne pokušaje penjanja, ali smo činili dugačke šetnje, idući čak do Bohinjskog Jezera i drugih okolnih mesta.

Po povratku u Beograd, napustio sam stan svojih roditelja, u Zorinoj 25, pa smo prešli u Makenzijevu 11, u dvorištu, zasebna mala kućica od dve sobe. I to smo jedva našli, sa mnogo truda, blagodareći mom visokom položaju u Ministarstvu finansija. Sopstvenik kuće bio je Ognjanović, penzionisani finansijski činovnik.

Stanbeni problem pojavio se tada u Beogradu u svoj svojoj oštrini. Varoš je bila nešto malo porušena od bombardovanja, ali je mnogo kuća upropašćeno usled neodržavanja za vreme četiri godine rata. Većina stanovnika pobegla je iz Beograda još u samom početku rata i onda su mnoge kuće bile prosto opljačkane, na prvo mesto od suseda. Kroz otvorene ili razbijene prozore i vrata upadali su kiša i sneg. Onda je neprijateljska vojska upotrebljavala kuće za smeštaj vojnika pa i stoke. Te kuće trebalo je iz osnova renovirati i meblirati, zašta je opet trebalo dosta vremena i novaca. Uz sve to došao je i jedan nov momenat: Beograd, koji je bio prestonica Srbije od četiri i po miliona stanovnika, postao je odjednom prestonica uvećane države od preko 12 miliona. Priliv stanovnika išao je daleko bržim tempom nego li izgradnja i obnova beogradskih stanbenih prostorija.

Ipak, za nas dvoje mladih, skoro venčanih i dve sobe bile su dovoljne. Avgusta je odmah uspela da ispod prozora napravi bašticu

od cveća, na svega nekoliko kvadratnih metara. Zasadjeno je nekoliko bokora ruža, o čemu je vodio računa baštovan Ministarstva finansija, Šandor a što je odmah, već iduće godine, dalo veseliji izgled našem novom skloništu. Bili smo zadovoljni i srećni.

Ali ubrzo dodje nešto da taj, tako lepo započeti život u braku, stavi pred nove probleme.

Kabinet Stojana Protića, obrazovan 29 decembra 1918, podržavan u Narodnoj skupštini od Radikalne stranke, kao glavnog faktora i stranke slovenačkih klerikalaca (Slovenske ljudske stranke dr Antona Korošeca) i hrvatskih federalista dr Matka Laginje, došao je u krizu usled stvaranja novog partijskog bloka, kao protivteže radikalima.

Narodna radikalna stranka, uvek pod voćstvom Pašića, dobila je u ugledu i broju pristalica ne samo u granicama predratne Srbije, nego i svuda gde Srbi žive, a naročito u Bosni, Hercegovini, Vojvodini, Crnoj Gori i Makedoniji. Prilazak vojvodjanskih radikala Nikoli Pašiću nije se svideo Svetozaru Pribićeviću, vodji Srba u Hrvatskoj. Ambiciozan i ličan, on se sav stavio u pokret da obrazuje drugi blok, anti-radikalski, pa je stupio u vezu sa samostalnim radikalima Ljube Davidovića, naprednjacima dr Vojislava Veljkovića i liberalima Stojana Ribarca. Naprednjaci se pocepaše i samo jedan deo, sa dr Vojislavom Veljkovićem, pridje novoj grupaciji, koja je docnije dobila ime Demokratske stranke.

Tako je počela borba izmedju radikala i demokrata, dveju najvećih političkih grupacija, koje su bile zastupljene u Narodnoj skupštini, pošto je većina hrvatskih narodnih poslanika, pod voćstvom Stjepana Radića, bojkotovala Narodnu skupštinu sve do 1925 godine.

U toj borbi radikalsko-demokratskoj desilo se i to da je radikalska vlada, u jednom momentu, izgubila većinu u Narodnoj skupštini i tako je, 18 oktobra 1919, došlo do vlade Ljube Davidovića, u kojoj je ministar finansija postao dr Vojislav Veljković. Stojana Protića, kao pretsednika Vlade, zamenio je kratko vreme, od 16 avgusta do 18 oktobra 1919, opet jedan radikal, Marko Trifković, raniji disident na Krfu, ali inače vrlo čestit i karakteran čovek.

Jedan od prvih poteza novog ministra finansija bio je postavljanje jednog načelnika u mom odeljenju Generalne direkcije državnog računovodstva, bez mog prethodnog pristanka. Taj novi načelnik bio je član Demokratske stranke.

Na ovom pitanju došao sam u sukob sa svojim ministrom, izjavljujući da takav način postavljenja znači izražavanje nepoverenja prema meni. Ministar je pobijao to gledište, odgovarajući da je to njegovo, ministarsko pravo i da to ne tangira njegovo poverenje u mene kao Generalnog direktora. Ja, pak, tvrdio sam da glavnu odgo-

vornost za poslovanje u Direkciji snosim ja i da stoga ministar ne može da mi dovodi za neposredne saradnike ljude, koje ja eventualno ne poznajem ili u koje, možda, nemam poverenje.

Svakako, ja sam ostao pri svome i podneo ostavku, koja je bila i uvažena 12 novembra 1919 godine.

Tako sam odjednom i neočekivano ostao bez posla, upravo na ulici. Pravo na penziju nisam imao. Nešto unapred pripremljeno takodje nisam imao; ni neko novo mesto u izgledu, ni materijalne rezerve na raspoloženju...

Onda se Avgusta i ja rešismo da za neko vreme zaboravimo sve teškoće, koje su imale da dodju, da te brige odložimo za nekoliko nedelja i da otputujemo na Krf, u goste kod njenih roditelja, koji nas doduše nisu ni zvali ni očekivali u tome momentu, ali koji su nas, razume se, vrlo rado dočekali i primili.

Putovali smo železnicom preko Sarajeva, i u Gružu kod Dubrovnika, očekivali na ladju da nas preveze na Krf. Nikakav uredjen saobraćaj nije postojao. Ladje su dolazile i odlazile kada su imale robu za prevoz. Putnički saobraćaj je bio sporedna stvar, a na turizam tada još niko nije pomišljao.

Najzad, posle više dana čekanja u Gružu i svakodnevnih šetnja do Dubrovnika, čijim smo se lepotama sve više divili, ukaza nam se prilika da koristimo jedan italijanski brod, koji je išao od Gruža direktno za Italiju. Odatle,rekoše nam, ima više mogućnosti za brzo ukrcavanje u pravcu Krfa, nego iz Gruža. Tako se mi rešismo za tu ladju, iako nismo imali italijansku vizu na pasošima, već samo grčku. Kapetan nam odmah reče da zbog toga možemo imati neprijatnosti, ali mu kazasmo da taj rizik primamo na sebe, jer najgore što nam se može desiti — mislili smo — to je da nas opet vrate u Gruž, a mi bismo ovde i inače čekali bogzna još koliko dana!

Italijanska ladja bila je mala, neosvetljena, davala misteriozan izgled onih gusarskih brodova za švercovanje robe ili trgovinu belim robljem, kao što se sreću u filmovima. I doista, dok smo sedeli u nekoj vrsti „salona", u dnu ladje, baš pred sam polazak iz luke, naidje jedan Jugosloven i poče nešto da šapuće sa jednim uniformisanim mornarom sa našeg broda. Onda nas pažljivo zagleda od glave do pete i kako mu svakako nismo izgledali ni malo sumnjivi — on nije mogao da sluti da sam ja do juče bio generalni direktor Ministarstva finansija! — poče vaditi neke kesice iz pojasa, a koje su očevidno bile pune zlatnog novca. Zatim izadje i uskoro se ponovo vrati noseći dva paketa, prilično velika i sumnjive sadržine. Mornar ih pažljivo posmatraše i zagledaše sa sviju strana, pa se izgubi sa njim u nekoj sporednoj prostoriji.

Potpis ugovora o prijateljstvu sa Italijom 1924 god. S leva na desno, sede: Contarini, pomočnik italijanskog ministra Spoljnih poslova, Nikola Pašić, Benito Mussolini, Dr Ninčić, Antonijević, jugoslovenski poslanik u Rimu. Stoje (iza Pašića): Boško Hristić, šef kabineta u Pretsedništvu vlade (iza Ninčića) Miloš Ivković, šef Presbiroa

Prvi put kao ministar Finansija, 1923 god., u homogenoj radikalskoj Vladi sa Pašićem i Markom Trifkovićem, ministrom Pravde

I tako smo nevoljno prisustvovali jednom aktu krijumčarenja. Cela ova operacija veoma me je zanimala ali smo se pravili kao da ništa nismo videli. Uostalom i da smo hteli, ne bismo mogli da ih sprečimo u njihovom radu.

Potrudismo se da prespavamo prelazak preko Jadranskog Mora. Sutradan smo bili u italijanskoj luci Barletta, gde su odmah počela ispitivanja i saslušavanja odakle dolazimo i šta ćemo na italijanskoj teritoriji kad nemamo italijansku vizu. Naše iskreno pričanje izgleda da je zadovoljilo policijske organe, koji nam pri tome objasniše da ladje za Krf ne polaze iz Barletta, nego iz obližnjeg pristaništa Bari, kuda treba odmah da se uputimo i to pod policijskim nadzorom, sve do ukrcavanja na ladju za Krf. Rado prihvatismo taj uslov i već zbog toga što je to pretstavljalo i našu ličnu sigurnost u ono neredovno vreme. Medjutim, tada iskrsoše nove teškoće sa carinskim vlastima jer smo nosili sobom i 500 jugoslovenskih cigareta. Nas dvoje nismo pušaći, ali je duvan bio namenjen kao poklon za braću Gazzi. Sva naša objašnjenja o „tranzitnoj robi", našem neželjenom iskrcavanju u Barletta i tome slično, nisu ništa pomogla. Carinici su tvrdili da postoji fakat iskrcavanja i da se carina mora platiti, a ona je bila tako visoka da je iznosila nekoliko puta veću vrednost od samog duvana. Usto su carinici pominjali, onako kao uzgred, reč „kontrabanda", pošto nismo imali ni prethodno odobrenje italijanskih vlasti...

Pred svim tim komplikacijama, nije mi ostalo ništa drugo nego da predložim carinicima jedno „kompromisno" rešenje: oni da ne prave nikakav zapisnik, ni o „kontrabandi" ni o carinjenju duvana, a ja da smatram kao da ga nikad uopšte nisam imao, ni video, to jest da cigarete nisu moje... Ovaj predlog bio je najzad usvojen na obostrano zadovoljstvo.

Posle nekoliko dana dobismo u Bariju ladju za Krf, gde smo u društvu familije moje žene i njihovih prijatelja proveli nekoliko prijatnih nedelja odmora, koji mi je zaista bio potreban. Od stupanja u Ministarstvo finansija maja 1914, pa sve do tog meseca januara 1920, dakle za čitavih šest godina, to je bio prvi i pravi odmor, koji sam bio u mogućnosti da dobijem. Smatrao sam da planove za budućnost treba da pravim kad se glava i nervi srede od neprestane napregnutosti, usled ratnih prilika i napornog rada u ministarstvu. A za taj odmor, Krf, sa svojom blagom klimom, sivim maslinovim drvećem, večito zelenim čempresima, natovarenim magarićima po drumovima i bezbrižnim gostima pred kafanama na Esplanadi — pravo oličenje načela „*dolce far niente*" — bio je idealno mesto. I ja sam ga u punoj meri iskoristio.

GLAVA 23

INTERVAL

Bezbrižno bavljenje na Krfu brzo je prošlo i povratkom u Beograd nastali su novi problemi i nove brige. Prvi put u životu našao sam se sam, bez nekog solidnog materijalnog oslonca. Kao student imao sam roditelje da se o meni staraju. Posle je došla državna služba sa stalnim mesečnim prihodom. Ali sada odjednom našao sam se na ulici. Pravo na penziju nisam imao, nikakvu službu obezbedjenu, a više nisam bio sam. Trebalo je da se brinem o ženi, pa i o deci, koja su prirodno bila u izgledu. Doduše nešto malo miraza žena mi je bila donela, ali to je moglo da posluži samo kao „prva pomoć".

U takvoj situaciji počeh skoro pomišljati da nisam možda prenaglio što sam podneo ostavku na jednom pitanju na kome sam mogao pokazati manje impulzivnosti. Neko drugi na mom mestu i istom položaju verovatno ne bi tako odlučno nastupio... Ministar je, ipak, ministar i nisam ja, iako generalni direktor, mogao staviti sebe iznad njega. Pri svem tom, moj ponos i prestiž bili su u pitanju i u toku svojih razmišljanja ipak sam došao do zaključka da sam dobro uradio što sam podneo ostavku.

U političkim krugovima, a naročito kod mojih partijskih prijatelja u Radikalnoj stranci, moje napuštanje položaja u Ministarstvu finansija shvaćeno je, razume se, kao progon radikalskih pristalica od strane ministra, koji je pripadao demokratskoj, tojest protivnoj političkoj stranci. Ispao sam u neku ruku „žrtva" partizanske nepomirljivosti, što je u Radikalnoj stranci podiglo moj ugled kao karakternog radikalnog borca.

U pogledu zaposlenja ipak sam imao sreću. Pokazala se kao tačna ona izreka da kad je noć najcrnja, zora je najbliža... Baš u to vreme jedna engleska banka želela je da otvori filijalu u Beogradu. Posle svršenog rata, engleska Vlada donela je zakon o pomaganju svoje eksportne trgovine i jedna banka imala se otvoriti u tom cilju u Beogradu. Iz novina doznadoh da je u tu svrhu došao jedan pretstavnik te finansijske grupe. Bez ičije preporuke obratim se njemu direktno i posle razgovora od jednog časa, sporazum je bio gotov. Čekalo se

još samo na odobrenje iz Londona, što je uskoro stiglo i tako udjem u svojstvu vice-direktora u Engleskoj trgovinskoj banci *(British Trade Corporation)* sa mesečnom platom, dva puta većom nego što sam imao dotle u Ministarstvu finansija.

Pristupili smo odmah izradi i prijavi bančinih statuta Ministarstvu trgovine, zakupili lokal u najlepšoj ulici, Knez Mihajlovoj, u trgovačkom centru Beograda, u zgradi gde se nalazila radnja Marko Vuletić, Gavrilović i komp., ofarbali, preuredili, doterali, kupili nov nameštaj. Tako sam imao priliku da prisustvujem radjanju jedne banke od samog njenog početka.

Od strane Engleza došla su dvojica iz Londona: J. B. Clarke i George Cotton, kao njegov pomočnik. Upravni odbor nije postojao. Njih dvojica i ja treći vršili smo tu ulogu. Ja sam naročito bio merodavan za lokalnu klijentelu i odnose sa državnim vlastima. Na osnovu mog mišljenja davani su krediti beogradskim trgovcima i mogu reći da sam se trudio da budem potpuno nepristrastan i da opravdam poverenje koje su engleski bankari u mene imali. Znao sam da su po prirodi nepoverljivi, ali kad se jednom stekne njihovo poverenje onda je ono potpuno. Stoga je sasvim neosnovano tvrdjenje H. D. Harrison-a u njegovoj knjizi *„The Soul of Yugoslavia"* da sam ja favorizirao pristalice Radikalne stranke a odbijao davanje kredita pripadnicima protivničkih partija. Po njegovim rečima rezultat takvog poslovanja bio je „da je Banka izgubila pare, a Stojadinović postao ministar". To je obična izmišljotina. Dok sam ja bio u njoj, banka je prosperirala, a što je nekoliko godina docnije izgubila pare to je bilo krivicom jednog nesavesnog činovnika, stranca, sa čime ja nemam nikakve veze. Uostalom to nije jedina netačnost u toj knjizi, pisanoj u vreme rata (1941), a koja okolnost još jedino donekle može da objasni veći broj tendenciozno pretstavljenih stvari iz naše zemlje.

U odobravanju kredita, Englezi su bili vrlo konzervativni i ja sam o tome vodio računa. Kad je jednom došao inspektor iz centrale u Londonu, prisustvujući sednici na kojoj smo odobravali kredite, ja sam toplo preporučivao jednu beogradsku firmu da dobije zajam u našoj banci. Inspektor se i sam zainteresovao za taj slučaj pa će me upitati:

— A koliko ima godina kako poznajete tu kuću?

— Pa, ima najmanje deset godina — odgovorih ja uveren da će cifra od deset biti odlučujući faktor za povoljnu odluku.

— Kako? — zaprepasti se inspektor. Vi preporučujete za kredit firmu, koju poznajete samo deset godina?

Po njemu, izgleda, da je trebalo da je poznajem bar pedeset godina sa svima „antecedentima", pa da je smem preporučiti.

Mr. Clarke bio je nešto manje skrupulozan u tom pogledu, iako vrlo štedljiv i škrte ruke, kad je reč o davanju para, što se objašnjavalo njegovim škotskim poreklom, ali inače druželjubiv i veseo čovek vrlo prijatan za društvo. I sam mi je ispričao više viceva na račun svojih zemljaka iz Škotske. Iz tog doba ostao mi je u sećanju još i danas jedan vic koji mi je on ispričao:

Neki Škotlandjanin došao da igra golf i pošto je skupio sve „*cadies*", počinje da se raspituje: ko je medju njima najbolji, a zatim se pogadja sa njim za cenu i najzad, kad je izabrao najboljeg i najjevtinijeg, pita ga:

— A jesi li ti u stanju da nadješ svaku izgubljenu loptu?

— Kako da ne! — odgovori dečko.

— Vrlo dobro! Onda idi, nadji jednu izgubljenu, pa da počnemo da igramo!...

Moja delatnost u Engleskoj trgovinskoj banci i druženje sa Englezima i engleskom kolonijom u Beogradu (koja je uostalom bila vrlo mala), dovela me je u vezu sa poznatim londonskim časopisom „*The Economist*", čiji sam dopisnik postao iz Beograda, sa utvrdjenim honorarom po članku.

U to vreme čuveni engleski ekonomista John Maynard Keynes spremao je, za „*Manchester Guardian*", specijalni broj posvećen Jugoslaviji. On mi je ponudio da napišem članak o državnom budžetu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, što sam i učinio i članak je objavljen u tom specijalnom izdanju.

Razume se, da sam onda i u engleskom poslanstvu bio rado vidjen i priman. Britanski ministar na našem Dvoru bio je tada Sir Alban Young, jedan fini diplomata od karijere, koji je u češćim i podužim razgovorima sa mnom verovatno crpeo dobar deo svojih informacija o situaciji u našoj zemlji.

Iz toga doba datira opšte rašireno uverenje u Beogradu, da sam ja „engleski" orijentisan, odnosno da sam „anglofil".

Ustvari ja sam još odmah po svršetku rata primetio da su finansijski rezultati od četiri godine ratovanja za francusku državu upravo poražavajući. Do Prvog svetskog rata, Francuska je bila glavno finansijsko tržište za evropske državne zajmove, specijalno Rusije i Balkanskih zemalja. Kad se rat svršio, za mene je bilo jasno da je taj period definitivno završen i da na Pariz mi više ne možemo da apelujemo. I sama Francuska postala je dužnik Engleske i još više Sjedinjenih Američkih Država. Ove su se u toku rata od dužnika pretvorile u poverioca.

Zato je i moj rad u Engleskoj trgovinskoj banci i moje veze sa

engleskim finansijskim krugovima bio usmeren u pravcu ekonomsko-finansijskog približavanja britansko-jugoslovenskog. Želeo sam da moja zemlja, u pogledu svojih budućih zajmova — bilo privatnih ili državnih — a koji su joj bili neophodno potrebni radi obnove i privrednog razvitka, da u Londonu, a zatim i u Njujorku, nadje moćnu zamenu za izgubljeno finansijsko tržište u Parizu.

Moja aktivnost u Engleskoj banci bila je zapažena i u beogradskoj „čaršiji". Ja sam bio odredjen od strane ove ustanove da je, zajedno sa Cotton-om zastupam na Beogradskoj berzi. Tako sam išao na berzanske sastanke i postao članom Berze, a već na njenom prvom godišnjem zboru bio izabran za njenog potpretsednika (1920).

U to vreme počeo sam i svoju novinarsku delatnost. Nju sam uostalom započeo, u manjoj meri, još dok sam bio generalni direktor u Ministarstvu finansija. Na molbu tadašnjeg direktora „Politike", dra Slobodana Ribnikara, ja sam svako jutro, ili bar skoro svako jutro, pisao kakvu malu belešku za taj list, iz finansijske oblasti. Taj bi rukopis stavljao u malu platnenu kesicu, prikačenu za spoljna kućna vrata i svako jutro bi prošao jedan saradnik „Politike" i uzimao rukopis koji se unutra nalazio.

Sada, posle ostavke u Ministarstvu, imao sam više vremena za pisanje. Jednog dana pozva me dr Ribnikar u svoju vilu na Topčiderskom Brdu, gde me je zamolio da organizujem i preuzmem uredjivanje privredne strane u listu. Ja se odista latih tog posla pa sam, pored privredne rubrike, napisao i veći broj uvodnih članaka, u kojima sam često kritikovao finansijsku politiku vlade Ljube Davidovića, šefa Demokratske stranke, naročito u pogledu valutnog pitanja. Tako sam bio napao lepljenje markica na austrijske krune, koje su se u početku nalazile u opticaju i kojom je prilikom oduzeto 20% od vrednosti na ime poreze. To su bile ideje pomoćnika ministra finansija dr Velimira Bajkića. Razume se, to je bio skroz nepravičan porez, koji je pogadjao samo pritežaoce krunskih novčanica, a to znači, po pravilu, siromašniji sloj stanovništva. Lepljenjem markica — što je bila imitacija sličnog postupka u Čehoslovačkoj — htela se pojačati odbrana od uvoza austro-ugarskih banknota i zameniti prvobitno i potpuno neefikasno štembliranje kruna na našoj teritoriji.

Povodom ovog pitanja napisao sam vrlo oštar uvodni članak, koji je nosio naslov: „Dr Velimir Bajkić". U njemu sam ga okarakterisao da nije ni moralan, ni nemoralan, već amoralan. To je prvi slučaj u istoriji „Politike" — koja je tada važila kao vrlo „ugladjen" list, koji o svima pitanjima govori „u rukavicama" — da se tako eksponira protiv jedne odredjene ličnosti, apostrofirajući je neposredno. Posledica tog napada bila je da je dr Bajkić odmah podneo ostavku.

Tada se u novinarstvu pročulo moje ime. Prijatelji su se radovali a neprijatelji počeše da zaziru od mene.

Tu reputaciju odličnog i uticajnog finansijskog novinara proširio sam nizom članaka protiv zajma, zaključenog u SAD, preko Banke Blair & Co. Zatim sam objavio seriju članaka o našim valutnim problemima, zastupajući uglavnom načelo slobodne trgovine a ustajući protiv deviznih propisa koji su dejstvovali samo na spoljne simptome bolesti, ali ne i na njen uzrok. Ovaj način pisanja svidjao se bankarima, industrijalcima i trgovcima širom cele zemlje, tako da sam u njihovim redovima postao vrlo popularan. Ove članke u „Politici" o monetarnim i deviznim pitanjima, skupio sam posle i otštampao u zasebnoj knjižici, pod naslovom „Naše valutne nevolje" (1922).

Ova saradnja u „Politici" podigla je moj ugled, jer je pokazala moje znanje i sposobnosti, ali je u isto vreme podigla i tiraž tog lista, koji dotle nije poklanjao skoro nikakvu pažnju ekonomskim i finansijskim problemima. Posleratni period postavio je, medjutim, te probleme u prvi red. Skok cena, skupoća, devize, izvoz, uvoz, cirkulacija novca, poreske reforme, budžetski deficiti, povećanje plata i nadnica, radnički štrajkovi, sve je to bilo predmet svakodnevnih razgovora. To je dr Ribnikar vrlo dobro uočio i „Politika" je od toga imala velike koristi.

Za moje članke, izbor i obradu teme, dr Ribnikar mi je ostavio potpuno odrešene ruke. Nikad ni najmanja korektura od strane glavnog urednika lista. Sastajali smo se s vremena na vreme i u razgovoru pretresali probleme, o kojima sam nameravao da pišem. Uvek je usvajano moje gledište i prihvaćane moje sugestije, tako da je za mene ova saradnja u „Politici" bila veliko zadovoljstvo. List je u to vreme bio najugledniji i najrasprostranjeniji u celoj zemlji, daleko nadmašavajući izdanja drugih dnevnih listova.

Pored saradnje u „Politici", od 1920 godine, postao sam i dopisnik velikog finansijskog lista u Parizu,„*Agence Economique & Financière*", čiji je pretsednik i osnivač bio čuveni profesor ekonomskih nauka Yves-Guyot, urednik časopisa „*Journal des Economistes*", pretstavnik liberalne škole u ekonomiji. Tako sam saradjivao jednovremeno u tri odlična lista: jedan na srpskom, jedan na engleskom i jedan na francuskom. Razume se, da je sve to doprinosilo mom ličnom ugledu i značaju u privrednom životu zemlje.

U to vreme, smrću jednog starog profesora, upražni se katedra za Nauku o finansijama na Univerzitetu. Od strane Univerzitetskog saveta bude mi ponudjeno da držim predavanja iz te naučne grane. Prihvatio sam predlog i ne sanjajući koliko je to težak i zamoran posao biti profesor na Univerzitetu. Tek sam posle uvideo da za ono,

što u toku jednog časa izgovorim studentima, treba meni nedelju dana spremanja kod kuće... Nisam se mogao zadovoljiti da ponavljam predavanja svog prethodnika. Uostalom već potpuno zastarela u tom vremenu, kada se Srbija proširila u novu državu, u kojoj je postojalo nekoliko vrsta poreskog zakonodavstva, koje, razume se, nije moglo odmah biti izjednačeno. Trebalo mi je da i ja prvo naučim te sisteme pa da ih posle djacima kritički izlažem. Usto su poremećene državne finansije zahtevale iznalaženje novih poreskih izvora. Državno zaduživanje uzelo je nove oblike kratkoročnih izdatih blagajničkih bonova. Naknada štete prouzrokovane ratom sopstvenim gradjanima i dobijanje reparacija od neprijatelja postavljali su nove probleme koji dotle nisu postojali.

No mnogo teže od spremanja predavanja padalo mi je ispitivanje djaka prilikom njihovog polaganja ispita. Taj posao bio je strašno dosadan i zamoran u isto vreme. Opšte je uverenje bilo — i to sam posle sa više strana čuo — da sam na ispitima bio vrlo strog. Djaci su govorili da moja trojka, znači kod drugog profesora četvorku, a moja četvorka — peticu. Petica, kod mene skoro nije bilo. To je bila najbolja ocena a najgora, sa kojom se padalo na ispitu 2. Za mene se pričalo, kako je neki student, posle ispitivanja, saopštio svoje utiske:

— Odgovorio sam na sva pitanja. Svi mi drugovi kažu „petorka"... Neko, neko četvorka... Ja mislim sigurna trojka... Kad ono ispade — dvojka...

Meni, pak, izgledalo je da su studenti dolazili sa vrlo malo znanja i spreme na ispite. Treba, razume se, imati u vidu da su to bili djaci koji su gimnaziju prošli sa skraćenim kursevima, delimično učeći i u inostranstvu. Neki su bili ratnici, te im je stoga nedostajalo ono prethodno, solidno znanje iz gimnazije, kako smo ga imali mi, koji smo gimnaziju svršili pre rata.

Dekan Pravnog fakulteta bio je tada Slobodan Jovanović, moj raniji profesor Državnog prava na Univerzitetu. Sada smo bili „kolege". Kako je bilo isuviše dobro poznato, da sam ja bio radikal, a on protivnik radikala, moj izbor za profesora Nauke o finansijama smatran je za osobito priznanje mojih sposobnosti, ne samo praktičnog, nego i teorijski spremnog finansijera. No svakako, s druge strane, to je značilo i nepristrasnost profesora Jovanovića, kada se tiče nauke i njenih interesa.

Nekako, u to vreme, 1920, vršeni su i prvi opštinski izbori u Beogradu. Ja sam bio kandidat na listi Radikalne stranke i izabran. To je bilo prvi put da izlazim pred moje sugradjane da tražim njihovo poverenje. To je ujedno i moje prvo javno istupanje u dugom političkom životu, koji sam tada otpočeo.

Pretsednik opštine bio je Dobra Mitrović. On mi je poveravao krupnija finansijska pitanja, da ih proučim i predložim soluciju. Jedno od tih bilo je pitanje davanja naknade Belgijskom društvu, kome je oduzeta koncesija za beogradske tramvaje i električno osvetlenje. Borba protiv skupoće bila je tema na dnevnom redu. Organizovano je o tome pitanju više konferencija i u samoj opštinskoj zgradi. Ja sam takodje održao jedno takvo predavanje, koje je bilo zapaženo. Stoga sam ga štampao u posebnu brošuru pod naslovom: „Borba protiv skupoće" (Beograd, 1921). Moja osnovna misao u pogledu skupoće bila je da treba ići u koren samog pitanja, t. j. povećati proizvodnju dobara i suzbiti inflaciju, a ne kažnjavati industrijalce i trgovce koji podižu cene, što je samo posledica, a ne uzrok jednog bolesnog stanja.

U tom dodje i svadba kralja Aleksandra sa rumunskom princezom Marijom, ćerkom kralja Ferdinanda i kraljice Marije (8 juna 1922).

Beograd je plivao u radosti. Mi, opštinski odbornici, bili smo postrojeni na Savskom pristaništu, svečano obučeni, u žaketima i cilinderima, radi dočeka. Buduća Kraljica Jugoslavije došla je brodom iz Rumunije na beogradsko pristanište na Savi. Sa njom su došli njeni roditelji, sem toga pretsednik rumunske Vlade Jon J. C. Bratianu, ministar spoljnih poslova Jon Duca i drugi.

Pretsednik opštine Dobra Mitrović i ja bili smo odredjeni kao delegacija Opštine grada Beograda da u dvorcu čestitamo Kralju i Kraljici i prisustvujemo velikom svečanom ručku.

Mlada rumunska princeza zadobila je opšte simpatije. Sa razlogom su je zvali na rumunskom Dvoru „Mignon". Nasuprot njenoj skromnosti i snishodljivosti, isticala se njena majka, kraljica Marija, koja je bila princesa Edinburgh, unuka kraljice Viktorije i ruskog cara Aleksandra II. Ona je briljirala svojom lepotom — premda tada ne baš u svojoj prvoj mladosti — i svojim otmenim držanjem. Za vreme ručka, svojim orlovskim očima preletela je celu dvoranu, kao da je htela svakog dobro da zagleda i jednim pogledom postavi na njegovo mesto...

Sušta suprotnost od nje bio je njen muž kralj Ferdinand, sa velikim klempavim ušima i napred povijenim, velikim nosom, koji se na vrhu crvenio. Neki su tvrdili da je to bilo od alkohola. On nije mogao imponirati nama, okupljenim svatovima, koji smo očekivali da vidimo kraljevsko gospodstvo jednog pretstavnika gorde nemačke kuće Hohenzollern-Sigmaringen. Medjutim, široka vojnička uniforma visila je na njemu, kao da je ugužvana, a pretrpani nizovi ordenja na grudima kao da su mu bili težak teret od olova. Njegova žena, inteligentna i ambiciozna kraljica Marija, potpuno je vladala nad njim, ne samo u domaćim stvarima nego i u političkim. Po svojim simpatijama bila

je na strani Velike Britanije i Rusije i ona je upravo najviše i doprinela da Rumunija pristupi zapadnim silama, objavljujući rat Austro-Ugarskoj avgusta meseca 1916.

Pri svem njegovom traljavom izgledu, za kralja Ferdinanda govorili su mi neki moji prijatelji Rumuni da je neobično voleo žene. Tvrdilo se čak da pri tome nije bio veliki probirač: imao je odnose i sa najprostijim, čak i sa cigankama. U mladosti je bio dobio jednu ozbiljnu kožnu bolest koja mu je bila ostavila tragove na licu, zbog čega je stalno nosio bradu. Za vreme rata nije pokazao nikakvu ličnu hrabrost. Išao je na front, ali se držao daleko od prvih borbenih linija. Kraljica Marija, medjutim, išla je do najistaknutijih prednjih položaja. Priča se da kad bi Austrijanci primetili da se ona nalazi u p vim linijama, oni bi obustavili artiljerisku vatru iz bojazni da ne bi ranili neustrašivu Kraljicu.

— To je fantastična i vrlo popularna žena — reče mi moj sused Rumun za stolom, gledajući sa ushićenjem svoju ljubljenu Kraljicu, koja nas je sa svog počasnog mesta u začelju velike trpeze radoznalo posmatrala kako smo navalili na dobro jelo i piće, bez velikih obzira na dvorsku etiket ...

Na kraju ručka nizale su se zdravice i govori, šampanj se točio a prema onome što mi je posle pričao upravnik kraljevog Dvora izgleda da je polovina kašika, noževa i viljušaka u onom opštem oduševljenju nestalo toga dana sa stola... Za uspomenu. Svakako, dan je bio od istorijskog značaja, ali je odmah posle toga u Dvoru bilo rešeno da se takvi svečani ručkovi, sa mnogobrojnim gostima i srebrnim posudjem ubuduće izbegavaju.

GLAVA 24

MINISTAR FINANSIJA

U ovom razdoblju, od početka 1920 pa do pred kraj 1922, menjale su se Vlade vrlo često. Vlada Ljube Davidovića, za čije sam vreme podneo ostavku na državnu službu, trajala je samo nekoliko meseci. Da sam imao strpljenja i ostao u državnoj službi do moje ostavke ne bi došlo i — ko zna! — možda bi i tok mog života bio drukčiji, nego što je ispao. To su oni slučajevi u životu, koji često puta igraju veliku i sudbonosnu ulogu.

Skoro svaki čovek ima jedan takav „slučaj“ u svome životu, koji mu skreće pravac na ovu ili onu stranu. Da nisam podneo ostavku novembra 1919, možda bi se moja činovnička karijera produžila bogzna koliko! Kako sam bio vredan i sposoban, možda bih postao jedan od onih „neophodnih“, za koje nema zamene i ostaju na tome mestu do duboke starosti. Medjutim, ja sam pošao putem političara, iako mi to onda nije bila namera. Mesto mirnog činovničkog života, ušao sam u borbe, bure, pobede i poraze, koje politika neminovno donosi sobom

Posle pada Davidovićeve Vlade dr Velizar Janković je postao ministar finansija, i on mi je ponudio položaj pomoćnika ministra, ali ga nisam primio. Pristao sam, medjutim, da mu budem privatni savetodavac u komisiji za valutna pitanja.

Nov Ustav bio je izglasan u Ustavotvornoj skupštini na Vidovdan (28 juna) 1921. Ja sam u to vreme bio na najnižem stupnju političke hijerarhije: opštinski odbornik. To znači početak političke karijere. Premda nisam aktivno sudelovao u njegovom donošenju, ustavni me je problem u svojoj osnovi veoma interesovao.

Centralistički Ustav od 1921 odgovarao je uglavnom željama i pogledima političara iz Srbije, koji su već i dotle živeli u jedinstvenoj, centralistički organizovanoj državi. Nije bilo problema nacionalnih manjina, kao što je to bio slučaj u Austro-Ugarskoj, koja je bila „dvojna“ monarhija. Franja Josif bio je austrijski car, ali madjarski kralj, jedan parlament u Beču, drugi u Budimpešti, a zatim zajednički Dom (delegacije).

Osim toga i same pokrajine, spojene 1918 godine u jednu državu

nastanjene Srbima, Hrvatima i Slovencima, živele su stotinama godina svojim posebnim životom. Hrvatska je imala svoju autonomiju i svoj Sabor, ali je bila potčinjena Madjarskoj. Slovenačka i Dalmacija potpadale su pod Austriju i bile njene provincije. Bosna i Hercegovina imale su svoj Sabor u Sarajevu, ali su bile zajednička pokrajina i Austrije i Madjarske. Banat i Bačka bili su obični sastavni delovi Madjarske. Crna Gora imala je svoje posebno zakonodavstvo.

Vidovdanski Ustav nije vodio o svemu tome nikakvog računa. Sve je imalo da se stopi i smeša u jednu celinu.

Kralj Aleksandar bio je za takvo rešenje, a u odnosu na Hrvate i njihovu opoziciju prema takvom državnom uredjenju, on je imao u ličnosti Svetozara Pribićevića prvog i najvažnijeg savetodavca.

Pribićević je bio jedan od srpskih prvaka iz Hrvatske, dobar govornik i jak na peru. U doba prvih godina ujedinjenja bio je *„persona grata"* na Dvoru Karadjordjevića. On mi je docnije jednom prilikom pričao kako ga je Kralj pretstavio kraljici Mariji, posle njihovog venčanja, rečima:

— Gospodin Pribićević mi je doneo najlepše drago kamenje u moju kraljevsku krunu...

Pribićević je postao ministar unutrašnjih dela i sprovodio je politiku „čvrste ruke" prema Hrvatima i preuzimao vrlo stroge mere protiv komunista, koji su se naglo širili po svršetku rata. Osiromašenje zemlje usled četvorogodišnjeg ratovanja, skok cena zbog inflacije, bilo je povoljno tle za komunističku propagandu. Da suzbije nezadovoljstvo širokih masa, mesto da pristupi ekonomskim merama, Pribićević je upotrebio policijske metode. Uveo je pasoše za kretanje iz jednog mesta u drugo u samoj državi, izvodio je žandarmeriju i vojsku protiv radnika, njihovih štrajkova i zborova. Hapšenja su vršena na sve strane. Kroz Beograd se vozio u otvorenom automobilu, ali vrtoglavom brzinom, stalno se smeškao na publiku, što je bilo u očiglednom kontrastu sa ozbiljnom unutrašnjom situacijom i merama predostrožnosti, koje je sprovodio. Usto njegovo lice vrlo tamne boje činilo je da beli zubi jako padaju u oči, te je njegovo „smeškanje" pre ličilo na neko keženje i izazivalo obrnut utisak od onog koji je on želeo da proizvede.

Nasuprot Pašiću, koji se zajedno sa Kraljem — ponovo u njegovoj milosti posle dvogodišnjeg izgnanstva u Parizu kao pretsednik naše delegacije za mir — zalagao za centralistički Ustav, Stojan Protić je bio izradio svoj nacrt, na bazi pokrajina. Njegova je ideja bila da se ujedinjenje triju jugoslovenskih naroda treba da sprovede postupno, dajući lokalne autonomije ranijim istorijskim pokrajinama, kao što su bile Srbija, Hrvatska, Slovenija, Crna Gora, Bosna i Herce-

godina, Dalmacija, Vojvodina. Ali kako je najkrupniji problem bio uredjenje odnosa izmedju Srba i Hrvata, kao dve najjače nacionalne grupe, Protić je želeo da novim Ustavom reši to pitanje na taj način što će voditi računa o njihovom političkom mentalitetu. Srbi su poznavali jednu, unitarno uredjenu državu. Hrvati naprotiv znali su za dvojnu monarhiju i za svoju autonomiju u okviru Madjarske. Jedan, centralni Parlament, za celu državu, trebalo je da zadovolji težnje Srba. Lokalne samoupravne jedinice, trebalo bi da zadovolje težnje hrvatskog naroda, da se ovaj ne bi osećao potčinjen srpskom centralizmu. Protić je bio mislilac, ustavnopravni teoretičar. On je hteo da dnevna politička pitanja rešava pomoću razmišljanja i razuma.

Na ovome pitanju Pašić i Protić su se definitivno razišli. U Ustavotvornoj skupštini, Protić je ostao potpuno sam. Ostao mu je veran samo jedan, jedini narodni poslanik, dr Momčilo Ivanić, koji mu je ustvari mnogo više štetio nego koristio.

Protić je pokrenuo i svoj list, koji se zvao „Radikal". Pozvao me je na saradnju. Ja sam je prihvatio iz obzira na prošlost i iz zahvalnosti na poverenju, koje mi je kao ministar ukazivao još dok sam bio student a i docnije, kao njegov saradnik u Ministarstvu finansija. On je, medjutim, osećao da bi meni bilo nemoguće, da se odreknem lične političke privrženosti svome šefu partije. Pašiću, i zato mi je predložio da saradjujem samo na ekonomskoj rubrici u listu, prepuštajući mi po tim pitanjima potpunu slobodu u pisanju.

Moram priznati da je meni lično Protićev Ustav bio simpatičniji. Izgledalo mi je da bi se njime otupila ona oštrica u srpsko-hrvatskom sukobu. Jedan deo Hrvata, iako malobrojan, takozvani federalisti dr Mate Laginje, prihvatili bi ovo rešenje, dok su protiv centralističkog Ustava bili svi ili skoro svi, izuzev nekolicine Hrvata iz Pribićevićeve stranke. Bila je to vrlo neprijatna stvar kada je i sam pretsednik Jugoslovenskog odbora, potpisnik Krfske deklaracije, član jugoslovenske delegacije za mir, prvi ministar spoljnih poslova posle ujedinjenja dr Ante Trumbić, glasao u Ustavotvornoj skupštini protiv Ustava.

Ustav je primljen sa malom većinom glasova.

Na sam rad Ustavotvorne skupštine istakla su se još odmah u početku, dva ozbilnija prigovora: jedan se ticao teksta zakletve, a drugi potrebnog kvoruma za izglasavanje Ustava.

Poslovnik je predvidjao da poslanici pre početka rada moraju potpisati zakletvu, u kojoj se iskazivala vernost kralju, što je značilo da se Ustavotvorna skupština već unapred opredeljuje za monarhijski oblik vladavine. Medjutim, pravilnije bi bilo shvatanje da je Ustavotvorna skupština suverena i da ima pravo izjasniti se bilo za republiku ili monarhiju, prema svom slobodnom nahodjenju. Otuda je

tekst zakletve prejudicirao jedno pitanje o kome se trebalo tek diskutovati i tako vezivao ruke ustavotvorcima.

Druga je primedba bila u pogledu na kvorum. Krfska deklaracija predvidjala je da se „Ustav ima primiti u celini u Ustavotvornoj skupštini brojno kvalifikovanom većinom". Sem toga u jednoj izjavi datoj u Londonu pretstavniku agencije Reuter objavljenoj u engleskim listovima (izmedju ostalih „*The Observer*" od 17. X. 1918) pobijajući zlonamerne vesti da srpska Vlada ima imperijalističke namere, Nikola Pašić je „svečano izjavio" da „ne samo da ne želimo da vodimo imperijalističku politiku, nego čak ne želimo da na ma kakav način ograničimo pravo na samoopredelenje Hrvata i Slovenaca i da insistiramo na Krfskoj deklaraciji, ako bi to bilo protivno njihovoj želji."

Medjutim Poslovnik Ustavotvorne skupštine odredio je da ta „kvalifikovana većina" iznosi polovinu više jedan od ukupnog broja narodnih poslanika. Time je omogućeno da se Ustav može primiti i bez Hrvata, što svakako nije bilo u duhu Krfske deklaracije i pomenute Pašićeve izjave. Hrvatima je dat jedan razlog više da nastave borbu protiv nove države, za koju su oni dobili utisak da će u nju ući kao „narodna manjina", mesto kao ravnopravni član. Jer ustvari Hrvati su počeli svoju opoziciju još pre samog proglašenja ujedinjenja od 1 decembra 1918. Hrvatski narodni poslanik Stjepan Radić bio je protiv slanja delegacije hrvatskog Sabora u Beograd radi proglašenja ujedinjenja.

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920 godine u hrvatskim krajevima ogromnu većinu dobila je Hrvatska republikanska seljačka stranka baš tog istog Stjepana Radića. Da su narodni poslanici, izabrani na listi Stjepana Radića došli u Beograd, mesto što su ostali u Zagrebu, bojkotujući Ustavotvornu skupštinu i tražeći zasedanje hrvatskog Sabora u Zagrebu, verovatno da bi oni omeli donošenje centralističkog Ustava, protiv koga su se oštro borili sve do 1925, kada su ga ipak priznali. Ali su Hrvati svojim nedolaskom još odmah u početku života nove države obeležili svoj stav, ne opozicije prema jednoj odredjenoj vladi u Beogradu, nego prema samoj državi. Tek što su bili ušli u političku zajednicu sa Srbima i Slovencima, oni su je počeli da ruše i da traže svoju zasebnu, hrvatsku republiku.

„Republika — celom svetu dika", pevao je Stjepan Radić, svirajući u svoju malu tamburicu, koju je nosio po zborovima i harangirao mase krajnje demagoškim govorima, uzdižući hrvatskog seljaka i napadajući „cincarski" Beograd.

Kralj Aleksandar i Nikola Pašić sa njim verovatno su smatrali da baš zbog takvog stava Hrvata, zbog komunističke opasnosti u zemlji, zbog nesredjenih odnosa sa Italijom (granica još nije bila defi-

nitivno odredjena), vrhovna državna uprava mora biti solidno izgradjena, centralistički uredjena, vodjena iz jednog mesta, koje je imalo da bude Beograd. Pred takvom organizacijom i snagom imao je da se, u toku vremena, slomije svačiji otpor, pa i hrvatski. Utoliko pre što svi Srbi zajedno pa, razume se, i njihov Kralj i šef najveće srpske stranke, nisu imali niti su gajili prema Hrvatima bilo kakva druga osećanja do samo bratska. Njima hrvatsko držanje uopšte nije bilo razumljivo pa su verovali da će se to vremenom sve lepo urediti. Važno je bilo dati zemlji Ustav i to što pre.

Ovo realističko i praktično gledanje na stvari, bila je karakteristika ličnosti Nikole Pašića. Inače njegovo intimno gledanje na pitanje ujedinjenja — prema onome kako se medju nama u užem krugu izražavao — bilo je da se prvenstveno obeleži teritorija srpska, to jest izvrši ujedinjenje svih Srba, a da se tome području priključe i s njim ujedine hrvatske i slovenačke oblasti. A što je on u Krfskoj deklaraciji i u Ustavu od 1921 usvojio jedinstveno uredjenje države, to je on posle objašnjavao, izmedju ostalog, i tehničkim teškoćama u povlačenju granica izmedju Srba i Hrvata, odnosno izmedju Hrvata i Slovenaca. On je imao običaj da to slikovito prikaže na taj način što bi sklopio prste obeju ruku i govorio: „Mi smo medjusobno izukrštani kao ovi prsti. Kako ćemo da povučemo granice, a da ne povredimo ruke?“

Stojan Protić, pozivajući me na saradnju na svoj list znao je vrlo dobro dilemu pred kojom sam stajao i kao što pomenuh, poštovao je moju vernost prema šefu partije. On nije želeo da me dovede ni pred kakvu situaciju pitanja savesti ili partijske discipline.

Moja saradnja u „Radikalu“ odmah se bila pročula, razume se i neki su me već počeli obeležavati kao radikala „Protićevca“.

To se dešavalo u 1922 godini. Decembra meseca izbija kriza koalicione Vlade i Pašić dobija mandat da obrazuje čisto homogenu radikalsku Vladu.

Još se ova vest nije bila ni potvrdila, ja sam mirno sedeo u svojoj kancelariji u Engleskoj trgovinskoj banci, kada se iznenada pojavi kod mene dr Laza Marković. Pomislio sam da dolazi zbog kakvog zajma za nekog svog prijatelja.

— Milane — poče on odmah, govoreći po svom običaju malo kroz nos — Pašić će obrazovati novu Vladu i tebi će ponuditi portfelj ministra finansija...

— To me malo interesuje — odgovorih ja hladno.

On se kao zbuni. Izgleda da se takvom odgovoru sa moje strane najmanje nadao.

— Kako te ne interesuje?

— Pa tako, vrlo prosto. Ja imam zanimanje, ne jedno nego više njih. Sva mi se dopadaju, dobro su plaćena i ne želim da ih napustim...

— Pazi šta radiš! Nisi valjda lud! Kako bi ti smeo da odbiješ jednu takvu ponudu šefa naše stranke?! Dobro razmisli šta ćeš odgovoriti. Došao sam da te obavestim da će te Pašić pozvati.

I odista sutradan, šef kabineta pretsednika Vlade, Velja Popović, pozva me telefonom. Kao što sam ranije pomenuo, on je bio moj drug sa Univerziteta, ali i jedini čovek koga sam fizički napao na jednoj sednici studentskog radikalskog kluba. On me je bio osumnjičio da spremam „zaveru" da ga zbacim sa položaja pretsednika kluba u kome sam ja bio potpretsednik. Smatrao sam to za uvredu časti i opalio mu šamar po licu, posle čega su se drugovi umešali i sprečili ozbiljnu tuču.

Kad udjoh u njegovu kancelariju on se ljubazno rukova, kao da se naše prvo prijateljstvo nikada nije kvarilo. Ponudi mi da sednem i reče da me nije zvao on nego pretsednik i da će me odmah primiti, čim izadje jedan posetilac, koji se kod njega nalazi.

Pašić je sedeo za stolom, i kad udjoh on ustade. Bio je svečan, u svom crnom redengotu, koji je često nosio i na kome je njegova bela brada još više otskakivala. Sto je bio pokriven knjigama i raznim referatima. Jedan od njih stajao je otvoren. Kancelarija je bila skromnih razmera, visokih zidova, širokih prozora, u staroj kući Jovana Ristića, sa nameštajem, koji kao da nije menjan od onog doba. Sve je izgledalo zvanično i hladno. Jedino je bio topao Pašićev pogled sa kojim me dočeka. Pruži mi ruku sa onim njegovim osmejkom koji osvaja i kao da je unapred hteo da me pripremi za poziv, koji će mi odmah zatim učiniti, bez velikog uvoda i objašnjenja, sa nekoliko prostih reči.

Prodje mi kroz glavu onaj moj prvi susret sa njim u toj istoj kancelariji, kada sam kao student polazio na zbor studenata u Ljubljani (1908) i primio od njega, prvi put, instrukcije šta da radim i kako da govorim. Setih ga se u vojničkoj uniformi pešadijskog kaplara, sa dugim šinjelom, kada sam ga sreo u Raškoj, tragične 1915 godine i čestih susreta za vreme izgnanstva na Krfu. Setih se saradnje na Protićevom „Radikalu", svoga razgovora sa Lazicom Markovićem i negativnog stava koji sam bio zauzeo. No sve je to prošlo valjda u jednoj sekundi. I ne rekavši u prvom momentu ni da ni ne, ja se samo poklonih, osećajući da se ovom našem velikom državniku ne može dati negativan odgovor, kada on poziva na saradnju.

Iz istorije Nauke o finansijama znao sam da su u kritičnim momentima portfelje ministra finansija često zauzimali sami pretsednici vlada, da bi mu time dali veći značaj i autoritet i da bi tako lakše sprovodili svoje reforme koje nisu uvek bile mnogo popularne. Ja

sam imao prethodnu, tehničku spremu, ali sam se bojao da ne bih mogao imati uspeha, ako ne budem pomognut velikim političkim autoritetom. I nešto zbog toga da bih obezbedio njegovu totalnu podršku, a nešto i zbog neke lažne skromnosti, koja se odjednom pojavi u meni, ja promrljah:

— Veoma sam polaskam Vašim poverenjem, Gospodine Pretsedniče, ali zar ne mislite da sam možda suviše mlad da zauzmem položaj na kome su se nalazili autoriteti kao što su Lazar Paču i Stojan Protić?

— A, to da ne brineš! Svi te mnogo hvale...

— A gospodin Protić? Vi znate da sam sa njime u dobrim odnosima, dok medjutim Vaši odnosi...

— Ne mari ništa — prekide me Pašić, biće i on zadovoljan da državne finansije dodju u tvoje ruke. I on mi je o tebi uvek najbolje govorio...

Osetih da nema više smisla izmišljati neke razloge za odbijanje ponude i zaćutah, očekujući da će mi on možda još nešto reći, ali on je izgleda smatrao da su time sve prethodne formalnosti svršene i moja saglasnost dobivena. Nije mu valjda ni na kraj pameti bila misao da kod mene može postojati ma kakvo kolebanje, da primim jednu tako laskavu ponudu. On mi onda srdačno pruži ruku i dodade da ću o svemu daljem biti obavešten preko njegovog šefa kabineta.

Vlada je obrazovana 20 decembra 1922. Ja sam postao ministar u svojoj 34 godini, najmladji ministar finansija, koji je naša zemlja imala do tada, a i posle toga.

Pisac knjige sa unukom Marinom

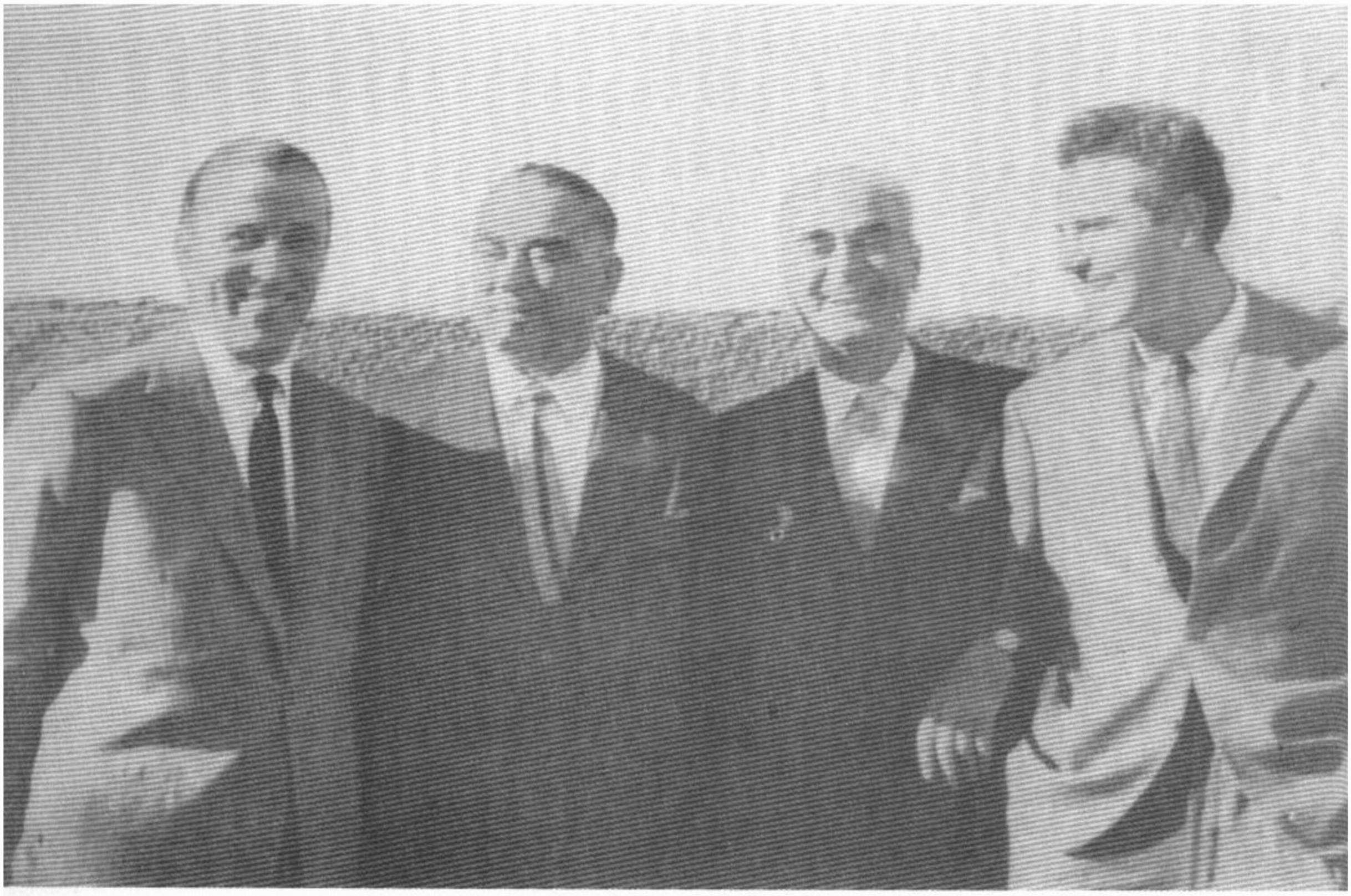

Radostan dogadjaj u porodici Stojadinović: ponovan sastanak sa bratom Dragomirom, posle rastanka od 16 godina. Na slici levo: zet, Dr Dušan Radonjić, desno sinovac Mihailo

GLAVA 25

BORBA NA ČETIRI STRANE

Dužnost ministra finansija preuzeo sam od dr Koste Kumanudija i razgovarajući o resornim pitanjima, ja sam pomišljao na naš raniji razgovor, kada mi je kao profesor Univerziteta i urednik „Arhiva za pravne i društvene nauke", stavljao u izgled položaj vladike „pa možda i mitropolita beogradskog", kako sam ranije već rekao. Od tog doba bilo je prošlo samo 12 godina, za koje sam vreme od Crkvenog prava okrenuo ka ekonomsko-finansijskim naukama i stekao na tom polju takvo ime i glas, da sam dobio jedan od najvažnijih resora. Mesto mitropolita postao sam, dakle, ministar finansija...

Na tom položaju odmah sam osetio da ću ustvari imati dva šefa: Kralja i pretsednika Vlade.

Stanje državnih finansija bilo je upravo očajno. Kralj Aleksandar se interesovao poglavito za vojne potrebe. Pretsednik Vlade Pašić za opšte stanje državnih finansija. Kralj me je gurao na izdatke, dok je Pašić mislio i na prihode, a to znači na opterećenje poreskih obveznika.

Ministar vojske, general Petar Pešić, urgirao je kredite za naoružanje vojske. Oružje je bilo najrazličitijih modela: francuskog, austrijskog, starog srpskog. Ali vojnici nisu imali u potrebnoj meri ni odela ni obuće, a da se i ne govori o spremanju rezerve u slučaju kakve mobilizacije ili rata. Medjutim, trebalo je obnavljati opustošenu zemlju, naročito železnički saobraćaj; plaćati invalidske potpore bivšim ratnicima i porodicama poginulih; plaćati kamate na konsolidovane državne dugove uvećane usled izdavanja 2½% obveznica Ratne štete (naknade za materijalne i lične štete ratom prouzrokovane) i 4% agrarnih obveznica (naknade za oduzeta imanja velikih posednika usled izvršene agrarne reforme, koja je dodelila zemlju onima koji je obradjuju) i tako dalje. Svi ovi izdaci bili su doveli u pitanje budžetsku ravnotežu i izazvali hroničan budžetski deficit.

Na drugoj strani postojao je problem *inflacije*. Ona je izazvana još odmah posle oslobodjenja i ujedinjenja zamenom krunskih novčanica u dinarske. Iako je srazmera bila četiri austro-ugarske krune za

jedan dinar, odnos je bio stvarno na štetu dinara, govoreći čisto sa monetarne tačke gledišta. Što je dat povoljan kurs pritežaocima krunskih banknota, to je bilo iz političkih razloga, da se ne bi izazivalo nezadovoljstvo kod stanovnika sa teritorije bivše austro-ugarske monarhije koje su sada postale deo nove države Srba, Hrvata i Slovenaca. Pored zamene novčanica došao je budžetski deficit, koji se nije mogao tako brzo popraviti povećanjem redovnih državnih prihoda. Išlo se u Narodnu banku radi zajmljenja. Sve je to stalno uvećavalo novčaničnu cirkulaciju i u isto vreme obaralo vrednost dinara.

Treći problem pred kojim sam stajao bio je devizna kriza. Obnova zemlje i oskudica u materijalu svih vrsta, pa čak i u životnim namirnicama, koje je ova *par excellence* agrarna zemlja mogla da proizvodi u velikim količinama ne samo za svoje potrebe, nego i radi izvoza, prouzrokovala je veliku oskudicu u devizama. Nekoliko meseci pred moj dolazak u Ministarstvo finansija, bio je zaključen zajam od petnaest miliona dolara posredstvom banke Blair & Co. u Njujorku. Veći deo ovih dolara upotrebljavao je ministar finansija da ih prodaje preko Narodne banke na Beogradskoj berzi i to po vrlo niskom kursu, da bi na fiktivan način održavao vrednost dinara, koja je bila u stalnom padu. Kako su se ove količine dolara postupno trošile, dok je potražnja za stranim devizama rasla, ministar je stalno smanjivao prodaje, što je opet izazvalo još veću razliku izmedju zvaničnog i slobodnog kursa dinara. Spisak onih koji su se na svakom berzanskom sastanku upisivali za kupovinu deviza od Narodne banke, bivao je iz dana u dan sve duži i njihovi zahtevi u ciframa sve veći...

Četvrti problem bila je skupoća. Ona je, razume se, došla kao posledica gore pomenutih faktora, ali ranije Vlade, umesto da otklanjaju same uzroke skupoće, težile su da suzbiju njene posledice, koje su se odražavale u skoku cena. Počelo se njihovim maksimiranjem, kažnjavanjem trgovaca i „crnoberzijanaca", zabranjivao se izvoz životnih namirnica, da bi se održavale — u korist potrošača — niske cene na domaćem tržištu, i tome slično.

To je uglavnom ekonomsko-finansijska situacija zemlje, koju sam ja zatekao krajem 1922: deficit u državnom budžetu, devizna kriza, inflacija, skupoća. Teško je bilo reći koji je problem važniji i hitniji. Nije se imalo vremena za oklevanje. Trebalo je suprotstaviti se svima tim teškoćama. Borba na četiri fronta jednovremeno.

Medjutim, od svih pomenutih hitnih problema, već prvog dana kada sam preuzeo resor, najhitniji je bio problem praznih državnih kasa... Bili smo pred kraj meseca decembra i pred kraj kalendarske godine, a moj direktor Državnog računovodstva dr Dragutin Dučić saopšti mi da državna blagajna nema novaca za činovničke plate.

Upitah kako stoji stvar sa Narodnom bankom i da li tamo ima kakve gotovine na tekućem računu. On mi odgovori da taj račun pokazuje samo visinu državnog duga i da su pre neki dan vratili Narodnoj banci sto miliona dinara u otplatu tog duga.

Ovaj odgovor otkrio mi je svu nekorektnost mog prethodnika. On koji je dotle stalno uzimao na zajam od Narodne banke — kao uostalom i svi njegovi prethodnici — našao je za shodno da vraća jedan deo tog duga u momentu kada je već bio u ostavci.

Revoltiran ovim postupkom, izdiktirao sam pismo za Narodnu banku objašnjavajući nekorektnost mog prethodnika, da tako postupi. Smanjivanje duga Narodnoj banci nije tako hitan posao da se mora obaviti baš tog trenutka, pred kraj meseca, kada ja preuzimam resor ministra finansija. Ja ću se potruditi, da državne finansije dovedem u red i izbegnem nova zaduženja, — dodao sam u svome pismu.

Direktor Državnog računovodstva ode da spremi to pismo, sumnjivo vrteći glavom u pogledu njegovog uspeha. Medjutim, ton mog pisma bio je takav da je Upravni odbor Narodne banke odmah rešio da mi se natrag vrate tih sto miliona. Za momenat, za kraj godine, situacija državne blagajne bila je spašena. Dobio sam „predah" za mesec dana...

Čim sam rešio taj problem, posvetio sam se pitanju deviza. Rezerva zlata i deviza Narodne banke bile su iscrpljene, pa je trebalo potražiti izvor na nekoj drugoj strani. Kurs dolara u zemlji stalno je skakao, dok je dinar na medjunarodnim tržištima stalno padao. Za ovu pojavu, pored stvarnih, ekonomskih uzroka, postojao je i psihološki, koji se ispoljavao u akciji špekulanata. Oni su igrali na pad dinara, „*à la baisse*". Trebalo je, dakle, na njih uticati.

Da bih to postigao, upotrebio sam psihološka sredstva hladnog rasudjivanja. Dao sam odmah izjave u javnosti, da je dotadašnja ekonomsko-finansijska politika bila pogrešna, i da treba uravnotežiti budžet, zaustaviti inflaciju, pojačati izvoz i tako dalje. Citirao sam sve poznate, klasične mere, potrebne radi održanja zdravih finansija. Rekao sam, takodje, da je pogrešno trošiti državne dolare i praveći vrlinu od nevolje — jer dolara više nije bilo — dodao sam da dinar treba prepustiti slobodnom tržištu, kako bi mu se odredila prava vrednost na osnovu zakona ponude i tražnje. No, za svaki slučaj, radi što sigurnijeg uspeha u zadržavanju daljeg pada njegove vrednosti, zamolio sam svoje prijatelje u Engleskoj trgovinskoj banci da na beogradskoj Berzi tih dana prodadu što više mogu funti sterlinga. Ujedno sam ih umolio, da učine korak kod svoje centrale u Londonu, da naša Uprava državnih monopola dobije kratkoročnu pozajmicu u Londonu, u iznosu od 300.000 funti sterlinga na podlozi duvana, koji se nalazio u njenim stovarištima. Vest o pretstojećoj pozajmici — ne govoreći

o cifri, koja je, kao što se vidi, bila vrlo skromna — saopštio sam „u poverenju“ nekim prijateljima sa Berze, što je, razume se, za 24 časa obišlo sve bankarske i berzijanske krugove u Beogradu.

Što se, pak, specijalno „špekulanata“ tiče, izjavio sam da sam uveren da će oni od sada promeniti mišljenje o našoj nacionalnoj valuti, spekulišući ne na njen pad, nego na njen skok, u svom sopstvenom interesu.

Kad su „špekulanti“ videli da Engleska trgovinska banka, u čijoj sam upravi dotle sedeo, prodaje funte, oni su počeli da se kolebaju, logično rezonujući da ta banka mora raspolagati „pouzdanim obaveštenjima“ o onome što će se desiti. A kad stiže i vest, da je zaključen „zajam“ u Londonu, strane devize počele su u Beogradu da padaju, kao što su se, u vreme ministrovanja mog prethodnika, dizale.

Kad sam bio objavio da Ministarstvo finansija neće više svojom intervencijom veštački održavati nerealni kurs naše monete, dinar je dostigao najveći pad tog vremena. Dok se 1918 godine za 100 francuskih franaka plaćalo 100 srpskih dinara, početkom januara 1923 trebalo je 711 dinara za 100 franaka. U Cirihu kurs je bio pao na 3 švajcarska franka za 100 dinara.

Sa postupnom, ali stalnom popravkom vrednosti dinara, oni naši gradjani, koji su bili pretvorili dinare u strane valute i sklonili ih u inostranstvo, počeše da ih vraćaju, jer su uvideli da čuvajući strane devize, oni smanjuju svoju imovinu. Bili su zabrinuti i stalno su tražili da preciziram na kojoj će bazi biti legalno stabilizovan naš dinar. Ja sam to pitanje, medjutim, ostavljao bez odgovora, ponavljajući kako će se dinar i dalje stalno jačati, po etapama.

Nervoza onih koji su špekulirali na pad dinara ili čuvali devize u inostranstvu, bila je izražena i u kritici, koju su mi u Parlamentu upućivali opozicioni poslanici. Jedan od njih, duhovit govornik, seljak, veliki demagog, reći će jednog dana:

— Naš ministar finansija veli da postupno popravlja dinar. To mi vidimo, ali dokle će to tako da ide? Mi privrednici sa sela želimo da ministar to pitanje preseče jednim potezom, kao Gordijev čvor, da znamo na čemu smo. Inače ovo što on radi liči mi na ono kao kad neko želi da psu skrati rep, pa to ne čini u jedan mah, nego svakih šest meseci secka po malo...

Skupštinska dvorana je prsla u smeh, od koga se ni ja nisam mogao uzdržati. Ipak, ni ova kritika, koja je htela da moju valutnu politiku karikira i napravi smešnom, nije imala uspeha kod mene. Odlučno sam produžio svojim putem i postigao neverovatno povoljne rezultate za vrlo kratko vreme.

Što se tiče problema skupoće, kako pomenuh, ranije vlade su ga

rešavale maksimiranjem cena i zabranom izvoza životnih namirnica. Ja sam, medjutim, shvatio taj problem na drugi način. Cene skaču jer je nedovoljna ponuda robe. Treba, dakle, pojačati ponudu, a za to je jedini način i pravilan put: povećati proizvodnju.

Sećam se da sam radi toga bio jako napadan, u prvo vreme, od strane opozicije u Narodnoj skupštini. Beše reč o cenama svinjske masti, koja se u našoj zemlji mnogo troši i igra znatnu ulogu u budžetu svake porodice. Na moj predlog Vlada je odlučila, da zavede slobodan izvoz masti, bez naplate ma kakve izvozne carine. Naravno, da su cene odmah skočile na domaćem tržištu, ali je taj skok uticao kao potstrek za veće gajenje svinja, što je opet uskoro zatim uticalo na povećanje izvoza i dobijanje stranih deviza, a takodje i na bolje snabdevanje stanovništva u zemlji, po sniženoj ceni.

Sličnu politiku ukidanja izvoznih carina, primenio sam i kod drugih agrarnih proizvoda. Usto je došao stalni i vrlo dobar izvoz drveta iz Bosne i Slovenije. Prvih godina, drvo je ustvari bilo jedno od glavnih izvoznih artikala, tako da su neki, u šali, nazivali dinar „drvenom valutom". Ukidajući izvozne carine, ukinuo sam i raniji sistem davanja izvoznih dozvola. Pod ranijom vladom to je bio način da se pojedinim partijskim prijateljima omoguće bogate zarade, bez ikakvog truda i rada. Dovoljno je bilo izdejstvovati „izvoznicu" i prodati je posle uz lepu zaradu pravim trgovcima. Sličan je sistem važio i za uvoz robe iz inostranstva za koju su davane specijalne dozvole („uvoznice"). Ovu nemoralnu trgovinu odmah sam ukinuo i mesto ličnih dozvola zaveo sam režim načelnih odluka, od opšteg karaktera, kojima su regulisani trgovinski poslovi, bez ikakvog povlašćivanja pojedinih uticajnih ličnosti. Ova mera bila je primljena sa opštim odobravanjem od strane javnog mnenja.

Kod državnih izdataka obnova železničkog parka i mostova bila je zamašna stavka. U tome pogledu trudio sam se i to sa uspehom da što više materijala dobijemo na račun reparacija od Nemačke. Odista, Nemci su nam dali gvozdene konstrukcije za mostove i liferovali veliki broj vagona i lokomotiva. Oni su time pravili i sami dobar posao, jer smo se posle, za rezervne delove, morali obraćati na njihovu industriju.

Ipak, najveće brige zadavao mi je ministar vojske i mornarice sa svojim zahtevima, jer je iza njega stajao kralj Aleksandar.

General Petar Pešić bio je lični prijatelj Kraljev, još iz vremena rata, a njegovi zahtevi, koje je Kralj uvek podupirao, stavljali su me često pred teške probleme. Očigledno je bilo, da se za naoružanje vojske, sada u novoj i znatno povećanoj državi, moraju trošiti ogromne sume, koje nije bilo moguće nabaviti iz redovnih budžetskih sredstava.

I pre toga, ti su izdaci u Srbiji bili pokriveni zajmovima. Trebalo je, dakle, odnekud stvoriti zajam za naoružanje. Ali kako? Odakle? To se ni kralja Aleksandra, ni ministra vojnog, nije ticalo. Obojica su smatrali da je to stvar ministra finansija, čija je dužnost da udovoljava njihovim zahtevima, kako zna i ume.

Celokupno medjunarodno finansijsko tržište bilo je poremećeno posle Prvog svetskog rata, koji je trajao četiri godine. O nekim zajmovima, kako ih je Srbija pre rata pravila kod pariskih bankara, nije moglo biti ni reči. Jedino su dolazili u obzir direktni krediti od države državi. Za nas je mogla doći u obzir samo Francuska. I ona sama stajala je pred pitanjem preoružanja. Ja sam računao da se može od nje dobiti jedan deo njenog oružja, upotrebljavanog u ratu, kojim bi se dopunilo naše oružje, francuskog porekla, koje smo već bili primili u Solunu. Tu je dolazila, u prvom redu, dopuna oružanja u puškama, kako bi se obezbedilo bar to prvo i najosnovnije oružje za pešadiju.

Moja obaveštenja preko francuskog vojnog atašea u Beogradu — koji se svakako konsultovao sa svojim pretpostavljenima u Parizu — pružala su mi nadu da se dobije izvesna količina tih pušaka. Sa ovim obaveštenjem u ruci predložih ministru vojnom takvo rešenje. Kao vojniku, kome je bilo stalo, razume se, da vojska bude snabdevena savremenim oružjem, a ne već zastarelim modelima iz rata, moja ideja nije mu se dopala. Pošto se nismo mogli složiti, stvar bude iznета pred Ministarski savet, gde je ministar vojske branio svoje gledište, a ja svoje. On se zalagao za moderne puške, koje su Česi spremali za svoju vojsku, nešto većeg kalibra od francuskog, ali znatno kraće, tako da je pešak mogao lakše da je nosi. To je veoma važno za naše, mahom brdske predele. Kao takve mogle su služiti jednovremeno i za konjicu. Sem toga ovaj novi češki tip bio je brzometka sa pet metaka, dok je francuska puška bila sa magacinima samo sa tri. Znači brzina pucanja mnogo veća.

Na kritiku mog predloga — znajući unapred šta će reći, na osnovu prethodnih razgovora s njim — ja sam za ministra vojske bio spremio solidno obradjenu argumentaciju, a koju mi je bio dao francuski vojni ataše.

Na sednici Ministarskog saveta prvo sam izložio finansijsko stanje zemlje, koje se nalazilo u jako lošim okolnostima, a što nameće neminovnu potrebu štednje u rashodima, naročito u stranim devizama. Nabavka pušaka iz Francuske rešava taj problem brzo i bez odlaganja, dok bi nabavka novih pušaka iziskivala znatno duže vreme. Francuske puške su duže i zato je njihov domet veći, a preciznost gadjanja potpunija. Kod brzog pucanja i kratkih cevi, njihovo zagrevanje je veće, što smanjuje njihovu upotrebu. „Uostalom — dodao sam sa mnogo pozajmljenog tehničkog znanja — u modernom ratu

glavni deo pešadijske vatre prenosi se na mitraljeze i puško-mitraljeze, dok same puške dolaze više u obzir samo kao oružje za ličnu odbranu." Razume se, da je ovo rešenje, koje sam predlagao, bilo samo *ad hoc*, da se prebrodi momentalna kriza naoružanja. Za docnije, u pogledu potpunog preoružanja i modernizovanja, bar što se tiče pušaka, postoji mogućnost u samoj zemlji, proširenjem postojećih radionica Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu. Tu bi se podigla nova fabrika pušaka, koja bi izradjivala moderan tip, koji bi vojne vlasti našle da su najbolje za naše prilike.

Moje stručno izlaganje ovog pitanja, ne samo finansijske nego i čisto vojničko-tehničke prirode, izazvalo je dubok utisak na prisutne ministre u Ministarskom savetu. General Pešić nije imao više argumenata da brani svoju tezu, a pretsednik Pašić odmah prihvati moje gledište. Posle njegove reči, diskusija je bila završena i odluka doneta.

Ta sednica Vlade, održana 1923 godine, imala je istorijski značaj, jer je dala pravac celokupnom našem radu na naoružanju zemlje izmedju dva svetska rata.

Program je, dakle, bio podeljen na dva dela: kratkoročni, za dopunu već postojećeg oružanja i dugoročni, za potpuno preuredjenje celokupnog naoružanja najmodernijim oružjem.

Za prvu potrebu imalo se iskoristiti ono što postoji. To znači prepraviti i dovesti što više pušaka na iste kalibre i slične modele. U isto vreme od saveznika uzeti sve što se moglo dobiti od njihovog naoružanja.

U pogledu krajnjeg cilja, proučiti šta se sve može proizvesti u zemlji, ne samo u odnosu na pešadijsko naoružanje, nego i na artiljeriju, avijaciju i ratnu mornaricu. U inostranstvu kupovati samo ono što se ne može proizvesti kod nas i to uzimati najbolje i najmodernije.

Potrebno je napomenuti da Jugoslavija raspolaže znatnim količinama gvozdene rude, uglja, vodopada, tako da postoje osnovni uslovi za razvoj teške industrije.

Pošto je na taj način usvojen moj predlog za nabavku oružja iz Francuske, trebalo je tu zamisao sprovesti u delo. Taj zadatak opet je pripao meni, kao ministru finansija.

U ovom zadatku veliku pomoć ukazali su mi u francuskoj Narodnoj skupštini narodni poslanik Luis Marin, a u Senatu njegov pretsednik Odbora za spoljne poslove Henry Bérenger. Obojica vrlo ugledni parlamentarci i veliki prijatelji Srba.

Radi prethodnih pitanja učinjeni su zvanični koraci preko našeg poslanstva u Parizu. Naš ministar tamo bio je dr Miroslav Spalajković, koji je smatran kao dobar diplomat i veliki lični Kraljev pri-

jatelj. Oslonjen na ovo prijateljstvo, on je bio sklon da radi na svoju ruku ne obzirući se mnogo na instrukcije koje bi dolazile od strane njegovog Ministarstva. Stoga ja nisam imao mnogo poverenja u njegov rad, a pošto je bila reč o jednom konkretnom finansijskom pitanju uputio sam odmah u Pariz svoga druga i prijatelja dr Milana Radosavljevića, koji je tada bio načelnik Ministarstva trgovine. On se odmah stavio u vezu sa Luis Marin-om i dao mu sva potrebna obaveštenja. Visina traženog kredita trebalo je da bude ondašnjih 300 miliona franaka, a glavni predmet upotrebe bila je nabavka francuskih vojnih pušaka (50.000 komada), pored nešto drugog ratnog materijala, kao aviona, itd. U Skupštini ovaj premet je naišao na povoljan prijem a za Senat sam doznao da će izvestilac biti Henry Berenger, koji je bio ujedno glavni izvestilac za budžet u Finansijskom odboru Senata.

Moj lični prijatelj u Parizu, Georges Coulon, ranije inspektor Ministarstva finansija i član redakcije velikog pariskog finansijskog lista „*Agence Economique et Financière*", čiji sam ranije bio beogradski dopisnik, a koji je takodje bio i lični prijatelj senatora Bérenger-a, našao mi se pri ruci. Njegova je ideja bila da se pozove senator Bérenger u Beograd, ubedjen da će to biti najbolji način, da se on još više pridobije za povoljno mišljenje o traženom kreditu.

Tako je odista i bilo i ja sam lično sve učinio da boravak francuskog senatora ispadne što prijatniji po njega. Izmedju ostalih stvari organizovao sam sa ministrom saobraćaja dr Velizarem Jankovićem izlet u okolinu Beograda, gde je senatoru prikazan teren, kojim treba da prodje Jadranska pruga, od Beograda do Boke Kotorske, pruga koja otada pa do dandanas nije još ostvarena, iako je po pravilu figurirala u programima sviju jugoslovenskih Vlada, počev od Nikole Pašića pa do maršala Josipa Broza Tita.

Obilazak terena završio se ručkom u maloj krčmi ispod Avale, koja niti je sasvim na drumu, kao što su obično naše drumske mehane, niti daleko od druma, već udaljena svega dvadesetak metara, ali zaklonjena malim šumarkom, tako da se s puta ne vidi odmah, sem ako se bolje zagleda. Kafanu je držao Divac, čovek srednjeg rasta, solidno gradjen, sa dugačkom bradom i velikim brkovima, kako su ranije nosili srpski četnici po Makedoniji. On je bio predusretljiv i veseo čovek, ali smeškajući se na svakog gosta on bi zatvarao oči tako da se nije moglo u njih zagledati i potražiti da se dozna njegovo pravo raspoloženje. Bio je pogodan stoga za položaj drumskog mehandžije, koji se sa mnogo uspeha održavao godinama na tom mestu. U neposrednoj blizini, u ono vreme, razbojnici su često noću razapinjali žicu preko druma i na taj način zaustavljali automobile i plačkali putnike. Jedne noći napali su i njega. Divac se zabarikadirao i svojom

lovačkom puškom pucao u senke koje su se oprezno vrzmale oko usamljene kafane. Divac je hitro prelazio s jednog kraja na drugi, pucao sa raznih mesta, tako da je davao utisak kao da se u kafani nalazi ne jedno nego više lica, koja pružaju otpor. Puškaranje je potrajalo nekoliko časova, i Divac je najzad uspeo da se oslobodi napadača, koji su morali da odu bez plena.

Ja sam pokoji put svraćao u kafanu, ali uvek samo po danu, jer mi se sve činilo (bar tako sam ja uobražavao) da se u toj kafani, noću, sastaju sumnjivi ljudi sa sumnjivim namerama... I ukoliko me je Divac srdačnije dočekivao utoliko sam sve više — možda bez razloga — sumnjao u njega i poslove, koji se noću obavljaju u toj usamljenoj kafani ispod Avale. Ona me je nekako uvek potsećala na onu opskurnu krčmu iz opere „*Rigoletto*" gde požrtvovana Gilda nalazi svoj tragični kraj.

Za naš dolazak sa senatorom Bérenger-om i ministrom Jankovičem, naručio sam da bude spremljeno jedno dobro malo prase i dovedena obična ciganska muzika, iz nekog obližnjeg sela.

Divan dan nas je poslužio i posle tehničkog objašnjenja ministra Jankovića o značaju Jadranske pruge, prešlo se na ručak. Iza kafane, prase je cvrčalo na ražnju, pekući se na žaru od vinove loze, premazivano parčetom slanine kako mu koža ne bi ispucala. Naš dolazak pozdravi ciganska muzika vojničkim maršom, koji je bio parodija na Radecki marš iz doba pokojne Austro-Ugarske. Basista je rukom drmao debele žice da ih sve pokida. Prva violina šefa ovog „orkestra", prljavog i neošišanog, sa uspravljenom prašnjavom kosom, cičala je i podrhtavala u vratolomnom ritmu. Svojim, kao ugalj crnim očima, užarenog pogleda, piljio je u francuskog senatora, kao što pas gleda gospodara očekujući komad mesa. Ciganin je odmah uočio da je to glavna ličnost medju nama, maloj grupi od 6—7 ljudi, u pratnji jednog uniformisanog žandarma, koji je bio tu „za svaki slučaj"... Uz ručak padoše zdravice „*à la France éternelle*" i „*à la Serbie héroïque*". Oduševljenje je bilo pojačano crnim župskim vinom, ali za veselo raspoloženje glavnu ulogu su odigrali Cigani sa svojim divljačkim izgledom i nemogućom muzikom. Za jednog finog gospodina, visoke obrazovanosti i kulture, pisca istorijskih dela i političara velikog ugleda, kakav je bio Henry Bérenger, ovaj susret sa ljudima tamne boje iz daleke egzotične postojbine, u jednom šumarku, koji je pojačavao divljinu prisutnih muzikanata, delovao je kao neobičan i neočekivan faktor. Svakako da je i ovaj slučaj doprineo da se još više približimo jedan drugom.

Ova uzajamna naklonost izražavala se docnije u nepomućnom prijateljstvu izmedju Henry Bérenger-a i mene. Ono je bilo zapečaćeno tu, na podnožju tog za sve Srbe značajnog i istorijskog brdašca, koji

se naziva Avala. Tu, na njenom vrhu počivaju kosti srpskog Neznanog Junaka.

Razume se, da su senatoru Bérenger-u ukazane i sve druge počasti, koje pripadaju njegovom visokom položaju. Jedne nedelje bile su trke i kralj Aleksandar pozvao ga je da prisustvuje u njegovoj loži. Posle toga, prilikom jedne audijencije kod Kralja razgovarali smo o Bérenger-u, o njegovoj misiji i o izgledima za odobrenje našeg zajma u Parizu. Ispričao sam Kralju naš izlet do Avale i učešće Cigana. Kralj je sve to slušao sa velikim zadovoljstvom i zadržao me u razgovoru duže no obično. Tom prilikom mi reče da je bio naredio Upravniku grada Beograda, Manojlu Lazareviću da me na dan tih trka pozove takodje u njegovu ložu, da i ja budem pored francuskog senatora.

— Medjutim — dodade Kralj — Manojlo mi reče da nije mogao da Vas pronadje...

Odista, ja sam bio primetio kako je Upravnik grada, za vreme pauze izmedju dveju trka, podignute glave i namrštenog čela prošao pored moje lože, koja se nalazila u prvom redu i u blizini kraljevog paviljona, gledajući pravo ispred sebe, kao da traži nekog. Da je stvarno hteo da me „pronadje" on je to lako mogao da uradi, ali ne tražeći me medju publikom, na peluzi, nego pre svega medju takozvanim „ministarskim ložama", gde je bilo najprirodnije da se nalazim.

Ovaj mali incident skrenuo mi je pažnju da u Upravniku grada nemam prijatelja i da takvo njegovo držanje može da mi nanese dosta neugodnosti.

Kao i u svima drugim autoritativnim režimima, tako je i u Beogradu pod kraljem Aleksandrom, šef policije igrao važnu ulogu, „iza zavese". On je motrio na sve redom, pa čak i na same ministre. Dostavljao je Kralju „poverljive izveštaje", koji su često bili najobičniji ulični „trač", samo da bi Kralju dostavili nešto novo, interesantno ili pikantno, pa makar izmišljeno... Najgore je bilo to, što „optuženi" ili oklevetani nije imao mogućnosti odbrane. Upravnik grada išao je redovno jedanput nedeljno na referisanje lično Kralju, mimo svog pretpostavljenog šefa, ministra unutrašnjih dela.

Pripremljen na ovaj način u Beogradu, zakonski projekat o kreditu za Jugoslaviju prošao je bez ikakvih teškoća kroz francuski Parlamenat, u proleće 1924. Velike simpatije, koje su postojale kod francuskog naroda prema Srbiji i Srbima iz vremena zajedničke borbe za vreme rata, našle su svoj izražaj i ovom prilikom. Jedino su nešto malo bili zabrinuti u francuskom generalštabu jer, pored svih simpatija i želja da pomognu svog jedinog sigurnog saveznika na Balkanu, Francuzi su se , ipak, lišavali jednog dela svog sopstvenog naoružanja. Utoliko je moj uspeh bio veći.

I tako sam ja, u toku od jedne i po godine u Ministarstvu finansija, uspeo da se celokupna ekonomsko-finansijska situacija zemlje iz osnova promeni i to na bolje. Sve su okolnosti na to ukazivale: izvoz se pojačao, zaustavljena je inflacija, postupno se podizala vrednost dinara na medjunarodnom tržištu. U našoj i stranoj štampi dobio sam tada naziv „spasilac dinara".

Sa takvim rezultatom mogao sam biti potpuno zadovoljan.

GLAVA 26

KRALJEVE FINANSIJE

U staroj francuskoj monarhiji govorilo se: „*Pauvre paysan, pauvre roi*". Time se htelo reći da u jednoj agrarnoj zemlji od ekonomske situacije u kojoj se nalazi seljak, zavisi i finansijska situacija države, pa dakle i njenog šefa, kralja.

Otac kralja Aleksandra, Petar, došao je na presto Srbije 1903 iz izgnanstva, kao potpuno osiromašen i prezadužen čovek, kome je posle, kao kralju, jedini izvor prihoda bila njegova plata, sa kojom je on uostalom vrlo štedljivo postupao. Ubrzo su došli ratovi, bekstvo iz zemlje i kada se posle vratio u zemlju, došao je tu samo da umre u jednoj skromnoj vili na Topčiderskom Brdu, koja je uzeta pod zakup. U nasledje svojim sinovima nije ostavio ništa osim malo raznih akcija francuskih kompanija.

Kad sam ja zauzeo položaj ministra finansija, kralj Aleksandar je stanovao u onoj zgradi što se onda zvala „Novi Dvor" sagradjena na suprotnom uglu od „Starog Dvora", čineći mu kao neki „*pendant*", u istoj ulici Kralja Milana, ugao Dobrinjske.

Na prvom spratu bila je Kraljeva biblioteka, u kojoj sam obično čekao da budem primljen. To čekanje po pravilu nikad nije prelazilo nekoliko minuti. Audijencije su bile dobro rasporedjene, bar u koliko se mene ticalo.

Biblioteka je bila prepuna knjiga. Police su išle visoko gore i bile zatvorene staklom tako da posetilac nije mogao dohvatiti nijednu knjigu rukom, svakako radi zaštite knjiga od prašine, a možda i radi zaštite od eventualne kradje. Govorilo se da tu ima vrlo mnogo skupocenih izdanja. Ispred tih knjiga, na istaknutom delu rafova, stojalo je nekoliko modela topova Škodine fabrike, iz Čehoslovačke. Mi smo u toj fabrici nabavljali municiju za naše topove austrijskog modela — nasledjenih od austro-ugarske vojske — a takodje smo od Škode i prepravljali te austrijske topove. O Škodinoj fabrici Kralj je imao vrlo visoko mišljenje i želeo je da se celokupno preoružanje u artiljeriji — ukoliko se nije moglo raditi u našoj onda vrlo maloj državnoj fabrici u Kragujevcu — izvrši kod Škode.

Ja sam o toj Kraljevoj želji vodio računa i uspeo sam da se

finansiranje vrši davanjem naših državnih bonova, sa rokom plaćanja od nekoliko godina, s tim da se i to plaćanje vrši pošiljkom duvana Čehoslovačkoj. Sa tim mojim aranžmanom Kralj je bio vrlo zadovoljan i slatko se smejao, kada sam mu govorio kako sam uspeo da Česima dajem „dim za dim".

Kralj je veoma voleo vojsku i želeo da bude što modernije naoružana, dobro obučena i u svemu što bolje opremljena. Naročito je polagao na Kraljevu gardu, kojom je komandovao general Petar Živković.

Kraljevo staranje za vojsku smatrao sam za potpuno opravdano. Otkako sam služio svoj rok u kasarni i bliže upoznao vojnički poziv, i ja sam stekao lične simpatije za vojsku kao državnu i nacionalnu ustanovu. Sem toga, stanje u Evropi stvoreno ugovorima o miru u Parizu, još nije bilo stabilizovano. Jugoslavija, specijalno, imala je više nerešenih pitanja sa svojim susedima, od kojih su najkrupnija bila pitanja granica i ekonomskih odnosa sa Italijom. Na toj strani bilo je dosta zapaljivog materijala koji je svakog časa mogao da plane u požar. Sem toga u Madjarskoj i Austriji još su bile jake revizionističke struje i za restauriranje Habsburgovaca.

U takvoj nesredjenoj opštoj situaciji, naša nova država, sa nešto oružja donešenog sa Solunskog fronta i ratnog plena dobijenog od austro-ugarske vojske, pružala je izgled potpuno razoružane države.

Nesredjeno finansijsko stanje onemogućavalo je mojim prethodnicima u resoru Ministarstva finansija da učine ma šta ozbiljnije na ovome polju. Štaviše, budžetski deficit je onemogućavao čak i uredno snabdevanje vojske hranom i najnužnijim potrebama odećne spreme. Računi vojnih liferanata plaćani su sa zadocnjenjima, što je još više poskupljivalo te izdatke pošto su to liferanti uzimali u obzir pri svojim predračunima. Da bi se štedelo u budžetu Ministarstva vojske, zimi su vojnici puštani kućama na otsustvo i tako smanjili izdaci za ogrev, hranu i toplo odelo. Razume se da je ovo uticalo na kvalitet vojne obuke regruta.

Ja sam ubrzo učinio kraj ovakvom stanju stvari.

Najnužnije kupovine vojnog materijala učinjene su u inostranstvu, čemu je pripomogao ranije već pomenuti zajam od 300 miliona francuskih franaka; liferanti su plaćani na vreme; vojska zimi zadržavana u kasarni, a za buduće veliko preoružanje i snabdevanje naše vojske postavljao sam planove za podizanje industrije u samoj našoj zemlji.

Osnovni, prirodni uslovi za tešku industriju dati su bili u našem rudnom bogatstvu (gvožde, ugalj, bakar itd.), a naša agrarna proizvodnja pružala je sirovine za mnogobrojne industrije, kao naprimer tekstilnu (vunene uniforme za vojsku), kožnu (cokule za vojnike i

kožna oprema za konje), konzerve mesa, povrća i voća za ishranu, drvenu itd.

Sem interesovanja za vojne potrebe, Kralj je pokazivao i želju da sredi i svoje lično finansijsko stanje. Stanovao je u dvorcu, koji je bio državna imovina i to ga je prvo i najviše tištalo. Žalio mi se kako živi tu u centru varoši, „kao u nekoj hapsani", bez mogućnosti da se u svojoj sopstvenoj kući slobodno kreće. U malu dvorsku baštu gledale su komšije sa sviju strana.

— Čak moram — reče mi Kralj prilično nervozno jednom prilikom — da držim na prozorima iz Dobrinjske ulice stalno spuštene zavese, da mi od preko puta, iz susednih kuća ne zaviruju u kabinet za rad i u moje spavaće sobe.

Svakako da stambena situacija nije mogla povoljno uticati na duševno raspoloženje i spokojstvo za rad jednog šefa države. Očevidno je bilo da se mora tražiti neki drugi izlaz.

Taj izlaz mogao je biti da se, o državnom trošku, podigne nov dvorac. Iako je takvo rešenje bilo prirodno, ono se Kralju nije dopadalo, s jedne strane da mu se ne zameri da država troši pare na njega, a sa druge strane što je kod njega bio dosta razvijen smisao za privatnu sopstvenost. On je želeo da zna šta je njegovo i da to bude potpuno odvojeno od onoga, što je državno.

Ta tendencija kod Kralja ogledala se i na njegovom malom imanju pored crkve u Topoli. Sistematski, svake godine, on je dokupljivao parcele i zasadjivao nove čokote vinove loze. Podigao je i svoj sopstveni podrum vina i u toku vremena on ga je iz tog podruma prodavao kao što su nekada kraljevi iz dinastija Wittelsbach u Bavarskoj, liferovali pivo za *Hofbräuhaus* u Minhenu. Bio se upisao za člana čuvene Venčačke vinogradske zadruge, čiji su članovi bili sve sami seljaci iz tog kraja.

Docnije je istupio i izazvao veliko negodovanje zadrugara i meštana, kada je počeo da konkuriše svojim vinom, medju kojima su „Oplenka" (belo) i „Triumf" (crno) zauzimali najuglednije mesto.

Kada sam jednom prilikom posetio tu Zadrugu i doznao od njenog pretsednika da Kralj nije više član, taj me je slučaj jako iznenadio. Pretsednik, vrlo bistar i otresit šumadijski seljak, odgovori mi na onaj dovitljivi seljački način, tobož u odbranu Kralja:

— Znate, Gospodine Ministre, mi smo seljaci sebični. Svaki za sebe. Naš seljak voli da sam obradjuje svoj vinograd, sam da bere grožđje, da ga cedi i pravi vino, izvozi na pijacu i prodaje. Zna šta za njega dobije i šta je njegovo. Ali ovde u Zadruzi, on treba da preda grožđje na ceduljicu, posle Zadruga monopoliše sve i on na kraju iz opšteg zbira dobije svoj udeo, kako Zadruga izračuna... To njemu ne uliva mnogo poverenja... Zato, kad zadrugarstvo ne bi uživalo

mnoge povlastice od države, ne bi nas zadrugara ni ovoliko bilo... Na kraju krajeva i on je seljačkog porekla... — zaključi pretsednik Zadruge svoje objašnjenje, podmignuvši malo šeretski na levo oko.

Moja je ideja bila da odvratim Kralja od tog trgovačkog duha, koji me je iznenadjivao u njegovom tako vojničkom karakteru, punom nečega junačkog i viteškog, što se ogledalo, izmedju ostalog, i u njegovom prononsiranom crnogorskom naglasku pri govoru. A Crnogorci su po pravilu, sem retkih izuzetaka, sve drugo, samo ne trgovci...

Da bih, pak, postigao svoj cilj, smatrao sam da Kralja apsolutno treba materijalno obezbediti i to na jedino ispravan način, tojest putem državnog budžeta. Tako da mu se omogući da iz svojih sopstvenih sredstava podigne sebi dvorac kakav želi.

Njegova civilna lista, uopšte govoreći, bila je dosta skromna, ali je odgovarala ondašnjem slabom stanju naših državnih finansija. Sa njihovom popravkom smatrao sam da se mogu popraviti i lične finansije Kraljeve. U tome smislu sam mu izlagao, u pogodnim momentima, svoje gledište, koje je on ćuteći, ali očevidno odobravao.

Za civilnu listu važila je ustavna odredba, da se bez saglasnosti Narodne skupštine nije mogla povećati, kao što se bez Kraljevog odobrenja nije mogla ni smanjiti. Za povećanje bilo je prema tome potrebno doneti specijalan zakon, što svakako nije bilo popularno, niti bi to narod lepo primio.

Onda se našlo jedno mnogo diskretnije rešenje, a koje se sastojalo u sledećem. Kralj je svojevremeno primao 24 miliona dinara na ime civilne liste. Negde 1921 godine zatražio je da mu se jedna četvrtina tog iznosa isplaćuje u francuskim francima i kako je zvaničan kurs bio *al pari*, to je Kralj počeo da prima šest miliona franaka, pored 18 miliona dinara. On je ovu isplatu u stranoj valuti pravdao potrebom plaćanja u inostranstvu, a radi raznih nabavki, koje je vršio, kao što je bio nameštaj, razni uredjaji, automobili, knjige i drugo. Narodna skupština je to odobrila ne donoseći nikakav nov zakon, već jednom prostoru odredbom u finansijskom zakonu, koji ide uz svaki budžet. Ovom odlukom u isto vreme, štitio se Kralj, bar delimično, od stalnog pada vrednosti naše valute. Prema tome cela ta operacija bila je opravdana.

Medjutim, neposredno po mom dolasku u resor Ministarstva finansija, tojest krajem 1922 godine, Kralj je, baš u vreme najnižeg kursa dinara saopštio, da mu više nisu potrebni francuski franci i da je voljan ustupiti ih državi za dinare ali po njihovoj medjunarodnoj vrednosti u odnosu na dinar. Kako je u to vreme francuski franak bio sedam puta skuplji, to je on tražio da mu se njegovih šest miliona franaka pretvore u 42 miliona dinara. Tako je i uradjeno. Od 24 miliona, civilna lista se povećala na 60 miliona.

Svakako, ja lično bio sam ubedjen u potrebu njenog povećanja, uvek u želji — kako sam već pomenuo — da Kralj može da ima obezbedjen pristojan materijalni život i da u njemu ne dodje do izražaja nešto slično trgovačkom duhu kneza Miloša, već uvek samo junački duh prvog Karadjordja.

Medjutim, vodeći računa o pomenutoj Ustavnoj odredbi, poverljivo sam obavestio šefove sviju partijskih grupa o tim promenama tako da su one prošle bez diskusije u Narodnoj skupštini. Ni opozicija nije htela da se zameri Kralju. Uostalom finansijski zakoni bili su postali kod nas pravi „zakonski omnibus" i u njemu je bilo mogućnosti da se čine izvesne koncesije i opoziciji, da bi ceo budžet lakše prošao. To sam ja stvarno i praktikovao više puta.

U pogledu mesta novog dvorca, Kralj se opredelio za jednu uzvišicu iznad Dedinja, sa vrlo lepim pogledom na celu okolinu: na jug prema Avali, na sever prema Savi i Sremskoj Ravnici. Položaj je dominirao Beogradom. Ali ono što je karakteristično to je da Dedinje dominira i susednim parkom, koji se zove Košutnjak. Tu je ubijen 1868 knez Mihailo Obrenović od strane zaverenika, privrženika dinastije Karadjordjevića. I baš na tom mestu, koje je kralj Aleksandar izabrao da podigne sebi nov dvorac, stajali su zaverenici, koji su tu čekali na ugovoreni znak iz Košutnjaka da je Knez ubijen, pa da požure u Beograd, zauzmu ministarstva i strategijske tačke, podignu bunu i pomoću svojih pristalica dovedu na presto dinastiju Karadjordjevića. Desilo se, medjutim, da je u Topčiderskom parku, kod starog Miloševog konaka, sedeo u hladu, odmarajući se, ministar vojni Milivoj Blaznavac. Čuvši za ubistvo Kneževo, on nije potrčao ka mrtvom Knezu, već u Beograd da preuzme komandu oružanih snaga i spreči revoluciju. Kako je išao fijakerom — terajući konje galopom — a zaverenici sa Dedinja pešice, to Blaznavac stigne prvi i uspe da osujeti prevrat.

Kad sam saznao za Kraljevu nameru da zida dvorac baš tu odakle se gleda na mesto gde je ubijen knez Mihailo, često sam se pitao: da li je Kralj vodio računa o tim istorijskim podacima? On je znao za mesto gde je poginuo knez Mihailo, jer je to mesto bilo obeleženo malom gvozdenom ogradom, premda zaraslo u travu i korov. Videlo se da o tome niko nije vodio računa. A i ko bi smeo da vodi računa o jednom članu dinastije Obrenovića, pod vladom rivalne dinastije Karadjordjevića? Mene je kopkalo drugo pitanje tojest: da li je kralj Aleksandar znao da su baš na tome mestu zaverenici očekivali rezultat zavere, koja se odigravala preko puta, s druge strane Topčiderske reke, u parku Košutnjak?

U svakom slučaju podizanjem kraljevog dvorca na Dedinju, koga je njegov arhitekt Momir Korunović, označavao da je u srpsko-

vizantijskom stilu inspirisan arhitekturom iz doba vladavine dinastije Nemanjića, Kralj je rešio svoj problem stanovanja na, za njega, najpogodniji način. I, u isto vreme, najsigurniji... Jer neposredno uz dvor i ispod njega redjale su se nove kasarne Kraljeve Garde. Medju tim kasarnama bili su udobni stanovi za komandanta Garde i gardiske oficire, a ispod samog dvorca, pored velikog skloništa za slučaj bombardovanja, izgradjeni su mnogobrojni podzemni hodnici kao u kakvom mravinjaku. Oni su imali svoje sopstveno električno osvetljenje. ventilaciju, telefone i raspolagali tajnim izlascima daleko van same dvorske zgrade, kao što lisice prave svoja skloništa, ako bi ih psi pojurili na jednu rupu, da bi mogle da pobegnu na drugu.

Moji uspesi na finansijskom polju i vodjenje računa o Kraljevim željama finansijske prirode u pogledu naoružanja vojske i ostalog, učinili su da me je Kralj vrlo prijateljski primao i tretirao. Pri mome ulasku u njegovu sobu za rad uvek me je dočekivao sa osmejkom na usnama i srdačno stezao ruku.

No to prijateljstvo nikad nije prešlo one granice koje sam napred izložio. Ovo pominjem zbog toga, što je jedan od prvaka opozicije, dr Dragoljub Jovanović, šef levog krila Zemljoradničke stranke, čovek inače bez skrupula i veliki demagog, izneo izvesne netačnosti. On je posle smrti kralja Aleksandra objavio jednu brošuru u kojoj, pored ostalog, tvrdi, kako sam deleći dobit sa kraljem Aleksandrom, zaradio milione na obveznicama Ratne štete.

Kada sam postao prvi put ministar finansija, decembra 1922, ja sam odmah izjavio preko štampe da će državni kredit ojačati i da će stabilizacija nacionalne valute, dinara, uticati na kurs državnih papira na Berzi, da će se isti popraviti. Tada sam javno govorio — da bih psihološki uticao na publiku — da svaki onaj koji kupuje obveznice Ratne štete, čini dobar posao... Mnogi su poslušali moj savet i nisu se docnije pokajali... Prema tome nikakav „ortakluk" sa Kraljem nije postojao, niti je trebao, bilo njemu ili meni. Stvar je bila potpuno javna i pristupačna svakom. Da li je Kralj poslušao moj savet, koji je bio upućen svima gradjanima, a i strancima u interesu jačanja državnog kredita, što je meni kao ministru finansija bio glavni cilj — nije mi poznato. Svakako priča Dragoljuba Jovanovića je obična kleveta, kojima su kraljevi, kao i svi ljudi na visokim položajima, kod nas uvek bili izloženi. U toku vremena ja sam na takve stvari bio navikao, a demantovati pomenuto tvrdjenje Jovanovića, smatrao sam da bi bilo uvredljivo za Kralja.

Svoje prijateljstvo prema meni, Kralj je izražavao i time što me je pozivao po koji put na intimne večere u Dvoru, posle kojih bi Kralj — u najužem krugu od nekoliko lica — igrao obično poker sa

mnom, dok bi moja žena sa Kraljicom i drugim damama igrala onda veoma u modi kinesku igru „Mah-Jong". Na takve večere najčešće su bili pozivani rumunski ministar Emandi sa gospodjom, oboje vrlo fini i prijatni. Za Emandi-a se govorilo da je mnogo doprineo da Kralj uzme za ženu rumunsku princezu. Sem toga, kao čest gost, bio je i ministar vojske general Stevan Hadžić, sa gospodjom i drugi. Svi vrlo simpatični ljudi.

Razume se, da su sve te igre plaćane simbolično, žetonima, a ne gotovim novcem. Igra je smatrana kao razonoda, pri čemu se pazilo na veštinu i pravilnost igre, a ne da se dobije novac. Za poker je to bilo nedovoljno privlačno pošto je izostajao onaj, u toj igri često upotrebljavani faktor, koji se zove „*bluff*". Tako su te partije pokera sa Kraljem prolazile u prijatnom društvu, ali bez uzbudjenja.

Odjednom, iznenada, odnosi sa Kraljem bili su prekinuti, usled podnošenja kolektivne ostavke Pašićevog kabineta koja je, razume se i mene obuhvatila.

„INTERMEZZO“ OD STO DANA

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28 novembra 1920 Narodna radikalna stranka Nikole Pašića dobila je 93 mandata, dok je Demokratska stranka pod voćstvom Ljube Davidovića dobila jedan mandat više: 94. Radićeva stranka dobila je 50.

Medjutim, na izborima od 18 marta 1923, Demokratska stranka pretrpela je veliki poraz dobivši samo 53 mandata, dok su izašle pojačane i kao stvarni pobedioci na izborima: Radikalna stranka sa 109 i Hrvatska republikanska seljačka stranka sa 70 mandata. Očevidno je bilo da se narod opredelio za jasno postavljene nacionalne parole. Ogromna većina Srba poklonila je poverenje Pašiću, kao što je i ogromna većina hrvatskih glasača poklonila poverenje Radiću.

Posle izvršenih izbora, Pašić je reorganizovao svoj kabinet, 2 maja 1923, davši mu čisto partijski i srpski karakter. On je s pravom smatrao da je narod slobodno izraženom voljom dao mandat njemu i Radiću da reše pitanje unutrašnjeg uredjenja države. A izbori, kako oni iz 1920, tako i ovi iz 1923 bili su potpuno slobodni i demokratski, sa tajnim glasanjem i osiguranom kontrolom izborne procedure.

Po svršenim izborima, Pašić je poslao u Zagreb, na pregovore sa Hrss svog ministra pravde Marka Djuričića, ozbiljnog političara, dobrog pravnika, i poverljivog čoveka. Razgovori u Zagrebu svršili su se sporazumom, bez ulaženja u krupnija načelna pitanja, ali stvaranjem pomirljive note u srpsko-hrvatskim odnosima.

Na prvom mestu, imale su da se obustave sve izuzetne mere koje su bile preduzete protiv članova Hrss. Taj zagrebački sporazum dobio je naziv „Markov Protokol“.

Ali kako je Pašić imao dosta razloga da sumnja u trajni uspeh ovih razgovora sa Hrvatima, koji su govorili protiv monarhije i pevali: „Republika celom svetu dika...“ a kako je po svojoj prirodi bio predostrožan i nastojao da drži „dva gvoždja u vatri“ on je istovremeno tražio kontakt i medju članovima Demokratske stranke. Tu je naišao na plodno zemljište u grupi političara, koji su se okupljali oko Svetozara Pribićevića, gde je bilo dosta Srba iz Hrvatske i Dal-

macije kao i nekoliko Hrvata i Slovenaca jugoslovenski orijentisanih. Svi su oni ispovedali načelo državnog i narodnog jedinstva, ono što se docnije nazvalo „integralno jugoslovenstvo", t. j. da su Srbi, Hrvati i Slovenci pripadnici jednog istog naroda, sa tri imena. Ne postoje, dakle, tri naroda, kao što je bila teza Radićeva, nego tri plemena istog naroda.

Demokratska stranka je i sama, takodje, vodila razgovore sa Hrss, protiv čega je oštro istupio Svetozar Pribićević. On se najzad na tom pitanju i odvojio od grupe Ljube Davidovića i obrazovao svoju zasebnu Samostalnu demokratsku stranku. Ovim je i formalno stvorena mogućnost da se obrazuje koaliciona Vlada Pašić-Pribićević, 27 marta 1924, koja je nazvana „Vlada nacionalnog bloka", ili popularno „Vlada P.-P.". Sa Pribićevićem se izdvojio 21 narodni poslanik, što je sa 109 radikala, a u otsustvu poslanika Radićeve stranke, prestavljalo većinu u Narodnoj skupštini, koja je tada brojala ukupno 313 poslanika.

Radić je pokušao u to vreme da nadje podršku za svoj politički stav u inostranstvu. Pošto je u Evropi najuticajniji faktor bila Francuska, a njena Vlada veoma naklonjena Beogradu — već i zbog uspomene na zajedničko ratovanje 1914—1918 — Radić se rešio da ide na istok, u Moskvu, bez obzira na režim, verovatno rukovodjen svojim sveslovenskim osećanjima. Ovaj put, medjutim, nije mu doneo nikakve pozitivne koristi, ali je u Beogradu njegov postupak izazvao mučan utisak, osobito kod kralja Aleksandra, koji je bio jako antikomunistički raspoložen, zbog ubistva ruske carske porodice i svoga zeta, muža njegove sestre princeze Jelene, kneza Vladimira Konstantinovića.

I baš u to vreme, kada je izgledalo da je osigurana Vlada P-P za duže vreme, pukla je kao grom iz vedra neba vest da je jedna grupa narodnih poslanika Radićeve stranke došla u Beograd i prijavila se Narodnoj skupštini radi verifikacije svojih poslaničkih mandata.

Na sporazum P-P, Radić je odgovorio sporazumom sa Ljubom Davidovićem i dotadašnju većinu u Narodnoj skupštini pretvorio u manjinu. Pašić je, držeći se strogo parlamentarnih običaja, podneo ostavku 24 jula 1924. Novu Vladu obrazovao je Ljuba Davidović sa članovima Demokratske stranke, Slovenačke ljudske stranke dr Antona Korošeca (22 narodnih poslanika) i pripadnicima Jugoslovenske muslimanske organizacije dr Mehmeda Spaha (18 poslanika). Radićevi poslanici su zauzeli stav prijateljske neutralnosti prema novoj Vladi.

Dok sam dotle sa Pašićem diskutovao obično samo pitanja finansijske prirode, sad, kada smo bili u ostavci, počeli smo da raspravljamo i čisto politička i partijska pitanja. Ovo utoliko pre što sam na

izborima od marta 1923 godine bio izabran za narodnog poslanika, kao kandidat za srezove Pančevo i Bela Crkva.

Često bih odlazio kod Pašića, posle večere, u njegovu kuću u Pozorišnoj ulici br. 21, gde je on obično sedeo u dvorištu uz čašu mleka.

Pašić je bio nezadovoljan Kraljevim stavom u pitanju obrazovanja Davidovićeve Vlade, čije su tendencije bile federalističke. Smatrao je da se Kralj udaljuje od osnovnih principa Ustava, koji je bio unitaristički napisan. Na taj način uneta je pometnja u narodne mase, kojima treba da bude jasna osnovna linija državne politike, bar one koju Kralj zastupa.

Ovaj kritički stav u pogledu na Kraljevu politiku malo me je iznenadio kod starog Pašića. Jednom prilikom skrenuo sam pažnju kako se kod naših prijatelja oseća da on zauzima izvesno opoziciono držanje i prema samoj Kruni. Na to će mi on reći:

— Kralj i narod su dva ustavna faktora, ali kraljevi nisu nepogrešivi... Zato ti preporučujem: idi u narod! Vidi i slušaj šta narod kaže...

Obećah da ću otići što pre budem mogao. Ali me nešto drugo više interesovalo, a to je kakav stav da zauzmem prema Vladaocu pa ga upitah:

— Potpuno razumem Vaše držanje prema Kralju... Ali šta savetujete nama mladjima kako da postupamo?

Na to se on nasmeši onim svojim lakim osmejkom, gledajući me svojim blagim pogledom i reče mi:

— Ti, ovaj, drži se prema Vladaocu kao prema vatri: ni suviše blizu, da se ne opečeš, ni suviše daleko, da ti ne bude hladno...

Ovaj savet nikad nisam zaboravio i držao sam ga se u toku celog svog života. Inače za „odlazak u narod“ nije mi bilo teško, jer se moj izborni srez nalazio u neposrednoj blizini Beograda, s druge strane Dunava. Otišao sam u selo Uljmu, čisto srpsko mesto, na raskrsnici puteva prema Beloj Crkvi i Vršcu, gde sam ranije uvek nailazio na srdačan doček i svojevremeno izabran za sreskog kandidata.

Ceo taj kraj, a naročito mesta u Belocrkvanskom srezu, bila su zadojena velikim patriotizmom. U svakoj srpskoj kući nalazile su se slike cara Dušana, kneza Lazara, Miloša Obilića. Poznavali su se detalji srpske narodne istorije, a za vreme Madjara, Srbi iz Banata išli su sa svojim vodjom Svetozarem Miletićem pevajući:

Mi smo s tobom, sivi tiću,
Svetozare Miletiću!

Radikalna stranka, sa svojim šefom Nikolom Pašićem, bila je veoma popularna u ovim krajevima, tako da moja predizborna agitacija nije nailazila na neke naročite teškoće, naročito kod Srba. Jedan

od mojih glavnih agitatora u srezu bio je otresit seljak iz Uljme Svetozar-Toza Višacki. On mi je ostao veran celog svog života, kako kad sam bio na vlasti, tako i u opoziciji. Tokom Drugog svetskog rata, u vreme nemačke okupacije i oskudice hrane u Beogradu, on je umeo krišom da donese ugojenu gusku mojoj porodici, o velikim praznicima. Za sebe je imao običaj da kaže da je on „stari gorun" (hrast), koji se ne povija po vetru, kao obično šiblje, već ostaje uspravno, prkoseći vremenu... A takav je i fizički izgledao: visok, koštunjav, a guste obrve i brkovi strčali su prema sagovorniku, pojačavajući argumentaciju Toze Višackog.

U Beloj Crkvi celokupno srpsko gradjanstvo išlo je sa mnom. Pravoslavno sveštenstvo je takodje agitovalo u prilog moje kandidacije. U graničnim mestima, gde je šverc prema Rumuniji bio prilično razvijen, moj položaj ministra finansija imao je, takodje, izvestan poseban uticaj. U jednom selu prišao mi je neki čovek, žaleći se kako je život postao težak, da se slabo zaradjuje i tome slično. Mene je ovakav govor iznenadio prvo stoga što je privreda uopšte stvarno bila krenula napred, a naročito .u Banatu, sa popravljenim cenama agrarnih proizvoda, a drugo i stoga, što se obično jednom ministru ne govore neprijatne stvari kad je prolazni gost u nekom mestu. Zato me ovaj slučaj naročito zainteresovao i kao ljubazan poslanički kandidat — gotov da izadje u susret svakoj želji svojih birača — zapitah tog mog budućeg glasača da mi objasni: čime se bavi i zašto slabo zaradjuje? On mi na to odgovori:

— Gospodin' ministru, mnogo se švercuje u našem kraju! To ne valja... Svaki ti je danas postao švercer!...

— E, to svakako da ne valja — odgovorih. Ali šta bi trebalo da radim da se tome zlu stane na put?

— Gospodin' ministru, da ti meni daš napismeno da samo ja mogu švercovati u našem srezu...

Na izborima u sjedinjenim političkim srezovima Pančevo-Bela Crkva ja sam dobio većinu i bio izabran. To je bio moj prvi poslanički mandat.

Tih istih izbora, 1923 godine, pored kandidovanja u Banatu, šef stranke Pašić odredio me je da budem i nosilac radikalske liste u izbornom okrugu Maribor u Sloveniji. To je bio pokušaj da se Radikalna stranka organizuje i raširi i u onim krajevima, gde Srbi ne žive. Maribor i okolina imaju razgranatu industriju, pa se računalo i sa tim, da će kandidacija ministra finansija biti dobro primljena.

Moj uspeh u tom kraju bio je samo delimičan. Dobio sam prilično broj glasova i u Prekomurju, naprimer, naš kandidat Benko za malo što nije bio izabran. Ali, uglavnom, izborni rezultat je pokazao da Radikalna stranka, sa pretežno srpskim voćstvom, ne može imati

većeg uspeha u jednom čisto slovenačkom kraju, iako su naši poslanički kandidati, razume se, bili Slovenci. Na narodne mase, kako u Slovenačkoj, tako i u Hrvatskoj (izuzev srpskih krajeva Like i Banije), ti su kandidati mahom smatrani kao oportunisti, pristalice režima iz ličnog računa i prema tome unapred osudjeni na neuspeh.

Moje iskustvo u pogledu Maribora, kao i slični rezultati u drugim krajevima države, opredelili su posle voćstvo naše stranke da svu svoju aktivnost posveti poglavito srpskim glasačima, prepuštajući Slovence slovenačkim partijama, Hrvate hrvatskim, a bosansko-hercegovačke Muslimane njihovoj, Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji.

Takav postupak bio je usvojen i za nacionalne manjine, kao naprimer nemačke, madjarske, rumunske i arnautske („Džemijetlije"). One su bile ostavljene svojim nacionalnim vodjama, sa kojima su za vreme izbora pravljeni paktovi o zajedničkom istupanju dajući im izvestan broj poslaničkih kandidata da budu birani na radikalnim listama.

Kao što pomenuh, po želji Pašićevoj, posle ostavke njegove Vlade, trebalo je ići „u narod". Poručim mojim prijateljima u Pančevu da pripreme jedan naš partijski zbor, na koji bih i ja došao. Taj posao bio je poveren mladom i energičnom profesoru gimnazije Lazi Šuvakoviću. Od gradjanstva, pomagao je naročito Nikola Veličković, zanatlija-kovač, ozbiljan čovek i ugledan Pančevac. Zbor nije bio bogzna kako posećen. Bilo je verovatno svega oko 1.000 ljudi, ali uglavnom održan je. Pali su govori protiv Vlade Ljube Davidovića i cela je stvar podvučena u našoj partijskoj štampi kao naš „veliki uspeh" i dokaz, da „narod ne odobrava nov politički kurs" druženja sa federalistima. Prisustvo Mehmeda Spaha u Vladi bila je argumentacija našim govornicima da je Vlada ne samo federalistička, nego i „turska". Napisane su i štampane u desetercu čitave brošure, gde se na naslovnoj strani nalazila slika Ljube Davidovića, a na njegovoj glavi čalma, kao u nekog turskog vezira.

Sva ova agitacija hvatala je korena u narodu, ali ona možda ne bi još tako brzo oborila tu Vladu, da njen pad nije prouzrokovao Stjepan Radić svojim neodmerenim i neozbiljnim govorima. Prisustvo njegovih poslanika u Narodnoj skupštini oborilo je Pašićevu Vladu — kao što smo videli — i tako su ti poslanici postali saveznici Davidovićeve Vlade bez kojih je njen opstanak u Parlamentu bio nemoguć. Medjutim, Radić nije umeo ili nije hteo da podesi svoje držanje prema takvoj situaciji. On je ostao idalje opozicionar i to ne samo prema Vladi, nego i prema samom Kralju. Bio se vratio iz Moskve, očevidno razočaran sa onim što je tamo video i čuo. Uporno je propovedao „mirotvornu seljačku republiku". Jednom prilikom je za Kraljicu rekao da je naša „*Madame Pompadour*", a kada je na jednom

zboru uzviknuo da Kralja treba „ispratiti preko granice sa svima počastima", Kralj je naredio ministru vojske, generalu Hadžiću da podnese ostavku.

U prvom momentu Davidović je smatrao da to pitanje može lako da reši, zamenjujući jednog generala drugim. U to vreme bila je praksa da ministra vojnog odredjuje Kralj i kada je primio ostavku generala Hadžića, pretsednik Vlade Davidović je otišao kod Kralja i tražio da ovaj imenuje drugog na njegovo mesto. Kralj je najpre izdaleka objašnjavao Davidoviću da ostavka jednog tako važnog ministra nije obična stvar i da je posredi dublja kriza, koja mora povući ostavku cele Vlade, da bi se našlo drugo odgovarajuće rešenje. Davidović se nije složio s tim, premda je znao da je Hadžić podneo ostavku po naredjenju Kraljevom, kao što je uostalom po njegovom naredjenju bio i ušao u Vladu. Davidović je stajao na gledištu da Vlada ima poverenje Narodne skupštine i da prema tome ne postoji nikakav povod za podnošenje kolektivne ostavke. Razvila se sve žučnija prepirka u kojoj je kralj Aleksandar, izazvan upornim držanjem Davidovića, bio prinudjen da otvoreno istupi i da pretsedniku Vlade izrazi svoje nepoverenje, zahtevajući ostavku celog kabineta.

— To je druga stvar, Vaše Veličanstvo! — ljutito odvrati Davidović, očevidno uvredjen. Kad Vi želite moju ostavku onda ćete je dobiti...

Odvezao se iz Dvora u Pretsedništvo vlade, koje se u to vreme nalazilo u Ristićevoj kući, u ulici Kralja Milana, i izdiktirao najkraću ostavku, koju je ikad jedan naš pretsednik Vlade podneo Kralju:

„Prema naredjenju Vašeg Veličanstva, čast mi je podneti ostavku Vlade."

Tu izjavu je odmah saopštio sakupljenim novinarima, još pre nego što je stigla do Kralja. Ovaj postupak i držanje Ljube Davidovića, veoma su ozlojedili kralja Aleksandra, koji mu to posle nikad nije oprostio i nikad više nije apelovao na njegovu saradnju.

S druge strane, Kraljev ispad ogorčio je demokrate i odveo ih u žestoku opoziciju prema Kruni, a Davidovića čak dotle da je zaplivao u levičarske vode. Jednom prilikom savetovao je svojim mladim pri stalicama:

— Idite što više ulevo, deco! Na levici nemamo neprijatelja!

Tako se završila Vlada od „Sto dana", koliko je trajao ovaj pokušaj sa Davidovićem.

Prema tome za neke češće odlaske u narod nije bilo mnogo vremena. Ali ako nisam često išao medj naš narod tog leta imao sam prilike da upoznam jedan drugi narod u Evropi, a to je švajcarski.

Te jeseni imala je Medjunarodna parlamentarna unija svoj kongres u Švajcarskoj. U njoj su zastupljeni svi narodi, koji imaju par-

lamentarne režime. Ja sam bio jedan od pretstavnika jugoslovenskog Parlamenta.

Pored nekoliko sednica na kojima se raspravljalo o ozbiljnim pitanjima, veći deo vremena bio je odredjen da se putuje po raznim krajevima Švajcarske. Obišli smo Cirih, Luzern, Interlaken, peli se na Jungfrau i zasedavali u Bernu, a svuda uživali u lepotama brdskih pejsaža. Divili smo se čistoći, redu i poštenju njenih stanovnika. Jedna knjiga, koju sam zaboravio u vagonu kad smo se malom železnicom peli na Jungfrau, bila mi je dostavljena sutradan u mome hotelu, u Bernu, na moje veliko iznenadjenje. Dovoljno je bilo samo moje ime, napisano na koricama, pa da neki dovitljivi i savesni činovnik na železnicama donese zaključak u kome pravcu da uputi zaboravljenu knjigu.

Za vreme tog putovanja po Švajcarskoj, koje sam izveo u društvu svoje žene, od naših narodnih poslanika približio sam se naročito Većeslavu Vilderu, koji je u to vreme bio potsekretar za Unutrašnje poslove u Vladi Pašić-Pribićević, dr Stevanu Kraftu, vodji nemačke manjine u Jugoslaviji i Salihu Baljiću, narodnom poslaniku iz Hercegovine, članu Jugoslovenske muslimanske organizacije. Svi su oni bili ugledni poslanici i druženje sa njima bilo mi je prijatno, bez obzira što nismo pripadali istoj partiji. Izmedju nas stvorilo se prijateljstvo koje je docnije ostalo nepromenjeno iako smo bili čas zajedno, čas u suprotnom političkom taboru.

Na kongresu Interparlamentarne unije bio je došao i dr Jože Vilfan, član italijanskog Parlamenta, da bi obavestio narodne poslanike drugih naroda o teškom stanju slovenačke narodne manjine pod Italijanima.

Tom prilikom upoznao sam u Cirihu našeg tamošnjeg počasnog konzula Milana Savića, inženjera, koji je radio na podizanju železnica u Švajcarskoj pa tu i ostao. Jedan vrlo inteligentan i kulturan čovek koji je svojim radom činio znatne usluge našoj državi, zalažući se za njene interese u svakom pogledu.

Kad sam mu ispričao slučaj sa izgubljenom i nadjenom knjigom, on se nasmeja pa mi reče:

— Kao drugi primer pedantnosti u vršenju železničke službe u Švajcarskoj, mogu Vam navesti jedan još mnogo karakterističniji slučaj, kada su Švajcarci dali zasluženi lekciju jugoslovenskom princu Djordju, bratu našeg Kralja.

— Odista? A kako je to bilo?

— Stvar je bila u ovome. Princ Djordje, putujući železnicom kroz Švajcarsku, udje u *wagon-restaurant* i sedajući stavi svoj „*beret*" na sto, pored tanjira. Kad je došao kelner da ga posluži, primeti „*beret*" i ne pitajući Princa stavi ga gore, u mrežicu odredjenu za ručni prtljag,

smatrajući to kao slučajnu zaboravnost. Princu to nije bilo pravo i ljutito vrati „*beret*" opet na sto. Kad se kelner pojavi sa jelom i spazi da je „*beret*" ponovo na stolu, učtivo skrene pažnju Princu da sto nije mesto za ostavljanje šešira... Princ Djordje van sebe od gnjeva što kelner ne poštuje njegovo mišljenje, otvori prozor i ljutito baci „*beret*" napolje. Kelner dostavi slučaj kondukteru voza a ovaj učini uvidjaj po kupejima i ustanovi da je taj slabo vaspitani i nervozni putnik jugoslovenski princ Djordje. Sa prve naredne stanice telefonom zatraži da čuvar pruge pronadje taj „*beret*", i da se redovnim putem dostavi Princu, preko jugoslovenskog konzula u Cirihu.

— Pa je li „*beret*" pronadjen? — upitah radoznalo.

— Naravno da jeste i kada sam ga dobio, smatrao sam za svoju dužnost da ga što pre dostavim lično Princu u njegov hotel. Razume se da ja ništa nisam znao u pogledu ranije istorije ovog slučaja. Rečeno mi je samo da je princ Djordje „izgubio" svoju kapu na putu železnicom. Obučem se svečano u žaket i štraftaste pantalone i sa osmejkom izadjem pred Princa, uveren da će se on obradovati i biti zahvalan što mu je pronadjena kapa...

— Medjutim?

— Medjutim, Princ me najpre upita za razlog moje posete i kada mu ja zadovoljno pokazah njegov „izgubljeni" *beret*, on skoči i sav izbezumljen dreknu na mene: „Šta? Opet taj moj „*beret*"! Dokle čete da me jurite sa njim?! Gubite se! Napolje!" Svoju viku propratio je sa nekoliko krupnijih izraza iz najgoreg srpskog rečnika. Zbunjen i pokunjen, ne shvatajući šta je izazvalo revolt kod našeg Princa, izadjoh brzo na vrata tešeći se da niko u tom švajcarskom hotelu nije znao naš jezik...

Ovo vreme provedeno u opoziciji prema Vladi Ljube Davidovića približilo me je Svetozaru Pribićeviću, vodji Samostalne demokratske stranke.

U Vladi P-P on je bio ministar prosvete i moji odnosi sa njim bili su vrlo korektni. On je sa poštovanjem prilazio pretsedniku Pašiću pa se čak bio približio i porodici Pašićevoj, a naročito njegovom sinu Radomiru-Radi, kod kog je češće odlazio i gde sam ga dva-tri puta sreo na večeri. Rade Pašić je bio mondenski tip, besprekorno obučen, uvek u društvu lepih žena, pa se i na njegovim večerama okupljao krem beogradskih lepotica, udatih i neudatih.

Pribićević se očevidno prijatno osećao u ženskom društvu, što verovatno objašnjava njegovo prisustvo na tim večerama kod Rade Pašića. Inače na njima je bilo, poneki put, i po koji poslovni čovek, što opet nije bilo Pribićevićevo društvo.

Pašićev sin je imao veoma razvijen smisao za poslove. Sva ona oštrina intelekta njegovog oca, njegova politička veština i državnička

genijalnost, moć kombinovanja, iznalaženje izlaska iz najtežih situacija, sve te duhovne osobine njegovog oca bile su kod sina usredjene jedino na pravljenje trgovačkih i finansijskih poslova. U njegovom mozgu kao da su se najbolje razvile vijuge u vezi planova kako da se steknu milioni. Mali poslovi ga nisu interesovali. Lako je dolazio do para i još lakše ih trošio. Nikad nije štedeo. Sve što bi zaradio, odmah bi potrošio u društvu prijatelja i prijateljica. Za jedno veče bio je u stanju da potroši ogromne svote i da posle dva-tri dana uzima na zajam od prijatelja, spreman da potpiše menice na dvostruke iznose, uveren da će uskoro ponovo doći do bogate zarade. Čitav niz besposlenih ljudi i žena vrzmali su se oko njega kao nekog princa iz XVIII veka. Jedan stranac, posmatrajući ga kako nemilice rasipa novac, reče mi:

— Mene čudi samo jedna stvar... Kako ovaj mladi gospodin ne pomišlja da ima oca preko 80 godina. Šta će biti kad stari zaklopi oči?

Veze Svetozara Pribićevića sa Radom Pašićem sigurno da nisu bile poslovne prirode. Ja, koji sam bio na položaju da znam ko se bavi poslovima a ko ne, ko interveniše radi provizije i ko stoji iza raznih licitacija, mogu reći da ime Svetozarevo nije bilo umešano ni u kakvu aferu. On je bio strastan političar i strasno je voleo žene — iako je bio ružan kao djavo! — ali nije bio srebroljubac. Kod njega sam mogao da zapazim, posmatrajući ga psihološki, kako je od dve ljudske strasti, politike i žena, politika bila jača i dublja. Možda zbog toga što osvajanje jedne žene, ipak, znači pobediti samo jednu, makar kako važnu i lepu osobu, dok u politici treba ubediti i pridobiti ne jednog pojedinca, već stotine i hiljade.

O aferama Rade Pašića tada se mnogo govorilo po Beogradu, svakako sa mnogo preterivanja, ali danas. za istoriju, mogu reći dve stvari. Stari Pašić nije ništa znao a još manje doprineo da uspeju poslovi njegovog sina. Drugo, ukoliko je Rade imao poslovnog uspeha, to je bilo blagodareći predusretljivosti pojedinih ministara ili nekog višeg državnog činovnika, iz preterane uslužnosti ili prijateljstva. Nisu mi poznati slučajevi neke nezakonitosti ili zloupotreba u vezi njegovih poslova. Kontrola javnosti bila je velika, štampa slobodna a opozicija budna. Radilo se više o uslugama u granicama zakona, kao naprimer da kakav liferant ne čeka dugo na naplatu svog potraživanja od države ili da se donese kakvo rešenje, na zakonu osnovano i opravdano, ali sa manje birokratske sporosti i tome slično. U koliko su pak pojedini predmeti dolazili do mog resora, tu se uvek pazilo da sve mora biti u granicama zakona i morala, pod kontrolom organa Glavne kontrole, koji su sve izdatke iz državne blagajne imali da odobre pre nego što se isplate. To je važilo za sve odluke Ministarstva finansija, bez obzira ko se interesovao ili intervenisao za pojedini predmet. Uostalom

Rade Pašić je znao koliko ja dobro stojim kod njegovog oca, pretsednika Vlade i stoga se dobro čuvao da od mene ma šta traži što bi bilo izuzetno. On je znao da ga ja mogu lako odbiti i da ću uvek za svoj postupak naići na odobrenje i saglasnost starog Pašića.

No kao što pomenuh, Rade je, pored tih posredničkih nagrada, imao i svoje lične finansijske kombinacije, koje je izvodio sa inostranim bankama, van naših državnih organa i izvan naše teritorije.

Kad mu je docnije umro otac, on je vodio sudske sporove i sa rodjenom majkom i sa svojim sestrama, samo da dodje do novca. Prvi put se oženio još za vreme Prvog svetskog rata — što mu je onda zamereno — sa Bebekom Zotu, ćerkom grčkog admirala. U tom braku imao je dva sina: Nikolu i Vladimira. Tako je na potomstvo preneto još jednom ime Nikole Pašića.

Za vreme Vlade Davidovića, demokrati su pokušali da raspire i naduvaju „afere 'Rade Pašića", da bi naškodili ugledu oca, ali bez mnogo uspeha. U odbranu rada Vlade Nikole Pašića ustali su ne samo glavni organ stranke, „Samouprava", nego i organ Samostalnih demokrata, „Reč". Pribićević mi je lično stavio na raspoloženje stupce svog lista, koje sam jednom prilikom i upotrebio, a što me je još više njemu približilo. I tom prilikom pokazao se kao prijatelj. Ja sam mu odgovorio na isti način i obojica smo, svaki u svojoj partiji, propovedali potrebu jedne nove P-P Vlade.

Nije dugo prošlo pa je ona odista opet bila obrazovana. Prema tome ovaj „*intermezzo*", izmedju dve Pašićeve Vlade, u kojima sam ja sudelovao, trajao je svega 100 dana: od obrazovanja Davidovićeve Vlade 27 jula 1924 pa do njenog pada 5 novembra 1924.

Time se i moj rad „u narodu" završio. Glas naroda bio je za P-P. Tako sam ja po drugi put postao ministar finansija.

MEDJU CRNOGORCIMA

Ministarstvo mi je sada već bilo poznato u svima njegovim tančinama i sa svim njegovim problemima. Trebalo je samo nastaviti sa istom politikom koja je pokazala odlične rezultate.

Pošto je većina u Narodnoj skupštini za našu Vladu bila nedovoljna i zavisila od držanja Radićeve stranke, Pašić se odlučio za nove izbore. Momenat je bio pogodan, jer najopasniji protivnik radikala, Demokratska stranka, bila je pocepana na dva dela: grupa Davidovića (Demokratska stranka) i grupa Pribićevića (Samostalna demokratska stranka), a uzastopno dobijanje mandata za vršenje izbora: 1920, 1923 i sada 1925 davalo je narodu utisak da je vreme u kome živimo „radikalsko carstvo". Radikali su nesumnjivo pretstavljali većinu naroda a u radikalskom programu bila je oličena državna politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Kralj je očigledno bio naklonjen radikalima, osobito posle onih ispada šefa Demokratske stranke Davidovića i šefa Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića protiv same ličnosti Kralja i Kraljice. Prema tome, sve su šanse bile na strani radikala i Pašić je kao realan političar sa tom činjenicom računao.

Da bi se pojačao pritisak na Hrvatsku republikansku seljačku stranku, ona bude odlukom ministra unutrašnjih dela obeležena kao „antidržavna" zbog veza njenog šefa sa komunistima u Moskvi. Ciljalo se na njegov put u Sovjetsku Rusiju. Radić je odista bio pristupio „Zelenoj internacionali", obrazovanoj pod pokroviteljstvom Sovjetske Rusije i zanosio se idejama „sveslovenstva", računajući da tim putem može pridobiti Vladu u Moskvi da pomogne hrvatske pretenzije prema Beogradu.

Ministar unutrašnjih dela u novoj Pašićevoj Vladi postao je Boža Maksimović, koji je u političkim krugovima smatran kao „Kraljev čovek". Njegov zadatak u Vladi izgleda da je bio: s jedne strane vršiti pritisak na Hrvate da „omekšaju", a s druge strane dovoditi u Narodnu skupštinu ljude privržene lično njemu, odnosno Kralju,

stvarajući na taj način u krilu same Radikalne stranke opoziciju protiv njenog šefa.

Ministar inostranih dela bio je ponovo dr Momčilo Ninčić, takodje čovek potpuno odan Kralju, takoreći neka vrsta njegovog sekretara za spoljne poslove. On je izveštavao lično Kralja o svakom svom koraku u Ministarstvu inostranih dela, uveo je u praksu da se kopije svih političkih telegrama koji dolaze iz inostranstva šalju u prepisu Kralju, a sem toga, on bi posle svake sednice ministarskog saveta odlazio pravo u Dvor, na referat... To nam je već svima bilo palo u oči, pa je, inače ćutljivi Nikola Uzunović, tada ministar gradjevina, jednom prilikom, posle dugačke ministarske sednice, kada se Ninčić žurio da što pre izadje iz sale, dobacio ovome, pola u šali, pola u zbilji:

— Požuri, požuri, da ne zadocniš!...

Ako ovome dodamo da je po stalnoj praksi još pre rata, ministar vojske bio vojno lice i poverljiv Kraljev čovek, onda izlazi da su tri glavna položaja u novoj Pašićevoj Vladi zauzimali „Kraljevi ljudi": Ministarstvo vojske, spoljnih i unutrašnjih poslova. Od važnijih resora ostajalo je još jedino Ministarstvo finansija u rukama jednog Pašiću bezuslovno odanog čoveka. Premda sam na tome položaju zadržan po izričnoj Pašićevoj želji, budući da je mojim ranijim radom i sam Kralj bio zadovoljan, to u pogledu moje ličnosti — kako mi je posle rečeno — nije bilo pitanja ni sa koje strane. Uživao sam, dakle, puno poverenje oba ustavna faktora...

Prema tome, baš u momentu kad je Pašić spoljnem svetu izgledao na vrhuncu svoje moći i kraljevske naklonosti, Kralj mu je ustvari spremao „tihu likvidaciju". Kraljeva zavera protiv Pašića, započeta još u Solunu, sistematski se produžavala idalje. Taktika otvorenog istupanja protiv Pašića, kako je uradio Stojan Protić za vreme izrade Ustava ili kako je uradio svojim postupkom Nastas Petrović — ulazeći kao dotadanji ugledni radikal u Vladu Ljube Davidovića 1924 postavši ministar unutrašnjih dela — pokazala se kao neuspela. Pašić je te udarce izdržao neoštećen i kao kakav veliki hrast odupirao se svima vetrovima. Kralj se stoga rešio da Pašića ruši iznutra, u samoj njegovoj najbližoj okolini, trudeći se sve više da ga izoluje čak i od saradnika u samom njegovom kabinetu...

Izborni rezultati 1925 pokazali su veliki uspeh Radikalne stranke. Umesto ranijih 109 mandata, stranka je dobila 121. Sve druge partije bile su oslabljene, a potpuno su iščezle manje lokalne partije. Radić je dobio 67 poslanika (1923: 70), Davidović 37 a Pribićević 21. Koalicija P-P imala je, dakle, relativnu većinu od 142 poslanika prema 152, koliko je brojala celokupna opozicija.

Za vreme ovih izbora, izvršenih 8 februara 1925, ja sam mesto

ranijeg sreskog kandidata postao nosilac liste i to u dva izborna okruga: Južni Banat i Crna Gora.

U Banatu sam bio iz ranije već dovoljno poznat kao poslanik za srezove Pančevo-Bela Crkva. Moja finansijska politika sa stabilizovanim dinarom i dobrim cenama za poljoprivredne proizvode, bila je vrlo lepo primljena u tim pitomim i plodnim krajevima, gde je narod živeo u izobilju i blagostanju, premda Južni Banat nije baš najbogatiji kraj Vojvodine. Moji zborovi za vreme izborne kampanje u tom kraju bili su pravi trijumfalni pohodi i rezultat je prevazišao najoptimističkija predvidjanja.

Ni na jednim izborima ranije radikalski kandidati nisu dobili toliko glasova, kao tada.

Mnogo teži teren za političku borbu bila je Crna Gora. Taj izborni okrug sastojao se iz srezova nekadašnje Crne Gore u granicama pre Balkanskih ratova 1912/13. Krajnja severna granica tog izbornog okruga bio je srez Andrejevica, a drugi izborni srezovi bili su: Kolašin, Nikšić, Savnik, Podgorica, Bar i Cetinje, ukupno sedam izbornih srezova, sa sedam posebnih kandidata i sa mnom na čelu, kao nosiocem liste.

Crnogorci, pored ostalih osobina imaju i tu, da ne vole da priznaju drugom prvenstvo. Svaki bi želeo da bude „prvi“ a ne „drugi“. Priča se da čak i u vojsci, kada se vrši prebrojavanje u stroju, gde vojnici jedan za drugim treba da kažu: „prvi“ — „drugi“ —, „prvi“ — „drugi“, Crnogorac neće nikad reći „drugi“, već „ja do njega“, t. j. prvi do prvog. Priča je, razume se, izmišljena, ali dobro prikazuje karakter Crnogoraca. Zato im nije bilo lako naći crnogorskog političara koji bi uživao opšte poverenje i takav ugled da bude na čelu poslaničke liste, t. j. da on bude „prvi“, a ostali „drugi“... Moja ličnost trebalo je, dakle, da izmiri naše političke prijatelje Crnogorce i okupi ih sve zajedno pod zastavu Radikalne stranke.

Ali to nije bio glavni razlog što je Pašićev izbor pao na mene. Kad me je pozvao u svoj kabinet, da mi saopšti tu svoju odluku, on mi reče:

— Ovi Crnogorci, znaš, traže od mene da odredim nosioca liste Radikalne stranke za Crnu Goru. Ja sam rešio da ti ideš tamo. Vidiš, mi smo se ujedinili sa njima. Oni su imali svoga kralja i svoju državu. Mnogi od njih ostali su još i danas verni onome što je nekada bilo, ali to što je negda bilo ne može više da se povrati, ni u njihovom, a ni u našem opštem interesu... Treba, medjutim, da Crnogorci prihvate ovu našu državu kao svoju, ali to nećemo uspeti obećanjima, koja se posle ne ispunjavaju... Oni su počeli da gube veru da Beograd uopšte misli na njih... Kad dodju izbori, obećavaju im „zlatna brda“, a posle se to sve zaboravi... To ne treba više da se ponovi.

Zato hoću da ti odeš tamo, da vidiš sve njihove potrebe, da to uneseš u državni budžet i da se postaraš da se ti krediti ne samo odobre, nego posle i ostvare. Njihovim ministrima i oficirima treba priznati sve kao i našima; to isto važi za invalidske potpore i penzije. Treba izraditi puteve i železnice da se Srbija i Crna Gora spoje, podići škole i bolnice, a i zemljoradnju, ukoliko je moguće. Sve to imaš da sprovedeš. Staranje o Crnoj Gori od danas će biti tvoja briga. Ovo što ti kažem, takodje je i Kraljeva želja i poruka...

Ma koliko da sam bio polaskan ovim izborom i zadatkom, koji mi je stavljen u izvršenje od strane Pašića i Kralja, ići u zimsko doba u Crnu Goru, sa temperaturom mnogo stepeni ispod nule i po snegu koji je tamo vrlo visok, nije bila prijatna stvar. A trebalo je jednovremeno voditi računa i o izborima u Južnom Banatu, i još povrh toga i resornim poslovima u Ministarstvu finansija. Utoliko pre što tamo malo koga da sam poznavao, a ukoliko sam ih poznavao, to su bili takozvani „terazijski Crnogorci", vrlo poznati i popularni u Beogradu, ali po pravilu nepoznati i nepopularni u svome rodnom kraju. Znao sam da se crnogorski narod ne nalazi po beogradskim ulicama i kafanama, nego u Crnoj Gori, u onim gudurama i planinama, koje sam upoznao prvi put pri prolazu, krajem 1915 godine.

Zato sam se pre svega rešio, da ne idem ni sa kakvim spremljenim kandidatima, nego da vidim situaciju na licu mesta i ocenim koji su kandidati najpopularniji, a takodje da svoj izborni program za Crnu Goru izradim tamo, u dogovoru sa vodećim radikalima.

Pošao sam onda jedinim mogućim putem: preko Boke Kotorske. Išli smo automobilima i kod Krstoca, ispod planine Lovćena, već upadosmo u duboki sneg, koji je bio rasčišćen samo toliko da kola mogu da prolaze. Ali to me nije toliko iznenadilo, koliko preduzete mere osiguranja celog tog puta kojim sam imao da prodjem, od Kotora do Cetinja. Na raskrsnicama su stajale grupe žandarma, a sa obe strane puta, naročito prema planinama, oko sela Čevo, vojnik do vojnika, da im se broja nije znalo. Svi sa puškom u ruci i fišeklijama oko pojasa.

Bio sam upravo zaprepašćen takvim stanjem stvari i nisam mogao izdržati da po dolasku na Cetinje ne pomenem velikom županu da mi ova žandarmerijsko-vojna parada nimalo ne izgleda pogodna, a još manje demokratsko sredstvo agitacije za nastupajuće izbore... Zar vredi da postavljam svoju kandidaciju pod zaštitom bajoneta — pitao sam indignirano najvišeg pretstavnika civilne vlasti na Cetinju.

— Vredi, vredi, Gospodine Ministre, — odgovorio mi je ovaj sasvim mirno, sa malim osmejkom čoveka, koji je time odavao da zna o toj stvari mnogo više nego ja.

To je bio Milovan Džaković, veliki župan, vrlo pošten i dobronameran činovnik, koji je ranije dugo proveo u Rusiji, a sada potpuno odan našem Kralju i našoj novoj državi. Njegov crvenomodri nos kao da je izdavao posledice negde u jačoj meri upotrebljavane ruske „vodke“... Sada je bio, verovatno pod presijom lekarskih saveta, potpuni apstinent i uzimao je alkohol samo izuzetno i u vrlo mrlim količinama.

— Vidite, Gospodine Ministre, — produži on svoje izlaganje, puštajući duge dimove iz svoje dugačke i debele muštikle od čistog ćilibara, koja je bila poklon nekog ruskog veliko-dostojnika — mi ovde u Crnog Gori podeljeni smo na dve grupe: „belaše“ i „zelenaše“. „Zelenaši“ su pristalice pokojnog kralja Nikole i bili su za federalističko uredjenje zemlje, pri čemu bi Crna Gora takodje bila jedna autonomna pokrajina. Mi, koje nazivaju „belašima“, mi smo nacionalisti, pristalice ujedinjenja sa Srbijom, kako smo to svečano proklamovali i na Velikoj narodnoj skupštini u Podgorici, novembra 1918. U ovoj grupi ljudi vi ćete naći dosta pristalica za Radikalnu stranku, premda ima i takvih koji su se opredelili za Demokratsku stranku Ljube Davidovića i za Srpsku zemljoradničku stranku Joce Jovanovića. Što se pak tiče onog osiguranja puta, koje ste videli od Kotora dovde, to sam morao sprovesti, jer u ovom kraju oko Čeva ima 500 odmetnika, dobro naoružanih i borbenih ljudi. To su oni Crnogorci koji ne priznaju ujedinjenje.

Ja mu onda rekoh šta mi je Pašić preporučio.

— Nikola Pašić je najveće i najlepše srpsko ime danas i to što Vam je rekao, jedan je dokaz više njegove mudrosti. Crnogorce treba zadobiti za novo stanje stvari lepim i poštenim načinom, kao ljude i junake, ponosne na svoje ime i svoju prošlost. A ja ću Vam reći još nešto pored onoga što Vam je Pašić u Beogradu kazao, a to je, da Vas pokorno molim, kao mladji (mladji po položaju, jer je bio bar 30 godina stariji od mene) i kao prijatelj, da svuda na zborovima kažete narodu i da to svečano obećaćete, da ćete u slučaju izbora zadržati mandat u Crnoj Gori, a dati ostavku na mandat u Južnom Banatu.. To će uliti još više veru u Vaše reči. Vaše je ime dovoljno poznato širom cele države, pa razume se i ovde. Vaš je autoritet takodje veliki, ali ne zaboravite da ste ipak nov čovek za Crnu Goru, a ona je već sita obećanja, koja se ne održavaju... Vašim rečima, Vašim otvorenim istupom pred narod, Vi treba da mu udahnete veru u novo stanje, u Beograd i u našeg mladog Kralja, za koga naglasite da on u svojoj ličnosti sjedinjuje obe slavne dinastije srpske, Karadjordjeviće i Petroviće...

Posle ovih saveta, koje sam primio k srcu, posetio sam visoke

crkvene velikodostojnike na Cetinju: Mitropolita Srpske pravoslavne crkve Gavrila Dožića, u Baru katoličkog biskupa i Primasa srpskog Nikolu Dobričića i u Podgorici vrhovnog Muftiju muslimanske veroispovesti, čijeg se imena danas ne sećam. Razgovori sa njima i drugim uglednim Crnogorcima, bez razlike na partijsko obeležje, utvrdili su moj program rada. On je imao da bude u prvoj liniji rukovodjen ekonomskim potrebama naroda, a u duhu državnog jedinstva, na bazi apsolutne bratske ravnopravnosti i ljubavi. Tek u drugom redu imali su doći u obzir partijski interesi.

Ja sam se odista tom zadatku svesrdno posvetio, tražeći takodje da na tome polju medju samim Crnogorcima nadjem odgovarajuće saradnike.

U Beogradu sam češće pitao za mišljenje Janka Spasojevića, državnog savetnika, jednog od vrlo aktivnih ljudi u doba izvršenog ujedinjenja Srbije i Crne Gore. U Podgorici sam imao Nešu Šćepovića, pretsednika opštine i Peru Vukotića, knjižara, u Nikšiću Nikolu Dragovića, pretsednika okružnog suda i Nikolu Kovačevića, profesora gimnazije. Na Cetinju mi je najdragocenije savete davao Mitropolit Dožić, u Danilovgradu brigadir Agica Lakić i Stanoje Begović, pretsednik opštine, u Kolašinu pukovnik Miloš Medenica, Nikola Jovanović, učitelj i drugi. Mnogo sam polagao na to da zadobijem saradnju Marka Dakovića, advokata iz Nikšića, koji se odlikovao aktivnim radom u prvim danima ujedinjenja i uživao veliki ugled i sveopšte poštovanje. On je, medjutim, uporno želeo da ostane postrani i bio se povukao od svake političke delatnosti. Ovakav njegov stav kritikovan je mnogo od strane Crnogoraca-nacionalista, koji su smatrali da mu njegova patriotska dužnost nalaže — pošto je pripomogao ujedinjenju da i posle nastavi politički rad u novoj državi. Kako ih je bio uveo u ujedinjenu državu tako je posle imao da ih vodi kroz nju. Mislilo se da bi on mnogo doprineo sredjivanju stanja u Crnoj Gori da je ostao aktivan. Zbog čega je on zauzeo taj neutralni stav, nije mi bilo jasno. Tek na nekoliko dana pred sam slom Kraljevine Jugoslavije, za koju se on u mladosti borio, posle oficirskog puča od 27 marta 1941, ušao je u Vladu generala Dušana Simovića i poginuo u avionskoj nesreći, početkom aprila, bežeći ispred nemačke invazije iz Nikšića za Jerusalim.

Na izvršenim izborima, 8 februara 1925, ja sam od sedam mandata, koliko je birao taj okrug, dobio dva. Pored mene izabran je u šavničkom srezu Milutin Tomić, novinar, poznat pod književnim pseudonimom „Nikac od Rovina". Rezultat nije bio sjajan ali s obzirom na teren i prilike pod kojima se borila naša stranka, sasvim nova u Crnoj Gori, ipak zadovoljavajući.

Prenos moštiju Vladike Rada 1925 povodom izvršenja njegove želje da večni san počiva na Lovćenu, pružio je priliku da se organizuje velika svečanost na Cetinju. Imao je prisustvovati i kralj Aleksandar sa nekoliko članova Vlade, sa pompom i sjajem, koje je imalo da zaseni Crnogorce i zadobije ih za novog Kralja, koji je uostalom po krvi bio polu-Crnogorac, jer mu je otac, kralj Petar bio Srbin a majka, kneginja Zorka, ćerka crnogorskog kralja Nikole. Interesantno je pomenuti da ideja o venčanju Petrovom, koji je u to vreme (1883) bio princ u izgnanstvu i pretendent na presto Srbije, nije naišla na jednodušnost Crnogoraca. Jedan od najuglednijih medju njima, vojvoda Stanko Radonjić, ministar Inostranih dela, delegat Crne Gore na Berlinskom kongresu, premda lični prijatelj Petrov, sa kojim je zajedno bio u *Saint-Cyr*, na pitanje knjaza Nikole odgovorio je:

— Bojim se, Gospodaru, da će Vam se deca oko prestola posvadjati.

Što knjaz Nikola nije poslušao vojvodu Stanka, to je verovatno i zbog toga, što se Petar već bio proslavio kao junak — a junaštvo je vrlina koja se neobično ceni kod Crnogoraca — u francusko-pruskom ratu i u ustanku koji je on organizovao u Bosni i Hercegovini protiv austro-ugarskih okupatorskih vlasti (1875).

Povodom pomenutih svečanosti oko prenosa posmrtnih ostataka Njegoševih, Kralj je imao da dodje u Crnu Goru preko Čakora, prvu normalnu vezu Srbije sa Crnom Gorom. Ja sam obilnim kreditima forsirao dovršenje tog puta kako bi bio gotov pre tih svečanosti na Cetinju i Lovćenu.

Sve pripreme za Kraljev pohod kroz Crnu Goru izveo sam ja lično zajedno sa velikim županom Džakovićem, upravnikom Kraljevog Dvora pukovnikom Veljom Dimitrijevićem i mojom ženom, putujući zajedno automobilima kroz sva mesta kuda je Kralj imao da prodje. Veći deo tog puta učinio je zajedno sa nama i mitropolit Dožić. Mi smo predvideli sva mesta kuda će Kralj proći, gde će ručati a gde konačiti, šta narodu obećati a šta odmah ispuniti. Odredjene su narodne deputacije, kojima sam unapred rekao šta mogu da traže pa da imaju izgleda na uspeh: negde školu, negde put, negde vodu, prema kreditima koje sam mogao da stavim na raspoloženje iz državnog budžeta. Predvidjena su odlikovanja i davanje novih belgiskih revolvera sa belim koricama od slonove kosti i urezanim monogramom „A“ uglednim vojnim starešinama. Predvidjeni su i jelovnici prema lokalnim prilikama kao, naprimer, u mesto zvanom Čevo imalo se izneti stotinu na ražnju pečenih ovnova sa debelim mesom i velikim rogovima po stolovima postrojenim kao tenkovi jedan za drugim, što je imalo davati impresivan utisak bogate Kraljeve trpeze u narodnom stilu.

Nekoliko nedelja docnije, posle ove pripreme, stigli su Kralj i

Kraljica, dolazeći preko Peći. Od ministara, istim putem, išli smo samo ministar unutrašnjih dela Boža Maksimović i ja. Konačili smo u Peći, ja kod mog starog prijatelja Živka Rajevića, 10 godina posle prvog susreta u njegovoj kući. Medjutim, Kralj je sa Kraljicom otseo u manastiru Dečani, gde smo svi bili da se pomolimo Bogu i zajedno večeramo pred polazak na put. Kralj je upalio dve ogromno velike voštane sveće pred oltarom, starešina manastira održao je prigodan govor i sproveo čitav niz crkvenih obreda, dajući Kraljevom prisustvu jedan veliki istorijski značaj. U onom ambijentu starog slabo osvetljenog manastira sve je na mene ostavljalo utisak nečega misterioznog i potsećalo me na momente iz života naših srednjevekovnih vladara.

Prolazak kraljevskog para kroz Crnu Goru bio je odista vrlo veličanstven. Narod je sudelovao u vrlo velikom broju. Na sastanke sa Kraljem i na svečane bankete pozvane su sve uglednije ličnosti, pa i „zelenaši", koji su se, svi bez izuzetka, odazvali pozivima. Sa mnogima od njih srdačno sam razgovarao, a naročito sa Savom Vuletićem, narodnim poslanikom iz Podgorice, bivšim ministrom iz vremena kralja Nikole. On je na mene ostavio odličan utisak i posle smo bili u stalnom ličnom kontaktu, bez obzira na političko razmimoilaženje.

Kralj je bio očevidno zadovoljan celim ovim pohodom. Smeškao se na Crnogorce, imao veliko strpljenje za njihove priče i želje, opštio je sa njima na prost narodski način, kako je to radio i njegov deda kralj Nikola.

Crnogorci su bili odeveni u bogatu narodnu nošnju, od plave i zelene čoje, opšivene zlatnim gajtanima i s puno dostojanstva smerno se klanjali, prilazeći Kraljevoj ruci. Oslovljavali su ga sa „ti" i obraćali mu se sa „Gospodaru", kako su od davnina bili naviknuti.

Na Cetinje smo ušli u svečanoj povorci, u beskrajnom nizu automobila. Ja sam se vozio odmah iza Kralja i Kraljice, u otvorenim kolima sa gospodjom Linom, ženom dr Andrije Radovića, bivšeg pretsednika crnogorske Vlade, pošto moja supruga ovoga puta nije išla sa mnom. Primetilo se, medjutim, da je na Cetinju učešće samih gradjana bilo malobrojno, mnogo rezervisanije i hladnije nego u drugim mestima. Očevidno je bilo da se tu najviše osećao ostatak uticaja kralja Nikole. To je palo u oči i samoj kraljici Mariji, koja će mi sutradan reći:

— Jeste li primetili kad smo prolazili kroz Cetinje da je dosta prozora bilo zatvoreno? Ovde smo najhladnije primljeni...

— Da, Veličanstvo, tako izgleda... procedih ja kroz zube.

— No, ne mari to ništa! Meni se baš to dopada! Ko nije veran jednome, neće biti veran ni drugome!

— Sasvim je tako, Veličanstvo, — rekoh ja odobravajući, premda sam više voleo da je bilo mnogo manje prozora zatvoreno.

Glavni govornik na Cetinju, na sam dan svečanosti, bio je vladika Nikolaj Velimirović. Održao je sjajnu besedu, brižljivo pripremljenu, u kojoj je veličao našeg neumrlog pesnika Njegoša i slavio vrline Crnogoraca. Od tog dana vladika Nikolaj je zauzeo posebno mesto u srcima svih Crnogoraca.

Posle smo se peli na sam vrh Lovćena (1700 m.) gde je podignuta naročita kapela. Poslednji deo puta prešli smo peške. Kralj me je držao pod ruku i lako se oslanjao na mene po strmom i kamenitom putu. Ova posebna lična pažnja Kraljeva prema meni pala je mnogima u oči i tumačila se kao znak osobitog poverenja, a verovatno i priznanja za vrlo uspelu organizaciju ovog kraljevskog pohoda.

Pored nas, u neposrednoj blizini, išli su u razgovoru sa nama Milutin Dragović, potpredsednik Narodne skupštine, poreklom Crnogorac, i pretsednik opštine Njeguši Vaso Otašević.

Sa teatralnim gestom Kralj je položio mač na kovčeg Petra Petrovića Njegoša.

U bašti dvorca na Cetinju, pod onim velikim drvećem, gde je kralj Nikola nekada delio pravdu, davao odlikovanja, unapredjivao u vojne činove, ili razvodio brakove svojih podanika, serviran je ručak za hiljadu osoba. Tu je Kralj održao svoj glavni govor Crnogorcima, služeći se rečima, stilom i pravim crnogorskim naglaskom da su se oni topili od miline. Pri svem tome i u najboljem raspoloženju posle ručka pridje jedan stari serdar Kralju sa prekornim rečima što u beogradskoj Vladi ne sedi nijedan Crnogorac. Na to će mu Kralj odgovoriti:

— A što će Vam ministar kad imate Kralja?

Na ovu duhovitu Kraljevu reč svi se nasmejaše pa i stari serdar zadovoljno izjavi:

— Velju, pravo zboriš, Gospodaru!

Ceo ovaj put od nedelju dana prošao je bez ijednog incidenta. Osiguranje je bilo veliko, izvedeno pomoću vojske, ali na način da to putnici na drumu nisu primećivali. Osiguravani su obližnji ćuvici, van puta, na udaljenju od nekoliko stotina metara, t. j. osiguravane su čitave zone oko puta, a ne neposredno prolaznici koji su išli putem.

— Jedini siguran način obezbedjenja — objašnjavao mi je veliki župan, zadovoljan funkcionisanjem svoje službe bezbednosti.

U medjuvremenu od mog prvog dolaska u Crnu Goru, januara 1925, likvidiran je ceo onaj odmetnički pokret. Poginulo je vrlo malo ljudi. Uglavnom sve se svršilo na lep način, putem amnestije i pomilovanja, unapredjenja, prevodjenjem u aktivnu službu ili u penziju.

Kad sam u leto 1925 prolazio kroz Kolašin, rekoše mi da se u tom kraju nalazi poslednji odmetnik, neki kapetan crnogorske vojske. Krio se negde u šumi i tražio da bude prethodno unapredjen u čin majora i dobije odlikovanje, pa tek onda da se preda... Naredio sam da mu se poruči da će dobiti i jedno i drugo, ali najpre da se preda. On je odbio moj predlog, tvrdoglavo ponavljajući svoj uslov, našta sam rekao sreskom načelniku da ga ipak ostave na miru, dok ne promeni mišljenje... On takodje nikoga nije uznemiravao, ali je policija sumnjala da on povremeno krišom svraća u varoš, pošto mu je žena svake druge godine radjala po jedno dete...

SPORAZUM PAŠIĆ-RADIĆ

U samom resoru Ministarstva finansija imao sam, razume se, pune ruke posla. Glavna briga bila mi je cdržati vrednost dinara, zašto je opet bilo potrebno osigurati budžetsku ravnotežu, povećati domaću proizvodnju, ojačati izvoz. Ovaj program ustvari izazivao je čitav niz mera, koje su zadirale u poreski sistem, carinsku, trgovinsku i kreditnu politiku države.

Januara meseca 1925 održavala se u Parizu konferencija svih savezničkih ministara finansija. Na dnevnom redu bilo je pitanje podele nemačkih reparacija medju onim savezničkim zemljama koje su na njih imale pravo. Ja sam pretstavljao našu državu.

Prema odredbama ugovora o miru u Versalju, Nemačka i njeni saveznici, kao uzročnici odgovorni su za sve gubitke i štete pričinjene savezničkim zemljama i njihovim gradjanima usled rata, koji im je nametnut nemačkim napadom. Tako je glasio čl. 231 Ugovora.

Savezнički zahtevi bili su procenjeni u ciframa koje su daleko prevazilazile nemačku moć plaćanja, tako da su se tokom vremena ti zahtevi morali znatno smanjiti. Počevši sa 18 milijardi zlatnih maraka godišnje u 1918, ta je suma bila svedena na Londonskoj konferenciji 1921 na svega 6,6 milijardi. Po Dawes-ovom planu smanjena je (1924) na 2,5 a docnije (1929, plan Young) na 2 milijarde, dok se po planu u Lozani (1932) došlo na svega 0,2—0,4 milijardi zlatnih maraka godišnje.

Nemačka je mogla plaćati reparacije samo na štetu svoje unutrašnje potrošnje dobara ili na štetu svog postojećeg kapitala. Oba izvora morali su porazno dejstvovati na ceo privredni život Nemačke. Inflacija je uzela vanredne srazmere i novčanični opticaj se uvećavao ogromnom brzinom, iz dana u dan.

Onda se govorilo u Nemačkoj da pri ulasku u pivnicu posetilac odmah poruči dve krigle piva, iz opreznosti, da dok se jedna popije za drugu cena ne bude već povišena... Pojavila se nezaposlenost u industriji i opšti znaci osiromašenja širokih slojeva naroda.

Pored pitanja *mogućnosti plaćanja* uopšte, pojavilo se i pitanje

mogućnosti *transfera* tih plaćanja, jer izvoz robe u inostranstvo, ako ide kao reparacije, ostaje bez kontra-vrednosti u stranim devizama, što opet smanjuje rezervu deviza u zemlji, te njihova vrednost skače, a vrednost nacionalne valute opada. Tako je vrednost nemačke marke, jedno zbog inflacije, a drugo zbog nestašice deviza, došla na neverovatno nizak nivo.

Spekulanti sa nemačkom markom izgubili su tada ogromne sume, isto onako kao i spekulanti sa ruskim carskim rubljama. Jer bilo je dosta ljudi, koji su za vreme rata spekulisali ili šta više baš i ozbiljno mislili da štede, kupujući nemačke marke i ruske rublje. Njihov račun bio je vrlo prost. Od dva zaraćena bloka, jedan mora pobediti. Ili će pobediti Nemačka ili Rusija i prema tome, ako se izgubi na valuti jedne zaraćene strane, zaradiće se na valuti one druge. Rat se završio, medjutim, porazom obeju tih velikih sila...

Treći problem kod pitanja reparacija bio je *prijem liferacija* u naturi. Nemačka je mogla prodavati svoje proizvode na račun reparacija, ali to su bili mahom produkti njene ratom neoštećene industrije. Medjutim, te produkte nisu mogle da primaju druge pobedničke industrijske zemlje, pošto bi time oštetile svoju sopstvenu, domaću industriju.

U tom pogledu položaj naše zemlje bio je povoljniji. Nama su baš bili potrebni nemački industrijski produkti i sva je naša mudrost imala biti da uzimamo od Nemačke ono što nam stvarno treba.

Nažalost, u tom pogledu činjene su velike greške. Ministarstvo vojske smatralo je da ima prvenstvo na te reparacije — „pošto je vojska dobila rat" govorili su vojnici — i poručivalo je sve što bi mu palo napamet, čak do indigo hartije za pisaće mašine... Kad sam ja došao u Ministarstvo finansija i počeo da kontrolišem te nabavke bar u njenim glavnim linijama, moja je politika bila da se vrše prvenstveno nabavke mašina ili čitavih fabričkih instalacija.

Na konferenciji u Parizu imali smo da podelimo procenat učešća svake pojedine zemlje, a s obzirom na smanjenje ukupne cifre reparacija, posle plana Dawes.

Putujući za Pariz Orient-Expressom, upoznao sam se sa rumunskim ministrom finansija, Vintila Bratianu. Bio je to miran, ozbiljan i staložen čovek, koji mi je izmedju ostalog objasnio onaj slučaj: zašto je Rumunija pustila Bugarsku da napadne Srbiju, pa tek da se onda umeša u rat, što sam ranije već pomenuo. Na samoj konferenciji upoznao sam se sa italijanskim ministrom finansija De Stefani, vrlo simpatičnim gospodinom, velikim stručnjakom u finansijskim pitanjima. Kako on, tako i pretsednik te konferencije, belgijski ministar finansija prijateljski su mi bili obećali da pomognu moje zahteve u pogledu učešća države Srba, Hrvata i Slovenaca u nemačkim plaća-

njima. Belgijski kolega mi je sa oduševljenjem govorio o „mučeničkoj Srbiji", koja je imala u ratu istu sudbinu kao i Belgija, zatim o hrabrosti srpskog vojnika i njegovim pobedama u ratu.

Te iste godine, posle završenih izbora za narodne poslanike desio se veliki preokret u unutrašnjoj politici kod nas.

Izborni rezultati 8 februara 1925 pokazali su da u zemlji ustvari postoje dve glavne stranke: Radikalna, koja je pretstavljala ogromnu većinu Srva i Hrvatska seljačka, koja je obuhvatala ogromnu većinu Hrvata. Radikali su bili dobili 1,040.492 glasova (računajući tu i pristalice Pribićevića — verovatno oko 200.000 — koji su išli u izbore pod zajedničkom firmom P-P Vlade), a Hrvati 532.872. U Narodnu skupštinu bilo je prema tome izabrano 142 narodna poslanika od prve grupe i 67 poslanika od druge, dok je ukupan broj poslanika bio 294. Blok P-P nije dakle imao apsolutnu većinu i obrazovanje jedne koalicione vlade nametalo se samo sobom. Sam savez sa Pribićevićem nije osiguravao Pašiću apsolutnu većinu u slučaju da Radićevi poslanici dodju u Narodnu skupštinu da sudeluju u njenom radu, prekidajući svoju politiku apstinencije, koju su praktikovali od 1918 godine.

Još od „Markovog protokola" pokazalo se da je sporazum izmedju Narodne radikalne stranke i Hrss ipak moguć, bez obzira što su postojale velike načelne razlike. Na suprot progonu Hrvata, koji je uglavnom sprovodio Pribićević i on za to nosio glavni odijum, Hrvati su videli da Srbi iz Srbije, kako demokrati Ljube Davidovića, tako i radikali Nikole Pašića, drukče gledaju na srpsko-hrvatske odnose. Pošto su se demokrati bili pocepali i u novoj Narodnoj skupštini pretstavljali manjinu (Davidović je tada imao za sebe svega 37 narodnih poslanika), jedino su još radikali bili i ostali glavni politički faktor u zemlji.

Radikalna vlada je, medjutim, počev od „Obznane" protiv Radića i njegove stranke, primenjivala prema Hrss politiku „čvrste ruke", gde su policijski progoni ministra Bože Maksimovića igrali vidnu ulogu. Otuda je on dobio naziv Boža „Kundak", koji je označavao policijsku okrutnost njegovog ministarstva u kome je ugledni član Pribićevićeve stranke Većeslav Vilder bio podsekretar i u isto vreme „stručnjak" za hrvatsko pitanje.

Maksimović je bio naredio Radićevo hapšenje, a ovaj, da bi se spasao zatvora, krio se u jednom tajnom skrovištu, u kući svoje udate ćerke u Zagrebu.

Pažljivim motrenjem svih lica koja dolaze u tu kuću policija je najzad utvrdila da jedna večerka često donosi i odnosi već za koji se odmah moglo utvrditi da pripada nekom muškom licu Radićevih dimenzija... To nam je na jednoj sednici Ministarskog saveta pričao

ministar Maksimović, zadovoljno se smešeći. Svi smo saznali da se Radić nalazi ulovljen u klopci, koju je sam sebi napravio i sada je samo bila stvar Vlade da odredi momenat kada ga treba izvući na svetlost dana... Najzad se i to desilo i Radić je na opšte uveseljavanje izvučen iz rupe i sproveden u zatvor, januara 1925, uoči samog Božića.

Osećajući taj stalni pritisak policije, Radić se pokazao sklonim da napravi mir sa Beogradom. Usto je i jedan veliki deo njegovih ljudi bio raspoložen i radio na tome da do sporazuma dodje.

Na dan 25 marta 1925, iznenadno se pojavio u Narodnoj skupštini sinovac Stjepana Radića, Pavle Radić, koji je zajedno sa dr Nikolom Nikićem bio ovlašćen da privede kraju pregovore sa Radikalnom strankom. On je u ime svoga šefa i strica, kao i cele stranke izjavio da priznaje Vidovdanski ustav, priznaje državu i monarhiju a kao dokaz svoje iskrenosti izjavio gotovost da pretstavnici njihove stranke udju u Vladu Nikole Pašića.

U novu Pašićevu Vladu obrazovanu od pretstavnika Radikalne stranke i Hrss od strane Hrvata ušli su: Stjepan Radić, kao ministar prosvete, Pavle Radić kao ministar agrarne reforme, Nikola Nikić kao ministar šuma i ruda, Benjamin Šuperina kao ministar pošta i Ivan Krajač kao ministar trgovine i industrije (18 jula 1925).

Sporazum sa Pribićevićem prekinut je na zahtev Radićev. Pribićević i njegovi prijatelji istupili su iz Vlade. Data su široka pomilovanja političkim krivcima Radićeve stranke. On sam pravo iz zatvora — kao što je to običaj u balkanskim zemljama — došao je na ministarsku stolicu.

Pribićević je bio ogorčen. Smatrao je da ga je Pašić izdao: upotrebio ga je kad je bio potreban, da ga napusti kada je on kao „Crnac" iz Schiller-ovog „*Fiesko*" odigrao svoju ulogu.

Odista, cepajući Demokratsku stranku i napuštajući svog šefa Davidovića, Pribićević je omogućio Pašiću da se održi na vlasti 27 marta 1924 kada je njegova Vlada trebalo da dodje u krizu. To je bila prva P-P vlada. Po drugi put (6 novembra 1924), Pribićević je omogućio Pašiću da obrazuje Vladu i sprovede izbore. Medjutim, sad odjednom, posle izvršenih izbora, Pašić izbacuje Pribićevića i pravi koalicionu Vladu sa Pribićevićevim najžučnijim protivnikom: Stjepanom Radićem.

Ustvari Pašić je mogao da veštački produži život koalicionoj vladi P-P i posle izbora 1925 ako bi se odlučio da podje putem koji su mu neki savetovali, a to je da poništi sve mandate Radićeve stranke kao „komunističke". Pašić, medjutim, nije želeo takva nedemokratska rešenja. Želeo je da ostvari sporazum izmedju srpskog i hrvatskog na-

roda, preko njihovih legitimnih pretstavnika. Taj sporazum postignut je 14 jula 1925.

Sporazum Pašić-Radić bio je dogadjaj od prvoklasnog i istorijskog značaja. Mi radikali u Vladi plivali smo od zadovoljstva. Srpsko-hrvatski spor bio je rešen, i to rešen za uvek, verovali smo mi.

Ja lično smatrao sam da je taj čin krunisao napore Nikole Pašića da ostvari jednu solidnu državnu zajednicu, koja neće počivati na sili, nego na slobodno izraženoj volji naroda. U duši svojoj intimno sam želeo da sutradan po obrazovanju te Vlade Pašić podnese ostavku sa motivacijom da je tim sporazumom ostvaren njegov politički cilj i da stoga ostavlja sada sredjenu državu da je drugi vode putem srećne budućnosti koju, bar što se tiče iznutra, ništa nije trebalo više da uznemirava.

Pašić nije pošao tim putem. Izgleda da mu ništa teže nije bilo nego rastati se od vlasti... Razume se, ne vlasti radi vlasti, nego zato što je bio duboko ubedjen da niko ne može bolje ni pametnije voditi državni brod do on sam. Ovo je odista bilo tačno i ja sam to isto mislio kao uostalom i ogromna većina Radikalne stranke. Niko drugi od nas nije imao ni njegov autoritet, a ni njegovo iskustvo, pa ni ono državničko gledanje u budućnost. Produženje saradnje sa Pašićem za mene je značilo sticanje novog znanja kako treba upravljati državnim poslovima. Kad bih sa njim govorio o političkim pitanjima, on je uvek mislio mnogo godina unapred, izlagao mi je planove za koje treba godine i godine rada pa da se ostvare, govorio mi je kao da ima 40, a ne dva puta po 40 godina starosti...

Voleo je da govori pred otvorenom geografskom kartom naše države, pa da mi kao u amanet izlaže šta treba još da uradimo. Držeći lupu u ruci pokazivao mi je klisuru reke Drima, skoro na samoj albanskoj granici. Taj mali kraj zemlje pripao je Albaniji, a nama je bio potreban, jer tuda može lakše nego ma kojim drugim putem da izadje veza Beograda sa Jadranskim Morem. Pokazivao mi je sva mesta u Staroj Srbiji i Makedoniji gde ima bogatih ležišta raznih ruda koje treba otvoriti i eksploatisati. On je rudarstvu pridavao prvoklasan značaj.

Baš tog leta (1925) on se nekako razboli, izgleda od žuči i lekari mu preporučiše Karlsbad, radi oporavljenja.

U medjuvremenu Radić i njegovi ministri zauzeli su svoje portfelje i počeli rad u svojim ministarstvima.

Radić je u prvoj audijenciji kod Kralja učinio ovome čitavo more komplimenata, predao mu neke svoje knjige sa posvetom i za vreme audijencije, stojeći, igrao se čeprkajući prstima po ordenu Karadjordjeve zvezde, koja je visila na Kraljevim grudima. Kralj se samo smeškao ovom dečačkom gestu narodnog tribuna-republikanca. Kako

je bio kratkovid, Radić se uvek unosio u lice svoga sagovornika da bi ga bolje video, što je bilo vrlo neprijatno, jer je prskao pljuvačkom kad govori, te su mu brkovi uvek bili vlažni, a usta, zbog neprestanog govora, kao da su bila balava.

Svoje prve utiske o Radiću Kralj je kazao nekim od ministara sa kojima je bio intimniji u opštenju.

— Dolazi mi — pričao je Kralj — tako presamićen, da se jedva kretao. (Radić je imao priličan „*embonpoint*"). Ide skoro bauljačke. Nikako ne mogu da ga odviknem od tako snishodljivog stava, koji mi smeta... Isto tako izlazi, samo ovoga puta idući natraške...

Ali negdašnji vatreni republikanac, vodj hrvatskog naroda postao je posle sporazuma sa Pašićem isto tako vatreni monarhista.

Na jednom javnom zboru u Hrvatskoj, dobaciće mu jednom prilikom neki politički protivnik:

— Kako to sada hvališ monarhiju, dok si je doskora stalno grdio?

Na to će mu Radić, uvek dovitljiv i brz na odgovoru da „poklopi" protivnika, srdito dobaciti:

— Ćuti ti, bedak jedan! Ti ništa ne znaš! Najbolja je ona republika u kojoj je kralj pretsednik!

Učinio mi je potrebnu posetu u Ministarstvu finansija, obasipajući me raznim komplimentima, a neki dan docnije, na svečanoj večeri u Gardijskom domu, želeo je da se „pobratimi" sa mnom. Tako ispismo čaše vina do dna — što je on uostalom radio sa velikom lakoćom — i poljubismo se usred usta, po ruskom načinu. Dugo i dugo posle tog bratimljenja trljao sam maramicom usta što sam jače mogao. Sve mi se činilo da još uvek nisam bio uspeo da ih dovoljno obrišem i uništim sve tragove tog neželjenog ljubljenja...

Radić je posetio i komandanta garde Petra Živkovića u njegovoj kasarni u Topčideru i posle te posete je izjavio novinarima kako je sada video da se narodni novac na vojsku ne troši uludo...

Uopšte on je imao lepu reč za svakog u Beogradu, koji ga je primio zadovoljno, kao nekog izgubljenog sina.

Sa simpatijom i smeškanjem su posmatrani njegovi prvi ministarski gestovi neobični za naše prilike koji su se, naprimer, ogledali u tome što bi ga berberin brijao u njegovoj kancelariji za rad, a on bi u isto vreme primao referate načelnika i izdavao potrebna naredjenja, od kojih su poneka odredjivala otkupe većih količina knjiga iz njegove sopstvene knjižare u Zagrebu, radi poklona nekim školama ili ustanovama po Hrvatskoj. No to mu u Beogradu niko nije uzimao za zlo premda bi se jedan Srbin ministar takvim gestom onemogućio za uvek.

Kao ministar prosvete napravio je priličan dar-mar i pometnju time što je izmenio dotadašnji način ocenjivanja djaka. Ocene su se

kretale, po osnovnim školama i gimnazijama, od jedan do pet, pri čemu je „petica" bila „odlična" a „dvojka" nedovoljna za polaganje ispita. Po Radiću je zaveden obrnut način, pa je „petica" ispala najslabija ocena, a omrznuta „dvojka" je postala oznaka za „vrlo dobar" rezultat. Odlaskom Radića iz Ministarstva prosvete, vraćen je stari, tradicionalni način ocenjivanja, a po svedodžbama su morale da se vrše ispravke.

Neobično povoljan utisak učinio je na mene Pavle Radić, koji se sa najvećom pažnjom trudio da nadje rešenja za pitanja iz svog resora. Razložan i staložen čovek, sa kojim je bilo lakše razgovarati i sporazumevati se nego sa njegovim naprasitim i temperamentnim stricom Stjepanom.

Šuperina i Nikić bili su na svom mestu, potpuno kooperativni u radu Osobito je Nikić, svojom živahnošću i duhovitošću, često puta na račun Hrvata i Zagreba, brzo sticao simpatije po Beogradu.

Ja sam, pak, tog leta češće odlazio na referat Kralju na Bled, gde je on imao svoj dvorac u vili „Suvobor" — a ranije dvorac Windischgraetz — i bio pozivan na partije lova ili pokera.

Lovili smo divlje koze, u blizini Bleda. Obično je i Kraljica išla sa nama, zatim Kraljev adjutant i eventualno neki drugi gost. Hadžić nije bio ni strastan a ni dobar lovac i Kralj mu je jednom prilikom priredio jednu pakosnu šalu. Naredio je da se veže za drvo na lovištu jedna pitoma koza, koja je ličila na divlju i to na sektoru gde je Hadžić lovio. General primeti kozu i kako otstojanje nije bilo veliko, odista je ustreli. Posle svršenog lova, on pridje kozi i primeti da je vezana... Šala je bila očigledna, ali on još nije bio načisto sa koje strane dolazi i nije se bio odlučio stoga kakav stav da zauzme. Kralj se pravio nevešt, kao da ništa nije primetio. Uveče, za vreme večere, opet po naredjenju Kraljevom, lakej donese jedan zatvoren koverat u zvaničnoj formi i preda ga kao „hitno" generalu Hadžiću. Ovaj pita Kralja za dozvolu da otvori pismo i kada ga pročita brzo ga strpa u džep. Kralj onda upita šta je bilo u pismu i zatraži da ga vidi. Zatim ga pročita glasno: pretsednik susedne seoske opštine traži od dvorske kancelarije da nadoknadi štetu sopstveniku jedne koze ubijene za vreme današnjeg Kraljevog lova. Svi su se slatko smejali, sem generala, razume se.

Poker bismo igrali posle večere, tada još u društvu gospodjice Dare Pašić, starije ćerke pretsednika Pašića, koja je tog leta bila neko vreme gost kod Kralja i Kraljice. Poneki put Kralj bi se raskomotio, u civilu i domaćoj vunenoj pižami, sa otkopčanom kragnom, pa mu jednom Kraljica oštro primeti da se u takvom kostimu ne dočekuju gosti... Na to se Kralj obrati meni sa pitanjem:

— Nadam se da ćete me izviniti?...

— Molim Vas, Veličanstvo, smatrajte kao da ste kod svoje kuće... — odgovorih ja što unese veselost i predje se preko pitanja dvorskog ceremonijala bez daljih komplikacija.

Na sastancima sa Kraljem, obično rano izjutra, pod jednim velikim drvetom, pretresali bismo pitanja mog resora. Kao i uvek Kralja su interesovali krediti za vojsku i vojno naoružanje. Jednog dana, baš u toku diskusije, počeše da odjekuju eksplozije na strani italijanske granice. Kao da su pucale mine kada se podižu putevi ili prave kamenolomi. Kralj zastade jedan momenat, pogleda me značajno, pa će reći, dajući drugo značenje tim eksplozijama:

— Je li čujete?... Italijani se spremaju... Moramo i mi...

Odista povoljniji momenat nije bio za traženje vojnih kredita. Scenarija je bila savršena. Pokaza mi jedan zahtev ministra vojske. Kad pročitah i klimnuh glavom u znak pristanka, Kralj zadovoljno skoči sa stolice i čvrsto mi steže ruku.

Prošlo je više dana, dok se Pašić nije toliko oporavio da je mogao da putuje u Karlsbad. Obilazio sam ga skoro svakog dana u jednoj skromnoj vili na Topčiderskom Brdu, koju je bio uzeo pod zakup, da bi imao više mira i čistog vazduha, nego što je bio slučaj sa njegovom kućom u Pozorišnoj ulici. Bio je jako smršao, ležao je skupljen u klupče, izgledao je malen i ja sam odista mislio da mu se poslednji dani približuju. Tako medjutim nije bilo. Otišao je u Karlsbad i posle nekoliko nedelja vratio se u Beograd, svež i odmoran, sa svojom dugom i sedom bradom, u veličanstvenom stavu starog borca, kao da prkosi buri i vremenu.

Tada su po celoj zemlji vršene velike pripreme za svečanu proslavu osamdesetogodišnjice Nikole Pašića. Ova proslava, koja je stvarno padala u prethodnu, 1924 godinu, bila je odlagana 2—3 maha, usled raznih okolnosti. Tom prilikom trebalo je da se sedom i toliko zaslužnom državniku, iskaže dužno poštovanje i priznanje za njegov dugogodišnji rad za dobro svog naroda i države. Medjutim, sasvim neočekivano, kralj Aleksandar se najodlučnije usprotivio ovoj nameri. Njegova surevnjivost nije dozvoljavala da se neko drugi slavi i veliča.

Umesto nameravane proslave, na kojoj su imale da učestvuju delegacije svih partijskih odbora iz cele Jugoslavije i na mesto pozdravnih govora, čestitanja i burnih ovacija, sve se svršilo izdavanjem jedne skromne „Spomenice“, otštampane polovinom 1926 godine i koja je jedva bila zapažena u našoj javnosti.

FINANSIJSKA MISIJA U PARIZU I VASINGTONU

Za vreme rata Srbija je dobijala finansijsku pomoć, kako smo ranije videli, od svojih velikih saveznika: Engleske, Francuske, Rusije i Sjedinjenih Američkih Država.

Ruska pomoć bila je ustvari samo fiktivna. U početku rata 1914 utvrdjen je bio princip da sve tri savezničke sile finansijski pomažu Srbiju, na ravne delove, ali da „privremeno" ruski deo uzimaju na sebe, po pola, Engleska i Francuska. Kako su prvih dana rata finansijske potrebe bile velikim delom plaćanja u nacionalnoj moneti — u dinarima — a da se ne bi grešilo o Zakon o Narodnoj banci u pogledu metalnog pokrića novčane cirkulacije, zaključen je sa francuskom Vladom sporazum da jedan deo odobrenih kredita u korist Srbije bude deponovan kod *Banque de France*, u korist srpske Narodne banke, no bez prava upotrebe tog novca. Praktično, ta operacija za francusku Vladu nije značila nikakvu žrtvu, a za Srbiju mera je bila inflatornog karaktera, jer je omogućavala nove emisije banknota bez stvarne podloge.

Kad je došla evakuacija Srbije i prelazak Vlade i vojske na Krf i Solun, onda su bili odobreni specijalni krediti od strane engleske i francuske Vlade i to jednim delom u gotovom (u početku devet miliona francuskih franaka mesečno) za novčane prinadležnosti, a drugi deo u materijalu, koji se uzimao iz francuskih i engleskih vojnih magacina. Kad su docnije ušle u rat i S. A. D., 1917 godine, onda je američka Vlada odobravala kredite u gotovom, prvo manje, a zatim više, tako da se rat završio sa znatnim dugom prema Vladi S. A. D.

Po svršetku rata američka Vlada, prvo blažije, a zatim sve jače. tražila je isplatu, odnosno regulisanje tog duga, koji je bio učinjen na bazi kratkoročnih državnih bonova. Trebalo je ustvari taj kratkoročni zajam pretvoriti u dugoročni.

Najjači argument bio je taj, da se više neće dozvoliti nijedan zajam na američkom finansijskom tržištu onim zemljama, koje ne regulišu svoje ratne dugove. Mi smo bili zaključili jedan mali zajam preko banke Blair & Comp. — kako je ranije već izloženo — od 15

miliona dolara, ali je bilo predvidjeno da se ide do ukupne sume od sto miliona dolara.

Potrebe za plaćanja u stranoj valuti i naša devizna situacija zahtevali su nove kredite u inostranstvu. Prema tome bilo je potrebno što pre otvoriti američku finansijsku pijacu za jedan naš novi zajam. To je imao biti cilj mog puta u Vašington. Istovremeno bih razgovarao u Parizu sa francuskom Vladom o pitanju ne samo ratnih, nego i predratnih srpskih dugova i sa engleskom Vladom u Londonu, o pitanju ratnih dugova.

Za nove zajmove, Pariz više nije nikako dolazio u obzir. I sama Francuska tražila je novac u inostranstvu, budžeti su bili u deficitu, inflacija zahvatila široke razmere, francuski franak veoma depresiran, izgubivši 80% od svoje vrednosti.

London je eventualno davao neke šanse za manji zajam kod privatnih banaka. U tome pravcu ponudi mi svoju pomoć princ Pavle, koji se tada privremeno nalazio u Beogradu. Sam kralj Aleksandar reče mi jednom prilikom:

— Vidite se sa Pavlom. On ima neka bankarska poznanstva u Londonu. Možda će Vam to nešto pomoći...

Odista, knez Pavle mi je izložio svoje veze sa bankarskom kućom Rothchild u Londonu i svoje lično poznanstvo sa jednim od braće Rothchild.

— Anthony Rothchild — reče mi knez Pavle — nalazi se baš sada u gostima u Parizu kod engleskog ambasadora sa kojim je u srodstvu. Daću Vam pismo, tako da odmah stupite u vezu s njim, a on će Vas posle uputiti dalje na svog brata u Londonu.

Sastanak sa Anthony Rothchild u Parizu bio je vrlo srdačan. Sa mnogo simpatija govorio mi je o princu Pavlu i obećao svesrdno zauzimanje za naš državni zajam. Reče mi odmah da nije običaj da samo jedna banka učestvuje u takvim transakcijama. Jedna banka je „vodeća", ali ona uvek pozove još i druge veće londonske kuće da sudeluju.

— Nema konkurencije kod nas u tom pogledu... Ne želi niko da prigrabi svu dobit za sebe... — dodao je Anthony smešeći se.

— A verovatno i da ne bude samo jedan, koji snosi rizik od cele operacije... — upadoh ja.

— Da, da i to, svakako... — prihvati iskusni londonski bankar, opet uz osmejak.

U Parizu sam imao i zvaničan sastanak sa tadanjim ministrom finansija, Paul Doumer-om. Sa njim sam se posle sreo i na jednom zvaničnom ručku, priredjenom u moju čast, na koji je on, uzgred budi rečeno, došao tek pred kraj, pretrpan ne samo poslovima u svom

ministarstvu nego i Parlamentu i u dugim ministarskim sednicama. Došao je bled u licu i očevidno premoren radom koji je premašao njegove fizičke sposobnosti.

Paul Doumer je bio gospodin već u godinama, sa velikom bradom, vrlo ozbiljnog izgleda. Činio mi se kao neki svetac i razgovarajući s njim u pameti sam nehotice tražio da se setim na koga je od 12 apostola iz Leonardo da Vinci-jeve „Tajne Večere" on ličio...

Za vreme rata on je izgubio četiri sina i zbog toga uživao uvećani autoritet, tako da je nekoliko godina docnije izabran za pretsednika Senata, a 1931 i za pretsednika Republike, da bude uskoro zatim ubijen od strane jednog nenormalnog čoveka, prilikom neke izložbe u Parizu.

S njim sam razgovarao prvo o regulisanju ratnih dugova Srbije prema Francuskoj, što nije bio nikakav težak problem, jer Francuzi, koji su i sami dugovali velike sume Englezima i Amerikancima nisu urgirali da im te dugove vratimo, ali su zato mnogo više insistirali na plaćanju predratnih srpskih državnih zajmova, koji su bili stipulirani u „zlatnim francima".

Naše zvanično stanovište bilo je da „zlatan franak" više ne postoji, jer ga je sama francuska država u svojoj zemlji ukinula. Ako mi isplaćujemo kupone francuskim imaocima srpskih državnih dugova u papirnim francima, mi postupamo tačno onako, kako francuska država postupa prema svojim gradjanima. Nema nikakvog razloga da Francuzi — imaoci srpskih državnih zajmova primaju više. Tako sam ja govorio.

Zvanični stav francuske Vlade — jedno pod pritiskom portera, koji su u isto vreme i birači, a drugo i u cilju dobijanja što više stranih deviza — bio je da je „ugovor-ugovor". Pošto su ugovoreni „zlatni franci" to se zlatni franci imaju i plaćati.

Francuski ministar finansija sa neumitnom logikom pravnog erudita, suvim i kratkim rečenicama jednog starca, koji je bio izgubio sve što je imao najdraže i više nije imao srca ni za koga, otsecao je kratko, kao sudija koji izriče presudu:

— Vaša država duguje plaćanje u zlatu. O tome ne može biti nikakve sumnje. Ugovor je suviše jasan u tom pogledu. Francuska Vlada ne može da odstupi od toga svog stava ni za jedan santim.

— Da — pokušah ja da tražim spasa u ovim njegovim poslednjim rečima — francuska Vlada ne može, ali mogu francuski porteri... Ugovor o zajmu upravo i nije bio ugovor izmedju srpske Vlade i francuske Vlade, nego izmedju srpske Vlade i francuskih upisnika srpskog zajma...

— To je tačno, ali ono što ja od Vas tražim u ime francuske Vlade, to je da priznate svoju obavezu — ponovi ministar onim svojim

ledenim tonom. Reč je o jednom pravnom principu. Ugovorne obaveze moraju se poštovati... Kad to učinite, onda možemo razgovarati i pregovarati sa porterima da sporazumno utvrdite vaše mogućnosti plaćanja... — dodade posle malog zastoja i malo blažim tonom.

I na tome se moji pregovori svršiše. Obećah da ću stupiti u vezu sa porterima i gledati da se sa njima sporazumem.

Kada izadjoh iz zgrade Ministarstva finansija u ulici Rivoli, kao da mi se skide neki teret sa duše. Bilo mi je vrlo neprijatno da moja prva zvanična misija u tom ministarstvu, gde sam nekada kao mladi student učio finansijsku teoriju i praksu od Doumerovih prethodnika, bude da se suprotstavim mišljenju i zahtevima tadašnjeg šefa francuskih finansija, jednog opšte uvaženog državnika, koji je usto po godinama bio dva puta stariji od mene...

Ali, dužnost je dužnost, a ona mi je nalagala da ono što sam bio naučio od Francuza, upotrebim protiv njih radi zaštite interesa svoje zemlje.

Radi postizanja sporazuma sa porterima — koji su uostalom bili vrlo dobro organizovani u svom udruženju — stavio mi se na raspoloženje jedan vrlo fini i simpatični francuski bankar Arnold Naville, pretsednik *Société Financière d'Orient;* banka koja je ranije sudelovala u emisijama srpskih državnih zajmova i preko koje su vršene isplate kupona naših državnih zajmova. Do sporazuma ipak nije moglo doći jer su mi zahtevi francuskih portera izgledali preterani i stvar je išla na rešenje čak do Medjunarodnog suda u Hagu, pred kojim nas je zastupao ugledni belgijski advokat i političar Devèze.

U Parizu smo dočekali i Novu 1926 Godinu, vrlo veselo provedevši noć izmedju 31 decembra i prvog januara u Hôtel Continental, gdc sam bio otseo.

No u isto vreme spremao sam se i za svoju glavnu i najtežu misiju, koja me je očekivala u Vašingtonu. Jer Amerikanci su tražili pare, dolare.

Kratko vreme pre mene, vrlo su uspešno bili rešili pitanje svojih ratnih dugova u Americi, Italijani. Njihovu delegaciju predvodio je jedan vrlo vešt i iskusan poslovni čovek, tada ministar finansija Conte Volpi de Misurata. Da bih ušao u tajne njegovog uspeha, još u Beogradu sam se obratio na italijanskog ministra, generala Bodrero, sa kojim sam bio postao dobar prijatelj.

Bodrero je aktivno radio na jugoslovensko-italijanskom zbliženju i bio uspeo da u velikoj meri popravi odnose izmedju obeju zemalja, koji su s vremena na vreme išli i do ratne zategnutosti. Kralja Aleksandra i ministra vojske generala Petra Pešića poznavao je kao vojnik još sa Solunskog fronta, što mu je mnogo pomagalo da svoju po-

litiku zbliženja u Beogradu uspešno sprovodi. Bio je veliki poštovalac Nikole Pašića i znajući privilegisovani položaj koji sam ja uživao kod pretsednika Vlade, trudio se da i sa mnom održava što prijateljskije odnose, svakako verujući da će moje mišljenje uticati i na mišljenje i raspoloženje kod pretsednika Pašića. Moje mišljenje je, medjutim, bilo da izmedju Italije i Jugoslavije treba da vladaju prijateljski odnosi u interesu obeju zemalja.

Stoga je general Bodrero sa najvećom uslužnošću prihvatio moju molbu da mi pruži što više podataka o radu italijanske delegacije u Vašingtonu.

— Conte Volpi je moj lični dobar prijatelj. Ja ću se njemu direktno obratiti i tražiti da Vam se svi podaci koje želite stave na raspoloženje. S obzirom da je vreme kratko da ti podaci iz Rima stignu blagovremeno u Beograd, ja ću tako udesiti da sve to dobijete još dok se nalazite u Parizu.

I doista tako je i bilo. Dobio sam štampane brošure koje je italijanska delegacija podnela prilikom pregovora u Vašingtonu i tako sam imao ideju o metodi koju su ovi upotrebili. Uglavnom stvar se svodila na statističke podatke, ali većim delom pretstavljene grafički. sa pogodnim crtežima ili slikama. Rešio sam se uglavnom za isti metod. ali, razume se, prilagodjen našoj situaciji i prilikama. Mislim da sam u nekim detaljima prevazišao Conte Volpi-a. Tako sam, naprimer, upo-redjivao broj automobila u S. A. D. i u Jugoslaviji. Razume se da je taj odnos bio toliko na štetu naše zemlje da je ovaj podatak morao uticati na američki mentalitet da smo jako siromašna država... Još drastičniji bio je podatak o potrošnji čaja. Te sam cifre grafički pretstavio u obliku šolja za čaj, srazmerne veličine, iznoseći potrošnju čaja komparativno u Jugoslaviji i još nekim državama kao što su Francuska, Engleska i S. A. D. Razume se da je i u ovom slučaju naša zemlja, sa njenim minimalnim utroškom čaja, takodje izgledala vrlo siromašna.

Sve sam te ideje za našu brošuru spremao sam, pravio crteže, još za vreme prelaza preko Atlantskog Okeana, na parobrodu „*Majestic*". Rečeno mi je još u Beogradu da će dobar utisak ostaviti u Americi izbor jednog američkog broda za putovanje, pa sam tako i postupio.

Ova naša brošura, kad smo je posle u Vašingtonu definitivno redigovali i oštampali, imala je veliki uspeh u korist naše teze, koja je išla za tim da dokaže kako platežna moć Jugoslavije ne dozvoljava isplatu duga u celini. Bila je, dakle, potrebna znatna redukcija. Morao sam, medjutim, docnije kad su pregovori bili završeni i dug regulisan, priznati nekim prijateljima u Americi da je ta moja statistika bila, kao i svaka druga statistika, vrlo često onakva kakva se obično karakte-

ristiše kada se kaže: „Ima tri vrsti laži: dobra laž, rdjava laž i — statistika.“ Jer u Jugoslaviji se pije mahom crna kafa u velikim količinama, dok se čaj retko troši. Kod tifusa i drugih stomačnih bolesti lekari preporučuju čaj kao neku vrstu leka i kad se dozna za nekog da mu je lekar preporučio da pije čaj, sagovornik sažaljivo zapita:

— Siromah... Zar je baš toliko bolestan?...

Pored lica zvanično odredjenih u našu delegaciju, uzeo sam kao počasnog člana — mislim po sugestiji pretsednika Pašića — profesora Mihaila Pupina, koji mi se vrlo rado i vrlo prijateljski stavio na raspoloženje. Pošto je bio američki gradjanin nisam ga mogao prijaviti kao člana delegacije, ali se on ipak kao takav pojavljivao, kad god je to bilo potrebno.

Pupin je još kao mali dečko bio došao u S. A. D. Rodom iz Banata, siromah, probijao se kroz nepoznat svet dok nije, obdaren prirodnom inteligencijom i svojim neumornim radom uspeo da postane naučnik svetskog glasa na polju elektrotehnike („pupinizacija“) tako da su se njime ponosili ne samo svi Srbi nego i svi Severoamerikanci. Prijatan, lepo vaspitan, otmenog izgleda i ponašanja, on je doneo sobom iz rodnog kraja onu banaćansku dobroćudnost i umiljatost, sa kojom je uspevao da osvaja simpatije sredine u kojoj se kretao. Bio je besprekorno obučen, sa zlatnim naočarima, tvrdom belom kragnom i perlom udenutom u kravatu od čiste svile. Ton govora bio je prijatan i glas melodičan.

Njegov ogroman lični prestiž otvarao mi je poneka vrata na način koji mi je najviše konvenirao, jer je on govorio kao američki gradjanin, u ime interesa S. A. D. a sa poznavanjem prilika u Jugoslaviji. Objašnjavao je Amerikancima kako je i zašto je njihov interes da pitanje ratnih dugova reše povoljno za Jugoslaviju. U to vreme on je bio profesor Columbia Univerziteta i lični savetnik Pretsednika S. A. D.

Jednom prilikom me je doveo kod jednog uglednog američkog senatora. Samo mi je bio preporučio da iz obzira delikatnosti o toj poseti ništa ne govorimo našem ministru u Vašingtonu, dr Tresić-Pavičiću. Išli smo u Capitol, gde svaki senator ima svoju kancelariju i svoga sekretara, a kada ide na sednice Senata, onda je za njihovu udobnost sagradjena jedna naročito mala podzemna železnica — slična nekoj igrački za veliku decu — koja ih vodi u glavnu zgradu da ne bi prelazili preko ulice.

Uticaj svakog pojedinog senatora je vrlo veliki na Vladu jer je njihov broj relativno mali, a Senat je taj ustavni faktor koji ograničava velika prava Pretsednika države.

Senator koga smo posetili bio je jedan od članova komisije za ratne dugove. Vrlo me je lepo primio i strpljivo saslušao.

Za vreme bavljenja u Vašingtonu imao sam prilike da češće i poduže razgovaram sa profesorom Pupinom, kome sam verovatno bio još utoliko simpatičniji što sam u Narodnoj skupštini pretstavljao jedan deo njegovog dragog Banata za koji se on vrlo živo interesovao. U zamenu za moja obaveštenja o njegovom rodnom kraju, on mi je davao obilna obaveštenja o ljudima i prilikama u Severnoj Americi, o njihovim običajima, o načinima kako sa Amerikancima treba razgovarati, šta im je prijatno da čuju, a o čemu ne treba govoriti... Skrenuo mi je pažnju da budem tačan na svaki zakazani sastanak jer da za Amerikance važi princip „*time is money*" i kad bi neko zakasnio pet minuta, onda bi ga ostavili da čeka još pet minuta u pretsoblju kao kaznu za zadocnjenje. I odista imao sam priliku da to jednom i sam iskusim u nekom državnom nadleštvu.

Jednom rečju on se svestrano trudio da me uvede u odnose i prilike života u toj velikoj i za mene neobičnoj zemlji.

Manje sam mogao u tome pogledu iskoristiti našeg ministra dr Tresić-Pavičića. On se svakako stavio potpuno na moje raspoloženje, ali mu se dvojica od članova moje delegacije nisu mnogo svidjali i to je donekle kvarilo naše lične odnose.

Prvo mu je smetao profesor Pupin, na koga kao da je bio ljubomoran jer ga je on bacao u zasenak svojim imenom i autoritetom. Drugi je bio dr Djordje Djurić, kome kao ministru u Londonu — po mišljenju Pavičića — nije bilo mesta da čak iz Londona dolazi u Vašington, gde je on već postojao i delovao kao naš opunomoćeni ministar. Formalno i sa njegove tačke gledišta Tresić-Pavičić je u tome imao pravo, ali meni je s druge strane bilo stalo da naša delegacija za dugove postigne što bolji uspeh i zato sam sastav našeg „*team*-a" tako udesio, bez obzira na osetljivost našeg ministra u Vašingtonu. Dr Djurić je dobar finansijski stručnjak i govori perfektno engleski.

Inače me je Tresić-Pavičić uveo u svet u kome se on kretao, a to je bio diplomatski kor, to jest upravo ona kategorija ljudi koja je meni u tome momentu najmanje mogla da koristi. Za mene su bili od interesa Amerikanci a ne stranci.

U diplomatskom krugu, medjutim, naš ministar bio je vrlo omiljena ličnost. Prvo što je i sam bio simpatičan, veseo, odlično igrao bečki valcer, interesantan „*causeur*", a usto raspolagao „whisky"-jem, šljivovicom i drugim alkoholnim pićima u vreme kada je u S. A. D. vladao zakon zabrane trošenja alkoholnih pića. Poslati kome prijatelju flašu „whisky" bio je za mnoge najdragoceniji poklon, a strani

diplomati uživali su eksteritorijalnost i mogli su imati alkoholnih pića koliko su hteli.

Uz te kvalitete, dr Tresić-Pavičić je imao još jedan: bio je neženjen i kao takav visoko cenjen kod mnogih udovica ili drugih aspirantkinja za udaju. Žene u S. A. D. igraju veliku ulogu u socijalnom pa i političkom životu, nezavisne su i dozvoljavaju sebi mnogo koječeg što bi, naprimer, u Evropi bilo nemoguće.

Taj privilegisani položaj žene potiče još od prvih vremena naseljavanja teritorije Severne Amerike, kada su dolazili mahom muškarci, da se probijaju i osvajaju novi kontinent. Žene su bile u velikoj manjini, trebalo ih je privući da se doseljavaju i zato su ih zakoni jače štitili, nego njihove sugradjane muškog pola.

Tako sam, naprimer, na jednoj večeri u našem poslanstvu sedeo pored jedne dame i želeći da saznam ko je njen muž, upitah je da mi ga pokaže.

— Ah, moj muž nije ovde za stolom, reče ona veselo.

— Nego?

— U Njujorku... pravi pare!

— Siromah čovek! — primetih smešeći se. Ali kad prodje ova zimska sezona diplomatskih prijema u Vašingtonu, Vi ćete svakako u Njujork, da pomognete mužu? — upitah dalje,

— A ne!... Za leto imam drugi plan... Idem u Afriku u lov na lavove...

Drugom prilikom mi se desilo da pratim svoju ženu na neki ručak. Poziv je bio telefonom i kako u engleskom jeziku nema razlike izmedju jednine i množine (*„you"*), to podjemo zajedno nimalo ne sumnjajući da poziv važi za nas oboje. Kad dodjosmo u dotičnu kuću, pade mi u oči da sluga učtivo pridrža kaput moje žene da ga skine, dok je mene upitno gledao, udaljivši se jedan korak unazad. Stvar mi se učini sumnjiva i upitah da li tu stanuju gospodin i gospodja Taj i Taj koji su nas bili pozvali.

— *Yes, sir* — odgovori on, ali uvek u nepomičnom stavu.

Iz susedne odaje čuo se žagor kao neko cvrkutanje mnogih ptica zatvorenih u kavezu. Sve sami ženski glasovi...

To mi se učini još sumnjivije i zastadoh da vidim dalji razvoj, ne skidajući zimski kaput i držeći šešir u ruci. U tome se pojavi domaćica. Veselo se pozdravi sa mojom ženom, pa se onda oduševljeno obrati meni:

— O kako je lepo da ste i Vi došli! Vrlo se radujem! Doduše nas je 12 žena, Vi ćete biti trinaesti i jedini muškarac, ali to ne mari ništa... Utoliko veselije.

— A, ne, ne — počeh da se branim i spremam otstupnicu. Ja

sam samo došao da dopratim moju ženu, da Vam je čitavu predam u ruke i iskoristim priliku da Vam lično isporučim svoje poštovanje.

Onda se povukoh iz zgrade, razmišljajući o emancipaciji američke žene.

Za moju ženu, medjutim, ručak se pretvorio u pravu konferenciju. Bila je izložena čitavom nizu unakrsnih pitanja jer su prisutne dame htele da budu tačno obaveštene o socijalnom položaju žena u Jugosloviji, kako žive i čime se bave... A za takve razgovore muškarci su bili izlišni.

Svakako, ministar Tresić-Pavičić učinio je sve što je mogao da moju misiju olakša, a ja sam ga sa svoje strane cenio zbog njegovog patriotskog rada, pre rata i za vreme rata, u delu ujedinjenja i stvaranja nove države. Njemu je admiral Nikola Horthy predao celu austro-ugaraku flotu po naredbi cara i kralja Karla, na dan 31 oktobra 1918. U ime Narodnog odbora Slovenaca, Hrvata i Srba iz Zagreba, flotu su primili Tresić-Pavičić, dr Ivo Čok i Vilim Bukšeg, na komandantovom brodu „*Viribus Unitis*", u Pulji. Na predlog Horthy-jev, za prvog komandanta jugoslovenske flote delegati su primili marinskog oficira Vukovića, Hrvata.

Sam Tresić-Pavičić mi je sa uzbudjenjem pričao neke momente tog istorijskog čina i te slave, da Jugoslovenima pripadne cela austro-ugarska ratna flota. Medjutim, Beč je to svakako uradio iz mržnje prema Italiji.

— Ali „*Viribus Unitis*" — pričao mi je Tresić-Pavičić — nije preživeo tu katastrofu austrijsku. Italijani su uspeli da neopaženo stave minu pod taj brod, dan docnije i brod je potonuo u samom pristaništu Pulje. Pošto je bio izdao naredbu da svi oficiri i mornari napuste brod, na komandnom mostu ostao je do kraja jedino komandant Vuković da — prema mornarskoj tradiciji — zajedno s brodom potone.

Od drugih članova moje delegacije bili su mi od velike koristi dr Milan Radosavljević, načelnik Ministarstva trgovine i ing. Ranislav Avramović, pomoćnik ministra saobraćaja, kao stručnjak, prvo da bi Amerikancima izložio očajno stanje naše železničke mreže, jedno usled rušenja prilikom nemačkog povlačenja, a drugo usled sistema ranije izgradjenog u pravcu sever—jug. Sada je trebalo da se dopuni transverzalnim linijama koje će naša jadranska pristaništa vezati sa zaledjem. Jedni su argumenti bili potrebni za američku komisiju za dugove, da bismo dobili što povoljnije uslove za otplatu, a drugi za američke bankare da bismo objasnili potrebu novih zajmova.

Ing. Avramović je poneo sobom jednu brošuru o porušenim železničkim mostovima i prugama. Mi smo je odmah preštampali i

zajedno sa drugom brošurom o našem ekonomsko-finansijskom položaju podneli američkoj komisiji u Ministarstvu finansija. Obe su brošure imale veliki uspeh u prilog naše teze.

Od strane Stjepana Radića bila su mi pridodata tri člana za moju delegaciju. On je odredio dva Hrvata: Steinmetz-Sorodolskog, načelnika Ministarstva trgovine kao stručnjaka i jednog narodnog poslanika, kao političku ličnost, koji je, izgleda, imao glavni zadatak da obidje hrvatske organizacije u S. A. D. i objasni im novu Radićevu politiku sporazuma sa Srbima. Treći je bio Slovenac: Ivan Schlegel, koji je ranije bio u austro-ugarskoj konzularnoj službi, govorio engleski i zbog jednog svog strica, koji je imao baronsku titulu, pred strancima se i on pretstavljao kao Baron Ivan von Schlegel, dajući tako pravu nasledja jedno prilično široko tumačenje, što nije niko proveravao.

No svakako, sva tri Radićeva pretstavnika bili su korektni i simpatični ljudi od koristi u granicama svojih mogućnosti.

Naš „*team*" radio je punom parom u Wardman Park Hotelu gde smo bili otseli. Spremao se materijal, prikupljali svi mogući argumenti koji bi mogli ići u našu korist.

Inače prvi sastanak sa američkom Komisijom za ratne dugove bio je u Ministarstvu finansija. Za jednim velikim ovalnim stolom zasedali su Amerikanci. Njima je pretsedavao Ministar finansija Andrew Mellon, suv gospodin, asketskog izgleda kao i šef njegove Vlade Coolidge. Ne bi se reklo da je on jedan od najbogatijih ljudi u S. A. D., kralj aluminijuma i koji je baš tih dana bio potpisao odluku kojom se njegovoj kompaniji vraća nekoliko miliona dolara pogrešno naplaćene poreze.

Pored njega sedeo je njegov pomoćnik Wilson koji je posle vodio veći deo pregovora tehničke prirode. Nekoliko drugih članova komisije, pretstavnika Kongresa, sedeli su mirno, posmatrajući nas pažljivo, jednog po jednog, pušeći ili žvaćući „*chewing gum*". No i pored njihovog dobroćudnog izgleda, ličilo je kao da smo izvedeni na optuženičku klupu.

Prvu reč imao sam, naravno, da kažem ja i dok sam slušao nekoliko, pozdravnih reči koje je izgovorio ministar finansija držeći u ruci jedno parče hartije i pažljivo motreći u njega kao da mu je tu bio sastavljen ceo govor — meni nehotice dodje napamet scena iz „*Aide*", kada vrhovni sveštenik Ramfis, iz basa upućuje strašne optužbe protiv Radamesa završavajući rečima: „*Disculpate!*", praćene potmulim zvukom bubnja i ćutanjem optuženog...

Naša država bila je zaključila zajmove za vreme rata u Vašingtonu. Rok za vraćanje je protekao. Zašto dug ne plaćamo? Očigledno izgledamo kao krivci... Trebalo je dakle „braniti se".

Za uvodnu reč naše odbrane dao mi je ideju lično pretsednik Pašić. Pri rastanku u Beogradu on mi, izmedju ostalog, reče i ovo:

— Amerikancima da se zahvališ na velikodušnoj pomoći ukazanoj u najtežim danima naše istorije... Za to smo im duboko zahvalni i ta će zahvalnost ostati urezana u našim srcima za večita vremena... To da istakneš kao glavno i na prvom mestu. Nastali dug ne samo da priznajemo u celini, nego ćemo učiniti krajnje napore da ga isplatimo... A posle ti navedi kako znaš sve argumente u naše opravdanje, osobito pustoš koju smo zatekli posle rata i bezmerne žrtve u krvi koje su Srbi dali za zajedničku pobedu svih saveznika... Ali zahvalnost na prvo mesto. To nikako da zaboraviš!

I odista, moja uvodna reč bila je sastavljena tačno u tome smislu. Bila je kratka i ja sam je izgovorio sa spuštenim i potresnim tonom,

Kada sam seo, duboka tišina ovladala je u sali i mislim, da je uspeh bio potpun. Skroman ton zahvalnosti učinio je odličan utisak.

Posle mene ustao je da izloži naš ekonomsko-finansijski položaj dr Djurić. Pred geografskom kartom Evrope, on je sa štapom u ruci, kao neki profesor djacima, objašnjavao geografski, politički i ekonomski položaj Jugoslavije, izlažući probleme pred kojima stojimo. I njegovo ozbiljno izlaganje učinilo je vrlo dobar utisak.

Na tome se završio prvi sastanak. Mi smo bili zadovoljni. Kad smo svi izašli vratio sam u salu mog sekretara Dobrivoja Stošovića da vidi: šta je sve bilo napisano na onoj cedulji koju je celo vreme govora držao američki ministar finansija Mellon. Praveći se kao da je nešto zaboravio, Stošović je tražio po stolu i uspeo da nadje to parče hartije i na svoje i moje veliko iznenadjenje, utvrdio da se na cedulji nalazilo, krupnim slovima na mašini napisano:

„The Kingdom of Serbs, Croats and Slovens."

Ministru je očevidno bilo teško da napamet nauči tako komplikovan državni naziv kao što je „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca" i kadgod bi hteo da izgovori to ime, on je zagledao u tu cedulju.

Pregovori izmedju obeju delegacija nastavljeni su živim tempom. Činjeni su predlozi i protivpredlozi. Znajući iz iskustva da se i kod najvećih finansijskih problema i medju najvećim finansijerima sveta primenjuje sistem „cenjkanja" kao u kakvoj maloj radnji u provinciji, ja sam počeo sa predlogom nešto malo povoljnijim za nas nego što je bio ugovor koji je Italija bila postigla za svoje dugove, t. j. predlažući da platimo po skali koja bi za nas ukupno značila platiti svega 30% od dugujuće sume. Italijani su imali da plate oko 32%. Američka komisija uporno se držala na visini od oko 45%. Svi naši napori da je pokrenemo sa te tačke ostadoše bez uspeha. Meni je ta cifra oči-

gledno izgledala preterano visoka i nepravična, s obzirom na bogatstvo Italije i teškog stanja u kome se nalazila Jugoslavija.

Kad su pregovori stručnjaka došli do mrtve tačke, odlučih se da lično razgovaram u četiri oka sa potsekretarom Wilson-om koji je stvarno pregovore vodio. Na moju žalbu o preteranosti američkih zahteva i nepravdi koja se hoće da učini Srbiji, a time donekle potru one uspomene zahvalnosti srpskog naroda prema velikom narodu S. A. D., on mi odgovori:

— Nemojte misliti da ne cenimo Vaše argumente. Ja se potpuno slažem s Vama i voljan sam da Vam izadjem u susret do krajnih granica mogućnosti. Dobili smo veći broj pisama od Vaših sunarodnika, sada gradjana U. S. A., koji se zalažu za Vašu stvar...

— A čije pretstavke Vi verovatno šaljete direktno u arhivu... — prekidoh ga ja.

— O, ne, varate se! Sve te pretstavke se pažljivo pročitaju i svakome se posebno odgovori.

— Pa šta im, naprimer, Vi možete reći? — upitah radoznalo.

— Mi im kažemo da ne treba da se uznemiruju, da naša Vlada želi da se nadje zadovoljavajuće rešenje za obe strane i da se Jugoslaviji neće učiniti nikakva nepravda... Medjutim, stvar nije tako prosta. Ima jedna komplikacija i ja ću Vam sada reći tajnu našeg spora. Mi u ovom istom vremenu vodimo pregovore i sa belgijskom delegacijom i Belgijanci su voljni da plate 45%. I njihova zemlja je bila kao i Vaša, pregažena od neprijatelja i provela četiri godine pod okupacijom. Nama je apsolutno nemoguće da sada Vama damo uslove povoljnije nego Belgijancima. Medjutim, postoji jedan izlaz i ja ću Vam ga u poverenju saopštiti. Sačekajte da prvo svršimo sa Belgijancima. Posle toga nema smetnje da Vama damo povoljnije uslove, nego njima.

Ovo saopštenje S. Wilson-a, dato u poverenju i iskreno, bilo je od odlučujućeg uticaja na donošenje moje odluke u pogledu daljih pregovora. Imalo se birati: ili brz svršetak pregovora sa relativnim uspehom (belgijska formula) ili odlaganje završetka za neki mesec da bi se postigao potpun uspeh (italijanska formula za regulisanje duga).

Pitanje je bilo krupno i ja ga nisam hteo sam rešiti, bez konzultovanja sa celom delegacijom, uzimajući naročito u obzir da je ona bila sastavljena — kako sam ranije izneo — od pretstavnika ne samo stručnih lica — koje sam ja izabrao — nego i političkih ličnosti, koje mi je pridodao Stjepan Radić. On je i u toj delegaciji gledao neki dvopartijski sistem, neku vrstu koalicije radikalsko-radićevske, što mi radikali, ni Pašić, ni ja, nismo shvatili drugojačije do kao dele-

gaciju stručnjaka, koja treba da mi pomogne u mome zadatku regulisanja dugova. Otuda je Pašić dao meni potpuno odrešene ruke u izboru ličnosti, dok mi je Radić dao svoje ljude od poverenja, samo delimično stručne.

Na plenarnoj sednici naše delegacije ja sam izneo sadržinu razgovora sa Wilson-om i razloge za i protiv usvajanja jedne ili druge odluke. Prihvatiti belgijsku formulu, značilo je vratiti se u zemlju sa svršenim ugovorom o regulisanju duga, a to je za spoljni svet značilo uspeti u misiji. Vratiti se bez ugovora, davalo se utisak neuspeha, ali sa mirnom savešću da je to u interesu zemlje, jer je time obezbedjen povoljniji ugovor, samo neki mesec docnije.

Sa čisto unutrašnje-političke tačke izgledalo je bolje preći preko obzira finansijske prirode i potpisati ugovor odmah. Izmedju ovih pitanja ličnog prestiža i političkog oportunizma s jedne strane i finansijskih interesa zemlje, koji je nalagao da se vodi računa o obavezama i izberu one koje manje opterećuju državnu kasu — delegacija i ja sa njom, posle opširne diskusije rešili smo se na ovo poslednje. Finansijskom interesu data je prevaga nad interesom političkim.

Da je u delegaciji bilo više političkih ljudi, nego stručnjaka, odluka bi verovatno glasila u drugom smislu. Ili da sam bar ja bio bolje obavešten od mog zamenika u Ministarstvu finansija, ministra gradjevina Nikole Uzunovića, o razvoju dogadjaja u zemlji. Jer tek što je prošlo šest meseci od obrazovanja Vlade Pašić-Radić, počele su intrige protiv nje, upravo počelo je otvoreno rušenje Nikole Pašića od strane Kralja, upotrebljavajući Stjepana Radića protiv Pašića.

Napad na Pašića izvodjen je na razne načine pa i indirektnim putem, jednim ličnim napadom na mene.

Na jednom javnom zboru rekao je Stjepan Radić, kako sam ja na kartama, prelazeći brodom iz Evrope u Ameriku, na kocki izgubio 500.000 franaka. U ono doba to je bila velika suma novaca.

Iako sam u mladjim godinama, pre nego što sam postao ministar finansija, rado igrao pokera, otkako sam postao ministar 1922 nisam više uzimao karte u ruke ni za najnaivnije igre, sem izuzetno i jedino po koji put u društvu i po želji kralja Aleksandra, kako sam to napred izložio, i to ne u novac, nego radi zabave.

Čim sam od šefa svog kabineta u Beogradu bio obavešten poverljivom šifrom, koja je išla direktno izmedju njega i mene, o toj Radićevoj infamiji, odmah sam uputio telegram Uzunoviću stilizujući ga kratko:

„Molim najkategoričnije demantujte Radićevu klevetu odnosno kocke."

Ovaj moj telegram medjutim Uzunović je prestilizovao na ovaj način:

„Ovlašćeni smo od strane ministra finansija dr Stojadinovića da najkategoričnije demantujemo vest da je na kocki izgubio 500.000 franaka."

Kad sam dobio ovo saopštenje sa tekstom demantija, bio sam besan od gnjeva. Namerno, ili nesmotrenošću, tekst demantija stvarno se koncentrisao na pitanje cifre. Nisam izgubio 500.000, ali sam izgubio nešto više, ili nešto manje... Takav se utisak dobijao čitajući demanti. Uzunović, prepreden provincijski političar, koji se već spremao da zameni Pašića kao šefa Vlade, bio je u stanju i za takvu, namerno dvosmislenu verziju mog demantija. Demanti, koji stvarno ništa nije demantovao. Sa tim je i Radić mogao biti zadovoljan. No ja svakako ne. Radi toga sam telegrafski poslao pretsedniku Pašiću svoju ostavku, koju on nije hteo usvojiti, uveravajući me jednim telegramom da će se sve urediti kad se vratim u zemlju.

Dok sam se ja u Vašingtonu borio za što povoljnije uslove i takoreći nisam izlazio iz hotela, da bih spremao argumente u korist naše teze, dotle se u Beogradu ovo produženo diskutovanje smatralo u nekim krugovima kao neuspeh naše delegacije. U Beogradu se očekivalo ne pregovaranje, nego brz potpis ugovora sa američkom Vladom i odmah zatim zaključenje novog zajma u Njujorku. To mi je posle mog povratka u nekoliko reči izložio dr Lazar Marković:

— Svet se ovde interesuje donosiš li pare ili ne? Sve je ostalo sporedno. Imaš li ugovor o novom zajmu u džepu ili nemaš?

Bavljenje u S. A. D. iskoristio sam, stvarno, da ispitam i mogućnost jednog državnog zajma.

Radi ovoga sam u Njujorku imao poduži razgovor sa E. Blair-om, pretsednikom banke Blair & Comp. Iako sam ja, kad je pravljen Blairov majam, preko „Politike", kritikovao tu finansijsku operaciju, kada sam postao ministar finansija, ja sam najskrupuloznije poštovao njegove odredbe. To je prijatno iznenadilo direktore ove Banke, jer su izgleda očekivali drugačiji moj stav. Ja sam, medjutim, smatrao da je revnosno ispunjavanje primljenih obaveza prvi uslov za jačanje državnog kredita, koji se — kao i svako poverenje — teško stiče a lako gubi... Otuda je moj lični ugled kod te banke visoko stajao i razgovor o budućem zajmu sa Blairom tekli su vrlo povoljno. Ali je prethodno bilo potrebno sačekati da se potpiše naš ugovor o regulisanju ratnih dugova, jer se bez toga ne bi mogao dobiti pristanak američke Vlade.

Elista Blair me je odveo u podne iz Banke na ručak u jedan obližnji restoran, gde je on obično ručavao. Tu sam imao prilike da

vidim kako najveći američki bankari i za vreme samog ručka vode poslove. Nekoliko puta ga je prekidao činovnik tražeći uputstva za ovo ili ono. Jedan primer više koliko je naporan život poslovnog sveta u S. A. D. Radi se punom parom celog života.

U veče, medjutim, bio me je pozvao na večeru kod svoje kuće. To je bio pravi dvorac, pun luksuza, kakvog sebi samo američki multimilionari mogu da dozvole. Tu se u društvu dama nije više govorilo o poslovima. Tada sam — od delikatesa — prvi put jeo supu od kornjače, vrlo ukusnu uostalom. Služen je šampanjac, bez obzira na zakon o prohibiciji. Kada sam upitao ljubaznog domaćina kako je to moguće u njegovoj kući — kod diplomata sam to već bio naučio i razumeo s obzirom na njihovu „eksteritorijalnost" — a on mi reče, sa osmejkom:

— Zakon dozvoljava da se u privatnim kućama može trošiti zaostali šampanj iz ranijeg vremena... A ja sam ga imao poviše i sada ga trošim štedljivo...

Jasno mi je bilo da se taj zakon izigrava od sviju i od svakog. U noćnim lokalima padale su u oči mnogobrojne šoljice za čaj, čija sadržina, razume se, nije imala nikakvu vezu sa čajem... Primetio sam jednoga, kako skida srebrnu dršku sa svog debelog štapa od crnog abonosa i prinosi štap ustima, kada misli da niko ne posmatra sa strane. I u štapu je bilo neko alkoholno piće.

Jedan deo srpske emigracije bavio se vrlo aktivno ovom nelegalnom trgovinom i mnogi su tada zaradili lepe sume novaca, da posle žive kao ugledni i čestiti gradjani.

Svakako ceo taj zakon bio je veliki neuspeh i docnije je ukinut.

Od zvaničnih prijema, najznačajniji je bio ručak kod pretsednika Republike Coolidge-a. On je bio suv, kao kakav asket i davao je primer krajnje skromnosti. Svoj letnji panama šešir dao je da se hemijski očisti da ne bi kupio nov, ali taj gest štednje izazvao je buru protesta u štampi, smatrajući da pretsednik države treba da pomaže domaću industriju šešira a ne da je „rdjavim primerom" šteti...

Pre ručka imao sam poduži razgovor sa Coolidge-om. Izmedju ostalog dodjosmo i na razgovor o rudnom bogatstvu naše zemlje i kad pomenuh bauksit, onda će mi Coolidge reći:

— Obavestite Mellon-a o tome. On se veoma interesuje za bauksit.

Shvatio sam da taj argument može učiniti u očima ministra finansija simpatičnijim traženje naše delegacije za povoljno regulisanje ratnih dugova i ja sam odista docnije govorio Mellon-u o bauksitu i potrebi stvaranja jedne industrije aluminijuma.

Mellon je — kako ranije pomenuh — smatran tada kao „kralj aluminijuma" u S. A. D. Ja sam ga, u vezi sa bauksitom i aluminijumskom industrijom, čak pozvao da poseti Jugoslaviju. Izgleda da

on to nije zaboravio i stvarno je godinu dana docnije posetio Južnu Dalmaciju. Ja, medjutim, tada više nisam bio ministar, niko me o tom dolasku nije na vreme obavestio, nego sam tek naknadno iz novina doznao i tako je bila propuštena prilika da se Mellon iskoristi za industrijski razvoj naše zemlje.

Prisustvovao sam i jednom oficirskom balu, gde su bili prisutni najviši pretstavnici američke vojske, mornarice i avijacije. Civila skoro uopšte nije bilo. U podužem razgovoru sa jednom visokom ličnošću iz generalštaba, govoreći o naoružanju i budućem eventualnom ratu, ovaj će mi reći:

— Naš prvi naredni rat biće sa Japanom...

To mi je rečeno početkom 1926. Proročanstvo se ostvarilo 15 godina docnije: decembra 1941, sa japanskim napadom na Pearl Harbour. Amerikanci su tada rekli da ih je napad iznenadio.

Za vreme mog bavljenja u Vašingtonu češće sam vidjao francuskog ambasadora, mog odličnog prijatelja Henry Berenger-a. On je istovremeno stigao iz Pariza u Vašington za ambasadora, kad i ja sa svojom misijom za dugove. Ali naporedo sa svojom diplomatskom misijom, on je imao da se bavi i pitanjem francuskih ratnih dugova prema S. A. D. Raniji šef francuske misije za dugove bio je Joseph Caillaux, ali kako on nije uspeo da ih svrši za nedelju dana, kao što je očekivao, poslat je drugi šef sa neograničenim periodom vremena na raspoloženju.

H. Berenger i njegova gospodja činili su čast svojoj državi zastupajući je u američkoj prestonici.

Pred ukrcavanje za Evropu, srpska kolonija u Njujorku priredila mi je veliki banket, na kome sam izložio tok pregovora sa američkom Vladom.

Zatim sam uzeo brod „*Leviathan*" da me preveze u Englesku. Kao što sam došao u S. A. D. američkim brodom, tako sam — držeći se strogo pravila diplomatskog protokola — pošao za London engleskim brodom.

Djurić je ostao u Vašingtonu, da sačeka momenat za potpis ugovora, koji je stvarno bio svršen pod najpovoljnijim uslovima.

GLAVA 31

SUSRET SA CHURCHILLOM

Kad sam stigao u London, prva mi je dužnost bila da posetim ministra finansija, koji je u to vreme bio Winston Churchill.

Posle nekoliko uvodnih reči izložih mu ukratko cilj svoje posete.

— Sa mnom nećete imati nikakvih teškoća — odgovori mi on. Ni ja ne mislim da vraćam ratne dugove Amerikancima — bar za sada ne — pa prema tome nemam prava da od Vas tražim da meni platite.

Meni naravno odlaknu. Nasuprot dugim i teškim pregovorima u Vašingtonu ovde je celo pitanje bilo svršeno za nekoliko minuta. Nisam se nadao tako sjajnom uspehu za tako kratko vreme.

Onda predjosmo na druge teme razgovora. Na malom stolu kraj nas stajao je otvoren „*Punch*“, koji je prikazivao jednu karikaturu Churchill-a kako kao ministar finansija ide sredinom ulice, vodi za ruku jedno malo dete iz čijeg tura viri parče bele košulje, na kome stoji napisano:

„Novi porezi“.

Sa obe strane ulice su mnogobrojne kuće sa natpisom: „Izdaje se pod kiriju“, ali sa svakog prozora viču namrštene žene i kućevlasnici: „Ne primaju se kirajdžije sa decom!“. Churchill kao nesrećan kirajdžija uzalud traži stan, bespomoćno gledajući u oglase i namrštena lica kućevlasnika.

Svakako novi porezi nisu popularna stvar. I naš razgovor počinje tim pitanjem poreskih briga svakog ministra finansija.

Kažem mu da i mi stojimo pred teškim pitanjem unifikacije raznih poreskih sistema, nasledjenih od predjašnjih država i pričam mu onu anekdotu, kako je jedan ministar finansija u starom režimu francuske monarhije pitao jednog sugradjanina kako mu se svidja njegova nova poreska reforma.

— Gospodine Ministre — odgovorio je ovaj — ja najlakše idem u starim cipelama...

Churchill se od srca smeje i sa velikim samopouzdanjem i optimizmom govori kako će on lako prebroditi finansijske teškoće Velike Britanije. Ja pomislih na njegov neuspeh sa iskrcavanjem kod Dardanela 1915.

Zatim prelazimo na pitanje Jugoslavije, za koju se Churchill živo interesuje, osobito u pogledu unutrašnje politike. Kaže da je putovao kroz Boku Kotorsku i Crnu Goru.

— Divni krajevi i simpatičan narod — veli Churchill.

Kada mu rekoh da sam narodni poslanik Crne Gore, on se kao obradova, što može da mi preporuči da se zauzmem za podizanje tog siromašnog kraja. Ja mu to obećah i rekoh da je to i moja najveća želja i da je već nešto učinjeno a da postoje planovi da se još više učini.

Na kraju mu napomenuh da mislim stupiti u kontakt sa engleskim bankarima i ispitam mogućnosti eventualnog zajma za Jugoslaviju, da se plasira na londonskom novčanom tržištu. On se kao malo iznenadi, smatrajući verovatno da je već prošlo vreme, kada je London bio finansijski centar zajmova za balkanske države, ali ne reče ništa protiv toga i samo dodade:

— *Très bien, très bien*...

Mi smo govorili francuski, kojim Churchill savršeno vlada. Kad govori malo vrska, što čini izgovor simpatičnijim. Isprati me do vrata i rastadosmo se vrlo srdačno.

Posle tako uspelo svršene misije odnosno ratnih dugova, preduzeh odmah akciju za sondiranje mogućnosti jednog zajma. Tu sam već imao uspostavljen dodir sa Anthony Rothschild, prilikom mog boravka u Parizu i dogovor da se vidimo u Londonu.

Anthony Rothschild me odmah poseti u hotelu gde sam bio otseo i pozva na ručak kod svoje kuće, gde ću imati prilike da upoznam njegovog starijeg brata Lionel-a i na miru razgovarati o pitanju zajma.

Prijem u kući braće Rothschild bio je vrlo srdačan. U začelju stola sedeo je Lionel i jednim velikim nožem sekao komade od ogromnog pečenog ćurana, dodeljivajući porcije u tanjir svakome od prisutnih.

Za vreme ručka pričao sam im, da sam od svog profesora ekonomije Brentana u Minhenu slušao kako su se Rothschild-i obogatili. To je bilo za vreme Napoleonovih ratova. U početku bitke kod Waterloo izgledalo je da će Napoleon pobediti i zvaničan kurir engleske Vlade pošao je za London sa tom vešću. Medjutim i Rothschild je imao svog kurira. On je sačekao još neko vreme dok se bitka nije stvarno završila, pojahao konja i odneo svome gospodaru tačnu vest o porazu Napoleonovom. Pošto je publika u Londonu živela pod utiskom prve, zvanične vesti, da je pobedio Napoleon, državni papiri su jako pali. Rothschild je iskoristio tu situaciju i pokupovao velike količine po vrlo niskim cenama. Kad je neki dan docnije došla vest o Napoleonovom porazu i pobedi saveznika, papiri su naravno skočili i na toj diferenciji bankarska kuća je zaradila velike sume novaca. Pitao sam moje domaćine da li je to tačno? Na to će Lionel sa osmehom odgovoriti:

— U suštini je tako, premda je ustvari bilo nešto drugačije. Svakako, osnova je biti tačno obavešten. Rothschild nije imao svog kurira, ali je umeo bolje da čita novine nego ostala publika. Vest da su saveznici potučeni i Napoleon pobedio doneli su dnevni listovi krupnim slovima na prvoj strani, ali jedan list na poslednjoj strani sitnim slovima doneo je belešku da su saveznici pobedili. Rothschild je znao tehniku štampanja i znao je da je vest na poslednjoj strani, iako sitnim slovima, svežija, nego vesti na prvoj strani. On se oslonio na tu svoju ocenu i imao pravo...

Po ručku smo, uz kafu, opširno govorili o mogućnosti jednog zajma za našu državu. Oba brata bila su saglasna sa tom idejom, ali su mi rekli, da njihova kuća ima običaj da takve vrste poslova radi u zajednici sa drugim bankarskim kućama. Na moju želju pristali su da oni budu na čelu konzorcijuma i celu transakciju organiziraju, a da ja, kao ministar, preko njih budem u vezi sa ostalim bankama, koje bi bile voljne da sudeluju. Oni su onda rekli da će organizovati jednu zajedničku večeru sa vodećim ličnostima još nekih privatnih banaka, naročito podvlačeći potrebu da u konzorcijum, pored njih, sudeluje i Banka Bahrings Brothers i još jedna, za čijeg pretsednika rekoše da bi dobro bilo da se prethodno sastanem i upoznam ga sa celim pitanjem, jer je to vrlo ugledan bankar. On se specijalizovao u davanju zajmova grčkoj državi, pa je njegovo mišljenje vrlo merodavno za ceo Balkan.

— No, ako je davao zajmove Grčkoj, mislim da mu naša država neće pružiti manje garancije od tog našeg južnog suseda — primetih ja.

— Svakako, svakako — odgovori Lionel. Glavno je da se stvori jedan konzorcijum...

Videh da mu je jako stalo da kuća Rothschild ne bude sama i pomislih kako kod nas vlada mišljenje da se strani bankari grabe za priliku da nam pozajme novac i ako jedan od njih ima u vidu kakav posao on ne pušta drugog da i on ćari... Ustvari, medju londonskim bankarima postoji odnos kooperacije, izbegavanja konkurencije, što opet, s druge strane, znači i smanjivanje rizika a osobito kad je reč o balkanskim državama, čija reputacija u pogledu kredita nije stajala na visokom nivou.

Svakako, kad je engleski pretsednik Vlade Disraeli 1875 hteo da kupi od egipatskog kediva njegovih 177.000 akcija, od ukupno 400.000 akcija Sueckog Kanala, i kad mu je trebalo za tu operaciju 4,000.000 funti sterlinga u roku od 24 časa — ne čekajući na odobrenje Parlamenta — onda je jedan od predaka Rothschild-ovih upitao poverenika Disraeli-evog:

— Kakvu garanciju pružate?

— Britansku Vladu.

— Onda ćete ih imati.

Očevidno — a drugo nisam mogao ni očekivati — izmedju potpisa britanske Vlade i Vlade kraljevine S. H. S. postoji izvesna razlika... pa i naslednici starog Rotschild-a nisu mogli meni dati istovetni odgovor kao onaj Disraeli-u.

Posle je stvar u pogledu zajma išla shodno tom utvrdjenom programu. Imao sam sastanak sa jednim starim gospodinom, koji je na mene učinio najbolji mogući utisak finansijera velikih sposobnosti i finih manira. On se odmah saglasio sa idejom. Bila je zatim i zajednička večera sa svima bankarima iz grupe (Rothschild, Bahring, itd.) i najzad sam imao još jedan sastanak sa braćom Rothschild, koji su mi dali svoju trgovačku telegrafsku šifru za dalje dopisivanje.

U Londonu sam bio otseo u Claridge Hotel, za moj ukus najbolji hotel koji sam u životu video, pre i posle toga. Po debelim tepisima išlo se nečujno. Nikakve larme sa strane. U hotelskoj sobi zatekli smo veliki buket ruža za moju ženu, a na drugom stolu sveže voće: jabuke, kajsije, grožđje (iako smo bili u mesecu martu!) i flaša evianske vode, koja je takodje po mom ukusu najprijatnija mineralna voda, pored naše arandjelovačke.

U istom hotelu stanovala je i kneginja Jelena, sestra kralja Aleksandra. Ona je već duže vremena napustila Beograd, jer se nije slagala sa svojim bratom. Razlog tog nesporazuma davan je u raznim verzijama, neke od njih su išle na štetu Kneginje, iako je ona davala utisak čestite i dobre, premda, sa svojim dugačkim nosom, dozlaboga ružne žene. Njen muž, veliki knez Vladimir, ubijen je za vreme ruske revolucije 1917 i taj dogadjaj je davan kao glavni razlog zašto kralj Aleksandar nikako nije hteo da prizna sovjetsku Vladu, niti da sa njom uspostavi diplomatske odnose. Carska ruska zastava stalno se vila na kući preko puta kraljevskog dvorca na Terazijama, premda samo kao prestavnica nekog izmišljenog ruskog Crvenog krsta.

Moja žena i ja smo jednom ručali sa kneginjom u Claridge's. Vodjeni su razgovori opšteg karaktera u vrlo srdačnom tonu. Kneginja se poglavito interesovala za život u Beogradu, osobito za svog brata, Kralja. Reče kako se jako brinula u vreme Kraljevog puta kroz Crnu Goru, tako da nije imala hrabrosti ni novine da čita, bojeći se kakve nesrećne vesti. Ja sam joj onda pričao o tom trijumfalnom putu, što joj je očevidno bilo prijatno da sluša.

Kako je tada bila počela moda da žene seku kosu, i ona je pošla za tom modom, ali nas je nekoliko puta molila da to ne kažemo Kralju. Do toga joj je bilo mnogo stalo.

U Londonu je u to vreme provodio svoje poslednje dane stari Čeda Mijatović, naš nekadanji ministar finansija, a zatim i spoljnih poslova. On je, 1881 godine, po želji kralja Milana zaključio čuvenu "Tajnu Konvenciju" sa Austrijom, koja je kod nas izazvala dosta prašine u javnosti. Kralju se zameralo što se suviše vezao za Austriju, premda je on to činio iz ubedjenja i u najboljoj nameri. S druge strane Austrija mu je garantovala presto protiv eventualnog mešanja spolja. Mijatović je branio „Tajnu Konvenciju" ali nije uspeo da je odbrani pa je čak i zemlju napustio i živeo stalno u Londonu. Moj brat Dragomir, koji se od 1925 nalazio u Engleskoj radi studija, skrenuo mi je pažnju na tog čestitog starca, koji je živeo u krajnjoj bedi i oskudici.

Dešavalo se da Čeda Mijatović dodje u naše poslanstvo, u nekom oveštalom i pohabanom odelu, i od nižih činovnika traži šiling-dva na zajam. Jednom je, u prisustvu mog brata, izvrnuo prazne džepove od pantalona i rekao svojim iznemoglim glasom:

—Nemam od čega ni hleb da kupim ženi i deci...

Slavko Kojić, kome se obrati i koji je tada bio sekretar poslanstva, mašio se novčanika i dao mu, kao milostinju, nekoliko šilinga. Očevidno da je takvih scena bilo češće puta u našem poslanstvu. Pod stare dane Čeda se bio oženio svojom služavkom, koja mu je rodila dva sina. Njima je tada bilo oko 15-16 godina, dok je Čedi bilo blizu osamdeset.

Mom bratu je bila veoma neprijatna ova situacija pa mi je pod svežim utiscima napisao pismo i izneo stanje u kome se naš stari državnik nalazi. Poslanstvo nije moglo da ga pomaže jer nije imalo sredstava. Ono nije priznavalo ni njegov brak, pa njegovu porodicu nisu nikad pozivali na prijeme. I tako je taj čestiti starac, pod najtežim uslovima, provodio poslednje dane. On je, medjutim, bio srpski državnik, austrijski grof i engleski državljanin. Nekada su ga sve tri zemlje slavile i ukazivale najviše počasti, a sad su ga se sve tri odricale i bacile u staro gvoždje. U našem poslanstvu, gde je nekada živeo kao kod svoje kuće, dok je bio naš pretstavnik na engleskom Dvoru, sad je doživeo da ga ismejavaju i ponižavaju i jedva, kao od bede, pruže kakvu milostinju.

Bilo mi ga je žao, pa sam smatrao da naša zemlja mora da se brine o svojim zaslužnim ljudima. Doneo sam odluku da se Čedi Mijatoviću, bivšem ministru finansija, dodeljuje doživotna pomoć u iznosu od 50 funti mesečno, što je tada bilo dovoljno za pristojan život jedne porodice.

Kada je saznao za moje rešenje, stari Mijatović se zaplakao i napisao mi jedno veoma dirljivo pismo, svojim iznemoglim staračkim rukopisom. Zahvaljivao je i meni i zemlji, koja ga, ipak, nije zaboravila.

SMRT NIKOLE PAŠIĆA

Iz Londona sam otišao pravo za Beograd, gde me je na železničkoj stanici očekivalo jedno iznenadjenje. Stjepan Radić je došao lično da me pozdravi i po njegovom i ruskom običaju poljubismo se opet u usta. To je bio znak da treba da zaboravim klevetu, koju mi je bio naneo. I ja sam je odista predao zaboravu i moji odnosi bili su posle normalni i korektni celo vreme dok smo zajedno sedeli u Pašićevoj Vladi. Ne još za dugo, najviše usled upravo nemogućeg Radićevog držanja i njegovog neobuzdanog temperamenta. Mi dotle nismo bili naučili na vulgaran način izražavanja, na uvredljive izraze upućene visokim ličnostima, na otsustvo respekta prema šefu Vlade i svojim drugovima u kabinetu. Radić je na svojim zborovima u narodu — da bi zadržao hrvatske mase, posle svog preokreta od republikanstva ka monarhiji — nastavio s tim demagoškim i uvredljivim rečnikom, kao da nije član Vlade. To je nas, ostale ministre jako revoltiralo, pa naravno i starog Pašića i pored sveg njegovog strpljenja.

Dolazilo je do ličnih ispada Radićevih na samim ministarskim sednicama. Sećam se da je na jednoj takvoj sednici, koju smo držali u zasebnoj ministarskoj sali u samoj zgradi Narodne skupštine (tada u Miloša Velikog ulici, u bivšoj Konjičkoj kasarni), Radić nešto uvredio ministra Ninčića. Na to je inače mirni Nikola Uzunović skočio sa svog mesta i pritrčao Radiću. Izgledalo je kao da će da ga udari. Uhvatio ga je snažno za mišicu i prodrmusao uzviknuvši, sav crven u licu:

— Gospodine kolega, jeste li vi svesni šta govorite?

Sukob izmedju ministra Krste Miletića i neobuzdanog Radića imao je još dramatičniji svršetak. Ogorčen Radićevim držanjem Miletić je podneo ostavku pretsedniku Vlade Pašiću ovako sastavljenu:

„Čast mi je podneti ostavku na položaj ministra šuma i ruda jer ne mogu više da sedim pokraj jedne bitange i vucibatine."

Krsta Miletić je bio takodje poznat po svom oštrom temperamentu, ali Radićeva izazivanja bila su mu sasvim dozlogrdila. Premda tekst ovako stilizovane ostavke nije bio zvanično objavljen, novinari

su to bili doznali i upitali Miletića da li je tačna motivacija njegove ostavke i ovaj je to potvrdio...

Malo vremena docnije izbio je otvoren sukob izmedju Pašića i Radića. Jasno je bilo da više nije bilo mesta za obojicu u istoj Vladi.

Na vrhuncu te krize — krajem marta 1926 — imao sam audijenciju kod kralja Aleksandra. Izgledao je raspoložen, pa me iznenadi pitanjem:

— Šta mislite: ko će pobediti u ovom sukobu izmedju Pašića i Radića?

— Vaše Veličanstvo — odgovorih ja mirno i sigurnim glasom — srpski narod je uz Pašića. Pobediće Pašić...

Odjednom Kralj se uozbilji. Izmedju očiju pokaza se vertikalna linija namrštenog čela. Njegove oči sevnuše kao kad munja raspara mutno nebo pred buru. Odmah shvatih da sam učinio „*gaffe*" time što sam odgovorio Kralju na način koji nije očekivao. On samo reče:

— A tako vi mislite... Šta imate za potpis?

Podnesoh nekoliko ukaza. On ih potpisa brzo i ne čekajući kakvo objašnjenje, koje bih obično kazivao u dve-tri reči, premda mi je još u samom početku mog ministrovanja bio rekao:

— Vaše ukaze potpisujem bez čitanja...

Posle potpisa ustade i pruži mi ruku radi rastanka. Cela audijencija trajala je svega nekoliko minuta. Nije me ponudio da sednem. Jasno mi je bilo da sam od velikog prijateljstva i Kraljeve naklonosti, toga dana pao u nemilost.

Setih se iz rimske istorije o bliskosti Kapitola i Tarpijske Stene. I odista od tog vremena, pa sve do blizu pred kraj njegovog života, Kraljevo neraspoloženje imao sam da osetim u više mahova i način koji mi nije bio prijatan.

Kad se prvih dana meseca aprila 1926 Pašić rešio da podnese ostavku celog kabineta i o tome nas obavestio na jednoj, na brzu ruku sazvanoj sednici Ministarskog saveta u Pretsedništvu vlade (tada u „Žutoj Kući"), mi ministri ostali smo još dugo razgovarajući o situaciji, dok je Pašić bio otišao preko puta u Dvor. Predosećali smo da Kralj želi da se reši Pašića.

U našoj diskusiji na kraju su se iskristalisala dva mišljenja: jedno, koje je zastupao Miša Trifunović i koje je ovako formulisao:

— Ulazim u svaku Vladu, kojoj je radikal pretsednik...

Drugo mišljenje zastupao sam ja, mišljenje usamljeno i koje je glasilo:

— Ulazim samo u Vladu kojoj je Pašić pretsednik.

Verovatno da je neko od kolega ovo gledište dostavio Kralju, što se njemu svakako nije dopalo. Činjenica je da je 8 aprila 1926

Vladu obrazovao Nikola Uzunović, sa svima dotadašnjim ministrima izuzev Pašića i mene. Miša Trifunović, shodno svojoj izjavi, ostao je u Vladi, kao što sam i ja, dosledan svom stavu, ostao van Vlade. Uzunović mi je ponudio resor ministra finansija, ali sam ga ja odbio, usled čega je on ostao upražnjen nekoliko nedelja.

No iako je svoju prvu Vladu Uzunović sastavio sa Stjepanom Radićem i prvacima njegove stranke, već 15 aprila Radić izlazi iz Vlade i dovodi je do pada, posle svega sedam dana njenog trajanja.

Jednovremeno, dok se na jednoj strani rušio Pašić, na drugoj strani rušen je i Stjepan Radić. Tako je stvoren rascep i u Radićevoj stranci i od njegovih ministara ostali su sa Uzunovićem samo dr Nikola Nikić i dr Benjamin Šuperina, ali samo kao disidenti HRSS. Njihova je uloga, u odnosu na Radića, bila slična ulozi koju je odigrao Uzunović u pogledu Pašića...

Usled ove borbe dvojice narodnih velikana, Srbina Nikole Pašića i Hrvata Stjepana Radića, normalan, demokratski razvoj nove države, sa poštovanjem parlamentarnih principa, bio je onemogućen. Posle raskida koalicije Pašić-Radić, kralj Aleksandar bio je fatalno upućen ka svojoj ličnoj diktaturi.

Da bi stari Pašić bio držan u šahu, a ujedno da se pred narodom opravda njegovo uklanjanje s vlasti, počela je u javnosti klevetnička kampanja, pri čemu je beogradski dnevni list „*Politika*" odigrala gadnu intrigantsku ulogu. Iznošene su razne „korupcionaške afere" Rade Pašića, pri čemu je objavljen i faksimil jednog čeka od 20.000 francuskih franaka, izdat nekom stranom novinaru, a koji je ček izgleda docnije nosio na poledjini i potpis sina pretsednika Nikole Pašića, iz čega se zaključivalo da je na kraju Rade naplatio ček od banke. Opozicija je tvrdila da je to dokaz kako je otac davao sinu pare iz državne kase. Tvrdjenje samo po sebi apsurdno, jer ako bi pretsednik odista hteo dati svome sinu novac, mogao je to učiniti u gotovu, bez upotrebe čeka. A ako je ček doista nosio potpis predsednikovog sina na poledjini, to je sasvim moglo biti i u slučaju da je Rade isplatio od svojih para iznos čeka tom stranom novinaru, a on posle taj ček, sasvim razumljivo, naplatio za svoje pokriće.

Pošto je taj slučaj iznet čak i u Narodnoj skupštini od strane uglednog člana Demokratske stranke, bivšeg ministra finansija dr Koste Kumanudija, to je pretsednik Vlade Uzunović odgovorio ali na onako isto perfidan način na koji je ranije demantovao da sam na kocki izgubio 500.000 franaka. On je u Skupštini izjavio da je ček odista izdat, preko Ministarstva spoljnih poslova, ali da on ne zna kome i da u svakom slučaju, pošto se ovde radi o jednom izdatku iz poverljivog fonda, to za te izdatke niko ne može da odgovara po

zakonu. Utisak u javnosti bio je da doduše zakonske odgovornosti nema ali da ima moralne i da ona pada na glavu pretsednika Nikole Pašića. Pošto je ovakav odgovor Uzunović mogao dati samo na osnovu podataka iz Ministarstva spoljnih poslova, čiji je šef bio Ninčić, lični prijatelj Kraljev, dalji utisak u javnosti bio je da je i ovaj napad na Pašića izvršen sa znanjem i verovatno po želji Kraljevoj.

Pored toga lansirana je vest da Vlada ima nameru da po tim raznim aferama otvori parlamentarnu anketu, koja bi mogla odvesti čak i do stavljanja pod optužbu Nikole Pašića. U to vreme dolazio je kod Pašića češće Ilija Mihailović, narodni poslanik i lični Uzunovićev prijatelj. Ja sam s njim takodje stajao vrlo dobro i preko njega sam poručio Uzunoviću da se glavom ne šali da pokrene optužbu protiv Pašića.

— Biće loma u zemlji! — pretio sam ja.

Svakako do optužbe nije došlo, ali su „Pašićeve afere" tretirane u raznim interpelacijama narodnih poslanika, protivnika Radikalne stranke. Obrazovana je i „Anketna komisija", sastavljena od narodnih poslanika, koja je imala da ispita sav materijal u vezi ovih „afera".

Ja sam od aprila 1926 bio postao skoro svakodnevni gost u Pašićevoj kući. Ukoliko su drugi prijatelji počeli da ga napuštaju i da se okreću ka „novom suncu koje izlazi", ja sam se, naprotiv, osećao još bliži svom šefu i učitelju. Trudio sam se da mu se nadjem pri ruci i pomognem da izdrži u borbi, koja mu je ovako nemilosrdno nametnuta pod stare dane. U dugim razgovorima o raznim predmetima želeo sam da u isto vreme od njega što više naučim i čujem.

U leto 1926 Pašić je podelio još jedan megdan u Glavnom odboru Radikalne stranke, kada je na njegov predlog isključen iz stranke Ljuba Jovanović. Pašićeva snaga bila je u tome što je on uvek umeo da pred narod iznese pitanje, gde je od naroda očekivao podršku i poverenje, a da se u tom svom nadanju nikad ne prevari. Naprimer on je uvek razumeo da izabere pravi momenat kada treba ići na izbore. Tako je i 1926 godine želeo da Glavni odbor stranke reši njegov sukob sa Ljubom Jovanovićem iza koga se znalo da stoji kralj Aleksandar. Za nas članove Glavnog odbora bilo je jasno da se tom prilikom valja izjasniti za Kralja ili za Pašića U najtežem su položaju bili ministri, članovi Glavnog odbora. Uvidjajući, na osnovu stava pojedinih govornika, da ovaj spor uzima nepovoljan obrt za Ljubu Jovanovića, oni su nastojali da se nadje neko srednje rešenje, samo da se izbegne najstrožija kazna, isključenje iz stranke, što je Pašić zahtevao. Kada je shvatio da je izgubljen, u svojoj završnoj reči, kao pred sudom kada pretsedavajući pita optuženog šta ima još da kaže u svoju odbranu, ustao je Ljuba Jovanović ne više da se brani nego

da moli za oproštaj. Nekadašnji svemoćni ministar unutrašnjih dela za vreme Solunskog procesa, sada je stajao skršen, bled u licu i govorio potresnim glasom:

— Ako i to treba, evo, ja Vas, gospodine Pašiću, molim za oproštaj... Ako smatrate da sam pogrešio, oprostite mi!

Njegova gusta, proseda brada zadrhtala je. U očima mu se zasijaše suze. Svi smo bili uzbudjeni i od njega okrenusmo poglede prema Pašiću. On je sedeo nepomičan, sa glavom polukrenutom u suprotnom pravcu, koliko da ne gleda u oči onoga koga je obeležio kao Judu u Radikalnoj stranci. Oko njegovih usana ocrtavao se, jedva primetan, prezriv osmejak.

— Prelazimo na glasanje. Ko je za isključenje glasaće „za", a ko nije glasaće „protiv" — izgovori Pašić tihim i mirnim glasom, hladan kao stena.

Velika većina članova Glavnog odbora izjasnila se za isključenje. Ministri su se uzdržali od glasanja. Sudbina Ljube Jovanovića bila je zapečaćena.

Strogost Pašićeva prema Ljubi Jovanoviću dolazila je ne samo radi održavanja discipline u redovima stranke, već ujedno da se pokaže Kralju i narodu da je Nikola Pašić još uvek šef stranke, premda — po volji Kraljevoj a protivno želji narodnoj — nije više bio pretsednik Vlade.

Glavna krivica Ljube Jovanovića sastojala se u tome što je, po nalogu kralja Aleksandra, a iza ledja Nikole Pašića, počeo da vrbuje ministre za svoju buduću Vladu. Pašić ga je uhvatio i izveo pred partijski sud. Diskusija, koja se tim povodom povela pred Glavnim odborom, bila je ustvari duel Pašić-kralj Aleksandar. Pašić je pobedio i to mu Kralj nije mogao da oprosti. Ni njemu ni Ljubi Jovanoviću. Ovaj se nije držao do kraja kako je Kralj očekivao nego se ponizio i molio za milost, što Kralju — ratniku i kivnog na Pašića — nije bilo pravo.

Kao disciplinovan član stranke, ja sam, razume se, glasao takodje za isključenje Ljube Jovanovića. Pašić to želi i za mene nije bilo više potrebe nekog daljeg razmišljanja. Ali, u duši, bilo mi je teško da vidim kako se odozgo, od strane Kralja, korumpiraju najbliži i nekad najverniji saradnici i prijatelji Pašićevi. Meni lično Ljuba Jovanović bio je simpatičan još sa Krfa, kada je 1916 poljubio mog brata na ispitu u grčkoj gimnaziji. Bio sam ga zavoleo i kao Srbina iz Boke, koji je prebegao u Srbiju da se bori za srpske ideale. Docnije, kao ministar finansija, u Vladama u kojima je sedeo i Jovanović, ja sam se približio i njegovoj porodici. Njegova supruga, „Gospa Simka", bila je tipična srpska žena-ministarka. Ona je sa gospodjom

Cajom Stojana Protića i Persom Velje Vukićevića, činila ženski „ministarski trio“, koji je igrao neku, premda ne veliku ulogu u našem životu. Bez naročitih pretenzija, tek toliko da se neko iz familije ili od prijatelja unapredi ili dobije neku službu. To je bila ona vrsta ministarskih žena, koje je sjajno i duhovito karikirao Nušić i koje su datume naimenovanja svojih muževa smatrale kao prekretne događjaje u istoriji sveta i obično govorile:

— To je bilo tri meseca pre nego što je moj Ljuba postao ministar.

Sa gospodjom Jovanović voleo sam da izmenjam pokoju šaljivu priču, jer je bila vrlo vesele naravi i prijatna žena. Kada se docnije njena ćerka Katarina udala za Stanoja Pelivanovića, jednog od mojih diplomatskih činovnika, ja sam vodio računa da ne bude zapostavljen i da dobije mesta koja mu konveniraju, iako je pripadao protivničkoj, Demokratskoj stranci i bio bez naročitih sposobnosti.

Uzunović je stalno imao poteškoća sa svojim Vladama, koje su svaka dva-tri meseca padale. On je ipak uvek vaskrsavao kao jedini radikalni kandidat za pretsednika, razume se kao radikal „od Kraljevog poverenja“. Radićevci su čas ulazili, čas izlazili iz Vlade, sledujući burnom i nestalnom temperamentu svoga vodje.

Pašiću se najzad dosadila ta nedemokratska i neparlamentarna igra koju je Kralj sprovodio. Bio se rešio da se sa Kraljem otvoreno objasni. Posle sjajne pobede u Glavnom odboru, povodom slučaja Ljube Jovanovića, on je s pravom smatrao da sa Kraljem može govoriti u ime cele stranke, kao njen neosporni šef.

No objašnjenje je uzelo dramatičan karakter. To je bilo 9 decembra 1926, uveče. Na Pašićevo traženje da ponovo preuzme Pretsedništvo vlade, pošto je to želja većine Radikalskog kluba, odnosno naroda, Kralj je odgovorio jetkim tonom:

— Vi ste pod anketom. Doklegod se ne operete od onih optužbi u vezi sa aferama Vašeg sina, Vi ne možete biti na čelu Vlade.

Ovaj ispad Kraljev teško je pao starom državniku i odanom prijatelju dinastije Karadjordjevića. Kralj je vrlo dobro znao da su sve te „afere“ bile delom izmišljene a delom preterano naduvane. Baciti ih tako u lice čoveku kome je on imao najviše da zahvali što se nalazi na prestolu jedne velike države, pretstavljalo je za Pašića tešku uvredu i poniženje. O zahvalnosti i da ne govorimo. Razočaran do dna duše, uzbudjen i potrešen, Pašić je izašao ćuteći. Po dolasku u svoj stan, u Francuskoj ulici, ispod zgrade Narodnog pozorišta, gde ga je porodica očekivala na večeru, rekao je tiho:

— Vi večerajte a ja idem da legnem... Ne osećam se dobro...

Bilo je prošlo devet časova. Pašić je bio bled i videlo se da je zaista jako umoran. Njegov izgled zabrinjavao je porodicu pa je

odmah pozvan dr Milutin Kopša, lekar i lični prijatelj. On je stigao oko 10 časova, u društvu dr Dragutina Kojića, bivšeg ministra. Lekar mu je dao neke kapljice za umirenje. U tome je stigao i ministar Dvora Dragomir Janković. Kralj se izgleda bio uplašio od posledica svojih reči i poslao je svog ministra da bar delimično ublaži njihov ton.

— Njegovo Veličanstvo Kralj žali što je upotrebio one izraze, jer nije imao nameru da Vas vredja. Kralj povlači svoje reči, ali ne i odluku koja Vam je poznata. To je sve što sam imao da Vam saopštim.

Ministar Dvora je završio svoju poruku hladnim i korektnim tonom, sa glavom ukrućenom usled visoke i tvrdo ispeglane kragne. Držao se uštogljeno, u duhu španskog ceremonijala, koji je kralj Aleksandar bio uveo na svom Dvoru, a koji je odgovarao i naklonostima ovog ministra, oženjenog Španjolkom i bivšem poslaniku u Madridu.

Po odlasku ministra Dvora, Pašić se kratko vreme zadržao u razgovoru sa dr Kojićem, kome je preneo ukratko svoju audijenciju kod Kralja i saopštenje njegovog ministra.

Iste noći, u snu, kao što liči pravednicima, preminuo je Nikola Pašić, od srčane kapi, u svojoj 82 godini života.

Vrlo rano ujutro, bio sam jedini van uže porodice, koji je — obavešten medju prvima — mogao da ga vidim onako kako je izgledao u momentu smrti. Gospodja Pašić me uhvati za ruku i uvede polako u sobu, tiho i nečujno, kao da ga ne probudi. Na njenom licu ogledao se neopisivi bol. Pogleda na krevet gde je ležao njen muž, a zatim pogleda u mene i kao da je htela reći:

— Eto, vidite, uspeli su... Mrtav je...

Pašić je ležao ispružen na ledjima, u pižami. Bio je podbradjen jednom belom maramom, kako bi mu usta bila zatvorena, ali je time bila skrivena njegova dugačka brada i dobijao se utisak kao da mu je donji deo lica otsečen. Onaj poznati dostojanstveni izgled Pašićev bio se potpuno izgubio. Pred tom groznom slikom mahinalno kleknuh na kolena, kraj kreveta i obema rukama pokrih oči, koliko da ne gledam taj strašni prizor i da sprečim njegovo urezivanje u pamćenje. Ali u tome nisam uspeo i tu sliku nisam mogao više da izbrišem iz svog sećanja.

Pred podne došao je u Pašićev stan i kralj Aleksandar da izjavi saučešće porodici. Stavio je svoju ruku na Pašićevu i zadržao je nekoliko trenutaka, da li u znak poslednjeg pozdrava ili, je razmišljao o posledicama koje bi mogla izazvati smrt ovog velikog državnika, teško je reći. Inače po varoši se odmah pronela verzija da je Pašić u Dvoru otrovan, da je prvi srčani napad imao još za vreme audijencije i tome slično.

Pogreb je bio veličanstven. Policija je bila preduzela opsežne mere predostrožnosti jer se bojala demonstracija protiv Kralja i Vlade. Kralj je lično učestvovao na pogrebu. Kao najbliži lični prijatelj i kao kršteni kum njegove troje unučadi — dece njegove ćerke Pave Račić — ja sam išao pored gospodje Pašić i drugih članova porodice, odmah iza kovčega.

U tim danima obilazio sam idalje porodicu Pašićevu. Gospodja Djurdjina mi je pokazala razna važna dokumenta, pisma i druge zapise iz lične arhive njenog muža. Razgovarali smo o potrebi da se taj materijal sredi i nešto izda, u vidu memoara. Ona je želela da se i toga posla ja prihvatim.

Gubitak je bio veliki i neocenjiv. Desetog decembra 1926 Radikalna stranka ostala je obezglavljena, a njeno jedinstvo ugroženo. Nestalo je najvećeg državnika koga je srpska zemlja ikada rodla.

Anketni odbor nije dovršio svoj rad. I tada se je desilo ešto neobično. Umesto da se sačeka odluka Odbora, koja bi nesumnjivo bila povoljna po Nikolu Pašića, objavljen je ukaz kojim se „putem Kraljevske milosti predaje zaboravu" predmet o aferama Pašićevim. Na taj način, kralj Aleksandar nije hteo ni mrtvog Pašića da rehabilituje, već ga je ostavio pod večnom sumnjom da je u njegovom radu možda bilo nečeg neispravnog.

GLAVA 33

ACA STANOJEVIĆ, NASLEDNIK PAŠIĆEV

Potpretsednik Radikalne stranke bio je Aca Stanojević i on je formalno nasledio Pašića u voćstvu, ali daleko od toga da je imao njegove sposobnosti i njegov autoritet. Veran drug još iz prvih dana osnivanja stranke, stalno je delio sa Pašićem i zlo i dobro. Išao je s njim i u emigraciju posle Zaječarske bune.

Ta pobuna naroda u Istočnoj Srbiji, oktobra 1883, izazvana je naredbom Vlade o predaji oružja, koje je u to vreme imala skoro svaka kuća, pošto je to bilo u tradiciji našeg naroda, a i usled postojanja neke vrste „narodne vojske" slično kao u Švajcarskoj. Puška se smatrala kao neophodni sastavni deo kućneg nameštaja. No oružani narod, koji se sve više izjašnjavao za popularnu opozicionu Radikalnu stranku — što se jasno ispoljilo prilikom izbora od septembra meseca 1883 kada su radikali dobili većinu — bio je opasnost za konzervativnu vladu kralja Milana. Ona je htela po svaku cenu da oduzme oružje od naroda. Izgovor je bio da se puške starog modela imaju zameniti novim i tako izvrši preoružavanje narodne vojske. Medjutim, vlasti su oduzimale staro oružje, ali nisu davale novo u zamenu.

Nikola Pašić, jedno iz političko-partijskih razloga, da ne bi slabio snagu svojih pristalica, a drugo, znajući koliko je vladina naredba nepopularna u narodu, izdao je, u kritičnom momentu, kada je bilo jasno da će se narod silom odupreti, dvosmislena upustva svojim pristalicama. On je poručio da se povinuju naredjenjima vlasti, ali da se ne rastaju od svog oružja, pošto svaki Srbin zna "da bez puške nema slobode" i da se stoga "radije rastaje s glavom i dušom, nego s oružjem"... To je Pašić objavio u partijskom organu "*Samoupravi*" od 30 jula 1883, završujući članak rečima:

> *A ti, narode, ako ne budeš srećan da ti poštede tvoje ratne uspomene, tvoje oružje — ti ga podaj, ali kuću nemoj ostavljati bez njega, jer ćeš porušiti zakletvu pradedovu, pogaziće amanet onih boraca, koji padoše za našu slobodu.*

Takav apel narodu pretstavljao je očevidnu protivrečnost, jer ili se imala poslušati naredba vlasti i izvršiti predaja oružja, ili zadržati oružje i prema tome odreći poslušnost. Ali ova protivrečnost nije slučajna. Ja je citiram ovde kao karakteristiku Pašićeve političke veštine da narodu kaže ono što on sam lično želi i ono što narodu leži na duši, ali da pri tom za eventualne nepovoljne posledice svali krivicu na drugog, u ovom slučaju na Vladu, odnosno na kralja Milana Obrenovića.

Ova Pašićeva poruka radikalima, po svojoj genijalnoj dvosmislenosti, potseća na uputstva engleske kraljice Jelisavete — prema Schiller-ovoj drami — kada državnom sekretaru Davison-u predaje naredjenje za izvršenje smrtne presude nad škotskom kraljicom Marijom Stuart, ostavljajući ga u potpunoj neizvesnosti o svojoj na meri. Jelisaveta je očigledno želela smrt svoje suparnice, ali ne i da primi odgovornost za to delo. Docnije, tobož rasrdjena Jelisaveta šalje Davison-a u Tower da tamo bude pogubljen.

Timočka Buna završila se za nekoliko dana intervencijom vojske, koja je raspolagala modernim puškama i artiljerijom. Pobunjenici mnogo slabije naoružani, bili su potučeni. Nekoliko stotina njih bilo je pohvatano i osudjeno na robiju, 94 na smrt od kojih su 20 streljani u Zaječaru.

Čim su stigle prve vesti o pobuni, Pašić se iz Beograda prebacio čamcem u Zemun, a odatle za Vidin u Bugarskoj, s namerom da odatle predje u Zaječar, svoj rodni kraj i izborni okrug. No buna je ugušena pre nego što je on tu svoju nameru mogao da ostvari.

U vreme pobune Aca Stanojević se nalazio medju svojim biračima u Knjaževcu i odmah se stavio na čelo pokreta sa mnogo organizatorske sposobnosti, kako to konstatuje prof. Slobodan Jovanović u svom istorijskom delu „Vlada Milana Obrenovića". Od trojice glavnih vodja pobune, sva trojica su narodni poslanici Radikalne stranke, pop Marinko Ivković, Ljubomir Didić i Aca Stanojević. Samo ovaj poslednji je uspeo da spase glavu bekstvom u Bugarsku. Ona druga dvojica su uhvaćeni, osudjeni na smrt i streljani.

Nešto o njihovom životu u emigraciji, koja je trajala šest godina, pričao mi je sam Aca Stanojević. Kaže da su se neko vreme krili po šumama, jer nisu imali veliko poverenje u bugarske vlasti da ih ne izdadu. Živeli su vrlo siromašno, Stanojević je vršio ulogu šefa menaže i glavnog kuvara.

Ova uloga Stanojevićeva vrlo je karakteristična za njegove odnose sa Pašićem, koji je bio po prirodi vrlo oprezan i nepoverljiv, kao svi istočnjaci, a u emigraciji svakako još više. Prota Mateja Nenadović, kada je početkom XIX veka išao kao srpski izaslanik u Carigrad, jeo je kuvana jaja iz opreznosti da ne bude otrovan od Turaka. Verovatno

da je i Pašić vodio računa da hrana bude, ako ne izobilna, a ono bar sigurna od svakog iznenadjenja... Drugim rečima, Pašić je imao u Stanojeviću neograničeno poverenje za jednu tako delikatnu misiju, kao što je šef menaže izbeglog voćstva Radikalne stranke.

Tako isto mu je docnije poverio da bude prvi potpretsednik Stranke, jer je i to bio položaj velikog ličnog poverenja. Za taj položaj Pašiću nije trebalo ništa drugo do da potpretsednik bude „siguran čovek". Usto Aca Stanojević nije imao nikakvih pretenzija da postane bilo šef stranke, bilo ministar. Medjutim, takve osobine bile su velika retkost kod naših političara, koji su mahom svi bolovali od „ministromanije". On je bio veran i iskren prijatelj, lično nezainteresovan, skroman u svakom pogledu i odan Pašiću. Bio je i kum prilikom Pašićevog venčanja sa gospodjom Djurdjinom, koja ga drukčije nije ni zvala do „kum Aca".

Dok Pašić nije umro, skoro niko nije znao da je Stanojević potpretsednik stranke. O njemu dotle niko nije vodio računa. Čak nije bio ni narodni poslanik. Sad, odjednom, on je postao centralna ličnost.

Pošto je stalno živeo u Knjaževcu, malom mestu u Istočnoj Srbiji, daleko od sveta i dogadjaja, on ni stoga nije mogao da preuzme efektivno voćstvo jedne velike partije, koja je obuhvatala celu zemlju, a kroz koju on uopšte nikad nije putovao niti je poznavao. Po prirodi je bio inteligentan i pri tom ubedjeni demokrata, branilac prava naroda, naročito prema samovolji kraljeva, skroz čestit i ispravan čovek. On je povremeno posećivao Pašića i kao njegov iskren prijatelj referisao mu „šta narod misli", premda to Pašiću nije bilo mnogo potrebno, pošto je svakodnevno primao i razgovarao sa desetinama „ljudi iz naroda". U Beogradu je postojala anekdota o tome kako Pašić i Stanojević čitave sate provedu zajedno ćuteći i onda se najzad Pašić diže i kaže:

— E, baš smo se lepo ispričali... Razgovoru kraja nema. Vreme je da se rastanemo.

Nedoraslost Stanojevića da zameni Pašića u voćstvu stranke ojačalo je divergentne i centrifugalne struje u njoj. Pretsednik Vlade Uzunović privlačio je k sebi, više uticajem svog zvaničnog položaja, nego svojom sposobnošću, znatan deo narodnih poslanika radikala, ali on nije bio stvoren za vodju. Vladine krize bile su stalno na dnevnom redu. Osim toga, Uzunović, uprkos svojih napora, nije bio uspeo da uzgrozi jedinstvo stranke i oslabi uticaj Pašićevog voćstva, kako u narodu tako i u Skupštini. Premda je Pašić već bio pokojni, još je živeo njegov duh u vrhovima Radikalne stranke. Duh demokratski, nesalomljiv i nepopustljiv kad se radilo o pravima naroda. Duh buntovnički, ako druga sredstva nisu pomagala da suzbiju apsolutističke sklonosti Krune. To je onaj isti popularni duh, koji je doveo do tri-

jumfa radikala i do Zaječarske bune, do svrgnuća poslednjeg Obrenovića i do zavodjenja najliberalnije uprave koja je ikad zabeležena u istoriji srpskog naroda. Taj duh nije se svidjao kralju Aleksandru jer je ometao njegove ambicije, usmerene ka ličnom režimu. Valjalo je potražiti drugu ličnost za misiju u kojoj Ljuba Jovanović i Nikola Uzunović nisu uspeli.

Kada je pala i sedma Uzunovićeva uzastopna Vlada, Kralj pozove na konzultovanje Marka Trifkovića, tadašnjef pretsednika Narodne skupštine. Sam Marko Trifković ispričao mi je, neku godinu docnije, svoj značajan i karakterističan razgovor s kraljem Aleksandrom.

— Šta mislite, gospodine Trifkoviću, ko bi bio najpogodniji da obrazuje novu Vladu? — upitao me je Kralj.

— U tom pogledu postoji potpuna jednodušnost u Klubu radikalnih poslanika. O tome se lako možete uveriti...

„Tako sam odgovorio Kralju — pričao je Trifković — jer mi je bilo nezgodno, kao pretsedniku Skupštine, da samog sebe označim kao mandatora Krune. U Klubu, pak, kao što znaš, svi su naši članovi bili za mene. Na to će Kralj:

— Ja sam obavešten, a i Vi to vrlo dobro znate, da medju radikalima postoji velika podvojenost.

— To je tačno, Vaše Veličanstvo. Ali ne u pogledu ličnosti budućeg pretsednika Vlade — rekoh ja odlučno.

„Kralju je to bilo vrlo dobro poznato, jer su ga njegovi ljudi, kao Momčilo Ninčić i Boža Maksimović, tačno obaveštavali o raspoloženju radikala. Medjutim, on je izbegavao da izvede načisto pitanje koje sam pokrenuo, pa nastavi:

— U Klubu ima „centrumaša", „pašićevaca", pristalica Uzunovića, ima disidenata... Ko će da ih ujedini?

— Da, ali i pored izvesnih razmimoilaženja, u Klubu postoji jednodušnost o načinu kako da se reši sadašnja kriza.

„Očekivao sam — nastavio je Trifković — da će me Kralj pitati o toj ličnosti, ili da će bar reći da namerava da se konzultuje sa nekim vidjenijim našim prvakom. Ali, umesto toga, sasvim neočekivano, Kralj me upita:

— A šta mislite o Velji Vukićeviću?

— Ništa... On je disident, nije u našem Klubu.

— Pa baš kao takav, on bi, kao neutralna ličnost, mogao da okupi sve radikale oko sebe, zar ne?

— Ne znam... Možda... — promrmljah zbunjen i u nedoumici šta da odgovorim Kralju.

— Znači, Vi ste za Velju Vukićevića! — dobaci brzo Kralj, skoro likujući.

— Rekao sam Vašem Veličanstvu šta mislim o tom pitanju.

— Hvala Vam.

Marko Trifković je spadao u onaj malobrojni red političara, starog kova, čestitih i ispravnih, kakvih je naglo nestajalo u posleratnim prilikama. Poticao je iz jedne ugledne i stare porodice iz Hercegovine, odakle mu je otac prebegao u Srbiju, zemlju slobode i napretka. Još kao student opredelio se za Radikalnu stranku, tada u oštroj opoziciji prema kralju Milanu. Sprijateljio se s Pašićem i ostao mu veran za celo vreme dugogodišnje političke saradnje. Samo za vreme rata, 1917, bio se „odmetnuo" i sa grupom narodnih poslanika prešao s Krfa u Nicu, gde je živeo sa ženom, sinom i ćerkom. Bio je često puta ministar u svim Vladama Nikole Pašića, zauzimajući najvažnije resore, pravde ili unutrašnjih dela, a u dva maha, 1912 i 1920 bio je i pretsednik Vlade.

Koliko je bio pošten i daleko od političkih „ujdurmi", najbolje pokazuje slučaj, koji mu se desio 1908 godine, prilikom poslaničkih izbora. Marko je bio ministar unutrašnjih dela i nosilac liste u Beogradskom okrugu, koji ga je stalno birao. Medjutim, poznati radikalski demagog, Aleksa Žujović, postavi takodje svoju listu, protivno odluci Glavnog odbora. Njegova lista bude oglašena za „divlju" a radikali pozvani da glasaju za zvaničnog kandidata Marka Trifkovića.

Prepreden i prekaljen u političkim borbama, Aleksa Žujović se reši na jednu podvalu, bez obzira što nije imala mnogo izgleda da uspe. Prekonoć, po svima glasačkim mestima, njegovi ljudi izlepe, unapred pripremljene plakate, na kojima je stajalo, pod „potpisom" Glavnog odbora stranke, da Marko Trifković povlači svoju kandidaciju u korist Žujovića.

U to vreme nije bilo ni telefona, ni telegrafa po selima i dok je vest o ovoj smicalici stigla u Beograd i dok se pokušalo demantovati lažnu verziju, bilo je već dockan. Za narodnog poslanika bude izabran Aleksa Žujović, zemljoradnik iz Nemenikuća, a ne Marko Trifković, ministar unutrašnjih dela.

Nešto slično dogodilo mu se i aprila 1927. Uprkos jednodušnog stava radikalnog poslaničkog Kluba, pretsednik Vlade postane Velja Vukićević, disident i beznačajna politička ličnost, a ne Marko Trifković, prvak stranke.

Iznenadjenje je bilo veliko, a u prvom redu za samog Velju Vukićevića.

Kada mu je član njegovog minijaturnog Kluba u Skupštini, zemljoradnik Stamenko Stošić, saopštio da je od jednog novinara čuo kako

će on da obrazuje Vladu, Velja se izbeči na njega. Glas mu je bio uzbudjen a retka, dugačka brada kao u jarca, podrhtavala od ljutine:

— Slušaj ti, Stamenko, ja sam suviše star da sa mnom teraš šegu!

I onako besan napusti prostoriju. Sutradan je obrazovao Vladu, u koju je, pored ostalih neuglednih radikala, ušao i nesvršeni student prava, Dragiša Cvetković, kao ministar vera. Resor unutrašnjih dela zadržao je za sebe, kako bi što uspešnije sproveo svoj „program" i Kraljevu želju da „seče glave" članovima Glavnog odbora. On je s njima imao i svoj lični obračun, jer je bio isključen iz redova Radikalne stranke, zbog nediscipline.

Pojava Velje Vukićevića i njegova borba na rušenju Radikalne stranke, odnosno njenog voćstva, pretstavljalo je prvu „brešu" u našem javnom životu, koja je fatalno vodila ka ličnom režimu i marseljskoj tragediji.

U Vukićevićevu Vladu su ušli i demokrati, ali bez svog šefa Davidovića. Glavna ličnost od strane demokrata bio je dr Vojislav Marinković, koji je zauzeo portfelj ministra spoljnih poslova. On je takodje smatran za „Kraljevog čoveka". Tako su „Kraljevi ljudi", Vukićević od strane radikala i Marinković od strane demokrata, doprineli cepanju svojih stranaka i rušenju autoriteta partijskih šefova.

U novu Vladu ušli su još bosanski muslimani dr Spaha i slovenački klerikalci dr Korošeca. Od strane Hrvatske seljačke stranke niko, ostajući u opoziciji i približujući se grupi Svetozara Pribićevića, po onom principu da se krajnosti dodiraju. Radić i Pribićević ponovo su izvršili „*volte-face*" i od neprijatelja postali prijatelji.

Protiv Vlade Vukićevića opredelila se i jedna veća grupa narodnih poslanika Radikalne stranke. Njihov broj nije se mogao znati jer je Vukićević najpre odložio skupštinske sastanke za avgust a zatim raspisao izbore za 11 septembar, tako da se nije ni pretstavio u Narodnoj skupštini, niti tražio njeno poverenje. On sam, pak, dotle imao je jedan svoj mali radikalski disidentski klub od svega 7—8 narodnih poslanika, što znači najmanja i najbeznačajnija grupa u Parlamentu.

Uzunović, prestavši da bude pretsednik Vlade, prestao je da bude i atrakciona tačka za radikalske narodne poslanike. Ovi su se tada podelili, uglavnom, u dve grupe: Vukićevićeve radikale, koji su išli sa Vladom i radikale koji su priznavali za svoga šefa Acu Stanojevića. Ovaj je, nažalost, retko dolazio u Beograd, a i kad bi navratio dovodio bi nas do očajanja, primajući svakog bez razlike, kogod bi došao da ga poseti u sobi broj 1, u hotelu „Pariz", gde bi redovno otsedao. Taj je hotel pripadao kao sopstvenost Radikalnoj stranci. Ustvari ta soba bila je stalno rezervisana za njega. No što je za nas

bilo još gore, to je, da je on odlazio i kod pojedinih ministara u Vladi, najviše radi toga da mu pomognu u rešavanju finansijskih problema „Zemaljske banke", čiji je bio pretsednik i koja je smatrana kao neka vrsta naše partijske banke. Mi smo sve te njegove posete ignorisali i demantovali da ne bismo slabili borbeni moral radikala pristalica Glavnog odbora stranke.

Tada je upravo postala ta podela na „radikale oko Glavnog odbora" i na „Vladine radikale". Ja sam se od početka opredelio za Glavni odbor, čiji sam bio član i čiji je pretsednik bio Stanojević. Prema tome bio sam u opoziciji prema Vladi Vukićevića.

Novi pretsednik Vlade, medjutim, nije ni pokušao da stvori svoj Glavni odbor, niti da preuzme voćstvo stranke. Znao je da u tome neće uspeti, a verovatno da je pomišljao i na to da šefovi stranaka rdjavo prolaze na „Najvišem Mestu" i tako se nadao da će njegova Vlada duže trajati, ako on bude bez titule partijskog šefa.

Naš partijski Glavni odbor nije zauzeo jasan i odredjen stav ni prema Vladi ni prema izborima. Običaj je bio da se izda proglas na narod i da se pozovu radikali i njihovi prijatelji da glasaju za kandidate Radikalne stranke. Očevidno je bilo da bi takav proglas imao biti uperen protiv Vlade, stvorene bez savetovanja i odobrenja Glavnog odbora. Naš opozicioni stav imao se odmah izraziti, brzo i odlučno.

Stanojević, medjutim, imao je fiks-ideju da posle smrti Pašića treba po svaku cenu sačuvati jedinstvo stranke. On je od Pašića nasledio jedinstvenu stranku pa je želeo da je tako neokrnjenu i jedistvenu ostavi radikalima u nasledstvo i posle svoje smrti. On nije shvatio da je smrću Pašićevom bilo svršeno sa jedinstvom i da je stranka već bila pocepana. Nije uvideo da se većina radikalnih masa može sačuvati svrstana oko Glavnog odbora jedino putem energičnog i borbenog istupanja i principijelnog stava, u duhu Pašićeve ideologije.

Bojeći se, dakle, da bi njegov proglas protiv Vlade otvoreno manifestovao tu pocepanost i time kod šire javnosti stvorio utisak da je on taj koji cepa stranku, Stanojević je usvojio kunktatorsku politiku, koja je izazvala veliko neraspoloženje kod naših mladjih, borbenijih radikala.

Vukićević je znao za tu Stanojevićevu slabu tačku i sa svoje strane nije ništa preduzimao protiv njega, šireći medju radikalima glas da su njih dvojica „u svemu" sporazumni, usvajajući izuzetno u nekim krajevima i Stanojevićeve prijatelje kao Vladine kandidate. Vukićeviću je bilo stalo da se u narodu stvori utisak da je on punopravni pretstavnik Radikalne stranke i da su svi njegovi poslanički kandidati pravi radikali. On je računao da će takvom taktikom i uz pomoć policije dobiti većinu, pa je obračun sa Glavnim odborom Radikalne stranke ostavio za posle izbora. Kao pobednik na izborima i

kao radikal, on je bio uveren da će mu voćstvo stranke pasti u krilo kao zrela kruška.

Tako je Stanojevićeva neodlučnost nanela velike štete svima nama kandidatima Glavnog odbora, jer smo već bili ušli u narod, u izbornu borbu, a naš Glavni odbor se još nije bio odlučio: ko je pravi kandidat stranke, a ko nije, i koje su naše izborne parole. Svaki je bio prepušten samom sebi da se opredeljuje kako zna i radi kako smatra za najbolje. Imali smo utisak kao kad kapetan ladje koja tone, izda poslednje naredjenje: „Neka se spasava ko može!“

Stanojević je mirno otišao u Knjaževac, a oni medju nama koji smo imali hrabrosti da se pod tako nepovoljnim okolnostima kandidujemo, pošli smo u svoje izborne okruge, u narod, da tražimo njegovo poverenje.

GLAVA 34

PITANJE ČASTI

Kako sam dotle ustvari imao dva izborna okruga, Južni Banat i Crnu Goru, trebalo je da se opredelim za jedan od njih. Usled velike geografske razdaljine nije bilo moguće boriti se na dva fronta i to protiv Vlade, koja je bila rešena da ne štedi svoje političke protivnike.

Odlučio sam se za Crnu Goru, koju sam u leto 1926 godine — posle pada Pašićeve Vlade — bio proputovao unakrst, sa dvojicom narodnih poslanika, mojih ličnih prijatelja i odličnih govornika: prota Dušan Subotić, narodni poslanik iz Bosne i dr Negosim Živković, narodni poslanik iz Banata. Taj put je upravo bio sejanje semena za buduće izbore, jer ništa nije gore za jednog narodnog poslanika nego da se pojavljuje medju biračima samo u momentu kada traži njihovo poverenje.

Zato je mene ukaz o raspuštanju Narodne skupštine i raspisivanje novih izbora zatekao već spremnog.

Izbornu kampanju počeo sam od Nikšića, dolazeći iz Beograda, preko Mostara i Trebinja, u Crnu Goru.

U tom izbornom srezu imao sam dosta odanih i vrlo borbenih prijatelja. Dvojica su se posebno isticali svojom energičnom akcijom i ličnom hrabrošću: Nikola Dragović, pretsednik Okružnog suda i Pavle Gezović, pretsednik opštine Lukovo.

Za samu varoš i okolinu učinio sam dosta. Za dovršenje izgradnje Zanatlijskog doma, naprimer, dao sam veći kredit i to Nikšićani nisu zaboravili. Na ulasku u varoš dočekala me je veća grupa prijatelja, a na čelu povorke išao je pretsednik Zanatlijskog doma Luka Bulatović sa velikom zanatlijskom zastavom, bogato ukrašenom i iskićenom. On sam bio je krupan i stasit čovek, u divnoj crnogorskoj narodnoj nošnji, sa grudima pokrivenim ordenjem. To je celom dočeku dalo vrlo lep i svečan izgled.

Ovaj moj prvi uspeh u izbornoj agitaciji odjeknuo je odmah kroz celu Crnu Goru i otvorio put za dalje slične uspehe.

Iz Nikšića sam prešao u Danilov Grad, takodje lepo dočekan od ličnih i partijskih prijatelja, medju kojima pretsednik opštine

Stanoje Begović, odan i borben, kao i brigadir Agica Lakić, u svečanom odelu, na kome su bila izmešana crnogorska i jugoslovenska odlikovanja. Za šarenim, svilenim pojasom blistala je drška od slonovače na modernom revolveru belgijske marke „*Fabrique Nationale*", sa urezanim zlatnim slovom „A". To je bio poklon kralja Aleksandra, kada je prolazio kroz Crnu Goru 1925 godine, a na osnovu mog predloga. Lice starog brigadira, sa belim brkovima preko preplavljenog lica sijalo se od zadovoljstva pri pozdravu sa mnom. On nije bio neki govornik da drži duge besede — kao profesionalni vojnik bio je navikao na kratke komande — ali se iz njegovih očiju i čvrstog stiska ruke osećala iskrenost i prijateljstvo.

Put me je dalje vodio za Podgoricu, gde se nalazilo sedište okružnog odbora Radikalne stranke i gde sam imao dva dobra prijatelja, koji su se po svojim ličnim kvalitetima dopunjavali i kao savetnici, bili od velike koristi: Nešo Šćepović, pretsednik opštine i Pero Vukotić, knjižar.

U Podgorici sam održao odlično posećenu konferenciju, na kojoj su prisustvovali najugledniji gradjani. Sedište Kasacionog suda za Crnu Goru bilo je u Podgorici, takodje i Finansijska direkcija, Veliki Muftija, kao šef svih muslimana iz Crne Gore. Glavni pretstavnici svih tih ustanova, pored mnogih slobodnih profesija, advokata, trgovaca i radnika, došli su na moju konferenciju. I kao što je doček u Nikšiću davao utisak brojne snage, tako je ova konferencija u Podgorici davala utisak da je na mojoj strani i kvalitet crnogorskog gradjanstva.

Posle Podgorice požurio sam se da učinim posetu vrhovnom pretstavniku srpske pravoslavne crkve, mitropolitu Gavrilu Dožiću, na Cetinju.

Kao što sam ranije napomenuo, sa njim sam lično bio vrlo dobro, ali kako je to bilo iz vremena kada sam bio ministar finansija, bojao sam se da Mitropolit, prvo, kao crkvena ličnost, a drugo, kao visoki državni funkcioner u isto vreme, ne bude malo hladniji prema meni, bivšem ministru a sada u otvorenom opozicionom stavu prema Vladi. Usto još protiv Vlade za koju se znalo da uživa veliko Kraljevo poverenje i Kraljevu želju da pobedi na izborima...

Medjutim, moja bojazan bila je neopravdana i susret sa Mitropolitom bio je izvanredno srdačan.

— Vaš ponovni izbor za narodnog poslanika je pitanje časti Crne Gore i Crnogoraca. Šta bi se sve reklo za nas Crnogorce, što smo Vas birali kada ste bili ministar finansija, a da Vas ne biramo sada, kada to niste, a zna se koliko ste dobra učinili za ovaj narod?

Karakternost Mitropolita Dožića me je osvojila i otada smo postali još bolji prijatelji.

I odista, on je to svoje uverenje preneo i na celokupno sveštenstvo i na sve svoje prijatelje. Parola o crnogorskoj časti odjeknula je širom cele Crne Gore i znatno doprinela mome konačnom uspehu.

Kada su se pojavile teškoće u pogledu ličnosti kandidata za izborni srez Bar, Mitropolit je išao tako daleko u svojoj predusretljivosti da je naredio svome sekretaru, sveštenіku Nikoli Hajdukoviću, rodom iz tog kraja, da mi se stavi na raspoloženje kao kandidat, ako bi bilo potrebno.

Pošto sam obezbedio podršku muslimanske veroispovesti na sastancima sa glavnim muftijom u Podgorici, a pravoslavnog sveštenstva u razgovoru sa Mitropolitom Dožićem, ostalo je još da utvrdim „pakt" sa vrhovnim pretstavnikom katoličke crkve, dr Nikolom Dobrečićem, arhibiskupom i „Primasom Srpskim" kako je glasila zvanična titula, koju su Srbi katolici u Crnoj Gori dobili od Pape u Rimu.

Kada sam ga prvi put posetio, kao ministar finansija 1925, obećao sam arhibiskupu Dobrečiću podizanje nove zgrade za njegovu biskupiju i privatan stan. Obećanje je bilo ispunjeno i biskup me dočeka na vratima, srdačno me poljubivši u oba obraza. Bio je srećan da me provede kroz novu zgradu, koja je putnicima još iz daleka padala u oči medju drugim skromnim kućicama i kolibama. Pogledom je dominirala na barsko pristanište. Sa naročitim zadovoljstvom mi pokaza trpezariju, koja je u staroj zgradi bila podržavana sa četiri stuba da se ne bi srušila na glave posetilaca. Ja sam onda izrazio želju da se uspomena na ta četiri stuba, slaba i trošna, ovekoveči time što će u novoj trpezariji, na zidu biti simbolično naslikana ta četiri stuba.

— Evo su, vidite, ona „četiri stuba"... Postupio sam po Vašoj želji... — izgovori on presrećan i steže mi značajno ruku. A čuvate li Vi onu prekrasnu vaznu što Vam dadoh na poklon?

— Kako da ne! — odgovorih. Nalazi se u mome salonu, na najuglednijem mestu. Draga uspomena na prijatelja i sveta stvar po svome poreklu...

— Da, da! To mi je dao Sveti Otac Papa za uspomenu i sa blagoslovom, kada sam rukopoložen za arhibiskupa i „Primasa Srpskog". Čuvajte je dobro! Nemam boljeg prijatelja od Vas, da mu je poverim.

Dok sam razgovarao sa dr Dobrečićem, skupila se veća grupa ljudi da me pozdravi. Razume se katolici. Izmenih sa njima nekoliko reči, a na rastanku biskup se obrati tome narodu donekle očinskim, a donekle zapovedničkim tonom:

— Gospodin Stojadinović će biti naš kandidat za poslaničke izbore. Treba svi da glasate za njega!

I tako je agitacija u moju korist zahvatila sve tri veroispovesti.

Hodže i muftije agitovali su šapatom od uveta na uvo. Srpski Mitropolit postavio je pitanje crnogorske časti. Katolički biskup samo što nije izrekao prokletstvo za one koji ne bi glasali za mene.

U to vreme nalazio se u Podgorici na vežbi, kao rezervni kapetan i komandir jedne poljske baterije, moj dobar drug iz Djačke baterije u Kragujevcu (1911/12), Stevan Jakovljević. On je postao profesor, naučnik i pisac. Umeo je vanredno lepo da priča o najraznovrsnijim temama. Svoj talenat pokazao je štampanjem nekoliko dela, od kojih je najpopularnije bilo „Srpska Trilogija".

Od dva meseca izborne agitacije veliki deo proveo sam u Podgorici, kao raskrsnici puteva i glavnom mestu mog partijskog štaba. Dani su bili očajno topli, spavati se nije moglo do posle pola noći. I skoro svako veče mi bismo u većem broju zajedno večeravali u bašti hotela „Imperijal". Pored hladnih špricera, Jakovljević nas je razvedravao svojim divnim pričama, izlaganim sjajnim govorničkim talentom. Bile su uvek vrlo uzbudljive. Čas bi opisivao misteriozni noćni život jednog siromašnog studenta koji je stanovao u grobnici bogate familije na Novom groblju u Beogradu, držeći u ruci, kraj slabe voštanice, mrtvačku lobanju, radi svojih medicinskih studija. Čas bi opisivao scene iz svetskog rata, u kome se on istakao, gde je grozna sudbina činila da često ginu baš oni, koji ne bi trebalo da gube život...

Na kraju tih priča ili u sredini, kao neku vrstu odmora, on bi sa patosom uzviknuo:

— Ej, bre, vi Crnogorci, baš imate sreću, da se dr Stojadinović primio za vašeg poslaničkog kandidata! Odista boljeg niste mogli naći. Da nemam ove epolete na ramenima i ja bih za njega glasao! Mi oficiri svi smo za njega!

Te njegove izjave čule su se ne samo za našim stolom, nego su dopirale i do susednih, u otvorenoj hotelskoj bašti. Ljudi su upirali oči na naš sto, iznenadjeni da tako govori jedan oficir u uniformi.

Niko, razume se, od prisutnih nije znao za moje ranije drugarstvo sa Stevom, ni za to da on uopšte nije oficir aktivne vojske, nego rezervni, to jest gradjanin kao svaki drugi civil, privremeno pozvat na vojnu vežbu. Stoga su njegove reči odjekivale kao smišljena agitacija sa nekog „višeg mesta" i kao da je njegova poljska baterija sa njim na čelu bila naročito poslata u Crnu Goru da pomogne mom izbornom uspehu... Svakako dobijao se utisak kao da je vojska sa mnom. A to je na neke od birača imalo uticaja.

Agitacija u narodu sprovodila se uspešno, jer odista nije bilo kraja, a da se moj rad, kao ministra finansija i narodnog poslanika za Crnu Goru, nije osetio na terenu u izgradnji puteva, zidanju škola, opravki crkava i manastira, podizanju bolnica, vodovoda itd. No glavna teškoća dolazila je od strane policije, koja je radila po instrukcijama

Velje Vukićevića. Njegove lične instrukcije velikom županu Raškoviću na Cetinju glasile su:

„Iz Crne Gore, pre crni Ciganin nego Milan Stojadinović!"

Sa pretsednikom Vlade Vukićevićem nisam imao nikakvih ličnih sukoba. Znamo se još iz Skadra, od 1915 godine. Za mene je bilo jasno da je ta poruka imala svoj izvor u samome Dvoru. Moju odanost Pašiću Kralj nikako nije mogao da svari i trebalo je da osetim kraljevski gnev...

Sreski načelnici imali su za sobom oružanu silu žandarmerije. Nije mi ostalo ništa drugo nego da i ja organizujem svoje „telohranitelje" i da, ako dodje do sudara, silu silom odbijem.

U tome pravcu prvu mi je saradnju ukazao moj stari prijatelj, a tada već penzionisani veliki župan, Milovan Džaković.

— Vi morate, pre svega, da obratite veću pažnju na svoju ličnu sigurnost — poče on jednog dana glasom iskusnog policajca, u svojoj skromnoj vili na Cetinju, srčući crnu kafu, koju nam beše poslužila njegova sestra. Vi znate kakvi su ovi naši brdski krajevi, pogodni za iznenadjenja i prepade, a ljudi ima raznih... Ili će namerno izazvati neku gužvu na Vašem zboru i u onom metežu svašta može da bude... Na organe državnih vlasti da Vas zaštite, ne možete računati... Imam obaveštenja. Rade Vam o glavi...

— Ja sam svoju glavu odavno stavio u torbu... Još kad sam prvi put pošao od Kotora ka Cetinju, kada ste mi onoliko bajoneta stavili kraj puta, radi osiguranja prolaza...

— Nemojte praviti šalu! Onih odmetnika više nema. S te strane ne preti Vam nikakva opasnost. Mi smo, blagodareći Vama, to pitanje uspeli da rešimo na lep način. Nego, ja ću Vam dati jedan savet. Moj lični žandarm, podnarednik Milovan, koji me je uvek pratio, čovek ozbiljan i iskusan za takve stvari, okretan i hrabar, penzionisan je. Uzmite njega, neka Vas prati. Daću mu svoj ruski „Nagan". To su najbolji revolveri na svetu. Ide na „doboš", a ne kao ovi sada, moderni, automatski, pa kad se zaglavi jedan metak Vi ste propali! U „Naganu" ako Vas prevari jedan metak, ostali neće.

Poslušao sam savet i tako sam imao jednog oružanog pratioca, koji je bio vrlo dobar, ali pokoji put i kod njega uzavri ona prava crnogorska krv, kada se zaboravlja sve ostalo. Tako jednom prilikom dodjemo u Gornje Kuče. Uspeh je bio veći nego što sam očekivao. Oduševljenje naroda bilo je toliko da su nas ispratili pesmom i pucanjem iz revolvera, po crnogorskom običaju. Moj pratilac takodje izvadi svoj „Nagan" i svih pet metaka ispali u vis. Kad malo odmakosmo kolima, primetih:

— A ti, Milovane, isprazni svoj revolver, a ne vidim da ga sada ponovo napuni.

— A, Buga mi, nemam sa čim... Gospodin Džaković mi je dao samo pet metaka...

— Pa onda nisi smeo pucati — primetih.

— E, Gospodine, ne valja se to! Na pozdrav se mora odgovoriti pozdravom, pa sad šta bude, neka bude! No nadam se da nam, s Božjom pomoću, neće trebati...

Vesti da policija sprema da me preko nekog plaćenog agenta ubije, počeše mi stizati sa raznih strana i moji bliži prijatelji počeše da nose sobom oružje.

Jednom prilikom trebalo je da iz Nikšića idem za Šavnik, gde je put uzak i krivudav a jednim delom ide kroz gustu šumu. Uveče, pred polazak, dobijem izveštaj da je zakupljen auto i da me četiri naoružana čoveka imaju da presretnu baš u toj šumi, pred Šavnikom. Neki iz okoline, strašljiviji, predložiše da se put odloži. Ja samo pogledah onog izveštača i upitah:

— Koliko rekoste da su spremili automobila?

— Jedan.

— E, onda Vi meni organizujte put sa još dva, pored moga.

Kada smo sutradan stigli u tu šumu, odjednom u daljini, pred nama, čusmo jedan pucanj, a malo posle još jedan. Po zvuku jasno se moglo raspoznati da neko puca iz vojničke puške. Pred nama je išao jedan auto, iza mene drugi. U svakom po jedan prijatelj s kratkim konjičkim karabinom. Zastadosmo da se posavetujemo. Rešismo da onaj treći auto, koji se nalazi pozadi, podje kao prvi napred, a mi polako za njim. Oni bi imali da pucnjem iz automobila dadu znak ako ima opasnosti. Ako ne pucaju znači da je put slobodan i da nastavimo. Tako je i bilo. Pucanje ispred nas bilo je prestalo i kad se približismo, videsmo oba naša automobila opkoljena oružanim ljudima, sa dugim puškama. U prvom momentu pomislih da smo pali u zamku i automobili zarobljeni. Medjutim, brzo videsmo kako ti ljudi jedan drugom dodaju flašu s rakijom i meni nazdravljuju iz daleka.

Bili su moji partijski prijatelji, koje je pomenuti pretsednik opštine Lukovo, Pavle Gezović, vrlo borben i meni veoma odan, naoružao puškama i poslao u susret. Puške je imao u opštini, za slučaj mobilizacije, ako bi izbio rat. Pomoću tih ljudi on je bio obezbedio ceo moj put, ne obaveštavajući me unapred o tome. Njegovi ljudi, pak, imali su nalog da pri pojavi mog automobila ispale jedan metak u vis i tako obaveste susednu stražu da nailazimo. Pošto su mislili da se ja nalazim u prvim kolima oni su počeli pucati čim se taj auto pojavio.

Taj isti Gezović izveo je tih dana jedan još smeliji podvig. U njegovoj opštini, Lukovo, bili smo zakazali veliki zbor na otvorenom polju. Policijske vlasti su, medjutim, taj zbor bile zabranile, znajući za moju popularnost baš u toj opštini. Kada sam ja došao, narod se

već skupio u velikom broju i na moje pitanje: šta da radimo s obzirom na zabranu, Gezović mi odgovori:

— Ne brinite Vi ništa! Mi ćemo zbor održati bez obzira na zabranu, koja nije ništa drugo nego samovolja policije.

Tako je zbor počeo, ali ubrzo stiže jedan auto sa sreskim načelnikom i četiri naoružana žandarma, sa bajonetima na puškama.

Dok sam ja stajao na jednom uzdignutom mestu, koje je zamenjivalo govorničku tribinu, pred policajce izadje Gezović. Otpoče žučno objašnjavanje izmedju njega i sreskog načelnika. Nastade gužva u koju se umeša veliki deo sakupljenih ljudi, tako da nisam mogao tačno pratiti šta se dešava. Odjednom sve se stiša i Gezović se vrati sa rečima:

— Sad možemo da nastavimo zbor...

— A policija?

— Njih smo sve razoružali i zatvorili pod mojom oružanom stražom u obližnjoj štali...

Drugi opasan kraj, u pogledu sigurnosti, mogao je biti onaj brdoviti predeo od Lijeve Rijeke preko Andrijevice do Plava i Gusinja. Put tesan i krivuljav, kroz šumu, čas uzbrdo, čas nizbrdo.

Za srez andrijevački poslanički kandidat na mojoj listi bio je Puniša Račić. Rodom iz tog kraja, mlad, pun snage, bujan i borben do krajnosti, četnik i industrijalac u isto vreme. Zbog svojih nacionalnih kvaliteta bio je dobro primljen kod Srba, a od Arnauta u Plavu i Gusinju bio je upravo obožavan, jer su ga smatrali za svog velikog prijatelja, što je on nesumnjivo i bio.

Arnauti iz tog kraja, izdvojeni od Albanije posle ratova 1877-78 i pripojeni Crnog Gori, živeli su u izvesnom strahu pod novom srpskom upravom. Puniša Račić bio je u stanju da ih zaštiti, jer je imao hrabrosti i smelosti da javno izgrdi ne samo žandarmerijskog narednika nego i sreskog načelnika. To je Arnautima imponiralo. Kako sam i ja ugłavnom zastupao politiku da se nacionalne manjine imaju da zaštite, da se ne pokušava praviti od Arnauta Srbi, niti da se muslimani prevode u pravoslavlje, to smo i ja i Puniša imali velikog uspeha kod tih graničnih, arnautskih plemena.

Medjutim, u tom zabačenom kraju, trebalo je biti na oprezi i Puniša je stalno nosio sobom veliki revolver, nemačke marke „Mauser" koji se primećivao ispod naduvenog dela desne strane njegovog kaputa, krojenog u engleskom vojničkom stilu, sa širokim džepovima. Čakšire, takodje oficirske, sa dugačkim kožnim kamašnama. Noću je stavljao revolver pored svog kreveta, na malom stočiću, blizu glave, ali je tvrdo spavao snom pravednika, uveren valjda da „Mauser" bdi nad njegovom sigurnošću.

Putovanje s njim, za vreme izborne kampanje, bilo je izvedeno

po svima propisima ratne veštine. Sve mere obezbedjenja lično je preduzimao.

Jednog dana trebalo je da večeramo na Lijevoj Rijeci, kroz koju nikad nisam prolazio a da ne svratim u kafanu kraj puta, kod mog dobrog prijatelja Filipa Lekića. On je uvek umeo da mi na brzu ruku spremi jedno pile i tvrdo obarena jaja. Njegova žena i ćerka održavale su kafanu veoma čisto i u redu, dok je Filip više vodio politiku i bio moj glavni agitator u tome mestu. Kafedžija kraj glavnog druma Andrijevica—Podgorica, gde je saobraćaj veliki, Filip se nalazio na važnom „strategijskom" mestu radi agitacije ne samo medju susedima nego i medju prolaznicima. Svakome bi on tutnuo u uši:

—Odoše svi Crnogorci za doktora Stojadinovića! To mi svi kažu što ovuda prolaze...

I takva agitacija, razume se, imala je dobar uspeh, jer tih što „ovuda prolaze" bilo je na desetine svakog dana.

To popodne, medjutim, prijatelji iz Andrijevice nisu hteli da me puste, a da s njima ne večeram. Spremili su finu ribu iz Plavskog Je zera. Kako bi bilo moguće odbiti takav poziv u doba izborne kampanje, kada sa svakim biračem valja popiti čašicu rakije i lično se kucati! Usto jesti ukusne ribe iz jezera! Dakle, ostadosmo na večeri i tek oko devet časova kretosmo za Lijevu Rijeku. Imali smo dva automobila. U prvom sam sedeo ja i Puniša Račić pored mene. Napred, pored šofera, jedan naoružan pratilac. U drugim kolima, nalazila su se tri druga prijatelja, do zuba naoružani, kao da idu u neku ratnu ekspediciju.

Kad izadjosmo jedan kilometar van varoši Puniša naredi mom šoferu da zaustavi auto. Onaj drugi nam se približi. Iz njega istrča jedan pratilac sa karabinom u ruci, uznemiren zbog iznenadnog zaustavljanja.

— Sad vi predjite napred — reče Puniša onome — a naš će auto ići za vama na 200 metara otstojanja. Okrećite se da vidite da li vas sledimo. Ako primetite ma šta sumnjivo, iskočite iz kola i legnite u jendek kraj puta. Ja ću odmah doći da vidim šta se zbiva.

Kad se onaj čovek udalji Puniša se obrati mom šoferu:

— Ti sad propusti njih napred i drži odstojanje od 200 metara. Ako oni stanu i ti odmah stani. Nikako ne prilazi blizu! Jesi li razumeo?

— Jesam — odgovori šofer prigušenim glasom, verovatno osećajući se nelagodno pred eventualnim perspektivama...

Onda se Puniša obrati meni:

— Vidiš, Milane, tako mora da se radi. Ako su nam spremili zamku, oni znaju da je prvi auto onaj u kome se ti nalaziš, pošto smo tako izašli iz varoši i tako telefonirali unapred. Zato sam ja

sad promenio raspored. Ako prvi auto stane, mi stajemo jednovremeno. Ti odmah iskoči iz kola i lezi u jendek kraj puta. Sakri glavu dole. Pored tebe ostaće ovaj prijatelj. O meni ne vodi računa. Ja zna šta imam da radim.

Srećom, ništa se neobično nije desilo. Stigli smo na Lijevu Rijeku posle pola noći. Filip i cela porodica, zabrinuti zbog našeg zadocnjenja, ali presretni da se ništa nije desilo. Pečeno pile i kuvana jaja bili su pojedeni, bez obzira na riblju večeru u Andrijevici. Nisam smeo uvrediti Filipa jer bi pomislio da njegova večera nije sasvim po mom ukusu.

Tako se obavljala agitacija ne samo pomoću sopstvenih agitatora, nego i pomoću sopstvene oružane pratnje. Ukoliko je moj izborni uspeh bio svakim danom sve sigurniji moji ljudi su postajali sve smeliji i počeli zauzimati odlučan stav. Vladini policijski organi postali su potpuno nemoćni pred tim narodnim otporom.

Na raznim mestima policijske vlasti zabranjivale su moje zborove. Takav je slučaj, naprimer, bio kod Manastira Morače, u blizini Kolašina. U tome kraju takodje sam imao mnogobrojne prijatelje. Otuda je i pleme Mitropolita Dožića, koje je, razume se, punom parom radilo za moju kandidaturu. Mitropolitov rodjak, profesor Mirko Medenica pratio me je na tome putu. Moj poslanički kandidat za kolašinski srez, Nikola Jovanović, mnogo je polagao na to da obidjem i taj manastir. Put prolazi kroz divan predeo, pun veličanstvenih prirodnih lepota, gde ispod velikih planina, koje se dižu „nebu pod oblake", izvire reka Morača. Jovanović je želeo da lično prodjem kroz taj skoro neprohodni kraj, putem koji je ličio na kozju stazu kojom su i oni mali crnogorski konjići teškom mukom prolazili. Ideja Jovanovića bila je da podjem istim putem kojim je nekada bila prošla kneginja Milena, žena kralja Nikole, kada je za nju na brzu ruku napravljen put da je čak mogla — ne bez teškoća — da ide do manastira, vozeći se u fijakeru. No neodržavanje tog puta u docnije vreme potpuno ga je bilo uništilo.

— Vaš prolazak istim putem — govorio mi je Jovanović — pokazaće narodu da Vi ne žalite truda da upoznate sve krajeve, gde narod živi i da zatim na zboru obećate biračima izgradnju modernog puta, koji će tuda prolaziti i spajati Kolašin sa Podgoricom, najkraćim i najprirodnijim pravcem, dolinom reke Morače. Vaša izjava ispred samog manastira daće joj karakter neke vrste svečane zakletve, da ćete ispuniti obećanje. Razume se postoji jedan rizik... Put je vijugav, mogući su prepadi... Imaćete konja, ali bih Vam savetovao da ga što manje upotrebljavate. Idući medju nama, pešice, teže će Vas neprijatelj moći da pronadje u grupi, jer mora pucati sa otstojanja...

Kad smo stigli pred manastir, zvona su zvonila. Starešina me

je pozdravio sa nekoliko reči i ušli smo najpre u manastir da se Bogu pomolimo. Pri izlasku, policija nam saopšti da je zbor zabranjen.

— Ako ne možete držati zbor na otvorenom prostoru, ja Vam dozvoljavam pred manastirom — izjavi mi starešina. Taj je prostor ogradjen i svojina je manastira. Tu Vam ne mogu zabraniti da se sastanete s prijateljima.

Ali tek što smo došli na taj teren i narod se okupio oko mene, dodje lično policijski komesar sa četiri žandarma, sa bajonetima na puškama, da mi saopšti da je i tu zabranjen zbor. Tada skoči Mirko Medenica kao tigar i najtežim rečima napade policijskog komesara i htede ga uhvatiti za gušu. Dva žandarma uperiše bajonete na prsa mog prijatelja. Izgledalo je da će pasti krv. Brzo se stavih izmedju komesara i Medenice. Levom rukom uhvatih ovog za prsa a desnom šakom mu zatvorih usta da ne sipa uvrede na adresu komesara. Onda se obratih narodu pozivajući ga da se mirno razidje, dodavši:

— Žalim što mi je zabranjeno da održim javni zbor, ali mislim da će vam moje prisustvo, na ovom istorijskom mestu, biti rečitije nego ma kakav moj govor!

I zaista tako je i bilo. Zabranjen zbor u ovom slobodoljubivom kraju vredeo je više nego održan. Broj glasova u tome mestu 11 septembra 1927, bio je tri puta veći nego 1925, kada sam bio kandidat kao ministar finansija.

Koliko su mnogi i od samih policijskih organa bili na mojoj strani, pokazuje jedan primer baš iz manastira Morače. Kada je pala noć došao je sam starešina žandarmerijske stanice, jedan narednik, da mi saopšti da, pošto u Manastiru nema nijedne pristojne sobe za prenoćište, on mi ustupa svoju sobu.

— Mislio sam da će gospodin komesar ostati ovde da prenoći. Medjutim, on se vratio u Kolašin i tako Vam moja soba stoji na raspoloženju.

Po savetu manastirskog starešine usvojih ovaj predlog i tako sam tu noć proveo u žandarmeriskoj stanici. Narednik je bio čestit Srbin iz Like. Ispod kreveta bilo je nekoliko sanduka sa municijom za puške. Ležao sam dakle na eksplozivu. Pomislih, da zna ovo Velja Vukićević, bila bi zgodna prilika da odletim u vazduh. Trebalo je samo jedno palidrvce...

Sem toga, čak i politički protivnici su me sa simpatijom primali i moje govore slušali. Često bi mi po koji Crnogorac rekao:

— E, velju, da mi nije moj plemenik poslanički kandidat u ovom srezu, ja bih glasao za tebe... Dobar si čovjek...

Policijski progoni, zabrane zborova, pretnje ubistvom, naišle su na oštru osudu kod drugih, opozicionih stranaka, naročito kod Zemljoradničke. U Nikšiću su mi prvaci te stranke, profesor Stojan Cerović,

Mijušković i Marko Vujačić, poslali poruku da su obavestili sreskog načelnika da će sa svojim pristalicama fizički sprečiti moje proterivanje iz te varoši, ako bi se ta mera, kako se govorilo, htela protiv mene da primeni.

— Ni dlaka s glave ne sme Vam ovde faliti — uveravao me je jedan izaslanik Zemljoradničke stranke.

Odista, kod Crnogoraca, u vreme izborne agitacije, bilo je mnogo kavaljerstva. Išlo se na zborove političkih protivnika. Pala bi pokoja upadica, ali se skrupulozno poštovalo pravo svakog političara da svoj program na miru iznese.

Otuda poteškoće na koje sam nailazio u svojoj izbornoj agitaciji nisu poticale od strane drugih političkih stranaka, nego od policijskih organa.

U svojim govorima nikad nisam prelazio u lične napade. I kad bi na mojim zborovima uzimao reč neki od političkih protivnika, uvek je govorio dostojanstveno. Na zborove oko Nikšića često je išao sa mnom jedan student prava, Marko Gardašević, jedan od onih „večitih studenata", koji zbog svog siromaštva ne mogu da završe univerzitet. Imao je preko 40 godina, glava mu je bila ogromna, kao kakvo bure a preko ruke nosio je debeo štap. Bio je dobar popularni govornik i prilično agresivan u kritici drugih partija. No ipak, kad bi nekom od protivnika odgovarao, svoj bi govor počinjao rečima:

— Neka mi Gospodin predgovornik dozvoli da primetim...

I tako dalje. Uvek se protivnik oslovljavao sa rečju „gospodin". pa makar bio siromašniji seljak.

Dužnost velikog župana na Cetinju vršio je tada Rašković, poreklom iz jedne od najuglednijih srpskih porodica iz Boke Kotorske. Bio je veoma sposoban visoki državni funkcioner, cenjen od stanovnika kao retko čestit i ispravan čovek u svakom pogledu. Pri tom bio mi je vrlo naklonjen, uprkos instrukcija koje su mu slali iz Beograda. On je pohadjao porodicu Votrubec, koju sam slučajno upoznao u Herceg Novom, gde sam češće dolazio da se okupam i osvežim u moru. U malim crnogorskim mestima, u koja smo zalazili, kupatilo je bila nepoznata ustanova.

Gospodja Anka Votrubec, udata za jednog češkog inženjera, imala je troje dece u katoličkoj veri i želela da ih prevede u pravoslavlje, pošto je ona poticala iz srpske pravoslavne porodice. Ponudila mi je da budem kum za krštenje, čega sam se primio i krštenje je izvršeno u Manastiru Savina, u Boki Kotorskoj. Jedan mali incident desio se prilikom krštenja: najstariji sin, koji je već imao oko deset godina, nije nikako hteo da primi ime „Milan", koje sam mu bio namenio po želji njegove majke. Ona je time htela da ukaže pažnju meni. Velikih teškoća su imali majka i sveštenik da ga najzad nagovore da, nezado-

voljan i čuteći primi ime koje mu se, iz meni nepoznatih razloga, nije svidjalo.

Veliki župan Rašković bio je u srodstvu sa gospodjom Votrubec i ona je organizovala jedan tajni sastanak izmedju njega i mene, usred najžešće izborne borbe. Ja sam mu skrenuo pažnju na nezakonitosti koje policijski organi vrše prema meni.

Rašković mi je rekao da ima najstrožije naredjenje iz Ministarstva unutrašnjih dela da svim sredstvima spreči moj izbor. Ista su naredjenja data iz Beograda i svima sreskim načelnicima direktno.

— No ja lično — izjavi mi Rašković — protivan sam takvim metodama rada. Policija treba da održava red i obezbedi slobodu izbora. Prema tome, s moje strane, trudiću se da imate što manje neprijatnosti...

Bez obzira na sve te okolnosti, ja sam razvio neobičnu aktivnost, kao nijedan drugi poslanički kandidat u Crnoj Gori. U toj mojoj izbornoj agitaciji, mislim da sam obišao svaku varoš i selo Crne Gore. Veliko zadovoljstvo mi je pričinio izlet u okolinu Nikšića, gde se moralo ići peške na jednu planinu. Tu su u kući, pokraj ognjišta koje je punilo prostor gustim dimom, sedeli najstariji ljudi sela, njih šest-sedam, svi preko 70 godina, pušeći iz dugih čibuka, kraj vatre. Pričali su mi epizode iz starijih ratovanja. Kad sam polazio, ljubili su me u prsa, u znak naročitog poštovanja.

Izborni rezultati dali su mi veći broj glasova nego 1925. Ni akcija policije, ni kandidovanje jednog vrlo uglednog radikalskog političara, bivšeg ministra Ljube Jovanovića, protiv mene, nisu omeli moj izborni uspeh. Crnogorci su zaista tada spasli svoju i moju političku čast. Proveo sam medju njima dva meseca, posetio skoro sva i najmanja sela, upoznao sve vidjenije ljude, raznih političkih boja. Upoznao i zavoleo. To se posle ogledalo u mome političkom radu u korist Crne Gore i Crnogoraca. Sa razlogom me je jedan beogradski list, iako opoziciono nastrojen prema meni, jednom prilikom nazvao: „Najveći živi Crnogorac".

Po svršenim izborima, još jednom sam obišao sve glavne gradove da se zahvalim na ukazanom poverenju. Veoma dugačka povorka, sastavljena od najvećeg broja automobila što se moglo sakupiti u ono vreme u Crnoj Gori, pratila me je od Podgorice pa sve do granice izbornog okruga Crna Gora. Prolazak kroz Crnojevića Rijeku i Cetinje bio je vrlo impresivan. Samom sebi sam izgledao kao neki pobedonosni general iz stare rimske imperije, kada se u trijumfu vraća u otadžbinu. Jer odista moja izborna borba, sa oružanim ljudima, protiv oružane policije, izlazi van okvira normalne političke agitacije. Nije mi poznato da je ma koji drugi narodni poslanik na takav način bio izabran. Mislim, razume se, na moju zemlju, a da ne govorim o

drugim zemljama Zapadne Evrope... Mandat sam odista dobio „na nož".

Automobili se zaustaviše na mestu zvanom Krstać. Tu se, na visini od 1.300 metara, ispod Lovćena (1.730 m) pruža jedinstven pogled na Jadransko More. Opijen izbornim uspehom i ushićen pred veličanstvenim prizorom nenadmašne lepote naše Boke Kotorske, jedva da sam čuo kada mi moj dobri prijatelj Nešo Šćepović, pretsednik opštine u Podgorici, reče tihim glasom, na rastanku:

— Sve je dobro, samo bolje bi bilo da ste Vi sami izabrani... Bez Puniše Račića — dodade skoro zabrinutim glasom.

U prvom momentu nisam pridavao nikakav veći značaj tim rečima. Ali godinu dana docnije, setio sam se njih i konstatovao da je Šćepović imao pravo. On kao da je predosećao ono što će se u Beogradu desiti nekoliko meseci docnije.

UBISTVO STJEPANA RADIĆA

Neodlučnost Stanojevića da blagovremeno i oštro istupi protiv Vlade Vukićevića, kao i besprimerna gonjenja svih kandidata, koji se nisu svidjali Kralju ili pretsedniku Vlade, učinili su da je u novu Narodnu skupštinu ušlo svega 22 radikala, pristalice Glavnog odbora. Jedan od njih bio sam i ja. Mnogi od najuglednijih radikalskih prvaka ostali su bez mandata.

Izbori od 1927 označavaju važnu prekretnicu u mom životu.

Do tog vremena bio sam uglavnom samo ministar-stručnjak u Vladama Nikole Pašića. Niko nije sporio moje odlično poznavanje, teorijsko i praktično, ekonomskih nauka. Kao ministar finansija imao sam mnogobrojne i za svakog očevidne uspehe. Bio sam proglašen za „spasioca dinara" koji je bio postao jedna od najstabilnijih valuta u Evropi, dok je, naprimer, francuski franak još živeo u periodi svojih najtežih kriza. Raymond Poincaré, kao ministar finansija, u jednoj debati na sednici francuskog Parlamenta, 31 jula 1926, istakao je moju finansijsku politiku kao primer koji treba i Francuska da imitira. Francuska je, medjutim, bila imperija od sto milijona stanovnika i nekad glavni zajmodavac Srbije. Takav jedan laskavi komplimenat od strane tog velikog francuskog državnika, odjeknuo je širom sveta i moja reputacija kao odličnog finansijera prešla je granice moje zemlje. Na inostranim novčanim tržištima dinar se mogao slobodno menjati za koju bilo stranu valutu. Kurs državnih papira, podignut je više od tri do četiri puta za vreme mog ministrovanja i oni su postali pravi papiri sigurnosti, podesni za ulaganje novca štedljivih ljudi, ono što se u Francuskoj naziva papiri *„du père de famille"*. Trgovinski bilans od pasivnog postao je aktivan. Železnički materijal i nove železničke pruge su se podizale. Uopšte, nastao je bio polet i blagostanje kakvo narod odavno nije bio zapamtio.

Ali dok je takva bila moja reputacija na finansijskom polju, gde nisam imao takmaca, ne samo u sopstvenoj partiji, nego u zemlji uopšte, dotle, u pogledu čiste politike, kako spoljne tako i unutrašnje, sve do 1927 godine, nisam igrao neku vidniju ulogu. Tu sam imao

ispred sebe starije, ugledne prvake Radikalne stranke, kao što su bili Marko Trifković, Nikola Uzunović, Miša Trifunović, Momčilo Ninčić i drugi. Oni su bili iskusniji i stariji za čitavu jednu generaciju od mene.

Medjutim, izbori od 1927 pokosili su sve njih. Pokazalo se da oni u narodu nisu više uživali ono poverenje koje su nekad imali. Oni nisu bili u stanju da se probiju u oštroj opozicionoj borbi. Ja sam, pak, uspeo i time izbio u prve redove stranke, ne više samo kao finansijski stručnjak, već kao pravi narodni poslanik. Za svoj poslanički mandat nisam imao da budem zahvalan ni šefu Vlade, ni šefu partije, ni ministarskom položaju, nego samom sebi i narodnom poverenju. Godine 1927 Crnogorci su pokazali, jedan put više, čvrstinu svog karaktera i oni su tada — kako su sami govorili — spasli svoju čast. Istovremeno, medjutim, spasao sam i ja svoju političku čast i pokazao da sam dostigao svoju političku zrelost i nezavisnost, dorastao da svojom sudbinom sam rukovodim. Poverenje mojih birača bilo je vezano za moju ličnost i ja sam posle toga mogao da u Beogradu zauzimam, u pojedinim pitanjima, samostalan stav koji sam smatrao za najbolji. Nisam se obazirao da li se taj stav slagao ili ne sa mišljenjem šefa Vlade Vukićevića — koji se uvek zvao i smatrao sebe radikalom — ili Stanojevića, koji se smatrao naslednikom Nikole Pašića i šefom stranke. Moji birači iz Crne Gore odobravali su sve moje postupke. Imao sam od njih „*carte blanche*".

U saglasnosti sa statutima stranke, za vreme rada Narodne skupštine, partijsko voćstvo prelazi na narodne poslanike. U toj grupi moja ličnost zauzela je — s obzirom na ono što sam napred izneo — jedno od prvih mesta. Na poslednjem Kongresu stranke, održanom 1925 godine u Beogradu izabran sam za člana Užeg glavnog odbora, kao pretstavnik Crne Gore.

Mi smo se odmah rešili da pokrenemo svoj partijski organ, koga smo nazvali „*Oslobodjenje*", kao uspomenu na jedan radikalski list, koji je pod tim imenom nekada izlazio. Kakvo i od koga „oslobodjenje", nismo precizirali, ostavljajući svačijoj mašti da tu reč tumači na svoj način...

Glavna briga oko uredjivanja i izdavanja lista pala je na dr Ljubu Popovića, kao profesionalnog novinara, na Krstu Miletića i mene. Pošto je list izlazio jedanput nedeljno, to se imalo dovoljno vremena i za konzultovanje sa ostalim drugovima u pogledu pravca pisanja. Miletić i ja bili smo nekako najviše pasionirani da list izlazi kako treba, tehnički i sadržajno. Nas dvojica smo redovno nadgledali slaganje i prelom lista u štampariji. Slagalo se ručno i štampalo u nekoliko hiljada primeraka, na četiri strane velikog formata. Često smo pomagali tipografe u njihovom radu i vršili celu korekturu. Po-

vremeno smo bacali diskretne poglede na vrata motreći da se ne pojavi kakav policijski organ i saopšti zabranu lista, do čega je uostalom uskoro i došlo. Doduše ne direktno jer se Vlada ipak nije odlučila za jednu tako drastičnu meru protiv „slobodne štampe", nego indirektno. Vlasnik štamparije „Skerlić" u ulici Kraljice Natalije 12, bio je Milan Cvetković-Cile, moj dobar prijatelj, pristalica Glavnog odbora. On nam jednog dana saopšti da je dobio „mig odozgo" da nam otkaže gostoprimstvo u štampariji. Taj isti „mig" bio je dostavljen i drugim vlasnicima štamparija u Beogradu i gdegod smo se obraćali, odgovor je bio isti:

— Žalimo, pretrpani smo poslom...

Nijedan štampar nije imao hrabrosti da štampa naš list i izloži se gnevu svemoćne policije.

Osnovni stav naše grupe prema Kralju i Vladi izložio sam u jednom uvodnom članku, gde sam razvio teoriju — pozivajući se na englesku parlamentarnu praksu — da Kralj, u slučaju da ne postoji izrazit i nesumnjiv šef partije, može Vladu poveriti nekoj ličnosti koju on smatra za pogodnu iz te iste partije. Drugim rečima, ja sam želeo da naša grupa ne ulazi u borbu protiv Kralja zato što je imenovao Vukićevića za pretsednika Vlade, nego da vodimo borbu protiv Vlade u svima drugim pravcima, gde je to opravdano, ostavljajući Kralja postrani. Pri tome sam opet imao u vidu engleski ustavni princip da Kralj vlada a ne upravlja, iako sam bio načisto s tim da je naša stvarnost vrlo daleko od toga da se taj princip može primeniti i na našeg kralja Aleksandra.

Imenovanje Vukićevića bio je jedan korak ka Kraljevom ličnom režimu, kako se ubrzo posle toga otvoreno ispoljilo. Ipak te, 1927 godine, ja sam još imao nade da ga Vukićević može odvratiti od tog puta. U svakom slučaju, smatrao sam da mi, narodni poslanici, u duhu demokratskih tradicija naše stranke, ne smemo biti oni koji Kralja još više guraju u pravcu apsolutizma, uperujući napade lično na njega, umesto na Vladu, koja je po Ustavu jedino odgovorna.

Verovatno da je Vukićević ovaj moj stav sa zahvalnošću notirao. Usto su došli oštri i učestani sukobi sa temperamentnim Stjepanom Radićem, pozdravljani od strane njegovog novog saveznika, isto tako neobuzdanog i do histerije temperamentnog Svetozara Pribićevića. U tim svojim napadima, Radić je nasumce napadao sve redom u Beogradu, udarajući i levo i desno, bez ikakvog smisla i metoda. Tako je nešto bio zakačio i mene, na šta sam mu ja odgovorio tako oštro i duhovito da me je Vukićević medju svojim ljudima javno pohvalio:

— E, brate, jeste ovaj Stojadinović protiv nas ali je pametan! To mu se mora priznati.

Ovo me je još više okuražilo da preduzmem korake kako bi se

izbegao definitivni rascep u Radikalnoj stranci, što je takodje bila stalna želja i Stanojevića i većine radikalnih narodnih poslanika. U toj relativno ublaženoj atmosferi uzajamnih odnosa izmedju obeju grupa, Vukićević dade svoj pristanak da ja budem izabran za pretsednika najvažnijeg odbora, Finansijskog, u Narodnoj skupštini, protivno mišljenju njegovog ministra finansija dr Bogdana Markovića, koga sam ja opet javno kritikovao.

U leto 1928 imao se održati u Parizu sastanak Medjunarodne parlamentarne unije, kome su prisustvovali pretstavnici — narodni poslanici i senatori — iz svih zemalja u kojima je postojao parlamentarni sistem. Ja sam takodje bio član te Unije i prisustvovao njenom sastanku u Švajcarskoj, 1925 godine. Vlada je rešila da omogući odlazak narodnim poslanicima iz svih političkih grupa na taj Kongres. Odredjen je svakoj partiji srazmeran broj članova. Ja sam ušao kao jedan od radikala i pošto sam po rangu, kao bivši ministar i član najveće partije u Narodnoj skupštini, bio iznad ostalih, to je meni pripao položaj šefa celokupne jugoslovenske parlamentarne delegacije.

Hrvatska seljačka stranka izabrala je, pored ostalih, i samog Radića. Poznavajući njegove ispade i otsustvo svih parlamentarnih manira, ja sam odmah izjavio pretsedniku Vlade da ja ne želim i ne mogu da budem šef delegacije u kojoj će biti jedan od njenih članova Stjepan Radić. Prema tome, Vlada ima da se odluči: ili da bira drugog šefa delegacije, ili da traži da Radićeva stranka odredi nekog drugog člana.

Vlada se odlučila da se solidariše sa mojim stavom, a Radićevci u znak represalija, odluče da ne šalju nijednog delegata u Pariz.

Stvari su na Kongresu išle normalno, kao i obično u tim prilikama, gde se veći deo vremena utroši na svečane prijeme i prijatne zabave, nego li na stvarni rad. Veličanstvena je bila noćna priredba u Versaljskom parku, sa vatrometom, izvrsnim baletom i „*les grandes eaux*".

Šefove stranih delegacija primio je i Pretsednik Republike Gaston Doumergue, koji me je, u kratkom razgovoru sa mnom upitao za naše odnose sa Italijom. Rekoh da nisu najbolji. Na to on primeti:

— Vi imate neregulisane odnose sa Italijom, kao mi nekad sa Nemačkom. Držite se istog principa kao i mi onda: „*N'en parlons pas, mais pensons-y toujours...*"

Tom prilikom sam upoznao i jednoga od prvaka Liberalne stranke u Belgiji, Albert Devèze, koji je bio više puta ministar u svojoj zemlji, a takodje i advokat naše države u sporu sa francuskom Vladom zbog plaćanja srpskih predratnih dugova. Išlo se na medjunarodni sud u Hagu. Mi smo uvek stajali na stanovištu, koje sam zastupao pred

Doumer-om 1925. Najzad je bilo postignuto kompromisno rešenje, u jamnim popuštanjem.

Na dan 21 juna po podne imao sam da u ime svih medjunarodnih delegacija odgovorim na pozdrav pretsednika pariske opštine, prilikom svečanog prijema. Moj prijatelj Georges Coulon pomogao mi je da spremim vrlo lep govor. Uoči tog dana sedeli smo negde malo duže. U Pariz sam bio došao sa ženom, protivno opšte poznatom principu da se žene ne vode u Pariz, ni pivo nosi u Minhen. Ustali smo dockan i ja sam se spremao na brzu ruku, čitajući jutarnje novine. Padoše mi u oči krupna slova jedne vesti na prvoj strani: „Ubistvo u beogradskom Parlamentu".

Činilo mi se da još sanjam, protrljah oči i ponovo zagledah u naslov a zatim pročitah sadržinu. I kao da mi ni tada nije bilo jasno o čemu se radi, dodadoh novine ženi da ih pažljivo pročita. Sumnje nije bilo: Puniša Račić, narodni poslanik, pucao je u Narodnoj skupštini. Od pet ispaljenih metaka, pet pogodaka od kojih tri smrtonosna. Pogodjeni su najugledniji prvaci Hrvatske seljačke stranke. Stjepan Radić u mali trbuh. Njegov sinovac Pavle Radić ubijen, kao i narodni poslanici Granža i Basariček. Teško ranjen hrvatski narodni poslanik Ivan Pernar. To je bila prva novinska vest.

Meni se okrete soba oko glave. Pomislih: opet naša zemlja da bude poprište skandala i ubistva! I to da se objavi u pariskim listovima baš na dan kada treba ja da govorim u ime svih parlamentaraca celog sveta! Jadan je taj naš srpsko-hrvatsko-slovenački parlamentarizam, gde jedan narodni poslanik ubija druge, za vreme same skupštinske sednice!

Prvo što sam uradio bilo je da odmah stupim u telefonsku vezu sa svojim kolegama iz delegacije i tako rešismo da uputim, u ime sviju, najoštriju osudu zločina Puniše Račića i izrazim saučešće Hrvatskoj seljačkoj stranci, kao i porodicama poginulih poslanika. Onda otidoh u naše poslanstvo da se posavetujem sa našim ministrom dr Miroslavom Spalajkovićem u vezi svog govora. On mi reče ovo:

— Stvar je, razume se, za Vas vrlo neprijatna, ali smatram da Vi treba da izvršite misiju koja Vam je poverena od strane drugih delegacija. Ne verujem da će neko od ovdašnjih Hrvata pokušati da pravi kakav nered ili upadice. Opštinska sala je vrlo lepa i svečana, ali ne suviše velika pa se može lako kontrolisati ko dolazi. Uostalom, održavanje reda je stvar francuskih vlasti. Ostavite Vi tu stranu pitanja njima a Vi izvršite svoju dužnost, punu časti, koja Vam je dodeljena.

Ja sam se potpuno složio sa ovim gledištem. Sastanak je prošao u potpunom redu i prema utvrdjenom programu.

Tek kada sam se, nekoliko dana docnije, vratio u Beograd, doznao

sam sve detalje o tome kako je došlo do krvoprolića u Narodnoj skupštini.

Atmosfera u Narodnoj skupštini bila je već duže vremena jako zategnuta. Odnosi izmedju Vlade i opozicije, koju su predvodili dva do krajnosti impulzivna i bezobzirna šefa kao što su bili Radič i Pribićević, bili su ne može biti gori. Sve loše navike austrijskog i madjarskog Parlamenta bile su uvedene i u beogradsku Skupštinu. Mi Srbi, sa našom starom Narodnom skupštinom, nismo bili navikli na takve scene kao što su lupanje poklopcima od poslaničkih klupa dok se ne razbiju, vika i galama da bi se sprečio govor nekog poslanika, lične uvrede najgorc vrste i tome slično. Jednog dana opozicija je uvela u skupštinsku salu jednog čoveka sa ulice. Da bi dokazao kako je maltretiran u beogradskom zatvoru, čuvenoj „Glavnjači", govornik, narodni poslanik Samostalne demokratske stranke, Sava Kosanović, skinuo mu je odelo i pokazivao na modrice po telu. Ovo je izazvalo neobično uzbudjenje i pravo zaprepašćenje pred upotrebom takvih sredstava u parlamentarnoj borbi. U listovima su objavljeni opširni izveštaji, sa slikama i naslovima: „Go čovek u Narodnoj skupštini".

U takvoj atmosferi, 20 juna 1928, u podne, stupio je na govornicu Puniša Račić. On je tražio reč od pretsednika Skupštine radi ličnog objašnjenja, pošto ga je jedan govornik, Hrvat, bio pomenuo u jednoj za njega uvredljivoj formi. U tome momentu na skupštinskoj galeriji, odredjenoj za publiku, nalazio se veći broj njegovih birača iz Crne Gore. Račić, vrlo temperamentan govornik, odmah je izazvao razne upadice iz redova opozicije. No ni on im nije ostajao dužan. Da bi, medjutim, svojim rečima dao veći značaj i istakao svoje zasluge za stvaranje nove države, Račić je jednog momenta uzviknuo:

— Za ovu zemlju ja sam i svoju krv prolio!

Navod je bio tačan pošto je Račić odista, kao četnik i dobrovoljac. bio nekoliko puta ranjavan u toku rata. Na to je hrvatski narodni poslanik Ivan Pernar, koji se nalazio u klupi preko puta govorničke tribine, dobacio ironično:

— Pa dobro, onda kaži koliko si litara krvi prolio pa da ti platimo u zlatu...

Uvreda je nesumnjivo bila teška. Prolivena krv za otadžbinu ne meri se litrom niti plaća novcem. Puniša zastade, u lice mu podidje krv i sav izbezumljen povika nekoliko puta:

— Uzmi reč natrag! Uzmi reč natrag!

Mesto da povuče uvredu, Pernar se samo osmehnu i okrete glavu na drugu stranu.

Pretsednik Narodne skupštine, dr Ninko Perić, nije se pokazao na visini svog položaja. Stajao je nepokretan, ne opominjući čak ni na red poslanika Pernara. Očekivana satisfakcija nije, dakle, bila došla

ni sa koje strane, ni od Pernara, ni od pretsedavajućeg. Jedan prema drugom, u neposrednoj blizini, nalazili su se Pernar i Račić, dok su svi ostali bili samo nemi posmatrači. Duel se, prema tome, imao rešiti izmedju njih dvojice. Pri tome Račić je nesumnjivo pomišljao na galeriju, punu njegovih birača. Šta će oni reći ako on ne spere uvredu sa svoje časti?

U tome trenutku i pod takvim okolnostima on nije video nikakvo drugo rešenje, do upotrebu vatrenog oružja. „Mauser" je uvek nosio sobom, kao što smo videli, danju i noću. Taj revolver, sa strahovitom ubilačkom snagom, imao je da reši pitanje časti. I Račić je počeo da puca. Prvo u Pernara, koji se srušio na klupu, pogodjen u grudi. Potrčali su ka Račiću narodni poslanici HRSS Pavle Radić, sinovac Stjepanov i Djura Basariček, verovatno u nameri da spreče dalje pucanje. Račić je, pak, to shvatio kao da imaju nameru da ga napadnu. Savršenom preciznošću gadjanja, držeći revolver naslonjen na levu ruku, sa po jednim metkom obojicu je sravnio sa zemljom. Malo dalje, u prvim poslaničkim klupama, čuo se glas Svetozara Pribićevića, koji je nešto dobacivao, na šta je Račić okrenuo revolver na tu stranu.

Pribićević se, medjutim, brzo sagnuo pod klupu, a dva metka, ispaljena u njegovom pravcu, pogodila su i smrtno ranila poslanika Granžu i teško ranila u stomak Stjepana Radića, koji je sedeo izmedju Granže i Pribićevića.

Pretsednik Narodne skupštine, Perić, nečujno se izgubio iz dvorane, zaboravljajući u svojoj zbunjenosti da zaključi sednicu. U opštoj zabuni o Račiću niko nije vodio računa. Verovatno da se niko nije ni usudjivao da mu se približi. On se onda, neuznemiravan, udaljio iz Skupštine da se, nekoliko časova kasnije, sam stavi na raspoloženje vlastima. Odveden je u zatvor beogradske policije radi saslušavanja.

Kad su odjeknuli prvi pucnji, izuzev nekolicine koji su bezuspešno i po sebe tragično pokušali da intervenišu, niko se nije umešao u ovaj krvavi obračun. Većina narodnih poslanika nagrnula je ka izlazu ili se sakrila pod klupe.

Jedini koji je mirno stajao kraj vrata, posmatrajući šta se dešava, bio je narodni poslanik za grad Zagreb dr Ante Pavelić. On je još iste večeri uzeo voz za Zagreb, a odatle, malo docnije, pravo šefu bugarske terorističke organizacije Vanči Mihajlovu, negde duboko u neprolazne planine bugarske Makedonije.

SUDJENJE PUNIŠI RAČIĆU

Stjepan Radić je umro od dobijene rane, premda je živeo nekoliko meseci. Zvanična lekarska svedodžba glasila je da rana od metka nije neposredni uzrok smrti, već nešto drugo, što je bilo, kao obično u takvim slučajevima, označeno nekim latinskim stručnim izrazima, nerazumljivim za širu publiku.

Sudjenje Puniši Račiću pred Okružnim sudom za grad Beograd, počelo je više meseci posle učinjenog dela. Tada već nije više postojala Vlada Vukićevića, nije uopšte postojala ni Narodna skupština. Kralj Aleksandar je bio ukinuo Ustav ujutro 6 januara 1929, uoči pravoslavnog Božića, tako da dnevni listovi, koji ne izlaze tri dana, nisu mogli da zabeleže tu značajnu promenu u političkom životu zemlje. Na upravi se nalazila Vlada generala Živkovića, partije ukinute a političke strasti, sticajem okolnosti, bile su se znatno stišale.

Jednog dana iznenadila me je poseta advokata Bore L. Popovića, sa kojim sam bio u nekom daljem srodstvu i koji mi reče da dr Voja Marinković, ministar spoljnih poslova, želi sa mnom da razgovara, u svom privatnom stanu, Knez Mihailova broj 33, na prvom spratu. Stvar je hitne prirode pa mi je radi toga preporučeno da se javim preko kućnjeg telefona i ugovorim vreme sastanka.

Premda smo se politički razilazili, ipak smo, dr Marinković i ja, bili uvek u vrlo prijateljskim odnosima. On je bio gospodin čovek u svakom pogledu a često smo se vidjali na beogradskoj Berzi, gde je on godinama bio pretsednik a ja potpretsednik. Ustvari, sve poslove u Upravi Berze vodio sam ja pošto je dr Marinković bio stalno zauzet drugim stvarima, a u poslednje vreme bio se jače angažovao u Vladi Šestojanuarskog režima. Govorilo se u upućenim krugovima da je dr Marinković postao jedan od najbližih saradnika kralja Aleksandra. Smatra se da je on bio pisac poznatog manifesta kojim se Kralj obratio narodu 6 januara, rekavši da izmedju njega i naroda nema više posrednika.

Kad sam posle podne otišao kod dr Marinkovića, on mi reče, posle kraćeg uvoda:

— Zvao sam Vas u vezi sudjenja Puniši Račiću. Vlada želi da sudjenje bude potpuno objektivno, sa punim garantijama, da se iznese sve što ide u prilog rasvetljavanja tog nemilog dogadjaja. Neka svaki kaže šta zna. Neka optužba iznese svoj materijal, a odbrana i svedoci neka izvrše svoju gradjansku dužnost nesmetano. Ali nešto do čega je Vladi naročito stalo, to je da se od jedne nesreće ne pravi druga, još veća i sa težim posledicama. Jaz izmedju Srba i Hrvata ne sme da se produbljuje. Zločin jednog neuravnoteženog čoveka ne sme da bude povod za političku kampanju koja bi išla za tim da ruši teško stečene tekovine narodnog i državnog jedinstva. Ovde se očevidno radi o bezumnom gestu ličnog obračunavanja sa kojim srpski narod nema nikakve veze. Stoga sam želeo da i Vi, sa svoje strane, doprinesete sve što je u Vašoj moći da se ovaj žalostan dogadjaj svede na svoju pravu meru i ne predje okvir jednog bespristrasnog, javnog sudjenja. Vlada nema nikakvog razloga da ma šta prikriva i naša je namera da se sprovede što opsežnija sudska istraga i da se na sudu iznese sve što ide u prilog ili na teret okrivljenog...

Onda malo zastade, pa me upita:

— Da li ste ga posetili u zatvoru?

— Nisam, niti imam nameru. Meni je takodje ceo taj dogadjaj veoma neprijatan. Puniša je izabran na mojoj listi u Crnoj Gori. Poznajem ga kao čoveka prekog i neobuzdanog, pri tom veoma osetljivog. On je ceo vek proveo u borbi sa protivnicima, koji nisu prezali ni od čega pa su mu često radili i o glavi. Otuda je on uvek išao naoružan pa je i u crkvi nosio revolver. Sve su te okolnosti dovele do ovog teškog ispada, koji svi čestiti Srbi duboko žale. Inače, ja se u svemu slažem s Vama a naročito da treba nastojati da zajednički neprijatelji, i Srba i Hrvata, ne iskoriste ovaj slučaj za izazivanje plemenske mržnje, sa svima svojim posledicama.

— Nisam ni najmanje sumnjao da ćete se složiti sa mnom, kao što smo se uvek slagali kad se radilo o krupnim državnim i narodnim poslovima. Imate li nameru da razgovarate sa advokatima Puniše Račića?

— Da, ja smatram da bi u ovako važnom procesu valjalo angažovati veći broj branilaca, koji bi rasvetlili političku pozadinu. Nameravam da se obratim jednom svom ličnom prijatelju, advokatu, Slovencu, koji bi, kao takav bio najobjektivniji...

— Koji je to?

— To je dr Vinko Zorc. Ima advokatsku kancelariju ovde u Beogradu i spada u red poznatijih pravozastupnika.

— Vrlo dobra ideja — složi se dr Marinković. Ako budete razgovarali sa njim ili kojim drugim od branilaca, recite im da budu što umereniji u svojim izjavama i ne raspiruju vatru. Neka se čuje

istina, cela istina i neka bude pravo sudjenje a ne tribina za političke obračune.

Nakon tog sastanka sastao sam se ponovo sa Borom Popovićem i on mi reče da je obrazovan naročiti branilački odbor, kome su se prijavili razni advokati. Neki su tražili honorar, a neki su rekli da se primaju odbrane besplatno.

Sa dr Vinkom Zorc bio sam u prijateljskim odnosima iz Udruženja lovaca za celu Jugoslaviju. Ja sam bio pretsednik a on glavni sekretar. On je Slovenac, liberal, jugoslovenski orijentisan. Još kao mlad student u Beču (1912—14) bio je osnivač društva „Preporod" i sudelovao u demonstracijama protiv austro-ugarske monarhije. U leto 1912 proputovao je Srbiju, sa još dva druga i bio primljen u audijenciju kod prestolonaslednika Aleksandra i pretsednika Vlade Nikole Pašića. Po beogradskim ulicama klicao je kralju Petru, kao vladaru svih Južnih Slovena.

Kad sam ga pozvao da se primi Punišine odbrane, on je rekao da će to rado učiniti, ali je postavio kao uslov da se s time složi i dr Korošec. Premda nije pripadao njegovoj stranci, dr Zorc je smatrao da treba da upita dr Korošeca za mišljenje s obzirom da se radi o jednom veoma važnom političkom procesu.

Korošec je u to vreme bio ministar saobraćaja u Vladi generala Petra Živkovića. Pričalo se da je Korošec bio prisutan u Dvoru kada su kralj Aleksandar i Petar Živković sastavljali novu Vladu uoči 6 januara 1929. U jednom momentu Živković reče Kralju da je lista gotova ali da samo nedostaje ministar saobraćaja.

— Koga predlažete? — upita Kralj.

Ali pre nego što je general Živković mogao da odgovori, dr Korošec se duboko pokloni pred Kraljem i mirno izjavi:

— Možete raspolagati sa mnom, Veličanstvo. Stojim Vam na raspoloženju...

Kralj i njegov budući premijer bili su iznenadjeni da se vodj Slovenaca, dotadanji pretsednik Vlade, preporučuje za ministarstvo u jednom manje važnom resoru. Ali nisu imali kud i tako je dr Korošec ušao u Vladu „Šestojanuarskog" režima, u kojoj se nije dugo zadržao.

Primio je ljubazno dr Zorca i ne samo što se složio da ovaj preuzme odbranu Račića, nego je još dodao da mu je dužnost da se toga primi i doprinese izbijanju istine na videlo.

Dr Zorc je ovom pitanju posvetio svu potrebnu pažnju, koju je ono iziskivalo. Odbranu je pripremio najsavesnije. Na dan sudjenja došao je u sudsku dvoranu svečano odeven, prema slovenačkom običaju, sa žaketom, štraftastim pantalonima i cilindrom na glavi.

Njegov glavni argument bio je taj da je Račić pucao u izazvanom stanju, duboko uvredjen u svom nacionalnom ponosu kao Srbin i rat-

nik. Predumišljaj je bio isključen jer je Račić tražio reč radi ličnog objašnjenja i nije uopšte imao nameru da govori tog dana u Skupštini. Revolver je nosio jer se od njega nikad nije rastajao. Pri spavanju držao ga je pod jastukom. Uostalom, ovaj žalostan i težak dogadjaj mogao je lako da se izbegne da je Pernar hteo da povuče reč, kako ga je Račić u dva maha pozivao. On je, naprotiv, nastavio sa vredjanjem i Račić je, u izazvanom i razdraženom stanju učinio nepromišljen gest koji svakako i sam žali...

Svečan izgled dr Zorca i ozbiljan, staložen ton njegovog izlaganja, učinili su vrlo dobar utisak. Usto, kao Slovenac, pružao je samim tim dovoljan dokaz o svojoj bespristrasnosti u ovom srpsko-hrvatskom sporu.

Posle njega redjali su se i drugi branioci, koji su uglavnom držali isti glavni pravac odbrane: izazvano stanje, bez predumišljaja. To je bilo dovoljno da se Puniši spase glava.

Tada je na sudu rečeno ono što je naša javnost već pratila iz svakidanjih skupštinskih izveštaja. Atmosfera je bila prezasićena elektricitetom. Izazivanje Račića od strane Pernara nije bio ni prvi ni usamljen slučaj. Uvredljivi izrazi na njegovu adresu bili su česta pojava. Kadgod bi se on pojavio na govorničku tribinu, iz redova hrvatskih poslanika padale su upadice:

— Ma ćuti, Puniša, ti to ne razumeš!

Bilo je i drugih aluzija kao da se Račić nepravedno obogatio pa su mu dobacivali:

— Mani to, nego pričaj kako si obrstio manastirske šume!

Sve te uvrede, kako one lične, tako i one koje su se odnosile na ono što je on smatrao srpskim nacionalnim svetinjama, duboko su zadirale u ovu i inače egzaltiranu prirodu. Kao nacionalista i borac, on je smatrao za svoju dužnost da se stavi u odbranu uvredjenog ponosa i skrnavljenja njegovih ideala. Bilo je u Skupštini i drugih poslanika Srba, koji su oštro reagirali na potcenjivanje srpskog naroda u borbi za oslobodjenje i ujedinjenje. Često su pominjane bezbrojne žrtve i „more krvi" proliveno u toku ratova. Takozvani „Solunci" su isticali svoje zasluge, na šta se iz redova HRSS čula dobacivanja, koja nisu mogla da ostave ravnodušnim osetljive ratnike:

— Dosta već jednom s tim Kajmakčalanom! Recite nam šta košta pa da platimo i da se skine s dnevnog reda!

Te reči je izgovorio Pavle Radić usred Narodne skupštine i time izazvao buru negodovanja. Stjepan Radić je takodje vrlo često, na svojim zborovima, po Hrvatskoj, napadao Beograd, „čaršiju", ne štedeći ni Dvor, ni našu vojsku ili crkvu.

Sve je to doprinelo da se ne samo u Skupštini, već i u široj javnosti, u Beogradu i po Srbiji, počelo javno da negoduje i osudjuje izazivačko držanje pojedinih hrvatskih političara.

I tako je, u toj zategnutoj psihozi, i Puniša Račić, brz i prek po prirodi, došao u položaj da revolverom traži zadovoljenje kada ga na drugi način nije mogao dobiti.

Sud je usvojio odbranu okrivljenog i njegovih pravozastupnika. Odgovornost Puniše Račića svedena je na svoju pravu meru. Osudjen je na 20 godina robije.

Nekoliko godina docnije, kada sam postao pretsednik Vlade, dolazili su kod mene Punišini prijatelji i rodbina i tražili da se amnestira i pusti na slobodu. Medjutim, ja sam to odbio jer sam smatrao da nije moja uloga da se mešam u jednu sudsku odluku, koja je doneta u punoj objektivnosti. Kazna je bila stroga, ali pravična i na zakonu zasnovana.

Puniša Račić je proveo 13 godina na robiji, u Požarevcu. Oslobodili su ga Nemci, kada su 1941 okupirali Srbiju, kao što su oslobodili i princa Djordja iz njegovog „zatočeništva“ u Topolšnici, kraj Niša.

KRALJ ALEKSANDAR UKIDA USTAV

Posle pucnjave u Narodnoj skupštini, teška unutrašnja situacija zemlje postala je još teža. Hrvati su otišli u Zagreb i oživeli svoj hrvatski Sabor. Parola je bila: „Nikad više u Beograd". Njima se pridružio Pribićević sa svojom grupom. Stvorena je koalicija Radić-Pribićević, takozvana SDK (Seljačko-demokratska koalicija), čiji su šefovi bili Radić i Pribićević, pošto jedan drugom nije hteo da priznaje prvenstvo.

—Voćstvo je u rukama dvojice ljudi: dvoglavi orao! — rekao je Radić, što je bila duhovita formula za jedno kompromisno rešenje.

U Beogradu su ostali u Narodnoj skupštini Srbi, Slovenci i bosansko-hercegovački muslimani.

Vukićević je morao da podnese ostavku i ustupi mesto dr Antonu Korošecu koji je obrazovao Vladu.

Kralj je smatrao da će prisustvo jednog Slovenca na položaju pretsednika Vlade donekle ublažiti veliku srpsko-hrvatsku zaoštrenost koja je nastala posle dogadjaja od 20 juna 1928.

Medjutim, ono što je Pašić, teškom mukom i velikim strpljenjem, bio uspeo da ostvari 1925, to jest da Hrvati slobodnom voljom priznaju Ustav i dinastiju Karadjordjevića, bilo je tri godine docnije potpuno potrveno. Država je bačena deset godina unazad. Sam njen opstanak bio je doveden u pitanje.

Kada je Kralj obišao ranjenog Stjepana Radića, još dok je bio u jednoj beogradskoj bolnici, Radić mu je rekao:

— Sad su ostali samo Kralj i narod...

Izgleda da se ta izreka dopala šefu države, i on nije mnogo oduvlačio da je sprovede u delo.

Posle smrti Stjepana Radića (2 avgusta 1928) njegov naslednik u voćstvu Hrvatske seljačke stranke, dr Vlatko Maček, izjavio je da posle pucanja u Narodnoj skupštini Hrvati smatraju da Ustav više ne postoji i da oni moraju dobiti potpunu samostalnost, ostajući sa ostalim delovima države samo u personalnoj uniji.

Ta izjava učinila je da Kralj uzme rešenje krize u svoje ruke. Počeo je savetovanja sa raznim političkim ličnostima i prof. Slobo-

danom Jovanovićem kao stručnjakom za pitanja ustavnog prava. Najzad je jedan komunike iz Dvora, 30 decembra 1928, objavio ostavku Vlade Korošeca, a 5 januara drugi komunike saopštavao je da ne postoji mogućnost rešenja krize parlamentarnim putem.

Šestog januara osvanula je po beogradskim ulicama Kraljeva proklamacija narodu, kojom se ukida Ustav i sve političke stranke:

„Izmedju Kralja i Naroda nema više posrednika..." — stajalo je napisano krupnim slovima.

To je ono Radićevo: „Kralj i Narod", ali svakako ne onako kako je pok. Radić zamišljao...

Ja sam se 5 januara po podne nalazio u jednoj od kancelarija Narodne skupštine, u razgovoru sa predjašnjim pretsednikom Vlade Vukićevićem i još nekim narodnim poslanicima, kada upade kod nas Dragiša Milovanović, novinar, saopštavajući nam dvorski komunike o „nemogućnosti parlamentarnog rešenja krize".

Vukićević je odmah razumeo sav značaj tog lakonskog saopštenja. Njegovo, inače crno-žuto lice, postade sasvim žuto-belo. Očevidno se krvotok bio zaustavio za momenat. I dok smo mi bili uperili oči da čujemo od njega komentar, on samo uze šešir i zimski kaput, koji mu pridrža Milovanović da ga obuče, i bez „zbogom" hitro izadje iz sobe, ostavljajući nas da ga imitiramo, puni najcrnjih slutnji u pogledu onoga što zemlju i nas sve sutra čeka.

Kralj i narod ostali su sami jedan prema drugome. Sve političke stranke, pa i one koje su do juče sedele u Vladi Vukićevića ili Antona Korošeca, zauzele su odmah opozicioni stav prema novoj Vladi, koju je obrazovao — kako smo već ranije pomenuli — Petar R. Živković.

General Živković bio je „Kraljev čovek" od glave do pete. Prema tome Kralj nije mogao naći vernijeg izvršioca svojih naredaba. Od civilnih ministara i političara, zauzeli su resor Ministarstva spoljnih poslova dr Vojislav Marinković, unutrašnjih dela Boža Maksimović, finansija dr Milorad Djordjević, vice-guverner narodne banke i nepolitička ličnost.

Zabrana političkih partija, cenzura štampe, prestanak partijskih listova, zabrana političkih zborova, pojačana akcija političke policije i špijunske službe, uneli su izvesnu zbunjenost u redove političkih ljudi, ali to je trajalo samo kratko vreme. Partije su otišle u „podzemnu borbu". Nešto malo docnije i sam Korošec je izašao iz Vlade, izjavivši Kralju:

— Nemoguće mi je više podnositi kaplarske manire Vašeg pretsednika Ministarskog saveta.

Nezadovoljstvo u narodu ubrzo se počelo širiti na sve strane, a osobito kada se i ekonomske prilike okrenuše protiv Vlade. Velika

medjunarodna ekonomska kriza 1929 zahvatila je i Jugoslaviju i tako još više doprinela nepopularnosti Kraljeve diktature.

Opozicija protiv režima organizovala se uglavnom u dve velike grupe: jedna je bila opozicija srpskih političkih stranaka gde su bile zastupljene: Radikalna, Demokratska i Srpska zemljoradnička stranka. Toj grupi priključio se Korošec i Mehmed Spaho. Politički centar te grupacije bio je Beograd.

Druga opoziciona grupa imala je za centar Zagreb i u njoj su bile zastupljene Hrvatska seljačka stranka sa dr Vlatkom Mačekom kao novim šefom i Samostalna demokratska stranka pod vođstvom Svetozara Pribićevića.

Mi radikali imali smo za šefa Stanojevića, ali s obzirom na njegovu starost i stalni boravak u Knjaževcu, mi smo — sa njegovim pristankom — obrazovali jedan „Izvršni odbor" u koji smo ušli. Miša Trifunović, dr Momčilo Ninčić, Krsta Miletić, dr Laza Marković i ja. Nas petorica smo — prema toj odluci — imali pravo da zamenjujemo u Beogradu otsutnog Stanojevića i donosimo sve odluke hitne prirode, dok smo za druge i krupnije uvek slali nekoga od nas da ga konzultuje, ako već on sam ne bi došao u Beograd.

Ovaj sistem rada omogućio je veću aktivnost Radikalne stranke. Mi smo se obično sastajali u stanu Miše Trifunovića u ulici Sv. Save broj 28. Zatim smo stupili u vezu sa ostalim opozicionim strankama i držali zajedničke, razume se, tajne sastanke. Da bismo zavarali policiju, mesto tih sastanaka menjalo se, no najveći broj je održan u stanu šefa Srpske zemljoradničke stranke i bivšeg ministra Joce Jovanovića u Jovanovoj ulici ili u stanu dr Korošeca u ulici Kralja Milutina. Smatrali smo da, s obzirom na visoke položaje koje su obojica zauzimali, policija prema njima neće smeti drastičnije da istupi.

Kako partijske štampe nije bilo, to je cvetala literatura tajnih letaka, umnoženih obično na mašini „Roneo", preko kojih smo mi obaveštavali narod kako gledamo na pojedina pitanja. Rasturanje letaka bilo je skopčano sa velikim teškoćama usled policijske kontrole, tako da su se morali upotrebljavati razni trikovi kako bi se zavarala policija. Pošto smo i mi sami rasturali ili čuvali te letke, dr Korošec nam je jednom prilikom pričao kako ih on čuva u svojoj kući. On je to radio prosto stavljajući te listiće u pojedine knjige svoje biblioteke.

— I kad vrše pretres, policajci nemaju stpljenja da prelistavaju sve knjige u jednoj biblioteci. Oni obično zavlače nos u ormane, kufere, a ne gledaju u ono što im stoji otvoreno pred očima — završio je triumfalno svoju lekciju dr Korošec.

Njegova pouka koristila je i meni jednom prilikom. Kada je policija vršila pretres u mome stanu, u ulici Milovana Glišića br. 3,

jedan strogo poverljiv dokument — tekst spremljenog letka protiv Vlade — stojao je na pisaćem stolu u mojoj biblioteci. Policajac, koji je vršio pretres, otvorio je fijoku i pregledao hartiju po hartiju, ali nije gledao ono nekoliko papira koji su bezbrižno stajali na stolu.

Medjutim, sistem internacije počeo se uveliko primenjivati. Bili su internirani Svetozar Pribićević u Brus, neki poslanici HSS (Šutej i drugi), pa malo docnije na Hvar i sam dr Korošec, na opšte iznenadjenje. On, katolički sveštenik, bivši pretsednik Vlade i doskorašnji ministar u Vladi Petra Živkovića!

Ali, sem tog policijskog pritiska sa interniranjem i hapšenjem, zabranom svakog političkog rada, diktatura kralja Aleksandra, sprovodjena preko Petra Živkovića, a zatim preko Voje Marinkovića, Milana Srškića i najzad Nikole Uzunovića, nije bila krvava. To je bila diktatura u rukavicama, gvozdenim, ali ne krvavim.

Za to vreme ja sam imao prilike da samo jednom vidim kralja Aleksandra. To je bilo prilikom velikog dvorskog bala, 9 januara 1929, na Kraljičin rodjen-dan. Izgleda da je Kralj hteo da prida veliki značaj tom balu i da bude pozvato što više lica, da broj prisutnih imponira diplomatskom koru i u neku ruku manifestuje u prilog Kraljevog akta od 6 januara. Tih prvih dana još se nije tačno ocrtavao pravac novog režima, uvedenog samo tri dana ranije i mi svi, bivši ministri, rešili smo bili da idemo.

Kad je to veče Kralj pravio serkl imao je trijumfalan izgled, sa osmejkom na usnama, u generalskoj uniformi da bi izgledao što impozantniji. Mi smo stajali u dugom nizu, poredjani u velikoj sali Starog dvora (u ulici Kralja Milana), dok su naše žene bile poredjane preko puta od nas i njih je obilaziła Kraljica. Kralj je došao i poreď mene. Levo do mene stajao je čehoslovački ministar Jan Šeba i pošto se pozdravio s njim, reče:

— A, evo još jednog velikog lovca!... — upućujući svoje reči Šebi, ali pružajući ruku meni i ciljajući na mene. Govorio je francuski.

Ja prihvatih ruku:

— *Oui, Majesté, un chasseur acharné*...

Kralj je znao da smo Šeba i ja bili lovci i da smo vrlo često išli zajedno u lov.

To je bio moj jedini susret sa Kraljem sve do maja 1934 godine.

Petra Živkovića takodje sam video samo jedanput za vreme njegove vlade. To je bilo povodom pitanja Zakona o lovu. Ja sam bio pretsednik Centralne uprave Udruženja svih lovaca u Jugoslaviji i kada su se posle atentata u Narodnoj skupštini 1928 raspala skoro sva zajednička privatna srpsko-hrvatsko-slovenačka udruženja, jedno od vrlo retkih koje je preživelo krizu bilo je i naše lovačko udruženje. Niko od Hrvata nije dao ostavku.

Zakonodavstvo o lovu bilo je na teritoriji naše države raznolično. Uglavnom bila su dva sistema: srbijanski, gde je svako mogao loviti ko plati izvesnu taksu državi. Taj sistem upropašćavao je lov i divljač. Sistem u drugim krajevima zemlje bio je „zakupni sistem", gde je pravo lova bilo vezano za sopstvenost zemljišta, a sopstvenici su davali teren pod zakup radi lova. U tim krajevima lova je bilo u izobilju. Najzad bio je treći sistem, u Bosni i Hercegovini, gde je lov bio slobodan, ali su bili odredjeni izvesni „rezervati", gde se divljač mogla da sačuva od prekomernog uništavanja.

U Srbiji lovci su tražili da ostane sloboda lova, jer je to bilo popularno, „demokratski" i što je glavno — vrlo jevtino. Članovi Srbijanci u Centralnoj upravi uporno su branili taj sistem, ali da bi uživali u pravom lovu, zakupljivali su terene preko Save i Dunava, van Srbije... Oni pak iz tih krajeva uporno su branili svoj dotadašnji sistem.

Održavati jedinstvo u Centralnoj upravi sa tako heterogenim mišljenjima, a usto još i posle pogibije dva Radića, nije bila laka stvar. Trebalo je uložiti dosta truda i diplomatske veštine da se društvo ne raspadne.

No pored svih tih teškoća, pred mene lično postavio se još jedan problem: Centralna uprava je tražila da predvodim jednu našu deputaciju koja će pretsedniku Vlade, generalu Živkoviću izložiti potrebu da se donese jedan zakon za celu zemlju. Trebalo je, dakle, da intervenišem kod Vlade, protiv koje sam vodio oštru opozicionu borbu. Ipak se rešim da idem.

General Živković nas je vrlo lepo primio i pošto sam izložio cilj naše posete on napomenu da pitanje nije tako prosto baš zbog heterogenosti postojećih zakona i zbog podeljenosti u mišljenju kod samih lovaca. U tom momentu učini mi se da je oportuno da učinim jednu izjavu i rekoh:

— Gospodine Pretsedniče, u slučaju da moja ličnost na čelu Centralne uprave može nešto da smeta donošenju tog Zakona, ja Vas molim da smatrate da sam od ovog momenta u ostavci...

— A ne, ni najmanje! Ovo nije nikakvo političko pitanje. To kažem Vama, a to možete reći i ostalima. Ja nemam ništa protiv toga da Vi ostanete idalje na čelu te organizacije, kao i dosada.

Što su više dani prolazili, a diktatura nikakve pozitivne rezultate nije pokazivala, ni u političkom, a ni u ekonomskom pogledu, borba opozicije bivala je sve oštrija. Možda zato što sam u društvu tih naših starijih političara bio jedan od najmladjih, bio sam u isto vreme jedan od najborbenijih. Politička agitacija u Crnoj Gori za vreme izbora 1927 poučila me je kako se može da vodi opoziciona borba i protiv Vlade i protiv policije. Usto sam dobio svoje pomagače Crnogorce, od

kojih su mi neki ostali kao politički saradnici, a drugi, mladji, kao lični telohranitelji sa revolverom u džepu...

Izveštaj sa jedne od tih sednica nas opozicionih vodja u stanu Joce Jovanovića štampao je docnije — kada sam već bio postao pretsednik Vlade — Dragoljub Jovanović, šef levog krila Srpske zemljoradničke stranke. Tu je bilo rečeno da sam držao oštar govor u republikanskom duhu protiv dinastije Karadjordjevića, rekavši da njih sve treba „likvidirati", zbog čega se sam Joca Jovanović našao pobudjen da intervenira i kaže:

— Pa nisu svi Karadjordjevići tako rdjavi... Eto, naprimer, princ Pavle...

— Ne, ne, svi su oni jednaki!... Njih sve treba...

I onda sam tobož učinio pokret rukom koji znači: otseći glavu.

Da sam u to vreme držao oštre govore protiv Kralja zbog njegovog novog kursa politike, to je tačno, ali priča o „likvidiranju" dinastije potpuno je izmišljena. Ona je bila skovana da bi se napravila intriga izmedju mene i kneza Pavla u vreme kada sam kod njega odlično stajao i kada je izgledalo da će naše prijateljstvo trajati večito. No kleveta, kao i obično, ostavila je nešto traga u osetljivoj duši Kneza Namesnika.

Kada me je knez Pavle jednom prilikom, kao pretsednika Vlade, pitao da li sam čitao brošuru Dragoljuba Jovanovića u kojoj se pisalo da sam sa kraljem Aleksandrom zajedno spekulisao na Berzi i zaradio milione, i kako sam govorio da treba „likvidirati" sve članove dinastije Karadjordjevića, ja odgovorih da sam pročitao.

— Pa, šta mislite da preduzmete protiv Dragoljuba?

— Ništa, Vaše Visočanstvo.

— A zar ne bi bilo bolje tužiti ga sudu, pa da se tu utvrdi istina i on kazni za klevetu?

— Za utvrdjivanje istine morali bi se saslušati svedoci, a ljudi koji su tim sednicama obično prisustvovali, svi su sada u opoziciji prema mojoj Vladi, kao što su onda bili prema tadašnjoj. Ja nikakve sigurnosti nemam da će oni na sudu reći istinu i da neće iskoristiti sudski pretres da prave političku propagandu. Ja sam o toj stvari razgovarao i sa Korošecom i on mi reče: „Politička pitanja ne rešavaju se pred sudom..." U tom pogledu mislim isto što i Korošec.

Knez samo zaćuta, ne odgovorivši ništa. Verovatno da ga je ovaj Korošečev argument pokolebao. Ali sam primetio da nije bio mnogo očaran što nisam usvojio njegovo gledište.

Istina je, medjutim, da u ono vreme diktature kralja Aleksandra, ne samo da nisam ništa govorio lično protiv princa Pavla, nego sam mu se bio još više približio i od običnih poznanika postali smo dobri prijatelji.

GLAVA 38

POČETAK PRIJATELJSTVA SA PRINCOM PAVLOM

Posle ukidanja Ustava i zabrane političkih partija, 6 januara 1929, moja politička aktivnost, silom okolnosti, bila je veoma ograničena i uvećano slobodno vreme upotrebljavao sam radom u raznim privrednim preduzećima. Bio sam potpredsednik beogradske Berze, pretsednik Srpskog brodarskog društva, član uprave Jadransko-podunavske banke, pretsednik Radio Beograd, pretsednik Standard Electric, pretsednik Električne Centrale u Subotici i u još nekoliko drugih preduzeća. Rad u ovim ustanovama doprineo je da sam se upoznao u jačoj meri sa privrednim životom zemlje a takodje sa industrijskim, trgovačkim i bankarskim preduzećima, ne samo domaćim nego i medjunarodnim. Tako, naprimer, u Radio Beograd bio je angažovan engleski kapital (Marconi, London) u Standard Electric američki (International Telegraph and Telephone Comp.). U Subotici švedski (A.S.E.A.).

Ta moja aktivnost povećala je moje lične prihode, tako da sam se mogao odati i radu u izvesnim organizacijama sa više humanitarnim ciljevima, gde je trebalo trošiti novac ne očekujući neku materijalnu dobit za sebe.

Jedna od takvih organizacija bila je i Rotary Club. Ja sam u njega ušao kao običan član 1931, a već naredne godine bio sam biran za pretsednika beogradskog Rotary Cluba, a 1933 za guvernera cele Jugoslavije. U tome svojstvu imao sam dužnost da obidjem sve klubove u zemlji, kojih je bilo u svim varošima, ukupno 17. Tom prilikom upoznao sam mnoge odlične ljude i njihove familije. Taj moj rad ostao mi je u vrlo prijatnoj uspomeni. Kao član Jugoslovenskog Rotary Cluba izabran sam od strane Medjunarodne organizacije Rotary International u Čikagu (1934) za člana *Evropskog ekonomskog savetodasnog odbora*, pa sam kao takav išao u razne evropske gradove, gde su održani ti sastanci, kao, naprimer, Cirih, Baden-Baden, London i druga mesta.

Baš posle jednog takvog puta, na povratku iz Londona (1931) sretnem kneza Pavla i kneginju Olgu, prilikom ukrcavanja na brod u

Dover-u za Calais. Kao i ja, tako su i oni putovali za Beograd. Pozdravismo se ljubazno i pošto sam slab moreplovac to odmah potražih neku slobodnu klupu na palubi ladje da u horizontalnom položaju i na čistom vazduhu predjem kanal La Manche. Pri dolasku na francusku obalu opet smo se videli i prilikom ulaska u voz za Pariz izmenjali nekoliko reči.

Princ mi je pričao kako se objašnjavao sa francuskim carinikom zbog velikog prtljaga koji su nosili sobom.

— Pa zar Vi nemate diplomatski pasoš i "*laissez passer*" koji uštedjuju svaki razgovor sa carinskim organima?

— Svakako da imam — odgovori Princ — ali u Francuskoj to sve ide na „demokratski" način i carinik me upita, kada ugleda mojih 12 ručnih kufera:

— „Šta imate u tolikim kuferima?"

Odgovorih mu:

— „To se pitam i ja šta se sve u njima nalazi! To su stvari moje žene!..."

—„Ah, stvari Vaše gospodje. Sad razumem... Prolazite!" — odgovori carinik čisto sažaljevajući me...

Za vreme vožnje do Pariza nisam tražio da ponovo pozdravim prinčevski par. Osećao sam kao neku grižu savesti da se ja, kao opozicionar prema tadašnjoj politici kralja Aleksandra, družim sa jednim članom kraljevskog Doma. Šta bi mi rekli moji partijski drugovi i ostale vodje opozicionih partija — pomislih — kada bi slučajno doznali za moju zajedničku vožnju sa princom Pavlom i njegovom ženom.

U Londonu sam radio u Ekonomskom komitetu Rotary International i stigao da na brzinu sašijem par odela kod jednog poznatog krojača iz Saville Row. Pored toga posetio sam još i Robert William Seton-Watson-a, čuvenog britanskog istoričara, koji je napisao čitav niz knjiga i članaka o pitanju Srednje Evrope i Južnih Slovena. On je smatran za jednog od najčuvenijih autoriteta na tom polju. Preko jednog engleskog diplomate, koga sam ranije upoznao u Beogradu, bio sam pretstavljen Seton-Watsonu-u koji je uostalom već nešto znao o meni.

Na sastanku sa njime izložio sam opširno političko stanje u Jugoslaviji i rekao da sadašnji režim ne samo ne približuje tri srodna plemena već ih još više udaljuje.

— U Zagrebu, rekao sam, Hrvati pretstavljaju Aleksandrov režim kao srpski i mržnju prema Kralju prenose i na sve nas Srbe. Većina Srba, medjutim, isto je tako protiv diktature, kao što je i većina Hrvata. I Srbi trpe mnogo kao i Hrvati i možda nama to još bolnije

pada što smo mi Srbi naučili na slobodu, demokratski režim pod kraljem Petrom i što smo prošli kroz veliki svetski rat u borbi za slobodu i demokratiju, a sada, mesto slobode, imamo progone i internacije...

Seton-Watson je sa pažnjom slušao moju tiradu protiv diktature i obećao pisati u tome pravcu radi obaveštenja engleske javnosti. Još smo se dogovorili da mu se povremeno javljam pismom, koje će ići po nekom poverljivom čoveku, a mesto svog potpisa staviću samo slovo „R", što je bila skraćenica od „Radikal".

Pošto sam tako posejao anti-diktatorsko seme u Londonu, prešao sam sa istim ciljem u Pariz. Tamo sam se obratio na Leona Bluma, šefa Socijalističke partije. Njegov sin Robert bio je u to vreme na radu u fabrici Hispano-Suiza u Zemunu, kod Beograda. Jedan vrlo fini, inteligentan i simpatičan mladić kao što je uostalom bila simpatična i lepa njegova žena. Sa njima smo, moja žena i ja, napravili veliko prijateljstvo. Oni su dolazili na partije bridža koje je moja žena često priredjivala. Jednom prilikom putovali smo svi četvoro do Beča, gde je on po preporuci svog oca studirao pitanje radničkih stanova. Bečka socijal-demokratska opštinska uprava, u pogledu tih stanova, davala je primer za ugled ostaloj Evropi.

Robertov otac, stari Leon Blum, znao je za to naše prijateljstvo sa njegovim sinom, pa me je primio u svoj dom veoma srdačno i pozvao na ručak.

Njegov stan bio je uredjen na gospodski način, sa mnogo ukusa i sa teškim srebrnim posudjem na stolu. Imao je veliku biblioteku, gde se izgleda više pazilo da se u polici ugura što više knjiga, nego li da se povežu u lepe korice i drže poredjane u nekom strogom redu. Očigledno se ima utisak da biblioteka služi za rad i česta konzultovanja, a ne za ukras stana, kakve sam slučajeve često sretao po kućama bogatijih ljudi.

Leon Blum nije nimalo imao izgled siromašnog socijalističkog borca. Već kod prvih reči, davao je utisak visoko naučenog čoveka. On je odmah sa mnom počeo da diskutuje tako stručno cifre iz poslednjeg bilansa *Banque de France* kao da je kakav bankarski knjigovodja.

Posle ručka, uz kafu, ja mu uglavnom kazah ono isto što i Seton-Watson-u u Londonu, podvlačeći mu činjenicu da je francuska Vlada, pa šta više i francuska štampa, sa simpatijama primila uvodjenje diktature u Jugoslaviji.

— Kako je to moguće da demokratska i republikanska Francuska pozdravlja jednu monarhističku diktaturu? — pitao sam ga indigniran. Francuska — dodao sam — uživa kod Srba nepodeljene simpatije. Nikad mi Srbi nećemo zaboraviti šta je Francuska učini-

la za nas u toku rata 1914-1918, ali nas je ovakav stav mnogo razočarao...

Blum je svakog dana pisao uvodni članak u svome listu „*Le Populaire*". Prema tome, njemu nije bilo teško da nadje priliku da piše protiv Aleksandrove diktature.

To je bio moj apel njemu upućen.

O svom radu, kao neke vrste „ambasadora" udružene srpske opozicije, obavestio sam Izvršni odbor Radikalne stranke, a u skraćenom obliku i ostale vodje opozicionih stranaka.

U Beogradu sam onda bio razvio veliku opozicionu aktivnost. Po-red sastanaka u Izvršnom odboru Radikalne stranke i sednica sa ostalim šefovima opozicije, gde smo obično Miša Trifunović i ja zastupali radikale, bio sam i u jednom užem komitetu, koji je sastavljao rezolucije, proteste i pretstavke opozicionih stranaka. Taj komitet sačinjavali smo: dr Milan Gavrilović (u ime Zemljoradničke stranke), dr Božidar-Boka Vlajić (u ime Demokratske stranke) i ja (u ime Radikalne stranke).

Pošto je policija pratila kretanje vidjenijih opozicionara, to smo nas trojica odlučili da se sastajemo u stanu Vlajića, koji se nalazio u Knez Mihailovoj ulici 33, u istoj kući kao i stan ministra spoljnih poslova dr Vojislava Marinkovića. Kao kakvi iskusni zaverenici smatrali smo da ta kuća može da izazove najmanje sumnje... Pred ministarskim kućama obično su stajali uniformisani žandarmi, dok su se oko kuća opozicionih prvaka nalazili čitavi rojevi policijskih agenata u civilu. Njih je lako bilo prepoznati pošto su skoro uvek nosili kišobran preko ruke i jedne novine: osiguranje od iznenadne promene vremena i sredstvo za ubijanje dosadnih časova čekanja...

Odista, kada sam ulazio u kuću dr Voje Marinkovića, žandarm me je uvek učtivo pozdravljao, misleći verovatno da idem pravo kod ministra...

Jednog dana poseti me u mojoj kancelariji na Berzi Štrandman negdašnji otpravnik carskog ruskog poslanstva u Beogradu, a sada šef delegacije ruskog Crvenog krsta. To je bila jedna novostvorena titula za njega, koliko da bi imao neki socijalni položaj i zanimanje

— Ruski Crveni krst — poče sa svečanim tonom — ima nameru da stvori svoju sopstvenu bolnicu. Pojedine veće ustanove i bogatiji ljudi daće dobrovoljne priloge u vidu „kreveta" koje će oni izdržavati.

— Sa koliko ste kreveta „porezali" beogradsku Berzu? — upitah smešeći se.

— Sa dva, ako ste saglasni.

— U redu.

— Sem toga mi smo rešili da zamolimo kneginju Olgu da se

primi pokroviteljstva nad tom bolnicom. Ona je prihvatila naš predlog i u Dvoru biće uskoro sednica pod njenim pretsedništvom pa Vas molim da i Vi na svaki način dodjete. Dobićete poziv.

Odista, nekoliko dana docnije, održao se taj sastanak u jednoj velikoj dvorani starog Dvora, koji se upotrebljavao samo za svečane prilike. Bilo nas je oko 30 lica. Izložena je potreba bolnice ruskog Crvenog krsta i prisutni su zamoljeni za saradnju. Posle objašnjenja Strandmana, ustao sam da u ime prisutnih pohvalim tu ideju. Ujedno sam izjavio saglasnost Upravnog odbora beogradske Berze u pogledu materijalne pomoći i na kraju istakao plemenitost kneginje Olge što je prihvatila da svojim autoritetom pomogne ostvarenje te humane zamisli.

— Prisustvo Vašeg Visočanstva na ovome sastanku i pristanak da se primite pokroviteljstva već unapred obezbedjuje potpun uspeh — završih svoju kratku besedu.

Kneginja je očevidno bila dirnuta mojim rečima, koje po svoj prilici nije očekivala. Lako porumenivši, klimnu samo glavom i poluglasno reče:

— Hvala Vam!

U njenim očima odista se ogledala iskrena zahvalnost.

U to vreme u Beogradu nisu se nalazili ni kralj Aleksandar ni kraljica Marija, inače nikad se Olga ne bi usudila da organizuje takve sastanke sa svim sjajem kraljevog dvora i njegovih pozlaćenih salona, a u pozi jednog visokog člana kraljevskog Doma. To Kraljica nikad ne bi dozvolila iz ljubomore prema Olgi, a svakako ni Kralj, koji nije dozvoljavao da Pavle ima kakvu vidniju ulogu u unutrašnjem životu Jugoslavije.

Taj sastanak u kraljevskom dvorcu, pod pretsedništvom kneginje Olge, pružio mi je zgodnu priliku da uočim njenu ambicioznost. Ona je uostalom izgledala vrlo simpatično, sa neobično lepim plavim očima, iz kojih su izbijali naizmenično čas neizmerna dobrota i blagost, čas gnjev i mržnja, prema predmetu koji se tretira ili ličnosti o kojoj je bilo reč. Sem toga, sam taj način organizovanja prijema u dvorcu — i krišom iza ledja šefa kraljevskog Doma — izgledao mi je detinjast, ali utoliko simpatičniji. Stoga sam se rado prihvatio uloge da i sa svoje strane što više doprinesem zadovoljenju te male i naivne ambicije, da jedna Kneginja uzme pozu Kraljice, makar to bilo samo za vrlo kratko vreme, od dva do tri sata.

Ubrzo posle toga, bili smo pozvani na večeru kod Dragomira Kasidolca, višeg činovnika Ministarstva spoljnih poslova, čija je žena Bebeka, bila u prvom braku udata za Radu Pašića, sina Nikole Pašića. Kako sam ranije pomenuo, ona je poreklom Grkinja, isto kao i moja

žena i kneginja Olga. Tako je to bio sastanak triju Grkinja i tri grčka zeta.

Posle večere igrao se bridž, koji ja ne igram, nego sam sedeo pored kneginje Olge i posmatrao njenu igru i lepotu njenih linija. Iako je bila „*svelte*", u dubokom dekolteju, prsa i ruke imali su svoje okrugline, dok je samo vrat bio primetno tanak i dugačak. Jedina neharmonična crta u toj harmoničnoj pojavi. Taj njen vrat uvek me je potsećao na lik čuvene egipatske princeze Nefretiti. Ali pošto neki umetnici smatraju da je dugački vrat baš jedna crta lepote koju treba istaći, ja sam tu neobičnu pojavu kod Kneginje shvatio isto kao kad se u muzici od disonantnih tonova prelazi u harmonične akorde, čija se lepota tim kontrastom samo još više naglašava. Jednom rečju, kneginja Olga bila je prava lepota.

U beogradskom visokom društvu brzo se doznalo, da se moja žena i ja pozivamo na večere u isto vreme kada i princ Pavle sa kneginjom Olgom. Ti pozivi su se zatim češće pojavljivali sa raznih strana iz redova diplomatskog kora, a naročito od strane engleskog ministra Sir Neville Henderson-a. S njim sam bio u vrlo prijateljskim odnosima. On me je često pozivao, pa smo čitave sate diskutovali razna pitanja, a naročito unutrašnje političke i ekonomske probleme Jugoslavije. Ja sam, razume se, kritikovao Kraljevu diktaturu svim argumentima, koji su mi stajali na raspoloženju, dok je on ustao u njenu odbranu, premda umerenim tonom. Više se slagao sa mojom kritikom ekonomske politike, kada sam govorio protiv dirigovane privrede i državne intervencije. Kad bi u Beograd dolazili ugledni Englezi, po pravilu me je zvao da izložim situaciju u zemlji.

Išao sam sa Henderson-om i u lovove, što je bio njegov omiljeni sport. Neobično simpatičan i inteligentan, u ophodjenju veoma prirodan, on je osvajao društvo u kome se kretao, pri čemu mu je poznavanje francuskog i nemačkog jezika znatno pomagalo. Dok je u ophodjenju bio ugladjen i finih manira, nije medjutim obraćao pažnju na uobičajena pravila diplomatskog ceremonijala, u pogledu oblačenja. Tako je imao običaj da se pojavi u mekoj kragni, kada je trebalo staviti tvrdu, ili bi došao u običnom odelu umesto crnom žaketu sa štraftastim pantalonama i tome slično. Kao i većina Engleza, nosio je kišobran i kad treba i kad ne treba, a kad bi išao u lov pantalone su bile izlizane od nošenja a čarape iskrpljene. U tom nemarnom oblačenju ogledao se neki naročiti „*charme*", koji ga je približavao okolini u kojoj se nalazio.

Njega je u nošnji imitirao princ Pavle, koji je takodje voleo da se pojavljuje sa zavijenim kišobranom u ruci, sa crnim „halbcilinderom" na glavi, nasuprot Henderson-u, koji je redje nosio halbci-

linder a češće lak filcani šešir. Pavle je takodje išao u lov sa iskrpljenim vunenim čarapama. No dok je takav način oblačenja „pasovao" Henderson-u, kod princa Pavla to je izgledalo kao nespretno i nategnuto imitiranje. Otuda su Princa neki Englezi nazivali snobom.

Kralj Aleksandar je veoma cenio Henderson-a, kao uostalom i ovaj njega. U pogledu princa Pavla i kneginje Olge, mišljenja su podeljena da li su simpatije Henderson-a išle više na stranu Kneza ili njegove žene. Ja lično verujem da je Henderson simpatisao Kneginju, ali sumnjam da je ona odgovarala istom merom. Svakako moji prijateljski odnosi sa Henderson-om doprineli su pojačanju moga prijateljstva sa princom Pavlom, po onoj francuskoj izreci: „*Les amis de nos amis, sont nos amis.*"

Iako o tome nismo nikad govorili, ja sam osećao — a svakako je i Knez to isto morao osećati — da nijedan od nas dvojice u to vreme nije bio „*persona grata*" u očima kralja Aleksandra. Obojica smo od strane Kralja bili bezrazložno progonjeni, razume se, svaki na drugi način. To nas je još više zbližilo.

Tako je postalo jedno prijateljstvo, koje će, neku godinu docnije, posle smrti kralja Aleksandra, doći do svog punog izražaja.

GLAVA 39

NEUSPEH LIČNOG REŽIMA

Posle Petra Živkovića, Voje Marinkovića, Milana Srškića, Nikola Uzunović je bio četvrti pretsednik Vlade ličnog režima kralja Aleksandra, koji je zaveden 6 januara 1929. No kralj Aleksandar je postupno evoluirao. Od ukidanja partija, Ustava i Parlamenta, na početku 1929, on je krajem 1931 oktroisao nov Ustav sa — uporedjen sa Ustavom od 1921 — znatno suženim pravima Parlamenta i pojačanom vlašću Kraljevom. Jugoslavija je bila ustavna, ali ne i parlamentarna monarhija. Vlada je bila odgovorna Kralju ali ne i Parlamentu, koji se sastojao iz dva Doma: Narodna skupština i Senat. Polovinu senatora imenovao je Kralj, a druga je birana na šest godina ali specijalnim biračkim telom. Državi je dato novo ime Jugoslavija, mesto ranijeg „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca". i bila je podeljena na devet Banovina — obeleženih imenima reka — i sa očevidnom namerom da se izbrišu ranije, istorijske granice pojedinih pokrajina. Kralj je hteo da ubrza proces stapanja raznorodnih elemenata u jedinstvenu jugoslovensku naciju. Ta politika nazvana je stvaranje „integralnog Jugoslovenstva" nasuprot etničkim težnjama za održavanje ranijih istorijskih nacionalnih obeležja, poglavito medju Hrvatima.

Partijski život počeo je u izvesnoj meri da oživljuje, premda su sva nastojanja Vlade išla za to, da se obrazuje samo jedna, Vladina stranka, u koju bi imali da udju pristalice ranijih stranaka, su cele teritorije, gubeći svoj nekadašnji bilo plemenski, pokrajinski ili verski karakter. U novostvorenu stranku ušli su, razume se, samo oni elementi koji su bili voljni da prihvate novi Ustav i da posluže sprovodjenju Kraljeve politike. Ona je počela da se stvara još pod generalom Petrom Živkovićem, koji je novembra 1931, obavio izbore za Parlament. Učešće je bilo dosta slabo. Opozicija u celoj zemlji bojkotovala je ovu „trku sa jednim konjem", pošto je učestvovala samo jedna, Vladina stranka.

Istu politiku, bez ikakvog većeg uspeha, nastavio je Marinković pa Srškić, a zatim Nikola Uzunović. Bilo je očevidno da narod, premda

donekle razočaran ekscesima ranijeg režima, nije prihvatio novo stanje, koje mu se nametalo odozgo.

Kralj Aleksandar svakako nije bio zadovoljan stanjem u zemlji. Hrvatsko pitanje stajalo je nerešeno, a za njegovo rešenje upotrebljavane su čisto policijske mere. Maček i drugi prvaci Hrvatske seljačke stranke bili su uhapšeni ili internirani. Ekonomsko stanje bilo je rdjavo. Dinar je ponovo izgubio svoju stabilnost, uvodjeni su novi, nepopularni porezi. Zla sudbina htela je da se lični režim zaveo baš u doba kada je velika svetska ekonomska kriza, započeta 1929, zahvatila i Jugoslaviju.

I tako je kralj Aleksandar, u proleće 1934, došao do zaključka da mora iz osnova da izmeni politički život u zemlji. Bio je rešio da se ponovo vrati na nekadašnje stranke, koje su „imale korena u narodu". U prvom redu pomišljao je da vaspostavi Radikalnu stranku, ali ujedinjenu, pošto je, baš njegovim nastojanjem, bila razbijena u nekoliko frakcija. Glavne radikalne skupine sačinjavali su radikali okupljeni oko našeg Glavnog odbora, i radikali koji su prišli ličnom režimu i bili učlanjeni u JNS Nikole Uzunovića.

Pored Radikalne stranke, kao najveće i glavne osnove budućeg režima, Kralj je isto tako računao i na Koroščeve klerikalce, koji su pretstavljali konzervativniji i politički umereniji elemenat od Hrvata okupljenih oko dr Mačeka.

Kralj je bio svestan teškoća koje treba prebroditi da bi ostvario svoju zamisao. Radikali oko Glavnog odbora bili su u oštroj opoziciji ne samo prema Vladi Nikole Uzunovića, nego i prema samom Kralju, koji ih je progonio još od 1926 i 1927. Da li će oni biti voljni da zaborave na prošlost i da predju preko Kraljevih ispada protiv Pašića i preko njegovog sistematskog i upornog rušenja ove najveće srpske stranke? Kako će se ophoditi sadašnji vodji radikala prema „izdajnicima", koji su dezertirali redove stranke i prešli u „Vladine radikale"?

Uprkos svih teškoća, kralju Aleksandru nije ostajao drugi izlaz jer nije imao nijednu drugu, jaču političku organizaciju na koju bi mogao da se osloni. Potrebno je bilo naći pogodnu ličnost, kojoj bi mogao da poveri ovu važnu i delikatnu misiju okupljanja radikala. Kraljev izbor pao je na mene. Radi toga dao je nalog Uzunoviću da stupi u vezu sa mnom.

Moji odnosi sa Uzunovićem bili su prijateljski još iz doba 1922 godine, kada smo zajedno bili članovi Vlade Nikole Pašića. Ti se odnosi nisu mnogo pokvarili ni docnije, u vreme kada je Glavni odbor sa Pašićem na čelu vodio borbu protiv Vlade Uzunovića 1926, pa ni onda kada je Uzunović postao pretsednik Vlade pod ličnim režimom Kraljevim. Ja sam bio u opoziciji prema svima Vladama Uzunovićevim.

Do prvog kontakta sa Uzunovićem došlo je posredstvom moga prijatelja Momčila Jankovića, beogradskog advokata, rodom iz Niša kao i Uzunović i zato dobro poznat sa njim. Stanovali su blizu jedan drugog i tako je bilo olakšano da se ugovori moj prvi sastanak u Uzunovićevoj kući, u ulici Vojvode Protića.

Kuća se nalazila u jednom novijem kvartu i imala visok parter, sa prostranim odajama. U dvorištu se nalazila, po niškom običaju, pergola sa vinovom lozom. U maloj sobi za rad, pored nesrazmerno velikog pisaćeg stola i kožnog kanabeta, na kome sam obično sedeo, stajala je uza zid masivna, dvokrilna kasa, kao očevidan dokaz da Uzunović nije bio siromašan čovek. U njoj su se svakako nalazile razne tapije od kuća i imanja, koje je Uzunović posedovao u Beogradu i Nišu, jer njegovo bogatstvo uglavnom se sastojalo iz nepokretnosti. Bile su čuvene Uzunovićeve livade, sa kojih je vukao znatan prihod. Kao starinski čovek, on nije imao poverenje u banknote, koje su gubile vrednost, kao ni u uložne knjižice novčanih zavoda, koji su često bankrotirali, pa ni u akcije industrijskih preduzeća, čiji razvitak on nije bio u stanju da kontroliše. On je zato svoje bogatstvo koncentrisao na nepokretnosti, na kuće, placeve, livade. Sa njegovih livada on je liferovao vojsci seno. Poznata je bila njegova palata, u glavnoj ulici prestonice, kojoj je dao ime „Devanha", prema jednom engleskom brodu, na kome je pretrpeo brodolom za vreme rata i spasao se pravim čudom. Kao stari sudija i advokat imao je neograničeno poverenje samo u jedan papir, u tapiju.

Uzunović je bio čovek vrlo visokog rasta, snažnih proporcija i pravog držanja. Nosio je dugačke brkove, koji su mu padali dole i pokrivali usta. Čelo nisko, razvijena usta, sa izvučenom donjom vilicom, tako da mu je glava, ako se htela da uporedi sa nekom životinjom — pošto po pravilu svaki čovek liči na neku životinju — dosta ličila na nekog orangutana, ali bele boje. Ako bih hteo da se izrazim drugim rečima, Uzunović je bio dosta sličan bugarskom tipu. Otuda su ga mnogi pretstavljali kao „Bugaraša", to jest više bugarskog porekla, što u krajevima od Niša pa sve do Slivnice nije redak slučaj da se sretne. Stoga su ga po pravilu svi zvali ne Nikola, ni Uzunović, nego „Uzun", po bugarski.

Za vreme razgovora Uzunović bi stalno držao u ustima cigaretu, koju nikada nije palio. I tako je imao ukus duvana, a da za to svoje zadovoljstvo nije trošio ni pare ni zdravlje, kao što to pravi pušači rade. Ali svoje obraćanje pažnje na zdravlje i higijenu on je pokazivao na još jedan, za Beograd neobičan način: nijednom svom posetiocu nije pružao ruku da se rukuje, ni pri dolasku, ni pri rastanku. Ovo je stvaralo neprijatan utisak na posetioca, koji već na prvom koraku nije nailazio ni na kakvu toplinu, koja se obično očekuje od svakog

domaćina kuće, a naročito ako je on još pri tom i pretsednik Vlade, to jest politički čovek, čija je prirodna želja da broj svojih prijatelja i pristalica proširi. Po svemu sudeći ovo poslednje nije bilo glavna briga Uzunovića, kome je bilo stalo da dugo i dobro poživi. On je smatrao da su za takav život bili dovoljni Kraljeva milost — da se održi na vlasti — i nepokretna imovina — radi davanja odgovarajućih prihoda.

Njegove poslovne operacije, kao kupovina imanja, zidanje kuća, pravljenje ugovora o kiriji, sprovodio je poglavito Andra Petrović, negdašnji dugogodišnji načelnik Odeljenja za poreze u Ministarstvu finansija pod radikalskim vladama, pre Prvog svetskog rata. Posle rata zauzimao je ponovo visoke položaje u državnoj službi, dobro honorisane i uticajne. S jedne strane položaji, a s druge strane intimne veze sa Uzunovićem, napravili su od njega takodje vrlo bogatog čoveka u Beogradu. Onda se u šali govorilo da onaj koji želi udoban život na ovome svetu treba da se moli Bogu rečima:

— Postavi me, Bože, za Andru Petrovića!

Premda su moji tajni susreti sa Uzunovićem 1934, dockan uveče, posle večere, kada mi je on lično otvarao vrata, uvek počinjali onim neprijatnim osećanjem usled nepružanja ruke, ipak su oni po sadržini bivali sve topliji i srdačniji.

On mi je objašnjavao želju kralja Aleksandra da se omogući sporazum izmedju radikala oko Glavnog odbora i cnih koji su bili prišli njegovoj Vladi. Krajnji cilj bio je da se režimu pruži što veća narodna podrška.

— Kralj i ja smo se složili da bi ti bio najpogodniji da to sprovedeš u delo — rekao mi je Uzunović. Ti se nikom nisi lično zamerio, uživaš poverenje tvojih drugova u Glavnom odboru a i Kralj ima o tebi najbolje mišljenje...

Pored sporazuma radikala raznih struja, Kralj je želeo da se pridobije za saradnju i slovenačka grupa dr Korošeca i da na taj način režim dobije širi, jugoslovenski karakter, a ne samo srpski.

Ja sam bio mišljenja da bi trebalo nastojati da se, iz istih razloga, uključi i grupa dr Spaha. Premda je i on bio u stalnoj opoziciji prema ličnom režimu, bio sam uveren da bi rado uzeo učešća u jednoj koalicionoj Vladi, u kojoj bi bili zastupljeni svi radikali i Slovenačka ljudska stranka dr Korošeca.

Kralj Aleksandar, kako mi reče Uzunović, nikako nije hteo da čuje za muslimane iz razloga koji mi ni onda, a ni danas, nisu jasni. Tako sam ja morao da svoju akciju ograničim na traženje sporazuma izmedju radikala grupe Uzunovića, koji su bili na vlasti, grupe radikala oko Glavnog odbora, koji su bili u opoziciji, i partije Korošeca, koji

je u to vreme bio konfiniran na ostrvu Hvaru, pošto je pre toga neko vreme proveo u Vrnjcima, takodje kao interniran. Time ga je kralj Aleksandar hteo da kazni kada je objavio svoje „punktacije", to jest program sa federalnim uredjenjem države.

Posle nekoliko sastanaka, Uzunović mi jednog dana reče da Kralj želi da razgovara sa mnom o tim pitanjima.

Kralj me je primio u svom kabinetu za rad, sa osmejkom u očima ispod njegovog „cvikera", sa onim njegovim osmejkom, koji je obično osvajao onoga koga je imao prilike da primi i sa njime razgovara. Razgovor je počeo odmah prirodnim tonom, kao da smo juče bili zajedno, a ne da nas razdvajaju osam godina na suprotnim političkim linijama.

Posle nekoliko uvodnih reči, Kralj mi je prvo rekao, da je izuzetni režim od 6 januara bio uveden kao onda jedino moguć način da se država spase od raspada, ali da je njegova ideja od uvek bila da to stanje ima da bude privremeno. Mere koje je onda preduzeo i docnije davanje novog Ustava, koji bolje odgovara prilikama u našoj zemlji, pružaju sada mogućnost da pristupimo novom koraku u jačanju državnog i narodnog jedinstva. Zatim mi Kralj reče:

— Uzunović mi je saopštio tok Vašeg razgovora. Ja želim da se ti razgovori uspešno privedu kraju. Želeo sam da s Vama razgovaram kako bih Vas lično upoznao s mojim namerama. Sem toga Vas ovlašćujem da saopštite Uzunoviću i Stanojeviću da Vi vodite ovu akciju sporazumno sa mnom i da i Vi treba da prisustvujete pregovorima izmedju njih dvojice, pa da posle direktno meni referišete o rezultatu tih pregovora.

Bilo mi je malo neprijatno što me Kralj stvarno ističe nad Uzunovićem, iako je ovaj pretsednik njegove Vlade, kao i nad Stanojevićem, koji je bio šef moje partije, ali u interesu uspeha cele stvari, morao sam postupiti po Kraljevim instrukcijama i primiti se uloge, koja mi je bila dodeljena.

Potrudio sam se da svoju misiju odmah privedem u delo. Najpre sam saopštio Uzunoviću svoj razgovor sa Kraljem i on mi reče da je voljan da se vidi sa Stanojevićem i da radi toga zatražim sastanak s njim. Jednovremeno Uzunović mi je preporučio, s obzirom na nepoverljivost Stanojevića, da mu ništa ne govorim o svojim ranijim razgovorima s njim, niti da mu pomenem da je Uzunović sa ovom akcijom sporazuman. Uopšte da celu stvar prikažem Stanojeviću tako, kao da je sve to poteklo od strane Kralja i nametnuta kako Uzunoviću tako i Stanojeviću, pa da njih dvojica samo izvršuju Kraljevu želju.

Složio sam se s ovim izlaganjima i samo primetio da će mi biti najteže da i ja budem prisutan tome sastanku njih dvojice.

— Kralj to želi, ali znam da starome Stanojeviću neće biti prijatno, ne zato što nema poverenja u moju ličnost nego što po svojoj zaverenićkoj prirodi ne voli uopšte poverljive razgovore u troje... Utoliko pre što se imao tajno da sastane on, kao šef opozicije, sa Vama, šefom Vlade, protiv koje njegova stranka vodi najodlučniju borbu.

Uzunović me pogleda, pa će reći, sležući ramenima:

— Sad ti postupi kako te Bog uči, ali pošto prisustvovati moraš, a ne smeš rizikovati da se Aca tome usprotivi, ja mislim najbolje da o tome detalju sa Acom ništa ne razgovoraš, nego da prosto dodješ i ti na odredjeno mesto dva-tri minuta pre mene i da onda kažeš Aci, da si tog momenta dobio nalog od Kralja da budeš prisutan našem razgovoru, kako bi odmah mogao ti da mu referišeš, a ne ja...

I odista tako je i bilo. Sastanak je održan u Krunskoj ulici, gde je stanovao radikalski prvak Žika Tajsić, u jednoj kući na prvome spratu. Izborom tog mesta htelo se podvući neutralnost zemljišta na kome pregovori treba da započnu, to jest ni u kancelarijama pretsednika Vlade, ni u hotel Parizu, gde je bio otseo Aca Stanojević.

Kad sam ušao u sobu, Stanojcvić je bio već došao i primetih da je bio iznenadjen, kao da mu nije bilo pravo, da se i ja tu nadjem... Objasnih mu na način kako sam se dogovorio sa Uzunovićem i ne čekajući da mi on ma šta odgovori, prosto sedoh na jednu stolicu preko puta od njega. U tome stiže i Uzunović.

Razgovori izmedju Stanojevića i Uzunovića počeli su običnim pitanjima o zdravlju i o vremenu, sporim tempom, kako je to Stanojević imao običaj, pri čemu je njegova gluvoća još više usporavala tok razgovora.

Uzunović je izložio Kraljevu želju da se režimu pruži šira, narodna podloga, sa učestvovanjem političkih partija, jer smatra da je došlo vreme za takvu promenu i da je on izvršio zadatak, koji je sebi bio postavio, prilikom proglašavanja novog Ustava.

Stanojević je očevidno bio zadovoljan ovim uvodom, ali nije mogao da se uzdrži, a da dosta jetkim tonom ne pomene kako je trebalo da Kralj to uradi još mnogo ranije i da je bio loše savetovan, kada je ukinuo Ustav i partije...

Uzunović mudro ne odgovori ništa na ove kritike, upućene kako na Kraljevu tako, delimično, i na njegovu ličnu adresu.

Onda se prešlo na konkretnije razgovore. Uzunović je izložio ideju, da se ovaj politički sporazum izmedju radikalskih grupa proširi i na stranku dr Korošeca i da je Kralj s tim saglasan, a da bih ja tu odluku mogao da privedem u delo, odlaskom na ostrvo Hvar, na sastanak i dogovor sa Korošecom.

— No prethodno — dodade Uzunović — treba urediti stvari kod samih radikala i ostvariti njihovo jedinstvo i slogu.

Stanojević je ova razlaganja lepo primio i razgovor se završio time da je on u načelu saglasan sa Kraljevim planom i da treba videti šta će Korošec na to reći. Osim toga Stanojević želi da o tome najpre obavesti svoje prijatelje u Glavnom odboru.

Ja sam onda napomenuo da će tamo stvar lako ići, jer poznajem mišljenje naših partijskih drugova i da je glavno da su sporazumni Uzunović, kao pretsednik Vlade i Stanojević, kao pretsednik najveće stranke u zemlji, a da je sve drugo lako. Na ovo će Uzunović kao u šali primetiti, pošto smo već bili ustali da se rastanemo:

— Ama, gospodine Aco, ovaj Milan govori o Vama i o meni, ali mi se čini da on uzima meru nama obojici...

Posle toga sam još jednom video Kralja da mu referišem o razgovorima izmedju Uzunovića i Stanojevića. Moj referat je bio kratak i vrlo optimistički.

Kralj je lepo i sa zadovoljstvom primio izveštaj i ovlastio me da nastavim rad u istom pravcu.

Tom prilikom napomenuh Kralju da krajem maja treba da putujem na kongres Rotary Cluba u Detroit (U. S. A.) kao pretstavnik svih jugoslovenskih rotara, no da će taj put kratko trajati i da ću po povratku sve učiniti da se njegova zamisao o političkoj konsolidaciji zemlje što pre ostvari.

Kralju nije bilo po volji ovo moje putovanje i pokuša da me odvrati, no ja sam ipak uspeo da ga ubedim da se saglasi, pristavši na njegov uslov da se odmah vratim ako to prilike budu iziskivale.

Onda sam otputovao za Severnu Ameriku. Medjutim, protivno mojem očekivanju, stiže telegram, koji su mi uputili Momčilo Janković i moj brat, na osnovu prethodnog dogovora. Meni se tog momenta nije vraćalo jer sam hteo da iskoristim priliku i posetim svetsku izložbu u Čikagu. Praveći se kao da nisam razumeo telegram, tražio sam naknadno objašnjenje kako bih dobio u vremenu. Ubrzo je došla potvrda da Kralj želi da se smesta vratim. Bio je očevidno nestrpljiv da započeto delo dovrši pre nameravanog puta u Francusku i tamo dodje kao šef jedne demokratske zemlje. Ja sam, ipak, izveo svoju nameru i ostao još deset dana.

Po povratku, polovinom meseca jula, potražim Uzunovića koji mi reče da su stvari ostale na istoj tački, da ništa više nije radjeno i da se čekalo na moj povratak.

Premda su se Aca Stanojević i Nikola Uzunović bili načelno saglasili u pogledu vaspostvljanja Radikalne stranke, teškoće su nastale o načinu kako da se to sprovede u delo. Po zamisli Uzunovića

Mladi kralj Petar II u pratnji kneza Pavla, pri dolasku
na beogradsku železničku stanicu

Sa pogreba kralja Aleksandra, podržavaju kovčeg, s leva na desno: Nikola Uzunović, pretsednik Vlade i ministri, Dr Dragutin Kojić, Dr Grga Andjelinović i Dr Srkulj

trebalo je obrazovati neku vrstu privremenog Glavnog odbora, u koji bi ušli pretstavnici obeju grupa. Taj bi Odbor onda obrazovao Banovinske, a ovi Sreske odbore. Najzad bi se, idući odozgo nadole, došlo do Mesnih partijskih odbora.

Suprotno tome, Stanojević je zahtevao da se najpre počne odozdo, to jest od Mesnih odbora, koji bi birali Sreske, a ovi Banovinske. Na kraju bi odredjeni delegati, na kongresu stranke, izabrali vrhovno voćstvo.

Jasno je bilo, da je Stanojevićev predlog bio u duhu radikalskih tradicija i odgovarao demokratskim načelima. Uzunović, pak, hteo je da za sebe i svoje prijatelje osigura od početka vodeća mesta u stranci, odakle će posle biti teže da se uklone.

Nastojao sam da dovedem u sklad ova dva suprotna gledišta, nekom kompromisnom formulom, na koju bi obe strane pristale. U svakom slučaju, o nekom brzom rešenju ovog pitanja i vaspostavljanju demokratskog režima pre Kraljevog puta u Francuskoj, nije moglo biti govora.

Onda sam predložio da se Korošec odmah pusti na slobodu, što će, s jedne strane, poboljšati lično raspoloženje kod Korošeca prema planu koji sam imao da mu izložim, a, s druge strane, rekao sam nema sumnje da bi takav gest vrlo lepo odjeknuo u francuskoj javnosti.

Uzunović je zatim ovo pitanje tretirao sa Kraljem koji se uveliko spremao na svoj put u Francusku. Ali Kralj nije hteo da usvoji predloženi postupak, nego je ostalo da prvo ja sa Korošecom razgovaram pa ako se i on složi sa predlogom, onda da se Kralj o tome telegrafski obavesti još u toku njegovog puta za Pariz, tako da čim tamo stigne, u razgovoru sa novinarima može reči, da je odlučio da se Korošec pusti i da je to naredjenje već izvršeno.

Po ovome je izgledalo kao da Kralj nije želeo ništa da rizikuje i da će pustiti Korošeca na slobodu samo ako je apsolutno siguran da je ovaj spreman da udje u novu Vladu. Tu sigurnost imao sam da mu pružim jednim telegramom u Pariz, posle mojih razgovora na Hvaru.

U to isto vreme bio je interniran, negde u Bosni, dr Marko Natlačen, jedan od najuglednijih prvaka Korošečeve stranke i jedan od njegovih ličnih prijatelja. Dr Natlačen je imao sina na školovanju u jednoj katoličkoj bogosloviji u Parizu i ovaj je tamo bio došao u kontakt sa francuskim maršalom, a srpskim vojvodom Franchet d'Esperey, koji je bio velik katolik. Ovaj se zauzimao da se Korošec i Natlačen puste u slobodu, ali dotle bez uspeha. Svakako Kralju je bilo neprijatno da pri susretu sa svojim ratnim drugom sa Solunskog fronta, maršalom d'Esperey u Parizu, bude morao reći da se Korošec i Natlačen još nalaze u internaciji.

Meni bi bilo prijatnije, da je bio usvojio moj plan o puštanju Korošeca na slobodu odmah, ali mi nije ostalo ništa drugo, nego put preko Zagreba do Splita i odatle ladjom na ostrvo Hvar.

Naš susret bio je vrlo prijateljski. On se očigledno obradovao ovoj poseti, pretpostavljajući posigurno da nešto krupno treba da znači. Izložio sam plan o „vraćanju situacije u narod", o sporazumu Uzunović-Stanojević, o obrazovanju nove Vlade, ali sam rekao, da se taj plan može ostvariti samo tako, ako bi se on nedvosmisleno izrazio za Kralja i dinastiju, za jedinstvenu Jugoslaviju kao i za obrazovanje koalicione Vlade u kojoj bi radikali i Korošečeva stranka činili osnovicu. Docnije bi se gledalo da se Vladina baza proširi i na druge partije, a na prvom mestu na Jugoslovensku muslimansku organizaciju. Drugim rečima Korošec je imao da se odrekne svojih „punktacija" i prihvati nov Ustav.

Primetio sam odmah da Korošec u osnovi nije protivan ovom planu, ali ga je mnogo bunila ideja, da se on o tome treba javno da izjasni. Isto onako kao što se Kralj bojao da pusti Korošeca na slobodu a da ovaj posle ne učestvuje u političkoj igri onako kako je bila zamišljena, isto tako se Korošec bojao da dâ izjavu o lojalnosti prema Kralju i dinastiji, a da ga Kralj posle zadrži u internaciji kao dotle...

Ja sam tu imao najveće muke da otklonim bojazni Korošeca i da mu garantujem da se ovde ne ide ni na kakvu prevaru, nego da su Kralj i Uzunović odista rešeni da menjaju dotadašnji pravac državne politike. U pogledu davanja te izjave, predložio sam kompromisno rešenje, a to je da Korošec napiše pismo upućeno Kralju, no s tim da ga uručim Uzunoviću samo ako ovaj garantuje da će posle toga Korošec biti pušten na slobodu.

Posle dugih razgovora najzad smo se složili da se u tome pravcu može naći rešenje i ja sam onda obećao da sastavim jedno takvo pismo, koje bi Korošec imao samo da potpiše. To smo ostavili za posle večere, a pred večeru smo izašli da prošetamo hvarskim ulicama, gde je Korošec imao običaj da maloj deci daje pokoju paru da kupe bombone. Tako je on sebe pravio popularnim medju stanovnicima Hvara. Bio sam izvešten da je broj te dece bio vrlo veliki, po svima ulicama i uglovima, ali da su pojedinačne sume novca, koje je on davao, bile vrlo skromne.

Išli smo u posetu u vilu Branka Lazarevića, našeg ministra na strani, no koji se tada nije tu nalazio, već smo zatekli samo sestru njegove žene, gospodju Chamorel, mladu i lepu udovicu. Kao što je poznato Korošec je rado provodio vreme u društvu lepih žena i devojaka, počev od dama iz visokog društva, pa do gazdarice u stanu gde je stanovao i kaludjerica po manastirima, kuda je odlazio.

Posle večere, u hotelu, ponovo smo nastavili razgovore i ja sam mu pročitao nacrt pisma za Kralja, kratko, sastavljeno od nekoliko tačaka o priznanju monarhije, dinastije i jedinstva države.

Korošec se, medjutim, odjednom pokazao sada mnogo rezervisaniji, nego u prethodnom razgovoru. Pored svih mojih navaljivanja stalno je odlagao da stavi svoj potpis. Ni sva moja rečitost, pa ni bezbroj popijenih čaša belog vina nisu mi pomogli da svršim svoju misiju. Znao sam da je Korošec prijatelj dobrog vina, kao uostalom i svega drugog što je čovečansko. On se držao onog: „*Homo sum; humani nihil a me alienum puto.*“ Dodjosmo do pola noći, pa i do jednog sata posle ponoći, a Korošec se još nije bio rešio da stavi svoj potpis. Počeh da gubim nadu. Reče mi da ujutru ide u šest sati na misu, u obližnji ženski manastir i da želi da ova stvar „prespava“.

— *Die Nacht bringt Rat* — dodade na nemačkom.

Ostadosmo pri tome da se sutradan, 8 oktobra, u sedam sati ujutro ponovo sastanemo, za kada mi je obećao, da će dati svoj definitivni odgovor. Kada smo se rastali bio sam u velikoj nedoumici da li će on uopšte potpisati ili ne.

Sutradan rano ujutro odista smo se ponovo sastali. Dok sam ja bio još bunovan, posle vina i nedovoljnog sna, Korošec naprotiv dolazio je iz ženskog manastira vrlo dobro raspoložen. Da li noć, ili kaludjerice, ili molitva Bogu, tek on je bio odnekud dobio dobar savet, kako sam očekivao. Sa osmehom na licu on mi predade svojeručno napisano i potpisano pismo, tačno onako kako sam mu ga prethodne večeri bio konceptirao, bez ikakve promene.

Požurih se na ladju. Uveče sam već imao rezervisan kupe u spavaćim kolima Split—Zagreb—Beograd, gde stigoh 9 oktobra pred veče. U Beograd tek što je bila stigla vest o katastrofi u Marselju: kralj Aleksandar bio je ubijen.

GLAVA 40

TRAGEDIJA KRALJA ALEKSANDRA

Ono malo putnika što je sišlo sa mnom, brzo se gubilo ispod pokrivenih, dugih koridora beogradske železničke stanice. Bio sam medju poslednjima, kada mi pridje jedan policajac u civilu, koji me je poznavao, da mi poverljivo šapne na uvo:

— Kralj je mrtav, ubili ga u Marselju...

— Nije moguće?

— Da, da, sigurno. Dobili smo izveštaj — ponovi policajac, ovog puta glasno i važnim izgledom čoveka, koji „sve zna", a kad kaže „mi", onda tom rečju obuhvata celu hijerarhiju policijsku od ministra pa do poslednjeg agenta.

Sedoh u auto razmišljajući o tragičnoj sudbini srpskih vladara Nijedan nije umro u svom kraljevskom krevetu...

U tim mislima stigao sam do kuće, u Milovana Glišića 3. Palo mi je u oči da su sve zavese bile potpuno spuštene. Nikakva svetlost nije dopirala iznutra. U kući zatekoh tri žene, kako zabrinuto ćućore u jednom uglu salona: moja žena i dve komšinice, jedna žena generala Mihaila Bodi, a druga Stevana Karamate, direktora banke. Od njih, razume se, ništa nisam mogao doznati. Izadjoh ponovo u varoš, da se detaljnije obavestim.

Usput kupih popodnevno izdanje beogradskog lista „Pravda", misleći da će tu biti kakva vest o atentatu. „Pravda", medjutim, da bi se pokazala najbolje obaveštena i brzinom tukla sve druge listove, već je bila unapred složila i rano po podne objavila ceo opis Kraljevog dočeka u Marselju. Tu je bila muzika, govori, oduševljenje, polaganje venca na grob *Poilus d'Orient*, odlazak vozom za Pariz. Sve kako je maršal Dvora u Beogradu bio predvideo, sve — sem atentata...

Šta će sad da bude u našoj zemlji? Ali, pre svega, kako je tako što uopšte moglo da se desi?

Prve mere predostrožnosti trebalo je preduzeti iz Beograda i u tome cilju bilo je predloženo ministru unutrašnjih dela Živojinu Laziću da se upute nekoliko policijskih agenata u Pariz. Na ovo je ministar

odgovorio da bi to koštalo 200.000 dinara (4.000 dolara iz onog vremena) i da je to „veliki izdatak", koji budžet njegovog Ministarstva ne može da podnese.

— Uostalom — dodao je Lazić lakonski — pariska policija bolja je od beogradske...

Tako je otklonjena prva mera obezbedjenja.

Što se tiče Pariza i pariske policije, naše poslanstvo u Francuskoj imalo je već nekoliko dana ranije prve nagoveštaje da će krv da padne... Velike količine crvene boje, boje krvi, bile su prosute pred vrata i po spoljnjem zidu našeg poslanstva. Nagoveštaj više nego jasan, ali to ništa nije smetalo da naš ministar u Parizu, dr Miroslav Spalajković, poslednju noć pred Kraljev dolazak, izmedju osmog i devetog oktobra, provede sa svojim najbližim saradnicima, pažljivo proučavajući listu odlikovanja, koje su Francuzi imali da učine pojedinim ličnostima u Jugoslaviji i obratno, listu ličnosti u Francuskoj, koje Kralj treba da odlikuje prilikom svog dolaska.

Nije mnogo veću opreznost pokazala ni pariska policija. U tom pogledu doznao sam za jedan podatak tek za vreme Drugog svetskog rata, kada sam se nalazio na ostrvu Mauritius.

Na tom ostrvu živi jedan bivši inspektor britanske Službe bezbednosti, koji se slučajno nalazio u Parizu početkom oktobra 1934. On se zove Lewis Gerald i baš neki dan pred 9 oktobar on je razgledao muzej „*Louvre*" sa jednim od kolega iz pariske policije. Tom prilikom pala mu je u oči jedna mala grupa ljudi, koji su govorili nekim stranim jezikom i takodje se tu kretali. Kad je hteo da im se približi malo više, primetio je kako se oni naglo udaljiše. To mu je bilo sumnjivo i predloži svome francuskom kolegi da prate te ljude i da ih eventualno legitimišu.

— Taman posla! — reći će Francuz. Pariz je pun stranaca... Kad bismo mi svakog legitimisali!...

— Da, ali Vi znate da kroz koji dan ovde dolazi jugoslovenski Kralj... Ovi mi se ljudi čine sumnjivim...

No Francuz nije hteo više ni da sluša šta mu njegov kolega priča.

— A ja sam, evo, sad apsolutno uveren, da su baš ti ljudi bili oni atentatori, spremljeni da ubiju Kralja, — završi g. Gerald.

Možda je iskusni policajac sa ostrva Mauritius, koji je prošao kroz englesku policijsku školu, bio u pravu. U tom slučaju bila je otklonjena još jedna brana sigurnosti za Kraljev dolazak u Pariz.

U medjuvremenu razarač naše ratne flote „Dubrovnik", na kome je putovao Kralj, približavao se francuskoj obali, praćen od strane nekoliko francuskih ratnih brodova.

Noć je bila burna. Kralj je slabo spavao i bio je vrlo umoran,

kada se spremao da izadje na obalu. Uniforma admirala jugoslovenske flote bila je pripremljena za taj dan i kada mu je njegov verni momak Zečević pomagao da se obuče, predložio mu je da ispod uniforme stavi čeličnu košulju, koju je Kralj imao u svome prtljagu. Ova mera predostrožnosti primenjivana je pokoji put, naročito posle neuspelog atentata na Kralja u Zagrebu, godinu dana ranije...

Kralj je, medjutim, odlučno odbio da posluša savet svog starog sluge i tako je i treća mera, koja je eventualno mogla da spase život Kralju, bila otstranjena.

Kralj se iskrcao na obalu, gusto posednutom mnogobrojnim svetom, ali pored uzvika „Živeo!", čule su se i bučne demonstracije marseljskih radnika, socijalista i komunista, koji su demonstrirali protiv Kralja-diktatora.

U jednom momentu Kralj je zastao, iznenadjen ovim što se dešava i svakako mu je moralo biti veoma čudno, da se tako što moglo desiti. Verovatno da su mu kroz glavu prošla sećanja na njegovog oca, kralja Petra, koji je svršio Vojnu akademiju u Saint-Cyr-u, učestvovao u francusko-pruskom ratu 1870 godine i premda ranjen, preplivao reku samo de ne bi pao u nemačko ropstvo. Verovatno da su mu takodje prošla kroz glavu sećanja na Solunski front, kada se, 1916—18 godine, borio zajedno sa francuskom vojskom protiv zajedničkog neprijatelja. Zar tako da bude dočekan u Francuskoj, koju je on toliko voleo?

Ali to je sve bilo samo za jedan momenat. Kralj se vrlo brzo pribrao, utišao nelagodnost pri pogledu na grupu demonstranata. Sa svojim uobičajenim osmejkom na licu i živim pogledom, srdačno je pružio ruku pretstavnicima francuske Vlade, koji su došli da ga dočekaju. Sišlo se na kej gde je Kralja očekivao, shodno nekom čudnom protokolu, automobil prefekta okruga *Bouches-du-Rhône*. Ali kakav auto! To je bio verovatno najstariji model te vrste u Marselju. Kralj i pratioci bili su zaprepašćeni.

Onda je nastao pokret. U automobil su seli desno Kralj, levo od njega francuski ministar spoljnih poslova Louis Barthou, a prekoputa od njih general Georges. U svom zadnjem delu kola su bila otvorena, tako da su se Kralj i Barthou mogli lepo da vide, dok je general bio skriven pod krovom automobila.

Od strane marseljske policije bilo je predvidjeno da nekoliko motocikla prate Kraljeva kola, ali je na zahtev pretsednika marseljske opštine ta uobičajena mera predostrožnosti bila otklonjena sa razloga „da bi policijska pratnja Kraljevih kola sigurno izazvala proteste celokupnog marseljskog stanovništva, kao mera nedemokratskog karaktera" — rekao je pretsednik opštine — a on, kao politička ličnost

mora da vodi računa o tome, s obzirom na pretstojeće opštinske izbore u Marselju...

Svakako da je za pretsednika opštine bila veća briga da njegova partija ima uspeha na izborima i da on bude ponovo izabran, nego li staranje o bezbednosti jednog stranog gosta, pa makar on bio kralj...

Tako je otstranjena i četvrta i možda najvažnija mera predostrožnosti.

Onda je povorka pošla. Pored Kraljevih kola išao je, kao jedini pratilac, jedan major na konju sa izvučenom sabljom u ruci, saobrazno vojničkim propisima.

Predvidjeni program za Kraljev doček sadržavao je kao prvu tačku zvaničnog dela: polaganje venca pred spomenikom francuskih vojnika palim na Solunskom frontu, *Poilus d'Orient*.

Ceo put bio je pokriven masom sveta. Jedno mesto bilo je vrlo stešnjeno time što se na sredini ulice nalazio jedan „*refuge*" tako da izmedju njega i publike, koja je stajala na ulici, nije bilo više prostora za majora da sa svojim konjem jaši pored Kraljevih kola, nego je morao da se reši: ili da ide napred ili pozadi. Ali, umesto da se stavi odmah iza kola, on neobazrivo istrči sa svojim konjem ispred njih. Peta, i poslednja mera predostrožnosti, bila je time otklonjena.

U tome momentu, jedan mladić u skromnom odelu, držeći u ruci pismo, kao da želi da Kralju preda neku molbu, izadje iz redova publike, brzo prodje izmedju žandarma koji su stajali na otstojanju od više metara jedan od drugoga i skoči obema nogama na papuču automobila. Držeći se levom rukom za prozor od automobila, desnom rukom okinu jedan rafal iz svog revolvera tipa „*Parabelum*", iz neposredne blizine, pravo u grudi kralja Aleksandra. Kako se posle utvrdilo, jedan od projektila prošao je kroz aortu i smrt je nastupila momentano.

Tom prilikom je slučajno ranjen u ruku i ministar Barthou, koji je odmah sišao sa kola, tražeći sam sebi lekarsku pomoć. Medjutim, usled opšte gužve i nereda, koji je tada nastao, Barthou je uspeo da dodje do jedne apoteke, kada je već bilo dockan. Umro je u bolnici usled velikog gubitka krvi. Inače sama rana, koju je dobio, bila je bezopasna za život.

Kada je major na konju čuo revolverske pucnje za sobom, okrenuo je konja nazad, zaobišao „*refuge*" i stavljajući se u položaj koji nikako nije smeo da napusti, to jest pored ili pozadi kola, uspeo je sa nekoliko udaraca sabljom da onesvesti atentatora. Ovaj je pao na zemlju, ali je svoju nameru već bio izvršio. U tome su pritrčali policajci koji su mu dali „*coup de grâce*". Bio je ubijen na licu mesta, pored automobila u kome je ležao mrtav kralj Aleksandar.

Kraljica Marija, koja je imala da putuje s Kraljem na ratnom brodu „*Dubrovnik*“, odustala je od te namere u poslednjem trenutku zbog nemirnog mora. Vratila se iz Boke Kotorske natrag i preko Beograda Orient-Expressom otputovala za Pariz. Tamo ju je očekivao ne živi Kralj, nego komunike o njegovoj pogibiji.

U neobično uzbudljivoj atmosferi, u jugoslovenskom poslanstvu u Parizu, pred nekoliko prisutnih činovnika, ministar Spalajković se pribrao toliko da svečano uzvikne: „Kralj je mrtav. Živeo Kralj!“

Svima kao da olaknu. Učini im se da je za jedan neobično težak problem već nadjeno rešenje. Jedan je mrtav, ali je već tu drugi, da ga zameni...

Taj drugi, naslednik prestola, Petar, imao je u tome trenutku svega jedanaest godina i nalazio se na školovanju u Engleskoj, u Sandroyd-u, tamo gde idu deca iz visokog engleskog društva.

Oni, koji su imali prilike da gledaju jedan film, tada zabranjen u Jugoslaviji, gde se tačno vidi kako se odigrala scena u momentu atentata u Marselju, mogli su primetiti da je jedini od Jugoslovena, koji je žurio prema kraljevskom automobilu, bio ministar spoljnih poslova Bogoljub Jevtić. Uostalom njegov auto išao je odmah iza Kraljevog, te je njegova pojava bila nešto sasvim prirodno. Ali što je manje prirodno, to je da je iz Kraljevih usta čuo i za istoriju posle preneo poslednje Kraljeve reči: „Čuvajte Jugoslaviju!“

„*Temps*“, tada poluzvanični organ francuske Vlade, dodao je tim rečima još nekoliko, tako da bi Kraljeve poslednje reči imale da glase: „Čuvajte Jugoslaviju i prijateljstvo sa Francuskom!“

S obzirom da je ova rečenica bila malo dugačka za čoveka koji je bio pogodjen sa više metaka iz revolvera velikog kalibra, od kojih mu je jedan presekao aortu blizu srca, u docnijim zvaničnim publikacijama, kako francuskim, tako i jugoslovenskim, ograničavalo se na reproduciranju samo prve dve reči: „Čuvajte Jugoslaviju“. Ostalo je izostavljeno.

Da je siroti Kralj bio u stanju da sačeka dolazak Jevtića pa da izgovori baš pred njim te dve reči, to je vrlo teško verovati, ali kako je Jevtić bio jedini svedok i kako su te reči svakako odgovarale idejama koje je Kralj imao, to niko nije hteo posle da vodi diskusiju po tome pitanju. Uzelo se kao istinito, da te dve reči pretstavljaju „Kraljev testamenat“.

U takvim okolnostima mudrost nalaže slušati državnike, a ne lekare.

Lytton Strachey priča u svojoj sjajnoj biografiji „Elizabeth and Essex“ da kraljica Jelisaveta nije bila nimalo raspoložena da odredi za naslednika engleskog prestola škotskog kralja Jakova VI, sina ne-

srećne kraljice Mary. U momentu same njene smrti, njen sekretar Sir Robert Cecil, zapitao je u pogledu naslednika, a ona ga je samo pogledala, ne dajući nikakav odgovor. Onda joj Sir Robert sugeriše: „Škotski kralj?" Na to Kraljica — veli Strachey — napravi pokret, koji se učinio Kraljičinom sekretaru kao znak odobravanja. Svi su se posle složili sa njegovim tumačenjem.

Tako je nešto slično bilo i sa kraljem Aleksandrom. U onom momentu, te su reči bile prava mudrost. „*Se non é vero é ben trovato,*" kažu Italijani. Ako je baš lično Jevtić bio autor tih reči, može mu se samo čestitati.

Ali ko je taj, koji je sada na prvom mestu imao da „čuva Jugoslaviju"?

GLAVA 41

KNEZ PAVLE POSTAJE NAMESNIK

Mladi Kralj je bio još dete. Ustav Jugoslavije predvidjao je u tom slučaju formiranje Namesništva od tri člana. Za odredjivanje namesnika potreban je bio, medjutim, Kraljev pisani testament. Nije se znalo da li takav testament postoji.

U to vreme knez Pavle nalazio se u Beogradu. U intimnim razgovorima koje smo posle imali prilike često da vodimo, Knez mi je pričao kako su se u prvom momentu pretsednik Vlade Nikola Uzunović i ministar unutrašnjih dela Boža Maksimović prepirali ko će od njih dvojice da udje u Namesništvo. Verujući da testament uopšte ne postoji i smatrajući svoj položaj jačim od Kneževog, Uzunović je pozvao kneza Pavla da dodje kod njega u Pretsedništvo vlade da o tome pitanju diskutuju. Tu drskost Knez mu posle nije zaboravio ni oprostio...

— U tome, tražeći po Kraljevim hartijama — pričao mi je dalje Knez — još iste noći, naidjem na jedan listić plave boje, gde su bila zabeležena imena trojice namesnika i njihovih zamenika. Pozovem Petra Živkovića, komandanta Kraljeve garde, da se posavetujem. Mi smo se brzo složili šta onaj listić treba da znači. Odmah sam telefonirao Uzunoviću i, skandirajući svaku reč, rekoh mu: „Testament Kraljev u pogledu Namesništva nadjen je. Ovde je kod mene i komandant Kraljeve garde. Mi Vas čekamo da odmah dodjete.“ Kad je pretsednik Vlade došao, po odlučnom stavu generala Živkovića, morao je uvideti da o njegovoj prvobitnoj nameri, da Vlada privremeno preuzme kraljevsku vlast pa da posle Parlament tajnim glasanjem bira namesnike, ne može više biti ni reči. Živković je ponovio Uzunoviću moje saopštenje o postojanju testamenta u pogledu Namesništva...

Pred ovom situacijom, gde se iza Kneza nalazila Kraljeva garda, a to znači najveći i najmoćniji garnizon u zemlji, sa pukovima najbolje pešadije, sa konjicom i artiljerijom, Uzunoviću nije ništa preostalo nego da se požuri i spase još što se spasti moglo, to jest da bar ostane pretsednik Vlade. Knez i general Živković su mu to prepustili s tim da on u zvaničnoj formi proklamuje imena namesnika: knez Pavle Karadjordjević, dr Radenko Stanković i dr Ivo Perović

i uvede ih u dužnost vršenja kraljevske vlasti, shodno ustavnim propisima.

Izuzev kneza Pavla, dvojica drugih namesnika bili su manje poznate ličnosti široj javnosti. Oni će kao takvi ostati do kraja svog namesnikovanja. Ova dvojica su došli i iščezli, ne ostavljajući za sobom nikakvog traga od makakve aktivnosti. Bilo je celom svetu jasno još od prvog dana objave Namesništva da će knez Pavle u tom tercetu svirati prvu violinu. Namesništvo kao da je boš u tome smislu namerno bilo onako sastavljeno.

Interesantno je da onaj „mali listić plave boje", koji je odigrao tako važnu ulogu nije nikada iznet pred oči šire javnosti. Čak ga ni ja, iako pretsednik Vlade, nisam imao prilike da vidim. Zašto je taj istorijski dokumenat ostao tako skriven? Ta činjenica je docnije bila predmet raznovrsnih komentara. Ovo utoliko više što postojanje tog važnog dokumenta nije bilo poznato ni ondašnjem pretsedniku Ministarskog saveta, premda je Kralj odlazio na put skopčan sa mnogo rizika i sa mogućnošću da se sa njega nikad više ne vrati, kao što se ustvari i desilo.

Uzunović, čovek od kompromisa, kad već nije mogao da postane kraljevski namesnik, morao je biti zadovoljan što je uspeo, još prvog dana, da obezbedi sebi opstanak na položaju pretsednika Vlade. Otuda on nije imao nikakvog specijalnog razloga da insistira na mikroskopskom ispitivanju autentičnosti jednog parčeta hartije. On ga je primio — u prisustvu komandanta Kraljeve garde, kome inače tog momenta tu nije bilo mesto — kao neosporni izraz poslednje volje Kraljeve.

Knez Pavle, kako smo ranije pomenuli, provodio je veći deo vremena van zemlje, ali ovog puta on se, baš nekako uoči Kraljeve katastrofe, nalazio u Beogradu i kada je Kralj polazio na put za Francusku, on ga je poveo sobom pored Kraljice. Njih troje sedeli su u istom automobilu. Prošli su putem kroz Crnu Goru, išli u Manastir Sv. Save u Boki Kotorskoj, na obali Jadranskog Mora, da se tu u dekoru vanredno lepe prirode, po hrišćanskom običaju, pomole Bogu, pred dugačak put, koji će za Kralja biti poslednji... Iz Kotora, knez Pavle vratio se natrag pravo za Beograd.

Za ovo putovanje sa Kraljem ubrzo se doznalo. Knez se svakako i sam potrudio da tu vest što više proširi kroz javnost. Putovanje zajedno sa Kraljem i Kraljicom, ova intimnost i harmonija kraljevskog Doma, sve je to odjednom davalo knezu Pavlu naročiti prestiž, koji on dotle nije uživao u toj meri. Znalo se, naprotiv, da njegovi odnosi sa Kraljem nisu dobri. Sad odjednom, to se sve demantuje na jedan upadljiv način i narodna mašta odmah kreće u suprotnom pravcu. To nije više nesloga izmedju dva brata od strica, nego kao da je Kralj, pred polazak na važan put, hteo u poslednjem momentu da uputi

kneza Pavla u sve tajne državne politike i da mu da potrebna upustva ako bi se što desilo u njegovom otsustvu.

Knez je i meni o tom putu pričao u istom smislu, kao da je hteo i mene — a valjda i sebe — da ubedi kako je sve to zaista bilo tako, to jest da su taj put i to razgovori sa Kraljem bili od naročitog državničkog značaja.

S obzirom da je knez Pavle bio bliski rodjak Kraljev i član kraljevskog Doma, ceo svet je primio njegovo postavljanje za namesnika kao nešto sasvim prirodno, bez obzira na to da li je to zaista bila i Kraljeva želja i da li je ono parče hartije odista imalo svoju punu pravnu vrednost i značaj. To je sad, posle Kraljeve smrti, bilo izlišno pitanje.

Knez Pavle se tako, za jednu noć, pretvara od beznačajnog ljubitelja umetnosti u Namesnika Kraljevine Jugoslavije.

Dok se ovo odigravalo u Beogradu, mrtvo telo Kraljevo, balzamirano i opremljeno za povratak u zemlju, ukrcano je ponovo na isti ratni brod „*Dubrovnik*", koji je bio ponos naše male ratne mornarice. Taj brod ustvari bio je mala laka krstarica. Kada sam još kao ministar finansija diskutovao pitanje gradjenja tog ratnog broda, admiral Dragutin Prica mi je objašnjavao da Jugoslavija — kad već ne može sebi da dozvoli luksuz gradjenja krstarica — treba da izgradi jedan moderan razarač koji bi zamenio laku krstaricu i bio „*flotilla leader*". Taj zadatak „*Dubrovnik*" je imao da ispuni time što će pored najveće moguće brzine, imati jače naoružanje nego slični brodovi drugih, snažnijih mornarica. Tako je ovaj brod — poručen i izgradjen kod firme Yarrow & Co Ltd., Glasgow, Velika Britanija — imao brzinu od 37 čvorova i bio naoružan sa četiri topa, kalibra 14 cm, dok su slični brodovi drugih mornarica imali svega dva topa od 12 cm.

Taj mornarički plan, kako sam ga bio zamislio sa admiralom Pricom još 1925-26 imao je da sačeka moj ponovni dolazak za ministra finansija i pretsednika Vlade, pa da se privede u delo izgradnjom tri nova razarača: „*Beograd*", „*Zagreb*" i „*Ljubljana*", od po 1.210 tona, naoružanih sa po četiri topa kalibra 12 cm.

To je bilo stvaranje jedne male, ali moderne ratne mornarice, potpomognute potrebnim brojem aviona i podmornica, čija je glavna karakteristika imala da bude brzina u kretanju, a osnovni cilj odbrana naših obala na Jadranskom Moru.

Moj glavni savetodavac za pomorska pitanja, admiral Prica, govorio mi je:

— Imajte uvek u vidu ovo: naša ratna mornarica ima da počiva na tri uslova: brzi brodovi, podmornice i mornarička avijacija. Konfiguracija naše obale zahteva dve eskadre: jednu sa osloncem na Boku Kotorsku i druga sa osloncem na Šibenik.

To je plan još iz 1925-26 godine. Kada sam napustio Ministarstvo finansija 1926, na njemu nije ništa radjeno sve do 1934. Jedino je bio dovršen *„Dubrovnik"*.

Ali još pre Kraljevog mrtvog tela, koje je sporo putovalo morem od Marselja ka Splitu, došli su u Beograd kraljica Marija i mladi kralj Petar II. On je sutradan posle tragedije u Marselju odveden iz Sandroyd, gde je bio počeo školovanje, u London. Tamo mu je naš ministar, Slavko Grujić — onaj isti koji mi je kao otpravnik poslova 1913, saopštio da sam primljen u dobrovoljce za rat protiv Bugarske — na vrlo kratak način, bez ikakve prethodne pripreme i objašnjenja, saopštio smrt njegovog oca, kralja Aleksandra. Kako sam kralj Petar u svojim memoarima opisuje scenu, ministar ga je prosto iznenada ščepao u svoj zagrljaj rekavši:

— Dogodilo se nešto užasno. Vi ste naša nova nada!

Pretsednik Uzunović objavio je narodu 10 oktobra, rano izjutra, jedan proglas, u kome je stajalo da je Kralj poginuo 9 oktobra posle podne kao „žrtva jedne zločinačke zavere", a da je saobrazno Ustavu na presto stupio kralj Petar II, kome je Vlada već položila zakletvu. Zatim se veli da će se, privremeno, kraljevska vlast vršiti na osnovu čl. 45 Ustava. S obzirom na svoju slabu popularnost Vlada se, izgleda, ženirala da narodu otvoreno kaže da taj član Ustava znači da će kraljevsku vlast vršiti Ministarski savet, tojest Uzunović i drugovi. Dalje se u proglasu kaže da je Narodno pretstavništvo pozvano u vanredno zasedanje za 11 oktobar, radi polaganja zakletve i da su poslednje Kraljeve reči bile: „Čuvajte Jugoslaviju". Na kraju proglasa, koji su potpisali, pored pretsednika Vlade, svi ostali ministri, poziva se narod da sledi ovoj svečanoj Kraljevoj poruci.

Kao što se vidi, u tom prvom proglasu narodu, očevidno pisanom odmah po ubistvu Kraljevom, ne govori se ništa o testamentu u pogledu imenovanja namesnika. Sporazum kneza Pavla sa Uzunovićem postignut je nekoliko časova docnije.

Tek idućeg dana, 11 oktobra, saopšteno je javnosti da postoji Kraljev testament o namesništvu, pisan svojeručno od strane Kralja na Bledu 5 januara 1934, tojest nepun mesec dana posle pokušaja atentata u Zagrebu protiv života Kralja i Kraljice.

Namesnici su položili zakletvu pred Narodnim pretstavništvom, na svečanom zajedničkom zasedanju narodnih poslanika i senatora. Ovaj čin obavljen je u zgradi zvanoj „Manjež", u kojoj je nekada vršena vežba sa konjima, a docnije bila preinačena za pozorište, u ulici kralja Milana. U to vreme ta je zgrada korišćena za održavanje sednica Narodne skupštine, birane novembra 1931, pod vladom generala Petra Živkovića. U medjuvremenu, bivša konjička kasarna u ulici Miloša Velikog — u kojoj je zasedavala posleratna Narodna skupština

i u kojoj je izvršeno ubistvo hrvatskih poslanika — vraćena je ponovo vojsci na upotrebu i tu je bio smešten jedan deo Komande Beograda. I tako su se, nekom čudnom igrom dogadjaja, smenjivali vojnici i narodni pretstavnici u tim vojnim zgradama jugoslovenske prestonice.

Pošto je već bio obećao Uzunoviću da nastavi svoje pretsednikovanje, to je još ostalo da Knez Namesnik na neki način pridobije za sebe i pretstavnike naroda.

Ono što je on želeo na prvom mestu, to je da ga svi faktori prizmadu kao legalnog kraljevskog Namesnika No 1. Kako je to priznavanje već imao od vojske (preko generala Živkovića) i Vlade (preko Uzunovića), ostalo je još da mu Narodna skupština i Senat taj blagoslov dadu, bez protesta i opozicije.

Tog dana, knez Pavle, po prirodi već bled u licu, izgledao je bledji nego ikada. Da bi više imponovao civilima u sali nosio je uniformu pukovnika Kraljeve garde sa „akselbenderima", to jest znacima koje nose adjutanti Njegovog Veličanstva Kralja. Za namesnike je bio postavljen malo uzvišen podijum, pokriven pirotskim ćilimom. Knez je stao sam, malo napred, dok su ostala dva namesnika bila iza njega, jedan pored drugog. Time je već unapred bio obeležen njihov rang i njihov odnos.

Slab govornik i stidljiv po prirodi, Knez je naučio napamet da izgovori samo nekoliko reči. On je to uradio tihim, nečujnim i drhtavim glasom, u grobnoj tišini:

— Hvala vam... Hvala na poverenju, gospodo narodni pretstavnici... Nadam se da se nećete prevariti u meni.

Ovaj optimistički završetak pozdravili su svi prisutni narodni poslanici i senatori burnim aplauzom, sa rukama izdignutim iznad glava. Izgledalo je kao da svaki od njih želi da se istakne u ovom „spontanom" oduševljenju i da skrene na sebe pažnju vršioca dužnosti kraljevske vlasti. Oni su vrlo dobro znali da u slučaju raspuštanja Narodne skupštine 90% od njih neće se više vratiti. Njihov raniji izbor, sa javnim glasanjem i bez učešća opozicije značio je ustvari imenovanje „odozgo", a ne pravi izbor „odozdo", od strane naroda.

Kneževe reči, medjutim, da se u njemu „neće prevariti", oni su protumačili kao da Skupština neće biti raspuštena, jer bi se inače u njemu razočarali. A za narodne poslanike, „birane" na ovakav način, to je bilo najvažnije pitanje. Biti ili ne biti... narodni poslanik!

Odmah posle polaganja zakletve i svog kratkog govora, Knez je napustio salu. Nov snažan aplauz propratio je njegov izlazak. Aplauz zahvalnosti...

Vanredni saziv Parlamenta bio je time zaključen na opšte zadovoljstvo. Knez Pavle je postao Namesnik, a Uzunovićeva Vlada i narodni pretstavnici ostali su na svojim mestima.

GLAVA 42

NARODNA ŽALOST

Posle nekoliko dana putovanja, „*Dubrovnik*“ je najzad stigao u Split.

Ne samo stranci, nego i svi gradjani Jugoslavije bili su iznenadjeni koliko su narodne mase bile potrešene smrću kralja Aleksandra. Kao da je njegov tragični svršetak bio razlog da mu se oproste svi gresi i da pred njegovom sudbinom zaneme sve optužbe. Kraljeva diktatura na jedan mah bila je bačena u zaborav. Ostao je samo kralj-otac i kralj-vojnik. Narodna skupština nekoliko dana docnije dala mu je zvaničnu titulu „Kralj Ujedinitelj“, zato što su pod njegovim regenstvom bili ujedinjeni u jednu državu Srbi, Hrvati i Slovenci.

Po dolasku u Split, priredjena je na otvorenom trgu crkvena misa, kovčeg je ležao izdignut na katafalku, a medju prvima koji su došli da se poklone, u duboko pobožnom stavu katoličkog sveštenika, bio je dr Korošec. On je tom prilikom izjavio na način da to bude istaknuto u domaćoj i stranoj štampi:

— Sada je došao trenutak da zaboravimo ono što nas je u prošlosti delilo i da svi složno radimo za bolju budućnost Jugoslavije.

Iz njegovih usta, u momentu kada se, bar formalno, još nalazio u internaciji, te su reči bile od značaja. Bilo je jasno da je to politička izjava, koju on čini u ime slovenačkog naroda i da ona označava nov politički pravac u daljem razvoju unutrašnje situacije naše zemlje.

Kada sam tu izjavu pročitao u Beogradu u novinama, bio sam neobično zadovoljan. Pomislih u sebi: „Moj put na ostrvo Hvar nije bio uzalud...“

Svi drugi politički ljudi bili su, razume se, vrlo iznenadjeni otkud ovaj „*volte-face*“ kod šefa Slovenačke ljudske stranke, da od „punktacija“ i apstinencija, odjednom prelazi na zaboravljanje „onog što nas deli“...

Sem mene, tim stavom dr Korošeca nisu bili iznenadjeni još jedino pretsednik Vlade Uzunović i ministar Dvora Antić, jer su oni znali za moju misiju na ostrvu Hvar i Kraljevu nameru da u slučaju mog uspeha Korošec bude pušten na slobodu i povrh toga, prvom prilikom bude pozvat u Vladu...

Kad je onu izjavu dao u Splitu Korošec je vrlo dobro znao da ništa politički ne reskira. Naprotiv, time samo potpomaže razvoj stvari u duhu plana, na koji smo se nas dvojica bili složili u noći 7-8 oktobra.

Kraljevo telo stiglo je u Beograd posle sedam dana putovanja iz Marselja. Na železničku stanicu izašli su kralj Petar II i Kraljica Majka, zatim namesnici i druge zvanične ličnosti, a od stanice pa sve do starog Dvora u Kralja Milana ulici, klečale su u mračnoj noći, nemo i nepomično, nepregledne mase naroda. Ja sam se takodje nalazio u toj gomili gde se samo čulo tiho jecanje i videlo brisanje suza, a kad je kovčeg prolazio jedna žena u mojoj blizini odjednom je pustila neki očajnički, užasan jauk, da je nadaleko odjeknuo duž Nemanjine ulice...

Od stranih država naročito je Francuska bila značajno zastupljena na dan Kraljevog pogreba. Došao je pretsednik Republike Albert Lebrun, zatim ministar odbrane maršal Pétain, ministar marine Pietri i avijacije Devain. Francuzi, osećajući se krivim, zbog nedovoljne službe bezbednosti, prilikom Kraljevog dolaska u Marselj, svakako su se trudili na sve moguće načine, da ublaže neraspoloženje koje je odjednom izbilo u našem narodu protiv njih. Odmah je bio smenjen ministar unutrašnjih dela Albert Sarraut, prefekt Marselja i veći broj viših funkcionera opšte bezbednosti, što je imalo da pruži izvesnu satisfakciju Jugoslaviji.

Po svome rangu, kao šef države, Lebrun je bio smešten u starom Dvoru, na prvom spratu, ali u toj istoj zgradi, u prizemlju, nalazilo se i mrtvo telo kralja Aleksandra. Jedna ne baš prijatna situacija za francuskog gosta.

To je bila kao neka vrsta „osvete". Ustvari kralj Aleksandar je bio isto toliko žrtva Lebrun-ova koliko i samog Uzunovića, jer je on, kao pretsednik Vlade, imao prvi da se odupre ideji da Kralj ide u Francusku preko Marselja... Nikola Pašić bi svakako drukčije postupio, kao što je dao jedan dokaz u tome pogledu, kada je na Solunskom frontu zabranio kralju Aleksandru, onda regentu Srbije, da sedne u avion.

Druga strana delegacija, koja je privlačila pažnju na sebe bila je nemačka. Nju je predvodio maršal Hermann Goering, kao lični pretstavnik Hitlera i pretsednik pruske Vlade. Više nego li ma koji drugi šef delegacije, on je napravio nekoliko gestova, koji su privukli pažnju, nešto svojim političkim značajem, a nešto i Goering-u svojstvenoj teatralnosti. Palo je u oči da je, idući u pogrebnoj povorci pored francuskog maršala Pétain-a, sa njim ljubazno razgovarao. Šest godina docnije oni će se ponova sresti, ovog puta u Parizu, ali pod sasvim drugim okolnostima.

Bogoljub Jevtić, pretsednik Vlade, sa ministrima, Dr M. Stojadinovićem, Petrom Živkovićem i ostalim članovima kabineta po izlazku iz Saborne Crkve

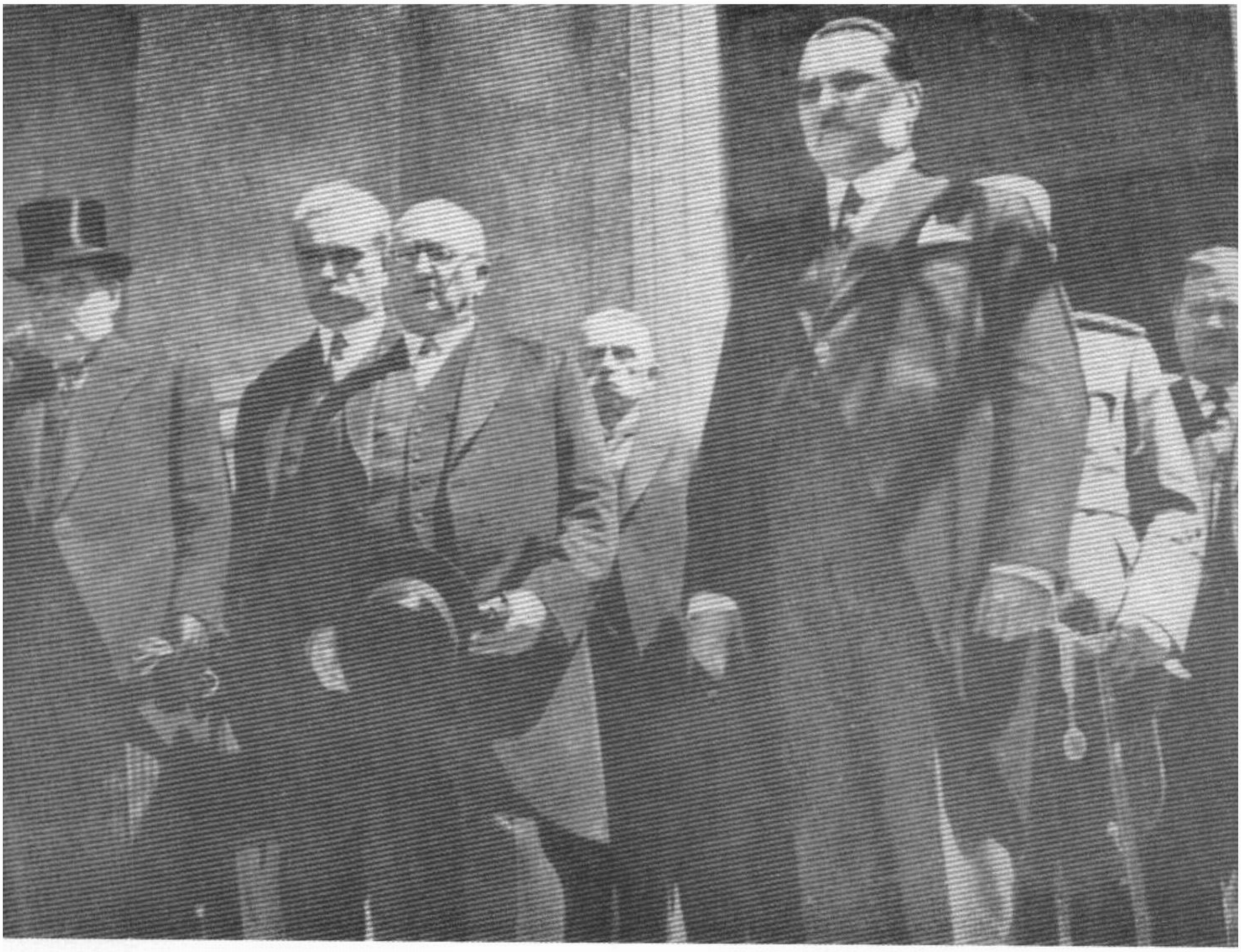

Pisac knjige sa članovima svoje prve Vlade. Na slici s leva na desno: (gologlavi) Svetozar Stanković, ministar Poljoprivrede, Dr A. Korošec, ministar Unutrašnjih dela, Mirko Komnenović, ministar za Fizičko vaspitanje, Petar Živković, ministar Vojni i Ignjat Stefarović, ministar šuma i ruda. Levo na kraju, sa cilindrom, pretsednik Narodne skupštine, Stevan Ćirić

Beogradskoj publici Goering je prvo pao u oči kada su pred Kraljevim kovčegom, pred železničkom stanicom u Beogradu, defilovali odredi raznih država, da odadu poslednju počast. Mi, bivši ministri, imali smo takodje odredjena „počasna mesta“ gde smo stajali i posmatrali te elitne strane odrede, čijem sam se vojničkom stavu i opremi divio. Odjednom, kada naidje nemački odred sa svojim karakterističnim čvrstim korakom, iz redova stranih delegacija, koje su stajale odmah iza kovčega, izadje jedan debeljušan general, srednjeg rasta, izvuče sablju i pridruži se vojničkoj paradi. To je bio feldmaršal Goering. On se stavio na čelo nemačkih vojnika da bi lično, kao vojnik, odao poslednju počast kralju Aleksandru.

Gest je bio primećen i simpatično komentarisan u publici.

Kada su posle mnogobrojne delegacije i ugledni gosti imali da prisustvuju polaganju Kraljevog tela u grobnicu, u crkvi na Oplencu, išlo se od Mladenovca do Topole automobilom. Njihov broj bio je ogroman i daleko prevazilazio sposobnosti beogradskih saobraćajnih organa da u jednom malom selu, kao što je Topola, na uskim putevima, organizuju normalan saobraćaj. U tom najvećem haosu — pričao mi je posle jedan očevidac — maršal Goering je izašao iz svojih kola, lično stao na raskršće ulica ispred crkve i pokretima ruke dirigovao saobraćaj... Svet je verovatno mislio da je to naročito odredjeni stručnjak. Stranci su smatrali da je to jugoslovenski oficir, a Jugosloveni da je to neki stranac, specijalno doveden za tu priliku. Svakako, Goering je bio svima od koristi.

Onog oktobarskog dana 1934, u topolskoj crkvi, maršal Goering učinio je još jedan gest. Na grob kralja Aleksandra položio je veliki venac na kome je pisalo:

Svome negdašnjem herojskom protivniku, u znak bola i žalosti,

Vojska i Mornarica Nemačkog Reich-a.

Goering nije rekao „neprijatelj“ nego „protivnik“. Značajna nijansa koja, takodje, nije ostala nezapažena.

Najzad, pred polazak iz Beograda, izjavio je dopisniku londonskog *„Daily Mail“-a:*

— Ne verujem da smrt kralja Aleksandra I može izazvati rat. Postojanje jake jugoslovenske države, na ulaznim vratima Balkana, pretstavlja elemenat mira. Nemačka je pristalica jake Jugoslavije.

Namera maršala Goering-a bila je da se vrati u Berlin svojim ličnim avionom. Medjutim, on je tu svoju nameru iznenada izmenio i od nemačke ambasade traženo je da se Orient-expresu prikači jedan specijalni vagon za Goering-a i njegovu svitu. Istim vozom je putovao

i maršal Pétain. Prema diplomatskim informacijama i pisanju Brugère-a, francuskog ministra u Beogradu, Goering je u toku puta učinio *„une visite de courtoisie"* maršalu Pétain-u i u toku razgovora, ponudio Francuskoj, u ime Hitlera, *„un pacte d'amitié et de non-agression"*, sa važnošću od 20 godina. Pétain je obećao da će o tome referisati francuskoj Vladi kad bude stigao u Pariz.

Goering-ovo držanje i izjave bile su očevidno sračunate da proizvedu kod nas povoljan utisak. U momentu kada su sumnje za ubistvo kralja Aleksandra bile upućene u pravcu Rima i Budimpešte, Nemačka se ističe u prvi red da uveri Vladu u Beogradu da ona neće pomagati nikakve pretenzije italijanske ili madjarske Vlade ako bi ove htele da „love ribu u mutnoj vodi"...

Psihološki momenat za ovakve izjave očevidno je bilo vrlo dobro izabran.

Sem francuske i nemačke delegacije, ostale — pošto su se držale strogo protokolarnih propisa — prošle su manje više nezapažene kroz Beograd.

Narod je ostao u žalosti i zabrinut za budućnost. A da bi tu žalost — koja je svakako dobrim delom bila iskrena, osobito kod Srba, Slovenaca i jugoslovenski orijentisanih Hrvata — još više potsticao, Uzunović kao pretsednik Vlade nije ništa pametnije smatrao za umesno, nego da naredi preterano stroge znake te „opšte narodne žalosti", zabranjujući pozorišne pretstave, bioskope i muziku po kafanama. Sem toga je odredio nošenje crne trake oko ruke i držanje crnih zastava po zgradama. Poštanske marke bile su uokvirene crnim ivicama, kao i hartije za zvaničnu korespondenciju. Beograd je davao utisak kao da je većina gradjana za jedan dan pomrla.

Ova preteranost u spoljnim znacima žalosti izazvala je ubrzo nezadovoljstvo i proteste: trgovci i krojači želeli su da svet kupuje stvari i odela za balove i pretstave, umetnici su želeli da zabavljaju narod, mladež je htela da igra i peva, itd. Na taj način, prvobitna iskrena i prava narodna žalost, ubrzo se pretvorila u prisilne forme pod kontrolom policije, izgubivši svaki smisao. Narod koji je žalio, pretvorio se u narod koji protestvuje.

PO TREĆI PUT MINISTAR FINANSIJA

Pošto se malo stišalo prvo uzbudjenje i pošto je umirio „pretstavnike naroda", knez Namesnik je umirio i svoju Vladu. Posle ostavke čisto formalne prirode da bi se ispunili zahtevi parlamentarnog reda, usled smrti šefa države, Uzunović je, — i pored zle sreće sa Kraljevim putem u Francusku, — bio potvrdjen za pretsednika Ministarskog saveta. General Petar Živković, komandant Kraljeve garde, postao je ministar vojske i mornarice. Isto tako Bogoljub Jevtić ostaje idalje ministar spoljnih poslova.

Da bi što više zadovoljio svog pretsednika Vlade, Knez Namesnik je učinio još jedan gest: odlikovao ga je ordenom Karadjordjeve Zvezde prvog stepena. Takvo odlikovanje po pravilu davalo se samo šefovima stranih država. Sa lentom Karadjordjeve Zvezde preko grudi, Uzunović je ušao u najviše krugove, medju careve i kraljeve. Takvu slavu svakako nije mogao više očekivati, a najmanje posle atentata u Marselju...

Usred narodne žalosti, dok se još govorilo o pogibiji Kraljevoj i njegovoj sahrani, ceo svet je bio iznenadjen što je Namesništvo dodelilo takvo visoko odlikovanje, upravo najviše što postoji, Nikoli Uzunoviću. Zašto je pretsednik Vlade odlikovan?

Ja sam imao prilike da ga vidim, u njegovom skromnom stanu u Beogradu, jedan dan docnije. Kada mu uputih svoja čestitanja, on će mi smeškajući se reći:

— Da, svakako... Takvo odlikovanje nešto znači.

Onda malo zastade, uozbilji se i značajno dodade:

— Uostalom Knez svakako mora biti zadovoljan sa mnom. Ja sam mu učinio jednu uslugu, koju mu niko drugi ne bi mogao učiniti...

Kako sam ranije pomenuo, Uzunović je bio čovek „stare škole". Diskretan, vrlo štedljiv u rečima — kao i na parama — davao je samo nekoliko indikacija ili neodredjenih aluzija, nekoliko pokreta obrva ili njegovih dugačkih brkova — tu je bila sva njegova rečitost

u privatnom razgovoru. Odatle je sagovornik posle imao da izvede svoj zaključak, pravilan ili ne, prema sopstvenoj inteligenciji.

Poznavajući njegovu diskreciju, ni ja se nisam trudio da produbim prirodu njegove „usluge" Knezu. Respektovao sam Uzunovićev nedostatak govorljivosti. Ostao sam takodje diskretan i ograničih se samo na nekoliko reči čestitanja.

Kada sam, medjutim, docnije saznao za detalje o tome kako je jedan mali listić plave boje primljen kao formalno Kraljevo imenovanje trojice Namesnika, bilo mi je jasno na koju je „uslugu" Uzunović mislio.

Dok je tako Uzunović, bezazleno i ništa ne sluteći, spavao na jastuku sa crvenom lentom Karadjordjeve Zvezde, jednog lepog dana, dva meseca posle svog potvrdjivanja za pretsednika Vlade, odjednom dvojica ministara njegove Vlade podnesoše ostavke. To su dvojica mlaljih: Bogoljub Jevtić i Dragutin Kojić.

Ministar vojni, Petar Živković, nije podneo ostavku, niti zauzimao stav u ovom pitanju.

Ovu činjenicu Uzunović tumači u svoju korist i veruje da će vrlo lako pobediti one najmladje u Kabinetu, utoliko pre što kao razlog za svoje ostavke navode neke sasvim beznačajne činjenice.

Radilo se o jednom komunikeju, koji je Vlada izdala posle sednice Ministarskog saveta polovinom decembra 1934. Tada je rečeno da je Ministaraki savet saslušao i primio k znanju izveštaj koji je ministar spoljnih poslova Jevtić podneo u vezi Kraljeve pogibije i mera koje je preduzeo u Društvu naroda tim povodom. Jevtić je ovaj preterano kratak i štur komunike shvatio kao uvredljiv i podneo ostavku. S njime se solidarisao i dr Dragutin Kojić.

Visoko odlikovanje, koje je knez Namesnik dodelio Uzunoviću samo nekoliko nedelja ranije, zar to nije bio očevidni dokaz njegove blagonaklonosti? Prema tome, nema šta da brine, zaključuje pretsednik Vlade svoje rezonovanje. Oni koji su u ostavci biće brzo zamenjeni drugim, manje „buntovnim". Jedna mala rekonstrukcija Kabineta — a on je pravi „stručnjak" za tu vrstu operacija još od 1926 — pa je stvar regulisana.

Na njegovo veliko iznenadjenje, razvoj dogadjaja nije pošao putem koji je on očekivao.

Pri saopštenju ostavke dvojice ministara, knez Namesnik se u audijenciji pokazuje ljubazan, šta više vrlo ljubazan prema Uzunoviću. Kaže da je mnogo iznenadjen time što čuje, ali zasada prima ostavku celog kabineta, jer bi želeo ipak da konzultuje mišljenje svih političkih partija...

— Odmah posle Kraljeve smrti, — objašnjava Knez mirnim i prirodnim glasom, — nije bio momenat da se otvaraju Vladine krize i da se nadugačko raspravljaju njene solucije, ali sada imam više vremena da se stavim u direktan kontakt sa narodnim prestavnicima...

Stari lisac Uzunović, uslužan kao i uvek prema Dvoru izjavljuje da se potpuno slaže sa Kneževim mišljenjem — iako ovaj to nije ni tražio od njega — i izlazi iz Kneževe kancelarije klanjajući se dublje nego obično. On je dovoljno bistar da odmah shvati Knežev manevar. Ovaj iznenadni Knežev „demokratski" rečnik u razgovoru jasno je naglašavao da je Uzunovićevo vreme prošlo. Otišao je pravo u kabinet i počeo da prazni fijoke... Probudio se iz sna u koji ga je knez Pavle bio vešto uspavao.

Ubrzo mi je bilo jasno da je stvar sa ostavkama dvojice ministara bila samo komedija, udešena još unapred, izmedju kneza Pavla, Petra Živkovića i Bogoljuba Jevtića. Ustvari zavera datira još dva meseca ranije. To je bio plan Petra Živkovića, starog konspiratora i političkog intriganta, koji je u obaranju vlada sa zadovoljstvom učestvovao, ali uvek u pozadini... Ovaj način rušenja postojeće Vlade primeniće knez Pavle još u dva maha docnije...

Posle smrti kralja Aleksandra, Živković nije imao hrabrosti da traži i zauzme mesto pretsednika Vlade, ali je hteo da ima Vladu, koja će biti ustvari pod njegovim tutorstvom. Ministri su imali biti samo lutke u njegovim rukama. On bi iza kulisa vukao konce kao u pozorištu marioneta. U tome cilju prvi korak bio je učinjen još u oktobru njegovim ulaskom u Uzunovićevu Vladu kao ministar vojske i mornarice. U decembru je došao momenat za naredni korak: smena Uzunovića i dovodjenje na njegovo mesto Bogoljuba Jestića, mladjeg čoveka, bez ikakve podrške u narodu, bez ikakvog prestiža i autoriteta, a koji je svoju karijeru pravio blagodareći ženidbi sa ćerkom generala Milivoja Nikolajevića, a čiju je opet drugu ćerku bio uzeo general Dimitrije Živković, brat Petra Živkovića. Stari Nikolajević bio je svojevremeno maršal dvora kod Aleksandra Obrenovića i njegova familija bila je u neku ruku smatrana kao plemićska, a njegove ćerke simpatične i lepo vaspitane devojke. Ta ženidba je izvukla Jevtića iz spore diplomatske karijere, da od poslanika u Tirani postane ministar Dvora, zatim ministar spoljnih poslova i najzad, 24 decembra 1934, pretsednik Ministarskog saveta, po milosti princa-regenta Pavla i volji generala Petra Živkovića.

Pregovori za obrazovanje Jevtićeve Vlade trajali su nekoliko dana. On se u početku mnogo trudio da zadobije radikalni Glavni odbor, ali nije želeo da uzme starije radikale, kao što su Miša Trifunović, Momčilo Ninčić i drugi. Ovo je, razume se, odmah izazvalo ove

da zauzmu odlučan stav protiv Jevtića, kao mandatora Krune za sastav nove Vlade.

Čim je Uzunović podneo ostavku, pozove me Knez u audijenciju, još pre nego što se bio odlučio kome će poveriti mandat. To je bilo tačno 17 decembra 1934, baš na rodjendan kralja Aleksandra, po podne.

Palo mi je u oči ovo nepoštovanje tog dana, te sam odmah zaključio da se o „blaženopočivšem" kralju Aleksandru pod Namesništvom neće mnogo voditi računa. Uostalom, stanje u kome se zemlja tada nalaziła opravdala je ovaj „ubrzani postupak" bez obzira na praznične dane.

Povod za ovu audijenciju bilo je jedno moje pismo, koje sam bio uputio knezu Pavlu još u novembru mesecu. Smatrao sam za svoju dužnost da kneza Namesnika obavestim o onoj veoma važnoj misiji, koju mi je bio poverio kralj Aleksandar. S obzirom na značaj tog plana i na duboke promene koje je on imao da proizvede u našem unutrašnjem životu, bio sam uveren da će se Knez za sve to zainteresovati. Ovo utoliko pre što su bili povoljni izgledi na uspešno rešenje tog pitanja, a što bi u našoj javnosti bilo vrlo lepo primljeno. To je trebalo da bude prvi korak ka normalizaciji političkih prilika i vraćanju na demokratski put uprave.

Zaista, odmah po prijemu mog pisma, knez Pavl mi je poručio preko ministra Dvora, Milana Antića, da ga ta stvar jako interesuje, moleći me ujedno za podrobnije detalje. Ja sam mu iza toga dostavio opširniji ekspoze, u kome sam izneo tok razgovora, koje sam vodio sa Uzunovićem i Acom Stanojevićem kao i njihovu spremnost da se vaspostavi ujedinjena Radikalna stranka. Pomenuo sam i posetu dr Korošecu na Hvaru i njegov pozitivan stav u vezi celog plana Kraljevog. Sa svoje strane dodao sam da bi dobro bilo pridobiti i dr Spaha, vodju bosanskih muslimana, za saradnju na konsolidaciji političkog stanja u zemlji.

Na kraju svog pisma predložio sam Knezu da mu usmeno izložim svoje mišljenje po tom pitanju. Medjutim, prolazile su nedelje, a Knez me nije zvao u audijenciju, tako da sam počeo dolaziti do zaključka da Namesništvo ne želi ići putem, kojim je hteo da krene kralj Aleksandar i za koji sam se i ja zalagao. Usled toga poziv za audijenciju od 17 decembra 1934, došao je za mene prilično neočekivano.

Knez me je primio u ranije pomenutoj vili, u Tolstojevoj ulici broj 9, na Topčiderskom Brdu, u kojoj je privremeno stanovao. Vila je bila mala, teskobna i neugledna. Drvena vrata bila su radjena u nekom „stilu" ali se daske nisu potpuno sastavljale pa su postojale pukotine od po jednog santimetra širine. Na taj način lako su se mogli čuti razgovori iz jedne sobe u drugu, pa prema tome i razgo-

vori koji su vodjeni u sobi koja je pretstavljala kancelariju kneza Namesnika.

Knez mi pridje sa osmehom na licu i srdačno. Od sve dvorske i porodične žalosti, mogao sam primetiti samo crnu traku na levom rukavu od kaputa i crnu mašnu. Primio me je u civilu, kao što je i docnije uvek radio.

Posle prvih reči ponavljanja izjave saučešća, požurih se da dodam da mu „u ovim izuzetno teškim prilikama za našu zemlju" stojim na raspoloženju i da sa mnom može raspolagati onako kako on misli da je najbolje.

— Ostaću Vaš odani prijatelj — dodadoh — bez obzira da li ćete od moje ponude praviti upotrebu ili ne.

On mi se na tome najtoplije zahvalio dodavši odmah, bez nekog većeg uvoda, da bi želeo da u narednoj promeni Vlade zauzmem položaj ministra finansija.

— Vi ste taj položaj već ranije zauzimali u dva maha. I to sa uspehom — dodade Knez sa naglaskom.

Ja mu se zahvalih i rekoh kako se sećam da mu je uvek stajalo na srcu finansijsko snaženje naše zemlje. Potsetih ga na slučaj kada sam, blagodareći njegovom posredovanju, kao ministar finansija, vodio pregovore za jedan zajam sa grupom Rothschild u Parizu i Londonu, 1925-26 godine.

Audijencija je ustvari trajala kratko vreme, ali je bila vrlo srdačna.

Kada sam sutradan doznao da se Knez odlučio da sastav Vlade poveri Jevtiću, ja sam ipak želeo da u tu Vladu udjem sa blagoslovom Stanojevića, koga smo posle smrti Pašićeve smatrali šefom naše partije.

Stanojević je, medjutim, stajao pod jakim uticajem ostalih članova Izvršnog odbora Radikalne stranke. Oni su bili brojno jači i ustajali ranije od mene da bi sa „Čika Acom" pili crnu kafu u sobi broj jedan u hotelu „Pariz". Tako je i njihov uticaj bio jači. Oni su unisono zahtevali da u novu Vladu moraju ući bar tri pretstavnika Radikalne stranke, od kojih jedan mora biti resor ministra unutrašnjih dela, a da svu trojicu ima da odredi Izvršni odbor, pod pretsedništvom Stanojevića.

Za Jevtića je bilo jasno da se zahtevom radikala u pogledu resora Ministarstva unutrašnjih dela ide za tim da se vrši izvestan uticaj na buduće parlamentarne izbore i stoga nije bio raspoložen da im ustupi ovo ministarstvo, niti da primi one radikale koje mu Izvršni odbor bude odredio.

U vezi sa ovim pregovorima odlazio sam nekoliko puta u stan Jevtićev, u Krunskoj ulici, gde sam konferisao bilo s njim nasamo

ili u društvu njegovih nerazdvojnih političkih prijatelja Dragutina Kojića i Velje Popovića. Njih trojica su gledali na mene kao nametnutog od strane Kneževe.

Jevtić je želeo saradnju sa radikalima, ali s tim da im ne ustupi važne resore niti da primi suviše istaknute ličnosti, kako ne bi uzeli maha i dali njegovoj Vladi drugi karakter. Pre svega on je i sebe i svoje bliže prijatelje, Kojića i Popovića, takodje smatrao za radikale, premda su oni bili napustili stranku posle 6 januara i ušli u novu vladinu stranku JNS. Na taj način on je računao da su radikali dovoljno zastupljeni sa njima trojicom i sa mnom kao ministrom finansija.

U radikalnom Izvršnom odboru, čiji sam bio jedan od pet članova, ja sam zastupao gledište da je došao momenat da Radikalna stranka ponovo dodje na vlast, posle skoro devet godina blaže ili oštrije opozicije prema raznim režimima. Stvarno, od ostavke Pašićeve 1926, znatan deo radikala stalno je bio progonjen, od sviju pretsednika Vlada, počev od Uzunovića, pa Vukićevića, Živkovića, Srskića i ponovo Uzunovića. Po mome mišljenju knez Namesnik iskreno želi da se narodu vrate slobode i povrati parlamentarni režim u zemlji, putem obrazovanja Vlade na bazi starih partija. Rekao sam takodje da verujem da Knez ima u mene veliko lično poverenje. Ne treba uskraćivati saradnju sa Knezom kada on očevidno ide na to da likvidira diktatorski režim.

— Pavle nije isto što i Aleksandar, a i kada bi hteo da to bude, on nema onaj lični autoritet i prestiž, niti jaku ruku da sprovodi neki svoj autoritativni režim. Mi radikali — govorio sam svojim drugovima u Izvršnom odboru — treba da olakšamo knezu Namesniku i da u pogledu ličnosti ne pravimo pitanje. Ovo utoliko pre što je Namesništvo sastavljeno od tri lica i što namesnik Stanković nije dobro raspoložen prema radikalima. Uzajamne koncesije, dakle, nameću se same po sebi. Kad mi jedanput udjemo u Vladu onda ćemo lakše moći svoj položaj da učvrstimo i svoj uticaj proširimo u korist partije, a razume se i u korist zemlje koju ipak niko ne može bolje da posluži osim radikala, kao najveća i najpopularnija partija u narodu.

Sva moja izlaganja, medjutim, ostala su bez uspeha. Jedino se Krsta Miletić, koga je Jevtić takodje bio pozvao u Vladu, bio složio s mojim gledištem. Medjutim, Trifunović, Ninčić i Marković znali su vrlo dobro da ih Jevtić neće uzeti u Vladu i oni su se stoga odlučno protivili ma kakvom sporazumu sa Jevtićem izvan onog ranije pomenutog. Ujedno su tražili od mene da utičem na Kneza, da Vladu poveri nekom članu Izvršnog odbora Radikalne stranke, sa blagoslovom Ace Stanojevića i uz zadržavanje resora unutrašnjih dela za pretstavnika radikala.

Na jednoj sednici, koju smo držali u stanu dr Ninčića, u njegovoj biblioteci, nerviran slušanjem ponavljanja istih argumenata, iz čisto ličnih pobuda, demonstrativno ustadoh da idem. Bilo mi je dosadilo da dangubim u jalovim prepirkama, a osim toga ja sam Knezu već bio dao svoju reč. Tada Miša Trifunović takodje skoči na noge i sa mnogo patosa, uzbudjenim glasom i skoro sa suzama u očima, reče:

— Evo, Milane, mi te lepo molimo, nemoj nas napuštati! Ostani s nama!...

Nisam ništa odgovorio. Ustao sam i izašao.

Trifunović je bio tačno predvideo da ću ja poći svojim putem. Moj raskid sa takozvanim Glavnim odborom Radikalne stranke, bio je potpun. Nije bio prvi a ni poslednji... Smatrao sam da je njihova taktika bila pogrešna i da ne vredi više gubiti vremena u takvom društvu.

Posle nekoliko dana, Vlada Jevtića položila je zakletvu — 24 decembra 1934 — i ja sam u tu Vladu ušao kao ministar finansija. Bio sam jedini iz Izvršnog odbora Radikalne stranke. Nisam čekao na odobrenje Stanojevića, koji je, u medjuvremenu, bio napustio Beograd i otišao za Knjaževac. Taj blagoslov došao je, medjutim, naknadno.

Zauzevši položaj ministra finansija — po treći put — odmah sam se dao na posao. Najpre sam uveo nekoliko reformi, koje su bile vrlo lepo primljene od naroda i tako sam donekle pripomogao povoljnom rezultatu Jevtićeve Vlade na izborima od 5 maja 1935 godine.

Jevtić je, blagodareći izbornom zakonu, dobio tri četvrtine narodnih poslanika. Ja lično nisam postavio svoju kandidaciju. Da bih prema svome pretsedniku Vlade imao izgovor što se ne kandidujem, zamolio sam Kneza da me postavi za kraljevskog senatora. Jevtić, koji je imao pretenziju da bude šef jedne političke stranke, saglasio se sa mojom željom bez ikakvih teškoća. On je u mome odlasku u Senat video znak da se povlačim iz aktivne politike i da mu dobrovoljno ustupam prvenstvenu ulogu u unutrašnjoj politici zemlje.

Uostalom nas dvojica smo vrlo malo razgovarali o politici. U finansijama on mi je bio ostavio potpuno odrešene ruke, a ja se nisam mešao u njegovo vodjenje spoljne i unutrašnje politike.

Jednom prilikom, vraćajući se iz lova sa kraljevog lovišta iza Zemuna, Kupinovo, on me uzme u svoj auto i tom prilikom mi izloži svoje intimno gledište da treba stvoriti jednu novu stranku, poglavito sa osloncem na radikale, ali — dodade — „bez onih staraca, koje je vreme već pregazilo...“

Za vreme od nekoliko meseci, koliko je trajala njegova vlada, moji odnosi sa Jevtićem bili su korektni i ja sam bio lojalan saradnik,

ograničavajući svoju aktivnost isključivo na resor Ministarstva finansija, koji mi je uostalom davao dosta posla.

U to vreme nemački poslanik u Beogradu bio je Viktor von Heeren, korektan, inteligentan i prijatan gospodin, od stare diplomatske škole, ugladjenih manira. On je bio strastan lovac, što nas je još više približilo. Njegova žena Lily (Elisabeth Freiin von Maltzahn) bila je lepa, vesela, simpatična i svojom pojavom osvajala je društvo u kome se kretala. Naše dve porodice ubrzo su se sprijateljile. Počeli smo činiti uzajamne posete i išli zajedno u lov, pošto je i gospodja von Heeren takodje volela da lovi. O uskršnjim praznicima 1935 napravili smo nas četvoro zajednički izlet do Vrnjačke Banje.

Kadgod bi bio kakav važniji prijem u nemačkom poslanstvu, moja žena i ja, bili smo redovno pozivani.

Viktor von Heeren nije bio neki ubedjeni „nacista" ali je služio Hitlera, kao što su to činile mase drugih Nemaca, gledajući u njemu zakonitog pretstavnika Nemačkog Reicha i smatrajući da služe svojoj otadžbini i svom narodu, u struci i na položaju na kome su se bili zatekli. Ali po tonu svog govora, po svom besprekornom odelu, sa tvrdo ispeglanom belom kragnom, on je jako odudarao od mnogih novih pretstavnika Trećeg Reicha, sa njihovim kariranim odelima, impulzivnim, razmetljivim, teškim za razgovore, a naročito teškim za pregovore, pri kojima se uvek očekuje popuštanje s obe strane.

U proleće 1935, došao je u Beograd, po drugi put, maršal Goering, svega nekoliko meseci posle svog prvog dolaska, na pogreb kralja Aleksandra.

Tom prilikom gospodin i gospodja von Heeren priredili su večeru i iza toga veliki prijem u nemačkom poslanstvu, u Krunskoj ulici. Bašta je bila osvetljena jakim reflektorima sa vrha zgrade, tako da je sve izgledalo vrlo čarobno u divnoj noći, kakve mogu da budu u Beogradu prvih dana meseca juna. Goering mi je odmah prišao i mi smo dugo šetali zajedno, nesmetani od drugih, tako da je taj razgovor pao svima u oči. Upravo najveći deo svog vremena maršal je posvetio meni. Ja sam se osećao nelagodno, a naročito kada primetih iz daljine očajnički pogled pretsednika Vlade. Očevidno nije mu bilo prijatno i sutradan me pita šta sam tako nadugačko razgovarao sa Goeringom. Na to odgovorih:

— Ništa naročito što bi bilo od interesa za tebe. Razgovarali smo o lovu, o lepotama dalmatinske obale, o potrebi što tešnjih ekonomskih odnosa... Verovatno zbog toga što on ne zna francuski, želeo je da se zadrži u razgovoru s nekim koji govori nemački. Tako ispadoh ja njegova žrtva — dodadoh malo u šali a donekle i u odbranu maršalovu zbog njegove nepažnje prema šefu Vlade.

Ustvari, izgleda da je maršal Goering bio dobro obavešten o mojim odnosima sa knezom Namesnikom. Verovatno da je radi toga želeo da me što bolje upozna sa politikom nemačke Vlade u odnosu na Jugoslaviju i o velikom privrednom naporu koji Nemačka čini da obnovi tešku industriju, koja bi bila sposobna da radi i za vojne potrebe, a pod njegovim rukovodstvom.

— Taj rad na naoružanju Nemačke — rekao mi je Goering — ima čisto miroljubiv cilj. Nama je dosta ratovanja, ali osećamo da bez vojne snage ne značimo ništa u medjunarodnom forumu drugih nacija. Sa Jugoslavijom želimo što jači ekonomski dodir, razmenu dobara, pošto se obe zemlje dopunjuju. Nemačka vam može liferovati sve što vam treba, a naročito mašine i železnički materijal.

Zatim je dugo govorio o organizaciji industrije, o radinosti nemačkog naroda, njegovom patriotizmu, trudeći se da me što više impresionira tim da je u Evropi na pomolu jedna snažna, velika i moćna sila, sa kojom će morati ozbiljno da računaju, kako njeni prijatelji, tako i njeni neprijatelji.

Pretsednik Jevtić priredio je Goeringu sutradan svečan prijem u zgradi Gardijskog doma. Moja žena sedela je neposredno pored njega, na počasnom mestu, pri čemu je njeno odlično vladanje nemačkog jezika, odigralo svakako, važnu ulogu. Kako su posle večere mnoge ličnosti želele da budu pretstavljene Goeringu, to sam ovog puta imao samo kraći razgovor s njim nasamo. Na rastanku on mi je stežući snažno ruku, ponovio da želi da vidi Jugoslaviju čvrsto konsolidovanu, na šta sam mu ja poželeo uspeh na ekonomskom polju u obostranom interesu naših zemalja.

Moji odnosi sa Jevtićem bili su jako ohladneli. Uvidjao sam da nam je dalja saradnja nemoguća. On nije imao odredjen politički pravac i lutao je u raznim, često protivurečnim strujama, koje su ga nosile u neizvesnost. I dok je on verovatno tražio novog ministra finansija, ja sam tražio novog pretsednika Vlade.

GLAVA 44

PAD BOGOLJUBA JEVTIĆA

Već prvi meseci Jevtićeve vlade pokazali su njegovu nesposobnost da upravlja zemljom u ozbiljnom i sudbonosnom trenutku u kakvom se ona nalazila posle tragedije u Marselju.

On se stalno isticao kao nosilac Kraljevog testamenta koji se, prema njemu, imao da odražava u spoljnoj politici u naslonu na Francusku, a u unutrašnjoj na jedan poludiktatorski režim.

Već sama prva verzija o Kraljevoj pogibiji, koju je Jevtić pretstavio da se završila Kraljevim rečima: „Čuvajte Jugoslaviju i prijateljstvo sa Francuskom", ukazivala je na to da je Jevtić u spoljnoj politici računao na produženje politike, koja je imala da veže mali jugoslovenski čun za veliku francusku ladju. Očevidno da takva politika nije zahtevala nikakvo veliko umno naprezanje. Dovoljno je bilo pitati za instrukcije u Quai d'Orsay i raditi onako kako Pariz bude sugerirao.

Medjutim, Francuska je prestala da bude ono što je nekada bila. Oslabljena ratom, a pred novim podizanjem Hitlerove Nemačke, ona je počela da lavira, da traži saveznike za buduću borbu koja se pripremala.

Na evropskom kontinentu takav saveznik mogao je na prvom mestu biti Italija i već su mnogi političari u Francuskoj tada počeli da se sećaju svoje latinske sestre sa one strane Alpa... Ovaj začetak italijansko-francuskog približavanja nije ni malo odgovarao politici Jevtića, koja je, zanesena idejom da se kazne krivci za marseljski zločin, neminovno morala da svoje optužbe prenese preko Pešte na Rim. Ali se odmah videlo da francuska vlada ne želi da pomogne Jevtićeve zahteve, koje je on bio izneo za vreme jednog zasedanja Društva naroda u Ženevi, tražeći da se istraga za zločin proširi, pored Madjarske i Austrije, još i na Italiju. Njegov govor u Ženevi ostavio je slab utisak i jedva da je bio i saslušan u opštem žagoru i indiferentnosti delegata drugih država. Očevidno je bilo da Francuska želi sporazum sa Italijom i da ni malo nije raspoložena da pomaže ma kakav jugoslovenski zahtev prema Rimu.

Nov vetar počeo je da duva Evropom, a Jevtić taj novi pravac nije bio zapazio. On je još živeo pod uticajem Prvog svetskog rata, u kome su nama Srbima francuski vojnici bili najbolji na svetu, francuski generalštab nenadmašan a francuska diplomacija najmudrija.

U unutrašnjoj politici, Jevtić je bio suviše pod uticajem diktatorske atmosfere, koja je postojala u Jugoslaviji posle 6 januara 1929 godine, a u kome je periodu Jevtić bio najpre ministar Dvora a zatim i spoljnih poslova. Za njega je srpsko-hrvatsko pitanje postojalo u formi kako ga je formulisao kralj Aleksandar, to jest, da se unitaristički uredjena Jugoslavija ima, milom ili silom — makar više silom nego milom — da nametne celom narodu. Srpsko ili hrvatsko ime, srpska ili hrvatska zastava imali su da budu zamenjeni jugoslovenskim imenom i jugoslovenskom zastavom.

Srpski političari, a naročito oni koji su bili oportunisti i bili skloni da pomažu svaku vladu, prihvatili su takvu zamisao i pošli tim putem. Na izborima u maju 1935, kao što smo rekli, Jevtić je dobio većinu. Iako su izbori vršeni putem javnog glasanja, ipak se ne može reći da je postojao neki veliki pritisak na glasače. U Narodnu skupštinu su ušli narodni poslanici svaki za sebe, a ne kao članovi neke organizirane partije.

Jedina dozvoljena stranka, JNS, nije uzela učešća na izborima, već je prepustila svojim članovima da se sami opredele. Jevtić je bio jedan od njenih prvaka, premda manje aktivan, ali se razišao sa šefom stranke, Uzunovičem, kada ga je zamenio na položaju pretsednika Vlade. On je naginjao radikalima i rado bi želeo da pridobije njihove mase, ali bez njihovih vodećih ličnosti. Hteo je da bude ne samo šef Vlade, nego i šef partije. Ali koje? Iz JNS je bio isključen a i njeno vreme je bilo prošlo. Valjalo je tražiti neku novu grupaciju...

U Narodnoj skupštini ove težnje zastupao je, medju poslanicima, najviše Dragiša Cvetković. Kao partijski čovek i svestan značaja partije, on je nastojao da se u toj Skupštini stvori jedna stranka, sa Jevtićem na čelu a u koju bi imali da udju svi, ili bar dobra većina novoizabranih poslanika. Da bi se preporučio Jevtiću, on je na jednoj od prvih sednica vladine većine, izašao sa idejom o stvaranju političke grupacije, ukazujući na Jevtića kao na budućeg šefa. Očevidno je Cvetkoviću bilo mnogo stalo da što pre postane ministar i reši svoje materijalne probleme. U medjuvremenu, kao nagradu za njegovu potporu, Jevtić ga je bio postavio za pretsednika opštine u Nišu.

Jevtić, medjutim, nije pokazivao nikakve sposobnosti ni za šefa Vlade, ni za šefa partije. U zemlji i medju narodnim poslanicima nije izazivao ni najmanje oduševljenje, čemu je mnogo doprinela i njegova pojava. Bio je omalen, dežmekast, fizički neugledan, a pri tom slab

govornik. Uvek ozbiljan i natmuren, više je odbijao nego privlačio sve koji su dolazili u lični dodir s njim.

Ali — što je bilo veoma interesantno — najveće nezadovoljstvo prema Jevtiću pokazivao je ministar vojske, general Živković. Izgleda mi da su za to postojala dva razloga.

Prvi, što je general Živković — s pravom uostalom — smatrao da je on doveo Jevtića na vlast i da mu prema tome Jevtić duguje ne samo zahvalnost nego i poslušnost. Ovo u toliko pre što je bio po godinama mladji a usto u srodstvu, kao što smo ranije pomenuli. Jevtić, medjutim, nije pokazivao nikakve znake poslušnosti. Naprotiv, kod njega se rodila ambicija da igra neku važniju političku ulogu, za svoj račun i u svoje ime.

Drugi razlog generalovom nezadovoljstvu sa Jevtićem, ležao je u Živkovićevoj želji da on sam, što je moguće pre, postane pretsednik Vlade. Svakako da mu Jevtić kao pretsednik nije mogao imponirati pa je smatrao da bi mogao ponovo preuzeti „državno krmilo" u svoje ruke. Ovog puta bez prisustva kralja Aleksandra Karadjordjevića, pod kojim je on 1929 prvi put pokazao svoje državničke sposobnosti, ili bolje rečeno nesposobnosti.

Kako je, pak, Narodna skupština imala da pristupi normalnom radu: donošenju budžeta i raznih zakona i kako su se sve više ispoljavale tendencije kod Jevtića da pomoću nekih radikala-disidenata (Kojića, Popovića, Cvetkovića, Janjića) i mladjih nepoznatih demokrata (Ješa Tomić i dr.) kao i zemljoradnika okupljenih oko dr Dragutina Jankovića i dr Vojislava Djordjevića (Savez srpskih zemljoradničkih zadruga) stvori jednu novu, čisto svoju partiju, trebalo je požuriti sa odlukom o sudbini Jevtićeve Vlade. Ta odluka imala je da padne pre nego što razvoj unutrašnjih političkih odnosa uputi stvari u jednom odredjenom pravcu, sa koga bi ga posle bilo teško skrenuti.

Potstaknut od generala Živkovića, knez namesnik Pavle stupio je u konzultovanje sa mnom.

U pogledu na ličnost Jevtića i njegove nedostatke, ja sam u svemu delio gledište generala Živkovića. Smatrao sam da u tako ozbiljnim trenucima Jugoslavija zaslužuje da ima boljeg pretsednika Vlade. Pitanje je samo bilo: koja bi ličnost trebalo da zameni Jevtića?

Knez nije imao neko naročito povoljno mišljenje o sposobnostima generala Živkovića, koga su u intimnom krugu na dvoru — kako mi je sam knez Pavle pričao — zvali „Kaže", jer je imao običaj da često upotrebljava uzrečicu „kaže". Knez je smatrao da ja treba da zamenim Jevtića.

Mada sam se u osnovi slagao s Knezom, meni se činilo da bi

moj dolazak na vladu, u tom momentu, bio preran. I pošto general Živković ima želju da postane pretsednik, to sam bio mišljenja, da je bolje da posle Jevtića dodje on. Računao sam isto tako da bi Živković, ako bismo ga preskočili, pravio meni neprilike i nastojao da onemogući moju Vladu. On je bio poznat kao veliki politički intrigant. Imao je oko sebe grupu političkih ljudi sa kojima je manevrisao i koji su bili članovi njegove bivše stranke JNS. Osim toga, kao general i komandant Kraljeve garde, sa bratom poznatim generalom, imao je podršku u jednom delu viših oficira, koje je porazmeštao na istaknute položaje. Oni su bili privilegisani i stoga odani braći Živković. Na taj način on je uživao izvestan autoritet u vojsci i van nje, važeći u širim, neupućenim krugovima, kao da on pretstavlja celokupnu našu vojsku.

Ako bih ja obrazovao Vladu, imao bih odmah njega za protivnika, a to mi je izgledalo nepogodno s obzirom da je svakom novom pretsedniku bio potreban što jači autoritet i oslonac ne samo u narodu. nego i kod vojske. Ovo utoliko pre što je postojala potpuna dezorganizacija kod ranijih političkih partija, razrivenih i rasturenih za vreme ličnog režima kralja Aleksandra.

Prema tome, moje je mišljenje bilo da obrazovanje nove Vlade treba poveriti generalu Živkoviću, što bi pretstavljalo jedno privremeno, prelazno rešenje. Kada se generalu bude smučila borba sa civilima i političarima, kao ranije, onda će on sam ustupiti mesto meni.

Sa ovim mojim razmatranjem najzad se saglasio i Knez namesnik i saobrazno mojoj želji, predložio je generalu Živkoviću da se primi obrazovanja nove Vlade.

Medjutim, Živković se nije složio s tim i Knez mi reče da sâm general Živković predlaže mene za pretsednika.

Ja sam onda zamolio Kneza da učini još jedan pokušaj u smislu mog ranijeg predloga. Tako bude odlučeno da Knez jednovremeno pozove u audijenciju generala i mene, kako bi pitanje budućeg pretsednika Vlade bilo definitivno rešeno.

Na tom sastanku u troje, ja sam ukratko izložio nedoraslost Jevtića i predložio da novu Vladu obrazuje general Živković. On se složio da Jevtića treba zameniti, ali odmah izjavi da novu Vladu treba poveriti meni i da će me on pomoći sa svoje strane, ostajući idalje ministar vojske u mom kabinetu.

Posle kraćeg „nutkanja", gde smo jedan drugom ustupali mandat za obrazovanje Vlade, on je ostao odlučno pri svome gledištu, da novu Vladu obrazujem ja a ne on. Knez Pavle je to primio sa velikim zadovoljstvom, ali nije imao hrabrosti da to otvoreno ispolji. On je naprotiv izjavio da žali što general ne prihvata njegovo i moje

gledište i da prema tome ne ostaje ništa drugo nego da meni poveri sastav nove Vlade.

Istovremeno bude odlučeno da se kriza Vlade otvori na taj način što ću ja, kao ministar finansija, podneti ostavku i po mogućstvu pridobiti još dva-tri ministra da to jednovremeno učine. Time će se izazvati delimična kriza Vlade za koju ću se ja postarati, zajedno s Knezom, da je pretvorimo u opštu ostavku cele Vlade i tako damo priliku Namesništvu da može pristupiti obrazovanju nove Vlade.

Dogovoreno je, takodje, izmedju nas troje da Knez, posle ostavke Jevtićevog kabineta, izvrši uobičajena konzultovanja sa vodjama političkih stranaka, a na prvom mestu sa Stanojevićem, šefom Radikalne stranke.

Na završetku konferencije s Knezom, general Živković se najednom pokazao nezadovoljan, premda se postupilo tačno po njegovom predlogu. Imao sam utisak da je on stvarno želeo pretsednički položaj za sebe, ali da nije imao hrabrosti da se primi i odgovornosti koju je taj položaj povlačio za sobom u tom trenutku. Tako je on ispoljio znake nezadovoljstva jednovremeno i sa Knezom i sa mnom, a verovatno najviše sa samim sobom.

Palo mi je u oči da je bio veoma nervozan. Naglo je ustao sa stolice, pridržavajući levom rukom sablju, i krenuvši da izadje dobacio Knezu:

— Sad Vi to sve dalje uredite sa Stojadinovićem...

Zatim nam je obojici okrenuo ledja i napustio sobu a da se nije ni pozdravio, kako to iziskuje najobičniji red. Ponašao se kao kakav vojni starešina prema potčinjenom sa kojim nije bio zadovoljan. Primetio sam njegov kosi pogled pun mržnje. To je bila opomena. Pomislih u sebi da sam pravilno predvideo šta će se dogoditi, ali sad je bilo dockan. Kocka je bačena...

Kako je bilo dogovoreno na tom sastanku, tako je i postupljeno. Nisam gubio mnogo vremena nego sam odmah pozvao u svoj stan dr Milana Vrbanića, koji je bio ministar trgovine i industrije u Jevtićevoj Vladi i ukratko mu izložio situaciju. Jevtić mora da ide i u tome su saglasni Knez i general Živković, kao i u tome da novu Vladu treba ja da obrazujem. A da bi se sve to ostvarilo potrebno je da nas nekoliko ministara podnesemo ostavke i time izazovemo krizu Vlade. Dr Vrbanić se odmah složio sa mnom i obećao da će govoriti i sa Kožuljem kako bi i on bio obavešten i sledovao našem primeru.

Sednica Vlade bila je zakazana za 19 juni u 17 časova ali je počela nešto docnije jer se Jevtić bio zadržao u audijenciji kod Kneza. Raspravljalo se o pretstojećem sastanku Narodne skupštine. Pokrenuh pitanje kolektivne ostavke cele Vlade uz objašnjenje da bi to bio par-

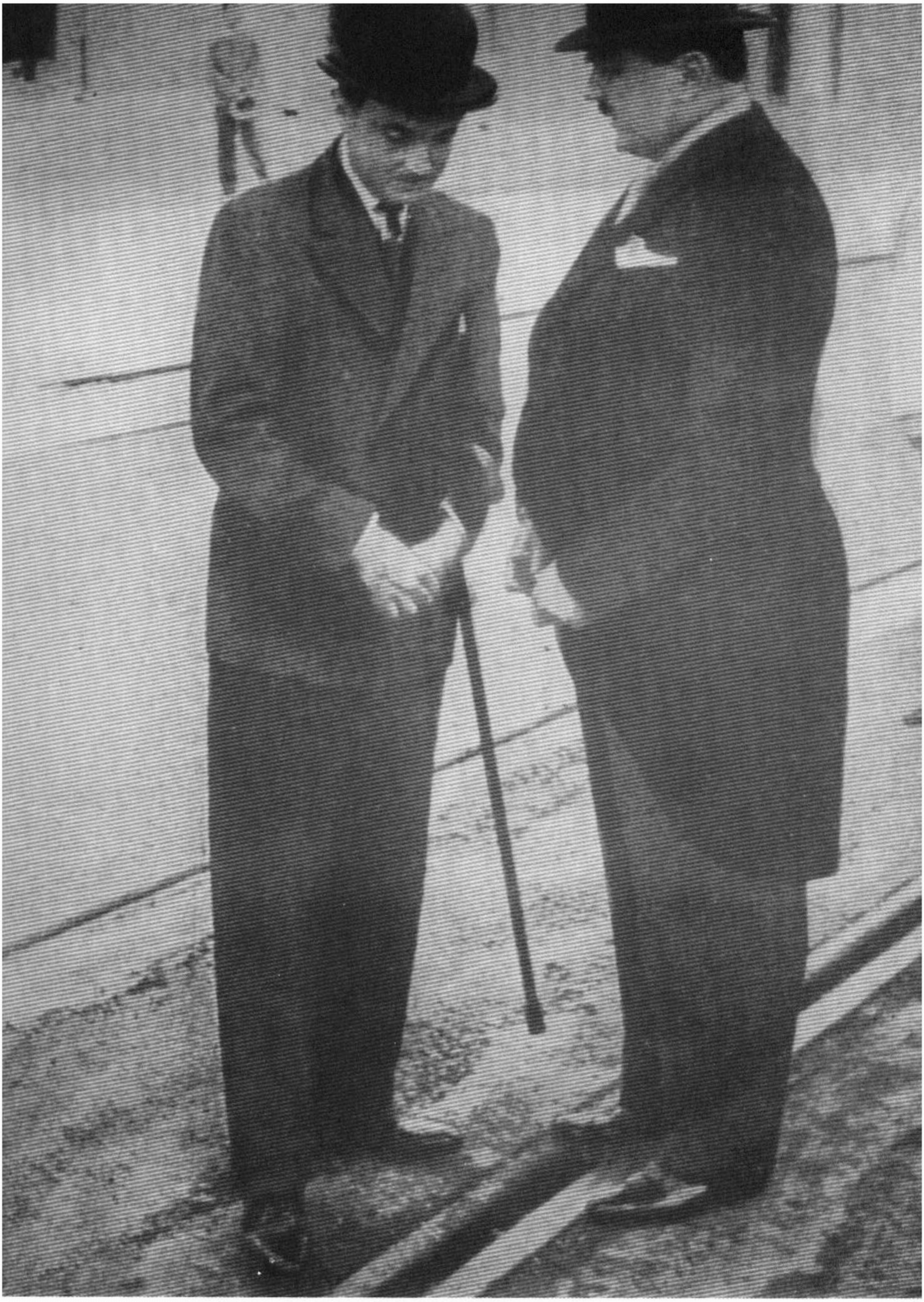

U razgovoru sa knezom Pavlom na železničkoj stanici u Topčideru

Sa porodicom na skijanju u švajcarskoj. Na slici, levo, Ing. Milan Savić, gen. konzul u Zürich-u i desno, Dr Dragan Protić, šef kabineta u ministarstvu Spoljnih poslova

lamentarni red. Tim bi se Namesništvu dala prilika da obrazuje Vladu shodno narodnom raspoloženju.

Moj stav iznenadio je Jevtića i njegove bliže saradnike, Velju Popovića i Dragutina Kojića. Ova dva poslednja su odmah reagirali na moj predlog tvrdeći da nema smisla podnositi ostavku, pošto se narod u velikoj većini izjasnio za politiku Vlade. Rezultat izbora je samo potvrdio da Vlada uživa poverenje biračkih masa, biranjem vladinih kandidata. U tu diskusiju su se umešali dr Vrbanić i Kožulj. Obojica su zastupali moje gledište da treba podneti ostavku i ostaviti Namesništvu odrešene ruke u pogledu sastava nove Vlade. Jevtić se nije izjašnjavao, prateći pažljivo ovu raspravu, koja je bivala sve žučnija. General Živković je takodje ćutao, suprotno našem dogovoru. U jednom momentu ja sam rekao:

— Smatram da je ostavka Vlade sasvim prirodna posledica obavljenih izbora. Vlada je imala izborni mandat i ona je svoju misiju obavila. Sad je red na Kraljevsko Namesništvo da pristupi konzultovanjima i omogući obrazovanje Vlade u duhu narodnog raspoloženja. Tako je bilo i posle prethodnih izbora, u novembru 1931, zar ne Gospodine Živkoviću? Vi ste tada bili pretsednik Vlade, sproveli ste izbore i posle toga podneli ostavku svog kabineta...

Morao sam da se neposredno obratim Petru Živkoviću i opomenem ga na dogovor s Knezom. On nije imao kud pa je potvrdio moje navode.

— Da, tako je bilo... Podneo sam Kralju ostavku odmah posle izbora...

Nije se upuštao ni u kakvo podrobnije objašnjenje, niti se izjasnio da bi i Jevtić trebalo da postupi po njegovom primeru. Iznenadio me je ovakav stav, posle onako jasnog dogovora. Na kraju sam primetio:

— Potrebno je tražiti sveže poverenje od Krune a to se može jedino postići kolektivnom ostavkom. Uveren sam da će Knez ponovo poveriti Vladu našem pretsedniku...

— Nije potrebno — procedi kroz zube Jevtić namrgodjeno. Ja sad baš dolazim od kneza Pavla. Obavestio sam ga da je Ćirić izabran za pretsednika Skupštine pa sam na njegovo mesto, za ministra prosvete bio predložio Marušića, a u Narodno zdravlje, mesto Marušića, predložio sam Avdu Hasanbegovića, ministra bez portfelja... Knez je usvojio moje predloge i potpisao ukaze o ovim izmenama u Vladi. Prema tome, očevidno je da sam večeras dobio „*sveže poverenje*".

On je naročito podvukao ove dve reči, „sveže poverenje", kao odgovor na moju primedbu. Pri tom me je pogledao značajno, kao pitajući se šta treba da znači ovo moje uporno navaljivanje o davanju zajedničke ostavke. Tih dana, uprkos, sve diskrecije, počelo se govoriti

u skupštinskim kuloarima da će doći do promena i medju ostalim verzijama, pominjalo se i moje ime kao budućeg pretsednika Vlade.

Jevtićeva izjava o „svežem poverenju", kao i rezervisano držanje Petra Živkovića, doveli su me u nedoumicu. Da nije došlo do neke promene, o kojoj nisam bio obavešten? Da se Knez i Živković nisu slučajno sporazumeli o nekoj drugoj kombinaciji? Medjutim, za mene nije ostajao nikakav drugi izlaz sem da istrajem u svom stavu:

— Pa ipak smatram da Vlada treba da podnese ostavku. U protivnom biću prinudjen da podnesem konzekvencije i istupim iz Vlade...

— Pa ništa za to, reče Kojić, to znači da imamo jednu ostavku...

— Ne jednu nego tri — ispravih ga ja — pošto su se i kolege Vrbanić i Kožulj složili s mojim gledištem.

— Ko ovde rukovodi sednicom? — upita Jevtić nerviran našom prepirkom i shvatajući da iza mog držanja ima sigurno nešto više do samo načelan stav. Ja ću odmah da obavestim Kneza o nastalim razmimoilaženjima u Vladi.

I tako je Jevtić, oko osam časova uveče otišao u Beli Dvor i ubrzo se vratio kao pretsednik Vlade u ostavci. Knez je usvojio moje stanovište i ostao dosledan dogovoru.

Jevtić je morao biti jako iznenadjen držanjem Kneza Namesnika, koji mu je, dva časa ranije, potpisao ukaz o promenama u Vladi, a sada, najednom, usvaja njegovu ostavku i otvara političku krizu...

Naša javnost bila je manje iznenadjena smenjivanjem Bogoljuba Jevtića, nego što je bila zaprepaščena kada je, posle Marselja, ostao na položaju ministra spoljnih poslova i ubrzo „unapredjen" za pretsednika Vlade. Jednovremeno, povodom te iste tragedije, francuski ministar unutrašnjih dela, Albert Sarraut, odmah je uklonjen iz Vlade. Smatralo se da je, bar moralno, odgovoran za pogibiju kralja Aleksandra.

Slučaj Nikole Uzunovića, takodje je vrlo karakterističan. On je najpre, 21 oktobra 1934, potvrdjen na pretsedničkom položaju, a uskoro zatim odlikovan našim najvećim odlikovanjem...

Medjutim, kada je engleski kralj Eduard VIII, decembra 1936, nagovestio svoju odluku da se oženi gospodjom Wallis Warfield, tadašnji pretsednik Vlade, Stanley Baldwin, odlučno se usprotivio toj nameri. Kralju je saopštio da ima da bira izmedju krune i gospodje Simpson Posle duže i dramatične borbe, kralj je morao da abdicira, ali ni Baldwin nije mogao de „preživi" svoj trijumf. On se ubrzo povukao ne samo s položaja „premijera" nego iz političkog života uopšte.

Našem svetu bilo je sasvim jasno da oba naša državnika treba da povuku konsekvence, makar kao moralno krivi za Kraljevu tragediju. Da li je njihova odgovornost bila samo moralne prirode?

Preuzimajući resor Ministarstva spoljnih poslova, juna 1935, nai-

šao sam na jedan vanredno interesantan dokumenat, a koji se odnosio na pripreme za ubistvo kralja Aleksandra. Tu se, izmedju ostalog, veli:

„Naš ‚prijatelj' je bio izvesno vreme u Budimpešti a zatim u Italiji, otkuda je pre pet dana došao, zadržavši se uz put u jednoj drugoj varoši da bi zametnuo trag.

„Izveštava da štab emigracije sprema veći broj a t e n t a t o r a (podvučeno u originalnom tekstu) koji će imati da izvrše atentat na Nj. V. Kralja za vreme njegovog puta u Francusku. Artuković mu je kazao da će u tu svrhu biti odredjeno oko trideset lica, tako da će duž cele pruge, počev od naše granice, biti postavljeni atentatori. Atentatori će biti uzeti iz grupe emigranata, koji se nalaze u Madžarskoj da ne bi Italija imala neprilika ako se — pre ili posle izvršenja — koji od atentatora uhvati.

„Italijani smatraju da će se Jugoslavija raspasti ako bude smaknut Nj. V. Kralj, to jest ako pogine, u to su čvrsto uvereni."

Ovaj značajan dokument zaveden je u Ministarstvu spoljnih poslova, Političko odeljenje, pod *„strogo poverljivo"* Br. 783 od 1 okt. 1934 god.

Izveštaj je pisao i dostavio naš diplomatski pretstavnik pri Društvu naroda, dr Ivan Subbotić. On je tu vreneo svoj veoma opširan razgovor, koji je imao 21 i 22 septembra u Ženevi, sa svojim „prijateljem". Pod ovom oznakom krio se jedan od najstarijih i najuglednijih hrvatskih emigranata. Čovek, koji je bio intimno povezan sa svima vodećim ustašama, kao što su bili Pavelić, Perčević, Artuković, Perčec i mnogi drugi. Sastajao se, isto tako, sa Pribićevićem i dr Krnjevićem. Svi su imali neograničeno poverenje u njega, pošto je i on sam godinama aktivno učestvovao u rušenju Jugoslavije. Niko nije mogao da posumnja da se on, nekoliko meseci pre toga, razočaran u svoju borbu, ponudio kralju Aleksandru da radi na razbijanju emigrantskih redova i da šalje izveštaje o njihovom radu. Kralj je to bio prihvatio i pristao na uslove koje mu je „prijatelj" bio postavio. Njegova obaveštenja, kako ranije, tako i posle marseljske tragedije, pokazala su se uvek kao pouzdana i proverena. Prema tome i pisac pomenutog dokumenta i ovaj izveštač, zasluživali su punu pažnju naših merodavnih krugova. Kako je onda bilo moguće da se, uprkos ovako jasno najavljenih priprema za ubistvo Kralja, nisu preduzele daleko opsežnije mere predostrožnosti od strane Uzunovića i Jevtića?

Posle ovog saznanja, očevidno je da njihovo ponašanje prevazilazi običnu političku odgovornost i da zadire u krivičan nehat i neshvatljivu nebrižljivost.

GLAVA 45

PRVI DANI MOJE VLADE

U danima kada sam razgovarao sa Knezom Namesnikom o obrazovanju Vlade, moj otac je preživljavao svoje poslednje dane. Imao je preko 82 godine starosti. Njegov život se gasio polako i tiho. Prvih dana meseca juna primećivalo se već da se približuje sudjeni čas.

On me je sa majkom redovno posećivao, obično nedeljom. U njihovom društvu, daleko od bura i svakidašnjeg političkog života, osećao sam se kao u nekom sigurnom, tihom pristaništu, gde se govorilo o familijarnim pitanjima. Deda i baba gledali su velikog sina i dva unučeta, pominjali se dogadjaji iz prošlosti i pravila poredjenja izmedju mene i moje dece, kada sam bio u njihovim godinama... Ja sam tada imao 46 godina, ali prema roditeljima uvek sam se osećao kao znatno mladji, a ne ravan.

Ja sam, takodje, sa svojom ženom, pravio posete kući mojih roditelja — na omiljena jela koja je majka lično spremala za mene — kadgod mi je slobodno vreme dozvoljavalo. Sama činjenica da smo živeli odvojeno, svaki u svojoj kući, svakako je doprinela da su odnosi izmedju snaje i svekrve — koji često mogu da budu vrlo kritični — bili veoma prisni. Moja majka nije bila od onih žena koje svoja osećanja izlivaju u mnogim rečima, grljenjima i ljubljenjima, ali znam da je moju ženu cenila zbog njene vrednosti i saradnje koju mi je ukazivala. Nikad iz njenih usta nisam čuo ni najmanji prigovor na adresu svoje snaje. A kada je bila čula za moje poznanstvo i prijateljstvo sa Avgustom na Krfu, za vreme rata, bila je prva da se saglasi sa mojom namerom da se oženim.

Polovinom juna 1935 moj otac je pao u krevet. Ležao je mirno, skoro nepomično. Prvo je počelo da ga izdaje pamćenje. Već se nije sećao lica, koja su ga bila posetila tog istog dana. Govorio je vrlo malo. Kada sam dobio mandat za obrazovanje Vlade, pomenuh mu taj dogadjaj. Mislio sam da će mu biti prijatno da vidi svog sina na položaju pretsednika Vlade. On me samo pogleda. Učini mi se kao da me je razumeo, ali da nije u stanju da ma šta odgovori. Bili su

nastupili poslednji časovi, kada se utisci još pomalo primaju ali kada čovek ne može da reagira.

U toku noći od 21 juna on je tiho izdahnuo. Želeći da ga zadržim u uspomeni kakav je izgledao za vreme života, rekoh majci da ga polože u kovčeg bez mog prisustva. Ona me je razumela i tako postupila.

U svome testamentu otac je izjavio da želi najskromniji pogreb.

„Kovčeg da bude od prostog drveta, neobojen — pisao je on — i da budem sahranjen u donjem vešu, bez odela. Nikakav veliki pogreb. Na grobu da se ne podiže spomenik, niti da se održavaju pomeni. Na mesto toga dati prilog nekom dobrotvornom društvu...“

Skromno je živeo, pa je želeo skromno i da umre. Mi smo se toga uglavnom držali, premda ne baš sasvim.

Povodom njegove smrti, jedan lični prijatelj i drug iz detinjstva, Žika Tajsić, napisao je u „Politici“ vrlo lep nekrolog.

Kada je trebalo da položim zakletvu kao pretsednik Vlade pred knezom Pavlom, on je već bio čuo za smrt mog oca.

— Zaboga — reče bolećivim glasom — što mi niste rekli da Vam je otac na samrti? Mogli smo odložiti obrazovanje Vlade za neki dan.

— Visočanstvo — odgovorih — ja sam mog oca mnogo voleo, mnogo mu dugujem i sve mi se čini da nisam stigao da mu se za života dostojno odužim, za sve dobro koje mi je učinio... Ali je to ipak sve samo moja privatna stvar. Brzo zatvaranje Vladine krize u današnje vreme stvar je državnih interesa, kojima želim da poslužim što najbolje mogu, blagodareći poverenju Vašeg Visočanstva i Vašoj pomoći.

— Možete računati i na jedno i na drugo — reče Knez mirnim glasom, zatim pritisnu na dugme. Udje adjutant u stavu „mirno“. Knez naredi da se zovne dvorski sveštenik prota Luković. Pred njim i Knezom položih zakletvu na Sv. Jevandjelje „da ću Kralju biti veran. Ustav poštovati i narodno jedinstvo čuvati...“

Polaganjem zakletve izvršena je i poslednja formalnost da stupim u funkcije pretsednika Ministarskog saveta.

Od pada Jevtića pa do obrazovanja moje Vlade, 24 juna, prošlo je svega četiri dana, što se može smatrati kao vrlo kratak razmak vremena, kada se ima u vidu duboka promena koju je nova Vlada sobom donosila. Ova brzina objašnjava se time što su razgovori za ovu promenu bili započeti još dok je Jevtić bio pretsednik Vlade. Kroz moju vilu na Topčiderskom Brdu defilovali su razni ugledni političari. Od radikala dolazili su Aca Stanojević i Miša Trifunović, od Slovenaca dr Anton Korošec, od Jugoslovenske muslimanske organizacije dr Mehmed Spaho i dr Šefkija Behmen. Tako su sve prethodne mere bile

preduzete i moja Vlada je ustvari bila obrazovana pre nego što je Jevtić bio podneo ostavku.

Vladu su sačinjavali pretstavnici triju starih stranaka, Radikalne Slovenske ljudske i Muslimanske organizacije, kao i jedan demokrata i tri člana JNS. Ja sam preuzeo, pored pretsedništva, Ministarstvo spoljnih poslova, dr Korošec Ministarstvo unutrašnjih dela a dr Spaho Ministarstvo saobraćaja. Ministar vojske i mornarice general Petar Živković. Nas četvorica davali smo glavnu karakteristiku novoj Vladi.

Pred ogromnim zadatkom, koji me je očekivao, želeo sam da se prvenstveno posvetim unutrašnjim pitanjima. Tu su spadala sledeća: konsolidovanje države posle smrti kralja Aleksandra, zavodjenje demokratskog načina uprave, vraćanje na parlamentarni režim, rešenje hrvatskog pitanja, reorganizacija stranke, produženje jedne zdrave ekonomske i finansijske politike, izvodjenje javnih radova, a naročito podizanje železnica i modernih automobilskih putova, itd. Radi toga sam nameravao, u prvom momentu, da resor Ministarstva spoljnih poslova poverim dr Božidaru Puriću, koji je u to vreme zauzimao položaj pomoćnika u tom ministarstvu. On je kao stari diplomatski činovnik, a usto i zet Nikole Pašića, bio upoznat sa celom našom spoljnom politikom i njenom istorijom. Na taj način je ispunjavao potrebne uslove da bude moj saradnik u pitanjima, za koja sam ja, uostalom, nameravao da se uvek konzultujem sa Knezom Namesnikom To je bilo u skladu sa ustaljenom praksom da se u pitanjima spoljne politike, kao i vojnim, uvek sasluša mišljenje Krune. Smatrao sam da bi Purić, uokviren izmedju mene i Kneza, mogao da vrši funkcije ministra ne praveći kakve krupnije greške. Ujedno bi mi olakšao zadatak, uštedjujući mi vreme da ne moram da sudelujem mnogobrojnim, često ne tako važnim ceremonijama diplomatskog protokola.

O toj svojoj nameri razgovarao sam i sa Puri ćem pa je njegovom indiskrecijom ova vest prodrla u javnost. On je bio ujak braće Sokić, koji su požurili da radosnu novost prvi ovjave u svom listu „Pravda".

Medjutim, knez Pavle nije bio saglasan sa ovom mojom namerom i uprkos mojih nastojanja nisam uspeo da ga ubedim da se Ministarstvo spoljnih poslova poveri Puriću. Knez je smatrao da on nije dorastao za tako odgovoran položaj u onim teškim momentima. Naši odnosi sa skoro svima susedima, a naročito sa Italijom i Madjarskom, bili su jako loši. Knez Pavle je insistirao da tu funkciju preuzmem ja lično da bih je, kao pretsednik Vlade, vršio „sa više autoriteta a i sa više mudrosti" — kako se izrazio tom prilikom. Izgleda mi da je on Purića bolje poznavao od mene.

— Taj resor je isuviše važan da ga poverite nekoj drugoj ličnosti — dodao je Knez.

Purić mi docnije nikad nije oprostio što nije postao ministar jer je — nedovoljno obavešten zbog moje diskretnosti da ne odam šta Knez misli o njemu — smatrao, verovatno, da se nisam dovoljno zauzco ili da sam se predomislio i zadržao taj važan resor za sebe.

Prisustvo generala Živkovića u Vladi delovalo je umirujuće na elemente orijentisane jugoslovenski i dinastički, to jest na one koji su bili odani ideji čuvanja unitarističke Jugoslavije, po receptu kralja Aleksandra.

Od svojih drugova, radikala oko Glavnog odbora, želeo sam da, pored mene, udje i Krsta Miletić, sa kojim sam se bio sprijateljio za vreme ličnog režima Kraljevog. A za one starije, smatrao sam da bi mi samo bili balast. Miletić nije bio neka naročita pamet, ali je važio, kao Zaječarac, da je blizak Aci Stanojeviću, pa bi time njegovo prisustvo još jače istaklo jedinstvo stranke. Medjutim, kad mu ponudih jedan resor on mi odgovori:

— Milane, ja ti želim uspeha ali ti ne predvidjam dug vek... Tvoju će Vladu da prevrne Petar (Živković) i on će vršiti izbore za narodne poslanike, a ne ti... Traži sad, odmah, od Kneza izborni mandat pa ako ga dobiješ, ja ulazim u tvoju Vladu...

Uvideh da nema smisla upuštati se sa Miletićem u proročanstva i objašnjenje da nije moguće tražiti od Kneza izborni mandat u tom momentu. I tako predjoh preko njega, prepuštajući Aci Stanojeviću, kao šefu stranke, da odredi dvojicu radikala kao pretstavnike Glavnog odbora. Njegov izbor je pao na Mirka Komnenovića i Miloša Bobića s čime sam se i ja saglasio.

Pored njih dvojice, a po mojoj želji, ušla su još dva radikala i to Djura Janković kao ministar bez portfelja i Svetozar Stanković kao ministar poljoprivrede.

Od Hrvata ostao je Milan Vrbanić kao ministar trgovine i industrije.

U Vladu su ušli i trojica prijatelja Petra Živkovića, po njegovoj preporuci. Sva trojica su bili članovi JNS. Ignjat Stefanović, kao ministar šuma i ruda, dr Nikola Preka, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja i dr Ljudevit Auer, kao ministar pravde. Ova poslednja dvojica bili su Hrvati.

Za ministra finansija uzeo sam svog dotadašnjeg pomoćnika dr Dušana Leticu, jednog retko čestitog i veoma sposobnog državnog činovnika.

U Ministarstvo prosvete doveo sam Dobrivoja Stošovića, narodnog poslanika iz Blaca, koji je ranije pripadao Demokratskoj stranci.

Čim sam bio dobio mandat za sastav Vlade, posetio me je, u vili, dr Lazar Marković i preporučio se da ga uzmem kao ministra spoljnih poslova, što mu je bila davnašnja ambicija. Ako bi to bilo

nemoguće, onda za ministra unutrašnjih dela ili bar za ministra pravde. On je govorio na svoj unjkav način:

— Uzmi me, Milane, u Vladu a ja ću te priznati za šefa stranke... Nećeš, valjda, ići više sa onim izlapelim starcima! Njih je pregazilo vreme...

Bio sam malo iznenadjen ovakvim stavom i mišljenjem o ljudima sa kojima je do juče stalno bio u društvu. Zato mu odgovorih:

— O tome ko će ući u moju Vladu, od strane Glavnog odbora, ne odlučujem ja već naš šef, Aca Stanojević. Ako te on odredi ja ću te rado primiti... Ja sam im stavio dva resora na raspoloženje i sad čekam da me izveste o ličnostima. Ti ih sve poznaješ, razgovaraj s njima... A što se tiče voćstva stranke, o tome je suviše rano govoriti. Za sada ga imamo, a posle će naše pristalice o tome odlučiti.

Laza Marković je znao vrlo dobro da neće biti delegiran, kao što je, isto tako, znao da je to i meni poznato. Prema tome, moj stav je shvatio kao odbijanje da ga uvedem u Vladu, što je bilo tačno. On je, takodje, imao svojih ambicija a usto nije bio popularan ni u redovima voćstva, a još manje u narodu. Njegova pojava bila bi samo jedna smetnja više a nikakva prednost. Otišao je nezadovoljan i nije mi oprostio što sam ga odbio. Ostao je u stalnoj opoziciji, za vreme mog političkog rada, pa čak i kad sam prestao da budem pretsednik Vlade, a on postao ministar pravde u Cvetkovićevoj Vladi, ispoljavao je znake neraspoloženja prema meni.

Što nisam želeo da u Vladu uzmem Mišu Trifunovića, glavni razlog bio je taj što je on pretendovao kako na pretsedništvo Vlade, tako i na voćstvo Radikalne stranke. U privatnim razgovorima, koje sam češće puta imao s njim, u vreme izmedju 1929 i 1935, on mi je otvoreno stavio do znanja da starog Acu Stanojevića nema ko drugi da nasledi nego on. A posle njega bih došao ja! Za Lazicu Markovića je govorio da ne dolazi u obzir zbog njegovih korupcionističkih afera, koje su — s pravom ili ne — bile vezane za njegovo ime.

Na ova Trifunovićeva razlaganja obično sam ćutke prelazio.

Ove lične pretenzije Miše Trifunovića, dovele su docnije do mog otvorenog sukoba s njim i sa ono nekoliko ljudi što je samo sebe nazivalo „Glavnim odborom" stranke.

Položaj moje Vlade mogao bi se obeležiti ukratko ovako: jaka u narodu, slaba u Narodnoj skupštini. Doista, nije bilo sumnje da sam ja, kao neosporni pretstavnik Radikalne stranke, dr Korošec u ime Slovenačke ljudske stranke i dr Spaho kao vodj bosanskih muslimana, imali ogromnu većinu naroda za sobom, izuzev Hrvata. Medjutim. narodni poslanici bili su birani na listi Bogoljuba Jevtića i na njegovom neodredjenom i šarenom programu. Mnogi su se „vezali" za

njegovu listu jer nije bilo drugog načina da se kandiduju pod ondašnjim izbornim zakonom, bez obzira da li su se slagali s njim ili nisu. On je, pak, celokupnu svoju unutrašnju politiku zasnivao na Kraljevom „amanetu", proglasivši sebe za zvaničnog, ako ne i jedinog pravog tumača Kraljeve volje. On nije uvidjao da se politika kralja Aleksandra ne može sprovoditi bez njegovog autoriteta i njegove popularnosti u narodu, a naročito kod Srba. Jevtić nije shvatao da nije dorastao tako velikom zadatku, na kome je i sam Kralj položio svoj život. Nije uvidjao da je politika „integralnog jugoslovenstva", naturana odozgo, pretrpela potpun poraz. Isto tako nije bio obavešten. premda je bio blizu kralja Aleksandra, da je ovaj sam uvideo da mora ići drugim pravcem i da je nameravao da se vrati na tradicionalno demokratsku politiku u našoj zemlji. Jedino su marseljski kuršumi sprečili ovo, već započeto delo.

Isto tako, nije se moglo ići na nove izbore, tako brzo posle 5 maja, a usto bez prethodne pripreme od strane triju partija, koje smo moji drugovi i ja pretstavljali u Vladi.

Za vreme ličnog režima kralja Aleksandra, ceo partijski život bio je zamro. Stranke su bile zabranjene a njihove organizacije nisu se obnavljale, te su nastale velike praznine u njihovim redovima. Partijska štampa bila je ugušena. Prema tome, dovesti unutrašnji politički život u normalan kolosek, nije se moglo sprovesti od danas do sutra. I tako je moja Vlada, silom okolnosti, bila upućena da saradjuje sa Jevtićevom Skupštinom, ma kakva ona bila. Vladati, pak, bez ikakvog Narodnog pretstavništva značilo bi vratiti se opet na diktatorski način upravljanja, a to mi ni u kom slučaju nismo hteli. Morao sam se, dakle, potruditi da zadobijem poverenje Narodne skupštine.

Taj zadatak bio mi je, doduše, unekoliko olakšan time što su mnogobrojni radikali, protivno instrukcijama Glavnog odbora, koji se izjasnio za bojkot izbora, ipak istakli svoje kandidacije i bili izabrani. Tako se u toj Skupštini, još od samog početka, stekao priličan broj mojih partijskih prijatelja, koji su gledali u meni, a ne u Jevtiću, svog partijskog šefa. Kako sam i ja zauzimao jedan od najviših položaja u stranci, kao član Užeg izvršnog odbora, sastavljen od pet članova sa Acom Stanojevićem na čelu, to su se i meni mnogi naši jednomišljenici obraćali u vezi izbora. Ja ih nisam ni odvraćao, ni nagovarao da se kandiduju, prepuštajući njima da se odluče. Ipak sam im stavljao do znanja da će posle izbora verovatno, doći do promena.

Medju ostalim ličnim i političkim prijateljima bilo je nekoliko vrlo uglednih i poznatih radikalnih političara, koji su ušli u novu Narodnu skupštinu. Takav je bio prota Dušan Subotić, prekaljeni borac iz Bosne, borben i omiljen u narodu. Zatim dr Vukašin Didić, lekar iz

Soko Banje, sin slavnog Ljube Didića, opevanog radikalskog borca, streljanog 1383 zbog organizovanja Zaječarske bune. Izabran je i Cvetko Jeličić iz poznate i imućne porodice iz Brusa. Moj pašenog, Vlajko Kazimirović, bio je izabran u svom rodnom kraju, koji je uvek birao nekog člana ove čuvene porodice za narodnog poslanika. Isto tako se kandidovao i bio izabran Ljuba Božinović, industrijalac, istaknuti radikal i rodjak našeg šefa Ace Stanojevića, kao i mnogi drugi.

Moji prijatelji iz Bele Crkve pozvali su me da se kandidujem, što sam odbio pod izgovorom da sam imenovan za kraljevskog senatora. Medjutim, saglasio sam se sa kandidacijom mog brata Dragomira i on je stvarno bio izabran velikom većinom glasova, ušavši u Skupštinu kao njen najmladji član. Svi su mi oni prišli, odmah po izborima, tražeći upustva za svoj dalji rad i držanje. Kad sam došao za pretsednika Vlade, broj ovih poslanika, mojih pristalica, razume se, naglo se povećao...

Ali dok sam ja u novoizabranoj Skupštini raspolagao sa izvesnim brojem svojih ljudi, dotle to nije bio slučaj sa dr Korošecom i dr Spahom, bar ne u istoj razmeri. Stranka dr Korošeca je bojkotovala izbore, premda su se neki pojedinci ipak kandidovali, uz prećutno odobrenje svog šefa. Nekolicina su izabrani, kao dr Veble, i stavili se dr Korošecu na raspoloženje. Dr Spaho je uzeo aktivnog učešća na izborima, ali na opozicionoj listi dr Mačeka. Premda je dobio veliki broj glasova, on nije izabran ali je ušlo 5—6 njegovih pristalica, kao Nurija Pozderac i još neki. Izborni zakon ih je desetkovao, jer je povlašćivao listu sa apsolutnim brojem glasova. Zatim, Jevtićeva izborna parola bila je „Čuvajte Jugoslaviju", što je ustvari protumačeno da ko nije za Vladu, taj je protiv države! Tako je celokupna opozicija obeležena kao „antidržavni elemenat". A da bi takav stav bio još više naglašen, politički ideolog Vlade, ministar poljoprivrede, dr Dragutin Janković, na zboru u Skoplju, u jeku izborne kampanje, izrekao je drastičan sud: „Za Oplenac ili za Janka Pustu!". Drugim rečima opozicija je bila pretstavljena ne samo kao neprijatelj države i dinastije, nego i kao saveznik Pavelićevih ustaša, tojest kraljeubica.

Uprkos izbornog zakona, ili baš blagodareći njegovoj ćudljivoj računici, na Cetinju bude izabran Stojan Špadijer, na listi dr Mačeka. On je bio ne samo moj politički prijatelj već nas je vezivalo i kumstvo, pošto sam mu krstio ćerku. On je bio jedan od mladjih i najborbenijih pristalica okupljenih oko Glavnog odbora. Bio je suviše dinamičan da bi poštovao pasivno držanje dekretovano od strane Glavnog odbora, ali i suviše ratoboran i svojeglav da bi se stavio pod zaštitu Vlade i „vezivao" za njenu listu. Njegovoj kavgadžiskoj prirodi daleko je više odgovarala borba protiv vlasti i dobijanje mandata silom narodne

volje. I on je tako postao neka vrsta „bele vrane". Odmetnik od stranke, u oštroj opoziciji prema Vladi, odmetnuo se i od Skupštine. Nije hteo da podnese svoj mandat na verifikaciju, ostao je postrani, u jalovoj i nerazumnoj političkoj izolaciji, za sve vreme trajanja Narodne skupštine. Kad se uzme u obzir da je bio u teškim materijalnim prilikama i da bi mu poslanička dnevnica od 300 dinara rešila mnogobrojne lične probleme, onda je njegov stav utoliko više za poštovanje. Meni je bio žao da sam bio lišen njegove saradnje jer sam ga cenio i zavoleo u zajedničkoj borbi. Kad je, medjutim, bilo došlo vreme da se požanje plod naših stremljenja, on je ostao i dalje dosledan svom buntovničkom duhu. Izmirili smo se i ponovo sprijateljili tek kad sam pao s vlasti...

Na izborima od 5 maja 1935 opozicija, na čelu sa dr Mačekom, dobila je 1,076.346 a Jevtićeva lista 1.747.037 glasova. Kako izborni rezultati nisu bili odmah objavljeni, nego posle nekoliko dana, to se proširila verzija da su podaci bili „doterivani", naročito u Dalmaciji. Shodno Zakonu o izborima, lista sa 51% glasova dobija dve trećine mandata. Na taj način Vladinoj listi pripalo je 303, a opoziciji svega 67 narodnih poslanika.

Dr Maček, pozvat u Beograd od strane kneza Pavla u momentu ostavke Jevtićeve Vlade, izjavio je, 21 juna, da ne priznaje izvršene izbore i da traži nove pod „neutralnom" Vladom. Opozicija je, dakle, bila odlučila da bojkotuje rad Narodne skupštine i bila dosledna tom stavu sve do kraja njenog trajanja, izuzev onih nekoliko pristalica dr Spaha, koji su ušli u Skupštinu čim je obrazovana moja Vlada.

Odlučeni da radimo sa Narodnom skupštinom, mi u Vladi imali smo da izadjemo pred nju sa svojim programom. Ali kako nismo bili sigurni da ćemo dobiti njeno poverenje, to smo rešili da samo pročitam Vladinu deklaraciju, ali da ne tražim glasanje. Posle toga bismo videli kakav je utisak izazvala deklaracija i da li je uopšte moguć rad sa tom Narodnom skupštinom.

Trebalo je, prema tome, izaći sa vešto sastavljenom deklaracijom, koja bi pokazala nesposobnost Bogoljuba Jevtića na čelu Vlade, štedela osetljivost većine narodnih poslanika i davala nade pristalicama naših triju stranaka — a takodje i Hrvatima — da nastaje period normalizacije unutrašnjih odnosa zemlje, sa uvodjenjem političkih sloboda i širokih narodnih samouprava.

Izradu deklaracije primio sam na sebe i kako sam znao da je glavni adut u Jevtićevim rukama bilo „čuvanje Kraljevog amaneta", ja sam rekao da naš neumrli Kralj Ujedinitelj nije hteo niti mogao poveriti taj veliki zadatak u ruke bilo jedne odredjene ličnosti, ili jedne odredjene političke stranke, već u ruke celog naroda. „Svi smo mi dužni da taj amanet čuvamo i očuvamo!".

Ove reči izazvale su buru oduševljenja cele Skupštine. Jevtić je bio potučen tom jednom jedinom rečenicom. Izgubio je monopol na „amanet" i time svoj politički „*raison d'être*".

Da bih u nekoliko umirio narodne poslanike, znajući za njihovu bojazan da idu na nove izbore, izjavio sam spremnost moje Vlade da saradjuje sa Narodnom skupštinom, uveren u njenu podršku.

Dodao sam i to da će se autoritet Vlade pojačati time što će se oslanjati na široke narodne mase, putem organizacije političke stranke sa „korenom u narodu".

Za spoljnu politiku rekao sam da ostaje u svojim tradicionalnim linijama: vernost saveznicima, kako velikim tako i onima iz Male antante i Balkanskog sporazuma.

Kraj čitanja deklaracije bio je toplo pozdravljen od očevidne većine narodnih poslanika i svi mi u Vladi bili smo zadovoljni. Svi, sem generala Petra Živkovića...

On, pre svega, nije hteo ni da prisustvuje svečanoj sednici, pod izgovorom da je to „čisto politički akt" u kome on, kao vojnik, ne treba da učestvuje. Morao sam da mu dokazujem da je to važan akt celog kabineta i da njegova prisutnost treba da označava njegovu saglasnost sa programom nove Vlade. Naprotiv, njegovo otsustvo sigurno bi se protumačilo kao da se ne slaže sa deklaracijom i time bi samo slabio položaj Vlade.

Ustvari, general Živković nije hteo da izazove pad Vlade, koja je tek bila obrazovana, ali po svom običaju nije hteo ni da svoju sudbinu potpuno veže za nju. On je želeo da bude uvek pomalo postrani i večiti kandidat za svaku novu kombinaciju...

Njegovo prisustvo u Narodnoj skupštini, 4 jula 1935, sedeći odmah do mene, svakako je učvršćivalo položaj Vlade u očima narodnih poslanika, koji nisu toliko zazirali od mog pretsednikovanja, koliko od prisustva dr Korošeca i dr Spaha. Za te poslanike, general Živković bio je neka vrsta garancije da im se neće neko zlo desiti.

Ohrabreni tim uspehom, u svom prvom dodiru sa Narodnom skupštinom, mi smo pristupili daljem radu s njom, a naročito u stalnim skupštinskim odborima. Prilikom glasanja Vlada je dobila oko 180 a opozicija oko 120 glasova.

Ali ne samo u Narodnoj skupštini, već i u celokupnoj javnosti, nova Vlada bila je vrlo povoljno primljena. To je bio prvi slučaj, posle 6 januara 1929, da je Vladu obrazovao jedan izraziti pretstavnik opozicije prema ličnom režimu. Pored njega sedeli su i drugi ugledni političari, progonjeni od ranijeg režima. Prvi korak ka demokratizaciji bio je odlučno obeležen i lepo prihvaćen.

OSNIVANJE PARTIJE

Što je general Živković bio onako malo oduševljen mojim uspehom u Narodnoj skupštini, to je bilo — meni se čini — iz razloga proste zavisti i ljubomore. On je očekivao da će moja Vlada naići na teškoće, da će se uplesti u zbrku partijskih i političkih intriga i da će ponovo „doći njegovo vreme". On je želeo da se ne samo ja, nego i ceo taj pokušaj demokratizacije skrši i tako onemogući svaki drugi način upravljanja zemljom sem „jake ruke". A to je bio ujedno i jedini sistem, za koji je on verovao da mu je dorastao i pozvan da ga sprovodi, posle nestanka kralja Aleksandra.

Kada je video da moja Vlada raspolaže većinom u Skupštini i da nameravam da upravljam zemljom na duže vreme, njegovo strpljenje počelo je da ga izdaje. To je ono što mu je oduvek nedostajalo, strpljenje i savladjivanje. Kao vojnik, naviknut na poslušnost bez pogovora, on je lako eksplodirao kadgod bi se neko suprotstavio njegovom mišljenju ili njegovim namerama. U tom pogledu ja sam ga daleko nadmašivao. Kao Pašićev učenik, znao sam koliko je prepreka prebrodio i protivnika savladao samo svojim beskrajnim strpljenjem...

Da pokaže svoje otvoreno neraspoloženje prema mom političkom radu, generalu se ukazala prilika kada sam sa Korošecom i Spahom odlučio da obrazujem novu stranku, kojoj smo dali ime Jugoslovenska radikalna zajednica.

Ovaj naziv bio je tako podešen da reč „radikalna" pretstavlja Radikalnu stranku, reč „jugoslovenska" davala joj je opšte državni karakter, obuhvatajući ujedno Jugoslovensku muslimansku organizaciju, dok je reč „zajednica" označavala unutrašnju autonomiju triju glavnih stranaka koje su je sačinjavale.

Glavna briga za organizovanje stranke u srpskim krajevima bila je prepuštena Glavnom odboru Radikalne stranke, u Sloveniji dr Korošecu, a medju muslimanima dr Spahi. Ipak, imao je biti jedan zajednički Glavni odbor, za celu novu stranku i imalo se težiti da se postupno sve tri ranije partije sliju u novu zajednicu. Da bi se na nesumnjiv način naglasilo ovo stapanje, izrično je rečeno u proglasu

na narod da se sve tri ranije stranke „raspuštaju" i prestaju postojati. Ujedno su pozvane sve pristalice tih stranaka, kao i svi ostali gradjani u zemlji, da stupe u redove nove stranke. Taj apel potpisan je od nas četvorice i to ovim redom: Aca Stanojević, dr Milan Stojadinović, dr Anton Korošec i dr Mehmed Spaho.

Nedostatak nove organizacije ležao je u tome što su Hrvati, u svojoj većini, ostali postrani. U moju Vladu bili su ušli pojedini Hrvati, ali samo kao ličnosti, a ne kao pretstavnici neke političke grupe. Ovo je učinjeno namerno da bi se ostavila otvorena vrata u slučaju sporazuma sa Hrvatima, pri čemu se prvenstveno mislilo na Hrvatsku seljačku stranku. Pojavu naše stranke nazvao sam „tronožac", na kome se takodje može, po nuždi, sedeti, premda je stolica sa četiri noge daleko stabilnija.

Stranka je počivala na demokratskim principima, priznajući monarhijski oblik vladavine i dinastije Karadjordjevića, stim da bude, po ugledu na Englesku, ustavna i parlamentarna. Gradjanima se obezbedjuju lična i politička prava. Naglašava se načelo širokih narodnih samouprava, uz poštovanje narodnog i državnog jedinstva.

Moja ideja bila je da treba težiti dvopartijskom sistemu, slično onome što postoji u SAD ili Velikoj Britaniji. Partije, koje bi obuhvatile celokupnu državnu teritoriju, sa svima njenim raznovrsnostima u pogledu vere, narodnosti, istorije i tradicija, bile bi, po mom mišljenju, neophodno sredstvo da se narodno i državno jedinstvo sprovede u praksi. Kako je dr Maček, sa većinom Hrvata, stajao neodstupno na stanovištu federativnog a ja opet neodstupno na principu unitarnog uredjenja države, smatrao sam da bi to mogla biti formula za obrazovanje dva politička bloka. Na jednoj strani unitaristi — JRZ i svi drugi elementi koji stoje na toj liniji — a na drugoj federalisti — HSS, Davidovićevi demokrati, Pribićevićevi samostalni demokrati, Jovanovićevi zemljoradnici i sve srodne političke grupe. Slovenci i bosanski muslimani, pomešani sa Srbima-radikalima, a Mačekovi Hrvati izmešani sa srpskim opozicionim strankama, pretstavljali bi odličnu kombinaciju za konačno rešenje našeg unutrašnjeg problema i samim tim konsolidovanju države. Putem slobodne partijske utakmice i slobodnih izbora, Jugoslavija bi dobila državno uredjenje, izraženo slobodnom i suverenom voljom naroda, bez nametanja odozgo i bez ikakvog pritiska. To je bio ujedno i put, po mom mišljenju, da se reši i „hrvatsko pitanje".

Nije mi namera, da svoj rad upravljanjem države poredim sa Nikolom Pašićem, ali specijalno što se tiče partijske organizacije, smatram da su u pravu oni koji su povodom osnivanja JRZ rekli da to delo nadmašuje ono što je Pašić uradio proširivši Radikalnu stranku.

na celo područje Jugoslavije. Ona je stvarno bila i ostala čisto srpska stranačka formacija, pošto nije nikad uspela da privuče iole važniji broj nesrpskih elemenata. Medjutim, Jugoslovenska radikalna zajednica obuhvatila je ne samo srpske mase, nego i veliku većinu Slovenaca i praktično sve bosanske muslimane. Ovaj uspeh je utoliko važniji, što ni ostale srpske stranke — Demokratska i Zemljoradnička — takodje nisu uspele da se oslobode svog pokrajinskog i plemenskog obeležja. Isto važi, dakako, i za HSS, koja je bila isključivo upućena i ograničena na Hrvate. Raniji pokušaji Petra Živkovića, sa svojom Jugoslovenskom radikalno-seljačkom demokratijom, kao i docniji pokušaji Nikole Uzunovića i Bogoljuba Jevtića sa JNS bedno su propali da okupe šire mase u svoje redove. Ta stranka, čim je sišla s vlasti, pri čemu je imala stvarni i formalni monopol, srozala se na drugorazrednu političku formaciju, generala bez vojske.

Posmatrana sa te tačke gledišta, pojava JRZ bila je jedno veliko, ne samo partijsko-političko nego i opšte državno delo.

Osnivanje nove stranke objavljeno je 20 avgusta, a tri dana posle toga, prijatelji generala Živkovića, Stefanović, Preka i dr Auer, podneli su svoje ostavke u Vladi. Oni su to učinili, razume se, po nalogu svog šefa, premda on lično, po svom običaju da ostane u pozadini, nije dao primer za sledovanje. On je, očevidno, bio iznenadjen učvršćivanjem mog položaja a isto tako i osnivanjem nove stranke, sa velikim izgledima na uspeh u narodu. Nestrpljiv da sam preuzme položaj pretsednika Vlade, a ujedno da spreči pojavu jedne moćne partijske organizacije, on je nagovorio svoje prijatelje da podnesu ostavke, u nadi da će to izazvati opštu ostavku Vlade, kao što je nedavno bilo sa Uzunovićem i Jevtićem.

Knez Pavle nalazio se tada u svom dvoru Brdo, u Sloveniji. Ja sam ga odmah obavestio telefonom o ostavci trojice ministara i predložio da dodjem kod njega kako bismo se dogovorili o načinu rešenja „krize".

— Nije potrebno da se lično trudite — reče mirno Knez, bez ikakvog predomišljanja. Pošaljite mi ukaz o imenovanju novih ministara po svom šefu kabineta i ja ću ga odmah potpisati...

Meni je, ipak, izgledalo nezgodno da tako važan ukaz šaljem po šefu kabineta, nego odredim za tu misiju Djuru Jankovića, ministra bez portfelja, koji je tom prilikom postao ministar šuma i ruda. Druga dvojica ministara bili su dr Vjekoslav Miletić, kao ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, i dr Mile Miškulin kao ministar pravde. Obojica Hrvati, na mesto dvojice Hrvata, koji su otpali.

Kada se, posle dva dana, vratio Djura Janković, mi smo jednovremeno objavili saopštenje o ostavci trojice ministara i imenovanju

novih. Ova brzina u rešavanju delimične Vladine krize izazvala je veliko iznenadjenje u javnosti. Bio je to znak čvrstine mog položaja, kao i slabost generala Živkovića, koji je „pucao u prazno". On se pravio kao da ga se cela stvar uopšte ne tiče.

Ubrzo posle ovog sukoba sa generalom Živkovićem, imao sam da izdržim otvorenu borbu sa svojim prijateljima oko Glavnog odbora bivše Radikalne stranke. Pošto nisu imali neki važniji ugled i položaj u Vladi, to su nastojali da se dočepaju stranke i zatim me uklone s vlasti.

U početku nisam ni najmanje zazirao, držeći se sasvim lojalno prema svojim drugovima iz dobrih i loših dana. Odmah sam bio rekao Miši Trifunoviću da ću se posvetiti isključivo državnim poslovima, a da njemu i vođstvu stranke prepuštam ceo prethodni posao oko organizovanja JRZ. Bila je obrazovana naročita kancelarija u hotel „Parizu", gde je politički šef bio Miša Trifunović, a administrativni sekretar profesor Miloš Ivković, nekadašnji šef presbiroa iz Pašićevog vremena.

Naš dogovor je bio da se stranka organizuje „odozdo", to jest počev od Mesnog odbora, po selima, pa naviše, preko sreskih i banovinskih odbora da se dodje do kongresa partije i izbora vrhovnog vođstva. Pa ipak, tehnički rad je morao da se poveri nekom uglednijem članu, kako bi na terenu sproveo potrebne mere. Tako je počelo davanje pismenih ovlašćenja, takozvanih „teskera", koje su izdavali Trifunović i Ivković, po svom nahodjenju. Kad se radilo o srezu u kome je postojao izabrani narodni poslanik, pristalica Radikalne stranke, onda je on dobijao to ovlašćenje. Isto tako, nije bilo teškoća, kada se radilo o srezovima u kojima je izabrani poslanik bio član neke opozicione grupe. „Teskeru" bi dobijao poneki ugledniji radikal, pristalica Glavnog odbora. Teškoće su se pojavile kada je dozvolu za rad trebalo dati za srezove u kojima je narodni poslanik bio član našeg Radnog kluba ali nije pripadao Radikalnoj stranci. U prvom redu postavilo se pitanje preko 20 članova Demokratske stranke, koji su bili voljni da stupe u redove JRZ i koji su me revnosno pomagali u Skupštini. Bilo je, zatim, nekoliko bivših radikala, ali koji su za vreme šestojanuarskog režima bili prišli tadašnjim vladama. Svima njima bila je uskraćena „teskera" a bez njihove podrške u Skupštini moja bi Vlada ostala u manjini i meni onemogućen rad u njoj.

Bilo je očevidno da ovakav stav Miše Trifunovića i njegovog društva, nije diktiran nekim partijskim „čistunstvom" već namerom da mi stvori teškoće i eventualno izazove pad Vlade, kako bi oni došli „do izražaja". Organizovanje stranke u srezu još ne znači da će pristalice izabrati za svog kandidata, a glasači za svog poslanika, lice

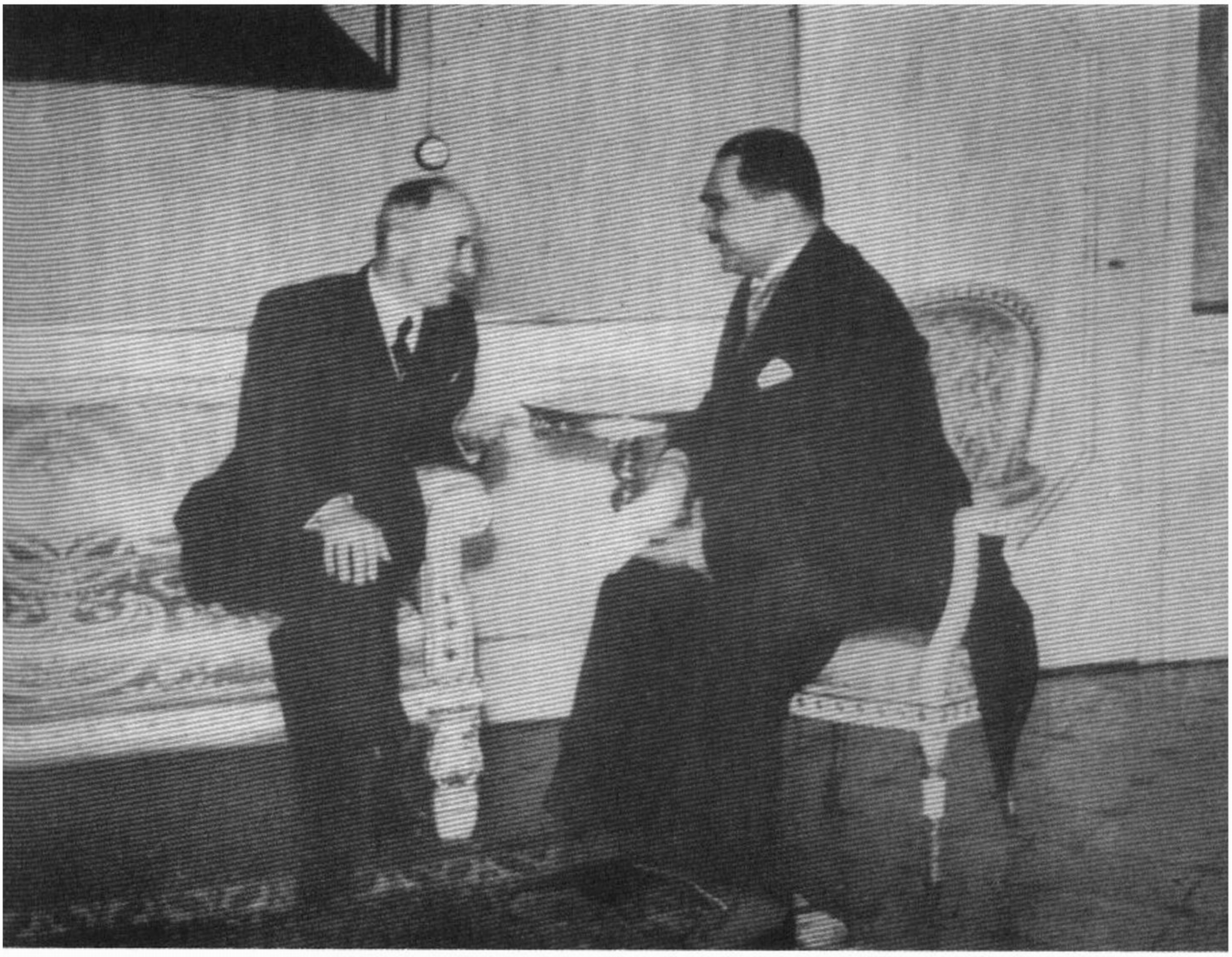

U intimnom razgovoru sa pretsednikom Čehoslovačke Republike, Drom Eduardom Benešom

Prilikom sastanka Male Antante. Na slici: pisac knjige,
Beneš i Antonescu

koje je ovlašćeno. Prema tome, nije bilo toliko važno ko će sprovoditi organizaciju u vreme kada smo stajali daleko od izbora. Medjutim, narodni poslanici, koji nisu bili ranije u Radikalnoj stranci, bili su uvredjeni ovom „diskriminacijom" i govorili da se prema njima postupa kao prema „pokrštenim Jevrejima".

Na opravdane žalbe mojih prijatelja iz Skupštine, nastojao sam da intervenišem kod Miše Trifunovića da mi ne pravi smetnje u Skupštini. On je ostao uporan u svom gledištu da stranku mogu organizovati samo radikali, a demokrati, ako hoće, mogu da se upišu kao „redovi".

Uvidjajući dvoličnost svojih bivših prijatelja i njihove providne namere, morao sam doći u otvoren sukob s njima. I tako su se, pored „teskera" koje su izdavane u hotel „Parizu", pojavile i moje, u svojstvu potpisnika proglasa narodu za obrazovanje nove stranke.

Potstaknuti od strane svojih prijatelja izvan Vlade, ministri Bobić i Komnenović, izjaviše mi, nakon toga, da se ne slažu s mojim načinom organizovanja stranke. Prema tome, pošto postoji podvojenost u Vladi o jednom tako krupnom pitanju, oni smatraju da bi Vlada trebalo da podnese ostavku, kako bi se celo pitanje vratilo „pred partijski forum" i tu raspravilo čije je gledište ispravnije.

Ja sam na ovo odgovorio da je organizacija stranke jedna stvar, a upravljanje zemljom druga. Svoju Vladu obrazovao sam po odluci Kraljevskog namesništva, shodno ustavnim propisima, a u saglasnosti i samog šefa Radikalne stranke Stanojevića. Da prestanem biti predsednik Vlade potrebno je da izgubim ne samo poverenje jednog dela svojih partijskih drugova, nego i Namesništva. Na kraju sam, ipak, apelovao da mi ne stvaraju izlišne teškoće u ovim izvanrednim prilikama, u kojima se zemlja nalazi i da prihvate moje gledište. Kada sam uvideo da ovi moji razlozi nisu uspeli da promene mišljenje, ja sam im rekao da je u tom slučaju najprirodnije da oni podnesu svoje ostavke o čemu će nadležni forumi dati svoj sud.

Oni su bili iznenadjeni mojim zahtevom jer su smatrali, kako mi izgleda, da je bivši Glavni odbor jedini merodavni faktor u ovom slučaju. Verovatno da su za svoje gledište bili pridobili i Acu Stanojevića, pošto su oni imali više vremena da ga posećuju u Knjaževcu, gde je stalno živeo i da s njim prave političke kombinacije.

— Milane — poče Bobić ozbiljnim tonom — ti olako uzimaš pitanje našeg razmimoilaženja s tobom.

— Naprotiv — odgovorih mirno. Uzimam ga vrlo ozbiljno i zato sam rešio da usvojim vaše ostavke, prepuštajući Namesništvu krajnju odluku.

Zaista, sutradan, oni su obojica podneli ostavke.

U medjuvremenu ja sam već bio obavestio kneza Pavla o ovom slučaju i sugerirao usvajanje ostavki, ako do njih dodje i nastavljanje rada na organizaciji stranke.

Knez se u svemu složio sa mnom i ja sam potom razgovarao sa dr Korošecom i dr Spahom o sukobu sa dvojicom kolega. Imao sam utisak da je za njih dvojicu bilo važnije mišljenje kneza Pavla nego šta misli jedan deo Glavnog odbora. Posle dužeg vremena u opoziciji njima je obojici, izgleda, bilo stalo da ostanu u Vladi a utoliko pre što nisu uvidjali opravdanost promene kursa. Njih, svakako, nije interesovalo ko će od nas organizovati radikale.

Komnenovića sam poznavao još izranije, prilikom putovanja kroz Boku Kotorsku. On je svoj rodni kraj voleo žarom iskrenog patriote. Nastojao je da Hercegnovi ukrasi što više i privuče turiste. Bio je veliki Srbin, koji se pod Austro-Ugarskom borio za ujedinjenje tog kraja sa Srbijom, u okviru zajedničke države. Usto je bio iskreni pristalica Nikole Pašića, kao što je neosporno bio veoma čestit čovek, ispravan u svakom pogledu. Medjutim, on je smatrao da treba da ostane dosledno sa svojim drugovima, uprkos poštovanja koje mi je ukazivao.

Koliko mi je bilo žao što odlazi Komnenović, utoliko mi je bilo milo da se oslobodim Miloša Bobića, koji se pokazao skroz nesposoban kao ministar. Na sednicama Vlade upuštao se u beskonačne diskusije, ali nije bio čovek od realizacije, kao što bi odgovaralo jednom ministru gradjevina.

Po raščišćavanju ovog sukoba bilo mi je jasno da ću pored funkcija pretsednika Vlade, morati da preuzmem u svoje ruke i organizovanje i voćstvo nove stranke, u koju je trebalo do udje većina Srba, većina Slovenaca i većina muslimana.

Za generalnog sekretara, sa sedištem u hotel „Parizu“, uzeo sam Dušana Trifkovića, uglednog radikala i brata pok. Marka Trifkovića, našeg poznatog prvaka i starog saradnika Nikole Pašića. On je sa mnogo takta i dobre volje uspeo da sprovede nezahvalni posao oko organizovanja Jugoslovenske radikalne zajednice.

Na kongresu stranke, koji je docnije održan, bio sam jednoglasno izabran za pretsednika, a dr Korošec i dr Spaho za potpredsednike novosnovane stranke.

GLAVA 47

ODGOVORNOST MUSSOLINIJA I HORTIJA

Kao ministar finansija u svima Pašićevima Vladama u vremenu od 1922 do 1926, to jest, do same njegove smrti, bavio sam se poglavito finansijskim pitanjima i s obzirom na postignute rezultate bio sam stekao renome velikog finansijskog stručnjaka. Posle Pašićeve smrti, prešavši u opoziciju prema vladama koje su mu sledovale, najveći deo moje političke aktivnosti preneo se na pitanja unutrašnje politike. Borbu protiv ličnog režima kralja Aleksandra smatrao sam kao glavni cilj i u nju sam uneo toliko temperamenta da su me neki označavali kao republikanca, što ipak nije bilo tačno. Moj politički ideal bila je ustavna i parlamentarna monarhija po ugledu na Englesku, onakvu kakvu je u svojim člancima u „Samoupravi" slikao Stojan Protić, kojima me je, u mojim studentskim danima, beskrajno oduševljavao.

Prema tome, ranije delovanje kao ministra i narodnog poslanika, moj uspon u Radikalnoj stranci sve do njenog vrha, kao i sudelovanje u akciji opozicionih stranaka protiv režima, davalo mi je dovoljno iskustva da sa punim poznavanjem stvari i ljudi zauzmem položaj i šefa Vlade i šefa stranke. Novo za mene je bilo Ministarstvo spoljnih poslova, koje mi je Knez Namesnik takoreći silom nametnuo.

Posle tragedije u Marselju, oktobra 1934, Bogoljub Jevtić, kao pretsednik Vlade i ministar spoljnih poslova, shvatio je kao glavni cilj svoje aktivnosti, u pitanju spoljne politike, da pronadje krivce za taj zločin i da za njih traži zasluženu kaznu. On se tako bio pretvorio u neku vrstu policijskog islednika u jednom krivičnom delu. Toliko je na njega uticao onaj užasni prizor, kome je lično prisustvovao iz neposredne blizine, kada je, samo nekoliko minuta po dolasku na francusko tle, izrešetan kuršumima ležao mrtav jugoslovenski Kralj, prijatelj i saveznik Francuske Republike. Jevtić je očevidno od tog dogadjaja dobio psihološki udar, „*choc*", koji ga je rukovodio da preko štampe u zemlji, preko diplomatskih pretstavnika i kod Društva naroda u Ženevi, traži krivce za kraljeubistvo. I on ih je našao u Italiji i Madjarskoj, u zemljama gde su živeli „hrvatski teroristi", gde

su se vežbali u rukcvanju oružjem, sa pristankom i znanjem vlasti tih zemalja. Tim Hrvatima bio je duhovni vodj dr Ante Pavelić, koji je organizovao ceo atentat. Ali, u daljoj liniji, kao sukrivci — prema Jevtićevoj pretpostavci — pojavljivali su se šefovi Vlada tih zemalja: Benito Mussolini i admiral Nikola Horthy.

Da je Pavelić organizovao atentat, o tome nema sumnje. U tome cilju bio je sklopio i „pakt" sa Vančom Mihajlovom, čiji je čovek bio izvršilac atentata u Marselju. Od ljudi iz Makedonskog revolucionarnog komiteta, Pavelić je po svoj prilici dobio i prva uputstva o terorističkoj akciji, koju je posle počeo voditi u Jugoslaviji.

Taj sistem terorizma sprovodjen je poglavito putem paklenih mašina. Akcijom je rukovodio Pavelić i ona mu se toliko dopala da je — kako se docnije saznalo — i on sam lično učestvovao u izradi paklenih mašina. Uostalom njih je bilo lako napraviti. Bilo ih je raznih modela, većih i manjih. Neke su bile sasvim male, kao tabakere za cigarete, te ih je bilo lako prenositi i skrivati. Obično su bile tempirane pomoću časovnika, što je omogućavalo da se eksplozija dogodi nekoliko časova docnije. Ceo mehanizam bio je veoma jednostavan i sastojao se iz male količine eksploziva, jedne obične električne baterije i časovnika. One su spravljane u Trstu i Fijumi. U prvo vreme paklene mašine su bile postavljane u železničke vagone, u inostranstvu, ali kako je jugoslovenska policija počela vršiti strog pretres vagona i njihovu kontrolu, pa su čak počeli zamenjivati vagone na granici, to su Pavelićevi ljudi, preko svojih kanala, docnije ubacivali paklene mašine u samoj zemlji. U Sušaku, naprimer, ubacivane su bombe — dobro izolovane — u tenkove za prenos riba, koje su dolazile sa Jadrana sa destinacijom Beograd. Odista, teško da bi nekome palo na pamet da traži paklene mašine medju morskim ribama...

Ovaj način terorizma zadavao je dosta posla policiji, premda razorno dejstvo ovih bombi nije bilo veliko, te prema tome nije bilo većeg broja ljudskih žrtava. Ali svakako i njih je bilo.

Ta akcija trajala je sve do ubistva u Marselju, kada su mnogi od organizatora tih atentata bili pohapšeni. Medju njima i sam Ante Pavelić, koji se u to vreme nalazio u Italiji. U prvom momentu bilo je objavljeno da se i on nalazio u Marselju na dan atentata.

Odista, portir jednog hotela u toj varoši, kad je video u novinama Pavelićevo ime i fotografiju, otišao je u policiju i izjavio da je Pavelić bio u njegovom hotelu pod imenom „Antonio Pavelescu" i da je bio otseo sa svojom suprugom. Stvar je prodrla u javnost, svi su listovi pisali o tome pa i oni u rumunskoj prestonici. Jednog dana dodje otuda telegram policiji u Marselju, u kome dotični Pave-

lescu saopštava da je on odista kritičnog dana bio u tom hotelu i da se rado stavlja francuskim vlastima na raspoloženje. Dao je i svoje tačno zvanje i adresu: „Maršal Kraljevskog Dvora, Bukurest".

Premda je ustanovljen Pavelićev „*alibi*", ipak je na osnovu onoga što je sudskom istragom utvrdjeno, od italijanske Vlade traženo da Pavelić bude ekstradiran i uručen francuskim vlastima radi sudjenja zbog ubistva u Marselju.

Medjutim, Mussolini nije se odazvao tome zahtevu, smatrajući da je posredi zločin političke prirode, a Pavelić politički emigrant. Pa ipak, da bi francusku Vladu bar donekle zadovoljio, naredio je da se Pavelić pritvori i drži u strogom zatvoru. To je bilo u Turinu. Zatvor je bila jedna mala ćelija „samica", a hrana dosta slaba. Tu je proveo 18 meseci. Sa Mussolinijem se Pavelić uopšte nije video ni lično sastajao sve dok Italija nije ušla u rat protiv Francuske, juna 1940, kako to navodi Ciano u svom „Dnevniku".

U vreme kad se odigrao marseljski atentat, Italija se spremala za veliki pohod protiv daleke Abisinije a na Balkanu na prisajedinjenje Albanije. Otuda njoj svakako nije bilo stalo ni do kakvih konflikata u Evropi, gde je pred pojavom nemačke opasnosti želela približenje Francuskoj.

Kad sam preuzeo Vladu juna 1935, ja sam morao takodje da se pozabavim istim problemom, koji mi je u nasledje ostavio Jevtić, u pogledu utvrdjivanja krivice za Kraljevu pogibiju. Medjutim, nisam mogao naći ništa pozitivno, što bi moglo da utvrdi ma kakvo saučesništvo Mussolinija i njegove Vlade u tome zločinu.

Malo teži slučaj bio je sa Madjarskom, gde je kraljevski presto čuvao sa titulom regenta, bivši admiral austro-ugarske flote, Nikola Horthy. Kraljevstvo bez kralja, admiral bez flote, tako su neki listovi pisali u šaljivom tonu o ondašnjoj Madjarskoj, u kojoj je živeo jedan borben narod, ponosan na svoju istorijsku prošlost, koju nikako nije mogao da zaboravi. To je, medjutim, dovelo do vlada koje su, posle Prvog svetskog rata, vodile agresivnu spoljnu politiku. Madjarski ministar spoljnih poslova, u vreme kada sam ja bio pretsednik Vlade, bio je Koloman Kánya, diplomat stare „K. u. K." škole koji je živeo u prošlosti i nije mogao da shvati da je Austro-Ugarska definitivno propala i da Madjarska mora da vodi vrlo skromnu i pomirljivu politiku prema svima svojim susedima.

Zanesena tim starim idejama i željama revanša, Madjarska je postala utočište svih opozicionih elemenata protiv beogradskog režima. Naročito Hrvati, pristalice Ante Pavelića kao najizrazitijeg protivnika Jugoslavije, uživali su na madjarskoj teritoriji obilatu pomoć, ne samo kao politički emigranti, sa uobičajenim pravom azila, nego kao organizatori teroristične grupe, koja se, na očigled madjarskih

vlasti, vežbala u rukovanju oružjem, bacanju bombi, pucanjem iz revolvera. Ta hrvatska grupa živela je na jednom državnom imanju, kod varoši Nagy Kanizsa i zvalo se „Janka Puszta".

Razume se, da je bilo teško dokazati da je madjarska Vlada znala da se sprema atentat na kralja Aleksandra, pošto je verovatno da joj tu nameru ni hrvatske „ustaše" nisu poverile iz pojmljivih razloga čuvanja tajne. Ali da postoji njeno saučesništvo u tome što je prekršila dozvoljene granice za davanje političkog azila, u to nije postojala sumnja kod svih onih koji su bili upućeni u ono šta se radi na „Janka Puszti".

Prema tome Jevtić je imao razloga da 22 novembra 1934 uputi Društvu naroda u Ženevi memorandum, u kome je tražio da se u Savetu diskutuje pitanje ukazivanja pomoći hrvatskim teroristima na madjarskoj teritoriji. Tu se izmedju ostalog navodilo:

„Radi se o treniranju, na teritoriji jedne strane države, profesionalnih zločinaca, čiji je zadatak da izvršuju čitav niz ubistava radi izvesne odredjene političke svrhe."

Jevtić je otišao u Ženevu da lično zastupa jugoslovensku tezu, ali je tamo naišao na slabu podršku baš na onom mestu gde je najviše očekivao, to jest kod francuske delegacije, koju je predvodio ministar spoljnih poslova Pierre Laval.

Francuska Vlada radila je u to vreme na približenju sa Italijom da bi je sprečila da se pridruži Nemačkoj, koja je pod Hitlerom već bila počela da sprovodi svoje naoružanje i pretila da ponovo postane smrtna opasnost za Francusku.

Usled toga Jevtić nije mogao u Ženevi da pravi ma kakve aluzije na Italiju u vezi sa atentatom u Marselju iako se glavni organizator, Pavelić, nalazio u Italiji, nego se ograničio na direktne napade na Madjarsku. No ni ova tema nije naišla na povoljan prijem kod drugih delegacija. Oni koji su prisustvovali toj sednici u Ženevi, pričali su mi posle da je Jevtić čitao svoj govor monotonim glasom, koji se gubio u žagoru drugih delegacija, njihovom ulasku i izlasku iz sale. Njegovom izlaganju niko nije poklonio naročitu pažnju.

Engleski ministar spoljnih poslova, Anthony Eden, bio je odredjen za izvestioca po tom pitanju, ali ni on, isto kao i Laval, nije bio raspoložen da se donese odluka uperena protiv ma koje Vlade. Ovo utoliko pre kada je madjarski delegat Kánya, ne samo kategorički odbijao optužbu, nego još pretio da će odmah napustiti Ženevu ako bi se rezolucija Društva naroda tako stilizovala kao da je madjarska Vlada znala ma šta o pripremanom ubistvu.

Tako se rezultat cele diplomatske Jevtićeve akcije sveo na jednu, doduše, oštru osudu medjunarodnog terorizma, ali se niko nije izrično pominjao kao odgovoran za taj terorizam, a još manje za kraljeubistvo.

Kada je Laval projekat te rezolucije podneo Kányi-u na uvid, kako to iznosi admiral Horthy u svojim uspomenama, madjarski pretstavnik je primetio:

— Nalazim da je potpuno nerazumljiva...

— Odlično! — uzviknuo je Laval ushićeno, smešeći se.

Admiral Horthy dodaje: „Laval je namerno sastavio nov tekst na takav način da niko nije mogao da se snadje u njemu."

Na dan 25 maja 1935, to jest tačno mesec dana pre obrazovanja moje Vlade, Anthony Eden je predložio da Društvo naroda obustavi dalji rad po ovom pitanju.

Ovaj neuspeh Jevtića u Ženevi, u vezi pitanja za koje se on sav bio založio, takodje je doprineo da mu ugled — ionako ne suviše veliki — još više opadne. To je bio razlog više za kneza Pavla da se odlučio da ga smeni s položaja pretsednika Vlade.

Medjutim, diskusija u Društvu naroda, kao i držanje naših saveznika tom prilikom, duboko su razočarali našu javnost, a naročito nas Srbe, naviknute da u Francuzima gledamo ne samo „braću po oružju", nego i zaštitnike u svima medjunarodnim trzavicama. Ovo je utoliko teže bilo shvatiti što se tragična pogibija kralja Aleksandra odigrala baš na teritoriji Francuske. Ovaj slučaj nam je otvorio oči i upozorio da se ne možemo ni u koga pouzdati, do u same sebe, kadgod se naši interesi ne budu poklapali sa interesima velikih sila...

S druge strane pokazalo se, isto tako, da u samoj Jugoslaviji postoji jedan krupan, nerešen problem, a koji je nazvan „hrvatsko pitanje". Ustvari radilo se o nečem što je već odavno trebalo rešiti, možda još 1918. Tada su se Srbi i Hrvati, prvi put u svojoj istoriji, našli pod istim krovom ali se prethodno nisu dogovorili kako tu kuću da urede.

I tako sam, pored ostalih nerešenih pitanja, nasledio i ovo. Smatrao sam da ga valja rešavati putem sporazumevanja, a ne naturanjem jednog rešenja, koje bi bilo neprihvatljivo za jednu ili obe strane. Ali pre svega, po mom mišljenju, imali su se stvoriti potrebni preduslovi za uspešno rešenje ovog tako važnog pitanja. U tu svrhu trebalo je, s jedne strane, onemogućiti delatnost hrvatskih ekstremista, kako u inostranstvu, tako i u zemlji. S druge strane neophodno je bilo potrebno ukloniti sve glavnije uzroke, koji su doveli do nezadovoljstva ogromne većine hrvatskog naroda. Trebalo je ubediti Hrvate da u Jugoslaviji vide sopstvenu zemlju a u Beogradu zajedničku prestonicu.

U oba pravca posvetio sam najveću pažnju, duboko uveren da ne postoje stvarni, opravdani razlozi koji bi onemogućavali istinski, trajan i bratski sporazum izmedju dva jednorodna naroda.

GLAVA 48

PUKOTINE U MALOJ ANTANTI

Francuski uspesi za vreme Prvog svetskog rata, pobede na Marni, kod Verdena, na Solunskom frontu, vezani za imena slavnih vojskovodja kao što su bili Joffre, Pétain, Foch, Franchet d'Esperey i sjajnih državnika Poincaré-a i Clemanceau-a, dali su Francuskoj Republici ogroman moralni prestiž u celom svetu, a naročito kod nas Srba. Mi smo simpatije francuskog naroda prema nama osetili u izbeglištvu, kada smo se nalazili bilo u Francuskoj ili na Solunskom frontu, u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Taj prestiž preneo se sa bojnog polja u diplomatske kancelarije i naša spoljna politika od 1918 pa sve do 1935 god. kretala se prema uputstvima Quai d'Orsay.

Pod takvim okolnostima, vodjenje spoljne politike Jugoslavije nije bio neki osobito težak posao. Kako se onda govorilo: „Naš mali čun bio je vezan za veliku francusku ladju." Plovilo se istim pravcem „u potiljak". Tim putem išli su moji prethodnici: Ninčić, Marinković i Jevtić, prema direktivama koje je davao, posle Pašićeve smrti, kralj Aleksandar.

Osnovu te politike činio je Pakt Društva naroda i diskusijama u Ženevi pridavao se veliki značaj. Pored oslonca na Francusku, Mala antanta (sporazum Čehoslovačke, Jugoslavije i Rumunije) i Balkanski sporazum (Rumunija, Jugoslavija, Grčka i Turska) bili su obeležja te politike. Zvanične deklaracije jugoslovenskog Ministarstva spoljnih poslova bile su stereotipno ponavljanje uvek istih fraza o „tradicionalnom prijateljstvu prema Francuskoj", o poštovanju pakta Društva naroda i vernost ugovorima sa državama Male antante i Balkanskog sporazuma. Moj prvi govor — 4 jula 1935 — u Narodnoj skupštini o spoljnoj politici kraljevske Vlade bio je stilizovan u istom smislu.

Zatim je došlo sprovodjenje te politike u praksi. Prvi put, prilikom sastanka Male antante na Bledu, 29 i 30 avgusta 1935, imao sam priliku da se sretnem sa „asovima" diplomatske veštine Evrope: Eduardom Beneš-om i Nikolom Titulescu-om.

Pre toga ih nisam poznavao lično, ali sam, razume se, slušao dosta o njima.

Kad smo se sastali, Beneš je na mene učinio utisak čoveka srednjih sposobnosti, koji je kao sekretar velikog Masarika sprovodio uglavnom njegove ideje i kao mesec otsjajavao zrake sa jednog jačeg svetlosnog izvora. Beneš je upravo značio onoliko koliko se znalo da je „*porte-parole*" Masarika. I kada sam tada na Bledu, a i docnije u više mahova, razgovarao sa njim meni se činilo kao da govorim sa djakom, koji je dobro naučio svoju lekciju. Savestan i prilježan, kako to Česi, pod uticajem nemačkih škola, mogu da budu, uvek je dolazio sa unapred skupljenim i sredjenim materijalom.

U spoljnoj politici on se takodje oslanjao na gledište Francuske, a kao glavnog neprijatelja smatrao je Nemačku, protiv koje je želeo da se osigura paktovima i savezima, sa svim i sa svakim, koji bi samo hteo da udje u taj kolosek. Za tu politiku on je našao povoljan odziv u Moskvi, gde je malo pre toga putovao i vratio se pun oduševljenja za Sovjetsku Rusiju. Uostalom to njegovo oduševljenje za Rusiju datira još iz ranijeg doba. Da se sruši austro-ugarska monarhija i stvori Čehoslovačka, bila je potrebna intervencija Rusije. Još u toku rata 1914—18 on je propovedao mržnju i propast Austro-Ugarske i ljubav prema Rusiji. Od carske Rusije, simpatija se prenela i na Sovjetsku Rusiju.

To svoje oduševljenje Beneš je hteo da prenese i na mene i Titulescu-a. Posle njegovog ekspozea, da u Rusiji stvari idu ne može biti bolje, da nastaje jedan više demokratski i nacionalan pravac, sa kojima se može saradjivati i da Jugoslavija stoga treba da uspostavi diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom. Mala antanta, medjutim, treba da pozdravi stvaranje Orijentalnog pakta (sporazum Francuska-Rusija).

Dok je Beneš, po spoljašnjem izgledu, ličio na kakvog običnog, ali ozbiljnog trgovačkog putnika, Nikola Titulescu pravio je po svojoj spoljašnosti u izvesnoj meri komičan utisak. Ćosav, suv, visok, ispalih jagodica, mongolske boje i sa dugačkim rukama, ličio je na majmuna, čiji je pol bio neodredjen. To otsustvo karakterističkih crta jednog muškarca dalo je povoda Aristidu Briand-u da na jednom diplomatskom banketu, gde je bio prisutan i Titulescu, počne zdravicu na ovaj način:

— *Mesdames et Messieurs, Excellence Titulescu!*

Na Bled je Titulescu doputovao posebnim vagonom, u kome se nalazila stalna pratnja, koju su sačinjavali njegova simpatična go-

spodja i sedmoro kučića neke egzotične rase. Staranje o ovim psima i njihova ishrana, bio je ozbiljan problem koji je dopirao čak i do naših činovnika iz odelenja Protokola.

Ali nasuprot ovakvom spoljnem izgledu, Titulescu je bio daleko inteligentniji, okretniji i veštiji nego naš čehoslovački kolega, Beneš. Titulescu je upravo briljirao svojim duhom, rečitošću i vicem. U svakom društvu on je uspevao da se odmah nametne kao glavni govornik, da vodi prvu reč i da sa neobičnom okretnošću odgovara na svako pitanje i na svaku upadicu. Inače, u spoljnoj politici, voleo je da igra medjunarodnu ulogu posrednika izmedju velikih sila i stoga je stalno bio na putu, van svoje zemlje.

Na Bledu je i on zastupao istu tezu kao i Beneš i takodje sa veiikim simpatijama govorio o Moskvi. Njegovi razlozi, medjutim, bili su druge vrste.

Beneš se zalagao za sporazum s Moskvom iz straha od Nemačke, dok je Titulescu bio za istu politiku iz straha od Sovjeta, Beneš je hteo da se preko Nemačke stvori pojas sigurnosti, koji će zaštititi i Čehoslovačku, što bez saveza sa Rusijom ne bi moglo da se postigne. Osobito kad se ima u vidu da se Čehoslovačka smrtno zamerila Poljskoj, kada je od ove uzela ugljem bogati kraj Tješin, baš u momentu kada je Poljska bila napadnuta od Sovjeta, 1920 godine. Poljska je, medjutim, mogla biti prirodan saveznik Čehoslovačke u osiguranju prema Nemačkoj. Za nekoliko tona uglja, Čehoslovačka je izgubila tog saveznika za uvek.

Titulescu je hteo približavanje sa Sovjetima da bi pomoću prijateljstva sa njima izbegao opasnost od njihovog neprijateljstva. Beneš je bio potpuno obuzet duhom „paktomanije", koja je u to vreme u Evropi preovladavala. Pošto se smatralo da je ranija politika saveza dovela do svetskog rata (Trojni savez Nemačke, Austro-Ugarske i Italije, nasuprot Antanti francusko-englesko-ruskoj) to se posle rata tražilo obezbedjenje mira u kolektivnoj bezbednosti putem Društva naroda. Kad je nastupilo razočaranje i sa tom ustanovom, prešlo se na „regionalne paktove". U vreme 1935 bila su u modi tri takva pakta: Istočni (Francuska-Rusija), Podunavski i Sredozemni. Beneš je želeo da bude zastupljen u sva tri, direktno ili indirektno.

U ovo oduševljenje sa paktovima, traženje oslonca u Rusiji i ulazak u saveze uperene protiv Nemačke, ja sam uneo dosta hladnog rezonovanja. Oni su obojica imali pretenzije da igraju diplomatsku ulogu ne samo kao pretstavnici sopstvenih zemalja i njihovih respektivnih interesa, nego i ulogu evropskih državnika i diplomata, da se mešaju u odnose velikih sila, da pokušaju miriti ih ili svadjati ih.

Moje gledište bilo je sasvim suprotno. Kako sam onda izjavljivao

u privatnim razgovorima, moja je težnja bila da se ne uplićem u sukobe velikih sila i da se držim postrani... Za polje moje aktivnosti smatrao sam da je dosta moja država, Jugoslavija, i njoj susedne, balkanske zemlje. Ne tražeći da se mešam u politiku velikih evropskih sila, ja sam želeo da se koncentrišem na Balkan i to u prvom redu na susednu Bugarsku, a u drugom redu na Grčku i Tursku. Kod mene su se pojavile težnje iz studentskog doba i delatnosti u „Slovenskom Jugu", istoimenom klubu i listu. Jugoslavija je imala da se protegne od Jadranskog do Crnog Mora. A posle te unije, imala je da dodje Unija balkanskih država. I dok su moji saveznici iz Male antante upirali poglede na Sever, ja sam svoje upirao na Jug...

Tako je za mene još od prvog dana sastanka na Bledu bilo jasno da izmedju mene i Beneša i Titulescu-a ne može nikad doći do sveSrdne saradnje. Za njih me je vezivalo samo ideja da se onemogući vaskrs pokojne Austro-Ugarske i spreči restauracija Habsburške dinastije bilo u Austriji ili u Madjarskoj. Uostalom cilj Male antante i bio je samo to i ništa više. Ja sam želeo da se na tome ostane i ne vrši nikakvo proširenje koje bi Jugoslaviju povelo u vrtlog svadje velikih sila, sa čijim posebnim interesima naš narod nikakve veze nema. U njihovom sukobu, koji se očekivao, ja sam želeo da Jugoslavija ostane neutralna.

Na Beneševo navaljivanje za približenje Jugoslavije Rusiji, ja sam odgovorio da sam pristalica poboljšanja sadašnjih odnosa i da sam pre neku godinu objavio članak pod punim potpisom u beogradskom listu „*Politika*", da Jugoslavija treba da uspostavi normalne diplomatske i trgovačke odnose sa Rusijom. Ali — dodao sam — u tome pravcu moramo ići oprezno. Moram računati sa osetljivošću kraljevskog Doma, krajnje nerazpoloženog prema Moskvi, osobito zbog ubistva carske porodice i jednog ruskog princa, muža princeze Jelene, sestre kralja Aleksandra. Ruski car se tradicionalno smatrao zaštitnikom Srbije i srpskog naroda. Premda to istorijski nije sasvim tačno, takvo verovanje postoji duboko urezano u duši narodnoj i sa tim psihološkim momentom takodje moram da računam.

— Moju Vladu sačinjavaju sve sami opozicionari pokojnog kralja Aleksandra i ne treba još davati maha verovanju da sam došao da preokrenem i osnovne principe dosadašnje spoljne politike Jugoslavije. Inače smatram da je naš interes normalizirati odnose sa Sovjetima, kao što su to već uradile sve države na svetu, ali to mora biti postupni proces. Svakako Jugoslavija neće stupiti ni u kakav pakt uperen protiv Rusije, ali isto tako ne može stupiti ni u savez s Rusijom.

Beneš i Titulescu morali su se zadovoljiti ovom izjavom, ali su jedva prikrivali nezadovoljstvo zbog svog neuspeha. Moralo im je

odmah biti jasno da im Jugoslavija neće više dozvoliti da i u njeno ime mogu govoriti, bez dogovora s njom.

Mala antanta, stvorena da spreči restauraciju habsburške monarhije, bila je već odigrala svoju ulogu. Da spreči tu restauraciju, tri države Male antante već su se toliko bile ojačale da je svaka od njih posebno bila dovoljno jaka za tu ulogu. Usto je došla nova Nemačka, sa Hitlerom na čelu, koja je težila ka *Anschluss*-u a ne restauraciji.

Slika Evrope u leto 1935 bila je različita od one kada je bila obrazovana Mala antanta. Problem Evrope, a s njom i Male antante nije više bio Oto Habsburški, mladi pretendent na austrougarski presto, nego vodj Trećeg Rajha Adolf Hitler. A za tu opasnost po postojeći poredak u Evropi, države Male antante ni približno nisu bile dorasle, ni po broju, ni po snazi, ni po geografskom položaju.

Šta o toj opasnosti misle naši veliki saveznici na Zapadu, nisam mogao saznati na Bledu, nego u tadašnjem centru evropske kontinentalne politike, to jest u Parizu. Stoga sam ubrzo posle toga preuzeo put za Francusku.

Na kraju, pri rastanku sa svojim kolegama, priredio sam sjajan koncert sa igrankom u hotel „Toplice", gde su mali harmonikaši iz Maribora odneli sve simpatije prisutnih svojim velikim muzičkim darom. Titulescu, oduševljen, stavio se medju njih na podijumu, kao da hoće da im diriguje, a ustvari da se — po običaju — istakne ispred ostalih i bude fotografisan za strane ilustrovane listove.

Medju prisutnim gostima bilo je i nekoliko oficira iz obližnjeg garnizona, iz Ljubljane. Jedan mladi oficir, herkulskog izgleda, nadmašavao je za čitavu glavu sve prisutne. To je bio poručnik Gvozden Bralović, pretsednik „Sokolskog društva", poreklom iz mog rodnog kraja. Jedan od onih retko nesebičnih ljudi, koji se bore za vas, rade za vas i ne traže ništa od vas.

GLAVA 49

EVROPA PRED HITLEROM

Adolf Hitler je došao na vlast u Nemačkoj na potpuno legalan i demokratski način. Na izborima od 31 jula 1932 on je dobio 13,745.000 glasova, odnosno sedam miliona više nego dve godine ranije. U Parlamenat je ušlo 230 njegovih poslanika od ukupno 608. Na taj način on je, sa relativnom većinom, pretstavljao najjaču stranku u zemlji. Pretsednik Republike, feldmaršal von Hindenburg poverio mu je 30 januara 1933 mandat da obrazuje Vladu. Na sam dan izbora, nalazio sam se u Drezdenu, sa svojim prijateljem dr Milanom Radosavljevićem i u jednoj kafani slušali izborne rezultate. Publika je primala vesti hladno, bez uzbudjenja, kao da se radilo o izborima u nekoj stranoj zemlji.

Hitlerove glavne izborne parole bile su uperene protiv Versaljskog ugovora i nepravdi koje je taj ugovor nanosio nemačkom narodu, u pogledu granica, naoružanja, plaćanja ratne otštete, itd. Bilo je stoga očekivati da će Hitler odmah početi sa rušenjem tog ugovora.

Ali ono što je za njega bilo karakteristično to je, da svoj program i svoje namere ni od koga nije krio. Naprotiv, bio je izdašan u davanju izjava i držanju govora. On je obasipao nemački narod i ceo svet objavama svega onoga što je imao nameru da sprovede u delo ako dodje na vlast.

Tako je, naprimer, u julu 1933, održao govor pred jedanaest *Statthälter*-a (guvernera) i pošto je rekao da je glavni zadatak „raditi, raditi i raditi", on dodaje: „Partija je sada postala država." A nacistički prvaci i nemačka štampa otvoreno pišu da granice Nemačke ne mogu biti sužene Versaljskim ugovorom, već da one dosežu svuda gde se nemački govori. Borba za ujedinjenje sa Austrijom ima se voditi bez prekida dokle god se ne ostvari. Počinju progoni Jevreja. Hermann Goering, pretsednik pruske Vlade, njen ministar unutrašnjih dela i ministar vazduhoplovstva Reich-a već konzultuje britanskog atašea za avijaciju o mogućnosti da se dozvole avioni za „policijske potrebe".

Početkom 1934 nemačka Vlada počinje otvoreno sa naoružanjem svoje vojske. Jedna od bitnih klauzula Versaljskog ugovora o miru bila je pogažena.

Kako će Evropa reagirati na pojavu Hitlera, sa njegovim programom uništenja ugovora o miru, sa već započetim naoružanjem? To je ono što me je najviše interesovalo i što sam hteo doznati od šefa francuske Vlade.

Pierre Laval postao je 1935 po treći put pretsednik Ministarskog saveta francuske Republike i zadržao je u isto vreme položaj ministra spoljnih poslova, koji je imao od smrti Louis Barthou-a, oktobra 1934.

Socijalista u prvim godinama svog političkog života, on se 1920 — kada je došlo do cepanja te stranke na dve podvojene grupe: socijaliste i komuniste — izdvojio od te partije i igrao vrlo vidnu ulogu u političkom životu države, zauzimajući, počev od 1925, razne ministarske položaje u Vladama Aristide Briand-a, Tardieu-a, Doumergue-a, i Flandin-a, a pod pretsednicima Francuske Republike: Gaston Doumergue, Paul Doumer i Albert Lebrun-a. Uživao je glas čoveka veštog za pravljenje sporazuma i snalaženja u najzamršenijim situacijama burnog političkog života u Francuskoj. U Savetu Društva naroda, ujesen 1934, kao pretstavnik Francuske, postigao je toliki uspeh da mu je Senat jednodušno odao priznanje — na predlog Henry Bérenger-a, izvestioca budžeta Ministarstva spoljnih poslova u Senatu. Ticalo se njegove uloge na pronalaženju pomirljivih rešenja u pitanjima medjunarodnog mira, gde se ciljalo na englesko-italijanski spor oko Etiopije, na zaključenje pakta sa Rusijom, na pregovore sa Italijom i na odluke povodom atentata u Marselju. U ovoj poslednjoj tački, odluka francuskog Senata glasi:

> *„Čestita g. Pierre Laval-u, ministru spoljnih poslova, na čvrstini i taktu kojima je, u delikatnim i katkad kritičnim okolnostima, i sa puno simpatije prema surovo pogodjenoj Jugoslaviji, zastupao trajna načela francuske politike, osveštanih naporima njegovih prethodnika, uspevši ujedno da ta načela preovladuju u Ženevi.“*

Imajući sve to u vidu, za mene je Laval, u jednoj demokratskoj i parlamentarnoj republici, kao što je Francuska, prirodno pretstavljao najautoritativniji faktor da mi pruži sve podatke i informacije o medjunarodnoj političkoj situaciji onako kako je vidi i shvata francuska Vlada, to jest francuski narod.

Poluzvanični organ francuske Vlade, vrlo ugledni list *„Le Temps“*, osobito čitan u stranim diplomatskim krugovima, napisao je povodom mog dolaska u Pariz, u svome broju od 3 septembra 1935, jedan članak, koji završava rečima:

„Milo nam je što možemo konstatovati da je prva zvanična poseta inostranstvu od strane gospodina Stojadinovića namenjena Francuskoj. Time je simbolično podvučena veza dubokog i tradicionalnog prijateljstva, koje spaja naše dve zemlje.

„Kao što je poznato, on dolazi da konferiše sa francuskom Vladom, u svojstvu aktivnog pretsednika Stalnog saveta Male antante, o savremenim političkim problemima, a naročito onima, koji se odnose na Srednju Evropu, kao i u svojstvu pretsednika i ministra spoljnih poslova, o pitanjima koja se tiču neposredno francusko jugoslovenskih odnosa.

„Priredjujući mu topao prijem u našoj prestonici mi ćemo pozdraviti izvrsnog jugoslovenskog državnika, o kome se prilikom obrazovanja njegove Vlade, g. Henry Bérenger, pretsednik Odbora za spoljne poslove u Senatu, ovako izrazio:

„Jugoslavija nije mogla imati pretsednika Vlade sa većim autoritetom, a Francuska sigurnijeg prijatelja.“

„*Le Petit Parisien*“ od 1 septembra, na prvoj strani donosi članak o mojoj poseti Parizu, pod naslovom: „Jedan prijatelj Francuske“ i izmedju ostalog kaže:

„On (Stojadinović) je stvoren da se sporazume sa g. Pierre Laval-om, sa kojim je srodan u okretnosti i smislu za pregovaranje.“

Medjutim, kada sam se prvi put sastao sa Laval-om u Quai d'Orsay 2 septembra pre podne, on me je svojom pojavom i izgledom upravo iznenadio, da ne kažem razočarao. Da se sa njim uopšte mogu sporazumeti izgledalo mi je malo verovatno.

Malog rasta, nešto povijen u ledjima, u licu vrlo mrko obojen, sa donjom usnom debelom i oborenom, a nad gornjom tanki crni brkovi, povijenim nosom nadole, Laval je davao utisak ne jednog sina francuskih seljaka, kako ga je štampa često pretstavljala, nego čoveka poreklom iz neke zemlje Male Azije, ili Srednjeg Istoka. Usto je, prema crnoj boji lica i odela, otskakalo jako belilo košulje i dugačke, dobro ispeglane bele kravate, koju je — ne znam iz kojih razloga — stalno nosio. Ako ne, možda, radi toga da bi bela boja odvlačila pažnju gledaoca sa neobično crnog lica. Oči, ugljene boje, sakrivene ispod obrva, sevale su, medjutim, dubokim sjajem i ispoljavale veliku inteligenciju i istočnjačku lukavost.

Tek u toku dvočasovnog razgovora, Laval je uspevao da svoj

nesimpatični spoljni izgled pretvori malo po malo u divljenje njegovim političkim i diplomatskim sposobnostima, njegovom govorničkom talentu i moći ubedjivanja za svoju tezu. Pri tome on je umeo da pokaže svoje poverenje prema sagovoraču. Tako mi je odjednom otvorio fijoku od svog pisaćeg stola, za kojim je sedeo i pokazao svoje najintimnije i najpoverljivije dokumente: lična pisma. koja mu je u poslednje vreme upućivao Benito Mussolini. Šef italijanske Vlade bio je postao lični prijatelj šefa francuske Vlade i pomoću toga prijateljstva trebalo je da se sačuva mir u Evropi i obuzda tevtonski bes koji je već počeo da tutnji sa severa. Bura se već spremala.

Pustio sam Lavala da on prvo izloži francusku spoljnu politiku u okviru opšte medjunarodne situacije.

On je odmah ukazao na opasnost od Hitlerove Nemačke. Ta opasnost može lako da se izbegne ako se Nemačka ograniči na svoje sopstvene snage i ne dobije podršku sa strane. Ta potpora najpre može da dodje od Italije, jer je i ona, kao i Nemačka, nezadovoljna Versaljskim ugovorom o miru. Italiju treba po svaku cenu zadobiti na stranu Francuske. Radi toga Francuska je spremna da podnese izvesne žrtve, specijalno u Severnoj Africi. Ali tome treba da pripomognu i druge države. Na prvom mestu Engleska. Sukob Abisinije i Italije, medjutim, pretstavlja tamnu tačku u odnosima englesko-italijanskim. Engleska je vrlo osetljiva na Sredozemno More, kroz koje prolazi put za Indiju i Istok. Italiji, prenaseljenoj, potrebna je kolonija za izvoz radne snage.

— Ja se zalažem svim silama da se izbegne italijansko-engleski sukob zbog Abisinije. Ne uspem li u tome, ode Italija u zagrljaj Nemačke...

Ali Laval je optimista i o Mussoliniju govori u superlativima.

Onda mi pominje sporazum sa Rusijom (Orijentalni pakt) i njegovu želju da se ostvari Dunavski pakt, čime bi se obezbedila nezavisnost Austrije i sprečio *Anschluss*.

Na kraju Laval mi govori o odnosima italijansko-jugoslovenskim i u toj tački me je još više iznenadio, nego svojim spoljašnjim izgledom.

Posle ubistva našeg Kralja u Marselju iako nisam očekivao da će Laval govoriti o toj tragediji sa snuždenim izrazom lica i nekim osobitim izlivima simpatija prema ožalošćenom jugoslovenskom narodu, ipak sam iščekivao da će u zategnutosti diplomatskih odnosa, koji su nastali posle tog dogadjaja izmedju Italije i Jugoslavije, francuski premijer stati otvoreno na stranu Jugoslavije i dati mi izvesna uveravanja, makar i platonske prirode, da se u tome sukobu može računati na francusku pomoć.

Daleko od svega toga, Laval mi je govorio da je sporazum sa Italijom neophodno potreban, upravo „*condicio sine qua non*“ za odr-

Sa dočeka Nikole Titulesca na bledskoj železničkoj stanici. Levo do rumunskog ministra Spoljnih poslova, Momčilo Petrović, ataše za štampu

Sa sastanka Balkanskog pakta na Bledu, 1936 god. Na slici, s leva na desno: Kosta Luković, šef Presbiroa, Titulescu, rumunski ministar Spoljnih poslova, Metaxas, pretsednik grčke Vlade, Ruždi Aras, turski ministar Spoljnih poslova; iza pisca: Dr Ivo Andrić, pomoćnik u ministarstvu Spoljnih poslova

žanje stanja stvorenog ugovorima o miru i da Jugoslavija apsolutno treba da učini sve sa svoje strane da se odnosi italijansko-jugoslovenski normalizuju i ostvari približenje izmedju obeju zemalja kako je to već postignuto izmedju Italie i Francuske.

Posle njegovog izlaganja, ja sam mu ukratko saopštio odluke Male antante na Bledu. Napomenuo sam da ćemo prema Rusiji ići ka normaliziranju diplomatskih odnosa. Podunavski pakt je dobra ideja, ali — dodao sam — Malu antantu interesuje ne samo nezavisnost Austrije nego isto tako da se ta nezavisnost ne ostvari putem uspostavljanja Habsburgovaca na bečkom prestolu. Austrija može da ima svoje unutrašnje uredjenje kako hoće, može da bude republika ili monarhija, ali bez Habsburgovaca, za čiji se povraćaj zalažu izvesne političke stranke i struje u Austriji. Sem toga protiv Podunavskog pakta su se izrazile Nemačka i Madjarska, dve zemlje kroz koje Dunav protiče, a njihovo otsustvo oduzama paktu polovinu njegove vrednosti.

Šta se tiče odnosa sa Italijom, rekao sam da je Laval-ovo mišljenje za mene važan putokaz, osobito kada sporazum sa Italijom želi i Engleska.

— Mi u Maloj antanti smatramo da uvek treba da budemo na istom gledištu kao Francuska i Engleska, kada su njih dve jednodušne u izvesnom pitanju. Onda ne riskiramo ništa — dodao sam smešeći se.

Tako je rezultat mojih razgovora sa Laval-om upravo kulminirao u toj ideji da se sa Italijom ima da traži sporazum. Parola je dolazila iz Pariza i Londona, pa kako bi bilo moguće za Jugoslaviju ne primiti taj savet?

Posle razgovora sa Laval-om, on je priredio veliki ručak u Quai d'Orsay, na kome su od strane Francuza prisustvovali Léon Bérard, ministar pravde, Paganon, ministar unutrašnjih dela, Pietri, ministar marine, Georges Mandel, ministar pošta i telegrafa, general Denain, ministar vazduhoplovstva, Henry Bérenger, francuski ambasador i pretsednik Senatskog odbora za spoljne poslove, Alexis Léger, francuski ambasador i stalni sekretar Ministarstva spoljnih poslova, Bargeton, načelnik političkog odelenja Ministarstva spoljnih poslova, Carré, pomoćnik šefa protokola i Rochat, šef kabineta ministra spoljnih poslova. Od strane Jugoslovena, pored mene, B. Purić, ministar Jugoslavije u Parizu, Stefanović, savetnik poslanstva i drugi personal poslanstva, zatim general Marko Mihailović, vojni ataše, J. Gašić, šef kabineta pretsednika Vlade i Dragan Protić, šef kabineta ministra spoljnih poslova. Od stranih diplomata ministri Male antante i Balkanskog sporazuma u Parizu, Sand Davaz, ambasador Turske, Osuski,

čehoslovački ministar, Politis, ministar Grčke i Vladescu, ministar Rumunije.

Po ručku, u jednoj grupi Francuza, moj veliki lični prijatelj Henry Bérenger, nije mogao da propusti a da ne istakne moje finansijske sposobnosti.

— Evo, vidite, pretsednik jugoslovenske Vlade ima veliko iskustvo u saniranju državnih finansija i on bi mogao da nam pokaže kako je organizovao svoj ekonomsko-finansijski Komitet ministara, koji uglavnom raspravlja sva ekonomsko-finansijska pitanja i koji ih u mirnoj diskusiji i ograničenom broju ministara proučava i rešava, tako da, praktično, plenum Ministarskog saveta samo potpisuje već spremljene odluke.

Posle toga sam još neko vreme proveo u razgovoru sa Laval-om nasamo. Kako se spremao sutra na put u Ženevu, gde se imao likvidirati italijansko-abisinski sukob, izložio sam mu gledište Male antante da Pakt Društva naroda, doduše, treba respektovati, ali treba sačuvati i mir u Evropi, to jest konflikt nikako ne sme da se izrodi u svetski rat i stoga ukoliko bi se primenile sankcije ekonomske prirode, one ne smeju biti brutalne jer bi mogle odvesti neželjenom cilju.

Gledište Laval-ovo bilo je identično sa mojim i on ga je sutradan saopštio Anthony Eden-u, ministru spoljnih poslova Velike Britanije, koji je imao da prodje kroz Pariz na putu za Ženevu, na zasedanje Društva naroda.

Zanimljivo je napomenuti da se o mom prethodniku, Bogoljubu Jevtiću, koga je takodje imao prilike da upozna, Laval dosta nepovoljno izražavao:

— Uopšte nisam razumeo njegov stav. Bio je vrlo ćutljiv. Davao mi je utisak djaka, koji je usput zaboravio svoju lekciju...

Pri rastanku sa Laval-om, u 16 časova, primili smo novinare, kojima je on izjavio:

„Srećan sam što mi se pružila prilika da pozdravim g. Stojadinovića, koji je učinio svoju prvu zvaničnu posetu Francuskoj u svojstvu pretsednika Vlade i ministra spoljnih poslova Jugoslavije.

Razmotrili smo sve probleme koji interesuju naše dve zemlje. Kako je g. Stojadinović ujedno i pretsednik Male antante, to smo se pozabavili takodje svim pitanjima koja se odnose na pregovore i zaključenje Pakta Centralne Evrope. Ovi razgovori su se obavili u duhu najveće srdačnosti i mi smo se u potpunosti saglasili da istaknemo potrebu nastavljanja politike tesne saradnje, koja je bila i ostaje tradicionalno pravilo naših dveju zemalja.“

Na ovo sam, sa svoje strane, dodao ove reči:

„Potpuno sam saglasan sa izjavama koje je dao g. pretsednik Laval. Moja prva poseta u inostranstvu bila je Parizu i to je činjenica kojoj nije potreban nikakav komentar.“

Uveče, istog dana, naš ministar u Parizu, dr Božidar Purić priredio je u poslanstvu večeru u čast pretsednika francuske Vlade P. Laval-a. Od stranaca bili su prisutni: G. François Pietri, general Denain, ministar Cathala, Rollin, Mandel, Blaisot, potsekretar, Paul-Boncour, bivši pretsednik Vlade, Henry Bérenger, pretsednik Odbora za spoljne poslove u Senatu, general Mesnard, šef kabineta ministra vojnog, Langeron, prefekt policije, Bargeton, načelnik Odelenja u Ministarstvu inostranih dela, zatim strani ministri: Zeki Nébil, otpravnik poslova Etiopije, Osuski, čehoslovački ministar u Parizu, Politis, grčki, Vladescu, rumunski ministar i drugi.

Najzad, sutradan, primio me je pretsednik Republike Albert Lebrun u dvorcu Rambouillet, na intimnom ručku, u manjem krugu pozvatih lica, jer je Pretsedništvo Republike bilo u zvaničnoj žalosti zbog smrti belgijske Kraljice, koja je baš toga dana imala biti sahranjena.

Pretsednik mi je predao najveće francusko odlikovanje, Veliki krst Legije časti, a na ručku otsutnog Lavala zastupao je François Piétri, ministar marine, koga sam još ranije bio upoznao. Bila mi je skrenuta pažnja na njega kao jednog od najsposobnijih francuskih političara, koga vredi upoznati i biti s njim u prijateljskim odnosima. Odista, on je na mene ostavio odličan utisak i bilo je pravo zadovoljstvo razgovarati s njim.

Pretsednika Lebrun-a video sam kada je bio došao u Beograd da prisustvuje pogrebu kralja Aleksandra. Razgovor sa njim kretao se u opštim frazama, bez nekog specijalnog interesa. Po parlamentarnom običaju politički razgovori bili su rezervisani za pretsednika Vlade, a ne pretsednika Republike.

Bavljenje u Parizu i odlazak prošli su bez ikakvih incidenata. Štampa je, medjutim, bila zabeležila da je u Mulhouse uhapšen, iz predostrožnosti zbog mog dolaska u Pariz, neki hrvatski „terorista“ pod imenom Budai Coloman, star 45 godina, koji se izdavao da je doktor prava i novinar. Baš tog dana bio je došao iz Marselja i — dodavao je izveštaj francuske policije — „iako nije imao nikakav predmet ili hartije koje bi ga kompromitovale, sve navodi na mišljenje da je morao imati neku specijalnu misiju.“ Figurirao je na „crnoj listi“ svih medjunarodnih policija i pročuo se bio time što je razlupao kamenom jedan prozor na zgradi Društva naroda u Ženevi i izvršio

atentat na jednog šefa policije u Beču. „Istraga se produžava“ — završavao se na stereotipan način policijski izveštaj.

Moram, medjutim, napomenuti da je pariska policija bila organizovala velike mere bezbednosti. Da je polovina od toga bila primenjena u Marselju, ne bi Kralj tamo poginuo oktobra 1934.

Već pri samom dolasku u Pariz, na železničkoj stanici primetih veću grupu ljudi, valjda oko 50 njih, kako se približuju mome vagonu. Mislio sam, naša kolonija došla da me pozdravi.

— Ko su ovi ljudi? — upitah Purića.

— Novinari — reče on smešeći se.

Medjutim, niko od tih „novinara“ ne pridje meni. Naprotiv, napraviše krug, sa desnom rukom u džepovima od kaputa, te tako ovaj karakteristički stav lako mi otkri njihovu pravu profesiju.

Zatim sam jednog dana hteo sasvim sam, bez ikoga, da šetam pariskim bulevarima, da se setim studentskog doba.

Posle dužih pregovora sa šefovima kabineta Gašićem i Protićem, koji su se odlučno odupirali toj ideji, najzad sam uspeo da sprovedem svoj plan, ali na ulici odmah videh četvoricu agenata u civilu, dva ispred mene, polu levo i poludesno i dva iza mene. Čim bi neko „sumnjivo lice“ išlo prema meni u onoj uličnoj gunguli, gde se svet muva gore i dole, jedan od prednjih agenata bi se sa njim direktno sudario i onda tobož učtivo se izvinjavajući zbog svoje nepažnje, on bi dotično lice uhvatio za ramena i opipao od ledja do pojasa, jedan vrlo vešt i brzi policijski pregled. Dotični bi stao zbunjen mrmljajući zbog sudara ali dok se on za nama okretao, mi smo se već izgubili u gomili.

ZATEGNUTA SITUACIJA U PARLAMENTU

Od strane Parlamenta imao sam „primirje“ do 20 oktobra, to jest do dana kada počinje njegovo redovno zasedanje, saobrazno ustavnim odredbama. Ali četiri meseca prolaze brzo i evo nas pred tim datumom. Prvi problem koji je trebalo rešiti bilo je biranje novog pretsednika Narodne skupštine.

Od dana preuzimanja Vlade pa do oktobra meseca, uspeo sam da stvorim u Narodnoj skupštini „Radni klub“, kome su pripadali svi narodni poslanici koji su želeli da pomognu rad Vladin i da, glasajući za njene predloge, omoguće normalan parlamentarni život. U nedostatku organizovane političke partije, ovaj klub je pretstavljao neku vrstu Vladine stranke, ako ne u narodu, a ono u Narodnoj skupštini.

Za izbor pretsednika Skupštine ovaj klub je odlučio da predloži Mirka Komnenovića, narodnog poslanika iz Boke Kotorske i člana pomenutog Radnog kluba. Komnenović je bio dobar čovek, veliki patriota ali slab politički taktičar, potpuno nesposoban da organizuje potrebnu agitaciju medju narodnim poslanicima za svoj uspešan izbor. On je izjavljivao da ne želi da agituje za samog sebe i da ostavlja narodnim poslanicima da se opredele po sopstvenom ubedjenju. Tako je mirno prekrstio ruke i dočekao da 20 oktobra 1935 godine, za pretsednika Narodne skupštine bude izabran njegov protiv-kandidat Stevan Ćirić, koga je pomagala opozicija, predvodjena od Boška Jevtića i njegove grupe poslanika.

Ovaj poraz pretstavljao je opomenu za Vladu da njen položaj u Narodnoj skupštini nije dovoljno stabilan i da se moraju preduzeti mere za obezbedjenje solidne većine. Ovo je, zaista, i postignuto pa kada su, nekoliko dana docnije birani stalni skupštinski odbori, Radni klub uspeo je da dobije većinu članova u svima njima.

Na taj način, u početku rada Narodne skupštine, Vlada je raspolagala većinom u odborima ali je imala protiv sebe pretsednika Skupštine, koji je važan politički faktor i od velikog uticaja na tok rada u Skupštini.

Stevan Ćirić bio je narodni poslanik iz Sremskih Karlovaca i jedno vreme ministar prosvete u Vladi Bogoljuba Jevtića. Sa tog položaja izabran je za pretsednika Narodne skupštine u prethodnom zasedanju. On je bio okretan čovek i dobar govornik, premda mu je smetao jako piskav glas. Njegov ponovni izbor bio je više njegov lični uspeh nego li poraz Vlade. On je raznim sredstvima, preko svog poverljivog prijatelja, narodnog poslanika Mirka Uroševića, uspeo da „pridobije" nekoliko potrebitijih članova Radnog kluba (kao Strahinju Borisavljevića i druge) da glasaju za njega. Pošto je glasanje tajno oni su mogli nesmetano da glasaju za Ćirića a da idalje ostanu u našem Radnom klubu. Urošević je, pak, udesio specijalno obeležene glasačke cedulje, kako bi mogao da kontroliše da li su njegovi „glasači" ispunili obećanje prema Ćiriću, pa da i on ispuni svoju obavezu prema njima...

A da se radilo isključivo o Ćirićevom ličnom uspehu, najbolje se videlo po tome što su ostali časnici, tri potpretsednika i četiri sekretara, medju kojima i moj brat Dragomir, bili izabrani iz redova našeg Radnog kluba.

Pa ipak, iako je Vlada mogla da računa na dovoljnu većinu u Skupštini, nezgodno je bilo da je njen pretsednik član opozicije. Prema tome, imao sam da se odlučim ili da vodim borbu protiv Ćirića i nastojim da mu se izglasa nepoverenje i bira nov pretsednik, ili da pokušam da ga pridobijem za sebe.

U svome političkom životu, po pravilu, nisam tražio borbu i sukobe. Uvek sam gledao da ih izbegnem kadgod je to bilo moguće. I u slučaju Ćirića odlučih da potražim sporazum s njim. On je bio član JNS, to jest na liniji „integralnog jugoslovenstva", jednomišljenik Petra Živkovića i Bogoljuba Jevtića. Ali on je bio i veoma ambiciozan. Želeo je po svaku cenu da sačuva ovaj ključni položaj, uveren da će to biti trambolina za njega da jednog dana postane pretsednik Vlade. Po karakteru bio je prilično prevrtljiv a i samo njegovo ime, koje se može čitati u oba pravca, kao da je ukazivalo na „elastičnost" njegovih političkih načela. Ja sam ga poznavao i kao člana Rotary kluba i bio uveren da ću uspeti da se sporazumem s njim.

Još pre glasanja za pretsedništvo, imao sam i ovu mogućnost u vidu pa usled toga ishod izbora dočekao sam bez većeg uzbudjenja. Odmah sam dao izjavu u štampi da je izbor skupštinskog časništva unutrašnja stvar same te ustanove i da je to pitanje koje ne tangira Vladu. Razume se, ova izjava imala bi bolji utisak da je data pre, a ne posle glasanja. Ali tada smo se nadali da će proći naš kandidat i slično držanje samo bi povećalo broj Ćirićevih „pristalica".

Trebalo je, dakle, pristupiti razgovorima sa Ćirićem i nastojati da se on naknadno opredeli za naš Radni klub. On bi idalje ostao na tom položaju, na kome bismo ga mi pomagali sa našim pristalicama,

kojih je bilo više od opozicije. Ćirić je, takodje, bio svestan da su njegovi „glasači" bili uz njega samo na tajnom glasanju a da bi se u svakoj drugoj prilici izjasnili za Vladu, a ne protiv nje.

Ćiriću se moj predlog dopao te nisam imao nikakvih teškoća da ga odmah usvoji. On je imao vrlo lepu i mladu ženu, ambicioznu da igra visoke uloge u društvu, dok je on bio postariji gospodin, te je možda i ovaj momenat donekle uticao na njegovu odluku da se sporazume sa mnom.

Od tog doba moja Vlada je imala većinu od 2|3 narodnih poslanika, ali ona trećina, pod Jevtićevim vođstvom, bila je vrlo aktivna i vrlo borbena. On sam, jako ogorčen zbog toga što se nije duže održao kao pretsednik Vlade, još više je doprinosio svojim ličnim nezadovoljstvom ovoj žučnoj borbenosti opozicije.

Inače, od opozicije van Narodne skupštine, nisu dolazile neke naročite poteškoće. Najjača i najorganizovanija, Hrvatska seljačka stranka, pod vođstvom dr Mačeka, produžavala je svoju sterilnu apstinentsku politiku, koja se prema Vladi agresivno ispoljavala uglavnom na pojedinim političkim zborovima, koji su sporadično organizovani u hrvatskim krajevima, povodom kakve proslave ili svečanosti i kada je često dolazilo do sukoba sa policijom. Njene naredbe mačekovci, po pravilu, nisu poštovali i stoga nije čudo da su se dešavali izgredi u kojima je policija bila primorana da interveniše. Ovi sukobi bili su utoliko češći ukoliko je dr Korošec iz Ministarstva unutrašnjih dela sve više izdavao „primiritelna naredjenja". To je bila politika „stišavanja", koju je moja Vlada objavila kao svoj program u unutrašnjoj politici, a koju su Hrvati smatrali ne kao izraz dobre volje i demokratskog shvatanja, nego kao izraz slabosti, koju su želeli da iskoriste u političke svrhe.

Mada pojačana i ohrabljena indirektnom podrškom HSS, srbijanska „Udružena opozicija" nije mogla ni u narodu ni u Parlamentu da razvije neku jaču delatnost. Na izborima u maju 1935 ona je pretrpela potpun poraz i nijedan njen kandidat nije ušao u Narodnu skupštinu. Smatrajući Bogoljuba Jevtića kao izrazitog pretstavnika diktature, to ni srbijanske opozicione partije (Demokratska, Samostalno-demokratska, Srpska zemljoradnička i mala grupa radikala oko svog „Glavnog odbora") nisu mogle da saradjuju sa opozicijom u Narodnoj skupštini, koju je predvodio Jevtić.Sa novom politikom moje Vlade da se narodu dadu postupno sve veće političke slobode, srbijanska Udružena opozicija je na terenu sve više gubila. Pod ovakvim prilikama nije joj ostalo ništa drugo, nego da borbu protiv mene vodi po beogradskim kafanama, gde su pojedine partije, klike ili „glavni odbori" imali svoje stalne stolove. Tu su se oni svake

večeri sastajali, krepili čašom piva i obilnim mezelucima, ćevapčićima, ražnjićima, škembićima, belim bubrezima i drugim delikatesima, tešeći jedan drugoga i hrabreći se senzacionalnim vestima „iz dobro obaveštenih krugova“, a koje su se poglavito svodile na to da moja Vlada, iz ovog ili onog uzroka, neminovno ima da padne u „najkraćem vremenu“...

Prirodno je, da nisam ni u snu pomišljao da ometam ovakve manifestacije očevidne impotencije i sterilnosti udruženih opozicionih stranaka. Naprotiv, starao sam se da im idem naruku, zabranivši policiji, uniformisanoj i neuniformisanoj, da im čini makakve smetnje.

Ali pored opozicije u Narodnoj skupštini, bez podrške u narodu, i opozicije dr Mačeka i srpskih partija bez pretstavnika u Narodnoj skupštini, našao se jedan politički „faktor“ koji je pokazivao znake nervoze kada je video da se pod mojom Vladom država sve više konsoliduje, kako politički tako i ekonomski. Bio je to general Petar R. Živković, ministar vojske i mornarice ne samo u Jevtićevoj, nego i u mojoj Vladi.

Već od osnivanja Jugoslavije 1918 godine, Živkovićev politički značaj bio je u direktnoj srazmeri sa nesredjenošću prilika u zemlji: što veći haos, Živković je postajao jači i neophodniji. Kad bi, pak, zemlja išla svojoj većoj sredjenosti, kao naprimer u Pašićevoj eri, general Živković bi udvostručio svoje intrige, ne bi li zemlju ponovo bacio u haos, oborio vodju napretka i tako postao ponovo neophodan. General Živković je bio navikao da igra ulogu Damaklovog mača nad glavom svake Vlade. On je pomagao da bude oborena Uzunovićeva i Jevtićeva Vlada, kako smo napred videli, a očekivao je da će doći i do pada moje Vlade kako bi on opet postao arbitar situacije.

Medjutim, u pogledu moje Vlade, general se prevario u računu. Situacija se u zemlji naglo popravljala u svima pravcima, a bez ikakve zasluge i učešća samog Živkovića. Podje li tako dalje, bude li delo konsolidovanja i poleta zemlje krunisano definitivnim uspehom, generalu Živkoviću ne bi preostajalo ništa drugo nego da, protiv svoje volje, napusti borbu i svoje političko koplje baci u trnje. To on, medjutim, nikako nije hteo da dozvoli. Da mu se to ne desi on se čak izmirio i sa Jevtićem i sklopio s njim savez ne bi li me udruženim snagama oborili. Povampirili su i JNS, kojoj se Živković stavio na čelo.

Ali, kako da se to postigne? Redovnim putem, zakonskim i dopuštenim sredstvima, glasanjem u Narodnoj skupštini, to više nije bilo moguće i pošto im se žurilo, nije preostajalo ništa drugo nego da se sa zakonitog, parlamentarnog terena, predje na nezakonita sredstva i zavereničke metode. A u kojima je general bio odrastao još kao mlad oficir Kraljeve garde, kada je, doduše dršćućom rukom, pokušao otvo-

riti gvozdenu kapiju da zaverenici 29 maja (12 juna) 1903 godine udju u Dvor i kao „verni oficiri Njegovog Veličanstva Kralja“ ubiju iz revolvera i noževima izbodu Kralja i Kraljicu.

Pod Živkovićevim egidom i patronažom, a uz punu saradnju Jevtićevu, naročito u Narodnoj skupštini, bio je formiran, krajem 1935 godine „Specijalni klub.“. U taj klub su se izdvojili najverniji Živkovićevi i Jevtićevi ljudi, to jest oni narodni poslanici, koji su pretstavljali tobož „najdinamičnije“ a ustvari najosionije i najgrlatije protivnike moje Vlade. Oni su usto uživali reputaciju „opasnih tipova“, „profesionalnih zaverenika“, „ljudi sposobnih na sve“ i tome slično. Pretsednik ovog „Specijalnog kluba“ postao je stari i isprobani instrument u Živkovićevim rukama, bivši četnički „vojvoda“, Vasilije Trbić, a njegove desne ruke u klubu bili su Dragiša Stojadinović i Tanasije Dinić.

Dragiša Stojadinović bio je zet radikalskog prvaka i ministra Ljube Jovanovića. U obaranju Pašića odigrao je mračnu ulogu time što je liferovao izvesne dokumente, koji su imali da kompromituju Radu Pašića, sina Nikole Pašića, a time indirektno da pogode i oca, starog i zaslužnog srpskog državnika. Iz senzacionalnih razloga, a i po migu „odozgo“, beogradski list „Politika“ objavljuje niz članaka iz pera tog Dragiše Stojadinovića. Može se reći da je „Politika“ znatno doprinela da se u narodu proširi verzija o korupciji Pašićevog režima i ljudi iz njegove najbliže okoline. Ovo je zatim dočepao Stjepan Radić i na svoj način proširio u hrvatskoj štampi i putem svojih političkih govora. Napadi na Pašića najzad su doneli do pada njegove Vlade, aprila 1926 godine i do obrazovanja Vlade pod Uzunovićem.

Tanasije Dinić bio je penzionisani pukovnik, raniji vojni izaslanik u Tirani, gde je igrao izvesnu političku ulogu u našim odnosima sa Albanijom. U vreme kada je Jevtić bio ministar u Tirani, Dinić je radio sa našim policijskim vlastima u Bitolju, organizovao našu obaveštajnu službu i bavio se time da na terenu suzbija akciju „makedonstvujuščih“. Priličan broj potpuno nevinih ljudi iz naše Makedonije ubijen je bez suda u to doba.

Kakav je bio zadatak tog „Specijalnog kluba“?

Po osnovnoj zamisli, članovi kluba trebalo je da vrše najdelikatnije zadatke i ako zatreba čak i zavereničko-terorističke prirode. Kad je docnije policija vršila pretres u fijokama stolova Dragiše Stojadinovića i drugih, nadjeni su revolveri, municija, kame i razno drugo ručno oružje. Sve se to nalazilo u samoj zgradi Narodne skupštine i pod zaštitom poslaničkog imuniteta, premda je unošenje oružja u zgradu Parlamenta bilo zakonom zabranjeno.

Za početak, njima je bilo stavljeno u dužnost da u Skupštini

održavaju i potenciraju borbeno opoziciono raspoloženje, da na slabije karaktere vrše što veći moralni pritisak, a da aktivnije pristalice Vlade impresioniraju i neutrališu pretnjama fizičkog razračunavanja. U datim momentima trebalo je preći od reči na dela.

Zatim postupno, sve više, „Specijalni klub" je imao zadatak da u Skupštini stvori nesnosnu atmosferu, punu elektriciteta i zategnutosti, s krajnjim ciljem da se izazove neki krupniji skandal ili sukob, koji bi oslabio i pokolebao Vladu, po mogućstvu je i oborio, ili bar naterao da pre vremena raspusti Skupštinu i ode u izbore za narodne poslanike bez dovoljne prethodne pripreme.

U „Specijalnom klubu" su bili pozivani pojedini narodni poslanici, opozicioni pa čak i Vladini, gde bi — uz kafu ili rakiju — bili obradjivani, „masirani" i montirani protiv Vlade, u prvom redu protiv mene kao njenog pretsednika, pa i protiv namesnika kneza Pavla.

Član „Specijalnog kluba" bio je i narodni poslanik Damjan Arnautović, po profesiji učitelj osnovne škole, u Makedoniji, čovek slabog vaspitanja a još slabije inteligencije, alkoholičar, violentnog i eksplozivnog karaktera.

Arnautović je bio zahvalan objekat za dresuru, koju su sa njim izvodili neki bivši specijalisti za teroristička dela. I efekat nije izostao: utuviše mu u glavu da su Milan Stojadinović i knez Pavle fatalni po interese naroda, da njihovo uklanjanje pretstavlja preduslov za spasavanje Jugoslavije od rasula i sloma. Sugeriraše mu da svaki istinski patriot treba da se sav založi za „likvidiranje" kneza Namesnika i pretsednika Vlade i da se u tome poduhvatu ne sme da stane „na pola puta". Govoreno mu je da pravi Srbin mora vazdan da bude „spreman da odigra ulogu Miloša Obilića", a narod neće nikada zaboraviti „herojski podvig" učinjen u interesu nacije. Usto su došla „poverljiva saopštenja" da se iza svega ovog nalaze „visoke ličnosti" (aludiralo se na ministra vojske generala Živkovića) i da zamašna nagrada neće izostati...

Nakljukan i napumpan ovakvim idejama, Arnautović je provodio dane i noći po kafanama, opijao se i bančio, vrlo često izvlačio revolver iz džepa i pretećim glasom uzvikivao:

— Ovo će da bude njihov Bog!

Kad su ga pitali kome to ima njegov „Bog" da sudi, odgovarao bi:

— To je moja stvar! Ali doći će vreme kad će to znati cela Jugoslavija, cela Evropa! Još ima u ovoj zemlji junaka!

ATENTAT U SKUPŠTINI

Prirodno da postojanje „Specijalnog kluba", drska agitacija njegovih članova, kao i pijano trabunjanje Damjana Arnautovića, nisu bili nikakva tajna ni za moju Vladu, ni za vladinu većinu u Narodnoj skupštini. Ipak smo verovali da su to samo manifestacije nemoćnog besa zbog gubitka vlasti i slabih izgleda za njihovu bolju političku budućnost i da sve to nije ništa drugo nego gaskonjska retorika i plod pijane egzaltacije blagodareći neumerenoj upotrebi alkoholnih pića. Postojalo je kod nas u Vladi uverenje da će vremenom da nastupi otrežnjenje opozicionih duhova i da će ovi verbalistički ekscesi ustupiti mesto realnijem posmatranju stvari i prilika. No, ipak, za svaki slučaj, sporazumno sa pretsednikom Narodne skupštine i ministrom unutrašnjih dela bile su preduzete izvesne mere opreznosti, kojima je bio zadatak da se pažljivo prati dalja evolucija ovog nezdravog fenomena u parlamentarnom životu naše zemlje.

U samoj Narodnoj skupštini, odmah posle izbora Ćirića za pretsednika i njegovog približavanja mojoj Vladi, nastale su bučne scene, koje bi za čitave sate sprečavale svaki ozbiljniji rad. U prvo vreme ova opstrukcija bila je uperena protiv pretsednika Skupštine, koga su opozicioni poslanici nazivali „*Ras Guksa*", prema imenu jednog od plemenskih poglavica u Abisiniji, koji je u to vreme bio izdao svog cara Haile Selasija i prišao Mussoliniju, još na samom početku upada italijanske vojske u tu zemlju.

Onda su počeli da se izmišljaju razni povodi kako bi se stvarao nered u dvorani za sednice, pri čemu bi se uvek po nekoliko narodnih poslanika iz većine približilo klupi gde sam ja sedeo u nameri da obrazuju krug zaštite oko moje ličnosti, od eventualnog fizičkog napada. To je i opozicija primetila i jednom prilikom uzviknuće povišenim glasom Dragiša Milovanović, jedan od grlatijih članova „Specijalnog kluba":

— Šta ste ga opkolili? — aludirajući na mene — Šta ga čuvate? Nećemo ga valjda ubiti!

Ove reči očigledno su ispoljavale nameru ubistva i dejstvovale su

na opozicione poslanike sugestivno, isto onako kao što citira Gustave Le Bon u svom delu „*Psychologie des Masses*“ slučaj kad neko beži ispred pobesnele rulje i dodje do ivice obale od reke, a jedan iz gomile poviče: „Ne u reku!“ Dejstvo je taman obrnuto.

Pokazalo se ubrzo da je opreznost mojih prijatelja bila opravdana. U početku 1936 vodila se u Narodnoj skupštini budžetska debata, u kojoj je vidljivo došla do izražaja slabost i nemoć opozicije da nametne svoju volju vladinoj većini. U generalnoj debati, opozicija je doživela pun poraz i onda se, u atmosferi opozicione egzaltiranosti, prešlo na specijalnu debatu, na pretres predračuna pojedinih resora, u čemu opozicija nije htela učestvovati, napustivši sednice Narodne skupštine. Kao rukovodilac spoljne politike, a saobrazno parlamentarnoj praksi, ja sam imao da dam ekspoze o svome resoru. Ta je sednica smatrana kao jedna od najsvečanijih u Narodnoj skupštini. Uvek je prisustvovala celokupna Vlada, ceo diplomatski kor, a galerija za novinare i publiku bile su prepune. Kako su pitanja spoljne politike imala veliku važnost u to doba, naročito kada je Hitlerova Nemačka počela da igra aktivniju i agresivniju ulogu u evropskoj politici, to je razumljivo da je za ovaj moj prvi ekspoze o spoljnoj politici vladalo još veće interesovanje u svim slojevima.

Da ću govoriti toga dana — to je bilo 6 marta 1936 — razume se da su znali i svi narodni poslanici, vladini isto onako kao i opozicioni.

U predvečerje ovog mog ekspozea, jedna veća grupa opozicionih poslanika, najvećim delom iz „Specijalnog kluba“, predvodjena od strane pomenutog terceta: Vasilija Trbića, Dragiše Stojadinovića i Tase Dinića, priredila je tešku pijanku, koja se produžila duboko u noć. Prvi je napustio društvo Tasa Dinić, koji je oko ponoći rekao da putuje u Prag, tobož zbog pretstojeće veridbe... Pred polazak za železničku stanicu, Dinić je oslovio Damjana Arnautovića — koji je te večeri bio u centru pažnje alkoholiziranog društva — rečima:

— Damjane, ja se skoro vraćam, a ti dotle ne zaboravi da ti je pala u udeo istorijska misija!

— Ne brini, Taso, izvršiću je! — odgovorio je Arnautović.

Posle Dinićevog odlaska, pijano društvo je nastavilo da se zabavlja, ali se postepeno razilazilo. Jedino je Damjan Arnautović ostao do kraja. Menjajući lokale, on je dočekao beli dan u jednoj periferijskoj kafani, odakle je, smušen i neispavan, pošao pravo u Narodnu skupštinu, koja je već počela sa radom i došao baš u vreme kada sam ja davao svoj ekspoze.

Pošto su opozicioni poslanici već bili, kako sam napomenuo, bojkotirali skupštinske sednice, to ni Arnautović nije zauzeo mesto u

poslaničkim klupama, nego se popeo na galeriju, ušao u novinarsku ložu i odatle počeo da dobacuje besmislene primedbe, uvredljive prirode, kako bi me ometao u govoru. Novinarska loža nalazi se na prvoj galeriji, sa leve strane od pretsedničkog stola, vrlo blizu ministarskim klupama, jer je galerija u toj zgradi bila vrlo nisko postavljena. Uopšte, zbog malog prostora, sve su distancije bile vrlo kratke. Kada su njegove upadice prešle svaku meru, zastao sam u svome govoru i okrenuvši se polulevo, gledajući direktno prema Arnautoviću, rekoh povišenim glasom:

— Ako želite da upadate vaše je mesto, gospodine poslaniče, ovde dole, u poslaničkim klupama, a ne gore u novinarskoj loži!

On ne odgovori ništa, ali me posluša i izgubi se iz novinarske lože, da se kroz nekoliko trenutaka docnije pojavi u samoj skupštinskoj dvorani. Kako je moj govor, kao što je običaj kad se tiče krupnih problema spoljne politike, gde svaka reč mora biti tačno odmerena, bio napisan, to mi nije bilo mnogo teško da jednim okom čitam tekst, a drugim pratim kretanje Arnautovića. Uostalom, česti aplauzi poslanika vladine većine, uz pojedine fraze mog govora, omogućavale su mi male prekide za odmor, za posmatranje Arnautovića i za premišljanje kakav tok može da uzme ova skupštinska sednica u prisustvu jednog bezobzirnog i drskog čoveka, koji je nažalost bio narodni poslanik i uživao sve slobode, koje mu parlamentarni propisi i praksa daju.

Tako sam primetio da je Arnautović, ulazeći iz dna skupštinske sale išao pravo napred u prve redove, prema klupama u kojima on inače nije sedeo. Kad je došao do drugog reda klupa, jedan narodni poslanik iz većine pomače se sa kraja klupe i povuče ga za rukav u nameri da ga tu zadrži. Medjutim, Arnautović se otrgao i pošao još dva metra napred, došavši tako do prvog reda, gde je opet jedan vladin poslanik ustao i želeo da ga postavi da sedne izmedju dvojice naših poslanika, u očevidnoj nameri da ga na taj način donekle izolira i kontroliše. Umesto da primi ponudjeno mesto, on rukom dade znak tome poslaniku da sedne unutra a njemu ostavi slobodno krajnje sedište, pored prolaza koji razdvaja redove.

Ja sam sve te pokrete posmatrao i odmah razumeo da je Arnautović želeo da ima slobodu kretanja... Pomislio sam: šta sve to treba da znači?

Arnautović je i sa toga mesta nastavio sa upadicama, s vremena na vreme, prateći ih lupanjem šake po klupi. Njegova očigledna tendencija bila je da me spreči da u miru dovršim svoj ekspoze.

Poslanici pokraj njega nastojali su da ga na lep način umire i urazume, ali ništa nije pomoglo. Najzad je i njima prekipelo, pa

mu tako jedan od poslanika vladine većine dobaci da je pijan i da bi bolje uradio da podje kući na spavanje... U tom momentu Arnautović ustade sa svog mesta, izadje iz klupe i brzim korakom uputi se prema govornici, na kojoj sam ja stajao i na udaljenosti od pet metara, izvuče desnom rukom iz levog unutrašnjeg džepa od kaputa jedan revolver velikog kalibra, upravi ga na mene sa rečima:

— Sada ću ja vama, mangupi, pokazati ko je vaš Bog!

Ali pre nego što je uspeo da okine revolver, priskočio mu je munjevitom brzinom mladi narodni poslanik Stojadin Dimitrijević i snažnim udarcem u podlakticu izdigne mu ruku. Tako je prvi ispaljeni metak prešao preko moje glave u visini jednog i po metra, kako se docnije uvidjajem tehničke policije moglo precizno da utvrdi. U tren oka, pored Stojadina Dimitrijevića, našli su se i Novica Popović i Djura Čejović, od kojih je jedan prišao s ledja i obuhvatio ga rukama preko grudi, dok ga je drugi uhvatio za desnu ruku u kojoj je držao revolver i primorao ga da promeni pravac pucanja, pa su drugi i treći metak bili ispaljeni ispod mojih nogu.

Kada je Arnautović bio izašao iz klupe i pošao k meni, ja sam, naravno, zastao sa govorom i posmatrao šta on radi. Moja sreća bila je da on nije pretrčao onih poslednjih pet metara do mene, jer ga ništa nije ometalo, i da sva tri metka ispali iz neposredne blizine. On se, medjutim, beše zaustavio i ja sam tačno mogao da vidim kako se mašio rukom za džep i kako vadi revolver. To vadjenje revolvera i nišanje na mene, premda se odigralo velikom brzinom, izgledalo mi je onda da traje čitave minute. Video sam da hoće da puca i u tom momentu sećam se da mi kroz glavu prodjoše dve misli: „Zar to ne vide drugi, da ga u tome spreče?“ i onda druga misao: „Opet jedan veliki skandal sa pucanjem u našoj Narodnoj skupštini...“

Budući, medjutim, sportista kao lovac i bokser, ja sam hladno fiksirao Arnautovića i pratio njegove pokrete. To je odista bilo gledanje smrti u oči. On je sa nišanjem revolvera postupao po svima pravilima vojne veštine. Upravio je revolver prema meni, počinjući da nišani iznad moje glave i spuštao revolver vertikalno od glave prema grudima. Vidi se da je morao biti uvežban od strane stručnih lica. U onom momentu kada sam ocenio da će produžena linija revolverske cevi tačno dostići visinu moje glave, ja sam sasvim mirno i hladno spustio desnu nogu na jednu stepenicu niže od govorničke tribine, računajući tako da će metak promašiti bar za pola metra i da će u medjuvremenu drugi intervenisati. Udarac u ruku atentatora od strane poslanika Dimitrijevića učinio je, medjutim, da diferencija, kako pomenuh, nije bila pola, već metar i po.

Odmah posle prvog pucanja, Arnautović je već bio opkoljen od

strane ogorčenih narodnih poslanika, koji su ga pesnicama lupali po glavi i čupali mu kosu. Pretsednik Skupštine Ćirić prekinuo je odmah sednicu i pozvao policiju, koja je ušla u salu da preuzme u svoje ruke atentatora i spreči da ne bude linčovan. Ja sam u medjuvremenu. sasvim prisebno, polako sišao sa govornice, opkoljen narodnim poslanicima, od kojih su me neki grlili i ljubili, pitajući da li sam ranjen. Odgovorio sam da ne znam i da sada ne osećam ništa, pipajući se po grudima da nema negde krvi i sećajući se u sebi da sam slušao kako lice ranjeno od revolvera ne mora da oseti u početku nikakav bol, „dok se rana ne ohladi..“

Silazeći sa govorničke tribine primetio sam kako pored ministarskih klupa, na maloj uzvišici, koja dominira parterom skupštinske sale, kleči na jednoj nozi, sa revolverom u ruci uperenim u pravcu atentatora Arnautovića, moj lični momak Blažo Turčinović. On se, po pravilu, nalazio uvek u mojoj blizini, sa revolverom za pojasom, po crnogorskom običaju, ali pokrivenim prslukom i kaputom da se ne primeti. Turčinović nije imao potrebe da upotrebi svoje oružje jer je atentator bio savladan od drugih narodnih poslanika.

Iz skupštinske sale odveli su me u obližnju kancelariju, gde su odmah prišli na prvome mestu poslanici-lekari da vide da nisam negde povredjen. Nikakvih tragova, medjutim, nije bilo i pošto sam zadržao prisebnost i dobro raspoloženje odmah se moglo utvrditi da atentator nije postigao svoj cilj.

Na osnovu fotografija, koje su u tom momentu novinari snimili sa svoje galerije, moglo se videti kako su se, posle prvog pucnja, svi ministri sakrili ispod ministarskih klupa. Jedino su se videla debela i široka ledja dr Korošeca, koji nije mogao da stane u uski prostor medju klupama.

Dok je prošla prva uzbuna, stigla je u Skupštinu i moja žena, koja nije bila prisutna za vreme pucanja. Ona je bila umoljena, uoči samog tog dana, od dvorske dame gospodje Hadžić, da sutradan ide na izložbu ženskih slikara iz Rumunije u paviljonu „Cvijeta Zuzorić“ i zastupa Kraljicu, baš u vreme kada sam držao svoj ekspoze.

Ja sam odmah posle lekarskog pregleda izrazio želju da Skupština nastavi svoj rad i tako smo, posle prekida od pola sata, ušli svi u skupštinsku dvoranu. Tada su pretstavnici svih opozicionih grupa dali izjave, najoštrije osudjujući delo atentatora.

Svoj ekspoze o spoljnoj politici nastavio sam u potpunom redu i time je bila završena i sednica Skupštine.

SMENJIVANJE GENERALA PETRA ŽIVKOVIĆA

Na svečanoj sednici Narodne skupštine, na kojoj sam održao svoj ekspoze o spoljnoj politici i na kojoj je Arnautović pucao na mene, bili su prisutni svi članovi mog kabineta izuzev ministra vojnog, generala Petra Živkovića. Njegov budžet je dolazio sutradan na red i on se prijavio Knezu za audijenciju, baš za to isto pre podne, da bi mu referisao o tom predmetu. Premda je mogao da svoj referat obavi i posle podne, on je insistirao da bude primljen u 10 časova pre podne, tačno u vreme kada se održavala svečana sednica Parlamenta.

Odmah po završenoj sednici odvezao sam se svojoj kući i poveo na ručak nekoliko bližih saradnika, komentarišući nedavni dogadjaj. Još dok smo sedeli za stolom rekoše mi da su stigli Knez i Kneginja da me posete. Knez je lično šofirao i došli su bez ikakve pratnje, kao što je Knez imao običaj da radi. Oboje su bili pod svežim utiscima i veoma uzbudjeni. Pričao sam im izvesne pojedinosti u vezi atentata. Na to će Knez primetiti:

— Sve je to delo Petra Živkovića!

— To će istraga utvrditi — odvratih mirno. Za sada nemamo nikakvih dokaza u tom pravcu...

— Kako da ne! — nastavi Knez. On je navaljivao da ga primim baš u deset časova i gnjavio me nadugačko i naširoko o vojnim stvarima, koje me nisu toliko interesovale. Nekoliko puta se vraćao natrag, na već predjena pitanja. Došao je tačno u deset i zadržao se i posle jedanaest...

— To nije dovoljan dokaz — primetih.

— Čekajte. Kad ste telefonirali u pola dvanaest, Petar je još uvek bio kod mene. Izašao sam u susednu prostoriju, na direktni telefon i kad sam se vratio, general me je upitao: „Je li živ?“ Na to sam mu odgovorio: „Jeste, hvala Bogu. Metci su promašili...“ U prvom momentu nije mi palo u oči otkud on zna ko me je zvao na telefon i o čemu se radilo, a najmanje da je izvršen atentat na Vas, nekoliko minuta ranije...

— Da, složih se, to je zaista jaka indikacija. On je bio suviše nestrpljiv i nije mogao da savlada svoje uzbudjenje.

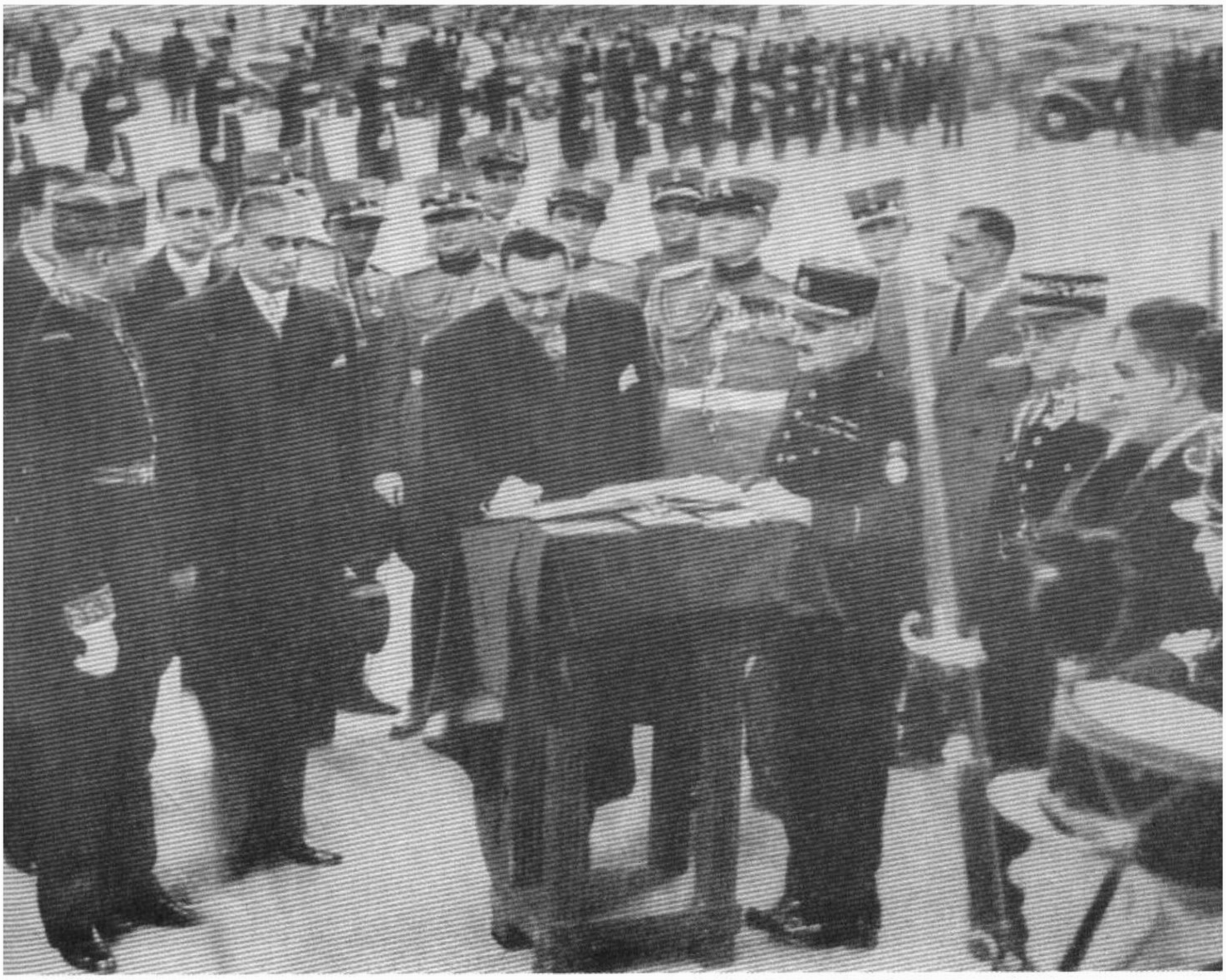

Prilikom upisivanja u „Zlatnu knjigu“ na grobu francuskog Neznanog junaka. Pozadi pisca, jugoslovenski poslanik Dr B. Purić i vojni ataše general Dj. Glišić

Zvanična poseta Parizu, 1935 god. Dr Stojadinović pri ulasku u Jelisejsku palatu. Na slici, s leva na desno: general Djordje Glišić, vojni ataše, Stanoje Simić, savetnik poslanstva, Dr Dragan Protić, šef kabineta, Dr Božidar Purić, jugoslovenski poslanik i francuski šef protokola, pukovnik Brosse

— Eto, vidite — reče Knez — hteo je pošto poto da bude pokraj mene i u slučaju uspelog atentata da nametne svoju volju... Moj odgovor primio je sasvim hladno, spakovao svoje hartije i brzo se izgubio. On sad sigurno nešto smera. Treba ga onemogućiti...

— Da, da! — prihvati žustro kneginja Olga. Sve je to on udesio zajedno sa kraljicom Marijom. Nešto se mora preduzeti.

— Šta sad nameravate? — upita Knez.

— To što ste rekli pretstavlja dragocen podatak i nesumnjiv dokaz da je Petar bio umešan u zaveru, ali na osnovu toga ne možemo da ga hapsimo.

— Zašto da ne? Zar to neće biti svakom jasno da je on znao za atentat?

— Za Vas i za mene to je sasvim dovoljno, ali za sud nije. Potrebno bi bilo da Vi lično date svoj iskaz, a to je nezgodno. Da li će javnost poverovati Vašoj reči? Tu nije bilo svedoka a Petar će tvrditi da je sve to netačno... Uopšte nezgodno je da se Vi pojavljujete kao svedok. Advokati će tražiti suočenje...

Knez na to ne odgovori ništa. Očevidno da ni on nije mislio da izlazi pred sud i da se suoči sa Petrom Živkovićem. On je samo želeo da meni pruži nepobitne dokaze o Živkovićevoj krivici, prepuštajući meni da s njime postupim na najpogodniji način i osujetim njegove prevratničke planove, za koje ni on ni Kneginja nisu ni najmanje sumnjali da su u toku.

— Moramo sačekati rezultat istrage, pa ćemo postupiti shodno iskazima saučesnika, kojih je sigurno moralo biti. Arnautović nije mogao sam da preduzme ovakav akt a da nisu umešani mnogi drugi.

— Da, ali za to vreme on može da izvrši prevrat! — reče Knez povišenim glasom.

— Budite uvereni, Visočanstvo, da ću preduzeti sve potrebne mere bezbednosti da se ne desi nikakvo iznenadjenje. Kao prvu meru, odmah ću ga ukloniti iz Vlade. Time će njegov uticaj znatno opasti i bar neće moći da koristi vojsku u svrhu prevrata. Vaš iskaz je dovoljan da ga izbacimo iz Vlade, ali ne da se liši slobode.

Knezu se nije svideo ovaj plan. On je hteo da se general Živković odmah strpa u zatvor kako bi se onemogućio svaki njegov pokušaj da se silom dočepa vlasti. Jasno je bilo da iz Kneza govori preterani strah. On je znao za Živkovićevo učešće u zaveri ubistva kralja Aleksandra Obrenovića. Sećao se, svakako, da mu je taj isti Petar Živković omogućio da zauzme položaj prvog Namesnika. U sukobu, koji je bio izbio izmedju njega i pretsednika Vlade Nikole Uzunovića, general Živković je odlučno stao na stranu Kneževu...

— Ima još jedan način da se Petar spreči u svojim namerama — reče Knez značajno. Vi treba da mu nešto „spakujete“... Vi ste ga neko vreme zamenjivali na položaju ministra vojnog i svakako ste nešto zapazili, što bi moglo da posluži kao povod za hapšenje...

Bio sam jako iznenadjen ovim predlogom kneza Pavla. Stvar je bila dvostruko nepovoljna. S jedne strane, nedostojno je nosioca kraljevske vlasti da predlaže „pakovanje“ krivice a i uvredljiva za mene njegova pretpostavka da bih se primio takve uloge.

— Ako istraga pokaže da je Petar umešan — rekoh — on će biti zatvoren i izveden pred sud. Inače se ne može hapsiti jer bi ga u protivnom, bez dovoljno dokaza, sud oslobodio i on još ispao žrtva. To bi bio veliki blamaž za sve nas. To što znamo o njemu, na osnovu Vašeg iskaza, dovoljno je za jednu političku meru, ali ne i za sudsku. Jasno je da će njegovo uklanjanje iz Vlade, neposredno posle atentata, biti dovedeno u vezu sa tim slučajem. To je neizbežno ali to ne povlači nikakve druge mere od strane redovnih vlasti. Budite uvereni da ću se postarati da ga sprečim u bilo kakvoj lošoj nameri. Ja znam da je sklon zaverama, ali ne da neposredno u njima učestvuje i da ih izvršuje. On je u stanju da nahuška drugog, a on da ostane u pozadini. Taj se neće lično izlagati...

— Treba dobro razmisliti — reče Knez. Ako ga uklonite iz Vlade a ne lišite slobode, Vi ćete ga samo još više ozlojediti i dati na znanje da ste uvereni u njegovo saučesništvo... U tom slučaju bolje je ne dirati ga za sada i čekati na pogodnu priliku da se sasvim onemogući...

Ja sam ostao pri svom stanovištu: izbaciti generala Živkovića smesta iz Vlade, držati ga pod prismotrom, ali ne hapsiti. Knez je, kao obično, popustio pred mojim stavom. Upitao me je koga mislim da uzmem za novog ministra vojnog i ja pomenuh armijskog generala Ljubomira Marića, tadašnjeg šefa Generalštaba. Dogovorili smo se o još nekim pojedinostima i Knez sa Kneginjom ode svojim otvorenim kolima, napola ubedjen da će se sve lepo svršiti.

Ostalo je bilo da posetim i drugu dvojicu namesnika i obavestim o nameravanim promenama u Vladi. Dogovor s Knezom glasio je da podnesem formalnu ostavku Vlade i odmah dobijem mandat za obrazovanje nove, u koju bi ušli svi dotadašnji ministri izuzev Petra Živkovića.

Medjutim, rano ujutru sutradan posetio me je ministar Dvora Milan Antić sa porukom od kneza Pavla da smenjivanje Petra Živkovića odložim za drugu priliku. On poče mucajući:

— Cela zemlja će biti pod utiskom da je general Živković umešan u atentat na Vas i da je radi toga smenjen, a to je nezgodno, misli

Knez... Razmislite... Još nije dockan... On ima jakih veza u vojsci... Tamo će njegovo uklanjanje iz Vlade nepovoljno da odjekne...

Meni već prekipe zbog ove Kneževe kolebljivosti i neodlučnosti i ne ulazeći ni u kakvo objašnjavanje sa ministrom Dvora, ustadoh da mu dam na znanje da je razgovor završen i rekoh kratko:

— Poručite Knezu Namesniku da ima da bira izmedju novog ministra vojske i novog pretsednika Vlade!

Antić je bio veoma zbunjen i kako je pokušao još nešto da kaže, ja mu prosto pružih ruku i okrenuh ledja.

Pola časa docnije Antić je telefonirao da je Knez saglasan sa smenom ministra vojske.

U audijenciji kod kraljevskih namesnika išlo je dosta teško zbog protivljenja namesnika dr Radenka Stankovića. On je bio s Petrom Živkovićem u šestojanuarskoj Vladi i poče da ponavlja iste argumente kao i Antić, odnosno knez Pavle. Preko običaja, morao sam da se nadugačko objašnjavam i audijencija se bila otegla čitav čas. Perović, koji je uvek bio popustljiviji, uze ukaz sa stola i reče:

— Pa kad je Knez već potpisao da potpišemo i mi...

Stanković ostade usamljen i nemajući kud, pogleda me iskosa svojim buljavim očima i reče:

— Ja ću potpisati ali svu odgovornost za posledice snosićete Vi!

Na to se ja nasmeših i odgovorih da moj premapotpis upravo ima to značenje: da primam svu odgovornost.

Vreme je odmicalo i bilo je skoro deset časova kada je izvršena formalnost oko promene u Vladi. Hitno sam obavestio pretsednika Skupštine Ćirića da je Vlada u ostavci i da se tog dana neće održati sednica sa budžetom Ministarstva vojske na dnevnom redu. General Živković, shodno vojničkoj tačnosti, bio se već uputio autom u Skupštinu. I tek, u poslednjem trenutku, na samim stepenicama, sačekao ga je jedan činovnik i saopštio da je sednica Skupštine odložena. On se bez reči okrenuo na levokrug i otišao u Ministarstvo.

Generala Marića sam pozvao i saopštio nameru da smenim Petra Živkovića i dovedem njega u taj važan resor. Marić je to odmah prihvatio, utoliko pre što nije imao najbolje mišljenje o svom prethodniku. Dogovorili smo se isto tako da se primo-predaja dužnosti izvrši tog istog dana popodne a da ću ja u medjuvremenu pismeno obavestiti Petra Živkovića o izvršenoj promeni. U pismu sam mu rekao da je Vlada podnela kolektivnu ostavku i da sam ja ponovo obrazovao novu, u kojoj će položaj ministra vojske zauzeti general Marić. Ujedno sam mu zahvalio na dotadašnjoj saradnji...

Istog dana pozvao sam upravnika grada Miłana Aćimovića i u

vezi nastale promene preporučio da pripazi na kretanje generala Petra Živkovića. Ovaj sposobni i iskusni policajac odmah je shvatio svu važnost i opasnost koja može da proizidje u tom momentu. Rekao je da će lično preduzeti sve mere predostrožnosti a izmedju ostalog da će iz bliže okoline Beograda povući sve raspoložive snage, kako žandarme tako i policijske agente. I tako se ubrzo stekoše u Beogradu oko hiljadu organa bezbednosti, pored otprilike istog broja, sa koliko je Uprava grada normalno raspolagala. Većina njih bila je naoružana puškama, revolverima i ponekim lakim mitraljezom.

Smatrajući da bi jedina opasnost po mir mogla da zapreti sa Dedinja, gde su se nalazile kasarne, dogovorili smo se da pred veče budu rasporedjene odgovarajuće snage bezbednosti, za svaki slučaj.

Ja sam sa knezom Pavlom imao lični, neposredno vezan telefon, a isto tako i sa upravnikom grada Beograda. Rekao sam Aćimoviću da me izveštava o svakom važnijem dogadjaju, najpre na kancelariju, a zatim u moj stan, putem direktne linije. On reče da će celu tu noć provesti u Upravi grada i odatle rukovoditi eventualnom akcijom.

Premda smo bili izvršili sve pripremne radnje, kako nas ništa ne bi moglo da iznenadi, ipak sam bio uveren da Petar Živković neće smeti da preduzme neku otvorenu akciju.

Aćimović me je povremeno izveštavao o kretanju Petra Živkovića i pred veče saopšti da se tog trenutka Živković nalazi u društvu svog ličnog i političkog prijatelja Dušana Filipovića, koga je, na položaju upravnika grada, bio zamenio Milan Aćimović. Ova okolnost nije bila toliko sumnjiva kao činjenica da su posle večere obojica otišli u kasarnu Kraljeve garde na Dedinju. Bili smo iznenadjeni ovim postupkom, naročito što je Filipović, civilno lice, takodje otišao tamo. Naredio sam Aćimoviću da udvostruči svoju pažnju i prati svaki sumnjiv pokret. On je, doista, izvršio pregrupisavanje svojih trupa i veći broj dobro naoružanih odreda postavio na „strategijskim" mestima duž druma koji vodi od Dedinja ka centru grada.

Pored organa postavljenih napolju, van kruga vojnih kasarni, Aćimović je imao svoje poverenike unutra, u samoj kasarni, koji su imali nalog da smesta jave sve što bi im se učinilo neobično. Medjutim, sve do ponoći nije se primećivalo nikakvo sumnjivo kretanje i ja rekoh Aćimoviću da ću da se povučem na odmor a on neka idalje nastavi sa prismotrom.

Umiren poslednjim izveštajima, ubrzo sam zaspao. Medjutim, oko dva časa posle ponoći, uporno je zvonio direktni telefon upravnika grada. Aćimovićev glas bio je prilično uzbudjen:

— Ovoga časa dobio sam izveštaj da se u kasarnama Kraljeve garde dešava nešto neobično... Svetlost je upaljena u nekim prosto-

rijama. Čuo se zvuk trube i vojnici se muvaju u mraku, trčećim korakom...

— Imate li kakvu vest iznutra? — upitao sam Upravnika.

— Da, javljeno mi je da je dat znak za uzbunu ali se ne zna radi čega... Sve mi se čini da su naša strahovanja bila opravdana i da se nešto krupno sprema...

— Nastojte da saznate što više pojedinosti i naredite najstrožiju pripravnost! Javljajte se češće, čim nešto čujete.

Posle nepunih četvrt časa ponovo se javio Aćimović. On mi reče da su dva konjička eskadrona, pod punom ratnom spremom, postrojena u krugu kasarne i da se spremaju na polazak. Na čelu se nalaze oficiri, značari, a svi su ozbiljnog i zabrinutog izgleda. Nije se moglo dokučiti radi čega je ova uzbuna i kuda se ide. O Peri Živkoviću i Dušanu Filipoviću ništa se ne zna.

Stvar je bila sasvim ozbiljna i ja sam ponovio Aćimoviću da se javi, čim bude saznao kakvu novu pojedinost. U svom sledećem izveštaju on je javljao da su vojnici izašli iz kasarne i pošli ka varoši. Sumnje nije bilo da je Petar Živković organizovao vojni puč. Aćimović je tražio upustva i nalog gde da se presretnu vojnici i spreči dalje nadiranje. Rekoh mu da pričeka još a da se njegove snage povuku malo bliže „Mostaru", gde se nalazi velika raskrsnica drumova.

— U redu, Gospodine Pretsedniče! — reče čisto vojnički Aćimović. Samo, znajte, kafana „Mostar" je poslednje mesto gde možemo uspešno da izvršimo prepad a da nas vojnici ne primete...

Uskoro se ponovo javio sa izveštajem da konjanici idu hodom, po asfaltiranom drumu, koji nosi ime Knez Aleksandar Karadjordjević. Knez žalosne uspomene, koji je na sam dan svog krsnog imena, Sv. Andreje, 1858 godine svrgnut s prestola. Morao je noću da beži fijakerom, u grad, da se skloni kod Turaka ispred narodnog gneva...

Najzad Aćimović mi saopšti da se vojnici primiču raskrsnici kod „Mostara", gde su rasporedjene glavne njegove snage i gde se još jedino može da odigra odlučujuća bitka. Posle toga bilo bi praktično nemoguće zaustaviti napredovanje konjanika a time i da se spreči namera Petra Živkovića o prevratu. Trenutak je bio kritičan. Aćimović je očekivao moju odluku, na drugoj strani telefonske linije. Bio sam u nedoumici. Pustiti dalje vojnike značilo bi napustiti svaku nadu da se spase zakoniti poredak u zemlji. S druge strane, nije bilo lako dati naredjenje da se puca na vojnike, koji su izvršavali naredbe svojih starešina. S obzirom na brojno slabije snage kojima smo raspolagali, jedino pucanje na prepad, bez ikakve predhodne opomene, moglo bi da ima izgleda na uspeh... Sekunde su prolazile i izgledale mi kao

večnost. Nije se smelo dalje odugovlačiti. Posle male pauze ču se ponovo glas upravnika Aćimovića:

— Šta da radim, Gospodine Pretsedniče?... Ako ih sad pustimo više ih nećemo moći da zaustavimo...

— A šta vi predlažete, Gospodine Upravniče?...

Za trenutak nastade tajac. Aćimović je očekivao naredjenje za napad ili za odustajanje od svake akcije, prepuštajući vlast vojnoj diktaturi. Umesto toga stavljen je u položaj da se izjasni o jednoj tako sudbonosnoj odluci. Njegov glas je bio nesiguran i isprekidan:

— Ne znam, Gospodine Pretsedniče... Ja bih pričekao još malo...

— U redu! — rekoh mahinalno — slažem se... Pustite ih da idu dalje...

Kroz nekoliko trenutaka stiže prvi povoljan izveštaj. Kad je čelo kolone stiglo do kafane „Mostar", umesto da krene poludesno Knez Miloševom, u pravcu glavnih nadleštava, krenuše donjim drumom, Moravskom i Sarajevskom ulicom, ispod malog parka, u pravcu železničke stanice. Šta to treba da znači? Železnička stanica nije toliko važan objekat da bi celokupna vojna snaga bila tamo upućena.

To što nam nije bilo jasno u prvom trenutku, razjasnilo se ubrzo kada su vojnici prošli pored stanice i Karadjordjevom ulicom krenuli ka Savskom mostu, da bi se posle nekoliko minuta prebacili s druge strane Save...

Naknadno smo saznali da je te noći bila naredjena, sasvim iznenada, ratna vežba dvaju konjičkih odreda Kraljeve garde. O tome niko ništa nije ranije znao. Nije bilo teško shvatiti pakleni plan Petra Živkovića. On je znao da se njegovo kretanje prati i radi toga je poveo sobom Dušana Filipovića u kasarnu da bi skrenuo pažnju da se tamo može nešto da desi. Zatim je preko svojih prijatelja izdejstvovao „ratnu vežbu" u providnoj nameri da taj pokret trupa, usred noći, izgleda kao prevratnička akcija. Bio je uveren da ću nasesti njegovoj igri i narediti policiji da puca na nevine vojnike, koji su išli da obave jedno sasvim opravdano naredjenje čisto vojne prirode. To krvoproliće Vlada ne bi mogla da preživi. Skandal i sramota bili bi isuviše veliki i naš postupak ne bi se mogao ničim pravdati...

Plan je bio vrlo vešto smišljen, a što nije uspeo imam zahvaliti svojoj intuiciji, kojom sam se u ovoj prilici rukovodio, uprkos svakoj logici. Još jednom se pokazalo da često nije dovoljna sama pamet već treba imati i sreće...

Sledećeg dana, primio sam generala Marića koji mi je referisao o svojim namerama i promenama koje želi da izvrši u svom resoru. General Živković je uneo dosta poremećaja u naš vojni kadar time

što je postavljao ljude od svog poverenja, bez obzira da li su odgovarali dotičnom položaju. Ujedno mi je ispričao da je primo-predaja dužnosti obavljena u potpunom redu, bez ikakvog incidenta. Jedina zanimljivost bila je saopštenje generala Živkovića da se Marić pobrine za svoja ministarska kola, pošto će on da zadrži veliku luksuznu limuzinu, kojom se dotle vozio.

— Znate, to je moja lična svojina! — reče Živković uz podrugljiv osmejak.

Bilo mi je jasno da je Petar Živković ta kola kupio iz dispozicionog fonda, kojim je raspolagao po svom nahodjenju. I tako je potpuno „zakonski" pretvorio državna kola u svoja. Mali znak ljudske slabosti, preko koje smo novi ministar vojni i ja prešli bez komentara.

General Živković je iz novina saznao da je on jedini od članova Vlade koji nije ušao u novu. On je to primio sasvim mirno, bez ikakve javne reakcije. Opšte je mišljenje bilo da je on „jak u vojsci" i da se od njega može svašta očekivati. Ja sam ga, pak, ocenio kao čoveka bez lične hrabrosti. Njegova snaga više se ogledala u intrigiranju iza kulisa, a sva politička mudrost i veština da sačuva Kraljevu milost. Nema sumnje da je bio veoma odan kralju Aleksandru, koji ga je stalno držao u svojoj blizini. Od komandanta Kraljeve garde, 6 januara 1929, on je postao pretsednik Vlade. Kad je 4 aprila 1932 smenjen sa tog položaja, on se ponovo vraća u Kraljevu gardu. Držanje kralja Aleksandra prema njemu najbolje je obeleženo Kraljevim rečima, pred polazak za Francusku, oktobra 1934, pri rastanku na Topčiderskoj železničkoj stanici:

— A Vi ste još uvek onaj verni Petar...

Reči su bile izgovorene sa iskrenim naglaskom i uz tapšanje ramena. Prisutni su bili iznenadjeni jer su mnogi verovali da je Petar Živković bačen u „arhivu"...

Posle smrti kralja Aleksandra i usluge koje je učinio knezu Pavlu, on je ušao u Vladu Nikole Uzunovića kao ministar vojske, 20 oktobra.

Knez Pavle nije imao neko naročito povoljno mišljenje o njemu. Sumnjičio ga je da je blizak kraljici Mariji i da je u stanju da tamo pravi intrige. Svojevremeno, odmah po dolasku na presto kralja Petra I, mladi gardijski oficir Petar Živković bio je dodeljen da prati kneza Pavla na jedan put u inostranstvo. Docnije, kada su ohladneli odnosi izmedju kralja Aleksandra i kneza Pavla — što je pogoršano neslaganjem kraljice Marije i kneginje Olge — Pavle je molio Petra Živkovića da interveniše kod Kralja da se ti odnosi poprave i da mu se poveća mala apanaža, koju mu je Kralj bio dodelio.

Dok je kao vojnik pokazao slabe vojničke vrline i u ratu nije

komandovao nijednom jedinicom na frontu, dotle se kao pretsednik Vlade ponašao čisto vojnički. Ustajao je rano i dolazio u kancelariju već u sedam časova. Imao je običaj da iznenadno upadne u neko nadleštvo i bio vrlo strog prema potčinjenima. Iako sklon intrigama, uvek je gurao druge a on ostajao skriven u pozadini, baš kao i u ratu... Prilikom pucnjave Puniše Račića u Skupštini, držao se rezervisano. Nije ni odobravao, ali nije ni osudjivao taj čin. U političkim pitanjima savetovao se sa svojim prijateljem Milanom Dunjićem, advokatom, kao i Jovom Banjaninom.

Kada su mu posle penzionisanja 1936 godine neki prijatelji savetovali da se skloni iz zemlje, jer da meni nije verovati — „Svašta može da ti se desi!" — Petar je s ubedjenjem odgovorio:

— To meni Milan nikad ne bi uradio...

I imao je pravo. Bili smo politički protivnici i razilazili smo se ne samo načelno već i po metodima rada. Dok je on kovao zavere, pa čak bio umešan i u atentat na mene, ja sam nastojao samo da ga onemogućim politički a nikako da mu se svetim i progonim. Na sudu niko od saučesnika u atentatu nije ga teretio. Verovatno da nisu bili ni upućeni u njegovo učešće, izuzev samo Tase Dinića, ali on je uoči atentata pobegao u Prag, za svaki slučaj. Ako atentat uspe imaće vremena da se vrati, a ako ne uspe da ostane van domašaja zakona i vlasti...

GLAVA 53

BUGARSKA, ZEMLJA KONSPIRACIJA

Bio je retko prijatan jesenji dan. Sunce nije žeglo kao leti, niti je bilo „zubato" kao zimi. Upravo onako kako treba pa da se čovek oseća ugodno.

To je bilo u severnoj Bosni, kraj reke Save, u blizini varošice Brčko, na dan 2 oktobra 1935.

Knez namesnik Pavle, ministar vojske i mornarice, ja i još nekoliko viših oficira iz njihove pratnje, spremali smo se da ručamo na jednoj maloj poljani. Pravi vojnički, poljski ručak, kao u vreme rata: za improviziranim drvenim stolom, sedeći na praznim sanducima od potrošene municije, otvarajući konzerve naših odličnih dalmatinskih sardina i kutija argentinskog „*corned beef*-a. Prisustvovali smo manevrima naše vojske i sa tog proplanka, na kome smo stajali, posmatrali kretanje trupa.

U tom momentu dotrča jedan oficir da me izvesti da me Beograd hitno zove na telefon „zbog jedne vrlo važne stvari". Pogledam u Kneza Namesnika. On mi glavom dade znak da idem, skoro gušeći se da jednim zamahom stavi u usta podeblje spremljeni sendvič.

Pomislih: u mome kabinetu znaju vrlo dobro da sam na manevrima, u polju, sa Knezom. U takvim okolnostima mene lično zvati na telefon mora da je nešto vrlo važno. I kao po nekom pretskazivanju, prodje mi kroz glavu misao da će to pre biti nešto neprijatno, nego li prijatno.

I zaista, predvidjanje se pokazalo kao tačno. Vest je glasila da je bugarski pukovnik Damnjan Velčev, do pre dva dana dobro čuvan od beogradske policije, kao bugarski politički emigrant, prešao u Bugarsku s namerom da tamo digne bunu, ali da je uhvaćen nedaleko od naše granice, uhapšen i sproveden u Sofiju.

Za mene je ta vest bila kao grom iz vedra neba.

Jedna od prvih tačaka programa moje spoljne politike bila je približenje, sporazum i prijateljstvo sa Bugarskom i evo sada ovaj revolucionarni bugarski pukovnik, emigrant, koji je uživao gosto-

primstvo moje zemlje, ima sada da stavi u sumnju moju iskrenost i da možda pokvari ceo moj plan, koji nije bio od juče već datira iz doba moje mladosti, kada sam još kao student na Univerzitetu sanjao o Jugoslaviji od Jadranskog do Crnog Mora... Jer, kako da se branim od sumnje da on nije prešao granicu s mojim znanjem i odobrenjem, kad je bio u Beogradu pod stalnim nadzorom naše policije?

Ko je taj pukovnik Velčev?

U Bugarskoj on je bio važna i vrlo poznata ličnost. Vojnik od karijere, koji se docnije sav odao politici, što na Balkanu, slično južnoameričkim državama, nije redak slučaj.

Velčev se nije bavio politikom sve dok nije postavljeno pitanje zamene režima Aleksandra Stambolijskoga. Rodjen je u varoši Gabrovo, jedan od centara bugarske tekstilne industrije. Svršio je vojnu akademiju u Sofiji i uzeo učešća u svima ratovima počev od Balkanskog rata 1912. Bio je hrabar vojnik i umeo je zadobiti simpatije svojih potčinjenih. Pošten i skroman. Po političkom uverenju bio je u početku monarhista, docnije republikanac, a po svršetku Drugog svetskog rata čak i ministar u komunističkom režimu Bugarske.

Njegov veliki lični prijatelj bio je Kimon Georgijev, komandant 6-og pešadijskog puka u Sofiji. Pošto je po ugovorima o miru, posle Prvog svetskog rata, Bugarska imala da svoje oficire svede na vrlo mali broj to su Velčev i Georgijev bili stavljeni u penziju i prevedeni u rezervu.

Pukovnik Velčev, kao uostalom i mnogi drugi oficiri i političari, pa i sam kralj Boris, smatrali su da je 1923 Stambolijski sa svojom zemljoradničkom politikom i „zelenom internacionalom“ skrahirao. Svoju prvu Vladu Stambolijski je bio obrazovao 6 oktobra 1919, a drugu, homogenu posle izbora za Sobranje aprila 1920, kada je od 216 poslanika dobio 110. Stambolijski je bio popularan demagog, ali ne i državnik. Kao što nije imao takta u ličnom ophodjenju, tako isto nije imao ni odredjene linije u politici. On je bio jednovremeno i protiv vojske i protiv crkve, protiv monarhije i protiv Makedonske revolucionarne organizacije, protiv Univerziteta. Tražio je prijateljstvo sa Jugoslavijom, ali na drugoj strani koketirao sa Moskvom. Najzad su se svi njegovi neprijatelji složili protiv njega i on je pao na tragičan način, kao što je poznato.

Pukovnik Velčev bio je uzeo na sebe da organizuje Oficirsku ligu i da s njom sprovede državni udar protiv Stambolijskog. Paralelno sa ovom vojnom akcijom radio je profesor Aleksandar Cankov na organizovanju jedne političke civilne snage, pod firmom „Narodnog Zgovora“, što se docnije i ostvarilo i nazvalo „Demokratičeski Zgovor“.

Cankov je u ovoj ulozi imao izvesne kontakte sa Velčevom, ali ne često. Svaki je radio u svom sektoru, nezavisno ali sa jednim zajed-

ničkim ciljem. Pripreme su trajale oko dve godine i najzad je pala definitivna odluka da se prevrat izvrši 9 juna 1923, pošto je i sam kralj Boris bio neodlučan i dugo lavirao izmedju odluke za prevrat i odluke da podrži Vladu Stambolijskog.

Kad je prevrat najzad uspešno, ali krvavo i brutalno izvršen i Vlada profesora Cankova obrazovana, pukovnik Damnjan Velčev je reaktiviran i postao komandant Vojne akademije u Sofiji, na kome je položaju ostao punih šest godina. Tu se odlikovao kao odličan komandant i dobar vojni pedagog, stekavši velike simpatije mladjih oficira, koji su prolazili kroz tu vojnu školu.

U to vreme Velčev je bio vatreni monarhista i veoma odan kralju Borisu. I on se sam mnogo hvalio ličnim Kraljevim prijateljstvom, što je dalo povoda Cankovu da mu jednom kaže:

— Kraljevi nemaju niti mogu imati ličnih prijatelja. Oni smatraju da prvo dolazi Bog, pa oni odmah do njega...

Kada je posle svoje ostavke Cankov sreo Velčeva, ovaj mu reče da je pogrešio i da je trebalo još „da čeka", da „ne prenagli".

Na ovo mu je Cankov odgovorio:

— Ja sam bar podneo ostavku i svojevoljno sišao sa položaja a tebe će Kralj jednog dana prosto napolje izbaciti, da nećeš imati kad ni ostavku da podneseš...

Ovaj razgovor pričao mi je lično Cankov kada smo se 1948 ponovo sreli u Buenos Airesu.

— I odista — dodade Cankov — tako je docnije i bilo. Jedne lepe noći 1928 izašlo je vanredno izdanje „Službenih Novina" u kojima je stajalo da je pukovnik Velčev smenjen sa položaja komandanta Vojne akademije... Kad je on ujutru došao u svoju kancelariju doznao je od dežurnog oficira da nije više komandant.

Velčev se privremno pritajio, ali u dnu svoje duše nije zaboravio Kraljev udarac u ledja i od oduševljenog monarhiste on postaje ogorčeni republikanac.

To se videlo najlepše 19 maja 1934, kada su „Zvenari" (ljudi oko lista „Zveno"), od kojih su najveći broj činili oficiri sa Velčevim na čelu, izvršili prevrat. On je tog dana u dva sata noću upao sa jednom grupom oficira u Kraljev dvor i posle duže diskusije primorao Kralja da potpiše ukaz kojim se smenjuje Vlada Mušanova (koalicija od sviju partija, sem Demokratičeskog Zgovora Cankov-Ljapčev) i postavlja Vlada sa pretsednikom Kimonom Georgijev. Medjutim, sam Velčev nije ušao u Vladu, niti dobio neki drugi vojnički položaj. Ostao je postrani, kao kakva *„Eminence grise"*, da svoju ulogu igra iza kulisa.

U to vreme u Beogradu pretsednik Vlade bio je Nikola Uzunović, ministar spoljnih poslova Bogoljub Jevtić a u Sofiji ministar Jugoslavije Aleksandar Cincar-Marković i kao jugoslovenski vojni ataše

potpukovnik Dragoljub-Draža Mihailović, koji će se docnije, za vreme Drugog svetskog rata, proslaviti kao prvi gerilac u Evropi protiv nemačkog okupatora.

Ustvari Velčev je hteo da postane pretsednik Vlade no s tim da kralj Boris bude zbačen i proglašena republika. Medjutim, taj plan o revoluciji nije se ostvario iz više razloga.

Pre svega Kraljeva ženidba sa jednom italijanskom princezom, ćerkom italijanskog Kralja, konsolidovala je njegov položaj u krugu evropskih Dvorova. Smatralo se kao posigurno da bi Mussolini intervenirao u Sofiji u slučaju ma kakvog pokreta uperenog direktno protiv Kralja. Intervencija italijanskog Dvora izgleda da je išla čak i dalje, jer sasvim iznenada u bugarskom pristaništu Varna, pojavila se jedna engleska krstarica i pošto se ukotvila, celokupna oficirska posada, zajedno sa admiralom, napravila je jednu demonstrativnu posetu Kralju u Sofiji. Ovo je bilo zapaženo u svim krugovima a naročito, razume se, medju zaverenicima, koji uostalom nisu uživali jednodušnu podršku bugarskog oficirskog kora u pogledu postupka oficira zaverenika od 19 maja. Engleska krstarica ostala je duže vremena u bugarskim vodama dok se situacija nije iskristalisala.

Sem toga, puč od 19 maja nije bio lepo vidjen ni na jugoslovenskom Dvoru. Kralj Boris, na povratku sa jednog puta po Evropi, sastao se sa kraljem Aleksandrom u Beogradu, 18 septembra 1933. Nekoliko nedelja docnije, 3 oktobra, na putu za Tursku, kralj Aleksandar i kraljica Marija, učinili su nezvaničnu posetu bugarskom kraljevskom paru u Euxinogradu, kod Varne, na Crnom Moru. Malo docnije, 10 decembra 1933, Kralj i Kraljica Bugarske čine zvaničnu posetu Beogradu. Očevidno je bilo da se radilo o bugarsko-jugoslovenskom približenju posredstvom kraljevskih kuća obeju zemalja. Bilo je čak glasova da bi se — u svoje vreme, jer su oboje bili vrlo mladi — prestolonaslednik Petar imao da venča sa ćerkom bugarskog Kralja Maria-Louise, koja je nosila isto ime kao i majka kralja Borisa na koju je on, uostalom, mnogo ličio.

Za blagonaklono držanje kralja Aleksandra prema kralju Borisu, smatra se da je posredi čisto monarhistički princip.

Kod kralja Borisa bio je, medjutim, drugi slučaj. Posle pobede nad Stambolijskim i stvaranja rodbinskih veza sa italijanskim Dvorom, Boris je smatrao da je njegov lični položaj unutra u zemlji prilično obezbedjen tako da može da se posveti rešenju spoljno-političkih problema, od kojih su najvažniji bili: makedonsko, to jest odnosi sa Jugoslavijom i pitanje Dobrudže, odnosi sa Rumunijom.

U pogledu Dobrudže, Kraljeva želja bila je da Bugarska dobije od Rumunije onaj deo koji su Rumuni bili oduzeli Bugarima posle Balkanskog rata 1913. Teritorijalno pitanje bilo je vrlo malih razmera

i sa malo dobre volje od strane Rumuna svakako se moglo povoljno rešiti za Bugare.

Mnogo je teža stvar bilo pitanje Makedonije, koja se posle Balkanskih ratova našla podeljena na tri dela: bugarski, grčki i jugoslovenski.

Makedonska revolucionarna organizacija, čije je sedište bilo u Bugarskoj i koja je ovo pitanje stalno pokretala i slanjem komitadžija u jugoslovensku Makedoniju trovala odnose obeju zemalja, bila je i sama podeljena u pogledu kako da se reši to pitanje. Jedna grupa, koja se zvala „*Vrhovisti*" i u koju su spadali Protogerov, Todor Aleksandrov, Vanča Mihajlov, bili su za „*Anschluss*", to jest za prosto prisajedinjenje jugoslovenske Makedonije sa Bugarskom. Druga grupa, zvana „*Autonomisti*" (Sandovski, Panica) bila je za nezavisnu državu Makedoniju. Vanča Mihajlov bio je tada monarhista i smatrao se za privrženika kralja Borisa.

Sam kralj Boris izgleda nije bio načisto kako bi se i kada bi se moglo naći rešenje za makedonsko pitanje. Uticaj i ugled Jugoslavije posle Prvog svetskog rata medju velikim saveznicima na Zapadu, bio je veliki. Opšta težnja njihove diplomacije bila je održavanje „*status quo*" u Evropi, a naročito u pogledu granica. Pred tim teškoćama Boris se rešio da Dobrudžu stavi u prvi red, a Makedoniju u drugi, za neka druga, bolja vremena.

Da se okrene normalizovanju odnosa sa Jugoslavijom, Boris je verovatno nalazio razloga i u tome faktu, što je protagonista te ideje sa mnogo uspeha pre njega bio Stambolijski, čije je putovanje u Beograd i kontakti sa Srpskom zemljoradničkom strankom i donekle sa Narodnom radikalnom strankom, preko Nikole Pašića, ostavila dosta dubokog traga u raspoloženjima širokih narodnih masa u Bugarskoj. Videći popularnost ove ideje bugarsko-jugoslovenskog prijateljstva, Boris je prirodno smatrao da je za njega mnogo celishodnije da se sam stavi na čelo tog pokreta a ne da se mimo njega uspostavi kontakt izmedju dvaju naroda, preko političkih ljudi i političkih stranaka. Utoliko pre što je on kao vojnik, koji je učestvovao u ratu protiv Srba 1913, visoko cenio vojničke vrline oba naroda.

Ovo uzajamno divljenje za srpske i bugarske vojnike nalazilo se i kod kralja Aleksandra, pa je i to uticalo na približenje dva susedna balkanska naroda.

Damnjan Velčev je takodje bio pristalica jugoslovensko-bugarskog prijateljstva, ali ga je on hteo ostvariti odozdo, iz naroda, mimo Kralja a ako treba i protiv Kralja.

Kako je Velčev zamišljao te odnose izmedju obe zemlje, nije bilo jasno izraženo, ali izgleda da dalje od prijateljstva i eventualno političkog i vojnog saveza on nije išao.

To se pokazalo i na pretresu, kada je u Beogradu posle svršenog rata, pobedjenom i zarobljenom generalu Draži Mihailoviću sudilo Vojno veće Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije, juna 1946. Na pitanje državnog tužioca na kojoj je osnovi vodio pregovore za vreme rata sa pukovnikom Velčevom, Mihailović je odgovorio:

— Na bazi vojnog saveza i carinske unije sa nama.

Kada ga je, prilikom prelaska iz Jugoslavije za Bugarsku, za njega fatalne noći izmedju 1 i 2 oktobra 1935, naš obaveštajni oficir na granici, potpukovnik Dušan Bojović zapitao kako on zamišlja jugoslovensko-bugarske odnose, Velčev je bez okolišenja odgovorio:

— Ja sam odlučan protivnik srpsko-bugarske zajednice u okviru Jugoslavije. Takvo rešenje bilo bi zlo i za Srbe i za Bugare, a naročito za vas Srbe, jer biste došli izmedju čekića i nakovnja, izmedju Hrvata i Bugara...

Velčev je u razgovoru uvek govorio o *srpsko*-bugarskim a ne jugoslovensko-bugarskim odnosima. Pošto ga je Bojović zatim upitao na koji bi se način, po njegovom mišljenju, mogli uspostaviti istinski i trajni dobri odnosi izmedju Srba i Bugara, Velčev je odgovorio:

— Podelom Balkana na račun trećeg...

— Mislite na Grčku? — upitao je Bojović.

— *Taka!* (Da) glasio je odgovor, kratko i odlučno.

Prema tome moja spoljna politika, u odnosu na Bugarsku, donekle se slagala sa onom koju je zastupao Velčev, ali smo se bitno razlikovali u pogledu na Grčku kao i u pogledu na kralja Borisa. Ja sam smatrao da naši odnosi sa Grčkom treba da budu na bazi iskrenog prijateljstva a u odnosu na Kralja mislio sam da se politika jugoslovensko-bugarskog prijateljstva može lakše i brže sprovesti sa Borisom i uz njegovu saradnju, nego li zaobilaznim putem obaranja Kralja i proglašenjem republike. To bi možda ceo plan pre dovelo u pitanje nego što bi ubrzalo njegovo rešenje.

Velčev je vrlo dobro znao negativno raspoloženje kralja Aleksandra u pogledu na tu Velčevljevu republikansku politiku, kao što je posle Kraljeve smrti vrlo dobro znao da ni moja politika u tom pogledu neće biti drukčija.

Iz svih tih razloga, Velčev i njegovi prijatelji, tražili su saveznike u Beogradu izvan moje Vlade i vladine stranke, čiji sam ja bio šef. Otuda je on išao medju članove opozicije, a naročito kod Srpske zemljoradničke stranke i njenih prvaka.

U Sofiji, u jugoslovenskom poslanstvu, Velčev je našao prijatelja u Draži Mihailoviću, vojnom atašeju. Oni su uostalom imali mnoge zajedničke ideje. Jedna od tih bila je vojni savez izmedju

Bugarske i Jugoslavije a druga: uklanjanje sa prestola kralja Borisa; treća, divljenje prema Sovjetskoj Rusiji.

Draža Mihailović bio je čovek svetlog i čvrstog karaktera. Bio je vrlo iskren i otvoren da mu je to češće puta škodilo. Medjutim, nije bio dovoljno obazriv. Nije pazio gde govori i na osobe sa kojima govori. Tako je u jednom beogradskom lokalu, u društvu, rekao:

— Laž je i izmišljotina da sovjetska Vlada daje vojnicima drvene puške za vežbanje, jer ne sme da im da prave... Sovjetski vojnici vežbaju se pravim puškama, kao i ostale vojske u svetu. Samo možda još malo boljima... Sovjeti imaju vojsku koja može tući svet! — dodao je Mihailović u oduševljenju.

Ali ovo oduševljenje, o kome su policijski špijuni odmah obavestili višu vlast, stalo ga je premeštaja iz Beograda u jedan mali garnizon u Makedoniji. To je bilo pre nego što sam ja postao pretsednik Vlade.

Bio je pansloven. U slovenstvu je gledao rasu, koja nije još dostigla svoju kulminacionu tačku, a koja će dati čovečanstvu — govorio je on — „ono što mu do sada niko nije dao". U Sovjetima Mihailović nije video komunističku, već slovensku silu. Dok je s jedne strane bio oduševljen sa Sovjetskom Rusijom, on se u zemlji ogorčeno borio protiv komunizma...

Inače Draža nije govorio o „svetoj majci Rusiji" i nije se odlikovao nekom naročitom pobožnošću. Čitao je ruske i francuske stvari. Obožavao je Napoleona i smatrao da ga je Mereškovski najbolje opisao.

U političkim stvarima nije se mnogo razumevao i mrzeo je politiku i političare. On je sa velikim zadovoljstvom pričao jedan svoj doživljaj na Jugu.

— Iznenada kralj Aleksandar banu noću u moj bataljon — pričao je Mihailović. Stražar ga zaustavi i nije ga bio prepoznao. Dotrča komandir straže, pa dežurni oficir, pa i sam komandant bataljona. Kralj je bio dobro raspoložen, pa upita vojnika zbog čega on stoji na straži i to po noći, kad treba da spava...

— Čuvam državnu imovinu od neprijatelja, unutrašnjih i spoljnih — odgovori vojnik otsečnim glasom.

— A ko su ti naši unutrašnji neprijatelji? — upita radoznalo Kralj.

— Pa komunisti... Socijalisti... — mucao je vojnik.

— Ima li ih još? — insistirao je Kralj dalje.

— Radić... Pašić... Davidović... Pop Korošec...

Kralj ga potapša po ramenu, naredi da mu se da mesec dana otsustva, pa, okrećući se nama, zadovoljno reče:

— Ovakvi zemlju brane!

Da li je ovo baš bio istinit dogadjaj, ili ga je Mihailović — što izgleda verovatnije — prosto izmislio da bi svoje sopstvene poglede izrazio, mećući ih u usta jednog prostog vojnika, koji citira imena četiri šefa četiri najveće političke partije u zemlji, teško je reći. Ali svakako to je bilo njegovo uverenje, koje ga je navelo da vodi jednu politiku na svoju ruku, malo se obzirući šta njegove pretpostavljene vojne starešine i Vlada u Beogradu misle.

Otuda se on, kao jugoslovenski vojni ataše u Sofiji najviše družio sa „Zvenarima" i drugim protivnicima kralja Borisa, a od stranih diplomata najradije je išao u sovjetsko poslanstvo i rado pričao o tim posetama, posle kojih bi se — po svršenom oficijelnom delu — uvek našli jedan uz drugog vojni izaslanici slovenskih zemalja, računajući u ove i Sovjetsku Rusiju.

Prema ovome, Damnjan Velčev je kao politički emigrant u Beogradu uživajući gostoprimstvo Jugoslavije održavao veze sa krugovima u opoziciji prema mojoj Vladi, a u Sofiji, pored svojih prijatelja, „Zvenara", sa vojnim atašeom našeg poslanstva, koji je za svoj račun vodio jednu politiku takodje protivnu pogledima moje Vlade.

Sa tim vezama Velčev je u Beogradu 1935 potajno spremao novu konspiraciju, koja je imala da sruši Vladu i monarhiju u Bugarskoj.

Mihailović i Velčev bili su srodni po prirodi i zato su postali prijatelji. Obojica buntovnici i konspiratori.

AVANTURE PUKOVNIKA VELČEVA

Ja sam znao za onu izreku da „vuk dlaku menja, ali ćud ne", pa sam zato sa prilično podozrenja posmatrao bavljenje Velčeva u Beogradu. Njegove intimne veze sa dr Milanom Gavrilovićem nisu mi ulevale mnogo poverenja, jer sam ga iz našeg zajedničkog rada, dok smo bili u opoziciji prema diktaturi kralja Aleksandra, poznavao ne samo kao vrlo vrednog i inteligentnog, nego i kao kuražnog čoveka, sposobnog za smela poduzeća i konspiratorske akcije. U svojoj mladosti bio je srpski četnik u Makedoniji, što takodje odaje ne samo patriotizam nego i veliku ličnu hrabrost. Iako je njegova partija bila u oštroj opoziciji prema mojoj, naši lični odnosi ostali su uvek korektni i dobri.

Znao sam da su bugarski zvanični krugovi smatrali Velčeva kao ličnog protivnika kralja Borisa i kao republikanca. Sve mi je to bilo nelagodno i najradije bih voleo da on nekako ode negde van Jugoslavije ili bar dalje od Beograda i bugarske granice, možda u nekom lepom mestu našeg jadranskog primorja. Bilo je reči o Dubrovniku.

Da bih se ipak što bolje obavestio i video mišljenje bugarske Vlade, smatrao sam da će najbolje biti da razgovaram sa bugarskim ministrom u Beogradu Dimom Kazasov-im. Prvom prilikom kad sam ga posetio u zgradi poslanstva u Birčaninovoj ulici, upitao sam ga kakva je upravo situacija Damnjana Velčeva.

— Velčev nije republikanac — odgovori mi on. Ali je imao izvesnih neprijatnosti sa Kraljem. Ustvari on ne voli Kralja, a ni Kralj njega. (Kazasov je upotrebljavao bugarski naziv „car", govoreći o Borisu). Iz Bugarske, Velčev nije proteran ali kako su se splele oko njega intrige da skuplja oficire, prijatelji su mu savetovali da napusti zemlju za neko vreme. Tražio je redovnim putem pasoš da ide u inostranstvo i dobio ga. Velčev je moj dobar prijatelj, ja se sa njim sastajem, ali se u nekim pitanjima ni ja ne slažem sa njim. U Beogradu se drži potpuno korektno. Ne ide ni na kakve tajne sastanke. Bugarska Vlada nema ništa protiv toga što je on sada u Beogradu.

Mene su ove izjave Kazasova dosta umirile. Rečene mirnim i odmerenim tonom, one su mi davale utisak iskrenog i objektivnog iznošenja stvarnih činjenica.

Bilo je nekoliko predloga da se sa Velčevim sastanem. Ti su predlozi najviše dolazili od Ike Panića, beogradskog industrijalca, simpatizera Srpske zemljoradničke stranke, ličnog prijatelja dr Milana Gavrilovića. Panić je bio poznat kao bugarofil i kao takav bio prijatelj i Damnjana Velčeva. On je sem toga bio član Rotary kluba u Beogradu, kao i ja, pri tom veseo, inteligentan i simpatičan čovek, sa kojim sam i ja stajao takodje u prijateljskim odnosima.

Ja se nisam žurio da te sugestije o sastanku prihvatim, poglavito iz razloga da ne izazovem sumnju kod kralja Borisa u iskrenost moje saradnje sa njim radi bugarsko-jugoslovenskog približenja, a sem toga nikad nisam imao simpatije za oficire koji se bave politikom, a osobito kovanjem zavera.

Tako se Velčev kretao u Beogradu potpuno slobodno ali ipak pod nadzorom policije. Nalazio se uglavnom u društvu ljudi iz Srpske zemljoradničke stranke i bugarskog ministra Kazasova.

Policija je imala nalog da pazi na njegovo kretanje, da beleži imena ljudi sa kojima se druži i, naročito, da pazi da ni u kom slučaju ne napusti Beograd.

U prvo vreme Velčev je živeo kao gost u stanu Ike Panića, u ulici Kneginje Ljubice 9. Kada je medju njima, izgleda, sazreo plan o bekstvu iz Beograda, Velčev se premesti u Kolarčevu ulicu broj 5. Panić bi tu često dolazio i sa njim posle izlazio u šetnju.

Policijsku kontrolu nad Velčevim vršila je Uprava grada preko svoje „bugarske sekcije", kojoj je na čelu, čudnim sticajem okolnosti, stajao jedan ruski emigrant po imenu Guberev. Da li je on nešto bio „namirisao" ili ne, tek je on tražio da se nadzor nad Velčevim poveri specijalnim organima Uprave, sa jednim nadzornim agentom odgovornim za organizaciju ove službe. Drugim rečima da se Velčev izdvoji i posebno tretira. Tako je bio odredjen za ovu službu Novak Bogdanović, agent Uprave grada, kao starešina agenata.

Kako je ova služba funkcionisala? Odgovor na ovo pitanje najbolje daje sam Novak Bogdanović, koji mi je ovaj slučaj ovako opisao za vreme moje internacije u Karanu, jednog dana krajem avgusta 1940. On je bio jedan od četvorice civilnih agenata, koji su me čuvali za vreme moje internacije, pored žandarma u uniformi.

— Za kontrolu nad kretanjem Damnjana Velčeva — kaže Bogdanović — bilo je odredjeno nekoliko agenata, od kojih su po dvojica stalno bili na službi, takoreći pred njegovim vratima. Ja sam ih

obilazio, kontrolisao i slao Upravi grada svoje izveštaje vrlo često, svakih 2—3 sata. Kadgod bi Velčev izlazio u šetnju, uvek bi ga pratio jedan agent. Kad se vozio autom, agent bi sedeo pored šofera. Sa Panićem je češće odlazio u varoš, u izlete okolo Beograda, pa i dalje. Medjutim, on je iščezao jedno jutro, ali policijskog agenta nije bilo s njime... Nekoliko dana pred bekstvo, Panić je doveo u kuću u Kolarčevoj ulici 5 jednu mladu, lepu sobaricu, koja je služila Velčeva. Ona je imala zadatak da „vodi ljubav" sa agentima. U kući je bila i jedna kuvarica, koja je opet dobro kuvala i imala zadatak da dobrim „šniclama" priveže agente za kuhinju... Onog jutra, 29 septembra, rano, oko 6 časova, od dvojice agenata jedan je bio u sobi kod sobarice, na ljubavnom sastanku. Drugi je bio kod kuvarice na doručku... Prvi je agent bio po prirodi „ženskaroš", „ljubavnik"; drugi je voleo svoje blagoutrobije... Pojavio se Ika Panić. Ode u kuhinju gde zatekne jednog agenta za doručkom. „A, ti si tu! Dobro, dobro! Nemoj se ti uznemiravati! Svrši lepo doručak, a ja idem malo u varoš sa Velčevim. Odmah ćemo se vratiti..." Agent, zbunjen, ostade u kuhinji. Onaj od sobarice nije se ni pojavljivao. Panić i Velčev seli su u auto i otišli neznano kud... Kad sam to pre podne po običaju navratio da kontrolišem službu u stanu pukovnika Velčeva, upitam dežurnog, koji mi kaže da je Velčev u svojoj sobi. Ustvari on ga nije video, nego je tako primio raport od prethodnog dežurnog agenta, koji nije smeo da prizna da Velčev nije tu, a u nadi da će ipak doći, predao je dužnost, a ja stalno izveštavao Upravu da „nema ništa novo". Neki dan docnije na ulici sretnem jednog novinara iz „Politike", koji me upita: „Vide li šta uradi Velčev?" Od sramote i zbunjenosti nisam smeo ništa reći, nego potrčim da se obavestim u samom stanu. Tamo zateknem gospodju Velčev, svu uplakanu. Dr Milan Gavrilović zbunjen. Upitam šta je, a dr Gavrilović kaže da je Velčev vrlo bolestan, u krevetu. Ubrzo se videlo da njega nije bilo u krevetu... Onda sam doznao i za vesti iz Sofije, o njegovom hapšenju tamo. Upravnik grada, Dušan Filipović, bio je neobično ljut, van sebe. Pretio je da će me baciti kroz prozor. Vikao je: „Zar zbog tebe ja treba sada da izgubim službu?" Bilo mi je vrlo neprijatno i ako lično nisam bio kriv. Bačen sam u zatvor, sa običnim zatvorenicima, gde sam ostao tri dana..."

Na moje pitanje Bogdanoviću: da li on smatra da je Filipović znao za ovo bekstvo i da ga je favorizirao, on je odgovorio negativno, rekavši:

— U ono vreme verovao sam da se sve to odigralo sa znanjem naših najviših vlasti, a osobito Ministarstva spoljnih poslova, odnosno sa Vašim znanjem, kao pretsednika Vlade. Posle sam video da to nije bilo tačno ali danas, iako ne mogu reći šta je prava istina, ipak naj-

više verujem u tu mogućnost da se tim inscenirani bekstvom ustvari hteo izdati Velčev bugarskim vlastima u ruke...

— Da li je za bekstvo znao ministar vojni general Petar Živković? — upitao sam dalje.

Bogdanović ne zna ništa o tome da kaže. A na moje pitanje kakvu je ulogu igrao šef Obaveštajnog otseka u Ministarstvu vojnom, potpukovnik Milošević, koji je pratio Velčeva do granice i koji je stvarno omogućio ovaj prelazak, Bogdanović misli da je Milošević verovatno bio jedan od onih, koji su imali nameru da predadu Velčeva u ruke njegovih neprijatelja.

Kad sam se sutradan vratio sa manevara kod Brčkog u Beograd, odmah sam pismenim putem, energičnim tonom, tražio od Ministra vojske i mornarice, generala Petra Živkovića, da se izvrši istraga medju vojnim licima i odgovorni najstrožije kazne. Slično sam pismo uputio i Ministru unutrašnjih dela, dr Korošecu.

General Živković me je odmah pismeno obavestio da je već izvršio premeštaj izvesnih oficira i da se istraga idalje vodi. U ličnom razgovoru sa mnom pokazao se vrlo indigniran i nezadovoljan postupkom tih oficira. Uopšte davao mi je utisak kao da on u tu stvar apsolutno nije bio umešan.

Korošec, u razgovoru, reče mi da upravnik grada Filipović, takodje odriče da je ma šta znao. No kako su njegovi organi bili prvi odgovorni za bekstvo pukovnika Velčeva, jer nisu vršili poverenu im dužnost, to sam tražio od Ministra unutrašnjih dela, da smeni upravnika, sa čim se on bez pogovora odmah složio, utoliko pre što je Filipović smatran kao čovek generala Živkovića, te prema tome Korošec u njega nije imao nikakvo poverenje, a ja još manje.

Pred ovakvim negativnim odgovorima oba nadležna ministra i u neizvesnosti kako je ceo dogadjaj ustvari tekao, odlučih se da zovnem lično našeg graničnog oficira Obaveštajne službe, potpukovnika Dušana Bojovića, sa službom u varoši Pirotu, na jugoslovensko-bugarskoj granici, da me obavesti šta je uistini bilo.

Iz ranije sam dobro poznavao Bojovića i o njemu imao odlično mišljenje u svakom pogledu. Znao sam da njegovim rečima mogu pokloniti punu veru. Pošto je sa njim bio u dobrom prijateljstvu i moj pašenog potpukovnik Vladimir Kazimirović, to ga zamolim da telefonom pozove Bojovića u Beograd, da mi se javi direktno u Pretsedništvo vlade, bez obzira u koje vreme bude došao, makar i dockan u noći. I tako odista 15 ili 16 oktobra, dockan uveče, pojavi se Bojović u mojoj kancelariji.

— A vi, braneći sebe, napadate mene!... — dočekah ga još pri ulazu, stojeći.

Bojović se zbuni na ove moje reči, pa mi odgovori:

— Izvinite, Gospodine Pretsedniče, ja Vas ne razumem! Znam da nijednim svojim postupkom nisam mogao dati povoda tako teškoj zamerci. Budite uvereni, ja Vas toliko cenim i poštujem, da bih u slučaju da dodje Vaša ličnost u pitanje, pre primio odgovornost na sebe, nego li da postupim obratno...

Na ovo mu rekoh da sam od ministra vojske dobio izveštaj iz koga izlazi da je Bojović u svome iskazu glavnu odgovornost za prelaz Velčeva preko granice stavio meni na teret... On je to energično demantovao, na šta mu ponudih da sedne i da mi ispriča šta sve zna o celoj stvari.

— Krajem avgusta ove godine (1935), na putu iz Sofije za Beograd — poče svoju istoriju potpukovnik Bojović — zadržao se dva dana u Caribrodu Kosta Todorov, bivši bugarski ministar, član partije pok. Stambolijskog. U razgovoru sa svojim intimnim prijateljima on je pričao o pretstojećem prevratu u Bugarskoj, koji će izvesti pukovnik Velčev, uz saradnju „Kapetanske lige", „Zvenara" i „Zemljodelskog saveza". O tome sam odmah obavestio naš Glavni generalštab u Beogradu. Mesec dana docnije, početkom meseca septembra, primio sam od mojih ljudi iz Sofije izveštaj da se tamo govori o pretstojećem prevratu, ali da su nadležne vlasti o tome obaveštene i da su naredjene mere predostrožnosti što sam saopštio mojim pretpostavljenim starešinama. Na dan 28 septembra, oko 10 časova, javio se telefonom iz Beograda, iz Ministarstva vojnog, general Lazar Tonić, načelnik djeneralštabnog odeljenja i postavi mi pitanje: da li se može pozvati telefonom kapetan Mirko Čubrilo, komandir granične čete u Protopopincima, srez Caribrod, i da li bi se sa njim i gde mogao obaviti jedan sastanak u Pirotu? Kad sam odgovorio potvrdno i predložio za sastanak moju službenu kancelariju kao najpogodnije mesto, general reče: „Vrlo dobro" i zamoli me da sutradan, 29 septembra, kapetan Čubrilo u 16 časova bude u Pirotu. Posle završenog razgovora sa Beogradom pozvao sam telefonom štab granične čete u Protopopincima i saopštio kapetanu Čubrilu da prema naredjenju iz Ministarstva bude sutra, 29 septembra, kod mene u Pirotu, najdalje do 16 časova, radi čega ću mu još oko 12 časova poslati motocikl sa prikolicom. Tog dana, 29 septembra, oko 14 časova saopštila mi je žena da je pred kuću stao „dugački Maibach" i da su iz njega počela da izlaze nepoznata gospoda. Izadjem iz kuće i na ulazu u dvorište sretnem se sa potpukovnikom Miloševićem, šefom Obaveštajne sekcije Ministarstva vojske i mornarice. Posle pozdrava htede da me upozna sa Ikom Panićem, koji je išao za njim, ali ja rekoh, da se mi već poznajemo.

— Naše poznanstvo datira iz vremena kada je on sa Vama, Go-

spodine Pretsedniče, sa Gojkom Djermanovićem i još nekim rotarima išao istim putem vraćajući se iz Sofije sa rotarskog sastanka. Pri pozdravu sa trećom ličnošću, čije ime Milošević nije vrlo razgovetno izgovorio, prepoznadoh odmah bugarskog pugovnika Velčeva, čiju sam sliku upamtio iz novina za vreme majskog prevrata 1934. Ime četvrte ličnosti nisam razumeo prilikom pretstavljanja. Odmah sam ih uveo u kancelariju i pošto doznadoh da nisu ručali, naredih što je potrebno. Panić me upita: „Kada će doći kapetan Čubrilo?" Odgovorih da mu se nadam oko 16 časova. Zatim me potpukovnik Milošević zamoli da sa njim predjem u drugu sobu, „na nekoliko reči". Kad smo se našli sami, on izvadi iz džepa vojničku mapu i šireći je na stolu, kao uzgred, upita me: „Poznajete li vi onog gospodina?" — „ Kojeg?" — upitah ja. „Onog starijeg..." Zatim posle kratke pauze dodade: „To je Velčev. On treba da predje, a onaj drugi sa njim je takodje oficir bugarske vojske, jedan bivši vazduhoplovni kapetan..." — „Vaša rabota, Miloševiću! — odgovorih. Ono u šta nisam posvećen ne interesuje me..."

„Zatim, razmatrajući pažljivo raširenu kartu i pokazujući na prostor oko karaule „Pobeda", upita me: „Gde je po Vašem mišljenju najpogodniji prelaz preko granice?" — „Tu gde ga vi tražite, nema ga, a ako ste takve namere imali, onda ste trebali prethodno da me pitate, pa da izaberem mesto i učinim potrebne pripreme" — odgovorih skoro ljutito, ustadoh od stola i predjem u drugu sobu kod ostalih gostiju.

Posle ručka Panić, Milošević i Čubrilo odvoje se u posebnu konferenciju. Oko 16 časova izjaviše da moraju dalje na put, moleći mene i Čubrila da ih pratimo. Ja se izgovorih da mi je to nemoguće jer da očekujem neku posetu, a Čubrilo podje sa njima i tako nešto posle 16 časova otidoše sva petorica zajedno. Oko 18 časova otišla je i gospodja Čubrilo. Sutradan, 30 septembra, telefonirao mi je sopstvenik hotela „Nacional" u Pirotu, Petar Mančić, da su te noći (izmedju 29 i 30 septembra) svratili kod njega u kafanu, oko 2 časa ujutro, izvesna gospoda, od kojih je jedan bio pešadijski potpukovnik i umolili ga da me pozdravi i da mi kaže da su otišli za Beograd. Na moje pitanje: koliko ih je bilo, odgovorio je Mančić: „Šofer i njih trojica." Bilo mi je jasno da je Velčev ostao kod Čubrila ili da je možda već prešao bugarsku granicu... Razmišljajući o svemu stvorio sam pretpostavku da je posredi priprema prevrata, o čemu sam već ranije imao saznanja iz pričanja Koste Todorova, a i izveštaja mojih poverenika iz Sofije. Pošto sam, medjutim, video da su umešani u to i general Laza Tonić, potpukovnik Milošević i Ika Panić, za koga sam znao da je u prijateljskim odnosima sa Vama, to sam — reče mi

Bojović sa osmehom i pojačanim tonom — sasvim prirodno došao do zaključka, da se to sve izvodi sa znanjem ministra vojske i mornarice i ministra spoljnih poslova, odnosno sa Vašim znanjem, Gospodine Pretsedniče!...“

— Vaš zaključak bio je pogrešan — prekidoh ga. Ali izvolite govoriti dalje! Interesuje me svaki detalj.

— Sem hotelijera Mančića, celog tog 30 septembra niko mi se nije javljao ni sa koje strane —· nastavi Bojović svoj izveštaj. Dan docnije, medjutim, oko 9 časova izjutra javlja mi se kapetan Čubrilo telefonom sa karaule „Vrapče“, koja se nalazi na visu, neposredno na drugoj obali reke Nišave i saopšti mi da je „onaj gospodin“ (to jest Velčev) još u karauli, da niko nije dolazio s „one strane“ (iz Bugarske), i da ne zna šta da radi, jer se taj „gospodin“ nosi mišlju da se vrati u Beograd... Odgovorio sam mu da ću odmah poslati motocikl, u kome će biti stvari da se „gospodin“ obuče. Motociklisti sam naredio da ide do pred karaulu „Vrapče“, da uzme jednog gospodina i da pri prolazu kroz Caribrod i Pirot vozi najvećom mogućom brzinom. Ovo sam naredio bojeći se da neko od stanovnika, koji su nekada služili u bugarskoj vojsci, ne prepozna Velčeva. Iz istog razloga poslao sam i stvari kojima bi se donekle maskirao. Oko 13 časova istoga dana pukovnik Velčev je bio ponova kod mene u kući. Posle ručka povede se razgovor o njegovom uzaludnom čekanju u karauli. On mi reče da u tom pogledu nije našao razjašnjenje i da je stoga rešio da se prvim vozom vrati u Beograd. Ponudi mi da mu promenim bugarske leve u jugoslovenske dinare, pošto mu levi više nisu potrebni. Onda se uz kafu i duvan vodio razgovor o raznim pitanjima, poglavito o jugoslovensko-bugarskim odnosima.

— Jeste li ga pitali šta misli o kralju Borisu? — upitah Bojovića.

— Svakako — odgovori živo potpukovnik Bojović — to me je takodje jako interesovalo. Odmah sam dobio utisak da je nepomirljiv republikanac i protivnik kralja Borisa lično. Stoga ga upitah, da bih ga još više izazvao na izjašnjenje: „Pa zašto ste prilikom majskog prevrata 1934 učinili tu grešku da ostavite Borisa idalje na prestolu? Videli ste kako je on posle uspeo da sve izvršioce tog prevrata otstrani i da ponovo postane gospodar situacije u Bugarskoj...“ — „Da, u pravu ste — odgovori Velčev. To je bila greška, ali kralj Aleksandar nije dozvolio da ga sklonimo. Sada, medjutim, tako neće biti...“ — završi Velčev odlučnim tonom i u očima mu sevnuše varnice mržnje i osvete.

— Pa dokle je Velčev ostao tako kod Vas toga dana? — upitah Bojovića da čujem dalji tok stvari.

— Još vrlo kratko vreme po ručku, jer nas ubrzo prekide zvrjanje

telefona. To je bio kapetan Čubrilo, da mi javi da je u karaulu „Vrapče" došao adjutant komandanta 25-og bugarskog pešadijskog puka, iz Slivnice (prva granična varoš u Bugarskoj u pravcu Sofije). Kad to ču, Velčev skoči na noge. „Hoću da idem!" — uzviknu razdragano. Pokušah da ga odvratim od ponovnog odlaska na granicu, izražavajući sumnju zbog onog prethodnog nedolaska, ugovorenog dana. Rekao sam šta znam od mojih poverenika iz Sofije, gde je spremanje zavere javna tajna, pa prema tome su i kontramere od strane vlade svakako već preduzete. Ali on je ostao uporan, ponavljajući nekoliko puta da je sve potpuno organizovano. Kad mu ponudih da za svaki slučaj ponese jedan „parabellum", odbio je.

„Nije mi bilo ostalo ništa drugo nego da odgovorim kapetanu Čubrilu da će „gospodin" odmah doći, a da on uputi jahaćeg konja sa pratiocem na mali pešački most preko reke Nišave, ispred karaule „Vrapče" i da tu čeka. Ponovo dadoh neke stvari Velčevu da se preruši da ga ne poznadu i sedosmo u motocikl: Velčev pored vozača, u prikolice, ja pozadi vozača."

„Brzom vožnjom prodjosmo kroz Pirot i Caribrod. Nedaleko od karaule sišli smo sa motocikla i zaklonjeni voćnjaćima došli do Nišave, gde je već bio stigao graničar sa konjem. Tu se oprostismo. Velčev pojaha konja i uputi se karauli. Karaula je bila udaljena oko 400 metara od mesta gde smo se rastali. Čim je došao pred karaulu, Velčev je ušao unutra gde se zadržao oko desetak minuta. Potom je izašao u pratnji jednog bugarskog oficira. Obojica su seli u jedne dvokolice, koje su tu stajale. Onaj bugarski oficir je kočijašio a Velčev je sedeo pored njega. Ubrzo se izgubiše s'one strane bugarske granice. To je bilo prvog oktobra 1935 u 17 časova.

— A šta Vam je poznato o dogadjajima posle toga momenta? — upitah dalje.

Bojović zastade malo kao da se odmori, pa nastavi istim odmerenim, pripovedačkim tonom:

— Na povratku za Pirot svratim u Caribrod, u zgradu pošte i telegrafa. Zatražim vezu sa Ministarstvom vojske i mornarice i saopštim lično generalu Toniću da je „onaj gospodin" otišao. General mi se na to više puta srdačno zahvalio. Sutradan, rano izjutra, oko pet časova, probudi me zvonjenje telefona. Javi mi se iz Caribroda poverenik Cvetko Stanijev i pošto se prethodno dobro uverio — prema ugovorenom znaku — da sam baš ja lično na telefonu, reče mi uzbudjenim glasom na bugarskom jeziku: „U Slivnici stanala djuruntija." (U Slivnici nastala gužva.) Ne dadoh mu dalje da govori, rekavši da spremi dva čoveka i čeka u svojoj kući, gde ću odmah doći. Za mene je bilo jasno da je „djuruntija" u Slivnici u vezi sa Velčevim. Ubrzo

sam bio u Caribrodu, prebacio pomenuta dva čoveka preko granice u Bugarsku i već oko 11 časova imao sam prvo obaveštenje da je Velčev oko tri sata ujutru, drugog oktobra, uhvaćen i sproveden u Slivnicu. Isto tako da su uhapšeni i komandant 25-og pešadijskog puka pukovnik Ilijev, sa još nekoliko oficira istog puka, zatim takodje i komandant bugarske granične čete. O ovome sam, razume se, odmah, hitno i strogo poverljivo obavestio moje pretpostavljene u Glavnom generalštabu.

— A šta Vam je na to rekao Generalštab? — upitah.

— Desetak dana je bilo prošlo i za taj dogadjaj izgleda da se tamo niko nije naročito interesovao — nastavi Bojović. Tek odjednom, 10 oktobra popodne javi mi se iz Beograda telefonom brigadni general Petar Aračić, načelnik Obaveštajnog odelenja Glavnog generalštaba, i bez ikakvog uvoda postavi mi pitanje: „Šta ti to more, radiš tamo? — Odgovorih: „Ništa, kao obično." — „Kako ništa? Nemoj da se praviš lud! Ko je dolazio tamo kod tebe?" — „Valjda vi to bolje znate. A ako želite nešto više, onda to nije moguće telefonom." — „Dobro, odgovori Aračić, dodji odmah u Beograd, pravo u moj stan." — Stigao sam u Beograd sutradan ujutro. Izlažući celu stvar kako je tekla, Aračić me je nekoliko puta prekidao ponavljajući: „Bogamu, kako si mogao tako da nasedneš?" Onda mu ja u jednom momentu na to rekoh: „Dobro, a šta bi bilo da je pokušaj Velčeva uspeo?" General skoči sa stolice, isprsi se i uzviknu: „E, da je uspeo!" Ove reči osvetliše mi odmah celo pitanje. Bilo mi je sve jasno. Treba neko da bude krivac za tudje greške... Ne mogoh da se uzdržim, a da ovo svoje gledište ne kažem i generalu Aračiću, ponavljajući da se ja ne osećam krivim. Onda smo iz njegovog stana otišli u njegovu kancelariju u Generalštab gde sam napisao „izjašnjenje" o tom dogadjaju. Moj je izveštaj bio iscrpan, sa svim detaljima, čak i sa saopštenjem svih jela koja su za ručak servirana gospodi u mome stanu 29 septembra. Naročito sam podvukao činjenicu da sam, videći potpukovnika Miloševića, kao šefa Obaveštajne sekcije Ministarstva vojske i mornarice i Iku Panića, kao ličnog prijatelja pretsednika Vlade i ministra spoljnih poslova dr Stojadinovića, bio uveren, da je posredi neki „posao" koji je u Beogradu bio organizovan sporazumno izmedju Ministarstva vojske i Ministarstva spoljnih poslova i da nije bila moja dužnost da ispitujem dalje pojedinosti nego da radim što se od mene traži.

Kada sam svoje izjašnjenje predao generalu Aračiću on ga je odmah odneo načelniku Glavnog generalštaba generalu Ljubomiru Mariću i vrativši se otuda reče mi da general smatra da do mene nema krivice, ali da bi trebalo da izbacim iz svog izveštaja reči koje se odnose na Ministarstvo vojske i na sporazum izmedju dva Ministarstva, pa da ostane samo onaj deo, gde se kaže da sam ja, videvši

Panića i poznavajući ga kao ličnog prijatelja pretsednika Vlade dr Stojadinovića, verovao da je cela stvar pripremljena od strane Ministarstva spoljnih poslova. Ja sam tu njihovu sugestiju kategorički odbio. Aračić je pokušao da me uveri kako bi to bilo samo u mome ličnom interesu, na šta sam pak odgovorio da smatram da je u mome interesu da kažem samo istinu... Posle tog mog odgovora, kada sam napuštao zgradu Glavnog generalštaba, nezvanično mi je saopšteno, da ću „u višem interesu" morati da idem iz Pirota."

Pošto je Bojović završio svoju istoriju, rekoh:

— Dakle, tako! Sad znam kako ta cela stvar stoji. Medjutim ministar vojske u svom pismenom izveštaju meni saopštava samo onaj deo o Paniću i prema tome izlazi, da ste Vi smatrali da cela stvar potiče od mene... Ja sam sa Panićem dobro, ali mi nismo politički prijatelji. On pripada Srpskoj zemljoradničkoj stranci. Svakako hvala Vam što ste mi sve to rekli. O tome ću sutra obavestiti kneza Namesnika. Na ovom pitanju, organizovanim iza mojih ledja, imam da se obračunam s ministrom vojske...

— Nisam znao šta je posredi, ali sada vidim da ja treba da platim ceh — dodade Bojović smešeći se.

— Tako je — rekoh. Morate ići van Pirota za neko vreme. Posle će se stvar prema Vama ispraviti, kad se sve činjenice ispitaju i utvrde zvaničnim putem.

Sa ovim je moj razgovor sa potpukovnikom Bojovićem bio završen. Sat je pokazivao da je ponoć već bila prošla.

U vreme ove Velčeve avanture jugoslovenski ministar na bugarskom dvoru bio je Aleksandar Cincar-Marković, koji je smatran za jednog od naših boljih diplomatskih funkcionera, ali toga momenta nije se nalazio u Sofiji nego na ostrvu Krfu, u gostima kod svoga tasta gospodina Zervos-a, direktora filijale Jonske banke u tom mestu.

Gospodja Idalia Cincar-Marković bila je lepo vaspitana, skromna žena, ali bez fizičke privlačnosti, koju ženski pol može da ima i tako — u otsustvu njenog „*sex-appeal*"-a — naš ministar nalazio je utehe kod jedne Bugarke, ruskog porekla, raspuštenice, vrlo lepe plavuše visokog rasta i otmenih manira. Ona je sa mnogo umešnosti pretstavljala u sofijskom društvu zvaničnu metresu kraljevskog jugoslovenskog ministra.

Za Cincar-Markovića bila je vrlo nesrećna okolnost činjenica da je dotična dama, Nataša Dermančeva, bila u isto vreme i metresa sofijskog šefa policije Malinova (brata bivšeg pretsednika Vlade Aleksandra Malinova), a sem toga, kao rodjena Ruskinja, radila još i za sovjetsku obaveštajnu službu... Prema tome bugarska policija i

sovjetsko poslanstvo u Sofiji tačno su bili obavešteni o svima potezima i planovima jugoslovenskog ministra, kao i njegovog vojnog referenta, pukovnika Draže Mihailovića. Tako je i kralj Boris mogao znati za intimne prijateljske veze Velčeva i pukovnika Mihailovića.

Kraljevo neraspoloženje prema Mihailoviću pojačao je i jedan incident izmedju policije i pomoćnika jugoslovenskog vojnog atašeja što je ovaj shvatio kao uvredu za sebe lično i to preneo i na jugoslovenskog ministra u Sofiji. Cincar-Marković je tu stvar dalje naduvao u Beogradu kod ministra spoljnih poslova. Stvorila se čitava diplomatska afera, koja se svršila time što je na zahtev Beograda sofijska Vlada pristala da jedna četa bugarskih vojnika promaršira pred jugoslovenskim poslanstvom i pozdravi jugoslovensku zastavu u znak izvinjenja.

Cela ova kombinacija bila je sračunata na to da se u stvari ponizi kralj Boris, kao vrhovni komandant vojske, a što bi posredno imalo da podigne ugled pučističke Vlade Kimon Georgijeva, Velčevljevog prijatelja, protiv Kralja.

Efekat je, medjutim, bio obrnut. Niko od Bugara nije razumeo ovako preterano traženje zadovoljenja od strane Beograda, niti preteranu poniznost bugarske Vlade. I tako, mesto da ta akcija Cincar-Markovića i Draže Mihailovića koristi Vladi Georgijeva, ona joj je ustvari samo štetila. Raspoloženje naroda i vojske onda se još više okrenulo u korist Borisa, protiv grupe Georgijev-Velčev.

Kao što je ranije pomenuto, ovu sad već skroz nepopularnu Vladu, devet meseci docnije, posle novog oficirskog puča, zamenio je kao pretsednik dotadašnji ministar vojske general Zlatev, potpuno odan Kralju.

Kad je preuzeo vlast, general Zlatev je, naravno, uklonio sa uticajnih položaja sve bliže prijatelje Velčeva i Georgijeva, ali — izgleda iz ličnih simpatija — ostavio je na položaju glavnog zapovednika artiljerije generala Zaimova, od grupe „Zvenara". On je, uostalom, važio kao vrlo sposoban artiljerijski oficir. Medjutim, Zaimov je održavao veze na jednoj strani sa ruskim poslanstvom u Sofiji, a na drugoj sa jugoslovenskim vojnim atašeom Dražom Mihailovićem i tako se iz te trojne kombinacije — Velčev, Zaimov i Mihailović — stvorila ideja da Damjan Velčev dodje natrag u Sofiju i novim prevratom zauzme ponovo vlast, ali ovog puta bez pardona za kralja Borisa.

Ova verzija mi je servirana sa zvanične bugarske strane. U nju je verovalo i Obaveštajno odeljenje našeg Generalštaba. U nju sam i ja sâm imao sve razloge da poverujem na osnovu podataka dobijenih sa raznih strana. I zato sam, kad je prošlo izvesno vreme, uklonio iz Sofije i ministra Cincar-Markovića i našeg vojnog atašea Dražu

Mihailovića. Iako Cincar-Marković nije bio umešan u avanturu Velčeva, bio je odgovoran za aktivnost vojnog atašea, čiji je on neposredni šef, a aktivnost onoga bila je u suštoj suprotnosti sa politikom moje Vlade, čiji je on bio agent u inostranstvu i prema tome obavezan da deluje u smislu mojih, a ne svojih intencija.

Na taj način kralj Boris dobio je satisfakciju, a sa moje ličnosti skinuta sumnja da vodim dvoličnu politiku: na jednoj strani, javno, politiku sporazuma sa Kraljem i na drugoj, tajno, pomažem organizaciju pučeva protiv njegove Vlade. Da ne bi, pak, ovaj moj postupak značio javno priznanje da su Cincar-Marković i Draža Mihailović umešani u Velčevljevu avanturu, ja sam obojicu premestio na bolja mesta u inostranstvu: — po principu „*promoveatur ut amo veatur*“ — Cincar-Markovića u Berlin a Dražu Mihailovića za vojnog izaslanika u Pragu.

Što se tiče pukovnika Velčeva, prema onome kako su mi neki bugarski prijatelji docnije pričali, njegov pokušaj prevrata 2 oktobra 1935 — posmatran iz Sofije — ovako je tekao.

Na vrhu nove zavere Velčevljeve stajao je kao organizator ranije pomenuti general Zaimov, komandant artiljerije. Medjutim, prvom bugarskom armijom, to jest sofijskim garnizonom i vojskom oko Sofije, što znači bugarskim elitnim trupama, komandovao je konjički general Kosta Zlatanov, oficir potpuno odan kralju Borisu i s obzirom na nesmotreni život jugoslovenskog ministra u Sofiji, nije nikakvo čudo da je ovaj general preko svojih agenata bio tačno obavešten o spremanju puča. Baš uoči samog dana kada se imao taj puč da sprovede, general Zlatanov, sa podacima u ruci, izložio je Kralju sve što se sprema i tražio od njega punu vlast da smesta uhapsi generala Zaimova i njegove najbliže saradnike i da pripremi sve što treba da onemogući akciju Velčeva čim ovaj bude prešao na bugarsku teritoriju. Tačne podatke o kretanju Velčeva izgleda da je generalu Zlatovu dao jedan od zaverenika oficira iz 25 pešadijskog puka u Slivnici. Pomoćnik komandanta tog puka bio je upućen iz Slivnice u Sofiju da izvesti organizaciju da je Velčev stigao na granicu. Medjutim vodje zavere, primivši to saopštenje, naredili su potpukovniku da se odmah vrati u Slivnicu i da saopšti Velčevu da se smesta vrati u Beograd, jer je namera o izvršenju prevrata već otkrivena i sofijski garnizon stavljen u pripravnost. Saznavši za ovakvu promenu situacije, pomoćnik komandanta 25 puka promeni i sam svoj stav i mesto da ide u Slivnicu direktno, da bi se rehabilitovao, on prvo svrati do Ministarstva vojnog i saopšti tačno kretanje Velčeva... Zamka je onda mogla biti pripremljena sa matematičkom sigurnošću...

Kralj Boris je u svemu usvojio predlog generala Zlatanova. General Zaimov je još iste noći, 1 oktobra, bio uhapšen sa nekoliko svojih

najbližih saradnika.Pošto je to svršio u Sofiji, Zlatanov se uputio lično sa nekoliko svojih oficira u Dragoman, u susret Velčevu.

Još dan nije sasvim bio svanuo, kada je Velčev stigao u Dragoman. Njemu izidje u susret Zlatanov sa svojom grupom oficira. Velčev je medjutim tvrdo verovao da su to njegovi prijatelji, zaverenici, izaslanici generala Zaimova. On je već bio pružio ruke da zagrli prvog koji mu je izašao u susret, na šta mu je general Zlatanov stupajući jedan korak u nazad da izbegne neželjeni zagrljaj, oštrim tonom uzviknuo:

— Saopštavam Vam da ste uhapšeni. Pokorite se zakonima zemlje!

Velčev je bio zaprepašćen, ali mu nije trebalo dugo vremena pa da uvidi da je odista uhapšen i da bi svaki otpor bio uzaludan i izlišan. Upereni revolveri desetorice oficira iz pratnje generala Zlatanova jasno su mu pokazali svu tragediju njegove sudbine. Smešten je u mali vojnički kamionet, koji ga je, pod jakom stražom, odveo pravo u sofijski vojnički zatvor.

Na sudjenju pred redovnim vojnim sudom, general Zaimov i pukovnik Velčev bili su osudjeni na smrt.

U stanu Zaimova bio je nadjen ruski novac i drugi dokumenti koji su nesumnjivo utvrdjivali njegove veze sa sovjetskim poslanstvom u Sofiji. On je svoje veze sa Sovjetima, uostalom, na sudu otvoreno priznao. Radi veleizdaje osudjen je na smrt i smrtna presuda izvršena je streljanjem.

Pukovnik Velčev, pak, nije tražio pomilovanje, ali je to učinio njegov advokat, što je Kralju dalo mogućnost da mu smrtnu presudu zameni kaznom večite robije, koju je on izdržao za vreme od samo pet godina, kada ga je Kralj, 5 oktobra 1940, na dan bugarskog nacionalnog praznika, pomilovao i bio pušten na slobodu.

Kada su pred kraj rata, septembra 1944, ruske trupe umarširale u Sofiju i tamo obrazovana nova, prokomunistička Vlada, onda je Velčev postao ministar vojske, a sin streljanog generala Zaimova, iako nije bio svršio vojnu akademiju, proizveden je za pukovnika i poslat u Rim za vojnog izaslanika.

Docnije, Velčev je postavljen za bugarskog ministra u Bernu, ali kada je malo docnije pozvat da se vrati u Sofiju, odbio je poziv i zatražio politički azil u Švajcarskoj, što mu je od strane švajcarske Vlade bilo i dato. Verovatno da je tamo opet spremao neku zaveru protiv komunističke Vlade u Sofiji. U Švajcarskoj je i umro. To je bila njegova poslednja avantura.

GLAVA 55

POSETA ISTAMBULU

U toku 1936 više puta turska Vlada je preko svog ministra Hajdara u Beogradu i Ruždi Arasa, ministra inostranih poslova (kada je prolazio kroz Beograd), izražavala želju da učinim posetu Ankari i da stupim u lični dodir sa vodećim ličnostima Turske Republike, a na prvom mestu sa šefom države Kemal Ataturkom.

Pre mene, kralj Aleksandar bio je već uspostavio lični kontakt sa njim, posetivši sa kraljicom Marijom Istambul 1933 godine. Tada su bile utvrdjene baze za budući pakt Balkanskih država, koji je docnije odista i ostvaren. Bilo je prema tome sasvim u duhu te naše balkanske politike, da primim poziv i napravim put do turske prestonice. Posle pristanka u načelu s moje strane, turska Vlada je precizirala datum, izjavivši želju da moja poseta bude u isto vreme kada i proslava turskog nacionalnog praznika, krajem oktobra te iste godine.

Putovali smo železnicom preko Sofije i Istambula. To je bio moj prvi put u Tursku. Sa mnom je išla i moja žena. Sem toga, šefovi kabineta dr Jovan Gašić iz Pretsedništva Vlade i dr Dragan Protić iz Ministarstva spoljnih poslova. Polazak je bio 25 oktobra iz Beograda.

Na bugarskoj granici dočekao me je pretsednik bugarske Vlade Georgi Kjoseivanov, koga sam već od ranije poznavao i sa njim se sprijateljio kada je bio ministar bugarski u Beogradu, a sa koga je položaja otišao za pretsednika Vlade u Sofiji 1935. Putovali smo tako zajedno do Sofije, gde sam na železničkoj stanici bio pozdravljen u ime bugarskog kralja Borisa od strane njegovog specijalnog izaslanika, a takodje i od nekoliko drugih ministara i visokih pretstavnika civilnih i vojnih vlasti.

Za vreme putovanja izmedju jugoslovenske granice i Sofije, na predlog Kjoseivanova, odlučio sam da ostanem u Bugaskoj, pri povratku jedan dan kako bih se lično video sa kraljem Borisom.

U Istambulu bio sam dočekan sa vojničkim počastima. Vanredno lep prirodan položaj same varoši ostavlja najdublji utisak.

Otseli smo u evropskom delu koji se zove Pera u jednom lepo

uredjenom hotelu, ali u starom hotelskom stilu, pretrpan mnogobrojnim tepisima, stolovima i foteljama po sobama.

Prema utvrdjenom protokolu — u pratnji našeg generalnog konzula Vukotića — učinili smo posetu Valiji, jednom vrlo ljubaznom, kulturnom i simpatičnom gospodinu.

Nažalost, bio je dosta tvrd na ušima, što nam je donekle smetalo u konverzaciji. Posle sam imao priliku da konstatujem, i u Istambulu i u Ankari, da je bilo više slučajeva ljudi na visokom položaju koji su imali ovaj defekat. To su mi objašnjavali klimom na ovom visokom platou Male Azije. Izgleda da ona nepovoljno utiče na čulo sluha.

Ovaj mali fizički nedostatak Valije, srećno je kompenzirala njegova vanredno lepa, jedro razvijena ćerka, koja je bila pridodata da se nadje oko moje žene. I danas, kada u bioskopima gledam filmove Sofije Loren uvek se setim te mlade rasne Turkinje, sa kojom je moja žena imala prilike da se deset godina docnije još jednom sretne u Rimu, gde je već bila udata za jednog diplomatskog činovnika svoje zemlje.

U varoši su padale u oči svojim divnim linijama turske džamije, kojih je bilo bezbroj i u dimenzijama koje dotle nikad nisam video. Arhitektura tih džamija ostaće mi u uspomeni kao nešto najlepše što sam u Istambulu imao prilike da vidim.

Inače sama varoš ne daje najbolju sliku. Ulice su vrlo tesne i neobično krivudave. Provlačenje kroz njih bilo je za mene utoliko neprijatnije što su policijski motocikli i automobili oko mojih kola pravili paklenu larmu, ne samo motorima nego i svojim zvučnim, a beskrajno često ponavljanim signalima. Svet se sklanjao na brzu ruku, kao iznenadjen i preplašen. Čudi me da u onoj galami i brzini nismo nikoga pregazili. A možda je i bilo gaženja, ali me nisu izvestili...

Kuće su mahom vrlo stare. Vidi se da se ništa ne troši na njihovo obnavljanje. Očigledno se ima utisak varoši koja ekonomski propada. Objašnjeno mi je da to dolazi zbog Ankare, na koju Vlada sada troši milione. Istambul pretstavlja ostatke prošlosti. On je bio sedište kalifa i sultana, ponos stare, otomanske imperije. Sada se, medjutim, diže u drugom kraju zemlje nova prestonica, u srcu obnovljene turske nacionalne države, daleko od očiju neželjenih stranaca... Sam Kemal Ataturk bojkotovao je Istambul za čitavih prvih pet godina svoje vlade, od 1923 pa sve do 1928, on nije hteo posetiti staru prestonicu turskih sultana, od kojih je poslednji, Mehmed VI, napustio Carigrad pod zaštitom Engleza, 1923.

Policija — i pored svoje bučnosti i velikog broja organa — davala je utisak da dobro poznaje svoj posao. Razgovarajući sa mladim šefom carigradske policije, gledajući u njegove inteligentne i žive oči, dobija

se bar taj utisak. Na moje pitanje kako uspeva da obezbedi sigurnost u slučajevima važnijih poseta visokih inostranih gostiju u ovako mnogoljudnoj, a zbijenoj varoši, sa tesnim ulicama i visokim kućama, on mi je ovako odgovorio:

— Moj metod je vrlo prost, ali siguran. Ja imam spiskove svih sumnjivih ljudi u varoši. I čim je najavljena kakva poseta, na dan-dva unapred pristupa se hapšenju po spisku... Broj uhapšenih je u srazmeri sa rangom ličnosti koja dolazi... Tako smo i pre neki dan nešto malo hapsili. Ti ljudi to već znaju i mirno idu u haps, kao u džamiju ili kafanu. Pokoji put samo upitaju: „A ko sad opet dolazi?"

— Kojim brojem je bila taksirana moja poseta?

— Dvesta i pedeset — bio je odgovor.

S obzirom na njegovu istorijsku prošlost, prirodnu lepotu i interesantnost ovog grada kome modernističke tendencije Kemal Ataturka još nisu bile uspele da oduzmu njegov stari orijentalski izgled, ja sam želeo da se u Istambulu duže zadržim, a u isto vreme da učinim još jednu poluzvaničnu posetu Vaseljenskom Patrijarhu Istočno-pravoslavne Crkve, čije je tu bilo sedište.

Od džamija najveličanstveniji utisak učinila je na mene Ahmed-begova, sa divnim, visokim minaretima. Zadivljujući utisak ostavlja unutrašnjost Aja-Sofije, negdašnje velike hrišćanske crkve Svete Sofije, u koju je osvajač Carigrada, turski sultan Muhamed II, 29 maja 1453, ušao na konju i pomolivši se Alahu u pravcu Meke, pretvorio je u džamiju. Svojom tehničkom konstrukcijom zadivljuje ogroman, centralan svod. Ikone su, naravno, odmah bile skinute i uništene, ali je sada Ataturk naredio da se džamija pretvori u muzej. Videli smo kako se skidaju boje i malter, kojim su Turci bili premazali hrišćanske freske po zidovima. Pogdegde pojavljuju se hrišćanske crkvene figure.

U Seraju smo videli odaje u kojima su živeli sultani i njihove bezbrojne žene. Za današnje vreme rekli bismo da su to „nehigijenski stanovi": male niske odaje, oskudica u prostoru, u svetlosti, u vazduhu. Rdjave, male, tvrde postelje. Niske sofre za ručavanje oko kojih se sedelo skrštenih nogu. Kao da su se stanovnici krili od sveta i od svetlosti dana.

U stvari tako je i bilo. Sultan je svoje žene čuvao samo za sebe. Haremi su pod stražom crnih evnuha, čiji bi šef stajao pored sultana, kada bi ovaj imao da izabere svoju ljubaznicu za taj dan. Žene bi prolazile u privlačnim kostimima pored sultana, koji bi sedeo sa maramicom u ruci i kada je baci na rame jedne od prolaznica, ta bi ostala kraj sultana, a ostale bi išle u harem. Za taj dan „*revue*" je bio završen. A bilo je sultana koji su imali do 380 žena...

Nasuprot toj velikoj nestalnosti svojih intimnih naklonosti, izmedju turskih sultana isticao se svojom vernošću Sulejman Veličan-

Prijateljski razgovor sa pretsednikom Turske Republike Kemal Ataturkom i pretsednikom Vlade, Inönijem

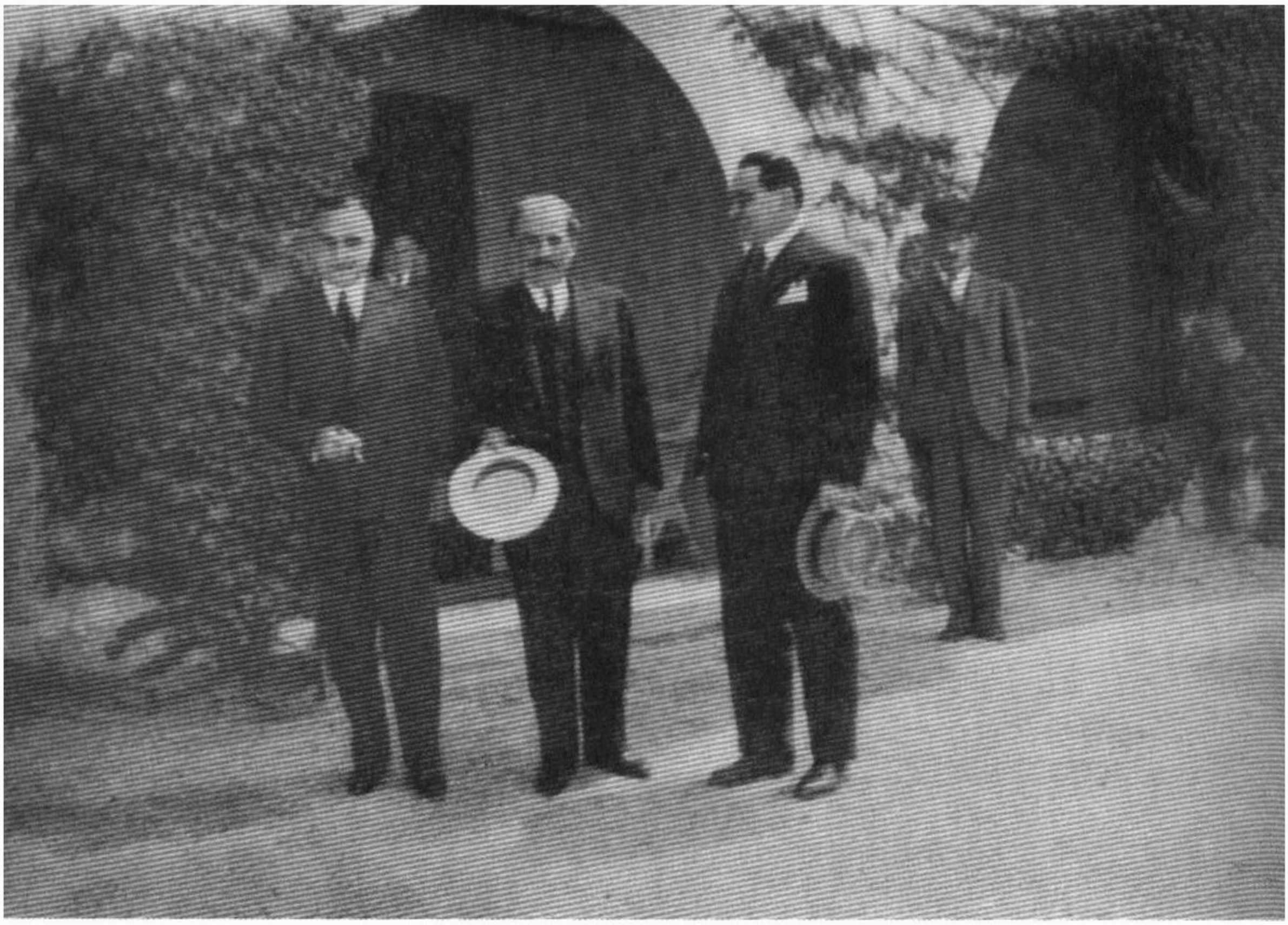

Bled, 1936: pisac knjige u društvu sa generalom Kondilis, pretsednikom grčke Vlade i Leon Melas, grčkim poslanikom u Beogradu

stveni. Bio je jedan od najvećih osvajača, koji je pregazio ceo Balkan, Madjarsku i došao do zidina Beča. Ali taj veliki i neustrašivi vojskovodja — kako su mi pričali u Istambulu — drhtao je kao malo dete pred jednom plavojkom vanredne lepote iz svoga harema, kćerkom seoskog popa iz ruskih stepa... Zvala se Roxana i ostala je omiljena sultanica Sulejmanova do kraja njegovog života.

Prošli smo kroz Riznicu gde su smeštene divne kolekcije porcuiana i keramike — pokloni koje su dobijali silni turski sultani iz dalekih zemalja sveta. Tu se nalaze i odela i ratna oprema velikog broja turskih vladara. Ogromno je tu bogatstvo u dragom kamenju i nakitu od suvoga zlata. Zadržao sam se naročito razgledajući odelo Bajazita, sina cara Murata.

Medju starim gradjevinama u raspadanju, ističe se kao veliki kontrast, Dolma Bakce, divna bogata palata, gde blješti luksuz i sjaj. Videli smo ogromnu dvoranu sa zlatnim prestolom, gde bi sultan sedeo, kada je primao podvorenje velikaša. Oni bi išli jedan za drugim, u dugom redu, i prilazeći sultanovoj odeći, poljubili je u jedan kraj, a zatim se udaljavali u istom pravcu, da ustupe mesto drugima, bezbrojnim, koji su iza njih dolazili.

U jednom malom salonu te velike palate pokazan mi je sto za kojim su sedeli jugoslovenski kralj Aleksandar, njegova žena kraljica Marija i Ataturk, kada je pokojni Kralj prošao kroz Istambul (4 oktobra 1933, dolazeći iz Bugarske). Tu su igrali partiju pokera i razgovarali o stvaranju Balkanskog sporazuma. Tvrdi se da Kralj tu ideju nije imao pri polasku iz Beograda i da mu je ona došla tek u putu, možda baš u samom Istambulu, impresioniran ličnošću Kemal Ataturka.

Posetili smo još jednu carsku palatu, Yildiz, na drugoj strani Bosfora, gde su sultani provodili luksuzan život sa velikim haremima. Tu je bio interniran jedno vreme i poslednji otomanski sultan.

Staru carigradsku „čaršiju" pretstavlja „Bazar", u koji se ulazi mračnim, krivudavim ulicama. On je pod zemljom, pokriven i sakriven. Vrlo veliki broj jevrejskih radnji, gde je „cenkanje" obavezno i gde pogadjanje oko cena počinje na nivou dva puta višem nego što će na kraju pogodba da se zaključi. Ima i nekoliko bosanskih dućana, koje drže Srbi-muslimani, iseljenici iz Bosne i Hercegovine. U jednom od njih naidjoh i na Uzeiragu Hadži-Hasanovića, senatora i mog dobrog prijatelja iz Sarajeva, uglednog prvaka Jugoslovenske muslimanske organizacije.

Uveče smo bili i u pozorištu. Valija je želeo da i to vidim, jer je u pozorišnoj grupi bilo nekoliko ženskih članova, a to je bila u ono vreme retkost i novost za Tursku.

Poseta carigradkom Patrijarhu bila je zakazana za pre podne.

Da se ne bi uvredila osetljivost turske Vlade, ona je bila kao „uzgredna" i nije ulazila u zvaničan program moga bavljenja u Turskoj. Ušli smo u uske ulice sa vrlo starim kućama. Sama zgrada gde živi Patrijarh, prepuna vladika i kaludjera, izgledala mi je da će svakog časa da se sruši pod našim nogama. Trošna i budjava stajala je tu nakrivljena kao neka uspomena na Srednji vek.

Primljeni smo sa potpunim uobičajenim ceremonijalom, u ovom dvorcu najviše crkvene ličnosti Istočno Pravoslavne veroispovesti. Mali govori, pozdrav, blagoslov, dva krstića od zlata, poklon ženi i meni. Zamolio me je da naročiti pozdrav izručim našem Patrijarhu Varnavi, kod koga sam bio pred polazak iz Beograda i koji me je bio zamolio da se svakako vidim sa carigradskim Patrijarhom i da mu iznesem izvesna crkvena pitanja, koja su interesovala Srpsku pravoslavnu crkvu.

Ovaj poslednji cilj posete bio je uspešno postignut i Patrijarh Varnava mi je posle na tome srdačno blagodario.

U Patrijaršiju me je pratio naš carigradski prota Petar Hajduković, moj dobar lični i partijski prijatelj iz Crne Gore, kada sam tamo bio kandidat na izborima 1927 godine.

Patrijarh mi je posle vratio posetu u mome hotelu — shodno protokolu — i tom prilikom doneo na poklon jednu ikonu. Patrijarh je bio suv, koštunjav crno-žuti starac, koga su godine već prilično bile pritisnule. Inače je bio ljubazan i simpatičan. Nije odavao neku osobitu mudrost, energiju ili da igra kakvu, značajnu ulogu u javnom životu. Jedan od visokih turskih funkcionera to mi je ovako objasnio:

„Nama je Patrijaršija savršeno nepotrebna. Ali kad je već tu i kada već iz razloga oportuniteta ne želimo da je ukidamo, onda što slabiji patrijarh na prestolu, to bolje po nas... Bez potvrde turske Vlade izbor ne vredi ništa, a mi se uvek staramo da izbor padne na najbezopasnijeg kandidata..."

Jednog dana pravili smo izlet na ostrvo Prinkipo. Ja sam ga dotle poznavao samo iz zvaničnih izveštaja, da je na njemu neko vreme živeo šef VMRO (Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija) Ivan („Vanča") Mihajlov sa svojom ženom Melpomenom („Menča") Korničeva. Ona je ušla u medjunarodnu hroniku kada je 1925, usred pretstave u bečkom Burgteatru, pucajući iz neposredne blizine, ubila Todora Panicu predjašnjeg vodju VMRO, koga je Organizacija bila osudila na smrt još 1907, zato što je ovaj tada ubio u Sofiji dvojicu uglednih prvaka VMRO (Boris Sarafoff i Ivan Garvanoff). Ona je rodom iz Kruševa (jugoslovenska Makedonija). Pred progonima i uništenjem Makedonske organizacije u Bugarskoj, sprovedenim posle puča od 19 maja 1934, kada su na vladu u Sofiji došli Jugoslaviji naklonjeni „Zvenari", bračni par Mihajlov jedva je uspeo

da se prebaci preko granice u Tursku, gde je neko vreme uživao status političkog emigranta. Vlada Ataturka nije ga htela izdati jugoslovenskoj da mu sudi.

Kao pretsednik Vlade, smatrao sam da problem Makedonije zavisi od načina uprave tom pokrajinom i da prestankom represivnih metoda, kako su ih neko vreme tamo sprovodili ministar unutrašnjih dela Žika Lazić i Ban Vardarske Banovine Dobrica Matković, otvara se put za potpuno sredjenje tog kraja, obraćajući pažnju njegovom ekonomskom i kulturnom napretku. Time će se ukloniti razlozi nezadovoljstva koji su bili baza bugarskog komitadžijskog pokreta. Tako je posle stvarno i bilo i za vreme moje vlade Vanča Mihajlov nije pretstavljao nikakav problem.

U tim razmišljanjima o Makedonskom komitetu šetao sam ulicama ovog divnog ostrvca, u društvu ljubaznog Valije, njegove ćerke, još nekoliko turskih funkcionera i svih članova koji su sa mnom putovali, pored našeg konzula Ive Vukotića i njegove simpatične gospodje.

U jednom sasvim po evropski ukusno uredjenom restoranu služen nam je ručak sa vanredno uspelim *„hors-d'oeuvre"*, u kome su bili zastupljeni morski rakovi.

Pred veče smo pošli natrag, ali pod strahovitom burom na Bosforu. Mala ladjica, sa kojom smo prelazili iz azijske u evropsku Tursku, njihala se kao ljuska od oraha. Kiša je sipila. Talasi su strahovitom silinom udarali u vrh ladje i zapljuskivali je celu. Svi su bili pobegli u donji deo broda, u salon: neki da se sklone od kiše, a neki verovatno i iz straha da ne gledaju šta se oko nas zbiva. Ostao sam bio sâm gore, gledajući igru stihije, ali ne sa apsolutnom sigurnošću da ćemo bez neke nesreće stići na drugu obalu... Tada sam primetio i kako se voda preručuje iz Crnoga u Mramorno More. Kao neka velika reka, čija je brzina toka bila vrlo velika. Posmatrao sam to i razmišljao o prirodi i njenim zakonima, često puta čudnim, veličanstvenim, nesavladljivim. Pred onim talasima koji su nemilosrdno tukli našu ladjicu, čovek mi je, u odnosu na prirodu, izgledao kao jedno malo, sićušno stvorenje.

Ipak, sve se srećno svršilo. Bez incidenta stigli smo opet u Peru. Oči Valije svetlile su od zadovoljstva.

GLAVA 56

SA KEMAL ATATURKOM

Radi odlaska u Ankaru prelazi se jednom malom luksuznom ladjicom preko Bosforskog Moreuza na drugu, azijsku obalu, u Hajdar-Paša.

Pogled na Istambul noću, sa bezbroj svetlosti raznih boja čini vanredno lep utisak.

Železnička stanica u Hajdar-Paša je prostrana i moderno sazidana. Ukazuju mi se vojničke počasti. Rastanak sa Istambulom. Odjeknuše zvuci narodne himne jugoslovenske pa turske i voz polako kreće. To je specijalna kompozicija u kojoj se moj salon-vagon nalazi prikačen kao poslednji, sa širokim prozorima, a pozadi platforma za sedenje ili posmatranje. Inače sam vagon, kao i drugi pored njega, očevidno odaju znake duboke starosti. Valjda su još iz doba otomanskog carstva.

Kada smo se ujutro, 28 oktobra, probudili, voz je išao jednom beskrajno dosadnom, skoro pustom visoravni. Predeo je izgledao vrlo siromašan, kao i ljudi, koje smo primećivali da na poljima zemlju obradjuju, na primitivan način, ili čuvaju stoku. Skoro nigde drveta, nigde reke, žućkasto siva ledina anatolske visoravni. Satima je voz tako išao dok ne stigosmo u prestonicu Turske Republike, u Ankaru.

Na stanici zvaničan doček: pretsednik Ismet Inöni, ministar spoljnih poslova Ruždi Aras, drugi članovi turske Vlade, nekoliko članova diplomatskog kora. Ponovo vojničke počasti i sviraju se obe državne himne. Nešto malo publike i ne nama vrlo blizu. Ona je aplaudirala, isto onako kao u Istambulu, kao i svuda usput na stanicama, kuda je naš voz prolazio. Ne čuju se povici, nema mahanja ruku ni skidanja kapa. Aplauz, čvrst, jak, ubedljiv, da bride dlanovi. To je pozdrav publike u Turskoj. No imao sam utisak da me taj svet sa simpatijom gleda i zato me tako pozdravlja.

U Ankari smo smešteni u jedan veliki hotel, „Ankara Palace", moderno uredjen, ali po starom evropskom običaju.

Opet su motociklisti jurili oko naših kola, kao komarci oko

svetlosti, pred nama i pozadi nas. Policija ima budne oči u ovoj zemlji, to je nesumnjiv utisak koji se dobija.

Jednom prilikom kad sam ulazio u naš hotel, ne znam iz koga razloga, ostavih svoj gornji kaput dole na ulasku u garderobi i podjoh na prvi sprat. Odjednom uz stepenice trči za mnom hotelski portir i daje mi diskretno u ruke neki mali predmet, u kome sa iznenadjenjem primetih da je to mali džepni revolver. Šta je bilo? Nekom od policajaca, koji su me pratili i koji je skinuo verovatno kaput u isto vreme kao i ja, ispao je iz kaputa revolver. Portir je mislio da je to moj i požurio da mi ga preda. Smatrao je verovatno kao prirodno da jedan pretsednik Vlade sa Balkana mora da nosi sobom revolver „za svaki slučaj".

Učinio sam zvanične posete, prema utvrdjenom protokolu, koji je isti ao u svima zemljama Evrope, sa dodatkom da je poseta Pretsedniku Narodne skupštine smatrana kao vrlo važna i o njoj mi se govorilo sa naročitim isticanjem. Ustvari, razgovor sa pretsednikom Parlamenta nije nosio nikakav značajniji karakter. Imao sam utisak da sc Pretsedniku pridavao pred strancima veći značaj nego što je ovaj stvarno imao.

Težište mojih razgovora — razume se — prenelo se na glavnu ličnost Turske Republike, na njenog pretsednika, Kemal Ataturka.

Audijencija sa šefom države bila je odredjena za 5 sati popodne, čime su neki strani diplomati bili veoma iznenadjeni, jer su mi rekli da je to neobično rano za Ataturka. Govorili su mi da on upravo radi i živi noću, a spava danju, tako da ustaje tek oko tri ili četiri sata popodne. Prema tome zakazana audijencija od strane Ataturka za pet sati popodne, prevedeno na evropski, značilo bi kao da je otprilike odredjena za 9 sati pre podne.

Rezidencija šefa države nalazi se na kraju varoši, na jednoj uzvišici, koja se zove Cankanja i koja upravo dominira novu Ankaru Po svome položaju nešto slično beogradskom Dedinju.

Postoje dve Ankare: stara i nova varoš. Stara je na jednom šiljastom brdu, uz koje su, kao neka lastina gnezda, zalepljene mnogobrojne stare i rabatne kuće. Okolo se vide zidovi, ostaci starog turskog utvrdjenja. U taj deo varoši nisu me vodili. Pričali su mi samo da je u tim zidinama, posle nesrećne bitke kod Ankare, pred najezdom sa Istoka, bio zatvoren, potučeni i zarobljeni sultan Bajazit, sin Murata. U toj bici sudelovao je od strane Srba, sa svojom konjicom, knez Stevan Lazarević, šurak i vazal Bajazitov.

U podnožju tog brda, dole u ravnici, a delimično i uz jednu uzvišicu, koja vodi ka Ataturkovoj rezidenciji, podignuta je nova varoš, prestonica savremene Turske, u sasvim modernom stilu novih evropskih varoši, kakve su se zidale u Evropi izmedju Prvog i Drugog svetskog rata. Ulice su široke a kuće pravougaone. Podizanju se pri-

stupilo po planovima jednog nemačkog arhitekte uz aktivnu saradnju i staranje samoga Kemal Ataturka.

No ovaj novi deo varoši izgradjen je samo delimično. Pojedini kvartovi su skoro sasvim izidani, a zatim nailaze potpuno prazni tereni, koje tek treba izidjivati.

Vrlo lep utisak čini onaj deo varoši gde se nalaze državna nadleštva. Ona su sva prikupljena na jednom mestu. To su višespratne zgrade, u vidu kasarnskih blokova. Same zgrade su prostrane, sa velikim odeljenjima, širokim hodnicima, dosta svetlosti i vazduha.

Na moju nestručnu primedbu: da li možda nije bilo bolje za slučaj rata i napada iz vazduha da su te državne zgrade više razredjene, sa više praznog prostora izmedju njih, odgovoreno mi je da je baš ovako bolje, jer kad su blizu i koncentrisane na manjem prostoru, lakše ih je braniti. Vele da su to imali u vidu i zato je takav plan naročito i spremljen za izgradnju prestonice.

Onda mi nisu rekli da će se usto i njihova diplomacija pobrinuti da u budućem velikom ratnom sukobu Turska ostane neutralna i njena prestonica van ma kakvih bombardovanja... I odista neku godinu docnije tako je i bilo. Kao i uvek, Turci su se i u Drugom svetskom ratu pokazali kao dobre diplomate.

Put ka Ataturkovom dvorcu vodi iz te ravnice, gde se zida nova Ankara, jednom širokom avenijom, sa dvostrukim kolovozom za automobile i alejom drveća, što je sve činilo za oko vrlo prijatnu sliku. Sa obe strane ove avenije nalazio se veći broj stranih ambasada i poslanstava. Medju njima naročito padaju u oči zgrada francuske ambasade i nova zgrada jugoslovenskog poslanstva. U istom delu nalazi se i privatna kuća, vrlo skromna uostalom, pretsednika Ismet Inöni-a, kao i zvaničan stan u modernom stilu ministra spoljnih poslova Ruždi Aras-a.

Oko dvorca Ataturkovog, koji se nalazi na kraju uzvišice, ima nešto malo, ali vrlo lepog starog drveća, što je velika retkost u Ankari. Potrebno je mnogo truda i muke da se danas u Ankari podižu novi drvoredi, jer vlada velika suša pored neplodnog zemljišta.

Pred rezidencijom Ataturka dočekuje nas njegov adjutant. Prolazimo hodnikom lepo zidane ali ne mnogo velike gradjevine. U dvorištu se vidi voda u bazenu, u lepoj dekorativnoj svetlosti zelenkaste bistre vode iznad belog crvenkastog kamena. To je jedino što je probudjivalo sećanje na negdašnja stara uživanja turskih careva. Inače ceo dvor je zidan na super moderan način, pravih linija, u nekoj vrsti kubističkog stila.

Kemal Ataturk me očekuje u svome kabinetu za rad, u prostranoj sobi, izadje mi u susret sa ljubaznim osmehom. Sedosmo za veliki sto, na kome stoje knjige, razne geografske karte, jedan veliki geografski atlas, na kome primetih da je izdavačke kuće Philips iz Lon-

dona. Ubrzo dodje i posluženje: limunada i kafa, prava „turska", razume se.

Šef Turske Republike, Kemal Ataturk je srednjeg rasta, lepo razvijen, sveže obrijanog lica, na kome su se pomalo primećivali ostaci pudera i osećao miris neke fine kolonjske vode. Oči su bile duboko usadjene, izrazitog pogleda, iznad kojih su stajale dve nakostrešene i snažne obrve — koje su konkurisale mojima — sa krajevima povijenim na gore, *à la* Mefistofeles. Visoko čelo koje je pokazivalo inteligenciju. Kosa proredjena, proseda, lepo negovana. Bio je u crnom žaketu sa prugastim pantalonama. Po pravome stavu i oštrim pokretima, odavao je oficira obučenog u civil. Negovan i pedantno čist, ozbiljan i energičan.

To je bio moj prvi utisak koji je na mene učinio ovaj veliki vojskovodja i državnik.

Iako razume i govori francuski, ipak se odmah izvinjava da mu je to teško i da će zato ministar Ruždi Aras, koji me je pratio, biti tumač medju nama. Da li je to pravi razlog, ili iz predostrožnosti, po orijentalskom običaju, želi da ima više vremena na razmišljanje za formulisanje svojih odgovora — to nisam razjasnio, ali mi je ta pomisao bila pala na pamet i verovatno da je bila tačna.

Posle nekoliko uobičajenih, konvencionalnih pitanja i pozdrava, primetih na njegovom stolu jednu veliku otvorenu knjigu, koju je Ataturk očevidno čitao. To me zainteresuje da upitam šta čita. Dobio sam odgovor koji sam najmanje očekivao. On mi je govorio o nekadašnjem postojanju jednog kontinenta izmedju Azije i Amerike, za koji se veli da je potonuo u more, takozvana Atlantida. O tome postoje ne samo roman Pierre Benoit-a, nego čitava naučna literatura i te debele knjige sada se prevode samo za Ataturka lično da bi ih on bolje mogao da upozna i studira. On apsolutno veruje u postojanje tog kontinenta. Proučavanje ovog pitanja bio je njegov *hobby*.

Posle predjosmo na političke razgovore. On odmah otvori kartu Evrope i izrazi želju da mu izložim spoljnu politiku Jugoslavije, što sam odmah i učinio, sa kartom pri ruci, idući redom od jedne države do druge i objašnjavajući razne momente u vezi sa postojećim obavezama i savezima Kraljevine Jugoslavije.

Zaključak mog izlaganja bio je da Jugoslavija ne treba i ne sme da se meša u sporove velikih sila i da ne pravi ni sa kojom od njih vojničke saveze.

Kemal je vrlo pažljivo slušao. S vremena na vreme, klimajući glavom odobravao je moja izlaganja. Zatim je govorio on.

Pokazujući na geografskoj karti Evrope razne situacije eventualnih mogućih sukoba, u njemu se odmah vidi da je veliki poznavalac vojne nauke i veštine. On je svojim izlaganjem stvarno samo još više dao argumenata koji su potvrdjivali tačnost moga izlaganja

i išli u prilog moje teze. Naglasio je da Jugoslavija i Turska treba da idu zajedno i da na tome putu istraju. Ukazao je važnost Rusije u odnosu na Tursku, pominjući tradicionalnu rusku politiku ekspanzije prema Sredozemnom Moru i na sve opasnosti koje iz toga proizlaze za Tursku. Zato Turska mora u pogledu na Rusiju da bude vrlo obazriva i da sa njome održava dobre veze. Što se tiče balkanskih država, Jugoslavija i Turska treba da podrže Balkanski sporazum.

Razgovor je trajao oko tri sata. Utisak za mene bio je izvanredan. Ataturk je oličavao odlučnost, jasnoću pogleda, iskrenost i želju za prijateljstvom s Jugoslavijom. Rastali smo se vrlo srdačno da se ponovo vidimo sutradan na velikom reviju trupa.

Istog dana uveče bio je banket pretsednika Vlade Ismet Inöni-a u hotelu gde sam bio otseo.

Pri kraju banketa pretsednik je održao govor u kome je izmedju ostalog, obraćajući se meni, rekao:

„Vi dolazite da nas posetite, Gospodine Pretsedniče, u jednom trenutku kada mi, zemlje Balkanskog sporazuma, pretstavljamo u nemirnom svetu prizor najdivnije mirnoće i izraz najveličanstvenijeg medjunarodnog bratstva.

„Možemo biti ponosni na ovo naše delo i ne bi trebalo da nas obeleže kao pretenciozne kada tvrdimo, bez ikakve lažne skromnosti, da se prizor našeg jedinstva pretvara u primer za ugled pred licem uznemirenog sveta i zabrinutog čovečanstva.

— Gospodine Pretsedniče,

„Naročito danas osećam koliko je lako jednom šefu vlade da govori o medjunarodnom sporazumu i saradnji, kada za izvršenje svog zadatka nema nameru da se služi nedozvoljenim sredstvima. Vi i mi verujemo da smo učinili sve što je čovečanski moguće da bismo doprineli, u svojim zemljama, blagostanju naroda koji su nam poverili ovu tešku odgovornost. Na medjunarodnom polju, naš ideal ni ukoliko se ne razlikuje od onoga kome težimo kod svojih kuća: nezainteresovano i bez ikakvih ličnih ambicija, u okviru medjunarodne pravičnosti, mi jedino težimo sreći naroda i miru u svetu.

„Glasovi, koji će večeras odjekivati ovom dvoranom, čuće se i shvatiće se od strane svih naših neprijatelja i saveznika. Ali ja bih želeo da prevazidjem taj okvir. Hteo bih da te reči medjunarodne sloge budu saslušane i shvaćene i od strane svih onih koji hoće da sebi i svojoj deci poštede grozote jednog beskrajno smrtonosnijeg rata nego

što je bio ijedan ranije, koje smo mi preživeli, mi više nego ostali.

„Baš zato što smo upoznali te grozote u svom njihovom opsegu i što smo svesni svoje snage i svoje osvedočene vitalnosti, mi možemo bez ikakve slabosti da govorimo o moći, koju pretstavlja po narode sloga i saradnja, začetnice blagostanja i prosperiteta.

„U ovom Balkanskom krugu, u kome se tako rado krećem, ne bih hteo da propustim a da naročito ne istaknem razvitak tursko-jugoslovenskog prijateljstva, pri čemu je Vaš dolazak, Gospodine Pretsedniče, jedna tako sjajna manifestacija. U ime turskog naroda šaljem bratski pozdrav jugoslovenskoj prijateljskoj i savezničkoj naciji. Ujedinjena oko svog velikog Kralja Ujedinitelja, jugoslovenski je narod, blagodareći svojim visokim vrlinama, ostvario veličanstvene tekovine.

„On nastavlja danas, pod slavnom vladavinom svog mladog Kralja i pod rukovodstvom Njegovog Kraljevskog Visočanstva kneza Namesnika, svoj uspon, kome Vaša mudra uprava doprinosi u velikoj meri. Vaša radost i naša je radost. Turski narod, prožet najiskrenijim pobudama, želi bratskom narodu uvek sve više sreće, sve više blagostanja.“

Naredni dan, 29 oktobar, dan je turske nacionalne svečanosti, dan proglašenja Republike.

Revija trupa vršena je na prostranom polju ankarskog trkališta. Hipodrom je vrlo lepo i moderno uredjen. Radio ga je jedan italijanski inženjer. Služi za konjske trke, ali i za sportske utakmice, za vojničke parade i uopšte za skupove velikih masa naroda.

Dobio sam počasno mesto na glavnoj tribini, pored samog Ataturka, sa njegove desne strane.

Pored mene, malo dalje od Ataturka, a sa njegove leve strane, stajala je zvanična misija sovjetskih vojnih avijatičara, na čelu sa generalom Ajdemanom i zatim još jedna zvanična delegacija iz Iraka.

Ruska misija nalazila se u Turskoj nešto u vezi sa turskom avijacijom. Medju Rusima nalazila se jedna devojka, avijatičarka Nikolajevna.

Svečanost je počela letom turskih aviona kada su prikazane vežbe padobranaca i akrobacije Gospodjice Kjumura Djemal. Ova devojka avijatičarka izvodila je vrlo lepe i smele podvige u vazduhu. Ona je „poćerka“ Kemala Ataturka i mogao sam primetiti kako je sa velikom pažnjom i zadovoljstvom posmatrao njeno letenje. U momentima težih akrobacija, Ataturk bi čisto zaustavio disanje mrmljajući neke reči

na turskom jeziku, koje nisam mogao razumeti ali koje su očevidno bile izraz velikog uzbudjenja da joj se nešto ne desi i divljenja njenoj veštini i smelosti. Ta njena tačka bila je uostalom posebno istaknuta u programu i trajala je nesrazmerno dugo, premda je donekle bila interesantna kada se ima u vidu da je to izvodila jedna mlada devojka. Posle izvršenog leta ona je došla da pozdravi Ataturka, poljubivši ga sa najvećim poštovanjem u ruku. Mi smo joj takodje svi srdačno čestitali.

U padobranskim vežbama spustilo se na zemlju oko 20 padobranaca. Rekoše mi da je pri tome bio samo jedan nesrećni slučaj a i taj ne težak.

U prolazu vojnih jedinica, padala je u oči moderna motorizovana artiljerija teškog kalibra, ruskog porekla. Uopšte motorizacija je bila zastupljena u velikoj meri. Pešadija je išla u vojnim kolonama, dosta dobro, premda je suro vojničko odelo više ličilo na naše seljačko sukno i stoga nije davalo utisak kakve bogate opreme, ali opšti utisak vojne snage bio je vrlo dobar.

Posle vojske išle su omladinske sportske organizacije, gde su se odlikovale mlade ženske kolone. Crnpuraste devojke, dobro razvijene, davale su prijatan utisak i priredile su mi jedno malo iznenadjenje zato što sam uvek slušao i čitao o povučenosti ženskog pola u Turskoj. Medjutim, za vreme mog boravka u ovoj zemlji primetio sam da žene i devojke uzimaju vidnog učešća u svima javnim manifestacijama. Bez feredže i šalvara. U običnom evropskom odelu, često puta poslednje pariske mode. To su rezultati Ataturkovih reformi.

Defile trupa bio je završen prolaskom velike mase naroda, muškog i ženskog. Konjanici su bili na malim, brdskim konjima. S vremena na vreme padao je u oči po koji bogato odeven Turčin. Inače najveći deo je davao utisak siromašnog sveta, sve je ličilo na neki „bašibozuk". Ipak su svi izgledali veseli i svesrdno su pozdravljali Kemal Ataturka.

Istoga dana uveče bio je svečani bal, u istome hotelu u kome sam i ja bio otsco, jer je to bio jedini lokal sa više velikih prostorija, pogodan za takve priredbe. Rekoše mi da Ataturk na taj tradicionalni svečani bal dolazi obično dosta dockan, oko pola noći, ali je te večeri — izuzetno u moju čast, kako mi rekoše — došao već u deset časova. Bio je u fraku, bez ijednog odlikovanja, smešeći se i gledajući malo ispod očiju, vodeći za ruku jednu malu devojčicu od tri godine. Došao je pravo za sto gde sam ja bio u društvu Inöni-a, Ruždi Aras-a, ministra finansija Bayar-a i drugih turskih veledostojnika. Malo zatim počela je igranka jednim foxtrotom, koji je poveo Ataturk sa mojom ženom. Za vreme igranja, u njegovoj neposrednoj blizini, kao njegova senka, uporedo sa njim, kretao se jedan civilni organ policije sigurnosti.

Veći deo bala proveli smo sedeći za stolom. Ataturk je pio u prvo vreme samo „mastiku" (jednu vrstu rakije), a kad je primetio da

moja žena pije samo šampanj, izjavio je da želi da joj pravi društvo i tako je i on prešao na šampanj. Pio je često i mnogo. Niko od nas za stolom nije mogao da „drži korak" s njim. Jedan mladić maloga rasta u civilu, takoreći čučao je pod stolom, preko puta od Ataturka, kao da se krio da ga ne primeti. Njegova je dužnost bila da „diskretno" posmatra čašu gospodarevu. Čim bi pretsednik ispio jednu, ovaj mladić bi hitro zgrabio flašu sa stola i nalio drugu. Tako je to išlo cele noći, to ispijanje i punjenje čaša, munjevitom brzinom.

Ataturk je bio vrlo dobro raspoložen i celo vreme pričao, skoro ne dozvoljavajući nikom drugom da dodje do reči, menjajući najraznovrsnije teme. Izgledalo je kao da drži čitav niz malih propovedi. Govorio je stalno turski, a tumač koji je stajao pored njega, prevodio nam je njegove reči na francuski. Medjutim, Ataturk bi ga vrlo često ljutito prekidao i ispravljao njegov prevod. Videlo se da on vrlo dobro poznaje francuski jezik. A ukoliko je, usled dugih govora u toku noći, prevodilac bivao sve umorniji, utoliko je Ataturk sve češće uzimao udela u ispravkama prevoda.

Jednog momenta Ataturk me povede u drugu, susednu salu, gde je stajao ruski general Ajdeman, šef ruske avijatičarske misije. Pretstavi me njemu i onda započe govor o potrebi rusko-jugoslovenskog prijateljstva. Osnovna misao Ataturkova bila je da nema sukoba interesa izmedju jugoslovenskog i ruskog naroda i da Rusi i Jugosloveni treba da budu prijatelji. Ali Ataturk tu svoju osnovnu misao poče da razvija u vrlo dugačkom govoru, koji su u velikom krugu zbijeni oko Ataturka slušali svi turski velikodostojnici.

Medju ovima odvajala se krupna figura maršala Fevzi-Čakmak-a. Ozbiljan i ćutljiv oficir, za koga su mi tvrdili da sa Ataturkom i Inöni-jem čini trio koji vlada Turskom. Uostalom njih trojica su stalno u novoj Turskoj zauzimali najvažnije položaje: šefa države, šefa vlade, šefa generalštaba. Fevzi Čakmak, oficir još stare, otomanske vojske, postao je maršal 1922. Unapredjenje dato mu od Ataturka kao priznanje za njegovo učešće u borbama za nezavisnost.

Kad je izgledalo da razlaganje Ataturka o potrebi rusko-jugoslovenskog prijateljstva uzima široke razmere bez izgleda na skori svršetak, moja žena upade u jednom momentu, podvlačeći osnovnu ideju Ataturkovu, sa rečima: „Prijatelji naših prijatelja su i naši prijatelji."

— Sasvim tako, Gospodjo — zaključi sav ozaren Ataturk što je najzad nadjena srećna formula da zaključi ovu glavu svojih izlaganja.

Posle toga Ataturk se vrati, pozivajući me da idem sa njim ponovo u veliku salu. Igranka je baš u tom momentu bila prestala i Ataturk poče svoj veliki serkl. Napravi se odmah jedan prostrani krug u sali i Ataturk podje sasvim polako, sa osmejkom, pružajući ruku ovoj ili onoj dami, ovome ili onome gospodinu, koji su okolo stajali. Svi

su ga, prema utvrdjenom običaju, ljubili u ruku. Svi, muški i ženski, pa i ministri, izuzev pretsednika Vlade Inöni-a. Padalo je u oči da se kod lepših žena Ataturk malo više zadržavao, tapkajući ih po ramenu ili stežući za ruke ili mišice. U tom momentu Ataturkov „serkl" je bez malo ličio na prave lekarske oskultacije. Ataturk bi često upitao za muža dotične dame. One su na to već od ranije bile naučene, tako da su obično iza svojih ledja krile svoje muževe. I čim bi Ataturk upitao, one bi ih radosno pokazale pa bi onda ovi napred istupili i lično pozdravili Ataturka.

Bilo je i takvih koje bi se dva i tri puta pojavljivale iste večeri pred Ataturkom, menjajući mesto da ga ponovo sretnu. To su obično one koje su smatrale sebe za vrlo lepe, ili bile mišljenja da ako budu što bliže Ataturkovom oku, biće bliže i njegovom srcu...

Svi prisutni su sa obožavanjem gledali u lice Ataturka. Jedna žena je išla svuda za njim, kao njegova senka. Stalno mu piljila u oči. Ćuteći, nema, kao živa statua, kretala se iza ili ispred Ataturka. U tom momentu on mi je ličio na proroka koga prate učenici. Zapitao sam: koja je to dama? Rekoše mi da je ona narodni poslanik. U Turskoj ima nekoliko žena u Parlamentu.

Zatim bi se Ataturk okrenuo i uhvatio za ruku onu malu devojčicu. To je bila njegova razmažena igračka, koja je sebi sve dozvoljavala prema Ataturku. On se samo na nju smešio i sve joj činio po volji. Ona je za stolom pila čak i šampanj, zajedno sa odraslima.

Te večeri na balu, pojavile su se i sestre pretsednika Ataturka. Skromno obučene i skromnog ponašanja, činile su dobar utisak. Upoznao sam još jednu „poćerku" Ataturkovu, koja studira u Švajcarskoj, drži predavanja i kažu da je vrlo pametna i naučena. Krupna i okruglih linija, sa očima koje pokazuju znanje i inteligenciju. Bila je tu i ona druga „poćerka", mlada avijatičarka, Kjamura Djemal. Takodje skromna i ćutljiva. Na jednom putovanju od Švajcarske do Turske, železnicom, jedne noći, našli su je pod točkovima voza...

Te noći imao sam priliku i da posebno razgovaram sa ruskim generalom Ajdemanom. Visok, lepo razvijen oficir, sa plavim očima, činio je odličan utisak. Po imenu sudeći možda je bio iz baltičkih oblasti, ili poreklom Švedjanin. Za vreme Prvog svetskog rata bio je carski generalštabni oficir. U vreme dolaska u Ankaru smatrao se kao jedan od najboljih organizatora sovjetske avijacije.

Kad se nadjosmo sami, sedeći na jednoj klupi u uglu jednog od manjih salona, on povede razgovor o tome: zašto Jugoslavija nije priznala Sovjetsku Rusiju?

Dadoh mu nekoliko objašnjenja, podvlačeći da Jugoslavija iako nije priznala Sovjete, nikad nije istupala protiv njih. Ona nije ni u jednom političkom paktu ni sa kojom od velikih sila i neće ući ni u

kakav pakt, koji bi bio uperen protiv Sovjetske Rusije, a koji bi eventualno mogao uvući Jugoslaviju u oružani sukob sa Sovjetima.

Ovlastih ga da ovu moju izjavu može saopštiti nadležnim krugovima u Moskvi. Zatim nastavih:

— Zahvalnost srpskog naroda prema ruskom, osobito iz vremena svetskog rata 1914, tako je duboko ukorenjena kod nas da je nemoguće zamisliti jedan oružani sukob izmedju nas, pa ma kakav bio politički režim u Rusiji. To je unutrašnja stvar samog ruskog naroda, u šta mi nemamo pravo da se mešamo. S druge strane opet moram reći da u Beogradu postoji verovanje u opasnost od boljševičke propagande i da bi se opasnost samo povećala ako bi moskovska vlada otvorila svoje poslanstvo u Beogradu. Jugoslavija je još vrlo mlada država, nedovoljno učvršćena unutra, sa izvesnim nerešenim problemima i za to su njoj potrebne još nekoliko godina potpunog mira, spoljnjeg i unutrašnjeg, radi svoga konsolidovanja, dok ne preboli svoju „dečju bolest" — dodadoh smešeći se.

Pošto me je vrlo pažljivo saslušao, general Ajdeman mi odgovori tihim tonom i kao mereći svaku reč:

— To što Jugoslavija nije nigde istupila protiv Sovjeta, to nije dovcljno. Vi treba da izvršite i formalno priznanje i obnovite diplomatske odnose. Treba razlikovati vladu SSSR od Komunističke partije. Vlada je jedno, Partija je drugo i ako vam vlada obeća da neće sprovoditi boljševičku propagandu, onda možete biti sigurni da će to obećanje biti i održano.

Da ne bi suviše bila primećena ova naša konverzacija u četiri oka, ja ustadoh i pružajući ruku radi rastanka, odgovorih:

— I to će doći jednog dana. Samo malo strpljenja!

U to vreme sovjetski ministar nije bio u Ankari. Zastupao ga je otpravnik poslova, sa kojim nisam skoro ni razgovarao. To nije medjutim, bio slučaj sa mladom ruskom avijatičarkom u uniformi golubije boje, sa kojom sam i odigrao dve-tri igre dok je general igrao sa mojom ženom. No ovaj razgovor bio je čisto konvencionalne prirode, bez ikakve političke sadržine. Želeo sam doznati da li ona kao devojka nosi uniformu više kao sredstvo sovjetske propagande u inostranstvu, nego li što se ozbiljno bavi vojnim avijatičarskim pozivom. Iz ozbiljnih odgovora dobio sam utisak da je ovo poslednje njen slučaj.

Na ovom mestu da učinim jednu digresiju i pomenem tragičnu sudbinu generala Ajdemana, samo godinu dana docnije.

Prilikom čuvenih „čišćenja" u sovjetskoj vojsci (1937—38) Ajdeman je streljan, zajedno sa Tuhačevskim i drugim generalima i višim oficirima.

Kada sam išao u Prag, 1937, da na pogrebu pretsednika Čehoslovačke Republike Tome Masarika pretstavljam Jugoslaviju, slučajno sam se upoznao sa sovjetskim ambasadorom u Parizu, Surićem. On

je pretstavljao SSSR, u istoj misiji kao i ja, i po zvaničnom protokolu sve je išlo po azbučnom redu, tako da je celo vreme kada se sedelo i kada se išlo peške, pretstavnik Jugoslavije (Yougoslavie) bio uvek sused sa pretstavnikom Sovjetske Rusije (URSS). Tako smo i na pogrebu, iza kovčega, u grupi stranih misija, Surić i ja išli jedan pored drugog. Obojica smo celo vreme ćutali — što je uostalom takodje saglasno sa protokolom — ali ja ipak, iz dugog vremena počnem razgovor o generalu Ajdemanu. Rekoh da sam ga upoznao u Ankari i izjavih svoje čudjenje da je jedan tako sposoban general, a koji mi je sa toliko lojalnosti govorio o svojoj vladi, mogao zbog „veleizdaje" da bude pogubljen. Dodadoh:

— Da je to bilo moguće i izvodljivo, ja bih bio došao pred vojni sud u Moskvu, da uzmem u zaštitu generala Ajdemana i da svedočim u njegovu korist.

Surić, kako je išao pored mene, a malog rasta, pogleda me odozdo ukoso, kao iznenadjen ovom mojom izjavom, pa će posle kraće pauze:

— Eh, šta znate! Ti zaverenici često umeju vrlo vešto da kriju svoje pravo raspoloženje.

Posle opet obojica utonusmo u duboko ćutanje, do kraja pogreba.

A sad, vraćajući se opet u Ankaru da produžim opis te noći u društvu pretsednika Ataturka.

Ponoć je bila već prošla. Prema želji Ataturkovoj trebalo je „promeniti lokal". Trebalo je da posetimo i „Narodni Dom", ustvari partijski dom, gde je partija slavila nacionalni praznik.

U „Narodnom Domu" (*„Halkevi"* na turskom jeziku) vrilo je od velike mase sveta. Tu je bio gradjanski stalež, lokalne partijske vodje Takvih „domova" ima u svim većim mestima Turske, možda u svakom srezu po jedan. To je u isto vreme partijski i kulturni dom, gde se ne sastaju samo partizani radi politiziranja nego gde se omladina poučava novoj azbuci, gde se čitaju i drže predavanja, gde se narod uopšte uči i prosvećuje u novim socijalnim i političkim idejama, koje treba da zamene stare predrasude iz prošlih vremena.

Da pomenem ovde da je nekoliko godina docnije, prvi turski „Narodni Dom" u inostranstvu osnovan u Londonu februara 1942, kada je dr Tewfik Ruždi Aras, tada kao ambasador na dvoru St. James, prilikom svečanog otvaranja pozdravio prisutnog ministra spoljnih poslova Velike Britanije, Anthony Eden-a, ističući želju svoje Vlade za „boljim razumevanjem izmedju naša dva naroda".

Partijski život uostalom i nije bio mnogo razvijen u Turskoj, jer je postojao jedno-partijski sistem. „Republikanska narodna stranka" je jedina dozvoljena politička grupacija. Ona ima svoje organizacije u celoj zemlji ali su one naročite vrste. Od prilike stvar izgleda ovako: sreski načelnik je pretsednik sreskog odbora, valija banovinskog, ministar unutrašnjih dela je generalni sekretar partije, pret-

sednik Vlade — pretsednik stranke, šef države — vrhovni vodja stranke. Jednopartijski sistem Kemal Ataturk je stvorio još odmah u početku kad je uzeo svu vlast u svoje ruke. Jedan mali pokušaj je učinjen 1930 godine sa stvaranjem jedne opozicione, ali umerene stranke, sa Feti-bejom, ambasadorom iz Londona i prijateljem Ataturka. Taj pokušaj nije uspeo onako, kako ga je izgleda zamišljao šef države. Čini se da su izvesni ljudi želeli da odista udju u ulogu prave i oštrije opozicije, te je zato ova nova stranka, „liberalna", ubrzo bila likvidirana. Čak sa dosta oštrim merama.

Ušli smo u taj partijski „Narodni Dom", gde je raspoloženje bilo već ranije dostiglo znatnu meru, da se još pojača našim dolaskom. Kao i svuda u Turskoj, odjeknuli su jaki aplauzi pri našoj pojavi.

Ataturk je bio raspoložen. Igrao je moderne evropske igre — samo su se one igrale te noći — uvek praćen od njegovog policajca, kao kakve senke. I tu je Ataturk održao nekoliko kraćih govora, u raznim uglovima ovog doma, pred publikom, koja je gutala svaku njegovu reč.

Tu se ostalo možda do 2 ili 3 sata u noći, pa se onda opet po Ataturkovoj želji imao da „promeni lokal". Taj treći lokal te noći bio je Oficirski Dom ankarskog garnizona.

Dom je bio prepun oficira i njihovih porodica. Naročito je bio veliki broj mladih oficira. Ataturk je i ovde, kao svuda, dočekan burnim aplauzom. Seli smo za jedan veći sto: Ataturk, turski velikodostojnici i ja sa ženom i drugim Jugoslovenima: poslanik Branko Lazarević, moji šefovi kabineta: dr Jovan Gašić i dr Dragan Protić.

I tu se opet igralo. U jednom momentu primetim jednog mladog turskog oficira kako u jednom ćošku čita neku ceduljicu i kao da se nešto iz nje preslišava. Očevidno je bio uzbudjen. Posle nekog vremena staviše jednu stolicu ispred nas i na nju se pope taj isti oficir.

Poče govor, koji je ličio na neku patriotsku deklamaciju. Prevodili su nam njegove reči, koje su se završavale od prilike ovako:

— Vojska naroda od 20 miliona stanovnika spremna je svakog časa da na tvoju zapovest, Oče Otadžbine, podje u vatru i u smrt, za odbranu granica i prava turskog naroda i naroda saveznika i prijatelja naših. Naredi, Ataturk!

Dugi aplauz nagradio je govor mladoga oficira. I ja se nadjoh pobudjen da kažem nekoliko prigodnih reči. Govorio je i Ataturk i još neki.

Sve je to ličilo na neki politički zbor, pri kome su oficiri u uniformama bili publika. Aklamiralo se i pljeskalo. U tim momentima pretsednik Turske Republike me je potsećao na sovjetske komesare u ruskoj vojsci, prvih dana boljševičke revolucije, kada se ne izdaju kratke vojničke zapovesti, nego kada treba objasniti i ubediti oficire i vojnike šta da rade i kakva im je dužnost.

Za stolom se pilo i dalje. Ataturk je pio najviše i izdržavao naj-

bolje. Držao je opet manje govore o raznim temama. Bio sam iznenadjen i govorničkim talentom i poznavanjem bezbrojnih pitanja iz raznih oblasti života. Nije se ponavljao. Prevodilac je bio već sasvim sustao, ali ga je Ataturk neumorno ispravljao i stalno se ljutio na njegove greške u prevodu. Bilo mu je stalo da svaku njegovu reč tačno razumem i shvatim.

Časovi u Oficirskom Domu prolazili su brzo. Dok smo mi za stolom sedeli uz šampanj, slušajući Ataturka, oficiri su igrali, a u pauzama, sa ozarenim izgledom na licu gledali su na Ataturka kao na kakav idol. Zora je već počinjala da sviće. Časovnik je pokazivao 6 sati, kada najzad izadjosmo svi napolje. Pretsednik Ataturk, Ismet Inöni i dr Ruždi Aras, dopratili su do automobila moju ženu i mene.

Ataturk je navaljivao još pred autom da ostanem jedan dan više u Ankari. On je 1 novembra imao da održi veliki govor u Narodnoj skupštini. Veoma je želeo da tom prilikom budem prisutan. Ja sam medjutim 25 oktobra bio pošao iz Beograda i želeo sam da ostanem pri povratku još jedan dan u Carigradu, a zatim i pola dana u Bugarskoj da se sastanem sa kraljem Borisom, a sam put traje od Ankare do Beograda dva dana, pa me je sve to upućivalo da otklonim ljubazni poziv pretsednika Ataturka. Ali to opet nije bilo tako lako odbiti u 6 sati ujutru, pri dobrom raspoloženju sviju nas i pri upornom i dugom navaljivanju Ataturka, pred samim ulazom u automobil, koji me je čekao i dokle me je Ataturk bio dopratio.

Ismet Inöni je primetio moju nelagodnost i čim je bio osetio da će moj odgovor biti negativan, on je na vrlo vešt način izbegao da se pitanje definitivno reši baš u tome trenutku. Obraćajući se pretsedniku Ataturku, Ismet reče:

— Ostavite to, da se ja sa pretsednikom Stojadinovićem sporazumem. U toku današnjeg dana mi ćemo se još jednom sastati, pa ćemo i o tome razgovarati i videti mogućnost produženja njegovog boravka.

I ovaj mali dogadjaj pokazao mi je veliku umešnost, inteligenciju i sposobnost Ismet Inöni-a.

U velikom broju vodećih ličnosti Evrope i Amerike koje sam upoznao za vreme vršenja svojih funkcija u službi Kraljevine Jugoslavije, Kemal Ataturk nalazi se na jednom od najuglednijih mesta.

Iz njegove karijere ostalo mi je urezano u uspomeni njegovo skromno poreklo. Sin siromašnih roditelja. Rodjen u Solunu. U početku se zvao prosto i jedino Mustafa. Zatim je počelo njegovo školovanje i od Mustafe postao Mustafa Kemal. Dobio je vojničko obrazovanje, niže i više. Uspesi na bojnom polju. Postaje Kemal Paša. U najkritičnijim danima turske narodne istorije, kada je izgledalo sve izgubljeno, kada se sa neprijateljem trebalo boriti i unutra i spolja, na nekoliko frontova, on sprovodi snažnu kontraofanzivu, oduševljen nacionalnim idealima. Sprovodi sa uspehom borbu protiv Engleza i Francuza, koji

Poseta Grčkoj: Pisac polaže venac na grob Neznanog junaka

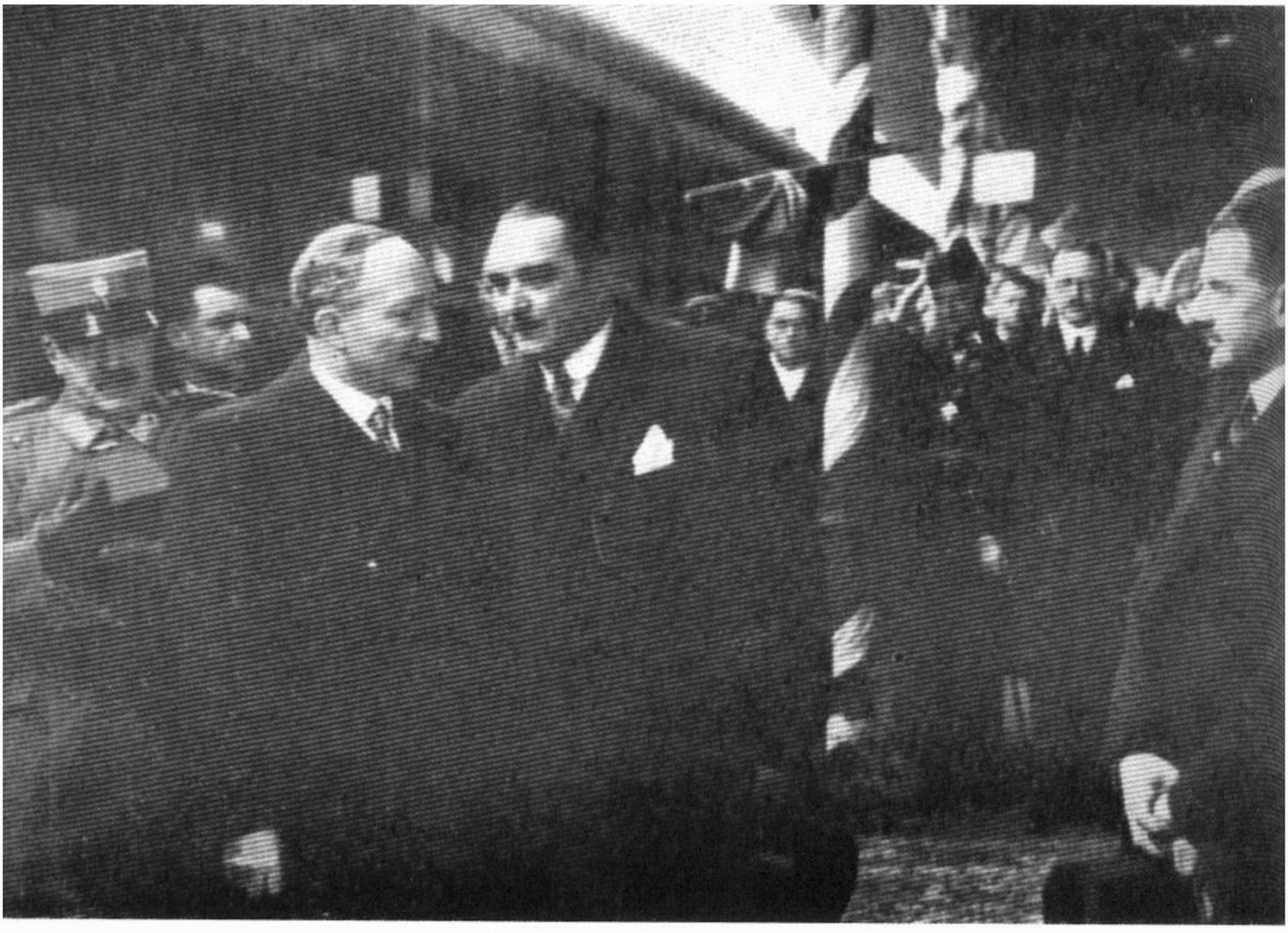

Doček francuskog ministra Spoljnih poslova, Yvon Delbos-a. Na slici levo: general Ljubomir Marić, desno francuski poslanik u Beogradu, Brugére

su upali na tursku teritoriju i drže Carigrad u svojim rukama, ali on svrgava s prestola poslednjeg sultana Mehmeda VI, zarobljenika stranih okupatora, proglašava Republiku 29 oktobra 1923 i prenosi prestonicu u geografski centar zemlje, daleko od dometa topova ratnih ladja stranih sila. Tuče Grke (1921) brojno nadmoćnije, naoružane i potpomognute od Engleza, koji su bili zauzeli Smirnu i znatan deo turske teritorije na istoku od tog pristaništa, koje su velike sile već bile ustupile Grcima. Ali pred neustrašivim otporom Kemalovih vojnika, Englezi počinju da menjaju svoj stav prema njemu i „perfidni Albion" proklamuje svoju neutralnost u tursko-grčkom sukobu, tako da kada su grčki vojnici, plivajući morem od obale do prvih engleskih ratnih ladja, da spasu svoje gole živote, engleski su komandanti, u ime principa neutralnosti, vraćali te vojnike natrag na obalu, direktno u ropstvo Kemalovih pobedničkih trupa.

Ataturk je prema tome, pre svega, odličan vojnik, sposoban i hrabar. Ali on nije samo na tome polju stvarao čuda.

Bila je jedna ustanova, koja je izgledala da se nikad izmeniti ne može. To je kalifat: veza državnog i verskog poglavice u jednoj ličnosti. Zatim duboki uticaj džamije i hodže na narod. Sve je to Ataturk zbrisao. Nešto milom nešto silom. Nije se ustezao da i hodže veša o bandere.

— Bez krvi nema solidnih temelja Republike — rekao je on jednom prilikom u ankarskoj Narodnoj skupštini.

Zatim je došlo ukidanje fesa i feredže, na veliku žalost i razočaranje stranih turista, koji su dolazili na Bosfor i u crvenom fesu nalazili svu mistiku muslimanskog Orijenta.

Kemal je ukinuo i staru tursku azbuku i uveo novu, sličnu latinici.

Sve te reforme upravo su prevrnule običaje i navike čitavih pokoljenja, od kako Turci pamte svoju istoriju i prelazak u Muhamedovu religiju.

Najzad, na političkom polju. Posle proglasa Republike, on je zadržao parlamentarni sistem, ali sa jednom jedinom političkom partijom. To je bila jedna polu-diktatorska vladavina, „čvrste ruke", ali uperena na dobro naroda. Neka vrsta „prosvećenog apsolutizma", reklo bi se evropskim žargonom. Preuredio je i preoružao vojsku (uz rusku pomoć) i iskreno prišao ideji Balkanskog sporazuma.

Njegovi vojnički i politički uspesi su vrlo veliki, naročito kada se imaju u vidu neuspesi i porazi poslednjih sultana, a reforme neobično zamašne i duboke, osobito s obzirom na konzervativizam i zaostalost mase turskog naroda.

Nema sumnje da je sve to dovoljan razlog da negda neznatni i mali Mustafa, još u toku svog života dobije zaslužno i od sviju priznato ime: Ataturk, što znači otac otadžbine.

GLAVA 57

SPOLJNA POLITIKA TURSKE I JUGOSLAVIJE

Za vreme mog bavljenja u Ankari, 30 oktobra po podne, imali smo dužu konferenciju Ismet Inöni, dr Ruždi Aras i ja u kući pretsednika Vlade. Pretresali smo naše diplomatske odnose prema velikim silama, saveznicima i susedima.

Po značaju i ugledu druga ličnost u Novoj Turskoj je Ismet Inöni, kako se u poslednje vreme zvao. Ataturk je naredio da svaki Turčin mora imati dva imena: ime i prezime, kao u Evropi. Tako je Ismet dodao imenu još i prezime Inöni, po imenu jedne reke na kojoj je izvojevao slavnu pobedu 1921 godine, nad Grcima. Ismet je bio nerazdvojni drug i prijatelj Ataturkov još od prvih dana nacionalne revolucije. On je rodjen 1884 u Smirni, a poreklom je iz jedne vojničke familije. Tako se i on posvetio vojničkoj karijeri. U 19 godini je poručnik artiljerijski, u 32 godini komandant 4-og korpusa. U doba velikih bojeva protiv Grka i saveznika, Ismet je bio šef štaba Kemalove vojske. Zatim pretsednik Vlade, već duži niz godina. U slučaju smrti Ataturkove, Ismet Inöni smatran je kao njegov prirodni naslednik

Kao i Ataturk i Ismet je srednjeg rasta, ali kako je suvlji, to izgleda de je znatno manji. Neprijatno je donekle što isto kao i valija u Istambulu, isto kao i prvi pomoćnik u Ministarstvu inostranih poslova Numan, kao i mnogi drugi, i Ismet ne čuje dobro. Ali za razgovor sa njim nije potrebno vikati. Više treba udesiti jednu visinu tona, koju on vrlo dobro čuje i koju njegovi bliži saradnici, kao naprimer Ruždi Aras, vrlo dobro znaju.

Ono što ga naročito odlikuje na prvi pogled to su dva vrlo crna, živa, simpatična i pametna oka. U njima ima jedan odsev iskrenosti i poštenja, što odmah osvaja. Taj utisak iz očiju prenosi se posle i na celu njegovu ličnost. I takav će i meni ostati uvek u uspomeni. Što god mi je rekao bilo je tačno i bilo je ispunjeno. Na njegovu reč mogao sam se osloniti.

Ismet uživa opšte uvaženje u narodu. Pored Ataturka i njega svi ljube u ruku. Gledao sam kako mu prost svet prilazi sa straho-

poštovanjem. Kažu mi da njegova popularnost počiva u širokim masama još i na tome što smatraju da on nije tako strasno i skoro divlje protivan staroj veri i starim verskim običajima, kao Ataturk. On ne liči ni na diktatora, ni na orijentalskog satrapa, ni na boljševika — kao što je to slučaj kod Ataturka.

Zatim, nasuprot Ataturku, koji živi noću, mnogo pije, voli žene, Ismet Inöni je povučen, uredan u svemu, otac porodice, ima troje dece, koju neobično voli. Njegova vrlo simpatična gospodja dopunjava ovu opštu sliku skromnosti i čestitosti.

Ismet živi sa svojom porodicom u sopstvenoj kući, nasuprot Ruždi Arasu, koji ima službeni stan ministra spoljnih poslova. I dok je ovaj stan u kubističkom, hipermodernom stilu, sa mnogo stakla i mnogo crveno-zlatno drečećih boja, kuća Ismet Inöni-a je mala, skromna, sa utrpanim nameštajem po turski, velikim brojem slika i fotografija po stolovima i ormanima. Čini utisak naših boljih starinskih kuća iz Skoplja ili Bitolja.

U ovoj kući pretresali smo naše diplomatske odnose prema velikim saveznicima i prema susedima.

U mojim zabeleškama, koje sam vodio u toku same konferencije. o tome razgovoru, stoji zapisano ovo što sleduje a što ovde publikujem bez ikakve izmene, kao istorijski dokumenat, sačuvan u originalu, pored svih peripetija u mom životu.

ITALIJA —

Ismet Inöni: U kakvom bilo sukobu evropskom, treba da čuvamo našu neutralnost do poslednjeg mogućeg momenta. Verovatno je da će se Italija što duže držati neutralna. Zato, ako se pre vremena izjasnimo za jednu stranu, Italija može posle da se baci na nas i mi smo onda u vrlo teškom položaju. Po jednoj informaciji, kojoj se može pokloniti vera, u slučaju da bi Italija napala Tursku ili Grčku ili Jugoslaviju, onda je mišljenje Engleske da to ne bi moglo ostati čisto lokalni sukob.

Dr M. Stojadinović: Saglasan da čuvamo neutralni stav jer sukob koji danas u Evropi postoji, to je sukob velikih sila oko krupnih njihovih interesa. Kad se veliki tuku, mudrost nalaže malima da begaju u ćošak...

Dr Ruždi Aras: Prema Italiji ni „slatke oči", ni provokaciju. Italija ne treba da misli da je se bojimo.

Ismet Inöni: Italija treba da ima dobre odnose sa Turskom i sa Jugoslavijom. Izmedju ove dve zemlje postoji moralna solidarnost i to Italija mora da shvati.

Dr M. Stojadinović: Postoji sada pitanje priznanja Vlade generala Franka i naših odnosa prema republikanskoj Vladi u Madridu. Kad se upraznі mesto dosadašnjeg španskog ministra u Beogradu ili Ankari, šta da uradimo? Primiti novog ili ne?

Dr R. Aras: Engleska je dala agreman za novog ministra legalne (republikanske) Vlade u Madridu. To bismo mogli i mi da uradimo, a posle kada se budemo odlučili da priznamo novu Vladu (generala Franka) to će onda imati većeg značaja.

I. Inöni: Špansko pitanje može podeliti velike sile na dva tabora, ali mi ne treba da ulazimo u tu raspravu. Mi nemamo interesa ni za jedne ni za druge.

Dr M. Stojadinović: Saopštava da se za jugoslovensku Vladu već postavlja pitanje novog ministra, jer je madridska Vlada tražila agreman. To je neki bivši direktor muzeja ili starina, po imenu Carlos Montilla. Zli jezici, medjutim, govore da je on ustvari bio direktor onih pokradenih stvari po zamkovima i nadleštvima rojalista i bogatih ljudi.* Svakako u Beogradu nije raspoloženje da se sa madridskom Vladom održavaju idalje sasvim normalni odnosi kao da nacionalni pokret generala Franka i ne postoji. Stoga bi za sada možda bilo najbolje: primiti predloženu ličnost ne kao novog ministra, već samo kao otpravnika poslova. Tako bismo izbegli neugodno pitanje davanja agremana.

Ismet Inöni: Sporazuman s predlogom.

Dr M. Stojadinović: Treba da utvrdimo i naš stav u slučaju da Franko udje sa svojom vojskom u Madrid.

Ismet Inöni, Dr R. Aras i Dr M. Stojadinović saglašavaju se da u tome slučaju treba odmah stupiti sa novom Vladom u redovne odnose, kao sa jedinom Vladom *de facto*, a priznanje *de jure* ostaviti za docnije.

Dr R. Aras: Odnosno priznanja *de jure*, Engleska bi verovatno ubrzo za tim priznala novu Vladu, jer vojnički nije spremna. Sem toga je pod uticajem svog saveznika Portugala. Za Francusku se još ne zna kako će postupiti. Sovjetska Rusija biće protiv priznanja Za

---

* Telegram iz Madrida, objavljen u beogradskom listu „Politika“ od 24 oktobra 1940:

„DNB javlja: Posle većanja od nekoliko sati ratni sud u Madridu... osudio je na smrt španske socijaliste i šefove narodnog fronta. Na smrt su osudjeni: ...Carlos Montilla, pretsednik administrativnih vlasti za španska umetnička dela, koji je najviše odgovoran za iznošenje iz Španije u inostranstvo umetničkih dela od vrlo visoke vrednosti...“

nas je najbolje da ne žurimo, da idemo iza Francuske i Engleske, držeći se neutralno u tome sukobu dveju strana Španije.

I. Inöni: Za nas je najvažnije da se ne eksponiramo u sukobu dveju grupa velikih sila, jedne levičarske i druge desničarske i da ne dodjemo u položaj da se izjašnjavamo bilo za jednu, bilo za drugu.

FRANCUSKA —

I. Inöni: Interesuje se o vojnim obavezama Jugoslavije a specijalno prema Francuskoj.

Dr M. Stojadinović: Objašnjava ove obaveze ističući da vojne obaveze za Jugoslaviju postoje samo u okviru Male antante i Balkanskog sporazuma. Ideju o vojnom savezu sa Francuskom jugoslovenska Vlada ne misli prihvatiti, jer bi to odvelo Jugoslaviju u domen visoke evropske politike, u sferu sukoba interesa velikih država, a njihovi su interesi mnogobrojni i raznovrsni, protežu se ne samo po Evropi već i po celom svetu. Tako bi Jugoslavija mogla da bude uvučena u rat zbog tudjih interesa ili zbog nekih dalekih nepoznatih zemalja, kao što to pokazuje primer sukoba oko Abisinije.

I. Inöni: Zadovoljan odgovorom i misli da treba da odlučimo da se ne primaju nikakve vojne obaveze, a da o tome jedan drugog ne obavestimo prethodno.

Dr M. Stojadinović: Saglasan.

I. Inöni: Veli da turska Vlada misli isto što i Dr Stojadinović. Moguće je da će Francuska učiniti i Turskoj neki predlog o savezu. Mi ćemo se konzultovati i videti šta da se radi. Pri tome imamo u vidu reči Ataturkove, koji je rekao: „Francuska hoće da sebi pomogne, a ne nama!“

SOVJETSKA RUSIJA —

Dr R. Aras: Sovjeti su dali izjavu da će oni pomoći Tursku u slučaju da ona bude napadnuta, inspirišući se pri tome svojom politikom iz vremena turskog nacionalnog pokreta. Ova je izjava jednostrana, data samo od Sovjeta. Dvostrani sporazum Turske i Sovjeta je medjutim ovaj: 1) u slučaju napada ostati neutralan; 2) jedna strana neće ulaziti u kombinacije uperene protiv druge strane; 3) ne praviti nikakav politički sporazum ni sa jednim susedom druge zemlje bez prethodnog konzultovanja. Praktično ova poslednja tačka znači da se Sovjeti moraju konzultovati sa Turskom za sve ugovore u Evropi, a Turska samo za svoje ugovore u Aziji (izuzev Poljske i Rumunije). Tako, na primer, za Bugarsku, Turska nije dala odobrenje da Sovjeti prave sporazum. Isto važi i za Italiju. Za Francusku Turska je dala svoj pristanak. Ovaj ugovor sovjetsko-turski zaključen je 1935

na deset godina. U odnosima sovjetsko-turskim sada postoje dva momenta: 1) pitanje Dardanela (Konferencija u Montreux-u) ali to je pitanje koje interesuje sve potpisnike; i 2) predlog ugovora o uzajamnoj pomoći. Taj su predlog učinili Sovjeti Turskoj sa obavezama koje bi obuhvatile i Sredozemno More. Pošto je konzultovala mišljenje Londona i Beograda, turska Vlada je rešila da ovaj predlog odbije.

I. Inöni se interesuje za sovjetsko-jugoslovenske odnose.

Dr M. Stojadinović veli da Jugoslavija neće praviti nikakve paktove, niti će primati na sebe obaveze, koje bi bile uperene protiv Sovjetske Rusije. Ostaje otvoreno pitanje priznavanja Sovjeta od strane Jugoslavije i obnove diplomatskih odnosa. Za sada u Beogradu prevladjuje mišljenje da ne izgleda još oportuno za Jugoslaviju da taj korak učini. U tome smislu govorio sam sinoć opširnije i sa sovjetskim generalom Ajdemanom.

Dr Ruždi Aras: Primam na znanje ovo saopštenje. Ja neću nikad govoriti da Jugoslavija prizna Sovjete, jer bi me bilo sramota da Vama govorim o Rusima. Razumem Vašu taktiku zbog unutrašnjih prilika u Jugoslaviji. Ne želim samo da Sovjeti imaju poentu protiv Vaše Vlade i zato ih treba umiriti s vremena na vreme. Ja znam da kada budete jednom ušli u normalne odnose sa Sovjetima, onda ćemo mi preći u drugi red. Ali će Turska svakako uvek ostati verna Sovjetskoj Rusiji.

ENGLESKA —

Ismet Inöni: Engleska nikad nije htela Mediteranski pakt.

Dr R. Aras: Engleska to neće da ne bi ostavila Nemačku po strani, izolovanu. Ali možda će biti jednom moguće da se napravi jedan pakt: Italija s jedne strane, Turska-Jugoslavija-Grčka s druge, sa garancijom Engleske i sa uzajamnim obavezama engleško-turskim-grčkim-jugoslovenskim. Tako bi Francuska i Španija ostale, kao i Nemačka, po strani.

I. Inöni: Do sada je jasno da je Engleska na našoj strani.

Dr R. Aras: Potseća na reči, koje mi je Kemal Ataturk za vreme audijencije rekao, da je engleski momenat za nas povoljan, ali da ne treba u tome preterivati, nego se uzdati u našu sopstvenu snagu, da bismo bar prvi udar mogli da izdržimo.

I. Inöni: U pitanju Sredozemnog Mora treba govoriti svuda da mi imamo zajedničke interese, da more bude slobodno i da Turska ima interesa da se osigura bezbednost Jugoslavije i obratno.

NEMAČKA —

I. Inöni: Naši ekonomski interesi sa Nemačkom su veliki, ali ne treba da budu suviše jaki da ne bismo bili u rukama Nemačke.

Dr M. Stojadinović: Isti je takav položaj i Jugoslavije. Zato se i Jugoslavija trudi da pravi trgovinske sporazume i sa drugim zemljama: Italijom, Engleskom, itd.

Dr R. Aras: Treba reći Nemcima da njihovo približavanje Rimu nije ništa povećalo njihov prestiž kod nas. Inače mi ne treba da ulazimo ni u kakav angažman protiv Nemačke.

GRČKA —

Dr M. Stojadinović: Saopštava svoje utiske da je Vlada g. Metaksasa vrlo dobro raspoložena za politiku Balkanskog sporazuma. Zato misli da mi treba da pomažemo g. Metaksasa u koliko je to moguće. Što se tiče zaključenja jedne vojničke konvencije u četvoro, za zemlje Balkanskog sporazuma, mislim da ne bi trebalo žuriti sa tim pitanjem.

I. Inöni i *Dr R. Aras:* Saglasni.

RUMUNIJA —

Dr M. Stojadinović veli da su odnosi Jugoslavije sa Rumunijom vrlo prijateljski i smatra da je g. Tatarescu čovek koga treba pomagati i sa njim saradjivati.

Dr R. Aras: Misli da bi g. Tatarescu-a trebalo pozvati da učini posetu Ankari da ga tako istaknemo i podržimo.

Dr M. Stojadinović potpuno saglasan sa predlogom Dr Arasa.

Dr R. Aras veli do su im se Rumuni ponudili da budu most za Italiju. Turci su, medjutim, taj predlog odbili.

Dr M. Stojadinović: Saopštava da su i njemu Rumuni učinili takav isti predlog ali da je on takodje odbio tu ponudu.

BUGARSKA —

Dr M. Stojadinović: Se povoljno izjašnjava o Kjoseivanovu. Ostaje uvek otvoreno pitanje: da li i Bugarska treba da udje u Balkanski pakt ili ne? Do sada mi nismo bili za prijem Bugarske u Balkanski pakt, a to uostalom ni Bugarska nije do sada htela.

I. Inöni i *Dr R. Aras* su za to da Bugarska udje u Balkanski pakt ali da Turska i Jugoslavija idu uvek što čvršće zajedno u odnosu na Bugarsku.

Dr R. Aras: Treba reći Bugarskoj da joj vrata Balkanskog pakta ostaju uvek otvorena.

Dr M. Stojadinović: Saglasan da se to može reći, ali misli da Bugarska neće ući unutra.

I. Inöni: Misli da to pitanje treba pokrenuti na idućem sastanku Balkanskog sporazuma u Atini. Ako Bugarska neće, to je njena stvar, ali ona time slabi svoj položaj.

Dr M. Stojadinović: Postoji tursko-bugarski ugovor o prijatelj-

stvu. Ako Bugarska to predloži drugim državama šta da se radi u tome slučaju?

Ismet Inöni i *Dr R. Aras:* Mi nemamo ništa protiv takvih ugovora, samo po postojećem Balkanskom paktu na tako što treba da pristanu i druge zemlje.

Dr M. Stojadinović: Po onome što se zna o političkom i ekonomskom uticaju Italije u Albaniji može se smatrati da je Albanija danas stvarno italijanska kolonija.

Dr R. Aras napominje da je Ataturk rekao u audijenciji Dr Stojadinoviću da će posle prekida koji je nastao u pogledu imenovanja novog turskog ministra u Albaniji, uskoro doći do novog imenovanja, koliko da ovaj bude na strani Jugoslavije i da posmatra šta se u Tirani komplotira protiv Turske.

I. Inöni: Albanija je interesantna za nas samo ako se udruži sa Bugarskom.

To je sadržina razgovora u troje.

Pored razgovora za vreme audijencije kod Ataturka, ova konferencija kod pretsednika turske Vlade, u društvu turskog ministra spoljnih poslova, bila je sadržajno najznačajniji deo mojih razgovora.

Tako smo pretresli i utvrdili liniju spoljne politike naših zemalja. Osnovni principi imali su biti: daleko od sukoba velikih sila, daleko od ideoloških frontova, solidarnost četiri balkanske države radi održanja mira u ovom delu Evrope.

Što se tiče turske spoljne politike, imao sam utisak da je na istoku tursko-sovjetsko prijateljstvo čvrsto, a na zapadu da su simpatije Tupske na strani Engleske.

Kako sam već tada spremao pakt prijateljstva sa Bugarskom bio sam vrlo zadovoljan što sam unapred bio uspeo obezbediti pristanak Turske. To mi je izgledalo — pored ostalog — kao najveći uspeh moga prvog putovanja u Ankaru.

Pri polasku iz Ankare dobio sam od Ataturka vrlo lepu zlatnu tabakeru za cigarete sa njegovim monogramom; zatim njegovu fotografiju sa svojeručnom posvetom. Fotografije sam takodje dobio i od pretsednika Vlade Inöni-a i ministra Arasa. Moja žena dobila je dva vrlo lepa tepiha, jedan od Ataturka a drugi od Inöni-a.

Ispraćaj je bio 30 oktobra uveče, posle svečanog banketa, koji je bio dao naš poslanik Branko Lazarević, uvek u istom hotelu. Na stanici vojničke počasti, kao i pri dolasku. Samo ovoga puta mnoga lica bila su mi već poznata. Stisak ruku srdačniji. Rastao sam se od ljudi koji su mi bili bliski, poznati, prijatelji. Ovo je osobito važilo za Ismet Inöni-a, koga sam pozvao da mi što skorije vrati posetu.

GLAVA 58

TETE-A-TETE SA KRALJEM BORISOM

Po povratku sa puta u Ankaru, očekivao me je u Bugarskoj jedan važan sastanak sa kraljem Borisom. Moja je namera bila da tom prilikom definitivno utvrdimo pravac jugoslovensko-bugarskih uzajamnih odnosa. Želeo sam da to bude u vidu jednog pakta, za koji sam u svojoj mašti već bio stilizovao jedan jedini paragraf, a koji bi od prilike imao ovako da glasi:

„Za odnose izmedju Jugoslavije i Bugarske utvrdjuje se princip večnog prijateljstva."

Izvesno sondiranje terena za takav pakt već sam ranije činio kod pretsednika bugarske Vlade Kjoseivanova, sa kojim sam bio u dobrom prijateljstvu još iz vremena dok je on, malo pre toga, bio bugarski ministar u Beogradu.

Za vreme bavljenja u Ankari, o toj ideji obavestio sam tursku Vladu i dobio njenu saglasnost.

Sporazumno sa Kjoseivanovom, vagon sa kojim sam putovao iz Istambula, otkačen je na jednoj obližnjoj železničkoj stanici, u blizini kraljevskog lovačkog dvorca, u mestu Kričin. Reč „dvorac" je svakako jedan hiperboličan izraz, jer je to bila ustvari mala kućica, a u okolnoj šumi nalazilo se zatvoreno nekoliko jelena, koji su bili žrtve pojedinih, uostalom vrlo retkih „visokih gostiju" kralja Borisa.

Ja sam bugarskog Kralja imao prilike još jednom da sretnem i to u Sloveniji, na imanju „Brdo" kneza namesnika Pavla, u blizini Bledskog Jezera. Tom smo prilikom razgovarali, šetajući po parku. Na vešt način Boris je umeo da me izdvoji iz društva princa Pavla, koji se tu nalazio i da me odvede na stranu, na jedan duži i poverljiv razgovor. On je sa mnom govorio umiljatim, srdačnim tonom, kao neko koji želi da mi se iskreno približi, da stupi sa mnom u prijateljstvo i zadobije me da verujem u njegove dobre namere prema Jugoslaviji.

Razume se, da je kralj Boris kod mene našao vrlo povoljan teren u tome pravcu, jer sam već ranije bio stvorio zaključak da prijateljski odnosi sa Bugarskom imaju da budu jedno od osnovnih načela

moje spoljne politike i da se ti odnosi imaju da definišu, učvrste i sprovode sa kraljem Borisom direktno, kao glavnim političkim faktorom u toj zemlji, koja je bila pocepana na bezbroj sitnih partija i nekoliko oficirskih liga („kapetanskih" i drugih) tako da se u tom konglomeratu jednih političkih vodja u zemlji i drugih u inostranstvu (emigranti), nije imalo ustvari sa nekim drugim ni pregovarati. Usto Boris lično imao je u sebi nečeg simpatičnog i privlačnog. Nasuprot svom ocu Ferdinandu, koji je oličavao svu oholost i grubost pruskog plemića, Boris je više ličio na finog Francuza iz „visokog pariskog društva".

Zatim i njegova prošlost, način kako je došao na presto posle bugarske tragedije 1918 godine, sa koliko se veštine i diplomatske mudrosti provlačio kroz intrige unutrašnjeg političkog života i kroz tešku situaciju na medjunarodnom polju u kome je Bugarska bila žigosana kao saveznik Nemačke, to jest kao napadač. A u ono vreme, posle Prvog svetskog rata, „napadači" su nemilosrdno bili tretirani od saveznika-pobednika.

Pa ne samo po spoljnem izgledu, nego i nacionalno govoreći, Boris se u osnovi razlikovao od svog oca. Dok je ovaj upravo bio Nemac, a ne Bugarin — što se svakog momenta ispoljavalo — kralj Boris je bio rodjen u Sofiji, školovao se u Sofiji, tu svršio gimnaziju i položio maturu, pa onda prešao u vojnu akademiju, dolazeći tako u neposredni kontakt sa bugarskom omladinom i vaspitavajući se u bugarskom duhu.

Već iz prvih razgovora sa njim dobio sam utisak da je on više od prosečne inteligencije. Govorio je pet raznih jezika, a njegove duhovne sposobnosti izgleda da su dolazile od jednog dalekog, ali visokog izvora, od engleske kraljice Viktorije, preko njegove babe Ekaterine.

Za vreme Prvog svetskog rata, Boris je bio komandant bataljona 6-og sofijskog pešadijskog puka i kao takav uzeo učešća u borbama, često puta u prvim linijama. Ovo njegovo hrabro držanje i druženje sa vojskom za vreme rata, približilo ga je vojnim krugovima, kod kojih je na taj način stekao velike simpatije. I ovo je bilo od odlučujućeg uticaja da se pitanje prestola, posle poraza Bugarske i abdikacije njegovog oca, reši u njegovu korist.

Poslednjih dana u borbi na Solunskom frontu, septembra 1918, kada su srpsko-francuske divizije izvršile proboj na centru borbenih položaja kod Dobrog Polja, u Makedoniji, jedan deo bugarskih trupa napustio je položaje i pošao natrag u zemlju. Ove trupe u jačini oko 15.000 ljudi, zauzele su bile ustvari jedan revolucionarni stav i uputile se na Sofiju radi osvajanja prestonice i proglašenja republike.

Pobunjenici su bili pod komandom Rajka Daskalova, političkog prijatelja Aleksandra Stambolijskog, šefa Zemljoradničke partije. Kad

su prešli na bugarsku teritoriju, kod prve varoši, Radomir, proglasili su republiku (takozvana „Radomirska Republika") i zatim se uputili u pravcu Sofije, gde se tada nalazio vrlo mali broj Kralju i monarhiji vernih trupa. Ovim trupama stajao je na čelu general Aleksandar Protogerov, jedan od vodja „Makedonstvujuščih", koji je rodom iz varoši Ohrida (Jugoslavija). On se odmah stavio na raspoloženje Borisu sa izjavom da je spreman braniti kraljevski presto i zakoniti poredak. Ali broj njegovih vojnika bio je vrlo mali i ko zna kako bi se te trupe držale pred dolaskom mnogobrojnih revolucionara, da se nije desio jedan slučajan dogadjaj, koji je spasao celu situaciju. Tih dana imao je da prodje kroz Sofiju, dolazeći iz Istambula, sa jednom baterijom poljskih topova, jedan nemački bataljon. Budući u dobrim odnosima sa nemačkim vojnim pretstavnikom u Sofiji, generalom von Massow, Protogerov ga je zamolio da ta nemačka jedinica zastane jedan momenat u Sofiji i pomogne Kralju vernim trupama da održe zakoniti poredak protiv revolucionara, koji su se približavali prestonici. Nemački komandant je na ovo pristao. Onda je Protogerov odredio položaj za ove nemačke vojnike na malom uzvišenju, oko 10 km severo-zapadno od Sofije. Kod komandnog mesta te baterije on je postavio i svoj štab, dok su ostale bugarske trupe bile zauzele položaje levo i desno od njega, u polukrugu, štiteći prilaz ka prestonici.

Od pobunjeničkih trupa dolazio je prvo jedan voz prepun vojnika, koji su stajali ne samo na stepenicama nego i po krovovima od vagona, natovareni i pretovareni raznim „ratnim plenom", koji su usput uzimali: šivaće mašine, kućni nameštaj i posudje, ćilimovi i tako dalje. Putovali su u velikom revolucionarnom raspoloženju i oduševljenju, vičući i pevajući. Bilo je tu svega, samo ne potrebnog reda i discipline da se izvrši jedan, po pravilima vojne veštine, oružani napad na prestonicu, koja je u medjuvremenu bila oglašena za utvrdjeni logor.

General Protogerov odmah je shvatio situaciju i odlučio da je u punoj meri iskoristi. Revolucionarnim trupama, koje su dolazile u tako jednom nevojničkom poretku, on je izdao kratku vojničku naredbu: da odmah zaustave dalje putovanje i da pošalju parlamentarce radi pregovora za mirni izlazak iz situacije, dodavši da im za odluku daje tri minuta vremena, kao ultimatum.

Revolucionarci su ovo shvatili više šaljivo, nego ozbiljno, pošto od Dobrog Polja do Sofije nisu nigde naišli ni na kakav otpor i nisu mogli verovati, da će se naći još neko od sofijskih gradjana da se odupre njihovom pobedonosnom elanu. Sa potsmehom su odbili ultimativnu naredbu i pokušali da nastave put. Protogerov je medjutim mislio vrlo ozbiljno i sa džepnim satom u ruci, kad je tačno bilo prošlo tri minuta, prva plotunska paljba iz četiri nemačka topa, sa udaljenja

od svega 600 metara, tačno je pogodila usred železničkog voza prepunog vojnika. Posle prvog plotuna sledovao je odmah drugi pa treći... Neopisivi haos i panika nastali su kod revolucionara, koji su počeli begati na sve strane. Jedan puk Kralju verne konjice, saobrazno vojnim pravilima, izvršio je gonjenje i uništenje neprijatelja.

Ovaj poraz pobunjenika brzo je odjeknuo širom cele zemlje. Revolucija je bila ugušena u samom početku i tada više ništa nije stajalo na putu da se sin kralja Ferdinanda (koji je u medjuvremenu abdicirao i otišao za Nemačku) u krugu oficira i vojnika sofijskog garnizona, proglasi za zakonitog kralja Bugarske, sa titulom „Car Boris III".

Ovako rešenje krize prihvatili su i zapadni saveznici, jer su smatrali, da je radi mira i stabilnosti na Balkanu ipak najbolje da se produži monarhija, a ne prave eksperimenti sa republikama levičarski orijentisanim.

Ovo rešenje morao je najzad, i protiv svojeg intimnog raspoloženja, da usvoji i popularni narodni tribun, Aleksandar Stambolijski, novopostavljeni pretsednik Ministarskog saveta. On je sa Kraljem uspostavio jedan „*modus vivendi*", koji se ubrzo razvio u ideju da njegova ćerka eventualno može postati i žena mladog i neoženjenog bugarskog Kralja... U svojoj živoj mašti, seljački vodja Stambolijski video je već na glavi svoje jedinice ćerke bugarsku carsku krunu...

Docniji dogadjaji išli su, medjutim, drugim tokom, kako sam to već izložio u ranijim stranicama ovih memoara.

U razmišljanjima o tim prošlim dogadjajima, auto se zaustavi pred lovačkim dvorcem kralja Borisa, koji nas dočeka očevidno raspoložen, čvrsto mi stežući ruku. Zatim nas pozva da udjemo u trpezariju, gde nas je čekao već spremljeni ručak. Izvinjavajući otsustvo kraljice Giovanne reče mojoj ženi:

— Kraljica žali što nije mogla doći... Ona je dobila mali izraštaj na vrh nosa i pošto je on i bez toga dosta veliki to nije htela da se pokaže u takvom stanju...

Svi se nasmejasmo ovoj šali na račun inače lepe i simpatične Kraljice i ručak započe u najboljem raspoloženju.

Po svršenom ručku Kralj predloži da Kjoseivanov pokaže mojoj ženi staklene bašte sa divnim cvećem, koje je Kralj lično gajio (krizanteme i dalije) a da nas dvojica napravimo jedan izlet u lovište.

— Sve što ovde vidite — reče Kralj mojoj ženi — ja u tome uživam i provodim po koji prijatan čas, ali sve je to sopstvenost bugarskog naroda...

Medjutim ta „sopstvenost bugarskog naroda" bila je ustvari vrlo, vrlo skromnih dimenzija.

Moja žena je onda ostala sa pretsednikom Vlade Kjoseivanovom,

jednim Kraljevim adjutantom i mojim šefom kabineta Protićem da igraju bridž, dok sam ja sa Kraljem seo u jedan mali auto da idemo u lov na jelene. Kralj je šofirao, a ja sam držao pušku u ruci. U šumi naidjosmo odmah na jelene. Kralj je želeo da ubijem što bolji egzemplar, pokazujući mi najbolje. Ja sam, medjutim, strahovito rdjavo pucao i da ubijem jednog trebalo je da pucam tri ili četiri puta pošto sam pucao sedeći, iz kola, iz nepovoljnog stava. Bilo me je već sramota kao lovca a žao i za životinju, koja se mučila. Najzad je dobila svoj „*coup de grâce*" i bio sam srećan da se taj neprijatni incident završio...

U povratku smo zastali na maloj poljani i govorili o politici obeju zemalja i budućem paktu. Rekoh Kralju:

— Ja sam ubedjeni pristalica jugoslovensko-bugarskog prijateljstva, ako hoćete i bratstva. Istorijsko iskustvo nam je pokazalo da ne treba tražiti rešenje naših problema sa oružjem u ruci, nego za zelenim stolom pregovora i dogovora. Kad smo bili u savezu, činili smo čuda i zadivili ceo svet. Verujem da je i Vaše Veličanstvo istog mišljenja i možete računati da će Jugoslavija pod mojom Vladom ići tim putem. Imajući poverenje u Vašu ličnost, Beograd neće biti protivan ni tome da Vašu vojsku naoružate, da Vaš presto i Vašu državu ojačate i da u skoroj budućnosti udjete i Vi u savez svih balkanskih država. Ja želim da potpišemo sada pakt o večnom prijateljstvu. Ta jedna reč treba da bude ceo njegov tekst. Obavestićemo o tome prethodno svoje saveznike Rumune, Turke i Grke, tako da u drugoj polovini januara možemo objaviti celom svetu da je Balkan prestao da bude bure baruta... Ako Bugari i Srbi ne poremete mir u ovom kraju sveta, nema ko drugi da ga poremeti.

Kralj je sa zadovoljstvom pratio tok mojih izlaganja i reče da je potpuno saglasan u svemu, zahvaljujući mi na mome prijateljskom stavu prema njemu i prema bugarskom narodu.

Kad smo se zatim ponovo vratili u dvorac, partija bridža bila je već završena i Kralj je pozvao mene i Kjoseivanova u zasebnu sobu na kratku konferenciju. Tu Kralj izloži naš razgovor o budućem paktu prijateljstva i saopšti svome pretsedniku Vlade da zajedno sa mnom učinimo što je potrebno za njegovo realizovanje.

Kjoseivanov je stalno klimao glavom odobravajući, vrlo zadovoljan da je moja poseta dovela do tako pozitivnih rezultata.

Četiri meseca docnije, u Beograd je došao Kjoseivanov u zvaničnu posetu i pakt je bio potpisan marta 1937. Njegov tekst sadržavao je samo jedan član, onako kako sam ga ja bio zamislio.

Ja sam ovaj pakt smatrao kao jedan od kamena-temeljaca svoje spoljne politike, koji je, sem toga, nesumnjivo imao povoljno da deluje

i na unutrašnju situaciju Jugoslavije. Jer u vreme kada sam postao pretsednik Vlade, moja zemlja bila je, izuzev Grčke i Rumunije, opkoljena sve samim neprijateljima. Govorilo se kod nas: „Jugoslavija je opkoljena *„brigama"* (Bugarska, Rumunija, Italija, Grčka, Austrija, Madjarska, Albanija). Od njih najopasnija bila je Italija, ali najdosadnija Bugarska, jer su sa njene teritorije prebacivani „komitadžije", koji su sejali teror po Makedoniji pripojenoj Jugoslaviji, a na ovaj teror, za vreme diktature kralja Aleksandra, odgovarale su naše policijske vlasti drastičnim merama — nad sopstvenim stanovništvom... Tako smo imali jedan spoljno-politički problem kompliciran unutrašnjom nesredjenošću u celoj jednoj provinciji.

Da bi se sprečio prelazak „komitadžija", duž granice bugarsko-jugoslovenske bile su postavljene bodljikave žice, iskopane „vučje jame", instalirani alarmni uredjaji sa zvoncima, izgradjene kule osmatračnice, graničari snabdeveni policijskim psima, samo da bi se što bolje čuvala i kontrolisala svaka stopa naše granice...

Celoj toj nesnosnoj situaciji imao je da se učini kraj što je i postigao moj sporazum sa kraljem Borisom u Kričinu i pakt potpisan sa Kjoseivanovom u Beogradu.

No s obzirom na iskustvo iz Balkanskog rata 1912/13 i Prvog svetskog rata 1914/18, kada je Bugarska u oba slučaja s ledja napala Srbiju, ja sam ipak pojačao veze sa zemljama iz Balkanskog pakta da bi se Bugarska držala u šahu, u slučaju da nastupi kakva neželjena promena u Sofiji.

U tom pravcu spremljena je bila vojna konvencija prvo sa Turskom, pa onda sa Rumunijom i ugovoreno kakav raspored trupa i koje savezničke snage imaju biti spremne radi eventualne intervencije protiv Bugarske.

Za vojničke pregovore sa turskim generalštabom odredio sam bio generala Dimitrija Živkovića, brata Petra Živkovića, spremnog i korektnog oficira, koji je tu misiju uspešno sproveo.

Dok sam tako obezbedjivao granice Jugoslavije sa Istoka, preduzeo sam korake da se obezbedi i naša granica sa zapadne strane. Eksplozivna i impulsivna politika jednog diktatora, kao što je bio Mussolini, nalagala mi je da uredjenju odnosa sa Italijom, sa kojom smo po koji put bili došli do ivice oružanog sukoba, posvetim naročitu pažnju.

SPORAZUM SA ITALIJOM

Odnosi Kraljevine Srbije i Kraljevine Italije u prošlosti bili su uvek srdačni i prijateljski. Za vreme Prvog svetskog rata italijanska Vlada je učinila sve što je mogla da evakuiše srpske izbeglice iz Albanije, da primi jedan deo kod svoje kuće i, najzad, da pošalje jedan ekspedicioni korpus na Balkan, da zajedno sa srpskom vojskom obrazuje Solunski front i izvede uspešnu ofanzivu sa Juga protiv austro-nemačko-bugarske vojske u Makedoniji.

Nesporazumi i sukobi sa Italijom počeli su onog dana kada je Srbija postavila princip ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu, koja je prirodno imala da obuhvati i hrvatsko primorje na severu Jadranskog Mora i celu Dalmaciju duž istočne obale tog mora. Ugovor Italije sa Saveznicima (London 1915) davao joj je pravo na jedan deo teritorije srednje Dalmacije. Protiv tog pakta srpska Vlada energično se borila i uspela da pretenzije Italije svede samo na grad Zadar. Na severu, varoš Rijeka, bila je podeljena tako da njeno predgradje Sušak pripadne Jugoslaviji.

Na toj bazi jugoslovensko-italijanski odnosi prolazili su kroz razne peripetije. Za vreme Nikole Pašića bili su prijateljski, a posle njegove smrti i naročito za vreme diktature kralja Aleksandra, često neprijateljski. Zatim je došlo do pogibije kralja Aleksandra u Marselju, za koje je ubistvo veliki deo jugoslovenskog javnog mnenja bio sklon da veruje da ga je zamislio baš sam Mussolini, dok je Pavelić bio samo njegov prost izvršilac.

Posle Kraljeve smrti, polovinom 1935 i u toku 1936, situacija se bila znatno izmenila.

Francuska nije htela ni da čuje da se italijanska Vlada okrivljuje za atentat u Marselju i Pariz mi je poručio da se izmirimo sa Italijom. To mi je Laval otvoreno rekao i ja sam o tome morao da vodim računa. Pod ponovnom opasnošću od strane Nemačke, Francuskoj je bilo stalo do prijateljstva Italije.

Ali se i raspoloženje Rima bilo promenilo. Ako je Mussolini imao ma i najmanju nadu da će smrt kralja Aleksandra značiti u isto vreme i kraj Jugoslavije, morao je ubrzo da uvidi da se potpuno prevario.

S druge strane, Mussolini se bio upleo u vojnu ekspediciju u Abisiniji, izazvavši sukob sa Velikom Britanijom. U isto vreme agresivna politika Hitlerova, koja je već indicirala njegov cilj da izvrši *Anschluss* Austrije, imala je da učini Nemačku direktnim susedom Italije i verovatno unese nemir u Južni Tirol, koji je Italija bila prisvojila posle rata, proširivši se na račun Austro-Ugarske.

Na dan 2 februara 1936 posetio me je nemački poslanik u Beogradu, Victor von Heeren, na povratku iz Berlina. Tamo je imao poduži razgovor sa Hitlerom, koji mi je poručio da Treći Reich ima interesa da postoji jaka Jugoslavija i da nemačko-jugoslovenske ekonomske odnose treba što više razvijati. A što se tiče problema Austrije, Hitler ostavlja da se to pitanje reši bez nasilja, samo sobom, „istorijskim putem"... Usto mi reče von Heeren da je Mussolini pokušao sporazum sa Hitlerom s tim da Austrija vodi nemačku politiku, a da zato Nemačka formalno izjavi da garantuje austrijsku nezavisnost.

— A šta je na to Hitler odgovorio? — upitah ja.

— Primio je taj predlog učtivo, ali rezervisano.

Ova „rezervisanost" morala je biti jasna Mussoliniju. „*Anschluss*" je bio na pomolu...

Tako su putevi italijanske i jugoslovenske politike krenuli istom cilju uzajamnog sporazumevanja.

Nastojao sam da Jugoslaviji obezbedim potreban mir spolja, kako bih mogao da uredim državu iznutra. Mussolini je, pak, pred novom nemačkom opasnošću, morao da traži prijateljstva kod svojih suseda. Ako mu opasnost dolazi sa severa, bar da bokove ima osigurane.

Dok sam takve poruke dobijao iz Berlina, iz Rima je, takodje, počeo da duva prijateljski vetar i pored toga što je Jugoslavija primenjivala ekonomske sankcije protiv Italije, saobrazno odluci Društva naroda, zbog napada Italije na Abisiniju.

Tako mi italijanski ministar u Beogradu, conte Viola saopštava 3 marta 1936, da rat u Abisiniji nije nimalo umanjio interes Italije za ovaj sektor u Evropi.

— Italija i Austrija — reče mi on — pridaju veliki značaj Jugoslaviji i žele da Jugoslavija pomogne ideju ostvarenja Dunavskog pakta, a takodje da Jugoslavija pridje Rimskom protokolu, koji su 17 marta potpisali Mussolini, austrijski kancelar Dollfuss i madjarski pretsednik Vlade Gömbös.

Ja sam ovo saopštenje primio bez komentara, a da bih donekle

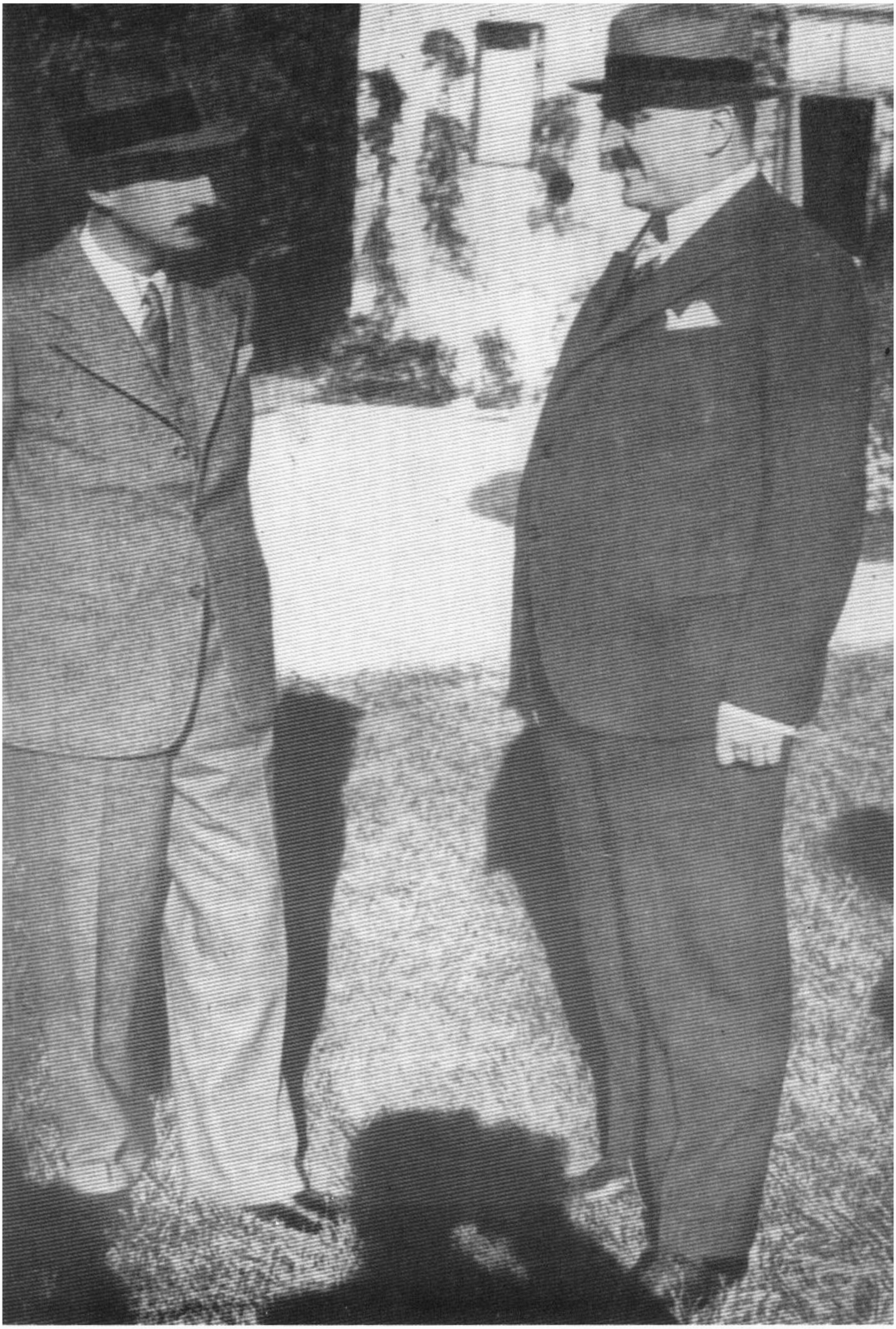

U razgovoru sa bugarskim kraljem Borisom, 1936 god., u njegovom lovačkom dvorcu

Sastanak članova Balkanskog pakta u Atini, 1937 god. Na slici s leva na desno: Dr Milan Stojadinović, Metaxas, pretsednik grčke Vlade, Ruždi Aras, turski ministar Spoljnih poslova i njegov rumunski kolega, Antonescu

kontraparirao — jer mi se Dunavski pakt nije svidjao — pomenuh aktivnost Pavelićevih ljudi na teritoriju Italije i Austrije.

— Suvich (pomočnik ministra spoljnih poslova Italije) me je obavestio da Vam saopštim da se Perčević ne nalazi u Italiji. Vest o njegovom boravku tamo nije tačna. Sem toga, dodade Viola, ponovo sam urgirao u Ministarstvu spoljnih poslova da se pitanje ustaša što pre svrši. Siguran sam da će i austrijska Vlada na isti način postupiti.

U isto vreme, 9 marta 1936, jedan telegram našeg poslanika u Londonu, Slavka Grujića, saopštava mi da mu je pomoćnik državnog potsekretara u *Foreign Olfice*-u rekao:

1) da ne veruje u glasove o približenju Italije Nemačkoj, jer da „položaj Italije nije tako kritičan da bi Nemačka od nje mogla očekivati napuštanje Austrije i pristanak na *Anschluss*.

2) da Nemačka traži da se približi Engleskoj, ali ima mnogo razloga, da se sumnja u njenu iskrenost, i

3) da se Jugoslavija nalazi u vrlo zavidnom položaju, jer da joj se udvaraju i Francuska, i Nemačka, i Italija, i Rusija, a da odnosi Jugoslavije sa Velikom Britanijom nikad nisu bili bolji nego danas.

Nov i veliki korak u pravcu italijansko-jugoslovenskog zbliženja učinio je Mussolini svojim govorom u Milanu, 30 oktobra 1936, kada je rekao „da već postoje potrebni i dovoljni uslovi moralne, političke i ekonomske prirode, da bi se odnosi stvarnog prijateljstva izmedju Italije i Jugoslavije postavili na novu osnovu".

Povodom tog govora ja sam 5 novembra uputio svima jugoslovenskim poslanicima u inostranstvu sledeći šifrovan telegram:

> *„Govor Mussolinijev u Milanu odnosno Jugoslavije primili smo ovde sa zadovoljstvom. Zaključenje novog italo-jugoslovenskog trgovačkog ugovora proteklo je u znatno boljoj atmosferi, nego što je ranije medju nama vladala. Mi nemamo razloga da budemo protivnici Italije ako ona poštuje naše državne granice, naše legitimne interese i prava. Ekonomski interesi nas upućuju na saradnju. U vreme teškoća za nalaženje novih tržišta za naše agrarne proizvode ovaj ekonomski momenat za nas je vrlo važan. Prvom zgodnom prilikom molim kažite Vašem tamošnjem italijanskom kolegi da je utisak Mussolinijevog govora ovde bio vrlo dobar. Pominjanje Madjarske kao ratnog invalida nema veze sa Jugoslavijom. To je svakako jedna čisto oportunistička i platonska izjava u korist Madjarske. U pogledu madjarskog revizionizma naše je gledište poznato i*

ostaje nepromenjeno. Prema Čehoslovačkoj i Rumuniji mi imamo u tome pitanju jasno utvrdjene obaveze, koje ćemo u slučaju potrebe do kraja ispuniti. Odobravajući Mussolinijev govor ukoliko se nas tiče, mi nikako ne odobravamo njegove revizionističke tendencije u vezi sa Madjarskom.

Dr. Milan Stojadinović"

Na dan 9 novembra 1936 saopštio mi je nemački poslanik von Heeren da mu je von Neurath izmedju ostalog rekao da novi ministar spoljnih poslova Italije, grof Ciano, pravi dobar utisak. Otvoreniji je nego što je bio njegov prethodnik Suvich. Odnosno Jugoslavije Ciano je rekao von Neurath-u da Italija ima „apsolutno časnu i iskrenu nameru da popravi odnose sa Jugoslavijom". Za ranije nesporazume Ciano baca krivicu na Suvich-a, poreklom Trščanina. Von Neurath je dobio utisak da je Cianova izjava odista iskrena jer je to uostalom i interes Italije da zbog sukoba sa Abisinijom i Engleskom ima slobodnije ruke i da se ne angažuje u sukob sa Jugoslavijom. Zbog toga von Neurath misli da bi bila mudra politika od strane Jugoslavije da sadašnju situaciju i raspoloženje Italije iskoristi. Mussolini je izjavio da želi sporazum i ne bi ga trebalo dražiti negativnim stavom. Ono što je on rekao u Milanu na adresu Jugoslavije, to ima *politički* značaj, dok ono što je rekao na adresu Madjarske, to je više *sentimentalnog* značaja. U razgovoru sa Cianom von Neurath je skrenuo pažnju da će Jugoslavija u odnosu na Italiju više polagati na dela nego li na reči i pomenuo je hrvatske emigrante. Na to mu je Ciano odgovorio da ih Italija neće pomagati. Uopšte iz razgovora Ciano-Neurath izlazi da obe sile žele prijateljske odnose sa Jugoslavijom. Odnosno opšte situacije u Evropi von Neurath je rekao von Heeren-u da se Nemačka neće eksponirati protiv Engleske i da Hitler smatra da Evropu ne treba deliti u dva zasebna bloka velikih sila već ih treba sve svrstiti u jedan zajednički sporazum.

Posle ovakvih izveštaja o raspoloženju italijanske Vlade izgledalo mi je da je došao momenat da se naši uzajamni odnosi urede.

Sam grof Ciano uzeo je inicijativu i učinio prve predloge. On je to učinio preko našeg poslanika u Rimu, Jovana Dučića, kome sam sa svoje strane dao uputstva da ispita koje su tačno namere italijanske Vlade i dokle ona misli da ide u tom pravcu.

Posle prvih razgovora, Ciano je, medjutim, otišao mnogo dalje nego što smo Dučić i ja uopšte mogli očekivati.

O tome šalje mi Dučić svojeručno pismo 21 novembra 1936. Posle dva sastanka sa Cianom, 18 i 20 novembra, veli Dučić:

„On (Ciano) je ovaj put bio otvoreniji i opširniji, očevidno s planom kako bismo unapred dobro razumeli šta iz Rima od nas traže...

„Sada je Ciano otvoreno izjavio da traži s nama savez na principu „osovina Berlin-Rim" kako je to u milanskom govoru obeležio nedavno Mussolini. Bar tako na jednom mestu priloženog govora izgleda. Sam je način traženja brz i prepadan prema načinu kojim je Hitler tražio od Poljske da pristane na desetogodišnji aranžman po pitanju poljskog koridora, ma da je, naravno, ovo poljsko pitanje nesravnjivo sa Cianovom željom, po karakteru koliko i po opsegu.

„Ne znam da li ovakav uslov ne naliči na ono što se u Francuskoj revoluciji govorilo: 'Sois mon frère ou je te tue'. Ali ne znam ni da li će taj uslov odista do kraja pregovora ostati jedna conditio sine qua non. Ali znam da je ovakav princip potpuno u duhu fašizma i u prirodi Mussolinija.

„Najčudnije mi izgleda ovo: što Italija nije do sada u savezu ni sa jednom drugom državom a danas ga želi s nama. Sa Nemačkom ima samo jedan pakt o konzultovanju za zajedničku akciju u slučaju zajedničkih interesa, ali to još nije savez. Ciano je ovaj pakt donekle pojačao dajući za nemačku saradnju u španskom pitanju talijanske koncesije na Lokarno, na austrijsko pitanje i podršku Nemačke u borbi protiv boljševizma. Ali ni ovo još nije nikakav savez. Zatim opšte je mišljenje da Italija, posle smrti Dolfuss-a, šiljući na austrijsku granicu dve svoje divizije, ima nekakav vojni savez s Austrijom, ali slučajan i prigodan, dok s Madjarskom — misli se uopšte — i nema nikakvog vojnog saveza.

„Nemam, Gospodine Predsedniče, mogućnost da iz Rima koliko Vi sa Vašeg položaja znadnem da li ovaj talijanski predlog stoji u vezi sa nečim iz pozadine današnjih evropskih poremećenih odnosa. Za orijentisanje u pogledu izvora ove pobude Mussolinijeve, u ovolikom obimu, nedostaju mi izvesno mnogi elementi. Ali tražeći da brzo i odmah uzmemo ovako stav prema „osovini Berlin-Rim", nema sumnje da je po sredi jedan prepad koji ćete Vi najbolje oceniti koliko stoji u interesu naše otadžbine, i prema kojem ćete se opredeliti po mudrosti koja Vam je svojstvena..."

Nekoliko dana docnije, 2 decembra, piše mi Vukašin Životić, naš generalni konzul u Trstu, da se 29 novembra (1936) sastao na jednom čaju sa Dino Alessi-em, direktorom lista „*Il Piccolo*", jednim od ličnih prijatelja Mussolinija još iz detinjstva, vrlo uglednim novinarom, koji je nedavno bio napisao niz članaka o potrebi italo-jugoslovenskog zbližanja.

Piše mi Životić:

„U korist svoje teze o potrebi zbližanja, Alessi je izjavio da mu je Duce rekao da izmedju Italije i Jugoslavije ne postoje sporna teritorijalna pitanja. Akcija u korist italijanske Dalmacije odavno je nestala. Dalmacija je jugoslovenska. Duce gleda daleko i prema tome sporazum sa Jugoslavijom lako će se napraviti na ekonomskom i političkom polju. Nepoverenje, koje je do sada bilo smetnja, nestaće jer je Duceova volja da najdalje za godinu dana uredi sva postojeća sporna pitanja sa Jugoslavijom, i tako stvori bazu za plodonosnu saradnju u budućnosti.

„Alessi je naročito hteo da podvuče svojim slušaocima da Duce smatra da u sadanjem času kod nas ne postoji pogodnija politička ličnost od Vas, koja bi mogla urediti naše odnose sa Italijom. 'Duce bi želeo — izjavio je Alessi — da g. Dr Stojadinović dodje u Rim i oseti na licu mesta u kontaktu sa Duceom i italijanskim narodom koliko su iskrene simpatije za njega lično i za jugoslovenski narod. Doček bi imao da bude grandiozan i da prevazidje sve ono što je bilo učinjeno 1924 godine kada je pok. Pašić bio u Rimu i potpisao pakt prijateljstva.'"

Slične informacije dolazile su mi sa sviju strana i na osnovu svega, sporazumno sa Knezom Namesnikom, odlučio sam da pošaljem dva delegata u Rim za razgovore, jednog za ekonomska pitanja a drugog za politička i sva ostala.

O tome sam obavestio pismom ministra Dučića s tim da to saopšti grofu Ciano, koji ga je odmah primio i već 17 decembra Dučić mi šalje ovaj izveštaj:

„Ministar inostranih dela, grof Ciano, primio me danas i prihvatio sa puno spontanog zadovoljstva poruku Predsednika Vlade, Gosp. Dr Stojadinovića, da će što pre moguće poslati delegate za pregovore. Ali kako mu odmah nisam pomenuo imena delegata, on se trgao.

— Izgleda mi da Dr Stojadinović nije još rešen koga će poslati. Kao da je nerešljiv...

— Ni najmanje, rekoh. Izvesno je da ko god bude delegat, govoriće u ime jugoslovenske Vlade i rečima samoga Predsednika. Najvažnije je da će delegati doći i to sasvim uskoro, i vrlo srećni svojom sjajnom misijom.

— Onda lepo, reče grof Ciano po izgledu umiren. Stvarno, ja sam odredio Buti-a, ali ovo nije najvažnije: iza njih ću u svima momentima stajati ja lično, i uzimati u važnim slučajevima važnog ličnog učešća... Kao i vi — reče meni — što ćete stajati iza vaših delegata i dejstvovati. Nas dvojica već znamo kako treba raditi zajednički. Samo vas molim, recite vašem Predsedniku ovo: ako je moguće neka se počne sa pregovorima već izmedju Božića i Nove Godine... Ili odmah prvih dana iza Nove Godine. Inače ne bi trebalo da se dobije utisak kao da Jugoslavija čeka da se najpre okončaju pregovori izmedju Italije i Engleske... Zašto bi nam trebao takav utisak? Nema smisla. Vi ste nezavisna država kao i Italija i kao Engleska...

Grof Ciano je osetio da sam ja i sam predosećao takvu njegovu sumnju. On zatim dodade:

— Molim vas izvestite dr Stojadinovića da vam, ako može, telegrafski *javi: da li će delegate poslati u vremenu izmedju Božića i Nove Godine, ili već odmah prvih dana januara. Važno je da se što pre počne i da je jasno da su pregovori već počeli. I neka delegati dodju spremni na rešenje* glavnog *pitanja. I sa Nemačkom sam najpre svršio glavno pitanje i to* isti *čas, a zatim smo prešli i posvršavali masu drugih sporednih pitanja. Sa Nemačkom sam podpisao do sada ništa manje nego 16 raznih ugovora, a sve u toku od dva meseca. Zašto da se i mi na prvom sastanku gubimo u detaljima, u sitnicama, u ništarijama.* Glavno *pitanje treba mačem preseći... kao što ja obično uradim... i kao što sam uradio sa Hitler-om.*

— Istina — rekoh ja sa puno opreznosti — Hitler je i drukče prirode i drukčeg položaja nego naš Predsednik Vlade, koji nije diktator...

— Naravno, odvrati grof Ciano, sasvim dobrovoljno.

On je razumeo da se ova moja primedba odnosi na nastojanje koje postoji danas u Jugoslaviji da se zemlja vrati demokratiji, parlamentarizmu, odgovornim Vladama. Ciano je izvesno pomislio i na teškoće koje postoje da se

uzme sa punom sigurnošću sve ono što se iz Rima obećava i potpiše. Naročito danas, kada u medjunarodnom životu postoje tako nepredvidjeni brzi obrti, komplikacije, konfuzija. Najzad, ni grof Ciano ni njegov šef ne mogu gubiti iz vida da ovakvi pregovori iziskuju prethodno dokumentisanje, izbor delegata po talentu za debatu, za moć ubedljivosti, moć sugestije i po ličnom autoritetu, koji su elementi u ovakvim poslovima često presudni. Ali se grofu Ciano očevidno žuri.

— Verujem da ćemo ipak svršiti sve kako treba! Na primer, Hrvatska... poče opet da obećava Ciuno.

Osetivši da sam u tom momentu ja pomislio da je Hrvatska ipak deo moje otadžbine, a ne njegov „problem", on je zatim postao oprezniji:

— Samo šta mislite kako to da uradimo? Kako da ih udaljimo iz Italije? Nije moguće da ih predamo bez svakog obzira... Vi shvaćate i naš položaj. Pavelić mora da je žalostan, jer već oseća da je njegova stvar propala... To sa mnom ne ide...

Ja upadoh:

— Pavelić i njegovi drugovi se za sad kreću slobodno po Rimu, učestvuju po javnim revijama i narodnim svečanostima, ako ne kao delegati, a ono bar kao turiste...

— Gde? Ovde u Rimu? Ja njega ne vidjam. Ja s njim uopšte nemam nikakva posla... I neću ga videti — kaže grof Ciano imajući u očima samo Pavelića. Ja mislim da ih sve pošaljemo... u Ameriku... Šta mislite? Ili sve u Etiopiju... Ovamo, onamo... po Etiopiji.

Na ovo sam odgovorio:

— Ako se naši pregovori završe, kao što odista treba svesrdno želeti, onda ćemo lako naći načina da se i ova žalosna gomila uputi na časniji posao. Ja sam već pune tri godine nastojao u Palazzo Chiggi da se to uradi i pre svakih pregovora o budućem našem prijateljstvu, ali nisam uspeo. Nadajmo se da će se sada uspeti. Rešenje neće biti teško. Pre 15 godina iz Gaete su vraćeni u Jugoslaviju ovakvi crnogorski emigranti kojima se zatim na domaćem tlu vratila zdrava pamet i koji su danas opet postali ispravni gradjani i dobri očevi porodice. Naći ćemo načina i za ove zavedene i zaludjene ljude koji nisu svi ubojice, ali koji ne znaju šta je država, ni ustav.

— Koliko ih ima? zapita me grof Ciano, čak ozbiljno.

— Sa poslednjim registrovanjem — kako se kod nas veruje — ima ih, u Italiji, izmedju 1000—2000 ljudi.

Ciano skrenu razgovor na Albaniju.

— I sa Albanijom ćemo lako svršiti! Kazaću Kralju (Zogu) da ne može drukčije... Mora se ići vremenom... U ostalom i njemu je bolje da imadne sa sobom ne samo Italiju, nego i Jugoslaviju. Kada se nas dvoje sporazumemo, odista, kakvo iznenadjenje za ceo svet!

Grof Ciano je upotrebio ove poslednje reči onako kako ih u poslednje vreme čujem u celom rimskom društvu, koje sporazum izmedju Jugoslavije i Italije smatra već kao gotovu stvar.

Zatim grof Ciano produži sa obećanjima:

— Što se tiče Dalmacije... Gde su sad „azzurri" (članovi društva za Dalmaciju)? Jeste li videli kako ide sa mnom? Nema kod mene ovako i onako! To je sve već prošlo. Ja sam sve mačem presekao.

Ovim poslednjim rečima italijanski ministar želi istaći ne samo svoju prirodu jučerašnjeg heroja Abisinije, nego i svoje načine poslovnog čoveka, koji sve brzo shvaća i rešava, i najzad ministra koji je drugi Mussolini. Ali pre svega on želi sugerisati uoči naših pregovora kako ne treba računati na duga sondiranja, tapkanja u mestu, cenjkanja, pošto ti načini nisu u prirodi fašizma.

Kad sam grofu Ciano rekao da Gospodin Predsednik dr Stojadinović puno žali što nije mogao pre odgovoriti na njegove poslednje poruke, iz razloga što je čekao povratak iz Londona Njeg. Vis. Kneza-Regenta kome je želeo najpre sve izložiti što je do sada uradjeno medju nama po ovoj stvari, grof Ciano je primio ovo na povoljno znanje:

— Ja sam to i sam pretpostavio. U ostalom ja sam pratio put Vašeg Kneza-Regenta što ćete mi lako verovati. Ništa ne čini ovo malo zadocnjenje. Glavno je da što pre dodju delegati i da budu dobro spremni za ono što je bitno... *a za detalje se zatim šalju kuriri, depešira, razgovara, debatira koliko hoćete.*

— Čujem, rekoh grofu Ciano, da sada pregovarate i sa Engleskom i kanda sa uspehom...

— Sasvim sa uspehom, potvrdi on bez oklevanja. Ako ne do Božića a ono izvesno do Nove Godine stvar će biti svršena. Sutra opet primam Drummonda... Zatim opet u

ponedeljak... Ja sam zadovoljan brzinom i onim što smo uradili nas dvojica. *To su vrlo važne stvari.*

Zahvalio sam grofu Ciano, po naredbi Gospodina Predsednika Vlade dr. Stojadinovića za laskave reči koje je preko mene uputio na njegovu adresu.

—Jeste, molim vas, ja sam govorio sasvim iskreno: Stojadinović zna šta radi. On je realist, a to je retka stvar u ovo naše zlo *i* pometeno doba! *I ja sam realist... Zato i verujem da ćemo uspeti. A vi ste — obrati se meni lično — srećom optimist i iskreni prijatelj sporazuma izmedju Jugoslavije i Italije, što se u Rimu dobro zna. Zato treba da uspemo. Mi moramo uspeti!...*

Grof Ciano je i ovaj put ponovo insistirao da sve ostane u krajnjoj diskreciji, inače bi bila nanesena stvarno ogromna šteta. Očevidno da ga izbor delegata dosta interesuje i da bi želeo da izbor padne na ličnost koja ima i u vrhovima Vlade i u samom narodu ličnog autoriteta za takav posao. Naročito da bude spreman da primi glavni *deo sporazuma s uverenjem da tim pogadja želju svog celog naroda, pošto Ciano zbori o* večnom *sporazumu.*

J. Dučić, s. r.

Za pregovore u Rimu odredio sam dr Milivoja Pilju, pomoćnika ministra spoljnih poslova i dr Ivana Subbotića, našeg ministra u Londonu za politička i druga pitanja. Pilja je bio odličan ekonomski stručnjak, a Subbotić poznavalac medjunarodnog prava i pravnih formula za pravljenje medjunarodnih ugovora. Glavne direktive davao sam, razume se, ja.

Dučić nije bio najzadovoljniji što je on ostavljen postrani u tim direktnim pregovorima, ali to je bilo jedino usled pitanja koja su delegati imali da diskutuju, a za koja je bila potrebna čisto stručna, tehnička sprema. On je, uostalom, bio svršio prvi, glavni i uvodni posao sa mnogo umešnosti, diplomatskog takta i veštine, sa urodjenom inteligencijom i gospodstvom kakvog dubrovačkog poklisara. Svoje priznanje i zahvalnost ja sam mu uskoro izrazio unapredivši ga za prvog ambasadora Jugoslavije na strani (u Bukureštu). Dotle smo mi imali samo ministre, bez ijednog pretstavnika u rangu ambasadora.

Ugovor sa Italijom bio je u okviru uobičajenih odnosa o prijateljstvu i konzultovanju. Glavni cilj, za kojim je Ciano težio — vojni savez — ja sam uspeo da izbegnem. O vojnom savezu i prilasku osovini Berlin—Rim on mi više nikad nije govorio. Shvatio je koliko je takav predlog za mene bio neprihvatljiv. Obojica smo se složili da je

ustvari naš glavni cilj: predati zaboravu ranije sukobe, isključiti u budućnosti svako neželjeno iznenadjenje, uspostaviti što je moguće više prijateljske susedne odnose i povećati ekonomski promet dobara.

Italija je ovim sporazumom pojačala svoj položaj prema Engleskoj i Nemačkoj.

Jugoslavija je uklonila jednog opasnog neprijatelja sa svoje zapadne granice. Italijanske pretenzije na Dalmaciju definitivno su skinute s dnevnog reda. Obustavljena je svaka ustaška delatnost na italijanskoj teritoriji. Našim sunarodnicima, a naročito Slovencima u pokrajini Juliji, olakšan je i osiguran miran kulturan i nacionalan život.

Za potpis Ugovora, došao je grof Ciano lično u Beograd, baš uoči samog katoličkog Uskrsa. Tom prilikom prvi put smo se upoznali. Ugovor je potpisan 25 marta 1937. Glavne odredbe glase:

Član 1° — Visoke strane ugovornice se obavezuju da poštuju svoje uzajamne granice, kao i primorske granice obeju država na Jadranu, a u slučaju da bi jedna od njih bila predmet neizazvanog napada od strane jedne ili više sila, druga strana se obavezuje da se uzdrži svake delatnosti koja bi mogla da koristi napadaču.

Član 2° — U slučaju medjunarodnih komplikacija i ako se visoke strane ugovornice saglase da su njihovi zajednički interesi ugroženi, ili bi to mogli biti, one se obavezuju da će se sporazumeti o merama koje bi trebalo preduzeti radi zaštite istih.

Član 3° — Visoke strane ugovornice potvrdjuju svoju rešenost da ne pribegavaju ratu kao sredstvu svoje državne politike i da će sve sporove, koji bi mogli nastupiti, rešavati na miran način.

Član 4° — Visoke strane ugovornice se obavezuju da na svojoj teritoriji ne dozvole, niti da pomažu na bilo kakav način, ma kakvu delatnost, koja bi bila uperena protiv teritorijalne celokupnosti ili postojećeg poretka druge strane ugovornice, ili koja bi bila takve prirode da bi mogla naškoditi prijateljskim odnosima obeju zemalja.

Član 5° — U cilju da bi svojim trgovinskim vezama dali nov polet, u skladu sa ustanovljenim prijateljskim odnosima izmedju obeju zemalja, visoke strane ugovornice saglasne su da učvrste i povećaju postojeće trgovinske razmene, kao i da potraže uslove za tešnju privrednu saradnju. U tu svrhu biće zaključeni naročiti sporazumi u najkraćem roku.

Clan 6' — Visoke strane ugovornice saglasne su da se nijedna odredba u ovom Sporazumu neće smatrati kao protivna postojećim medjunarodnim obavezama obeju zemalja, a koje su uostalom opšte poznate.

Trajanje Sporazuma utvrdjeno je na pet godina. Jednovremeno potpisan je u Beogradu i predvidjeni privredni sporazum o povećanoj trgovinskoj razmeni.

Prvi intimniji razgovor sa Cianom imao sam u zgradi italijanskog poslanstva, na svečanoj večeri, koju mi je bio priredio. Ustadosmo od stola i predjosmo u veliki salon. Ciano me uhvati pod ruku i pokazujući neprimetno očima na dve vrlo lepe i duboko dekoltovane dame, reče:

— Mi obojica uživamo glas da volimo žene...

— Tako izgleda — odgovorih.

Obojica se nasmejasmo i onda se povukosmo u jedan kutak salona da mi u dve reči objasni cilj svoje politike.

— Vidite, *mon cher Président*, ja sam duboko ubedjen da smo našli pravi put za naše dve zemlje. Neka u Evropi bude šta bude, mi smo razapeli naš kišobran sa severne strane... Bura, ako dodje, proći će pored nas. Mi smo sada zaklonjeni.

Pošto je Ciano avijatičar, to sam ga jedno popodne odveo na vojni aerodrom u Zemunu. Tu je jedan naš oficir-pilot izvodio takve akrobacije da je sam Ciano morao priznati da tako što nikad nije video. Avijatičar je na visini od svega nekoliko metara nad zemljom leteo sa glavom okrenutom dole i aparatom sa točkovima u vis.

Medjutim, jednog dana bio je izašao privatno, bez ikakve pratnje da se prošeta Knez Mihailovom ulicom i naišao baš na grupu studenata koji su demonstrirali protiv fašizma. Njihov broj je bio neznatan i Ciano tome dogadjaju nije pridavao nikakav značaj. Pričao mi je to kao svoju malu avanturu, za koju sam ja ipak više voleo da se nije desila...

Na sam Veliki Petak priredio sam banket u njegovu čast, u Gardijskom domu, gde je upoznao diplomatski kor i vidjenije ličnosti beogradskog društva. Od članova opozicije pozvao sam dr Momčila Ninčića, koji je 1924 išao sa Pašićem u Rim da potpiše ugovor o prijateljstvu. Umetnički deo koncerta bio je na visini i ostavio dubok utisak na mog gosta.

Potpis ugovora sa grofom Cianom ustvari je za Jugoslaviju prevazilazio važnost običnog dvostranog ugovora, premda je on sam po sebi i kao takav bio od vrlo velikog značaja. Raniji nesporazumi sa Italijom — često puta izazvani neznatnim dogadjajima, kao što je bio neki politički govor ili novinarski članak — pretili su da idu čak i

do otvorenog oružanog sukoba. Mir na Jadranu visio je o koncu naročito otkada je Mussolini otvoreno davao gostoprimstvo hrvatskim „ustašima“, čiju je akciju tolerirao ne samo na teritoriji Italije, nego je podržavao i na teritoriji Austrije i Madjarske, preko svojih naročito odredjenih agenata. Takav je bio, naprimer, u Beču dr Eugenio Moreale, italijanski kulturni ataše, koji je u svoju akciju uvlačio ne samo „ustaše“ Ante Pavelića, nego i emigrirane političare, pristalice Vlatka Mačeka, iz Hrvatske seljačke stranke.

S obzirom da su hrvatski „ustaši“ bili umešani u ubistvo kralja Aleksandra u Marselju, na njihovu aktivnost morala se obratiti naročita pažnja.

Naše Ministarstvo unutrašnjih dela delegiralo je svog inspektora, Vladu Milićevića, u Rim, gde je bio u stalnom dodiru sa policijom. On je tamo pratio kretanje „ustaša“, bio obavešten o mestu njihovog interniranja ili bavljenja i vodio evidenciju o njihovom radu. Milićević je svoju delikatnu misiju vršio sa mnogo umešnosti.

S tim u vezi dobio sam jedan poverljiv izveštaj, u kome se, izmedju ostalog veli:

> *„Jedan deo ustaša je u Somaliji, drugi u Libiji, treći na Liparima. Oni u Libiji žive na poljoprivrednim dobrima. Ustašima je zabranjeno da se medjusobno dopisuju a isto tako i sa svojima u otadžbini ili u inostranstvu. Italijanska Vlada je preduzela potrebne mere da se ustašima izgubi svaki trag. S njima je nemoguće doći u kontakt. Ustaši su sada svi u mišjim rupama.“*

Pavelić i važnije vodje ustaške bili su internirani u Italiji. O samom Paveliću, grof Ciano nije se izražavao sa mnogo nežnosti. Subbotić mi je — slično onome što mi je pisao i Dučić — saopštio da mu je jednom prilikom Ciano rekao:

— Recite Stojadinoviću da mu ja lično, grof Ciano, dajem svoju časnu reč da su svi hrvatski teroristi stavljeni, već mesecima, pod policijsku kontrolu. Oni su pravi hapšenici *(„prisonniers“)*. To važi i za Pavelića. On je besan. Stalno mi šalje pisma prebacujući mi da je Italija napustila hrvatsku stvar. Ja mu uopšte ne odgovaram. Oni se medjusobno svadjaju... Sve vesti o akciji terorista su neistinite. Mi želimo da kooperiramo sa vama a ne da vas slabimo. Ja želim da ostvarimo savez medju nama. Ako to ne bi bilo moguće odmah, a ono da se bar krećemo u tom pravcu...

Ustvari moja težnja bila je da se onemogući svaka ustaška delatnost uperena protiv Jugoslavije, ali isto tako da se dozvoli povratak

svima političkim emigrantima, koji nisu imali nikakve veze sa terorističkom akcijom. U ove poslednje spadale su pristalice HSS, kojih je takodje bilo van naših granica.

U samom ugovoru od 25 marta 1937 aluzija na pitanje hrvatskih ustaša nalazi se u članu 4.

Inače u njemu je najvažniji prvi član, u kome se kaže da će obe države ugovornice poštovati sve svoje granice, na suvu i na Jadranu. Na ovaj način Italija se, definitivno i najsvečanije, odrekla bilo kakvih pretenzija na jugoslovensku teritoriju. U isto vreme obe su se države obavezale da se, u slučaju „neizazvanog napada" uzdrže od svake akcije „koja bi mogla da koristi napadaču".

U ovoj rečenici izražena je ona Cianova parabola o „otvorenom kišobranu". Time je Nemačkoj stavljeno na znanje da ne može računati na savez nijedne od ove dve države protiv one druge.

Uzgred budi rečeno, Nemačka je u to vreme bila vrlo daleko od takve pomisli, ali je Cianu, koji se bojao Nemačke kada bude izvršila „*Anschluss*" i došla na granicu Italije, bilo prijatno da se tako što kaže. Meni je, pak, takodje to bilo korisno zbog onih suseda Jugoslavije, koji su imali revizionističke namere, kao što su bile Madjarska, Bugarska i Albanija. Ove tri države su pretendovale na izvesne granične teritorije Jugoslavije. Italijansko-jugoslovenski ugovor — koji u svom uvodnom delu govori o „jačanju veza iskrenog prijateljstva" i o „inauguraciji nove ere političkih i ekonomskih odnosa" — značio je smrtni udarac za sve te revizionističke težnje. Naročito je time bila pogodjena najopasnija od njih, Madjarska, što grof Kánya, madjarski ministar spoljnih poslova, nikad neće oprostiti grofu Ciano.

Ali pored pitanja „ustaša" i granica, ne manje važno bilo je i pitanje naših manjina u Italiji. Ticalo se o nekih 500.000 Slovenaca i Hrvata, nastanjenih na teritoriji Italije. Njihov položaj bio je veoma težak. I raniji režimi, a naročito fašistički, hteli su da pitanje manjina reše na radikalan način. Nastojali su da ih jednostavno „poitalijanče". Nije se prezalo ni od kakvih mera da bi se kod naših manjina iskorenilo njihovo nacionalno osećanje. Paljenje Narodnog Doma u Trstu i česta upotreba ricinusa kod „nepoćudnih" elemenata, izazivala je opravdani revolt na svima stranama. Medjutim, nikakva ranija nastojanja preko Društva naroda nisu dovela do poboljšanja njihovog položaja.

Otuda sam ovom veoma važnom i ujedno možda najtugaljivijem pitanju, posvetio najveću pažnju. Na moje energično zauzimanje uspeo sam da im se zagarantuje pravo upotrebe narodnog jezika — koji je dotle bio strogo zabranjen sem u čisto privatnom i to samo usmenom izražavanju. Zatim štampanje knjiga i novina na narodnom jeziku,

praktikovanje narodnih običaja i religije, pravo udruživanja na nacionalnoj bazi, otvaranje škola sa narodnim jezikom, medju kojima i jedna učiteljska.

Medjutim, premda sam uspeo da izvojujem sva ta prava, pojavila se teškoća oko načina kako da se taj deo sporazuma izrazi. Ciano mi je otvoreno rekao da toliko promena u odnosu na jugoslovenske manjine pretstavlja za njihov režim neprijatan problem. Pojaviće se slični zahtevi s drugih strana. Pored toga, time bi se dezavuisala sva njihova dotadašnja propaganda i praksa. Najzad sam pristao da se taj deo ne unosi u pisani tekst ugovora, nego da ga italijanska Vlada reši, kao svoje unutrašnje pitanje, putem odgovarajućih odluka i naredjenja, bez šireg publiciteta. A kao garancija, posle svršenog čina, meni bi se dostavilo pismo prilikom potpisa sporazuma i u njemu navele sve mere koje su preduzete za sprovodjenje u delo našeg dogovora. Tako je i postupljeno.

Ubrzo su počeli pristizati povoljni izveštaji, koji su potvrdjivali da su nagoveštene mere zaista ostvarene. Dr Korošec je bio naročito zadovoljan i zahvalan. Morao je se uveriti da Beograd vodi računa i da je u stanju da zaštiti naš živalj i van granica Jugoslavije.

Jednovremeno dao sam nalog našim vojnim organima, koji su se tim pitanjem bavili, da obustave svaku dalju akciju na terenu jer je postala bespredmetna. Premda pod vanredno teškim okolnostima jedna manja, ali vrlo borbena grupa slovenačkih nacionalista, imala je skriveno oružje po planinskim pećinama, spremno „za svaki slučaj". Jedan naš obaveštajni oficir izvestio me je da će se to pitanje „u tišini" likvidirati, bez izazivanja nekog medjunarodnog skandala...

Pakt sa Italijom raščistio je najzad i naše uzajamne odnose u pogledu Albanije. U toj zemlji Italija je imala i to sa priznavanjem drugih velikih sila, privilegovan položaj. Razume se, da nije bilo ni misliti oduzeti joj to što je već u ruci držala, ali sam želeo da bar ubuduće ne čini nikakav potez u Albaniji bez prethodnog obaveštenja i pristanka Jugoslavije. I u tom pogledu imao sam uspeha. Takvo obećanje dato mi je od strane Mussolinija i bilo je zaista poštovano, dok sam ja bio pretsednik jugoslovenske Vlade.

U pogledu Albanije, ja sam, još odmah po preuzimanju Ministarstva spoljnih poslova, dobio jedno pismo od našeg ministra u Tirani, Jovana Djonovića. Pismo je datirano 4 jula 1935 i u njemu je, ovaj naš neosporno jedan od najboljih diplomata, podrobno izložio neobično zanimljiv plan, kojim bi se albansko pitanje moglo da reši u našu korist. Italija je u to vreme, kako je naglasio Djonović, bila angažovana u Abisiniji pa je trebalo iskoristiti tu priliku

i pitanje Albanije skinuti s dnevnog reda trajno ili bar na duže vreme. Nažalost, pored najbolje volje, tog momenta nisam mogao da posvetim tom pitanju odgovarajuću pažnju, jer sam bio suviše zauzet unutrašnjom politikom i sredjivanjem prilika u zemlji.

Posle potpisivanja Beogradskog pakta, italijanska Vlada se odrekla profesionalnih agitatora, koji su u Dalmaciji propovedali iridentu i obustavila svaku kampanju, koja se u tom pravcu vodila u Italiji. S tim u vezi Ciano beleži u svom „Dnevniku", pod 17 aprilom 1937 sledeću rečenicu:

„Propaganda je obustavljena i Beogradski pakt je dao rezultate preko svakog očekivanja."

GLAVA 60

PREOKRET U SPOLJNOJ POLITICI JUGOSLAVIJE

Iz svega što je rečeno u prethodnoj glavi, vidi se da su kako Italija, tako isto i Jugoslavija, svaka za sebe, imale dovoljno razloga da srede svoje odnose i potpišu Pakt. I pišući ove redove preko 20 godina posle tog istorijskog čina, mogu reći da sam to uradio, u ime Jugoslavije, sa iskrenim namerama, jer je to bio interes moje zemlje. Isto tako verovao sam onda, kao što verujem i danas, da su i Mussolini i Ciano takodje bili iskreni u svojim prijateljskim namerama prema Jugoslaviji, pošto je to bio interes njihove zemlje. Bez obzira na unutrašnje režime, koji su prolazni, obe ove zemlje bile su i uvek će ostati upućene jedna na drugu, naročito u pogledu trgovinske razmene. Želja za dobrim susedskim odnosima sasvim je razumljiva.

No, za Jugoslaviju, ovaj Pakt ima još jedan, dublji značaj. To je bio prvi vidni korak, koji je pokazao svetu da je Jugoslavija počela da vodi svoju sopstvenu spoljnu politiku, rukovodeći se isključivo svojim nacionalnim interesima, ne vezujući svoj maleni čun ni za čiju veliku ladju, kako se dotle radilo. Nekada su naše oči bile uperene u carsku Rusiju. Docnije, posle Prvog svetskog rata, to mesto zauzela je Francuska. Ona je uživala ogroman ugled i nepodeljene simpatije u Jugoslaviji, a naročito kod nas Srba. Oficiri su odlazili na više vojne škole u Pariz, a državni pitomci slati na francuske fakultete. Njena vojska pokazala je u ratu izvanrednu hrabrost i borbenu snagu. Posle rata, pak, prilike su počele da se menjaju. Francuska je tokom vremena bila rastrgana političkim borbama, iscepkana na bezbroj malih partija. Otkako je proglašena republika, posle francusko-pruskog rata, nijedna stranka nije imala apsolutnu većinu u Parlamentu. Vladine krize bile su toliko česte da su mnoga medjunarodna pitanja rešavana bez učešća Francuske, usled nedostatka odgovorne Vlade. Njen finansijski položaj takodje se bio pogoršao i od zajmodavca postala je dužnik.

Glavnu osnovu francuske spoljne politike postavio je, dvadesetih godina, Aristide Briand. On je slepo verovao u Društvo naroda i kolektivnu bezbednost. Nije uvidjao da nikakav pakt ne može da osigura

stvarnu bezbednost jedne zemlje ako iza njega ne postoji odgovarajuća vojna snaga i volja da se njegovo poštovanje sprovede makar po cenu oružanog sukoba. A to je ono što je nedostajalo kod naših zapadnih saveznika. U Engleskoj čak nije postojala ni opšta vojna obaveza. I kada su počeli prekršaji ugovora o miru, kao ulazak nemačkih trupa u demilitarizovanu zonu Rajnske Oblasti, ili očevidni akti agresije, kao italijanski napad na Abisiniju, zapadne sile su se pokazale nemoćne da suzbiju takve pojave. Od sedam velikih sila, tri su napustile Društvo naroda, a SAD, premda iniciator ove medjunarodne ustanove, nisu nikad bile njen član. Miroljubivi duh, začet u Ženevi od strane Briand-a, Stresemann-a i drugih dobronamernih političara, doživeo je bedan krah u svakoj većoj medjunarodnoj krizi Pokazalo se i tada, kao i u prošlosti, da se ugovorne obaveze ispunjavaju samo ukoliko i kada konveniraju velikim silama.

Društvo naroda imalo je mogućnosti da nekog sudi ali ne i odgovarajuću snagu da sprovede tu odluku u delo. Ujedinjene nacije, naprotiv, u stanju su da primene sankcije ali ne i da donese osudu, usled veta pet velikih sila. Dva mrtvorodjenčeta u oba slučaja.

Uljuškivane iluzijom o kolektivnoj bezbednosti, Francuska i Engleska, dve glavne zatočnice Versajlskog ugovora o miru, zatečene su na spavanju. Nespremne, one su nastojale da ustupcima zadovolje ekspanzionističke zahteve dva ratoborna, autoritativna režima, ne shvatajući da politika kapitulacije samo povećava, a nikako ne utoljava apetite. Najpre su pokušale da pridobiju Mussolinija, koji je izgledao pristupačniji od Hitlera. Nastalo je pravo utrkivanje ko će mu se više dodvoriti. Došlo je do sporazuma Laval-Mussolini (januar 1935) na bazi ustupaka u Africi.

— Dali smo „pregršt peska“, ali smo obezbedili saradnju naše „latinske sestre“! — uskliknuo je oduševljeno Laval.

Chamberlain nije hteo da izostane iza Francuza pa se sastao sa Mussolinijem u Stresi, u proleće 1935. Sobom je poveo i svog ministra vojnog Duff Cooper-a docnijeg Lorda Norwich-a, muža čuvene lepotice Lady Diane. Ovaj poslednji je izjavio, posle sastanka, da je Mussolini ostavio „vrlo dobar utisak“ na njega. Dalje je rekao doslovce:

— Složili smo se o značaju naoružanja. Kazao sam Mussoliniju da je isto tako glupo reći da naoružanje izaziva rat, kao kad bi se reklo da kišobran izaziva kišu!

Mussolini se, naravno, slatko nasmejao iz čega je Duff-Cooper zaključio da „ima smisao za humor“.

I ma da su u to vreme vrlo dobro znali šta Mussolini namerava u pogledu Abisinije, oba engleska državnika dobro su se čuvala da

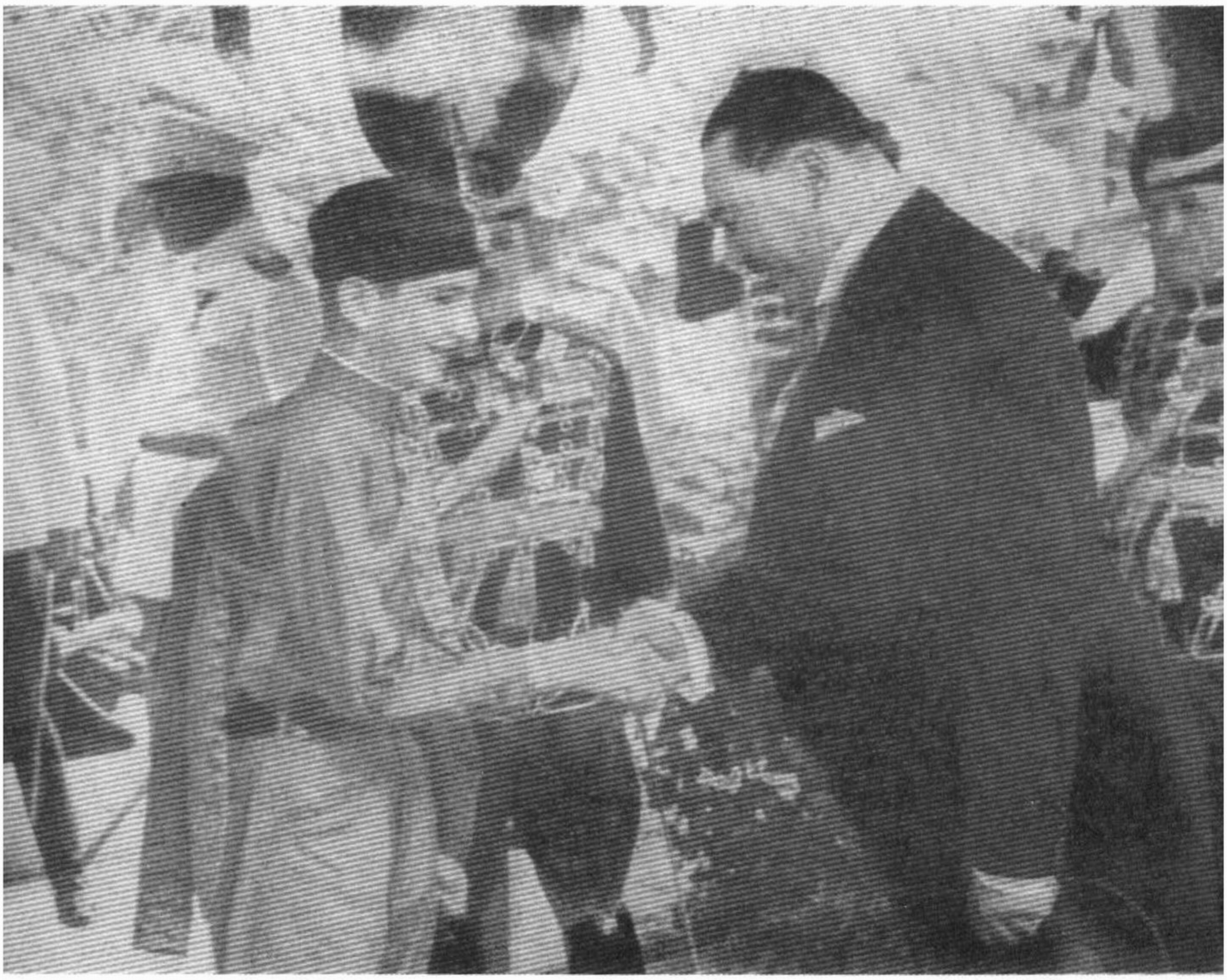

Sa slave Kraljeve garde

Predaja zastave Sokolskom društvu u Visokom

pokreću to tugaljivo pitanje. Naprotiv, Duff Cooper je smatrao da nije trebalo hrabriti Haila Selasija na otpor, pošto bi on, u tom slučaju, verovatno kapitulirao i tako možda spasao nešto od svoje careviue a Društvo naroda bilo poštedjeno jedne blamaže. U svojim memoarima, koje je izdao odmah posle rata, Duff Cooper tvrdi da je to bila „jedinstvena prilika da se oslobodimo veza kojima smo bili pričvršćeni za trunući leš Društva naroda".*

On se nije slagao ni sa ekonomskim sankcijama, koje su sprovedene prema Italiji, rekavši da je to samo „razdražilo Mussolinija i gurnulo ga u Hitlerov zagrljaj".

Ali ne samo konzervativci u Engleskoj, već i šef laburista, Clement Attlee, delio je slično gledište i bio pristalica mira po svaku cenu. Povodom diskusije o sankcijama protiv Italije, on je u Donjem domu svečano izjavio:

— *Moram nedvosmisleno da izjavim u ime svoje partije da mi nikad nećemo pristati da gomilamo oružje, niti da vodimo imperijalističku politiku, ili politiku saveza, nego samo politiku kolektivne bezbednosti kroz Društvo naroda.*

Car Haile Selasije, čija se bosonoga vojska, naoružana kopljima i strelama, hrabro borila protiv italijanskih tenkova i topova, učinio je poslednji, dramatičan pokušaj, pojavivši se lično na tribini Društva naroda. Ogrnut svojom crnom pelerinom, tužnog lica i patetičnim glasom, on se obratio svojim sudijama rečima, koje su više ličile na prokletstvo nego na apel:

— Bog i istorija zalebežiće vaš sud...

A taj sud bio je neumitan. Okupacija Abisinije primljena je kao „svršen čin" a početkom jula 1936 Društvo naroda donosi odluku o skidanju sankcija.

Posle Abisinije došla je na red Španija. Francuska i Engleska stale su na gledištu „nemešanja". Nemačka i Italija su odlučile da se „umešaju". Obe politike koristile su Franku i on je, blagodareći italijanskim i nemačkim „dobrovoljcima", na kraju ušao u Madrid. Još pre toga, obe ove sile, premda su održavale diplomatske odnose sa „legalnom Vladom" imale su i svoje nezvanične „posmatrače" u Burgosu, za svaki slučaj.

Povodom gradjanskog rata u Španiji, pretsednik Vlade u Francuskoj, Léon Blum, kaže:

— *Mi smo protiv vodjenja rata, ma kakav on bio, uključujući i rat iz ideoloških pobuda. Mi želimo da ži-*

---

* Alfred Duff Cooper, Viscount Norwich: „OLD MEN FORGET", izdanje Rupert Hart Davis, London.

vimo u miru sa svima nacijama na svetu, na bazi postojećeg stanja u Sredozemlju.

Taj pacifistički talas bio je zahvatio i Ameriku. U svom govoru, održanom 5 oktobra u Čikagu 1937, Roosevelt je rekao:

— Amerika mrzi rat. Amerika gaji nadu za mir. Prema tome, Amerika se aktivno angažuje za izgradnju mira.

Kada se ove miroljubive izjave prevedu na običan jezik, za one koji umeju da ih tumače, to je značilo da se velike sile neće boriti ni za čiju ljubav. Braniće sebe, ako budu napadnute, ali nikog drugog.

Za mene je bilo jasno da su male zemlje bile prepuštene na milost i nemilost „gladnim i prostorno oskudnim zemljama". Kolektivna bezbednost pretvorila se u kolektivnu nesigurnost. Došlo je bilo vreme, za nas male narode, „*sauve qui peut*".

Put u Minhen bio je dobro utrven.

Prve žrtve su bile Abisinija i Španija, a docnije su sledovale Austrija, Čehoslovačka, Albanija... Svakako da je u to vreme i Jugoslavija bila na spisku bar jedne od dveju agresivnih sila, a možda i kod obeju, naročito ako bi se složile u podeli.

Tada sam doneo jednu važnu i sudbonosnu odluku. Znao sam da je svako udaljavanje od tradicionalne politike čvrstog naslona na saveznike i slepo pokoravanje njihovim odlukama, pretstavljalo nepopularan gest kod našeg naroda. Ali bio sam svestan da odgovornost jednog šefa Vlade nalaže da u prvom redu vodi računa o interesima svoje zemlje, ne obazirući se na ličnu popularnost.

Jednom prilikom, rekao sam svom pomoćniku u Ministarstvu spoljnih poslova, dr Ivi Andriću:

— Nemačka aždaja se ustremila na nas... Moram nastojati da je otklonim od naše zemlje. Neka ide na drugu stranu... Nemci su teški kao prijatelji, a opasni kao protivnici...

Inače moja javna formula glasila je: „Sačuvati stara prijateljstva i stvarati nova." S tim u vezi bilo je i moje putovanje u Pariz i London, polovinom oktobra 1937.

U to vreme isticao je naš ugovor o prijateljstvu sa Francuskom. Njega su bili potpisali u Parizu, 11 novembra 1927, Aristide Briand i dr Vojislav Marinković, obojica zadojeni iskrenim prijateljstvom dvaju naroda i zaneti naivnim poverenjem u Društvo naroda. Ugovor je bio zaključen na deset godina i ja sam dobio poziv da potpišem njegovo produženje za daljih pet godina. Nije mi bilo jasno zašto pet a ne deset kao prvi put. Medjutim, račun se pokazao kao prilično tačan. Nijedna od ovih dveju zemalja nije sačekala istek ovog roka u svom

ranijem obliku. Obe su bile okupirane od strane Nemaca, a posle rata Treća republika ustupila je mesto Četvrtoj, dok je Kraljevina Jugoslavija postala Federativna Republika...

Dogovoreno je da prilikom posete Parizu potpišem i nov trgovinski ugovor kao i sporazum o plaćanju. Ujedno sam prihvatio i poziv engleske Vlade da učinim zvaničnu posetu Londonu.

Pretsednik francuske Vlade bio je Camille Chautemps, a potpretsednik moj dobar prijatelj Léon Blum. Ministar spoljnih poslova Delbos. Srdačnost prijema nije mogla da nadoknadi oskudnost i šturost naših razgovora. Sve se svodilo na platonske izjave i pozivanje na Pakt o Društvu naroda. Za razliku od Lavala, koji je bar bio otvoren i bez okolišenja ukazao na jedino moguć put neposrednog sporazumevanja, Chautemps i Delbos su se izjašnjavali u zavijenoj formi, izbegavajući davanja bilo kakve stvarne garancije.

Léon Blum me je pozvao na ručak kod svoje kuće i tom prilikom obećao da doprinese ukrašavanju našeg poslanstva, koje smo nedavno kupili. Radilo se o jednom istorijskom dvorcu iz XVIII veka, čiji je vlasnik bila grofica de la Trémoïlle, nalazio se u lepom kvartu, usred divnog vrta. Bluma sam imao priliku da sretnem i u Pragu, mesec dana ranije, na pogrebu pretsednika Masarika. Ovog puta imao sam prilike da mu podrobno iznesem naš položaj, koji sam ovako obeležio:

— Mi smo ugroženi sa više strana. Okruženi smo sa pet neprijateljski raspoloženih zemalja. Postoje dve opasnosti: jedna neposredna i već u dejstvu, Italija sa zapada, a druga malo dalje ali posle *Anschluss*-a sasvim bliska i realna, Nemačka sa severa. Obe te zemlje rado bi nas „progutale" ali zaziru jedna od druge. Jugoslaviji je ostalo vrlo malo vremena da se spase pre nego što bi se ta dva moćna naša neprijatelja složili na naš račun. Francuska i Engleska su ustuknule pred Hitlerom, marta 1936, kada je umaršira u Rajnsku oblast. Pred nemačkom opasnošću, sada obe te zemlje nastoje da se neposredno sporazumeju sa Italijom. Zašto onda taj neposredni sporazum sa Italijom ne bi imala pravo da napravi Jugoslavija? Ovo utoliko pre što mi je Laval tu politiku izrično preporučio a Chamberlain dao primer za podražavanje svojim *„Gentlemen's Agreement"*-om, januara ove godine... Francuska je izgradila svoju Maginot liniju i spremna je da brani svoje granice. Ali ko će da brani Jugoslaviju ako je napadne Italija? Mi ne sumnjamo u krajnju pobedu saveznika ali u prvom trnuetku mi bismo bili izgubljeni, ako bi se Nemačka pridružila Italiji. Svakako, ne želimo da nam se ponovi gorko iskustvo iz Prvog svetskog rata u daleko gorem i težem izdanju...

Blum sleže ramenima i reče da potpuno razume moj stav ali da ne može ništa da uradi za nas.

Tada se Francuska nalazila u jeku „narodnog fronta", radničkih štrajkova sa zaposedanjem fabrika, kratkotrajnih vladinih koalicija, bez kontinuiteta bilo u kom pravcu. Pred nemačkim naoružanjem odlučila je da se uvuče u svoj oklop, nazvan „Mažinovljeva linija" po ministru vojnom, koji je njen tvorac, inače kaplar iz Prvog svetskog rata.

Skoro u to isto vreme, kako se docnije videlo iz njegovih memoara, general de Gaulle je skretao pažnju francuskoj Vladi o opasnosti isključivo defanzivne politike. On se zalagao ne samo za motorizovane jedinice i tenkovske divizije, sa profesionalnim vojnicima, nego i za jednu dinamičnu, ofanzivnu vojnu politiku. Léon Blum, u svojstvu pretsednika Vlade, odgovorio je doslovno:

> — *Svakako, biće za žaljene što će naši prijatelji iz Centralne i Istočne Evrope biti trenutno pregaženi. Pa ipak, u krajnjoj liniji, Hitler ne bi ništa postigao sve dok mi ne bismo bili potučeni. A kako bi to mogao da postigne?... Priznaćete da je naš sistem, premda loše podešen za napad, odličan za odbranu.**

U Pariz sam stigao 12 oktobra, u pratnji dvojice šefova kabineta i Ilije Paranosa, šefa moje lične bezbednosti. Uostalom on nije imao mnogo posla. Poučeni žalosnim primerom u Marselju, francuske vlasti su bile preduzele odgovarajuće mere predostrožnosti. Ipak se, u mojoj neposrednoj blizini, stalno pojavljivalo jedno „sumnjivo lice". Bio je to mladji čovek, skromno odeven, sa jednom rukom u džepu, koji me je upadljivo posmatrao. Učinio mi se podozriv pa sam rekao šefu kabineta Gašiću da se raspita kod Paranosa ko je to. Posle nekoliko časaka Gašić je referisao:

— To je neki Jefremović, omladinac i Vaš odani pristalica. Rekao je da nema poverenja u francusku policiju pa je rešio da se dobrovoljno brine za Vašu sigurnost. Želi da Vas čuva...

— Da me čuva? — upitah začudjeno. A ko će da me čuva od njega?

Docnije sam doznao da je taj isti mladić išao u naše poslanstvo i tamo došao u sukob sa našim savetnikom Stanojem Simićem. Žučna prepirka se sve više zaoštravala i završila fizičkim obračunavanjem u dvorištu poslanstva. Posle tog incidenta, Simić je uspeo da kod francuskih vlasti izdejstvuje rešenje o njegovom proterivanju u Belgiju, kao opasnog elementa.

Simić je ubrzo penzionisan, ali ne zbog tuče u poslanstvu, premda

---

* Charles de Gaulle: „MEMOIRES DE GUERRE" (L'Appel), Plon, Paris 1954.

i to ne spada u diplomatsku delatnost, već zbog svog suviše eksponiranog levičarstva. Tako, naprimer, držao je u svom kabinetu za rad u poslanstvu bistu Lenjinovu.

Sama poseta tekla je tačno po unapred spremljenom planu od strane protokola. Najpre polaganje venca na grob Neznanog junaka, što sam obavio u pratnji ministra Purića i vojne delegacije na čelu sa našim atašeom generalom Djordjem Glišićem. On je bio ne samo vrlo sposoban djeneralštabni oficir, već i veoma žovijalan i duhovit čovek. O svom boravku u Parizu govorio je:

— To mi je najprijatniji garnizon u celoj mojoj vojničkoj karijeri!

Iza toga sledovali su zvanični sastanci, prijemi i komunikeji za štampu. Produženje ugovora o prijateljstvu potpisali smo Delbos i ja u starinskoj zgradi Ministarstva spoljnih poslova, koja je bila u skladu sa drevnim spomenicima kulture i nekadašnje slave ali je ostavljala nelagodan utisak u ovom, tako dinamičnom vremenu.

Izdato je i saopštenje za štampu, u kome se veli da su „potvrdjujući čvrstinu veza, koje spajaju dva naroda, oba ministra podrobno proučili opštu situaciju u Evropi i probleme, koji su s njom u vezi, u duhu tesne i prijateljske saradnje, koja odgovara dubokim osećanjima i zajedničkim interesima Jugoslavije i Francuske".

Primajući novinare, ja sam izjavio da sam „potpuno zadovoljan rezultatima svojih razgovora sa Chautemps-om i Delbos-om."

Purić je stalno bio sa mnom i činilo mi se da mu je još uvek bilo krivo što nije postao ministar spoljnih poslova u mojoj Vladi. Ovo mi je potvrdio i jedan mali incident, koji je on imao sa senatorom Henry Bérenger-om, nekoliko meseci ranije.

U punom jeku „konkordatske borbe", na nekom diplomatskom prijemu, Purić je prišao Bérenger-u i sa ironičnim osmejkom kazao:

— *Il est dans une jolie sauce, votre Stoya!*

Bérenger je bio prenerażen ovim neukusnim ispadom našeg pretstavnika u Francuskoj pa mu je odvratio ledenim tonom:

— Meni je čast da me gospodin Stojadinović, pretsednik jugoslovenske Vlade, ubraja u svoje prijatelje. Ali mi se čini da vi zaboravljate da je on i vaš neposredno pretpostavljeni šef...

Sledovala je poseta Londonu. Kao i uvek, more je bilo nemirno u Kanal Lamanšu, a samo putovanje vrlo neprijatno. Pokušao sam da sprečim morsku bolest time što ću ostati na palubi, na čistom i svežem vazduhu. Sve uzalud. Tešio sam se da nisam bio jedini koji je patio. Mnogi su stajali kraj ograde, presavijeni i zagledani u penušave talase. Mornari su hitro obilazili sumnjive putnike. Čim bi zapazili značajno bledilo na licu, izgubljen pogled i klecava kolena, odmah bi stavljali, kraj nogu, jedan od mnogobrojnih žutih lavora, koje su

nosili u naručju. Ova okolnost delovala je kao poslednji potsticaj da se dotičnom putniku sasvim smuči.

Na Victoria stanici sačekala me je poveća grupa zvaničnih lica, na čelu s ministrom splojnih poslova, Anthony Eden-om. On je ovom prilikom nosio cilinder na glavi. Tu neobičnu pojavu, štampa je zabeležila i komentarisala. Laburistički list „*Daily Herald*" otišao je najdalje u tom pogledu. On je sliku sa dočeka doneo pod naslovom „*Diplomatic hat tric*", što je igra reči. Bukvalno znači „diplomatski trik sa šeširom" a inače taj izraz, u sportu, označava tri gola koja postigne isti igrač u toku jedne futbalske utakmice. List je „pretskazao" da ću se ja, verovatno, posle Eden-ovog primera, takodje pojaviti sa cilindrom, pri odlasku.

I u Londonu je protokol predvidjao najpre polaganje venca na grob Neznanog junaka. Posle toga bio sam u audijenciji kod Kralja i Kraljice, koji su me zadržali na ručku. Medju zvanicama nalazili su se pretsednik Vlade Chamberlain, Eden, markiz i markiza Salisbury, grof i grofica Plymouth, Sir i Lady Vansitart, Sir Alexander Hardings, šef opozocije Clement Attlee sa gospodjom, dvorske dame, adjutanti i još dvadesetak osoba.

Po podne sam posetio Chamberlain-a u zvaničnoj rezidenciji, niskoj i neuglednoj ali čuvenoj zgradi u *Downing Street* broj 10. Razgovoru je prisustvovao i Eden. Obojica su se složili s mojim izlaganjem opšteg stanja a specijalno našeg položaja. Na moju primedbu da verujem u mogućnost sporazuma velikih sila, Chamberlain je rekao:

— Da, imate pravo. Ja verujem da je gospodin Hitler iskren u želji da održi mir. A što ovako govori poneki put, to je radi svojih pristalica u zemlji i da bi od nas postigao što veće ustupke... Nešto mu moramo dati. Možda jedan deo bivših nemačkih kolonija...

Eden se, uglavnom, takodje slagao sa tim gledištem, premda je više naginjao ka sporazumu sa Italijanima. On je u leto te iste, 1937 godine, posetio Rim. U to vreme već je davno bila spuštena zavesa zaborava na pitanje Abisinije. Sankcije su bile prestale još pre godinu dana, a jedna po jedna zemlja priznavale su titulu italijanskog kralja kao cara Abisinije. Medjutim, uprkos „džentlmenskog sporazuma", izgleda da se Mussolini tom prilikom nije nimalo džentlmenski poneo prema britanskom ministru spoljnih poslova. Taj susret opisala je vrlo slikovito gospodja Cerutti, u svom delu pod naslovom „*Ambassador's Wife*". Ona je zanimljiva sama po sebi. Poreklom madjarska Jevrejka, zvala se Elizabeth Paulay. Bila je glumica u Pešti i čuvena po svojoj lepoti. Tu se upoznala sa italijanskim savetnikom poslanstva, Vittorio Cerutti, prešla u katoličku veru i udala za njega. Ona je opisala diplomatske krugove u mestima gde je njen muž bio sa službom, kao što

su Peking, Moskva, Rio de Žaneiro, Berlin i na kraju Pariz i Rim. O Eden-ovoj poseti Rimu veli sledeće:

> *„Mussolini je divljački uživao da javno pokaže svoj prezir prema britanskom državniku. Pri ručku, koji je priredio u čast Mr. Eden-a, Duce se nije trudio da sakrije svoje osećanje. Poseta Mr. Eden-a bila je u leto i mnogo sveta bilo je van prestonice. Kad je šef protokola otišao po Musollinija zatekao ga je odevenog u bele platnene čakšire, u izgužvanom kaputu, u prljavoj košulji, sa starim cipelama čiji su djonovi bili od gume, bez čarapa.*
>
> *„— Ali, Ekselencijo, zadocnićemo na ručak. Kako ćete da se presvučete za pet minuta? — uzviknuo je, tvrdi gospodja Cerutti, njen informator.*
>
> *„Mussolini se grubo nasmejao:*
>
> *„— Šta? Zar vi mislite da ću da se presvlačim za tog tipa? Nije mi napamet palo.*
>
> *„Kao da je još hteo da doda završni potez svom izgledu, Mussolini je stavio na glavu jednu staru kapu. Tako je otišao u hotel Excelsior. Svi su bili zaprepašćeni, ali je Mussolini očigledno uživao u tome. Društvo je posle toga postalo vrlo snuždeno. A Mussolini je upadljivo okrenuo ledja svom gostu i kad je ručak bio završen otišao je čak u drugi ugao dvorane i tamo razgovarao sa nekom nimalo važnom ličnošću. Mr. Eden je bio ostavljen sam, nasred sobe. Engleski ambasador, Lord Perth, požurio je da nagovori Mussolinija da se porazgovara sa Eden-om. Na to je ovaj rekao nabusito:*
>
> *„— Otstojanje od njega do mene isto je kao i vice-versa. Ako želi da razgovara sa mnom na njemu je da pridje ovamo...*
>
> *„Mr. Eden je otišao sa tog ručka ne izmenivši ni reči sa svojim domaćinom.“**

Sutradan sam posetio Vojvodu i Vojvotkinju od Kenta, u njihovoj palati na *Belgrave Square 3* i isporučio im pozdrave od strane kneza Pavla i kneginje Olge.

Drugog dana mog boravka priredio je Eden svečanu večeru u moju čast, na kojoj je prisustvovao veći broj najuglednijih zvanica. Izmedju ostalih bili su: Lord Halifax, londonski Lord Mayor, Mr.

---

* Elisabeta Cerutti: „AMBASSADOR'S WIFE“, George Allen & Unwin, Ltd.

Ormsby Gore, Hore Belisha, Lord Plymouth, Lord Hutchinson, Lord Portal, Lord Hirst. Bilo je i desetak narodnih poslanika, medju kojima i Winston Churchill. Zatim pretstavnici sva tri roda oružja, kao feldmaršal Sir Cyril Deverell, vazduhplovni maršal Sir Cyril Newall, admiral Sir Martin Dunbar-Nasmith, itd.

Posle večere, moj šef kabineta u Ministarstvu spoljnih poslova, Dragan Protić, koji je sedeo pored Churchill-a, pričao je kako je za celo vreme „obradjivao" starog državnika i bio ubedjen da ga je „pridobio za našu stvar".

Štampa je mojoj poseti Londonu pridala veliki značaj. Komentari su bili povoljni. Tako je diplomatski urednik uglednog, konzervativnog lista „*Daily Telegraph*" doneo, pored ostalog, ovaj zaključak:

> *„Pri završetku Stojadinovićeve posete može se reći da je čvrsto odan starim i toplim vezama sa Francuskom i Britanijom. Glasovi da se Jugoslavija u poslednje vreme znatno približila Osovini Rim—Berlin, nisu naišli ni na kakvu potvrdu prilikom londonskih razgovora.*
>
> *„Postoje vidovi nemačke politike koji imaju svoju privlačnost za Jugoslaviju, baš kao što njeni interesi zahtevaju prijateljske odnose sa Italijom. Ali nedavna poboljšanja u medjusobnim odnosima izmedju Balkanskih zemalja i prilaženjem boljem razumevanju sa Madjarskom, dali su Jugoslaviji veće samopouzdanje."*

Na povratku iz Londona, ponovo sam se zadržao u Parizu i potpisao trgovinski ugovor.

Uzgred budi rečeno, prilikom primene sankcija prema Italiji, koje smo mi možda najkorektnije sproveli, mi smo pretrpeli veliku štetu. Dotle je Italija učestvovala sa 20% u našem izvozu, a posle ukidanja sankcija njen udeo se sveo na jedva 8%. Italija je, u medjuvremenu, bila našla druga tržišta. Za vremę primene sankcija, ja sam se obratio Francuzima i Englezima da nam unekoliko nadoknade pretrpljeni gubitak. Nažalost, to je ispalo samo simbolično. Francuska je uvezla nekoliko mazgi a Engleska desetinu ugojenih ćurana više nego ranije. Naša privreda sa Italijom se dopunjuje, dok se sa Francuskom i Engleskom isključuje. Ove dve zemlje nisu mogle da kupuju kod nas ono što su dobijali iz svojih kolonija.

Mnogi neobjektivni kritičari moje spoljne politike nisu shvatili koliko se izmenio geopolitički položaj u Evropi posle dolaska Hitlera na vlast. Izmedju nas i naših zapadnih saveznika podigao se snažan blok sila Osovine, koji je išao od Severnog Mora pa sve do duboko u Sredozemno. Mi smo ostali s ove strane te barijere, bez neposrednog

dodira sa saveznicima. Prema tome čak i da su hteli — a nisu imali nikakvu obavezu da to urade — oni ne bi mogli da nas brane. Medjutim, kao što su mnogobrojni tragični primeri to uskoro pokazali, oni takvih namera uopšte nisu imali...

Neposredno posle potpisa „*Gentlemen's Agreement*"-a dao sam nalog našem poslaniku u Londonu da izrazi u *Foreign Office*-u moje čestitanje i zadovoljstvo tim povodom pošto smatram da su tim ugovorom obezbedjene i granice Jugoslavije.

Na ovo je došao iz Londona za mene neočekivani i vrlo neprijatan demanti. Jasno nam je rečeno da tim sporazumom engleska Vlada nije primila na sebe apsolutno nikakve obaveze u pogledu nepovredljivosti jugoslovenskih granica...

Ovaj odgovor engleske Vlade još više mi je otvorio oči i utvrdio u mišljenju da za obezbedjenje granica Jugoslavije ne mogu očekivati nikakvu garanciju, a još manje pomoć, od strane Engleske. Od strane Francuske, razume se, isto tako.

Još potpuniju potvrdu ispravnosti mog gledišta dobio sam krajem septembra 1938, sporazumom u Minhenu.

Beneš nije hteo da uvidi stvarnost, zanesen iluzijama o nekakvim dvosmislenim i neodredjenim „savezima", za koje je lako mogao da predvidi da mu neće ništa koristiti u danom momentu. Ni Sovjetska Rusija, ni Francuska, nisu smatrale da imaju ma kakve stvarne obaveze prema Čehoslovačkoj. Hitler je o tome bio bolje obavešten i zahtevao pripajanje Sudetskih oblasti Rajhu. Uprkos mojih ranijih, blagovremenih upozorenja, kao i jasnih znakova, da će ostati usamljen, Beneš je istrajao u svom nepomirljivom držanju. Ništa mu nije koristilo što je poluzvanični organ francuske Vlade „*Le Temps*", cinički pisao da „francuski sinovi neće prolivati krv zbog nekakvih Sudeta, za koje do juče nisu znali ni da postoje"...

I dočekao je tešku i tragičnu sudbinu, a ja neprijatnu i žalosnu satisfakciju da sam imao pravo.

Trebalo je spasavati mir, po svaku cenu, pa makar rasparčavanjem prijateljske, verne i lakoverne Čehoslovačke. Ugovor u Minhenu bio je sastavljen, diskutovan i potpisan za manje od 24 časa. Revoltiranim i preneraženim Česima, koji su u pretsoblju čekali na „presudu", ostavljeno je nekoliko časova da „ili potpišu ustupanje Sudeta Nemačkoj, ili da prime na sebe sve posledice". Nije im ostalo ništa drugo nego da prihvate nametnutu odluku...

Mir je bio spasen. Evropa je odahnula. Daladier je dočekan pobedonosno u Parizu, vozeći se u otvorenim kolima, stojeći pored šofera, „*à la Hitler*".

Chamberlain-u je priredjen, isto tako, oduševljen doček u Lon-

donu. Silazeći iz aviona, radosno je mahao komadom hartije, koji je tog jutra potpisao zajedno sa Hitlerom i kojim se izražavala čvrsta odluka „naših dvaju naroda da nikad ne stupe u rat jedan protiv drugog".

— Donosim mir sa čašću! — uzviknuo je oduševljeno okupljenoj masi, koja ga je sačekala, gologlava, pod kišom.

Druge, još veće mase sveta, očekivale su ga pred stanom u *Downing Street.* Klicanju nije bilo kraja.

Sutradan, 6 oktobra, u Donjem domu, pretsednik Vlade izložio je razvoj dogadjaja i odgovorio na kritike protivnika:

> *— Optuživan sam za kukavičluk, za slabost, za uobraženost i za glupost. Optužili su me da sam doveo zemlju na ivicu rata i ne priznaje mi se zasluga da sam je vratio na put bezbednosti...*

A zatim je izneo tok dogadjaja koji su doveli do sporazuma u Minhenu i nastavlja potresenim glasom:

> *— Kada smo uskoro zatim stekli ubedjenje da se Sudetske oblasti ne mogu ni na koji način duže održati u sastavu Čehoslovačke, mi smo insistirali što je moguće energičnije kod češke Vlade da pristanu na ustupanje tih oblasti i to da pristanu neodložno. Češka Vlada, blagodareći mudrosti i hrabrosti pretsednika Beneša, prihvatila je savete francuske i naše Vlade. Mučna odluka za svakog koji voli svoju zemlju, ali okrivljavati nas da smo našim savetima izdali Čehoslovačku, to je zaista neshvatljivo! Ono što smo uradili spaslo je tu zemlju od uništenja i pružilo joj priliku da živi kao nova država. To je za nju značilo gubitak teritorije i utvrdjenja, ali to će joj možda omogućiti da ubuduće razvije svoju nacionalnu egzistenciju u neutralnosti i sigurnosti poput današnje Švajcarske. Radi toga ja smatram da je Vlada zaslužila odobravanje Parlamenta za vodjenje poslova u vezi skorašnje krize, koja je spasla Čehoslovačku od uništenja a Evropu od krajnje katastrofe."*

Skupština je velikom većinom glasova (336 prema 144) izglasala poverenje „spaciocu mira". Uostalom to je se moglo očekivati. Zaista, uoči sastanka u Minhenu, vest da je Hitler pristao da pregovara i da je odložio opštu mobilizaciju za 24 časa, ta ista Skupština, stojeći, aklamirala je to saopštenje pretsednika Chamberlain-u. Evo kako jedan očevidac, opisuje taj dramatičan trenutak:

„U tom momentu ceo Donji dom ustaje i neopisive ovacije propratile su poslednje reči g. Chamberlain-a.

„Kraljica Mary, koja se nalazila u jednoj loži zajedno sa vojvotkinjom od Kenta, briznula je u plač i, podržavana od strane svoje snaje, povukla se, nemoćna da duže obuzda uzbudjenje koje ju je obrhvalo. Njeno Veličanstvo, čiji su sinovi odgovorili svojoj dužnosti u ratu, kao svaka majka mrzela je rat.

*„Scena bez presedana. Poslanici u gomilama trče ka Pretsedniku Vlade da bi mu stisli ruku, sa uzbudjenjem. Dogodila se prava gurnjava i prvi put tradicionalni red nije vladao u Donjem domu.“**

Ovi dogadjaji doveli su ubrzo do dubokih i dalekosežnih promena u Čehoslovačkoj. Beneš je podneo ostavku i na njegovo mesto došao je dr Haha. Novi ministar spoljnih poslova, František Hvalkovski, u svojoj prvoj izjavi štampi, pun gorčine i jetkosti, rekao je:

— Jedini koji nas je iskreno i tačno savetovao, bio je dr Stojadinović. Da smo njega poslušali ne bismo doživeli ovu nesreću...

Posmrtno slovo Čehoslovačkoj održao je Churchill u Donjem domu, 5 oktobra 1938. Sa njemu svojstvenom otvorenošcu, koja se često graniči sa cinizmom, on je rekao:

— Sve je svršeno. Nêma, ožalošćena, napuštena, skrhana Čehoslovačka nestaje u mraku. Ona je stradala u svakom pogledu zbog svojeg vezivanja sa zapadnim demokracijama i sa Ligom naroda, čiji je oduvek bila poslušni sluga. Ona je naročito stradala zbog povezivanja sa Francuskom, čiju je politiku i voćstvo tako dugo sledovala...“

Šta je tu mogla da uradi Mala antanta? A šta Jugoslavija?

Veliki saveznici su odlučili, Česi su pristali a Sovjeti mudro ćutali. Medjutim, mnogi nesavesni i zlonamerni protivnici moji, optuživali su mene da sam ja kriv za tragičnu sudbinu Čehoslovačke, jer nisam intervenisao i sprečio katastrofu!

Govorilo se, takodje, da sam „sahranio Malu antantu“. Medjutim, zaboravlja se da je ona bila stvorena isključivo radi zaštite triju članica od Madjarske. To se jasno vidi iz prvog člana tog ugovora koji glasi:

„U slučaju neizazvanog napada od strane Madjarske protiv jedne od Sila Ugovornica, druga strana se obavezuje

---

* J. Coudurier de Chassaigne: „LES TROIS CHAMBERLAIN“, Flammarion, Paris, 1939.

da pritekne u pomoć napadnutoj strani na način pedvidjen u članu drugom ovog sporazuma.“

Tako glasi tekst ugovora izmedju Kraljevine SHS i Čehoslovačke Republike, potpisan u Beogradu 14 avgusta 1920 od strane dr Eduarda Beneša i dr Momčila Ninčića. Medjutim, u istovetnom ugovoru sa Rumunijom, potpisanim u Beogradu 7 juna 1921, od strane Nikole Pašića i Take Jonescu-a, u prvom članu, pored Madjarske pomenuta je i Bugarska. Kako je prvi sporazum sa Čehoslovačkom bio predvidjen na svega dve godine, to je isti produžen za daljih pet godina, a potpisan 31 avgusta 1922 u Marijanske Lazne, od strane Eduarda Beneša i Nikole Pašića. Tu se u članu 4 kaže da se dve

„visoke ugovorne stranke obavezuju da pruže jedna drugoj političku i diplomatsku podršku u njihovim ugroženim interesima i ujedno obavezuju da se dogovore o odgovarajućim merama radi zaštite istih.“

Samo to i ništa više.

Mi smo svojevremeno, 1926 godine, predlagali da se obaveze iz Sporazuma o Maloj antanti prošire u vojni savez. Tada smo se nalazili u oštrom sukobu sa Italijom i bilo nam je stalo da se obezbedimo za slučaj ratne opasnosti. Medjutim, Česi koji u to vreme nisu bili ugroženi ni sa koje strane, odbili su ovaj predlog. Ostale su, dakle, na snazi isključivo odredbe u slučaju napada od strane Madjarske...

Ko je onda „grobar Male antante“?

Moju spoljnu politiku iz tog doba, sasvim ispravno je shvatio poznati britanski pisac i diplomata R. H. Bruce Lockhart, koji je u svom delu „*Guns or butter*“ napisao sledeće:

„Stojadinović se izmirio sa Nemačkom i Italijom. To ne znači da namerava da se udalji od Francuske ili Engleske, pa čak ni od Male antante. To samo znači da on želi da iskoristi oba tabora. On je stari igrač pokera. On sad igra poker u politici sa dovoljno uspeha da mu se mnoge sile udvaraju i da mu njegovi balkanski susedi zavide i da ga imitiraju.“

Posle jednog podužeg razgovora sa mnom, Lockhart je došao do sledećeg zaključka:

Uvidjam da, kada bih bio Jugosloven, ja bih podržavao Stojadinovića. Politički život na Balkanu podložan je mnogim neizvesnostima, ali spoljna politika Stojadinovićeva bila je diktirana zdravim razumom.“

U istom delu, a u vezi pitanja Austrije, Lockhart navodi sledeće moje reči:

> — *Mislite da je nama milo što se dogodilo? — pita Stojadinović. Nije nam milo. Ali, zar vi očekujete da mi gurnemo svoju glavu u čeljust zmaja kad vi nećete ni za rep da ga povučete? U životu morate računati sa stvarnošću a ne sa snovima.*"*

Ta politika „zdravog razuma" i stvarnosti, i nikakvi drugi obziri ili pobude, naveli su me da jugoslovenskoj politici dam drugi pravac. Svestan opasnosti koja nam je pretila i uvidjajući da ćemo biti prepušteni samim sebima, meni nije ostajao nijedan drugi izlaz nego neposredno sporazumevanje sa jakim neprijateljem na našim zapadnim granicama. A od ratobornog i antijugoslovenski raspoloženog Benita Mussolini-a svašta se moglo očekivati.

— Kakav je čovek taj Mussolini? — upitah jednog dana kneza Pavla. Vi ga lično poznajete, zar ne?

— Da, poznajem ga — reče suvo Knez. Sreli smo se jednom prilikom u Rimu, povodom nekog dogadjaja u kraljevskoj porodici. Ja sam zastupao našeg Kralja i vozio se s njim u istim kolima. Na mene je Mussolini učinio utisak jednog običnog drumskog razbojnika...

Meni je, pak, bilo sudjeno da se sretnem s tim „razbojnikom", da s njim razgovaram i pregovaram. To je bilo prilikom moje prve, zvanične posete Rimu, decembra 1937.

---

* R. H. Bruce Lockhart: „GUNS OR BUTTER", izdanje Putnam, London 1938.

GLAVA 61

PRVI SUSRET SA MUSSOLINIJEM

Još prilikom našeg vidjenja u Beogradu, marta 1937, grof Ciano me je pozvao da posetim Rim i upoznam Mussolinija. Bilo je konačno dogovoreno da se poseta obavi 5 decembra 1937.

Cianu je bilo mnogo stalo do toga da ta poseta uspe. To se lepo vidi iz njegovog *„Dnevnika"*, u kome, pod 5 decembrom, beleži sledeće podatke:

> *„Pripreme za Stojadinovićevu posetu su dovršene. Stiže večeras u 21.50 časova. Izaći ću na stanicu sa Duce-om. Pobrinuo sam se i za najmanje pojedinosti ove posete. Želim da se ovom čoveku, koji se pokazao iskren prijatelj, ukaže izuzetan doček. Na prvom mestu jer smatram da je Beogradski pakt jedan od temelja naše politike. Savez sa Jugoslovenima nam dozvoljava da na mogućnost* Anschluss-*a gledamo sa vedrinom. Posle potpisa Pakta, Kralj mi je rekao da taj dogadjaj smatra kao najvažniji uspeh vlade. Zatim, zbog lične simpatije prema Stojadinoviću. Snažan, srčan, sa gromkim smehom i čvrstim stiskom ruke, to je čovek koji ulijeva poverenje. Pun je samopuzdanja i ima pravo. Od političara koje sam dosad sreo na svojim evropskim putovanjima, on me najviše interesuje. Francuzi i Englezi gutaju gorke pilule zbog ove posete. Na osnovu jednog uhvaćenog telefonskog razgovora izmedju engleskog atašea za štampu i jednog novinara, ispostavilo se da britanska ambasada pušta vesti kako se spremamo da iskoristimo Stojadinovićevu slabost prema lepim ženama da bi ga što više privezali za sebe. Ovo je delimično tačno.*
>
> *„Duce se smejao kada sam mu rekao da sam, pored zvaničnih prijema, spremio i nekoliko balova sa najlepšim ženama rimskog društva."*

Na železničkoj stanici u Rimu dočekali su me Mussolini, Ciano i veći broj vojnih i civilnih dostojanstvenika. Bio je, razume se, prisutan i naš ministar u Rimu Boško Hristić sa gospodjom. Oni su nas, uostalom, pratili još od same jugoslovensko-italijanske granice.

U Rim sam doputovao sa svojom suprugom. Tačno ispred vrata mojih salonskih kola pružao se onaj famozni, crveni tepih, koga je nekoliko godina docnije, na onako duhovit način karikirao Charlie Chaplin u svome filmu „Diktator". Pri izlasku iz stanice slikali smo se i te fotografije, više nego ma šta drugo, pokazuju veliko zadovoljstvo i skoro pravo blaženstvo na licu Mussolinija.

Osmejak, koji se kod njega vidi na jednoj slici prouzrokovan je nespretnošću fotografa, čija je „blic-lampa" pala na zemlju baš u kritičnom trenutku, za vreme snimanja.

Mene je sa stanice dopratio u kolima grof Ciano, dok je pored moje žene, u drugim kolima, sedela gospodja ministra Bastianini. Išli smo pravo u *Villa Madama*, divan dvorac, za koga se tvrdi da ga je podigao jedan od rimskih papa za svoju prijateljicu.

Ta istorijska okolnost umalo što nije dovela do diplomatskog incidenta izmedju Vatikana i mene. Protokol je predvidjao da učinim posetu Papi Pius XI, dok je meni imao da vrati posetu državni sekretar Vatikana, koji je u to vreme bio Eugenio Pacelli, docnije Papa pod imenom Pius XII. Naš ministar pri Vatikanu Mirošević-Sorgo izvestio me je da će kardinal da me poseti u zgradi našeg poslanstva a ne u dvorcu u kome sam bio otseo. Na to sam odgovorio da očekujem posetu u zgradi, koju ja nisam bio izabrao, već koju mi je bila odredila italijanska Vlada. Ranija istorija te zgrade nije mi bila poznata i u slučaju da državni sekretar ostane pri svome, ja ću onda da odustanem uopšte od svoje posete Papi.

Moj odlučan stav imao je svoje dejstvo. Mirošević me je sutradan obavestio da će biti postupljeno prema mojoj želji, odnosno da će se kardinal Pacelli potruditi do *Villa Madama*.

Ova zgrada, zaista, pretstavlja divno delo italijanske Renesanse, sa freskama Rafaela. Dok je spolja zadržala svoj nekdašnji izgled, iznutra su izvršena izvesna preuredjivanja. Kupatilo moje žene celo je popločano zelenim mermerom, dok su na zidovima visile slike i skupocena venecijanska ogledala. U mom kupatilu, pored parnog grejanja, bile su uvedene i sprave za gimnastiku, a sve se blistalo od sjaja i odudaralo svojim modernim izgledom prema starinskim, debelim zidovima.

Kad sam nekoliko nedelja docnije pričao maršalu Goering-u, u Berlinu, kako sam u Rimu stanovao u *Villa Madama*, on mi, smejući se, ispriča sledeče:

— Za to moderno kupatilo imate meni da blagodarite. Prilikom moje posete Rimu i ja sam bio otseo tamo i kako su Italijani znali za moj običaj da se kupam u toploj pari i tuširam hladnom vodom, oni su sve pripremili pa čak instalirali i sprave za gimnastiku. Ali su za mene moji ljubazni domaćini učinili još nešto više. Proširen je automobilski put, koji ide uzbrdo pred samom vilom i na brzu ruku zasadjeni, sa obe strane, visoki čempresi od preko 10 metara. Razume se da čempresi ne rastu tako brzo kao želje mojih prijatelja Italijana i oni su zato prosto otsekli korenje drveću, zašiljili stabla i poboli u zemlju, računajući sigurno da će onih nekoliko dana mog boravka, oni zadržati svoju svežinu... Ali desilo se nešto nepredvidjeno. Kad sam ja došao duvao je jak vetar i baš na nekoliko metara ispred mojih kola pade jedno drvo preko druma i zakrči prolaz. Iznenadih se tome dogadjaju, ali se moje iznenadjenje brzo objasni kad spazih da drvo uopšte nije imalo korena... Mome pratiocu Italijanu ne beše pravo da se tako što desilo. Nadam se da se ispred Vas nije iščupao „iz korena" nijedan čempres — završi svoju priču maršal Goering, smejući se.

— O, ne! Ovog puta su svakako bili bolje učvršćeni u zemlji, posle iskustva sa Vama... — odgovorih.

Poseta Mussoliniju izvedena je sa ceremonijalom predvidjenim za takve prilike, kako bi se na posetioca učinio što dublji utisak čvrste organizacije, vojničke discipline i velike snage fašističke države. Prošavši kroz široke i osvetljene prostorije *Palazzo Venezia* odjednom se nadjoh u dugačkom, polumračnom hodniku, kad s leve i desne strane počeše da sevaju kroz vazduh kratki noževi fašističke milicije. Tu su bili poredjani mladići snažnog rasta, koji su vadili iz korica noževe u momentu kada sam pred njih dolazio, držeći ih u vis u znak pozdrava, ali je izgledalo kao neka pretnja jedne oružane sile, medju čije se mačeve provlačila moja nezaštićena glava...

Kad udjoh u prostranu salu, u čijem se dnu nalazio veliki radni sto, Mussolini se pojavi iza njega, dok sam ja prelazio dugački prostor koji nas je razdvajao. Čvrstim korakom on mi podje u susret, gledajući me oštrim pogledom pravo u oči. Ono sinoćnje nasmejano lice, sa železničke stanice, bilo je dobilo svečan i ozbiljan izgled. Tek kada mi ponudi da sednem, na njegovom liku pojavi se lak, prijateljski osmejak.

Sedajući, pogledah širom velikog stola, da vidim da li se na njemu slučajno ne nalazi skriven mali karabin, za koji sam — iz Mussoliniju neprijateljske štampe — bio čuo da se nalazi u pripravnosti, za svaki slučaj... Nije, razume se, bilo ni traga od nekog oružja. Bila je samo raširena velika geografska karta Evrope.

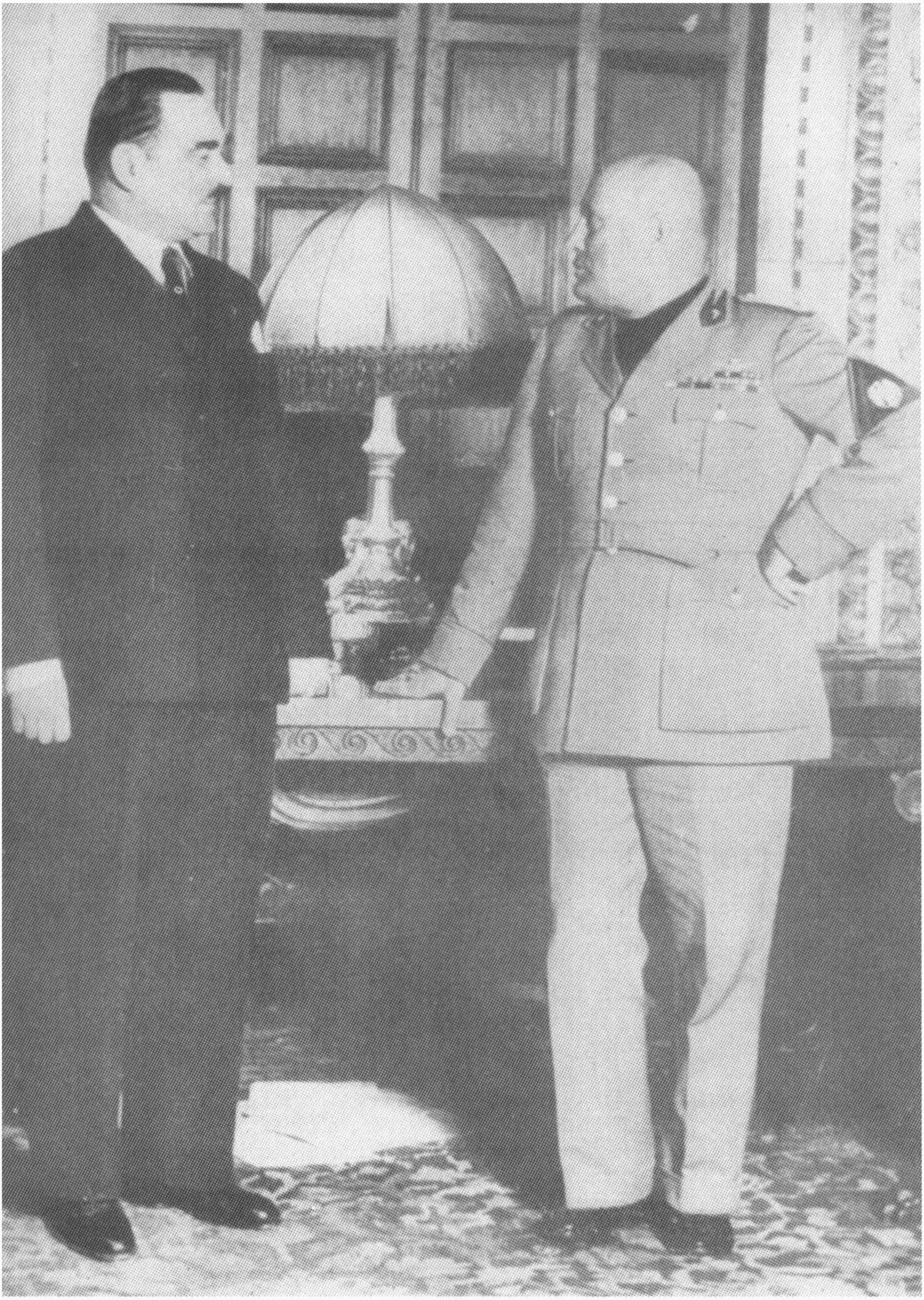

U razgovoru sa Benitom Mussolinijem u Palazzo Venezia, Rim

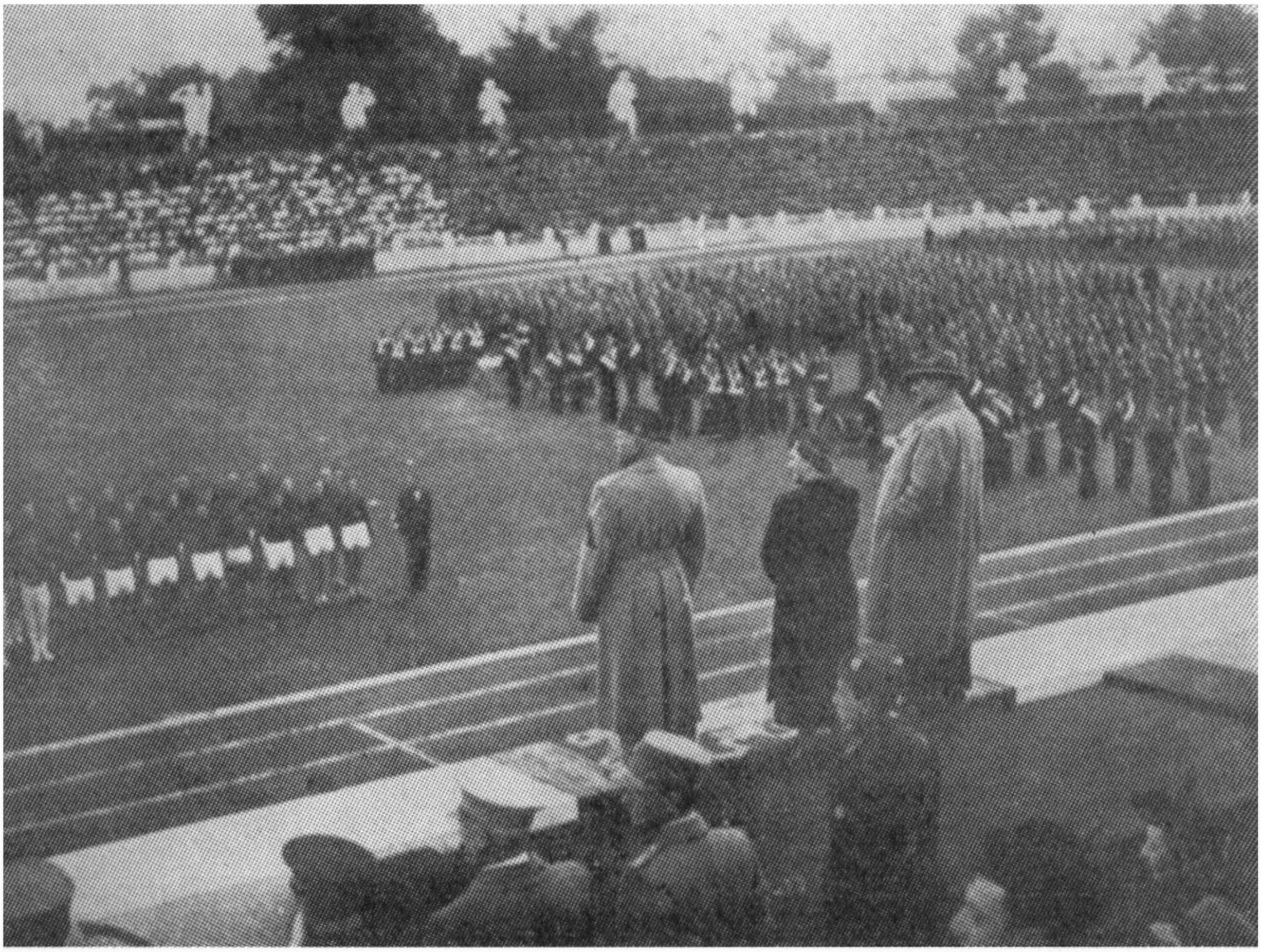

Prilikom zvanične posete Rimu, decembra 1937, Dr Milan Stojadinović sa svojom suprugom i Duce-om, u „Forum-Mussolini“

Predjosmo odmah, posle kraćeg uvoda, da učinimo jedan „*tour d'horizon*" spoljne politike obeju država.

Ja sam počeo izjavom da će politika Jugoslavije u odnosu na Italiju biti rukovodjena principima izloženim u Beogradskom paktu, marta meseca.

— Pored ličnog pozdrava princa regenta Pavla imam njegovo ovlašćenje da Vam izjavim u njegovo, a i u svoje ime, da će Jugoslavija voditi takvu politiku da ni u kom slučaju ne dodje u sukob sa svojim susedom s druge strane Jadranskog Mora. Period nesporazuma ima da se baci u zaborav. Ovo more — dodadoh pokažuući Jadran na geografskoj karti — ne sme da nas razdvaja nego da nas spaja...

Mussolini je zadovoljno klimao glavom.

Onda sam kratko pomenuo svoje utiske sa puta u Englesku i Francusku, oktobra meseca.

— Englezi su me primili sa svima počastima: ručak u Buckingham Palace sa Kraljem i Kraljicom, razgovori sa Chamberlain-om, Eden-om, Vansitart-om. Engleski „premijer" je na mene ostavio vrlo dobar utisak čestitog gospodina, koji bi hteo da učini mnogo dobrog svojoj zemlji, ali oseća da to nije u stanju, pošto je vojna sila ta koja daje snagu diplomaciji. Engleska, medjutim, vojnički je potpuno nespremna. To mi je sam Chamberlain rekao. Sada su počeli tek prvi napori za naoružanje „ali opštu vojnu obavezu u vreme mira neće narod" — rekao je on skoro tužnim glasom. To je ono što najviše zabrinjava starog „premijera". Kada je kriza zbog rata u Etiopiji bila na vrhuncu, engleski vojni ataše u Beogradu otvoreno mi je rekao da italijanska ratna flota ima modernije i brže brodove od engleskih.

U pogledu Engleske, Mussolini mi reče da on želi sporazum sa njom, da se na tome dosta radilo i pokušavalo i još će se raditi u istom smislu.

Zatim sam mu izneo svoje utiske iz Francuske.

— U toj zemlji sada preovladjuje politika levičarskih stranaka, „*front populaire*", koji je potpuno upropastio državne finansije. Mnogobrojne partije pariraju jedna drugu, tako da u Parizu nisam mogao da budem načisto: kakva je upravo politika, koju većina francuskog naroda želi da se vodi. Morao sam da razgovaram sa više političara, iz raznih stranaka i struja, radi svoje orijentacije, što ustvari samo pojačava konfuziju kod jednog stranca. Ceo vojnički sistem naslanja se na liniju „Maginot", to jest prožet defanzivnim a ne ofanzivnim duhom.Francuska bi htela da igra ulogu nekog „protektora" zemalja Male antante ali danas njene snage suviše su male za tako krupan

zadatak. Francuska je u takvom položaju kada mora pre svega da vodi svoju sopstvenu brigu.

Prelazeći zatim na zemlje iz susedstva Jugoslavije, rekao sam da su se naši odnosi sa Madjarskom popravili. Što se tiče Austrije, u kojoj je još uvek moguća restauracija kod Jugoslovena omrznute dinastije Habsburga, nimalo me ne interesuje.

— Sa Bugarskom — nastavih dalje svoj ekspoze — naši su odnosi ne može biti bolji posle zaključenja pakta u Beogradu 24 januara.

Sa Grčkom su odnosi takodje vrlo dobri, kao i sa Turskom. Pomenuh da me je turski ministar spoljnih poslova, Ruždi Aras, pred moj polazak u Rim, zamolio da Mussoliniju saopštim prijateljska osećanja Turske prema Italiji.

Ovo saopštenje Mussolini je primio prilično hladno. Reče da je njegova želja da sa Turskom i Grčkom održava srdačne odnose, ali mu izgleda da ove dve zemlje nisu sa oduševljenjem primile približenje Jugoslavije i Italije, verovatno bojeći se da će se sada pritisak Jugovije i Bugarske osetiti u pravcu Soluna i Bosfora.

— Jugoslavija ima sada slobodnije ruke za svoju diplomatsku akciju — primeti on.

— Sa Rumunijom — rekoh — naši su se odnosi znatno popravili posle smene Titulescu-a, koji se bio isuviše vezao za Moskvu. Ne ulazeći u njegove pobude, projektovati ugovore sa Sovjetskom Rusijom, po kojima bi ova imala pravo da predje preko rumunske teritorije u slučaju rata sa Nemačkom, značilo je izručiti Besarabiju u ruke Sovjeta. Kad bi se ruske trupe našle u Besarabiji, bez obzira iz kojih razloga, one više tu teritoriju ne bi napustile. To je uvideo i kralj Karol pa je sa pretsednikom Vlade Tatarescu-om i novim ministrom spoljnih poslova Victor Antonescu učinjen kraj sovjetofilskoj politici Tittulescu-a.

Mussolini mi reče da su odnosi Italije sa Madjarskom i Rumunijom vrlo srdačni. Odnosno Austrije, imao je više razgovora sa vodećim ličnostima Nemačkog Reich-a, takodje i sa austrijskim kancelarom Schuschnigg-om.

— „*Anschluss*" je svakako neizbežan — reče Mussolini ozbiljnim tonom — ali što docnije to bolje — dodade zatim smešeći se.

Za odnose Jugoslavije i Nemačke rekao sam da se razvijaju sve više u prijateljskoj atmosferi, a naročito trgovačka razmena dobara.

— Važno je istaći — dodadoh — da me iz Berlina stalno savetuju da popravljam odnose sa Vama i da radim na italijansko-jugoslovenskom približavanju... Dakle možemo pretpostaviti da Berlin neće biti ljubomoran na moju sadašnju posetu Vama...

Mussolini i Ciano od srca se nasmejaše.

Za Čehoslovačku rekoh da je Jugoslavija prema njoj lojalna, ali da Beneš vodi politiku, koja će njegovu zemlju odvesti u propast, a kada bude u nevolji, niko se neće naći da joj pritekne u pomoć. Beneš suviše računa na pisane ugovore, ali oni — za velike sile — važe samo ukoliko su od interesa za njih da ih u danom momentu primene ili ne primene. Ja sam Benešu u više mahova govorio da Hitler smatra da Čehoslovačka u savezu sa Rusijom pretstavlja opasnost za sigurnost Nemačkog Reich-a. To je gledište Berlina i moj savet Benešu je bio da o tome vodi računa. Ali on veruje da će mu pomoći Rusija ili Francuska ili Engleska ako ga Nemačka napadne... Beneš nije realan političar. Medjutim, kad sam polazio za Rim, poručio mi je da se raspitam kod Vas, šta mislite o Čehoslovačkoj, i da li postoji mogućnost kakve saradnje.

— Ne postoji nikakva mogućnost saradnje medju nama — odgovori Mussolini hladnim i odlučnim tonom. Njena sudbina nas ne interesuje, a naročito kada vodi politiku, koja je uperena protiv naših prijatelja Nemaca i Madjara.

Ovaj „*tour d'horizon*" završio se sa Ženevom i Društvom naroda. Mussolini mi saopšti da namerava izaći iz Društva naroda 11 decembra, ali kako je taj datum vrlo blizu moje posete Rimu, da se ne bi to u nekim krugovima tumačilo na način možda za mene neprijatan, on je voljan da taj datum odloži za nekoliko dana.

Ovaj gest, svakako, je bio lepo smišljen da pruži dokaz prijateljstva Mussolinija prema meni, ali sam ja odgovorio da, što se mene tiče, može zadržati predvidjen datum. Društvo naroda je izgubilo svoj „*raison d'être*" još od početka svog postanka, čim u njega nisu bile ušle Sjedinjene Američke Države. Posle izlaska Japana, Nemačke i sada Italijo, ono još manje znači.

U završnom delu mojih razgovora sa Mussolinijem bilo je reči o ekonomskim odnosima i obojica smo bili saglasni da se pojačaju u najvećoj mogućoj meri. Mussolini reče da bi dobro bilo da jedna jugoslovenska vojna misija poseti Italiju, da upozna italijansko vojno naoružanje i italijansku vojnu industriju i izabere što bi bilo od interesa za Jugoslaviju.

— Naše zbliženje treba da ima što širi obim — dodade Mussolini. Mi smo naročito napredovali u proizvodnji aviona i možemo vam liferovati naše najnovije modele.

Uopšte, govoreći opširno o spoljnoj politici Italije, Mussolini kao da se trudio da ne kaže ništa, što bi mene moglo „šokirati". Znao je za prijateljske veze Jugoslavije sa Francuskom i Engleskom i zato

je o tim zemljama govorio u pomirljivom tonu. Naročito je naglašavao da želi sporazum sa Engleskom, koji bi imao da bude „na širokoj bazi".

Kao i kod Ciana u Beogradu, tako i kod Mussolinija u Rimu, imao sam utisak da su obojica u daljini videli senku Trećeg Reich-a sa jednim eksplozivnim *Führer*-om na čelu. Pred tom novom opasnošću, Jugoslavija, u prijateljstvu sa Italijom davala im je izvesno moralno umirenje i spokojstvo. U to vreme „osovina Berlin-Rim" još nije bila stvorena.

U sličnom položaju nalazio sam se i ja. Oslobodjena stalnih sukoba sa Italijom i ne ugrožavana više sa te strane, Jugoslavija je svakako i prema Nemačkoj, a i prema ostalom svetu, imala veći značaj i veću vrednost.

No pored nemačke opasnosti, na promenu stava Mussolinija prema Jugoslaviji, verovatno je uticao još jedan momenat.

Vrlo malom broju ljudi je poznato da je još kralj Aleksandar, nekoliko godina pre svoje smrti, želeo da napravi sporazum sa Mussolinijem. Ako ga je Pašić bio napravio 1924, pod mnogo težim okolnostima, zašto ga ne bi napravio on, u vreme kada su mnoga sporna pitanja, izmedju dveju zemalja, bila rešena. Poverljiv kontakt, izmelju Kralja i Mussolinija, preko jedne treće ličnosti, nije urodio plodom. Do prekida pregovora došlo je kada su učestani sukobi jugoslovenske policije sa hrvatskim ustašima, u krajevima jadranskog primorja, davali utisak da je Jugoslavija razrivena zemlja, u čiju se stabilnost imalo razloga da sumnja. Mussolini je tada rekao:

— Želim prvo da vidim šta se dešava kod mog suseda, pre nego što pravim neki sporazum...

Ove reči jako su uvredile Kralja i na račun Mussolinija i Italije pale su onda najuvredljivi izrazi u beogradskoj poluslužbenoj štampi.

Kada je, medjutim, kralj Aleksandar poginuo, a Jugoslavija nije propala, Mussolini je izgubio nadu da će doživeti njen raspad.

Oba pomenuta momenta bila su od presudnog značaja i ja verujem da je Mussolini pristupio pregovorima sa mnom u iskrenoj nameri da taj sporazum postigne i održi. Njegov odlučan stav prema hrvatskim emigrantima, uskraćujući im svaku pomoć, interniranje dr Ante Pavelića, dozvola da jedan policijski činovnik iz Beograda dodje u Italiju i kontroliše kretanje „ustaša" i sporazumno sa italijanskim vlastima sprečava svaku eventualnu akciju protiv jugoslovenske države, najbolji su dokaz te iskrenosti.

Srbija je 1914 odbila zahtev austro-ugarske Vlade da austrijski činovnici — posle ubistva Franje Ferdinanda u Sarajevu — vrše istragu na njenoj teritoriji i Srbija je radi toga ušla u rat. Godine

1937, medjutim, italijanska Vlada dobrovoljno daje to isto pravo Jugoslaviji.

Iz svih gorepomenutih razloga, smatram da je italijansko-jugoslovenski sporazum 1937 pretstavljao korisno delo, u interesu obe države.

Prvi put, posle Londonskog pakta od 1915 godine, kojim je Italiji bio obećan jedan deo Dalmacije, Italija se konačno odrekla svojih pretenzija na našu teritoriju. Pokazalo se jasnije nego ikad da se integritet Jugoslavije može efikasno odbraniti samo iz Beograda, putem jedne dalekosežne i smišljene politike.

GLAVA 62

U POSETI KOD ITALIJANSKOG KRALJA I PAPE

Audijencija kod kralja Viktora Emanuela II bila je predvidjena da bude jedan sat pre zvaničnog ručka u Dvoru, tako da bi se odmah posle toga prešlo za kraljevsku trpezu.

Dvorski protokol je zahtevao da kod Kralja ne samo idem u žaketu i rukavicama, nego još i da sa cilindrom u ruci udjem u prostoriju gde me je Kralj očekivao i cilindar stavim kraj stolice. No pred ulazak, maršal Dvora mi ljubazno uze iz ruku cilindar i rukavice i reče da je za mene učinjen izuzetak: Kralj će me primiti i bez tih uobičajenih rekvizita... Ali, nasuprot ovome „izuzetku" u moju korist, sam Kralj me je očekivao sa najstrožom dvorskom etiketom: bio je u sivoj generalskoj uniformi, naslonjen na sablju, držeći u ruci generalsku šapku i rukavice. Zatim je seo na jednu visoku, pozlaćenu stolicu, neku vrstu malog prestola.

Viktor Emanuel III bio je, kao što je poznato, vrlo malog rasta i baš zato me je jako iznenadilo što italijanski dvorski ceremonijal nije predvideo da se takvom vladaocu podmetne pod noge kakvo malo jastuče ili neka šamlica kada sedi na visokim stolicama. To, medjutim, nije bio slučaj i na moje veliko zaprepašćenje gledao sam kako su kratke kraljeve noge visile punih deset santimetara u vazduhu, što je davalo komičan utisak za takvo svečanu priliku, kao što je zvanična audijencija jednog stranog pretsednika Vlade... I tome utisku nisam se mogao otrgnuti za celo vreme audijencije. Sve sam se pitao u sebi:

— Zašto ga stavljaju u ovako komičan položaj?

Bio sam skoro u iskušenju da ustanem i da mu stavim jastuče pod noge.

Razgovor, medjutim, bio je vrlo ozbiljan i sušta suprotnost toj komičnoj kraljevskoj pozi.

Kralj je govorio sa mnom francuski, odmereno i ozbiljno, interesujući se, u opštim linijama, najviše za ekonomske prilike u Jugoslaviji i za pojedine vrste proizvodnje. Tako, slučajno, dodjosmo i na pitanje vune i gajenja ovaca, poglavito u Makedoniji. Pomenuh kako

u toj južnoj, suvoj klimi, nedostaje sveža trava za ovce. Na to će Kralj prihvatiti tu temu sa poznavanjem botanike tropskih krajeva da me je njegovo detaljno nabrajanje raznih biljaka, koje daju dobru hranu za ovce, upravo zadivilo. Reče mi kako se u nekim predelima Kine sadi jedna trava, koja ima vrlo dubok koren i tako crpi vlagu i u najsuvlje doba godine. Po njemu to je idealna biljka za krajeve koji trpe od suše kao što je naša Makedonija. Pomenu i naučno ime te trave na latinskom jeziku i gde se može nabaviti. Ali ne samo taj predmet, nego i sve druge koje smo dodirivali, Kralj je tretirao sa mnogo poznavanja, koje je ispoljavalo njegovo svestrano obrazovanje iz raznih grana nauke, istorije i geografije.

Ta audijencija ostavila je na mene najbolji utisak što se može zamisliti.

Za kraljevskom trpezom sedeo sam desno od kraljice Jelene, a levo od nje Mussolini. Preko puta od Kraljice sedeo je Kralj, desno od njega moja žena, do nje grof Ciano, a levo od Kralja njegova ćerka, princeza Marija, koja se posle udala za princa od Bourbon Parma.

Kraljica je takodje sa mnom razgovarala francuski iako je crnogorska princeza, ćerka kralja Nikole. Dugo bavljenje u Italiji učinilo je da je prilično zaboravila maternji jezik. To je bio jedini razlog da i sa mnom govori francuski, kako mi je to posle objašnjeno. U razgovoru, Kraljica se najviše raspitivala za prilike u Crnoj Gori i za stav moje Vlade prema preživelim članovima crnogorske kraljevske kuće. Rekao sam da se o njima vodi računa i da svi uživaju apanaže, koje im omogućavaju pristojan, premda skroman život, da su vrlo korektni prema Jugoslaviji, a naročito princ Mihailo Petrović. Zatim se Kraljica mnogo interesovala za grobove svojih roditelja, koji su umrli u izgnanstvu, i bili privremeno sahranjeni u San Remu. Rekoh da sam i tome pitanju posvetio pažnju i da u sporazumu sa Patrijarhom srpske pravoslavne crkve, Gavrilom Dožićem, spremamo plan po kome bi se na Cetinju podigla nova katedrala i u nju bi se onda imalo da prenesu posmrtni ostaci pokojnog kralja Nikole i njegove žene kraljice Milene i da im se tako ukaže dužna posmrtna počast.

Ovo moje izlaganje Kraljica je pratila sa očevidnim zadovoljstvom, skoro iznenadjena da se ja, kao jugoslovenski pretsednik Vlade bavim čak i pitanjima, koja se odnose na članove bivše crnogorske dinastije. Kraljica se bila okrenula prema meni i ispitivački me gledala u oči, kao da želi proveriti istinitost mojih reči. Stoga se nadjoh pobudjenim da joj ukratko rečem i to kako sam biran za narodnog poslanika Crne Gore, da tamo imam mnogo ličnih prijatelja i da poznajem narodno raspoloženje, koje je dobrim delom, u dnu svog srca, još uvek vezano za svoju staru, narodnu dinastiju. To im, ipak, ne smeta da budu, u

isto vreme i verni podanici kralja Jugoslavije, kroz čije vene, uostalom, teče krv obe srpske dinastije: Karadjordjevića i Petrovića, s obzirom da je majka kralja Aleksandra kći crnogorskog kralja Nikole, rodjena sestra italijanske kraljice Jelene.

Činilo mi se da je Kraljica uživala u mojim izlaganjima i na kraju će mi reći:

— Biću Vam zahvalna za sve što budete učinili da moji roditelji dobiju grobnice koje im odgovaraju. Kad budu ležali u svojoj rodnoj zemlji, verujem da će tek onda njihove duše naći pokoj svoj...

Tu sam se upoznao i sa dve družbenice kraljice Jelene, dve veoma ugledne i otmene Crnogorke, koje žive u Rimu već duži niz godina. Jedna je gospodja Ljubica Rossi-Petrović, kći Vojvode Djura Petrovića, supruga jednog poznatog italijanskog hirurga, a druga gospodjica Bosiljka Radonjić, obe poreklom sa Njeguša iz dveju vodećih crnogorskih porodica. Uvek spremne da pomognu naše ljude, one su često svraćale u naše poslanstvo, gde su kod dvojice neženja, Rakića i Dučića, zamenjivale ljubazne domaćice. Gospodjica Bosiljka Radonjić je naročito privlačila pažnju svojim besprekornim, premda malo zastarelim srpskim jezikom. Za nju je Rakić imao običaj da kaže:

— Gospodjica Bosiljka govori kao kakav srpski kaludjer iz XII veka...

Njen otac bio je istaknuti general Stefan Radonjić, koji se školovao i završio vojnu akademiju u Beču, a njen ded, Vojvoda Ivo Radonjić, bio je često gost kod kneza Aleksandra Karadjordjevića. Jednom prilikom, po nalogu kneza Danila, sa čijom je sestrom bio oženjen, 1853, doneo mu je na poklon Karadjordjevu sablju, koju je Vladika Njegoš uspeo da spase iz Beča.

Mussollini je primetio da smo se nas dvoje bili udubili u crnogorska pitanja i nije nas nikako prekidao, razgovarajući sa damom, koja je bila sa njegove leve strane. Ako se dobro sećam to je bila gospodja Bosa Hristić, simpatična supruga našeg ministra u Rimu.

Posle ručka upitah moju ženu šta je razgovarala sa Kraljem i ona mi reče da se Kralj najviše interesovao za pojedine članove jugoslovenske kraljevske porodice, a kad je na kraju služena crna kafa, Kralj joj je rekao:

— Ova kafa dolazi iz Abisinije...

Kao da je bio osobito ponosan na to da Abisinija već doprinosi ekonomskom prosperitetu Italije... Italija neće morati da troši devize za kupovinu kafe iz Brazila... Verovatno da je tako mislio Kralj, koji je tada već nosio titulu „Kralja Italije i Cara Abisinije".

Druga važna poseta, koju sam učinio u Rimu, bila je poseta Sv. Ocu Papi, Pius XI. On je bio već prilično zašao u godine, imao preko

80 godina starosti i počeo već ozbiljno poboljevati. Prve opomene za skori svršetak njegovog ovozemaljskog života već su dolazile iz nebeskih visina.

Naš ministar pri Vatikanu, Mirošević-Sorgo, skrenuo mi je pažnju na tu okolnost primetivši da bi dobro bilo da izrazim svoje zadovoljstvo što je, poslednjih dana, Sv. Ocu bilo znatno bolje...

I doista, posle prvih reči, koje mi on uputi kao izraze zadovoljstva što ima priliku da me upozna, ja svečano izjavih:

— Osobito mi je prijatno, Vaša Svetosti, što sam saznao da se sada osećate znatno bolje...

— Šta znači „bolje"? — upita me Njegova Svetost skoro ljutito. Nije potrebno reći „bolje"... To znači da je bilo nešto zlo. Mogu reći da se osećam dobro... Ni bolje ni gore. Prosto: dobro!

Njegova Svetost očevidno ne misli da skoro promeni svetom, pomislih u sebi, setivši se pri tome one anekdote kada je jedan kardinal rekao Papi koji je već imao 90 godina i svakog dana mogao da umre:

— Milo mi je da Vam sada ide bolje, Sv. Oče, i dao bi Svevišnji da još 10 godina upravljate našom svetom crkvom...

Na šta mu je Papa odgovorio:

— Nemojte stavljati granice milosti Božjoj...

Beše mi neprijatna ova korekcija na samom početku naše konverzacije i dodje mi predosećaj kao da je to samo predznak mnogo burnijeg razgovora koji ima tek da dodje. Pomislih da se Papa možda srdi na mene što Konkordat nisam sproveo do kraja. Zato posle drugih reči običnog značaja, predjoh na pitanje Konkordata. Rekoh mu kako sam zbog toga bio izložen besprimernim napadima ne samo političkih opozicionih krugova, nego i od strane srpske pravoslavne crkve, koja me je zbog toga jedno vreme bila isključila iz svoje sredine...

Na moje veliko iznenadjenje, Pius XI me prekide:

— Vidite — reče on blagim, očinskim tonom — nedokučivi su putevi Božji... On je hteo da tako bude, kako je bilo... Ne vraćajmo se na to pitanje...

I razgovor se okrenuo na druge predmete.

Tako me je Papa u dva maha koregirao: u pitanju svog zdravlja i našeg Konkordata.

Iz razgovora posle toga, iz tona kojim je govorio, iz blagosti i uzvišenosti svojih misli, on me je sve više pridobijao. Kad sam napuštao njegove prostorije, ja sam se osećao kao da sam bio u poseti kod jednog svetog čoveka.

Posle su mi bile jasne reči grofa Ciano kada mi je govorio o

odnosima crkve i države. To je bilo prilikom raznih izleta u okolini Rima, kada smo jedan pored drugog sedeli u automobilu. Beše reč o „konkordatskoj borbi“ u Jugoslaviji.

— Ja shvatam Vaš položaj u pitanju Konkordata, jer je sličan našem u vreme ubistva Matteotti-a. To je bila za Vas kriza režima kroz koji ste prošli, kao što je slučaj Matteotti bio kriza fašističkog režima. Nije nam bilo lako, kao što Vama nije bilo lako ovoga leta u Beogradu... Najgore je to što državne vlasti upravo nemaju nikakva sredstva za borbu protiv crkve... Hapsiti sveštenike? To baš oni i žele! Postaju mučenici. Gde da ih hapsite? U udaljene manastire? Pa oni tamo stalno zive! Nemaju ni žene, ni dece. Da se borite protiv njih, to je kao da se borite protiv magle, koju ne možete da uhvatite rukama... Borbu sa crkvom treba izbegavati. Naši su im palili i crkve i kuće, ništa nije pomoglo. Jedva smo uspeli da to rešimo Lateranskim sporazumom. Sad imamo mir...

Kad sam o istom pitanju razgovarao sa Mussolinijem, on mi je sa više optimizma i gotovo u šali govorio:

— Kod popova glavno je pitanje novac. Ja sa njima vrlo lako izlazim na kraj. Za svakog znam njegovu „tarifu“. Besplatne železničke karte i slične stvari mogu mnogo da učine...

Iz Mussolinija je progovorio stari socijalist.

Jedan dan proveli smo u izletu u okolini Rima da posetimo naselja u Pontinske Bare *(Paludi Pontine)*, gde su vrlo lepo uredjena imanja naseljenika u jednom ranije pustom prostoru. Sada je sve to izgledalo kao neki veliki, lep vrt.

— Vidite, to je naše delo — kaže mi Ciano sa ponosom, pokazujući na lepo okrečene kuće i uredjena imanja. Ranije to je bila pustinja pod vodom. Ovde je uistini *prava Italija*, gde su pomešani ljudi sa severa, juga i srednje Italije. Tu su jedan pored drugog sicilijanci, napuljci, piemontezi. I u tome pogledu isušivanje *Paludi Pontine* je veliko delo državničke mudrosti, pored toga što je u pust i nezdrav teren doneto zdravlje i bogatstvo.

Jedno veče bila je moja žena u Operi. Pošto neobično voli muziku, otišla je sa večere u jugoslovenskom poslanstvu malo ranije i prisustvovala poslednjem činu „*Trovatore*“ od Verdi-a. U blizini njene lože nalazila se gospodja Mussolini, diskretno povučena, tako da je publika uopšte nije mogla da primeti. Žena mi posle reče da ju je mogla samo nazreti u polutami. Medjutim, ona nam nije bila zvanično pretstavljena. Rečeno nam je bilo da se ona ne pojavljuje na svečanostima. Ja sam znao da postoji još jedna „gospodja“ Mussolini, koja se zvala Clara Petacci pa nisam mnogo ni insistirao da menjam već utvrdjeni protokol zvaničnih prijema.

Gospodja Edda Ciano, ćerka Mussolinijeva, takodje se nije pojavljivala i nismo je videli. Rečeno nam je da očekuje bebu i da se zato momentalno ne pojavljuje u društvu. Nju sam imao priliku da upoznam tek posle mnogo godina, kada je došla u posetu kod svog brata Vittoria, u Buenos Airesu, 1953. Tada se bila pronela vest de će se Edda Mussolini venčati sa pretsednikom Republike Argentine generalom Juan D. Peron-om. Čim je doznala za tu apsurdnu vest, ona je dala u Rimu kategorički demanti.

Moj susret sa groficom Ciano bio je prilikom velikog diplomatskog prijema koji su davali gospodja Susana Arias i njen muž Silvio Tricerri, bogati argentinski industrijalac i — što je važnije — lični prijatelj generala Perona. Ovo je naravno uticalo da ceo diplomatski kor — izuzev papskog nuncija — bude prisutan. Nije izostao ni šef Državnog ceremonijala ambasador Raúl A. Margueirat, tako da neupućeni nije mogao znati ko upravo priredjuje taj prijem: Peron ili Tricerri?

Zamolih Vittoria Mussolinija da me pretstavi svojoj sestri.

— Znam da ste bili veliki lični prijatelj Galeazza — reče mi contessa, srdačno mi stežući ruku. On Vas je mnogo cenio i voleo...

Njene velike crne oči, iz kojih su više sevale munje, nego li ženska nežnost, kao i istaknuta donja vilica jako su me potsećale na njenog oca. U njoj se ogledaju osobine Mussolinijeve: jaka volja, energija, odlučnost. To je žena koja zna šta hoće, premda joj sudbina nije dodelila i da ispuni sve ono što želi, kao što, naprimer, nije uspela da spase život svog muža.

U okolini Rima posetili smo jednog dana i opitnu stanicu vojne avijacije. Pokazano mi je kako se na malim modelima probaju osobine raznih tipova aviona i kako sam kvalitet boje kojim je obojen avion može da utiče na njegovu brzinu. Za taj izlet reče mi Ciano:

— Mussolini je hteo lično da pilotira jedan vojni avion i da Vas dovede na ovo mesto, ali oblačno vreme je uticalo da od tog svog plana odustane.

Veliki zvaničan banket u *Palazzo Venezia* završio je moje bavljenje u Rimu. Bili su prisutni najugledniji pretstavnici zvaničnih krugova, kao i visokog rimskog društva. Sa titulama Ekscelencija, generala i drugih „*onorevole*" mešale su se titule barona i grofova starih patricijskih porodica. Tu smo Mussolini i ja izmenjali zvanične zdravice. Rekoh našem ministru Hristiću da se obavesti na kome će jeziku govoriti Mussolini. Rekoše mu na italijanskom.

— Dobro — rekoh. Ja ću govoriti na srpskom.

I tako je stvarno bilo. To je nesumnjivo prvi put u istoriji Rima da se jedan zvaničan govor drži na srpskom jeziku.

Kad se svršio banket, Ciano je organizovao da idemo u jedan *„night club"* gde je bio krem najlepših devojaka rimskog društva. Očevidno je Ciano hteo da vodi računa o zabavnom delu, za koji je pretpostavljao da će biti po mom ukusu. No i on je tu pustio na volju svojim mladalačkim osećanjima. Besprekidno je igrao i to uvek *„cheek to cheek"*...

Bavljenje u Rimu bilo je posvećeno političkim razgovorima, u užem krugu, sa Mussolinijem i Cianom. Moja jedina pojava u većem krugu bila je prilikom zvaničnog banketa. Program u Milanu bio je, medjutim, tako organizovan da dodjem u dodir i da se pojavim pred masama italijanskog naroda.

Ciano je to uredio na taj način što se prvog dana mog bavljenja u Milanu, pred podne, na velikom trgu, ispred hotela, iskupila ogromna masa sveta, verovatno 100.000 ljudi, koja je klicala Mussoliniju i meni, te sam se morao pojaviti na balkonu, u društvu Ciana i mahanjem ruku otpozdravljao iskupljenom narodu.

Jedno popodne posetili smo avionsku fabriku, u kojoj su se proizvodili tada čuveni teški avioni bombarderi *Savoya-Marchetti*. Direktor fabrike je skupio radnike u jednoj od velikih radionica održao im govor, rekavši izmedju ostalog:

— Danas imamo čast da u ličnosti dr Stojadinovića pozdravimo ne samo jednog velikog jugoslovenskog državnika, koji je sa našim Duce-om sredio odnose izmedju naša dva naroda, nego i jednog prijatelja naše fabrike i njenih radnika, jer je njegova Vlada dala nalog da se znatan broj aviona isporuči za Jugoslaviju.

Zatim smo prošli kroz radionice jedne velike siderurgiske fabrike koja me je iznenadila svojim ogromnim prostorom, jer smo prelazili kilometre i kilometre automobilom kroz tu fabriku, ne silazeći iz kola. Pri povratku — bila se već spustila noć — duž celog puta od više kilometara, sve do varoši Milana, sa obe strane, stajali su mladići sa upaljenim bakljama, tako da je to davalo vrlo čarobnu sliku.

Bili smo i u pozorištu *La Scala*, gde se davala opera *„La Bohême"* od Puccini-a. Pretstavi je trebalo da prisustvuje i Duca di Bergamo. Iz hotela do pozorišta grof Ciano je sedeo u autu sa mnom i mojom ženom, ali je udesio tako da mi udjemo u *Scalu* posle vojvode di Bergamo.

— On ima nas da čeka, a ne mi njega — reče Ciano sa autoritetom.

To mi je dalo priliku da vidim kako u Italiji prvenstvo imaju fašistički prvaci i da oni odredjuju rang pri svečanim prijemima čak i članovima kraljevske kuće.

Scala je bila divno ukrašena bezbrojnim vencima od ruža, dame

u dubokim dekolteima i bogatim nakitom, gospoda u fraku ili uniformama. Sa mojim ulaskom odjekivali su zvuci jugoslovenske himne „Bože Pravde", zatim italijanske. Cela je dvorana stajala u svečanom ćutanju. Burni aplauzi pozdraviše moju ličnost, posle otsviranih himni.

Izlišno bi bilo reći koliko je sama pretstava umetnički bila savršena. Tek smo onda, moja žena i ja, razumeli šta upravo *Scala* znači i koliko je opravdan renome, koji ona uživa u celom svetu.

Veseo, frivolan i ljubitelj lepih žena, Ciano nas je posle pretstave odveo opet u jedan „*night club*", gde je uživao u igri valcera i argentinskog tangoa, uveren — ne bez razloga — da takav svršetak programa potpuno odgovara i mome ukusu. Za našim stolom, u tom lokalu, sedeo je i Duca di Bergamo, ozbiljan i ljubazan, držeći se granica koje mu njegov visoki položaj nameće.

Od drugih ministara, u Milanu je prisustvovao svima svečanostima i dr Dino Alfieri, ministar propagande.

Rastanak sa Cianom bio je vrlo srdačan. On me tom prilikom pozove da dodjem sledeće godine u leto za svečanosti „*Biennale*" u Veneciji, što mu ja obećah.

Iako za vreme mog boravka u Rimu i Milanu nikakvi novi ugovori nisu bili zaključeni, ni potpisani, moji razgovori sa Mussolinijem i Cianom još više su učvrstili pravac politike, čije su osnove postavljene u ugovorima potpisanim marta meseca u Beogradu.

Ta osnova značila je: mir na obalama Jadrana i osiguranje protiv eventualnog nemačkog nadiranja u pravcu Sredozemnog Mora.

SASTANAK SA HITLEROM

Ma da je moja zvanična poseta Nemačkoj bila utvrdjena za januar 1938, sredjivanje nemačko-jugoslovenskih odnosa bilo je u to doba već učinilo veliki napredak, naročito blagodareći pomenutim posetama maršala Goeringa Jugoslaviji.

Goering je umeo da se pravi popularan. Bio je u Jugoslaviji ne samo na pogrebu kraja Aleksandra, nego i prilikom svog svadbenog puta, kada je posetio Dalmaciju. Jednom, na povratku iz Italije, svratio je u prolazu na Bled i učinio posetu knezu Pavlu.

Tom prilikom i ja sam se nalazio kod Kneza u njegovom dvorcu „Brdo". Šef kabineta, dr Protić, javio mi je telefonom sa Bleda da je maršal Goering, usled visokog snega u Alpima, morao da promeni pravac i da je, sasvim neočekivano, stigao na bledsku železničku stanicu. Pitao je da li možemo da ga primimo. Ova vest nas je iznenadila, jer nije bilo uobičajeno da ovako visoke ličnosti upadaju nenajavljeno. Knez je pri tom pazio i na izvesnu formu u opštenju pa mu se ovaj postupak učinio da je u protivnosti sa propisima o protokolu.

Medjutim, isto tako nije bilo moguće odbiti prijem jedne tako ugledne ličnosti, najvažnije posle Hitlera u Nemačkoj, utoliko pre što je bio u neposrednoj blizini i znao da smo obojica tu. Stoga sam mu preko Protića poručio da dodje u dvorac „Brdo", gde ćemo ga, Knez i ja, čekati na ručak.

Tada smo na miru i opširno razgovarali o svima problemima koji interesuju obe zemlje. Iskoristili smo priliku da mu skrenemo pažnju na nepovoljan odjek, koji je u inostrastvu izazvao progon Jevreja u Nemačkoj.

— Zar ne možete da utičete na *Führer*-a da se ti progoni obustave ili bar ublaže? — upitao je Knez.

— Da, znam ja sve to — odgovori Goering. I ja se ne slažem sa tom politikom, jer smatram da nam šteti, ali nisam u stanju ništa da promenim...

Pri tom je puštao guste dimove, pušeći nervozno svoju dugačku cigaru.

Odista, jugoslovenska Vlada, pod mojim pretsedništvom, ni tada, ni za celo vreme svog trajanja, nije preduzimala nikakve mere protiv Jevreja u Jugoslaviji. U Srbiji oni su odavno bili asimilovani i zvani „Srbi Mojsijeve vere". Svojim imenima dodali su završetak na „ić" i tako još više isticali svoju nacionalnu pripadnost. Ja sam medju njima imao veliki broj ličnih prijatelja. Kao ministar finansija i kao pretsednik Vlade, održavao sam sa njima prijateljske veze pošto su oni dominirali bankarskim i drugim poslovnim krugovima u celom svetu. Kada sam biran za pretsednika Beogradske berze, svi su Jevreji jednodušno glasali za mene.

Kada su počeli progoni Jevreja u Nemačkoj, ja sam dozvolio da se u Jugoslaviji obrazuje prolazna stanica za jevrejske izbeglice. Radilo se o većem poljoprivrednom imanju, na kome su se oni bavili zemljoradnom, očekujući da budu upućeni u druge zemlje, a naročito u Severnu Ameriku, gde su primani kao useljenici.

Uostalom u Jugoslaviji i sami činovnici Goeringovih privrednih preduzeća radili su trgovačke poslove sa jugoslovenskim Jevrejima. Kada jednom upitah Franz Neuhausena, Goeringovog privrednog pretstavnika u Jugoslaviji, a inače nemačkog generalnog konzula u Beogradu, kako se to slaže sa nacističkim teorijama o Jevrejima, on mi je odgovorio:

— Mi ne trpimo Jevreje samo u našoj zemlji, a u inostranstvu, oni su za nas kao i svaki drugi strani narod...

Razgovori sa Goeringom tom prilikom, na Brdu, pokazali su ga kao čoveka široke kulture, koji je govorio o raznim predmetima sa mnogo poznavanja, pored ostalog i o umetnosti.

U Nemačkoj je važio kao pobornik politike prijateljstva sa Jugoslavijom i na tome putu imao je da savlada izvesna protivna gledišta.

— Vrlo sam Vam zahvalam da ste najzad došli u Berlin, — bile su prve reči maršala Goeringa kada me primi u svojoj velikoj kancelariji u Ministarstvu vazduhoplovstva, januara 1938. Dosada sam ja bio jedini koji je *Führer*-u tumačio stav jugoslovenske spoljne politike. Sada ćete to moći Vi lično da mu objasnite. Time ćete mi skinuti veliki teret, koji sam dosada sâm nosio — dodade sa očevidnim zadovoljstvom.

Pokazujući mi prostorije svog ministarstva, spazih u jednoj velikoj sali na zidu njegov portret. S leve strane, na grudima njegove bele uniforme, stajao je prikačen jedan jedini orden. To je bio prvi stepen jugoslovenskog Belog Orla. Kad zastadoh pred tom slikom, pažljivo zagledajući baš taj orden, reče mi Goering:

— Iznenadjeni ste? „Beli Orao“ je najlepši orden, koji sam dobio. Zato sam želeo da me sa njim slikaju. Nemojte misliti da sam tu sliku juče obesio na zid povodom Vašeg dolaska... Ona se tu već poodavno nalazi...

Odista, bio sam iznenadjen: prvo zato što jedan nemački ministar nosi strani orden i to baš moje zemlje, a drugo, da je to bio jedini orden na prsima maršala Goeringa, koji je poznat da voli odlikovanja i da ih obilno stavlja na sebe...

U vezi sa tom njegovom „slabom tačkom“ pričali su mi u Berlinu kako je jednog dana gospodja Goering pitala svog lekara za neke crvene tačke, koje su se odjednom pojavile ispod njenog vrata, da nije to neka bolest.

— Ne, gospodjo — rekao je lekar. Apsolutno ne! To su nekakve male ogrebotine od nečega...

— Ah da! Sad znam — reče gospodja maršala udarivši se šakom po čelu. Kažem ja Hermann-u da ne meće ordenje noću na pižamu...

Moj doček i bavljenje u Nemačkoj izvedeni su bili sa vanrednim pompom i sjajem. Sve je bilo sračunato na to da mi se ukaže najveća moguća pažnja, sa počastima upravo rezervisanim za krunisane glave i u isto vreme da mi se pokaže nemačka vojna snaga i nemačka industrija.

Moja žena bila je takodje pozvana i kako se ona u to vreme nalazila sa decom u St. Moritz-u, to je ona otuda došla pravo u Berlin jedan dan ranije.

Kada sam u noći 16 januara prešao iz Čehoslovačke na nemačku teritoriju, odmah sam bio dočekan sa vojničkim počastima. Stavljen mi je bio na raspoloženje specijalan voz za koji je bio zakačen moj salon-vagon, sa kojim sam putovao iz Beograda, odličnim proizvodom savremene nemačke industrije i koji je Jugoslavija dobila na račun reparacija od Nemačke.

Dok sam na graničnoj stanici *Annaberg* čekao da se moj vagon zakači za kompoziciju nemačkog voza, pozvat sam u kancelariju šefa bezbednosti dr Schaeffer-a. On je sav uzbudjen saopštio da je na telefonu lično Hitler, koji želi da me pozdravi na prvom koraku nemačkog tla.

Čim predjosmo u nemačka kola za ručavanje, počeše me gostiti minhenskim pivom tako da se odmah stvorilo vrlo prijatno raspoloženje. U toj atmosferi prihvatih ponudu jednog od nemačkih domaćina, da telefonski razgovaram, iz vagona, sa hotelom „Adlon“, gde se nalazila moja žena. Bilo je oko 2 sata izjutra, ne baš tako prigodno vreme za razgovore sa ženom, koja spava... I zato, tek što počeh da pričam kako udobno putujem, ona prekide moje oduševljenje rečima:

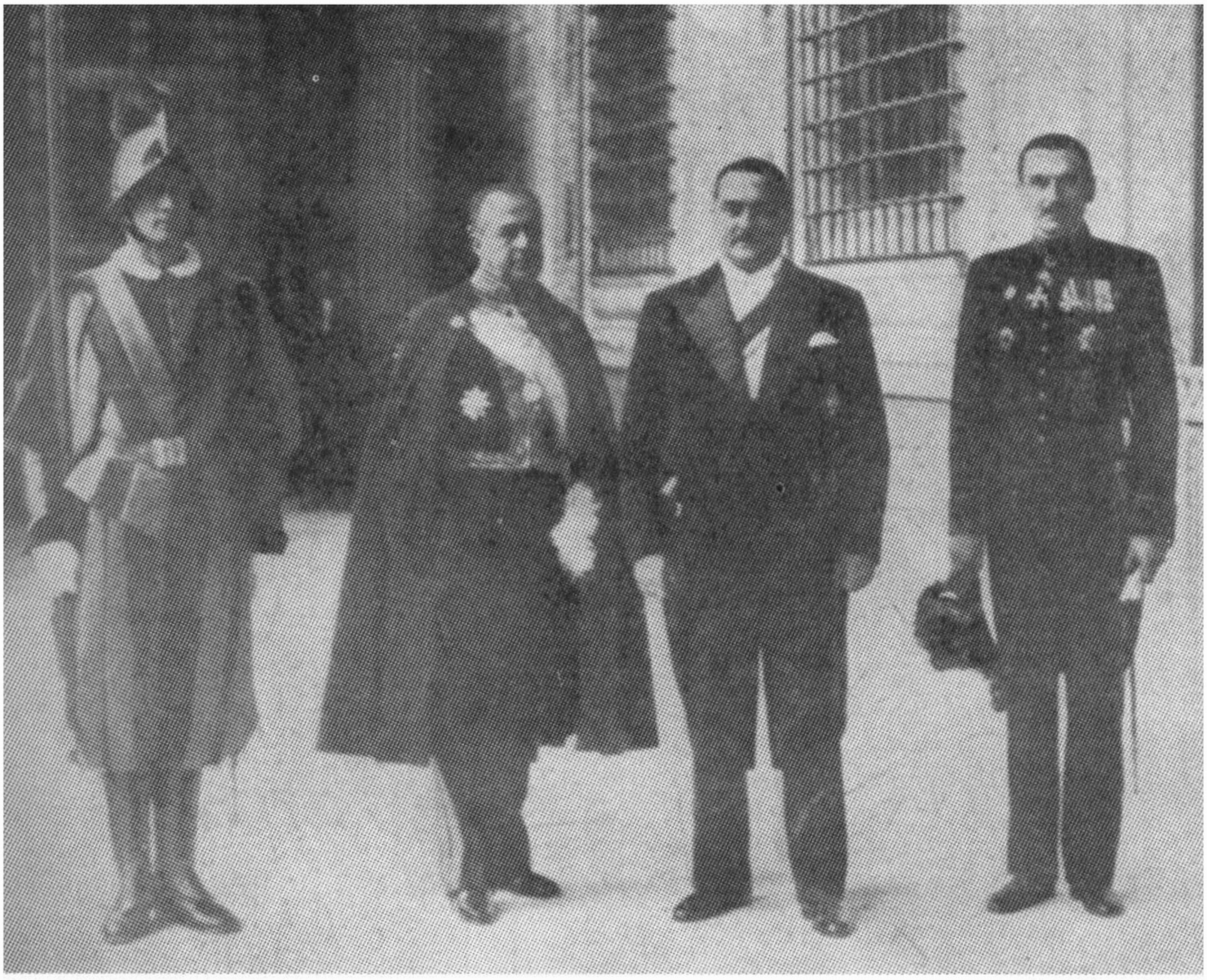

Prilikom posete Papi Piu XI, u pratnji ministra
Mirošević Sorgo

Italijanski ministar Spoljnih poslova, grof Galeazzo Ciano, oprašta se na železničkoj stanici, u Milanu od gdje i Dra Milana Stojadinovića

— Dobro, dobro... Samo ne zaboravi da te sutra ovde čeka obiman program i da je vreme da ideš u krevet...

No minhensko pivo, koje ja toliko volim, i prijatno društvo nemačkog izaslanstva, koje me je dočekalo, učinili su da sam mudri savet svoje žene poslušao tek posle 2—3 časa. Tako sam ujutru, pri izlasku iz voza, na berlinskoj železničkoj stanici, osećao sve posledice neispavane noći, sa priličnom količinom piva u sebi... Kada sam prolazio pored postrojene počasne čete, u društvu maršala Goeringa i ministra spoljnih poslova von Neurath-a, koji su izašli da me dočekaju, imao sam čudan osećaj, koji nikad dotle ni posle u životu nisam imao: izgledalo mi je kao da ne dodirujem zemlju, kao da idem po oblacima... No mislim da sam se ipak dobro držao i da moje unutrašnje osećanje nesigurnog koraka niko drugi nije primetio.

Na stanici je bila ogromna masa sveta. Medju ostalim zvaničnim licima i celokupno osoblje našeg poslanstva. Ministar dr Aleksandar Cincar-Marković bio je izašao u susret do granice. U grupi civila primetih dva poznata beogradjanina: Djordja Roša i Milorada Dimitrijevića, ugledne pretstavnike velikih nemačkih firmi. Inženjer Dimitrijević već je toliko bio poznat kao pretstavnik firme Siemens da su ga u Beogradu svi zvali: Dimitrijević-Siemens. Oni su stajali u prvim redov ma i kada sam docnije pitao Roša kako su uspeli da se uguraju medju prve:

— Vrlo prosto — reče mi on. Jedno malo „ratno" lukavstvo. Stavili smo cilindre na glavu i govorili srpski, tako da berlinska policija nije mogla posumnjati da nismo članovi jugoslovenskog poslanstva...

Pošto smo prošli počasnu četu prešli smo preko puta da položim venac nemačkom neznanom junaku. Kad smo izašli iz kapele predamnom je promarširala počasna četa u paradnom nemačkom koraku. Izgledalo je kao da se vojnicima noge kreću direktno iz kukova, kao da su neke mehaničke figure, koje svakog trenutka mogu da se slome. Medjutim, bili su to snažni, dobro uhranjeni i pristojno obučeni mladići, pod čeličnim šlemovima, čiji je korak čvrsto gazio zemlju da je pod njihovim cokulama cela ulica odjekivala, a pločnik kao da se ugibao tu gde su oni prolazili. Setih se paradnih marševa iz doba Viljemove Nemačke, ali mi se činilo da je sada, pod Hitlerom, korak bio još čvršći, disciplina veća, marcijalni izgled potpuniji.

Centralna tačka mog bavljenja u Berlinu bio je sastanak sa Hitlerom, koji me je dočekao u *Reichskanzlei* 17 januara 1938. Pored njega bili su Goering, von Neurath i von Heeren. Ja sam došao sa Cincar-Markovićem. Posle kratkog pozdrava, u vrlo srdačnom tonu, posedasmo u krug. Hitler preko puta od mene.

Razgovor sam počeo prvo ja, isporučujući srdačne pozdrave od strane kneza namesnika Pavla, dodajući prema nalogu Kneževom:

—Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Knez Namesnik seća se sa najvećim zadovoljstvom razgovora, koji ste imali u Berchtesgaden-u.

Hitleru je očigledno bilo prijatno da to čuje, zahvalio se i zamolio me da pozdravim Kneza sa njegove strane. Onda me je zapitao da li bih želeo da izvestan specijalan problem prvenstveno tretiramo. Odgovorih:

— Mene interesuje da budem obavešten o Vašoj opštoj politici i njenim ciljevima. Što se pak tiče Jugoslavije, mogu izjaviti da ona ni u kome slučaju neće ući ni u kakav pakt uperen protiv Nemačke. Srbi i Nemci nisu bili u prošlom svetskom ratu ogorčeni neprijatelji, nego časni protivnici.

Hitler odmah prihvati tu tezu slažući se sa mojim pogledima, izjavljajući to isto u ime Nemačke. On je očevidno sa nestrpljenjem čekao da dodje do reči i tako poče razgovor, koji je najvećim svojim delom ličio na monolog. U početku mirnim tonom izlaganja svojih gledišta, a zatim sve više i više podižući ton, kao da je na nekom javnom zboru, prolamajući se kao grmljavina, kada se okomi na Habsburge i na eventualnu mogućnost da se oni vrate na bečki presto.

— Ja ću munjevitom brzinom slomiti svaki pokušaj da se Habsburzi vrate u Beč i u tome niko neće biti u stanju da me spreči.

On je vrlo dobro računao da će se meni takve njegove izjave veoma svideti i zato je to pitanje naročito istakao i podvukao.

— Nemačka je — reče zatim Hitler u mirnijem tonu — ušla 1914 u rat, a ni sama nije znala zašto. Ustvari, izmedju Nemačke i balkanskih zemalja nema nikakvih spornih pitanja. Rat je došao kao neka luda fatalnost, ali je ipak doneo Nemačkoj izvesne koristi, oslobodio je od Habsburške zavisnosti i pripremio preporod nemačkog naroda. Nemački interesi na Balkanu jedino su ekonomske prirode, a nikako političke. Odnosno, oni su političke prirode samo utoliko što Nemačka želi konsolidovanje Balkana iz sopstvenih, čisto ekonomskih interesa.

Zatim Hitler predje na opasnost od boljševizma.

— Neprestana, iako postupna boljševizacija Evrope pretstavlja najveću opasnost sadašnjeg vremena. Moje gledište na to pitanje često se ne razume dovoljno u inostranstvu ili se kaže kako u tome preterujem. No ja smatram da je u životnom interesu Nemačke čvrst, unutrašnji red u drugim nacionalnim državama Evrope. Nemačka ekonomski zavisi od svih tih država. Ako boljševizam zahvati okolne zemlje, Nemačka će propadati od gladi za 10 ili 20 godina. Ni Engleska ne bi bolje prošla premda ima prekomorske dominione i kolonije.

Govoreći o ekonomskim teškoćama u svetu, Hitler reče:

— Ekonomska kriza je stalni izvor opasnosti. Zato se mi u Nemačkoj borimo protiv krize na taj način što se trudimo da proizvodimo što možemo više. Možete mi verovati da nije prijatno govoriti narodu da treba da radi, ali je to jedini put spasenja. Mi nismo povećali radničke nadnice, ali dajemo radniku mogućnost da više radi, pa da na taj način više i zaradi.

Prelazeći na odnose sa Poljskom, u pogledu „koridora" reče da se uglavnom došlo do sporazuma, iako je to veoma težak problem, „blagodareći velikom poljskom državniku Pilsudskom". Neke manje teškoće oko Danziga, veruje, da će se povoljno rešiti direktnim, poljsko-nemačkim pregovorima.

No kad predje na odnose sa Čehoslovačkom, ton Hitlerovog govora se povisi, postade nervozan i skoro preteći. Očevidno je naglašavao moguću buru na toj strani:

— Čehoslovačka izgleda apsolutno ne shvata svoj položaj! Ona nije homogena država nego mozaik od raznih narodnosti! Ne može ona da denacionalizira tri miliona Nemaca, koji žive duž nemačke granice! Niti ćemo dozvoliti da se ona pretvori u sovjetski nosač aviona!

Za Italiju Hitler reče da su odnosi vrlo prijateljski ali da ne postoji nikakav savez.

— Mussolini vodi italijansku politiku, kao što ja vodim nemačku. Postoji kooperacija u interesu obeju država. U odnosu na Jugoslaviju ta okolnost može biti samo od koristi. Nemačka želi, u svom sopstvenom interesu, postojanje jake i konsolidovane Jugoslavije — dodade svečanim tonom. To uostalom želi i Italija, koja je najzad uvidela da je to za nju bolje nego da podupire težnju Madjarske da se proširi do Jadranskog Mora.

Pominjući Madjarsku, Hitler smatra da se Jugoslavija može sa njom sporazumeti, pošto su glavne pretenzije Madjarske uperene protiv Rumunije i Čehoslovačke. No u svakom slučaju Nemačka neće pomagati madjarske pretenzije protiv Jugoslavije. Ako se Madjarska i Jugoslavija sporazumeju, Nemačka je voljna — ako to Jugoslavija želi — da joj vojnički garantuje granice prema Madjarskoj. Madjarska Vlada tačno poznaje nemačko mišljenje u odnosu na Jugoslaviju.

— Naše mogućnosti ne leže na Jugu, nego na Severu, prema Severnom i Baltičkom Moru — dodade Hitler.

O Društvu naroda se izražavao sa nipodaštavanjem, u ironičnom tonu:

— Ta organizacija služi samo da stvara zbrke, da budi preterane nade kod malih i slabih naroda, pa da ih posle, u kritičnom času, pusti niz vodu. Takav je bio slučaj sa Abisinijom, takav se sada po-

navlja sa pokušajem Čang-Kaišek-a da stvori svoju vojsku, dok mu zapadne demokracije obećavaju pomoć u „gotovim rečima". Jedino prisustvo Japana u Kini može da spreči boljševiziranje te ogromne teritorije.

— Englezi su hrabar narod — dodade Hitler u vezi sa ratom u Kini — ali ne vole da ratuju. Oni više vole da se bore do poslednjeg Francuza, kao naprimer u prošlom svetskom ratu, ili nedavno do poslednjeg Abisinca i sada do poslednjeg Kineza... Ja sam se uvek izražavao u korist nemačko-engleskog sporazuma. To i danas želim, ali Engleska ne treba da otima nemačke kolonije i usto da zadržava sve bogate kolonije kojima već raspolaže...

U ovom momentu ugrabih priliku da prekinem Hitlerov monolog:

— Ja sam u oktobru bio u Londonu i imao poduže razgovore sa Chamberlain-om i Eden-om. Chamberlain mi je ostavio utisak ozbiljnog čoveka. On mi je rekao da je spreman da se sporazume s Vama, pa čak i da zadovolji Vaše kolonijalne zahteve, samo ako biste mu Vi dali garancije da će u Evropi biti mira za narednih 20, pa čak i za samo 10 godina...

— Da, tako on govori, ali tako ne radi! Postavlja nemoguće zahteve. Nemačka ne može danas da obustavi svoje započeto naoružanje kad se Čehoslovačka udružuje sa Sovjetima. Sa Englezima smo se sporazumeli jedino u pogledu ratne mornarice.

U pogledu Španije, Hitler reče da on u španskom gradjanskom ratu vidi samo jednu stvar, koja njega interesuje, a to je opasnost od boljševizma.

Zatim ponovi da ga veoma raduje što je Jugoslavija srećno prebrodila krizu posle ubistva kralja Aleksandra. Ona je time dokazala svoju životnu sposobnost. Posle toga napravi nekoliko komplimenata politici moje Vlade. Reče da sa simpatijama prati moje napore da zemlju učvrstim spolja i unutra, da osiguram njenu nezavisnost.

— Nemačka ne traži nikakav politički pakt sa Jugoslavijom — reče Hitler odlučno.

Svoja izlaganja je završio izjavom da on nema nikakvu skrivenu diplomatsku igru, da je govorio otvoreno i izložio celu svoju politiku. Biće mu milo ako bih uskoro ponovio svoju posetu Nemačkoj, u sezoni koja je prijatnija za putovanje, nego što je ovo zimsko vreme.

Kad je završio Hitler, umeša se Goering da „stavi tačku na jotu" u pogledu austrijskog problema. On otvoreno nagovesti skoru mogućnost „*Anschluss*"-a i ponovi Hitlerovo uverenje da, ako se to desi i Nemačka postane neposredni sused Jugoslavije, to ne treba ni najmanje da nas brine, jer da Nemačka nikada neće postavljati nikakve teritorijalne zahteve prema Jugoslaviji.

Hitler potvrdi tu Goering-ovu izjavu:

— Jugoslovenske granice ostaće nepovredljive, kao što je italijanska na Brenner-u — reče svečanim i ubedljivim tonom. Uostalom, za Jugoslaviju je, u odnosu na Nemačku, najbolja zaštita: dobro tretiranje nemačke manjine, koja tamo živi i za koju znam da je lojalna prema jugoslovenskoj državi. Nemci su vojnički narod, ali ne militaristički. Oni ne vole ništa više nego mir i red i u tom pogledu su slični Englezima.

Pošto Hitler završi svoj opširni ekspoze, ja mu se zahvalih na jasnoj i preglednoj slici nemačke spoljne politike.

Zaista, on je sve probleme tretirao bez ikakvog diplomatskog uvijanja, sa „otvorenim kartama na stolu" — kako u jednom momentu reče — i nije davao povoda nikakvom dvosmislenom tumačenju svojih reči. Šta više, govorio je tako ubedljivo, gledajući me stalno u oči, da nisam mogao posumnjati u njegovu iskrenost. Ovo ne zbog načina kako je bio razvio svoj govornički talent, nego prosto zbog toga što je govorio ono što je u interesu samog njegovog naroda i braneći njegove interese. On mi je dao punu satisfakciju u glavnih pet tačaka, koje su me naročito interesovale:

1. nemačka saglasnost o italijansko-jugoslovenskom sporazumu na Jadranu;

2. odlučnost da se po svaku cenu spreči povratak Habsburga na bečki presto;

3. garantovanje jugoslovenskih granica prema madjarskim teritorijalnim pretenzijama;

4. nepovredljivost jugoslovenskih granica u slučaju *Anschluss*-a.

5. ekonomska saradnja da se Jugoslavija ojača i učvrsti.

Smatrao sam da je „*Anschluss*" manje zlo za Jugoslaviju. Time bi se uništila svaka nada naših spoljnih i unutrašnjih neprijatelja sa *K. u. K.* mentalitom, da se ikada više može, ma u kom obliku, obnoviti pokojna austro-ugarska monarhija, koja bi značila smrtnu opasnost za opstanak Jugoslavije.

Austrija, pak, sama za sebe, pošto nije sposobna za samostalan život, bez ekonomske pomoći sa strane, svakako biće voljna da se ujedini sa Velikim Nemačkim Reich-om, čiji je kancelar, uostalom, i sam poreklom Austrijanac. On će već i iz tog razloga, voditi računa da se Austrija u Nemačkoj oseća srećnija i zadovoljnija, izlazeći iz dotadašnjeg položaja države sa stalno ispruženom rukom za tudju milost. Najzad, ako bi neko imao da brani postojanje Austrije, to su oni koji su je i stvorili ugovorima o miru, to jest: Italija, Francuska i Engleska, a ne Jugoslavija.

Imajući sve to u vidu, u svom odgovoru Hitleru ja sam uglavnom rekao ovo:

— Bilo je za mene veliko zadovoljstvo ono što sam čuo o nemačkoj politici u odnosu na Austriju i Madjarsku. Ni u ranijoj prošlosti, pre svetskog rata, nije bilo nesuglasica izmedju Nemačke i Srbije. Kada je Srbija stupila u „carinski rat" sa Austro-Ugarskom, početkom ovog veka, Nemačka je bila prva koja je ukazala svoju pomoć, otvarajući svoje tržište za izvoz srpskih agrarnih proizvoda. A kad je Srbija bila okupirana 1915 godine, nemački vojnici i oficiri često su puta uzimali u zaštitu lokalno stanovništvo od nekulturnih postupaka nekih od svojih saveznika. Po svršetku rata pitanje reparacija uvek se rešavalo putem sporazumevanja i nemačka industrija znatno je doprinela bržoj obnovi opustošene zemlje. Reparacije su, ustvari, stvorile bazu za intimniju saradnju oba naroda, koji se ekonomski dopunjuju. Ako je bilo neke disonanse, to je bilo samo onda kada je jugoslovenska vlada gledala na Nemačku kroz tudje naočari. Jugoslavija je sada skinula te naočare i sve stvari posmatra realno, svojim sopstvenim očima:

Prelazeći zatim specijalno na austrijski problem, rekoh:

— Pitanje Austrije pretstavlja za Jugoslaviju jedno čisto unutrašnje pitanje nemačkog naroda, u koje se mi nećemo mešati, a još manje ratovati, ako jedan narod želi svoje ujedinjenje. Jugoslovenski se narod borio godinama za svoje sopstveno ujedinjenje. Ne bi bilo logično da se sada bori protiv te ideje kod drugih naroda. Specijalno Jugoslavija je najodlučniji protivnik povratka Habsburga na presto i ako bi se takav pokušaj ponovio, Jugoslavija je spremna — ako bi to bilo potrebno — da se zajedno sa Nemačkom vojnički tome odupre.

U pogledu Madjarske rekao sam da su njihove manjine — kao uostalom i sve druge nacionalne manjine — pod mojom vladom tretirane pravično i sa garantijama za svoje versko i kulturno razvijanje. Sa Madjarskom želimo prijateljske susedske odnose.

— Ali madjarska Vlada treba da ima u vidu da će Jugoslavija ispuniti sve svoje obaveze iz ugovora o Maloj antanti u odnosu na svoje saveznike Rumuniju i Čehoslovačku. Prema tome, madjarska Vlada treba da se trudi da svoje sporove sa tim zemljama reši na prijateljski način, bez upotrebe oružane sile, pošto bi se u tome slučaju Jugoslavija stavila na stranu svojih saveznika.

Najzad rekoh da Jugoslavija veruje rečima vodje Nemačkog Reich-a i zahvalna mu je za sve do sada ukazane znake pažnje i prijateljstva, naročito iz vremena krize posle ubistva kralja Aleksandra pa do danas. Blagodareći faktu da se na čelu regentstva našao princ Pavle Karadjordjević, kriza je prebrodjena sa manje teškoća.

— Sjajan doček, koji mi je priredjen u Berlinu smatram kao znak pažnje celom jugoslovenskom narodu.

Moja aluzija na „tudje naočari" izgleda da se Hitleru naročito dopala i zato na kraju govora reče:

— Kao što je Jugoslavija skinula tudje naočare u svojim odnosima sa Nemačkom, tako isto je i Nemačka sada — u odnosu na Jugoslaviju — skinula „bečke naočari". Jugoslavija je napredna zemlja i opozicija koju Vi imate dolazi sa iste strane sa koje i prema meni ovde... To je za mene jasno. Za Nemačku period probe bio je svetski rat. Za Jugoslaviju smrt kralja Aleksandra. Obe probe su srećno prebrodjene.

Time je ovaj istorijski razgovor završen. Spoljno politički položaj Jugoslavije bio je definitivno učvršćen. Jugoslavija nije više imala, ni na jednoj od svojih granica, neprijatelja.

GLAVA 64

ŠTA SAM VIDEO OD NACISTIČKE NEMAČKE

Sem zvaničnog i glavnog razgovora sa Hitlerom, ja sam se sa njim sreo još 3—4 puta prilikom svog sedmodnevnog bavljenja u njegovom Reich-u, razgovarajući o raznim pitanjima od opšteg značaja.

Njegovo više bledo nego belo lice, nije mu davalo izgled nekog osobitog zdravlja. Pogled mu je bio hladan, leden, a krupne, plavozelenkaste oči plivale su u vodi očne duplje, tako da je i to davalo njegovom licu neki čudni izgled. Oko njegovih usana nikad nisam video osmejak. Sve to na mene nije davalo neki vrlo prijatan utisak.

Za sve vreme dok sam sa njim razgovarao, trudio sam se da pronadjem u čemu je upravo ta njegova snaga i kako je uspeo on, sin malog austrijskog činovnika, kaplar iz prvog svetskog rata, bez ikakvog višeg školskog obrazovanja, da okupi oko sebe jedan veliki, milionski, kulturni narod, od plemića, industrijalaca, generala i naučnika da u njemu nalaze svog vrhovnog vodju, koga su slepo slušali. Tu misteriju nisam mogao da rešim ni onda, a ni docnije. Još jedino objašnjenje ostalo je u njegovom vanrednom govorničkom talentu, kojim je vešto operisao, uspevajući da ubedi svoj narod u nepravde učinjene versaljskim ugovorom i da se pretstavi kao jedini mogući spasilac u neizdržljivoj ekonomskoj i političkoj situaciji.

U *Reichskanzlei* bio je priredjen svečani banket, posle koga je sledovao veliki prijem velikodostojnika, tako da su mi svi oni bili pretstavljeni, civilni i vojni.

Za vreme banketa, pored Hitlera je sedela moja žena. Tako je imala prilike da razgovara o temama iz njegovog privatnog života. Jeo je vrlo malo, a služeno mu je naročito spravljeno pivo bez alkohola. Živeo je u jednoj skromno nameštenoj sobi, po vojnički, u samoj zgradi *Reichskanzlei*, na prvom spratu.

Na pitanje moje žene zašto nastavlja momački život i zašto ne izabere sebi jednu saputnicu u životu, on će reći:

— Da se ženim apsolutno nemam vremena... Ranije sam suviše

bio zauzet borbom za dostizanje svojih ideala, a zatim radom na državnim poslovima. Ja sam upravo večiti zarobljenik svoje dužnosti...

Zatim, pominjući neke od svojih velikih planova u pogledu javnih radova, kazao je i ovo:

— Moraju se imati ideje! *(Ideen muss man haben!)* A sredstva za izvodjenje, to je dužnost mojih ministara. Ja im kažem: „Ima se podići taj i taj put," a ministar finansija ima da nadje pare. O tome ja ne vodim brigu. Sredstva se uvek za sve nadju. Ali je glavno imati ideje!

Koliko je on bio veliki govornik, imao sam prilike da lično konstatujem u Minhenu, gde smo se opet našli, posle Berlina. On je naročito želeo da posetim izložbu nemačkih zanata i arhitekture, koju je on otvorio. Kako smo pre početka svečanosti sedeli jedan pored drugog, video sam ceduljicu koju je držao u ruci i na kojoj su bile napisane svega desetak reči, jedna ispod druge, kao „*Schlagwörter*". Ali za vreme govora ni u tu ceduljicu nije više gledao, nego je održao čitavo jedno predavanje kakvo ne bi, mislim, umeo održati nijedan član neke Akademije nauka o sličnom predmetu. I to je sve išlo glatko, bez zastajkivanja, kao da je čitao, a ne govorio.

Pred ulazak u zgradu gde je bila izložba, upisivali smo se u „zlatnu knjigu" uglednih gostiju. Prvo stavih ja svoj potpis i pokazujući ga Hitleru rekoh:

— Ja počinjem odozdo ukoso nagore... Kažu grafolozi da to znači optimizam...

On me samo pogleda svojim buljavim očima, ne rekavši ništa. Odmah osetih da sam kazao nešto što mu nije bilo po volji. I odista, to sam odmah posle toga razumeo kada pogledah u njegov potpis: on je išao odozgo nadole... Znak pesimizma...

Inače je bio pun planova za budućnost: preuredjaj cele varoši Berlina sa širokim avenijama, izgradnja velike mreže automobilskih puteva, kakvih Evropa dotle nije bila videla, podizanje industrije, naročito teške, izgradnju flote, avijacije, monumentalnih gradjevina, odmorišta za radnike i omladinu i tome slično.

Tako je Hitler, dok mi je na jednoj strani pokazivao veliku vojnu snagu Nemačke, na drugoj govorio o gradjevinskim planovima, koji su odavali miroljubivi napor na kulturnom i ekonomskom podizanju naroda. Ovo drugo lice značilo je ljubav prema miru, dok je ono prvo značilo spremanje na rat.

Koja će od ove dve tendencije pobediti u njemu, pitao sam se često puta kada sam docnije razmišljao o svemu tome što sam video i čuo.

Pored Hitlera u Berlinu sam upoznao i sve njegove glavne sa-

radnike. Najviše sam vremena proveo u društvu Hermanna Goering-a, zatim von Neurath-a, ali sam imao duže razgovore i sa Goebbels-om, admiralom Roeder-om, generalom von Fritsch, Rudolf-om Hess, ministrom finansija K. von Schwerin i drugim.

Himmler mi je takodje bio pretstavljen. Njegovo je lice uvek bilo sa osmejkom. Rodom je iz Bavarske, studirao u Minhenu kao i ja, što mi je dalo materijala za poduži razgovor da bih ga bolje upoznao. Moram priznati da nisam slušao najbolje stvari o njemu ali u njegovom prisustvu ne bih verovao da je taj čovjek u stanju i jednu muvu da ubije...

U nizu raznih šaljivih priča o nacističkim prvacima, za njega se pričalo kako je jedan Jevrejin trebalo da bude obešen, pa je molio i preklinjao Himmlera da mu oprosti život. Himmler se najzad smiluje i reče mu:

— Dobro. Od moja dva oka jedno je stakleno. Ako pogodiš koje je veštačko, a koje je pravo, oprostiću ti život...

Jevrejin, zadovoljan i pun nade da će pogoditi, pošto je dobro zagledao jedno pa drugo, reče sav radostan:

— Levo oko je prirodno i pravo. Gleda tako blago i milostivo...

Izgubio je život jer baš to oko bilo je stakleno...

Goebbels je takodje bio velika figura Trećeg Reich-a. On je držao pod sobom celu propagandnu mašineriju, koju je umeo da razvije do savršenstva, da se iz jednog centra diriguje celokupnom štampom, pored bioskopa, pozorišta i drugih sredstava za uticanje na stvaranje javnog mnjenja. I on sam je pisao uvodne članke, naročito u velikom nedeljnom listu „*Das Reich*".

On je bio strašno ružan, mali i crn u licu, pomalo je ramao na jednu nogu. Ali je imao prijatan i zvonak glas i govorio zanimljivo i pametno.

U njegovom sistemu propagande primećivali su se simptomi njegovih prvih studija u mladosti. On je bio seminarist i trebalo je da postane sveštenik. Mislim da otuda dolazi njegova krilatica: *Ein Volk, ein Staat, ein Führer*", zatim učenje o nepogrešivosti *Führer*-a i o slepoj posušnosti njegovoj volji. Snaga njegovih govora ležala je u stalnom ponavljanju osnovnih principa, a velike zborove, sa Hitlerovim učešćem, on je organizovao da budu posle večere, kada je čovečiji organizam donekle zamoren i tako prijemljiv za ono što mu se govori i u šta želi da veruje i bude ubedjen.

Važio je kao veliki „ženskaroš" i bio uvek opkoljen lepim ženama, mahom iz umetničkog sveta: pozorišne glumice, filmske zvezde, itd. Sve su ga gledale zaljubljenim očima, svakako ne zbog njegove lepote,

nego visokog položaja koji je zauzimao, premda su mi mnoge dame o njemu govorile da odista ima osobiti šarm kao čovek.

Za odnose u pogledu umetnosti interesantno je napomenuti da je Goering bio šef *Staatsopernhaus*, dok je Goebels dirigovao drugim pozorištima i celokupnom kinematografskom industrijom.

Za radnike su priredjivane pretstave sa vrlo niskim cenama, tako da je i najsiromašniji svet mogao za male pare da ide na najbolje pretstave u operi ili pozorištu.

Tu se ogledao socijalistički duh nacističke partije kao i u ustanovi „*Kraft durch Freude*", izletima ladjom, bavljenje u banjskim mestima, plaćenim otsustvom i tome slično.

Na taj način Hitler je sprovodio borbu protiv komunizma u zemlji. Jer kad je on došao na vlast broj komunističkih glasova iznosio je više miliona.

Duže razgovore imao sam i sa admiralom Roeder-om, koji mi je dao nekoliko vrlo interesantnih saveta u pogledu izgradnje naše ratne mornarice i odbrane jadranske obale.

Da bi mi pokazali svoju ratnu spremu i odlučnost svojih vojnika, Goering je organizovao nekoliko vežbi sa artiljerijom.

— Znam da ste služili u artiljeriji — reče mi — i svakako taj rod oružja najbolje poznajete pa će Vas najviše interesovati.

Izašli smo njegovim specijalnim vozom, koji je udešen da bude i kancelarija i stan i mesto za komandovanje, sa antiavijonskim topovima na krovu. Jedan deo puta proveli smo nas dvojica zajedno sa našim vojnim atašeom u Berlinu, pukovnikom Vladimirom Vauhnikom, koji je kao bivši austrijski oficir, rodom Slovenac, odlično govorio nemački i ušao u sve nemačke vojne krugove. On je bio taj koji je generalu Simoviću, pretsedniku jugoslovenske Vlade, na dva dana ranije, javio da će Nemačka objaviti rat Jugoslaviji 6 aprila 1941, ali u Beogradu to nisu bili ozbiljno shvatili. Tog dana Simović je venčavao svoju ćerku...

U razgovoru medju nama trojicom, pukovnik je — po mojoj želji — izlagao sve što od naoružanja naše vojske Nemačka može da nam liferuje. Polagao je mnogo na nemačke antitenkovske topove, većeg kalibra nego što su nam Česi nudili, pa onda najbolje i najbrže lovačke avione u svetu Messerschmitt 109...

Goering je onda izjavio da možemo računati na sve što Nemačka proizvodi.

— Ono što ima naša vojska, možete imati i Vi za Vašu — izjavi on sa puno gotovosti. Ali Messerschmitt 109 ne bih Vam savetovao da ih sada odmah uzmete jer bi to bio veliki skok za Vaše avijatičare. Treba da postupno idu na brže tipove, inače će lomiti aparate, une-

srećivaće se u forsiranim spuštanjima i dekurážirati se za svoju službu. Preporučujem Vam, medjutim, naše odlične bombardere Dornier 17.

Pukovnik Vauhnik je, medjutim, uporno branio ideju o nabavci Messerschmitt 109 sa toliko umešnosti i poznavanja predmeta da je Goering najzad morao i to da obeća.

Vežbe poljske artiljerije su izvodjene sa savršenom preciznošću. Pokazao mi je na terenu kako se iz jednog šatora komanduje paljbom baterije, koju komandir nije video, kao što ni baterija nije videla cilj koji je gadjala. Pokazali su mi i jedan teški dalekometni top od 19 cm za koji su mi rekli da slične nema nijedna vojska u Evropi. I dok smo na terenu stojali i posmatrali gadjanje i menjanje pravca odjedanput se spusti na 5—6 metara od nas jedan helikopter, kojim je rukovodio general Udet, da se posle nekoliko minuta opet podigne vertikalno u vis i kreće malom brzinom od 30—40 km na sat.

Posle završenih vežbi prešli smo u vojnu kantinu na ručak. Tu je domaćin bio general Baron Werner v. Fritsch, glavnokomandujući vojske. Sa njime sam poduže razgovarao i kad dodje vreme ručku, Goering se negde bio zadržao. Jedan adjutant skrenu pažnju generalu v. Fritsch-u pitajući da li treba sačekati za početak ručka na dolazak maršala Goering-a.

— Ovde sam ja stariji od njega — odvrati kratko i oštro general.

Tako sam video da u vrhovima nemačke vojske ne postoji najbolja harmonija, specijalno izmedju profesionalnih vojnika i onih koji su karijeru pravili na političkoj bazi. Za vreme rata v. Fritsch je imao tragičan završetak, čija misterija nije nikad bila potpuno rasvetljena.

U Berlinu sam prisustvovao i dvema svečanim pretstavama u državnoj operi. Na jednoj se davala „*Tristan und Isolde*", po želji moje žene, koja voli Wagnerovu muziku. Ali pošto je Goering — o svemu dobro obavešten — znao da Wagner nije moja simpatija, bilo je tako udešeno da dodjemo malo docnije a ne na sam početak pretstave. Izmedju činova služen je hladan bife, za malim stolovima, gde je prisustvovao ceo diplomatski kor. Srdačno se pozdravih sa engleskim ambasadorom Henderson-om. On je bio oduševljen mojim prisustvom u Berlinu, jer je video da radim po njegovom savetu. Odista, kad je polazio iz Beograda za novo mesto opredelenja, Berlin, na rastanku reče mi, kao neku vrstu saveta ili amaneta sa njegove strane — jer me je on neobično voleo:

— U Vašoj spolnoj politici jednu stvar imajte uvek u vidu: Engleska je daleko, Nemačka je blizu...

Taj savet nisam nikad zaboravio.

Tu u operi, sećam se, takodje sam se vrlo srdačno pozdravio i sa

italijanskim ambasadorom Attolicom, sa kojim je naš poslanik u Berlinu — prema mojim instrukcijama — održavao najprijateljskije odnose.

Na drugoj pretstavi davao se „*Fledermaus*" od Johanna Strauss-a. Tu je glavni organizator bio Goebbels, vrlo gord na novu režiju i novu podelu uloga, u čemu je on lično sudelovao. Bio je zajedno sa nama u istoj loži, kao i v. Neurath. Odista uspeh je bio sjajan. Za vreme odmora odigrala se jedna komična scena Ispred nas, u loži, pojavi se jedan istinski mišić, koji se bezbrižno šetao. Moja žena nije mogla da se uzdrži a da ne skrene pažnju Goebbels-u na ovog neobičnog gosta u našoj loži. Njemu beše neprijatno, a da ga uteši reći će mu moja žena:

— Molim, nemojte ga smetati da ostane ovde! Vidite kako je mali i simpatičan. Došao je sa puno poverenja u nas i svakako u veri da jedan pravi miš ima pravo da sluša pretstavu od „Slepog Miša"...

Goebbels se nasmeja. Medjutim, mišić je sam iščezao nevidljiv, kako je nevidljivo i došao ko zna odakle.

Za vreme posete Berlinu. jednog dana, išli smo kao Goeringovi gosti u njegovu rezidenciju „*Karinhall*", u Schorfheide, oko 70 km van prestonice. To je divno imanje i ko nije video ne može da ima pravu sliku o Goeringu kao čoveku. „*Karinhall*" je lično delo Goeringovo počev od same zamisli pa do izrade planova, rasporeda odeljenja sa prekrasnim pogledima, bilo na malo, mirno jezero ili veličanstvenu šumu. Čak i najmanje sitnice, od vrata i prozora pa do brava i ključeva, sve je on skicirao i izvršenje kontrolisao. Zgrada je udešena za povučen, miran život, za odmor ali i za rad, za planiranje i izdavanje naredjenja. Gospodstvo i sjaj, zbirka starina i umetničkih dela, koje je on lično kupovao ili dobijao na poklon, ljubav prema prirodi i životinjama, sve se to ogleda u „*Karinhall*-u". A u isto vreme i njegova, u izvesnom pravcu detinjasta priroda, kad se nadje u društvu dece. Konstruisao je malu električnu železnicu u jednoj od soba, gde se lokomotive kreću pritiskom dugmeta, daju crveni i zeleni signali, sve kao i kod pravih železničkih vozova.

— To je uredjeno za moju decu — reče mi sestra njegove prve žene — ali mi se čini da on sam najviše u tome uživa...

Šumska kuća nosi naziv „*Karinhall*" kao uspomena na njegovu pokojnu ženu, koja se zvala Karin, a čije telo počiva na tome imanju, izmedju dva velika hrastova drveta.

Goering nas je dočekao u dvorištu, obučen u lovačko odelo starih Germana, sa širokim nožem o bedrima. Ličio je na nekog legendarnog junaka iz Wagnerovih opera, samo preterano gojazan i ćosav.

Za vreme ručka Goering i ja izmenjali smo zdravice, kojima je dat veliki publicitet, ističući potrebu ekonomske saradnje. Govoreći o prošlosti i vojničkim osobinama srpskog i nemačkog naroda, pome-

nuo sam kako su u Srednjem veku nemački vojnici bili u službi srpskih kraljeva kao što je bilo i slučajeva da su Srbi bili u službi nemačkih vladara. Ovaj moj govor izvesni francuski listovi, pa i ugledni pariski „*Le Temps*" izokrenuli su, citirajući samo drugi deo i dajući mu senzacionalni naslov: „Stojadinović nudi srpske vojnike Hitleru"!

U divnom parku od više hiljada hektara zemlje, pod hrastovima, jelama, borovima i divnim livadama, šetale su stotine razne divljači. Goering i ja sedeli smo sami u jednim kočijama, u debelim lovačkim bundama, tako da smo se jedva ugurali da u uskim kočijama sedimo jedan pored drugog. On mi je objašnjavao, u prolazu, koja divljač dolazi iz kog kraja. Bili su tu u grupi jeleni i košute sa jugoslovenskog imanja Belje, koje sam mu ja na poklon poslao. Da bi se razlikovali od drugih, on im je napravio mali zarez na desnom uvu. Sa velikim uživanjem mi je pokazivao tu ogromnu zoološku baštu divljači, koju on nije lovio, nego hranio i negovao, jer je u sebi imao odgajivačku ljubav, a ne lovačku strast ubijanja. Prilikom te poduže šetnje bilo je reči i o jugoslovensko-nemačkim odnosima, poglavito ekonomskim.

— Vi imate sjajan majdan gvoždja: Ljubiju, u Bosni, reče Goering. Ja Vam mogu otkupiti sve količine što uopšte možete proizvesti, a u zamenu daću vam lokomotive, mašine, čitave fabrike, avione, sve što želite...

Tu vrstu izjava, kao „*Leitmotiv*" u nekoj operi, Goering mi je često ponavljao u svakoj zgodnoj prilici. On je tu bio u svojoj ulozi ekonomskog diktatora Trećeg Reich-a.

Iz Berlina sam išao za Essen i u prolazu je priredjen lov na divlje svinje i srndaće, gde me je pratio ministar finansija, grof Schwerin-Krosigk, da bih imao prilike sa njim da razgovaram o finansijskim pitanjima.

U Essen-u mi je priredjen ručak u dvorcu najvećeg industrijskog magnata nemačkog, Gustav Krupp von Bohlen und Halbach. On me je lično proveo kroz razna odeljenja svoje ogromne fabrike oružja, gdje su izgradjivani topovi najvećeg kalibra za nemačku ratnu mornaricu. Diskutovali smo koji su kalibri topova najpogodniji za antiavionsku i antitenkovsku odbranu. On je bio mišljenja da je jugoslovensko naoružanje u tome pogledu veoma zastarelo, pridržavajući se tipova koji su bili dobri u prošlom ratu, ali da ih sada treba zameniti mnogo većim kalibrima. Njegov savet bio je poslušan i odista Jugoslavija je uoči Drugog svetskog rata počela dobivati najmodernije artiljerijsko naoružanje, isto koje je imala i nemačka vojska.

U prolazu posetili smo i vrlo modernu, bogatu i divnu varoš. Düsseldorf, a zatim smo otišli u Minhen.

Otseli smo u hotel „*Vier Jahreszeiten*“. Glavna tačka bila je izložba o kojoj je napred bilo reči, gde sam se ponovo i poslednji put sreo sa Hitlerom. Za moj muzički ukus priredjena je bila u *Staatsoper* Verdi-eva „*Aida*“, jedna od mojih najomiljenih opera uporedo sa „*Carmen*“ od Bizet-a. Jedno veče, dok je moja žena ostala do kraja na zabavi umetnika, koju je bio organizovao Goebbels, ja sam otišao ranije u Hofbräuhaus, u pratnji nemačkog ministra v. Heeren-a i nemačkog generalnog konzula u Beogradu Franz Neuhausen-a. Tu mi je u jednoj sobi na prvom spratu priredjeno „studentsko veče“, sa mladim kelnericama u narodnoj nošnji, koje su me služile pivom u velikim „*Masskrug*“-ovima, ljubazno se osmejkujući na mene i prevrćući očima kao da sam kakav mladi student... Htele su me potsetiti na mladost i moj studentski život u Minhenu.

GLAVA 65

RAZGOVOR SA DR MAČEKOM

Krajem 1936 izvršeni su opštinski izbori u celoj zemlji i oni su pokazali da je Jugoslovenska radikalna zajednica već uhvatila koren u narodu. U srpskim, slovenačkim i bosansko-muslimanskim krajevima, većina birača izjasnila se za kandidate ove nove stranke, ustvari naslednica triju starih.

U krajevima gde žive Hrvati, velika većina glasala je za kandidate Hrvatske seljačke stranke, čiji je šef bio dr Vlatko Maček.

Vlastima u zemlji bila su izdata najstrožija naredjenja da se apsolutno ne mešaju u izbornu kampanju — kao što se ranije pod diktatorskim režimima radilo — da se opoziciji dozvoli sloboda akcije i agitacije, kako bi izborni rezultati mogli dati pravu sliku narodnog raspoloženja.

Posle ovog uspeha moje stranke, izgledalo mi je da je došao momenat da stupim u direktan dodir sa dr Mačekom. Obojica smo nesumnjivo bili pretstavnici naroda.

Sa Mačekom je, pre mene, održavao veze knez namesnik Pavle, sa mojim znanjem i u dogovoru sa mnom. Prvi sastanak je bio meseca novembra 1936, u Sloveniji. Razgovor je protekao u opštim pitanjima razne prirode, bez ičega konkretnog, kako mi je Knez posle saopštio.

Mačeku se Knez učinio — kako on to sam u svojim memoarima opisuje — ...„kao čovek kome je aristokratsko mišljenje i držanje bilo urodjeno i koji je, uprkos izvesne autokratske žice, bio skroz obrazovan u duhu najbolje evropske tradicije. Čak šta više nije imao ni traga od onog srpskog šovinizma, koji se, nažalost, opažao kod njegovog pokojnog brata od strica, kralja Aleksandra.“*

Dr Maček, koji je uglavnom živeo izmedju Zagreba i Kupinca, koji nikad van zemlje nije putovao niti ikada imao prilike da upozna

---

* „The Struggle for Freedom“, by Vlatko Maček, Robert Speller & Sons, Publishers Inc. New York, 1957, str. 178.

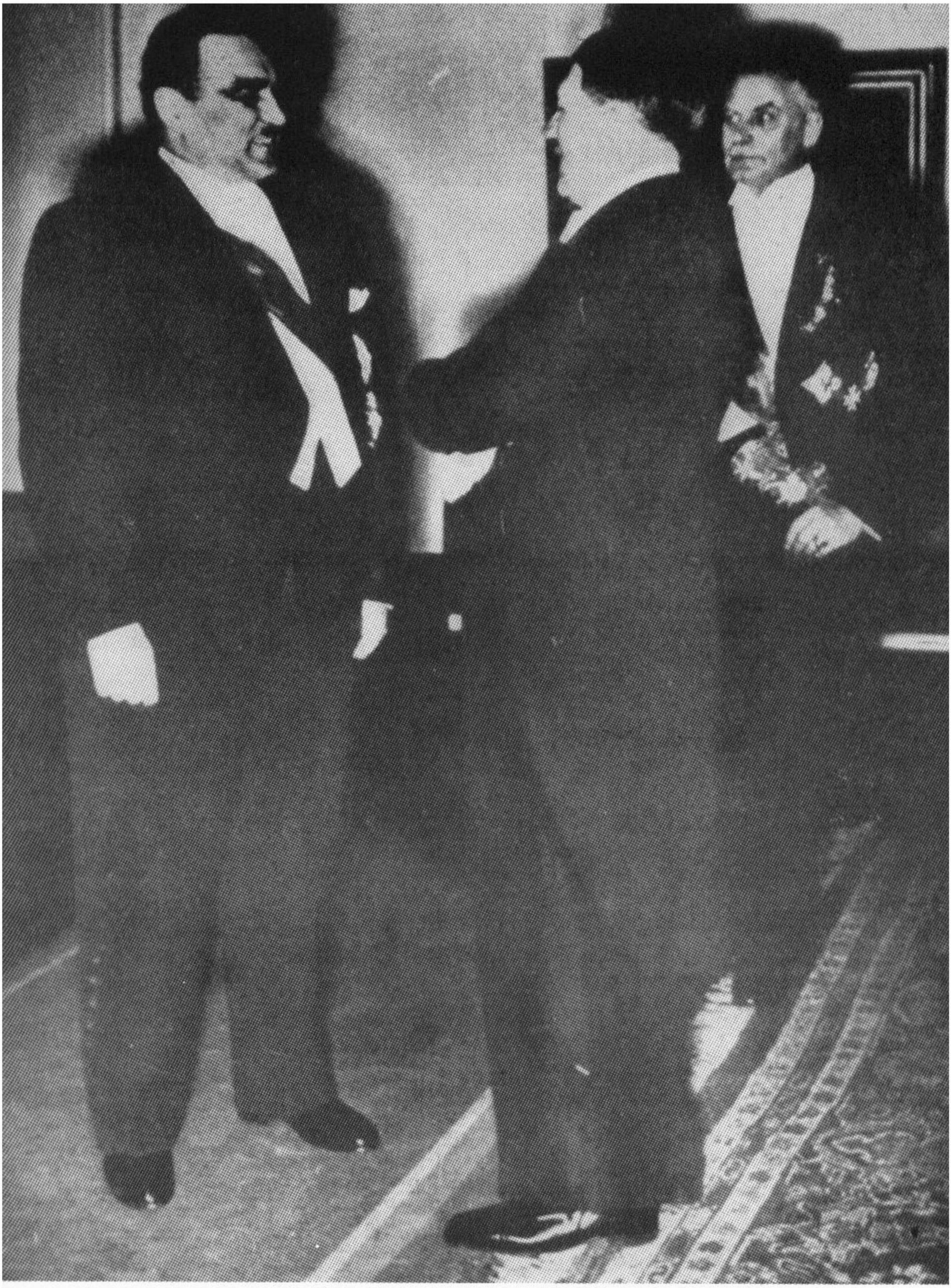

Sastanak sa Hitlerom u Reichskanzlei, Berlin, 1938 god.
U pozadini: ministar von Mackensen

Dolazak nemačkog ministra Spoljnih poslova, von Neurath-a, na zemunski aerodrom. Na slici ministar Vojni, Ljubomir Marić i nemački poslanik, Viktor von Heeren

kako uistini izgledaju aristokrati u svetu i šta znače kulturni ljudi u „najboljoj svetskoj tradiciji", imao je hrabrosti da napiše takve karakterne crte Kneza Namesnika. Da je Maček slučajno putovao do Londona, imao bi prilike da čuje sasvim suprutno mišljenje iz usta istinskih aristokrata... Ali on dotle nije stigao. Bilo mi je prijatno kad sam pročitao taj stav u njegovim memoarima, jer sam u svoje vreme tačno predvideo da će Knez na Mačeka takav utisak učiniti. Zato sam se bio i dogovorio sa Knezom, da on prvi održava veze sa njim, jer će mu svojom titulom, pojavom i ophodjenjem imponirati. Ustvari, on je imao da drži Mačeka prvo vreme „pod kontrolom", da ne pravi gluposti, dok se prilike u zemlji malo ne srede i ne dodje vreme za ozbiljnije političke razgovore sa njim, koje sam imao da vodim ja, kao šef Vlade i najveće političke stranke.

Ali, kakav je utisak Maček ostavio na Kneza?

O tome Maček, sasvim skromno, veli:

„Razume se, ja nisam u stanju da pogodim kakav sam utisak ostavio na Kneza Namesnika."

Medjutim, utisak koji je ostavio bio je — kako mi je Knez posle pričao — sledeći:

— Sa Mačekom sam imao duge razgovore, ali mi je trebalo mnogo strpljenja da njegovu posetu do kraja izdržim... Kakva je uistini medjunarodna situacija u svetu on pojma nema. O stanju u zemlji njegova je teza: promena Ustava i federativno uredjenje države. No pitanje naše unutrašnje politike nisam dodirivao u pojedinostima, premda sam mu stavio do znanje da za srpske političare iz Udružene opozicije nemam naročitih simpatija. Za vreme našeg razgovora Maček je s vremena na vreme otvarao svoju kutiju sa križanim duvanom, vadio paketić cigaret-papira, polako zavijao cigaretu i pošto bi je prevukao levo i desno preko jezika, zalepio bi je i počeo pušiti. Te njegove gestove mi je bilo najteže da posmatram... — reče mi Knez sa očiglednim izrazom gadjenja.

Tako je, dakle, stvarno izgledao prvi susret „evropskog aristokrate" sa pretstavnikom hrvatskih seljaka. Njegovo poreklo po očevoj strani je slovenačko, a po majci austrijsko i poljsko. Prema tome, Maček, iako u ono doba vodja hrvatskog naroda, ustvari nema ni jedne kapi hrvatske krvi i to prema onome što on sam o svome poreklu kaže. U kontradikcijama politike Hrvatske seljačke stranke ovo je jedan „kuriozitet" više...

Neposredno pred sastanak sa Mačekom, razgovarao sam sa Knezom i on mi je tom prilikom rekao doslovce:

— Sa Mačekom možete voditi razgovore o svemu ali samo pod uslovom da se Ustav ne menja niti da se zavodi federativno uredjenje države...

Kako sam znao za Mačekovo gledište u pogledu federacije, što neminovno povlači promenu Ustava, to sam bio svestan da sa ograničenjem, koje mi je postavio Knez, nije bilo nikakvih izgleda da bi se moglo rešiti „hrvatsko pitanje". Pa, ipak, smatrao sam da je potrebna izmena misli izmedju nas dvojice, kako ne bi ostala nikakva sumnja u pogledu stava i mogućnosti da se dodje do sporazuma.

Moj susret sa Mačekom bio je tako udešen da ne izgleda ni kao da ja njemu idem u posetu u Zagreb, ni kao da on meni dolazi u posetu u Beograd. Dogovoreno je da se susretnemo u lovačkoj kući industrijalca Deutsch-Maceljski, na granici izmedju Hrvatske i Slovenije, u maloj šumici nedaleko od železničke pruge Ljubljana—Zagreb, blizu stanice Brežice.

Naredio sam Banu dr Ružiću u Zagrebu, de ne preduzima nikakve policijske mere osiguranja u pogledu na moju ličnost, da sva ta pitanja ostavi samom domaćinu i Mačeku. Ja sam tamo otišao potpuno sam, u pratnji jedino šefa kabineta dr Dragana Protića.

Dok smo od železničke stanice išli ka lovačkoj kući primetio sam male grupice od 2—3 seljaka, naoružane batinama. To su bili ljudi iz Mačekove „Seljačke zaštite", koji su osiguravali put i celu okolinu mesta gde smo se imali sastati.

Ja sam bio obučen sasvim neformalno, u lovačkom odelu, sa *„knickerbocker"* pantalonama, pošto sam pretpostavljao da će i Maček biti u običnom odelu. I odista, zatekoh ga u odelu zatvoreno mrke boje, od grube tkanine, sličnu uniformi robijaša po jugoslovenkim kaznenim zavodima. On misli da time najviše imponira svojim pristalicama i da bar po svojoj spoljašnosti potseća na seljaka kad već nije po svom zvanju. Kaput, prsluk i košulja bili su mu raskopčani.

— Ovde je toliko naloženo — reče mi smešeći se da bi opravdao svoj komoditet — da je nemoguće izdržati ovoliku vrućinu...

Odmah zatim skide i kaput i tako ostade samo u raskopčanom prsluku.

— Imate pravo — rekoh — pa požurih da i ja ostanem u prsluku, kako bismo bili podjednako obučeni.

U maloj, niskoj i polumračnoj sobi počesmo naš dugi razgovor.

Posle kraćeg uvoda izrazih zadovoljstvo što mi se dala prilika da ga lično upoznam, da mu čestitam što je uspeo da okupi skoro ceo hrvatski narod oko sebe, dodajući:

— Takva kristalizacija narodnih raspoloženja na nacionalnoj bazi, biće zdrava osnovica za urednjenje i srednjenje svih naših unutrašnjih

pitanja. Moja bi želja bila da se nastavi tamo gde su bili započeli Pašić i Radić 1925, koje drugi ometoše da istinski srpsko-hrvatski sporazum do kraja u delo privedu. Medjutim, medjunarodni položaj Jugoslavije posle smrti kralja Aleksandra bio je nesredjen, neprijatelji sa sviju strana, i tako sam tim problemima morao da posvetim svoju pažnju na prvom mestu.

Zatim sam izložio glavne smernice moje spoljne politike: sredjivanje odnosa sa Italijom; približavanje Nemačkoj naročito na privrednom polju; jačanje odnosa sa saveznicima iz Balkanskog pakta, sa težnjom da i Bugarska udje u taj pakt; održavanje Male antante u granicama predvidjenim ugovorom; nikakve političke ili vojne saveze sa bilo kojom od velikih sila, prepuštajući njima da same medju sobom urede svoje odnose i reše sporna pitanja.

Maček je sva ta moja izlaganja primao sa otvorenim znacima odobravanja. Na kraju mog ekspozea ubacio je jednu novu ideju: da bi u sporazum ili savez Male antante i Balkanskog pakta trebalo uvući i Poljsku.

— Tako bi — reče on — bio stvoren jedan moćan blok seljačkih država od Baltičkog do Jadranskog Mora.

— Ideja nije loša, ali ima vrlo mnogo teškoća za njeno ostvarenje — odgovorih, ne upuštajući se u detalje.

Tu je možda progovorilo njegovo, delimično, poljsko poreklo.

Onda predjosmo na pitanje naše unutrašnje politike i dok sam ja o spoljnoj politici vodio prvu reč, sad preuzme inicijativu dr Maček. Očevidno se on tu više osećao „kod svoje kuće".

Po njemu, na prvo mesto, ima da se preuredi cela državna organizacija i da se od principa unitarne države predje na princip federacije.

Ja na to primetih da za takvu promenu postoji, pre svega, teškoća u Ustavu od 1931, koji je pisan u duhu unitarne države. Čak i kad bismo se složili da ga treba menjati, veliko je pitanje da li je oportuno da se takve duboke promene vrše pod vladom Namesništva. Pre bi se mogio smatrati da bi namesnici imali da predadu mladom Kralju, kad stupi na presto, onakvo državno uredjenje kakvo su ga zatekli...

— Naprotiv — odvrati živo Maček. — Dužnost je namesnika ne samo da očuvaju opstanak države, nego i da ga ojačaju. Ako se ovako produži, oni će dovesti u opasnost i jedno i drugo. Što se tiče same procedure, kad je kralj Aleksandar septembra 1931 mogao sam, po svojoj volji, da oktroiše jedan Ustav, utoliko pre može to da uradi narod, pretstavljen u svojim političkim partijama. Ako se mi složimo i namesnici dadu svoj pristanak, ko je onda protivan?

— Veoma žalim, ali ja tim putem ne bih mogao da idem, niti tako što namesnicima da savetujem.

— Grešite — reče Maček ubedljivim tonom. Baš Vi lično trebali biste da se stavite na čelo tog pokreta. Oko Vas bi se svi skupili. Onda bi cela stvar išla bez ikakvih teškoća.

Ja sam se, medjutim, do kraja odlučno odupreo ideji dr Mačeka.

— Ja Vas potpuno razumem i smatram da Vi, u sadašnjim prilikama, na čelu Hrvatske seljačke stranke, drukčije ne možete govoriti. Ali razumejte i Vi mene. Ja lično smatram da je Jugoslavija, decembra 1918, trebalo da se formira na bazi Protićevog ustavnog projekta, koji je predvidjao široke narodne samouprave u istorijskim granicama, čuvajući državno jedinstvo, ali odbacujući centralizam. Sada, medjutim, posle 20 godina zajedničkog života i posle proklamovanja dva Ustava, onog iz 1921 i ovog iz 1931, oba na bazi unitarne države, izgleda mi sasvim nemoguće vraćati se na 1918, kako Vi predlažete. Kao Pašićev saradnik ranije, a kao pretsednik Vlade sada, ja sam stao otvoreno i nedvosmisleno na stranu branioca sadašnjeg državnog uredjenja. Meni lično apsolutno je nemoguće da svoj stav sada menjam. Ali ću Vam predložiti nešto drugo. Nastavite Vi svoj savez sa srbijanskom opozicijom, tako da se u zemlji stvore dva velika pokreta: jedan unitaristički, drugi federalistički. Takvih situacija bilo je i u drugim državama, naprimer u Velikoj Britaniji, u pitanju Irske. I Vi i ja ostaćemo na svojim sadašnjim stanovištima. Ovu sadašnju, ustvari Jevtićevu Narodnu skupštinu, nemoguće je duže zadržati u životu. Nju ćemo raspustiti i ići na sasvim slobodne izbore, pa neka narod presudi izmedju te dve politike. Tako će se videti snaga pojedinih partija u narodu i ko u ime njega ima pravo da govori. Onda će i namesnici, a i Vi i ja, imati da izvedemo odgovarajuće „naravoučenje“ i videćemo šta ima da se radi.

Ova moja ideja imala je uspeha.

— A kada bi se imali ti izbori da izvrše? — upita on.

— Vrlo brzo, odgovorih. — Naprimer u jesen ove godine.

— Ali svakako ne sa ovim izbornim zakonom! —uzviknu Maček.

— Sigurno da ne! Spremićemo novi izborni zakon. Ja ću Vam ga prethodno podneti na uvid i ocenu, pa ćemo posle ići na izbore.

— Dobro — reče Maček smirenim glasom. Ali molim požurite sa tim projektom da mi ga pošaljete što pre.

Na tome je završen naš razgovor. Ako nismo došli do sporazuma o tome *kako* da se reši hrvatsko-srpsko pitanje, mi smo se ipak sporazumeli *kojim putem* da se ide pa da se do tog sporazuma dodje. To je bio put demokratski: konzultovanje narodnog mišljenja putem novih izbora za Parlamenat.

U toku razgovora dodirnuli smo, više uzgred, još dva pitanja: povraćaj hrvatske političke emigracije iz inostranstva i pitanje Konkordata sa Sv. Stolicom.

Za emigrante rekoh da je moja želja da se svi vrate natrag u zemlju iz koje su bili pobegli usled progona prethodnih Vlada.

— To će biti nov znak konsolidovanja naših unutrašnjih pitanja i duhovna priprema za trajan srpsko-hrvatski sporazum.

Maček se složio s tom idejom ali je rekao:

— U redu, neka se vrate... ali ne svi. Neka se dozvoli povratak Košutiću ali ne i Krnjeviću...

Bio sam veoma iznenadjen ovom napomenom. Nisam znao da su njihovi odnosi u stranci do te mere loši i da je velika surevnjivost izmedju pretsednika i glavnog sekretara HSS. Medjutim, pošto je to njihova lična stvar nisam hteo da se upuštam u raspravljanje celishodnosti Mačekovog predloga. Složio sam se s njim i stvarno uskoro se vratio u zemlju Košutić, a dr Krnjević tek znatno docnije, kada je Maček bio potpretsednik Vlade i verovatno čvrsto osigurao sebi voćstvo stranke.

Zatim dodirnuh pitanje Konkordata i pomenuh kako srpski pravoslavni episkopi nemaju razumevanja za potrebe naše države, u kojoj živi 40% katolika.

Mislio sam da će taj argument uticati na Mačeka te da se bar u pitanju sredjivanja odnosa izmedju države i katoličke crkve nadjemo na istom gledištu s obzirom da su Hrvati rimsko-katoličke vere. Na moje iznenadjenje Maček mi, uz osmejak, ovako odgovori:

— Mene to pitanje ne interesuje, ali Vam unapred mogu reći ovo: ako Vi budete zastupali Konkordat, ja ću biti protiv njega...

Očevidno, Maček je bio veći opozicionar nego li katolik. Ustvari, docnije, u jeku konkordatske borbe, on je odbio da se izjasni, bilo za, bilo protiv.

Izlazeći iz male sobe prepune dima od Mačekovih cigareta, koje je on savesno i polako pravio, savijao i lizao papirić — tačno onako kako mi je to ranije Knez Namesnik bio opisao — rekoh mome sagovorniku:

— Čini mi se da se nas dvojica mnogo više slažemo u pogledu moje spoljne politike, nego li unutrašnje...

— Da, tako se i meni čini... — odgovori on smešeći se.

Onda smo prešli za sto, na jedan skromni poljski ručak, gde je bilo još 3—4 zvanica. Razgovor je tekao u srdačnom i prijateljskom tonu. Takav je bio i rastanak sa dr Mačekom.

Tom prilikom video sam se sa njim prvi i poslednji put. On je na mene ostavio utisak čoveka. koji iskreno misli ono što govori.

Ubedjen je da je na pravom putu i sa toga puta ništa ga ne može skrenuti.

Svestan velikog političkog nasledstva koje mu je Stjepan Radić neočekivano ostavio, on je išao iza svoga naroda, dobro shvatajući šta hrvatske narodne mase traže i žele. Za razliku od Radića on ih nije vodio, nego ih je sledovao. I pošto su one konzervativne i u dubini svoje duše nisu volele Srbe u Beogradu, to je on zadržavao svoj stav, kruto, bez i malo raspoloženja da ga promeni. Po nevolji primao je Jugoslaviju, pa čak i monarhiju, gde kralj vlada a ne upravlja, jedan prost ornament za reprezentaciju. Državom ima da upravlja narod, preko svojih političkih vodja, a pošto su oni nesumnjivo pretstavnici naroda, to se oni ne moraju baš tako mnogo da obziru na ustavne i zakonske forme. Te su forme za Mačeka sporedne, glavno je volja naroda, a on je bio ubedjen da je bio veran tumač te volje.

Od Stjepana Radića se razlikovao u tome, što je Radić bio političar daleko većeg zamaha i razmera. On je stvarno vodio svoj narod, koji je u njemu imao neograničeno poverenje. Radić je na taj način mogao da pravi „*salto mortale*" kako je hteo. Od republikanca postao je monarhista, od separatista unitarista i tome slično. Usled toga sa Radićem je bilo lakše praviti sporazume, ali i lakše pokvariti ih, kako je stvarno i bilo 1925-26. Po mom mišljenju sporazum sa Mačekom mogao je imati solidniju osnovu i dužu trajnost, naročito da se išlo putem, koji smo Maček i ja u Brežicama januara 1937 bili utvrdili.

Medjutim, stvari su krenule drugim putem.

BURA OKO KONKORDATA

Dogovorno sa Vatikanom, Vlada Bogoljuba Jevtića, u kojoj je on bio i ministar spoljnih poslova, odredjen je bio 25 juli 1935, kao dan svečanog potpisivanja Konkordata sa Sv. Stolicom u Rimu. Medjutim, kako je Jevtić pao pre ovog roka, to sam odlučio, prilikom obrazovanja moje Vlade 20 juna, da ovaj datum ne menjam. Ovo utoliko pre što su sve prethodne radnje bile dovršene pa je bilo preostalo samo da se izvrši formalno potpisivanje ovog ugovora, koji je zatim imao biti ratificiran od strane Parlamenta.

Ovom prilikom i baš u vezi potpisivanja Konkordata, desila se mala izmena u prvobitnom sastavu mog kabineta. Bio je predvidjen, kao ministar pravde, dr Mehmed Spaho, a za saobraćaj dr Ljudevit Auer. U poslednjem momentu neko se setio da će ministar pravde morati uskoro u Rim da potpiše Konkordat i da je nezgodno da tu dužnost obavi jedan Musliman! Kad su to saopštili Spahu on je uzviknuo, polu-ozbiljno, polu u šali:

— Gdje ću ja u Rim kod Pape! Pa još da ga poljubim u papuču!

I tako je, jedino iz tog razloga, Spaho postao ministar saobraćaja, a dr Auer, katolik iz Siska, preuzeo resor ministra pravde i sav srećan spremao se na put u Rim, sa svojom suprugom i kćerkom.

U to vreme, pitanje Konkordata, nije se uopšte postavljalo. Bio sam uveren da će se ceo ovaj značajan posao obaviti bez ikakvih smetnji i teškoća. Ništa nije nagoveštavalo buru koja je docnije nastala, naprotiv.

Ali pre nego što predjem na izlaganje samih dogadjaja, neophodno je potrebno izneti kraći istorijat ovog pitanja, kako bi se bolje shvatio njegov značaj i razumele sve pojave koje su usledile.

Najpre valja istaći da se Jugoslavija nije nalaziba u neugovornom stanju sa Vatikanom. Naprotiv, bilo ih je suviše mnogo pa se nametala potreba njihove kodifikacije i svodjenja na jedan jedinstven Konkordat za celu zemlju.

Doista, prilikom obrazovanja nove države, Kraljevine SHS, 1 de-

cembra 1918, na njenoj teritoriji bilo je u važnosti nekoliko Konkordata. Tako je na području bivše Kraljevine Srbije važio Konkordat, koji je Pašić zaključio pre rata. Bivša Kraljevina Crna Gora imala je svoj zaseban Konkordat. Pojedine oblasti imale su podvojene Konkordate, saobrazno bivšim državama kojima su pripadale: kao Turska ili Austro-Ugarska. Sve u svemu bilo je nekih devet Konkordata koji su se primenjivali na raznim pokrajinama nove države.

Kao sasvim prirodna pojava, nametalo se donošenje novog ugovora sa Sv. Stolicom, koji bi regulisao, na jedinstven način, sve odnose izmedju Jugoslavije i Vatikana.

Uvidjajući značaj ovog pitanja, Nikola Pašić mu još jednom posvećuje svoju pažnju i daje nalog svom ministru vera, dr Vojislavu Janjiću, 1924 godine, da obrazuje naročiti Odbor za proučavanje pitanja o Konkordatu. U tom Odboru, Janjić je uzeo aktivnog učešća i putovao u Rim.

Politički dogadjaji, koji su ubrzo nastali u našoj zemlji i koji su doveli do pucanja u Skupštini i do ličnog režima kralja Aleksandra omeli su dalji rad na donošenju Konkordata. Medjutim, već naredne godine, u nešto mirnijoj atmosferi, ponovo je nastavljen. Ovog puta kralj Aleksandar lično preuzima vodjenje ovog posla. Najpre je pozvao najboljeg stručnjaka za konkordatska pitanja, Charles-a Loiseau, profesora na pariskoj Sorboni i dogovorno s njim stavlja prve osnove budućem Konkordatu. Iza toga šalje u Rim svog ličnog izaslanika, don Moskatela, katoličkog sveštenika iz Dalmacije, da vodi neposredne pregovore sa tadašnjim kancelarom Pacelli-jem — docnijim Papom Pio XII — mimo pa čak iza ledja redovnog poslanika pri Vatikanu, Ješe Simića.

Ovaj, malo neuobičajeni postupak Kraljev, svakako se pravdao važnošću samog pitanja i želje da se isti obavi bez štetnih uticaja sa strane i bez odugovlačenja, koje bi normalni postupak neminovno izazvao.

I tako je, negde početkom 1933, u Rimu dovršen projekat Konkordata sa Jugoslavijom, koga je Moskatelo parafirao jer nije bio ovlašćen da ga u ime naše države potpiše. Ta dužnost spada u nadležnost ministra pravde. Pomenuti tekst je još jednom pokazan profesoru Loiseau, radi čega je na poziv kralja Aleksandra, ponovo dolazio u Beograd. On se tom prilikom najpohvalnije izrazio i rekao da naš Konkordat spada u najpovoljnije koje jedna zemlja može da zaključi sa Vatikanom. Slični ustupci, od strane Sv. Stolice, nisu učinjeni nijednoj državi. Kralj je bio zadovoljan i uveren da će konačno rešiti jedno pitanje, koje ima naročiti značaj za zemlju u kojoj je trećina stanovništva katoličke veroispovesti.

Medjutim, njegova putovanja u inostranstvo i tragična poseta Francuskoj, odložila su formalno sprovodjenje u delo već parafiranog Konkordata.

Vlada Bogoljuba Jevtića, u kojoj je ministar pravde bio Dragutin Kojić, nameravala je da okonča Kraljevo delo i pristupi poslednjim radnjama. Ovo utoliko pre što je sam Jevtić takodje uzeo aktivnog učešća u njegovoj izradi, najpre u svojstvu ministra Dvora, a zatim kao ministar spoljnih poslova u Vladi Milana Srškića. On je bio najbolje upoznat sa celokupnim postupkom, a pošto se, usto, bio oglasio i za izvršioca Kraljevom amaneta, to je smatrao za svoju dužnost da Konkordat uvede u život.

Kao što je napred rečeno, bio je odredjen i datum svečanog potpisivanja. Ali kao da je neki fatum stalno iskrsavao i stavljao prepreke za definitivno rešenje ovog pitanja. Jevtić je pao svega par nedelje pre potpisivanja. Na mesto Kojića krenuo je dr Auer u Rim.

Medjutim, pre nego što je otputovao, Auer je po mom nalogu posetio Varnavu da ga obavesti o svojoj misiji. Patrijarh ga je vrlo srdačno primio i bio dirnut ovom pažnjom. Pre nego što se rastao s njim, poglavar Srpske pravoslavne crkve rekao mu je:

— Vi polazite na put da izvršite jedan vrlo važan i krupan državni posao. Želim Vam uspeha u radu i dajem svoj blagoslov...

Auer mu je prišao ruci a Patrijarh Varnava ga je zagrlio i poljubio u čelo.

Izgledalo je da se najzad Konkordat privodi kraju uz najpovoljnije uslove. Svi su njime zadovoljni pa čak i sama Pravoslavna crkva. Uzgred budi rečeno, ja sam tekst o Konkordatu bio dostavio Patrijarhu Varnavi i on ga je pročitao i upoznao Sv. Sinod s njime. Nikakav prigovor nije učinjen u to vreme...

Ministar pravde, dr Auer otišao je srećan i zadovoljan, ponosan na svoju misiju. Pratili su ga njegova supruga i kćerka, kao i manja grupa novinara. Medju njima su bili i dvojica pretstavnika Presbiroa: Milan-Bata Jovanović i Svetislav Vinaver. Ovaj poslednji, premda republikanac po načelu i Jevrejin po veri, navaljivao je takodje da ide u Rim, pa je čak bio najrevnosniji u metanisanju pred Njegovom Svetošću i smerno ga poljubio u papuču.

Gospodja Auer je umolila Papu da joj naročito blagoslovi neke sitnice koje su ona i njena kćerka u tu svrhu bile ponele, uprkos prethodnog upozorenja da to ne čini jer da će Papin blagoslov važiti kako za njih lično tako i za sve stvari koje sobom nose.

Premda sam morao da požurim sa svečanim potpisivanjem, jer je bilo dogovoreno pre mog obrazovanja Vlade, nisam imao nikakvog razloga da žurim sa iznošenjem pred Skupštinu. Bilo je daleko važ-

nijih i hitnijih stvari da se svrše. Nije bilo nikakvog naročitog povoda da se ubrza postupak oko ratifikacije Konkordata. Radilo se o čistoj formalnosti, koja je mogla da pričeka.

Prilikom budžetske rasprave u Skupštini, marta 1936, narodni poslanik dr Vojislav Janjić, uzeo je takodje učešća tom prilikom. Njegov govor je bio očigledno „kadjenje" Vladi i želja da skrene pažnju na sebe kako bi ponovo postao ministar. Tako je on izmedju ostalih korisnih pitanja, koja je moja Vlada bila rešila, pomenuo i Konkordat. Rekao je da je on svedok koliko je to pitanje imalo životnu važnost po našu zemlju. Navco je svoja nastojanja da ga reši, kao i sve peripetije kroz koje je isto prolazilo. Stoga je podvukao značaj, koji rešenje Konkordata, povlači za sobom.

Na to je izašao na govorničku tribinu dr Dragutin Janković, koji je u to vreme bio obrazovao jednu zemljoradničko-zadrugarsku grupaciju sa dr Vojom Djordjevićem i nalazio se u oštroj opoziciji prema mojoj Vladi. On je otprilike izjavio:

— Dr Vojislav Janjić pokušava da Vladi dr Milana Stojadinovića pripiše u zaslugu rešenje Konkordata. To je kićenje tudjim perjem. Bogoljub Jevtić je bio ministar spoljnih poslova u vreme njegovog zaključivanja, a kao pretsednik Vlade u kojoj sam ja bio ministar poljoprivrede, utvrdjen je i dan svečanog potpisivanja u Rimu. Sve je, dakle, bilo svršeno i rešeno pre nego što je sadašnja Vlada obrazovana i ona s tim važnim dogadjajem nema nikakve veze.

Prema tome, 1936 godine, ne samo da niko nije imao ništa protiv Konkordata, nego se vodila prepirka o tome čija je to zasluga.

Zašto, onda, godinu dana docnije, taj isti Konkordat postaje jabuka razdora, izaziva onu buru i preti da dovede do gradjanskog rata? Ništa se u njemu nije ni dodalo ni izmenilo. Konkordat je ostao netaknut, od korica do korica, kako su ga Kralj i Loiseau sročili, Moskatelo parafirao a Auer potpisao. Odgovor na ovo pitanje nameće se sam po sebi. Sam Konkordat bio je dobar, ali je poslužio kao izgovor i povod za besomučnu političku borbu, koja je povedena protiv mene i moje Vlade.

Nije to bio prvi slučaj da se vodi borba oko rušenja moje Vlade. Razlika je bila samo u tome što su borbu protiv mene vodile pojedine grupe zasebno, a sad su istupile udružene. Najpre je kidisao Petar Živković, avgusta 1935, kada je uspeo da sačuva svoj položaj u Vladi samo blagodareći okolnosti što se nije lično eksponirao već je svojim partijskim prijateljima naredio da podnesu ostavke. Zatim je došao napad od strane nekolicine nestrpeljivih članova Glavnog odbora Radikalne stranke, decembra 1935. Suviše dockan da spreče obrazovanje JRZ, a suviše rano da sruše jedan režim koji je beležio uspehe na svima

poljima. Najzad je došlo i do atentata na mene u Narodnoj skupštini, organizovan od krajnjih desničara u JNS, takozvanih „pofovaca", sa Petrom Živkovićem u pozadini.

Meni nije bilo teško da ih ovako pojedinačno uništim i onemogućim u njihovim namerama. Ali posle svih ovih neuspelih pokušaja, opoziciji u Parlamentu i van njega, postalo je jasno da je moja Vlada znatno čvršća nego što su oni pretpostavljali i da bi trebalo preduzeti nešto krupnije i to složno, udruženim snagama.

Prilika za to ukazala im se u vezi Konkordata. Teško je sada reći u čijoj se glavi pojavila jedna takva makijavelistička zamisao. Prvi nagoveštaj došao je od strane mog brata Dragomira, narodnog poslanika i novinara. On je bio član Odbora za spoljne poslove, koji se povremeno sastajao radi pretresa pojedinih medjunarodnih ugovora.

Negde početkom 1937 godine, po izlasku sa jedne sednice tog Odbora, prišao mu je ugledni član opozicije, desničarski nastrojen, Milan Banić i značajno rekao:

— Na pitanju Konkordata ćemo sačekati Vašeg brata! Tu će se povesti odlučna bitka... Neka se pričuva!

Na upozorenje brata da se opozicija sprema da juriša na mene u vezi Konkordata, ja sam mu mirno odgovorio:

— Konkordat nije moje delo i do njega mi nije naročito stalo. Ali ne vidim šta bi moglo da mu se zameri. Uveren sam de će on proći kroz Skupštinu kao pismo na poštu...

— Ne znam — reče moj brat. Pripazi se u svakom slučaju jer Banić se zagonetno smeškao i izgledao vrlo zadovoljan.

Mirne savesti i ne predvidjajući nikakve stvarne teškoće, dao sam nalog da se ugovor o Konkordatu dostavi na dalji postupak.

Kao najmladji poslanik, moj brat je bio ujedno sekretar Skupštine i sekretar našeg Kluba JRZ. U tom svojstvu dao sam mu nalog da sastavi spisak naših članova koji će se birati za Odbor o proučavanju Konkordata.

— Vodi računa da to budu pravnici i uopšte ljudi koje to pitanje može da interesuje. Stavi i sve sveštenike, pravoslavce, jer želim da se Konkordat svestrano ispita — napomenuo sam Dragomiru. Voja Janjić će biti nosilac liste i pretsednik Odbora.

Pomenuti Odbor sastojao se od 21 člana, od čega je, prema dogovorenom ključu, našoj stranci pripadalo 12 članova a opozicionim grupama 9. I tako su od strane JRZ ušli u odbor sva tri sveštena lica koliko ih je ukupno bilo u našem klubu: dr Vojislav Janjić, Marko Ružičić, sveštenik i narodni poslanik iz Šapca i Nikanor Grujić, arhimandrit manastira Kalenić.

Rad u Odboru otpočeo je maja 1937. Kritika je bila oštra ali

se ograničavala na tekst ugovora. Interesovanje narodnih poslanika i novinara bilo je tako veliko da su sednice održavane u maloj dvorani Narodne skupštine, gde je obično zasedavao Finansijski odbor. Pored članova Odbora, debati je prisustvovao veliki broj poslanika, koji su pratili rad bez prava učestvovanja. Sednicama je pretsedavao Voja Janjić, najpozvaniji i najupućeniji u pitanje Konkordata.

Jednovremeno sa radom u skupštinskom Odboru, počela je i kampanja u javnosti. Pojavile su se razne brošure, medju kojima najozbiljnija jedna pod naslovom „Primedbe na Konkordat". Nije imala nikakvu oznaku ni pisca, ni štamparije, ali smo odmah saznali da je pisac vladika Platon i da je štampana u patrijaršijskoj štampariji u Sremskim Karlovcima.

Primedbe Vladike Platona bile su preterano nategnute. Tražila se dlaka u jajetu. Išlo se redom, član po član i nastojalo da u svakom od njih pronadje neka začkoljica, makako beznačajna bila. Tako, naprimer, u vezi člana 1, u kome se kaže da „katolička crkva ima pravo vršenja misije na celokupnoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije", vladika Platon kaže:

> *„Naša zemlja se proglašava za* „terra infidelium", *kao da se radi o Africi, gde katolička crkva treba da pokršćava poludivlje crnce..."*

Razume se, da je posredi izopačeno tumačenje reči „misija" koja ovde nema nikakve veze sa „misionarstvom". Uzeta je u smislu „dužnost", „zadatak" a nikako kao preobraženje paganaca! Nikom ozbiljnom ne bi palo napamet da je tako tumači a najmanje bi to trebalo da radi jedan pravoslavni vladika kad se ima u vidu da se ta ista reč „misija" pominje u tri maha i u Ustavu srpske pravoslavne crkve!

Glavni deo primedaba vladike Platona svodio se na kritiku da se Konkordatom pružaju katolicima izvesne povlastice koje ne uživaju pravoslavci.

Na ove primedbe, koje su se pokazale kao najblaže i bar vezane za stvarni, makar kako proizvoljno protumačeni tekst Konkordata, odgovoreno je takodje jednom nepotpisanom brošurom. Nju je sastavio prota Bogdan Petrović, u to vreme moj paroh i lični prijatelj. On je izneo uporedni tekst Konkordata i odgovarajućih odredaba Ustava pravoslavne crkve. Kad se pročitaju oba teksta, vidi se da su primedbe na Konkordat savršeno neosnovane i da bi se, naprotiv, u mnogim odredbama Ustava pravoslavne crkve mogli naći opravdaniji povodi za prigovore.

Tako, naprimer, u tekstu Konkordata stoji: „U mešovitim bra-

kovima, dužnost je supružnika da svoju decu vaspitaju u duhu katoličkog učenja.“ Medjutim, Ustav pravoslavne crkve, u vezi mešovitih brakova, veli: „Supružnik pravoslavne vere dužan je da svim sredstvima utiče na svog bračnog druga da predje na pravoslavlje.“ I tako dalje. Poredjenje tekstova često je išlo na štetu pravoslavnog Ustava. O tome, razume se, kritičari Konkordata nisu vodili računa.

Na sve iole objektivne primedbe odgovorio sam dvema merama.

Prvo, dato je autentično tumačenje svih nedovoljno jasnih izraza. Tumačenje je dala Sv. Stolica na naše traženje.

Drugo, Zakonu o uvodjenju u život ugovora o Konkordatu, dodat je još jedan član u kome se veli da sve povlastice, date katoličkoj crkvi, automatski važe i za sve ostale priznate veroispovesti.

Da su primedbe u vezi Konkordata bile stvarno objektivne, one bi morale otpasti posle ovih dveju mera. Medjutim, svrha kritičara Konkordata nije bila da se čine opravdane primedbe, već da se izazove nezadovoljstvo u narodu i dovede do pada moje Vlade.

Otuda su se u našoj javnosti počele pojavljivati brošure koje sa pravim tekstom Konkordata nemaju nikakve veze. Pokrenuta je besomučna kampanja protiv Vlade, pri čemu se nisu birala sredstva. Nije se prezalo ni od kakve laži samo da bi se kod Srba izazvalo što veće ogorčenje.

Pod izgovorom da je Konkordatom „ugrožena“ pravoslavna crkva i naša svetosavska vera, okupili su se svi protivnici režima, od krajnjih desničara, Ljotićevaca i „pofovaca“ pa sve do najekstremnijih levičara. Svi su oni, najednom, postali dobri pravoslavci i osetili se ugroženi u svojim verskim osećanjima.

Protivnici Konkordata mogli bi se podeliti u dve grupe: s jedne strane Pravoslavna crkva, odnosno njen veći deo, a s druge političke stranke i grupacije. Postavlja se pitanje šta je rukovodilo jedne i druge da se udruže u borbi ne toliko protiv samog Konkordata — koga gotovo niko nije čitao niti ga je interesovao — koliko protiv moje Vlade i mene lično?

Dok je u pitanju političara stvar jasna, pošto se radi o borbi za vlast, slučaj pravoslavne crkve je različit. Premda je i tu bilo ambicioznih arhijereja, crkva kao takva morala je imati i drugih pobuda.

Svojim stavom i držanjem, bilo kao državnik ili privatno lice, nikad nisam dao povoda da se posumnja u ispravnost mojih verskih osećanja, tradicionalno ukorenjenih u mojoj porodici. Pravi razlog treba tražiti mnogo dublje. On ne leži u nezadovoljstvu pravoslavne crkve sa mojom ličnošću ili mojom politikom, već sa položajem u koji je ta crkva dospela u novoj državi.

Za razliku od predratne Srbije, u kojoj je skoro 100 po sto stanovništva bilo pravoslavne vere, uticaj crkve bio je daleko veći nego u državi gde je pravoslavaca bilo svega 48%. Izgleda, da se ona nije mogla pomiriti s time da je došla u isti red sa ostalim priznatim veroispovestima, sa katolicima, muslimanima i Jevrejima... Reklo bi se da je želela povraćaj na svoj raniji, povlašćeni položaj kakav je zauzimala pokraj kralja Petra I ili još bolji koji je zauzimala nekada u Crnoj Gori gde je verska i svetovna vlast bila usredjena u jednoj istoj ličnosti, u nekoj vrsti cezaro-papizma u malome...

Za vreme kralja Aleksandra, kao uopšte u prvim godinama zajedničkog života, pravoslavna crkva nije mogla da izadje otvoreno sa svojim težnjama, ali se očevidno teško snalazila u novoj ulozi, ravnopravnog faktora sa ostalim veroispovestima.

Borba protiv Konkordata pružila je pravoslavnoj crkvi zgodnu priliku da se ponovo afirmira kao „vodeća" vera i zauzme položaj koji je sticajem prilika izgubila. Otuda se jedan deo pravoslavnog sveštenstva i većina arhijereja, opredelio protiv moje Vlade u kampanju koja se vodila, navodno, protiv Konkordata. Verska borba dveju frakcija hrišćanske crkve, započeta velikom šizmom pre deset vekova, nastavlja se svom silinom na terenu gde se obe crkve sukobljavaju, kao što je pre rata bilo u Bosni i Hercegovini, a sada na celokupnom području Jugoslavije.

Prema tome, borbu oko Konkordata, sa gledišta pravoslavne crkve, valja posmatrati pod prizmom večitog sukoba dveju vera, dva sveta, Istoka i Zapada, Rima i Vizantije. Konkordat je bio samo povod a ja nevina žrtva.

Što se tiče političkih grupa, njihov stvarni razlog je bio daleko jednostavniji. Oni su hteli pošto poto da me svrgnu s vlasti pa makar po cenu gradjanskog, odnosno verskog rata. Niko od njih nije imao pojma šta sadrži Konkordat, niti je pre toga zalazio u crkvu. Ali prilika je bila isuviše povoljna za očajnički napad na moju Vladu da bi je naši zagriženi opozicionari propustili. I tako je došlo do nezapamćene bure, velikih razmera, mada bez ikakvog stvarnog opravdanja.

Iz Skupštine, borba se prenela u narod. Kako narodni poslanici, članovi opozicije, tako i svi ostali političari, koji se nisu slagali s mojom Vladom, nastojali su da zatalasaju narodne mase, harangirajući ih na sve moguće načine.

Ma kako reč Konkordat mistično zvučala, nikakva propaganda ne bi bila u stanju da dovede do onih žalosnih scena da su se govornici držali isključivo teksta ovog ugovora. Celokupna kampanja bila je zasnovana na vešto smišljenim lažima, čije se dejstvo moralo odraziti. Tako se pronela vest da će posle Konkordata biti zabranjena

pravoslavna vera, da će svi morati da pređju na katolicizam i da će sve pravoslavne crkve biti zatvorene. U drugim krajevima proneli su vest o zavodjenju orgulja i klupa po pravoslavnim hramovima. Svaki agitator je puštao sebi na volju da izmišlja kakvo će zlo snaći pravoslavce kada se donese opasni Konkordat.

Medjutim, sama propaganda, makar kako vešto bila proturena, ne bi bila dovoljna da dovede mase u stanje razdraženosti i ispada, koji su se tih dana odigrali u unutrašnjosti srpskih krajeva. Potrebna su bila i dela, kao najubedljivije sredstvo. Tako su pojedini nesavesni trgovci po selima odbijali da prodaju seljankama tamnjan, sveće ili kandila, tobož jer su im to vlasti zabranile usled pretstojećeg donošenja Konkordata. Bilo je i neodgovornih sveštenika, koji su iz istih „razloga" odbijali da vrše verske obrede, da krštavaju ili seku kolač o slavama.

Pojmljivo je, da moji prijatelji, kao i odgovorne vlasti, nisu stizali da u svakom zaseoku suzbijaju ovu opaku igru i narodno nezadovoljstvo je raslo iz dana u dan. Pojave sukoba izmedju pretstavnika vlasti i naroda uzele su zabrinjavajuće razmere. Verski fanatizam raspiren je usred dvadesetog veka i gradjanski rat bio je na pomolu.

Premda su se dogadjaji brzo odvijali i prevazišli naša predvidjanja, jer nismo mogli računati da će se naši protivnici poslužiti tako drskim i podmuklim lažima, Vlada je nastojala da utiče stišavajuće i izbegne svaki teži incident. Borba mi je bila nametnuta i ja sam morao da reagiram.

Moj stav u pogledu Konkordata iz osnove se izmenio. Dotle sam u njemu gledao samo jedan akt državničke mudrosti i rešenje jednog davno započetog problema. Nisam želeo da prisvojim za sebe slavu, koju mi je pripisivao Voja Janjić, ali nisam hteo ni da izbegnem odgovornost šefa Vlade. Sve dok se nije rasplamtela „bura oko Konkordata" ja sam mogao i da ga zadržim od sprovodjenja u delo, kao što se ni dotle nisam naročito žurio sa ratifikacijom. Ali sada se postavljalo ne toliko pitanje samog Konkordata, koliko pitanje prestiža i ugleda pretsednika Vlade. Nisam mogao dozvoliti da se ma ko, nepozvan, meša u državne poslove. Svima svojim bližim prijateljima i saradnicima jasno sam stavio do znanja da neću dozvoliti mešanje ni ulice, ni vojske, ni crkve. Svako ima svoje ustavne dužnosti i odgovornosti i niko nema prava da nameće svoju volju mimo postojećih zakonskih propisa. U klubu narodnih poslanika JRZ, održao sam govor u kome sam naročito istakao sledeću misao:

— Doklegod se budem nalazio na ovom visokom i odgovornom položaju, neću dozvoliti da se okrnji autoritet pretsednika Vlade, pa ma ko to bio. Postoje dva ustavna faktora: Kralj i narod i zna se

kako se do njihovog poverenja dolazi. Stvar Konkordata bila je do juče stvar kralja Aleksandra i Bogoljuba Jevtića, koji su ga doneli. Danas je postalo pitanje prestiža i to ne samo mog ličnog, već svakog pretsednika Vlade uopšte. Ne smem dozvoliti da se taj autoritet ugrozi ma na kom pitanju i ma od koga bilo...

Prihvatio sam bačenu rukavicu od strane mojih protivnika, udruženih zajedničkom mržnjom i željom da me sruše.

Borba je vodjena paralelno, u Narodnoj skupštini i u narodu. Prva čarka nastala je u Odboru, koji je pretresao predlog Zakona o ratifikaciji zaključenog ugovora. Pretsednik Odbora, Voja Janjić, raspop, bio je poznat kao čovek slabog morala i politički prevrtač. Bio je mladji radikalski pristalica, kada je izabran za narodnog poslanika u Rumi, a docnije postao i ministar vera u Vladi Nikole Pašića. Kada je aprila meseca 1926 saznao da predstoji kriza Vlade, on je otišao kod pretsednika Pašića i molio ga da odloži davanje ostavke za tri dana, koliko mu je nedostajalo pa da navrši godinu dana kao ministar a time i pravo na ministarsku penziju. Pašić se blago nasmešio na ovu naivnu želju popa Voje pa mu reče, polu očinski, polu u šali:

— Znaš, Vojo, to je važan razlog što ti fale tri dana za ministarsku penziju, ali ja, ovaj, ne mogu radi toga da odlažem krizu Vlade... Ti si mlad pa ćeš opet biti ministar...

Medjutim od 1926 do 1937 prošlo je 11 godina i mnogobrojne Vlade. Ali pop Voju niko ne pozva u njih, premda bi se on rado odazvao. Za vreme šestojanuarskog režima, najpre je bio s nama, u opoziciji, ali već 1932 istupa na političku pozornicu. U štampi je objavljena jedna njegova izjava, u kojoj on, u „svojstvu sekretara Radikalne stranke", objavljuje njeno raspuštanje. U početku nije bilo jasno zašto je to uradio, kad je režim kralja Aleksandra već bio raspustio sve stranke, pa i Radikalnu. Uskoro se doznalo da je osnovana nova stranka, pod nazivom Radikal-socijalistička. Osnivači su bili pop Voja Janjić i dvojica beogradskih lekara, dr Živković i dr Smiljanić. Ovaj poslednji se čudno nosio, sa dugom kosom i ličio na pariske boeme. Stranka je bila odobrena od vlasti i njih trojica su krenuli u narod da vrbuju pristalice. Ceo pothvat zamislio je kralj Aleksandar jer je želeo da svom režimu da „demokratski" izgled pojavom još jedne stranke, pored zvanične JNS. Pored sve agitacije, policijske pomoći i Kraljevih para, nova stranka je pretrpela potpun fijasko. Sam Voja mi je docnije pričao:

— Kralj me je prevario i nasamario. Samo sam se obrukao kod svojih prijatelja. Najpre me pomagao da osnujem novu stranku, davao pare a posle naredio policiji da me goni i zabranjuje moje zborove...

Ovo mu nije smetalo da se pridruži Bogoljubu Jevtiću, čim je

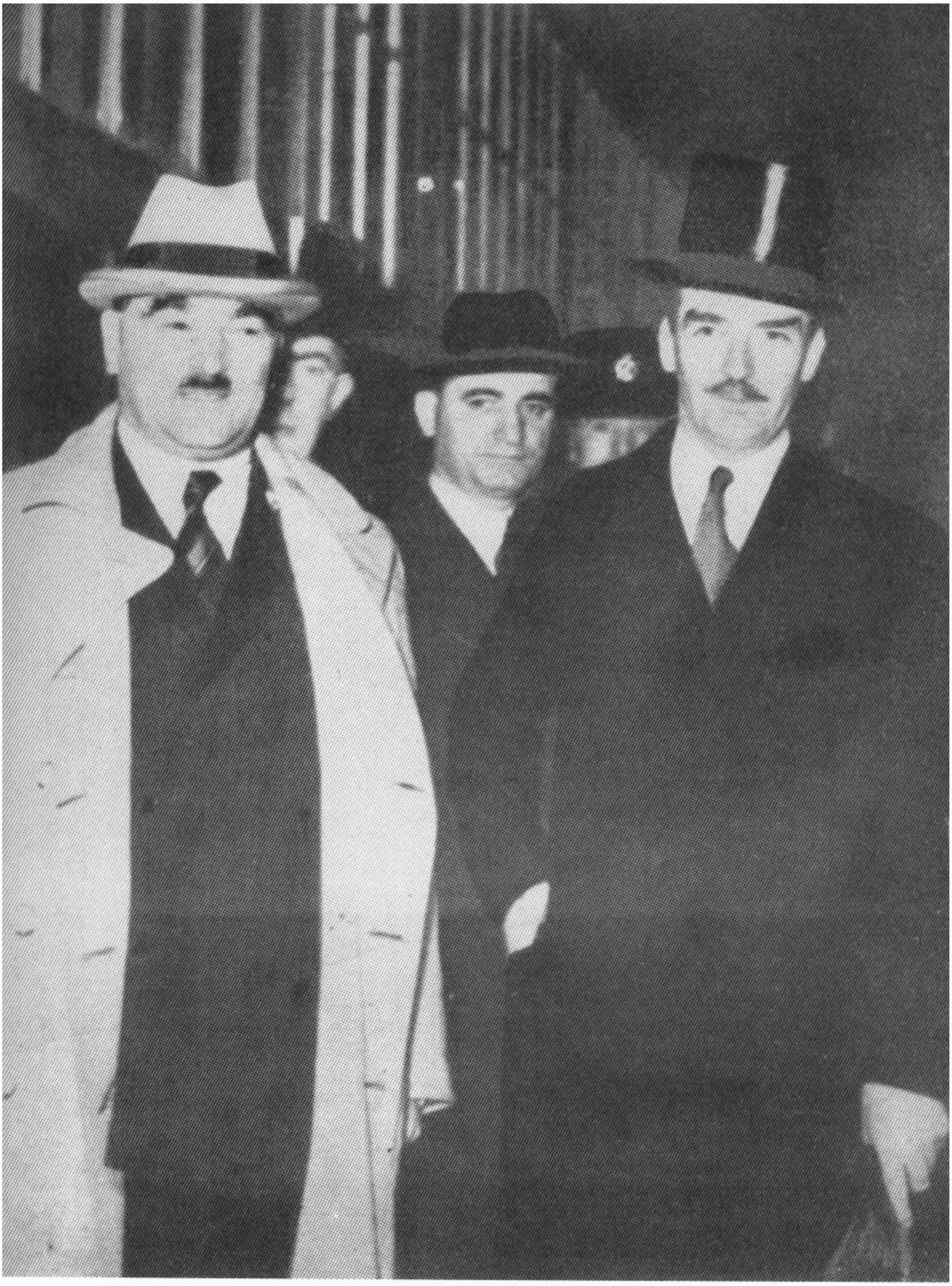

Engleski ministar Spoljnih poslova Anthony Eden, pozdravlja Dra Milana Stojadinovića, na londonskoj železničkoj stanici, prilikom zvanične posete, 1937 god.

Polaganje kamena temeljca u Zenici, 21 juna 1936, osnove jugoslovenske teške industrije. Pozadi pisca, desno na kraju, ministar Šuma i ruda. Djura Janković

ovaj obrazovao Vladu i s njegovim blagoslovom i uz pomoć rumske policije bude izabran za narodnog poslanika na petomajskim izborima 1935. Čim je pao Jevtić, on se potsetio svoje radikalske prošlosti i u Skupštini pristupio našem Klubu. Kako se tog momenta nije moglo ići ponovo na izbore, morao sam da prihvatim i njegovu podršku kao i još nekih bivših radikala. On je kao bivši ministar i dobar govornik postao pretsednik Finansijskog odbora u Skupštini. Ovaj položaj je povlačio 5.000 dinara mesečnih prinadležnosti, auto i mnogobrojne povlastice, za „reprezentaciju". Sve je to bilo povoljno ali nije rešavalo davnašnju želju Vojinu: da postane ministar. Medjutim, njegova prošlost i politička nestalnost, nisu bila ni najmanja preporuka za ovakav položaj.

Pojava Konkordata pred Skupštinom, kao i znaci bure koja se nagoveštavala, učinili su se pop Voji kao pogodna prilika da „dopuni" svoju ministarsku službu.

Uoči glasanja u skupštinskom Odboru Voja je insistirao da ga primim. Usled velike zauzetosti rekao sam da dodje u moju vilu, na večeru. I tu za stolom, pred mojom ženom i bratom, Voja je uzbudjenim glasom i svečanim tonom izjavio:

— Slušaj, Milane, tako mi ovog hleba i ovog vina, ako mi večeras ne obećaš da ćeš me uvesti u Vladu, ja ti se kunem da ću sutra u Odboru glasati protiv predloga Zakona o Konkordatu...

Bio sam iznenadjen. Nije ovo prvi put da je on pokretao to pitanje ali ja sam ga uvek odbijao pod raznim izgovorima. On je nastavio:

— Ti znaš zašto te ovo tražim. Nedostaju mi tri dana do ministarske penzije... Uzmi me u Vladu, privremeno. Napiši ukaz o mom postavljenju i ujedno drugi kojim se razrešavam od dužnosti, posle tri dana...

Voja nije uvidjao koliko je njegov predlog bio neozbiljan i smešan, kao što nije bio svestan kada je tražio od Pašića da odloži krizu Vlade. Meni prekipe pa mu odgovorih:

— Vojo, to što tražiš niti je ozbiljno niti to može da bude. Ili ćeš biti pravi ministar ili nećeš nikakav. Ovako, kako si počeo večeras verovatno da nećeš nikad biti ministar u mojoj Vladi. Ovo što si rekao spada u red najobičnijih ucena a ja sam u tim stvarima uporan kao stena. Kako ćeš ti glasati u Odboru to je tvoja stvar, ali znaj da na ovaj način nećeš dopuniti uslove za ministarsku penziju...

Sutradan, u Skupštini je bilo veoma živo. Znalo se da će biti glasanje u Odboru i da se još ne zna tačan odnos snaga. Interesovanje kod narodnih poslanika bilo je time još više povećano. U prepunoj sali Finansijskog odbora počelo je glasanje.Zainteresovan ishodom

došao sam i ja, u poslednjem trenutku. Glasanje je išlo dosta brzo. pošto su svi članovi već bili doneli odluku o svom stavu. Najveću pažnju je izazivalo držanje trojice sveštenih lica, članova našeg kluba. Prvi se izjasnio arhimandrit Nikanor: „Protiv". On se povinovao naredjenju svojih pretpostavljenih starešina. Marko Ružičić je odoleo i skoro nečujnim glasom izgovorio „Za!" Kod njega je borba savesti bila veoma velika. On je bio retko čestit i ispravan čovek. Bio je svestan šta ga očekuje; rasčinjenje i anatema... Ali isto tako je znao da je posredi čisto politička igra, kojoj su naseli izvesni vodeći crkveni krugovi. U toj teškoj duševnoj borbi on je poslušao glas savesti.

Svi prisutni, pratili su sa napetom pažnjom tok ovog uzbudljivog glasanja, koje je u neku ruku imalo da posluži, iako ne sasvim pouzdano, kao indikacija o odnosu snaga u Skupštini. Novinari su revnosno beležili, pokraj svakog imena, kako je ko glasao i sa velikim iznenadjenjem utvrdili da je od 20 članova Odbora glasalo deset „za" i deset „protiv". Glas pretsednika, koji uvek glasa poslednji, ima da pretegne na jednu ili drugu stranu. Voja je bio primetno nervozan i zamišljen. Umesto da sedi za pretsedničkim stolom, on je šetao ispred govornice, sa rukama na ledjima i pogledom na zemlju.

— A Vi, Gospodine pretsedniče? — upita činovnik, sa spiskom u ruci, koga je takodje zahvatila opšta napetost.

U sali nastade tajac. Sve se oči upereše u pop Voju. On zastade i u tom magnovenju, ko zna po koji put, stavljao je na vagu razloge za i protiv svog stava. S jedne strane zavidan položaj pretsednika Finansijskog odbora, auto, naknadni troškovi za reprezentaciju iz dispozicijskog fonda. S druge strane nikakvi izgledi da postane ministar i reši svoje pitanje, koje ga je opsedalo kao mora. Ko zna, sa novom Vladom... Na tu pomisao, ma kako varljiva bila, Voja je doneo svoju odluku:

— Protiv! Protiv! — povika naglo, iz sveg glasa.

U sali nasta komešanje. Ču se pljesak opozicije i škripanje stolica. Novinari su žurili da svojim redakcijama saopšte senzaciju dana: „Vlada u manjini u skupštinskom Odboru!" Pri izlazu iz sale, prodjoh pored pop Voje i dobacih ironično:

— Čestitam, Vojo!

On me samo mrko pogleda i ja shvatih da sam u njemu stekao krvnog neprijatelja.

Borba je sad prešla u narod, još besomučnija nego ranije. Kao za pakost u to vreme se naglo pogoršala bolest Patrijarha Varnave. Odmah se proneo glas da je otrovan.

Moji odnosi sa Patrijarhom bili su oduvek vrlo srdačni. Ja sam najpre kao ministar finansija a docnije i kao pretsednik Vlade re-

dovno izlazio u susret svima opravdanim željama naše crkve i lično Patrijarha Varnave. Tako sam, putem prijateljskih veza sa svojim komšijom Stevanom Karamatom, doprineo da mu ovaj proda svoju vilu sa vrlo lepim parkom. Na taj način postali smo još prisniji prijatelji.

Pred svoj polazak na put u Ankaru on mi je dao nekoliko praktičnih sugestija šta da razgovaram sa carigradskim Patrijarhom, koji je sebe smatrao za vrhovnog, vaseljenskog, poglavara svih pravoslavaca.

Koristeći se bolešću Patrijarha Varnave, protivnici moje Vlade uspeli su da obrlate njegovog zastupnika, mitropolita Dositeja, da se upusti u ovu nedoličnu borbu i posluži njihovim političkim ciljevima. Sam Patrijarh Varnava bio je čovek tih i blage naravi. On nikad ne bi dozvolio da se crkva zloupotrebi u političke manevre sumnjive prirode. Ovo utoliko pre što je lično vrlo dobro znao da Konkordat ne sadrži ništa nepovoljno po državne interese, a najmanje da je njime ugrožena pravoslavna crkva.

Da bi se izbegao otvoren sukob sa crkvom ja sam predložio da se održi sastanak Svetog Sinoda, na kome bih izložio stav Vlade u pitanju Konkordata i obrazložio potrebu njegovog donošenja. Ova ideja potekla je od mog ličnog prijatelja, crnogorskog Mitropolita dr Gavrila Dožića.

Do sastanka je doista došlo i ja sam u podužem izlaganju izneo sve pobude koje su kralja Aleksandra i moje prethodnike, navele da se donese jedinstven Konkordat, sa važnošću za celu državu. Izmedju ostalog, rekao sam da je donošenje Konkordata opravdano iz tri razloga: prvo, spoljnjo-politički, da bi se normalizovali odnosi nove države sa Vatikanom, drugo, religiozni, radi izjednačenja katoličke crkve u pravima sa ostalim priznatim veroispovestima i treće, unutrašnje-politički, da bi se dobio nov instrument u suzbijanju separatističkih težnji izvesnih hrvatskih političara.

Pomenuo sam i to da je Pašić još 1915, premda u vreme rata, smatrao za potrebno da zaključi Konkordat i time pridobije Vatikan za njegovu ideju o ujedinjenju svih Južnih Slovena. Pašić je svoju blagonaklonu politiku prema katolicima potvrdio i time što je svoju mladju ćerku, Pavu, udao za Stevu Račića, jednog Srbina katoličke vere. On je smatrao da sa Vatikanom valja voditi pomirljivu politiku, kako se ova moćna medjunarodna organizacija ne bi okrenula protiv novostvorene i još nedovoljno konsolidovane države. Za Pašića se ne može reći da nije bio dobar pravoslavac i da nije vodio računa o interesima pravoslavne crkve.

Rekao sam na kraju, da sve priznate veroispovesti imaju svoje uredjene odnose sa državom, pa je prirodno i logično da se urede i

odnosi sa katoličkom crkvom... To je bila želja i namera Kraljeva do same njegove smrti. Neposredno pred svoju pogibiju, kralj Aleksandar je primio francuskog novinara Claude Eylan, kome je rekao da su pregovori sa Vatikanom, u vezi Konkordata, „na dobrom putu" i da on nikad neće otstupiti od svog programa „apsolutne verske trpeljivosti".*

Svoje izlaganje pred Svetim Sinodom, završio sam napomenom da sam Konkordat zatekao na svom stolu, onakvog kakvog su ga Kralj i moji prethodnici bili sastavili, pa sam ga bez ikakvih promena ili dopuna, uputio Narodnoj skupštini saobrazno našim ustavnim propisima.

— Ne može se sumnjati u opravdanost pobuda kralja Aleksandra, a još manje da je zapostavljao pravoslavlje. U njegovo vreme učinjene su mnoge korisne stvari pa i ovaj dom, ova Patrijaršija, u kojoj sad zasedamo, izgradjena je njegovim nastojanjem. Kao i on, tako isto i Jevtić i ja, rukovodjeni smo isključivo državnim interesima i stoga vas molim da verujete da u Konkordatu nema apsolutno ničega što bi ma na koji način moglo ići na uštrb naše crkve i pravoslavne vere...

Ton mog govora bio je pomirljiv ali ujedno i odlučan u pogledu namere da Konkordat sprovedem kroz Parlament. Jedini u gradjanskom odelu, medju nekih tridesetak crnih mantija, prekrivenih dugim, sedim ili prosedim bradama, ja sam čudno odudarao na tom skupu najviših crkvenih velikodostojnika. Moje izlaganje je bilo saslušano u ledenoj tišini. Nijedan znak odobravanja nije se čuo. Svi su me nemo posmatrali i pažljivo pratili tok mog objašnjenja. Imao sam utisak da nisam uspeo da razbijem već od ranije stvoreno mišljenje. Očevidno je bilo da je moj trud bio uzaludan. Odluka je bila pala još pre nego što sam počeo da govorim. Nikakva argumentacija tu nije pomagala. Konkordat je bio „osudjen" i nije mu bilo spasa...

Pogledah na mog starog prijatelja dr Gavrila Dožića, crnogorskog Mitropolita, koji je bio oborio glavu i izbegavao moj pogled. Bilo mu je, svakako, neprijatno što veći deo njegovih kolega želi da se meša u čisto političke stvari.

Početkom jula 1937 Konkordat je iznet pred plenum Narodne skupštine. Time je borba protiv njega ponovno bila usredsredjena na skupštinske debate. Vršeni su svi mogući pritisci na poslanike iz JRZ da se opredele protiv Konkordata. Najaktivniji su bili slobodni zidari. Medju poslanicima, koji su pristupili klubu JRZ, premda pre toga nisu pripadali Radikalnoj stranci, dvojica su bili članovi ove

---

* „Revue des Deux Mondes", Paris, 1 juli 1934.

tajne organizacije. To su bili Milan Glavinić i dr Časlav Nikitović. Pošto nisu uspeli da ih ubede da glasaju protiv Konkordata, to su bili isključeni iz redova slobodnih zidara.

Pojedini sveštenici, mahom pristalice desničarskog pokreta Dimitrija Ljotića, dejstvovali su preko poslaničkih žena. Tako mi je naš ugledni i stari radikal, Mihailo Lukarević pričao šta se njemu desilo:

— Jutros, kad sam polazio od kuće, moja žena se isprečila i ne pušta me da idem dok joj se ne zakunem da ću glasati protiv Konkordata. Reče da joj je naš paroh saopštio da će u protivnom prestati da nam sveti vodicu, reže kolač i održava sveštenoradnje svake vrste. Bila je rasplela kose, zapalila voštanicu ispred ikone i klekla na prag od kuće... Jedva sam je savladao i izašao.

Ko zna koliko je bilo takvih slučajeva. Nije se prezalo ni od kakvog sredstva. Braća Sokići, poznati po slabom karakteru i svojoj političkoj prevrtljivosti, takodje su ustali protiv Konkordata. Bili su uvereni da će vlada pasti na ovom pitanju. Dvojica su bili narodni poslanici, članovi JRZ, premda bivši demokrati. Imali su svoj večernji list „Pravdu“, koja je bila najslabiji beogradski dnevni list. Lično i preko lista otpočeli su bezobzirnu kampanju protiv Vlade i prédloga o Konkordatu. Miloje Sokić, koji je biran (1931 kao član JNS, a 5 maja 1935 na Jevtićevoj listi), putem policije od arnautskih birača u Djakovici, iskoristio je čak i svoj loši glas u svrhu agitacije. Mladog poslanika iz Velesa, Stojadina Dimitrijevića, vrbovao je na sledeći način:

— Ne budi lud da toneš zajedno s Milanom! Njegovi su dani izbrojani. Ti znaš da mi Sokići ne stajemo na trulu dasku.

U medjuvremenu bolest Patrijarha Varnave stalno se pogoršavala. On je ležao u svojoj vili, u neposrednoj blizini moje kuće. Bio je potpuno izolovan od spolnjeg sveta. Niko nije mogao kod njega da dodje bez prethodne dozvole Mitropolita Dositeja. Hranu mu je spremala i lično davala gospodja Karamata, od koje je kupio vilu. Prema tome, čak i da je htela, Vlada ni u kom slučaju nije mogla da ga „otruje“! A svakom iole razboritom čoveku jasno će biti da je Vlada baš najviše želela da Patrijarh ozdravi i preuzme vodjenje poslova i spreči dalje zastranjivanje naše crkve. Kakav bi interes Vlada mogla imati da umre poglavar pravoslavne crkve? U to niko nije ulazio, a nesavesni i bezočni agitatori širili su glas o „trovanju“ Patrijarha...

Baš uoči glasanja u Narodnoj skupštini rešeno je da se napravi masovno „molepstvije“ za ozdravljenje Varnavino. Ideja je verovatno potekla od Voje Janjića, koji je najaktivnije harangirao protiv vlade.

Bio je pokrenuo i nekakav listić, pod naslovom „NEBOJŠA“, u kome je na najodvratniji način izmišljao najnečuvenije laži protiv režima.

Namera je bila da se velika povorka vernika, sa sveštenstvom na čelu, obrazuje u porti Saborne crkve, blizu Kalemegdana i da prodje kroz ceo Beograd, sve do Svetosavske crkve, više Trga Slavija. Prema postojećim propisima organizatori povorke, bili su dužni da prijave svoju nameru Upravi grada i dobiju prethodnu dozvolu. U podnetoj pretstavci naveden je dan i čas povorke, kao i maršruta, kojom će se kretati. Tu je stajalo, vreme: šest časova po podne, a prošli bi kroz Knez Mihajlovu ulicu...

Nije potrebna velika proniclјivost pa da se odmah uoči namera organizatora ove stvarne demonstracije, pod izgovorom „molepstvija“. Na stranu neobična okolnost da se „molepstvije“ vrši na dva mesta od strane iste povorke, pada u oči namera da se prodje poznatim beogradskim „korzom“ u vreme kad tamo ima najviše šetača. Baš radi te okolnosti, taj deo Knez Mihailove ulice, oduvek je bio prepušten omladini i mnogobrojnim šetačima, pa u vreme od šest do osam uveče, čak je i saobraćaj zabranjen za sva vozila.

Iskusan policajac, Milan Aćimović, kao Upravnik grada, nije naseo ovom providnom manevru. Njemu je odmah bilo jasno da organizatori žele da iskoriste šetače i da pokušaju da ih privuku u svoju povorku.

Aćimović je odgovorio da je kretanje kroz Knez Mihailovu ulicu zabranjeno za sve povorke bez razlike u vreme kada se održava „korzo“. Povorka je bila dozvoljena ali s tim da ide Vasinom ulicom i Kolarčevom pa preko „Terazija“ ka Slaviji. Inače, pre 16 časova i posle 20, povorka se može kretati kojim god putem želi, pa i Knez Mihailovom. Ovo, razume se, nije odgovaralo namerama organizatora, pa su uprkos zabrani krenuli kroz sred Knez Mihailove, pravcem ka „korzu“.

Shodno upustvima koje sam bio dao Aćimoviću, njegovi policajci i žandarmi, sa pendrecima i puškama, dobili su naredjenje da makar i upotrebom sile spreče povorku kroz „korzo“.

I tako je došlo do nemilih incidenata, koji su u naše političke anale dobili naziv „krvava litija“.

U odredjeno vreme, u prvi sumrak, malobrojna povorka od stotinak ljudi, krenula je iz Saborne crkve. Na čelu povorke nalazilo se sveštenstvo, u odeždama, sa crkvenim zastavama, ripidama i ikonama. Povorku je predvodio šabački vladika Simeun, a pored njega Voja Janjić sa nekoliko grlatijih pristalica.

Dva reda žandarma sa bajonetima na puškama, pomešani sa većim brojem policajaca, naoružanih pendrecima, nastojali su da svojim

odlučnim držanjem spreče prodor ka „korzou“. Čelo povorke je zastalo pred uperenim noževima. Voja je gestikulirao i pozivao učesnike da krenu napred. Potisnuti od pridošlica iz zadnih redova, čelo povorke je došlo u neposredni dodir sa postrojenim kordonom. Pala je kratka komanda i policija je stupila u dejstvo. Pendreci su padali po ledjima ne praveći razliku izmedju sveštenika u odeždama i običnih gradjana. Nastala je velika gužva, galama i povici protiv vlade i Konkordata. Brzom akcijom policajaca, malobrojni demonstranti su se razbežali po okolnim ulicama, oko Akademije nauka. Red i poredak su vaspostavljeni za nekoliko trenutaka.

Premda je palo više udaraca pendrekom, nije bilo „prolivanja krvi“ kako se posle prepričavalo. Na licu mesta su ostale ripide i zgužvane čite, a Voja Janjić je takodje dobio nekoliko masnica, koje mi nikad docnije nije oprostio.

Moj brat Dragomir, narodni poslanik i direktor „VREMENA“, želeo je da se lično uveri kako će se odigrati sukob demonstranata i policije, pa je bio na licu mesta celo vreme. Odmah zatim je otišao u redakciji i dao nalog svom fotoreporteru Grdijanu da ode u sanatorijum „Živković“, gde se sklonio vladika Simeun. Namera mu je bila da objavi vladikinu izjavu u listu, zajedno sa fotografijom, iz čega bi se videlo da vladika nije ranjen i da je zdrav i čitav. Grdijan se pretstavio kao dopisnik „*United Press*“-a i kao takav brzo došao u dodir sa vladikom i vlasnikom sanatorijuma dr Živkovićem. Vladika je tada izjavio:

— Ama, brate, nisam ranjen! Nastala je gužva i neko me je gurnuo pa mi padoše naočari. Kad sam se sagnuo da ih podignem, opet me počeše da guraju i oboriše mitru s glave. U padu se iskrivio krstić...

— Je li vas neko povredio? — upitao je Grdijan.

— Nije, nije niko. Samo su me gurali i muvali...

Kad je Grdijan hteo da napravi snimak, dr Sveta Živković se usprotivio i zahtevao da se vladika skine i legne u krevet, da bi stvar dobila svoj dramatičan izgled. Vladika se bunio i ljutio:

— Ostavite me, deco, ne terajte šegu sa mnom... Šta ću u krevet zdrav?

— To je potrebno radi strane javnosti — navaljivao je dr Živković pa je siromah vladika, hteo ne hteo, morao da skine odeždu, da obuče bolničko rublje i tako „pripremljen“ seo u krevet.

Snimak je jasno pokazivao da je vladika nepovredjen, izuzev male ogrebotine na licu, za koju je sam rekao da ne zna kako je do nje došlo. Na noćnom stočiću stajala je mitra sa nakrivljenim krstićem. Uprkos namere mog brata da objavi ovaj „intervju“ i sliku, ja sam

odbio da dam svoj pristanak. Smatrao sam da je to izlišno i da treba nastojati da se borba oko Konkordata stiša, a ne raspaljuje senzacionalnim izveštajima.

U povorci je učestvovao i Srpko Vukanović, narodni poslanik, „pofovac" iz grupe Bogoljuba Jevtića. Čim je povorka rasturena, on je dotrčao u Narodnu skupštinu i uzbudjenim glasom, još na ulazu u skupštinski dvoranu, uzviknuo:

— Vi ovde raspravljate Konkordat, a policija ubija mirne gradjane!

Atmosfera je bila puna elektriciteta i u opštoj vrevi sednica je zaključena, stim da se sutradan pristupi glasanju.

Odnos snaga bio je približno 180 za Vladu i oko 120 poslanika protiv nje. Znači da je bilo dovoljno da tridesetak glasova predju u opoziciju pa da Vlada ostane u manjini i Konkordat bude odbačen. Koliko je njih podleglo raznim uticajima?

Izvršenom pojedinačnom prozivkom ispostavilo se da je broj „nevernika" bio veoma mali. Vlada je odnela nesumnjivu pobedu, pod vrlo teškim okolnostima. Od 293 poslanika, za Konkordat je glasalo 172.

Istog dana, nekom čudnom podudarnošću dogadjaja vezanih za Konkordat, preminuo je Patrijarh Varnava.

Time je stvoren nov problem: sahrana Patrijarha. Postojala je opasnost od novih demonstracija. Sveti Sinod se protivio da na svečanoj sahrani uzmu učešća policajci radi održavanja reda, uz izjavu da će se o tome pobrinuti sokoli i četnici.

U ovakvoj situaciji, Aćimović i ja napravili smo mali „ratni plan", koji se sastojao u tome da se usvoji zahtev Sinoda u pogledu održavanja poretka od strane sokola i četnika. S druge strane nastojali smo da stupimo u dodir sa nekim istaknutijim vodjom četnika i pridobijemo ga da se „održavanje reda" ne pretvori u demonstracije protiv Vlade i izazivanje nereda.

Za ovu svrhu bio je vrlo pogodna ličnost četnički vojvoda Kosta Pećanac. On je bio nesumnjivo veliki patriot i dobar Srbin, koji se naročito istakao u četničkoj akciji, pre rata, u Makedoniji a za vreme rata dizao „Toplički ustanak" u Srbiji. On je obećao Aćimoviću da će lično preuzeti komandu nad četnicima, koji će održavati red i poredak prilikom sahrane. O sokolima nismo vodili računa, jer smo znali da su oni politički manje zagriženi i neće praviti ispade.

Pećanac je takodje bio obećao Aćimoviću da će četnici biti naoružani revolverima i puškama, ali bez municije. Medjutim, na sam dan sahrane, on je izvestio Aćimovića da nije mogao da ubedi svoje dru-

gove da usvoje ovaj, za njih ponižavajući uslov. Ipak je uveravao Aćimovića da on prima na sebe punu odgovornost za njihovo držanje.

Doista, svečana sahrana obavljena je bez ikakvog incidenta, premda je masa sveta uzela učešća.

Na taj način, uprkos teških sukoba i krajnje zaoštrenosti, došlo je do smirenja i stišavanja. Vlada je izvojevala jednu od svojih najvećih pobeda, pod najneverovatnijim okolnostima. Verovatno da odavno u istoriji civilizovanog sveta nije zabeležen slučaj da jedna crkva preti isključenjem svojim vernicima ako budu glasali u Skupštini za izvestan zakonski predlog svoje Vlade. Dobiti većinu glasova pod takvim okolnostima bila je za mene, kao šefa Vlade i stranke, velika moralna satisfakcija.

Kada je saopšten rezultat glasanja i predlog Zakona o uvodjenju u život ugovora o Konkordatu, ja sam dao izjavu da sam želeo da održim autoritet Vlade putem poverenja Narodne skupštine u pitanju u koje se neovlašćeno umešala crkva i ulica. Do samog Konkordata nije mi stalo, jer ga nisam ja ni pravio. Vratiću ga u fijoku, u kojoj sam ga našao...

Na taj način nisam poslao Konkordat u Senat, na dalju nadležnost i na konačno ozakonjenje, već sam obustavio svaki dalji postupak s njim. Konkordat je skinut s dnevnog reda i nije uveden u život ni onda, ni docnije.

GLAVA 67

POMIRENJE SA CRKVOM

U medjuvremenu Sv. Sinod je bio sproveo u delo svoju pretnju da će isključiti iz crkvene zajednice sve one narodne poslanike, koji budu glasali za Konkordat.

Ova je odluka izvršena u celoj zemlji i na mnogim mestima dolazilo je do nemilih scena kada su pojedini sveštenici odbijali da vrše obrede za porodice poslanika koji su glasali „za". Iz srpske pravoslavne crkve bili su tada isključeni i svi članovi Vlade pravoslavne vere, pa razume se i ja. Moj parohijski sveštenik, prota Velimir B. Tasić uputio je, medjutim, pismo Sv. Sinodu sa izjavom, da mu nije moguće primeniti prema meni takvu meru, pošto je kroz dugi niz godina imao dovoljno prilika da upozna moja verska osećanja i moju privrženost srpskoj pravoslavnoj crkvi. Tako je dekretovana ekskomunikacija, u pogledu na moju ličnost, ostala bez praktičnih posledica.

Uopšte, u srpskom narodu niko nije verovao da ja forsiram pitanje Konkordata i traženi su „krivci" na drugoj strani. Jedni su optuživali kneza Pavla, drugi ministra Unutrašnjih dela u mojoj Vladi, dr Korošeca.

Što se tiče kneza Pavla, govorilo se onda da on želi donošenje Konkordata zbog nekih imanja, koje je on imao da nasledi od svoje familije po majci u Italiji, pa da mu je od izvesnih krugova bliskih Vatikanu bilo obećano da ga pomognu u tome pitanju, ako bi Konkordat prošao.

Ustvari, istina je bila da je knez Namesnik bio ostavio meni da vodim konkordatsko pitanje na način, koji smatram za shodan. On je uglavnom odobravao sve moje postupke. Niti me je nagovarao da sprovodim ratifikaciju Konkordata, niti da je odlažem.

Bio je medjutim jako uzbudjen zbog demonstracija u Beogradu i unutrašnjosti Srbije, koje su uzimale sve većeg maha. Na njegove nežne nerve rdjavo je uticalo oštro držanje policije prema vladikama i sveštenicima po beogradskim ulicama. Nervirale su ga takodje i fotografije, objavljene u stranoj štampi, na kojima su se videli crkveni barjaci u rukama razbarušenih djakona, kako pokušavaju da se pro-

biju kroz kordone žandarmerije. On bi se možda umešao u to pitanje i tražio njegovo skidanje s dnevnog reda da nije došao jedan telegram, baš u trenutku kada je kriza povodom Konkordata dostigla svoj vrhunac. Knez se u to vreme nalazio u svom dvorcu Brdo, u Sloveniji, gde je dobio telegram Sv. Sinoda srpske pravoslavne crkve u kome se zahteva da odmah smeni moju Vladu. Ovaj ultimativni zahtev Sv. Sinoda izazvao je obrnuto dejstvo na Kneževo raspoloženje. On je osetio da ovo znači mešanje crkve u domen njegovih prerogativa. To je značilo vraćanje u Srednji Vek. Tutorstvo crkve nad državom. Bio je stoga vrlo indigniran i meni je taj zahtev smesta saopštio.

Jedan deo Sinoda, opijen podrškom opozicionih stranaka i obilnom posetom crkava novo pridobijenih „vernika", precenio je svoju snagu.

Da nije bilo ovog telegrama i da su opoziciono nastrojene vladike na lepši i umesniji način delovali kod Kneza, ko zna da on ne bi možda žrtvovao i samu moju Vladu samo da bi umirio svoje poremećene živce. Jer on lično nije bio borben i nije voleo borbu ni sa kime. A i kad bi bio prinudjen da je vodi, nikad to nije činio otvoreno — kao što je to bio slučaj naprimer sa kraljem Aleksandrom — već podmuklo, preko drugog i krijući se iza drugog.

Pomenuti telegram Svetog Sinoda prešao je svaku meru jer je bio ponižavajući za Kneza. To je samo učvrstilo moj položaj kao pretsednika Vlade.

U jeku te bure oko Konkordata, bio sam poslao kod Kneza na Brdo ministra šuma i ruda Djuru Jankovića i to ne samo radi njekovih resornih stvari nego, naročito, da vidim kakvo je raspoloženje Kneževo.

Kad se vratio, Djura Janković mi je saopštio da je zatekao Kneza Namesnika u očajnom stanju krajnje depresije. Knez je smatrao da su se stvari suviše zahuktale i nekoliko puta pitao Djuru Jankovića: šta ja o tome mislim i kakve korake nameravam da preduzmem da se kriza reši. Janković ga je umirivao koliko je mogao. Onda je knez Pavle najednom pao u nervnu krizu i počeo da plače...

Sutradan je Janković našao Kneza malo smirenijeg. Dao mu je jedno pismo za mene u kome mi sa mnogo topline govori kako mu je vrlo žao da imam toliko glavobolje oko „Konkordata" u „jednoj stvari, za koju niste ni krivi ni dužni" — pisao mi je Knez.

Ovo pismo shvatio sam kao dokaz više o poverenju, koje sam uživao kod Kneza i kako je stiglo baš pred glasanje o Konkordatu u Narodnoj Skupštini, ono me je još više učvrstilo u odluci da istrajem do kraja.

U pogledu držanja dr Korošeca, moram reći da je ono bilo sasvim korektno. On se u to pitanje nije više mešao nego što sam ja to od

njega očekivao. Bilo je, medjutim, sugestija da u javnost pustim glas kako je pitanje Konkordata čisto Korošečeva stvar i da prema tome on snosi svu odgovornost za njega. Ovo svakako ne bi bilo teško postići s obzirom da je on katolički sveštenik i šef klerikalne stranke u Sloveniji. Ideja o ovome došla je od strane nekih mojih prijatelja a povodom jednog govora, kojim me je dr Korošec, na čelu svih ministara u mojoj Vladi, pozdravio na beogradskoj stanici, po povratku sa jednog kraćeg puta baš u doba borbe oko Konkordata. Dr Korošec je izmedju ostalog tada rekao povišenim glasom, pred mnogobrojnom publikom:

— Vi ste naš vodj! Vi nam ukazujete put kojim treba ići!

To su moji prijatelji protumačili kao da dr Korošec otvoreno baca odgovornost za konkordatsku aferu na mene. Ja sam, medjutim, kategorički odbio da poslušam savet prijatelja, jer sam smatrao da je Konkordat krupno državno pitanje i da je to stvar lično pretsednika Vlade da ga on vodi i za njega snosi svu odgovornost.

Posle povlačenja zakonskog projekta iz Zakonodavnog tela — kako sam već pomenuo — duhovi su se počeli postepeno da smiruju i da bih još više potstakao taj pravac smirivanja, odlučio sam se da preduzmem kraće putovanje po Jadranskom Moru.

Pred polazak iz Beograda bio sam pozvao pretstavnike četiri najveće novinarske agencije: engleske, francuske, nemačke i italijanske da im saopštim svoju nameru da otputujem na Primorje radi odmora i da im izložim svoje poglede na aktuelna pitanja medjunarodne politike. Pretstavnici *Reuter*-a i *Agence Havas* primili su moju odluku o udaljavanju iz prestonice sa nepoverenjem, jer su izgleda očekivali da će se lom oko Konkordata produžiti i da može doći do krize u Vladi. Jedino je pretstavnik italijanske agencije „Stefani", Sofia, odmah odlučno izjavio:

— Onda i ja sutra idem na odmor! Za vreme Vašeg otsustva Beograd nije interesantan...

Tako je odista i bilo. Moje putovanje van Beograda delovalo je smirujuće.

Tada sam obišao sva glavnija mesta, duž cele jadranske obale. Doček je bio svuda vrlo srdačan, bez i najmanjeg incidenta.

U Splitu sam razgovarao sa Meštrovićem, čija je vajarska slava odavno bila prevazišla okvire Jugoslavije. Medjutim, on je voleo i da politizira, ali sa daleko manje uspeha nego u vajarstvu. On je pripadao jednom malom i beznačajnom krugu zagrebačkih intelektualaca, koji su želeli da igraju izvesnu političku ulogu u našem javnom životu. Njihove ideje bile su često naivne i redovno konfuzne. Pomenuta grupa došla je svega jednom do izražaja, za vreme šestojanuarskog

režima, kada je dr Bazala, profesor Univerziteta, postao ministar. Inače njihova pojava ostala je nezapažena.

Doček u Dubrovniku premašio je najoptimističkija predvidjanja. Protivno Banovim preporukama, prošao sam „Stradunom“, u vreme kada je bilo najviše šetača i svi su me radosno pozdravljali i prilazili da se rukuju.

Prilikom posete utvrdjenjima u Boki Kotorskoj pratio me je i ministar vojni general Marić, pa sam s njim zajedno učinio posetu i kraljici Mariji. Ona se u to vreme nalazila na letovanju, sa dva mladja sina, u Miločeru, kraj mora.

Na kraju sam svratio i na Krf i proveo nekoliko prijatnih dana. Kako je u to vreme tamo boravio i grčki kralj Djordje, to sam ga posetio u njegovom letnjem dvorcu.

I pored toga što je prošlo više od 20 godina otkako su na Krfu živeli srpski vojnici, još uvek su se vidjali, izbledeli natpisi, ćirilicom: „Dobra kujna“ ili „Crno vino“. A u jednoj bašti, za vreme večere, odjednom je u moju čast odjeknula naša omiljena pesma za vreme rata „Tamo, daleko...“ Pevao je jedan stari violinista, sećajući se tih prohujalih dana sa puno tuge i čežnje u glasu...

Konkordatska afera se postepeno zaboravljala, ali se neraspoloženje kod jednog dela srpskog naroda, u izvesnoj meri i dalje osećalo. Ovo naročito u Šumadiji, gde svet na selu nije naučen da pored pravoslavne crkve, u istom mestu, može postojati i katolička, kao što je, naprimer, vrlo čest slučaj u krajevima preko Save i Dunava, gde su veroispovesti jako izmešane.

Sama reč „konkordat“ nezgodno je zvučila u srpskim krajevima, gde prostiji svet nije uopšte razumevao šta ona znači. Dovoljno je bilo da jedan agitator kaže:

— Znaš li ti, prijatelju, šta Stojadinović sprema nama Srbima?

I na začudjeni izgled lica njegovog sagovornika, agitator bi samo rekao povišenim glasom:

— Konkordat! Kon-kor-dat! Da, dragi moj, znaš li ti šta je to konkordat?

Tako je Konkordat bio postao pravo strašilo za neupućen svet, pošto, razume se, niko nije znao šta je to ustvari.

Konkordatska afera medjutim pomogla mi je da upoznam ko mi je pravi prijatelj a ko nije i u samoj mojoj stranci. „Ne pada sneg da pomori svet, nego da svaka zverka pokaže svoj trag“ — kaže srpska poslovica. Posle te borbe, moja stranka izašla je čvršća, homogenija, borbenija. Otpali su lažni prijatelji.

Medju ove naročito su se istakli svojom nezahvalnošću: dr Voja Janjić i Miloje Sokić, obojica narodni poslanici. Oni su kod mene uži-

vali mnoge povlastice, kakve je u stanju jedan pretsednik Vlade da učini za svoje prijatelje. Medjutim, oni su tražili od mene nešto što nisam mogao da im pružim, a da se ne ogrešim o interese zemlje. Tražili su da budu postavljeni za ministre, a na moje negativno držanje u tom pitanju, obojica su prešli u tabor mojih protivnika. Oni su računali da će svojim zahtevom — ustvari običnom ucenom — da me primoraju na popuštanje i usvajanje njihove neopravdane ambicije. Medjutim, ja nisam popustio. Onda je Janjić, agitacijom u narodu i buneći sveštenike protiv mene predvodio opozicione manifestacije u crkvi i izvan nje. Sokić je bio urednik lista „*Pravda*", koja je tada počela da piše najžučnije članke protiv Konkordata i moje Vlade.

Pošto se znalo da su obojica dotle bili moji prijatelji i od mene vrlo povlašćeni, ceo je svet bio zgranut ovolikom prevrtljivošću kod njih. Jedan fini um, vrlo cenjeni literarni pisac i veliki džentlmen, kao što je nesumnjivo bio Jovan Dučić, jugoslovenski ministar u Rimu, skandaliziran postupkom ove dvojice, napisao mi je privatno pismo, u kome mi je saopštio jednu svoju vrlo interesantnu opasku. Primetio je kako su se protiv mene od Srba istakli naročito Janjić i Sokić. „Medjutim — veli Dučić — prava, čestita srpska porodična imena obično idu po muškoj liniji: Jovan — Jovanović, Petar — Petrović, itd. Kada je otac nepoznat, ili ima neku mrlju u svome životu, onda se njegovo ime zaboravlja i prelazi na porodično ime po majci. Tako od Janja postaje Janjić; od Soka postaje Sokić, itd."

Po mišljenju Dučićevom ovakvi protivnici ne treba da me mnogo uzbudjuju.

Moram pomenuti da je držanje katoličke crkve u Jugoslaviji bilo vrlo korektno. Za vreme uzbune i nereda u Srbiji zbog Konkordata, rukovodioci katoličke crkve u Jugoslaviji uzdržali su se od svakog pokušaja da i oni zatalasaju svoje mase i da versko pitanje iznesu na ulicu. Pratili su dogadjaje u Beogradu i Srbiji sa velikom pažnjom, a kad su osetili da konkordatsku aferu najviše koriste ekstremisti, sugerirali su Vatikanu da on sam predloži odlaganje ratifikacije Konkordata, što se, medjutim, nije desilo.

Moja Vlada preturila je konkordatsku krizu, ali je normalnim i pozitivnim odnosima dveju crkava nanet težak udarac, kako je to pokazao Dnevnik nadbiskupa Stepinca, koji je objavila Vlada maršala Tita 1952.

Što se tiče mojih odnosa sa srpskom Pravoslavnom Crkvom, oni su se brzo normalizovali, čim sam pitanje Konkordata skinuo s dnevnog reda.

Uostalom, nije ni ceo Sv. Sinod, a još manje Arhijerejski sabor bio protiv mene. Medju njegovim vrlo istaknutim članovima bili su

moji prijatelji: Mitropolit crnogorski Gavrilo Dožić, episkop Ćirić, brat pretsednika Narodne skupštine Stevana Ćirića, vladika Vikentije Prodanov i drugi. Medjutim, bolest Patrijarha Varnave odvojila ga je od uprave crkvom pa su ekstremni elementi uzeli maha. Na čelo Sinoda došao je onda zagrebački mitropolit Dositej, a pošto su neki sumnjali u njegovo čisto srpsko poreklo, to se on trudio da bude veći Srbin i pravoslavac od drugih...

Pred crkvom je stajao problem izbora novog patrijarha, u čijem izboru učestvuju i svi ministri pravoslavne vere. Dao sam pristanak da se taj izbor izvrši, ali sam postavio uslov da se prethodno povuku sankcije protiv ministara i narodnih poslanika, koji su bili isključeni iz crkvene zajednice. Sem toga nastojao sam da za novog patrijarha dodje čovek sa kojim ću moći da saradjujem na pitanjima od zajedničkag interesa države i crkve.

Većina arhijereja počela je onda gledati na celu stvar mnogo realnije pa su istakli kao svog kandidata crnogorskog mitropolita dr Gavrila Dožića, unapred znajući da ću se ja sa time vrlo rado složiti. Odista, taj mi je predlog konvenirao u svakom pogledu i na dan izbora preporučio sam svima članovima Vlade pravoslavne vere da glasaju za njega.

Izbor Gavrila Dožića smatrao sam da je vrlo dobro rešenje i zbog toga što je Crna Gora, posle ujedinjenja, bila lišena svoje narodne dinastije. Na ovaj način, namesto vladara, ona je dobila poglavara crkve i unekoliko nadoknadila svoj gubitak.

Iako je zakon predvidjao pravo glasa desetini lica, koja nisu pripadala crkvi, ti laici ni u kom slučaju nisu mogli sami da izaberu novog patrijarha, pošto su bili u manjini ali su mogli da utiču na izbor, ako bi crkveni glasovi bili podeljeni na više njih.

Dožić je bio izabran velikom većinom glasova. Ja sam ga posle s vremena na vreme posećivao u njegovom Dvorcu, preko puta Saborne Crkve, sam ili sa ženom — koju je on poznavao još iz 1925 kada smo zajedno putovali kroz celu Crnu Goru — i u prijateljskom razgovoru tretirali pitanja koja su bila na dnevnom redu u odnosima crkve i države. Obojica smo se strogo pridržavali onih Hristovih reči: „Daj caru carevo, a Bogu Božije."

Odnosi srpske pravoslavne crkve i Vlade ponovo su se potpuno normalizovali. Ranija odluka o našoj ekskomunikaciji bila je povučena.

GLAVA 68

USPESI NA SVIMA POLJIMA

Predratna Srbija, kao pretežno poljoprivredna zemlja, zavisila je ne samo od dobre žetve, već isto tako i od medjunarodnih cena na tržištima. Skoro 85% stanovništva bavilo se zemljoradnjom ili stočarstvom. Zemlja se obradjivala veoma primitivno, oralo se volovskom zapregom a žnjalo rukom. Vršidba se obavljala na guvnu, sa konjem koji se neprestano vrteo u krug i svojim kopitama isterivao zrno iz klasova...

Nedostatak mehaničkih sredstava srpski zemljoradnik nadoknadjivao je neumornim radom, od jutra do mraka. Ustajao je sa suncem i legao kad ono zadje, poput živine, koja je živela kraj njega, na drveću, poludivlja. Svoj trul nije uzimao u obzir, kao ni svojih ukućana, koji su ga pomagali, još od malena. Radna snaga je bila besplatna. Seljak je bio vlasnik zemlje koju je obradjivao, a ona je, iz generacije u generaciju, bivala sve manja, deobom na sinove. Pa ipak, premda veoma skromno, seljak je živeo relativno dobro. Nije mu se presipalo, ali nije ni oskudevao u najnužnijem. Bio je nepismen, ali prirodno bistar. Uživao je sva politička prava i rado se bavio politikom. Uglavnom je bio zadovoljan jer nije imao nekih krupnih, nerešljivih problema.

Prilike na selu znatno su se izmenile, posle ujedinjenja i to na štetu srpskog seljaka. Trebalo je zaštititi domaću industriju iz Hrvatske i Slovenije, što je imalo dvostruko nepovoljne posledice. S jedne strane kupovala se skuplja i lošija domaća roba, a s druge naš izvoz agrarnih proizvoda nailazio je na teškoće, kojih pre toga nije bilo. Tako, naprimer, naše vino nije moglo da se izvozi za Čehoslovačku i Nemačku, zato što smo bili stavili prohibitne carine na njihovo pivo. Na to su te dve zemlje odgovorile drastičnom carinom na naše vino. Medjutim, u Jugoslaviji preko milion stanovnika bavilo se vinogradarstvom, a imali smo ukupno sedam pivara u celoj zemlji. Radi toga su Česi i Nemci pili loše vino a mi slabo pivo...

Pojavili su se novi problemi. Valjalo je sprovesti agrarnu reformu u „prečanskim“ krajevima, uz oštetu bivših vlasnika, bosanskih

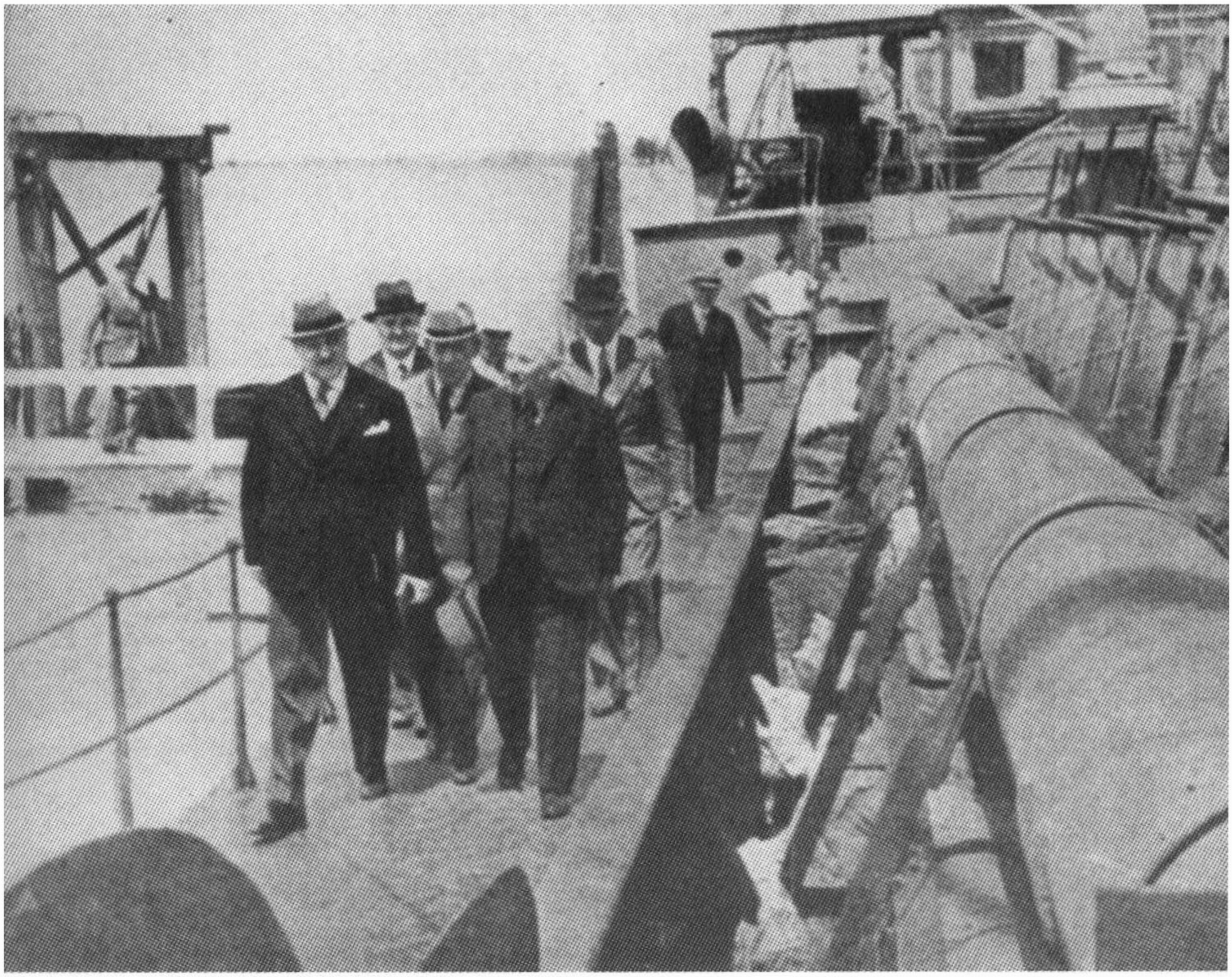

Obilaženje radova na Savskom pristaništu, u pratnji ministra Saobraćaja, Dr Mehmed Spahe, ministra Dobrivoja Stošovića i pretsednika Beogradske opštine, Vlade Ilića

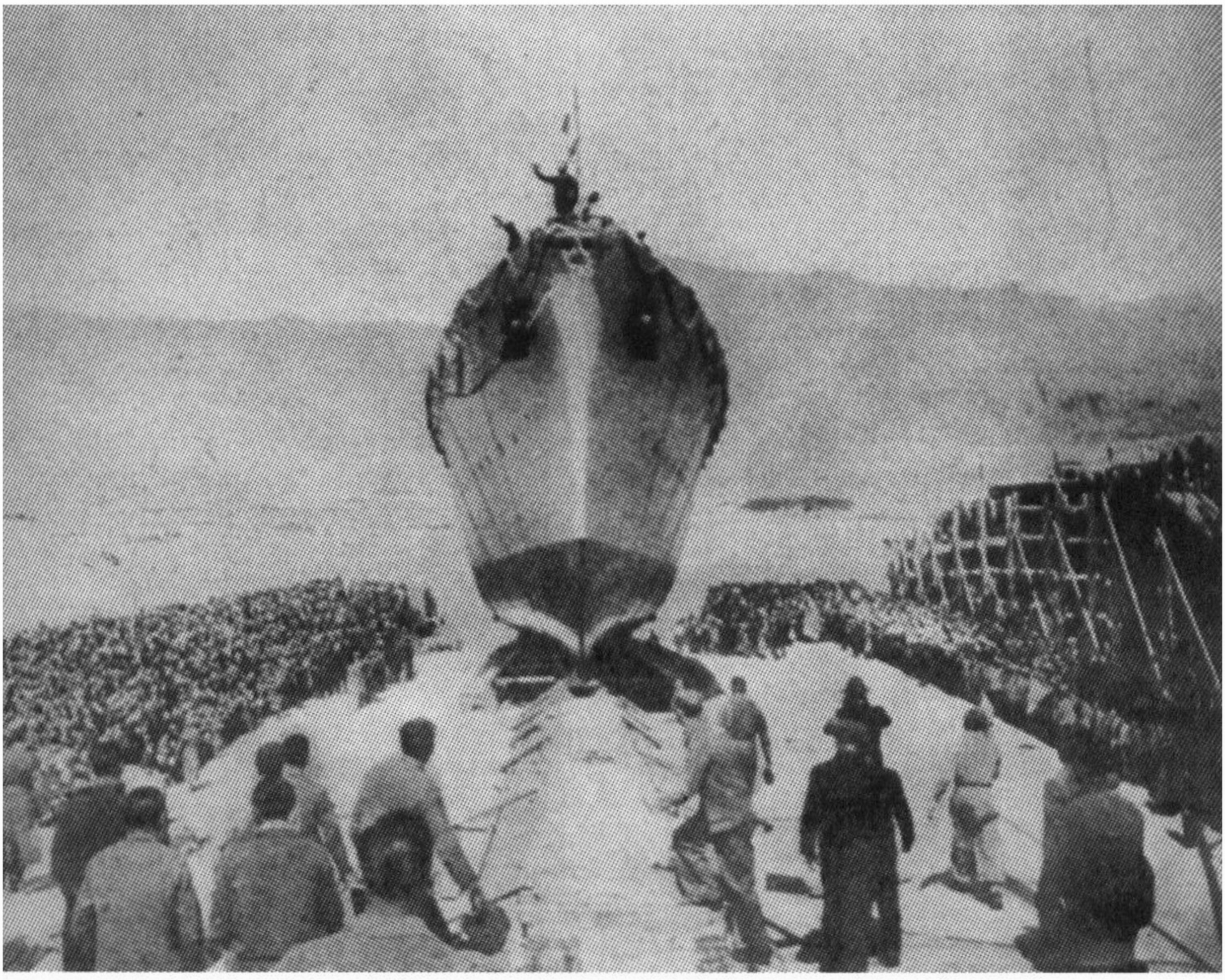

Puštanje u more ratnog broda „Zagreb“ u Splitskom brodogradilištu

begova i vojvodjanskih veleposednika. U Vojvodini smo nasledili i nešto sasvim novo za naše pojmove: „seoski proletarijat“, odnosno poljoprivredne radnike, koji su živeli od svojih bednih nadnica. Njima je dodeljena zemlja, besplatno, da je sami obradjuju i žive od svog truda, kao naš seljak u krajevima s ove strane Save i Dunava. Medjutim, uskoro se pojavila nesavesna propaganda da će se tako dodeljena zemlja oduzeti ili skupo naplaćivati. Zavedeni i skloni da poveruju da im niko neće ništa badava da pokloni, ovi novi zemljoposednici počeli su da prodaju zemlju u bescenje i to mahom bivšim sopstvenicima. Moralo se doneti zakonodavstvo radi zaštite „paora“, kako se tamo nazivaju seljaci.

Glavni državni prihodi poticali su od poreza, neposrednih i posrednih, od državnog monopola na so, duvan, petrolej i šibice, od carinskih dažbina i nešto malo od državnih privrednih preduzeća. Ova poslednja bila su najčešće pasivna, kao železnice, pa umesto da pružaju prihod, država je morala da popunjava njihove gubitke.

Poreski sistem bio je progresivan a kod zemljoradnje se obračunavao po čistom katastarskom prinosu. Porez koji je odmah posle rata, plaćao zemljoradnik u Jugoslaviji, bio je sasvim neznatan. Ovo je poticalo otuda što je dinar, tokom rata i znatno više posle rata — usled velikih količina zatečenih i švercovanih kruna — izgubio mnogo od svoje vrednosti u odnosu na zlato. Taj gubitak je bio tačno 16 puta, pošto je napoleon stajao 320 dinara. Cene svima proizvodima, pa i agrarnim, bile su skočile, premda ne uvek u istoj razmeri. Govorilo se da je seljak prodavao jednu kokošku i izmirio ceo svoj jednogodišnji porez.

Takvoj anomaliji moralo se učiniti kraj i jedan od prvih zadataka, koji sam uzeo da rešim kada sam, krajem decembra 1922 postao prvi put ministar finansija, bilo je uskladjivanje poreza sa nastalim promenama. Predložio sam da se zavede vanredan prirez od 500%, što je značilo da se porez na zemlju poveća pet puta. Umesto kokoške, seljak bi imao da proda tele ili dve svinje pa da izmiri dužan porez.

Pre nego što je ovaj predlog podnet Narodnoj skupštini, sazvana je sednica radikalnog kluba da ga naši poslanici pretresu. Sednici je pretsedavao Nikola Pašić, u to vreme ujedno i šef Vlade. Najpre sam izložio da su neposredni porezi daleko pravičniji od posrednih, kao što su razne takse i monopolske dažbine, koje neravnomerno pogadjaju gradjane. Zatim sam obrazložio da je predvidjena mera sasvim opravdana i umesna, a da za seljaka pretstavlja neznatno opterećenje. Najzad sam ukazao da je ovo uskladjivanje trebalo već ranije sprovesti, a što to nije bilo uradjeno razlog je, verovatno, političke prirode.

Redjali su se pojedini govornici. Jedni su tražili naknadna objaš-

njenja, ali su se uglavnom svi slagali da se predložena mera treba da ostvari. Jedan od retkih govornika, koji se odlučno suprotstavio mom predlogu, bio je poznati radikalski borac i veliki demagog, Aleksa Žujović. Stalno je išao u seljačkom odelu, sa šarenim pojasom i ogromnom britvom, „radikalkom", o bedrima. On je dokazivao da „seljak grca pod državnim teretima i da ne može da snosi nove".

Pašić ga je slušao pažljivo i nervozno prelazio rukom preko brade. Kad je Aleksa završio svoj govor, Pašić reče tiho Voji Janjiću, sekretaru Kluba, koji je sedeo pokraj njega i beležio primedbe govornika:

— Vidi šta hoće Aleksa...

— On kaže, Gospodine Pretsedniče, da je seljak u teškom položaju i da ne može da plaća ni stare akamoli nove poreze.

— Čuo sam to, Vojo, ali ga pitaj što se ljuti.

Voja pridje Aleksi i reče mu na uvo:

— Pita Baja što se ljutiš?

— Kako da se ne ljutim — odgovori Žujović poluglasno i osorno — kad sve beogradske k.... dobiše stipendiju da studiraju u Parizu, samo moja Milica ne može!

Kad je čuo Aleksin odgovor reče Pašić:

— Idi, ovaj, pa kaži Aleksi da će i njegova ćerka dobiti stipendiju...

Voja prenese Žujoviću Pašićevu poruku i posle izvesnog vremena, Aleksa se javi ponovo za reč pa izjavi odlučnim glasom:

— Braćo, tačno je da seljak teško snosi ovo stanje, ali ako je u pitanju naša državna bezbednost, ako valja nabaviti oružje da se zemlja brani od spoljnih neprijatelja, naš seljak će da proda i poslednje bakrače pa da plati porez i pomogne državu...

Zakonski predlog bude usvojen jednoglasno a Voja i ja naučismo jednu političku lekciju više.

Desetak godina docnije, kada sam ponovo postao ministar finansija, stanje našeg zemljoradnika bilo je daleko teže od onog kako ga je Aleksa, u svojoj demagogiji bio prikazao. Opšta svetska kriza bila je zahvatila i našu zemlju, a zemljoradnik se nalazio u najgorem položaju. Cene agrarnih proizvoda bile su veoma niske, dok su cene industrijskih artikala bile veoma visoke. I tako je jugoslovenski poljoprivrednik prodavao svoje produkte u bescenje, a morao da nabavlja svoje potrebe po skupim cenama. Poreske vlasti su nemilosrdno prodavale ne samo bakrače, nego i sve drugo što nije stajalo pod zakonskom zaštitom.

Seljak je bio prezadužen.

Do tog stanja, medjutim, nije bilo došlo njegovom krivicom. On je postao insolventan sticajem opštih prilika, nezavisnih od njega. U

vreme kada se koristio kreditima, žito je bilo 300 dinara kvintal, a sad, kada je trebalo da vrati zajam, pšenica je pala na 100 a kukuruz na 80 dinara. Slično je bilo i sa svima ostalim njegovim proizvodima.

Sve vlade „šestojanuarskog" režima, bez razlike, nisu mogle da reše ovo tako važno pitanje ni na koji drugi način, sem da odlažu plaćanje dugova. Bio je zaveden opšti moratorijum za sve zemljoradničke dugove. Time je seljak bio privremeno oslobodjen obaveze da plaća svoj dug, ali ujedno mu je bio uskraćen svaki nov kredit. Ko će da pozajmljuje „prezaduženom" zemljoradniku, kad nije platio ni stari dug? Medjutim, bez kredita ne može se zamisliti redovan privredni život u jednoj iole naprednoj zemlji.

Zemljoradnički dugovi, „zamrznuti" na ovaj način, iznosili su sedam milijardi, što znači tačno koliko i jednogodišnji državni budžet u to vreme.

Kao pretsednik Vlade, svestan važnosti ovog pitanja, nisam hteo da nastavim politiku odlaganja — jer se time samo pogoršavalo stanje zemljoradnika — nego sam pristupio da ga radikalno rešim, jednom za svagda. To rešenje moralo je biti pravično i prihvatljivo za obe strane. I tako je došlo do zakona kojim se zemljoradnik razdužuje i osposobljava za nove zajmove. Osnovna ideja bila je da seljak „vrati istu količinu žita koju je uzeo na zajam" a ne dva i tri puta više. Praktično je rešeno da se 20% duga otpisuje, a ostatak da se ima platiti u roku od 11 godina, sa 1% interesa kod privatnih zajmodavaca i 3,5% kod novčanih zavoda.

Naporedo, blagodareći smišljenoj privrednoj politici, cene agrarnih proizvoda znatno su skočile i uskoro dostigle svoj raniji nivo. Ovome je najviše doprinelo zaključivanje povoljnih trgovinskih ugovora, naročito sa Nemačkom, koja nam je davala „preferencijalne" cene, a koje su iznosile 20% iznad tržišnih. Ujedno, sve industrijske proizvode mogli smo nabavljati u Nemačkoj za 40% jevtinije, koliko je nemačka Vlada doplaćivala izvoznicima iz svojih sredstava.

Pitanje zamljoradničkih dugova, koje se godinama povlačilo, bilo je rešeno poput Gordijevog čvora. Seljak je ubrzo isplatio sva ranija dugovanja, ne čekajući predvidjene rokove.

Ali ne samo u pogledu dugova, već i čitavim nizom drugih mera, moja Vlada uspela je da znatno poboljša položaj zemljoradnika a time da osigura i blagostanje celokupnog stanovništva.

Dok su raniji budžeti redovno završavani sa deficitom, sada su, prvi put posle 1931, završeni znatnim viškom. To je omogućilo likvidiranje gubitaka iz ranijih godina. Državni prihodi, pod mojom vla-

dom, redovno su prevazilazili predvidjene stavke za nekoliko stotina miliona dinara.

Ublaženi su poreski tereti. Mnogi porezi su ukinuti, a drugi smanjeni na snošljivu meru. Moj prethodnik u Ministarstvu finansija, dr Milorad Djordjević, bio je zaveo jednu neobičnu praksu. Pošto su državne kase bile prazne, a novac mu trebao radi isplate činovništva, on je jednostavno zahtevao od imućnijih poreskih obveznika, bilo pojedinaca ili većih poduzeća, da u roku od tri dana moraju da plate znatne sume „dužnog poreza". U protivnom da će se pristupiti prinudnoj naplati. „Žalba na ovo rešenje ne zadržava naplatu" — stajalo je izrično naglašeno. Zaprepašćeni „dužnici" uzalud su dokazivali urednim priznanicama da su platili sav dužan porez i da nema nikakav „zaostali". Poreski činovnici su im ironično dobacivali:

— Plati pa se žali!...

I tako su ove „žrtve" morale da plate nepostojeći poreski dug, da vode spor uz plaćanje taksa i da posle duže procedure dobiju moralnu satisfakciju ali ne i svoje pare. To im se upisivalo kao „akonto" budućeg zaduženja. Na ovaj način, država je naterivala pojedine poreske obveznike da joj unapred plaćaju porez. Jedna vrsta prinudnog zajma, bez interesa...

Pored te zaista čudne prakse, ukinuo sam i krajnje nepopularnu taksu na račune. Svaka, pa i najmanja prodaja u radnji, morala je biti snabdevena računom i poreskom markicom od pola dinara. Trgovci su bili maltretirani, a revnosni poreski službenici zaustavljali su kupce, pri izlasku iz radnje i proveravali da li je izdat račun sa propisanom taksom.

Zemljarina je smanjena za jednu trećinu, a plaćanje zaostalog poreza odloženo na duži rok. Zadrugama su date razne olakšice, a zanatlije oslobodjene mnogih poreskih dažbina. Ukinute su izvesne carine, naročito na uvoz mašina za industriju, zatim na automobile (porez na luksuz) i date olakšice turistima.

Proizvodnji duvana poklonjena je naročita pažnja, jer je to pretstavljalo odličan proizvod za izvoz. Tako je od 10,9 miliona kilograma u 1935, godišnja proizvodnja duvana dostigla 24,1 miliona u 1937.

Ali ne samo zemljoradnji, već i drugim privrednim granama dat je dotle nezabeležen polet. Za razvoj jugoslovenske industrije, razdoblje od 1935—38 bilo je od presudnog značaja. Tada su postavljeni temelji našoj teškoj industriji, koja dotle nije uopšte postojala.

Pre svega, tu spadaju izgradnja nove valjaonice i visokih peći u Zenici, zatim instaliranje topionice olova u Trepči, reorganizacija fabrike celuloze u Drvaru, impregnacije pragova u Krivaji, podizanje

fabrike aluminijuma u Lozoviku, proširenje fabrike avionskih motora u Rakovici, podizanje instalacija za elektrolizu bakra u Boru. Dotle se naša ruda izvozila kao sirovina, u inostranstvo, da bi se otud vraćala u vidu industrijskih preradjevina. Tako smo izvozili ogromne količine sirovog bakra a uvozili bakarnu žicu. Stao sam na put toj zaostaloj, krajnje primitivnoj rudarskoj politici. Metali iz naših ruda preradjivani su u našoj zemlji. Tada sam sa ponosom mogao reći:

— Svoje topove danas lijemo od svoga čelika!

Gledajući u Zenici jedan od glavnih stubova jugoslovenske teške industrije, ja sam lično vodio računa o tome da se radovi razvijaju bez odugovlačenja. S tim u vezi, Tilo Freiherr von Wilmowsky — koji je u ime Krupp-a prisustvovao svečanosti kada sam polagao kamen temeljac — napisao je u svom delu „*Rueckblickend moechte ich sagen*" sledeće reči: „Od vladajućih ličnosti zauzimao se aktivno Pretsednik vlade Stojadinović. Stasit, impozantan, on je podupirao, pre svega, naše rudarske planove i podizanje levaonice u Zenici."

Finansije su bile sredjene, valuta čvrsta, zlatna podloga u porastu. Sasvim razumljivo i naš državni kredit ponovo se popeo na zavidnu visinu. To se najbolje ogledalo u našim državnim papirima. Tako, naprimer, Seligmanov zajam 7% kotiran je januara 1934 godine sa 55 dolara za nominalnih 100, a krajem novembra 1937 dostigao je 100,50, što znači preko svoje nominalne vrednosti. Isti je slučaj i sa svima ostalim državnim hartijama od vrednosti, kako domaćih tako i stranih izdanja.

Obilnim javnim radovima, radi čega je investirano četiri milijarde dinara, dat je snažan polet celokupnoj privredi i opštem narodnom blagostanju.

Spoljna trgovina naglo je porasla. Od 3,7 milijardi u 1934, izvoz je skočio na 6,3 milijardi u 1937. Platni bilans je bio pasivan za 164 miliona u 1935, a u 1937 aktivan za čitavih 1.200 miliona.

Opšte poboljšanje najbolje se ogleda kod uloga na štednju. Od 700 miliona, koliko su iznosili 1934, oni se penju na 1.260 miliona u 1937 godini...

Ali dok sam s jedne strane nastojao da oživim začmalu privredu i da zemlju povedem ka opštem napredku i blagostanju, dotle sam, s druge strane, sproveo potpunu demokratizaciju zemlje, u duhu tradicija radikalne stranke. Od 6 januara 1929, pa sve do mog dolaska na vlast, bila je zabranjena svaka, pa i najmanja politička aktivnost, izuzev u okviru monopolističke, vladine stranke JNS. Bila je zavedena najstrožija cenzura i listovi nisu smeli da objave, pod pretnjom za-

brane, ništa što cenzori ne bi prethodno odobrili. A oni su bili zaveli sistem po ugledu na Abdul Hamida, kod koga je postojao izvestan broj zabranjenih reči, koje se ni u kom slučaju i ni pod kakvim okolnostima, nisu mogle upotrebiti. Kod jugoslovenskih cenzora, bila su zabranjena imena „bivših" političara, kao i ma kakav rad zabranjenih stranaka. Pojam „bivši" političari označavao je opozicionare prema šestojanuarskom režimu.

Premda su za vreme moje vlade ostali na snazi raniji politički zakoni, njihova primena je bila sasvim liberalna. Tako je bio omogućen slobodan rad svima bivšim strankama, bez obzira što se to kosilo sa postojećim zakonskim propisima. Već i sama moja stranka, Jugoslovenska radikalna zajednica, koja se sastojala iz tri „zabranjene" plemenske, pa i delimično verske stranke, bila je u suprotnosti sa slovom zakona. Politički život je naglo uzeo svoje ranije razmere i listovi su ponovo bili prepuni političkih vesti. Svi su mogli nesmetano da drže zborove pod vedrim nebom, a štampa je pridavala isti značaj govorima i izjavama opozicionih političara, koliko i vladinim pristalicama.

Dr Maček pominje u svojim memoarima da ga je prilikom dolaska u Beograd, avgusta 1938, dočekalo 100.000 ljudi i da je bio veoma iznenadjen i razočaran što je celokupna opozicija — u koju su se uključili i JNS-ovci Petra Živkovića i Bogoljuba Jevtića — dobila svega 10.000 glasova na izborima od 11 decembra 1938 godine. On se pitao šta je bilo sa onih preostalih 90.000 sa dočeka! Odgovor je vrlo prost i pruža jedan dokaz više o proizvoljnosti i neozbiljnosti u procenama ove vrste. U Beogradu je bilo ukupno 50.000 glasača, od kojih 40.000 za moju i 10.000 za Mačekovu listu. Prema tome na dočeku nije moglo da bude više od 10.000 ljudi i to pod pretpostavkom da su izašli svi do poslednjeg pripadnika opozicije. Ovo jednostavno znači da se dr Maček „malo" prevario u svojoj proceni učesnika na njegovom dočeku. Ali bez obzira na tu očevidnu i prilično naivnu preteranost, ostaje nepobitna činjenica da je pod mojom vladom dr Maček mogao da nesmetano drži javni zbor, usred Beograda i da na njemu učestvuje nekoliko hiljada ljudi, a da se nikom zbog toga nije desila nikakva neprijatnost. Medjutim, dve godine docnije, pod vladom u kojoj je dr Maček bio potpredsednik i jedan od glavnih faktora, meni nije dozvoljeno da imam svoju političku kancelariju, niti je odobren rad Srpskoj radikalnoj stranci koju sam u leto 1940 bio osnovao...

I sama „konkordatska borba", ma koliko bila za žaljenje, takodje je dokaz o slobodi zbora pa i demonstracija protiv vlasti, kakva se nije mogla zamisliti ni pre ni posle mene.

Za vreme moje vlade nije bilo koncentracionih logora, koji su zavedeni pod režimom Cvetković-Maček. Isto tako nije bilo progona Jevreja, nego je to uradjeno posle mog pada. Tada su Jevrejima najpre zabranili da se bave žitarskim poslovima, a onda je zaveden „*numerus clausus*" pa se jevrejska deca nisu mogla da upisuju u škole. Isto tako, za sve vreme moje vlade, niko nije otišao u emigraciju. Naprotiv, mnogi su se vratili. Sve to najbolje svedoči kakve su političke prilike vladale u tom razdoblju.

Razlog što nisam doneo nove političke zakone, kojima bi samo bilo sankcionisano postojeće stanje, bio je taj što sam smatrao da se tako važni zakoni ne mogu doneti bez učešća i saglasnosti Hrvata Inače oni bi svaki, pa i najliberalniji zakon, proglasili da je uperen protiv njih i da je stoga neprihvatljiv. Bio sam čvrsto uveren da će doći vreme kada ćemo svi zajedno, a ne samo Srbi i Slovenci, doneti novo političko zakonodavstvo, u znaku bratske sloge i u duhu demokratskih tradicija. Što do toga nije došlo nije moja krivica. Medjutim, Vlada Cvetković-Maček uprkos „sporazuma" i skoro dvogodišnje vladavine, takodje nije donela političke zakone. Čak je, protivno Ustavu, raspustila oba Doma i upravljala zemljom bez ičije kontrole...

Pored povoljnih rezultata na privrednom polju i vaspostavljanja demokratskog režima, postignuti su, isto tako, veoma značajni i dalekosežni uspesi u našoj spoljnoj politici. Ako je tačno da se mudrost u politici ogleda u pravilnoj oceni sadašnjice i tačnom predvidjanju razvoja dogadjaja u budućnosti, onda se s pravom može reći da spoljna politika, pod mojim rukovodstvom, spada u red takvih.

Uspeh na medjunarodnom planu bilo je utoliko teže postići što se Jugoslavija, posle smrti kralja Aleksandra, nalazila razrivena i poljuljana u samim svojim temeljima. Neprijateljski nastrojeni susedi jedva su čekali da oslabljenu zemlju rastoče na njene sastavne delove i preotmu krajeve, na koje su polagali svoje pravo. Pa ipak, uprkos svima teškoćama, već posle prve godine moje vlade, naš se medjunarodni položaj naglo poboljšao. Dojučerašnji neprijatelji postepeno su pretvoreni u prijateljski naklonjene susede, pa čak i saveznike.

Blagodareći sporazumu sa Italijom, ne samo što je obustavljena iridentistička kampanja, uz zveckanje oružjem, nego su prestali i atentati po vozovima i sabotaže ubačenih terorista. Pakt o večnom prijateljstvu sa Bugarskom doveo je do davno željenog mira sa bratskim narodom. Bili smo oslobodjeni dugogodišnje borbe sa „makedonstvujuščima", koji su svaki čas upadali na našu teritoriju, sa bombama o pasu i kamom ispod pelerine.

Kao posledica te smišljene politike, koja se zasnivala na neutralnosti i prijateljskim odnosima sa svima, koji su želeli iskren mir, Jugoslavija je zauzela zavidno mesto u Srednjoj i Južnoj Evropi. Beograd je najednom postao važan diplomatski centar. Nikad u svojoj dotadašnjoj istoriji nije bilo toliko poseta najuglednijih ličnosti iz celog sveta, kao u razdoblju 1935—38. Dovoljno je pomenuti samo najvažnije.

Tako su, naprimer, samo tokom godine 1936 godine, posetili našu prestonicu, hronološkim redom: dr Hodža, pretsednik čehoslovačke Vlade; Metaksas, pretsednik grčke Vlade; Ruždi Aras, turski ministar spoljnih poslova (u dva maha, u maju i oktobru); Titulescu, rumunski ministar spoljnih poslova; francuski maršal Franchet d'Esperey; pukovnik Bek, poljski ministar spoljnih poslova; dr Schacht, guverner nemačke Narodne banke; Antonescu, rumunski ministar spoljnih poslova; Kjoseivanov, pretsednik bugarske Vlade; Tatarescu, pretsednik rumunske Vlade; Paul Bastide, francuski ministar trgovine.

Slična, ako ne i veća, diplomatska aktivnost razvijena je tokom 1937 i 1938 godine. Tada su, pored čestih poseta prijateljskih ministara spoljnih poslova, zabeležene i zvanične posete Beogradu od strane Beneša. Ismet Inönije, pretsednika Turske Republike, von Neurath-a, nemačkog ministra spoljnih poslova, Yvon Delbos-a, francuskog ministra spoljnih poslova, grofa Ciano, Dželal Bajara, pretsednika turske Vlade, Funka, nemačkog ministra privrede i mnogih drugih. Može se slobodno reći da je malo koja evropska prestonica zabeležila toliki niz tako važnih poseta za tako kratko vreme.

Sasvim razumljivo i ja sam, u svojstvu pretsednika Vlade i ministra spoljnih poslova, činio i vraćao posete svima zemljama sa kojima smo održavali prijateljske odnose.

Medjutim, bez obzira na postignute sporazume, ja sam bio svestan da nema te diplomatske veštine, koja je u stanju da osigura spoljnu bezbednost, ako se iza političke mudrosti ne nalazi, u pripravnosti, odgovarajuća vojna snaga. Radi toga sam naročitu pažnju posvetio našoj vojsci i njenom naoružanju.

Već u svojoj deklaraciji od 4 jula 1935, u Narodnoj skupštini, ja sam rekao:

— Jugoslavija je ispunila svoj nacionalni ideal i ona ne traži tudje, ali ni svoje ne daje! Jugoslavija hoće mir, ali ne mir po svaku cenu!

Da bi se što uspešnije sproveo u delo taj važan zadatak naših oružanih snaga, u državne budžete unete su znatne sume. Pored re-

dovnih kredita, tokom tri godine, dato je još preko šest milijardi dinara na vojsku, mornaricu i vazduhoplovstvo. To je pretstavljalo ogroman finansijski napor, koji nijedna Vlada pre toga nije sprovela u Jugoslaviji.

Blagodareći tome, naša vojska bila je snabdevena najmodernijim naoružanjem, vojno vazduhoplovstvo je dobilo veći broj savremenih ubojnih aparata, a mornarica nove bojne brodove. Prvi put, od rata naovamo, pristupilo se ozbiljnim fortifikacionim radovima na granici. Tek 1936 stvoren je plan za podizanje „oklopnih frontova" i utvrdjen red važnosti za ova utvrdjenja.

A što se Jugoslavija onako brzo raspala i neslavno propala, razlog ne leži u nedovoljnom naoružanju, već u psihološkoj nespremnosti naših naroda, da se kao organizovana celina suprotstave spoljnem napadu. Srbi nisu bili shvatili svrhu i neizbežnost rata, kao što je to bio slučaj 1914 godine. Hrvati, pak, u svojoj ogromnoj većini, ne samo što se nisu borili protiv napadača, nego su dobijeno oružje upotrebili protiv rodjene braće i razoružavali srpske jedinice na svojoj teritoriji. Takozvani „sporazum", koji su Maček i Cvetković zaključili avgusta 1939, pokazao je svu svoju ništavilost, već kod prve veće probe. Trećeg dana po objavi rata, nemački tenkovi su svečano umarširali u Zagreb, dočekani od celokupnog stanovništva sa cvećem i pozdravljeni kao „oslobodioci"...

Zadovoljan postignutim razultatima na svima poljima smatrao sam da je došlo vreme da narodu položim račun o svom radu i zatražim njegovo poverenje. Odlučio sam da raspišem izbore za narodne poslanike.

GLAVA 69

IZBORI DECEMBRA 1938

Mandat Narodne skupštine izabrane maja 1935 isticao je maja 1939. Prema tome izbore je trebalo izvršiti — saobrazno ustavnim propisima — najdalje aprila te godine. Mi smo u Vladi, medjutim, na moj predlog, odlučili da izbore vršimo pre tog roka, u decembru 1938. Ovo najviše iz praktičnih razloga. U to vreme seljak, koji čini veliku većinu birača, nije zauzet poljskim radovima, kao što je to slučaj u proleće. Sem toga — računao sam — kako je žetva bila odlična u leto i jesen, a cene vrlo dobre, industrija i trgovina u poletu, moglo se očekivati povoljno raspoloženje u korist Vlade od strane birača. U ostalom, na svima poljima i u svima pravcima, progres je bio očigledan. Režim je išao postupno, ali stalno, putem demokratizacije zemlje, posle pet godina diktature. Jugoslovenska valuta bila je potpuno stabilizirana. Odnosi sa svima susedima uredjeni. Mojim putovanjima u inostranstvo kao i dolaskom uglednih državnika iz skoro cele Evrope, u posete Beogradu, podignut je ugled i moje Vlade i cele zemlje na visinu, na kojoj pre toga nikad nije bio.

Svi su, dakle, izgledi bili za povoljan ishod pretstojećih izbora.

Ja sam o toj nameri moje Vlade izvestio Kneza prilikom jedne audijencije kod njega u Sloveniji, u Dvorcu Brdo. To je bilo u mesecu septembru. Po običaju Knez me je zadržao na ručku.

Na moje saopštenje o raspisivanju izbora, bio je malo zastao, kao što se to kod njega često dešavalo, kad bih mu predložio neku novu ideju ili neki novi plan. Uvek bi postavio pitanje o potrebi, umesnosti. „Kako bi bilo ne žuriti, odložiti malo?“... I tome slično. No ja sam, ipak, uspeo da ga pridobijem za svoju nameru i on je opet postao raspoložen, čak šta više ljubazniji nego obično i pozvao me na partiju lova, u blizini dvorca, na jerebice i zečeve.

Išao sam u lovove više radi izleta u prirodu, ili po potrebi i dužnosti, inače sâm lov — ukoliko je to vezanje na ubijanje životinja — nisam voleo. Uživao sam u ponosnom stavu jelena, u divnom izgledu divokoza na vrhovima slovenačkih stena, u ljubavnoj pesmi petelina

ali ubijati te nevine životinje izgledalo mi je nehumano i nedostojno kulturnog čoveka.

Zato sam i pri ovome lovu sa princom Pavlom stalno gurao njega napred, dajući mu bolje mesto ili propuštajući da pucam na divljač, koja je preda mnom izlazila, da bih ostavio priliku pucanja njemu. Medjutim on je to isto radio prema meni:

— Vi ste moj gost, vi treba da pucate, idite malo napred... govorio mi je ljubazno Knez Namesnik, skoro molećim glasom.

Ceo program za izbornu kampanju sastavio sam ja. Pri tome sam se koristio iskustvom iz ranijih izbora.

Kampanju sam otvorio načelnim govorom, 16 oktobra 1938, u velikoj dvorani Glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice, u Dečanskoj ulici 18. Bili su prisutni članovi Vlade i svi viši partijski funkcioneri iz prestonice, pored susednih varoši Zemuna i Pančeva, univerzitetska omladina i pretstavnici Radničkog saveza.

Izložio sam uspehe rada svoje Vlade, ne napadajući i ne kritikujući nikoga. Pomenuo sam da je za tri godine moje vlade pomilovano 18.000 političkih krivaca osudjenih od ranijih diktatorskih vlada, da je u vremenu od 1929 do 1934 bilo internirano 38 uglednih političara, bivših ministara ili narodnih poslanika, a da za vreme moje vlade nije interniran niko, da se u inostranstvu nalazilo toliko odbeglih političkih emigranata iz vremena 1929 do kraja 1934, da im se ni broja nije znalo, dok za vreme moje vlade niko nije otišao u emigraciju a vratila se ogromna većina.

Vrhunac oduševljenja i aplauza postigao sam kada sam pomenuo sporazum velikih sila u Minhenu, septembra 1938, koji je pokazao ispravnost moje spoljne politike. Uzbudjenje cele Evrope zbog nemačko-čehoslovačkog sukoba prošlo je skoro neopaženo u Jugoslaviji, gde je svaki gradjanin osećao da je moja spoljna politika sačuvala našu državu od opasnosti te vrste.

Nekoliko godina docnije, u svojim memoarima sam W. Churchill pisao je o tome dogadjaju, dajući meni za pravo. On tu veli doslovce:

> *„Beogradska Vlada je napustila politiku saradnje sa Malom antantom balkanskih sila da bi sledovala „realističku" liniju sporazumevanja sa Osovinom. Tvorac ove politike bio je Stojadinović, koji je potpisao italijansko-jugoslovenski pakt 25 marta 1937. Ovaj stav izgledao je opravdan onim što se desilo u Minhenu godinu dana docnije."**

---

* Winston Churchill: THE SECOND WORLD WAR, The Grand Alliance, Yugoslavia.

Posle prvog izbornog govora u Beogradu, sledovali su drugi, u svakoj Banovini po jedan veliki zbor, na kome bih govorio uvek o drugim pitanjima, često u vezi sa lokalnim prilikama.

Takvih velikih zborova bilo je sedam: u Negotinu, Petrovgradu, Novom Sadu, Bosanskom Novom, Bijeljini, Ljubljani i najzad u Beogradu, 9 decembra 1938. Svake nedelje po jedan zbor.

Najveći i najveličanstveniji bio je u Novom Sadu. Veliki Trg bio je dupke pun. Prisutnih preko 100.000 ljudi.

Na tome zboru govoreći o spoljnoj politici rekao sam:

— Jugoslavija je danas moćna država. Njen prestiž i ugled nikad nisu bili veći, nego danas. Ona je okružena prijateljima i dobrim susedima.

„U svojim medjunarodnim odnosima, mi ne tražimo ništa tudje ali ne damo ni pedalj zemlje, koja je naša.

„Vi ste ovih dana videli kako se granice ponekih država za 24 sata menjaju. Ali mi nismo država, koja je stvorena za zelenim stolom, na divanu sedeći i duvan pušeći. Celom svetu je poznato da su granice Jugoslavije pravedno odmerene, krvlju obeležene, mačem izrezane, kostima heroja utvrdjene.

„Takve granice ne mogu se drugojače ni menjati. Na sablji smo carstva dobijali, na sablji smo carstva gubili. Putem svadbe i nasledstva nikad ništa nismo dobili. Mi smo bili i ostajemo narod ratnika i junaka.

„Valjda nije bilo ratova u Evropi a da mi u njima nismo učestvovali. No baš zato što znamo šta znači rat, mi uistini iskreno želimo mir i stoga što smo izvršili naše nacionalno ujedinjenje u jednu i jedinstvenu, nedeljivu državu Srba, Hrvata i Slovenaca, koju sa preko 90% naseljavaju Jugosloveni. Mi ni sa jednim susedom nemamo da se pogadjamo oko pitanja naših uzajamnih granica. Radi ovoga mi sa svima susednim državama živimo u najboljim i najkorektnijim odnosima. Prijateljstvo koje smo blagovremeno bili sklopili sa velikim susedima na našoj zapadnoj granici, pokazalo se u poslednjoj evropskoj krizi kao važan faktor mira u ovom delu Evrope. Blagodareći našem pravilnom predvidjanju dogadjaja i blagodareći tom prijateljstvu mi smo spokojno radili svoje svakidanje poslove, na selu i u gradu. Mi nismo morali da trošimo milijarde samo zbog mobilizacije vojnika. Savez sa Rumunijom, Grčkom i Turskom u okviru Balkanskog sporazuma garantovao je sve naše granice na Balkanu. Pakt o večnom prijateljstvu sa bratskim bugarskim narodom još više je učvrstio mir na tim granicama. Pre kratkog vremena postignut je na Bledu i sporazum za našim susedom na Severu, a juče i prijateljske reči madjarskog ministra spoljnih poslova, tako da se sada i na toj

strani s pravom može očekivati samo povoljan razvitak medjusobnih odnosa."

U pogledu unutrašnje politike, rekao sam ovo:

„Braćo Vojvodjani! Vi koji kroz vekove živite na ovim Bogom danim ravnicama, znate da cela Vojvodina, da sve vojvodjanske njive i livade, šume i pašnjaci, ne pripadaju jednom ili dvojici, već svima vama pojedinačno. Ali, braćo, kad čovek gleda vojvodjanske ravnice, kad ima moć zapažanja, on vidi da kod sve te vojvodjanske zemlje, svojine stotine i stotina hiljada pojedinaca, koji žive u Vojvodini. nigde nema ograda, nigde nema plotova, nigde zidova izmedju pojedinih i pojedinačnih delova tih privatnih svojina. Sve je tu iskorišćeno. Pregrade i zidovi ne zauzimaju sokove toga zemljišta. Eto, takvu Jugoslaviju hoće Kraljevska Vlada, kojoj imam čast pretsedavati. Takvu Jugoslaviju hoće Jugoslovenska radikalna zajednica. Mi nećemo Jugoslaviju od plotova, pregrada, od zidova i jendeka, već hoćemo jedinstvenu Jugoslaviju bez ograda, kao vojvodjanske njive, a čvrstu i neprobojnu kao granitne planine našeg Primorja."

Na zboru u Bijeljini, u Bosni, prisustvovao je potpretsednik moje stranke, ministar saobraćaja dr Mehmed Spaho. Zbor je bio kakav Bosna nije zapamtila sličan po broju učesnika i njihovom oduševljenju. Ceni se da je prisustvovalo 60.000 ljudi, pomešanih Srba i muslimana, u najboljoj bratskoj slozi.

Zbor je otvorio dr Spaho, obraćajući se na prvom mestu meni rečima:

„Dragi Vodjo naš, vi ste narodu Jugoslavije povratili slobode i unutrašnje smirenje. Vi ste Jugoslaviji osigurali mir i granice. Vi ste je poveli privrednom napretku. Pobrinuli ste se da seljak i radnik dobiju pravičnu nagradu za svoj težak rad. Učinili ste još jedno veliko delo: udarili ste čvrste temelje bratskoj slozi i zajedničkoj saradnji pravoslavnih i muslimana."

Zboru u Ljubljani, 8 decembra, prisustvovao je i dr Anton Korošec, potpretsednik stranke i ministar unutrašnjih dela, koji je zbor otvorio. Na tome zboru ja sam naročito podvukao kako su kod Slovenaca: Vodnik, Slomšek, Vošnjak, Janez Ev. Krek, Jeglič bili prvoborci i apostoli misli ujedinjenja svih Južnih Slovena.

„Svi vi, koji ste seme jednog iskrvavljenog naroda — poručio je pok. Janez Ev. Krek u svom političkom testamentu Jugoslovenima — svi vi treba da mislite jedino na to: kako ćete, ujedinjeni, posvetiti sve svoje snage, sve svoje sposobnosti, svu svoju ljubav i celo svoje srce, našoj jugoslovenskoj državi, za njen procvat, kulturu i blagostanje. Najveći živi Slovenac, Anton Korošec, rekao je, kada se stva-

rala ova država: „Nema više sile, koja bi mogla rastaviti Slovenca, Hrvata i Srbina.“ “

Zatim sam istakao da je program moje Vlade princip najšire narodne samouprave, a protiv centralizma i protiv federalizma.

Moje reči o širokoj narodnoj samoupravi bile su naročito toplo pozdravljene.

Na kraju zbora ja sam, sa rukom preko ramena dr Korošeca, stojeći, saslušao ovacije oduševljenih pristalica, koje su bile napunile ne samo prostranu salu bioskopa „Union“ nego i ulicu gde se preko glasnogovornika mogao pratiti ceo tok zbora.

Na zboru u Beogradu, održanom u jednoj velikoj dvorani beogradskog sajmišta, na levoj obali Save, 9 decembra, koji je bio zaključni zbor ove velike izborne kampanje, ja sam se naročito osvrnuo na srpsko-hrvatske odnose.

Istakao sam da je program moje Vlade: „Jedan Kralj, jedan narod, jedna država. Blagostanje unutra, mir na granicama.“

— Šta je, medjutim, program dr Vlatka Mačeka, koji je bio nosilac liste Udružene opozicije svih stranaka, sem Ljotićeve? Njegov je program: ukidanje postojećeg Ustava, izbori za Konstituantu i nov Ustav, na bazi federativne države, pošto on polazi od postavke da su Srbi i Hrvati ne jedan već dva naroda. Kad je nedavno bio u Beogradu izjavio je da ne bi mogao da se bori za ovu državu...

„Nasuprot ovom programu i izjavama dr Mačeka, ja sam na tome zboru citirao reči, koje je u raznim prilikama izgovorio pokojni Stjepan Radić.

„Na prvom mestu citirao sam kako je Pavle Radić, kao punomoćnik Stjepana Radića, pročitao izjavu 27 marta 1925 u Narodnoj skupštini, u kojoj, izmedju ostalog, stoji i ovo:

> — *Ja izjavljujem kao pretsednik Hrvatskog seljačkog kluba, kao zamenik pretsednika Radića, u ime svoje, u ime stranke, u ime vóstva i u ime samog pretsednika Radića, jer sam na to ovlašćen: priznajemo sveukupno političko stanje kako je danas po Vidovdanskom Ustavu sa Dinastijom Karadjordjevića na čelu.*

Dalje sam podvukao da je pokojni Stjepan Radić bio oduševljen sporazumom sa Pašićem i Radikalnom strankom. On veli 19 jula u Zagrebu:

> — *Ja sam Srbin a zovem se Hrvat. Mi u sporazum unosimo svu svoju socijalnu i gospodarsku snagu, a radikali državotvorstvo. Mi smo socijaltvorci a radikali* državo-

tvorci. Boreći se trideset godina gledali su oni samo na državu. Mi se medjusobno dopunjavamo.“

„Stjepan Radić dolazi i sam u Beograd i u jednom selu kod Beograda drži govor 19 avgusta i kaže:

— Imamo domovinu. Niko neće da je napadne, ali ako je napadne, branićemo je.

„Uopšte pok. Stjepan Radić bio je oduševljen radikalima i veli januara 1926 u Subotici:

— Mi smo Srbima radikalima kazali otvoreno: nama su svi Srbi dragi, ali vi ste nam najdraži jer ste najiskreniji. Vi kažete: „Mi smo Srbi!“ Tako brate! A mi smo Hrvati, i zajedno hoćemo i možemo u državnom smislu jugoslovensku politiku voditi.

„Stjepan Radić najzad govori u Narodnoj skupštini kao ministar prosvete i tada, kao moj kolega u vladi pok. Pašića, on 11 februara 1926 veli:

— Narod nam je jedan, ali šta ćemo sa tom šarenom gospodom, koju je sa malim iznimkom učio Turčin, Švaba, Rim i Pešta i vrag i sotona. Sa tom šarenom inteligencijom, gospodom, voditi jedinstven narod do slobode i napretka može samo autoritet kakav je Pašić.

Zatim prilikom budžetske debate u Narodnoj skupštini, 18 februara 1926, Stjepan Radić veli:

— Prema tome ono, što je stvoreno sporazumom, ono, što je juče objavljeno, ono je bio osnov naše seljačke politike od prvog svoga postanka. Dakle, tu nije bio u pitanju federalizam, nego moralno i duhovno jedinstvo svega ukupnog našeg naroda. Svrha tome narodnom jedinstvu nije osnovati toliko i toliko parlamenata, nije imati Banove i župane, već riješiti probleme, riješiti zadaću srećnoga naroda.

„A na jednom zboru, opet u to isto vreme, Radić veli:

— Radikali zastupaju većinu Srba. Mi smo se sa njima sporazumeli i ušli u vladu i učinili dogovor na ova tri temelja: prvo i prvo, narodnu vlast u opštinama; drugo, urediti finansije; treće, sporazumeli smo se da branimo državu, jer treba braniti domovinu.

Ove citate završio sam rečima:

— Tako je govorio pok. Stjepan Radić, u istini vodja hrvatskog naroda.

Prisutni su aplaudirali sa poklicama: „Slava Stjepanu Radiću!"

Izbori su izvršeni u celoj zemlji u potpunom redu. Bili su potpuno slobodni, osobito za opozione stranke, dok su Mačekove pristalice u čisto hrvatskim krajevima svoju brojnu nadmoćnost iskorišćavali da terorišu sve one koji politički ne misle kao oni. Paljene su kuće, čupani vinogradi, razbijani prozori. Državnim činovnicima Hrvatima dr Maček je uputio apel da glasaju za njega jer da će u protivnom slučaju, kad on dodje na vlast te činovnike ne samo izbaciti iz službe nego im ukinuti i penzije...

Izborni rezultat bio je ovakav: za moju listu 1.650.000, za Mačekovu 1.364.000, a za Ljotićevu oko 30.000.

Pravi značaj ovih cifara ogleda se ne u njihovom brojnom odnosu, nego u činjenici, da se 1.650.000 glasača okupilo oko jednog čoveka i jednog programa, dok su na strani Mačekove liste bile razne partije, sa raznim programima, samo tehnički povezane, bez jedinstvenog voćstva.

Inače po nacionalnom obeležju, analiza izbornih rezultata po pojedinim srezovima, jasno je pokazivala, da sam u srpskim, muslimanskim i slovenačkim krajevima ja imao prosečno tri četvrtine glasova, dok je u pretežno hrvatskim krajevima Maček imao tri četvrtine glasova za sebe.

Kad sam Knezu Namesniku saopštio izborne rezultate, i da smo dobili 300.000 glasova više nego Maček, on mi reče:

— Voleo bih da je taj broj nešto veći...

Knez očevidno nije bio oduševljen. Uostalom i ja bih voleo da je naš broj bio veći, a što to nije bio slučaj velikim delom pada odgovornost na dr Korošeca, čiji su organi štitili samo opoziciju da ima slobodu agitacije i glasanja, ali nije štitilo vladine pristalice protiv terora Mačekove „Seljačke zaštite".

No u jednom pogledu bio sam potpuno zadovoljan: slobodni izbori pokazali su pravo raspoloženje naroda. Ja sam od strane srpskog naroda nesumnjivo dobio ovlašćenje da u ime njega mogu govoriti. Isto takvo ovlašćenje je dobio i dr Maček od hrvatskog naroda. Prema tome izvršena je potrebna priprema na čisto demokratskoj bazi.

Rešenje srpsko-hrvatskog spora imali su da traže i nadju dva čoveka u državi: Stojadinović i Maček.

To, medjutim, nije bilo mišljenje kneza namesnika Pavla. Mimo moga znanja i saglasnosti, iza mojih ledja, protivno narodnom raspoloženju, on je uzeo u svoje ruke rešenje tog pitanja.

Medju radnicima u Zeničkoj željezari

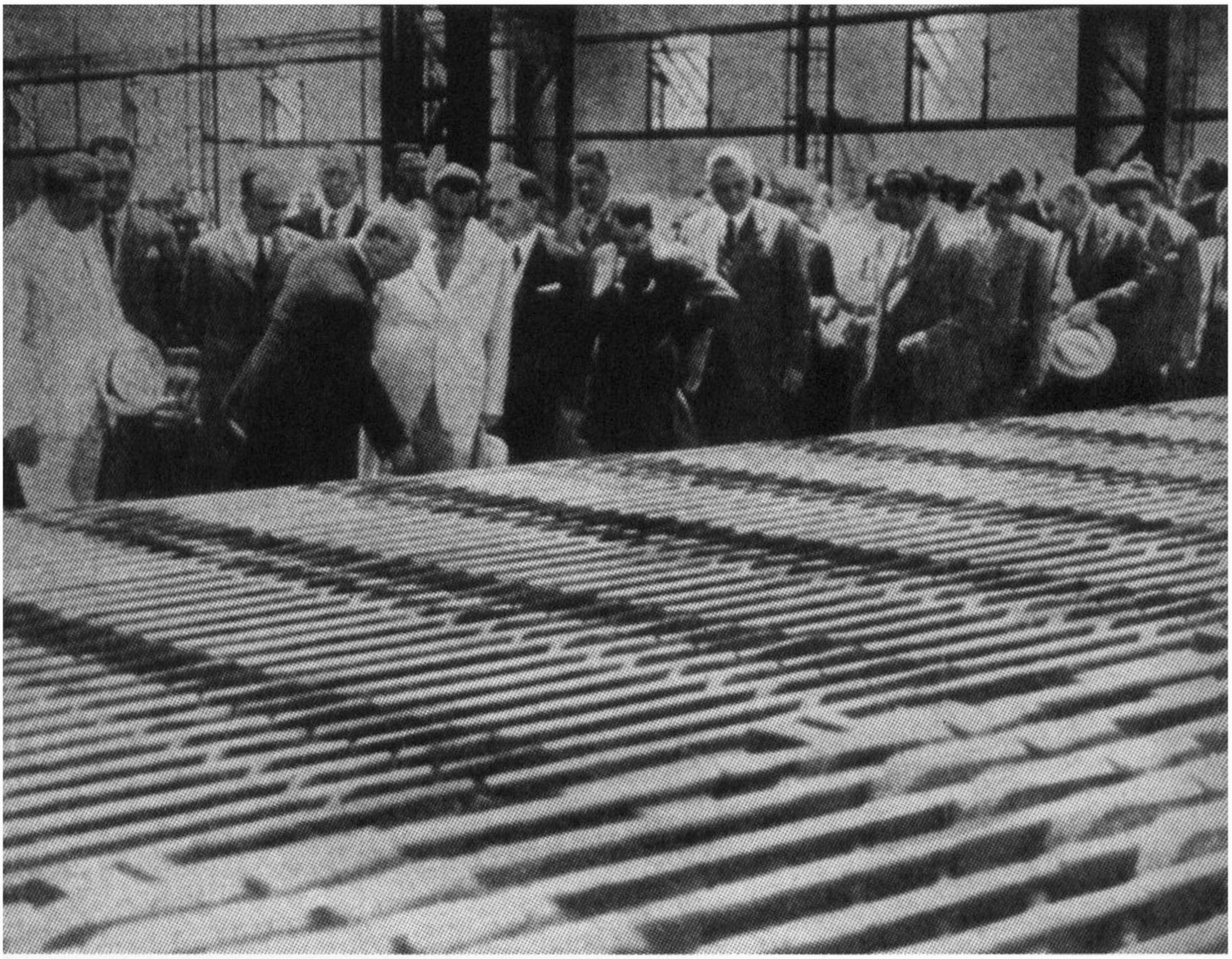

Puštanje u rad novih postrojenja u Boru

GLAVA 70

RAŠČIŠĆAVANJE ODNOSA

Sa rezultatima opštih izbora mogao sam biti potpuno zadovoljan. Ogromna većina srpskog naroda odobrila je moju politiku. Bez obzira na raspodelu mandata po izbornom zakonu — koji je povlašćivao listu sa apsolutnom većinom — ostaje neosporna činjenica da je preko 80% Srba glasalo za mene kao nosioca državne liste. Da je bio na snazi raniji izborni zakon, sa srazmernim pretstavništvom, svega nekoliko opozicionih poslanika, u srpskim krajevima, bilo bi izabrano. Poraz srpskih opozicionih stranaka, vezanih za Mačekov federalistički program, bio je potpun i neosporan.

Povoljan ishod izbora, pored ostalih uspeha na svim poljima, pretstavljao je završnu fazu u unutrašnjoj konsolidaciji zemlje. Smatrao sam da je, posle napornih četiri godine, došao trenutak kada bih mogao da se odmorim i povučem sa aktivne političke pozornice.

U razgovoru, koji sam s tim u vezi imao za knezom Pavlom, polovinom decembra 1938, izložio sam mu svoju nameru o povlačenju. On je bio iznenadjen i nije hteo da čuje o mojoj ostavci.

— Vi morate ostati na ovom položaju i posle mene, kada Kralj preuzme vršenje kraljevske vlasti — rekao je knez Pavle. Mi nemamo boljeg i sposobnijeg političara od Vas...

Medjutim, ja sam uporno zastupao svoje gledište:

— Ima puno razloga zbog kojih bi apsolutno bilo potrebno da se povučem. Pored zamorenosti i želje za odmorom, smatram da sam i suviše dugo ostao na položaju pretsednika Vlade. Duže nego ijedan pre mene. A Vi znate, Visočanstvo, kakav je naš narod, naviknut na promene svakih šest meseci. I radi Vas lično nije zgodno da se vezujete isključivo za jednu ličnost... Osim toga ja sam dosada imao znatnog uspeha u svom radu. Pitanje je da li ću pokazati iste rezultate i u sledećim godinama... Prilike u zemlji su sredjene. Glavniji problemi su rešeni. Pripremljen je teren i za rešenje „hrvatskog pitanja“ pa prema tome sad je pravi čas da me „u milosti otpustite“, kako se to nekad govorilo!

Na kraju sam naglasio Knezu da na moju saradnju može u svako doba da računa. Uvek ću se rado odazvati svakom pozivu da mu svojim mišljenjem ili savetom pomognem u njegovom budućem radu.

Knez je ostao nepokolebljiv. Insistirao je da ostanem idalje na upravi zemlje, bez obzira na moje razloge o povlačenju. Na to sam mu odgovorio:

— U redu, Vaše Visočanstvo... Kad je Vaša želja da zadržim ovaj položaj, onda samo pod jednim uslovom: dr Korošec mora da ide iz Vlade...

Knez je bio još više iznenadjen nego kada sam govorio o svom povlačenju.

— Ali zašto?... Vi ste se sa njim vrlo dobro slagali...

— Da, u početku. Ali u poslednje vreme on se pokazao nelojalan prema meni pa i prema celom pokretu koji smo mukom stvorili. On je na izborima, u svojstvu ministra unutrašnjih dela, nastojao da u Skupštinu udju elementi, za koje nisam uveren da su mi naklonjeni. Počeo je da protežira sumnjive tipove, po preporuci Dragiše Cvetkovića, koji pokušava da stvara nekakvu svoju grupu u našoj stranci. Narod ih je odbacio jer nisu dostojni da ga zastupaju, ali je činjenica da su neki imali potporu sreskih načelnika. Pojava je više karakteristična nego ozbiljna. Osim toga on je u Sloveniji sproveo vrlo strog režim, ugušujući svaku pojavu, koja njemu lično ne bi odgovarala. Izabrani su isključivo klerikalni elementi, dok liberalniji članovi JRZ nisu mogli ni da se kandiduju. Suprotno toj policiskoj stezi u Sloveniji, u svima ostalim krajevima vlasti se nisu mešale u izbore, što je sasvim umesno i opravdano. Ali kao što policija ne sme da utiče na birače, ona je isto tako dužna i da ih uzme u zaštitu da svoj glas slobodno dadu za listu i kandidata koji žele. Toga, medjutim, u Hrvatskoj nije bilo. Naše pristalice bile su izložene nečuvenom teroru od strane Mačekovih fašističkih, poluvojnih organizacija, zvanih „Seljačka zaštita“ i „Gradjanska straža“. Oni su sproveli takve zastrašujuće mere da pristalice JRZ nisu smeli da glasuju za moju listu iz bojazni od osvete. Pre izbora su premlaćivani naši organizatori i agitatori, a nikad se nisu pronašli krivci, niti se za njima tragalo... Pošto su izbori javni to je bilo lako proveriti ko je kako glasao. Maček se pravi da je demokrata, a ustvari ima svoje „udarne“ i „jurišne“ trupe kao Hitler i Mussolini. On je dvoličan. Javno zastupa tajno glasanje, a tajno je za javno, koje mu daleko više konvenira. Tu leži onoliki njegov „uspeh“ prilikom glasanja, kada je za njega „glasalo“ — na mnogim mestima — 100% upisanih birača. Ustvari, njegovi ljudi su jednostavno prepisali biračke spiskove, bez

obzira ko je glasao, a ko nije. Samo se time može objasniti pojava da su revnosni Hrvati glasali po azbučnom redu...

— To je zbilja čudno — reče Knez zamišljeno.

— Da, a za celo vreme izbora Korošec nije prstom maknuo da uzme u zaštitu naše pristalice, Hrvate, kojih nema mnogo ali su heroji s obzirom na prilike pod kojima se bore. Korošec mora da ide!

— Ali šta će on reći na to? — upita Knez bojažljivo.

— Visočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili šta će raditi Korošec. Radi se o tome da na položaju ministra unutrašnjih dela bude čovek čiji će rad i autoritet osigurati poštovanje zakonskih propisa. Sa Korošecom policijski aparat se rasklimatao i počeo da tone u blato. Time se stvara haos i priprema teren za prevratnike. Ne može se rukovoditi tako važnim resorom bez odgovarajuće pažnje i požrtvovanosti.

Bio sam malo podigao ton i pretstavio stvar nešto dramatičnije da bih uvek neodlučnog i oklevajućeg Kneza naveo da usvoji moj predlog. Na kraju sam dodao:

— Ja visoko cenim državničke sposobnosti dr Korošeca i njegov savet biće nam uvek dragocen. Nemam nameru da se lišim njegove saradnje. Uostalom, on će dobiti još veći položaj nego što ga sad ima. Korošec će postati pretsednik Senata...

Knezu očevidno nije bilo pravo ali kad sam postavio pitanje: dr Korošec ili ja, on se odlučio da žrtvuje ovog iskusnog i prepredenog državnika, do koga je mnogo držao.

Ni Knezu, a još manje dr Korošecu, ova promena na „bolje", nije mogla ostaviti ni trunke sumnje o čemu se stvarno radilo. Znali su oni vrlo dobro da je ovo bilo samo zbacivanje „na meke dušeke". Odlazak u Senat značio je za jednog političara odlazak u političku penziju. Ni Narodna skupština nije više imala onaj značaj koji je nekad imala, a Senat pogotovu. O njemu se nije vodilo računa, premda je imao ista prava, kao i Skupština. To je bila neka vrsta „Doma staraca" gde su zbrinjavani zaslužni i isluženi politički saradnici, da tamo u tišini životare i primaju pristojne senatorske dnevnice, bez ikakvog napora.

— A koga nameravate da dovedete u Ministarstvo unutrašnjih dela? — upitao je Knez rezignirano.

— Upravnika grada, Milana Aćimovića, mladjeg i energičnog policajca, koji se pokazao veoma sposoban na svom odgovornom mestu.

Knez se rado složio s tom kandidacijom jer je i sâm imao dobro mišljenje o Aćimoviću.

Uskoro posle toga održali smo sednicu u Klubu senatora JRZ, na kojoj sam saopštio odluku o nastalim promenama. Pretstavljajući dr Korošesa, kao njihovog budućeg pretsednika, rekao sam:

— Ovu promenu ni u kom slučaju ne treba shvatiti kao neko razmimoilaženje izmedju mene i dr Korošeca. Naprotiv, na visokom i odgovornom položaju, na kome će njegovo dugogodišnje državničko iskustvo još korisnije da posluži interesima zemlje, on će ostati, kao i dosada, moj dragi i cenjeni saradnik. Ovde se radi samo o promeni stražara na stražarskom mestu...

Dr Korošec je ćutao za sve vreme, oborene glave i zamišljen. Možda se tog momenta u njemu definitivno učvrstila odluka da me sruši. A kada je mesec dana docnije došlo do moje ostavke i obrazovanja Vlade Dragiše Cvetkovića, dr Korošec je na istom mestu, u Klubu senatora JRZ, objasnio:

— Ovu promenu na čelu Vlade ne smemo shvatiti kao kakvo razilaženje sa našim dragim pretsednikom, dr Stojadinovićem, koji idalje ostaje šef stranke. Radi se samo o promeni na stražarskom mestu...

Još čim su bili raspisani izbori, u jesen 1938, ja sam primetio da Knez hladni prema meni. Naši razgovori nisu bili onako srdačni kao pre. Za izbornu kampanju nije pokazivao naročito interesovanje. Čak mi se činilo da nastoji da se što više udalji od njih, izbegavajući da Vladi pruži bilo kakvu moralnu podršku u izbornoj borbi. A da bi ovaj svoj stav još jače istakao, on se odluči da u drugoj polovini novembra otputuje u London i da se u Beograd vrati tek posle završenih izbora. Ovo Kneževo držanje i otsustvo nije promaklo izvesnim opozicionim krugovima, koji su tu okolnost iskoristili da agituju protiv Vlade, koju je „Knez pustio niz vodu".

I tako sam u najtežoj borbi, koju sam imao da vodim, u stvari imao ne samo celokupnu opoziciju, udruženu sa dr Mačekom, nego još i Kneza, pored jednog nelojalnog ministra unutrašnjih dela i Cvetkovića, koji je nastojao da stvori svoju grupu u samoj stranci.

Uprkos svim tim teškoćama, ipak sam izašao kao pobednik, bar što se tiče srpskih glasova. Medjutim, te pojave nezdravih odnosa nisu mogle da ostanu i stoga sam bio rešio da ih raščistim, najpre sa samim Knezom a zatim i u Vladi. Ovome je doprinela još jedna važna okolnost, kojoj sam morao da posvetim odgovarajuću pažnju.

Odmah posle izbora, kada su Mačekovi poslanici odlučili da ne dolaze u Beograd i da sazovu svoj istorijski hrvatski Sabor u Zagrebu, knez Pavle ne samo da nije pokazivao nikakve znake negodovanja usled ove separatističke pojave, nego se požurio da hvata vezu sa dr Mačekom. Sličnu nameru imao je i Dragiša Cvetković, ministar

socijalne politike u mojoj Vladi. Pod izgovorom nekog resornog posla on je otišao u Zagreb da stupi u vezu sa dr Mačekom. Medjutim, u tome nije imao nikakvog uspeha. Potpuno nepoznat, on se obratio svom prijatelju Marku Kožulju, ne bi li mu ovaj omogućio neki kontakt sa vodećim članovima HSS. Kožulj je telefonirao Pernaru i pitao da li bi se sastao sa Cvetkovićem. Ovaj je odgovorio da, kao disciplinovan član, ne može da vodi nikakve političke razgovore bez znanja i odobrenja svog šefa, dr Mačeka. Ovaj se, pak, najenergičnije usprotivio bilo kakvom sastanku uz poruku:

— Ako Cvetković dolazi kao ministar neka se vrati natrag, a ako želi da razgovara kao srbijanski političar onda neka najpre podnese ostavku u Vladi...

Onda je posetio dr Mažuranića, člana JNS kao i Kožulja, da se kod njega obavesti o prilikama u Zagrebu. Čim sam saznao za ovo vršljanje od strane jednog člana moje Vlade, odmah sam mu naredio, preko bana Ružičića, da se smesta vrati u Beograd i da ne pokušava da vodi bilo kakve političke razgovore tamo. Znao sam da je brzoplet i površan, pa sam ga na ovaj način upozorio na osnovan red da ne petlja ništa sâm, na svoju ruku.

Sve te okolnosti navele su me na odlučujući razgovor sa Knezom, koji se završio rasčišćavanjem stanja i odnosa.

Preda mnom je stajalo još samo jedno krupnije, nerešeno pitanje: odnosi sa Hrvatima.

Premda se ogromna većina srpskog naroda opredelila za moju politiku unitarističke države, neosporno je da se ogromna većina hrvatskog naroda opredelila za politički stav dr Mačeka sa federalističkim uredjenjem države. Prema tome, približavao se trenutak neposrednih razgovora sa dr Mačekom, shodno rezultatu izbora. Mislio sam da nastavim tamo gde smo bili stali prilikom prethodnog sastanka u Brežicama. Ostalo je još samo da se prilikom tih razgovora oseti da u Beogradu postoji čvrsta Vlada, koja će Hrvatima pružiti sve gradjanske slobode, svojstvene demokratskim zemljama, ali koja neće dozvoliti da se u Hrvatskoj terorišu oni Hrvati koji nisu istog mišljenje kao dr Maček. Radi toga bilo je neophodno ukloniti iz Vlade dr Korošeca i ujedno izvesti kneza Pavla načisto s njegovim namerama.

Pošto sam postigao oba cilja, saopštih Knezu svoju nameru da sa porodicom provedem kraći božićni odmor u Švajcarskoj. Knez je tu odluku primio sa očevidnim zadovoljstvom:

— Da, sasvim, imate pravo. Odmorite se malo. Ako iko to ste Vi zaslužili da predahnete i da nam se vratite osveženi sa švajcarskih planina...

Umiren, krenuo sam krajem decembra, sa porodicom, u St. Moritz.

GLAVA 71

O PODELI ALBANIJE

Za sve vreme boravka u Švajcarskoj, skoro svakog dana, bio sam u kontaktu sa Beogradom. Pored stalnih izveštaja, koje su mi slali pojedini šefovi odeljenja, pozvao sam svog šefa kabineta u Ministarstvu spoljnih poslova da mi lično referiše šta se radi u Beogradu. On me je obavestio da je sve u redu i da je neposredno pred polazak bio kod Kneza, koji mu je rekao:

— Pozdravite Gospodina Pretsednika i kažite da se što bolje odmori. Nije potrebno da se naročito žuri sa povratkom.

Ipak nisam produžio boravak više nego što je bilo apsolutno potrebno. Pri povratku zadržao sam se jedan dan u Zirihu. Tu sam — po sugestiji našeg generalnog konzula Ing. Milana Savića — stavio spomen ploču na kući u kojoj je, kao student tehnike, nekada živeo Nikola Pašić. Posle toga održana je manja svečanost u zgradi konzulata sa príjemom uglednih ličnosti i pretstavnika štampe. Savić mi je rekao:

— Samo, molim Vas, istaknite u svom govoru demokratske principe za koje se borio pok. Pašić i podvucite da i Vi, kao njegov učenik i sledbenik, vodite istu politiku.

Kad sam se vratio u Beograd, sredinom januara 1939, ostalo mi je vrlo malo vremena da pripremim doček grofa Ciana, koji je dolazio u zvaničnu posetu u Beograd, s tim da prethodno svrati na državno dobro Belje, na partiju lova.

Od svih pitanja spoljne politike, za Italiju se pitanje Albanije postavljalo tada u prvi red. Pošto je završila osvajanje Abisinije, a gradjanski rat u Španiji približavao se kraju pobedom generala Franka — koga je Mussolini obilnim slanjem dobrovoljaca otvoreno pomagao — Italija je dobila odrešene ruke za novu akciju, koja bi imala da podigne ugled fašističkog režima. Poznato je da diktatori moraju stalno da idu za novim uspesima. Ovo je Mussoliniju bilo utoliko potrebnije sada kada je Hitler izvršio „*Anschluss*" Austrije. Ljubomoran na njegov uspeh, Mussolini je tražio svoj „*Anschluss*" i našao ga u maloj i

slaboj državici, na istočnoj obali Jadrana, preko puta Italije. Uostalom, Italija je već od postanka nezavisne države Albanije, posle raspada Otomanskog carstva na Balkanu, imala izvesnih specijalnih prava u njoj, priznatih od strane ostalih velikih sila.

Prema obaveštenjima, koje sam imao od našeg ministra u Rimu, Boška Hristića, imao sam očekivati na Belju Cianovu ofanzivu u tom pravcu.

Na drugo mesto, verovatno, dolazio bi Cianov predlog da Jugoslavija pristupi Antikomintern-paktu, koji su propagirali Hitler i Mussolini. Bio sam protivan takvom koraku, ne zato što Jugoslavija ne bi bila protivna medjunarodnom komunizmu, već jedino radi toga što je to bio instrumenat nemačko-italijanske spoljne politike.

Predvidjajući pitanja koja će se tretirati, ja sam se unapred konzultovao sa odgovarajućim krugovima. Na prvom mestu sa Knezom Namesnikom, našim Generalštabom i svojim pomoćnikom u Ministarstvu spoljnih poslova, Ivom Andrićem, koga sam veoma cenio i polagao na njegovo mišljenje u svima važnijim pitanjima. On je bio Srbin, katoličke vere, iz Bosne, književnik, pametan i odmeren u mišljenju. Diplomatske note, koje bi on po mojim instrukcijama stilizovao, bilo je pravo zadovoljstvo čitati.

Naš Generalštab bio je mišljenja — i ja sam se u tome sa njim potpuno slagao — da bi trebalo nastojati da se Italija odvrati od namere da zakorači na Balkansko Poluostrvo. Osnovno načelo naše spoljne politike, još od Pašića, bilo je „Balkan — balkanskim narodima". Ali ako se u tome ne bi uspelo, onda nikako ne dozvoliti da Italija sama udje u Albaniju i tražiti od nje kompenzacije, koje bi, naprimer, mogle biti da se krajnji severni deo Albanije, to jest Skadar sa pristaništem San Giovanni, pripoji Jugoslaviji.

Ova mala teritorija, medjutim, imala je vrlo veliki značaj za Jugoslaviju, odnosno naročito za Srbiju. Vekovni san srpskog naroda bio je izlaz na Jadran, od Beograda na Kotor, jedino veće pristanište na Južnom Jadranu. Medjutim, terenske teškoće prolaza te železnice kroz Crnu Goru, bile su, za naše prilike, nesavladljive. Železnička pruga bila je već došla do Peći, ali tu se isprečile visoke planine, koje bi se mogle obići samo preko albanske teritorije, duž crnogorske granice, do San Giovanni di Medua, gde bi bio jedan njen terminus, a drugi u Boki Kotoroskoj. Na trasu jadranske pruge prvi mi je skrenuo pažnju Nikola Pašić. On je voleo da otvori geografsku kartu Balkana i da mi u slobodnim trenucima ukaže na slagališta rudnog bogatstva, na granice srpskog življa u svima delovima Balkana, čak tamo oko Florine u Grčkoj, u pravcu Sofije u Bugarskoj, oko Temišvara u Rumuniji, oko Budimpešte u Madjarskoj i oko Skadra na Bojani.

Iz razgovora koje sam imao sa knezom Pavlom i Andrićem, izlazilo je da su obojica bili saglasni u tome da je za nas najbolje da se ne menja teritorijalno stanje na Balkanu. Ali ako bi Ciano presirao u pogledu Albanije, onda ipak ne dati mu nikakav odgovor, nego primiti predlog s tim da se o njemu razmisli i naše definitivno mišljenje naknadno saopšti Rimu. Uopšte, da ton mojih razgovora sa Cianom bude prijateljski i da se ni u kom slučaju ne pokvari već postignuta povoljna atmosfera izmedju obeju zemalja, posle tolikih godina oštrih sukoba i neprijatnih objašnjavanja, pa ma kakve predloge činio italijanski ministar spoljnih poslova, bili nam oni prijatni ili neprijatni.

Sa tako utvrdjenim planom za svoje razgovore, ja sam grofa Ciano dočekao na železničkoj stanici Kneževac, na Belju, 21 januara 1939, pre podne.

Pored mene i mog šefa kabineta, dr Dragana Protića, bilo je nekoliko činovnika Ministarstva spoljnih poslova, a na stanici se okupila i veća grupa seljaka i seljanki iz okoline, u živopisnim narodnim nošnjama, ukrašenim nizovima zlatnih dukata, velikih i malih, kovanih još u vreme Franje Josifa. Devojke su obasule gosta cvećem i po običaju stavile mu oko vrata, kao neku lentu od finog seoskog platna. Narodni poslanik tog sreza pozdravio ga je prigodnim govorom. Ciano je plivao od zadovoljstva.

Bio sam odredio da se za ministra Ciana i njegove pratioce urede prostorije, kao najudobnije, u takozvanom „Aleksandrovom Dvorcu", koji se tako zvao po imenu kralja Aleksandra. Ustvari to je bio lovački dvor jednog austrijskog nadvojvode.

Posle prisajedinjenja te teritorije u trouglu izmedju Drave i Dunava, 1918 godine, imanje Belje postalo je državna svojina i kralj Aleksandar bi otsedao u tome dvorcu prilikom partija lova. Medjutim, kada je princ Djordje oglašen za umobolnog, on je tu bio zatvoren nekoliko meseci, pa mu je posle podignut zaseban paviljon u niškoj bolnici za umobolne. Dok je bio u Aleksandrovom Dvorcu, princ Djordje je po ceo dan pisao po zidovima te zgrade najpogrdnije reči za svog brata kralja Aleksandra.

Posle tog dogadjaja niko više nije otsedao tamo sve do dolaska grofa Ciana. I ja kad bih išao u lov na Belje, uvek bih stanovao u kojoj sporednoj zgradi.

Prvog dana priredjen je lov na zečeve, a uveče je naložena velika vatra pred dvorcem pored koje smo stajali Ciano i ja, dok je oko nas seoska omladina igrala narodna kola. Prizor je bio veoma živopisan i moj gost je bio očevidno vrlo zadovoljan. Zatim je priredjena večera u dvorcu. Pored gostiju prisustvovalo je i osoblje Ministarstva spoljnih poslova, koje me je pratilo, zajedno sa svojim gospodjama

kako bismo mogli pozvati i uglednije dame iz Oseka. Bio je i komandant divizije iz Oseka, general Sveta Djukić sa gospodjom i drugi pretstavnici lokalnih vlasti. Posle večere bila je igranka, bez formalnosti i u vrlo veselom tonu do duboko unoć.

Idući dan pošli smo samo Ciano i ja kolima u obližnju šumu u lov na jelene. Napred, pored kočijaša, sedeo je šef lova, koji je imao da nas odvede na mesto gde su bili jeleni. Ušli smo u velike, prastare šume, pored Dvorca, gde nijednog čoveka nije bilo. Vladala je tišina, ona duboka tišina, koja se susreće samo u velikim šumama. Čuo se jedino topot konjskih kopita i krckanje poneke suve grančice, koju bi točkovi pregazili.

Želeo sam da budemo potpuno sami, da bismo mogli na miru da razgovaramo, ni od koga uznemiravani. Ali kad zadjosmo duboko u šumu, izmedju napuštenih debelih drveta, čije istrulele grane niko nije dizao, ni nosio, da se ne bi jeleni plašili i uznemiravali, osetih malu nelagodnost. Pomislih ako se Cianu nekim nesrećnim slučajem ma šta rdjavo desi, kako ću moći to da objasnim pred Mussolinijem i drugim svetom, pošto niko od Italijana nije bio s nama. Ipak sam se tešio, da se ne može ništa desiti. Sa šefom policije bio sam već ranije uredio da se pretrese ceo prostor gde ćemo loviti, da se nijedan živi čovek tu ne nadje i da se svi prilazi obezbede policajcima u uniformama, s tim da osiguravanje bude potpuno ali da oko nas ne bude uniformisanih čuvara javne bezbednosti. Mislio sam da će to u izvesnoj meri imponirati grofu Cianu, da lovimo sami samcati, bez policijske pratnje.

Medjutim, kada smo već bili duboko u šumi, primetih — pošto sam stalno šarao očima po okolini, da ne budemo ničim „iznenadjeni" — kako se nešto kreće iza jednog džbuna, na nekih pedeset metara otstojanja, kod jednog malog mosta preko potočića. Uveren da to ne može biti ništa drugo do kakav divlji vepar, povukoh brzo za ruku Ciana i tiho progovorih:

— Spremite se brzo da pucate na onaj džbun kraj mosta... Biće tamo svakako neki divlji vepar ili jelen.

Ciano odista uze pušku na nišan i možda bi opalio da se iza džbuna ne pokaza jedna šajkača sa crvenim okvirom. To je bio žandarm, skriven ispod mosta da ga ne vidimo. Šef policije očevidno nije hteo ništa da rizikuje i protivno mom izričnom naredjenju da neću nigde da vidim žandarme, ipak ih je bio posakrivao...

Kad ugleda uniformisanog čoveka kako izlazi ispod malog mosta Ciano se nasmeja i spusti pušku. Shvatio je odmah situaciju. I meni ne ostade ništa drugo nego da se pridružim njegovom smehu, srećan

da italijanski ministar spoljnih poslova umesto jelena nije pogodio jednog jugoslovenskog žandarma.

Pošto je ubio dva jelena šetali smo po mirnoj poljani, izmedju starih poluistrulelih stabala. Žalosne vrbe dodirivale su svojim lišćem zemlju, ni najmanji povetarac nije kvario ovu duboku tišinu. Očevidno je bilo da smo se nalazili daleko od ljudi i od celog ostalog sveta i dok su lovac i kočijaš spremali jelene za transport, nas dvojica smo se upustili u prve ozbiljne razgovore.

Cianu je izgleda mnogo stalo da me uveri da skorašnja poseta Chamberlain-a, pretsednika britanske Vlade i njegovog ministra spoljnih poslova lorda Halifax-a Rimu (11—14 januara) nije dovela ni do kakvih rezultata niti do promene italijanske spoljne politike, koja sada ide ruku pod ruku sa Nemačkom.

Zatim je izrazio zadovoljstvo što su se odnosi Jugoslavije i Nemačke u velikoj meri popravili, što omogućava sporazumnu politiku Jugoslavije sa Italijom, a da od Nemačke ne budemo uznemiravani.

Italija sa svoje strane neće podržavati protiv Jugoslavije nikakve neprijateljske težnje, ma sa koje strane dolazile. U tom pogledu dati su i uvek će se davati saveti Madjarskoj. Za ljubav madjarskih revizionističkih želja, Italija ni u kom slučaju neće zatrovati svoje prijateljstvo sa Jugoslavijom, koje ostaje jedan od glavnih kamena temeljaca italijanske spoljne politike.

„Anshluss" Austrije Nemačkoj pojačao je ugled i prestiž Nemačke u Centralnoj Evropi. Italija mora misliti na svoju sopstvenu bezbednost i u tome pogledu prijateljstvo sa Jugoslavijom je jedna dragocena pozitivna činjenica. Medjutim, prekoputa Italije, pored Jugoslavije, nalazi se i Albanija, koja u svakom momentu, blagodareći svom geografskom položaju, može da zatvori slobodnu plovidbu ulaza i izlaza iz Jadranskog Mora.

— Ja sam lično kumovao pri venčanju kralja Zogu-a, ali mi to ništa neće smetati da se na čelu italijanskih bombardera spustim u Tiranu i proširim suverenitet Italije nad tom zemljom, koja nema prirodnih uslova za samostalni život — reče Ciano nasmejavši se slatko pri pominjanju svečanosti venčanja. No mi to ne želimo bez pristanka i saglasnosti Jugoslavije — dodaje ozbiljnim tonom. Nama je potrebna apsolutna bezbednost na tom delu Jadranskog Mora, ali to ne znači da mi tražimo za sebe celu albansku teritoriju... Bilo je ranije govora o podeli Albanije izmedju Grčke i Srbije, eto to se sada može lako sprovesti podelom Albanije izmedju Italije i Jugoslavije. Tome se niko neće usprotiviti. Iskrcavanje trupa bi preuzela Italija na sebe a posle prosto ustupila jedan deo, oko Skadra, Jugo-

slaviji... Tako na Jugoslaviju ne bi pala nikakva kritika agresivnog akta prema jednom od svojih suseda...

Iako sam očekivao da će Ciano doći sa tim predlogom, ja se napravih kao da sam potpuno iznenadjen i da je to nešto novo za mene.

— Stvar ipak nije tako prosta — rekoh — izbrisati sa geografske karte jednu zemlju, koja je članica Društva naroda i već godinama postoji kao suverena zemlja. Ona je priznata od sviju pa i od Italije i lično od njenog ministra spoljnih poslova, venčanog kuma kralja Ahmet Zogu — završih ja smešeći se.

Ciano kao da je bio iznenadjen što njegov predlog nisam primio oberučke i poče ga objašnjavati novim argumentima, od kojih je jedan bio i ovaj:

— Ako bi Vaše javno mnenje bilo uzbudjeno usled zakoračenja Italije na Balkansko Poluostrvo, Italija je spremna da Jugoslaviji pruži sve garancije da njen vojnički položaj ni malo neće biti ugrožen. Naprotiv, u savezu sa Italijom, sa kojom je do skora imala toliki niz nesuglasica, Jugoslavija će izaći sa uvećanim prestižom i značajem na Balkanu. Ne samo da će imati garanciju Italije protiv drugih, nego će imati i jedan deo albanske teritorije kao svoj i tako produžiti još više svoju obalu na jugu Jadrana. Osim toga i da bismo obezbedili slobodan izlaz Jugoslavije na more — ako bi bilo ma i najmanje sumnje u pogledu slobodne plovidbe Jadranom, Italija je spremna da u prvoj zgodnoj prilici omogući Jugoslaviji slobodan izlaz na Jegejsko More, pripajanjem Soluna, sa njegovim zaledjem, Jugoslaviji...

Kad pomenu Solun, ja se uozbiljih i namrštih.

— Uzimanje Soluna od Grka, ne bi značilo nikakvo olakšanje u očima jugoslovenskog javnog mnjenja za izvodjenje predložene operacije u Albaniji. Naprotiv, Grčka je saveznik Jugoslavije, srpsko-grčko prijateljstvo osvedočeno je prolivanjem krvi na bojištima u balkanskim ratovima kao i u Svetskom ratu. Na prostoru od Djevdjelije do Soluna, grčke Vlade doselile su čist grčki elemenat, izbeglice iz Male Azije... U solunskom pristaništu postoji slobodna jugoslovenska carinska zona, koja dobro funkcioniše... Sve to govori protiv ideje u pogledu Soluna. Stvar Albanije, medjutim, druge je vrste, osobito ako je čvrsta odluka Italije da umaršira u albansku teritoriju. Naš ulazak u Albaniju značio bi da vas ne pustimo da budete sami tamo. Sem toga, u Severnoj Albaniji Jugoslavija ima dosta prijatelja. Da se udje u Skadar, to je vekovni san naših Crnogoraca, a zatim — i to je najvažnije — železnička pruga, koja bi vezivala Srbiju sa Jadranom (ne govorim o Jugoslaviji kao celini, nego specijalno o njenom centralnom delu koji zauzima Srbija), ne može se tehnički izvesti ako pruga ne bi

išla jednim delom preko albanske teritorije, duž crnogorske granice, sa Skadrom i San Giovanni di Medua u najmanju ruku...

O podeli Albanije razgovarao sam docnije ponovo sa grofom Ciano i predložih mu da i on sa svoje strane iznese to pitanje pred Kneza Namesnika, kada ga bude video u Beogradu, a ja ću još o tome razmisliti, konzultovaću i naš generalštab, za koji verujem da će biti saglasan.

Ustvari, kao što pomenuh, ja sam Generalštab već bio konzultovao i on je bio mišljenja da je najbolje izbeći dolazak Italijana na Balkansko Poluostrvo, ali ako to nije moguće, onda da ih ne pustimo same, nego da uzmemo za sebe severni deo.

Što se tiče Soluna, naš Generalštab je bio mišljenja da treba učiniti sve da Italijani ne ovladaju Grčkom, no ako bi došlo do rata, koji mi ne bismo mogli sprečiti, i ako bi Italija pobedila Grčku tako da i Solun padne u ruke Italijana, onda treba na svaki način, bilo putem sporazuma, bilo po cenu samog rata, sprečiti da Italijani ovladaju Solunom. Ulazak Italijana u Albaniju i Solun značio bi zatvaranje ekonomskih pluća kroz koja diše Jugoslavija, to jest slobodan morski put.

Odnosno Skadra i njegovog prisajedinjenja Jugoslaviji, ja sam o tom pitanju jednom razgovarao sa Patrijarhom Gavrilom Dožićem i on mi sa oduševljenjem odgovori:

— Ah, to bi bilo slavno! Mi Crnogorci smo izgubili toliko ljudi u jurišima na Taraboš da bismo osvojili Skadar, ali nam ga saveznici ne dadoše... O njemu se uz gusle pevalo... Ja bih u tome slučaju sa Vama zajedno, na čelu naših trupa, ušao u negdašnju prestonicu Iva Crnojevića... Kamo sreće junačke da se to jednom ostvari! — završi Patrijarh, a oči su mu sijale od zadovoljstva i jedne nade, koja se neočekivano pojavila.

Od drugih političkih pitanja Ciano je pomenuo, u toku naših razgovora na Belju, pitanje ulaska Jugoslavije u Pakt antikomintern, ali mu ja rekoh da mi to pitanje za Jugoslaviju ne izgleda nimalo aktuelno, na šta on predje preko njega bez ikakvog insistiranja.

Sa oduševljenjem mi je govorio o uspesima generala Franka u Španiji, koji je baš tih dana zauzimao življim tempom poslednje ostatke španske kratkovečne republike. Govorio mi je otvoreno o broju italijanskih dobrovoljaca u Španiji i hvalio se njihovim vojničkim uspesima. Žalio se na francusku Vladu da ne pokazuje razumevanja prema italijanskim zahtevima u Tunisu — gde ima mnogobrojnih naseljenih Italijana — u pogledu železnice u Abisiniji i njenog izlaza na Crveno More.

Iz Belja smo pošli noću da bismo stigli u Beograd sutradan u 9 časova. To je bilo skoro jedno utvrdjeno pravilo da visoki gosti iz inostranstva uvek stižu u Beograd u taj isti čas. Ako bi po rasporedu železničke vožnje čas dolaska imao da bude ranije, onda bi se dotični vagon otkačio u Zemunu, kako bi gost imao više vremena da se odmori i ujutru svež počne zvaničnu posetu. Za članove diplomatskog kora kao i druge ličnosti — u koje ubrajam i samog sebe — koji imaju da sudeluju u dočeku a nemaju običaj da se dižu rano izjutra, to vreme bilo je pogodno.

Ciano i ja sa celom našom pratnjom putovali smo zasebnim vozom, pozdravljani od grupe naroda iz okolnih sela gde je voz prolazio. Na jednoj od železničkih stanica, pred Zemunom, priredjen nam je vrlo topao doček. Lepe devojke, u divnim narodnim nošnjama, zasule su cvećem italijanskog ministra spoljnih poslova. On je plivao od zadovoljstva zbog tako srdačnog dočeka, koji je on verovatno shvatio kao znak svoje popularnosti. Što se tiče prisutnih devojaka, nije znao na kojoj će pre oči da zaustavi...

Doček na beogradskoj železničkoj stanici bio je svečan, tačno po protokolu, sa počasnom četom vojnika, vojnom muzikom, italijanskom i našom narodnom himnom.

Ovoga puta raspoloženje beogradske publike bilo je, kako za Ciana, tako i uopšte za italijansko-jugoslovensko približenje, već uhvatilo dubljeg korena. Nije bilo ni sa koje strane neprijateljskih manifestacija i Ciano je mogao slobodno da se kreće po Beogradu. Posetio je i partijski dom naše stranke.

Uveče, pred sam polazak, knez Pavle je priredio večeru u Belom Dvoru i posle večere bioskopsku pretstavu. Na tom prijemu prvi put sam primetio da je Knez prema meni mnogo manje pažljiv nego ranije u sličnim okolnostima, kada bi me uvek zvao da budem u njegovoj blizini. Sada me je ostavio samog medju prisutnim zvanicama, kojih uostalom nije bilo mnogo, verovatno oko 20 osoba, dok se ja, razume se, nisam gurao da ga smetam u njegovim razgovorima sa Cianom. Uostalom i ja sam želeo da njih dvojica u četiri oka što duže razgovaraju i da mu Ciano kaže sve što je meni na Belju rekao.

Posle večere, Ciano je iz Belog Dvora otišao pravo na žclezničku stanicu. Vozili smo se u mome automobilu, nas dvojica sami. On je očevidno bio vrlo zadovoljan. Reče mi da je Knez pažljivo saslušao njegove planove o podeli Albanije i da ima utisak da je saglasan.

— Ali što mogu da Vam saopštim u poverenju — reče mi Ciano spustivši malo glas kao da slučajno šofer ne bi čuo — Knez ima neobično visoko mišljenje o Vama. „Prema ostalim eventualnim kandi-

datima za pretsednika Vlade — to su bile Kneževe reči — Vi svakoga od njih nadmašujete za nekoliko dužina..." To mi je neobično milo, neobično milo! — završi Ciano, radujući se da postoji tako savršena harmonija izmedju Kneza i mene. Za buduće normalno razvijanje odnosa izmedju obeju zemalja, italijanski ministar spoljnih poslova video je u toj činjenici jednu novu i sigurnu garanciju...

Ispraćaj je bio vrlo srdačan. Pored zvaničnih osoba i počasne čete vojnika sa zastavom i muzikom bila je i jedna grupa studenata, pristalica moje stranke. Oni su stanovali u Studentskom domu kao učenici iz unutrašnjosti, deca siromašnih roditelja. Njih je predvodio jedan moj mladi partijski prijatelj, takodje student Univerziteta, Dušan Janković, veoma borben omladinac, dobar organizator i meni veoma odan.

Ovaj momenat sa železničke stanice —čuo sam docnije — nije se dopao Knezu Namesniku. Našlo se ljudi — moji neprijatelji — koji su mu to pretstavili kao početak uvodjenja fašističkog režima, a neki su čak ubacili u redove oficira, da spremam stvaranje fašističke milicije. kojom bi zamenio redovnu vojsku... Intrige su, dakle, bile uperene u dva pravca: kod Kneza da se izazove strah, a kod oficira nepoverenje u moju Vladu.

NOŽ U LEDJA I RASTANAK S KNEZOM PAVLOM

U početku svog redovnog zasedanja, Narodna skupština bira svake godine pretsednika i ostalo časništvo pretsedništva, kao i izvesne stalne parlamentarne odbore.

To se normalno obavlja u mesecu oktobru, ali pošto su ovog puta održani poslanički izbori u decembru, to se Narodna skupština sastala u januaru. Najpre se imala da izvrši verifikacija punomoćija novih poslanika, a odmah zatim izbor pretsednika.

Ja sam bio za to da se ponovo izabere dotadašnji pretsednik, Stevan Ćirić, za koga sam smatrao da s njim neću imati nikakvih teškoća. Na mesto njega dr Korošec je predlagao bivšeg ministra pravde Milana Simonovića, zvanog „Ćaba", čoveka labilnog karaktera i bez dovoljnog autoriteta za tako visok položaj.

Uoči samog dana izbora pretsednika, sastali smo se u mojoj kancelariji u zgradi Skupštine, oko 8 časova uveče, dr Korošec, dr Spaho i ja. Posle kraće diskusije, na moj predlog, složili smo se da kandidujemo Ćirića za pretsednika. Bilo je i nekoliko reči o pretstojećem radu Narodne skupštine. Uopšte ceo razgovor protekao je na uobičajeni način izmene misli, u prijateljskom duhu prisne saradnje. Oba potpredsednika stranke bili su uvek korektni u ophodjenju sa mnom kao pretsednikom Vlade i šefom stranke. Rastali smo se oko devet časova, s tim da se svi okupimo sutra ujutro radi izbora pretsednika.

Iz skupštinske zgrade otišao sam pravo u svoj stan i posle večere uzeo da razmotrim izvesne referate i da pripremim materijal za sutrašnji rad mojih šefova odeljenja, pošto ću celo pre podne morati da provedem u Skupštini. U diktiranju ličnoj sekretarici, Galjini Meljnikov, zatekla me je ponoć. Odjednom, čulo se zvonce sa glavnog ulaza u moju vilu. Posle nekoliko trenutaka moj lični momak, Blažo Turčinović, odani i verni pratilac još od izbora u Crnoj Gori odakle je bio rodom, unese mi jedan zatvoren koverat, za koji reče da potiče

od dr Kreka, čiji ga je žandarm doneo uz napomenu da je hitne prirode i da mi se odmah uruči.

— Opet nešto pop ucenjuje! — rekoh sekretarici, aludirajući na Korošeca.

Kako sam bio u toku diktiranja, ostavih pismo na sto dok ne završim započet rad i onda otvorih koverat. U njemu se nalazilo pismo sledeće sadržine:

„Gospodine Pretsedniče,

„U današnjoj debati u Narodnoj skupštini, a naročito u govoru g. Bogoljuba Kujundžića, ministra prosvete, konstatovalo se da u Vladi ima različitih mišljenja na pitanje našeg sporazuma sa Hrvatima.

„Medjutim, smatramo da smo dužni, ne samo u interesu čuvanja našeg programskog obećanja pred izbore na ovo pitanje, već i iz drugih krupnih državnih razloga, pripremiti put i pristupiti što pre definitivnom rešenju ovoga pitanja sporazuma sa Hrvatima.

„Mislimo da Vlada u sadašnjem sastavu pretstavlja zapreku za rešenje ovog važnog pitanja, pa nam je čast iz tih razloga podneti ostavku na položaje koje u Vašoj Vladi zauzimamo.

„Izvolite, Gospodine Pretsedniče, itd.

„U Beogradu, 3 februara 1939 godine.

(potpisi) Dr. Mehmed Spaho, s. r.
Dr. Miha Krek, s.r.
Dr. Džafer Kulenović, s. r.
Franc Snoj, s. r.
Dragiša Cvetković, s. r.

Sve sam mogao te večeri očekivati samo ne ostavku ministara i to na jednom pitanju, koje u Vladi uopšte nije tretirano. Što se tiče diskusije u Skupštini, „hrvatsko pitanje" je samo uzgred dodirnuto od strane ministra prosvete Bogoljuba Kujundžića, koji je u polemici sa Brankom Čubrilovićem, iz ministarske klupe, dobacio da naša unutrašnja politika ne može biti inspirisana idejom Kupinca, nego Oplenca. To je, otprilike, imalo da znači da, nasuprot Mačekove teze o federaciji, on postavlja tezu nacionalnog jedinstva i unitarne države.

Nešto docnije, posle skupštinske sednice, na sastanku sa dr Korošecom i dr Spahom, nije se pominjalo ma kakvo različito gledanje

Kralj Petar II prilikom Slave Kraljeve garde u pratnji dvojice Namesnika i pisca knjige

Sa svečanosti u Skoplju, prilikom proslave „Hrama slave". Na slici: knez Pavle u pratnji Dra. Milana Stojadinovića, ministra Vojnog. generala Ljubomira Marića i bana Vardarske Banovine, Marka Novakovića

na „hrvatsko pitanje". Naprotiv, sva trojica smo bili saglasni u pogledu kandidacije Stevana Ćirića i daljeg rada u Skupštini. Šta je se to moglo dogoditi od devet časova uveče do pola noći?

Očevidno mi je bilo, od prvog trenutka, da je „hrvatsko pitanje" i tobožnje razmimoilaženje u Vladi samo izgovor da bi se izazvala kriza Vlade. Isto tako mi je bilo jasno da je u tu „zaveru" umešan knez Pavle.

Ipak, mirno dovrših započeti posao i oko jednog časa noću otpustih sekretaricu i momka pa se povukoh na prvi sprat, u spavaću sobu, ostavljajući razmišljanja o političkoj situaciji za sutradan. Predvidjao sam buru i zato sam mislio da je potrebno biti svež i odmoran.

Sutradan, oko deset časova, zatražih audijenciju kod Kneza preko dežurnog adjutanta, koji me uskoro obavesti da će me Knez odmah primiti. Svakako da je on predvidjao moju posetu i njen ishod. Bio sam vedro raspoložen jer su mi već bile dosadile sve moguće intrige i podzemne borbe sa sviju strana. Obaveštavajući ženu o tom događaju, rekoh veselo:

— Nisam više pretsednik Vlade, hvala Bogu! Sad ću se bar propisno odmoriti. Ići ćemo u Francusku, na šest meseci...

Kad sam se nekoliko trenutaka docnije sastao s Knezom, najpre izrazih sumnju u onu motivaciju ostavke petorice ministara.

U Vladi je postojala potpuna jednodušnost u pogledu vodjenja kako spoljne tako i unutrašnje politike. Uostalom, dodadoh, decembarski izbori su baš uglavnom i vodjeni na tom pitanju: unitarnog ili federalističkog uredjenja države. Svi su ministri, izabrani na mojoj listi kao poslanici, bili saglasni s tim programom pa su dužni idalje da ga poštuju, jer su se na to obavezali... Ali bez obzira na prave pobude koje su ih navele da podnesu svoje ostavke, važno je da su to uradili. S druge strane ako bih ja stvarno bio smetnja za rešenje „hrvatskog pitanja" ja ću se rado ne samo ukloniti, već pomoći svaku Vladu koja bi bila kadra da to krupno pitanje reši... Prema tome — rekao sam na kraju — izvolite primiti ostavku celog kabineta i preduzmite mere za koje budete smatrali za shodno da ih donesete. Što se mene lično tiče ja ću se povinovati svakoj odluci koja ide za tim da još više učvrsti našu zemlju i doprinese njenom napretku...

Knez je ćutao za sve vreme. Imao sam utisak da mu je cela ova stvar bila neprijatna, jer je morao da se seća svog nedavnog navaljivanja da ne napuštam položaj pretsednika Vlade kao i veoma laskavog mišljenja o meni, izraženog grofu Cianu samo nekoliko dana ranije. Ipak je procedio:

— Znači Vi želite da podnesete ostavku cele Vlade?

— Sasvim tako. Od ovog trenutka imate ostavku moju i svih članova Vlade.

— Dobro — reče on ustajući i pružajući mi ruku — sad ću videti šta da se radi u toj situaciji...

To je bilo 4 februara 1939. Tačno četrdeset dana posle uklanjanja dr Korošeca iz Vlade i posle „rasčišćavanja odnosa" izmedju mene i Kneza. Zašto nije onda usvojio moju ostavku? Zašto je onoliko uporno insistirao da zadržim položaj pretsednika Vlade? Čak je pristao i da žrtvuje dr Korošeca, do koga mu je inače bilo mnogo stalo? Šta se to tako krupno i neobično desilo u tom kratkom vremenu, kada sam ja bio više van zemlje nego u njoj?

Apsolutno ništa!

Odluka je, svakako, bila doneta još znatno ranije, možda još pre izbora. Samo nije bila „dozrela" u vreme kada sam ja bio pokrenuo moje povlačenje. A možda Knez nije hteo da me „u milosti otpusti", kako sam ja to pokušao.

U svakom slučaju, knez Pavle nije pokazao mnogo smisla za originalnost u pogledu uklanjanja pretsednika Vlade. Njegov metod je ostao isti, u saglasnosti sa njegovim kukavičkim karakterom, koji nimalo ne odaje junačku krv jednog Karadjordjevića. Primenio je onaj istovetan metod, kojim je srušio najpre Uzunovića, pa zatim Jevtića i sad mene, putem ostavke pojedinih ministara. I kao što je Uzunovića, pred obaranje, odlikovao najvišim jugoslovenskim ordenom, a Jevtiću, neposredno pred samo rušenje, potpisao ukaz o promeni ministara, tako je i mene uspavljivao obasipajući me komplimentima i poklonima. Na nekoliko dana pred moj pad, došao je u vilu na ručak i tom prilikom doneo veoma lep poklon, kao što je obično činio o Božiću. Ovog puta radilo se o skupocenim dugmetima za manšete sa briljantima i smaragdom. I dok me je tako idalje obasipao svojom pažnjom — valjda da ne bi izazvao sumnju u svoje zadnje namere — on mi je spremao nož u ledja, kojim će me udariti kada se najmanje budem nadao.

Posle moje audijencije kod Kneza objavljeno je preko štampe da je Namesništvo uvažilo moju ostavku a da je obrazovanje nove Vlade povereno Dragiši Cvetkoviću, dotadašnjem ministru socijalne politike u mojoj Vladi. Suprotno ustaljenoj praksi i parlamentarnom redu nije bilo uobičajenih konzultovanja. Sve je bilo unapred spremljeno.

Vest o mandatoru izazvala je isto tako veliko iznenadjenje kao i vest o mom padu. I jedno i drugo izgledalo je neverovatno.

Pre svega malo je ko mogao poverovati da će se Knez rastati od

mene u tom trenutku, kada nije bilo nijednog problema niti ma kakvog vidnog povoda za jednu tako duboku promenu. Neshvatljivo je bilo, isto tako, da je do promene došlo u trenutku kada je zemlja bila u punom procvatu i kada su bili rešeni toliki domaći i spoljno-politički problemi. Zvaničnu verziju o nesuglasicama u vezi „hrvatskog pitanja" niko nije ozbiljno uzimao. Svi su tražili neki drugi, dublji, skriveni razlog i nisu ga nalazili. Iznenadjenje je bilo utoliko veće što je promena nastala neposredno posle izbora. Poredjenje sa Jevtićevim slučajem nije dolazilo u obzir jer je on išao u izbore bez odredjene političke linije a u Skupštinu su ušli raznorodni elementi, sa suprotnim tendencijama i bez ikakve mogućnosti za trajnju saradnju. Poslanici su se bili vezali za Jevtića, jer im je to bio jedini način da se kandiduju sa izgledima na uspeh. On sam nije bio načisto ni pre ni posle izbora kojim će putem da krene. Ja sam, naprotiv, imao tri i po godine rada u jednoj političkoj organizaciji koja se pokazala čvrsta i dovoljno homogena uprkos toga što se sastojala iz triju bivših stranaka. U svakom slučaju, većinu moje stranke sačinjavali su Srbi i to mahom radikali. Naš program je bio jasan i odredjen. Tražio sam poverenje od naroda i dobio ga...

S druge strane, izbor kneza Pavla pao je na najgoreg i najslabijeg člana moje Vlade i to u svakom pogledu. Njegov spoljni izgled davao je sumnju da nije od čiste srpske rase. Njegovo ponašanje je išlo u prilog te tvrdnje. Koliko je vest o davanju mandata Dragiši Cvetkoviću izgledala neverovatna neka posluže ove činjenice:

Vojin Djuričić, upravnik Državne hipotekarne banke zatekao se 5 februara u Valjevu, gde je bio bančinim poslom, u društvu šefa pravničkog odeljenja Pere Marinkovića. Kad je pročitao vest u novinama, Djuričić je uzviknuo:

— Ko ovom ciganinu dade mandat?!

Medjutim, sutradan, na veliko navaljivanje samog Kneza, on je pristao da udje u Vladu u svojstvu ministra finansija. Ali se nije dugo zadržao i posle šest meseci napustio je Vladu jer nije mogao da podnosi šeprtljanske i neznalačke postupke pretsednika Vlade.

Slično je reagirao i general Milutin Nedić, koji je bio ministar vojni u mojoj Vladi. On je takodje uzviknuo revoltirano:

— To je isključeno! Neće valjda u ovoj zemlji cigani da upravljaju!

Medjutim, na moje iznenadjenje, njegov rodjeni brat, Milan Nedić, takodje na Kneževo insistiranje, primio se za novog ministra vojnog. I to je bio redak slučaj u našoj istoriji da je jednog brata zamenio drugi u istom resoru.

Uopšte, obrazovanje Vlade je išlo sa velikim teškoćama. U našoj zemlji uvek ima više ministarskih kandidata nego fotelja. Ovog puta niko ozbiljniji nije hteo da se primi. Pošto sâm mandator nije ni malo ulivao ni poštovanja ni izglede na uspeh da obrazuje Vladu, to su se u taj nezahvalan posao bili upregli dr Korošec pa i sam knez Pavle. Pored Djuričića i Nedića, Knez je uspeo da nagovori i Cincar-Markovića da se primi za ministra spoljnih poslova. Ovaj se izgovarao da je „činovnik a ne političar" i tek na Kneževo lično navaljivanje, preko telefona, dao je pristanak.

Slučaj sa Ćirićem, takodje je karakterističan. On je uporno odbijao sve do poslednjeg momenta. Nisu pomagala Kneževa apelovanja. Ćirić je bio uporan. Razlog je, verovatno, bio taj što je Ćirić bio ubedjen da Cvetković neće uspeti da sastavi Vladu i da u tom slučaju on svakako ima najviše izgleda da ostvari svoj davnašnji san. On, razume se, nije znao da je Dragiša bio predodredjen za pretsednika i niko drugi, bez obzira što nije imao nikakvih kvalifikacija za takav položaj.

Knez je morao da upotrebi sav svoj autoritet i uticaj pa da upornog Ćirića privoli da udje u Vladu kao ministar prosvete.

I tako je trinaesti po redu pretsednik Vlade obrazovao najslabiju Vladu, koju je ikad Jugoslavija imala. U nju su ušli skroz nepoznati i beznačajni ljudi kao Ljubomir Pantić, mali apotekar iz Bosne, koji se dodvorio Dr Spahi premda je bio Srbin. Za ministra trgovine došao je Ješa Tomić, politički prevrtač i nepoznati advokat, bivši demokrata, bivši JNS-ovac i taze JRZ-ovac. Na mesto Svetozara Stankovića, koga dr Korošec pored svih navaljivanja nije uspeo da pridobije, došao je za ministra poljoprivrede Ing. Bešlić, nepoznat i u Vojvodini, odakle je rodom, a još manje izvan nje. U Vladu je ušao i Miloje Rajaković, jedan od najmračnijih tipova u Skupštini. Bez odredjenog zanimanja, on je uspeo da se obogati i dobije znatne koncesije na Tari. Djura Čejović, novi ministar za fizičko vaspitanje, nije imao nikakvih školskih kvalifikacija, izuzev osnovne škole. Tako je sâm za sebe, u biografiji za štampu, napisao: „Bavio se politikom i privrednim pitanjima još od najranijeg detinjstva..."

Uoči obrazovanja nove Vlade moja se kuća bila pretvorila u mesto besprekidnih sastanaka i konferisanja mojih partijskih prijatelja, kao i domaćih i stranih diplomata i novinara. Promena je unela pometnju u sve redove i svi su tražili obaveštenja, upustva i savet šta da rade.

Izuzev ministara, koji su podneli ostavke, svi ostali članovi moje Vlade ostali su mi verni i kategorički odbili da udju u Vladu u kojoj

ja nisam šef. Iznenadilo me je držanje Djure Čejovića, koji se, kao omladinac, bio pokazao privržen još iz vremena moje izborne borbe 1927 godine. Pre nego što se primio za ministra posetio me je i tražio moj „blagoslov".

— Ovo je jedinstvena prilika — govorio je Čejović. — Kada će mi se ukazati druga da budem ministar? — produžio je skoro molećivim glasom. Moja je želja da postanem kraljevski ministar i da zadržim tu titulu za večita vremena, makar kao bivši... A posle, dajem Vam časnu reč da ću ja prirediti Cvetkoviću ono što je on Vama sad priredio: nož u ledja!

Odbio sam kategorički svoj pristanak, što njemu, ipak, nije smetalo da udje u vladu kao ministar za fizičko vaspitanje naroda.

Još dvojica pozvanih da udju u Vladu, bez ikakvih izgleda da udju u neku drugu, Tomić i Rajaković, dolazili su da zatraže moju saglasnost. Njima sam rekao da je to lična stvar svakog pojedinca i da se odluče prema svojoj savesti. Oni su se opredelili za ministarske fotelje, pa makar po cenu da mi se zamere. Nije mi bilo krivo jer ih nisam smatrao za pouzdane prijatelje pa je bolje da se blagovremeno rastanemo.

Suprotno tim izuzetnim pojavama, pri čemu su ljudske slabosti odigrale glavnu ulogu, ogromna većina Srba, narodnih poslanika, naročito iz krajeva gde su živeli pomešani sa Hrvatima ili muslimanima, bili su odlučno protiv namere da Cvetković obrazuje Vladu. U tome su videli znak slabosti. S obzirom na potpuno otsustvo potrebnog autoriteta, za njih je Cvetković označavao napuštanje čvrsto izgradjene linije u našoj unutrašnjoj politici. Srbi iz takozvanih „prečanskih" krajeva predosećali su da će u zemlji nastati anarhija i da će oni sa svojim porodicama biti prepušteni razularenim masama, nahuškanih zlonamernom propagandom.

U toku bezbrojnih razgovora, bilo pojedinačno ili sa grupama poslanika, čula su se razna mišljenja pa čak i takvo da bi trebalo da se silom oduprem Kneževim namerama i da prosto nepoćudne ministre, zajedno s Korošecom, strpam u zatvor i sprečim rasulo.

Takav postupak značio bi za mene otvorenu i oštru borbu protiv Kneza Namesnika. A to bi značilo da pored borbe protiv političkih protivnika iz opozicionih stranaka,srpskih i HSS, treba povesti borbu i protiv namesništva, odnosno voditi borbu na dva fronta.

S tim u vezi zanimljivo je pomenuti jedan incident, koji se odigrao u stanu dr Korošeca, gde su „zaverenici", u noći izmedju trećeg i četvrtog februara, bili okupljeni radi izazivanja Vladine krize. Kad je došao red na dr Kreka da potpiše, on zastade i reče:

— A šta će biti ako Stojadinović usvoji naše ostavke, nas pohapsi a Knezu podnese spisak novih ministara ...

Ova zloslutnost nervirala je popa Korošeca i on mu ljutito dobaci:

— Ti sad potpiši a šta će posle biti to ćemo videti...

Ovo je zabeležio Milan Antić, ministar dvora, verovatno na osnovu pričanja Dragiše Cvetkovića, koji je Kneza revnosno i podrobno obaveštavao o svemu što se odigravalo iza kulisa. Antić je, nešto slično grofu Ciano, vodio svoj dnevnik, u koji je svojeručno zapisivao sve važnije dogadjaje. Ovaj dnevnik je sačuvan pa je poslužio kao dragocen izvor za mnoge pojedinosti iz našeg političkog života.

Meni ni na kraj pameti nije bilo da se oduprem ovim promenama. Naprotiv, bio sam srećan da se oslobodim napornog i nezahvalnog posla, kao i beskrajnih intriga, koje su pletene sa sviju strana. Jedino me je bila iznenadila i razočarala Kneževa izdaja, kojoj se nisam nadao i koju nisam mogao očekivati. Ovo utoliko pre što je baš on, lično, najviše navaljivao da se ne povlačim, jedva mesec dana pre ove „dvorske zavere". Šta mu je trebalo? Mene ni najmanje nije bunila okolnost da prestajem biti pretsednik Vlade, već jedino način na koji je to ostvareno. Četiri godine briga i truda, skoro bez i jednog dana odmora, da bi se održalo normalno funcionisanje političkog i privrednog života u državi, koja je bila razrivena trzavicama i gde jedna trećina naroda, Hrvati, frondira, sve je to uticalo na mene da zaželim odmor. Otuda sam svoju ostavku podneo veseo i zadovoljan.

U momentu moje ostavke Jugoslavija se nalazila na vrhuncu svog ugleda u inostranstvu, tretirajući sa velikim silama onog doba na ravnoj nozi bez ikakvih političkih obaveza prema ma kojoj. Ekonomsko stanje bilo je na zavidnoj visini. Industrija, trgovina i poljoprivreda su cvetale. Radnici su bili zadovoljni sa osiguranim minimalnim nadnicama i obilnom zaštitom modernog socijalnog zakonodavstva. Nacionalna moneta bila je apsolutno stabilna. Sa dinarskim banknotama u džepu moglo se putovati kroz celu Evropu i menjati po istom kursu, u svima zemljama, bez ikakve promene.

Nova Vlada je sklopljena na brzinu. Politički sastav ostao je isti: homogena Vlada JRZ, samo sa daleko slabijim ličnostima. A radi umirenja svojih članova, još na prvom sastanku Vlade, novi pretsednik je morao da podvuče da je nova Vlada „obrazovana dogovorno sa dr Stojadinovićem, koji ostaje idalje šef stranke". U tom smislu dato je i zvanično saopštenje za javnost, uz dodatak da je pretsednik Cvetković „proveo pola časa u srdačnom razgovoru sa šefom stranke dr Stojadinovićem"... Oba navoda su netačna jer niti sam dao sa-

glasnost za obrazovanje onakve Vlade niti je moj razgovor sa Cvetkovićem bio „srdačan".

Nekoliko dana posle obrazovanja nove Vlade, Knez me je primio u takozvanu „oproštajnu audijenciju".

Sećam se da je to bio jedan ponedeljak, kada Knez obično prima na referat šefa generalštaba, u to vreme generala Dušana Simovića. Pričekao sam nekoliko minuta dok on nije svršio svoj referat i pri izlasku se pozdravio sa mnom, korektno kao obično.

Razgovor s Knezom bio je vrlo kratak, svega nekoliko trenutaka.

— Došao je momenat, da se oprostim od Vašeg Visočanstva — počeh ja prvi.

— Da — prihvati on — sticaj okolnosti primorava me...

Ne završi rečenicu, kao tražeći reči da nastavi.

Da bih ga izvukao iz neprilike i sprečio da mi kaže neki izmišljeni razlog, ja ga prekidoh:

— Nije potrebno da iznosite razloge koji su Vas rukovodili da donesete svoju odluku. Znate da sam Vam uvek govorio da mojim položajem možete da raspolažete u svako doba i da moju ostavku imate uvek na Vašem stolu. Vi ste je sada iskoristili i ja ne ulazim u Vaše pobude...

Knez promuca nekoliko reči pa se diže iz fotelje u znak rastanka.

Kada se pri izlazu, po uobičajenom načinu dvorskog ceremonijala, okrenuh da se još jednom poklonim, gledajući u Kneza, primetih u njegovim očima otsev mržnje. Učinilo mi se kao da je u sebi pomislio: „Najzad ga se oprostih!"

„Oprostih", zašto?

GLAVA 73

ŠTA JE KNEZ PAVLE KAZAO O PADU MOJE VLADE...

Za karakter kneza Pavla interesantno je da zabeležim jedan razgovor, koji je imao s mojim bratom Dragomirom. To je bilo godine 1937, pre bure oko Konkordata. Knez se interesovao za dnevni list VREME, koji je pod uredništvom mog brata pokazivao odista vanredne uspehe. Podignute su dve velike zgrade u Dečanskoj ulici, najveće posle palate „Albanija". Nabavljene su najmodernije mašine u Nemačkoj i SAD, kao i bezbroj drugih tekovina iz savremene grafičke umetnosti i najnaprednijeg novinarstva. Sve je radjeno po dobro smišljenom i unapred spremljenom planu, radi čega su moj brat i naš zet Ing. Dušan Glišić prethodno obišli najbolja preduzeća te vrste u Francuskoj, Nemačkoj i SAD. Na taj način primenjeni su najnoviji pronalasci iz te oblasti te je VREME pretstavljalo retko savršeno preduzeće tog doba, kome su se divili svi stranci koji su ga posećivali. Pored tehničkog preuredjenja, moj brat je izvršio potpunu promenu u pogledu sadržaja i načina uredjivanja. VREME je tada ličilo na ugledni pariski list PARIS-SOIR, sa mnogo slika, naročito na prvoj strani, sa velikim naslovima o glavnim dogadjajima iz zemlje i celog sveta. Nasuprot ranijem VREMENU, sada je objavljivao opširne izjave opozicije a ne samo Vladine. U svima važnijim prestonicama Evrope, kao i u svima većim mestima Jugoslavije, VREME je imalo stalne dopisnike, koji su svakodnevno telefonski slali svoje izveštaje. Ovi su primani od strane stenografa redakcije preko deset telefonskih linija. Medju najuglednije saradnike VREMENA, koji su znatno doprineli ugledu lista, spadao je naš poznati književnik i novinar, Miloš Crnjanski, koji je slao dopise iz Berlina, a zatim iz Rima. Uzgred budi rečeno, ta saradnja, započeta pre četvrt veka, nastavlja se i danas. Ovoga puta Crnjanski šalje svoje članke iz Londona za nedeljni list, EL ECONOMISTA, koji sam osnovao u Buenos Aires-u 1950 god. i koji još uvek uredjujem. Sličan slučaj desio se sa dopisnikom, Milanom Mikašinović, koji je započeo svoju novinarsku

karijeru u VREMENU, da bi kasnije prešao u redakciju od EL ECONOMISTE.

Uopšte, može se reći, VREME je, kako po svojoj tehničkoj opremi, tako i po načinu uredjivanja i odličnom sadržaju, spadalo medju najbolje listove u Evropi. U pogledu tiraža tuklo je sve dotadanje rekorde, prevazivši u svakom pogledu list POLITIKU, do tada najčitaniji dnevnik u Jugoslaviji.

Na kakvoj je zavidnoj visini VREME tada stajalo, može se najbolje videti iz mišljenja, koje o njemu navodi engleski pisac Bruce Lockhard u svom delu „TOPOVI ILI BUTER“:

> *„Jednogodišnje otsustvo iz* Fleet Street-*a, otupilo mi je oštrinu zapažanja i neobično sposobni beogradski novinari imali su posledniju reč. Nedeljno izdanje VREMENA, list koji nema ništa da pozavidi najnaprednijem novinarstvu, objavilo je čitavu stranu, posvećenu najpodrobnijim pojedinostima iz moje karijere u Rusiji i Srednjoj Evropi.“**

A kada sam deset godina docnije, u Buenos Airesu, pomenuo dr Ernest-u Alemann-u, vlasniku i glavnom uredniku lista na nemačkom jeziku ARGENTINISCHES TAGEBLATT da je VREME bio moj list, on je sa poštovanjem uzviknuo:

— VREME je bio Vaš list! Svaka čast! To je i za nas ovde bio jedan pojam...

Upita me kakva je bila njegova sudbina i ja mu rekoh:

— Zgrada je bila spolja oštećena engleskim bombardovanjem o Uskrsu 1944, ali su mašine ostale netaknute. To moderno preduzeće i danas služi na čast jugoslovenskom novinarstvu po svojim tehničkim uredjajima. Zgrada je znatno proširena do visine šestog sprata i dodato još nešto mašina iz Švajcarske...

Kad je Dragomir, kao što pomenuh, referisao Knezu o uspesima preuredjenog VREMENA, on se iskreno radovao. Čestitao mu je na uspehu i izjavio:

— Do nedavna sam pratio POLITIKU, a VREME samo prelistavao, po dužnosti. Sad, naprotiv, čitam VREME sa zadovoljstvom a POLITIKU ne mogu da „svarim“! Suviše je zastarela i monotona...

A zatim, prešavši na razgovor o meni, rekao mu je doslovno:

— Vaš brat je optimist, a ja sam po prirodi pesimist. Na taj način svaku stvar posmatramo sa njene najpovoljnije i najnepovolnije strane. Mi se srećno dopunjujemo. On uliva čoveku pouzdanje, polet,

---

* Bruce Lockhard: „GUNS OR BUTTER“, Putnam, London, 1938.

oduševljenje. Bez njega ne bih ostao ni trenutka na ovom položaju, i u ovoj zemlji. Medju našim političarima on nema takmaca. Samo mora bolje da se čuva. On se suviše lako izlaže. Ne pazi na sebe, kreće se svuda slobodno, a ovde ima svakojakih ludaka... Vi biste, kao brat — savetovao je Knez skoro zabrinuto — morali da ga opominjete da se pripazi... Šta bismo radili bez njega? Ja nisam toliko važan za zemlju koliko on...

Kad sam posle te njegove audijencije kod Kneza upitao svog brata Dragomira o utiscima koje je dobio, on mi je detaljno ispričao razgovor, kako je napred izložen, pa dodade da je knez Pavle i na njega učinio vanredno prijatan utisak, ali da mu ipak ne bi trebalo da verujem 100%...

— Iz tebe govori stari republikanac! — odvratih ja. — Knez Pavle nije kao ostali vladari. On je fini čovek, vaspitan u Engleskoj. Ne verujem da je u stanju da učini kakvo nedostojno delo. Ti njega ne poznaješ dovoljno, kao ja, već tolike godine...

— U redu, reče Dragomir. Samo ne zaboravi, kad već citiraš Englesku, da te potsetim na slučaj Sir Strafford-a, na gubilišta, gde ga je poslao kralj Charles I, premda mu je bio neizmerno odan, ali koji ga je žrtvovao zajedničkim protivnicima. Njegove poslednje reči, pred smrt, bile su amanet svima koji saradjuju sa Krunom: „*Never trust a Prince!*" (Nikad ne veruj jednom vladaru!) Eto, to se dogadjalo u Engleskoj, zemlji „finih džentlmena"...

— Da, ali to je bilo pre tri veka — uzeh ja još jednom u odbranu kneza Pavla.

Medjutim, izlazeći iz Belog Dvora, posle oproštajne audijencije, meni dodjoše napamet te reči mog brata. „Republikanci imaju pravo" — pomislih u sebi.

Van sumnje je da smo četiri godine knez Pavle i ja bili nerazdvojni prijatelji i saradnici, koji su se odista „dopunjavali" na jednom zajedničkom poslu uprave države. Saglasnost je bila potpuna, kako u spoljnoj tako i u unutrašnjoj politici. Čak i u poslednjem problemu, u pitanju podele Albanije, prema Cianovim zabeleškama jasno izlazi da je Knez bio sasvim saglasan, čak i mnogo popustljiviji nego što sam ja bio. „On se nije interesovao za granice, da li će nešto više ili manje Albanaca pripasti Jugoslaviji" — veli Ciano. Verujem da je to sasvim tačno, jer sumnjam da je Knez poznavao pitanje trasiranja jadranske železnice, sa izlaskom Srbije na more, kako sam ja to pitanje proučio, još kada sam peške tim putem prelazio, idući u izbeglištvo zajedno sa srpskom vojskom, u jesen 1915 godine, a posle iz razgovora sa Pašićem, koji mi je ceo problem, sa geografskom kartom u ruci, jednom prilikom vrlo opširno objasnio.

Neki branioci Kneževe izdaje prema meni pokušali su da ga brane i tim argumentom, odnosno podele Albanije izmedju Italije i Jugoslavije, kao da je Knez bio protiv te ideje. Cianov „Dnevnik" i „Tajna arhiva" tu odbranu potpuno obesnažuju.

Šta je to onda, što je Kneza zabolelo i čime sam se ja Knezu toliko zamerio, da se odlučio da se razidje sa mnom i to na onakav način, nedostojan jednog Kneza i džentlmena?

Milan Grol, šef Demokratske stranke, izjavio je da je Knez „na perfidan, njemu svojstven način" postupio prema meni.*

Prema tome, Kneževa izdaja bila je naišla na osudu čak i kod političara, koji su bili moji protivnici.

Kneževe reči o „sticaju okolnosti", bez ikakvih daljih objašnjenja, ništa ne kazuju.

Ja sam se od tog doba, pa sve do danas, trudio da taj uzrok pronadjem. Pre svega u izjavama samog Kneza.

Strani diplomati, sasvim razumljivo, bili su iznenadjeni promenom režima pa su i oni želeli da saznaju prave uzroke, pošto ih zvanično objavljena verzija nije zadovoljavala. Tako sam bio u mogućnosti da sasvim pouzdano saznam da je Knez rekao francuskom ministru u Beogradu, Raymond Brugère:

— Doklegod sam ja na ovome mestu, nikad neću dozvoliti da se Kuća Karadjordjevića sroza na nivo Savojske...

Ovaj nadmeni i pretenciozni odgovor zvuči komično iz usta jednog slabića i mekušca, kakav je Knez nesumnjivo bio. To je ujedno i jedna pakosna zvrčka na adresu italijanskog Kralja, koji je bio u srodstvu sa srpskim dvorom, jer eto, Victor Emanuel nije bio u stanju kao on, Pavle, da spreči srozavanje vladarskog Doma...

Patrijarh Gavrilo, koji je bio moj uistini iskren i odan prijatelj, takodje se interesovao za uzroke moga pada. U svojstvu vrhovnog poglavara Srpske pravoslavne crkve, on se naravno nije mogao, ni hteo, da meša u čisto politička pitanja, ali kada je jednom prilikom, godinu dana docnije, pomenuo moje ime, Knez se namrštio — pričao je posle Patrijarh — i rekao da me je morao ukloniti, jer sam hteo da zavedem fašizam u zemlji.

Dakle i Patrijarhu je dao isto objašnjenje kao i francuskom poslaniku. Nešto slično kazao je u leto 1939 i Miši Trifunoviću, bivšem

---

* R. D. Hogg: „Yugoslavia", Introduction, str. XIII.

ministru, koji je docnije, 1943, postao i pretsednik jugoslovenske Vlade u izgnanstvu, u Londonu.

Prema tome, za naše prijatelje na Zapadu, za Francuze i njihove pristalice u našoj zemlji, kao i za sve druge, koji su protiv fašizma uopšte, Knez je pronašao formulu spasavanja zemlje od fašizma i zaštitu dostojanstva kraljevskog Doma.

Naravno, za Nemce i Italijane ova formula o fašizmu nije bila pogodna i za njih je morao da izmisli nešto drugo.

Po nalogu maršala Goeringa posetio je kneza Pavla nemački generalni konzul u Beogradu, Franz Neuhausen.

— Ostavka gospodina Stojadinovića — izjavio mu je Knez — u vezi je sa našim čisto unutrašnjim političkim pitanjima i nema nikakve veze sa našom spoljnom politikom. Možete obavestiti Reichsmarschall-a da spoljna politika Jugoslavije ostaje nepromenjena i da ona nije vezana za ličnost pretsednika Vlade...

— Za Italijane Knez je pronašao sasvim drugo objašnjenje. U svome „Dnevniku" Ciano navodi sledeći pasus:

1 maj. — Pomorski defile. Za vreme vožnje na brodu imao sam duži razgovor sa namesnikom Pavlom. Vrlo je zabrinut zbog ratne opasnosti i — čini mi se — nije bio mnogo ubedjen mojim miroljubivim uveravanjima.

„Hteo je da mi objasni slučaj Stojadinovićev. Bez obzira na raspad njegove parlamentarne većine, Stojadinović se diskreditovao prljavim poslovima, od kojih je neke vodio sam lično, a druge preko svojih privrženika. Izgleda da je nagomilao, naročito u inostranstvu, ogromno bogatstvo. Pavle je čak nagovestio mogućnost jednog procesa. Ja sam ga odvraćao od toga ali se ne bih smeo zakleti da sam u tome uspeo. Duce, kome je Knez rekao te iste stvari, kaže da je požuda za bogatstvom jedna vrsta bolesti. Drukčije se to ne bi moglo objasniti, utoliko pre što su čovečija uživanja ipak ograničena, posle čega zlato počinje da biva teret. A zatim — ironijom sudbine — najbogatiji ljudi najmanje su u stanju da uživaju u svom bogatstvu: Rockefeller je bio prinudjen, tokom poslednjih šesnaest godina svog života, da se hrani isključivo mlekom i jednom pomorandžom."

Kao što se vidi, Knez Namesnik, kao najmerodavnija ličnost da kaže pravi razlog mojeg pada, dao je različite izjave, udešavajući ih

prema onome sa kime govori, kako bi njegov sagovornik primio izneti razlog kao opravdan. Prosto na prosto Knez se služio lažima.

Odnosno zavodjenja fašizma u zemlji, ja sam na jednoj konferenciji mojih partijskih prijatelja, tretirajući to pitanje, otvoreno zauzeo stav protiv takvog sistema uprave u našoj zemlji.

— Jugoslavija se sastoji iz tri nacionalna elementa: Srba, Hrvata i Slovenaca. Nikad Srbi neće poći za jednim Hrvatom, kao vodjom, niti Slovenci ili Hrvati za jednim Srbinom. Svaki od ova tri plemena može imati svog narodnog vodju, kao što su ih uvek imali, ali nijedan od njih ne može da se nametne drugima. Prema tome, čak i kad bi neko hteo da zavede takav režim, njegov pokušaj je unapred osudjen na neuspeh. Svi koji se zanose takvim idejama, kao Ljotić, ili pre njega Jevtić i drugi, nalaze se u teškoj zabludi da je takav sistem uopšte ostvarljiv kod nas.

To su bile moje reči i moje duboko uverenje.

Uostalom, koliko sam ja bio daleko od takve misli vidi se i po tome, što sam na zbirci svojih govora, za vreme poslaničkih izbora, decembra 1938, štampanih u jednoj knjizi, dao naslov: „Jedan Kralj, jedna država, jedan narod". Taj naslov takodje ukazuje da ne samo nisam imao nameru da „kraljevsku kuću Karadjordjevića unizim i svedem na nivo Savojske", već naprotiv da je uzdignem kako bi jugoslovenski Kralj bio simbol državnog i narodnog jedinstva, kao što je slučaj u Engleskoj ili nordijskim zemljama.

Najzad, koliko je ovaj argument o fašizmu obična izmišljotina u ustima kneza Pavla, vidi se takodje i po tome što je posle mene došao za pretsednika Vlade Dragiša Cvetković. Kao što je poznato on je bio organizovao radnike u svoj JUGORAS, u kome je zaveo plave uniforme, plave košulje i fašistički pozdrav. U tu istu Vladu uskoro je ušao dr Korošec, vodj slovenačkih „fantova", potpuno uniformisanih, zatim dr Maček, koji je sa dve čisto fašističke, paramilitarističke organizacije, Seljačke zaštite i Gradjanske straže, raspolagao pravom partijskom vojskom.

A ako je nečeg bilo što bi moglo da izazove sumnju u pogledu mog stava i namera, onda se to može objasniti podmetanjima od strane kneza Pavla i Dragiše Cvetkovića. Tako u pomenutom „Dnevniku" ministra dvora, Milana Antića, stoji zapisano u vezi dolaska grofa Ciano-a, krajem januara 1939, neposredno pred moj pad:

> *„Dat je nalog Cvetkoviću da doček grofa Ciano ispadne što fašističkiji. Da se pozovu domaći i strani novinari kako bi sve to mogli da vide i slikaju."*

U takvoj i sličnoj podmukloj igri mogu se naći obrazloženja izvesnih pojava, koje su neobavešten i lakoveran svet mogle dovesti u zabludu. Tu spada i od nekih Dragišinih prijatelja upotrebljena i uporno ponavljana reč „Vo-dja, vo-dja", što sam ja bio zabranio već i zbog toga što se posle izvesnog ponavljanja ova reč pretvara u „Dja-o, Dja-vo"!

Često se pominjalo kako sam ja bio zaveo „zelene košulje" i što je, navodno, trebalo da bude početak uvodjenja „fašizma" kod nas. Medjutim, radilo se ukupno o 30 zatvoreno-sivih, a ne zelenih košulja, sa sličnim pantalonama i šajkačom na glavi. Bez oružja, kakvo su nosili Mačekove „straže" i bez čizama, koje su imali Korošečevi „fantovi". Svrha je bila da na javnim zborovima potreban broj omladinaca održava red i poredak, na mesto uniformiranih žandarma, sa puškom o ramenu, što je davalo rdjav utisak. Da bi se razlikovali od ostalih prisutnih, ti „redari" bili su obučeni jednoobrazno. Sve te stvari bile su vlasništvo Glavnog odbora JRZ i nalazile se u prostorijama Hotel „Pariz" odakle su slate u mesta gde se imao održati zbor i posle ponovo vraćani da posluže za iduću priliku. Tu nema ni traga o „fašizmu" i slične pojave su uobičajene i u najdemokratskijim zemljama. U najmanju ruku stavlja se traka na rukavu i služi kao obeležje funkcije, a nikako kao nekakva „partijska uniforma".

U pogledu Kneževih reči Mussoliniju i grofu Ciano o mom tobožnjem bogaćenju, moram reći da sam njima krajnje iznenadjen. Toliku perfidnost i pokvarenost mogao je da ispolji samo čovek, koji nema svojstva jednog člana kraljevske krvi, pa čak ni karakter običnog, čestitog gradjanina, pošto ni ovaj ne bi bio u stanju da jednu tako nisku laž, u klevetničkom cilju, izrekne u četiri oka, iza mojih ledja, računajući, po svoj prilici, da za nju neću nikad doznati. Odista, za nju sam saznao tek po svršetku Drugog svetskog rata, kada su objavljeni „DNEVNIK" i „TAJNE ARHIVE" grofa Ciano-a.

Da u pogledu spoljne politike nije bilo nikakvog neslaganja izmedju kneza Pavla i mene, to je bila opšte poznata stvar. Mi smo se uvek o svemu dogovarali i uvek radili sve sporazumno. Uostalom koliko je ta priča o spoljnoj politici besmislena, najbolje se vidi po tome što je tu istu politiku nastavila i nova Vlada sa Cvetkovićem na čelu. Samo što je ta Vlada bila snishodljiva i ponizna. Bez ikakvog ličnog autoriteta, a u želji da se dodvori Nemcima, novi pretsednik Vlade požurio se da uveri nemačkog poslanika u Beogradu u svoju odanost Trećem Rajhu i njegovom Vodji.

Svega pet dana po obrazovanju svoje Vlade, 11 februara, Cvetković traži sastanak sa von Heeren-om, koji o tome podnosi Berlinu sledeći izveštaj:

*„Pretsednik Vlade i ministar unutrašnjih dela Cvetković, koji je tražio da me vidi danas, nastojao je pre svega da me uveri u svoje lične simpatije prema Nemačkoj. Još kao pretsednik opštine u Nišu on je favorizirao nemačku industriju povodom sklapanja opštinskih ugovora. Prilikom svog prošlogodišnjeg informativnog puta po Njemačkoj, on se iskreno divio uspesima Nacional-socijalističke stranke na socijalnom i privrednom polju. Ovo bi mogli da potvrde Nemci s kojima se sreo na ovom putovanju. Srećan je što mu se, kao pretsedniku Vlade, pruža prilika da radi na daljem jačanju jugoslovensko-nemačkih odnosa. Jugoslovenska spoljna politika, u pogledu Nemačke, razume se, ostaje nepromenjena. To je obezbedjeno ne samo imenovanjem jugoslovenskog poslanika u Berlinu za ministra spoljnih poslova, već, iznad svega činjenicom da je knez Namesnik bio i ostao jedini merodavan u tom pogledu."**

U toj istoj zbirci, kao dokumenat No. 288, objavljen je izveštaj, koji je Direktor odeljenja za ekonomsku politiku, Wiehl, podneo Ministarstvu spoljnih poslova Nemačkog Rajha 9 februara 1939, dakle svega tri dana po obrazovanju Cvetkovićeve Vlade i u kome je reč o naoružanju, koje nemačka firma Krupp treba da isporuči Jugoslaviji. Pomenuta firma je tražila garanciju nemačke Vlade za ovu isporuku, čija vrednost iznosi sto miliona maraka. U izveštaju se dalje kaže:

...„Predvidjena transakcija pretstavlja prvu priliku za Nemačku da učestvuje u naoružanju Jugoslavije. Generalni konzul Neuhausen, pretstavnik feldmaršala Goeringa u Jugoslaviji, veoma je raspoložen da se zaključi posao, ali je savetovao da se odluka odloži za kratko vreme u vezi sa nedavnom promenom u jugoslovenskoj Vladi. On će verovatno da dodje ovamo (Berlin) iz Beograda tokom sledećih dana sa svežijim vestima o tamošnjoj situaciji. Vojni izaslanik Faber du Faur saglasan je sa gledištem generalnog konzula Neuhausena."

Da je mišljenje Neuhausena i merodavnih nemačkih ličnosti bilo veoma povoljno po novu Vladu, vidi se iz dokumenta pod No. 290 pomenute zbirke (str. 398) u kojoj taj isti Direktor Wiehl izveštava Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu:

---

* „DOCUMENTS ON GERMAN FOREIGN POLICY", Washington, 1953, Series D (1937-45), Vol. V, pod N° 291.

Berlin, 11 februar 1939
Predmet: *posao naoružanja sa Jugoslavijom.*

„Generalni konzul Neuhausen vratio se iz Beograda i saopštava sledeće:

„Stav nove jugoslovenske Vlade prema Nemačkoj i Italiji je takav da se posao oko naoružanja može slobodno zaključiti...“

Iz daljeg izveštaja vidi se da je prvobitna suma od sto miliona nemačkih maraka udvostručena i da se vode pregovori za isporuku nemačkog ratnog materiala u iznosu od dvesta miliona maraka. A to je najbolji dokaz da su Nemci imali puno poverenje u Vladu Dragiše Cvetkovića. Najzad u svom memorandumu direktor Wiehl kaže:

„Prema tome, ukupan iznos je dvesta miliona maraka. Feldmaršal Goering, ministar Funk i državni sekretar Brinkman saglasili su se sa ovom transakcijom. Finansijski uslovi biće još više poboljšani.“

Rumunski ministar spoljnih poslova, Gafencu, koji se nalazio u Beogradu neposredno pred izbijanje Vladine krize i koji je razgovarao sa knezom Pavlom uoči pada moje Vlade, pozvao je nemačkog poslanika u Bukureštu, Fabricius-a, i izložio mu svoje mišljenje o promenama u Beogradu. O tome je Fabricius podneo izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova koji je objavljen u pomenutoj zbirci pod No. 286. Tu se veli:

„Vladina kriza u Beogradu došla je neočekivano posle njegovog odlaska; to, medjutim, kako je posle toga tvrdio, neće dovesti do promena u spoljnoj politici.“

Slično i još znatno potpunije mišljenje iznosi grof Ciano u svom DNEVNIKU. Povodom posete Cincar-Markovića, grof Ciano navodi da mu je to prvo putovanje u inostranstvo, u svojstvu ministra spoljnih poslova i beleži:

22 aprìl. — U Veneciji povodom dolaska Cincar-Markovića... Prvi razgovori protekli su povoljno. Odmah sam naišao kod njega na razboritost i razumevanje, dok je Indelli sa uzbunom, kojoj nije bilo mesta, stvorio netačan utisak da u Jugoslaviji postoji uznemirenost, a i*

---

* Indelli, italijanski ministar u Beogradu.

Pisac knjige zaključuje izbornu kampanju od 1938 god. sa zborom u Beogradu. Na slici, pored pisca, Dušan Trifković, gen. sekretar JRZ i nekoliko članova Vlade

Nepregledne mase, okupljene oko Kneževog spomenika i na okolnim ulicama, slušaju reč Pretsednika Vlade prilikom zaključenja izborne kampanje, 1938 god.

ukoliko je postojala u izvesnim redovima javnog mnenja, ista nije uopšte bila doprla do merodavnih krugova. Naš razgovor dodirnuo je sledeća pitanja:

ALBANIJA: prima se svršen čin. Shvata se naša ponuda za slanje trupa...

NEMAČKA: spremnost za sve užom saradnjom sa Osovinom, a da se za sada ne pristupi Paktu anti-komintern, iz razloga unutrašnje politike, premda se ne isključuje takva mogućnost. Odbija se ma kakvo britansko posredovanje. Politička formula Jugoslavije: u slučaju ratnog sukoba, nenaoružana neutralnost uz pružanje privredne pomoći Italiji i Nemačkoj. Sasvim razumljivo u sklopu sistema Osovine i gravitirajući pre svega prema Rimu...

„Uopšte uzev, poseta je dala odlične rezultate. Saopštenje za štampu objavljeno na kraju, izazvalo je vrlo povoljan utisak kod naših novinara i vrlo nepovoljan kod francuskih i britanskih. A to je najbolji dokaz o uspehu posete."

Istog leta 1939, da bi još više potvrdio da u spoljnoj politici neće biti promena sam knez Pavle odlazi u posetu Rimu, kod Mussolinija, zatim Berlinu, kod Hitlera, ovog puta sa kneginjom Olgom.

Pre nego što je napustio Berlin, gde je dotle bio naš ministar, Aleksandar Cincar-Marković, novi ministar spoljnih poslova u Vladi Dragiše Cvetkovića, bio je u oproštajnoj audijenciji kod Ribbentrop-a. O tom sastanku ministar dr Paul Schmidt, sastavio je zapisnik, objavljen u pomenutoj zbirci pod No. 285. Tu se veli doslovce:

„U toku svoje oproštajne posete, Cincar-Marković je rekao da je Vladina kriza u Jugoslaviji izbila neočekivano i isključivo iz unutrašnje-političkih razloga, a da spoljna politika time neće ni u koliko biti pogodjena. On (Cincar-Marković) će nastojati da još više pojača veze izmedju Jugoslavije i Nemačke i da će proučiti pitanje pristupanja Jugoslavije Paktu antikomintern.

„Ministar spoljnih poslova (Ribbentrop) izložio je novom jugoslovenskom ministru spoljnih poslova opšte linije nemačke politike u Jugo-istočnoj Evropi i stekao utisak da Cincar-Marković iskreno namerava da još više prilagodi jugoslovensku spoljnu politiku u pravcu Osovine...

„Cincar-Marković je dalje izjavio da je knez namesnik Pavle bio i da će i ubuduće ostati zatočnik nepromenjene politike prijateljstva Jugoslavije sa Nemačkom i Italijom."

Povodom posete kneza Pavla Rimu, grof Ciano beleži, pod 10 majem, da je imao sastanak sa Cincar-Markovićem i da je ranija saglasnost iz Venecije još jednom potvrdjena. Pri tom dodaje:

„Ali novu činjenicu pretstavlja okolnost da je Jugoslavija zauzela jasan stav protiv Turske sa namerom da obrazuje rumunsko-jugoslovensko-bugarski blok uperen protiv Turske... Stvar je interesantna."

Uskoro zatim, grof Ciano je imao priliku da se sastane sa Ribbentrop-om i da sa svojim nemačkim kolegom izmenja misli, pored ostalog i o novoj situaciji u Jugoslaviji. U oceni tog stanja oba ministra bili su potpuno saglasni. O tome piše grof Ciano u svom DNEVNIKU pod 21 majem 1939:

„21 maj. — Stižem u Berlin... Na kraju govorimo o Jugoslaviji.

„Kažem da razgovori u Rimu nisu u suštini bili zadovoljavajući premda su formalno izgledali kao takvi. Izjavio sam da mi nećemo ništa preduzimati protiv Jugoslavije sve dok Beograd bude sprovodio korektnu politiku prema Osovini, ali da ćemo smesta revidirati naš stav ako bi se Beograd orijentisao prema demokracijama. Dodajem da ne bismo mogli ostati ravnodušni u slučaju da Hrvati budu izazvali neke nerede u zemlji. Ribbentrop je saglasan ali vidim da bi on više voleo da se ne menja postojeće stanje u Jugoslaviji.

„Himmler, naprotiv, otvoreno mi kaže da treba da požurimo da uspostavimo svoj protektorat nad Hrvatskom."

Rezerva Cianova bila je suvišna. Poniznost vlade Cvetković-Maček prema Osovini najbolje se ogleda u zaključenju političkog i vojnog pakta sa ovim silama 25 marta 1941 godine u Beču. U vreme kada je Drugi svetski rat bio već u punom jeku, Jugoslavija kneza Pavla stupa na stranu Italije i Nemačke, primajući uz to na sebe obaveze koje su imale da ubrzaju kapitulaciju Grčke, dotadašnjeg vernog saveznika Jugoslavije još iz vremena Balkanskih ratova 1912—13. U tom momentu Grčka se nalazila u teškom ratu sa Italijom. Za tu izdaju, Jugoslavija je imala da dobije Solun i jedan deo grčke teritorije (od Djevdjelije do Soluna). To se više ne može nazvati drukčije, nego kao obično maroderstvo...

Da bi za sebe osigurao što veće simpatije, ne samo kod tada svemoćnog Hitlera, nego i kod Mussolinija, knez Pavle se poslužio i jednim svojim ličnim pretstavnikom, pored redovnih kanala. U tu

svrhu je upotrebio jednog opskurnog beogradskog advokata, Vladislava Stakića, koga je slao Mussoliniju u „specijalne misije". Ovaj advokat bez klijentele bio se pročuo svojom ženidbom sa ćerkom poznatog aferaša Praporcetovića, koji je živeo u Beču jer se nije usudjivao da dodje u zemlju jer bi odgovarao pred redovnim sudovima. Nije teško pretpostaviti kakve su bile „misije", poveravane od strane Kneza, kad se ima u vidu ličnost, koja ih je obavljala i kad se zna da se odavno prestalo sa „ličnim pretstavnicima" od strane vladara...

Iz svega ovoga napred rečenog izlazi jasno da pitanja spoljne politike nisu nikako mogla biti razlog da Knez formira „dvorsku zaveru" protiv mene.

Ostaje još jedan argument, koji je Knez upotrebio u razgovoru sa Nemcima: pitanje unutrašnje politike. Očevidno se ciljalo na hrvatsko pitanje, koje je uostalom i u ostavci petorice ministara u mojoj Vladi pomenuto kao glavni razlog.

U ostavci se veli da je „u toku današnje sednice Narodne skupštine konstatovano da postoji razmimoilaženje u Vladi u pogledu na hrvatsko pitanje".

Pregledao sam stenografske beleške rada Narodne skupštine od 3 februara 1939, kada je vodjena završna debata o verifikaciji poslaničkih mandata. Dok je govorio opozicioni narodni poslanik Branko Čubrilović, koji je iz Bosne kao i ministar šuma i ruda u mom kabinetu Bogoljub Kujundžić, izmedju njih dvojice često je dolazilo do upadica i ličnih prepiraka. Dvoboj rečima bio je sve žučniji. Čubrilović je stajao za govorničkom tribinom, ispred ministarskih klupa, ali umesto da se obraća narodnim poslanicima, ispred sebe, on se stalno okretao unazad, prema ministrima, češće apostrofirajući lično ministra Kujundžića. Jednog momenta, sav uzbudjen i crven u licu, Kujundžić je uzviknuo:

— Srpski narod je dao suviše mnogo žrtava da bi ikada pristao da misao Kupinca bude jača od Oplenca!

Buran aplauz sa desnice, osobito od strane narodnih poslanika Srba, pozdravio je ove reči.

To je jedino što je jedan ministar moje Vlade, veliki patriota iz ugledne srpske porodice u Bosni, rekao praveći aluziju na hrvatsko pitanje. Ničeg drugog u stenografskim beleškama, na koje se ministri u ostavci pozivaju, nije bilo što bi moglo da ima ma kakve veze sa hrvatskim pitanjem. Pa, u čemu je onda neslaganje u Vladi? Znači li to da su ova petorica članova Vlade, od kojih samo jedan Srbin, a dva Slovenca i dva bosanska muslimana, smatrali da je Kupinac iznad

Oplenca? Kupinac je selo u Hrvatskoj, blizu Zagreba, gde je živeo dr Maček na svom posedu, a Oplenac je mesto blizu Beograda, gde se nalazi crkva u kojoj su sahranjeni kraljevi iz dinastije Karadjordjevića.

Smisao Kujundžićevih reči bio je taj da će jedinstveno uredjenje države srpski narod uvek pretpostavljati federalističkom, koje propoveda Maček. Ako su ti članovi Vlade bili za federalizam, trebalo je da to pitanje pokrenu na sednici Ministarskog saveta da bi se tu o njemu raspravljalo. Ovako je ispalo da su oni tek sasvim slučajno, blagodareći jednoj upadici u skupštinskoj debati, doznali da u Vladi postoje različita mišljenja o rešenju hrvatskog pitanja. Sve je to, dakle, prost izgovor, kada se još usto zna da je cela izborna kampanja — dva-tri meseca ranije — vodjena baš na pitanju unitarizma i federalizma, kada se većina glasača izjasnila za unitarističko rešenje, čiji sam glavni pretstavnik bio ja, zajedno sa tom petoricom ministara, od kojih su trojica bili ugledni članovi moje partije.

U ostalom sam dr Maček u svojim memoarima, „U borbi za slobodu", jasno kaže da hrvatsko pitanje nije bilo uzrok mome padu, već navodi moj spoljno-politički stav kao povod za promenu Vlade. Ovo mišljenje dr Mačeka demantuje na drastičan način razloge navedene u ostavci petorice ministara, koji su isključivo ukazali na razmimoilaženja u vezi hrvatskog pitanja, premda isto nikad nije tretirano na sednici kabineta.

Evo šta dr Maček veli o tome:

> *„Zvanično, Stojadinovičev pad pripisan je njegovom odbijanju ili nemoći da zaključi sporazum sa Hrvatima, ali stvarni povod je bio sasvim različit. Premda Stojadinović, ubedjeni Veliko-Srbin, nije imao ni najmanju želju za sporazum sa Hrvatima, ipak je isključivo njegova spoljna politika izazvala njegovu iznenadnu ostavku. Razgovarajući sa mnom jednog dana o tom predmetu, knez Pavle mi je rekao da je Stojadinović morao napustiti vlast zato što je, malo pomalo, bio prešao od beznačajne političke taktike na jednu jasno odredjenu politiku zbliženja sa Nemačkom i Italijom, politiku koja je po njegovom (Pavlovom) mišljenju postavila put u jednom smeru. Stanje, koje je Stojadinović ostavio iza sebe, bilo je vrlo ozbiljno, rekao mi je Knez, i ono će Vladi i njemu lično zadati mnogo glavobolje.*

Malo dalje Maček navodi kako mu je Knez kazao:

> *„Bili smo srećni da smo u Cincar-Markoviću našli najzad čoveka koji je uživao poverenje Nemaca."*

Time je knez Pavle sam sebi protivrečio.

U svom delu „Tajni Front", poznati nemački pisac Walter Hagen, takodje dokazuje, suprotno od kneza Pavla, da niukoliko nisam preterao u svojim odnosima sa Nemačkom. Na strani 202 on piše:

> *„Dogadjaji iz godina 1938 i 1939 pretstavljali su i za Jugoslaviju presudnu prekretnicu, iako ta zemlja nije bila neposredno pogodjena. Pripajanjem Austrije, a zatim i Češke i Moravske nemačkom Reich-u, zamisao Male antante postala je besmislena. Usled toga, postojeća spoljno politička sigurnost Jugoslavije bila je ugrožena i njena potpuna preorijentacija se nametala. To je izveo dr Milan Stojadinović, koji se od 1935 nalazio na čelu beogradske Vlade. On ni u kom slučaju nije bio „Quisling", kako su ga pretstavljali njegovi protivnici, to jest čovek koji bi iz ličnih interesa hteo da proda svoju zemlju Nemcima. Analizirajući političku situaciju u Evropi, ovaj spekulativno nastrojeni, visoko obdareni politički mozak, došao je do zaključka da njegova zemlja, u političkoj igri, treba da „secuje" na kartu Nemačke. Iznenadjujuća popustljivost zapadnih sila prema Hitleru izgleda da mu je davala za pravo. Svakako, Stojadinoviću se ne može pripisati u greh što u to vreme nije video kraj ovoj popustljivosti Zapada. Uostalom, Stojadinović nije prekidao veze sa starim prijateljima u Parizu i Londonu, stvarajući jednovremeno, vešto i svrsishodno, dobre odnose sa Nemačkom. Javno mnjenje Jugoslavije, u velikoj većini, bilo je saglasno sa novom orijentacijom. Kad je Stojadinović bio najzad oboren sa vlasti, razlog za to nikako nije bio njegova spoljna politika, nego unutrašnje političke okolnosti kojima je poklonio suviše malo pažnje."**

Prema tome, jasno je da se knez Pavle poslužio izmišljotinama govoreći čas o mom fašizmu, ili bogatstvu, ili „unutrašnjim pitanjima" države. On je bio skovao plan, na njemu svojstven, mučki način, kako to Hagen navodi u svom delu.

U tu svrhu upotrebio je dr Korošeca, koji se osetio pogodjen kad sam ga smenio s položaja ministra unutrašnjih dela. Ovaj lukavi katolički sveštenik, umeo je još u doba Austro-Ugarske da se približi kraljevskim dvorovima. U januaru 1939 on je putovao u Atinu, što

---

* Walter Hagen: „DIE GEHEIME FRONT", Nibelungen Verlag, Linz und Wien, 1950.

je zapaženo kao veoma neobičan put u to vreme. Tamo je posetio majku kneginje Olge, princezu Jelenu, poklonio se grobu njenog muža grčkog princa Nikole, i otud doneo poverljivo pismo od majke ćerci. Vrlo je verovatno da je to pismo sadržavalo izvesne poruke u vezi sa obaranjem moje Vlade.

Odluka je pala posle skupštinske sednice 3 februara i posle moje konferencije sa dr Korošecem i dr Spahom da se sutradan nastavi rad Narodne skupštine, sa biranjem Stevana Ćirića za pretsednika Narodne skupštine. Poruku Kneževu odneo je ministar dvora Milan Antić i predao dr Mihi Kreku, koji je stanovao na Topčiderskom Brdu, blizu Belog Dvora. Dr Krek je to saopštio dr Korošecu, a ovaj da bi njegov „alibi" za zaveru, koja se kovala, bio što potpuniji, otišao je najpre u Narodno pozorište da sluša operu „Carmen", u kojoj je pevala njegova zemljakinja, Anita Mezetova, za koju je dr Korošec imao naročite simpatije. Sedeo je po svom običaju, duboko zavaljen u fotelji, sasvim pozadi, u dnu lože, tamo gde svetlost sa bine nikad ne dopire, zamišljen i zagonetan kao sfinga. U jednom momentu, u drugom činu, dok je sva pažnja publike bila koncentrisana na igru vragolaste Carmen, kojom je zavodila zaljubljenog Don José-a, kada je vojnička truba pozivala u kasarnu a on se lomi izmedju ljubavi i dužnosti, dr Korošec izvadi iz prsluka svoj časovnik. Zagleda se izbliže u skazaljke i nečujno, kao što je došao, izgubi iz pozorišta. Auto ga odvede pravo njegovoj kući, u Kralja Miljutina ulici br. 51, gde su ga već čekali nestrpljivi i nervozni zaverenici: dr Spaho, dr Krek, Džafer Kulenović, Snoj i Dragiša Cvetković.

Ostavku je konceptirao dr Krek, kao najpismeniji od njih sviju i pošto su je pet ministara potpisali — dr Korošec nije potpisao jer nije bio ministar — poslali su je po Krekovom žandarmu i njegovim ministarskim autom mojoj kući, u pola noći, kako je to napred rečeno.

Pa kad nijedan od razloga, navedenih od strane kneza Pavla, kao uzrok pada moje Vlade, nije tačan, onda šta je tačno? Gde leži istina? Zašto je skovana ta zavera protiv mene i zašto je bilo neophodno da se ona sprovede u delo baš te noći, izmedju 3 i 4 februara 1939 godine?

Pitanje me je interesovalo i tada i docnije, pa sam se zato potrudio da za istoriju tih dana potražim odgovor na ovu zagonetku.

...A ŠTA KNEZ NIJE KAZAO

To što je knez Pavle netačno i na razne načine pretstavljao moju ostavku, jedan je dokaz više otsustva svake muškosti i odvažnosti. I najslabiji vladar iz dinastije Karadjordjevića, knez Aleksandar, pre sto godina, pokazao je više odlučnosti, a da ne govorimo o kralju Aleksandru, koji je jednom prilikom — kako smo ranije već videli — otvoreno tražio od pretsednika Vlade Davidovića da podnese ostavku, što je ovaj naravno i učinio. Kralj je onda poverio sastav nove Vlade Nikoli Pašiću sa ovlašćenjem da raspusti Narodnu skupštinu. Na izborima od marta 1925 Pašić je dobio veliku većinu.

Aleksandar je tako u više mahova postupao. Postavljao bi novog pretsednika Vlade i ujedno ga slao na izbore da traži poverenje naroda, poštujući narodnu volju. Knez Pavle, medjutim, radio je obrnuto od toga. On je posle obavljenih izbora, putem zakulisnih mahinacija, obarao svakog pretsednika Vlade, kome je narod na tim izborima bio dao svoje poverenje. Tako je postupio sa Jevtićem 1935, koji je dobio većinu maja a oboren juna meseca iste godine. Tako sa mnom 1939, kada sam dobio narodnu većinu decembra 1938 a bio oboren početkom februara 1939. Izgledalo je kao da namerno tera inat narodu i da mu na drastičan način pokaže kako nema nikakvog prava niti uticaja na vladu u zemlji.

Razume se da takvi postupci nisu mogli nimalo doprineti Kneževoj popularnosti. Ukoliko je on osećao da ga narod ne voli, utoliko je bio više ljubomoran kada je primetio da moja popularnost u narodu raste.

Na tu okolnost nisam obraćao pažnju sve do velikog zbora u Novom Sadu 13 novembra 1938, kada su me stotinu hiljada ljudi — što je vrlo mnogo za to relativno malo mesto — oduševljeno aklamovali, po ulicama, na trgovima, sa prozora, balkona i krovova kuća. Taj zbor opisan je u listovima i ilustrovan mnogobrojnim snimcima. Bilo je i kino-operatera, pa je jedan film prikazan i u Belom Dvoru,

u intimnom krugu Kneževe porodice. Knez je prećutao taj dogadjaj i nije mi ništa govorio o zboru. To me je iznenadilo jer sam očekivao koju reč pohvale ili čestitanja za postignut uspeh, kao što je ranije obično činio. Progovorila je, medjutim, Olga. Odmah nekako posle novosadskog zbora ona će mi reći:

— Videli smo sinoć film Vašeg zbora u Novom Sadu. Izgleda da je bilo mnogo sveta...

Ton kojim je ona te reči izgovorila nisu odavale nikakvo zadovoljstvo zbog mog uspeha. Naprotiv.

Pre toga bio je još jedan veliki zbor u Nikšiću, u Crnoj Gori, povodom puštanja u saobraćaj prve železničke pruge, koja je vezivala Crnu Goru sa ostalim krajevima države. To je bilo delo moje Vlade i značilo ostvarenje jednog programa, za koji su Crnogorci bili izgubili veru da će se ikada ostvariti. Otuda je u narodu bilo veliko oduševljenje. Sa te svečanosti „VREME" je bilo donelo velike fotografije. U vezi toga Knez je bio rekao jednom od mojih ministara da mu jedna od objavljenih fotografija izgleda kao „fotomontaža", pošto se vide mase naroda sa tablama i napisima: Peć, Prizren, Mitrovica i drugim gradovima van užih granica Crne Gore. Medjutim, to su bile grupe ljudi iz tih krajeva, koji su došli na zbor sa svojim tablama, dakle, stvarno su prisustvovali zboru. Knez je u to posumnjao i tražio proveravanje... Prešao sam preko toga, ne pridajući veći značaj, ali zbor u Novom Sadu otvorio mi je oči i skrenuo pažnju na nesumnjiv fakat: Knezu je smetala moja popularnost u narodu. Nešto slično onome što se desilo nekada u Nemačkoj starom kancelaru Bismarku u odnosu na onda mladog kajzera Wilhelm-a II.

Uvek sam se trudio, u svojim javnim govorima, da sve uspehe Vlade, bilo na političkom ili ekonomskom polju, pripišem Knezu u zaslugu. Što u tome nisam uspeo da ubedim naš narod, nije bila moja krivica.

U leto 1938 desila se jedna neobična stvar u vezi sa spoljnom politikom. Italijanski ministar spoljnih poslova, grof Ciano, pitao me telegrafski preko svog ministra u Beogradu, da li bih mogao da poverljivo primim njegovog šefa kabineta Filippo Anfuso-a. Ranije smo se već bili dogovorili da za poverljive misije on šalje Anfuso-a, a ja svog brata Dragomira. Da ta poseta ne bi pala mnogo u oči, a s obzirom da sam vrlo često odlazio na Bled, Ciano je sugerirao da Anfusa primim tamo. Odista, jednog dana stiže on sa fotokopijom jednog dokumenta, koji je bio zaveden u Foreign Office-u, u Londonu, a dolazio je od engleskog ministra u Beogradu Ronalda Campbell-a. Tu je ovaj opširno izlagao političku situaciju u Jugoslaviji, ali se nalazi i jedan pasus o tome: ko stvarno rukovodi spoljnom politikom,

Knez Namesnik ili pretsednik Vlade? Odgovor na to pitanje, ugladjeni engleski diplomata nije dao sasvim precizno, izražavajući se opreznim rečenicama u stilu diplomacije XIX veka, ali je ipak jasno izlazilo da tom politikom ne rukovodi isključivo Knez.

Zbilja, u važnim spoljno-političkim pitanjima nas dvojica smo se konzultovali i uvek dolazili do potpune saglasnosti. Kopije telegrama naših pretstavnika u inostranstvu dostavljane su redovno Knezu radi informacije. To je praksa koju je bio zaveo kralj Aleksandar, samo što su u njegovo vreme ministri spoljnih poslova odlazili kod Kralja sa telegramima i on im je diktirao kakve odgovore ili instrukcije da pošalju. Ja sam, pak, svojom rukom stavljao odmah odgovore na telegrame, koji bi mi podnosili moji pomoćnici, najpre V. Martinac a zatim Ivo Andrić. Razume se, ovi odgovori bili su u duhu opšte linije, na koju smo se Knez i ja bili saglasili. Obojica smo bili saradnici na istom poslu. U jednom privatnom preduzeću to bi se zvalo „*joint-directors*", što znači da ja nikako nisam bio u položaju sekretara prema šefu, kao što je naprimer bio slučaj Bogoljuba Jevtića, kao ministra spoljnih poslova kod kralja Aleksandra.

Kada sam dan kasnije pokazao Knezu taj dokumenat, koji mi je Anfuso predao na Bledu, on ga je pažljivo dva puta pročitao i zapazih da se u čitanju naročito zadržao na pomenutom pasusu o tome ko je stvarni šef spoljne politike Kraljevine Jugoslavije, Knez ili pretsednik Vlade. Primetih da mu se taj deo nije svidjao...

— Pa sad, šta mislite da radite sa dokumentom? — upita Knez.

— Nemamo šta da radimo, nego da primimo na znanje da Mussolini ima odličnu obaveštajnu službu...

— A, ne! — odvrati živo Knez. Dajte vi meni taj dokumenat. Pošto uskoro idem u London, ja ću ga pokazati Chamberlain-u. Moram im skrenuti pažnju da bolje čuvaju svoju poverljivu arhivu...

— Visočanstvo — odgovorih ja — Englezi imaju takodje svoj Intelligence Service, koji odlično funkcioniše. Oni znaju vrlo dobro za metode kako se poverljiva dokumenta čuvaju i kako se do njih dolazi. Nije to za njih nikakav nov problem da im mi treba da otvaramo oči i dajemo savete kako da rade. Sem toga bilo bi vrlo nezgodno i „*unfair*" da izdamo način na koji smo mi do njega došli. Ko zna šta bi se iz svega toga moglo da izrodi. Možda bi Englezi to objavili da bi naškodili italijanskoj Vladi, a nas jednovremeno kompromitovali u očima Italijana, prikazujući nas da igramo dvostruku igru... Izgledalo bi kao da smo agenti engleskog Intelligence Service-a...

— To ne! Ja bih tražio od Chamberlain-a da to ostane tajna...

— Ko vam garantuje za tajnost? — upitah ja. Danas živimo u doba kada se šifrovani telegrami dešifruju od strane obaveštajne službe drugih zemalja za tren oka. Poverljivi razgovori se pričaju drugima. Pošto sam ja dao reč da će stvar ostati poverljiva izmedju grofa Ciana i mene, sad je i moja reč u pitanju. Meni bi bilo vrlo neprijatno da se pokažem kao čovek koji ne održava datu reč... Na to nisam naviknut.

Pred mojom odlučnošću Knez, kao uvek, popusti. Nije mi tražio dokumenat da ga nosi u London, ali sam se saglasio s njim da usmeno može kazati Chamberlain-u da imamo izveštaje kako se iz njihove poverljive arhive kradu dokumenti...

Knez je to, doista, docnije i učinio i po povratku iz Londona, kada sam ga upitao šta mu je Chamberlain odgovorio, reče mi:

— Primio je moje saopštenje bez ikakvog uzbudjenja, flegmatično: „.Da, da, to je moguće..." i ništa više. Kao da je smatrao da je to neka poznata, uobičajena stvar, o kojoj ne vredi ni govoriti. Čisto sam se pokajao što sam to rekao — završi Knez skoro ljutito.

Ali pomenuti dokumenat ostavio je žaoku kod Kneza u jednoj veoma delikatnoj tački, gde je on bio vrlo osetljiv. Pitanje unutrašnje politike, ili ekonomske, ili socijalne, sve ga to nije mnogo interesovalo, ali u pitanju spoljne politike, on se smatrao isto toliko stručan kao i u poznavanju slika, gde je umeo da za male pare kupi radove od velike vrednosti, pa da ih posle preproda sa zaradom. I sad odjednom, eto, engleski ministar u Beogradu sumnja u to da je on vrhovni šef spoljne politike Jugoslavije!

Knez mi to nije mogao da oprosti. To je druga bolna tačka. Ali ima još jedna, znatno delikatnija, u našim odnosima.

Knez nije voleo da se pojavljuje na javnim priredbama, kao što su bile razne svečanosti, pozorišne pretstave, balovi i slično. Otuda sam ja, kao pretsednik Vlade, morao tu dužnost da obavljam, a u ime Dvora tu reprezentativnu ulogu primila je na sebe kneginja Olga. I tako sam se, silom okolnosti, češće puta pojavljivao pred publikom zajedno sa Kneginjom. Ako bi, naprimer, trebalo otvoriti kakav bal, što se redovno vršilo „Kraljevim kolom", njega bi povela kneginja Olga sa mnom. Otuda se kod šire javnosti stvorio utisak kao da su odnosi izmedju Kneginje i mene mnogo intimniji nego što bi to bilo normalno. O tome se skoro javno „zuckalo" po varoši i u diplomatskim krugovima. Bilo je svakojakih glasova, koje su moji protivnici proturali. Nešto je doprlo i u stranu javnost pa se jedan odjek tih pričanja nalazi i u knjizi „CREPUSCULE DANUBIEN" koju je Jean Blairy objavio 1946, u Parizu. Na jednom mestu pisac veli doslovno:

„Za sve one koji se sećaju onog velikog turskog sela, sa džombastom kaldrmom, u kome su 1918, svetlo-plave uniforme francuskih vojnika privlačile poglede, pune divljenja i zahvalnosti, oličavajući bratstvo po oružju, koje je izgledalo neizbrišljivo, Beograd Milana Stojadinovića izazivao je u isto vreme nostalgiju i divljenje svojim asfaltom, automobilima, lepim radnjama, velikim hotelima, bioskopima, elegantnim devojkama i onim nemačkim zadahom, sada izmešanim sa starim orijentalskim mošusom, kao kakav sumnjiv i opojan miris.

„U krugovima diplomatskog kora cvetao je mondenski život. Pavle i Olga se nisu ustručavali da izadju iz Belog Dvora i da u salonu nekog poslanstva prime podvorenje stotine zvanica, kada se ljupkost svake dame procenjuje jednovremeno sa elegancijom njene haljine.

„U to isto vreme, Stojadinović, pretsednik-diktator, često je udostojavao te prijeme svojom visokom i snažnom pojavom. Na njegovom punačkom licu uvek je titrao lak osmejak. Ispod njegovih mefistofelskih obrva, pogled pun oštre inteligencije prodirao je u ljude i svlačio žene. Ljubavna avantura, koja mu se javno pripisuje, godila je ovom zasićenom silniku, upotpunjujući njegov lik. Jedna plavuša, vanredne lepote, romantičnog bledila, plamene kose kakva se nikad nije videla pod balkanskim nebom, zauzela je mesto u njegovom životu. Ljupkost jedne duždovice iznenadjivala je u blizini jednog tako masivnog čoveka, za koga bi se pomislilo da je isključivo zauzet pitanjima vlasti. Ali to bi značilo ne poznavati složenu ličnost Stojadinovićevu.

„Često puta, u intimnoj atmosferi nekog bala, u poznim časovima, pretsednik bi tražio da igra kolo. I tada bi, za trenutak, zanesen ritmom čarobne muzike, koja je u njemu budila, pored uspomena iz mladosti, duh srpskih tradicija, diktator, dajući ruku strankinjama brižnim da drže korak s njim, postajao sasvim običan čovek, koji je spretnošću šumadijskog mladića, umeo da vodi svoju narodnu igru.“

Od ove Blairy-jeve priče valja zabeležiti onaj polet, koji on opisuje u pogledu napretka jugoslovenske prestonice u svima pravcima, što je apsolutno tačno i što moram, pored sve skromnosti, da upišem u uspeh svoje Vlade. Tačno je i to da se u ono vreme širom Beograda

igralo i pevalo, a ne samo u diplomatskim salonima. Tada je u narodu vladalo opšte raspoloženje usled privrednog napretka, koje sam bio dao zemlji svojom ekonomskom i finansijskom politikom. Ali je, razume se, netačna aluzija o „duždovici", pri čemu je pisac očevidno imao u vidu kneginju Olgu. Ona je nesumnjivo bila vrlo lepa, ali za njene, kao nebo plave oči, nikako se ne bi reklo da se u njima ogledao porok, pa čak ni umeren „*sexappeal*". Daleko od toga da me ženska lepota nije privlačila! Meni je stoga i princeza Olga bila simpatična, ali mnogo više od njene lepote, ona mi se svidjala zbog toga što je bila žena mog onda najboljeg i najmoćnijeg prijatelja, Kneza Namesnika. A kad su se pojavile verzije o mojim odnosima sa Kneginjom, ja sam izbegavao ne samo razgovore, nego i samu pomisao na te, smatrajući da bi me djavo kušao da se makar i u mislima ogrešim o dužno poštovanje prema Kneževoj supruzi.

Razume se da su ta šuškanja došla i do ušiju Kneževih. Našlo se je „vernih" slugu da mu te vesti dostave.

Moj brat mi je u više mahova skretao pažnju da se u okolini Kneza Namesnika nalaze ljudi koji nisu moji prijatelji. Takav je, naprimer, bio slučaj sa Milanom Antićem, ministrom Dvora.

— Čudi me zašto trpiš onog uobraženog „mikrokefala" — reče mi jednom prilikom Dragomir.

— Nisam još imao vremena da se i tim pitanjem pozabavim — odgovorih. Neki veliki uticaj na Kneza on ne može imati. Znaš ga kakav je... Nekada je pisao stihove, a sad piše privatna pisma Kneževa. Poneki put mu sastavi neki kraći govor a najčešće prijavljuje posetioce. Neko mora i tu dužnost da vrši...

—— Da, da — prihvati moj brat. Ali zašto baš on? Ne zaboravi da taj mali Knežev sekretar ima velike lične ambicije. Tebi je svakako poznato da on sanja, ništa manje, nego da postane ministar spoljnih poslova, a jednog dana možda i pretsednik Vlade. Tim istim putem je išao i Jevtić: najpre ministar Dvora, pa ministar spoljnih poslova i najzad pretsednik Vlade. Zašto i on ne bi to postigao? Otkako je došao na položaj ministra Dvora, Antić stalno radi protiv svakog ministra spoljnih poslova i svakog pretsednika Vlade. Pošto ti spajaš oba ova zvanja ujedno, to će on protiv tebe raditi udvojenom snagom... Njegovo je sredstvo intriga. Sa njemu svojstvenom pakošću on Knezu dostavlja svaki, pa i najneozbiljniji izveštaj samo ako time može da naškodi. Svaki dan pomalo otrova, to se vremenom nagomila... Kap po kap vode u stanju je da probije najtvrdju stenu. Osim toga, on je po prirodi mrzovoljan, večito neraspoložen, rasejan, kao da je stalno izgubljen u nekim dalekim mislima. Posmatraj ga

samo kad sa njim razgovaraš. Jednako stavlja ruku na čelo, kao da traži neku duboku misao, koju nikako ne može da pronadje. Knezu je potreban vedriji čovek, koji će da ga raspoloži a ne da sneveseli i duševno truje...

Reči moga brata bile su na svom mestu i ja sam tada odista počeo da se nosim mišlju da tražim Antićevu smenu. Medjutim, nisam mogao odmah da nadjem pogodnu ličnost. I tako su dani prolazili.

Da li je Antić igrao i ulogu Jaga iz Shakespeare-ove tragedije „Otelo", to ne bih mogao da kažem, ali svakako je tačno, da se priča o mojim vezama sa kneginjom Olgom bila duboko urezala u dušu Kneževu. Jednog dana on me iznenadi rečima:

— Eto, vidite, svet po Beogradu priča da moja mala ćerka nije moje dete, nego Vaše...

Ja se zaprepastih, ne zbog same verzije, koju sam već ranije bio čuo s više strana — od novinara otvorenije, a od nekih diplomata u zavijenijoj formi — nego se zapanjih zbog činjenice da se Knez rešio da to tugaljivo pitanje sa mnom neposredno raspravi.

On je te reči izgovorio bolećivim glasom. Činilo mi se da su mu oči bile vlažne od suza. Davao je utisak čoveka, koji se nalazi pred nekom pojavom koja ga boli i unižava, ali se oseća nemoćnim da se od nje odbrani. Kao da je od mene tražio spasa da ga izbavim iz položaja u kome se nalazio. I ja se potrudih, premda nepripremljen, da mu pomognem.

Bili smo nas dvojica sami. Knez me je bio pozvao u audijenciju i na ručak. Kneginja Olga tog dana nije bila u Beogradu. Pošto smo završili službene razgovore o tekućim poslovima, pre početka ručka, Knez me pozove da prošetamo kroz park, koji se nalazio oko Belog dvora. To je on i ranije činio, a kako je bio divan sunčan dan, to me poziv nimalo nije iznenadio. Iznenadjenje je došlo posle...

Tek što smo bili napravili nekoliko koračaja, kad se na obližnjoj stazi pojavi mala princeza Jelisaveta, veselo igrajući sa velikom loptom. Njena pojava potsetila je Kneza na bolno pitanje, koje ga je tištalo i on izgovori napred pomenute reči.

Premda iznenadjen, nastojao sam da celoj stvari ne pridam odveć tragičan izgled, pa rekoh:

— Da, Visočanstvo, ta gnusna kleveta doprla je i do mene. Nije ni prva, ni poslednja u našoj sredini. Ukoliko je čovek na višem položaju, utoliko je i broj neprijatelja veći. Sa tom činjenicom morate i Vi računati, kao što računam i ja. Ima mnogo ljudi koji se drže one Bacon-ove: „Klevetaj drsko, nešto će se uvek zalepiti." Uvreda je

za Vaş, i za mene, a o Kneginji i da ne govorim, uzimati tu stvar ozbiljno. Vi znate kakvi su naši protivnici i da ne prezaju ni od kakvih sredstava samo da postignu svoj cilj... Mislio sam da ste već postali imuni prema gadostima ove vrste...

U tom smislu dodao sam još nekoliko reči, koje su, kako mi se učinilo, pale kao melem na ranjeno Kneževo srce. Za vreme mog govora njegove su oči lutale po parku, ne gledajući u mene.

— Da, da, imate pravo — reče on prigušeno. Tako je, stvarno, kako Vi kažete, ali ipak bi trebalo nešto uraditi da se tim klevetama stane na put.

Iz tih Kneževih reči uvideh da trag ljubomore nije bio uništen mojim objašnjenjem i vraćajući se laganim korakom u dvor na ručak, dodjoše mi napamet Shakespeare-ove reči o ljubomori:

„It is the green-eyed monster that doth mock
„The meat it feeds on."

A ovo „čudovište" kod Kneza, u odnosu na mene, dobijalo je svoju hranu ne iz jednog, nego iz tri izvora. Ljubomora zbog moje sve veće popularnosti u narodu, ljubomora da ja rukovodim spoljnom politikom i sad još ljubomora zbog žene. Bojao sam se da iz svega toga ne ispadne nešto neželjeno.

Od ove tri stvari, smatrao sam da je najozbiljnije pitanje Kneževe ljubomore u vezi sa kneginjom Olgom. Stalno su mi zvonile u ušima njegove reči: „Treba nešto učiniti..." Ali šta?

Razmišljajući kako da u tom pogledu potpuno umirim Kneza, jedno veče pokrenuh to pitanje u razgovoru sa svojim bratom. On je, kao narodni poslanik i novinar, bio u tešnjem dodiru sa širom publikom, sa onim što se naziva običan, prosečan čovek i stoga mi je služio kao koristan saradnik. On me je o svemu bespristrasno obaveštavao kazujući mi pri tome svoje mišljenje, bez obzira da li će mi se ono svideti ili ne.

— Da je cela ta stvar sa Kneginjom sračunata da te razdvoji od Kneza, kad druge spletke nisu uspele, to je za mene sasvim jasno — reče mi moj brat. Ali da se protiv toga borimo, bilo pismenom ili „usmenom" literaturom, potrebno je da raspolažemo svima podacima, pa i najintimnije prirode, kako bi naša protivakcija imala što više uspeha. Reci mi iskreno — nastavi moj brat dalje, gledajući me pravo u oči, kao sudija koji hoće nekog da zakune da kaže „istinu, celu istinu i samo istinu" — da li je Knez mogao imati kakav bilo razlog za sumnju u tom pravcu?

— Ako bih tražio neki povod, makar i najmanji, kao naprimer onu maramicu zbog koje Otelo ubija Desdemonu, sećam se svega dva

momenta. Jednom prilikom, posle ručka u Belom dvoru, uz kafu i u veselom raspoloženju, povede se razgovor o budućim izborima za Parlament. Bili su prisutni kneginja Olga, njena majka grčka princeza Jelena, knez Pavle i nekoliko zvanica. Rekoh da sam bio na prijemu jedne organizacije jugoslovenskih žena i da su me vrlo lepo dočekale. I tada produžih u šali:

— Čini mi se da bih dobro uradio da ženama dam pravo glasa. Verujem da bi mnoge glasale za mene!

— Kako da ne! — uzviknu spontano i ubedjivo kneginja Olga. Ja bih prva glasala za Vas!

Najednom, posle te upadice, nastade tišina i hladna atmosfera. Razgovor zaneme. Od Kneginje moje oči nehotice predjoše na Kneza. On se bio uozbiljio i oborio pogled. Nije mogao da skrije svoje negodovanje...

Drugi slučaj desio se u vezi jedne moje posete, koju sam bio učinio Kneginji a u vezi sa balom u korist Zimske pomoći, o čemu se kneginja Olga vrlo revnosno starala. Knez je bio otišao u Kranj, u lov. Kada sam stigao u Beli dvor, rečeno mi je da se Kneginja ne oseća dobro i da će me primiti na prvom spratu, gde su se nalazile privatne odaje kneževskog para. Zaista, Kneginja me je primila u svojoj spavaćoj sobi, odevena u dugom sobnom mantilu. Reče mi da ima nazeb i da je rešila da ne napušta sobu neko vreme. U toku našeg razgovora, javljeno je Kneginji da knez Pavle želi da govori s njom. Uzela je telefon i rekla, izmedju ostalog, da je nazebla i da sam ja pored nje, radi dogovora za bal. Ne znam šta je Knez na to kazao, ali mi je bilo jasno da mu nije bilo pravo to što je čuo. Kneginja se bila namrštila i odgovarala kratko na Kneževa pitanja...

— No sve su to gluposti — završih svoju ispovest bratu — o čemu ne vredi trošiti reči. Držanje Kneginje samo je dokaz njene mirne savesti i savršene čestitosti. Njoj nije mogla ni na pamet pasti pomisao da bi u mojoj poseti, u intimnim prostorijama, mogla nekog navesti na ružno mišljenje o njoj. Držala se, svakako, engleske devize: „*Honni soit qui mal y pense!*“

— Da, tako misliš ti — reče Dragomir. Tako mislim i ja. Tako svakako misli i Kneginja, ali šta misli Knez? On zna za onu Shakespeare-ovu: „*Caesar's wife should be above suspicion.*“ A da li je ona, zaista, u njegovim očima „iznad svake sumnje“?... On je ljubomoran na tebe što si „suviše izrastao“, pa sad još i ljubomoran u vezi njegove žene... E, dragi moj Milane, bojim se da je to za onog slabića isuviše veliko opterećenje... Uostalom, čak i kad bi on bio potpuno uveren u tvoju ispravnost, on bi ti mogao „zameriti“ što si

ti, po svojoj prirodi i svima drugim okolnostima, takav da bi svako lako mogao da poveruje u sve te priče... A tu se ne može ništa pomoći.

Izložio sam ova tri momenta u svojim odnosima sa Knezom u cilju traženja pravih razloga, zbog kojih je Knez onako iznenada srušio moju Vladu i pokvario jedno dugogodišnje i iskreno prijateljstvo. O njima Knez nije ništa rekao onima sa kojima je tretirao to pitanje.

Ali jesu li oni bili dovoljni za „nož u ledja" 3 februara 1939? Po mom mišljenju nisu i prema tome mora postojati još neki, jači, odlučujući razlog. Koji?

Knez Pavle sa Hitler-om, prilikom zvanične posete Berlinu, juna 1939 god.

Ein Handkuß für Ihre Majestät. Adolf Hitler, in Frack, Frackmantel und Zylinder, begrüßt die Königin von Jugoslawien. **Auch dieses Bild durfte in Deutschland nicht veröffentlicht werden. Es schien für die Propaganda nicht vorteilhaft genug.**

Gornju fotografiju objavio je jedan nemački ilustrovani list, posle rata. Uz sliku objavljen je podnaslov, koji u prevodu glasi: „Rukoljub Njenom Veličanstvu. Adolf Hitler u fraku i cilindru, pozdravljajući kraljicu Jugoslavije. Ova slika nije mogla biti objavljena u hitlerovoj Nemačkoj, jer nije bila podesna za propagandističke ciljeve.“

GLAVA 75

MRAČNI PLANOVI

Da su knez Pavle i kneginja Olga gajili potajnu želju da se na ovaj ili onaj način dočepaju kraljevskog prestola, to je bila česta tema u svima beogradskim krugovima. Mnogi su bili ubedjeni u to, dok su drugi smatrali da se radi o jednoj kleveti više. Medjutim, o toj nameri postoje nesumnjivi i nepobitni dokazi, koje ću ovde navesti, u prilog istorije našeg naroda iz tog uzbudljivog doba.

Jednom prilikom, početkom 1938, Knez me upita, bez nekog naročitog povoda:

— Imamo li mi Prestolonaslednika?

— Razume se — odgovorih odmah. Prestolonaslednik je princ Tomislav.

Na to mi Knez mirno i hladno izjavi:

— Vidite, ja sam prostudirao ceo naš Ustav i ta stvar tamo nimalo nije jasna. Nezgodno bi bilo da nas dogadjaji iznenade i da se, u slučaju potrebe, pojavi kakav spor u vezi s tim pitanjem...

Priznajem da sam bio malo iznenadjen tim tvrdjenjem, ali kako nisam proučavao Ustav o tom pitanju, to sam rekao Knezu:

— Svakako, imate pravo. To se mora izvesti načisto da ne bude nikakve sumnje o primeni ustavnih odredbi. Poveriću to pitanje jednom stručnjaku da ga prouči.

Obratio sam se profesoru Univerziteta dr Mihailu Iliću, koga sam izranije poznavao kao odličnog pravnika, naročito iz oblasti javnog, administrativnog i ustavnog prava, a usto ispravan kao čovek u svakom pogledu. Po svom političkom uverenju bio je republikanac ali se razišao sa vođstvom ove stranke.

Njegovo tumačenje Ustava, u pogledu prestolonasledja, bilo je istovetno s mojim. U svom, prilično kratkom izveštaju, dr Ilić se više pozivao na „duh Ustava" i na „monarhističku tradiciju" i takvim tumačenjem nastojao da nadoknadi prazninu ustavnih odredaba.

Ustav iz 1931, delo kralja Aleksandra I, koji je on sastavio i oktroisao, predvidja sve vrlo opširno izuzev šta biva ako umre malo-

letan Kralj. U ustavu stoji da Jugoslavijom vlada kralj Aleksandar I iz dinastije Karadjordjevića a malo dalje: „Njega nasledjuje njegovo muško potomstvo po redu prvorodjenja.“ Ali ako bi umro maloletni Petar, koji je već postao Kralj, ko njega nasledjuje? Kralj Aleksandar je predvideo da Kralj ostane bez muškog potomstva, u kom slučaju može da odredi sebi naslednika... Ali šta biva sa maloletnim Kraljem, za koga se ne zna da li će imati muško potomstvo, pre ženidbe i koji, kao maloletan, ne može da odredjuje sebi makar i privremenog prestolonaslednika...

Isto tako ni Namesništvo, koje vrši kraljevsku vlast u ime maloletnog vladara, ne bi moglo da interveniše u ovom slučaju, jer to spada u neotudjive prerogative Kraljeve, kao što je to i njegova abdikacija ili civilna lista.

Ilić je po svoj prilici računao i na dobronamernost Namesništva i verovao da će se pitanje, u slučaju potrebe, rešiti u korist Tomislava. Da je slučajno kralj Aleksandar o tome razmišljao, on bi svakako pomenuo da maloletnog Kralja nasledjuje njegov mladji brat, ako ga ima... Profesor Ilić, u najboljoj nameri, nastojao je da nadje „pravično rešenje“ ali u njegov prilog nije mogao navesti nijedan ustavni član.

Nekoliko dana docnije, sav zadovoljan, saopštih Knezu da se i dr Ilić, profesor javnog prava, slaže s mojim gledištem u tumačenju Ustava.

— U slučaju upražnjenja prestola, smrću maloletnog Kralja, Jugoslavija bi imala automatski svog novog Kralja u ličnosti princa Tomislava — rekoh ja.

Na to moje saopštenje knez Pavle ne reče ništa, ali mi je bilo jasno da nije saglasan s tim tumačenjem i da mu nešto nije pravo.

Tome slučaju onda nisam pridavao naročiti značaj. Smatrao sam da Knezu nije bilo pravo prosto zato što se profesor Ilić složio s mojim a ne njegovim tumačenjem. Neraspoloženje Kneževo izgledalo mi je kao prirodna reakcija svakog čoveka kada u diskusiji izgubi jedan „poen“. Medjutim, posle svega što se docnije dogodilo izmedju mene i Kneza, morao sam doći do zaključka da je to, na prvi pogled beznačajno pitanje, imalo u stvari drugu, mnogo dublju pozadinu.

Posle izvesnog vremena bio sam na ručku kod Kneza. Bili smo nas četvoro: Kneginja, Knez, dežurni adjutant i ja. Posle ručka smo prešli nas troje u salon, na kafu i konjak u dubokim čašama. Kneginja otpoče razgovor o mladom Kralju.

— On je jako izostao, naročito u intelektualnom pogledu. Jeste li videli samo kako izgleda? Zar da nam on bude kralj?! To je nemoguće!

— Visočanstvo — odgovorih iznenadjen njenim rečima — pitanje Kraljevog punoletstva je vrlo ozbiljna stvar, o kojoj valja dobro razmisliti. Uostalom, to pitanje nije još aktuelno...

Kneginja me samo pogleda, trudeći se da dokuči šta se u mojoj glavi stvarno kuva, pa predje na druge teme dnevnih dogadjaja. Govorila je tihim glasom, ali dovoljno glasno da je i Knez mogao čuti naš razgovor. Medjutim, on se nije mešao. Sa oborenim pogledom, posmatrao je čašu s konjakom kao da je iz nje hteo da prozre u budućnost. Na osnovu mojih evazivnih odgovora on je morao jasno da stvori zaključak da ne može računati na moje saučesništvo u njegovim planovima.

Držanje kneza Pavla i otvoreno istupanje kneginje Olge, nisu ostavljali nikakve sumnje o njihovim namerama. Bio sam veoma iznenadjen, naročito stavom Kneževim, koji nije davao utisak čoveka sposobnog za tako delo. Pa ipak, da bih otklonio svaku sumnju u tom pravcu, počeo sam budnije da pratim svaku pojavu u vezi tako važnog pitanja.

Pre svega hteo sam da još jednom proverim kako stoji pitanje prestolonasledja. Objašnjenje profesora Ilića, ma koliko se podudaralo s mojim, imalo je za sebe logiku ali ne i odgovarajuće tekstove u Ustavu.

Jednom prilikom pokrenuo sam to pitanje u razgovoru s mojim bratom, Dragomirom. I on je bio svršeni pravnik, pa se zainteresovao za taj slučaj i uskoro mi podneo vrlo opširan izveštaj. Njegovo tumačenje potpuno se poklapalo sa gledištem kneza Pavla: za vreme maloletstva kralja Petra mi nismo imali prestolonaslednika! Prema tome, ako bi se presto ma na koji način upraznio, za vreme Namesništva, moralo bi se pristupiti onim ustavnim odredbama, koje za takav slučaj predvidjaju saziv oba Doma u zajedničku sednicu radi biranja novog kralja i to tajnim glasanjem. U obzir dolaze svi članovi Dinastije Karadjordjević, uključujući i pobočnu liniju, što znači kneza Arsena i njegovo potomstvo. Ovom odredbom, kralj Aleksandar je, nehotično, doprineo da kod kneza Pavla i kneginje Olge probudi i potstakne nerazumne ambicije. Takva odredba nije postojala u prethodnom, Vidovdanskom Ustavu. S tim u vezi, 1923 godine, imao je dr Laza Marković jedno objašnjenje sa knezom Pavlom, u prisustvu kneginje Olge. Oni su bili na svadbenom putu i slučajno se sreli sa dr Markovićem u Parizu. Razgovor se poveo o raznim temama pa i o pomenutoj ustavnoj odredbi. Knez Pavle je tvrdio da i njegov otac, knez Arsen, pa prema tome i on lično, ima pravo na prestolonasledje. Pitanje je bilo važno jer u tom trenutku prestolonaslednik Petar još

nije bio rodjen. Suprotno Kneževom mišljenju, dr Marković je dokazivao da pobočna linija ne dolazi u obzir. Isto gledište je zastupao i Joca Jovanović, ministar i šef Zemljoradničke stranke.

Za svoje tumačenje, moj brat se bio pozvao na autoritet dr Laze Kostića, s kojim je bio u prijateljstvu i koji mu je pokazao svoje beleške iz kojih se videlo da je svojim djacima na Univerzitetu predavao da u pitanju prestolonasledja postoji jedna praznina, prema Ustavu iz 1931. Njegov zaključak je bio jasan i nedvosmislen: u vreme Namesništva nije bilo Prestolonaslednika!

O tom pitanju prof. Kostić je objavio 1954 godine u božićnjem broju „KANADSKOG SRBOBRANA" zanimljiv članak. Tu prof. Kostić iznosi kako je na traženje dr Korošeca, svojevremeno, izradio opširan referat o pitanju prestolonasledja i na nesumnjiv način utvrdio da u to vreme Jugoslavija nije imala prestolonaslednika...

Ova okolnost je utoliko interesantnija što je dr Korošec tog momenta bio i moj zamenik u svojstvu pretsednika Vlade, kao najstariji ministar po rangu, i prof. Kostića primio u mom kabinetu, u Pretsedništvu vlade. Dakle, iskoristio je priliku kada sam bio otsutan iz zemlje da potraži mišljenje o jednom pitanju, za koje sam ja tvrdio da je raspravljeno. Zašto je tako postupljeno? Ako su Knez i dr Korošec smatrali da mišljenje dr Ilića nije dovoljno i da valja potražiti i druge stručnjake da se izjasne, zašto je to radjeno iza mojih ledja? Očevidno njima nije bilo stalo da se ta praznina popuni, već samo utvrdi njeno postojanje. Inače, ako bi trebalo nešto preduzimati onda bi bilo neophodno da i ja o tome budem obavešten i da preduzmem potrebne mere, koje bi se nametale da nas „dogadjaji ne bi iznenadili".

Dr Lazo Kostić navodi da je po istoj stvari konzultovan i Slobodan Jovanović, neosporno najveći autoritet iz oblasti javnog i ustavnog prava. On se takodje složio sa gledištem dr Kostića, odnosno kneza Pavla.

Prema tome, jasno je da je Knez uočio prazninu u Ustavu i sve mogućnosti koje iz toga proizlaze po njega. On je, po svemu sudeći, ušao u pravničke finese sa mnogo interesovanja i naročite pažnje. Knez je imao za to dovoljno vremena i volje. A kad je došao do saznanja kakva mu se prilika pruža, on se bacio na ispitivanje praktičnih mogućnosti kako da tu nameru sprovede u delo. Nije dovoljno postojanje jedne dragocene praznine u Aleksandrovom Ustavu, potrebno je da se steknu i još mnoge druge okolnosti. Pre svega treba imati za sebe odgovarajuće političke činioce. Kako se Jugoslavija sastojala iz tri narodne grupe, to je trebalo pridobiti političkog vodju svakog naroda. Sa dr Mačekom i dr Korošecom nije moglo biti ni-

kakvih teškoća. Oni će uvek radije pristati uz kneza Pavla, koga znaju da nije „velikosrbin", naprotiv, nego li sa budućim kraljem Petrom i njegovom okolinom, gde će Patrijarh i Petar Živković, igrati važnu ulogu. Svakako, za njih bi taj budući „konglomerat" — kako se Miša Trifunović jednom prilikom izjasnio — koji bi se imao obrazovati oko novog Kralja, bio velika neizvesnost sa više naglašenim negativnim nego povoljnim okolnostima za njih. S druge strane, kneza Pavla su lično poznavali i cenili kao „evropski vaspitanog kneza", za razliku od „Balkanca" kakav je u njihovim očima bio kralj Aleksandar i kakav će verovatno biti i njegov prvorodjeni sin.

Drugim rečima, glavni problem u pogledu ličnosti, za kneza Pavla, pretstavljao je izbor srpskog državnika i političara, koji će ga pomoći da ostvari svoju zamisao. Nije čudo što je njegov izbor pao na mene. Mi smo se poznavali odavno, još iz lošijih vremena. On mi je uvek ukazivao naročitu pažnju i izlive simpatija. Često je svraćao u moj dom, pravio mi poklone i obasipao svima znacima najveće naklonosti. Ja sam na to odgovarao istom merom: potpunom odanošću, najiskrenijim prijateljstvom i krajnjom privrženošću. Svuda bih ga isticao kao nosioca ne samo kraljevske vlasti, već i kao zaslužnog za sve uspehe, koje sam sa svojom Vladom postizao...

Medjutim, razume se, moja privrženost knezu Pavlu nije mogla da predje jasno odredjene granice naših zakona i Ustava. A još manje je moglo biti kolebanja kada bi bili u pitanju najosnovniji moralni obziri kao što je slučaj čuvanja prestola za mladog Kralja, čiji je otac pao kao žrtva domaćih i medjunarodnih zločinaca.

Po ugledu na svog daljeg rodjaka Tomu Vučića Perišića, jedan vek posle njega, preda mnom se takodje nametnula teška i odgovorna dužnost Ustavobranitelja.

Za mene je od prvog momenta bilo jasno da gubim Kneževu naklonost i da će doći trenutak, kada ću verovatno izgubiti i njegovo „poverenje". Ali za mene nije bilo drugog izlaza niti ma i najmanjeg dvoumljenja. Jedino sam se još nadao da će se Knez u poslednjem času trgnuti i odustati od svog nerazumnog i bezumnog plana. I možda bi on, usled svoje kolebljivosti i urodjenog kukavičluka, napustio opasan put kojim je krenuo, da se kraj njega nije nalazila do izbezumljenosti ambiciozna kneginja Olga. Ona nije prezala ni od čega a kao strankinja nije imala nikakvih bolećivih osećanja prema jednom dečku, čiji je jedini greh bio što se rodio u srodničkom domu i onemogućavao ostvarenje njenih želja da bude prava a ne „privremena" Kraljica...

Ova optužba je svakako vrlo teška kada se pomisli da se radi o

odnosima strica i sinovca, gde je stric vršio dužnost staraoca i čuvara prestola prema maloletnom sinovcu. Nažalost, u istoriji su ostali zabeleženi slični primeri otimanja prestola, pri čemu se nije prezalo ni od najodvratnijih zločina. Takav je slučaj Richarda III, koji je 1483 preoteo presto svom maloletnom sinovcu Edwardu V, zatvorio ga u tvrdjavu Tower i naredio da se ubije zajedno sa mladjim bratom. U našoj istoriji pominje se slučaj „nejakog Uroša", sina cara Dušana, o čiji se presto otimaju velikaši, a naročito braća Mrnjačevići. Po narodnom predanju i našim narodnim pesmama, Kraljević Marko je morao da ustane i protiv rodjenog oca, kralja Vukašina i svojih stričeva, da bi zaštitio mladog Uroša i dodelio mu presto, koji mu pripada, rukovodjen svojom majkom Jevrosimom i njenom kletvom da dosudi „ni po babu ni po stričevima, već po pravdi Boga istinoga"... Oba slučaja su se desila u ona mračna vremena XIV i XV veka i teško je bilo pretpostaviti da će se i u današnje doba moći da pojavi slično bezumlje.

Kad je došao do nesumnjivog zaključka da ne može računati na moju „saradnju", odnosno saučesništvo, u sprovodjenju svoje mračne zamisli, knez Pavle je morao da traži drugu ličnost, koja bi bila voljna da odigra jednu tako žalosnu ulogu.

Sticajem okolnosti, to lice je došlo samo da se ponudi Knezu. Negde polovinom 1938, baš u vreme kada sam ja uzastopce padao „na ispitu", došao je kod mene Dragiša Cvetković i bez nekog vidljivog povoda rekao:

— Ti valjda ne misliš da pustiš onog balavca da dodje na presto?

Od Dragiše, koji je imao kočijaški rečnik i prostačke manire, čovek je mogao svašta da očekuje ali ovo je prevazilazilo i njega samog. Prilično iznenadjen njegovim ispadom, rekoh:

— Kako to govoriš o našem Kralju?... Razume se da će on preuzeti kraljevsku vlast, kad za to dodje vreme... Otkud ti uopšte takva pomisao?

Dragiša me je posmatrao nekoliko trenutaka, kao da je hteo da prodre u mene i da tamo sagleda nešto što sam možda krio od njega. Zatim reče ozbiljnim tonom:

— Onda ti moram reći nešto kako bi na vreme bio obavešten... Knez misli isto kao i ja. I on smatra da je Kralj malouman i nesposoban da vlada. Mi to ne možemo dozvoliti...

— Ama šta govoriš? — upitao sam ga zgranuto. Nisi, valjda, o tome govorio Knezu?

— Jesam, kazao sam mu sve.

— Šta si mu kazao?

— Rekao sam: „Visočanstvo, mi nećemo dozvoliti da onaj maloumni balavac dodje na presto...“

— A šta je Knez rekao na to?

— Ništa. Oborio je glavu i ćutao. Videlo se da je saglasan, pa sam nastavio: „Vi znate da sam ja vodj Jugorasa. Ja sam organizovao ceo naš radnički pokret. Sazvaću Kongres Jugorasa, usred Beograda, na kome će učestvovati 100.000 radnika iz cele zemlje. Tada ćemo Vas izvikati za Kralja...“

— I to si mu rekao?! — upitah sve više iznenadjen. A on?

— Kažem ti, ništa. Ćutao je za sve vreme i očevidno prihvatio moj predlog.

— Slušaj, Dragiša, ne mogu da verujem da si o tome smeo Knezu da govoriš na takav način a još manje da je on to ćutke slušao.

Cvetković je, medjutim, nastojao da me ubedi kako je razgovor zaista tako tekao i da treba da se ravnam prema tome.

Da mi je tu stvar pomenuo nekoliko meseci ranije, pre mojih „padanja na ispitu“, ja bih celu Dragišinu priču shvatio kao izmišljenu provokaciju. Po Beogradu se povremeno proturala verzija o tome kako Pavle želi da otme presto a naročito se loše govorilo o kneginji Olgi, koju je narod mrzeo i zvao „prokleta Jerina“. Medjutim, sad, posle očevidnih dokaza o namerama kneževskog para, za mene je bilo jasno da tu ima nečega. Možda je Dragiša nešto dodao ili preuveličao, pomislih tog trenutka, ali nesumnjivo valja obratiti pažnju i na tu stranu.

Na taj način uskoro sam saznao da je Cvetković čest i rado vidjen gost u Belom Dvoru, premda je zauzimao položaj drugorazrednog ministra, u resoru Socijalne politike, za koju Knez nije imao nikakvog interesa. Ove učestane posete bile su utoliko čudnije što je Cvetković odlazio u audijenciju kod Kneza u običnom odelu, nasuprot osveštanom pravilu da se u dvor odlazi isključivo u žaketu. Meni je bilo dobro poznato koliko je Knezu bilo stalo do toga da se niko ne ogreši o „etiketi“ u tom pogledu. Pa ipak, prema Dragiši Cvetkoviću učinjen je taj redak izuzetak. Kad sam opazio kako Cvetković odlazi u audijenciju u običnom odelu, ja ga opomenuh na tu nepažnju, a on odvrati:

— A, to sam ja uredio s Knezom.

— Kako si „uredio“?

— Tako lepo. Rekao sam mu: „Visočanstvo, izvinite ali ja sam suviše zauzet da bih mogao da se presvlačim pa Vas molim da mi dozvolite da dolazim u običnom odelu.“ I on je na to pristao...

Ovo je, zaista, veoma čudno, utoliko pre što je Cvetković, prilikom svoje prve audijencije, početkom 1937, učinio nepovoljan utisak na kneza Pavla baš u pogledu ponašanja i odevanja. Sutradan po tom prvom vidjenju rekao mi je Knez, na francuskom:

— *Quel paysan, votre nouveau ministre!*

Morao sam da ga branim, navodeći da je Cvetković „demokratskih načela" i da mu ne treba zameriti što mu nedostaje ugladjenost. Znao sam da je Knez strogo pazio na „španski ceremonijal", koji je bio uveo na Dvoru kralj Aleksandar. Nikoga, bez razlike, nije primao a da ovaj nije bio propisno obučen u žaket sa štraftastim pantalonama. Niko se ne bi ni usudio da za sebe traži izuzetak sem Cvetkovića. Ni docnije, kada je postao pretsednik Vlade, nije izmenio ovaj način odevanja. Objavljene su slike na kojima se video Knez, Kneginja i ugledne zvanice, svi propisno odeveni, samo Cvetković u belom odelu sa leptir mašnom...

I taj „prostak" — kako ga je Knez nazvao godinu dana ranije — najednom postaje *persona grata* na minijaturnom Dvoru Kneza Namesnika. Čudna i na prvi pogled neshvatljiva pojava za svakog izuzev za mene, koji sam znao za famozni „Kongres Jugorasa"...

Bezumna i nepojmljiva ambicija kneza Pavla objašnjava, dakle, ne samo moj pad nego i zašto je Cvetković postao moj naslednik, kod tolikih drugih, daleko sposobnijih i poznatijih političara. Ali ona objašnjava i okolnost što je ostavka petorice ministara usledila u noći izmedju 3 i 4 februara i to u samu ponoć, kao u kakvom petparačkom policijskom romanu.

Da nije bilo moje ostavke, odnosno petorice ministara koji su je izazvali, za pretsednika Skupštine bio bi izabran Stevan Ćirić. Mojim padom i posle kraćeg vremena izabran je Milan Simonović, zvani „Ćaba". On je svojevremeno izdao i srušio svog zaštitnika i dobrotvora Stojana Protića, u kruševačkom okrugu, 1923 godine. Važio je za drugorazrednog, palanačkog političara, sposobnog i spremnog na sve samo ako mu se pruži odgovarajuća kompenzacija. Bio je veliki oportunista i pomagao sve režime izmedju dva rata. Po zanimanju advokat, smatrao je da je najcelishodnije biti dobro sa svakom vladom.

— Kod mene navalio svet pa dolazi kao na „Ćabu" — govorio je on i tako dobio taj nadimak, nimalo laskav za jednog iole ozbiljnijeg političara.

Bio je prišao „šestojanuarskom režimu", od samog početka, što mu nije smetalo da se „prešaltuje" čim je ovaj počeo da tone. U poslednje vreme važio je za prijatelja popa Korošeca i kao takav pred-

ložen za pretsednika Skupštine. Ja sam se usprotivio znajući za „Ćabinu“ prevrtljivost i nedovoljan autoritet.

Položaj pretsednika Skupštine je važan i u redovnim prilikama, ali njegov značaj postao bi još veći u slučaju da se upražni presto i dodje do tajnog glasanja za izbor novog kralja. Na zajedničkoj sednici oba Doma, naizmenično pretsedavaju pretsednik Senata i Narodne skupštine. Na taj način, ključne položaje držali su Cvetković, kao pretsednik Vlade, dr Korošec, kao pretsednik Senata i sad Simonović-„Ćaba“, kao pretsednik Skupštine. Uloge su bile podeljene i namera kneza Pavla počela je da dobija svoje konkretne forme.

Za ostvarenje Kneževe ambicije nedostajalo je još samo nekoliko poteza. Kruna je bila na domahu...

GLAVA 76

„NEJAKI UROŠ"

Za kneginju Olgu grof Ciano, koji ju je lično poznavao i o njoj verovatno još više slušao od svojih diplomata u Beogradu, veli da je „ambiciozna". Njen stric, brat grčkog kralja Konstantina, koji je svakako Olgu još bolje poznavao, kaže u svojim memoarima o karakterima kneza Pavla i kneginje Olge — povodom njihovog venčanja 1923 — sledeće:

> *„Pavle, neobično pametan, osetljiv, umetničke prirode, idealista, bio je upravo najpodesniji muž za Olgu, koja je vesela, voli da filozofira i koja je do krajnosti praktična."**

Nisam imao prilike da primetim njenu sklonost da filozofira, ali sam nesumnjivo uočio njen praktičan duh, isto kao i njenu preteranu ambicioznost, pomešanu sa sujetom. S tim u vezi, ona je još odmah po venčanju, nastojala da joj se isključivo obraćaju sa punom titulom „Njeno Kraljevsko Visočanstvo Kneginja Olga". Naročito je strogo vodila računa da se slučajno ne izostavi reč „Kraljevsko", makar i u skraćenom obliku. Radi toga čak je i dvorskom fotografu Ronay-u bilo saopšteno od njene strane da može slobodno davati slike njene, kneza Pavla ili dece, bilo stranim ili domaćim listovima i ilustrovanim časopisima, ali pod uslovom da paze kako će objaviti njihova imena. Ambiciozna Kneginja uspela je da se ova zvanična titula uvede i odomaći u celoj zemlji, premda nije izvesno da je na to imala pravo. Titula „kraljevskog visočanstva" pripada deci vladara, što nije slučaj sa kneginjom Olgom, a još manje sa knezom Pavlom. Ipak, na njeno navaljivanje, ta je titula potvrdjena, 1930, u „Porodičnom Pravilniku za članove Kraljevskog Doma".

Što se tiče Pavla, njegove ranije osobine, osetljivog i umetnički sklonog idealiste, pretvorile su se tokom vremena, a svakako i pod

---

* „MEMOIRS OF H. R. H. PRINCE CHRISTOPHER OF GREECE", London, 1938.

znatnim uticajem svoje žene, u nepojmljivu želju da svoje privremeno namesništvo pretvori u doživotno vršenje kraljevske vlasti.

To svakako nije bilo lako postići. Pre svega zato što se on nikad nije srodio sa našom sredinom, u kojoj se osećao kao tudjinac. Njega Srbi nisu nimalo voleli. Druga teškoća ležala je u odredbama državnog Ustava, gde je tačno bilo predvidjeno kako se postaje i kako se može prestati biti Kralj...

I tako je knez Pavle, kao Namesnik, zapostavio umetnost i interesovanje za kupovinu i prodaju starih slika, pa se posvetio proučavanju Ustava i njegovih šupljina. Ovo mu je utoliko lakše bilo što se sada njegovo materijalno stanje naglo popravilo. Za vreme kralja Aleksandra on je živeo vrlo skromno, u manjem stanu od dve sobe i sa neznatnom apanažom, koju mu je Aleksandar dosta štedljivo bio odredio. Kao Namesnik imao je mesečnu platu od sto hiljada dinara, što iznosi današnjih 4.000 dolara, imajući u vidu da je ova valuta izgubila polovinu svoje vrednosti tokom rata. Ujedno, na njegovo traženje, odredjeno mu je i pola miliona dinara, kao staraocu Kraljevih imanja, položaj veoma unosan uprkos slabih rezultata postignutih pod njegovim rukovodstvom Kraljeve zaostavštine. Na taj način, osiguran i bezbrižan, on se, u dokolici i sa pasioniranim interesovanjem, odao ostvarenju jedne veće, dalekosežne i zamašne namere.

Videli smo kako je Pavle tačno zapazio da se ustavne odredbe o prestolonasledju mogu tako protumačiti da mi u to vreme nemamo prestolonaslednika.

Teorijski govoreći, Knez je imao dva načina da dodje na kraljevski presto. Jedan je bio u slučaju Kraljeve smrti, pre punoletstva. Prema odredbama Ustava, kako su ga tumačili Pavle i profesori Kostić i Jovanović, Ministarski savet preuzima u svoje ruke kraljevsku vlast i odmah saziva Narodno pretstavništvo u naročiti saziv, kako bi se u zajedničkoj sednici oba Doma, izabrao kralj iz iste dinastije (Čl. 37 i 48). Da bi bio izabran, Knez je morao imati za sebe većinu poslanika i senatora.

Medjutim, kralj Petar, uprkos nešto slabije fizičke konstitucije, bio je živ i zdrav i ni po čemu se nije moglo naslutiti da bi mogao umreti prirodnom smrću pre navršenih 18 godina. Na primenjivanje metoda kojih se latio Richard III, nije bilo ni misliti...

Ali zar se, na neki način, ne bi mogla „potstaći sudbina"? Izgleda da je u tom pravcu nešto radjeno.

Kad je Kralj imao 15 i 16 godina, njemu je bilo dozvoljeno da u dvoru prima neke svoje vršnjake i da se s njima zabavlja. Izgleda da izbor nije bio najsrećnije ruke. Društvo u kome se mladi

dečko kretao bilo je vrlo „napredno“. Tu se pilo, pušilo i zabavljalo na način koji je mogao da bude štetan po Kraljevo zdravlje.

Knez mi se žalio na to „sumnjivo društvo“ Kraljevo i na njegov način života.

— Ne znam šta ću da radim s Petrom. Ima nemoguć rečnik. Govori kao kakav „gangster“. A kad sedne u auto on vozi brzinom od 120 na sat i to po ovim našim krivudavim i lošim drumovima. Na moje opomene on odgovara: „Nemojte da se „živcirate“!

Sve je to Knez govorio kao da on, u svojstvu staraoca, nije bio dužan da se pobrine da Kralj dobije pristojno društvo, da promeni rečnik i da mu zabrani uopšte da šofira „Packard“-e. Po našim saobraćajnim propisima, lica ispod 21 navršene godine ne mogu dobiti dozvolu da voze kola. Taj bi propis valjalo utoliko pre primeniti na Kralja radi njegove bezbednosti...

Medjutim, i pored sve mladalačke žari za brzom vožnjom po lošim drumovima, Kralju se nije desio nikakav nesrećan slučaj.

Ima još jedan interesantan slučaj, koji pominje sam Kralj u svojim memoarima, a u vezi njegovog vaspitanja pred rat. Tu saznajemo, pre svega, da mladi Kralj, iako ima jedva 17 godina, već raspolaže vojničkim kursom za pilota-avijatičara. Tu ga je sreća poslužila i avioni kojima je on pilotirao dizali su se i spuštali bez ikakvih nezgoda. Medjutim, prilikom jedne mornaričke vežbe na Jadranskom Moru, u leto 1940, on je pao u vodu sa brzog torpednog čamca. Kralj veli dalje:

> *„Naravno, uzbuna je odmah data i brod je zaustavljen što je bilo moguće pre, ali usled brzine već je bio prilično odmakao. Trebalo im je oko dvadeset minuta da me pronadju po kiši i talasima, a tri puta su prošli sasvim blizu pored mene a da me nisu primetili.“**

Iz podrobnog opisa tog dogadjaja, vidi se da je Kralj imao svega 16 godina, da je učestvovao u jednoj vrlo opasnoj vojničkoj vežbi, da je bio postavljen sa spoljne strane palube, po velikoj oluji.

Ali bez obzira na sve to, zar je za Kraljevo vaspitanje bilo potrebno da se njegov život izlaže takvim opasnostima? Bilo kako bilo, tek onoga trenutka, kada je kralj Petar pao u vodu, snovi kneza Pavla bili su možda najbliže svom ostvarenju...

Isključujući mogućnost Kraljeve smrti, postojala je još jedna teorijska mogućnost da se Pavle ustali na prestolu. Po našem Ustavu, za koji smo videli da ga je knez Pavle vrlo marljivo proučio, kra-

---

* „A KING'S HERITAGE“, London, 1956, str. 35.

ljevsku vlast vrši Namesništvo ne samo za vreme maloletstva Kraljevog, već i „kad je kralj zbog duševne ili telesne bolesti trajno nesposoban da vrši kraljevsku vlast". Tako glasi Čl. 41 i nema sumnje da ga je Pavle uočio i shvatio mogućnost koju mu on pruža. U Ustavu je predvidjeno da Kraljevu „nesposobnost" imaju da utvrde trojica dekana Medecinskih fakulteta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Kralj Aleksandar nije hteo da ovako važnu odluku donose bilo koji lekari, već oni koji se u danom trenutku budu zatekli na tom visokom položaju, što je ujedno garancija za njihovu sposobnost i objektivnost.

Godine su prolazile. Fatalni 6 septembar 1941 — dan Kraljevog punoletstva — približavao se stalno i neumoljivo. Šta da se radi? O tome je Pavle morao često da razmišlja u svojim besanim noćima. Da li je o tome razmišljao jer je patio od nesanice ili je nesanica dolazila kao posledica njegovih, po svoj prilici, „makbetovskih" misli, to će on sam najbolje znati. Ali je nesumnjiva činjenica da je on o tome dugo i podrobno razmišljao.

Po Ustavu (Čl. 44) o vaspitanju maloletnog kralja staraju se namesnici.

Za Kraljevog vaspitača, knez Pavle je doveo jednog Engleza, po imenu Cecil Parott. On se brinuo o školskom obrazovanju mladog Kralja, vodeći računa da uredno svršava zadatke.

Jednom prilikom Knez mi je dao da pročitam izveštaj, koji mu je Parott bio uputio. Po njemu je izgledalo da je mladi Kralj skoro malouman, da loše uči i da teško shvata. Knez mi se učini jako zabrinut i ja sam nastojao da ga razuverim i dokažem da je Kralj normalno razvijen, da je Parott-ovo mišljenje netačno i da po svoj prilici potiče kao osveta za neku uvredu, koju mu je Petar nanео.

Inače, još od samog početka svog namesnikovanja, Pavle je bio rešio da mladog Kralja potpuno izoluje od spoljneg sveta, od naroda. Protivno svakoj logici i običajima u celom svetu, mladi Kralj se nigde nije pojavljivao u javnosti. Dok je kralj Aleksandar bio živ, Petar se kao Prestolonaslednik često vidjao i svet ga je srdačno pozdravljao. Bio je ljubak, mio i lep dečko, koga su svi voleli. Otkad se vratio iz Engleske, posle očeve smrti, Petar je odjednom iščezao.

O mladom Kralju, knez Pavle mi je govorio u više mahova i to najviše u sažaljivom tonu. Navodio je kako je velika šteta da je Petar za svoje godine veoma zaostao, da ni fizički a naročito duhovno, nije dozreo.

Bilo je tu nečeg zagonetnog i neshvatljivog. Očevidno je bilo da je nepovoljno mišljenje engleskog vaspitača bilo neosnovano. Kogod je imao prilike da razgovara sa kraljem Petrom, nije mogao da stekne takav sud o njemu. Nije isključeno da Kralj nije pokazivao veliko

oduševljenje za učenjem školskih predmeta, ali to je česta pojava kod mnoge dece. Tu nema ničeg zabrinjavajućeg. Glavno je da je Kralj inače bio umno zdrav, bez obzira kako se uči.

Ostavljajući, dakle, postrani malo verovatnu pretpostavku o eventualnoj smrti kralja Petra II, pre nego što bi preuzeo kraljevsku vlast, Knez se bacio na ovu drugu mogućnost, o Kraljevoj „duševnoj nesposobnosti".

Svakako da ovaj način nije bio tako prost i ostvarenje ove zamisli zahteva izvesne pripreme. Ustvari njih je knez Pavle već vršio time što je mladog Kralja izolovao od spoljneg sveta. Činjenica da se ne pojavljuje javno, mogla bi se protumačiti da je to zbog toga što je Kralj umno nerazvijen. Ako bi se ovome dodao kakav bilo Kraljev ispad, stvarni ili izmišljeni, u svakom slučaju preuveličan, onda bismo imali recept koji je jednom već primenjen u istoj dinastiji. Princ Djordje, rodjeni stric mladog Kralja, morao je da se odrekne prestolonasledja jer je pravio takve ispade koji su ga onemogućavali da vlada. Zašto se ne bi reklo da je i Petar „opterećen" istom bolešću? Samo tu činjenicu bi trebalo razglasiti u zemlji i inostranstvu. I ona Parott-ova prestavka Knezu imala je tu svrhu. O nedoraslosti Kraljevoj javno se govorilo u okolini kneza Pavla i kneginje Olge. Odatle je trebalo da prodire u šire mase naroda.

Što se tiče svetske javnosti i u tome je poslužio Englez Parott. Poznati severnoamerički novinar i pisac John Gunther, u svojoj toliko puta preštampavanoj knjizi „INSIDE EUROPE" pominje i Jugoslaviju a o kralju Petru veli doslovce:

> *„Petar II, najmladji monarh Evrope, star 12 godina, kralj Jugoslavije po nasledstvu svog ubijenog oca Aleksandra, formalni je vladar nekih 13,500.000 snažnih i divljačkih Srba, Hrvata, Slovenaca, Slavonaca, Makedonaca, Crnogoraca, Bosanaca i Dalmatinaca, ujedinjenih u Kraljevini Jugoslaviji. On je sramežljiv i nespretan dečko. Premda ima skoro trinaest godina, još ne govori nijedan jezik dobro. Njegov engleski je mucav a srpski pogrešan. „Nije mnogo bistar, siromah Petar" — vele članovi njegove okoline."**

Koji su to članovi Kraljeve „okoline", koji imaju tako slabo mišljenje o njemu, nije teško pogoditi. U svakom slučaju, Gunther je svakako imao prilike da razgovara sa Parott-om za koga veli da je „takodje opterećen sramežljivošću skoro isto tako kao i Petar". Na

---

* John Gunther: „INSIDE EUROPE", Hamish Hamilton, London, 1936.

taj način, inostranstvo ne bi bilo mnogo iznenadjeno kad bi bilo objavljeno da je Petar „nesposoban da vlada". Sigurno je da je Knez slično govorio i u drugim zemljama kuda se kretao.

U razgovoru sa mnom Knez se u više mahova navraćao na ovo pitanje, tako da mi je to postajalo sve sumnjivije. Sećam se da je jednom prílikom, kada smo moja žena i ja bili u gostima kod njega u dvorcu Brdo, on ponovo pokrenuo isti razgovor. Izgledalo je kao da je i moju ženu hteo da uveri u ispravnost svog mišljenja. Na to mu je ona odgovorila:

— Ali, Visočanstvo, kada mladi Kralj postane punoletan on neće biti sam. Tu ćete biti Vi, pored njega, da ga posavetujete. Iskustvo koje ste stekli u vršenju državnih funkcija biće mu od dragocene koristi...

Knez ne reče ništa i promeni temu razgovora. Bilo mu je jasno da i moja žena misli isto što i ja.

U svakom slučaju za mene je jedna stvar bila van svakog spora: kad mladi Kralj navrši 18 godina on će preuzeti kraljevsku vlast, pošto ne postoje nikakvi razlozi da se ta ustavna odredba ne poštuje.

Ne obazirajući se na eventualne Kneževe namere, trudio sam se da kod naroda održim čvrsto uverenje da će Petar stupiti na presto svog oca čim postane punoletan.

Izmedju ostalih mera, u tu svrhu su, naprimer, štampane poštanske marke sa likom mladog Kralja, a zatim je pušten u opticaj i srebrn novac od 10, 20 i 50 dinara, takodje sa likom kralja Petra. Ova poslednja mera imala je ujedno i svoj monetaran značaj pošto je srebrn novac imao ne samo nominalnu vrednost, kao novčanice, već i svoju stvarnu vrednost kao metal. Tako je novac od 50 dinara, usled količine srebra koja se u njemu nalazila, vredeo 22,50 dinara kao metal. Time je kod javnosti pojačana vera u nacionalnu monetu.

Sa mladim Kraljem imao sam prilike da se češće sretnem. Bio je preda mnom skroman i povučen, kao lepo vaspitan mladić pred starijim po godinama, a još usto sa titulom pretsednika Vlade, sa gustim obrvama, koje su ulivale strah kod manje dece. Iz svih tih razloga, kao i odgovora na moja pitanja, nikad nisam mogao steći utisak o nekakvoj Kraljevoj zaostalosti.

Ali pored toga što je loše govorio o Kralju, Pavle je činio sve da ga drži postrani, ne samo od državnih poslova, nego što dalje i od svakog pojavljivanja pred publikom. Jednom prilikom Kralj mi se požalio da još nijednom nije prisustvovao nekoj pozorišnoj pretstavi dok su njegovi vršnjaci mogli slobodno da gledaju razne komade. Knez je očevidno strahovao da bi mladi Kralj svojom pojavom, kao

i usled tragičnog gubitka svog oca, mogao izazvati dublja osećanja kod naroda. Radi ovog sam došao jednom u otvoren sukob s Knezom.

To je bilo prilikom slave Kraljeve garde, kada je, po običaju, komandant garde pozivao na svečanost u Gardijskom domu, na Topčiderskom Brdu, Kraljevski dom, namesnike, članove Vlade, kao i veći broj uglednih ličnosti.

Knez se nalazio u dvorcu Brdo, u Sloveniji, gde je često odlazio. Ja sam bio u Beogradu pa sam ga izvestio da ću lično prisustvovati u ime Kraljevske vlade, a da on uredi sa namesnicima ko će od njih ići, uz napomenu da Kralj svakako treba da dodje u ime Kraljevskog doma.

Na moje veliko iznenadjenje stiže Knežev odgovor da je u svemu saglasan ali da kralj Petar ni u kom slučaju ne treba da ide na slavu Kraljeve garde.

Onda je nastala živa prepirka u kojoj je Knez hteo da pretstavi Kraljevo prisustvo kao neko vršenje kraljevske vlasti, na šta nema pravo pre punoletstva. Ja sam, pak, tvrdio da je nemoguće zamisliti da Kralj ne čestita krsno ime svojim gardistima, koji su odredjeni da se brinu za njegovu ličnu bezbednost i koji žive neposredno pokraj dvora. Dodao sam da se u tome ne može naći nikakav elemenat — govoreći s pravne tačke gledišta — nekakvog vršenja kraljevske vlasti.

Bio sam vrlo uporan u svom gledištu i Knez je najzad popustio ali je stavio kao uslov da Kralj nikako ne ide sam nego u pratnji namesnika Stankovića. Usto je zahtevao da obilazak vojničkog fronta i pozdrav gardistima sa „Pomozi Bog, junaci!“ izvršim ja, a nikako Kralj. Pristao sam na ovaj zahtev jer sam u to vreme slučajno zamenjivao otsutnog ministra vojnog.

Medjutim, pored svih svojih nastojanja nisam nikad uspeo da ubedim Kneza da dozvoli mladom Kralju da se pojavi na Banjici, prilikom svečane proslave svog rodjendana.

Toga dana, na Banjici, prostranom polju kraj Beograda, priredjivan je veliki defile trupa. Diplomatski kor, verski i civilni velikodostojnici, oficirski kor sa lentama i odlikovanjima, sva prestonička elita i narod iz Beograda i okoline, bili su prisutni. Nepregledne mase naroda tiskale su se još od ranog jutra da zauzmu što bolja mesta. Pristupni drumovi bili su zakrčeni vozilima i saobraćajci su imali muke da zavedu red. To je, po pravilu, bio najveći praznik za narod i sa najvećim učešćem svih rodova oružja.

Jedini koji nije prisustvovao toj grandioznoj manifestaciji, bio je mladi Kralj, u čiju se čast priredjivala ova svetkovina...

To je obično bio lep, sunčan dan, poslednji dan poznog leta, čije su nesnosne vrućine već bile prošle. Sve se tu sleglo, tiskalo i guralo,

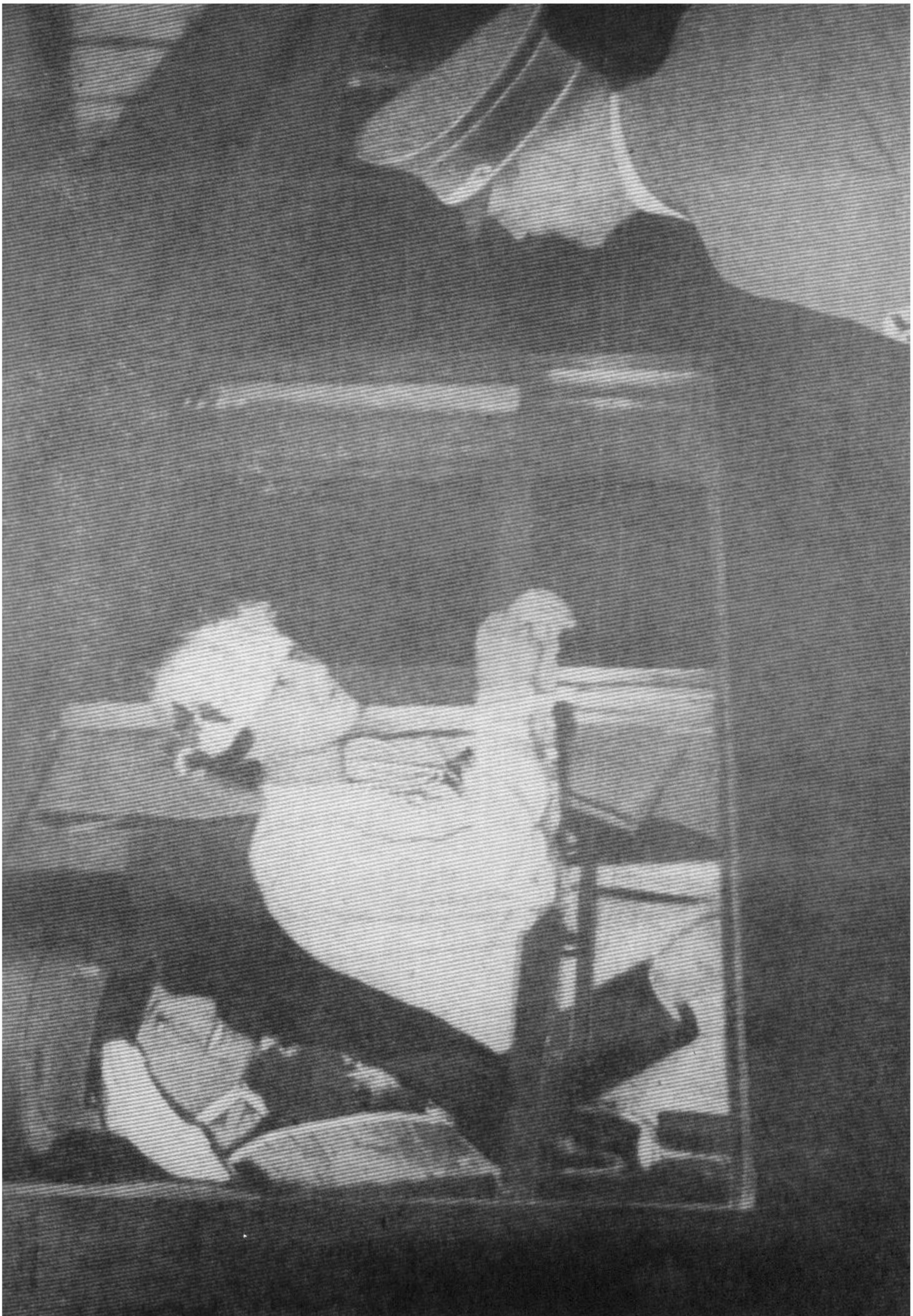

Na berlinskoj železničkoj stanici. Hitler se oprašta od kneza Pavla i kneginje Olge

Na ostrvu Mauritius-u za vreme rata

kako na svečanim tribinama, tako i po obimnom okolnom polju. Radoznali svet bio se iskupio da vidi vojničku paradu, ali isto tako i da pozdravi svog mladog vladara. Medjutim, njega nije bilo. Ni jedan jedini put, za svih dugih šest godina. Zašto?

Umesto njega, pojavio se knez Pavle. Pred sam početak, odeven u vojničku uniformu, koju je po izuzetku oblačio, dojahao bi knez Pavle, na mirnom i pitomom konju, praćen nadležnim oficirima sa obe strane, malo iza njega, razume se, zbog „ranga". Knez bi ušao kroz ostavljeni prolaz medju hiljade gledalaca, da bi obišao postrojene vojnike, kao i okupljeni narod, u jednom velikom krugu. Pri samom ulazu bili su postrojeni naši članovi partije, naročito grlatiji, koji su imali dužnost da pojavu kneza Pavla poprate povicima:

— Živeo knez namesnik Pavle!

Bilo je očekivati da će taj „spontani" poklič biti prihvaćen od ostale publike, kuda je Knez prolazio. Medjutim, niko se nije odazivao. U onoj neprijatnoj atmosferi, koju je izazvalo ćutanje prisutnog naroda, čak i policijski agenti i pristalice JRZ, nisu se usudjivali da ponove pozdrav. Knez je morao da prodje kroz šibu neprijateljskih pogleda i ledenog raspoloženja.

Pavle je bio svestan da ga svet ne trpi. Nekoliko dana posle prve proslave, 6 septembra 1935, on će me upitati:

— Zašto me mrze Beogradjani?

— Varate se, Visočanstvo, niko Vas ne mrzi. Zašto bi Vas mrzeli? — počeh da ga uverim u nešto što ni on ni ja nismo verovali.

— Da, mrze me. Zar niste primetili kako sam dočekan na Banjici? A kad me ugledaju na ulici, okreću glavu na drugu stranu i prave se da me ne vide...

To je bilo tačno i u ono vreme to mi nije bilo prijatno. Čak nisam shvatao zašto ga svet mrzi. Bio sam uveren da je ta mržnja neosnovana pa sam odlučio da sa svoje strane učinim sve da bi ga u narodu pretstavio što simpatičnijim.

To mi nije pošlo za rukom. Simpatiją izaziva simpatiju, prijateljstvo izaziva prijateljstvo, ljubav izaziva ljubav, a Knez je mrzeo Srbe — ne znam zašto — iz dna duše. Ničim nije pokazivao da saoseća sa srpskim narodom. Nikad i ničim nije pokušao da ga pridobije za sebe, kao što bi svako na njegovom mestu to uradio. Nikad nije nastojao da se približi običnom čoveku, seljaku ili radniku, kao što je to kralj Aleksandar sa uspehom radio. Mnogo mu je smetalo što nije bio vojnik niti je imao ma šta vojničkog u sebi. To mu se osvetilo 27 marta 1941. Uniformu je oblačio kadgod je smatrao za potrebno da u njoj paradira. Bio je uveren da je ona sama po sebi dovoljna pa da drugima imponira. Bio je mršav, nežnog zdravlja i nerazvijen.

U uniformi se primetno loše osećao. Videlo se da nije navikao na nju. Smetala mu je visoka kragna, a sabljom nije umeo da rukuje.

No, pored sve neprijatnosti koju je imao na dan 6 septembra, prilikom vojne parade na Banjici, on bi svake godine revnosno projahao na konju. Svaki put smo se trudili da doček bude što srdačniji ali bez ikakvog uspeha. Sve bi se svršilo na prvom pokliču: „Živeo knez Pavle!" a onda bi nastalo mučno ćutanje, tako da je svakako bolje bilo da je izostao i taj usamljeni pozdrav, koji je samo podvlačilo nelagodnost Kneza i nas, koji smo sa strepnjom pratili njegovo kretanje.

Ali kao što je bio uporan da lično briljira na dan Kraljevog rodjendana, on je isto tako bio uporan da mladi Kralj ostane uvek skriven u senci dvora, daleko od naroda. Premda ga narod nije mogao da vidi, on je ipak prema Petru gajio iskrenu naklonost, ako ni za šta drugo a ono što je posle marseljske tragedije ostao „siroče" bez oca.

Knez Pavle je to sve vrlo dobro znao, pa zato nije hteo da dozvoli da se postojeća narodna ljubav prema Kralju još više produbi i učvrsti. On nije želeo da Kralj postane još popularniji. Naprotiv, otstranjujući ga od sveta on je računao po onoj narodnoj izreci: „Daleko od očiju, daleko od srca..."

Tako je mladi Kralj živeo potpuno izolovan, kao neki zatočenik. U vrlo retkim i izuzetnim prilikama, strogo provereni novinari mogli su da posete Kralja i donesu poneki snimak i kraći opis o njemu. Inače prolazili su meseci a da se u novinama o Kralju nijedna vest ne objavi. Isti slučaj bio je i sa njegovom majkom, kraljicom Marijom. U isto vreme, domaći i strani listovi bili su prepuni slika i izveštaja o knezu Pavlu i kneginji Olgi. Razume se, uvek sa odgovarajućom titulom „Njihova Kraljevska Visočanstva". A ako bi neki naš list slučajno izostavio ono „Kr." onda bi kneginja Olga pravila čitav skandal a Presbiro je strogo opominjao „krivca" da pazi ubuduće.

Iz pomenutih memoara kralja Petra saznajemo kako je proveo svoja dva poslednja rodjendana u Jugoslaviji, u vreme kada ja više nisam bio pretsednik Vlade. Za 6 septembar 1939 piše Kralj:

„Odlučeno je da ću svoj rodjendan provesti u Topoli."

Ko je taj koji je „odlučio" da Kralj opet ne ide na Banjicu, isuviše je jasno.

Najzad i svoj poslednji rodjendan u Jugoslaviji, 6 septembar 1940, Kralj je, opet po odluci sa višeg mesta, proveo ne u Beogradu nego u Ljubljani, da bi tamo prisustvovao otkrivanju spomenika za sećanje na njegovog oca, ali ne sâm nego u društvu kneza Pavla.

„To je bila prva zvanična svečanost kojoj sam prisustvovao, pa sam veoma ponosan" — zabeležio je Kralj u svojim memoarima.

Nasuprot ovome što se dešavalo u doba Namesništva, u vreme kada još nije bio Kralj i kao sasvim mali dečko, sa njim se postupalo na drukčiji način. Ali tada se o njemu starao njegov otac, a ne njegov stric. Evo kako kralj Petar opisuje jedan takav dogadjaj iz 1930 godine:

„Godine 1930, za moj sedmi rodjendan, moja mati i ja napustili smo Bled da bismo prisustvovali jednoj velikoj vojnoj paradi. Po našem dolasku popeo sam se sa majkom u svečana kola, koja su vukla šest lipicanera i odvezli se do Banjice, gde su čete, koje su pretstavljale sve jugoslovenske pukove i beogradski garnizon, bile okupljene u punom sastavu. Posle defilea, imao sam pravo na slavski ručak u Mermernom dvoru, sa mojim ocem i majkom..."

Ali pored brige o tome šta će biti kada dodje 6 septembar 1941, knez Pavle se brinuo i o tome da se ne desi neka vojnička revolucija, koja bi dovela Petra na presto pre odredjenog roka. Takvih primera je bilo u našoj istoriji, pa je Knez s razlogom zazirao od takve mogućnosti. Uostalom, njegovo strahovanje se ispunilo 27 marta 1941, kada je grupa nezadovoljnih oficira izvršila prevrat i svrgnula nepopularnog Kneza Namesnika, uz jednodušno odobravanje i oduševljenje celokupnog srpskog naroda.

Knez se bojao da bi takav prepad mogla da izvede kraljica Marija, uz pomoć Petra Živkovića i sličnih elemenata.

— Vi ne znate na šta je ta žena sve sposobna! — reče mi jednom Knez. Ona je u stanju da jedne noći uhvati sina za ruku, da upadne u gardijsku kasarnu, da razbaruši onu njenu dugačku kosu i da poviče: „Moj život i život mladog Kralja su u opasnosti! Spasavajte nas od kneza Pavla!" Onda bi vojnici — dodade Knez ubedljivo i proročanski — mogli vrlo lako zavesti diktaturu i proklamovati Kraljevo punoletstvo pre vremena...

U mogućnost nekog sličnog prevrata nisam verovao, ali sam, iz predostrožnosti, preduzeo mere da se on ni u kom slučaju ne može izvesti. Na mesta komandanta Beograda, Kraljeve garde i upravnika grada Beograda, postavio sam ljude svog poverenja, čvrstog karaktera i odlučne volje. Na taj način preduzeo sam sve što treba da se Kralju osigura nesmetano stupanje na presto 6 septembra 1941. Nijedan dan docnije, ali nijedan dan ranije.

Moje su mere, dakle, išle za tim da se omogući mirna i nor-

malna primena Ustava u oba pravca: da se spreči državni udar „odozgo“ ili „odozdo“.

Ali ne samo na pomenute ključne položaje u vojsci i policiji, već i čitav niz organa bili su dovedeni na razne položaje, zadahnute istim duhom i istom rešenošću. Pored vojske, koja je već imala moderno oružje i svoju motorizaciju, beogradska policija dobila je takodje savremeno naoružanje i svoja motorna vozila, sa brzim pokretnim odredima. Šef beogradske policije, Milan Aćimović, bio je čovek vanredne lične hrabrosti, veoma inteligentan i odlučan, usto moj iskren prijatelj.

Prema tome, od puča u koji bi bila umešana kraljica Marija, ja se nisam bojao. Medjutim, knez Pavle je ozbiljno mislio da ta mogućnost postoji i molio me da preko nadležnih organa pazim na kretanje Kraljičinih prijatelja, pa čak i da smenjujem neke dvorske dame, za koje je Knez držao da su suviše odane Kraljici. Smenjivanje dvorskih dama, pak, nije spadalo u moju nadležnost. No, pošto se Knez — po svom poznatom načinu da se nigde lično ne eksponira, nego da udarce daje iza ledja — nije želeo pokazati protivnikom uglednih dama iz jugoslovenskog društva, to mi nije preostalo ništa drugo nego da na pogodan način navedem dotične dame da same podnesu ostavke. Takav je, naprimer, bio slučaj gospodje Švrljuge, supruge bivšeg ministra finansija.

Dok se tako Knez bojao Kraljice i njenog puča, dotle je kraljica Marija strepela za svoj položaj za vreme Namesništva. I kao što je Knez tražio u meni saveznika protiv Kraljice, tako je ona tražila zaštitu kod mene...

Da su odnosi izmedju Kneza i Kraljice bili vrlo loši, to je već bila javna tajna u celom Beogradu. Pogoršanju tih odnosa svakako je doprinela, u znatnoj meri, kneginja Olga, kojoj se sad pružila prilika da se osveti za ranije rdjavo ponašanje prema njoj. Govorilo se čak da je Kraljica pucala na Kneza i ranila ga u ruku, u vreme kada je Knez nosio zavoj na ruci, usled nekog čira.

Ja sam smatrao za svoju dužnost da i Kraljici i Knezu skrenem pažnju na te glasove i da im savetujem da se povremeno pojave zajedno ili da se po nekim spoljnim gestovima u publici stvori zaključak da su verzije o neslozi u Kraljevskom domu neosnovane.

Na samom početku preuzimanja dužnosti pretsednika Vlade, a još više docnije, kada sam počeo da sumnjam u Kneževe namere, na prigodan način sam dao na znanje kraljici Mariji, da će jugoslovenski presto biti sačuvan za njenog prvorodjenog sina.

Kada se posle smenjivanja Petra Živkovića, kao ministra vojnog, počelo pričati kako će on zajedno sa Kraljicom da izvrši prevrat i

Kralja proglasi punoletnim pre roka, ja sam u audijenciji kod Kraljice otvoreno izjavio da će se obezbediti dolazak Kraljev na vlast, kada bude navršio 18 godina. Ali sam ujedno podvukao da isto tako neću dozvoliti da se putem prevrata taj ustavni rok pomeri unapred.

Kraljica je mirno saslušala te izjave, bez ikakve primedbe sa svoje strane, skoro ravnodušna, kao neku stvar koja je se ne tiče, ili smatra de je sasvim prirodna i razumljiva.

Audijencija je bila u zgradi velikog dvora na Dedinju, u Kraljičinim odajama.

Tom prilikom Kraljica mi reče kako se brine da mladi Kralj ne dopadne u rdjavo društvo i da se na njega ne vrše nepoželjni uticaji sa strane.

— On treba stalno da ima na umu da mu je majka najveći prijatelj i da nju treba da poštuje i vodi računa o njenim savetima... Ja ću sad da Vam ga dovedem ovde — dodade živo, ustavši iz fotelje — pa Vas molim recite mu i Vi to da zna da je to i Vaše mišljenje.

I ne čekajući na moj odgovor izgubi se iza vrata da posle nekoliko trenutaka udje ponovo zajedno sa svojim sinom.

— Eto vidiš, *Peter* — kako ga je zvala po engleski — i pretsednik Vlade misli što i ja. Ti treba da budeš zahvalan svojoj majci i da je poštuješ.

— Svakako — prihvatih ja. Dužnost je dece da poštuju svoje roditelje i da slušaju njihove savete. Oni su svojoj deci prvi, nezainteresovani i najbolji prijatelji.

Tako je situacija u Kraljevskom domu, posle pogibije kralja Aleksandra, bila ovakva: otvoren rat izmedju Kraljice Majke i princeze Olge, podzemni rat Knežev protiv Kraljice, potajna želja Pavla i Olge da se njihov privremeni položaj produži i ustali, na ovaj ili onaj način.

Pri takvim okolnostima moja uloga, kao pretsednika Vlade i prvog savetnika Krune, bila je vrlo delikatna. Trebalo je pred svetom skrivati neslogu u Kraljevskoj kući i sprečiti Kneževu nameru u pogledu otimanja prestola. Ne izgubiti njegovo poverenje, kako bi se Vlada mogla održati na upravi zemlje za sve vreme Namesništva, uz poverenje Parlamenta. Jedino bi se na taj način mogli sprečiti neželjeni potresi i osigurati redovan, ustavni poredak u svakom pogledu.

Nažalost, po Ustavu iz 1931, poverenje Krune bilo je važnije i jače od podrške Parlamenta. Vlada je mogla da preživi poraz u Skupštini ali ne i gubitak poverenja od strane Namesnika.

GLAVA 77

„IL GROSSO COLPO“

Prvog septembra 1939 počeo je Drugi svetski rat, sa napadom Nemačke na Poljsku. S tom činjenicom pojavila se za kneza Pavla i *treća* mogućnost da ne dozvoli kralju Petru da stupi na presto 6 septembra 1941. To je bila nova, neočekivano povoljna prilika.

Zaista, ako je bilo teško „uticati na sudbinu“ ili proglasiti Petra za „maloumnog“, bilo je nesravnjeno mnogo lakše produžiti Namesništvo s obzirom na tako krupan dogadjaj, kao što je svetski požar.

Rat, koji je odmah zahvatio skoro celu Evropu i svojim plamenom dopirao do samih granica Jugoslavije, pretio je da u svoj vrtlog svakog trenutka uvuče i našu zemlju. To je bio izvanredno povoljan momenat da se želja kneza Pavla, sa vrlo malo poteza, brzo i lako, sprovede u delo. Dovoljan bi bio jedan ukaz Kraljevskog namesništva i svi bi to razumeli kao jednu opravdanu meru. Saglasnost „drugog ustavnog faktora“ nije bila potrebna — ni moguća, jer je Parlament bio raspušten avgusta 1939. Zar bi bilo umesno i pametno predavati vlast u ruke mladića od 18 godina kada se zemlja nalazila pred tako krupnim opasnostima i dogadjajima?

Prema tome, krajem 1939, filmski plan Dragiše Cvetkovića o sazivu Kongresa Jugorasa — da bi se Pavle „izvikao“ za kralja — bio je napušten u korist ideje da se produži mandat Prvom namesniku i njegovim „prisutnim gradjanima“, bar za vreme trajanja ratnog sukoba.

Čak bi se mogla potražiti i izvesna „zakonska“ podloga u čl. 116 Ustava, koji glasi:

> *„U slučaju rata, mobilizacije, nereda i pobune, koji bi doveli u pitanje javni poredak i sigurnost države ili kad su do te mere ugroženi javni interesi, Kralj može, u tom izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodno potrebne mere, u celoj*

Kraljevini ili u jednom njenom delu, nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa.

„Sve izuzetno preduzete mere podneće se naknadno Narodnom Pretstavništvu na saglasnost."

Ova odredba već je bila jednom zloupotrebljena radi sprovodjenja u delo skroz neustavnog „sporazuma", koji je Cvetković napravio sa dr Mačekom krajem avgusta 1939. Zašto se ne bi zloupotrebila još jednom?

Knez Pavle kao „idealista" — uobražavajući da treba da sačuva zemlju od raznih opasnosti u vremenu Svetskog rata — a kneginja Olga kao „praktični realista u najvećem stepenu" — da ne napušta udobni položaj stvarne kraljice Jugoslavije — bili su čvrsto rešeni da ne dopuste kralju Petru da preuzme kraljevsku vlast kada po Ustavu bude imao pravo na to.

Da je Cvetković bio sporazuman u to, valjda, niko ne sumnja. Ali šta je sa dr Mačekom, potpredsednikom Vlade i dr Korošecom, ministrom prosvete, obojica vodje dvaju naroda?

Premda je ta okolnost vrlo važna, dr Maček je ne pominje u svojim memoarima. Više je voleo da „mudro ćuti" nego da se izjašnjava. Medjutim, postoji jedno njegovo pismo iz 1946 godine u kome on veli da je „podla kleveta da je knez Pavle nameravao — i to baš pomoću Hitlera — oteti svom sinovcu prestolje." A zatim nastavlja doslovce:

*„Zato sam se bio zabrinuo kako će se stvari razvijati ako prije izvršenog sporazuma preuzme vlast u ruke Kralj, formalno punodoban, a u stvari dijete. Radi toga sam negdje u ljetu 1940 pitao Kneza ne bi li bilo mogućnosti da se Kraljeva maloljetnost za koju godinu produži. Knez Pavle ali odbio je tu moju sugestiju takovom odlučnošću, da se nikada više nisam odvažio da načnem tu temu."**

Tako dr Maček. Što se tiče Korošeca, u nedostatku njegove izjave, pošto je umro decembra 1940, postoji jedno pismo dr Kreka, njegovog naslednika. Pisano je 1951 i u njemu se veli:

„Pozitivno znam da Knez nije hteo ni po koju cenu ni čuti o tome da bi produžio svoje funkcije regenta. Kleveta je ako neko tvrdi nešto drugo."

---

* Vidi „SRPSKO JEDINSTVO" od 29 marta 1956, str. 9, članak pod naslovom „Šta drugi kažu o 27 martu"

I ova izjava dr Kreka objavljena je u istom broju „SRPSKOG JEDINSTVA". Ovakav stav dvojice uglednih državnika, *posle rata*, sasvim je razumljiv. Pitanje namesništva, prestola i prestolonasledja odavno je rešeno — u korist maršala Tita! Vrlo je nezgodno sada priznavati neku nameru, koja nije došla do izražaja a bila je u suprotnosti sa Ustavom i svima moralnim obzirima.

Kada se prave Ustavi onda se nastoji predvideti svaka okolnost pa i slučaj rata. Njega je kralj Aleksandar takodje imao u vidu ali nije smatrao za potrebno da produžava maloletstvo kralja radi te okolnosti. Sve što je hteo on je izneo u Čl. 116 koga smo gore citirali. Prema tome, jedno novo i još nepopularnije gaženje Ustava, moglo je imati smisla samo ako bi se ta namera sprovela u delo, ali ne i da se prizna plan koji je ostao neostvaren.

Nasuprot ovako kategoričkim izjavama dr Mačeka i dr Kreka, postoje dokazi o njihovom drukčijem stavu u pitanju produženja namesničkog mandata.

O pravom držanju dr Korošeca postoji jedno važno svedočanstvo Milana-Bate Jovanovića-Stojimirovića, koji je bio načelnik Političkog odeljenja u Pretsedništvu vlade kada je Cvetković bio pretsednik. On je, takodje, bio oduvek vrlo intiman saradnik dr Korošeca i uživao njegovo neograničeno poverenje. Posle rata, u istražnom zatvoru u Beogradu, jula 1945, Jovanović je ispričao mom bratu Dragomiru sledeće:

— Jednog dana, polovinom 1940, pozvao me je dr Korošec i dao nalog da u najstrožijoj diskreciji proučim naš Ustav u pogledu Namesništva i načina na koji bi se moglo produžiti i posle odredjenog roka. Ujedno da potražim u našoj i stranoj političkoj istoriji da li je bilo sličnih presedana, to jest da je produženo namesništvo. Naglasio je da taj izveštaj svršim što pre i da u njemu iznesem sve razloge i pobude, koji bi mogli da opravdaju ovakvu meru kod nas. Ja sam taj posao obavio i kad sam mu predao pismeni referat on je ponovio da o tome nikom ništa ne govorim...

Dakle, dr Korošec nije se obazirao na tobožnje Kneževo protivljenje i počeo je da sprema sve što je potrebno da se ta namera ostvari. Verovatno da je dr Korošec bio primio na sebe da ostvari Kneževu želju, pošto se u pamet Dragiše Cvetkovića niko nije mnogo pouzdavao. Uostalom, Korošec je bio taj, koji je, dve godine ranije, proveravao pitanje prestolonasledja. Knez je u njega imao slepo poverenje i mnogo polagao na njegovo mišljenje, koje se redovno podudaralo sa Kneževim.

Suprotno onome što je dr Maček tvrdio posle rata, postoji nesumnjiv dokaz da je i on, kao i Korošec, aktivno radio na ostvarenju

te ideje. O tome postoji, pored ostalog, saopštenje koje je učinio dr Lazar Marković mom bratu, s kojim je bio u istoj ćeliji, u zatvoru Sremske Mitrovice. U dugim časovima izneo mu je mnoge momente iz naše bliske prošlosti pa i sledeće:

— Ja sam bio ministar pravde u Dragišinoj Vladi, u vreme kada je dr Maček bio potpretsednik. Oduvek smo bili u dobrim odnosima, bar ličnim, pošto nas je Maček prevario. On je s nama, Udruženom opozicijom, napravio sporazum u Farkašiću, 1937, pri čemu sam ja odigrao glavnu ulogu i stalno putovao na pruzi Beograd—Zagreb. On nas je izneverio i napravio nov sporazum sa Dragišom Cvetkovićem, koji nije raspolagao potrebnim autoritetom za jednu tako krupnu stvar. Ali šta smo mogli? Kad je napravljen sporazum, krajem avgusta 1939, ja sam se razišao sa svojim drugovima iz Glavnog odbora Radikalne stranke i ušao u Vladu. Smatrao sam da je bolji i taj sporazum nego nikakav. Ujedno trebalo je pojačati srpski elemenat u Vladi. Jednog dana, vozeći se mojim kolima, dr Maček mi je poverio da se radi na produženju Namesništva preko ustavnog roka...

— Kad je to bilo? Da li se možete setiti? — upitao ga je moj brat.

— Znam tačno — odgovori dr Marković. To je bilo na dan Kraljeve slave, a to znači na Sv. Andreju, 16 decembra 1940. Bili smo obojica, sa još nekoliko ministara, na slavi mladog Kralja i kad sam se spremao da podjem, pridje mi dr Maček i reče da želi sa mnom da razgovara. Tako udjosmo u moja kola, dok je on svoja otpustio.

„Čim smo krenuli, on me upita šta mislim o kralju Petru. Ja mu odgovorih da je simpatičan dečko, vedre naravi i prilično bistar. Na to mi Maček reče da je on isuviše mlad i da je veoma nezgodno da se u ovako važnom i sudbonosnom trenutku, kada plamti svetski rat, u koji možemo svakog časa da budemo uvučeni, sudbina zemlje poveri jednom preterano mladom i neiskusnom čoveku.

„Bio sam veoma iznenadjen jer mi dotle nije padala na pamet ideja da bi se jedna tako jasna ustavna odredba mogla menjati. To bi nesumnjivo izazvalo krupne posledice. Bio sam na oprezi i nisam hteo da se izjašnjavam dok od Mačeka ne saznam potrebne pojedinosti i uvidim o čemu se radi. Tada se izmedju nas dvojice povede sledeći razgovor:

„— Šta mislite, gospodine Markoviću, zar ne bi bilo pametnije da se stupanje na vlast kralja Petra odgodi za izvesno vreme, recimo dok traje rat?

„— To je veoma važna i krupna stvar, o kojoj valja dobro razmisliti. Ali šta o tome misli pretsednik Vlade, Dragiša?

„— On takodje smatra da bi bilo veoma nezgodno da se tako duboka promena vrši u ovom kritičnom momentu.“

„— A Knez? Jeste li razgovarali s njim o tome? Je li i on saglasan?

„— Nisam još... Hteo sam najpre da čujem Vaše mišljenje. Vi ste iskusan političar, pravnik... Bili ste profesor Univerziteta a sad ste i ministar pravde... Vaše gledište nam je veoma važno.

„— Pravo da Vam kažem o tome nisam nikad razmišljao i ne bih Vam mogao, ovako nabrzinu, dati odgovor o tako krupnom pitanju. Moraću najpre da razmislim pa ću Vam onda reći...“

„Na tome smo se razišli — nastavio je dr Marković svoju izjavu.

— Kakav je bio Vaš utisak o svemu tome? — upitao ga je moj brat.

— Imao sam utisak da je stvar sasvim ozbiljna i da je odluka već pala, pa se sad traži najzgodnija formula i moj pristanak, kao političara i kao ministra pravde, koji bi svakako imao da odigra važnu ulogu...

— Mislite li zbilja da Knez nije bio upućen u tu nameru, kao što tvrdi dr Maček?

— Nije mi rekao da Knez nije upućen, već da on o tome nije s njim razgovarao, što je možda tačno. Dovoljno je bilo da je razgovarao Cvetković ili dr Korošec pa da je tim, posrednim putem, Maček znao za Knežev pristanak. Uostalom, ja sam ga samo onako, uzgred, upitao da čujem šta će mi reći kao Kneževo mišljenje po toj stvari. Inače nijednog trenutka nisam sumnjao da je Knez bio obavešten i saglasan. Nije logično tvrdjenje dr Mačeka da je najpre hteo da čuje moje mišljenje jer ako je Knez protivan, ništa ne vredi preduzimati sondiranje terena i pripremne radnje. Naprotiv, potrebna je prethodna Kneževa saglasnost, bar načelne prirode, makar pod izvesnim uslovima. Gaženje Ustava je suviše krupna stvar da bi se Maček odlučio na to ako nije apsolutno siguran u Knežev pristanak. A samim tim što su se odlučili da i mene posvete u tu nameru, dokaz je da je pitanje već dovoljno proventilirano u užem krugu Kneza i njegovih glavnih savetnika. Znači da se već pristupilo sprovodjenju u delo već donete odluke.

— Pa zašto Vam je onda Maček rekao da nije govorio sa Knezom? To je malo čudno i pretstavlja znak nepoverenja prema Vama...

— Evo šta je posredi. Ja sam iz pojmljivih razloga bio rezervisan, jer se radi o suviše krupnoj stvari da bih se olako opredelio. Maček je to osetio, pa se trgao i takodje postao rezervisaniji u toku razgovora, pošto nije naišao kod mene na spontano prihvatanje te ideje. Inače on bi mi, sigurno, rekao nešto više u pogledu Kneževog stava, kao i šta je sve dotle preduzeto. S obzirom na moje držanje on je smatrao za svoju dužnost da ne izlaže Kneza pre vremena...

— Kada ste dali Mačeku svoj definitivni odgovor?

— Nekoliko dana docnije. Imali smo sednicu Vlade i pre početka dr Maček me je pozvao u udubljenje jednog prozora, u sali za ministarske sednice. Ta su udubljenja veoma prostrana, valjda zbog debljine zidova, pa sačinjavaju čitavu malu odaju. Ušli smo unutra i na njegovo pitanje kakav je moj stav u onoj stvari, o kojoj smo nedavno razgovarali, ja sam mu rekao:

— Ja sam svestrano razmislio o tom pitanju i dobro ga proučio sa zakonske i političke tačke gledišta. Ono je veoma delikatno pošto je Ustav u tom pogledu sasvim jasan i ne predvidja nikakav izuzetak. To je razumljivo, inače bi moglo doći do raznih zloupotreba. Ja, lično, ne bih mogao da se složim sa takvom promenom, izuzev pod sledećim uslovima:

„Prvo, da se o tome saglase svi šefovi političkih grupa i sastave zajedničku deklaraciju u tom smislu.

„Drugo, da se s tim složi i kralj Petar i zatraži da mu se predaja kraljeve vlasti odloži za izvesno vreme. Kao razlog mogao bi, recimo, navesti da želi da završi svoje školovanje i da se radi toga produži Namesništvo još za tri godine.

„Treće, da svoju saglasnost dadu još: Kraljica Majka, Patrijarh, svi članovi Krunskog saveta i, razume se, sva tri Namesnika.

„Na kraju sam još dodao da se u obrazloženju stavi da je to izuzetna mera, diktovana ratnim prilikama, u kojima se nalazimo.

— Šta je rekao Maček na to?

— Ništa. Očevidno nije bio oduševljen mojim odgovorom. Samo je promrmljao: „Dobro, dobro...“ pa smo prišli stolu jer je sednica imala da počne.

— Jeste li još štogod razgovarali s njim o tome?

— Nisam. Uostalom ja sam ubrzo ispao iz Vlade pa nisam imao ni prilike da se više time bavim.

— Kada ste izašli iz Vlade?

— Polovinom januara 1941.

— Znači neposredno posle svog negativnog odgovora? Kako je došlo do toga? Ja se sećam da se Dragiša u to vreme hvalio kako Vas je „izbacio iz Vlade kao kufer“! Ako se ne varam izdato je saopštenje da ste razrešeni dužnosti?

— Ne, rečeno je da mi je uvažena ostavka...

— Koju niste bili podneli?! — dopuni ga Dragomir.

— Tako nešto... Ustvari ja sam Knezu bio dao usmenu ostavku krajem decembra.

— Kako to „usmena ostavka“?

— Evo šta je bilo. U vezi veoma teškog položaja u svetu, s ob-

zirom na rat, kao i naše unutrašnje stanje, smatrao sam da Vlada, u svom ondašnjem sastavu ne odgovara tim izuzetnim prilikama. Stoga sam Knezu napomenuo da je neophodno potrebno da se obrazuje Vlada najšire, nacionalne koalicije, u koju bi ušli svi šefovi partija i najistaknutije političke ličnosti. Pretsednik bi morao biti čovek od autoriteta, što nije slučaj sa Cvetkovićem. Knez mi je na to rekao da bi želeo da mu o tome napišem pismen izveštaj, sa svima obrazloženjima. Tako sam i uradio i jednovremeno rekao Knezu da u protivnom, ako se ne usvoji moj predlog o koncentracionoj Vladi, ja ne bih mogao dalje da delim odgovornost za vodjenje državnih poslova. To sam shvatio kao neku vrstu „uslovne usmene ostavke"...

— Pa šta je dalje bilo? Je li Vam Knez što odgovorio na Vaš umesan predlog?

— Nije. Nisam ga ni video. Umesto toga pozvao me je Dragiša, početkom januara, u svoj kabinet i odmah napao:

„— Gospodine ministre, ja sam iznenadjen da Vi mene rušite. Pišete izveštaje protiv mene. To je nedostojno jednog člana Vlade da radi iza ledja svog pretsednika...

„Meni prekipe. Bio sam besan, u prvom redu na Kneza što se tako nekorektno poneo. Najpre me je naveo da svoj predlog o promeni Vlade sastavim pismeno a onda ga predao Dragiši. Onako ljut obrecnuo sam se na Dragišu, čiji sam kršteni kum i kome sam govorio „ti", dok je on mene uvek oslovljavao sa poštovanjem i sa „Vi". Svašta sam mu rekao! „Kakav si mi ti pretsednik?! Nisi ti pretsednik nego si..." Tada sam mu rekao jedan nepristojan izraz i izašao iz Pretsedništva vlade. Sutradan je objavljeno pomenuto saopštenje da ste razrešeni dužnosti?

„Tada sam ga shvatio kao usvajanje moje „usmene ostavke" u vezi predloga Knezu. Docnije, a sad naročito, uvidjam da me je Knez uklonio jer sam bio postavio neprihvatljive uslove za produženje Namesništva. Moj referat bio je samo povod da me izbace iz Vlade a pravi razlog je sasvim druge prirode. Njima je bio potreban ministar pravde, koji će slepo izvršavati sve njihove želje. I našli su ga u ličnosti dr Miloša Konstantinovića, koji je važio za „Dragišin mozak". On je već pre toga svršavao sve državne poslove na mesto Dragiše, koji se nije ni u šta razumevao niti je hteo da se potrudi pa da prouči neko pitanje. To je bio prepustio svom intimusu, mom nasledniku, koji je nesumnjivo pristao, bez ikakvih uslova, da sprovede u delo onu neustavnu odluku..."

U verodostojnost svedočanstva dr Laze Markovića ne može se sumnjati jer dolazi iz usta jednog ozbiljnog čoveka, profesora Univerziteta, uglednog pravnog pisca i više puta ministra. Osim toga

njegova izjava došla je u trenutku kada su sva ta pitanja pripadala nepovratnoj prošlosti i njegove reči imaju isključivo istorijski značaj. Najzad, ceo taj razgovor vodjen je u zatvoru i, s obzirom na starost dr Markovića, kada se ne zna koliko mu je još ostalo da živi. Govorio je iskreno, bez ikakvog uvijanja jer za to nije imao nikakvog smisla niti potrebe.

Ali svedočanstvo dr Markovića nije jedino kojim raspolažem. Postoji još jedno, u istom smislu i to iz izvora u koji niko ne može da posumnja. Ono potiće od strane Adama Pribićevića, brata Svetozara Pribićevića, šefa Samostalne demokratske stranke, neobično čestitog čoveka, velikog srpskog patriote, književnog pisca i sjajnog novinara. On je posle Drugog svetskog rata živeo u emigraciji, u Kanadi.

Ja sam mu se novembra 1953 obratio iz Buenos Airesa jednim pismom, moleći ga da mi kaže šta zna o namerama kneza Pavla da se proglasi kraljem, ili bar da produži vršenje kraljevske vlasti i posle punoletstva kralja Petra II.

Evo, tekstuelno, šta mi je Adam Pribićević odgovorio 23 novembra 1953 godine:

Windemere Str. 1112
Windsor — Ont. Canada *23. XI. 1953*

Pošt. g. pretsedniče,

ja sam i pisao o toj stvari. U 1940 g. zamolio me je dr Srdjan Budisavljević da mu dodjem u stan, radi razgovora, u punoj osami (on je bio neženja), o vrlo zamašnoj stvari.

Saopštio mi je kako su se Knez i dr Maček sporazumeli da se mladi Kralj, o rodjendanu 1941, proglasi Kraljem, ali vršilac kraljevske vlasti, nešto na sliku Antoneska ili Mussolinija, da bude Knez, jer je opasno da to postane dečko, u burnom vremenu. Pitao me je šta ja o tome mislim. Ja sam mu rekao:

— Znam da je opasno, ako se nadje dečko na čelu države, u ovako opasna vremena. Ali ovo što su zaključili Knez i Maček je još opasnije.

— Ja živim dole na dnu naroda i osluškujem glasove kojih vi ne čujete. U narodu ide glas od uha do uha da stric misli oteti krunu sinovcu. Sluti se veliki greh, za koji će kletva pasti na ceo narod. U dušu narodnu unosi se veliko uznemirenje, koje je kobnije od mladog, nespremnog kralja na prestolu. Naš narod gori za pravdu, jer je

večno skoro nepravdu trpeo. On misli srcem, kao svi koji su mnogo patili. Uvek je za nejačeg, pa čak i za manjeg petla, kao one crnogorske orlušine u „G. Vijencu". Uostalom, zar on već nije presudio s onom Markovom, pred Samodrežom: na Urošu carstvo?

— Ti ometaj ovo u Vladi. A, dodje li do izveršenja ovoga kobnoga plana, izadji iz Vlade. Naša stranka ne sme za ovo poneti odgovornost.

— Ako se i svrši ovo zlo u svetu bez naše štete, doći će do pučeva, da se stvoreno stanje obori, nereda i krvi, koja ne sme na nas da padne.

Trudio sam se da pišem čitko, jer mi je rukopis nečitak, a niti imam pisaćice niti kome da diktiram.

Želim Vam svako dobro i Vašima

Poštuje Vas

Adam Pribićević, s. r.

Mišljenje Adama Pribićevića, neosporno deli ceo srpski narod, kome je dobro poznata naša narodna pesma o pokušaju otimanja prestola od „nejakog Uroša", posle smrti njegovog oca, cara Dušana.

Prema tome, iz onoga što je meni lično Cvetković govorio, kao i iz saopštenja Milana-Bate Jovanovića (njegov referat dr Korošecu), dr Laze Markovića (njegov razgovor sa dr Mačekom) pisma Adama Pribićevića (njegov razgovor sa ondašnjim ministrom u Vladi Cvetković-Maček dr Srdjanom Budisavljevićem) van svake je sumnje da se na ostvarenju želje kneza Pavla najozbiljnije radilo.

Maček, vodja većine Hrvata, Korošec, vodja većine Slovenaca i pretsednik Kraljevske vlade Cvetković, bili su u tome pitanju potpuno saglasni sa Knezom. Na ključnim položajima državne vlasti, upravne i zakonodavne, nalazila su se lica spremna da izvrše ulogu političkih dželata. Unutra zemlje, izgledalo je da je već sve pripremljeno.

Ostalo je pitanje: kako će taj plan biti primljen u inostranstvu?

Godine 1940 stanje u Evropi bilo je vrlo povoljno po Nemačku. Poljska je bila pobedjena. Francuska, Belgija, Holandija, Danska i Norveška okupirane. Italija, sa neokrnjenom ratnom spremom u vojnom savezu sa Nemačkim Rajhom. Rusija u odnosu prijateljske neutralnosti, sa ugovorom o nenapadanju, uz isporuku neophodne nafte i žita. Sjedinjene američke države po strani. Jedino je još Velika Britanija, na svojim ostrvima, prkosila voljom za otporom i za koju se Hitler rešavao kako da je slomije: vojničkim napadom ili sporazumom o podeli sfera u svetu, što mu je oduvek bila intimna želja.

Windemere Str 1112 23. XI 1950.
Windsor - Ont - Canada

Поштовани г. председниче,

јасам примио Ваше писмо од 1940. г. заиста не
могу да будем Вам довољно захвалан, што
разговорисмо, научисмо (опет) много
заволимо Вас.

Свакако је тешко ићи назад у мрак
прошлости, ослобођени, али врло рђави владе,
нешто нас спутава и не можемо да
будемо, ко је онако лако и просто рекао, у
своме времену. Питање је шта је остало
сами. Тако мислим:

— Знам да је опасно, али смо навикли на
борбу, навикли опасна времена. Сви обични
свакидашњи живот нам је једноличан

— Тешкоће нас само мобилишу и оснажују
наше воље за живот. У напорима се
осећамо као да живимо пуним опетом ову
стварност. Свуда око нас, као што је било пре
вас свако мисли своје, које је подељено од мене;
нема заједничког става ни циља. Нам народ

Faksimil pismo koje je Adam Pribićević uputio piscu

Горан за Србадију је великодостојанственик
Он писмоноша, који чува много тајни.
Цвијет за пријатељ, који изгледа, као
онај из пјесме „Г Вујица"
Чоглина, за коју је прикучена
онај Марковић, без самодржавља · На чији
шу здравље ?

- Ми опет ајдовски Влаху Адаму шаљу
боље ово ајдовско пољубац, изађи из
Влаха камо сирамља песме за ово стотине
одговорност

- Вјеруј ово ајдовско ајдовску бодљикаве
ње. Потребно је, да ово ајдовско
обоје, некада шљиве пој'а песме на нас
шаљу

Шкуро сам се дајућег писмо, ј'ер
ми ј'е руком неки, о чији је ово
писмо потребно пољубац

Адам Пријатељ

Пољубе Вас
Адам Пријатељ

Druga strana pisma Adama Pribićevića

Za izvodjenje svog plana — u spoljno-političkom pogledu — knez Pavle imao je, dakle, na izboru svega dva puta: obratiti se na London ili na Berlin.

Njegove lične simpatije svakako su bile na strani Engleske. Po svom školovanju, poznavanju ljudi i jezika, po svom uobraženju da izigrava nekog, ne jugoslovenskog, nego engleskog princa — sa polucilinderom na glavi i kišobranom u ruci — veze sa engleskim dvorom preko udaje svoje svastike, grčke princeze Marine, sestre kneginje Olge, za vojvodu od Kenta, brata engleskog kralja Djordja VI, sve ga je upućivalo put Londona.

Nasuprot tome, medjutim, stajale su dve krupne činjenice:

Pre svega Engleska je zemlja sa jakom monarhističkom tradicijom. Preotimanje prestola ne bi bilo lepo primljeno, osobito kada se uzme u obzir da bi žrtva imala da bude kralj Petar, kome je na krštenju bio kum engleski kralj Djordje VI, pretstavljen u Beogradu preko svog brata vojvode od Kenta.

A zatim, gospodar, vojnički i politički, u Evropi tog momenta bio je Hitler.

Usled toga, protivno svojoj intimnoj želji, knez Pavle je odlučio da svoju nameru poveri vodji Nemačkog Rajha.

Hitler, po svom uverenju antimonarhista, bez ikakvih tradicija i obzira prema prestolima i dinastijama iz celog sveta, bio je idealan saveznik za jugoslovenskog Kneza Namesnika.

Nemačka obaveštajna služba u Jugoslaviji, odlično organizovana u zemlji, gde je živelo pola miliona Nemaca, bila je vrlo dobro upućena ne samo u ono što se zuckalo po beogradskim lokalima, nego i u ono što se spremalo u najvećoj tajnosti. Na taj način Hitler je tačno znao za Pavlovu potajnu želju i bio dovoljno vešt da tu slabost iskoristi.

Evo šta o tome piše grof Ciano u svom DNEVNIKU:

> *„20 novembra 1940. — Ponovni razgovor sa Hitlerom. Govori isključivo o Jugoslaviji i zadovoljan je što je Duce dao svoju načelnu saglasnost. Namerava da pozove Namesnika Pavla u Berlin i da mu predloži „veliki potez". Voljan je da potpomogne dolazak na presto samog Pavla, čija je supruga ambiciozna. Ovo mi se čini teško: Pavle je suviše malo Srbin kako po duhu tako i po svojim pogledima da bi bio omiljen u svom narodu."*

Do tog neposrednog razgovora, izmedju Hitlera i Pavla, radi ostvarenja *„grosso colpo"*, došlo je nešto docnije, 4 marta 1941 godine. U petočasovnom razgovoru, u četiri oka — knez Pavle vlada

odlično nemačkim jezikom — postignut je sporazum o svemu: Pavlu presto a Hitleru pristup Jugoslavije Trojnom paktu.

Postoji, dakle, nesumnjiv dokaz da je Hitler bio voljan da pomogne Pavlu da se dočepa prestola. Bio je stvoren kvartet: Hitler-Cvetković-Maček-Korošec. Služi na čast srpskom narodu da u toj nedostojnoj zaveri nije bio zastupljen.

Preostalo je još bilo samo da se ova načelna odluka sprovede u delo na najpogodniji način, uz kakvo-takvo obrazloženje, koje bi nastojalo da opravda ovu neobičnu meru, dostojnu sličnih pojava iz mračnog doba Srednjeg veka.

Medjutim — „*l'homme propose, Dieu dispose*" — račun je pravljen bez krčmara. Dogadjaji marta meseca 1941 okrenuli su točak istorije sasvim drugim pravcem. Knežev san ostao je neostvaren. Ali da mu ta želja i sad poneki put u snu dodje, to je vrlo verovatno. Ništa čovek teže ne zaboravlja nego svoje neostvarene želje.

ZATIŠJE PRED BURU

Čim je obrazovao svoju Vladu, Cvetković me je pozvao u Pretsedništvo da mi saopšti kako je „tako moralo da bude“ i da je ipak dobro što je vlast ostala u rukama JRZ, čiji pretsednik imam ja da ostanem idalje, dok će me on zameniti samo kao pretsednik Vlade. Na kraju je rekao:

— Naša stranka primiće ovu soluciju i sve što te sada imam da zamolim to je da kažeš svojim bližim prijateljima da ne prave gluposti i da tako Narodna skupština normalno produži svoj rad, prvenstveno glasajući za novi budžet.

Ja sam njegov predlog prihvatio, kako bi se izbegle trzavice u stranci i zemlji, utoliko pre što sam osećao potrebu da se odmorim posle četiri godine vrlo napornog rada u trostrukom svojstvu, kao pretsednik Vlade, ministar spoljnih poslova i pretsednik stranke. Obećao sam da ću dati uputstva svim narodnim poslanicima i senatorima, mojim prijateljima, da lojalno pomognu njegovu Vladu, razume se, ako bude stajala na našem dosadašnjem stanovištu, kako u spoljnoj tako i unutrašnjoj politici.

U tu svrhu sazvao sam sednicu svih poslanika izabranih na mojoj listi. Pomenuo sam zvaničan razlog o promeni Vlade i dodao:

— Kažu da sam ja smetnja za rešenje hrvatskog pitanja. Ne bilo je! Ja ću se radovati ako se to krupno pitanje najzad skine sa dnevnog reda...

Teškog srca i sa puno nepoverenja prema Cvetkovićevim obećanjima, najveći deo narodnih poslanika Jugoslovenske radikalne zajednice, glasao je u Narodnoj skupštini za budžet, medju njima i ja lično. Jedan deo ipak je glasao protiv. Kada sam došao u salu za sednice na dan glasanja, iz klupa poslanika većine, bio sam pozdravljen toplim pozdravom. Već toga dana bilo je očevidno da je najveći deo narodnih poslanika iz srpskih krajeva ostao veran meni i da nije bio saglasan sa promenom vlade. Cvetković je morao to i sâm pri-

metiti i da se ne bi izložio neprijatnim iznenadjenjima požurio se da Narodnu skupštinu pošalje na odmor.

Ja se odlučih da učinim isto i obratih se svom prijatelju, direktoru pomorskog transportnog preduzeća „Oceania" na Sušaku, Marku Lučić-Roki, da za mene i moju porodicu reserviše kabine na jednoj od njegovih trgovačkih ladja za put Sredozemnim Morem, od Sušaka pored Gibraltara do Kanarskih Ostrva i natrag. „Oceania" je imala nekoliko brzih i modernih brodova sa po nekoliko kabina za putnike, a Kanarska Ostrva bila su krajnja tačka za redovnu linijsku plovidbu. O prirodnim lepotama tih ostrva već sam ranije slušao, a sa zadržavanjem od po nekoliko dana u raznim pristaništima Južne Francuske i Španije izgledalo mi je kao idealno putovanje za odmor i razmišljanje... Počeo sam da skupljam literaturu o tim krajevima koje nisam poznavao. Sećam se da sam o varoši Las Palmas pročitao u jednoj knjizi kako je užasno prljava i da u katedrali stoje na zidu natpisi:

„Iz poštovanja prema Svevišnjem umoljavaju se vernici da ne pljuju po crkvenom podu."

Pomislih da je to svakako bilo pre dolaska na vlast generala Franco... Odista, posle su mi pričali da je varoš ne samo vrlo lepa i interesantna nego i u higijenskom pogledu besprekorna. Veliki broj turista dolazi da je vidi.

Medjutim, do ostvarenja ove zamisli nije došlo. Dogadjaji u zemlji i na strani, posle mog pada, redjali su se dramatičnom brzinom. Primirje izmedju mene i Cvetkovića trajalo je kratko vreme. Prvi napadi došli su sa njegove strane, na što mu moji prijatelji nisu mogli ostati dužni. U isto vreme na medjunarodnom polju desila su se dva dogadjaja, koji su potpuno pokvarili miroljubivu atmosferu iz doba Minhenskog sporazuma, septembra 1938.

Prvi je bio stavljanje jednog dela Čehoslovačke pod kontrolu Nemačkog Rajha, pod imenom protektorata Češke i Moravske, dok je Slovačka proglašena kao „nezavisna država", 16 marta 1939. Taj postupak naišao je na oštre kritike skoro u celom svetu. Ni samom Mussoliniju to nije moglo biti pravo, jer je bio jedan od potpisnika Minhenskog sporazuma kada su Engleska, Francuska, Nemačka i Italija svečano garantovale nove granice Čehoslovačke Republike. Sad, odjednom, Hitler jednostrano briše te granice. Ali je taj postupak, možda, najviše ogorčio britansku Vladu. Chamberlain je bio duboko razočaran u vodju Nemačkog Rajha. Samo nepuni mesec dana pre toga on je rekao kako je saglasan sa Hitlerom da će „saradnja izmedju dva naroda u punom uzajamnom poverenju biti korisna za ceo svet". Hitler, pak, u svom govoru pred *Reichstag*-om, povodom šest

godina od preuzimanja vlasti, 30 januara 1939, svečano je izjavio „da ne postoji taj Nemac, koji bi makar u svojim mislima, imao nameru da Britanskoj Imperiji stvara ma kakvu teškoću".

Sa aneksijom Čehoslovačke, nemačko-britanski odnosi dobijaju nov obrt, u potpuno suprotnom pravcu. San o sporazumu tih dveju zemalja, za koji verujem da su iskreno želeli i Hitler i Chamberlain — sudeći po onome što su oni sami meni lično govorili — otišao je bespovratno u vazduh.

Sir Neville Henderson, britanski ambasador u Berlinu, predao je notu svoje Vlade, koja „smatra dogodjaje, koji su se desili tokom poslednja dva dana, kao potpuno odbacivanje sporazuma postignutog u Minhenu, kao i da su potpuno suprotni sa duhom kojim su se obavezali svi oni koji su saradjivali na jednom miroljubivom rešenju".

„*Die schönen Tage von München sind nun vorüber*" rekao bi Schiller. Vera u „mirno rešenje" bila je definitivno izgubljena. Trka za naoružanjem i spremanjem za rat, koji se približavao, nije više smatrana za vojničku „tajnu"...

Chamberlain javno i oštro kritikuje aneksiju Čehoslovačke, posle čega počinju otvoreni napadi Hitlera i cele Nemačke protiv Engleske.

Sa svoje strane, Engleska uvodi obaveznu vojnu službu, 27 aprila 1939, za koju je samo kratko vreme pre toga Chamberlain bio izjavio da se neće uvoditi za vreme mira.

Ministar spoljnih poslova S. A. D., Hull, daje izjavu, 24 marta 1939, da je „duboko potresen poslednjim dogadjajima u Evropi. Oni su takve prirode da mogu ozbiljno ugroziti mir u svetu". Pretsednik S. A. D. drži konferenciju u cilju pripremanja finansijskih mera za slučaj rata.

Dok je Hitler smatrao da je prisajedinjenjem Čehoslovačke postigao svoj cilj da radikalno onemogući upotrebu češke teritorije kao „vazduhoplovno uzletište za napad protiv Nemačke", dotle se Italija bila odlučila da učini nešto slično na Balkanu, aneksirajući Albaniju.

Rano ujutru, 7 aprila 1939, na Veliki Petak, italijanske trupe, posle kratkog bombardovanja, iskrcale su se u San Giovanni di Medua, Valoni, Draču i Santa Quaranti. Noću izmedju 6 i 7 aprila albanski kralj Zogu i Vlada napustili su prestonicu i krenuli u pravcu Grčke. Albanska kraljica, sa tek rodjenom bebom, teško se kreće kroz besputne krševe. Osmog aprila italijanske trupe su ušle u prestonicu, Tiranu, a sa njima i grof Ciano, venčani kum kralja Zogu-a. Dvanaestog aprila Velika ustavotvorna skupština sastaje se u Tirani i rešava da ponudi albansku krunu italijanskom kralju Victor Emanuelu, koji je prihvata i 14 aprila uzima novu titulu: Kralj Italije i Albanije i Car Etiopije.

Jugoslovenska Vlada nije bila obaveštena prethodno o svemu tome što je Italija sprovela u Albaniji. Takav postupak italijanske Vlade bio je očevidno protivan duhu sporazuma, koji sam ja potpisao sa grofom Ciano u Beogradu, marta 1937.

Tek uoči samog izkrcavanja italijanskih trupa, u noći izmedju 6 i 7 aprila, pošto je Albaniji već bio upućen ultimatum, Ciano je učinio Hristiću saopštenje o već donetoj odluci. Pored ostalog rekao je kako je tobož kralj Zogu tražio od Rima da dodju italijanske trupe u Albaniju da bi se upotrebile protiv Jugoslavije, što je italijanska Vlada odbila, inspirisana prijateljskim duhom prema Jugoslaviji i da su onda nastale nesuglasice izmedu Zoga i Rima, što se svršilo merama bezbednosti, koje je Italija preduzela.

Ova priča očigledno je izmišljena, tek da se nešto kaže, ali svakako pokazuje da italijanskoj Vladi nimalo nije bilo stalo šta će se o svemu tome misliti i reći...

Nemajući poverenja u Kneza Namesnika, kao ondašnjeg šefa jugoslovenske države, italijanska Vlada je počela da priprema konspiracije protiv Beograda, tražeći veze sa vodećim ličnostima opozicije u Hrvatskoj: sa Mačekom i Pavelićem, na potpuno revolucionarnoj bazi i u cilju rasparčavanja Jugoslavije. Za vreme moje Vlade, pak, Italijani nisu imali nikakve veze sa Mačekom, a Pavelića su držali u zatvoru.

Držanje Jugoslavije kao najjače, najveće i najbogatije zemlje na Balkanu, imalo je presudan značaj za ceo položaj u tome delu Evrope. Hitler je morao pomišljati na mogućnost jednovremenog rata na Zapadu i na Istoku. Sećanje na Prvi svetski rat, svakako mu je bilo u živoj uspomeni. Za takav slučaj morao je imati apsolutnu sigurnost mira na svojoj južnoj granici, a na njoj se dodirivao, jednim delom, i sa Jugoslavijom. Ako Jugoslavija nije sigurna, još manje može biti sigurna Čehoslovačka, koja se uvlačila kao opasan klin u teritoriju nemačke države.

Nemačke trupe umarširale su u čehoslovačku prestonicu 15 marta 1939. Sama čehoslovačka Vlada je pozvala vojsku i narod da ne daju nikakav otpor, što je bilo striktno poštovano. Nijedna puška nije opaljena.

Bivši pretsednik Republike, Eduard Beneš, koji je kratko vreme pre toga podneo ostavku, otišao je u inostranstvo da traži pomoć. Kada je došao u Pariz nije bilo nikog od zvaničnih lica ni da ga sasluša, a kamo li da ukaže ma kakvu pomoć. Tadašnji pretsednik Vlade u Francuskoj izvinio se da ga ne može primiti jer je u ostavci... Francuska Vlada je izdala docnije samo platonsku deklaraciju da ne priznaje nemačku aneksiju Čehoslovačke.

Tako se Benešu tačno desilo ono što sam mu ja predvidjao, to jest, da ne treba da se uzda u tudju pomoć, jer kada mu bude trebala, neće biti nikoga da mu je ukaže.

Cvetkovićeva Vlada primila je mirno oba dogadjaja, kako aneksiju Albanije, tako i raspad Čehoslovačke.

Blagonaklono držanje Cvetkovićeve Vlade u pitanju Albanije naišlo je na puno zadovoljstvo Mussolinija. Njegov ministar u Beogradu, Indelli, dobio je nalog da u njegovo ime izjavi Cvetkoviću „da je držanje Jugoslavije, u sadašnjoj krizi italijansko-albanskih odnosa, visoko cenjeno od strane italijanske Vlade i naroda. Ovo će držanje doprineti, kao što je to bila i Duce-ova namera, da još više učvrsti prijateljske veze koje postoje izmedju dveju država".

Oštra kritika u evropskoj i američkoj štampi protiv postupka Nemačke i Italije nagoveštavala je da se bura primiče. Predvidjajući šta može da se izrodi iz svega toga, na dan 22 maja 1939 grof Ciano i von Ribbentrop potpisali su u ime svojih zemalja Ugovor o savezu, obavezujući se jedna drugoj, u slučaju rata, da pruže svu pomoć sa svim svojim snagama u zemlji, na moru i u vazduhu. Zaključenje primirja ili mira može biti samo na osnovu prethodnog sporazuma. Madjarska, Japan i Mandžuko pominju se u tome ugovoru kao prijateljske zemlje sa kojima će se negovati takvi odnosi u uzajamnom interesu. Ugovor je stupio na snagu odmah a predvidjena je važnost od deset godina, sa mogućnošću produženja.

Podvlačim ovaj datum od 22 maja 1939 kao datum stvarnog formiranja takozvane „Osovine Berlin—Rim". To je bio datum kad je zapadni svet bio definitivno podeljen u dva bloka: na jednoj strani Nemačka i Italija, na drugoj Engleska i Francuska. Iza ovih poslednjih dveju stajale su Sjedinjene Američke Države sa očevidnim simpatijama na njihovoj strani. Na dalekom Istoku Japan je bio vezan sa Nemačkom i Italijom, Antikomunističkim paktom. Sovjetska Rusija u to vreme još nije bila definitivno odredila svoj stav i jednovremeno je pregovarala kako sa Berlinom, tako i sa Londonom i Parizom.

Prema tome da se pravilno razume moja spoljna politika, važno je uvek imati u vidu medjunarodni položaj iz tog vremena, kada sam ja bio pretsednik Vlade i ministar spoljnih poslova Jugoslavije, to jest od juna 1935 do februara 1939. U to vreme vojni savez „Osovine Berlin—Rim" još nije postojao. Još u polovini meseca januara 1939 Chamberlain je sa Halifaxom bio u Rimu, kada je, na kraju posete, objavljen zvaničan komunike da su razgovori vodjeni u „najvećoj srdačnosti", a po povratku u London Chamberlain je rekao da se vratio iz Rima u većem prijateljstvu sa Italijom, nego pre polaska

tamo. Hitler u *Reichstag*-u, 30 januara iste godine izjavljuje svečano da nema tog Nemca koji bi bio protiv Velike Britanije. A sam Chamberlain, komentarišući taj Hitlerov govor u engleskom Parlamentu 31 januara, veli da mu Fuehrerov govor „nije dao utisak da potiče od čoveka koji se sprema da Evropu gurne u novu krizu".

U takvoj medjunarodnoj situaciji ja sam, prirodno — radi zaštite interesa svoje zemlje — bio u dobrim odnosima sa celim svetom, sa diktatorima Centralne Evrope, kao i sa državnicima zapadnih demokratija. Tako sam 1937 zaključio pakt o nenapadanju i prijateljstvu sa Italijom, a iste godine produžio ugovor o prijateljstvu sa Francuskom. U roku od četiri meseca, oktobar 1937 — januar 1938, učinio sam zvanične posete Parizu, Londonu, Rimu i Berlinu i svuda sam dočekivan sa najvećim počastima. Posle svake od tih poseta objavljeni su zvanični komunikei o saglasnosti pogleda Vlada dotičnih zemalja sa politikom Vlade čiji sam bio pretsednik.

Kako je to bilo moguće? Bilo je moguće prosto zbog toga što su u to vreme još preovladjivale nade kod svih državnika u Evropi da se sporna pitanja mogu rešiti putem pregovora, bez upotrebe sile.

Dve vodeće države u Evropi bile su tada Engleska i Nemačka. Moj veliki lični prijatelj i prijatelj Jugoslavije, Sir Neville Henderson, bio je uložio sve svoje sile, inteligenciju, takt i strpljenje, da postigne sporazum medju njima. Ukoliko sam mogao tome da doprinesem, ja sam radio u istom pravcu.

Čak i sa Sovjetskim Savezom, premda nismo imali diplomatske odnose, održavao sam kontakt preko našeg stalnog delegata pri Društvu naroda, dr Ivana Subbotića. On je, po mom nalogu, još 1935, u Montreux-u, uspostavio „nezvaničan" dodir sa ruskim ministrom spoljnih poslova Litvinovom, objasnivši mu naš stav prema njima. S tim u vezi dr Subbotić mi je poslao opširan referat 13 oktobra 1936 iz Ženeve, u kome veli, izmedju stalog:

> ... *„Dodao sam da mi jesmo SVI, cela zemlja, protivu komunizma i suzbijaćemo svako mešanje u naš unutrašnji poredak, ali to ne znači da smo protivnici u spoljnoj politici, naročito ako nas oni na to ne nateraju...*
>
> *„Kao poručena došla mi je Vaša izjava, objavljena u biltenu „AGENCE ECONOMIQUE & FINANCIERE" od 21 septembra... Ova izjava izazvala je odličan utisak "*

Kao posledica ovih dodira i mog držanja usledilo je glasanje Litvinova za mene kao potpretsednika Skupštine Društva naroda, o čemu Subbotić izveštava:

„Izbor je, istina, tajan (glasa se ceduljama na kojima se izpisuje ime za koga se glasa), ali Litvinovljev pomoćnik, Herslman, idući na katedru, gde stoji glasačka kutija i noseći njihovu glasačku cedulju, prošao je pored mene i diskretno mi je pokazao njihovu glasačku cedulju na koju su upisali i Vas. Ja sam im se diskretno posle izbora zahvalio...

„Pri završetku ovog skupštinskog zasedanja, sada u subotu 10. ov. m., sreo sam Litvinova u foajeu i pružio mi je ruku opraštajući se pre odlaska. Upotrebio sam tu priliku da mu kažem: „Dakle, sada kad odlazite, jesam li imao pravo i je li tačno ono šta sam Vam govorio o ličnostima u Beogradu i našoj spoljnoj politici? Odgovorio mi je: „Jeste, tačno je. Zadovoljan sam."

Na ovaj način bio je obezbeđen blagonaklon stav Rusije i pripremljen teren za formalno priznavanje i uspostavljanje redovnih diplomatskih veza, što je obavljeno 1940 godine.

Svakako, dok sam ja bio pretsednik Vlade, mir je vladao u Evropi. Bura je počela teg posle mog pada...

GLAVA 79

PUT U PROPAST

Kao što je poznato, zvanična verzija u vezi moje ostavke, objavljena u domaćoj i stranoj javnosti, pripisivala je moj pad potrebi rešenja takozvanog „hrvatskog pitanja“, čemu sam ja, navodno, bio smetnja.

Iz dosadašnjeg izlaganja jasno je utvrdjeno koliko je ta verzija bila netačna. Ali nezavisno od tog izgovora, novi pretsednik Vlade dao je, još na samom početku, svečanu izjavu da će u najkraćem vremenu pristupiti rešavanju tog tako važnog problema, kome ima da zahvali što je obrazovao Vladu.

Zaista, već polovinom aprila 1939, Cvetković se latio tog posla. Otišao je u Zagreb, na noge dr Mačeku i s njim poveo dugačke pregovore. Veći broj novinara, domaćih i stranih, pratili su tok razgovora i nagoveštavali skoro rešenje. Stvarno, 30 aprila, izmedju Mačeka i Cvetkovića bio je postignut načelan sporazum. Trebalo je još da ga Knez prihvati pa da se pristupi definitivnoj izradi svih podrobnosti i formalnosti radi njegovog uvodjenja u život.

Bila je subota kada je Cvetković, pravo iz Zagreba, krenuo u Sloveniju, u dvorac Brdo, da knezu Pavlu izloži glavne crte svog „sporazuma“. Čim je Namesnik saznao da Mostar pripada Banovini Hrvatskoj, da je za Bosnu predvidjen plebiscit i da se u zemlju uvodi federalističko uredjenje, uz obaveznu promenu Ustava, on je energično odbio da se složi sa takvim „*salto mortale*“ u našoj unutrašnjoj politici.

Prvog maja, u vanrednom izdanju „HRVATSKOG DNEVNIKA“, glavnog organa HSS, objavljeno je kratko ali karakteristično saopštenje u kome je rečeno da je „izmedju dr Mačeka, šefa HSS i Cvetkovića, pretsednika Vlade, postignut sporazum o rešenju hrvatskog pitanja, ali da je Kraljevsko Namesništvo taj sporazum otklonilo“.

Uzgred budi rečeno, dr Maček se poslužio malim eufemizmom time što je rekao „Kraljevsko Namesništvo“ mesto „Knez Namesnik“, što bi bilo daleko tačnije. Oba ostala Namesnika pratila su zagre-

bačke pregovore iz novina i nisu imali prilike ni da prihvate, niti „otklone" bilo kakav sporazum.

Posle ovog neuspeha, bilo bi sasvim prirodno da je Dragiša Cvetković podneo ostavku pošto nije ispunio svoje obećanje da reši hrvatsko pitanje. Ovo je bilo utoliko više verovatno za vrlo mali broj upućenih, koji su znali o jednom zasebnom sporazumu izmedju Cvetkovića i Mačeka. Predvidjajući mogućnost da se Knez ne složi sa „sporazumom" njih dvojica su se obavezali — i to Cvetković kao „političar" a ne u svojstvu pretsednika Vlade — „da će se svim srestvima odupreti uspostavljanju diktatorskog režima u zemlji". Njih dvojica bili su rešeni da ne dozvole neki novi „Šesti januar"...

O ovom drugom sporazumu, po svoj prilici, Cvetković nije ništa rekao Knezu, pošto bi se taj „dodatak" još manje svideo knezu Pavlu nego onaj prvi, glavni deo.

Upućeni su, sasvim prirodno, smatrali da Cvetković mora u svakom slučaju da ide, posle „otklanjanja" sporazuma. Jer, ili će se složiti sa gledištem Kneževim i u tom slučaju, zbog neuspele misije i povoda za obrazovanje Vlade, nema više svoj *„raison-d'être"*, ili će ostati dosledan svom sporazumu sa dr Mačekom i povući konsekvence usled nepoverenja Namesnika.

Na veliko iznenadjenje političkih posmatrača, Cvetković je idalje ostao na svom položaju! Ni Knez, ni dr Maček, nisu smatrali da treba da ide. Kao da se ništa nije dogodilo.

Jednovremeno, počeli su vratolomnom brzinom da se razvijaju dogodjaji u spoljnjem svetu, koji su, prirodno, imali svoj odjek i u zemlji. Raspad Čehoslovačke, sa stvaranjem „nezavisne" države Slovačke, pokazao je svima protivnicima Versaljskog ugovora o miru — jedanput više — da su izgubile snagu one države koje su taj mir stvorile i da je nastalo doba rušenja onog stanja stvari, koje je bilo tim ugovorom formirano. Unutrašnji neprijatelji Jugoslavije digli su glave s nadom da se približuje dan njihovog trijumfa.

Tu, na prvom mestu, dolaze „ustaši" i hrvatski separatisti. Oni su otvoreno propagirali raspad Jugoslavije i bili vrlo borbeni, izazivajući incidente i preduzimajući akte terorizma i sabotaže.

Ali i pristalice HSS nisu izostajale mnogo u svojim izjavama. Maček je, prvog maja 1939, nezadovoljan time što je Knez odbio da prihvati „sporazum", otvoreno izjavio jednom njujorškom listu da je „Hrvatima svejedno da li će svoju slobodu dobiti od Hitlera ili Roosevelt-a".

On je otišao još i dalje, ukoliko se vreme odmicalo a od sporazuma nije bilo ni traga ni glasa. Tako je 1 avgusta 1939 dao opširnu izjavu dopisniku jedne od najvećih svetskih agencija, *„Assossiated*

Press", koju je u celini objavila američka štampa. Nju je preneo i najugledniji severoamerički list „THE NEW YORK TIMES" u svom broju od 2 avgusta. Tu se veli:

„MAČEK JE ZA OCEPLJENJE HRVATSKE UZ POMOĆ RAJHA AKO SRBI BUDU UPORNI"

KUPINEC, 1 avgust. — Dr Vladimir Maček, vodi Hrvata, zapretio je danas da otcepi Hrvatsku od Jugoslavije — čak i ako bi „to verovatno značilo svetski rat" — ukoliko njegov narod ne dobije hitno potpunu autonomiju.

Dr Maček je nedvosmisleno izjavio da će Hrvatska da se otcepi od Jugoslavije ako se ne udovolji njegovim zahtevima za autonomijom. Upitan da li bi takav gest značio revoluciju, on je odgovorio:

— To bi značilo još više — to bi verovatno izazvalo svetski rat."

Seljački vodj je priznao da bi verovatno došlo do protektorata nad Hrvatima. Ta je izjava usledila na pitanje da li smatra da bi nezavisna Hrvatska mogla da opstane odvojena od Srbije.

U pogledu uloge, koju bi Nemačka, severozapadni sused Jugoslavije otkako su Nacisti pripojili Austriju, mogla da odigra prilikom otcepljenja Hrvatske, dr Maček je izjavio:

— U redu — neka bude Nemačka — pustimo je neka dodje i zavede red. Neko mora zavesti red u Jugoslaviji. Ako Beograd nije u stanju da zavede red u Jugoslaviji, Nemačka to može. Postoji izvesna sličnost izmedju našeg slučaja i Čehoslovačke. Isti elementi se pojavljaju u obe zemlje. Nadam se da još ima vremena da se spasemo, ali se bojim da nije suviše dockan. Kad bi zavisilo samo o nama, Hrvatska bi imala svoju nezavisnost već odavno."

„Dr Maček je rekao da „postoje velike poteškoće na putu za sporazum" u pogledu njegovih zahteva i baca krivicu na ono što on naziva „Beogradska klika" koja se meša u to."

Slične izjave davao je dr Maček i u drugim prilikama i iz njih se vidi kakvo je raspoloženje vladalo u hrvatskim krugovima u vreme kada je bila obrazovana Vlada specijalno radi rešenja „hrvatskog pitanja". Nikada ranije, čak ni pod šestojanuarskim režimom, a još manje za moje Vlade, nije dolazilo do pretnji otcepljenja i to od

strane merodavnog voćstva Hrvata. Kako se, onda, može tumačiti moj pad kao „smetnja za rešenje hrvatskog pitanja“ i dolazak Dragiše Cvetkovića da ga reši kao Gordijev čvor?

Pored izjava štampi, sudeći prema zapisima grofa Ciano, izmedju dr Mačeka i Italije bilo je i konkretnijih razgovora i pregovora, posredstvom grofa Bombelles-a i Carneluttija. Ako je verovati grofu Ciano bila je čak ugovorena i suma od dvadeset miliona dinara, koja bi se stavila na raspoloženje Mačeku radi otcepljenja od Jugoslavije.

Pobuna dvaju hrvatskih pukova, koja je izazvala krvoproliće i razoružanje pobunjenih vojnika, spada u dalekosežne pojave, koje prelaze okvir „propagande“ ili ucene rečima. Uzgred budi rečeno, na intervenciju samog dr Mačeka, kao potpretsednika Vlade, ovaj nemio i žalostan dogadjaj nije imao svoje zakonske posledice, koje predvidjaju streljanje putem desetkovanja. To znači da je svaki deseti vojnik imao biti streljan. Ovako, sve se svršilo na razoružanju i slanjem kućama ovih „zavedenih“ Hrvata, koji su se, navodno, pobunili jer se pronela vest da će biti upućeni u Francusku, da se bore protiv Nemaca.

Najlepše je u celoj stvari da su stvarne konsekvence iskusili nekolicina oficira-Srba, koji su, uz opasnost po život, intervenisali i puškarili se sa vojnicima, zabarikadiranim u vagonima s municijom. Za ovako revnosno držanje odgovarali su pred vojnim sudom i bili — penzionisani!

Italijanska Vlada najpažljivije prati tok vrenja u Hrvatskoj. Ona se naročito bojala da se nova Hrvatska ne baci u naručje Hitlera, s obzirom na poznato germanofilstvo Hrvata, još iz doba habsburške monarhije. A to bi dovelo Nemačku na obale Jadranskog Mora, čime bi bile uništene sve italijanske tekovine iz Prvog svetskog rata. To bi bio smrtonosan udar za fašistički režim. Usled toga, Rim je jednovremeno tražio od Berlina da se ne meša u unutrašnje stvari Jugoslavije i savetovao Beogradu da se sporazume sa Hrvatima. U isto vreme radio je na tome da pridobije dr Mačeka, pored dr Pavelića, na svoju stranu za slučaj da se Hrvati ne sporazumeju sa Beogradom.

Očevidno, više gvoždja držati u vatri jednovremeno, nije bilo moguće! Okretnost italijanske diplomacije pokazala se i u ovoj prilici

Pred tom burom, koja se spremala i spolja i iznutra, Vlada Cvetkovića bila je daleko od toga da bude na visini svog zadatka. Pravih pretstavnika srpskog naroda u njoj nije bilo. Ona se oslanjala jedino na podršku nepopularnog Kneza Namesnika.

I kao što je austrijski car Ferdinand I bio uobrazio da je od svog velikog državnika Metternich-a bio naučio zanat upravljanja državom pa je svojom politikom izazivao revoluciju u Beču i Madjarskoj marta 1848 i svoju propast, tako je isto i princ Pavle, 1939,

mislio da je već naučio sve što jedan šef države treba da zna i da može vladati zemljom, pa makar da novi pretsednik Vlade nema nimalo državničke mudrosti.

Dragiša Cvetković, medjutim, bio je poznat po tome što uopšte nije imao političkih sposobnosti, sem onih najniže vrste, da spletkari i da obećava i ono što mu se ne traži. Njegovo ime služilo je za podsmeh u svima političkim krugovima, kod nas i na strani. Način njegovog dolaska na vlast doveo je do uverenja da je Cvetković uzet samo zato što je „sposoban za sve". Znalo se da se od njega može svašta očekivati, samo nikakvo dobro za narod i državu, čije je interese stavljao iza svojih ličnih.

Pred dogadjajima, koji su počeli munjevitom brzinom da se nižu knez Pavle i Cvetkovićeva Vlada preduzeli su sledeće korake: spolja, snishodljiv stav prema Hitleru i Mussoliniju da bi stekli njihovo poverenje, a unutra da reše „hrvatsko pitanje" bez obzira na ustupke.

Pored diplomatskih uveravanja da politika Cvetkovićeve Vlade ide idalje bez ikakvih promena u odnosu na Berlin i Rim, knez Pavle se potrudio da lično poseti Mussolinija, početkom maja, i Hitlera u junu 1939. Obojici je objasnio, na svoj način, razume se, nastale promene u Vladi i uverio u svoje prijateljstvo.

Prvog juna stigao je u Berlin i odgovarajući na zdravicu Hitlera, za vreme svečanog banketa u njegovu čast, knez Pavle je rekao da je njegova poseta „dokaz čvrste volje jugoslovenskog naroda da živi i saradjuje sa nemačkim narodom u atmosferi mira i prijateljstva".

Napuštajući teritoriju Nemačke, Pavle je uputio telegram Hitleru, pominjući sa „osećanjem iskrenog zadovoljstva svoje bavljenje u moćnom Velikom Nemačkom Rajhu" i dodajući da će „te dane sačuvati u trajnoj i prijatnoj uspomeni".

Pre Pavlove posete Rimu, njegov ministar spoljnih poslova Cincar-Marković sastao se u Veneciji, 23 aprila 1939, sa grofom Ciano, posle čega je izdat zvaničan komunike, u kome je stajalo:

> *„Razmotrena su razna pitanja koja interesuju dve zemlje, susedne i prijateljske, a takodje i u odnosu na nedavne dogadjaje u Albaniji. Ta razmatranja potvrdila su još jednom naročitu srdačnost u odnosima koji postoje izmedju Italije i Jugoslavije, srdačnost koja je posle zaključenja Beogradskog pakta, koji je osigurao mir na Jadranu i poštovanje uzajamnih interesa, učvršćena i pojačana na svima poljima."*

Na taj način, dok su se još pušila zapaljena sela u Albaniji, njena aneksija bila je u zvaničnoj formi priznata od strane Jugoslavije i

to na neposredan i izričit način, bez ikakvog uvijanja. Čak uz izraze pojačane srdačnosti! U saopštenju se pominje i Pakt koji smo Ciano i ja potpisali n Beogradu marta 1937, ali po njemu Italija nije mogla da vodi albansku politiku na svoju ruku, kako je uradila posle mog uklanjanja sa vlasti.

Kad je Cvetković mislio da se dovoljno dodvorio Hitleru i Mussoliniju i stekao njihovo poverenje, jugoslovenska štampa počela je, po njegovom nalogu, sa napadima na mene.

Moji prijatelji su se odlučili da prime bačenu rukavicu i u Narodnoj skupštini bio je obrazovan Klub narodnih poslanika, koji me je izabrao za svog pretsednika. U njemu je bilo oko stotinu narodnih poslanika, velikom većinom Srba iz svih krajeva, ali i nekoliko Hrvata. Ova činjenica je ukazivala da Cvetković ne raspolaže potrebnom većinom u Skupštini i da ne može biti ni govora o nekom parlamentarnom radu posle mog silaska s vlasti. Ostavši bez podrške Narodne skupštine Cvetkovićeva Vlada pošla je putem otvorene diktature. Počela je upravljati zemljom pomoću ukaza.

Dok mu je bila potrebna moja podrška i mojih prijatelja, radi donošenja budžeta u Skupštini, Cvetković se držao odluke Glavnog odbora JRZ od 13 februara 1939, po kome sam ja bio idalje šef stranke. Čim je ta potreba otpala, on saziva 9 jula pojedine članove Glavnog odbora, za koje je znao da će se složiti sa njegovim predlogom o mom isključenju iz stranke, čiji sam osnivač i pretsednik bio...

Takva mera, razume se, bila je u suprotnosti sa statutima stranke i nevažeća, ali sam je primio sa zadovoljstvom i olakšanjem, jer sam se rastao od društva i ljudi sa kojima me više nije vezivao nikakav politički ideal.

Nekoliko dana docnije, 25 jula 1939, Cvetković je zagazio u još veće bezakonje. Putem žandarmerije i jedne skroz nezakonite odluke, beogradska policija je oduzela upravu preduzeća VREME a. d., koje je pripadalo kao sopstvenost — s obzirom na većinu akcijskog kapitala — članovima moje porodice. Naveden je kao izgovor da se u zgradi VREMENA nalaze neke „strane novinske agencije" koje šalju „lažne i nepovoljne vesti protiv zemalja s kojima Jugoslavija održava prijateljske veze, sa Italijom i Nemačkom" i da je radi toga opravdana ova mera. Na mesto zakonskog upravnog i nadzornog odbora, postavljen je policijski „komesar", protivno svima postojećim zakonima. Sve se odigralo neverovatnom brzinom, pošto su sva akta nosila isti datum, 25 jula, a to nečuveno nasilje pravdalo se „opasnošću po javni poredak i mir u zemlji". Razume se, da nisu pomenuti nikakvi konkretni razlozi, koji bi objašnjavali ovo nasrtanje na privatnu imovinu.

Što se tiče „stranih agencija" radilo se o „AGENCE FOURNIER"

i „AGENCE ECONOMIQUE & FINANCIERE“, obe veoma ugledne ustanove iz Pariza. Njihov dopisnik iz Beograda bio je moj brat, kome je pomagala gospodja Žozeta Dragutinović, Francuskinja, udata za našeg poznatog i popularnog pozorišnog glumca. Oni su godinama i svakodnevno slali izveštaje, uglavnom privredne i finansijske prirode i nikad ništa u njima nije bilo što bi bilo na uštrb naših interesa. Izgovor je bio suviše providan i naivan. Okolnost da je moj brat bio direktor VREMENA i dopisnik pomenutih agencija, ne može ni u kom slučaju biti povod da se raspusti izabrana uprava tog velikog novinarskog preduzeća, čak kad bi bilo nečeg tačnog u radu dopisnika, koji bi, u tom slučaju, lično i sâm odgovarao. Ovo očigledno bezakonje priznao je docnije i sam Upravnik, Dragoslav Lazić, kada je bio uklonjen s položaja. Branio se da je morao tako da postupi jer je imao izričito naredjenje ministra unutrašnjih dela, Dragiše Cvetkovića, kome je bio skrenuo pažnju na nezakonitost postupka. Ovaj je hteo pošto poto da osujeti opozicioni stav lista, uprkos strogosti cenzure, a ujedno da se dočepa jednog tako izvanredno efikasnog propagandnog sredstva, kao što je bilo VREME tada.

Ali kad je uvideo da ni ove mere protiv moje ličnosti ne samo ne umanjuju broj mojih pristalica, nego ga, naprotiv samo povećavaju, došla je jedna mnogo značajnija mera. Ukazom od 26 avgusta 1939 bila je raspuštena Narodna skupština, a da nije jednovremeno objavljen i datum za nove izbore narodnih poslanika i dan sastanka nove Skupštine, kako je to zakonom bilo predvidjeno.

Ta Vladina odluka bila je očevidno gaženje jasnih odredaba Ustava. Bez slobode štampe, bez kontrole Parlamenta, režim lične diktature kneza Pavla nije više imao nikakve smetnje da radi i upravlja državnim poslovima kako mu se svidelo.

Za razliku od diktature kralja Aleksandra, diktatura kneza Pavla imala je podršku većine Hrvata, okupljenih oko dr Mačeka, ali je protiv sebe imala ogromnu većinu Srba. Ovi su okrenuli oči prema meni da ih povedem u borbu protiv nove diktature Pavle-Cvetković-Maček, obrazovane posle prihvatanja takozvanog „sporazuma“ Cvetković-Maček od 26 avgusta 1939 godine.

„Sporazum“, koji je Cvetković napravio s Mačekom i koji je knez Pavle bio „otklonio“ krajem aprila, sada je morao da prihvati. Ovo je, po svoj prilici, uradio na savet Engleza, koji su mu predočili neposrednost ratnog sukoba. U takvim prilikama vrlo bi nezgodno bilo da Jugoslavija dočeka dogadjaje razrivena unutrašnjim trzavicama. Bio je uveren da će se rešenjem „hrvatskog pitanja“ na ovakav način, ojačati odbranbeni duh i postići konsolidovanje unutrašnjeg stanja u zemlji.

Da bismo svoju borbu što uspešnije poveli, rešili smo da se potpuno odvojimo od JRZ i da osnujemo svoju zasebnu stranku, pod imenom Srpska radikalna stranka.

Posle većeg broja konferencija sa prijateljima, izradjeni su Program i Statuti nove stranke, pri čemu su mi najviše pomagali Momčilo Janković i dr Ljuba Popović. Februara meseca 1940 predat je naš Program na odobrenje Ministarstvu unutrašnjih dela, shodno zakonu. Razume se, stranka nije nikad dobila odobrenje za svoj rad, premda nisu postojale nikakve smetnje za to. Jedna nezakonitost više od strane Cvetkovićeve Vlade.

U Čl. 1 Programa Srpske radikalne stranke stajalo je:

„Naša stranka postala je prvenstveno iz bivše JRZ i to iz onog njenog dela, koji je u dubokim promenama nastalim posle obrazovanja Vlade Dragiše Cvetkovića, početkom 1939 godine, ostao veran načelima stranke i svome pretsedniku Milanu Stojadinoviću.“

Čl. 2 glasio je:

„Ove promene koje su ispočetka izgledale čisto lične prirode, pokazale su se ubrzo kao potpuno načelnog karaktera. Pod imenom JRZ i uz pomoć njenih organizacija, silom zauzetih ili bezobzirnim sredstvima obmanutih, povedena je unutrašnja politika države potpuno oprečna onoj, koju je JRZ dotle zastupala a koja je bila zasnovana na njenom programu.“

Za sporazum Cvetković-Maček od 26 avgusta 1939, rečeno je u Programu moje stranke da je time „izvršen državni udar“. Ustav je u svojoj osnovnoj ideji, o čuvanju državnog i narodnog jedinstva, bio pogažen jer je „ne samo od hrvatskih, već i od čisto srpskih krajeva, stvorena država Hrvatska.“

Zatim se u čl. 4 veli:

„Od toga trenutka onaj deo JRZ, koji je bio ostao veran načelima stranke i okupljen oko svog pretsednika, niti je načelno, niti formalno mogao i dalje nositi isto ime, koje i politička grupacija Cvetković-Korošec-Kulenović. Nametnula se stoga potreba da se našoj stranci da ime, koje joj stvarno odgovara.“

Čl. 5 glasi:

„Nametnula se sem toga i potreba da se rad stranke prilagodi novim političkim prilikama nastalim usled toga,

što je u Kraljevini Jugoslaviji stvorena zasebna hrvatska državno-pravna oblast, dok je ostali deo Jugoslavije danas skoro potpuno razgradjen.“

Čl. 6 glasi:

„Ostajući verni idealima da je za Jugoslovene najbolje ono državno uredjenje, koje počiva na ideji državnog i narodnog jedinstva, naša stranka u svome praktičnom političkom radu ipak mora poći od činjenice: da hrvatski i slovenački delovi našeg naroda, bez malo u celini svojoj, odbacuju ideju narodnog jedinstva i traže takvo državno uredjenje, koje ustvari pretstavlja državni savez Srba, Hrvata i Slovenaca.“

Zatim se u čl. 9 veli da naša stranka ne priznaje sporazum Cvetković-Maček od 26 avgusta 1939 kao ni druge akte vezane sa tim sporazumom.

U Čl. 10 stoji ovo:

„Pod izgovorom da su granice Jugoslavije ugrožene, i u trenutku kad je započeo novi evropski rat, zemlja je podeljena na posebne teritorije, na očiglednu štetu srpskog naroda, kao da to služi jačanju odbranbene snage Jugoslavije. Medjutim, baš na taj način ozlojedjeni su oni, koji su posigurno bili i ostali glavna snaga i glavna odbrana Jugoslavije: Srbi i jugoslovenski nacionalisti.“

S obzirom na novo stanje stvari u državi, u čl. 19 veli se:

„Srbi imaju još sada odmah i bezuslovno pravo — kada se već omedjuju nacionalne teritorije — da ujedine sve srpske oblasti i krajeve. Ne po pravu plebiscita, ni po ishodu glasanja za običnu ili ustavotvornu skupštinu, već po svojim istorijskim naporima, po ogromnim žrtvama u stoletnim borbama, po pravu svoje skupo plaćene pobede i po pravu na svoj slobodan i nesmetan razvitak.“

U čl. 22 stoji ovo:

„Što se specijalno teritorije tiče, naša stranka ne priznaje za srpski narod onu granicu koju je povukao sporazum Cvetković-Maček, a iz razloga:

a) što ta granica sprečava ujedinjenje srpskog naroda, za koje je on podneo tolike žrtve, i ostavlja Banovini Hrvatskoj milion Srba. Odlučno tražimo ujedinjenje svih Srba;

b) što ta granica oduzima Srbima čitavu morsku obalu ostavljajući im samo najjužniji deo počev od Boke Kotorske do reke Bojane, a koji je deo teško pristupačan i nema železničke veze sa zaledjem;

v) što ta granica deli srpsku Bosnu i Hercegovinu. O podeli Bosne i Hercegovine, zbog kojih su Srbija i Crna Gora zagazile u rat 1914 godine, a sama Bosna i Hercegovina dale tolike žrtve za svoje ujedinjenje sa Srbijom — ne može biti ni reči; i

g) što ta granica ometa nesmetani razvitak srpskog naroda i slabi jezgro Jugoslovenstva, kome će i u buduće, kao i u prošlosti, težiti sve ono, što iskreno i pošteno oseća jugoslovenski.“

U čl. 23 se veli:

„Kraljevina Jugoslavija, sa dinastijom Karadjordjevića na čelu, ima da bude sastavljena iz oblasti na osnovi potpune ravnopravnosti i sa punom narodnom samoupravom. Njihovo unutrašnje uredjenje i posebne uprave moraju se izvesti u skladu sa državnim Ustavom i ne smeju biti u protivnosti sa osnovnim ciljevima i potrebama države.“

Deo programa, koji se odnosi na ekonomska pitanja, sastavili smo uglavnom ja i dr Ljuba Popović i to u modernom duhu napredne privredno-socijalne politike, vodeći računa o potrebama širokih narodnih masa i poboljšanju uslova života celog naroda.

O spoljnoj politici reč je u čl. 37, gde stoji:

„Spoljna politika vlade Milana Stojadinovića za četiri godine donela je zemlji mir, osećanje sigurnosti i spokojstva, pojačan ugled na Balkanu i u čitavoj Evropi, i učinila da se bez ikakvog potresa prebrode nekolike teške krize u Evropi.“

U čl. 38 Programa kaže se:

„Ta je politika bila daleko od svih ideoloških blokova i frontova, čuvajući stare prijatelje, ona je pridobila nove: moćne susede sa Zapada i Severa, starala se za jačanje bloka Balkanskih država, naročito učvršćujući prijateljstvo sa Bugarskom.“

U čl. 39 se potvrdjuje:

„To ostaje kao program naše spoljne politike i za buduće."

Najzad, poslednji čl. 40 programa posvećen je narodnoj vojsci „smatrajući moralno i materijalno dobro opremljenu vojsku kao garantiju unutrašnjeg spokojstva i najjače sredstvo u vodjenju spoljne politike".

Ovaj program, kada se gleda unazad i na godinu njegove izrade, danas se pokazuje kao pravo proročanstvo.

Pobornici sporazuma Cvetković-Maček, pa i sam Maček, govorili su da ratna opasnost, koja se sa severa Evrope sve više približuje Balkanu, neminovno zahteva „sporazum" sa Hrvatima, jer da će on tobož „ojačati" državu i u slučaju ratnog sukoba naći Srbe i Hrvate, rame uz rame, da se bore za njen opstanak.

Kada je, medjutim, 6 aprila 1941, rat odista zahvatio i Jugoslaviju, Hrvati su bili prvi ne samo da se predadu neprijatelju, koji je bio upao na našu teritoriju, nego još da upotrebe oružje jugoslovenske države da tu istu državu iznutra rasparčaju, još pre nego što ju je neprijateljska vojska zauzela. Desilo se tačno ono što sam u programu Srpske radikalne stranke bio predvideo: sporazum od 26 avgusta 1939 nije ojačao odbranbenu snagu Jugoslavije. Hrvati je nisu branili, a nisu ni Srbi, jer su bili ozlojedjeni baš oni „koji su posigurno bili i ostali glavna snaga: glavna odbrana Jugoslavije". (Čl. 10 Programa).

Isto jutro kad je počeo napad udruženih snaga italijansko-nemačko-madjarsko-bugarskih na Jugoslaviju, Beograd su napustili Kralj i svi članovi Vlade u pravcu Crne Gore, a zatim Atine i Londona. Za vreme bekstva, u Zvorniku, Kralj se susreo sa dr Mačekom, koji je, mesto da ide iz Užica prema jugu, kao što je cela Vlada uradila, promenio pravac svog kretanja i pošao na sever... Uzalud ga je Kralj odvraćao i pozivao da se ne izdvaja od ostalih članova Vlade. Maček je izjavio da želi da ostane u zemlji i „podeli sudbinu svog naroda". Njegov narod, medjutim, u svojoj ogromnoj većini, odušeljeno je prihvatio proglašenje Nezavisne Države Hrvatske, 10 aprila 1941. Tome je i sâm Maček znatno doprineo svojim apelom preko zagrebačkog radija, tog istog sudbonosnog dana.

Vremenom, ovo prvobitno oduševljenje malo je splasnulo, ali ostaje kao istorijski fakat da sporazum Cvetković-Maček nije ni malo ojačao državu nego je, naprotiv, samo oslabio. Tačno onako kako sam to bio predvideo. Jugoslavija se srušila na prvi pucanj nemačkih topova, kao neka kula od karata. Ni kod jednog dela njenog naroda nije bilo volje

da se bori za njen opstanak, onakav kakav je bio stvoren pod knezom Pavlom preko „sporazuma“ sa dr Mačekom.

Jugoslavija se mogla spasti jedino da se bila produžila moja spoljna i unutrašnja politika. Smrtna opasnost nije joj pretila iznutra već spolja. Sa malo strpljenja i dobre volje hrvatsko bi se pitanje rešilo na lep način, onako isto kako su se u istoriji drugih naroda rešavali slični problemi. Takav je slučaj bio, naprimer, sa odnosima englesko-škotskim ili prusko-bavarskim. Trebalo je dobiti u vremenu da u miru i na demokratski način, u punoj ravnopravnosti i bez pritiska ma sa koje strane, rešimo sporna pitanja, onako kako smo to Maček i ja u Brežicama bili predvideli. To je bio jedini pravilan put. Ovako kako je uradjeno, Hrvati nisu bili zadovoljeni, a Srbi su bili ozlojedjeni. Rezultat je bio potpuno slabljenje moralne i odbranbene moći jugoslovenskog naroda.

Glavni posao već sam bio obavio u pogledu naših odnosa sa moćnim i neprijateljski raspoloženim susedima. Opstanak Jugoslavije bio je osiguran od svake spoljne opasnosti. Da je ta politika bila dosledno i sa potrebnim autoritetom nastavljena, Jugoslavija bi sačuvala svoju slobodu i nezavisnost putem neutralnosti, onako isto kako su to uspeli, naprimer, Švedska ili Turska.

Svojim šeprtljanstvom knez Pavle je sve to upropastio. Sa Hrvatima je napravio „sporazum“ koji srpski narod nije mogao da prihvati. A da bi pridobio i sačuvao poverenje Rima i Berlina, koji su sumnjali u njegovu iskrenost, on je silama Osovine stalno činio koncesije i na kraju potpuno kapitulirao putem pristupanja Trojnom paktu u Beču. Nagomilano nezadovoljstvo kod Srba time je eksplodiralo 27 marta 1941. Puč, koji su izveli avijatičarski oficiri, sa Borom Mirkovićem na čelu, uklonio je s vlasti nepopularnog Kneza i doveo na presto, pre vremena, mladog kralja Petra II. U novu Vladu generala Simovića ušla je nova ekipa Srba, pretstavnika raznih stranaka. Medjutim, svih pet Hrvata, oba Slovenca i jedini Musliman, zadržani su idalje u novoj Vladi. Time je ovoj promeni dato obeležje jedne čisto srpske, unutrašnje stvari. Na mesto srpskih pretstavnika, nepopularnih i bez podrške u narodu, došli su ugledni članovi opozicije, za koje se pretpostavljalo da „imaju korena u narodu“.

Karakteristično je držanje dr Mačeka u ovoj prilici. On se nekoliko dana kolebao da li da se prima položaja potpretsednika. Pristao je i došao u Beograd tek kada mu je od strane generala Simovića zagarantovano da ostaju na snazi kako „Sporazum“ tako i Pakt...

Za Mačeka je zanimljivo pribeležiti, uzgred, kad je reč o njegovim nedoslednostima, da je uoči izbora od 11 decembra 1938, izjavio da

sporazum namerava da napravi sa „pravim pretstavnicima srpskog naroda". Tu je, svakako, pomišljao na udruženu opoziciju, u nadi da će ova izaći kao pobednik. Umesto toga on je napravio sporazum sa Cvetkovićem, koji se ni po ćemu nije mogao smatrati za nekog „pravog pretstavnika srpskog naroda". Dr Maček se upravo „sporazumeo" sa najgorim medju Srbima, ubedjen opravdano, da će s njime postići najpovoljnije uslove.

A kada je Cincar-Marković, kao ministar spoljnih poslova, zabrinut za sudbinu zemlje pod upravom Dragiše Cvetkovića, skrenuo Knezu pažnju na neophodnost da se dovede drugi, sposobniji, Knez mu je odgovorio:

— Šta mogu ja kad Maček neće drugog...

Da je bio malo iskreniji Pavle bi priznao da ni on ne želi drugog. Obojica su bili zadovoljni s njime — svaki iz svojih posebnih pobuda — jedino nije bio zadovoljan celokupan srpski narod.

Kada se danas, posle toliko godina, u istorijskoj perspektivi i sa nepobitnim dokumentima i dogadjajima, posmatra ovo razdoblje našeg života, nameće se jedan nesumnjiv zaključak:

Da sam ja ostao na vlasti, Jugoslavija nikad ne bi došla u tragičnu dilemu da bira izmedju dva zla, izmedju rata i pakta.

Jugoslavija bi prošla i bez rata i bez pakta.

Nesposobnošću kneza Pavla i Dragiše Cvetkovića Jugoslavija je doživela oboje: poniženje Pakta i grozote rata...

GUBITAK SLOBODE

Još prvih dana posle dolaska na vlast, Cvetkovićeva Vlada je objavila da je rešenje hrvatskog pitanja jedno od njenih glavnih političkih ciljeva. Ali način kako je on to pitanje počeo da rešava, izveštaji o koncesijama koje je spreman da učini, stvarali su u zemlji sve više i više stanje uznemirenosti za budućnost države.

Ja sam sa jednom većom grupom narodnih poslanika moje stranke, mahom Srba, uputio interpelaciju u Narodnoj skupštini, tražeći obaveštenje od pretsednika Vlade o tome kako on misli da reši hrvatsko pitanje. Interpelacija je bila podneta 31 maja 1939 i bila poznata u javnosti još odmah, 1 juna, dakle u momentu kada se knez Pavle nalazio u zvaničnoj poseti u Berlinu.

Knez je bio besan, kako zbog sadržine i broja potpisnika — što je nesumnjivo dokazivalo da Cvetković nema podršku Narodne skupštine — tako i zbog toga što se ta, za njega neprijatna okolnost, obelodanjuje baš na dan njegovog sastanka sa Hitlerom. Svakako da je ta interpelacija morala da oslabi položaj Kneza u očima Nemaca, ukazujući im da svako buduće pravljenje planova bazirajući sve na ličnosti Kneževoj, a ignorišući raspoloženje srpskog naroda, nije ništa drugo do zidanja kula u vazduhu.

Pomenuta interpelacija napravila je nepremostiv jaz izmedju mene i mojih prijatelja s jedne strane i kneza Pavla i Dragiše Cvetkovića s druge.

On je na to odgovorio mojim isključenjem iz JRZ i konfiskacijom jednog dela moje privatne imovine, uložene u dnevni list „VREME". Ja sam na to odgovorio obrazovanjem zasebnog poslaničkog kluba u Narodnoj skupštini, što je Cvetkoviću i celom svetu pokazalo da je izgubio poverenje Srba narodnih poslanika i da on pred Narodnom skupštinom ne sme više da se pojavi. Odista, on ju je i raspustio avgusta 1939.

Ali sada, budući bez zaštite poslaničkog imuniteta moji prijatelji i ja, bili smo izloženi čitavom nizu maltretiranja. Jedan za drugim

otpuštani su viši činovnici za koje se mislilo da su na mojoj strani. Jedna manifestacija studenata beogradskog Univerziteta, mojih partijskih prijatelja, predvodjena od jednog idealnog i čestitog omladinca kakav je bio Dušan Janković, razjurena je žandarmskim pendrecima i kundacima, kada su se, posle manifestacije, mirno vraćali u svoj Studentski dom.

Više nisam bio siguran ni za sam svoj život. Čitava mreža policijskih agenata vrzmala se oko moje kuće, prateći svaki korak mog kretanja, beležeći imena svakoga, koji bi dolazio u moju kuću da me poseti. Dane i noći provodili su ti siroti službenici beogradske policije u blizini moje vile. A lako ih je bilo poznati što su po pravilu čitali novine, ili se pravili da ih čitaju, a na levoj ruci imali obešen kišobran, spreman u slučaju kakve iznenadne promene vremena u dugom nizu časova službe...

Kada bih želeo da se nečije ime ne zabeleži od strane policijskih agenata, ja sam udešavao da dotični posetilac izadje na drugi izlaz, ne iz Milovana Glišića ulice, već iz Vojvode Mišića, pošto se beleženje imena vršilo posle posete, na glavnom ulazu.

Ovo beleženje imena imalo je za cilj ne samo da obaveštava Kneza i Cvetkovića o licima, koje me posećuju, nego i da zastraši moje prijatelje da mi ne dolaze, kako bi izbegli eventualne neprijatnosti od strane policije.

Dejstvo zastrašivanja, medjutim, potpuno je promašilo željeni cilj. Naprotiv, kada se pročulo da se beleže imena, broj posetilaca se povećao. Prijatelji su hteli da potvrde svoju privrženost i da baš kao takvi budu zabeleženi i „markirani“...

Kada su nam vrata Narodne skupštine postala zatvorena, a dolasci mojoj kući u većim grupama praktično onemogućeni, mi smo osnovali partijsku kancelariju u Pašićevoj ulici broj 7, u prostorijama koje je zauzimao advokat Slobodan Subotić, sin mog odličnog partijskog prijatelja prote Dušana Subotića iz Banja Luke. Tu su svakodnevno od 5 do 8 uveče održavane konferencije. Sva odelenja Subotićeve kancelarije bila su dupke puna. Uvek bi se našao neko od prijatelja koji bi održao mali govor o novostima dana. U tim konferencijama naročito se odlikovao oštrim govorima protiv Vlade Momčilo Janković, narodni poslanik i jedan od partijskih sekretara moje stranke. Primetili smo da se skoro svaki put, naročito kad su sobe prepune i kontrola prisutnih skoro nemoguća, uvek uvuče po koji agent tajne policijske službe, ali se mi na njihovo prisustvo nismo obazirali.

Kad smo videli da se broj naših pristalica stalno povećava, rešismo se da izadjemo u javnost i sa jednim policiji prijavljenim (što

je po ondašnjem zakonu bilo obavezno) sastankom u vidu jedne organizovane večere u restoranu „Zanatski Dom", na uglu Hilendarske i Bitoljske ulice.

Upravnik Lazić odobrio je večeru, jer takvi skupovi nisu bili zabranjeni. A verovatno nije mislio da će taj sastanak mojih prijatelja imati neki veći uspeh. Prevario se u računu. „Dom" je bio prepun. Ne samo svi vidjeniji prvaci moje stranke, nego i veliki broj najuglednijih privrednika, trgovaca, industrijalaca i zanatlija, bez obzira što nisu bili učlanjeni u stranku. Padale su u oći i grupe seljaka iz okoline Beograda, u živopisnoj narodnoj nošnji, predvodjeni od strane Milana Aćimovića, predjašnjeg ministra u mojoj Vladi a sada jednog od trojice sekretara Srpske radikalne stranke.

Na ulasku u „Zanatski Dom", pored grupe prijatelja, zapazio sam i nekoliko policijskih agenata. Na moje pitanje zašto su došli, oni odgovoriše: „Radi Vaše lične bezbednosti..." Na to sam im dobacio:

— To je apsolutno nepotrebno. O tome se brinu moji omladinci... Ali ako ste došli da vidite i čujete šta će se reći i odigrati, onda je bolje da udjete unutra nego da zvirite kroz prozor...

Večera je protekla u najboljem raspoloženju, a prisustvovalo je oko tri stotine ljudi. Po završenoj večeri govorili smo ja i Radoje Janković, bivši generalni konzul u Njujorku, naš ministar u Tirani i nekadašnji oficir, član „Crne Ruke" i kao takav osudjen na 20 godina robije u Solunskom procesu. Njegov govor bio je oštar i uglavnom uperen protiv nove politike kneza Pavla, za koju je rekao da vodi zemlju i dinastiju u propast. Mi smo posle oba naša govora oštampali u zasebnoj brošuri, pod naslovom „Dva namesništva".

Odjek ovog zbora bio je vrlo veliki, ne samo u Beogradu, već i širom cele zemlje. Knez i Cvetković bili su poraženi.

Odmah sutradan, Cvetković je pozvao telefonom šefa opšte policije u Upravi grada Beograda, Bogdana Bankovića, i najoštrije mu prebacio što je dozvolio održavanje zbora. Po njegovom mišljenju čim je šef policije dobio izveštaj da se umesto prijateljske večere održava neprijavljen zbor, sa govorima protiv Vlade, njegova je dužnost bila da zbor raspusti, u protivnom da učesnike pohapsi.

— Taman posla! — uzvratio je Banković. Tu je bio ogroman broj privrednika, da sam ih poslao u zatvor danas bi pola beogradske čaršije bilo zatvoreno...

Šef policije Banković i upravnik grada Dragoslav Lazić bili su odmah, nakon te večere, smenjeni s položaja, a na njihovo mesto dovedeni Mile Popović i Dragomir Drinčić.

To se dešavalo marta 1940.

Pošto nam je bila oduzeta mogućnost da svoje ideje širimo preko dnevne štampe, pokušali smo da pokrenemo jedan svoj, nedeljni list, samo da se naš glas čuje u javnosti. Dali smo mu ime „OSLOBODJENJE“, isto kao onom iz vremena Šestojanuarskog režima. Uredjivanje je povereno trojici poznatih novinara, dr Ljubi Popoviću, mom bratu Dragomiru i jednom mladjem, ali borbenom pristalici, Vojinu Djordjeviću. Znali smo da će policija da ga zabrani pa smo sa štamparom tako udesili da nam najpre krišom isporuči 5.000 primeraka, a da onda pošalje jedan primerak na cenzuru. Ubrzo su stigli policajci, zaplenili preostale primerke i rasturili slog. Sledovalo je najstrožija zabrana svima štamparijama da ne štampaju naš list, pod pretnjom zatvora, novčane globe pa čak i zatvaranja štamparije.

Nije nam preostalo ništa drugo nego da se putem letaka borimo protiv režima. Mi smo uglavnom odgovarali na napade od strane režima i njihovih laži. Takav je bio slučaj i sa govorom koji je Dragiša Cvetković održao u krugu senatora 1 aprila 1940 godine. Izmedju ostalog on je rekao da sam ja morao biti smenjen jer da sam tobož hteo da zavedem fašizam u zemlju. Na taj drski napad odgovorio sam pismom upućenom „POLITICI“ u kojoj je pomenuti govor bio objavljen. Cenzura je zabranila objavljivanje mog odgovora i mi smo ga onda odštampali u vidu letka. Isti je glasio:

„ODGOVOR DR MILANA STOJADINOVIĆA DRAGIŠI CVETKOVIĆU

dostavljen Uredništvu „POLITIKE“
2 aprila 1940 godine

„Gospodine Uredniče,

„U današnjem broju „POLITIKE“ Vi ste objavili jučerašnji govor pretsednika Vlade g. Dragiše Cvetkovića. On, koji je tri godine sedeo u mojoj Vladi kao resorni ministar, danas kritikuje rad te Vlade.

„Osnovana na izvrnuto i neistinito iznetim činjenicama, ta kritika ne zaslužuje da se na nju uopšte ozbiljno odgovara. Može li se ozbiljno govoriti o nekoj mojoj nameravanoj fašizaciji zemlje, kada se zna da je tu fašizaciju ranije sprovodio sâm g. Cvetković kroz Jugoras — u kome je pored plavih košulja uveo i fašistički pozdrav — a danas je g. Cvetković počasni pukovnik Hrvatske fašističke organizacije, čijoj zabavi u Zagrebu lično prisustvuje sa šeširom Hrvatske seljačke zaštite na glavi? Može

li se ozbiljno govoriti o tobožnjim namerama moje Vlade za koncentracione logore, kada se zna da za to vreme niko nije bio nigde interniran, dok je danas baš Vlada g. Cvetkovića ta, koja je zavela koncentracione logore i puni ih svakodnevno svojim političkim protivnicima? Može li se ozbiljno govoriti sa čovekom, koji kao član Vlade — iza ledja svoga šefa — vodi pregovore sa Hrvatima, a u isto vreme javno na zborovima naziva izdajnicima sve one Srbe, koji glasaju za listu g. Mačeka?

„Zato, mesto svakog drugog odgovora, ja Vas molim da date mesta u Vašem listu jednom telegramu, koji sam dobio 24 juna 1938 godine od g. Cvetkovića iz Ženeve, gde se on tada nalazio. Pošto je telegram bio otvoreno poslat i pročitan ovde pred svima članovima Vlade, to mislim da ne činim nikakvu indiskreciju, kada ga danas predajem javnosti. Taj telegram glasi:

„Ženeva, 24 juna 1938

„Dr Stojadinoviću, Pretsedniku Ministarskog Saveta
Beograd

„Za tri godine Vašega rada dali ste zemlji ono što nikada nije istovremeno imala: mir sa svima susedima, puno spokojstvo unutra, ekonomski prosperitet i socijalni mir — to su najbolje garantije da zemlja i narod na današnji dan trogodišnjice sa puno lepih želja i vere mogu da pozdrave početak nove trogodišnjice, koja bi dala još veće i još bolje rezultate.

„Srdačan pozdrav

Ministar Cvetković.“

„Kad Vaši čitaoci, Gospodine Uredniče, budu poredili tekst ovoga telegrama sa jučerašnjim govorom g. Cvetkovića, onda mislim da će morati doći do zaključka, da je g. profesor Vladimir Dvorniković imao pravo, kada nam je u svojoj knjizi „Karakterologija Jugoslovena“ na onaj način naučno objasnio rasu, kojoj pripada g. Dragiša Cvetković. Jedanput više g. Cvetković je sam sebe naslikao onakvim kakav je. Ja tom njegovom sopstvenom portretu nemam ništa da dodam, ni da oduzmem.

„Izvolite primiti, Gospodine Uredniče, uverenje mog odličnog poštovanja.

„2 aprila 1940 god.
Beograd *Dr M. M. Stojadinović, s r.“*

U pomenutoj knjizi profesora Dvornikovića, koji mi je uskoro zahvalio jer sam svojim letkom izazvao veliko interesovanje za njegovo delo, objavljena je jedna fotografija i tri karikature Dragiše Cvetkovića. Nije on bio jedini od naših političara koji su ušli u „Karakterologiju Jugoslovena" ali naučno obrazloženje o rasi, kojoj je on pripadao, bilo je najpovoljnije. Za njih je rečeno da su prevrtljivi, nepouzdani, lakomi na vlast i novac, verolomni i kadri na svako nedelo radi svojih sebičnih ciljeva.

Pored ove naučne karakteristike Dragiše Cvetkovića, postajalo je u narodu opšte verovanje da je on ciganskog porekla. Svakako, po svom spoljnjem izgledu on je davao potvrdu tom tvrdjenju, a isto tako i svojim postupcima u javnom i privatnom životu.

Ali i njegove karakterne osobine takodje su išle u prilog pomenute tvrdnje o njegovom poreklu. Poznata je ona naša narodna izreka: „Daj Ciganinu vlast i on će prvo svog oca da obesi!"

Zbilja, kada se setim, kako je u mom domu, prilikom jedne večere prijatelja, nekoliko meseci pre mog pada, ustao i održao govor, u kome je smatrao za potrebno da naročito podvuče svoju lojalnost i vernost prema meni, ta pretpostavka o Cvetkovićevom poreklu izgleda mi da je prilično verovatna. Jer, onaj način, kako se on prema meni poneo i šta je sve protiv mene preduzimao, prevazilazi normalne mere nezahvalnosti, što u političkom životu nije retka pojava. Njegova nezahvalnost nema granica. Na toj večeri on je završio govor potresnim glasom i, podižući parče hleba sa stola da bi izazvao punu veru u svoje reči, izjavio:

— Milane, tako mi ovog hleba što ga jedem u tvojoj kući, ne jeo ga i ne video ga ako te lažem.

I ovo je ciganski običaj da se kunu svaki čas i za svaku sitnicu. Vredno je uzgred pomenuti da je Svevišnji ovu Cvetkovićevu zakletvu, izgleda, sasvim ozbiljno primio na znanje. Poslednje godine svog života Dragiša Cvetković provodi kao siromašan izbeglica, živeći od pomoći drugih lica i skoro potpuno slep. Bog je spor ali dostižan.

Cvetković je opet postao siromašan, kao nekada, kad sam ga prvi put bliže upoznao, kao člana Radikalne stranke. U to vreme ja sam mu davao manje svote novca, za podmirenje svakidanjih potreba. Ujedno sam ga naterao da dovrši pravni fakultet. To je išlo vrlo teško. Jedino blagodareći okolnosti što sam u Subotici imao nekoliko ličnih prijatelja, profesora, kao što su bili dr Milorad Nedeljković i dr Lazo Kostić, uspeo sam da ga propuste na ispitima. On se uopšte nije spremao niti je imao volje da uči. Uzdavao se u sreću moje preporuke. Ni na jedno pitanje nije umeo da odgovori, pa čak ni iz verskih pitanja, što je smatrano da bi trebalo da bude njegova „struka",

pošto je kratko vreme bio ministar vera u Vladi Velje Vukićevića. Revoltiran tolikim neznanjem jednog bivšeg člana Vlade, profesor mu je dobacio:

— Pa vi baš ništa ne znate! Ni na jedno mi pitanje niste odgovorili... Znate li, bar, kako se zovete?!

I tako je Dragiša Cvetković, negde 1932 godine, u vreme kada smo bili u opoziciji prema režimu Nikole Uzunovića, uspeo da dovrši pravni fakultet, davno započet, još pre Prvog svetskog rata.

Letak o ciganskom poreklu izgleda da je Dragišu Cvetkovića jako zaboleo, po pravilu da samo neprijatna istina nanosi bol. I on se spremao na osvetu, podlu, gnusnu i odvratnu, ali strahovitu.

Na pomenuti letak on je odgovorio drugim, koji je podmetnuo u naše političke kancelarije, kako bi izgledalo da potiče od mene i da ga mi rasturamo. Policija je iskoristila priliku da pomoću pretnji natera ženu, koja je čistila prostorije, da ubaci dva paketa sa letcima, neposredno pred dolazak agenata radi pretresa. Bilo ih je šestorica, sa šefom otseka zloglasnim Vujkovićem na čelu. Došli su u nevreme, oko dva časa po podne, kada se u prostorijama zatekao samo jedan omladinac. Sobom su doveli i dva „prisutna gradjanina", jednog lekara i „hausmajstora". Omladinac se usprotivio pretresu bez prisustva Slobodana Subotića, na čije se ime vodila kancelarija. Policajci se nisu obazirali na njegove proteste i pristupili pretresu prostorija.

Ubrzo je jedan od agenata uzviknuo da je iza ormana „našao" paket sumnjive sadržine. Svi su otišli u tu sobu a za njima i onaj naš omladinac. Na stolu je stajao paket sa nekoliko desetina letaka, umnoženih na šapirografu. Sadržina kratka ali vrlo karakteristična. Sve je bilo upereno protiv kneza Pavla lično, što drži jednu nepopularnu Vladu, koja nema pristalica u narodu. Vrhunac napada bio je u insinuaciji da knez Pavle nije uopšte sin kneza Arsena Karadjordjevića...

Cvetković je vrlo podmuklo smislio svoj plan. U Beogradu se odavno pronosila verzija o Kneževom poreklu. Govorilo se da je svojevremeno knez Arsen imao i jedan dvoboj sa Manerhajmom, poznijim maršalom finskim, u vezi lepe princeze Aurore Demidov, majke kneza Pavla. Stariji ljudi, a naročito oni koji su putovali u inostranstvo, sećali su se da je, na početku ovog veka, knez Arsen dao izjavu jednom francuskom listu, u kojoj je odricao da je otac Pavlov i da se razveo od svoje žene zbog njenog neverstva.

Meni je bilo poznato, na osnovu fotografija, da je kneginja Aurora bila žena vanredne lepote i da je živela u krugu najvišeg ruskog društva. Vrlo se lako moglo desiti da posle vesele večere, gde

se pila votka i šampanj, dodje do dvoboja izmedju vatrenih, mladih ruskih oficira. Kad se pominjao taj dogadjaj ja sam se sećao duela kneza Onjegina, u operi Čajkovskog, zbog lepe Lize. Dakle, za ondašnje prilike u Rusiji ništa neobično.

U vezi Kneževog porekla, navodila se i činjenica da je Pavle, od malena, bio stalno odgajen od svog strica, kralja Petra I i da uopšte nije živeo sa svojim ocem, ma da je i on bio dosta imućnog stanja.

Premda su i do mene, razume se, dopirali ti glasovi, ja im nisam pridavao nikakvu važnost i smatrao da su zlonamerno izmišljeni ili bar znatno preterani. Medjutim, pred moj polazak u zvaničnu posetu Parizu, desio se jedan neobičan incident. Na rastanku s knezom Pavlom, rekao sam mu, kao nešto sasvim prirodno:

— Iskoristiću priliku da u Parizu posetim i Vašeg oca, kneza Arsena... Imate li što da mu poručite?

Knez se najednom zacrvenio u licu, počeo je da viče, protivno svom običaju staloženog i odmerenog govora:

— Šta Vam pada na pamet? — uzviknuo je ljutito. Da idete kod tog pijanca, razvratnika?... Nipošto!

Bio sam preneražen. Sve sam mogao očekivati samo ne da se knez Pavle na takav način izražava o knezu Arsenu. Nikada ga nisam video, ni pre ni posle, tako razdraženog. I najednom sve priče u vezi Kneževog porekla dobiše u mojim očima sasvim drugi izgled.

Mnogo što-šta mi je tada postalo jasno a u prvom redu zašto su odnosi izmedju ta dva člana kraljevskog doma bili tako neobični. Knez Arsen je vrlo retko dolazio u Beograd. Živeo je stalno u Parizu i o njemu se gotovo nikad ništa nije objavljivalo. Poslednji put bio je 1933 kada je kralj Aleksandar podario nove zastave pukovima. Knez Arsen, kao počasni komandant jednog puka takodje je uzeo učešća na Banjici, pokraj Kralja. Posle toga više nije dolazio niti se ikad vidjao sa knezom Pavlom. A kada je 1938 knez Arsen umro u Parizu i njegov kovčeg donet u Beograd, u pratnji generala Djordja Glišića, sahrana je obavljena na sasvim neuobičajen način. Posmrtni ostaci jednog člana kraljevske porodice sahranjeni su bez ičijeg učešća, skoro krišom. Kad umre najmladji potporučnik naše vojske, odred vojnika ga isprati i na groblju opali počasni plotun. Knez Arsen, koji je služio u ruskoj, francuskoj i našoj vojsci, sa činom armijskog generala, poznat kao junak iz nebrojenih ratova, otišao je na drugi svet bez ikakve počasti...

I o samom venčanju kneza Arsena govorilo se da je došlo na neobičan način. Nikad jedan Demidov ne bi dao svoju ćerku, koja je mogla da ima bezbroj najuglednijih prosilaca, za jednog siromašnog oficira, člana dinastije, koja u ono vreme nije imala nikakvih izgleda

da ikada dodje na srpski presto. Medjutim, Arsen je bio uporan i da bi zadovoljio želje svog srca i potrebe svoje oskudne blagajne, hteo je pošto poto baš tu devojku. Izgledi na uspeh bili su ravni nuli, ali mu jedan prijatelj dade praktičan savet:

Ćerku kneza Demidova možeš dobiti samo na neki neobičan način. Normalnim putem nećeš postići ništa...

Tada knezu Arsenu dodje na um spasonosna ideja. Na prvom balu, kada se ponovo sreo sa mladom devojkom, on joj je posle kratkog razgovora i bez ikakvog povoda, opalio vruć šamar po obrazu. Devojka pade u nesvest, napravi se gužva, nezapamćen skandal. Usred opšte graje i uzbudjenja, knez Arsen pridje ocu lepe Aurore i u najučtivijoj formi carskog ruskog ceremonijala, zaprosi ruku njegove ćerke. Potresenim glasom objasni da je ceo taj incident samo posledica njegove bezmerne ljubavi i bezgranične ljubomore...

Cvetković je tačno pretpostavljao kakva će biti reakcija kneza Pavla kada mu se bude saopštilo šta o njemu protura njegov doskorašnji pretsednik Vlade... Nije se prevario jer je od tog momenta Kneževo neraspoloženje prema meni pretvoreno u mržnju, koja ga je mogla odvesti na odluku da nadamnom „prelomi štap" i da me prepusti na milost i nemilost Dragiše Cvetkovića.

Premda je pretres naših političkih kancelarija izvršen 17 aprila po ručku, već uoči tog dana, 16 aprila, jedan činovnik Uprave grada Beograda, po nalogu Cvetkovića, uzeo je bio pod zakup jednu vilu u mestu Rudnik, oko sto kilometara južno od Beograda, na putu Gornji Milanovac—Kragujevac. O tome je istog dana sastavljen i pismen ugovor. Zakupna cena iznosila je 3.000 dinara mesečno, a vlasniku, beogradskom rentijeru Mihailoviću, rečeno je da će tu stanovati „jedan ugledan stranac" i da će ostati tri meseca.

Policija je bila apsolutno sigurna da će u mojim političkim kancelarijama naći ono što je tamo smestila pa se požurila i zakupila zgradu za moje interniranje još pre nego što je formalno utvrdjena moja „krivica"... Radi ove okolnosti, u kasnijem saopštenju, pominje se pretres koji je izvršen „16 i 17 aprila". Medjutim, 16 aprila nije izvršen nikakav pretres ni kod koga.

Letak protiv Dragiše, a još više letak protiv Kneza, falsifikovan od strane Dragiše i Uprave grada Beograda, dali su povoda da se protiv mene i mojih najbližih saradnika povede prava hajka, bez poštede i obzira.

Bes policije bio je pojačan i tužbom koju smo podneli sudu protiv nezakonitog oduzimanja zgrade i preduzeća VREME A. D. a što je izvršeno 25 jula 1939, kada je Upravnik grada bio Dragoslav Lazić.

Na dan 17 aprila, u 15 časova, izvršen je pretres kancelarije

Subotića, gde su „pronadjeni" falsifikovani letci protiv Kneza Namesnika.

Istoga dana, u 19 časova, izvršeni su jednovremeno pretresi u stanovima Momčila Jankovića, Djure Jankovića, Dobrivoja Stošovića, dr Ljube Popovića, Dragomira Stojadinovića i Ing. Dušana Glišića. Razume se, naredjen je pretres i u mome stanu, gde su se okupili 12 policijskih agenata, sa potšefom političke policije Milanom Jovanovićem. Radili su vrlo savesno, pretresajući svaki kutak i tražeći „kompromitujući" materijal, koji, razume se, nisu našli. Sobom su odneli tri kufera moje lične korespondencije, da bi je u policiji detaljno pregledali. Meni je rečeno da ću sutradan, 18 aprila, biti pozvan u Upravu grada da se kuferi u mome prisustvu otvore i pregledaju.

Umesto toga, sutradan mi je iz policije saopšteno da ne napuštam stan.

Sledećeg dana, 19 aprila, uhapšen je moj lični momak Dušan Miljanić. Naredih da dodje omladinac Miloš Sinanović da ga zameni, ali tek što je ovaj došao on mi reče da je pred kućom došla jedna veća grupa policajaca: „Ima ih 15" — reče mi Sinanović, i žele da udju unutra. Odgovorih da može ući samo činovnik sa dvojicom, a ostali neka čekaju pred vratima na ulici. Bilo je 14 časova. To je bio šef Političkog otseka beogradske policije, Ljubomir Petrović, koji je došao da mi saopšti odluku upravnika grada Beograda da mi je odredjeno, kao prinudno mesto boravka Rudnik.

Tek posle mog odvodjenja u mesto internacije pozvat je Bogoljub Kujundžić, potpredsednik moje stranke, da se u njegovom prisustvu otvore kuferi moje korespondencije. Pošto su isti otvoreni pregled izvršen, konstatovano je u zvaničnom zapisniku da se u pomenutoj prepisci ne nalazi nikakav kompromitujući materijal.

Ali to nije ništa smetalo što ni prilikom pretresa političkih kancelarija, kao ni u mojoj prepisci, nije nadjen nikakav materijal protiv mene, pošto je odluka o mom interniranju bila doneta već ranije, još pre svakog pretresa. Rešenje Uprave grada Beograda glasi tekstuelno:

UPRAVA GRADA BEOGRADA

odeljenje Opšte Policije
II Broj 6821
19 aprila 1940 godine

Na osnovu Čl. 12 Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, a u vezi par. 2 Uredbe o Izmeni i dopuni Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi,

Uprava grada Beograda, kao mesna policijska vlast prvog stepena.

r e š a v a

Da se Stojadinoviću Dr Milanu, pretsedniku ministarskog saveta u penziji, odredjuje kao mesto boravka Rudnik, srez kačerski.

Protivu ovog rešenja Dr Stojadinović ima mesta pravnom leku u smislu stav 2, par. 2 pomenute Uredbe. Ovo rešenje saopštiti Stojadinoviću Dr Milanu i odmah izvršiti.

O b r a z l o ž e n j e

Već duže vremena vlasti, kontrolišući rad Stojadinovića Dr Milana, imaju obaveštenja, što je i činjenicama utvrdjeno, da on svojim delovanjem i radom, kako javnim tako i tajnim, u znatnoj meri remeti postojeći red i mir.

Sa svega goreizloženoga ova odluka je na zakonu osnovana.

Rešeno dana 19 aprila 1940 godine u Upravi grada Beograda.

UPRAVNIK GRADA BEOGRADA

(M. P.) *Drag. V. Drinčić, s. r.*

Kada mi je tu odluku saopštio Ljubomir Petrović, s tim da treba da je potpišem i izjavim da li ću se na nju žaliti višoj vlasti — a ta „viša vlast" bio je Cvetković, u svojstvu ministra unutrašnjih dela — ja sam svojeručno ispod te odluke napisao:

„Primio na znanje s tim da prednju odluku smatram za nezakonitu i neosnovanu ali se neću žaliti jer nemam kome."

Pred vratima moje kuće čekala su dva policijska automobila. Petrović mi reče da treba da žurimo, da podjemo odmah bez odlaganja, što je ponovio nekoliko puta. Medjutim, meni se nije žurilo pa sam mu odgovorio da ću najpre da završim ručak, zatim da spakujem stvari pa tek onda da krenem u mesto prinudnog boravka.

Do samo pre četvrt časa bili su kod mene Kujundžić i Svetozar Stanković, potpretsednici Stranke, dr Djura Kotur i Dobrivoje Stošović i obavestili me o hapšenju naših prijatelja: Momčila Jankovića, moga brata Dragomira, Slobodana Subotića, Dušana Jankovića i drugih, to jest svih onih koji su bili u svakodnevnom kontaktu sa mnom. Pre nego što sam odveden u internaciju na Rudnik, ja sam već bio interniran u svome stanu, izolovan od najboljih prijatelja.

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА

Одељење опште полиције

II бр. 6821

19 априла 1940 године

Р.

На основу чл. 12 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, а у вези § 2 Уредбе о изнсњи и допуни Зак-она о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Управа града Београда, као месна полицијска власт првог степена

Р Е Ш А В А:

Да се Стојадиновићу Др. Милану, Претседнику Министарског савета у пензији, одређује као место боравка Рудник, ср. качерски.

Против овог решења Др. Стојадиновић има места правном леку у смислу ст.2 § 2 поменуте Уредбе.

Ово решење саопштити Стојадиновићу Др. Милану и одмах известити.

О Б Р А З Л О Ж Е Њ Е:

Већ дуже времена власти, контролишући рад Стојадиновића Др. Милана, имају обавештења, што је и чиновницима утврђено, да он својим деловањем и радом, како јавним тако и тајним, у знатној мери ремети постојећи ред и мир.

Са свега горенаведеног ова је одлука на закону заснована.

Решено дана 19 априла 1940 године у Управи града Београда.

УПРАВНИК ГРАДА БЕОГРАДА.

Управа града Београда

Slobodan Subotić je iz mog stana, u noći 17 aprila, odveden pravo u zatvor.

— Tri policajca čekaju me pred vašim vratima da me vode u haps... — reče mi Slobodan, nekoliko trenutaka pošto su policajci, koji su vršili pretres mog stana, napustili moju kuću.

— Strah vas je od hapsa? — upitah ja.

— O, ne! Ni najmanje! Samo nemam na sebi nikakvo toplije odelo... a tamo u Glavnjači noći su hladne...

— Čekajte malo — umeša se moja žena — daću vam ja nešto da vam se nadje u slučaju potrebe.

Odmah mu donese jedno ćebe i jedan moj stariji zimski kaput.

— Dragi Slobodane — rekoh mu ja pri rastanku, čvrsto mu stežući ruku — u teškim danima koje preživljujemo, setite se uvek da ste sin jednog velikog nacionaliste i borca, prote Dušana Subotića, koji nikad nije pokleknuo, ni onda kada je pred austrijskim terorom gledao smrti u oči!

Na ovom mestu treba da pomenem da je prota Dušan Subotić bio strašno uvredjen i indigniran pa je povodom hapšenja svog sina uputio knezu Pavlu jedno vrlo oštro protestno pismo. Aludirajući na svoju dugogodišnju borbu u Bosni protiv austrijske okupacije i sećajući se na ideale slobode i demokratije za koje se onda borio, ubedjen da će ih naći ostvarene u novoj, ujedinjenoj državi, rekao je i ovo:

> *„A sada kada vidim kako se postupa sa jednim patriotom, koji je do juče bio Vaš glavni saradnik i kad se moj rodjeni sin hapsi u prestonici naše države za potpuno izmišljene krivice, dodje mi, Visočanstvo, da odem na grob cara Franje Josifa i da mu klečeći na kolenima kažem: „Oprosti mi, Franjo, teško sam zgrešio prema tebi!“*

Petrović je toliko žurio da krenemo odmah da mi upravo nije ostavio vreme ni da ručam. Na insistiranje Avgustino stavih 2—3 zalogaja u usta. Razume se da mi nije bilo ni stalo do jela. U medjuvremenu Avgusta, deca i posluga, pakovali su najnužnije lične stvari da ponesem sobom.

Dodje rastanak sa ženom i decom. Poslednji pogled na njih iz hola odozdo, dok su njih tri stajale naslonjene na ogradi od stepenica u očevidnoj nameri da me suviše ne uzbudjuju. Isto smo mislili i razumeli se. Rastanak je tako bio više u istovetnim mislima i osećanjima, bez velikih spoljnih znakova, ali čini mi se možda zato još i teži. Ipak, trebalo je stegnuti srce i poći putem, koji su mi zli ljudi bili odredili.

Auto u koji su me stavili da sednem brzo se izgubio iz ulice Milovana Glišića No. 3. Bilo je tačno 15 časova.

Posmatrao sam prisutne u kolima. Napred je šofirao, odlično, šofer-žandarm Ivko. Desno od njega, krupan kao pravi džin, policijski agent Miloš Stanković, brat popa Stankovića, koji se pročuo u konkordatskoj borbi sa nošenjem pocepanog crkvenog barjaka i pripadao je Ljotićevoj stranci. Levo od mene sedeo je Ljuba Petrović, koji je bio odredjen da me odvede na Rudnik i tamo ostane sa mnom neko vreme.

U drugom, otvorenom, zelenom policijskom automobilu, udešenim tako da se sa strane može u njega brzo ući i izaći, nalazili su se četiri žandarma u uniformi i sa puškama u ruci, a revolverom sa strane. Pored njih još tri policijska agenta u civilu.

Svega nas, dakle, sa šoferima ukupno 12 lica, svi sem mene naoružani revolverima ili puškama.

Automobili su išli brzo i posle dva sata vožnje, u 17 časova, bili smo već u Rudniku.

Prvo smo stali pred Sresko Načelstvo. Pred nas izadje sreski načelnik Laka Radević, koji nam saopšti da je pre neki dan bio činovnik Uprave grada Kosta Tasić (isti koji me je nekada kao telohranitelj pratio na zvaničnom putu u Pariz i London, 1937 godine), pa da su zajedno našli kuću Dušana Mihailovića, rentijera iz Beograda, za moje stanovanje. Posle kraćeg razgovora pošli smo u tu kuću. Prethodno je Petrović javio upravniku Grada u Beograd da smo stigli. Zamolio sam da upravnik o tome obavesti i moju ženu, što on — kako mi je Avgusta posle rekla — nije smatrao za potrebno da učini.

Sa mojim interniranjem na Rudniku ja sam 19 aprila 1940 izgubio slobodu. Kad sam tamo stigao mislio sam da to neće trajati duže od mesec dana. Razvoj daljih dogadjaja učinio je, medjutim, da se očekivani mesec dana produžio u punih osam godina i da vazduh slobode udahnem ponova tek 8 marta 1948, na 10.000 kilometara daleko od svoje zemlje, na jednom holandskom brodu u Indijskom Okeanu...

GLAVA 81

U INTERNACIJI

Prva zgrada u kojoj sam bio interniran, bila je skromna vila koja se nalazila na maloj uzvišici, pri izlasku iz varošice Rudnik, udaljena nekih 50 metara od glavnog druma za Gornji Milanovac. Sastojala se od četiri odeljenja sa nuzprostorijama. Bilo je predvidjeno i kupatilo, ali nije bilo uvedeno. Kuća je očevidno prokišnjavala, sudeći po tragovima na zidu. To su bile glavne neprijatnosti u izgledu. Bile su mi dodeljene dve sobe, od kojih sam jednu, prema ulici, uzeo za spavanje. Ona mi se činila da je bolje očuvana.

Pogledah u dvorište i spazih jednog žandarma kraj izlaznih vrata. Drugi je bio u pretsoblju, a dva-tri su se muvala po dvorištu. Bio sam, dobro čuvan...

Mrak je već počeo da pada. Umoran, legoh na krevet i tek tada, kad se nadjoh potpuno sam, usred grobne tišine, osetih svu nelagodnost i neprijatnost koju samoća povlači za sobom. Setih se žene i dece, nasilno odvojen od njih. Sigurno su zabrinuti za moju sudbinu. U mislima predjoh brzo ceo svoj dotadašnji život i rad. Dvadeset godina javnog političkog rada, od opštinskog odbornika u Beogradu pa do pretsednika Vlade, bile su posvećene samo dobru naroda, države i dinastije. A sada, eto, momentalni šef te iste kraljevske kuće oduzima mi ono što je svakom živom biću najdraže: slobodu i rastavlja me od onih, koji su mi srcu najbliži: od žene i dece. Ne znam zašto sve to? Onda mi dodjoše napamet reči iz Shakespeare-ove tragedije „Henrih VIII", kada Wolsey, progonjen od kralja, u razgovoru sa Cromwell-om, rezignirano uzvikuje:

> — *O Cromwell-u, Cromwell-u, da sam Boga služio sa polovinom revnosti sa kojom sam služio svog Kralja, on me zacelo ne bi prepustio pod starost nezaštićenog mojim neprijateljima.*

Tako razmišljajući setih se da je Mussolini negde rekao da na ladji i u tamnici treba imati strpljenja... Nikola Pašić je strplje-

njem pobedio sve svoje neprijatelje. Odlučih da se i ja naoružam tim moćnim oružjem i u tim mislima obuhvati me san.

Sutradan sam izašao malo u šetnju kroz Rudnik sa Petrovićem. Svratio sam i da se obrijem u jednu berbernicu, koju je držao bugarski emigrant Krsto. U hotelu „Danilović" poručio sam da mi se spremi kupatilo za ponedeljak, zatim sam, u prolazu ušao u školsko dvorište, gde su deca igrala, svečano obučena za Vrbicu, jer je bila Lazareva Subota. Dadoh učitelju Djuriću 200 dinara da podeli nekolicini siromašne dece.

U podne je došao iz Beograda inspektor Ministarstva unutrašnjih dela Rade Popović, da pregleda stan u kome sam bio smešten i vidi kako je organizovana služba bezbednosti oko kuće gde sam zatvoren.

Interesantno je da je za ovaj posao odredjen jedan činovnik koga je moja Vlada bila premestila po kazni iz Beograda u jedno mesto u Makedoniji. Poznati francuski časopis *„La Revue de Paris"*, u broju od 15 aprila 1936, popratio je taj premeštaj sledećim rečima:

> *„Sadašnjoj Vladi dr Stojadinovića služi na čast što je uklonila i prognala u mala naselja Kosovo Polja državne činovnike, kao što je Rade Popović, koji je u svojstvu šefa policije u Beogradu, godinama vršio grozna nasilja nad ženama i studentima."*

Cvetković se, medjutim, požurio da sve te „progonjene" činovnike od strane moje Vlade vrati u Beograd „sa svim počastima". Za jednu misiju, koja bi imala za cilj da „prišrafi" stege oko mene i učini interniranje što je moguće svirepijim, tip kao Rade Popović, bio je upravo idealna ličnost. Boljeg izvršioca za svoje namere Cvetković nije mogao naći.

Ipak sam ga primio korektno i praveći se kao da ništa ne znam o njegovoj ranijoj delatnosti, naivno mu izložio da kuća, u kojoj sam smešten iziskuje hitne opravke da bih uopšte mogao u njoj stanovati i zamolio ga da to dostavi na nadležnom mestu kako bi se potrebne mere odmah mogle preduzeti.

On se pravio da me pažljivo sluša ali su njegove oči izbegavale da se sretnu sa mojim. Bilo mi je jasno da se u njegovoj glavi kuvao svakako neki plan, koji sigurno nije išao na to da mi pomogne...

Na kraju našeg razgovora on ne reče ni „da" ni „ne". Hladno se rastadosmo, dok je njegov pogled i dalje bludeo po okolini.

Odista, posle njegovog referata u Beogradu, ne samo da nikakve popravke nisu izvršene na kući u kojoj sam bio smešten, ili

da mi se učini snošljivija internacija, nego su čak „neobične stvari" počele de se nižu jedna za drugom.

Zvanično saopštenje o mome interniranju izašlo je u svima listovima u subotu ujutro, 20 aprila 1940. Ono je glasilo:

> *„Dana 16 i 17 aprila ove godine u stanu i kancelariji g. Dr Milana Stojadinovića izvršen je pretres. Materijal pronadjen ovom prilikom dao je podatke o nedozvoljenom radu imenovanoga, te je nadležna vlast prema njemu primenila propise čl. 12 a) Zakona o Zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi i uputila ga na prinudni boravak."*

Videli smo napred, medjutim, da je jedini inkriminisani letak bio onaj, koga je policija podmetnula i „pronašla" u kancelariji advokata Subotića, a ne u mojoj kući. Materijal, odnesen iz moje kuće u policiju, otvoren je u prisustvu mog prijatelja B. Kujundžića tek nekoliko dana posle mog interniranja. Tada je zvanično utvrdjeno da u njemu nije bilo ničeg nedozvoljenog.

Prema tome, ceo taj komunike Cvetkovićeve Vlade pretstavlja jednu bezgraničnu laž.

Naravno, budući interniran i otsečen od celog sveta, pa i od same moje porodice, meni nije bilo moguće da demantujem te laži. Pošto su mi vezali ruke i zapušili usta, knez Pavle i Dragiša Cvetković počeli su sipati klevete jednu za drugom. I tako je to trajalo celo vreme moje internacije, pošto se taj nedostojan način napada na vezanog protivnika, koji ne može da se brani, pored Pavla i Cvetkovića, sprovodio i od strane drugih mojih ličnih ili političkih neprijatelja.

Istoga dana, 20 aprila, pred veče, prošetao sam malo po varošici u pratnji sreskog načelnika Radovića i policijskog činovnika Petrovića.

Sutradan, 21 aprila, u nedelju, dan življi nego obično, jer je to takozvani „pazarni dan", prošlo je dosta seljaka drumom. Svi zastaju pomalo, gledaju na kuću gde sam interniran. Bilo ih je i poznatih, ali mi nije bilo dozvoljeno ni s kim da razgovaram. Došli su i neki od mojih rodjaka iz Gornjeg Milanovca — moj ujak Melentije Pavlović i Ljuba Djurović, oženjen njegovom ćerkom Lelom — doneli mi flašu „šljivovice", litar vina i teglu „slatka". Ali ni oni nisu pušteni unutra da me vide i pozdrave.

Pred veče izvestio me Ljuba Petrović da je pozvat da se vrati na dužnost u Beograd, a mesto njega da će dalje ostati sa mnom član kvarta iz Beograda Milutin D. Popović, koga mi je pretstavio.

Zamolio sam Petrovića da na nadležnom mestu saopšti najpre

moju želju da se dozvoli mojoj porodici da me poseti, zatim da se dozvoli da mogu ići radi kupanja u hotel „Danilović", jer mi je Popović sobom doneo i tu neprijatnu vest da za „dva-tri dana" ne mogu izlaziti apsolutno nigde van svog stana, pa ni do kupatila... Osetih da će režim, pod kojim imam da budem interniran, daleko od toga da se ublažuje, ima samo da se pooštrava.

U ponedeljak dodje prva karta od Avguste. Bio sam vrlo uzbudjen od radosti, ali odmah i teško pogodjen vešću o smrti jednog vernog prijatelja, Vladimira Kazimirovića, muža moje svastike Safo.

Preko dana dolazilo je nekoliko prijatelja iz Čačka da me posete, ali im pristup nije bio dozvoljen. Medju njima i Radojko Solujić, bivši pretsednik opštine iz Čačka i još neki. Doneli su mi kajmak, rakiju i voće.

Pred veče mi je bio pretstavljen Radivoje Atanasijević, policijski činovnik, koji je pridodat na službu Popoviću, kao njegov pomoćnik, tako da se jedan od njih dvojice može uvek nalaziti u mojoj blizini, u istoj kući.

Pošto sam protestovao što mi se zabranilo svako kretanje van kuće, skrenuo sam pažnju da odluka glasi samo na *interniranje* na Rudniku, kao mestu boravka, ali ne i na *hapšenje* u jednoj zgradi.

Popović obeća da će se moje želje saopštiti Upravniku grada Beograda, Drinčiću, to jest onome koji me je ovamo i poslao i koji izdaje i naredjenja kako da se sa mnom postupa, razume se prema uputstvima koja je dobijao direktno od Cvetkovića.

Naravno sve moje pretstavke ostajale su kao glas „vapijućeg u pustinji".

U sredu čitam vest u novinama da je interniran u Rogatici (Bosna) i moj saradnik i prijatelj, ministar unutrašnjih dela u mojoj Vladi, Milan Aćimović, sekretar moje stranke. Dakle, nastavljaju se progoni mojih političkih prijatelja. Siromah Aćimović! — I on je, isto kao i ja, bio jedan od vernih prijatelja Kneza Namesnika.

Od kuće nikakvih vesti. Ograničen samo na kretanje po zgradi, reših se da počnem neku vrstu gimnastike i kako videh da su doneta drva u dvorištu, koja su žandarmi strugali, reših se da i ja stružem drva, što je nekad bio omiljen sport mog oca.

Stružući tako drva pridje mi jedan žandarm na službi i reče mi da je rodom iz istog sela kao i moja majka (Gornja Vrbava) i da, dok je i on na službi oko mene, za svoj život ne brinem...

Nije mi posle bilo moguće s njim da opštim, jer je uvek još neko bio prisutan, ali bi me on uvek značajno pogledao kad na njega drugi nisu obraćali pažnju kao da je hteo da mi kaže:

— Ne brinite ništa! Ja sam tu, pored Vas!...

Dani prolaze bez ikakvih vesti od kuće. Na dan 24 aprila čitam u beogradskim listovima jedan zvaničan komunike u kome stoji:

> *„Sa nadležnog mesta najodlučnije se demantuju sve vesti, lansirane u jednom delu inostrane javnosti, da su spoljno politički razlozi bili povod za mere preduzete protiv bivšeg pretsednika Vlade g. Dr Milana Stojadinovića. Kao što je već zvanično objavljeno, g. Dr Stojadinoviću je odredjen prinudan boravak na osnovu čl. 12 a) Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, kako bi mu se onemogućila dalja akcija protiv unutrašnje politike kraljevske Vlade.“*

Razlog za ovaj demanti bilo je pisanje nekih listova u Francuskoj i Engleskoj da moje interniranje znači uspeh francusko-engleske politike i promenu kursa spoljne politike Jugoslavije.

Četvrtak, 25 aprila, takodje bez ikakvih vesti od moje žene i dece. Dok me je prvih dana posećivao sreski načelnik, sada su i njemu te posete bile zabranjene. Meni takodje nije bilo dozvoljeno ići van kuće, čak ni radi kupanja. Od stranih lica, jedino sam uspeo da se dozvoli restorateru Miloju Nikiću, da mi donosi ujutru doručak i da me poliva vodom da bih mogao bar da se umijem po licu.

Dok me je polivao, Nikić je uspevao da mi saopšti poneku novost, koju inače ne bih mogao znati, u glavnom o tome ko je dolazio u Rudnik da me poseti i šta mi je ko poručivao. Nas dvojica smo se bili tako izvežbali da smo govoreći istim tonom o vremenu ili o drugim beznačajnim stvarima, ubacivali saopštenja od interesa, tako da policajcu u susednoj sobi ne pada u oči taj razgovor.

Jednog dana bio je došao de me poseti Sima Marjanac, narodni poslanik iz Bosne, snažan, krupan, u narodnoj nošnji živopisnih boja. Otac dvanaestoro dece, sjajan čovek i veliki srpski patriota. Njegova pojava u Rudniku izazvala je naročitu pažnju, ali još više ono što je on tom prilikom javno govorio prolazeći pored moje kuće, sa podignutom pesnicom, preteći Cvetkovićevoj Vladi:

— Šta misle oni u Beogradu? Ako ne oslobode Stojadinovića za nedelju dana, evo mene opet ovde sa mojih 10.000 Krajišnika... Ako ga ne oslobode milom, oslobodićemo ga silom!

Ova pretnja izleda da je u Beogradu bila uzeta u ozbiljno razmatranje. Sem toga u Rudnik su počeli dolaziti i strani novinari da po svojoj novinarskoj dužnosti pošalju što više informacija svojim redakcijama. Medju njima bio je i poneki nemački novinar, što su, meni neprijateljski raspoloženi listovi lansirali kao da se „jako po-

većao dolazak nemačkih turista u Rudnik". I onda se počelo šaputati kako Nemci spremaju da me pomoću aviona izbave iz ropstva...

Svakako pretnja Sime Marjanca i vesti o nemačkim turistima učinili su da se režim moje internacije još više pooštri. Bio sam čuvan kao ptica u kavezu.

Dodje i nedelja, Uskrs 29 aprila 1940. Popović mi saopšti da još nije doneta nikakva dozvola da me žena može posetiti. Moja molba da idem u crkvu na dan Uskrsa bila je odbijena.

To je bio najžalosniji Uskrs u mome životu. Odvojen od porodice i bez vesti od nje, zatvoren u četiri zida na dan kada su se milioni ljudi veselo pozdravljali sa „Hristos Vaskrese!" U srećno doba, kod moje kuće u Beogradu, moje ćerkice, presrećne, pronalazile su obojena jaja u bašti, gde ih je „uskršnji zec" bio sakrio... Osetih kako mi se oči zavodniše i potrudih se da svoje misli skrenem u drugi pravac.

Policijski činovnici koji su me čuvali, Popović i Atanasijević dodjoše pred podne da mi „zvanično" čestitaju Uskrs.

Sva tri dana Uskrsa proveo sam u samoći, sedeći kod kuće i čitajući novine i knjige.

Prvog maja dobih jednu kartu od mog brata iz Beograda da je posle deset dana izdržanih u zatvoru — ni sam ne znajući zašto! — pušten na slobodu.

Drugog maja Popović — koji je u medjuvremenu bio u Beogradu — saopšto mi da mi je dozvoljeno da u njegovom društvu mogu praviti jedanput dnevno male šetnje i van kuće, ali tamo gde nema sveta, to jest van varoši. Pri tim šetnjama Popović je išao pored mene, a na oko 20—30 metara iza nas jedan žandarm u uniformi i jedan civilni policijski agent.

Trećeg maja uveče Popović mi saopšti da je data dozvola mojoj ženi i deci da me mogu posetiti. Odista, Avgusta sa Ivankom i Ljiljanom stigla je u subotu autom u 10 časova pre podne i ostala do 18 časova po podne.

Proveli smo ceo dan u kući, u tišini i razgovoru, daleko od ljudi. Sami medju sobom, da se nagledamo i porazgovaramo, posle 15 dana rastanka.

Deca su ozbiljna. Svakako im je teško, ali ćute. Avgusta mi priča kako se u Beogradu borila sa raznim teškoćama. Vršen ponovo „tehnički" pretres cele kuće. Bili su i neki inženjeri. Skidali su tepihe sa zidova, sa poda, kuckali svuda da pronadju neke „skrivene prostorije". Od gradjana bio je pozvat Bogoljub Kujundžić da bude prisutan mesto mene. Naravno da nisu ništa našli. Revoltirana takvim postupkom Avgusta — koja je u svim prilikama, tada i docnije, pokazivala neobičnu hrabrost i veliko prisustvo duha — rekla im je:

— U našoj kući nema skrivenih prostorija, kao što nije bio skriven ni rad moga muža. To je uvek bila jedna otvorena knjiga...

Izvršen je pretres i „sefa" moje žene u Jadransko-podunavskoj banci. Nisu našli ništa „kompromitujuće" za mene, ali su našli celu ličnu moju prepisku sa Knezom Namesnikom. Verovatno da je to bio jedan od glavnih ciljeva svih tih učestalih i detaljnih pretresa i mogu misliti da je Knez morao biti zadovoljan kada mu je upravnik grada Drinčić predao njegova, svojeručna pisma, meni upućena i kopije telegrama i prepiske poverljive prirode.

— Veliko Vam hvala! — rekao je Knez. — Ovde se nalaze važni državni dokumenti.

— Visočanstvo, ja ne znam šta se ovde nalazi. Predajem ih kako sam ih dobio.

— Veliko hvala! Veliko hvala! — ponavljao je Knez, a lice mu se sijalo od radosti.

U toj korespondenciji bilo je jedno Kneževo pismo sa Bleda, iz koga se moglo jasno videti da zbog Konkordata ja ne nosim nikakvu odgovornost. Zatim je bila tu cela ona prepiska izmedju Kneza i mene, kada sam ja insistirao da mladi kralj Petar apsolutno mora da prisustvuje slavi Kraljeve garde, dok je Knez bio tome protivan, što sam napred već detaljnije izložio. Bilo je tu i kopija mojih saveta Knezu šta i kako da radi i postupa u raznim okolnostima i prilikama. To su upravo bile male lekcije iz politike i veštine upravljanja državom, kojih se on tačno pridržavao sve dok, početkom 1939, nije bio uobrazio da je već sve naučio i da mu ja više nisam potreban...

Teškim srcem rastao sam se od žene i dece. Mahao sam im još nekoliko trenutaka rukom, dok se auto nije izgubio na putu ka Beogradu.

Sutradan sam duže razgovarao sa Milojem Nikićem, koji je bio moj dobri „*Kostgeber*", vrlo uslužan i predusetljiv čovek, duhovit i pametan. Vršio je i ulogu „poštara", saopštavajući mi „poverljive vesti" koje bi me mogle interesovati. On mi reče kako su se na Rudniku svi čudili da je moja žena došla da me poseti običnim taksijem i da ja nemam sopstveni automobil i pored svih priča vladinih agenata o nekakvim mojim milionima...

5 maj 1940. Dan prošao u znatno većem duševnom spokojstvu, posle jučerašnjeg vidjenja sa ženom i decom.

Šestog maja vratio se iz Beograda Atanasijević i obavestio me da je bio kod ministra unutrašnjih dela Stanoja Mihaldžića, koji mu je saopštio da je dozvolio mojoj ženi da me posećuje jedanput u 15 dana pod uslovom da ne razgovaramo o politici! Zatvorenicima Uprave grada Beograda dozvoljeno je, medjutim, da ih porodica može

posećivati jedanput nedeljno, a za mene se režim pooštrava na 15 dana. No ova odluka mi je nagoveštavala, i još nešto vrlo nepovoljno: moje interniranje nema izgleda da će brzo biti završeno... Istog dana pročitao sam u „*Neue Züricher Zeitung*“ od 30 aprila sledeće:

„Saznaje se, medjutim, da će Stojadinović biti premešten u neko drugo mesto radi lakšeg nadzora nad njim.“

Sedmog maja mi Popović saopštava da je razgovarao sa gazdom od kuće u kojoj sam interniran, Dušanom Z. Mihailovićem, koji je obećao odmah poslati radnike da oprave krov. Odista, stanje je počelo da biva nepodnošljivo. Juče izjutra probudila me je kiša, koja je curila kroz tavan na pod moje spavaće sobe, koja je počela da liči na pravo jezero, a moj krevet na čamac. Cela kuća zaudarala je na memlu. Istog dana čitam u „*Neue Züricher Zeitung*“-u, od 3 maja, jedan telegram iz Budimpešte da sam sa Rudnika premešten „u jedno nepristupačno mesto u Crnoj Gori“.

8 maj. Dva radnika jutros došla da oprave krov i oluke. Tako će mi biti bar najzad „osiguran krov nad glavom“.

9 maj. Dovršene opravke krova. Sada radnici nastoje da urede kupatilo i onda će pitanje stana uglavnom biti rešeno.

10 maj. U 15 časova dodje Popović da mi saopšti novu odluku upravnika grada Beograda: novo mesto interniranja Karan, malo selo u planinama, nedaleko od varoši Užice. „Polazak odmah — dodaje naredba — da bi se tamo stiglo još za videla.“

Počeh odmah da pakujem stvari. Nije bilo mnogo. Pomaže mi tašta Mihailovićeva, simpatična stara gospodja, Rumunka poreklom, koja je bila došla zajedno sa svojim zetom da nadgledaju rad oko opravke kuće.

Žena, koja me je posluživala i održavala čistoću u kući, dobra seljanka iz nekog obližnjeg sela — po imenu Stanimirka Petrović — poče da plače i kroz suze mi govori:

— Ja baš nemam sreće!...

Rastanak sa njom i taštom Dušana Mihailovića, koji nervozno šeta gore-dole po malom dvorištu. U prolazu mu stiskoh ruku. Na drumu, pozdravih se još, već sedeći u automobilu, sa Milojem Nikićem. Pored njega stajao je da mi reče zbogom i školski nadzornik Momčilo Radivojević, koji mi je bio dao razne knjige na čitanje čim sam došao.

Pošli smo tačno u 17,15 časova, u petak po podne. Tri nedelje dana ranije, u isti dan i sat, bio sam stigao na Rudnik.

Bio sam ljut i neraspoložen zbog ovog brzog preseljavanja i zbog bezobzirnosti sa kojom se postupalo. U roku od dva sata vremena

trebalo je da se spremim i krenem na put! Zašto ta brzina? Šta se dešava? Šta se sa mnom namerava?

Razmišljao sam o ženi i deci, pored kojih su moje misli bile svakog dana, otkako ujutro ustanem, pa sve dok uveče ne zaspim. Da li oni što znaju o ovome? Verovatno još ništa. Pred sam polazak zamolio sam taštu Mihailovića da na neki način obavesti moju ženu o ovoj seobi.

Da nisu neke spoljne komplikacije? U podne je radio javljao da su tog jutra Nemci prešli granice Luksenburga, Belgije i Holandije. To je bio početak „*Blitzkrieg*"-a u Evropi, koji će za svega nekoliko dana trajanja potčiniti Hitleru sve te tri zemlje, zajedno sa Francuskom... O našoj zemlji na radiju nije bilo ništa.

Utonuo u svakojaka razmišljanja, sedeo sam u otvorenom automobilu Uprave grada Beograda. To je jedan od onih velikih policijskih automobila, koji služe za brzo prebacivanje žandarma. U autu, na zadnjem sedištu u sredini bilo je odredjeno da sednem ja, desno od mene Atanasijević, a levo nepoznati činovnik Uprave grada, koji je tog dana bio došao iz Beograda sa potrebnim instrukcijama i pismenim naredjenjima. Pored šofera, napred, sedeo je policijski komesar Milutin Popović. Na sedištima ispred mene, dva agenta u civilu. Iza naših kola išao je još jedan auto pun žandarma. Ja sam ćutao celim putem.

Tako smo išli od Rudnika preko Gornjeg Milanovca, Čačka, Požege i Užica. Tu iz razgovora mojih čuvara primetih da niko ne zna kojim ulicama da se izadje iz varoši Užica, ni gde se tačno nalazi kuća u koju idemo. Govorili su samo da je selo Karan udaljeno 18 kilometara od Užica u pravcu Valjeva, a da se dotična kuća nalazi podalje od puta.

U Užicu se zaustavismo pred hotelom „Pariz". Tu je stajao jedan policijski činovnik u uniformi. Popović se pretstavio i upita kako da izadjemo iz varoši u pravcu sela Karan. Činovnik zovnu jednog opštinskog stražara i ovaj stade na papuću od automobila i tako podjosmo kroz Užice. Bilo je oko 21 čas. Stražar nas izvede do pred kraj varoši i uputi kako dalje da se krećemo.

Put je bio dosta dobar, ali krivudav, kroz planine izmedju Užica i Valjeva. Potpun mrak je vladao oko nas. Ne sretosmo nikog usput. Najzad, u zlo doba noći, dodjosmo u Karan. Pred seoskom mehanom, levo kraj puta, ugledasmo neku malu svetlost. Pojavi se jedan žandarm i on nas uputi da idemo još jedan kilometar i reče da nas tamo čeka sreski načelnik. Odista malo docnije stadosmo. Dočekao nas je sreski načelnik iz Užica, Radomir Babić, zatim pretsednik opštine Karan Vitomir Ivanović i još 2—3 lica koja se ne pretstaviše.

Odatle je trebalo ići pešice i kako nikakvog puta, pa ni obične staze nije bilo, Babić mi pridje, uhvati me pod ruku i reče:

— Dozvolite, Gospodine Pretsedniče, da Vam pokažem put! — pri tome me značajno steže za ruku stavljajući mi na znanje, da ne ide pored mene samo da mi pokaže put, nego i da ima nešto da mi kaže.

Mrak je bio gust, da se prst pred okom nije video i mi podjosmo preko nekih livada punih vode, preskakali smo ograde i plotove.

Govoreći tihim glasom da drugi ne čuju, a sa vremena na vreme glasno dovikujući:

— Pazite, Gospodine Pretsedniče, ovde ima jedna bara! ili: „Ovim putem, preko ograde" — i tome slično, on mi u isprekidanim rečenicama uglavnom saopšti ovo:

— Ja sam bio sreski načelnik kada ste Vi prolazili kroz Bijelo Polje 1937 godine. Veće oduševljenje i veći broj prisutnih onaj kraj nije zapamtio. Ja sam bio i ostao Vaš prijatelj. Što do mene stoji i što mogu, učiniću da Vam se olakša sadašnji Vaš položaj. Preko Milovanovića, sopstvenika kuće gde ćete biti smešteni, možete mi saopštavati kada Vam šta treba. On je akademski slikar i veliki Vaš prijatelj.

Zahvalih se Babiću na ovim rečima i rekoh da momentalno nemam nikakvu drugu želju sem da se dozvoli porodici da me obilazi bar jedanput nedeljno.

On je želju saopštio Beogradu, ali otuda, mesto odgovora, bude mu zabranjeno da me posećuje ili uopšte ima ma kakav dodir sa mnom.

Posle gaženja vode i blata i idenja po mraku jedno četvrt sata, stigosmo pred jednu kuću na sprat, zidanu u stilu koji je valjda imao da bude „srpsko-vizantijski". Inače, arhitektonski najviše je ličila na neku železničku stanicu kakve su bile gradjene kod nas u manjim mestima u unutrašnjosti zemlje.

Pred kućom me dočeka jedan gospodin, visokog rasta i ratničkog izgleda, ali sa osmehom na licu, koji se još više proširi kad mu, rukujući se, rekoh:

— Evo me, kao nepozvati gost, kod Vas u goste!

On se odjednom uozbilji, kao da se nečeg seti i pope se na prag od kuće, uzdignut za tri-četiri stepenice od zemlje. Dok smo mi stajali ispod njega, promotri nas sve jednim pogledom — kao govornik koji se sprema na duži govor — i poče povišenim glasom:

— Gospodine Pretsedniče! Gdegod dodjete u ove naše krajeve, Vi ćete biti uvek naš dragi gost. Budite uvereni da imate mnogo više prijatelja nego što i sami mislite. Ja sam tek ovo posle podne obavešten o dolasku, ali mi niko nije rekao ko će doći. Na brzu ruku

ispraznio sam kuću i, evo, ja Vam je od sveg srca stavljam na raspoloženje.

Njegove reči odjekivale su u noćnoj tišini. Svi smo ga pažljivo slušali, samo primetih da se komesar Popović poče nestrpljivo da mrgodi. Očevidno da ovaj pozdravni govor nije bio predvidjen u planu za seobu iz Rudnika u Karan...

Popesmo se na prvi sprat. Za mene su bile predvidjene dve male sobe i jedan veći prostor, sav u stakletu, koji je služio kao slikarski atelje. Od dve, izabrah jednu za svoju spavaću sobu.

Kad su uneli moje lične stvari, Babić me pozva da sidjemo dole:

— Ja sam spremio večeru — reče smešeći se — mlado jagnje, srpski sir, mlad crni luk, kajmak i vino po našem seoskom običaju...

Zahvalih se na pozivu i rekoh da ne mogu ništa da večeram. Zamolih samo parče hartije da napišem nekoliko reči svojoj ženi, da je obavestim o seobi sa molbom da to pismo odnese u Beograd onaj činovnik, koji je otuda bio došao.

Kad sam završio pismo, oprostih se od sviju i povukoh u spavaću sobu, od šest kvadratnih metara, sa svećom, jer elektrike nije bilo, isto onako kao što je nije bilo ni na Rudniku. Ni struje, ni tekuće vode, ni kupatila, ni mnogo čega drugog.

Jednu malu, treću sobicu na istom spratu, zauzeše da spavaju civilni agenti, a u prostorijama na donjem spratu ponamestaše se žandarmi, koji su imali da me čuvaju u novom mestu internacije. Moja „lična bezbednost" nikad nije bila bolje osigurana nego te noći. Mnogo više nego u vreme dok sam bio aktivni pretsednik Vlade...

GLAVA 82

PROKLETSTVO

Sutradan ujutro pogledah sa velikog prozora slikarskog ateljea, okrenutog prema severu — da ne bi sunčani zraci ometali rad umetnika — kako se u daljini od jednog do dva kilometra drumom Užice—Valjevo—Beograd, brzim tempom kreću automobili, čas ukrštajući se, čas prelazeći natovarena seljačka kola, koja su mršavi volovi teškom mukom vukli po brdovitom terenu

Milovanovićeva kuća, na jednoj maloj uzvišici, dominirala je neposrednu okolinu, kao kakva kula osmotračnica. Atelje je bio prepun njegovih slika iz ratova 1912/13. Zgrada je bila zidana na potpuno pustom terenu, apsolutno bez ikakvih saobraćajnih sredstava, nepristupačna drugom načinu prilaska, izuzev *„per pedes apostolorum"*. U neposrednoj blizini videli su se šumoviti obronci okolnih planina.

U rešenju, koje mi je dato neki dan docnije da potpišem, stajalo je da se premeštaj sa Rudnika u Karan vrši zbog toga što predjašnja kuća „nije odgovarala higijenskim uslovima". Potpisujući to saopštenje dodao sam da posle izvršenih opravki na ondašnjoj zgradi „higijenski uslovi" nisu ni malo lošiji od ove kuće u Karanu i da stoga primam na znanje izvršeni premeštaj, ali ne i njegovu motivaciju...

Naravno, svi ovi moji protesti nisu uzimani ni u kakav obzir.

Odmah sam počeo sa svojim dnevnim šetnjama: jedan čas pre podne i jedan po podne, kao jedinom gimnastikom na svežem vazduhu. A ovde je vazduh odista bio svež. Išli smo kroz male šumarke hrastovog i bukovog drveća, kraj livada obraslih visokom travom, sa puno divnog, poljskog cveća najraznovrsnijih boja. Miris sa ovih livada bio je opojan i pretstavljao je veoma uspelu kombinaciju, koju je samo Božija priroda u stanju da stvori, nadmašujući sve ljudske tvorevine čak i najboljih fabrika mirisa na francuskoj Rivijeri. Sve je ovo oko mene potvrdjivalo da se nalazimo u mesecu maju — *„im*

wunderschönen Monat Mai", kako kaže jedna nemačka pesma — najlepšem mesecu u većem delu Centralne Evrope pa i Srbije.

Bio sam upravo opijen ovom lepotom divnog brdskog *paysage*-a Šumadije, kraja u kome sam i sâm rodjen. Kad sam, medjutim, uveče legao u krevet udubih se u razmišljanja. U mraku se ne vide skučene dimenzije moje malene spavaće sobe, a mojim mislima nema granica da slobodno prelaze preko zidova moje tamnice i da se bave temama koje sâm izabiram, bez kontrole policijskih organa, koji su me sa sviju strana okruživali. Tako sam, ustvari, budan sanjao i osećao u tim momentima slobodu, koju danju nisam imao.

Jer, preko dana, već posle prvih šetnji, primetih da se lanac policijske kontrole bio mnogo više stegao nego što je bio slučaj u samom Rudniku i pored svih tamošnjih ograničenja. Tamo se, ipak, moja kuća nalazila u samoj varošici, medju ostalim zgradama, na 50 metara od glavnog druma. Susedi su me mogli videti bar kad izlazim ili ulazim u kuću. Ovde, u Karanu, medjutim, ja sam bio potpuno odvojen od celog sveta. Niko me živi nije mogao videti ni sa koje strane, sem ako slučajno koje nepoznato lice sretnem po tim usamljenim šetnjama kroz šume i livade.

Setih se kako je, pod daleko povoljnijim prilikama za njega lično, bio interniran dr Anton Korošec, na ostrvu Hvaru. Živeo je u jednom manastiru, u centru varoši, šetao slobodno po ulicama gde je hteo i kako je hteo, razgovarao sa svetom, delio novac deci „za bonbone", svraćao i u pokoju krčmu na čašu vina... Njemu je samo bilo odredjeno „mesto prinudnog boravka", ali ne i prava tamnica od četiri zida u tom odredjenom mestu, bez slobode kretanja.

Zašto je režim prema meni bio toliko nesravnjeno strožiji i to za vreme vlade u kojoj je sedeo kao potpretsednik dr Vlatko Maček, koji se toliko uporno i oštro borio protiv diktature kralja Aleksandra? Sad je, medjutim, ispalo da je diktatura kralja Aleksandra bila upravo u „rukavicama", u poredjenju sa bezobzirnim postupcima vlade kneza Pavla, Cvetkovića i Mačeka prema meni.

Ta moja noćna razmišljanja bivala su sve mračnija kada ponovo počeše da se stvaraju teškoće za dolazak moje porodice da me obidje. Prolazili su dani, a moja žena nije dobijala traženu dozvolu.

Pravili smo šetnje kroz šume, gde izuzev pokoje svinje, koja je zadovoljno groktala u hladovini debelih hrastova, ili pokoje poplašene kreje — iznenadjene našom pojavom — koja je bežala sa jednog drveta na drugo, uplašeno vičući svojim kreštavim glasom, nigde žive duše da sretnem. Svraćali smo u jednu obližnju vodenicu, u kojoj

nije bilo vodeničara, dok se kamen monotono okretao klepetajući neumorno i meljući pšenicu pod udarcima mlazeva vode jednog brdskog potočića. U tu vodenicu — pričali su mi docnije — dolazili su, u doba „hajdučije", razbojnici da se sklone od policijskih potera. Pretpostavljali su oni tada da u tako usamljeno mesto ni policija neće doći... Danas, medjutim, baš u to hajdučko gnezdo, uselilo se oko 20 žandarma, pod vođstvom jednog narednika i komandom jednog komesara beogradske policije, da obrazuju pravi zarobljenički logor da bi me u njemu čuvali.

Naročito noći bez mesečine izgledale su vrlo neprijatne. U dvorištu je gorela mala lampa, obešena o drvo. Po dvorištu, sa obe strane kuće, šetala su dva žandarma, u punoj uniformi, s puškom o ramenu, revolver sa desne strane i bajonet s leve strane pojasa. U daljini se čuo lavež ponekog seoskog psa. S vremena na vreme dežurni žandarm bi zastao — pažljivo okrećući uvo na tu stranu da osluša da li se taj lavež možda ne približuje našoj kući. Kad bi se, medjutim, uverio da to nije slučaj, on bi dalje produžio svoju stražarsku šetnju, sve tako dok ne svane dan.

Dok sam na Rudniku mislio da će moje interniranje biti kratkog veka i da nema nikakav drugi cilj, do da me drži postrani od političke delatnosti, sada, u samoći u Karanu, sa ovim usamljenim šetnjama kroz šume, poče mi — prvi put — dolaziti sumnja da možda nije u pitanju moja sloboda, nego i sâm moj život... Jer, kako drukče da objasnim sve te neobične postupke prema meni?

Smrti se nisam bojao. Taj strah sam bio preturio preko glave još kada mi je život prvi put bio ugrožen, za vreme poslaničkih izbora u Crnoj Gori, 1927, o čemu je napred bilo reči. Posle toga na smrt nisam više mislio. Sem toga, potrudio sam se bio da stvorim u sebi verovanje u „kismet" i da će sa mnom biti ono što mi je u „knjizi sudbine" sudjeno da bude. Učinila mi se ta filozofija života vrlo komotna, da me oslobodi mnogih briga i teških misli.

„Radi tako kao da ćeš živeti sto godina"— bila je moja deviza i nje sam se pridržavao i u Karanu. Trudio sam se da organizujem svoj život što je moguće snošljivije u novoj situaciji, nastojeći da noću idem u krevet sa mislima koje su mi najdraže, a one su se uvek kretale oko moje porodice.

Prvo sam tražio da se isele iz one treće sobe na prvom spratu policijski agenti i u tu sobu uredio sam da se namesti kupatilo. Razume se, sve je bilo primitivno jer odvodne cevi nisu bile predvidjene u vreme konstrukcije zgrade. Tako sam bio sâm na celom

prvom spratu, dok je donji sprat bio zauzet od strane žandarma. Komesar Popović uzeo je za sebe jednu seljačku kućicu, na 50 metara od zgrade u kojoj sam ja bio smešten. Otprilike na istoj udaljenosti s druge strane nalazila se mala, stara kuća Milovanovića, u koju se on sada povukao da privremeno živi. Sa njim sam se dogovorio da se tu sprema jelo za mene, a jedna devojka sa sela, neka njegova daljna rodjaka, donosila mi je hranu, čistila sobe i radila druge poslove po kući.

Ova devojka ubrzo se pretvorila u pismonošu od mene do Milovanovića. On bi mi po njoj dostavljao male ceduljice, na kojima je ispisivao pojedine vesti, koje bi me mogle interesovati. Ja sam mu preko nje slao slične ceduljice, a kojima je bila dostavljena pokoja vest i za moju porodicu. Kako je Milovanović svaki čas odlazio u Beograd, prolazeći kroz Umku, gde je moj brat imao jednu malu vilu na obali reke Save, on bi tu svraćao i predavao beleške mom bratu. Tako sam uspostavio sasvim urednu „obaveštajnu službu", koja je odlično funkcionisala celo vreme mog bavljenja u Karanu.

Da ne bi padalo u oči češće dolaženje te devojke na prvi sprat, ja sam izmišljao čitav niz sitnih stvari, koje je ona imala da posvršava: da nosi prljav veš i donosi čist, da mi posašiva dugmeta koja bi negde nedostajala, da mi pred veče, posle šetnje, skida teške „gojzerice", koje sam morao da nosim zbog blatnjavog terena, pa onda da mi poliva vodu, a pred večeru da donese čašicu rakije. I tako vazdan drugih izgovora samo da bi imala prilike da svoju „poštarsku" ulogu vrši kako treba. Ona se u tome poslu vrlo brzo i sjajno izvežbala.

Ja sam kod Popovića hvalio tu devojku da je dobra fizička radnica, ali da je slabe inteligencije, da „ne zna dve unakrst" i tome slično, kako on na nju ne bi ništa posumnjao.

Pošto se Milovanović još odmah u početku ispoljio kao moj prijetelj, na njega se strogo pazilo i on nije smeo sa mnom apsolutno ništa direktno da razgovara. Ako je bilo potrebno kakvo saopštenje u pogledu stana, to je moralo ići preko komesara Popovića.

U spavaćoj sobi stare kuće u kojoj je stanovao Milovanović, visio je jedan vojnički karabin, iznad njegovog kreveta. Popović je pokušao jednog dana da mu ga oduzme.

— Srbin se sa puškom u ruci radja i sa puškom u ruci umire! — uzviknuo je Milovanović. Dok mi je glave na ramenu Vi mi taj karabin nećete oduzeti!

Munje koje su sevale iz njegovih očiju i izraz njegovog prepla-

nulog ratničkog lica, odavale su rešenost čoveka odlučnog da uistini učini ono što govori.

Pričajući mi jednom prilikom u šetnji taj slučaj, Popović je kao hteo preda mnom da se izvini za taj pokušaj oduzimanja oružja, pa mi reče da je to učinio po naredjenju iz Beograda.

— Neka velika budala, taj Vaš prijatelj Milovanović — završi Popović.

— Pre bih rekao veliki Srbin, a ne velika budala — primetih sa svoje strane, na šta me Popović pogleda i promeni temu.

Milovanović bio je pristalica Dimitrija Ljotića, pošten i ispravan nacionalista. On je bio u ličnom prijateljstvu sa Vladikom Nikolajem Velimirovićem, čije je sedište bilo u Žiči. Milovanović ga je povremeno posećivao pa mu je pričao i kako sam ja doveden kod njega „u goste". Vladika Nikolaj, koji je odavno zaboravio na „konkordatsku borbu", poručio mi je preko Milovanovića da tražim od mojih čuvara da se pozove nadležni sveštenik da me poseti. On je bio poverljiv čovek Vladike i preko njega smo izmenjali poruke. Nikolaj je učinio još nešto više: napisao je lično pismo knezu Pavlu i dostavio ga preko Milovanovića mom bratu da ga pročita i preda ministru Dvora. Pismo je bilo veoma lepo stilizovano, kako je samo ovaj naš veliki Vladika umeo da piše. Opominjao je Kneza na posledice koje moje interniranje, protivno zakonskim propisima i čovečanskim obzirima, može da izazove. Apelovao je na Kneza da me vrati porodici i da se pokaže „dostojan visokog položaja koji zauzima".

Pored ovog „kanala", preko Milovanovića, imao sam još jedan, koji mi je služio za moju „obaveštajnu službu". To je bio jedan od civilnih agenata, po imenu Sima, na službi radi mog čuvanja. On bi iskoristio priliku, kada je bio dežuran, da me poseti nasamo i da mi saopšti sve što je mislio da me može interesovati. Jednom prilikom mi reče:

— Oduvek sam bio ubedjen da ste Vi, Gospodine Pretsedniče, naš veliki državnik, ali Vam mogu reći da to isto misli i ceo naš narod. Po svojoj dužnosti ja se krećem po okolnim mestima i tako mogu da vidim i čujem šta seljak govori. Nisam naišao ni na koga koji odobrava postupak prema Vama. Pretsednik opštine u Karanu mi je rekao da bi ceo opštinski odbor hteo da Vam na neki način izrazi svoje simpatije. Zvanična poseta, razume se, ne bi im se odobrila pa su oni rešili da Vas pozdrave prilikom Vaše šetnje, na drumu. Jednog ugovorenog dana, opštinski odbor će sedeti ispred opštinske zgrade i kada Vi budete prolazili oni će Vas pozdraviti.

Saglasio sam se s tom namerom i dodao da se to izvede kada

dežurni činovnik bude Atanasijević, pošto je više naklonjen i uvek voljan da čini manje koncesije slične prirode.

Plan je odista uspeo. Kada sam prolazio ispred mesta gde su odbornici sedeli za jednim dugačkim stolom — bilo ih je valjda 20 do 30 ljudi — oni poustajaše, skidoše šubare i šajkače s glave i na moj pozdrav: „Pomozi Bog!“, odgovoriše složno, kao stari ratnici:

— Bog ti pomogao!

Ja sam polako prošao pokraj njih i mogao u njihovim pogledima da pročitam izraze simpatija, koje nisu mogli da iskažu rečima. Ostali su još nekoliko trenutaka, stojeći, prateći me pogledom, dok sam ja nastavio svoju šetnju, u pratnji policajaca.

Ta scena me je duboko dirnula, a one reči „Bog ti pomogao“ izgledalo mi je kao da dolaze iz dubine duše tih čestitih seljaka, kao neka iskrena molba Bogu. Naš narod ne trpi nepravdu i tirane...

Sa drugih strana stizali su slični izveštaji. Sam upravnik grada Beograda, Drinčić, morao je da referiše Knezu u svojim audijencama svakog četvrtka, da se u narodu primećuje neraspoloženje zbog mog interniranja, za koje se ne vide jasno dovoljni motivi.

— Šta, zar i Vi branite Stojadinovića? — uzviknuo je iznenadjeno Knez Namesnik.

— Ja ga nimalo ne branim, Vaše Visočanstvo, ali smatram da sam po svojoj savesti dužan reći Vam sve što se u narodu govori da budete tačno obavešteni. Mora se imati u vidu da je, ipak, Stojadinović dugo vremena bio na upravi zemlje, zadužio pojedince pa i pojedine krajeve...

— Dosta, dosta — prekide ga Knez. Znam ja sve to! Do juče su svi grdili Stojadinovića, a sada ga svi hvale!

U medjuvremenu moji prijatelji u Beogradu počeli su da bombarduju Kneza protestima zbog mog interniranja i načina na koji se ono sprovodi. Zatim su počeli širiti razne letke, pesme, pozdrave upućene meni, tako da je ta „leteća literatura“ plavila Beograd, a odatle se širila kroz druge krajeve zemlje.

Osnovni ton te literature bio je ovaj: ili je Stojadinović kriv, ili nije kriv. Ako je kriv, treba ga izvesti pred sud, da mu se sudi. Ako nije kriv, treba ga pustiti na slobodu. Sloboda ili sud! To je bila krilatica koja je strahovito pogadjala Kneza i njegovu Vladu.

Protiv takve argumentacije ćutanje sa zvanične strane samo je uticalo da moja popularnost u narodu sve više raste.

Povodom mog rodjendana, jedan od mojih prijatelja čak je sastavio i jednu prigodnu pesmu, koja je umnožena i deljena u narodu a koja glasi:

DR MILANU STOJADINOVICU

na rodjendan 5 avgusta 1940 godine

Kuda li danas želje i misli Tvoje streme
Sputani orle naš, kad preko krša plava
Duh Tvoj ponire u prošlo i u buduće vreme,
U knjigu večne sudbe — Božjih i ljudskih prava?

Sužanj al gord! Delo Ti na zenitu blista;
— iz zdrave i snažne semke i plod je moro nići —
Moć genija Tvoga, svetlost sunca čista,
Opet će novu buktinju u Tvojoj ruci dići,

Da snova osvetli mračne, razorne staze
U susret blagostanju — nove sreće i mira,
Po kojoj danas pakost i sitne duše gaze,
U sitnim strastima svojim, slepog jalovog pira.

Duboko je Tvoja zaorana brazda:
U život, u krv, u dušu naroda Tvoga.
— veliko delo Tvoje ostaće da živi vazda
I uspeće se do pravog vrhunca svoga.

Kad kucne pravi čas, Tvoj čas će stići,
U kom će Ti i gonioci i protivnici prići
I reći u pokajanju: Evo nas! Ti si imao pravo!
Vodi nas sve u bolje dane i — budi nam zdravo!

Jugoslav Srb

Režim internacije nastavljao se i dalje sa svojom strogošću. Žena i deca dolazili su mi u posete s vremena na vreme, ali uvek posle bezbrojnih moljakanja, pretstavki, protesta i molbi.

Jedan od mojih mladjih prijatelja, Dušan Janković, pretsednik studentskog kluba moje partije, veoma hrabar i odlučan, proveo je nekoliko dana u okolini kuće gde sam bio interniran, samo da bi se uverio da sam još živ i zdrav. To mu je jednog dana i uspelo, ali na daljini od 50—60 metara. Posle toga nikad se više nismo videli.

Jednom prilikom, u šetnji, spazih kraj česme, na drumu, kako se odmara u hladovini dr Živko Topalović, šef Socijalističke partije, sa kojim sam uvek bio u dobrim ličnim odnosima, još iz gimnazije, bez obzira na politička razmimoilaženja. Izmenjali smo nekoliko reči,

ali kako su policajci bili prisutni, ostao mi je nejasan pravi povod Topalovićeve pojave u Karanu u doba moje internacije. Verovatno je hteo da me vidi i pozdravi, što mu je slučajno uspelo.

Drugi iznenadni susret na drumu bio je sa Ing. Nikolom Stankovićem, vlasnikom fabrike bombi u Višegradu. Išao je automobilom i kada me primeti na putu, zaustavi kola, skide rukavicu s desne ruke i klanjajući se duboko, reče:

— Ne mogu da prodjem a da Vas ne pozdravim. Mi, industrijalci, ne zaboravljamo šta ste sve uradili kao pretsednik Vlade za našu domaću industriju...

To su bile jedine tri ličnosti od poznatih, koje sam video za sve vreme bavljenja u Karanu.

Jedan veliki pismeni „duel" razvio se izmedju moje žene i Cvetkovića oko pitanja opravki mojih zuba. U selu Ribaševini, razume se, nije bilo zubnog lekara. Pored toga bili su potrebni aparati koji rade na električnu struju, a koje tamo nije bilo. Na pretstavke moje žene upućene Upravniku grada i pretsedniku Vlade, ovaj je odgovarao da se opravka može izvršiti u Ribaševini s tim da o svom trošku dovedem električnu struju i platim troškove lekara koji bi celo to vreme morao da stanuje u Ribaševini.

Ovo je samo bio ciničan način da se odbije molba za lečenje zuba. Znao je Cvetković da bi dovodjenje struje na udaljenosti od 18 km pretstavljalo ogromne troškove i da bi se teško mogao naći ma koji zubni lekar voljan da provede nekoliko nedelja, pa i meseci, radi takvog lečenja.

Kad pomislim samo kako sam svojevremeno slao Cvetkovića na lečenje u Švajcarsku i platio sve troškove tom prilikom, a on mi ne dozvoljava ni zube da opravim...

Sestra moje žene, gospodja Jovanka Čolak-Antić, udata za pukovnika Milivoja Čolak-Antića, hrabrog oficira iz naših ratova i nosioca Karadjordjeve zvezde s mačevima, takodje se obratila knezu Pavlu s molbom da mi se omogući lečenje zuba. Nije dobila nikakav odgovor.

Slične pretstavke i sa istim dejstvom dostavljene su i drugoj dvojici namesnika: dr Stankoviću i dr Peroviću.

Na kraju krajeva uspelo se da Upravnik grada pošalje jednog beogradskog zubnog lekara u Karan, da me pregleda i ustanovi tačno stanje mojih zuba. Taj posao poveren je dr Jezdimiru Jančiću i on je, posle svestranog pregleda, podneo Upravi grada Beograda, 13 avgusta 1940, svoj lekarski izveštaj. Tu se konstatuje da je stanje zuba takvo da „dobro sažvakati hranu skoro je nemoguće" i završava rečima:

„Kako se ovde ne radi o čisto lokalnom oboljenju nego o bolesti koja može imati teških reperkusija po zdravlje celog organizma, to sam mišljenja da je potrebno preduzeti što hitnije lečenje kod jednog specijaliste za lečenje paradentoze.“

Čim je ovo lekarsko mišljenje došlo do Uprave grada, jedan činovnik je posetio dr Jančića i zahtevao da preinači svoje uverenje u smislu da nikakvo lečenje nije potrebno. Uprotivnom snaći će ga najneprijatnije posledice.

Služi na čast dr Jančiću što se najenergičnije usprotivio da postupi protiv svoje lekarske savesti bez obzira na pretnje.

Kad taj pokušaj nije uspeo, Cvetković je odlučio da pošalje svog ličnog zubnog lekara, dr Daničića, kod mene u Karan. Ali ni on nije mogao ništa drugo da utvrdi sem što i dr Jančić, samo u pogoršanom stanju.

Medjutim, prolazile su nedelje i u očajanju šta da radi, moja žena se reši — po savetu nekih prijatelja — da se obrati dr Mačeku, potpretsedniku Vlade, jednim pismom (4 septembra), moleći ga za njegovu intervenciju radi lečenja mojih zuba. Napomenula je da je bolest ozbiljne prirode i da preti opasnost trovanja celog organizma.

Na prvoj narednoj sednici Vlade, dr Maček je izjavio da je dobio pismo pa je dodao:

— Pre nekoliko godina bio sam u sličnom položaju, pa mi je Vlada u kojoj je dr Stojadinović bio ministar, dozvolila da predjem u Zagreb radi lečenja. Stoga želim da se i dr Stojadinoviću omogući lečenje na način koji stanje njegovog zdravlja zahteva.

Sličan stav je zauzeo i dr Korošec, tada ministar prosvete, pa Cvetković nije imao kud i morao je da pristane da mi se pruži lekarska nega. Pitao je svog zubara gde bi to bilo moguće da se izvede i on je odgovorio da se lečenje može sprovesti samo na jednoj od triju zubnih klinika.

— A gde ih ima? — pitao je on.

— U Beogradu, Zagrebu i Ljubljani...

— A to ne dolazi u obzir. Nijedno od tih mesta. Ima li ih još?

— Ima vojna zubna klinika u Sarajevu.

I tako bude odlučeno da me premeste iz Ribaševine u banju Ilidžu, udaljenu 10 kilometara od Sarajeva.

Ovo je bio drugi slučaj da je dr Maček uspešno intervenisao u moju korist. Prvi put je bilo kada je mojoj ženi, bez ikakvog razloga, bila uskraćena dozvola da me posećuje. Pošto je to stanje potrajalo nekoliko nedelja, ona se odlučila da uputi svoju sestru, gospodju Čolak-Antić, tadašnjem pomoćniku ministra spoljnih poslova, dr Iliji

Jukiću. On je na taj položaj bio postavljen na zahtev dr Mačeka, kako bi i Hrvati sudelovali u vodjenju spoljne politike i bili obavešteni šta su na tom polju radili knez Pavle i Cincar-Marković. Dr Jukić je ljubazno primio moju svastiku i obećao da će njenu molbu saopštiti dr Mačeku.

Zaista, već sutradan dr Jukić je obavestio da će dr Maček intervenisati da se odobre posete ženi i deci, dodajući da to čini izuzetno.

— Znate — rekao je dr Jukić uz osmejak — dr Maček ne dozvoljava Cvetkoviću da se meša u hrvatske stvari pa ni on ne može da se meša u čisto srpska pitanja...

Intervencija Mačekova urodila je plodom, ali o redovnom posećivanju, kako je bilo obećano mojoj ženi u početku, nije bilo ni govora. Za svaku posetu valjalo se boriti, moljakati, danima čekati i obraćati na sve za koje se mislilo da mogu imati uticaja da se ublaži brutalnost postupka prema meni. Dešavalo se da se već data dozvola povlačila u poslednjem trenutku, bez ikakvog obrazloženja. Teško je zamisliti sigurnijeg sredstva za psihološko mučenje i razaranje živaca.

Ovakvo nečovečno postupanje dalo je povoda Radoju Jankoviću, našem ranije generalnom konzulu u Njujorku i docnije ministru u Tirani, da napiše pismo ministru Dvora Antiću. Tada je bila uskraćena dozvola mojoj majci da me poseti, premda joj je bila pretkodno data.

„Zabrana vidjanja — pisao je Radoje Janković — pretstavlja težak i surov udarac za porodicu. Naročito s obzirom na udaljenost i na težak odlazak donde. Mati Gospodina Pretsednika je stara žena."

Najzad, posle dužeg čekanja i obijanja pragova, bilo je dozvoljeno mojoj majci da me poseti u Karanu. Nju je dopratio svojim kolima naš zet, Ing. Dušan Glišić, ali njemu nije bio dozvoljen pristup vili, već je morao da ostane na putu.

Bio sam tačno obavešten o njenom dolasku pa sam sa velikog prozora Milovanovićevog slikarskog ateljea posmatrao kroz dvogled kako se kreće automobil krivudavim putem, spuštajući se od Kosjerića prema Karanu. Najzad ugledah majku kako se polako penje uz livadu, koja ide ka mojoj kući. Ona je imala oko 70 godina i patila od srca. Potrčah niz stepenice da joj podjem u susret, ali me žandarm na straži zadrža da ne izlazim iz dvorišta, pošto tu nije policijski komesar bez čijeg prisustva ne smem da se krećem van najužeg prostora oko zgrade. Moja je majka primetila to moje objašnjenje sa žandarmom i već na prvom koraku shvatila režim, pod kojim je njen sin, dojučerašnji pretsednik Kraljevske vlade i ministar spoljnih poslova, morao da provodi dane.

Ta poseta meni jako ju je potresla. U prvi mah nismo ništa govorili, samo smo se gledali. Ona je, valjda, htela reći samo jedno: „Glavno je da te vidim živa...“

Ali u njenoj duši i u njenom materinskom srcu, u glavi jedne čestite i hrabre srpske majke, iz porodice koja je bila medju prvima da se digne na oružje protiv turskih zuluma za slobodu srpskog naroda, sigurno da su se kuvale druge misli. Da je bila u mladjim godinama, verovatno da bi joj osveta došla na pamet.

Ali u starim danima, ona se rešila na nešto drugo. Tih dana baš je najsvečanije proslavljena u Čačku pobeda nad Turcima kod Ljubića, 1815 godine. S tim u vezi moja majka je uputila Knezu pismo, u kome se pominje ta proslava, kao i da sam ja baš rodjen u Čačku. Onda ističe da dok Srbi, oslobodjeni turskog jarma, proslavljaju 125-godišnjicu te slavne bitke, dotle, u neposrednoj blizini tog istorijskog mesta, jedan od potomaka Melentija Pavlovića, nekadašnjeg starešine manastira Vraćevšnice, a docnije prvog srpskog Mitropolita u Beogradu, drži se bez sudske presude, pa ni optužbe ma koje vrste, interniran u brdima, odvojen od porodice i prijatelja. Pretstavka se završavala rečima:

„Vapijuća nepravda se čini mome sinu, dojučerašnjem Pretsedniku Kraljevske vlade, koji je verno služio interesima naroda i dinastije Karadjordjevića, one iste dinastije za čiji se povratak borio i njegov otac a moj muž Mihailo, u redovima Radikalne stranke. Ja molim Vaše Visočanstvo da učini kraj psihološkom i fizičkom mučenju moga sina. Ne učinite li to, mesto mog blagoslova, moja kletva pratiće Vas. A teška je materinska kletva.“

Mojoj majci moralo je biti jasno da pismo ovakve sadržine neće pokrenuti Kneza da me oslobodi internacije, ali mi se čini da je njoj u onom momentu možda više bilo stalo do toga da na Kneževu glavu baci anatemu prokletstva. To je bila njena osveta. Od tog dana Knezu je morala u ušima zvoniti strašna opomena da je proklet...

Docniji dogadjaji u životu Kneza i njegove porodice pokazali su da ga je ta kletva odista i sustigla i to na mnogo tragičniji način nego što je moja majka to uopšte mogla i zamisliti.

SUDJENJE ILI SLOBODA

Milovanovićevu vilu u Ribaševini napustio sam sa suzama u očima. Ne zbog samog mesta, u kome sam proveo pet meseci, nego što sam video da su se i ovoga puta izjalovile moje nade da ću biti pušten na slobodu. Promena mesta boravka značila je produženje moje internacije na neodredjeno vreme.

Pri rastanku sa žandarmima, koji mi rekoše da će u Ilidži biti zamenjeni drugim ljudima, održao sam čitav mali govor. Jedan od tih žandarma pisao mi je, posle rata, iz emigracije i potsetio me šta sam im tada rekao.

Put od Karana do Ilidže prešli smo za jedan dan i pred veče stigli u ovo vrlo lepo i simpatično mesto, koje služi kao banja za one koji pate od reumatizma. Bilo je tu nekoliko dobro uredjenih i održavanih hotela, preostalih još iz doba pokojne austro-ugarske monarhije, kada je Sarajevo, kao prestonica Bosne i Hercegovine, bilo jedan važan politički i vojnički centar. Mnogobrojna utvrdjenja oko Sarajeva to su očevidno pokazivala. Sa okupacijom Bosne 1878 Austro-Ugarska kročila je nogom na Balkan i tu je trebalo da se stvori odkskočna daska za dalje nadiranje preko Novopazarskog Sandžaka ka Solunu.

Prvi svetski rat i pobeda Srbije dovela je do raspada monarhije i učinila kraj germanskom nadiranju na Balkan. Ali iz tih starih i za Srba rdjavih vremena, ostali su neki dobri običaji i ustanove. Medju njima Banja Ilidža, sa lepim cvećnim parkom i visokim drvećem koje je pružalo divnu hladovinu, sa toplim simpatičnim kupatilima, sa čarobnim mestom gde je izvirala reka Bosna i tu kraj izvora, mali restorani, u kojima su se mogle dobiti sveže pastrmke savršenog ukusa.

Ispred vile „Hercegovina", sačekao nas je jedan viši policijski činovnik iz Sarajeva, koji mi je saopštio da mi, po naredjenju Bana, stavlja na raspoloženje stan u tom paviljonu, na prvom spratu.

— Jesu li sobe za moje stanovanje već odredjene? — upitah.

— Ne! — odgovori on. Možete sami izabrati.

— Onda, hajde da ih vidimo!

Obidjosmo sve sobe na prvom spratu i moj izbor se zadrža na najvećoj i najlepšoj, na uglu prvog sprata, u levom krilu. Pored te sobe nalazilo se jedno veliko kupatilo, sa tekućom vodom i svima drugim modernim uredjajima. Rekoh da bih želeo tu stanovati.

— Interesantno — reče činovnik. To je baš soba rezervisana za Kralja kada bi on došao na Ilidžu...

— Za Kralja?

— Da, cela ova vila ne upotrebljava se ni za šta drugo, nego da bude uvek spremna za eventualni Kraljev dolazak...

— Pa onda mogu li onda ja da uzmem za sebe Kraljevu sobu? — upitah ja sa očevidno vrlo malo skromnosti za jednog čoveka, internirânog kao „opasnog" za mir i red u drzavi...

— Mislim da možete — odgovori mirno činovnik. Meni nije rečeno da se pravi ma kakva razlika u pogledu soba. Ceo prvi sprat Vam stoji na raspoloženju. Donji sprat je rezervisan za policijske činovnike i žandarme.

— Onda ja uzimam ovu sobu — odlučih definitivno.

Posle nekoliko meseci internacije, prvi put se nadjoh u pristojnom mestu gde se može stanovati.

Ako ostavimo po strani izgubljenu nadu na skoru slobodu, stanovanje na Ilidži dejstvovalo je na mene psihološki vrlo povoljno. Mesto onog po prirodi lepog, ali od celog sveta izdvojenog kraja gde se nalazila kuća u Ribaševini, onda sam se odjednom našao u jednom parku punog cveća, negovanih aleja i zelene trave, sa stazama ciglaste boje. Iz daljine su dopirali zvuci prijatne muzike sa gramofonskih ploča, pojačanih preko glasnogovornika. Oko moje vile prolazio je svet, a u parku su sedeli još poneki zaostali gosti. Šetao sam po okolnim drumovima gde su se vidjali prolaznici. Ni ovde nisam mogao da opštim ni sa kime, niti da primam posete, ali sam imao utisak kao da sam se u izvesnoj meri povratio medju žive ljude, od kojih sam u Ribaševini, takoreći, bio potpuno otsečen. Sem toga sada se izgubiše iz moje glave misli na mogućnost da budem „likvidiran". Ako su me hteli ubiti, Karan je bio idealno mesto. Kad to nisu tamo učinili, još manje će to uraditi ovde na Ilidži...

Tako sam ja rezonovao, kad bih uveče legao u širok i udoban krevet, koji je bio spremljen da primi ne mene, nego Kralja Jugoslavije lično.

U medjuvremenu uredio sam svoj svakidašnji život: jedan sat

šetnje pre podne, jedan po podne. Pored mene je išao uvek policijski činovnik, a pozadi, na 20—30 koračaji, jedan žandarm u uniformi i jedan policijski agent u civilu.

Hrana mi je donošena iz jednog obližnjeg restorana, a odredjena mi je jedna devojka iz tog mesta, po imenu Kristina, da održava čistoću u mome stanu i vodi računa o drugim sitnicama.

Jednog dana ona mi donese jedno pismo od upravnika Banje Odavića, koji mi je saopštavao da je ostao i dalje moj nepokolebljivi politički prijatelj i disciplinovan član partije i da mi stoji na raspoloženju u svemu što bi mogao da mi pomogne. U isto vreme mi je javio da prema Kristini mogu imati apsolutno poverenje.

Ja sam Odavića poznavao još iz ranije i bilo mi je prijatno da sam uspeo i ovde, kao i na Rudniku, kao i u Ribaševini, da „probijem lanac" policije i špijuna oko mene i da uspostavim svoj sopstveni privatni *„Intelligence Service"*.

Odavić je bio dovoljno vešt da se približi policijskim činovnicima, koji su me čuvali, da ih poziva kod svoje kuće na večeru i poker, da se kod njih pretstavlja da nije moj prijatelj. Tako je od njih doznavao razne stvari, koje su me mogle interesovati.

Koliko je moj *„Intelligence Service"* sjajno funkcionisao, navešću samo jedan primer.

Jedno veče moja žena je noćnim vozom preko Užica krenula da me poseti na Ilidži. Na železničkoj stanici u Beogradu bio je carinski činovnik, Toplica Pešić, moj dobar drug iz vremena kada smo zajedno služili artiljeriju u Kragujevcu 1913/14, inače aktivni član moje partije. On bi uvek na stanici ispratio moju ženu kadgod bi putovala iako mu je bila skrenuta pažnja od strane policije da to ne čini. No on se na tu opomenu nije obazirao i preko svojih nižih organa uvek bio tačno obavešten o dolasku moje žene na beogradsku železničku stanicu.

Dotičnog dana, Pešić je primetio da se u isti voz, kojim je putovala moja žena, u poslednjem momentu popeo policijski komesar Gojko Milovanović, sa još dva agenta i o tome obavestio mog brata. Ovaj je brzo telefonom pozvao dr Cvetka Zotovića, lekara iz Užica i mog odličnog prijatelja, da sačeka moju ženu u Užicama i saopšti da joj se nešto sprema na putu ili kad stigne u Sarajevo. Verovatno se radilo o pretresu njenog prtljaga ili tako što.

Odista u Užicu udje u voz dr Zotović i to saopšti mojoj ženi. U isto vreme sve to telefonira upravniku Banje u Ilidži, razume se na jedan način koji su samo njih dvojica mogli razumeti. Odavić pak sve ovo meni „otkuca" preko Kristine. Jednovremeno, uoči Avgusti-

nog dolaska, dodje mi u stan policijski agent Sima, Srbin iz okoline Zagreba, koji je bio moja druga spona sa spoljnim svetom i saopšti mi da je iz Beograda došlo naredjenje da se moja žena najdetaljnije pregleda kada ovamo sutra ujutro dodje. U isto vreme on mi se stavi na raspoložene da još ove iste noći ode do prve stanice ispred Sarajeva i tu mojoj ženi saopšti da bude spremna na pretres, odnosno da uništi ma kakvo pismo ili dokumenat, koji bi sobom nosila. Ja ga upitah:

— A odakle vi znate za taj pretres?

— Slušao sam telefonski razgovor sa Beogradom. Postoji jedna šifra za Vašu gospodju. Nju zovemo „Beli Paket". Onda se telefonira otprilike ovako: „Tad i tad doći će tamo Beli Paket. Primite ga i otvorite odmah detaljno da vidite sve što ima u njemu, do najmanjih sitnica."

— Hvala Vam, ali ja sam apsolutno siguran da moja žena ne nosi ništa „kompromitujućeg" sobom. Nikad do sada nije to radila i ja sam se dogovorio sa njom da nikad ništa uopšte ne nosi, radi čega bi mogla imati neprijatnosti.

— Da, da, ali za svaki slučaj, zašto rizikovati, ja ću to izvesti da joj saopštim pre dolaska u Sarajevo — insistirao je Sima idalje. No ja odlučno odbih ljubaznu ponudu, jer sam, uostalom, znao da je moja žena o svemu tome već obaveštena, „za svaki slučaj".

To jutro prolazili su sati od normalnog dolaska voza, a moja žena se još nije pojavljivala u vili „Hercegovina". Počeh da brinem da se šta neprijatno nije desilo. Najzad ona stiže i odmah s vrata reče mi:

— Znaš da su me pretresli do gole kože?

— Kako „do gole kože"?

— Tako lepo! Prvo su pregledali ceo moj prtljag, čak i kutiju s čajem i druge stvari za jelo. Onda su me odveli u zasebnu sobu. gde mi je jedna činovnica naredila da skinem sve odelo sa sebe radi ličnog pretresa. Ostala sam nekoliko minuta potpuno naga dok je ona činovnica pažljivo pretresala džepove, postavu, zagledala u maramice, cipele, čarape...

— Pa, jesu li našli štogod?

— Naravno da nisu našli ništa... Ali su me ponizili — reče Avgusta i sva pocrvene u licu od gneva. „Takvi pretresi vrše se samo nad opasnim špijunkama, radi zaštite države," rekla sam činovniku, a ne nad ženom doskorašnjeg pretsednika Kraljevske vlade...

— A šta ti je na to činovnik odgovorio? — upitah.

— Reče da mu je neprijatno što je dobio takvo naredjenje da izvrši, ali naredba je naredba i pošto dodade da će u slučaju mog

otpora upotrebiti silu, nije mi ostalo ništa drugo nego da predjem u susednu sobu sa odredjenom činovnicom.

„Dakle i na tako nešto spustio se Knez, koji sebi pridaje titulu „Kraljevskog" Visočanstva, premda nije kraljevskog porekla i koji se trudi da svojim ponašanjem liči na nekog engleskog džentlmena plemićskog porekla!" — pomislih u sebi. „Malo mu je što je unižavao i vredjao mene, nego je svoju bezgraničnu mržnju preneo i na moju ženu. Kakva niskost!"

U Sarajevu je, najzad, počelo ozbiljno sa lečenjem mojih zuba. Odredjen je bio šef zubnog odelenja Armijske vojne bolnice, dr Nikolić da se time bavi.

Kada sam prvi put došao u bolnicu, udaljenu nekih desetah kilometara od Ilidže, dočekao me je zvanično dr Cvitanović, upravnik bolnice i odveo u odelenje dr Nikolića. Posle kratkog pregleda i dogovora u pogledu sata i dana dolaska u bolnicu, ponovo me je otpratio dr Cvitanović do automobila i usput, prolazeći kroz duge bolničke hodnike, reče mi ovo:

— Imam da vam isporučim pozdrave od generala Dušana Simovića, koji je sada u Sarajevu komandant armije. On je veliki krotivnik Dragiše Cvetkovića i na njegovo prijateljstvo možete računati... U bolnici će Vam se dati najbolja moguća nega i izaći u susret što je moguće više. Dr Nikolić ima u tome smislu potrebna naredjenja. Policajcima koji Vas prate neće se dozvoliti ulaz u bolnicu...

General Simović mi reče da Vam saopštim i to da je u narodu veliko nezadovoljstvo protiv Vlade i da on skoro svakog dana dobija razne letke pisane protiv Cvetkovića. Evo, dao mi je 2—3 poslednja, koja je dobio, da Vam ih predam. Vas će to svakako interesovati.

— Zahvalite generalu Simoviću — odgovorih ja — i pozdravite ga s moje strane. Recite da sam sačuvao najbolje uspomene od saradnje sa njim u vreme kada je bio komandant vazduhoplovstva, a posle i šef Generalštaba.

Dr Cvitanović mi reće da je dr Nikolić veoma savestan i spreman lekar, da ću prema tome biti „u dobrim rukama", a da je sem toga „čovek od poverenja".

— Uostalom ja ću gledati da Vas češće srećem kada dolazite u bolnicu... — dodade na kraju i oprosti se sa vojničkim pozdravom kao da sam idalje aktivni pretsednik Vlade.

Pošto mi je Popović jednom prilikom rekao da je dolazak i boravak na Ilidži vezan samo za lečenje zuba i da se po svršenom tretmanu imamo vratiti u Karan, ili se prebaciti u neko drugo mesto,

to se dogovorih sa dr Nikolićem da se lečenje obavlja bez ikakve žurbe. Tako je posle stvarno i bilo.

U medjuvremenu počeli su mi dolaziti pojedini prijatelji iz Beograda, Sarajeva ili drugih mesta da me obidju. Razume se, nikome nije bilo dozvoljeno da se sa mnom sastane, ali oni koji su bili istrajniji i imali više vremena da se šetaju po parku u Ilidži, uspevali su bar da me, sa izvesnog otstojanja, pozdrave. Uglednom muslimanskom prvaku i mom prijatelju Uzeiragi Hadžihasanoviću, senatoru, takodje je bila odbijena dozvola da me poseti. Medjutim, vrhovni poglavar muslimanske Verske zajednice, Reis-el-Ulema i brat dr Spaha, uspeo je na veoma smeo način da „probije policijski kordon" i da me lično pozdravi. On je preko svojih ljudi bio tačno obavešten o mojim šetnjama po Ilidži i okolini, pa me je jednog dana sustigao automobilom, zaustavio se, sišao i brzim koracima prišao:

— Gospodine Pretsedniče, smatrao sam za svoju dužnost da Vas lično pozdravim. Mi nikad nećemo zaboraviti ono što ste za nas učinili. Sloga izmedju pravoslavnih i muslimana Vaše je delo. Mi ne odobravamo ovo kako se sa Vama postupa ali — završi on podignutim tonom i značajno me gledajući u oči — naš narod lepo veli: „Svaka sila zavremena, a nevolja redom ide..."

Policajci koji su me pratili bili su zaprepašćeni cvim postupkom i ovim rečima vrhovnog verskog poglavice svih Jugoslovena muslimanske veroispovesti, ali nisu imali kud ni ma šta da preduzmu, jer onako isto munjevitom brzinom kako mi je prišao, isto je tako ušao u svoja kola i izgubio se putem za Sarajevo.

Razume se, da je ovaj dogadjaj imao veliki odjek u svima krugovima Bosne i Hercegovine. Istovremeno počeli su protesti sa sviju strana protiv bezakonja koje se nadamnom vrši. Kad je došao Božić i moja Krsna slava sv. Stevan, tražio sam da idem u crkvu i da se mesnom parohijskom svešteniku dozvoli da dodje kod mene u vilu radi sečenja slavskog kolača i uobičajenog verskog obreda prema pravilima Srpske pravoslavne crkve. I ta je molba bila odbijena od strane Cvetkovića.

Mnogobrojni protesti, sa sviju strana, bili su upućeni lično namesniku Pavlu.

Sačuvao sam kopiju jednog od tih protesta, telegram koji je poslao pred Božić 1940, narodni poslanik Jovo Princip, brat Gavrila Principa, koji je izvršio atentat na nadvojvodu Franja Ferdinanda juna 1914, što je posle dovelo do Prvog svetskog rata. Jovo Princip nije pripadao mojoj političkoj stranci, a smatran je kao veliki Srbin-nacionalist.

Njegov telegram glasi:

Njegovom Kraljevskom Visočanstvu
Knezu Namesniku Pavlu
Beograd

U nepokolebljivoj odanosti i ljubavi prema Uzvišenom Domu Karadjordjevića i Vašem Kraljevskom Visočanstvu, duboko prožet svešću o velikoj i bliskoj opasnosti koja preti našoj državnoj nezavisnosti i koja nam apsolutnim imperativom nalaže da sve nesuglasice izravnamo i predamo zaboravu u cilju da se čvrsto ujedinimo i okupimo oko prestola, ponizno molim Vaše Kraljevsko Visočanstvo da blagoizvoli narediti Kraljevskoj Vladi da pusti na slobodu Gospodina Milana Stojadinovića, bivšeg pretsednika Kraljevske Vlade, sada interniranog na Ilidži, da svoju Krsnu Slavu ne slavi u zatvoru nego kod svoje kuće sa svojom porodicom. Interniranje bivšeg Pretsednika Vlade zbunjuje narod, razjedinjuje ga i demoriliše, a u inostranstvu stvara pogrešnu sliku o našim unutrašnjim prilikama i o našoj moralnoj snazi. U nadi da će Vaše Kraljevsko Visočanstvo blagoizvoleti uvažiti ovu poniznu molbu jednog iskrenog rodoljuba i borca za Kralja i Narod jer je ta molba izraz i želja celog naroda ovoga kraja koji bi tada sa olakšanjem u duši i s osećanjem duboke blagodarnosti prema Vašem Kraljevskom Visočanstvu dočekao svetle praznike Hristova Rožđestva i mira medju ljudima dobre volje, ja Vam kličem: Hristos se rodi!" i ostaje najponizniji

Jovo Princip
bivši narodni poslanik za srez sarajevski

Jedna grupa uglednih gradjana iz Užica i okoline uputila je bila Knezu pretstavku ove sadržine:

„Vaše Kraljevsko Visočanstvo,

„Mutna i stalno kritična spoljna situacija ne samo u Evropi nego i u celom svetu, kao i unutrašnja socijalna i ekonomska neuravnoteženost, koja bi se mogla razviti u tešku i opasnu krizu, čine neophodan zahtev da se sve pozitivne snage najsposobnijih naših ljudi u zemlji okupe oko Krune i slavne naše narodne Dinastije Karadjordjevića, da bi u svakom momentu mogle udružene ne samo dočekati nego i otkloniti eventualne opasnosti i poslužiti snažno i mudro svom ljubljenom Kralju i dragoj Otadžbini.

„Rukovodjeni budnom brigom zbog gore navedenih razloga uzimamo slobodu da ovim aktom u dubokoj odanosti umolimo Vaše Kraljevsko Visočanstvo za blagonaklono dejstvo i odluku da se dr Milan Stojadinović, bivši Pretsednik Kraljevske Vlade što pre oslobodi internacije u kojoj se nalazi sada — već na trećem premeštanju — u Ilidži kod Sarajeva. Jer dr Stojadinović je svojom četvorogodišnjom upravom u našoj zemlji, u kojoj je naš narod bio unutra u svakom pogledu unapredjen i zadovoljan, a spolja osiguran i miran, dao dovoljno dokaza da je doista jedan od najsposobnijih državnika i stručnjaka naših i da je njegova saradnja u ovom kritičnom vremenu opšteg i našeg javnog života, naše unutrašnje i spoljne politike, neophodna i dragocena.

„A ako je on imao ustvari kakvih krivica, koje bi mogle opravdati njegovo zatočenje, trebalo ga je odmah izvesti pred redovan sud gde bi se to imalo i dokazati. Ovakvo postupanje sa njim samo je teška povreda prava i javnog morala, kao glavnih osnova svake pravne i dobro uredjenje države.

„Gledajući u Vašem Kraljevskom Visočanstvu, najstarijem članu Dinastije, zatočnika najviše Pravde i milosti, čime se viteška Karadjordjeva loza uvek i na svakom mestu odlikovala, uvereni smo da će se naša želja i molba uvažiti: da dr Milan Stojadinović bude u najbližim danima pravičnom odlukom oslobodjen.

Ponizni i odani gradjani sreza Užičkog"

Bivši ministar u mojoj Vladi dr Branko Kaludjerčić, uputio je bio 31 decembra 1940 pismo Patrijarhu Gavrilu, vrhovnom šefu Srpske pravoslavne crkve. U tome pismu, izmedju ostalog, stoji:

„Vaša Svetosti,

„Ovih dana Srbi Sarajlije, doživeli su o Božiću veliko razočaranje i zapanjili se kada su čuli da državne vlasti nisu dozvolile gospodinu Stojadinoviću da na Sv. Stevana, svoju Krsnu Slavu, ode u malu seosku crkvu, u Blazuju, gde ga niko ne bi video i da tamo sa svojom porodicom prisluži Krsnu sveću. Ni za vreme najcrnije austrijske uprave nije Srbima nikada — pa ni za vreme svetskog

rata — bilo zabranjeno da slave Slavu. Šta više za vreme poznatog veleizdajničkog procesa u Banjaluci, bilo je svima Srbima Banjalučanima dozvoljeno da svakome Srbinu u zatvoru čestitaju slavu i da mu donesu djakonije i poklone. Danas je jednom bivšem pretsedniku Vlade zabranjeno da na Božić i svoju Krsnu Slavu ode u crkvu, a isto je tako bilo zabranjeno da mu ma ko bilo čestita Slavu, makar u prisustvu žandara i agenata. Ni meni nije bilo dozvoljeno i mene je agent vratio. Zloglasna i tudjinska Austrija nije se nikad usudila da tako povredi osećanje srpskog naroda, a eto, u narodnoj državi nakon oslobodjenja doživesmo i to da se bivšem Pretsedniku Vlade zabrani da slavi Krsnu Slavu i na Božić ode u crkvu. U isto vreme državna vlast daje katoličkoj crkvi sve državne šume u Sloveniji, što nije hteo da im dade ni Franjo Josip, pa se narod s pravom pita: kuda to vodi i šta to ima da znači.! "

O istom predmetu pisala je i moja žena takodje Patrijarhu Gavrilu i od njega dobila sledeći svojeručni odgovor:

PATRIJARH SRPSKI *Beograd 20/7 januar 1941*

„Poštovana Gospodjo,

„Iz Vašeg pisma od 13. pr. mes. kao iz opširnog pisma od 31 decembra pr. god. koje mi je poslao G. Dr. B. Kaludjerčić iz Sarajeva, doznao sam, sa dubokim žaljenjem, da Gospodin Dr Stojadinović nije mogao dobiti dozvolu da se prilikom Božićnih Praznika i svoga Krsnog Imena pomoli Bogu u obližnjem hramu, kao i to da je bila uskraćena svaka posjeta kod njega njegovim najbližim ličnim i porodičnim prijateljima!

„Ja nijesam do ovoga časa *ni direktno ni preko policije* primio pismo, *za koje navodite da mi ga je Gospodin Stojadinović poslao.*

„Gdje su uzroci i kakav je cilj ovakvih postupaka prema Gospodinu Stojadinoviću, to je pitanje, na koje niko od mjerodavnih nije htio, nije mogao ili nije smio do danas odgovoriti prilikom mojih intervencija?! Ma da su prilike, u kojima se nalazimo, mutne i haotične, te se dešavaju mnoge zagonetne i nepojmljive stvari, ipak slučaj sa Gospodinom Stojadinovićem ne može se shvatiti a još manje pravdati. Ovo moje ovakvo uvjerenje otvoreno sam zastu-

pao i zastupaću ga i u buduće bez obzira kakvu će ono ocjenu imati kod onih koji ga ne usvajaju.

„Meni bi bila želja, da se sa Vama i usmeno razgovorim opet po ovome pitanju.

„Molim Vas da sa Vašom djecom primite moj svesrdni pozdrav i patrijaršijski blagoslov, a Božja pravda donijeće Vam radost da uskoro Gospodin Dr Stojadinović tu radost dijeli sa Vama zajedno na Vašem domu.

„Vaš odani

Patrijarh Gavrilo s. r.

Od mnogobrojnih protesta Knezu Namesniku sačuvao sam prepis pisma koje je moj parohijski sveštenik Velimir B. Tašić uputio 10 februara 1941. To pismo glasi:

„Vaše Kraljevsko Visočanstvo,

„Kao lični poštovalac Vašeg Kraljcvskog Visočanstva, klanjajući se velikim naporima, koje Vaše Kraljevsko Visočanstvo preduzima radi mira i sreće ove države, uzimam slobodu da Vam se obratim ovim pismom.

„Vaše Kraljevsko Visočanstvo, u ovoj istoj kući kod Topčiderske Crkve, u kojoj ja danas stanujem, pre 100 godina stanovao je i Hadži-Dina, sveštenik Kneza Miloša. Taj sveštenik, vršeći savesno svoju svešteničku dužnost, mnogu je nevolju ublažio i mnogu suzu ubrisao svojim molbama Knezu Milošu.

„Kad je Vučić zatvoren i okovan, na molbu Kneza Mihaila okovi su mu u zatvoru bili skinuti. A poznato je koliko je neprijateljstva bilo izmedju Kneza Miloša i Vučića.

„Vršeći svoju parohijsku i jevandjelsku dužnost, usudjujem se da ovu kartu svoga parohijana Gospodina Dr Milana Stojadinovića pošaljem Vašem Kraljevskom Visočanstvu. Ja vršim samo svoju svešteničku dužnost i ne usudjujem se ništa da molim, jer Vaše Kraljevsko Visočanstvo najbolje zna šta je celishodno i nužno, ali najponiznije molim da mi se dopusti da kao sveštenik skrenem pažnju Vašem Kraljevskom Visočanstvu na humanost onih ljudi pre 100 godina učinjenu čak i prema jednom takvom neprijatelju kao što je bio Vučić.

„Nije pravo, Vaše Kraljevsko Visočanstvo, da se čak i košulja pregleda gospodji gospodina Dr Milana Stojadi-

novića prilikom posete svome mužu. Pa to je Gospodja čoveka, koji je do juče bio Pretsednik vlade u ovoj zemlji.

„Isto tako posle šesto-januarskog režima svaki političar, koji je bio interniran nije bio tako strogo izolovan: svaki je imao više slobode kretanja u mestu svoga boravka.

„Još sam dužan da saopštim Vašem Kraljevskom Visočanstvu ovo: onog dana kada je uhapšen Gospodin Dr Stojadinović ja sam bio u njegovom domu radi svećenja uskršnje „vodičce". Tu su bili gotovo svi GG. Ministri iz njegove Vlade. Gospodin Dr Stojadinović me je molio da jednog svog prijatelja umolim da se interesuje za njega jer i njega može ista sudbina snaći.

„Ja sam pomislio na teškoće oko toga, jer se po varoši javno pričalo kako je on uvredio Vaše Kraljevsko Visočanstvo, i kada se poveo razgovor o toj okolnosti on je planuo i rekao da to nije istina i da on „zna čije je to maslo"

....„Duboko se klanja pred Prestolom Karadjordjevića

Velimir V. Tašić, s. r.
protojerej, paroh topčiderski"

10 februara 1940
u Beogradu

Uglavnom svi ti mnogobrojni protesti od kojih su dva dolazila od dvojice vrhovnih šefova dveju religija — srpsko-pravoslavne i muslimanske — isticali su jednu osnovnu misao, imali jedan *„Leitmotiv"*: „Stojadinović ili je kriv ili nije kriv. Ako je kriv, treba ga izvesti pred sud da mu se sudi. Ako nije kriv, ima se odmah pustiti na slobodu. Držati ga interniranog, izlagati njega i njegovu porodicu šikanama i uvredama — bes suda i zakona — nije dozvoljeno u jednoj pravnoj državi."

Protiv toga argumenta knezu Pavlu i njegovom pretsedniku Vlade nije bilo lako boriti se. Za moj „slučaj" nametalo se neko drugo rešenje jer je interniranje mene činilo samo političkim mučenikom i povećavalo moju popularnost u narodu.

GLAVA 84

ZLOČINAČKE NAMERE

Kada sam pao sa vlasti na onaj perfidni način, a još više kada sam bez ikakvog razloga interniran, i Knez i Cvetković ubrzo su uvideli, da je efekat kod naroda bio obrnut od onoga što su oni želeli postići. Nijedan živi čovek u Jugoslaviji nije mogao poverovati u priču da je jedan četvorogodišnji pretsednik Vlade i šef najveće partije u zemlji odjednom mogao postati opasnost za njen „mir i poredak".

Sa moje lične tačke gledišta ovo interniranje mi je upravo dalo ono što mi je dotle u mojoj političkoj karijeri nedostajalo, to jest oreol mučenika. Po pravilu svi ugledniji političari u Jugoslaviji pravili su uspehe i postizali popularnost na taj način, što su ih nepametne Vlade stavljale u zatvor ili internaciju.

Što se pak tiče mojih protivnika, oni su učinili nešto slično onome što je Fouché nazvao povodom streljanja vojvode d'Enghien-a: *„C'est plus qu'un crime, c'est une faute."*

Tu „grešku" trebalo je nekako popraviti, ali nisu znali kako. Premeštaj sa Rudnika u Karan, iz Karana u Ilidže, takodje nije bilo nikakvo rešenje. I Cvetković — zajedno sa Knezom — postajao je iz dana u dan sve nervozniji.

U momentu kada se radilo o premeštaju za Ilidžu uzviknuće Cvetković ljutito upravniku Grada Beograda Dragomiru Drinčiću:

— Pa zar nemaš mogućnosti da likvidiraš tu vucibatinu, nego moram da ga šetam po Jugoslaviji?

Medjutim, ideja o mojoj likvidaciji bila se pojavila još ranije, još odmah u početku internacije.

Drinčić je bio veran izvršilac naredaba Cvetkovićevih, ali ipak, kao čovek, koji je svršio Pravni fakultet i bio sudija, nije bio raspoložen da zagazi u zločin. Policajci koji su me pratili, prvo od kuće u Beogradu, pred internaciju i posle za vreme internacije, pričali su mi da su od Uprave grada u odnosu na mene dobili ovakvo naredjenje:

— Pobeći ti ne sme, a ubiti ga ne smeš!

Nešto ovakav stav Drinčićev, a verovatno još više pomisao da bi moje ubistvo, izvršeno pod okolnostima koje bi očigledno teretilo državne funkcionere, učinilo je da su počeli tražiti plaćene ubice van policije, „iz naroda“...

Prvi takav slučaj bio je sa angažovanjem trojice vagabundi iz okoline Gornjeg Milanovca, blizu Rudnika, da me za novac ubiju. Jedan od njih, medjutim, u pijanstvu se izrekne da takav plan postoji, za što opet doznadu sinovi Maksima Sretenovića, bivšeg narodnog poslanika iz Gornjeg Milanovca, iz stare radikalne kuće i veliki prijatelji mog oca i mene lično. Oni se energično umešaju i nagovore najmljene ubice da odustanu od te gnusne rabote.

Stvar se tako raščula i upravnik grada, da bi skinuo sa sebe ma kakvu sumnju, referiše o tome Knezu Namesniku, kazavši da postoji opasnost da me neki ludak ne ubije...

— A, to ne! Nikako! Vodite računa da se to ne desi! — rekao je Knez bez mnogo ubedljivosti.

Kada je Upravnik odgovorio: „Kako mogu da ga pazim kad je daleko od mene?“ — Knez je prekinuo razgovor i dodao:

— Dobro. Vidite to sa Cvetkovićem i Antićem...

Prema tome Drinčić je imao to „da vidi“ sa Cvetkovićem, koji je još od prvih dana interniranja nagovarao Upravnika na zločin. Ne manje krvoždedan pokazao se onaj mali šupljoglavac Milan Antić, ministar Dvora, koji je iskoristio onaj podmetnuti letak u kancelariji Slobodana Subotića da kaže pred Knezom i Upravnikom grada svoje mišljenje:

— Tu ne treba imati nikakvih obzira, jer ih takvi ljudi ne zaslužuju...

Znači da je Knez govorio Upravniku: da se ne ide u zločin, ali ga u isto vreme upućivao da radi po instrukcijama Cvetkovića i Antića, to jest onih, koji su bili za zločin!

Ovaj metod sasvim odgovara podmuklom karakteru Kneza. On nikad ne daje „delikatne“ naredbe otvoreno i direktno, nego uvijeno, neodredjeno, ostavljajući da njegov sabesednik pogadja njegove misli i po njima postupa.

Posle neuspelog pokušaja na Rudniku, plan za moju „likvidaciju“ otvoreno je zastupao Branko Čubrilović, narodni poslanik Zemljoradničke stranke iz Bosne, poznat kao vrlo impulsivan, neumeren u rečima i ograničene pameti. On je tada bio ministar u Vladi Cvetković-Maček, odvojivši se od svoga šefa dr Milana Gavrilovića i glavne grupe te partije, koja je ostala u opoziciji prema toj Vladi. Čubrilo-

vić je pripadao levom krilu Zemljoradničke stranke, koja je simpatizirala sa komunistima. Za vreme rata, po svom sopstvenom priznanju, Čubrilović je održavao prisne veze sa sovjetskim poslanstvom u Londonu i bio uveren da će moći da odigra krupniju političku ulogu u novoj Jugoslaviji. Posle rata prišao je maršalu Titu i postao ministar poljoprivrede u njegovoj Vladi, dok je dr Gavrilović ostao u emigraciji i otuda nastavio borbu protiv režima u zemlji. Sem toga Čubrilović je uživao glas čoveka sposobnog na sve samo ako je to u njegovom ličnom ili političkom interesu.

Ubojica i govorljiv, on je u svojoj okolini, u Banjoj Luci, otvoreno govorio: „Stojadinovića treba likvidirati. On ne sme da izadje živ iz internacije!" Ujedno je svojim najintimnijim prijateljima poveravao: „Knez traži da se Stojadinović ubije."

Jednog dana on se pojavio kod tamošnjeg podbana i vršioca dužnosti Bana Vrbaske banovine, koga je odlično poznavao, Petra Cvetkovića, i saopšti mu nameru i plan o mom ubistvu:

— Dragiša je odlučio da ukloni Stojadinovića. To iziskuje „državni razlog". Meni je poverio nalog da celu stvar organizujem u našoj Banovini. Lako ćemo naći podesno mesto. Imam već i čoveka koji će to da izvrši a ti treba da pomogneš da se to što pre sprovede u delo. Posle toga bićeš unapredjen za Bana...

U prvom momentu preneraženi podban nije mogao da poveruje svojim ušima. Znao je da Čubrilović „lupeta" koješta ali ovo mu se učinilo preterano. Odgovorio je stoga da su to „gluposti" i da se Čubrilović okane takvog posla. Ovaj ga, medjutim, stade nagovarati, uveravajući ga da je to jedino rešenje i da će se ono ostvariti bez obzira na njegov stav.

Ubrzo je podban dobio poziv da se javi pretsedniku Vlade u Beograd. Tom prilikom Dragiša Cvetković mu je rekao da o njemu ima najbolje mišljenje i da će uskoro biti potvrdjen za Bana, radi toga je potrebno da ode kod ministra unutrašnjih dela Stanoja Mihaldžića, koji će mu to saopštiti. Na kraju, kao uzgred, napomenuo je da treba da pomogne izvršenje plana o kome mu je govorio Branko Čubrilović. Tek tada je podban Cvetković shvatio da Čubrilović ne „lupeta koješta" već da se radi o ozbiljnoj nameri jednog političkog ubistva. On je najenergičnije odbio da u tome sudeluje na šta mu je Dragiša kratko kazao:

— Kako hoćeš... U svakom slučaju javi se Mihaldžiću.

Razgovor sa Mihaldžićem bio je isto tako kratak i veoma hladan s obzirom na uporno odbijanje podbana Cvetkovića da učestvuje u nameravanom zločinu. Ipak, pred rastanak, ministar Mihaldžić rekao

je Petru Cvetkoviću da ostane još dan-dva u Beogradu i da će mu preko načelnika opšteg odeljenja biti saopštena odluka o imenovanju za Bana.

Medjutim, sutradan pozvao ga je načelnik Ralčić i zvanično obavestio da je — penzionisan! Dakle, na mesto unapredjenja, dobio je penziju. Da je pristao da sudeluje i pomogne izvršenje nameravanog zločina postao bi Ban, a ovako mora u penziju.

Revoltiran ovakvim postupkom i shvatajući sav značaj tih dogadjaja, Petar Cvetković je otišao do svog ličnog prijatelja Bože Maksimovića, tada ministra prosvete i obavestio ga o svemu šta se sprema. Maksimović je još istog momenta poslao pismo ministru Dvora Antiću i rekao mu šta je saznao i završio rečima:

„Ovaj zločin mora da se spreči a ja lično ne želim da budem član Vlade, koja se bavi političkim ubistvima.“

Ovaj hrabri stav Bože Maksimovića, s kojim sam bio školski drug i godinama u istoj stranci, imao je isto dejstvo kao i držanje Petra Cvetkovića. Sutradan uveče, preko Beogradskog radija saznao je da mu je uvažena ostavka — koju nije bio podneo!

Posle rata, u Njujorku, sećajući se ovog slučaja, Boža Maksimović je rekao dr Branku Pešelju:

— Ja sam tada spasao Milanu život...

Iza toga Čubrilović je nastojao da za ovaj pakleni plan pridobije Miodraga Bogdanovića, sreskog načelnika za Banjalučki srez. On je bio rodjeni brat Boška Bogdanovića, višeg činovnika u Presbirou, intimnog prijatelja popa Korošeca, a ranije i Patrijarha Varnave. Treći brat, dr Živorad, bio je direktor Banovinske štedionice u Novom Sadu. Pripadali su jednoj poznatoj i uglednoj srpskoj porodici i uživali glas spremnih i sposobnih ljudi. Načelniku Bogdanoviću rekao je Čubrilović da će njegova uloga biti „neznatna“. Ima samo da zvanično konstatuje da je „Stojadinović izvršio samoubistvo“. Zatim je dodao:

— On će u tu svrhu biti premešten u tvoj srez, u jedan zabačen i usamljen manastir... Sve je već pripremljeno i biće obavljeno na sasvim diskretan način. Ti imaš samo da utvrdiš da je po sredi samoubistvo. Velika nagrada ti ne gine. To je želja kneza Pavla i Dragiše Cvetkovića.

Služi na čast ovom ispravnom činovniku i savesnom čoveku, da je i on s gnušanjem odbio da uzme učešća u nameravanom ubistvu.

O svemu ovome postoje i pismeni podaci, iskazi Petra Cvetkovića i Miodraga Bogdanovića, za vreme rata, kada su mogli slobodno da kažu sve što su znali o nameravanom zločinu, bez bojazni da ih sustigne osveta zločinaca.

Sve ove činjenice bile su dostavljene mojim bližim saradnicima i ličnim prijateljima.

Moj brat je saznao za ove pojedinosti najpre od dr Dušana Letice a zatim od Djure Kotura i dr Fedora Nikića, pomoćnika Bože Maksimovića u Ministarstvu prosvete. Smesta je otišao kod ministra Dvora Antića i uzbudjen završio svoju izjavu rečima:

— Znajte, da ako se ma šta desi mom bratu i Vi lično i knez Pavle i njegova porodica bićete odgovorni. Makad neko od nas osvetiće vam se...

Antič je nastojao da ga umiri i uverava kako su to samo „prazna pričanja Branka Čubrilovića". Na to je moj brat odvratio:

— Nisu to „prazna pričanja" kada se vrbuje jedan podban i penzioniše jer je odbio da bude saučesnik u jednom zločinu. O tome ste dobili i pismo Bože Maksimovića, zar ne?

— Da, pisao mi je, ali verujte mi, nemate razloga da se brinete...

Nimalo umiren ovim rečima, moj brat je obavestio i ostale članove Glavnog odbora Srpske radikalne stranke i tražio da se uputi oštar protest knezu Pavlu.

Obaveštena o ovim zločinačkim namerama i svesna opasnosti koja mi preti, moja žena se rešila da se svim sretsvima suprotstavi ostvarenju ovog zločina. Njoj je odjednom postalo jasno da moja internacija nije bila pravi cilj — kao što nam je svima dotle izgledalo — već samo sredstvo da se izvrši jedan drugi, mnogo strašniji zločin. Nije se, dakle, radilo o mom privremenom uklanjanju sa političke pozornice, nego definitivno udaljenje sa ovog sveta.

Našavši se tako u užasnoj dilemi, moja žena se odlučila, prvo, da mi o svemu tome ništa ne govori, da me ne bi onespokojila i, drugo, da se planovima o ubistvu pruži što širi publicitet u zemlji i na strani, kako bi se na taj način osujetilo njegovo izvršenje.

S tim u vezi, sestra moje žene, Jovanka Čolak-Antić, posetila je atašea za štampu pri nemačkom poslanstvu, dr Berge-Hribovšeka i izložila sve što je znala o nameravanom zločinu. Svoj iskaz je potkrepila pismenim izjavama uglednih ličnosti, kao što su bili dr Dušan Letica, bivši ministar finansija, prota Dušan Subotić, dugogodišnji narodni poslanik, Živko Stefanović, pukovnik u penziji.

Pred tim dokaznim materijalom, koji nije ostavljao ni najmanje mesta sumnji da se radi o sasvim ozbiljnoj stvari, dr Berge je odgovorio da će o svemu obavestiti svog pretpostavljenog šefa, ministra von Heeren-a, koji će postupiti po svom nahodjenju.

Victor von Heeren je podneo opširan izveštaj Berlinu odakle je ubrzo došao nalog od strane von Ribbentrop-a da von Heeren učini

zvaničan korak lično kod Kneza Namesnika i da mu skrene pažnju na plan o mom ubistvu.

Sličan nalog od grofa Ciano dobio je i italijanski ministar u Beogradu, Indelli.

Razume se da je ovaj zajednički nemačko-italijanski korak bio veoma neprijatan knezu Pavlu. Prema onome što je zabeležio Ulrich von Hassell, raniji ministar u Beogradu, u svojim memoarima, Knez je odgovorio von Heeren-u otprilike: „Da on nije ubica, kao što se to zaista dešava danas u izvesnim zemljama.“*

Da je Knez tvrdio da nije ubica, to je verovatno, ali da je polovinom 1940 imao hrabrosti da pravi aluzije na Nemačku, kao na zemlju gde se dešavaju politička ubistva, to je vrlo sumnjivo.

No bilo kako bilo, po onome kako su se stvari sa mnom docnije odigrale, moje je uverenje danas da što nisam izgubio glavu, za vreme internacije u Jugoslaviji, ima se zahvaliti dvema okolnostima: nisu nadjeni saučesnici za izvršenje zločina i nemačko-italijanska diplomatska intervencija.

Kada se ima u vidu da je moja žena već od polovine jula 1940 znala de mi se radi o glavi, onda se tek može shvatiti koliko su svi ti dani moje internacije za nju značili jedno užasno psihološko mučenje. Kako li je njoj moralo biti kada joj se ne dozvoljava da me poseti, ili kada se daju, pa oduzimaju dozvole za sastanak i druge slične šikane, dostojne najgorih metoda mučenja. Dosta je već bilo i to da je ona sa dvoje dece živela sama u Beogradu, znajući za mene da sam „na belom hlebu“ u planinama Jugoslavije.

Da me ukloni sa položaja pretsednika Vlade, Knez je nalazio dovoljno razloga u činjenici što sam odlučno odbijao da učestvujem u mračnim planovima za otimanje prestola, ali zašto je pošao ovaj korak dalje i da pokuša lišiti me i života? Jer da se na to išlo danas postoje nesumnjivi dokazi. Pretpostaviti da je ubistvo spremao Cvetković, bez i mimo Kneževog znanja, to je apsolutno isključeno.

Šta je, onda, to što je moj položaj kod Kneza do te mere pogoršalo?

Onaj pronadjeni letak, u kancelarijama advokata Subotića, svakako da je morao za srce ujesti Kneza sa kraljevskim pretenzijama. Cvetković je to znao i računao na osetljivost Kneževu. On je pri tome igrao jednu opasnu igru „*vabanque*“, jer da sam ja bio uspeo da Knezu pružim onda nesumnjive dokaze da je letak poturen od

---

* Ulrich von Hassell: „VOM ANDERN DEUTSCHLAND“, Atlantis Verlag, Zürich, 1947, str. 169.

samog Cvetkovića, njegov bi položaj svakako bio doveden u pitanje. Ali ja sam odmah posle „pronalaženja" letka interniran i lišen mogućnosti svake odbrane. Meni su tako zapušena usta, dok je Cvetković mogao da izadje sa potpuno jasnim izveštajima policijskih organa.

Tako je Cvetkovićev trik potpuno uspeo. Pred Knezom sam ispao čovek, koji je u stanju da napiše i jednu tako nisku klevetu o prvom kraljevskom Namesniku, da on nije zakoniti sin kneza Arsena i da, prema tome, nije uopšte ni knez ni Srbin. Knez je sem toga znao, da od svake klevete, ma kakva ona bila, uvek nešto ostaje, a često puta još više ostaje, ako je kleveta nesrazmerno velika...

To je mogao biti jedan razlog, da Knez slomije štap nad mojom glavom. Posle toga došao je i drugi, a to je bio *strah*. Strah da se opet vratim na vlast. I Knez i Cvetković bojali su se te mogućnosti i strahovali od moje osvete. U razgovorima sa upravnikom Grada Drinčićem, kadgod bi ovaj pokazao ma i najmanju kolebljivost u primenjivanju mera protiv mene, Cvetković bi opominjao:

— Ne možemo imati nikakve milosti, jer ako on dodje ponovo na vlast, njegova osveta biće strahovita...

Oni koji ne poznaju izbliže Kneza Namesnika, dadu se zavarati njegovom spoljašnom ugladjenošću, tihim načinom govora, slabim fizičkim izgledom, i zapitaće se:

— Pa je li moguće da taj isti Pavle, radi postignuća svojih ciljeva, ne preza čak ni od ubistva?

Na ovo pitanje on je jednom prilikom sâm dao odgovor:

— Mi Karadjordjevići nerado gazimo u krv, ali ako nema drugog izlaza...

To su njegove reči izgovorene u jednom razgovoru sa Milanom Aćimovićem.

Odista istorija priča kako je Djordje Petrović, koga su Turci nazvali Karadjordje, to jest „Crni Djordje", osnivač dinastije Karadjordjevića, bio naprasit i sklon da u ljutini ubije protivnika. Njega su svojevremeno optuživali protivnici za razne zloupotrebe vlasti. Tako su jednom pisali Rusima da je Karadjordje „tiranin, da je preoteo vlast nad zemljom i narodom, da je mnoge zaslužne ljude poubijao... da niko nije siguran sa životom, imanjem i čašću, da od njega, kao od čoveka, koji je ubio oca i obesio rodjenog brata, ne može se očekivati nikakvo dobro po zemlju i narod".*

---

* Jaša Prodanović: „ISTORIJA POLITIČKIH STRANAKA I STRUJA U SRBIJI" (str. 44 i 45).

Za neka druga ubistva političke prirode u XIX i XX veku, veruje se da su izvršena sa znanjem ili u sporazumu sa nekim članom te dinastije.

No, ostavljajući istoriju postrani, Aćimović je imao prilike da se u toku svog rada sa Knezom Namesnikom, lično uveri da one Kneževe reči nisu bile prazne fraze, već da odista on, pokoji put, ozbiljno pomišlja i na takva sredstva.

Meni su poznata dva slučaja, gde se, po Kneževim intervencijama išlo na izvršenje političkih ubistava.

Prvi je slučaj sa Vančom Mihajlovim, šefom Bugarske revolucionarne organizacije. Ideja da se on „likvidira" na način kako je on sâm „likvidirao" svoje protivnike došla je — po mojim obaveštenjima — od Ceke Djordjevića, višeg policijskog činovnika, koji je jedno vreme bio na službi u našem poslanstvu u Sofiji. Tamo, a docnije i u Beogradu, Djordjeviću je mnogo posla zadavao Vanča sa svojom akcijom u Makedoniji. Da bi se oslobodio tog nezahvalnog posla, suzbijanja Vančine delatnosti, Ceki je izgledala likvidacija Vanče Mihajlova kao najradikalnije sredstvo.

— Treba tući zmiju u glavu — govorio je Ceka i ta teorija najzad je uspela da nadje pristalice i u okolini Kneževoj pa i kod njega samog.

Tako dr Korošecu bude poručeno „sa višeg mesta" da primi i sasluša Ceku Djordjevića.

Kada je Ceka izneo svoj plan da plaćeni agent, prilikom Vančinog putovanja u jednu stranu zemlju, izvrši ubistvo dr Korošec se zamisli za trenutak pa reče:

— Kao ministar unutrašnjih dela potpuno shvatam da su pokoji put i takva sredstva potrebna, ali kao sveštено lice apsolutno se ne mogu s tim složiti. Zato, molim Vas, nemojte mi više govoriti ni o kakvom ubistvu. Ne izgovarajte tu reč preda mnom! Ali mi prosto recite da za izvesne Vaše službene poslove trebate odnosnu sumu novaca, pa ću Vam je staviti na raspoloženje ne pitajući Vas više čemu ona ima da služi...

Ceka je bio oduševljen ovim odgovorom, rezultatom jednog vrlo suptilnog i upravo genijalnog razgraničenja izmedju dužnosti ministra i savesti crkvenog veledostojnika.

Docnije, medjutim, Vanča je uspeo da se izgubi u stranim zemljama, da mu najmljeni ubica nije mogao pronaći trag. Tako je dr Korošec izašao pred lice Gospoda sa jednim grehom manje na duši.

Drugi slučaj bio je sa dr Brankom Jelićem. On je kod Hrvata bio istih pogleda kao i Ante Pavelić, to jest za nezavisnu državu Hrvatsku.

O njegovoj aktivnosti mnogo se govorilo a specijalno u Severnoj Americi. Bilo je verzija da on tamo sprema dobrovoljce koji bi izvršili oružan napad u Jugoslaviju. Kao pretsednik Vlade nisam pridavao nikakav značaj tim fantastičnim glasovima, a još manje verovao u mogućnost njihovog ostvarenja. Nisu postojali nikakvi preduslovi za uspeh jedne takve akcije. Ipak, za svaki slučaj, na moje traženje, nemačka Vlada je uhapsila dr Jelića, u vreme kad se nalazio na njenoj teritoriji, kao opasnog hrvatskog teroristu. On je na to odgovorio štrajkom gladju. Tim povodom jednog dana dodje kod mene generalni konzul Franz Neuhausen i reče mi:

— Po naredbi Reichsmarschala Goeringa imam da Vam saopštim da je dr Branko Jelić počeo štrajk gladju. Ako Vi idalje insistirate da se Jelić drži u zatvoru — za šta Reichsmarschal ne vidi mnogo opravdanih razloga pošto će mu kod nas biti zabranjena svaka politička akcija protiv Jugoslavije — Vaša će želja biti ispunjena. Samo Reichsmarschal želi da Vam saopštim i to da ako dr Jelić usled gladi umre, prvi venac koji će biti položen na njegov grob, nosiće potpis Maršala Goeringa.

Ja sam na to odgovorio da shvatam takvo gledište i da sam saglasan sa puštanjem dr Jelića na slobodu pod uslovom da mu se onemogući bilo kakva akcija protiv naše zemlje.

Medjutim, knez Pavle, ne znam na osnovu čijih podataka, došao je do zaključka da dr Jelića treba „likvidirati" i direktno se umešao u ovaj slučaj. On je ne samo odlučio da traži saglasnost nemačkih vlasti za svoju nameru, već i njihovu saradnju.

Jednog dana reče mi Aćimović, u to vreme upravnik Grada:

— Bio je kod mene Neuhausen, nemački generalni konzul i reče mi da ga je Knez Namesnik zvao i tražio da Nemci izdadu nama dr Jelića, a da ga mi, prilikom transporta avionom na neki način „likvidiramo"...

— Pa šta je Neuhausen na to rekao?

— Čovek je bio zaprepašćen. Nije znao upravo šta da Knezu odgovori. No pošto mu je Knez pomenuo da se sa mnom dogovorio o izvršenju, Neuhausen se prihvatio tog izgovora i kazao da će sa mnom razgovarati...

— A šta misli sam Neuhausen — upitah.

— On mi reče da je to za njega apsolutno neizvodljiv zahtev. Slušao je o dr Jeliću samo najbolje stvari: da je odličan lekar, da radi svoj posao u jednoj bolnici. „A što zastupa hrvatske nacionalističke ideje ne može za nas biti nikakav razlog da ga lišimo života" rekao je Neuhausen. — „Ceo naš pokret se zasniva na nacionalizmu."

— A šta Vi mislite? — upitah Aćimovića.

— Stvar je, zaista, vrlo delikatne prirode...

— To isto mislim i ja i molim Vas — rekoh ozbiljnim tonom — da se ne upuštate u takve avanture. Ako uspemo da nam izruče Jelića, on će biti izveden pred Sud za zaštitu države da mu izrekne presudu. Ni u kom slučaju ne možemo se služiti terorističkim metodama kao oni.

Kad bih posmatrao kako u velikom društvu Knez izgleda blag kao devojka i pitom kao golub, uvek bih se setio Shakespeare-ovog „Macbeth"-a, kako Lady Macbeth savetuje svog muža, kad se ovaj bio odlučio na kraljeubistvo, rekavši mu otprilike: „Tvoja ruka i jezik moraju biti nevini kao cvetak, ali sa zmijom ispod njega."

GLAVA 85

KIDNAPED

Moje interniranje na Ilidži postupno je uzelo takoreći „normalan izgled". Išao sam autom dva puta nedeljno u Vojnu bolnicu u Sarajevu radi opravke zuba, šetao po jedan sat pre i posle podne oko Ilidže. Posle dugih jesenjih kiša, dodje zima i sneg, koji je škripao pod nogama, ali sam ja uporno iskorišćavao vreme za šetnju bez obzira na vremenske prilike. Prijatelji iz okoline slali su mi razne predmete za jelo i piće, sarajevske specijalitete, za koje su mislili da će da mi se dopadaju. Dolasci moje žene i dece bili su se prilično uredili, otprilike svakih 15 dana, premda je uvek trebalo moljakati; tražiti intervencije da bi se dobila dozvola od Upravnika Grada, t. j. ustvari od pretsednika Vlade Cvetkovića. S obzirom na dugo putovanje železnicom od Beograda do Sarajeva (oko četiri stotine kilometara po uskoj pruzi) bilo im je dozvoljeno da ostanu kod mene po čitavu nedelju dana. Izgledalo je da su se moji neprijatelji ipak bili odlučili na malo humanije postupanje prema meni.

Ja to onda nisam znao, ali je moja žena znala da je Knez dao obećanje nemačkoj i italijanskoj Vladi da moj život neće biti doveden u pitanje. Prema tome je i ona mogla da se oseća nešto spokojnija. Ona mi o tome ništa nije rekla, da ne bi kod mene izazvala sumnju da opasnost po sam moj život odista postoji.

U Evropi, početkom 1941, Nemačka je bila na vrhuncu svoje moći. Francuska pobedjena, nemačke trupe nalazile su se u Madjarskoj, Rumuniji i Bugarskoj. Italija je vodila — ne mnogo uspešan — rat protiv Grčke, na grčko-albanskoj granici. Izuzev u pravcu Soluna (Grčka) Jugoslavija je bila sa sviju strana potpuno opkoljena nemačko-italijanskim trupama.

Jedna tačka u to vreme moje internacije ostala je neobjašnjena: nasuprot relativno blagom postupanju prema meni, znatno boljem nego što je ranije bilo u Rudniku i Karanu, zašto ono varvarsko postupanje prema mojoj ženi sa pretresom do gole kože na železničkoj

Pisac knjige sa suprugom u svom domu u Buenos Airesu

Dr. Stojadinović sa nekim od svojih slikarskih radova

stanici u Sarajevu? Zaključak do koga smo nas dvoje bili onda došli bio je taj, da me neprijatelji nisu zaboravili... Značilo je da nešto spremaju i da traže neki povod. Na njihovu žalost, mi im taj povod nismo pružili. Naše ponašanje bilo je apsolutno korektno.

Tako su stvari išle sve do 12 februara 1941. Toga dana dobio sam pred veče telegram iz Beograda od moje žene sledeće sadržine: „DOLAZIM ČETVRTAK VEČE POZDRAV AUGUSTA."

Pošto je njen dolazak na Ilidžu bio predvidjen tek nedelju dana docnije, to sam bio prilično iznenadjen. Nešto mora da se desilo. Dobro ili rdjavo? Radost što dolazi i strah da nije kakva neprijatnost.

U toj neizvesnosti očekivao sam Augustu, koja odista stiže 13 februara, dockan uveče. Bila je ozbiljna. Posle pozdrava, zatvorismo se u moju sobu i ona poče tihim glasom, kako smo uopšte bili navikli da govorimo pošto „zidovi imaju uši", a osobito u internaciji...

— Donosim ti jedan predlog od pretsednika Vlade u cilju da se postigne neko rešenje u vezi sa tvojom internacijom, kako mi reče njegov lični poverenik, koji mi je tu poruku preneo.

— Ko je to bio? — upitah.

— Dr Dragi Jevremović.

Jevremović je bio narodni poslanik, bio je Cvetkovićev prijatelj, ali — iako smo se politički razmimoišli — prema meni je bio uvek korektan.

— Pa šta mi se predlaže?

— Ti bi odmah, direktno iz Sarajeva, sa mnom i decom morao otputovati u inostranstvo, i to u Egipat ili Grčku, gde bismo imali ostati pet do šest meseci. Ovo bi sve bilo o državnom trošku, a za ovo putovanje bi se u javnosti naveli „zdravstveni razlozi"... Pitala sam da li bi se umesto Grčke moglo ići u Švajcarsku. Na to mi je Jevremović odgovorio da mu je Cvetković izričito rekao, da Švajcarska nikako ne dolazi u obzir.

— To je sve?

Augusta je tom prilikom provela kod mene pet dana i 19 februara otputovala natrag za Beograd. Pošto smo pretresli taj predlog sa sviju strana, dogovorismo se da ona odnese ovakav moj odgovor:

„Ja zahvaljujem što se na merodavnom mestu vodi o meni računa i da se želi naći jedno rešenje, kako bi se najzad otklonila nepravda, koja mi se već 10 meseci bezrazložno čini. Ali ovaj sadašnji predlog ne mogu usvojiti. Sloboda mi je oduzeta, imanje mi se šteti i uništava, koliko će moje zdravlje izdržati sve ove udare internacije, to će se još videti. Ostala mi je jedino netaknuta moja čast, koju ću braniti, koliko mi snage dozvoljavaju. Živeti o trošku države u ino-

stranstvu, a ne raditi za državu ništa, to nije u saglasnosti sa mojim shvatanjima časti i dostojanstva. U današnjim ozbiljnim vremenima napustiti državu, narod, prijatelje, rodbinu i voditi računa samo o sopstvenom komodítetu, ličilo bi na vojnika, koji izdaje svoju zastavu. Zato žalim što ne mogu da primim učinjeni mi predlog. Ja ne tražim ništa drugo do svoj mir i slobodu."

Važniji dogadjaji posle dolaska Augustinog bili su sledeći:

Marta 1, Bugarska pristupila Trojnom Paktu Nemačke, Italije i Japana. Pretsednik bugarske Vlade Filov potpisao pakt u Beču.

Marta 2, nemačke trupe ušle u Bugarsku i kreću se prema grčko-bugarskoj granici.

Marta 3, uveče, Augusta došla sa decom na Ilidžu da — prema dozvoli — provedu sa mnom 10 dana.

Marta 4, knez Pavle se sastao sa Hitlerom u Berghof-u, na osnovu poziva koji mu je bio upućen 24 februara. Knez je pristao, ali pod uslovom da taj sastanak ostane u najvećoj tajnosti. Pošto Knez govori nemački, niko drugi nije prisustvovao.

Augusta, čim je došla, rekla mi je da je imala sastanak sa Jevremovićem i saopštila mu moj negativan odgovor. Ovaj ga je odmah preneo dalje pretsedniku Vlade koji je na to, opet preko Jevremovića, odgovorio, ali ne više primamljivim ponudama putovanja o državnom trošku u inostranstvo, nego pretnjom za ponovno vraćanje u Karan...

— Milan treba da zna — rekao je Cvetković — da je na Ilidži samo privremeno, radi lečenja zuba i da posle opet ima da dodje Karan...

— Cvetković je bio vrlo nezadovoljan sa odgovorom koji sam mu odneo. Bio je upravo besan i počeo da preti — objašnjavao je Jevremović situaciju mojoj ženi. Gospodjo, kao prijatelj dr Stojadinovića i Vašeg doma — rekao je Jevremović ozbiljnim tonom — ja Vam iskreno savetujem da primite predlog, koji Vam je učinjen. Ja se veoma bojim od onoga što može da nastupi, ako taj predlog ne usvojite... Vi ne znate šta je Cvetković u stanju da uradi... — završio je Jevremović podignutim glasom očigledno aludirajući na mogućnost moje „likvidacije".

A kad upitah Augustu šta je odgovorila Jevremoviću na tu Cvetkovićevu pretnju, ona reče:

— Bila sam vrlo kratka i odlučna. Rekoh mu: „Karan? Pa Milan je već bio u Karanu. On se toga ne plaši, ali da ide u inostranstvo, to ne može, niti hoće.

— Bravo, rekoh mojoj ženi i svesrdno je poljubih u obraz.

Oči su nam sijale od radosti što isto mislimo i što oboje ovako

hrabro gledamo najvećoj opasnosti u oči. Jer reči Jevremovića nesumnjivo su pokazivale da se radi o mome životu.

Dani su prolazili mirno i pošto smo se bili rešili da ne menjamo prvobitni negativni odgovor, Augusta je htela ostati svih 10 dana koliko joj je bilo odobreno.

Medjutim, njeno produženo bavljenje na Ilidži Cvetković je mogao vrlo lako protumačiti da su njegove pretnje imale isto tako slab uspeh, kao i njegova ranija ponuda za udoban život u inostranstvu.

I odista, stvari počeše da uzimaju nov, dramatičan obrt. Dvanaestog marta, u 21 čas, policijski komesar Miodrag Lazić mi saopštava da Augusta sa decom mora sutradan rano izjutra, prvim vozom da napusti Ilidžu. Moja objašnjenja da još nije proteklo 10 dana odobrenih za boravak, da je vrlo teško da se žena i deca noćas spreme tako iznenadno za put, ništa nisu pomogla. Lazić je samo slegao ramenima i govorio da mu je tako naredio upravnik Grada Beograda Drinčić i da se to naredjenje apsolutno mora izvršiti.

I meni i ženi i deci bilo je teško pri srcu. Ne samo zbog takve iznenadne naredbe nego još više šta se iza toga svega krije. Na nešto dobro to nikako nije slutilo.

Celu noć pomagao sam Augusti u pakovanju. Od spavanja nije moglo biti ni govora jer se već u 4,30 moralo ustati da bi se na vreme stiglo na voz.

Na dan 13 marta 1941 u 5,45 časova Augusta i deca napustila su Ilidžu. Od toga rastanka trebalo je da prodje punih sedam godina, pa da se opet sastanemo i to tek u aprilu 1948, u Rio de Janeiro.

Ceo dan 13 marta prošao je kao i obično. Isto tako još dva dana: 14 i 15 mart. Lazić mi ne daje nikakva objašnjenja. Medjutim, 16-og, odmah po ručku, Lazić je otišao u Sarajevo i nije došao u 16 časova radi uobičajene šetnje. Sati su prolazili. Najzad mi jedan agent saopštava da je Lazić javio da toga dana neće biti izlaska van kuće.

Oko vile čuju se automobilske sirene, kakve se obično tuda ne čuju, pa još vrlo učestano, užurbano, nervozno. Razume se da me je to počelo uznemiravati i navoditi na svakojake misli. Najzad u 19 časova ulazi u moju sobu Lazić i pretstavlja mi policijskog činovnika Borivoja M. Djuraškovića, za koga mi reče da je došao iz Beograda da me vodi u novo mesto internacije.

— Po imenu vidim da ste Crnogorac. Ne znam vaše kvalitete, ali mi je milo što ste Crnogorac jer u njih imam poverenje...

A onda upitah:

— A kuda?

— U Veles — odgovori Lazić. — Tamo dole na jugu, u Make-

doniji, bićete dalje od opasnosti, ako bi rat počeo kod nas — dodade on, kao da se ovaj premeštaj sprovodi samo iz brige da se meni ništa zlo ne desi.

Čini mi se da mi u tome momentu nešto zazuja u ušima i kako sam bio ustao da se pozdravim, sedoh na kanape, upravo više padoh nego što sedoh. Promrmljah samo reč „Veles" i kroz glavu mi prodjoše najcrnije misli. Da li baš Veles? Iz nekoliko unakrsnih pitanja upućenih Djuraškoviću, ubrzo uvideh da je to samo jedno izmišljeno mesto i da će pravac kretanja biti sasvim drugi. Ali kuda? Na to pitanje nisam umeo da dam odgovor.

Djurašković mi reče da ne nosim sobom nikakve stvari od ličnog prtljaga.

— Auto je mali, ako ponesete dva para veša, dve košulje, uopšte najnužnije samo za dan-dva, ceo ostali Vaš bagaž dolazi odmah za Vama vozom, u Veles — veli mi Djurašković ubedljivim tonom, ali ja mu više nisam verovao nijednu reč, čim sam uvideo da je njegova priča o Velesu obična laž.

Na moje veliko insistiranje, najzad su mi dozvolili da ponesem tri ručna kufera najnužnijih stvari. Celu noć mi je Kristina pomagala u pakovanju. Spalio sam privatna pisma, koja sam bio dobio za vreme internacije, ali sam od hartija poneo jedan deo mojih privatnih zabeležaka koja sam čuvao, da bih na osnovu njih jednom pisao svoje memoare. Te sam beleške, koje su mi odista, deset godina docnije, poslužile kao dragoceni materijal za ovu moju knjigu, posle nosio sobom celim putem od Sarajeva sve do Buenos Airesa. Od štampanih knjiga poneo sam sobom svega tri: Sv. Pismo Starog i Novog Zaveta u prevodu Vuka Karadžića i Djure Daničića, „Gorski Vijenac" od Njegoša i knjigu od Ljubomira Marića. Sve tri knjige, osobito prve dve, bile su uvek moja najomiljenija lektira.

U tri ujutru bilo je dovršeno pakovanje. Stvari koje nisam mogao nositi sobom ostale su u vili da ih policija, nekoliko dana docnije, isporuči mojoj porodici u Beogradu. Legao sam u krevet da se malo odmorim ali već u 3,30 časova morao sam ustati i obući se za polazak. Bilo je tačno 5,15 časova, 17 marta 1941 kada sam napustio Ilidžu. Kristina je bila neutešna i samo je plakala.

— Takvog gospodara kao Vi, nikad više u životu neću imati — govorila je kroz suze.

U auto seo je pored mene Lazić. Napred pored šofera Petra Lazarevića seo je Djurašković.

Pri izlasku iz Sarajeva pridružio nam se još jedan policijski auto koji je takodje bio došao iz Beograda. Kako sam posle usput

primetio u njemu je bio šef policijskih agenata na službi u Pretsedništvu vlade Čohadžić, agenti Pitaševac i Grahovac, pored šofera.

Automobili su išli brzo i zaustavili se tek kad smo prešli Čačak, na jednoj maloj poljani kraj puta. Tu smo ručali ispod jednog drveta.

Posle smo produžili za Kraljevo i tu okrenuli na Jug, duž Ibra u pravcu Raške.

Pred ulaskom u ovu varošicu žandarm na liniji davao nam je znak da stanemo, ali su beogradski policajci mislili da ne moraju da poštuju naredjenje jednog običnog provincijskog žandarma i produžismo pojačanom brzinom dalje. Medjutim, kad smo došli pred Kosovsku Mitrovicu, pred jednom žandarmerijskom stanicom, četiri žandarma sa bajonetom na puškama u stavu „na gotovs'" sprečiše dalje kretanje. Davali su utisak ljudi spremnih da pucaju svakog momenta. Nastade dugačko objašnjavanje, moralo se čak telefonirati u Beograd dok se najzad žandarmi skloniše i mi produžismo put. Očevidno da je onaj žandarm iz Raške obavestio stanicu u Kosovskoj Mitrovici o našem nepoštovanju njegove naredbe, tako da smo morali izgledati vrlo sumnjivi ljudi za svakog opreznog policijskog organa.

Tada mi rekoše da ćemo noćiti u jednom hotelu u Prištini. Medjutim, kad smo stigli u Prištinu oko 20 časova, saopštiše mi da su usput dobili naredjenje da produžimo do sela Lipljana na Kosovu Polju, gde ćemo noćiti u žandarmerijskoj stanici. Bila je već duboka noć.

Nekoliko kilometara pred Prištinom put je bio jako izlokvan i pokvaren valjda od snega koji se topio. Na jednom mestu nalazila se velika provalija i kako nikakvih oznaka nije bilo, a mrak, šofer je tek u poslednjem momentu, na jedan metar od provalije, zaustavio auto. Inače bismo se survali u provaliju od nekoliko metara dubine. Ko zna šta bi od nas bilo. Šoferova opreznost i naša sreća spasli su nas od katastrofe. Slučajno naidjoše dva vojnika i pokazaše nam kako da obidjemo taj deo pokvarenog puta. U tome puče guma na zadnjem točku. Rezerve više nije bilo. Posle uzaludnog pokušaja da se guma opravi bez svetlosti, jer čak nijedan policajac nije imao ručnu električnu lampu, po sitnoj kiši koja je počela padati u hladnom vremenu, nije ostalo ništa drugo rego produžiti put sa probušenom gumom. I tako se milelo da se predju preostalih 18 kilometara do sela Lipljana. Tu stigosmo u 21,30 i sa teškom mukom u noći, najzad pronadjosmo žandarmerijsku stanicu.

Usput primetih da je selo puno vojske, jer se mobilizacija već sprovodila, videh male vatrice i oko njih grupe vojnika, čuh kako neki strašno psuju. Sve je davalo utisak jednog vojničkog logora u kome nisu vladali ni red ni disciplina.

„Sa ovakvom vojskom ne ide se u rat“ — pomislih u sebi i setih se onih uistini proročanskih reči, koje sam bio stavio u Programu Srpske radikalne stranke februara 1940. Sporazum Cvetković-Maček značio je početak raspada Kraljevine Jugoslavije. U selu Lipljanima, 17 marta 1941, mogao sam tačno predvideti ono što će se desiti nekoliko dana docnije. Kad je rat počeo 6 aprila, hrvatski vojnici, ili su bacili oružje, kojim su imali da brane državu ili su ga okrenuli protiv svojih pretpostavljenih starešina ako su ovi bili Srbi. U roku od 24 časa jugoslovenska vojska više nije postojala i njeni generali su potpisali bezuslovnu predaju, kapitulaciju, dok su Kralj i Vlada već prvi dan napustili prestonicu, a odmah zatim i samu državu.

Dok sam ja tako razmišljao o neizmernoj nesreći pred kojom stoji moja otadžbina, dodje do moga automobila komandir žandarmerijske stanice, narednik Marko Gnjatić. On nas povede sa glavnog druma u zgradu stanice, jer od velikog blata i sa probušenom gumom na jednom točku, naš auto je totalno bio otkazao poslušnost. Nije više mogao ni napred, ni nazad.

Posle pešaćenja od nekoliko minuta ulazimo u žandarmerijsku stanicu, koja je prepuna žandarma i vojnika, izmešanih medju sobom. Neki stoje, drugi čuče po ćoškovima, treći spavaju po patosu u šinjelima, zbijeni kao sardine u kutijama od lima. I ovde, kao i onom vojničkom logoru kraj puta, potpun haos i nered.

Narednik nas vodi u jednu veću sobu, gde ima nameštenih šest vojničkih kreveta. Vidi se da su slamarice dobro nabivene.

— Naredjeno mi je da spremim sobu sa četiri kreveta. Čekam još od 14 časova... Nije mi bilo rečeno ko će doći. Cela mi je stanica zauzeta od vojske. Ovde je smešten štab divizije — reče njeno ime, ali sam zaboravio kako beše. Učinio sam što mi je bolje bilo moguće... Šta mogu! Mobilizacija... — poče da nam objašnjava i da se izvinjava Gnjatić.

Upitah za svoj krevet. On mi reče:

— Možete izabrati koji hoćete, ali mi onaj u ćošku izgleda ponajbolji...

Pogledah, krevet je bio kao i ostali, razume se da me nije oduševio.

Narednik se onda okrenu i poče da loži malu plehanu peć, jer je bilo dosta hladno. Drva tanka, sirova, kakvih najviše ima u ovom kraju i poče da se dimi kao kakva železnička lokomotiva ložena rdjavim ugljem.

Stojimo u tome dimu, u sobi koja je dotle izgledala čista, a u koju smo mi uneli sa svojim cipelama čitave slojeve debelog blata. Jedan žandarm postavi sto i donese nešto za jelo. Lazić i Djuraškovič

počeše da večeraju nudeći i meni, ali meni nije bilo do jela, već me je više brinulo kako da rešim pitanje spavanja. Celu prethodnu noć nisam spavao, ceo dan od 5 ujutru do 22 časova sedeo nepomično u automobilu, takodje bez spavanja, pa ne moći trenuti ni ove noći izgledalo mi je previše i za moju inače odličnu fizičku kondiciju. Stoga počeh sa narednikom da tražim neko drugo rešenje za moj počinak. Od spavanja u jednoj sobi sa dva policajca i jednim šoferom, znao sam da za mene ne bi značilo nikakav odmor. Narednik mi onda, sa mnogo dobre volje reče, da u njegovoj sobi, gde je njegova kancelarija ima dva kreveta. U jednom je neki general, a drugi je prazan. Zatim ima jedna mala sobica, sa jednim krevetom ali je nju zauzeo kapetan, generalov adjutant.

Narednik se izgubi za jedan trenutak pa se ubrzo vrati da mi javi da general nema ništa protiv toga, da ja uzmem drugi krevet u njegovoj sobi. Pogledah tu sobu. U dva ugla po jedan krevet, u sredini pisaći sto pretrpan aktima i knjigama. General je već ležao, okrenut ka zidu, ledjima prema vratima na koja smo ušli. Dodje mi pred oči slika rata: vojnici po patosu, generali po neudobnim krevetima...

Rekoh da ne želim da uznemiravam gospodina generala, koji me je pre toga zvao u svoju sobu, nego da bi mi bilo draže kad bi mi se ustupila prostorija kapetana.

Ovo rešenje izgledalo mi je najpovolnije. Što sam želeo, to je da budem sam u sobi, kako bih bio miran. Inače ta soba jedva da je imala dva metara dubine i jedan i po širine, tek toliko da stane jedan krevet. Strpah se odmah poluobučen u njega. Bio je još vruć od ležanja kapetana, jedan neprijatan osećaj, ali pred mojim zamorenim organizmom brzo je isčezao i ja sam zaspao zaboravljajući dogadjaje i prilike oko mene.

Bili smo se dogovorili da podjemo izjutra u osam sati i da ustajanje bude u sedam. Medjutim, već u pet sati zakucaše na moja vrata da mi saopšte da su dobili naredjenje iz Beograda da se krene dalje na put u šest časova.

Podjosmo do automobila koji nas je čekao na drumu. Pored mene je išao narednik Gnjatić. Reče mi da me poznaje iz mojih ranijih poseta Kosovu Polju i da je rodom iz Bosne. Zamolih ga da na neki način izvesti moju ženu u Beogradu da sam ovuda prošao zdrav i živ.

— Razumem, Gospodine Pretsedniče! — odgovori narednik salutirajući oštrim pokretom ruke.

Sedosmo opet u auto na isti način.

— A gde je drugi auto? — upitah.

— Doći će za nama, jer je Čohadžić otišao da spava u jedan hotel, u Prištini.

— Kao svaki veliki gospodin! — primetih ja ironično. On u hotel, a mi u žandarmerijsku stanicu...

Krupne pahuljice snega padale su jer taj predeo leži dosta visoko nad morem. Kosovo Polje belilo se pod snežnim pokrovom. Setih se bitke na tom istorijskom mestu 1389 godine, kada su vrhovni komandant srpske vojske, Car Lazar i vrhovni komandant turske vojske sultan Murat našli obojica smrt i kada je propalo srpsko carstvo. Razmišljao sam kako se naša država sada ponovo nalazi pred smrtnom opasnošću: „*to be or not to be*".

Idući drumom u pravcu Skoplja, stalno smo sretali vojničke kolone. Poneki zagljavljeni auto, kraj puta, Arnauti iz okolnih sela, mobilisani da opravljaju glavni drum, rade taj posao bez mnogo volje i razumevanja.

Kad smo stigli u Skoplje oko 10 časova, sve su ulice vrvile od vojnika. Kasarne pored kojih smo prolazili bile su prepune. Primećivalo se da je mobilizacija u punom jeku. U vazduhu mirisao je barut. Na Vardaru videh podignut nov veliki most, koji sam ja još kao pretsednik Vlade projektovao. Kroz varoš smo prošli bez zaustavljanja. Kad se u daljini ukaže pred nama Veles kao neko ptičje gnezdo prilepljeno uz brdo, upitah Djuraškovića gde se nalazi ta vila, koja je odredjena za moje stanovanje, a on sasvim ležerno odgovori:

— Došlo je naredjenje iz Beograda da uopšte ne stajemo u Velesu nego da direktno idemo za Solun...

Solun! Dakle Cvetković me ipak šalje u Grčku! Sprovodi svoj plan — pomislih — kad nije išlo milom, onda treba da ide silom... Sa svojom policijom on prosto „kidnapira" jednog dojućerašnjeg pretsednika Vlade i prebacuje ga u drugu državu!

Djuraškovič poče novu priču. Razume se izmišljenu kao neki policijski roman. Govori mi kako će u Solun doći „danas ili sutra" moja žena sa decom i da su oni o svemu obavešteni. Rekoh mu revoltiran:

— Kakav je ovo način sprovodjenja? Svaka dva časa pričate mi nove istorije, koje se ne ispunjavaju! Nada mnom se vrši jedan protivustavan i nezakonit akt. Pred kim da protestujem za sve ovo?

— Ja samo izvršujem naredjenja koja dobijam od pretpostavljenih... Šta ja mogu u tome? Vi ćete na granici od Čohadžića dobiti podrobnija obaveštenja. On sobom nosi novac — 50.000 drahmi — da Vam se predadu za troškove u Grčkoj — veli Djuraškovič.

Pred Djevdjelijom put kojim smo išli bivao je sve gori i gori, te smo na jednom mestu, kod nekog potoka, morali izaći iz kola

Nije se video put kojim treba ići dalje. U blizini je bio jedan železnički most. Neki inženjer sa nekoliko radnika nešto je tu čeprkao. On nam se stavi na raspoloženje da nam pokaže pravac. Pošto reče da je Rus — izbeglica — što uostalom po njegovom načinu govora nije bilo teško pogoditi — i da se zove Meljnikov, upitah ga da nije što rod sa mojom sekretaricom Galinom Meljnikov. Reče da nije i da je ne poznaje, ali da poznaje mene.

— Gde smo se sreli? — upitah.

— Nismo se nigde sreli — reče dobroćudni Rus sa osmejkom — ali Vas poznajem po slikama u novinama...

Ovaj moj kratak razgovor jako je revoltirao Lazića i on mi ljutito prebaci:

— Vi niste smeli da se upuštate u takve razgovore! Vaš je put sasvim poverljive prirode! Ja nosim odgovornost za to...

U 14 časova stigosmo u Djevdjeliju. Kroz varoš smo samo prošli i zaustavismo se van varoši, kod neke kasarne, prema našoj graničnoj karauli, koja se vidcla nedaleko. Mi smo stajali na jednoj maloj poljani podalje od drugih kuća i od druma i uopšte od ljudi. Tu smo čekali pola časa, šetajući oko kola. Tu su bili od činovnika Lazić i Djurašković, a od agenata Sotir Pitašević i Grahovac. Upitah Djuraškovića:

— Otkud sa nama da putuje Čohadžić? Čini mi se da on prima platu u Presbirou? Valjda da kao takav bude prisutan ovome „svečanom činu"?

Djurašković odgovori:

— Možda...

Očevidno nije shvatio ironiju mojih reči. Smisao za humor nije me ni u tom momentu napuštao.

Najzad dodje još jedan auto, iz koga izadjoše: komesar pogranične policije iz Djevdjelije Miodrag Kojadinović, šef krivične policije iz Beograda Gojko Milovanović i Čohadžić. Ovaj poslednji uvek u ulozi glavnog aranžera celog ovog putovanja.

Onda posedasmo svi u dva automobila i uputismo se preko polja prema našoj graničnoj karauli. Niko nije znao tačan put i jedva pogodismo kuda treba da idemo. Moj auto išao je kao drugi. Prvi stade ispred jedne kućice, odakle se pojaviše dva naša finansa, sa kojima je razgovarao Kojadinović. Do mog auta dotrča jedan žandarmerijski podnarednik i samo nas brzo prebroja da smo četvorica unutra, pa oba auta podjoše dalje prema grčkoj granici.

Od naših pograničnih vlasti niko mi nije prilazio niti ma šta pitao. Vidi se da je sve bilo unapred udešeno i spremljeno.

Tako prodjosmo na grčku stranu. Kod njihove karaule zaustaviše nas vojnici. Posle kratkog objašnjenja, jedan se vojnik pope na papuču od jednog auta i drugi od drugog i tako nas sprovedoše u Idomeni. Mladi grčki vojnici, visokog rasta bili su veseli i raspoloženi, premda se njihova zemlja nalazila u jednom teškom ratu. Izgledalo mi je da su se radovali, kao mala deca, kada se neočekivano voze tudjim automobilom. Na njihovom licu lebdeo je osmejak. Posle rastanka sa mojom porodicom u Ilidži, to je bio prvi osmejak koji sam video na licu nekoga iz moje okoline.

Bilo je tačno 14,30 časova, 18 marta 1941, kada sam bio primoran da napustim teritoriju Kraljevine Jugoslavije.

POLITIČKI ZATOČENIK NJEGOVOG BRITANSKOG VELIČANSTVA

Premda se Grčka nalazila u ratu sa Italijom još od oktobra 1940, u ovome pograničnom mestu sa Jugoslavijom ratno stanje ogledalo se samo u većem broju vojnika oko železničke stanice. Upravo tu nisam primetio nijedno lice u civilu sem žena i dece. Uostalom rat se vodio uglavnom na grčko-albanskoj granici, daleko od ovog mesta gde sam prešao na grčku teritoriju.

Sam prelazak u Grčku dejstvovao je na mene psihološko govoreći vrlo povoljno iako sam bio u punoj neizvesnosti šta će sa mnom biti, jedno sam osećao kao sigurno, a naime da sam izašao iz kandži kriminalnih tipova koji su na nesreću zemlje upravljali Jugoslavijom i da i beogradski policajci, koji su se još oko mene nalazili, sada moraju poštovati zakone jedne druge vlasti koja se nije zvala „Uprava grada Beograda". Osećao sam kao da sada imam nekoga, na koga se, ako zatreba, mogu obratiti radi zaštite. Sem toga, pošto sam kao pretsednik Vlade i ministar spoljnih poslova uvek vodio politiku najprijateljskijih odnosa sa susednom grčkom državom, a usto još, u vreme borbe grčkih republikanaca protiv monarhije, — ukoliko mi je princip nemešanja u unutrašnje poslove drugih država to dozvoljavao — pomagao monarhističke struje, smatrao sam kao sigurno da mi se u Kraljevini Grčkoj ne može nikakvo zlo dogoditi.

Stajali smo neko vreme pred železničkom stanicom. Tu mi pridjoše da se sa mnom pozdrave, prvi put, Čohadžić i Kojadinović. Posle udjosmo unutra. Tu mi se pretstavi i Gojko Milovanović. Kad mi ovaj reče svoje ime, ja ne mogoh da se uzdržim a da mu ne kažem:

— A vi ste kao neki specijalista za familiju Stojadinović?

Doista, Milovanović, premda nenadležan jer je bio na položaju šefa krivične policije, u tri maha se našao u neprijatnoj ulozi u odnosu na mene i moju porodicu. Najpre je, 19 aprila, u momentu kada

sam ja vodjen na Rudnik, izvršavao hapšenje mog brata. Zatim je rukovodio „ekspedicijom" koja je krenula iz Beograda za Sarajevo i tamo, na železničkoj stanici, izvršio onaj pretres nad mojom ženom. Najzad, sada učestvuje u mom proterivanju iz zemlje.

On se malo zbuni, pa izgovori nekoliko reči, kao da je to sve bilo slučajno i bez njegove volje.

U kancelariji železničke stanice Čohadžić mi saopšti da ćemo prvim vozom za Solun, da on ima nalog da me tamo preda grčkim vlastima, koje će odrediti dalje što ima, da ću živeti negde u Grčkoj, verovatno ne u Solunu zbog bombardovanja te varoši, da on ide sa mnom, jer da ima da mi preda jedan ček od 50.000 drahmi u jugoslovenskoj Slobodnoj Zoni, u Solunu, da je moja familija o svemu obaveštena i da će i ona krenuti odmah na put tako da ćemo se sastati u Solunu. Onda Čohadžić izvadi iz džepa moj pasoš koji su mi oni u Upravi grada bili izdali bez moga traženja.

— Ovaj pasoš — reče mi Čohadžić — trebaće Vam za u buduće. Molim Vas stavite mi samo ovde vaš potpis da bi imao punu vrednost.

Pogledah taj dokumenat koji je nosio vizu grčkog konzulata iako na njemu nije bilo mog potpisa. Ja ga onda potpisah u očekivanju da će mi ga Čohadžić odmah predati ali ga on zadrža sa obećanjem da će mi ga predati malo posle čim ga bude pokazao grčkim vlastima. Taj pasoš, medjutim, nikad više nisam video. Upitah Čohadžića:

— Je li grčka Vlada tražila da joj budem predat u ruke?

— Ne — odgovori on i to je bila jedina istinita reč u celoj njegovoj priči o mom slobodnom životu u Grčkoj, predaji čeka od 50.000 drahmi, dolasku moje porodice u Solun. Sve to je bila jedna laž pored druge.

U jednom momentu ostao je sa mnom sam u kancelariji šefa stanice, policijski granični komesar iz Djevdjelije Kojadinović, pored jednog grčkog oficira, koji se od mog dolaska u Idomeni stalno nalazio u mojoj blizini. On mi reče:

— Ja sam po svom političkom uverenju jugoslovenski nacionalista i zato me je ova Vlada „proterala" iz Zagreba, gde sam ranije bio sa službom. Iz jedne velike i lepe varoši u jedno malo selo na krajnjem Jugu države. To mi je „nagrada"...

Kako sam ja ćuteći slušao njegove reči on je valjda pomislio da nemam mnogo poverenja u njega i da bi me uverio u svoju odanost prema meni, dodade i ovo u jednom tonu punom iskrenosti.

— Ja sam rodom iz Šapca, odakle je i Vaš bivši šef kabineta dr Jovan Gašić. Mi smo dobri lični prijatelji i ako imate ma šta da

mu poručite, možete slobodno učiniti preko mene. Na mene se možete potpuno osloniti.

Odgovorih da nemam ništa specijalno, sem ako hoće može mu reći da smo se ovde videli i da sam zdrav prešao preko granice, razume se protiv svoje volje...

— Ovo je odista strašno šta se sa mnom radi — uzviknuh revoltiran. Protivno izričnim odredbama naših zakona, proteruju me iz moje sopstvene zemlje i šalju me u izgnanstvo u zemlju koja je u ratu, izložena svakodnevnim bombardovanjima, bez ikakvih materijalnih sredstava za život...

Kojadinović se ražali:

— Meni lično je vrlo neprijatno što moram baš ja svemu ovome da prisustvujem... Ali, šta da radim? Ja sam policijski činovnik i moram da izvršujem naredjenja. To je užasno da Vam ni novčana sredstva nisu stavljena na raspoloženje. Ja sam siromašan čovek, ali molim Vas nemojte se naći uvredjeni, ja Vam nešto malo mogu pomoći...

Onda izvadi iz svog novčanika jednu novčanicu od hiljadu dinara (oko 20 dolara) i htede da mi je gurne u ruke.

Razume se da sam ja to odbio iako je on dva-tri puta navaljivao da se odazovem njegovoj dobronamernosti...

Ovu scenu sa novcem — vadjenje iz novčanika, ponudu i odbijanje — primetio je i onaj grčki oficir koji svakako nije mogao razumeti šta se to imedju nas dešava.

Dok smo tako sedeli rekoh Kojadinoviću da bih želeo preko njega poslati iz Djevdjelije jedan telegram i jednu kartu mojoj ženi u Beograd, da zna da sam zdrav i živ, koliko da ne brine. On to saošti Čohadžiću i ovaj dade dozvolu. Moj telegram glasio je:

DANAS UTORAK PODNE ZDRAVO STIGAO NA GRČKU TERITORIJU KOD DJEVDJELIJE. REČENO MI DA ĆEMO VEČERAS PRODUŽITI ZA SOLUN. MNOGO POZDRAVA

MILAN

U karti sam to isto ponovio, malo opširnije. Telegram je moja žena odista i dobila sutradan, ali kartu ne. Pošto sam u karti pomenuo i neka lažna obećanja Čohadžićevih, to je on svakako tu kartu pocepao, a samo pošiljku kratko stilizovanog telegrama odobrio.

Malo docnije dodje Čohadžić da mi saopšti, da ćemo odmah krenuti za Solun autom, jer da voz ima veliko zadocnjenje. Treba

da idemo grčkim automobilima dok se beogradska dva policijska auta vraćaju, a takodje i svi beogradski policajci izuzev Čohadžića i Milovanovića, koji će ići sa mnom do Soluna.

Onda dodjoše da se sa mnom oproste: Lazić, Djurašković i Kojadinović, kao i šofer Petar kome dadoh jednu skromnu napojnicu.

Podjosmo ka grčkim automobilima, koji su tu spremni već čekali Tu su stajali i dva grčka policajca jedan u uniformi, drugi u civilu. Primetih da Čohadžić pravi raspored da sa mnom sedne on i Milovanović, dok bi grčki policajci sedeli zajedno u drugom automobilu. Sumnjajući u čiste namere Čohadžićeve, brzo pridjoh jednom grčkom oficiru koji je govorio pomalo francuski i zamolih ga da sa svojim šefom, drugim grčkim oficirom, starijem po rangu, uredi tako da nikako ne sedim sam u jednim kolima sa jugoslovenskim policajcima, nego da se podele: jedan kod mene, a drugi u druga kola. Srećom je grčki oficir, prvo, razumeo ono što sam mu na francuskom govorio, a drugo shvatio i moju ideju. On samo klimnu lako glavom i jednim pogledom dade mi na znanje da shvata moju bojazan.

Odista, kad malo posle dodje momenat da sedamo u kola, tek što smo ja i Milovanović seli u jedan auto, Čohadžić se požuri da se ugura u ista kola pored šofera, ali mu onaj civilni grčki policajac prepreči put i pokaza mu da ide u druga kola. Čohadžić se samo pokunji, kao kuca kad dobije batine, i zlovoljno se odvuče u drugi auto. Ako je Čohadžić imao kakve zadnje namere, one su mu mojom opreznošću bile onemogućene. I kad videh da grčki policajac sede poredi šofera u mojim kolima, bio sam zadovoljan.

Što pominjem ovaj slučaj oko rasporeda sedenja navodi me jedan podatak, koji mi je posle rata saopštio Svetozar Rašić, jugoslovenski ministar u Budimpešti, a koji sada živi u Njujorku. On mi je pisao kako je u Budimpešti puštena verzija iz Beograda, u momentu kada sam prešao na grčku teritoriju da sam u pokušaju bekstva preko granice za Grčku ubijen od jugoslovenske pogranične straže.

Čim su automobili krenuli i ja se nadjoh sa Milovanovićem sam, pozadi na sedištu, a dva Grka (šofer i policajac napred) Milovanović poče da se pravda:

— Ja sam bio nekim poslom u Skoplju pre neki dan, tek odjednom dobih naredjenje da Vas pratim do Soluna. Kunem Vam se u moje jedino dete — uzviknu on potresenim glasom — bilo mi je došlo da plačem, kad Vas videh na stanici u Indomeni. Kada mi je šef političke policije u Beogradu, Mile Jovanović, bio dao naredjenje da izvršim pretres nad gospodjom Stojadinović u Sarajevu, ja sam se tri sata opirao da ja tu dužnost izvršim. Kad sam obavio pretres u

stanu ministra Djure Jankovića, nisam ništa dirao od njegovih spisa ni pisama. Uopšte izvršivao sam data mi naredjenja jer sam morao da ih izvršujem, ali sam to radio uvek sa najvećom korektnošću.

U tom tonu Milovanović je poduže govorio, ali ja nisam bio mnogo raspoložen ni da ga slušam, a još manje da mu verujem.

Rekoh samo kratko da sve ovo što se prema meni čini da je to jedno veliko nezakonje i jedna velika nepravda.

Nažalost ona dolazi baš od onih, kojima sam ja u svoje vreme samo dobra činio. Ali takva je ljudska zahvalnost.

Onda obojica zaćutasmo. Setih se jedne ruske skaske o zmiji i lisici, gde nezahvalni čovek ubija lisicu koja mu je život spasla. Pravio sam se kao da hoću da spavam jer nisam bio raspoložen ni za kakav razgovor.

Zimski su dani kratki i mrak je ubrzo pao. Iz opreznosti od bombardovanja auto je išao bez svetlosti. Isto tako i drugi, mnogobrojni vojnički kamioni, koje smo usput sretali. Pravo je čudo da se nismo ni s kim sudarili. Drum blizu grčko-jugoslovenske granice bio je vrlo rdjav. Posle postaje bolji i širi ukoliko se približavamo Solunu. Najzad stigli smo oko 19 časova uveče. Usput pokušah da doznam nešto od grčkog policajca, ali je on vrlo slabo znao francuski. Razumeh samo da je sa službom u „*Sureté Générale*" a na pitanje: kuda idemo, odgovori dosta „precizno":

— *Nous allons dans une très belle maison.*

Pomislih da će to možda biti moj privremeni stan. A možda ipak nije sve laž što su mi beogradski policajci pričali. Možda će tu ipak doći žena sa decom... Ko zna?

Udjosmo u jednu kuću, osrednje nameštenu, sa prilično istrošenim nameštajem. Na prozorima, koji su svi bili strahovito razlupani, bili su razapeti čaršavi i ćebad da bi se održavalo zamračivanje zbog italijanskog bombardovanja. U kuhinji sam posle video dosta polupanog posudja.

Na ulazu nas dočeka domaćin i domaćica sa osmejkom i vrlo srdačno, kako se primaju dragi gosti čija se poseta očekuje. U susednoj odaji, iz sveg glasa dralo se jedno malo dete, što je davalo utisak da su to troje jedini stanovnici ove kuće.

Iz razgovora sam doznao da se gospodin zvao Joanis Pajatakis, advokat, stan mu je bio u Odos Cimski No. 104. Tako mi je bar on rekao. Nije znao nijedan drugi jezik sem grčkog. Njegova gospodja govorila je dosta dobro nemački i francuski. Ona je kći nekog bogatog trgovca pa je sa ocem češće putovala po Evropi. Bila je i u Beogradu.

Posle nekoliko običnih reči predjosmo na pitanje grčko-italijanskog rata.

— Do sada je išlo dosta dobro — veli gospodja — ali kad dodju protiv nas i Nemci, ko će onda moći da se bori protiv jedne takve sile?

Kad sam video, da od ove žene mogu nešto saznati, što me interesuje, počeh svaki čas da izmišljam razloge, kako bih izašao iz sobe, u kojoj su sedeli sa mnom takodje i Čohadžić i Milovanović i tako bio na samo sa tom gospodjom, koja je u kuhinji činila poslednje pripreme da nam posluži večeru.

Iz razgovora sa njom vidim da ona ni pojma nema ko sam ja. U nekoliko reči sam joj objasnio situaciju i doturio jedno parče hartije da dostavi na Krf mojoj tašti, gospodji Klari Gazzi, koju sam obaveštavao da se nalazim u Solunu, ali da ne znam kuda ću dalje biti transportovan.

U toj kući smo dobili večeru, koja se sastojala od dobro zgotovljene ribe. Jeli smo zajedno svi petoro, za istim stolom. Očevidno svima je bila nelagodna ova usiljena situacija. Razgovor se često prekidao i zastajao. Čohadžić je dva-tri puta izlazio napolje i vraćao se. Pitam ga šta čekamo?

— Čekam dalja obaveštenja od grčkih vlasti... Valjda stan još nije uredjen — dodaje on, kao govoreći za sebe, ali glasno.

Najzad, oko pola noći, Čohadžić opet upade sa ulice i uzviknu:

— Hajdemo!

Sidjosmo dole. Na ulici je ćekao isti auto sa mojim stvarima. Ja i Milovanović udjemo unutra i auto odmah krete. Misleći da je napred opet onaj isti grčki policajac u civilu, koga sam pred polazak bio primetio pored kola, a što usled potpunog mraka nisam mogao da proverim, upitah na francuskom:

— *Où allons-nous?*

Na to mi sa mesta pored šofera odgovori na srpskom jeziku Čohadžić:

— Ne znam tačno kuda idemo, ali sam čuo iz razgovora grčkih policajaca da su pominjali Krf...

Nisam imao mnogo vremena za razmišljanje šta znači ova priča o Krfu jer se auto uskoro zaustavi i Čohadžić prvi skoči napolje. Nekoliko trenutaka zatim sidje i Milovanović. Ostadoh ja sam dva-tri minuta. Onda neko otvori vrata i pozva me da izadjem. Kada izadjoh jedan jak mlaz električne svetlosti, iz neke ručne lampe, udari mi u oči, tako da više nisam mogao da raspoznam šta se oko mene dogadja. Oborih pogled dole i primetih da sam opkoljen grupom vojnika u uniformama sa puškom k nozi. Mogao sam videti samo cokule

U razgovoru sa argentinskim ministrom Narodne privrede, Ing. Alvarom C. Alsogaray-em

Do poslednjeg momenta aktivan, prelamajući list „El ECONOMISTA“ sa poznatim italijanskim novinarom Dr Gastone Gorrieri

i uniforme do kolena, te mi nije bilo moguće da raspoznam njihovu narodnost, ali sam imao utisak da su grčki ili engleski vojnici, koji su u to vreme nosili uniforme slične boje.

U tom potpunom mraku i apsolutnoj tišini pridje mi jedan čovek u uniformi i pokazajući na mene upita glasno nekog, koji je tu stajao u blizini:

— *C'est le Monsieur?*[1]

— *Oui*[2] — odgovori onaj kratko i po govoru poznadoh „perfektni" francuski izgovor Čohadžića.

Onda me onaj gospodin uze pod ruku i jednim gestom me pozva:

— *Venez avec moi!*[3]

Po naglasku njegovog francuskog jezika poznadoh da je to neki Englez. No tek što učinismo prva dva-tri koraka ja zastadoh i upitah:

— *Mais où allons-nous? Et qui êtes-vous, Monsieur?*[4]

— *Nous allons maintenant sur un bateau. Mon nom et tout le reste, je vous le dirai dans quelques instants, un peu plus tard.*[5]

Udjosmo u jedan čamac na kome poznadoh engleske mornare. Sa obale jaka električna lampa bacala mi je stalno svetlost u lice i zasenjavala pogled. Sitna prolećna kiša padala je. Primetih da mi je hladno i da mi kolena drhću. Od hladnoće ili uzbudjenja ili obojega zajedno, ne znam. Najzad se moje stvari ukrcaše, sve sem jednog novog kratkog sportskog kaputa od zelene kože. Valjda su ga zaboravili u automobilu ili ga je neko usput uzeo „za uspomenu".

Čamac je išao polako morem izmedju ladja i onda pristade uz jednu malu ladjicu, gde se ukrcasmo. Onda mi se oficir, koji me je primio od jugoslovenskih policajaca u pristaništu, zvanično pretstavi:

— *Colonel J. S. Blunt, attaché militaire à la Légation de S. M. Britannique à Athènes.*

Na ovo pretstavljanje ja mu odgovorih agresivnim tonom:

— A otkada su Jugoslavija i Velika Britanija u ratu?

Pukovniku ne bi po volji to pitanje, ali mi ipak mirnim tonom, kao pravi Englez, odgovori sležući ramenima:

— Pa videli ste u solunskom pristaništu KO Vas je meni predao...

---

[1] Ovo je dotični gospodin?

[2] Da.

[3] Dodjite sa mnom!

[4] Ali gde idemo? I ko ste Vi, gospodine?

[5] Idemo sad na jednu ladju. Moje ime i sve ostalo, kazaću Vam za nekoliko trenutaka, malo docnije.

Ponoć je bila već davno prošla i pukovnik Blunt me povede odmah da mi pokaže kabinu koja je za mene bila rezervisana. U prolazu videh da je ta ladjica dosta stara, u zapuštenom stanju, prljava. Posle sam doznao da se zove „Calanthe", da je to bila privatna jahta nekog bogatog Engleza, i da je obično plovila u grčkim vodama, sa grčkom posadom. Nedavno su je britanske vlasti rekvirirale za potrebe britanske vojske.

Kabina je bila prilično prostrana i videh da su nameštena dva kreveta za spavanje.

Pošto su unete moje stvari u kabinu, pukovnik reče da želi da vidi šta ima u mojim kuferima. Otvorismo jedan po jedan. Pored odela i veša, naidjosmo na pakete sa mojim beleškama i rukopisima. Tu se nalazio i materijal koji sam ja sada iskoristio za pisanje ovih memoara.

— Šta je ovo? — upita pukovnik.

— To je moja privatna korespondencija — odgovorih pretpostavljajući da je „Privatna korespondencija" nešto što će jedan Englez želeti najmanje da oskrnavi... I nisam se prevario. On reče samo:

— A, tako? Dobro.

Zatim naidjosmo na jedan veliki kuhinjski nož koji sam ja namerno bio poneo iz Ilidže, da mi se nadje „za svaki slučaj".

— A šta je ovo? — upita on začudjeno, okrećući u ruci veliki nož, sa kojim bi čovek mogao vola ubiti.

Ja se takodje napravih veoma iznenadjen da se tako što nalazi medju mojim stvarima, pa onda ležerno rekoh:

— Ah, to je ona moja glupa kuvarica strpala unutra kada je spakovala stvari i ne pitajući me za to. Ona je valjda mislila kad njoj takav nož treba u kuhinji, da će možda trebati i meni kada putujem bez nje i bez njene kuhinje... — primetih ja smejući se.

Pukovnik ne reče ništa, samo ostavi taj nož postrani da bi ga sklonio.

Onda naidjosmo na moj brijač za brijanje. Otvori ga i zagleda sa sviju strana. Učini mu se veliki.

— A zar morate da nosite i brijač? Što se ne brijete mašinom?

— Moram da ga nosim, ja nikad nisam voleo da se brijem mašinom.

On ga je prevrtao još neko vreme u ruci, premišljajući šta da radi, pa ga najzad vrati medju ostale stvari.

Pošto je svršio detaljni pregled celog mog prtljaga, pukovnik se uspravi, pa mi reče ozbiljnim tonom:

— Nadam se da nećete imati ništa protiv toga, ako ovde pored Vas spava jedan moj oficir.

Onda mi on pretstavi dvojicu: Lt. E. H. Rodwell i Lt. Alabasbar.

— A, to nikako! — odgovorih ja odlučno. Ja ne spavam u istoj sobi ni sa sopstvenom ženom. Naučio sam da uvek spavam sâm.

Pukovnik se onda zamisli malo, pa pomirljivo reče:

— Dobro, ali pod jednim uslovom! Dajte mi Vašu časnu reč da sebi nećete učiniti nikakvo zlo!

— Kako da ne! Dajem Vam tu reč od sveg srca! — odgovorih ja radosno, a u sebi pomislih: „Dok se ja bojim njega da me pri spavanju ne zakolje, on se plaši da ja sam sebi nešto ne uradim... Ako je to jedina opasnost koja preti mom životu, onda mogu mirno da spavam...“

I odista jedva uspeh da se svučem i legnem u krevet, odmah zaspim tvrdim snom pravednika. Pred mojim vratima čuvao je stražu, kao „andjeo-zaštitnik“ jedan engleski vojnik, sa velikim revolverom obešenim oko pojasa.

Od te noći postao sam politički zatočenik Njegovog Britanskog Veličanstva, onog istog kralja Djordja VI čiji sam, počasni gost, bio pre nepune četiri godine.

BOG JE PRAVEDAN

Dok sam ja plovio — prebacivan s jedne britanske ladje na drugu — od Soluna u pravcu Atine, zatim preko Sredozemnog Mora i Aleksandrije i kroz Suecki Kanal Crvenim Morem do Adena a odatle Indijskim Okeanom do ostrva Mauritius, gde sam stigao 14 aprila 1941, Cvetković je proširio vesti po Beogradu kako sam ja „svojevoljno“ otišao u inostranstvo.

Povodom tih vesti o mom tobožnjem „dobrovoljnom“ napuštanju zemlje i drugih lažnih saopštenja u vezi sa tim, moja žena je uputila Knezu Namesniku 24 marta 1941 pismo sledeće sadržine:

Beograd, 24 marta 1941.

„Vaše Kraljevsko Visočanstvo,

„Pre nekoliko dana Kraljevska Vlada nasilno je odvela moga muža iz zemlje i prema izveštajima londonske Radio stanice predala ga engleskim vlastima na čuvanje. Cilj ovoga odvodjenja i predaje, kako isti izveštaji saopštavaju, jeste da se spreče tobožnje intrige moga muža u kritičnim momentima koje Jugoslavija preživljuje, radi čega će on biti zadržan na britanskoj teritoriji.

„Ovo je jedinstven slučaj u političkoj istoriji naroda, gde se ne samo proteruje iz zemlje sopstveni gradjanin, već se predaje stranim vlastima na teritoriji treće države. Ja ne znam ćime je Kraljevska Vlada obrazložila ovakav svoj postupak, ali želim da obavestim Vaše Kraljevsko Visočanstvo da je proterivanje moga muža iz zemlje izvršeno apsolutno protiv njegove volje i prema tome nasilno.

„Ne samo da je moj muž odbio ponudu g. pretsednika Vlade, učinjenu mu preko mene, da ode bilo u Egipat ili Grčku, već je odbio da uopšte napušta zemlju sa izjavom: „Oduzeli su mi slobodu, nasrnuli su mi na imovinu, sada

pokušavaju da mi oduzmu čast; to neću dozvoliti pa ma šta se desilo.“

„Svako drugačije prikazivanje toga dogadjaja ma od koga poticalo netačno je i neistinito.

„Sada se moj muž nalazi daleko od Otadžbine i daleko od svoje porodice. Vaše Kraljevsko Visočanstvo će pojmiti u kakvoj se teškoj duševnoj potištenosti nalazi njegova porodica i rodbina. Njegovoj majci, zbog bolesti srca i starosti, nismo ni smeli reći istinu da ne bi presvisnula od bola. S obzirom na sve što se desilo mi smo krajnje uznemireni u pogledu njegove daljne sudbine. Ovo utoliko više što ne znamo šta je sve moglo biti rečeno engleskim vlastima prilikom njegovog izručivanja i kako će se prema tome te vlasti prema njemu ophoditi. Otkako je prešao granicu, 18 ovog meseca, nismo dobili nikakvu neposrednu vest od njega.

„Obraćam se stoga Vašem Kraljevskom Visočanstvu sa molbom da se zainteresujete za sudbinu moga muža, te da mu se na britanskoj teritoriji obezbedi lična sigurnost, pristojan život i mogućnost opštenja sa porodicom.

„Molim Vaše Kraljevsko Visočanstvo da me izvini što sam prinudjena uznemiravati Vas svojim ličnim brigama i nevoljama ali ja ne vidim drugog puta i načina da pomognem svome mužu u nemilosrdnom i nepravičnom proganjanju, kome je izložen od trenutka silaženja sa vlasti do danas.

potpis: Avgusta Stojadinović“

Medjutim, 25 marta Cvetković i njegov ministar Cincar-Marković su potpisali pristup Jugoslavije vojnom i političkom Trojnom Paktu Italije, Nemačke i Japana. Za kompenzaciju po jednom tajnom dodatku tome ugovoru, Jugoslaviji se obećava Solun.

Taj potpis je naišao na jednodušni revolt kod celog srpskog naroda, jer je napravio našu državu saveznicom sa neprijateljima onih država, koje su upravo stvorile Jugoslaviju, to jest Sjedinjene Američke Države i Francuska. Tolika nezahvalnost prevazilazila je sve granice, i duboko je povredila moralna shvatanja našega naroda.

Sem toga, uzeti jedan deo teritorije od Grčke koja je oduvek, još od prve borbe protiv turske Imperije, početkom XIX veka, bila odani i verni saveznik srpskog naroda, davala je utisak jednog nemoralnog maroderstva poslednje vrste.

Jedna grupa jugoslovenskih oficira, dajući oduške tom opštem narodnom revoltu, srušila je 27 marta režim kneza Pavla. Njega je poslala u izgnanstvo, primenjujući onaj isti metod protiv njega, kakav je on samo devet dana pre toga primenio protiv mene. Proteran je u Atinu i tamo uručen britanskim vlastima, koje su mu odredile prinudno mesto boravka u svojoj afričkoj koloniji Kenija. Cvetković je bio uhapšen a novu Vladu obrazovao je general Dušan Simović.

Vest o padu Cvetkovića i proterivanju kneza Pavla van zemlje čuo sam na ladji, preko radija, dok sam plovio Sredozemnim Morem. Otkad sam bio ukrcan na ladju to je bio prvi put da sam se nasmejao.

Nekoliko meseci docnije, kada sam stupio u vezu sa porodicom saznao sam izvesne karakteristične pojedinosti u vezi tih istorijskih dana. Tako, naprimer, general Simović je razgovarao sa mojom suprugom telefonom, sutradan po 27 martu i rekao doslovce:

— Veoma nam je žao što se gospodin Stojadinović sada ne nalazi u zemlji. On bi nam bio veoma potreban... Možda ću uspeti da se vrati. Molio sam britanskog poslanika da preko svoje Vlade izdejstvuje da se gospodin Stojadinović smesta vrati natrag. Očekujem njegov odgovor pa ću Vas izvestiti.

Dakle, bio sam im potreban da „vadim kestenje iz vatre" i da spasavam zemlju iz teškog položaja u koji je bila upala.

Istog dana popodne javio se ponovo general Simović i saopštio mojoj ženi:

— Engleski poslanik mi je javio da je dobio odgovor iz Londona. Nažalost, Vaš suprug se nalazi na putu za Mauritius, na brodu koji je već napustio Aden, poslednje pristanište, pošto više ne staje nigde usput. Medjutim, uveravaju me da će g. Stojadinović biti odmah vraćen, istim putem natrag, čim prispe na to udaljeno ostrvo...

Ja sam stigao na Mauritius polovinom aprila. U medjuvremenu rat je bio izbio i bližio se svom tragičnom kraju.

Da je Knez bio zadržao mene na položaju pretsednika Vlade, izbegle bi se sve nesreće po zemlju i narod, a isto tako i njegova lična neprijatnost da bude interniran od strane Engleza, prema kojima je oduvek gajio veliku ljubav.

U mojim odnosima sa Nemačkom, ja sam išao do krajnjih granica u sprovodjenju jedne politike, koju jedan deo našeg naroda nije razumevao niti odobravao, ali koja je bila neophodna da bi se održavala nezavisnost i sloboda Jugoslavije.

A ni sama Nemačka nije želela ništa drugo, nego da na jugu granica ima stvarno neutralnu Jugoslaviju.

Ja sam duboko uveren da Nemačka nikad ne bi tražila od mene pristup Trojnom paktu, jer sam vodio politiku stroge neutralnosti,

koja je bila u interesu obeju zemalja. U kneza Pavla, uprkos njegovih nastojanja da pridobije njihove simpatije i poverenje, Nemci su imali dosta razloga da sumnjaju. Moje izručivanje Englezima pretstavlja akt nepoverenja prema njima. On se bojao, bez trunke opravdanosti, da će me Nemci nametnuti za pretsednika Vlade, što Knez nikako nije hteo dopustiti. Sudeći o drugima po sebi, on je svakako bio uveren da bi se ja svetio i to na njemu svojstven način... U tome se grdno varao. Nemcima nijednog trenutka nije padalo na pamet da traže moje vraćanje na vlast. Njima je slaba Vlada Dragiše Cvetkovića daleko više konvenirala.

Pavle je potpisao Pakt uveren da će time zadržati svoj položaj i ostvariti nameru o produženju Namesništva. Medjutim, kola su se prevrnula jer su bila preopterećena. Knez Pavle nije poznavao psihu srpskog naroda i upropastio je zemlju i za večita vremena sahranio svoje snove.

Zločin kneza Pavla i njegovog pretsednika Vlade, u vezi mog izručenja Englezima, utvrdjen je na nepobitan način. Saopštenje britanskog zastupnika ministra spoljnih poslova, Butler-a, pomenutog na početku ovog dela, demantuje dve netačne tvrdnje: prvo, da sam svojevoljno napustio zemlju i drugo, da je britanska Vlada tražila moje izručenje. Ovo drugo je knez Pavle proturao u svojoj okolini, jer im nije mogao reći da sam svojevoljno otišao u Grčku, pošto su znali da sam „kidnapovan".

Naravno, ostaje otvoreno pitanje odgovornosti britanske Vlade za saučesništvo u ovom nečuvenom postupku prema meni. Ona je morala znati da je proterivanje iz zemlje sopstvenih gradjana izrično zabranjeno jugoslovenskim Ustavom.

No za svoj nedemokratski postupak, suprotno tradiciji britanskog naroda, može se naći opravdanje u ratnom stanju u kome se nalazila. Kod Engleza postoji izreka da je „u ratu i ljubavi sve dozvoljeno". Moje izručivanje, britanska štampa udarila je na velika zvona i prikazala kao veliki uspeh britanske Vlade. Tumačeno je kao odluka beogradske Vlade da se opredeli na stranu Velike Britanije i kao „šamar Hitleru". Kada je, svega nekoliko dana docnije, objavljena vest o potpisu Trojnog pakta od strane te iste Vlade, Englezi su uvideli koliko je njihovo tumačenje bilo pogrešno. Tek onda su shvatili da su naseli vizantinskoj igri kneza Pavla. Otuda saopštenje od 2 aprila kojim su „oprali ruke" od svog saučesništva u tom nečasnom delu.

Nije me mnogo iznenadilo da je Anthony Eden, u to vreme britanski ministar spoljnih poslova, naseo dvoličnoj igri kneza Pavla, s

obzirom da nisam stekao utisak o nekoj velikoj pameti njegovoj. Greške, koje je Eden docnije počinio, za vreme i naročito posle rata kao pretsednik Vlade, pokazale su da je moja ocena o njemu bila ispravna.

Pored britanskih vlasti u pitanju mog sprovodjenja u britansko zatočenje, saradjivale su delimično i grčke vlasti. Grčka je u to vreme stvarno bila okupirana od britanske vojske i od njih očekivala, uzalud, spas od nemačkog napada. O držanju grčke Vlade imam svojeručno pismo tadašnjeg ministra za javnu bezbednost, Konstantina Maniadakisa, koji je nekoliko godina posle svršenog rata proveo u Buenos Airesu. Njegovo pismo u celini glasi ovako:

Buenos Aires, 28 oktobra 1948.

Gospodine Pretsedniče i dragi Prijatelju,

Želim da Vas uverim da je i moja želja da izložim kako su se odigrali dogadjaji, gledani sa grčke tačke gledišta, a koji su u vezi sa Vašim prolaskom kroz grčku teritoriju, noću od 18 marta 1941. Ova moja želja je skopčana i sa dužnošću, koju imam da Vam dokažem da moja otadžbina nije imala nikakve veze sa Vašom ličnom peripetijom.

Moji neosporno sigurni i pouzdani podaci, upotpuniće Vaše zabeleške i pomoći da u pravoj i punoj formi iznesete taj deo Vaših memoara i da na taj način bolje poslužite istoriji uopšte a specijalno istoriji Vaše zemlje. Kao što nesumnjivo znate, istorija je potsetnik naroda ali i njegov vodj, kako bi se buduća pokoljenja uvek osvrtala na istoriju, da bi se poučila, sudila i osudila...

Vaš slučaj je zasebna stranica mog ratnog dnevnika. Kao što se sećate, ovo se odigralo u vreme kad je moja zemlja bila uvučena u krvavu i neravnu borbu protiv italijanske Imperije i očekivala svakog trenutka napad Nemačke, tada najveće vojne sile na svetu. Opšte je bilo poznato da su nemačke trupe već bile stigle u Bugarsku i zauzimale položaje radi napada protiv nas.

Vama je poznato, isto tako, da sam ja tada bio ministar javne bezbednosti Grčke i ovo moje zvanje dovelo me je u vezu sa Vašim slučajem. Silom okolnosti, bio sam

zvaničan posmatrač, ili bolje rečeno svedok Vašeg slučaja i zato je moje izlaganje najautentičnije i objektivno.

A sad, Gospodine Pretsedniče, želim da počnem sa pričanjem svega onoga što znam i pišem Vam onako kako sam pribeležio da bi to predao u svoje vreme grčkim istoričarima.

U početku druge desetine meseca marta 1941, Englezi su nas obavestili u Atini da jugoslovenska Vlada Cvetkovića, usled nastupajućih dogadjaja, namerava da udalji iz Jugoslavije bivšeg pretsednika g. Stojadinovića pošto smatra da je lični prijatelj Hitlera i da sprovodi germanofilsku politiku i da će idućih dana g. Stojadinović proći kroz Grčku, ali da ne znaju još ni kakvim sredstvom ni kog dana, pošto celim tim slučajem rukovodi neposredno jugoslovenska Vlada. Englezi su dodali da ne postoji nikakva opasnost za g. Stojadinovića, pošto će ga do Slobodne srpske zone u Solunu pratiti jugoslovenska policija, a tamo će ga primiti jedna engleska vojna ličnost, koja će ga transportovati u inostranstvo, morskim putem. Ja mislim da su Englezi pristali da izadju u susret jugoslovenskoj Vladi, zato što je u onim momentima jedno takvo delo, kao što je Vaše izručenje Englezima od strane odgovorne jugoslovenske Vlade imalo da znači orijentisanje jugoslovenske spoljne politike, u buduće, prema saveznicima. Mogu zamisliti kakvo je bilo njihovo iznenadjenje kad je, tačno sedam dana posle Vašeg izručenja, to jest 25 marta 1941, nastupilo nešto sasvim suprotno od njihovog očekivanja, pošto je onda Jugoslavija potpisala Pakt sa Nemačkom.

Mislim da je posle 25 marta Vaš slučaj dobio mnogo ozbiljniji karakter, od onoga koji je ustvari imao, i buduća pokoljenja Vaših zemljaka imaće mnogo teškoća da bi našli opravdanje za izručenje jednog bivšeg pretsednika Vlade strancima i to od strane sopstvene zemlje.

Na dan 18 marta 1941 dobili smo od Engleza vest da će g. Stojadinović, prolazeći kroz Djevdjeliju, u pratnji jugoslovenskih policajaca, produžiti autom za Slobodnu zonu Soluna gde će ga primiti engleski vojni izaslanik g. Blunt.

Mi Grci, u tim momentima, jedino i najbolje što smo mogli učiniti bilo je da se nadjemo pri ruci i da pazimo

na ličnu bezbednost jedne tako istaknute ličnosti prijateljske i susedne zemlje, u onim časovima njegovog kratkotrajnog boravka na grčkoj teritoriji, to jest od Djevdjelije do Slobodne zone, uzdržavajući se striktno da se mešamo u bilo šta drugo, pošto nismo imali nikakvu vezu sa celim tim slučajem.

Kao odgovorni ministar Javne bezbednosti Grčke, izvršenje ove delikatne misije poverio sam lično Guverneru Soluna, majoru Kinini-ju i moram priznati da sam bio veoma srećan kad mi je one noći, 18 marta, telefonirao da ste u redu i miru prošli kroz grčku teritoriju i da su jedini incidenti, koji su se odigrali prilikom Vašeg kratkog zadržavanja na našoj teritoriji, bili ovi koje niže navodim, a koji još više dokazuju našu gotovost da Vam budemo na usluzi, nezavisno od prilika pod kojima ste prolazili kroz Grčku.

PRVO. Kad ste dolazeći iz Djevdjelije stupili na grčko tlo, zahtevali ste da Vas u automobilu ne prate samo jugoslovenski policajci nego da u kola sedne i jedan Grk, verovatno radi veće bezbednosti. Grci su u početku odbili da se umešaju, ali ste Vi bili uporni pa su morali da popuste i da ispune Vašu upornu ali i vrlo logičnu želju pošto su hteli da Vam budu na usluzi i da Vas zadovolje što su više mogli.

DRUGO. Kad ste ušli u Slobodnu srpsku zonu Soluna, padala je velika kiša i nije još bio stigao engleski pukovnik Blunt. Pošto je traganje za njim potrajalo duže vremena i nikako nije mogao .biti pronadjen, a da ne bi idalje hodali po kiši, grčki policajac smatrao je za pametno da Vam ponudi gostoprimstvo prijateljske kuće jednog grčkog naučnika, gde ste se odmorili nekoliko časova sa Vašom pratnjom. Kad je bio pronadjen g. Blunt, pošli ste ponovo u srpsku zonu da se izvrši Vaša predaja od strane jugoslovenskih policajaca engleskom pukovniku.

Znam pozitivno da jugoslovensko poslanstvo u Atini nije imalo nikakav kontakt sa grčkom Vladom povodom Vašeg slučaja, ni pre ni posle Vašeg prolaska kroz grčku teritoriju. Medjutim, nije mi poznato da li je poslanstvo bilo obavešteno ili ne od strane Vaše Vlade.

Želim, Gospodine Pretsedniče, pri kraju da dodam jedan vrlo karakterističan slučaj, koji treba da udje u Vaše memoare jer i on ima svoj značaj.

Kad je noću u Slobodnoj zoni bila izvršena Vaša predaja od strane jugoslovenskih policajaca engleskom pukovniku i Vi ste ušli u motorni čamac, koji Vas je čekao, jedan od jugoslovenskih policajaca iz Vaše pratnje zaplakao se i dobio nervni šok. Dugo je plakao, „kao malo dete".

Govorio je grčkom policajcu da je bio u Vašoj službi, kad ste bili pretsednik jugoslovenske Vlade, i da bi više voleo da je umro nego što je prisustvovao ovoj sceni Vašeg izručenja.

Smatram da su suze ovog srpskog činovnika izraz narodne duše Srba i verujem, Gospodine Pretsedniče, da ćete u tome naći satisfakciju za sve što ste pretrpeli."

Sa osobitim poštovanjem

K. Maniadakis, s. r.

Gornje pismo pokazuje da je opasnost za moj život stvarno postojala. Grčka Vlada je svakako o tome imala izvesnih podataka, od svog ministra u Beogradu i ono što se Maniadakis potrudio da učini u moju korist, to je da mi obezbedi život. U tome je i uspeo.

Prijatno mi je da podvučem i to da je šef krivične policije Gojko Milovanović (koga Maniadakis pominje kao našeg policijskog činovnika, ne sećajući se imena) odista bio iskren kada je osudjivao postupak mog proterivanja iz zemlje, kao što se to vidi iz Maniadakisovog prikazivanja njegovog držanja poslednje večeri u Solunu, na pristaništu.

Ako sada pogledam unazad ceo svoj život, ja bih o njemu mogao reći isto što i prota Matija Nenadović u svom životopisu:

„Burna vremena novije srpske prošlosti bila su tesno skopčana sa mojim životom; i kao što su ona promenljiva bila, tako je i moj život bio promenljiv. Ja sam služio i gospodario, popovao i vojvodao, putovao po narodnom poslu daleke puteve i kod kuće mirno sedeo i u mojoj bašti voće kalemio; vojevao sam opasne ratove i uživao blagodet opšteg mira; s carevima govorio sam slobodno, a katkad zbunio me je govor prostog kmeta; gonio sam neprijatelje i bežao od nji'; živio u svakom blagu i izobilju i opet dolazio do sirotinje; imao sam lepe kuće i gledao i' iz šume spaljene i srušene; pred mojim šatorom vrištali su u srebro okićeni arapski hatovi i vozio sam se u svojim neokovanim taljigama; vojvode iščekivali su zapovesti iz moji' usta i opet sudba me dovodila da pred onima što su bili moji panduri na noge ustajem. — To je, deco, večna promenljivost sudbine, koju sam rano poznao i na koju se nigda tužio nisam; iz te promenljivosti naučite: da se ne treba u sreći gorditi ni u nesreći očajavati."

Predizborni platkat iz 1938. godine

REGISTAR IMENA

Aerenthal, grof, austr. min. Spolj. posl.. 18
Aćimović Milan, min., 387—390, 534, 563, 628. 665, 680, 716, 718, 719
Ajdeman, sovj. gen., 425. 427—430
Alabasbar, engl. poručnik, 738
Aleksandar, kralj Jugosl., 35. 73, 76, 119, 120, 133—138. 145, 151, 152, 168, 171. 173, 181. 182, 186, 188, 192, 193, 196. 200, 206, 208, 211, 212, 221. 222, 224, 226, 235, 242, 245—251, 255, 264, 275, 280, 282. 285, 288. 290, 292, 295,. 297—299. 301—311. 315—321, 323. 325, 326, 328, 332—339. 342—349, 355—360. 363, 391. 396—401. 407. 414, 417, 425, 446. 447. 448. 459, 477, 484. 488. 494, 500—503, 512, 515. 520, 522. 526. 528. 531. 532. 539. 551, 568, 599, 601, 609, 611, 613, 616, 619. 621, 627, 629, 632, 656. 670. 689.
Aleksandrov Todor, član VMRO-a, 397
Alemann Ernesto, dr., nov.. 585
Alessi Dino, it. nov., 425
Alfieri Dino, it. dipl.. 3, 493
Alfieri, it. gen., 144
Andrej, grčki princ. 118,
Andrić Ivo, pisac, 466, 567. 568, 601
Anfuso Filippo, it. dipl., 600, 601
Antić Milan, min. Dvora. 319, 326, 386, 387. 582, 589, 604. 605. 697, 711, 713. 714
Antonescu Victor, prets. rum. Vlade. 3, 382, 552. 637
Aračić Petar, gen., 409, 410
Aras Rüstü, turski min. Sp. posl., 3, 414, 420, 422, 423, 426, 430, 432—440, 482, 552
Arias Susana. 491
Arnautović Damjan, nar. posl., 378—385
Atanasijević Radivoje. pol. čin., 680—685, 693 .. ,
Ataturk Kemal Paša, prets. Turske. 3. 414—417. 421—440
Attlee Clement. prets. engl. Vlade, 3. 465. 470
Attolico Bernardo, it. ambasador, 509
Auer Ljudevit, dr. min., 343. 351, 519. 521
Augusta, žena kajzera Wilhelm-a. 118
Avramović Ranislav, ing.. 231

Babić Ljubomir, 135
Babić Radomir. sres. nač.. 685. 686
Bahring Brothers, bankari, 241. 242
Bajar Djelal, prets. tur. Vlade, 3, 417, 421, 522
Bajkić Velimir, dr.. 24. 156. 165
Baldwin Stanley, prets. brit. Vlade, 338
Baljić Salih, nar. posl., 201
Banić Milan, nar. posl.. 523
Banjanin Jovo. nar. posl., 392
Barbulović Dimitrije, kap., 90, 96, 98, 99. 110
Barbusse Henry. pisac, 103
Bargeton, nač. fr. min. Sp. posl., 369. 371
Barthou Louis. fr. min. Sp. posl.. 310, 311, 366
Basariček Djuro, nar. posl., 277, 279
Bastide Paul, fr. min.. 552
Battenberg Alice, princeza, 118
Bazala dr., univ. prof., 541
Bebel August. vodja nem. Soc.-dem. part., 13
Beck Josef, polj. min. Sp. posl., 3, 552

Begović Stanoje, prets. opšt., 210, 261
Behmen Šefkija, dr., 341
Beneš Eduard, dr., prets. Čehosl. Rep., 3, 360—363, 473—476, 483, 552, 646, 647
Benoit Pierre, pisac, 423
Bérard Leon, fr min., 369
Berchtold, grof, austr. min. Spolj. posl., 69, 70
Bérenger Henry, franc. sen., 3, 183—186, 238, 366, 371, 469
Berge Hribovšek, dr., nem, dipl., 714
Bernstein Eduard, 13
Bessière, prof., 40, 41
Bešlić, ing., 580
Bethlen István, prets. madj. Vlade, 155
Blair Elista, bankar, 236
Blairy Jean, pisac, 602, 603
Blaisot, podsekr. fr. min., 371
Blaznavac Milivoj, min. vojni, 192
Blum Léon, franc. državnik, 3, 293, 294, 465, 467, 468
Blum Robert, industrij., 293
Blunt J. S., engl. puk., 737, 738, 745, 746
Bobić Miloš, min., 343, 353, 354
Bodi Zorka, 308
Bodrero, it. gen., 226, 227
Bogdanović Boško, čin. Presbiroa, 713
Bogdanović Miodrag, sres. tać., 713
Bogdanović Novak, agent, 402—404
Bojović Dušan, potpuk., 398, 404—410
Bombelles, grof, 653
Boncour Paul, franc. državnik, 371
Boppe Auguste, fr. dipl., 140
Boris, bugarski kralj, 3, 394—407, 411—414, 441—446
Borisavljević Strahinja, nar. posl., 374
Bouniols Gaston, franc. delegat, 77, 78, 130
Božinović Ljuba, nar. posl., 346
Bralović Gvozden, poručnik, 364
Branković Bogdan, šef pol., 665
Branković Dragutin, 27
Bratianu Jon, prets. rum. Vlade, 53, 82, 168
Bratianu Vintila, rum. min. 53, 216
Brentano Ludwig, prof., 27, 240
Briand Aristide, fr. državnik, 118, 361, 366, 463, 464, 466
Brinkmann, drž. sekr., 592
Brugère Raymond, fr. min. u Bgd-u, 322, 587
Brusilov Aleksej, ruski gen., 131
Budai Coloman, hrv. terorista,, 371
Budisavljević Srdjan, dr., 637, 638
Bukšek Vilim, jug. delegat, 231
Bulatović Luka, prets. Zan. doma, 260
Burzmanović, kap., 18
Buti Gino, it. delegat, 453
Butler Richard Austin, zam. engl. min. Spolj. posl., 1, 743

Caillaux Joseph, šef franc. misije, 238
Campbell Ronald, engl. min. u Bgd-u, 600
Cankov Aleksandar, prets. bug. Vlade, 3, 394, 395
Cardone, ital. gen., 84
Carré, pomoć. šefa fr. protok., 369
Cerović Mihailo, upr. gr. Bgd-a, 29
Cerović Stojan, prof., 269
Cerutti Elisabeth, 470
Chamberlain Neville, prets. brit. Vlade, 3, 467, 470, 473—475, 481, 500, 601, 602, 644—648
Chautemps Camille, prets. fr. Vlade, 3, 467, 469
Chiang Kai Shek, generalisimo, 500
Churchill Winston, brit. državnik, 2, 3, 84, 239, 240, 472, 475
Ciano Edda, 491
Ciano Galeazzo, grof, it. min. Sp. posl. 3, 357, 450—463, 478, 479, 483, 484, 489, 490—493, 552, 566—574, 577, 582, 586—590, 592, 594, 600, 602, 618, 641, 645—647, 653—655
Cincar Marković Aleksandar, dr., min. Spolj. posl., 395, 410—412, 497, 580, 592—596, 654, 697, 741
Cincar Marković Idalia, 410
Clarke J. B., bankar, 163, 164
Clemenceau Georges, franc. državnik, 135, 360
Coolidge Calvin, prets. USA, 232, 237
Cooper Duff, engl. min., 464, 465
Cordel Hull, am. min. Sp. posl., 645
Cotton Georges, bankar, 163, 165
Coulon Georges, insp. fr. Min. fin., 184, 277
Crnjanski Miloš, književnik, 584
Crnojević Ivo, knez, 572
Curinaldi Aloiz, von, sudija, 65
Cvetković Brana, glumac, 128
Cvetković Dragiša, pret. Vlade, 257, 333, 334, 344, 551, 553, 562, 564, 565, 576, 578, 580—583, 589—594.

Cvetković Milan, štampar, 275
Cvetković Petar, podban, 713
Cvitanović, dr., lekar, 703 598, 614—617, 630—638, 642—647, 650—658, 660, 662—669, 671, 678—681, 695—697, 703, 704, 710—716, 720—723, 726, 728, 740, 745

Čabrinović Nedeljko, 64—66
Čakmak Fevzi, maršal, 427
Čarnojević Arsenije, vladika, 92
Čejović Djura, min., 382, 580, 581
Čok Ivo, dr., jug. delegat, 231
Čolak Antić Jovanka, 695, 714
Čolak Antić Milivoj, potpuk., 157, 695
Čubrilo Mirko, kap., 405—408
Čubrilović Branko, nar. posl., 576, 595, 711—714

Ćirić, episkop, 543
Ćirić Stevan, prets. Nar. skup., 337, 373—379, 383, 387, 543, 575, 577, 580, 616

Dačić Božidar, sekr. „Nar. Odbrane", 63
Daladier Edouard, prets. fr. Vlade, 473
Daković Marko, adv., 210
Daničić, dr., zubni lekar, 696
Danilo, knez, 488
Daskalov Rajko, vodja bug. pobunjenika, 442
Davaz Sand, turski dipl., 369
Davidović Ljuba, šef Demokr. stranke, 159, 165, 170, 195—202, 204—206, 209, 217, 218, 257, 350, 399, 599
Debeljević Ljubomir, 27
De Gaulle Charles, franc. državnik, 468
Demidov Aurora, 669
Demidov, ruski gen., 670, 671
Del Bono, ital. adm., 144
Delbos Yvon, fr. min. Spolj. posl., 467—469, 552
Denain, fr. gen., 369, 371
De Stefani, it. min. Fin., 216
Deutsch-Maceljski, industrijalac, 514
Devain, fr. min. Avij., 320
Deverell Cyril, feldmaršal, 472
Devèze Albert, adv., 226, 276
Di Bergamo, it. princ, 492, 493
Didić Ljubomir, nar. posl., 253, 346
Didić Vukašin, dr., 345
Dimitrije, mitropolit, 103, 112, 113, 128
Dimitrijević Aleksandar, Apis, puk., 134, 135, 137
Dimitrijević Milorad, industrijalac, 497
Dimitrijević Stojadin, nar. posl., 533
Dimitrijević Velja, puk., 211
Dinić Tanasije, puk., 377, 380, 392
Disraeli Benjamin, brit. državnik, 241, 242
Divac, mehandžija, 184, 185
Djelal Kjumura, tur. avijatičarka, 425, 428
Djermanović Gojko, 406
Djonlić, čin Min. fin., 61, 71
Djonović Jovan, dipl., 461
Djordje I, grčki kralj, 3, 118, 541
Djordje VI, engl. kralj, 3, 470, 641, 739
Djordjević Dobrila, 89, 100, 103—106, 111—114, 130
Djordjević Milorad, dr., 286
Djordjević Vojin, nov., 666
Djordjević Vojislav, dr., 334, 552
Djukić Dušan, prets. Opšt., 103, 107
Djukić Sveta, gen., 569
Djurašinović Borivoje, pol. čin., 723, 726, 728, 729, 731, 734
Djurić Djordje, dr. dipl., 229, 233, 238
Djurić Milan, prota, nar. posl., 11
Djuričić Marko, min. Pravde, 195
Djuričić Vojin, min. Fin., 579, 580
Djurović Ljuba, 679
Dobrečić Nikola, primas srpski, 210, 262
Dollfuss Engelbert, dr. austr. kanc., 448, 451
Dositej, mitropolit, 531, 533, 543
Doumer Paul, franc. državn., 224—227, 277, 366
Doumergue Gaston, franc. državnik, 276, 366
Dožić Gavrilo, dr., patrijarh, 210, 211, 261—263, 268, 487, 531, 532, 543, 572
Dragović Milutin, prets. Nar. skupštine, 213
Dragović Nikola, sudija, 210, 260
Drašković Milorad, min., 124—126, 130
Drinčić Dragomir, upr. gr. Bgd.a., 665, 680, 683, 693, 710, 711, 723
Duca Jon, rum. min. Sp. posl., 168
Dučić Dragutin, dr., 62, 168
Dučić Jovan, dipl., 450, 452, 456, 488, 542

Dunbar Nashmith Martin, adm., 472
Dunjić Milan, adv., 392
Dvorinković Milan, adv., 392
Dvorinković Vladimir, prof., 667, 668
Džaković Milovan, vel. župan, 209. 211. 264, 265

Eden Anthony, prets. brit. Vlade, 2, 3, 358, 359, 370, 430, 470, 471, 481, 500
Eduard V, engl. kralj, 614
Eduard VII, engl. kralj, 134
Eduard VIII, engl. kralj, 3, 338
Edwards, pisac, 134
Emandi, rum. dipl., 194
Esad Paša, alb. min. Vojske, 102
Eylan Claude, nov., 532

Faber du Faur, nem. vojn. izasl., 591
Fabricius, nem. dipl., 592
Ferdinand I, bug. kralj, 52, 82, 83, 442, 444
Ferdinand I, austr. kralj, 653
Ferdinand I, rum. kralj, 3, 82, 168
Feti-Bej, turski dipl., 431
Filip, princ (Battenberg), 118
Filipović Dušan, upr. gr. Bgd-a, 388—390, 403, 404
Filipović Rada, nač. min., 133
Filov Bogdan, prets. bug. Vlade, 722
Flamburiaris, grčki bankar, 121
Flandin Pierre Etienne, prets. fr. Vl., 366
Foch Ferdinand, maršal, 144, 145, 360
Franchet d'Esperey, maršal, 128, 144, 305, 360, 552
Franco Francisco, generalisimo, 436, 465, 572, 644
Franz Ferdinand, austr. prestolonasl., 62—68, 484, 704
Franz Josef, austr. car, 16, 52, 116, 170, 568, 675, 707
Fritsch Werner, von, nem. gen., 506, 508
Funk Walther, nem. min., 3, 552, 592

Gafencu, rum. min. Sp. posl., 592
Gardašević Marko, student, 270
Gašić Jovan, dr., šef Kab., 59, 369, 372, 414, 431, 468, 732
Gavranov Ivan, vodja „VMRO-a", 418
Gavrilo, patrijarh, 587, 706—708
Gavrilović Milan, dr., šef Zemljorad. stranke, 294, 401—403, 711, 712
Gavrilović Oto, nar. posl., 123
Gazzi Augusta, 142, 143
Gazzi Ernesto, 142, 161
Gazzi Giovanna, 142, 157
Gazzi Jean, 141, 142
Gazzi Klara, 142, 143, 736
Gazzi Sapho, 142
Gazzi Spiro, 142, 161
Genčić Djordje, min., 11, 12
Georges, fr gen., 310
Georgijev Kimon, prets. bug. Vlade, 394, 395, 411
Gezović Pavle, prets. Opšt., 260, 265, 266
Giesl von Gieslingen, austr. dipl., 70
Giovanna, bug. kraljica, 444
Gladstone W. Ewart, engl. državnik, 50
Glavinić Milan, nar. posl., 533
Glišić Djordje, gen., 469, 670
Glišić Dušan, ing., 584, 672, 687
Gluščević Mihailo, sekr. posl., 36
Goebbels Josef, nem. min. prop., 3, 506, 507, 509, 511
Goering Hermann, Reichsmarschall, 3, 320, 321, 330, 331, 365, 479, 480, 494—496, 497, 500, 501, 506—510, 588, 591, 592, 718
Golz Paša, von der, gen., 44
Gömbes Gyula, madj. prets. Vl., 448
Gnjatić Marko, narednik, 726, 727
Grandi Dino, it. min., 3
Granža, hrv. nar. posl., 277—279
Grol Milan, šef. Dem. stranke, 587
Grujić Sava, gen., 51
Grujić Slavko, dr., 51, 317, 449
Grujić Nikanor, arhimandrit, 523, 539
Gunaris, prets. grč. Vlade, 119
Gunther John, pisac, dipl., 622

Habsburg Otto, pretendent na austr. presto, 364
Habsburg, dinastija, 364, 498, 501, 502
Hacha Emil, dr., prets. Čehosl. Rep., 475
Hadži Dina, sveštenik, 708
Hadži Djordjević Ljubomir, student, 19
Hadži Hasanović Uzeiraga, sen., 417
Hadžić Stevan, gen., 194, 200, 221
Hagen Walther, pisac, 597
Haile Selassie, car Etiopije, 379, 465
Hajduković Nikola, svešt., 262
Hajduković Petar, prota, 418
Halifax Charles, lord, 471, 570, 647
Hamid Abdul, 25, 550
Hardings Aleksandar, 470
Harrach, grof, 64

Harrison H. D., engl. nov., 163
Hartvig, rus. dipl., 70
Hasanbegović Avdo, min., 337
Hassel Ulrich, von, nem. dipl., 715
Henderson Nevile, engl. posl. u Bgd-u, 296, 297, 508, 645, 648
Herbert Jean, 41
Heeren Viktor, von, nem. posl. u Bgd-u, 330, 448,, 450, 497, 511, 590, 714, 715
Heeren Lilly, von, 330
Hess Rudolf, zam. Fuehrer-a, 506
Himmler Heinrich, šef nem. pol., 3, 506, 594
Hindenburg Paul, von, prets, nem. Reich-a, 84, 365
Hinković Hinko, dr., adv., 19, 139
Hirst, 472
Hitler Adolf, Reichskanzler, 3, 320, 330, 358, 364—366, 448, 450, 453, 464—467, 468, 470—474, 483, 484, 494—507, 510, 562, 566, 593, 631, 638, 641, 642, 644—646, 648, 653—655, 663, 722, 743, 745
Hodža Milan, dr., prets. čehosl. Vl., 3, 552
Hohenberg Sophie, vojvotkinja, 64
Hore-Belisha Leslie, lord, 472
Horthy Mikloš, adm., madj. regent, 155, 231, 356—359
Hribar Ivan, prets. ljublj. opšt., 21
Hristić Boško, jug. min. u Rimu, 479, 491, 567, 646
Hristić Bosa, 488
Hvalkovki František, českí min. Sp. posl., 475
Hutchison, lord, 472

Ilić Mihailo, dr., prof. Univ., 609—611
Ilijev, puk., 409
Indelli Mario, ital. posl., 647, 715
Inöni Ismet, turski državnik, 3, 420, 422, 424, 426, 427, 428, 432—440
Ivanić Momčilo, dr., nar. posl., 172
Ivanović Vitomir, prets. Opšt., 685
Ivković Marinko, nar. posl., 253
Ivković Miloš, prof., 352

Jakovljević Stevan, književnik, 59, 263
Jančić Jezdimir, dr., 695, 696
Janjić Vojislav, dr., min., 334, 520—524, 527—530, 533—535, 541, 542, 546
Janković Djura, min., 343, 351, 539, 672, 735
Janković Dragomir, min. Dvora, 250, 346
Janković Dragutin, dr., 334, 522
Janković Dušan, prets. „Slov. Juga", 574, 664, 673, 694
Janković Momčilo, adv., 300, 304, 657, 664, 672, 673
Janković Radoje, dipl., 136, 665, 697
Janković Velizar, dr., min., 61, 170, 184, 185
Jeglič, 557
Jelena, ital. kraljica, 3, 487, 488
Jelena, grčka princeza, 598, 607
Jelić Branko, dr., 717—719
Jeličić Cvetko, 346
Jelisaveta, austr. carica, 16, 116, 117
Jelisaveta, engl. kraljica, 118
Jevremović Dragi, dr., nar. posl., 721, 722
Jevtić Bogoljub, prets. Vlade, 312, 313, 323—339, 341, 344—348, 351, 356—360, 370, 373—377, 395, 516, 519, 521, 522, 528, 532, 536, 550, 555—558, 589, 599, 601, 604
Joffre Joseph, franc. vojskovodja, 360
Joksimović Katarina, učiteljica, 113
Jonescu Take, rum. polit., 476
Jovanović Dragoljub, prets. Zemljorad. stranke, 193, 290, 350
Jovanović Joca, min., 209, 287, 290, 612
Jovanović Ljubomir, min., 21, 129, 133, 247, 249, 255, 271, 377
Jovanović Milan, podšef Polit. pol., 672
Jovanović Nikola, učitelj, 210, 268
Jovanović Slobodan, prof. Univ., prets. Vlade, 24, 32, 33, 156, 167, 253, 286, 612, 619
Jovanović Stoimirović Milan-Bata, nov., 521, 632, 638
Jukić Ilija, dr., pom. min. Sp. posl., 697

Kaclerović, srp. socijal., 13
Kaludjerčić Branko, dr., min., 706, 707
Kánya Koloman, madj. min. Spolj. posl., 357—359, 369, 460
Karadjordjević Aleksandar, knez, 6, 28, 30, 488, 599
Karadjordjević Andrej, princ, 118
Karadjordjević Arsen, knez, 611, 669, 670, 671, 701, 716
Karadjordjević Djordje, princ, 18, 35, 201, 202, 284, 568, 622

Karadjordjević Jelena, 242
Karadjordjević Jelisaveta, 605
Karadjordjević Tomislav, princ, 609, 610
Karadjordjević Zorka, 211
Karamata Anka, 308, 533
Karamata Stevan, dir. banke, 308, 531, 533
Karol I, rum. kralj, 3, 82, 482
Kasidolac Dragomir, dipl., 295
Kasidolac Bebeka, 204, 295
Kazanov Dima, bug. min. u Bgd-u, 401, 402
Kazimirović Vladimir, potpuk., nar. posl., 346, 404, 680
Kent, vojvoda, 471, 641
Kent, vojvotkinja, 471, 475
Kinini, grčki major, 746
Kjoseivanov Georgi, bug. prets. Vlade, 414, 439, 441, 444—446, 552
Kojadinović Miodrag, pol. čin., 729, 731, 733, 734
Kojić Dragutin, dr., min., 250, 324, 328, 337, 338
Kojić Slavko, dipl., 243
Komnenović Mirko, min., 343, 353, 354, 373
Konstantin, grčki kralj, 82, 117, 119, 129, 618
Konstantinović Miloš, dr., min., 636
Konstantinović Vladimir, ruski knez, 196
Kopša Milutin, dr., lekar, 250
Korošec Anton, dr., prets. Vlade i Slov. ljudske stranke, 159, 196, 257, 282, 285—287, 288, 290, 299, 301—307, 319, 326, 341, 342, 344, 346, 348—350, 354, 375, 383, 399, 404, 461, 538, 540, 557, 558, 560, 565, 575—581, 589, 590, 597, 612, 616, 617, 631, 632, 634, 638, 642, 657, 689, 696, 713, 717
Korničeva Menča, član „VMRO-a", 418
Korunović Momir, arhitekt, 192
Kosanović Sava, nar. posl., 278
Kostić, dr., čin. Min. fin., 62, 71
Kostić Laza, dr., 612, 619, 668
Košutić August, ing., 517
Kovačević Nikola, prof., 210
Kotur Djura, dr., min., 673, 714
Kožulj Marko, min., 336—338, 565
Kraft Stevan, nar. posl., 201
Krajač Ivan, min., 218
Krek Janez Ev., 557
Krek Miha, dr., min., 576, 581, 598, 631, 632
Krnjačić Dragomir, čin. Min. fin., 72, 77, 123
Krnjević Juraj, dr., hrv. polit., 339, 517
Krofta Kamil, min. Spolj. posl., 3
Krupp von Bohlen und Halbach. industr., 144, 510, 549, 591
Kujundžić Bogoljub, min., 576, 595, 596, 672, 679, 682
Kulenović Džafer, dr., min., 576, 598, 657
Kumanudi Kosta, dr., min. fin., 23, 24, 177, 246
Laginja Matko, dr., nar. posl., 159, 172
Lakić Agica, brigadir, 210, 261
Langeron, pref. fr. polic., 371
Lapčević Dragiša, 10, 13
Laval Pierre, prets. fr. Vlade, 3, 358, 359, 366—371, 447, 464, 467
Law John, istoričar, 88
Lazarević Branko, dr., dipl., 306, 431, 440
Lazarević Lazar, pisac, 100
Lazarević Manojlo, upr. gr., Bgd-a, 186
Lazarević Stevan, knez, 421
Lazić, puk., 132
Lazić Dragoslav, upr. gr. Bgd-a, 656, 665, 671
Lazić Miodrag, pol. kom., 723, 724, 726, 729, 734
Lazić Živojin, min., 308, 309, 419
Lebrun Albert, prets. fr. Rep., 3, 320, 366, 371
Léger Alexis, fr. ambasador, 369
Lekić Filip, kafedžija, 267, 268
Leontić Ljuba, dr., 139
Leopold, austr. car, 92
Lević Avram, nač. Min. fin., 61, 62, 72, 77, 78, 86, 91, 95, 110, 115, 120, 121, 123, 134
Letica Dušan, dr., min. Fin., 343, 714
Lewis Gérard, inspektor, 309
Litvinov Maksim, sovj. min. Spolj. posl., 648, 649
Lockhard Bruce, pisac, 476, 477, 585
Loiseau Charles, fr. pravnik, 520, 522
Lotz Walter, prof., 27, 30, 31
Lučić — Roki Marko, 644
Lukarević Mihailo, 533
Lukić Radmilo, puk., 55, 58
Luković Konstantin, prota, 341
Lunjevica Mašin Draga, 10—13, 133—136

Lunjevica Nikola, 11
Ljotić Dimitrije, šef „Zbor-a", 533, 558, 560, 692

Mackensen, von, feldmaršal, 83, 84, 99, 131
Maček Vladimir, prets, HSS, potprets, Vl., 285, 287, 299, 346, 347, 350 375, 376, 459, 512—517, 550, 551, 553, 558, 560—565, 576, 589, 590, 594, 596, 612, 631—638, 642, 650—653, 656—658, 660—662, 667, 689, 696, 697, 726
Maksimović Boža, min., 205, 212, 217, 218, 255, 286, 314, 713, 714
Malinov, šef polic., 410
Malinov Aleksandar, prets. bugarske Vlade, 410
Malobabić Rade, četnik, 133
Mančić Petar hoteljer, 406, 407
Mandel Georg, fr. min., 369, 371
Mander, engl. nar. posl., 1
Maniadakis Konstantinos, grčki min., 744, 747
Manojlović Milan, čin. Min. fin., 80, 122, 123
Margueirat Raul, ambasador, 491
Marić Ljubomir, gen., min. Vojni, 386, 387, 390, 391, 409, 541, 724
Marija, jugosl. kraljica, 168, 171, 199, 212, 221, 288, 295, 312, 315, 317, 320, 385, 391, 396, 414, 417, 541, 626—629, 635
Marija, rum. kraljica, 168, 169
Marin Louis, fr. nar. posl., 183, 184
Marina, grčka princeza, 641
Marinković Pavle, nar. posl., 33
Marinković Pero, 579
Marinković Vojislav, min. Sp. posl., 33, 123, 124, 257, 280, 281, 286, 288, 294, 298, 360, 466
Marjanac Sima, nar. posl., 681, 682
Marjanović Milan, 139
Marković Bogdan, dr., min., 276
Marković Božidar, dr., nov., 18, 21
Marković Djordje, kap., 59
Marković Dušan, kom. čete, 55—58
Marković Laza, dr., min., 78, 174, 175, 236, 287, 343, 344, 611, 612, 633—638
Marković Vlada, dir., banke, 130
Marušić, min., 337
Martinac V., pom. min. Sp. posl., 601
Marx Karl, 9, 10, 13
Mary, engl. kraljica, 475
Masarik Toma, prets. Čehosl. Rep., 19, 361, 429, 467
Massow, nem. gen., 443
Mašin. puk., 10
Matteotti Giacomo, it. socijalista, 490
Matković Dobrica, ban, 419
Maynard Keynes John, engl. ekonom., 164
Mayer Georg, prof., 27
Mažuranić, dr., 565
Medenica Miloš, puk., 210
Medenica Mirko, prof, 268, 269
Mellon Andrew, am. min. Fin., 232, 233, 237, 238
Merizzi, potpuk., 64
Meljnikov, ing., 729
Meljnikov Galina, 575
Mesnard, fr. gen., 371
Meštrović Ivan, vajar, 139, 540
Metaxas Joanis, prets. grčke Vlade, 3, 439, 552
Metternich, knez, austr. državnik, 653
Mihailo, rum. kralj, 3
Mihailov Vanča, šef „VMRO-a", 279, 356, 397, 418, 419, 717
Mihailović Dragomir-Draža, gen., 5, 396, 398—400, 411, 412
Mihailović Dušan, 55—58, 671, 676, 684
Mihailović Ilija, nar. posl., 247
Mihailović Marko, gen., 369
Mihaldžić Stanoje, min. Unutr. posl., 683, 712
Mijatović Čedomil, min. u Londonu, 49, 50, 243
Mijušković, političar, 270
Mikašinović Milan, nov., 584
Miletić Krsta, min., 244, 245, 274, 287, 328, 343
Miletić Svetozar, 197
Miletić Vjekoslav, min., 351
Miličević M. Dj., istoričar, 6
Miličević Vlado, inspektor, 459
Miljanić Dušan, 672
Milojković Bora, 150
Milošević, potpuk., 404—406, 409
Milovanović Dragiša, nov., 286, 379
Milovanović Dragoljub, čin. Min. fin., 45, 89, 94, 95, 99, 103, 105, 113, 119
Milovanović Gojko, šef kriv. pol., 701, 729, 730, 732, 734—736, 747
Milovanović Mihailo, slikar, 102, 686, 688, 691, 692, 699
Mirković Bora, general, 661
Mirošević Sorgo Niko, dipl., 479, 489
Mišić Živojin, vojvoda, 145

Miškulin Mile, dr., min., 351
Mitrović Čedomilj, dr., prof. Univ., 22
Mitrović Dobra, prets. opšt., 168
Montilla Carlos, dipl., 436
Moreale Eugenio, dr., 459
Moskatelo, 522
Mussolini Benito, prets. ital. Vlade, 3, 83, 356, 357, 368, 379, 396, 446—452, 455, 459, 463—465, 470, 471, 477—484, 487, 488, 490—493, 499, 562, 566, 590, 593, 595, 601, 637, 641, 644, 647, 654, 655, 677
Mussolini Vittorio, 491
Mušanov Nikola, prets. bug. Vlade, 395
Mutavdžić Stanojka, 5

Natlačen Marko, dr., ban, 305
Naville Arnold, bankar, 226
Nedeljković Marko, 109
Nedeljković Milorad, dr., čin. Min. fin., 156, 157, 688
Nedeljković Petar, gen. 109, 110
Nedeljković Stanoje, 27, 28, 30, 109, 110, 157
Nedić Milutin, gen., 579
Nenadović Matija, prota, 253, 747
Nešić Ljubomir, 21
Neuhausen Franz, nem. konzul, 495, 511, 588, 591, 718
Neurath Konstantin, baron, von, nem. min. Spolj. posl., 3, 450, 497, 506, 509
Newal Cyril, maršal, 472
Nikić Fedor, dr., 714
Nikić Nikola, min., 218, 221, 246
Nikolić, dr., lekar, 703, 704
Nikolić Miloje, 681, 684
Nikitović Časlav dr., nar. posl., 533
Nikola I, crnogor. kralj, 93, 100, 101, 134, 209, 211—213, 268, 487
Nikolajević Milivoje, gen., 325
Ninčić Momčilo, dr., min. Sp. posl., 24, 32, 33, 91, 120, 123—126, 129, 132, 135, 140, 141, 152, 153, 156, 157, 206, 244, 247, 255, 274, 287, 325, 328, 329, 360, 458, 476
Nitti Francesco Saverio, prets. it. Vlade, 144
Novaković Mileta, dr., 24
Nušić Branislav, pisac, 33, 249

Obrenović Aleksandar, kralj Srbije, 7, 10, 11, 13, 133—136, 325, 385
Obrenović Mihailo, knez, 6, 192
Obrenović Milan, kralj Srbije, 5, 12, 242, 252, 253, 256
Obrenović Miloš, knez, 5, 6, 7, 55, 93, 192, 708
Odavić Rista, upravnik banje, 701
Ognjanović, fin. čin., 158
Olga, kneginja, 291, 294—297, 384—386, 471, 593, 598, 600, 602—611, 613, 615, 616, 618, 622, 626, 629, 631, 641
Orlando Vittorio Emanuele, prets. it. Vlade, 143
Ormsby Gore, 472
Osuski, čehosl. dipl., 369—371
Otašević Vaso, prets. opšt. 213

Paču Lazar, min. Fin., 39, 60—62, 70, 77—79, 85, 86, 91, 125, 126, 140, 174, 176
Paganon, franc. min., 369
Pajatakis Joanis, adv., 735
Panica Todor, šef „VMRO-a", 418
Panić Ika, industrijalac 402, 403, 405, 406, 409, 410
Panić Tihomir, trgovac, 151
Pantić Ljubomir, apotekar, 580
Parott Cecil, pedagog, 621, 622
Pašić Dara, 221
Pašić Djurdjina, 120, 250, 251, 254
Pašić Nikola, prets. Vlade i šef Rad. stranke, 7, 18, 19, 20, 28, 45, 50, 52, 58, 69, 70, 79, 80, 81, 83, 86, 87, 102, 110, 113, 119, 120, 124—126, 131, 133—138, 151, 152, 159, 171—175, 177, 183, 184, 194—209, 217—219, 222, 227, 228, 233—236, 244—254, 256, 258, 264, 273, 274, 282, 295, 299, 320, 327, 328, 342, 349, 350, 354, 355, 360, 377, 397, 399, 447, 452, 458, 476, 484, 515, 516, 520, 528, 531, 545, 546, 558, 566, 567, 586, 599, 677
Pašić Nikola, unuk, 204
Pašić Rada, 202, 203, 246, 295, 377
Pavelić Ante, dr., „Poglavnik", 279, 339, 346, 356—358, 447, 449, 454, 459, 484, 646, 653, 718
Pavle, knez namesnik, 224, 290, 291, 292, 295—297, 314—318, 323—329, 331, 334—338, 340—342, 354, 355, 359, 378, 384—388, 391, 393, 410, 425, 441, 452, 455, 471, 481, 494, 498, 502, 512—517, 538, 539, 554, 560—562, 573, 574, 577—637, 641, 642, 646, 650, 651, 653, 654, 656, 661—665, 669—672, 675, 679, 680, 683, 689, 692, 693, 697, 703—719, 722, 740—744

Pavlović Jelisaveta, 5
Pavlović Melentije mitrop., 6, 93, 698
Pavlović Melentije, 679
Pavlović Milica, 5
Pavlović Vladimir, 5
Pečanac Kosta, četnik, 536
Pelivanović Stanoje, dipl., 249
Pernar Ivan, nar. posl., 277—279, 283
Perić Ninko, prets. Nar. skupšt., 106, 113, 130, 278, 279
Perón Juan Domingo, prets. Argentine, 491
Perović Ivo, dr., namesnik, 314, 387, 695
Perth, lord, 471
Pešić Petar, gen., 177, 181, 183, 226
Pešić Toplica, car. čin., 55, 701
Petacci Clara, 490
Pétain Henri Philippe, fr. maršal, 320, 322, 360
Petar I, kralj Srbije, 28, 34, 35, 60, 69, 76, 87, 102, 125, 133—135, 183, 211, 282, 293, 310, 391, 526
Petar II, kralj Jugosl., 312, 314, 317, 320, 396, 425, 561, 611—614, 629—633, 635, 637, 641, 660, 661, 683, 726
Petar II, Petrović Njegoš, 211—213, 488
Petronijević Branislav, dr., 24
Petrović Andra, nač. Min. fin., 72, 301
Petrović Bogdan, prota, 524
Petrović Djura, vojvoda, 488
Petrović Ljubomir, šef Polit. odel. bgd-ske policije, 672—676, 678, 679
Petrović Mihailo, knez, 487
Petrović Miodrag, 106
Petrović Nastas, min., 206
Pichon Père, sveštenik, 145
Pietri Francois, fr. min., 320, 369, 371
Pio XI, Papa, 3, 479, 488, 489
Pio XII, Papa, 3, 479, 529
Pilja Milivoj, pom. min. Sp. posl., 456
Pilsudski Josef, poljski maršil, 499
Platon, vladika, 524
Plymouth, grof, 470, 472
Poćorek, feldmaršal, 64, 149
Poincaré Raymond, prets. fr. Rep., 273, 360
Politis Nicolas, grčki dipl., 370, 371
Popović L. Bora, adv., 280, 282
Popović Dušan, 13
Popović Kosara, 150
Popović Ljuba, nov., 274, 657—659, 666, 672
Popović Milan, kap., 150
Popović Mile, šef Polic., 665
Popović Milutin, komesar, 679, 680, 685, 687, 691, 692, 703
Popović Novica, nar. posl., 382
Popović Rađe, inspektor, 680—684
Popović Velimir, min., 19, 175, 329, 337
Portal, lord, 472
Pozderac Nurija, nar. posl., 346
Praporčetović, 595
Preka Nikola, dr., min., 343, 351
Pribićević Adam, nov., 637—640
Pribićević Milan, major, 21
Pribićević Svetozar, šef Samost. dem. stranke, 159, 171, 172, 195, 196, 201—206, 217, 218, 257, 275, 278, 279, 285, 287, 288, 339, 350
Pribićević Valerijan, 19
Prica Dragutin, adm., 316
Princip Gavrilo, srpski nacionalista, 64—66, 704
Princip Jovo, 704, 705
Prodanović Jaša, nar. posl., 96
Prodanović Mika, rez. poručnik, 96
Prodanović Vikentije, vladika, 543
Protić Dragan, dr., šef kabineta, 369, 372, 414, 431, 445, 472, 494, 514, 568
Protić Dušan, 129, 130
Protić Mihailo, čin. Min. fin., 72
Protić Milan, 130
Protić Stojan, srp. državnik, 125, 126, 129, 130, 140, 146, 147, 149, 151, 159, 171—176, 206, 355, 616
Protić Caja, 249
Protogerov Aleksandar, bug. gen., 397, 443
Pupin Mihailo, naučnik, 228, 229
Purić Božidar, dr., prets. Vlade, 37, 342, 343, 369, 371, 469
Putnik Radomir, vojvoda, 70, 76, 102
Račić Pava, 251
Račić Puniša, nar. posl., 266, 267, 272, 277, 278—284, 392
Radević Laka, sr, nač., 676
Radić Pavle, 218, 221, 277, 279, 283, 558
Radić Stjepan, potprets. Vlade i šef HSS, 159, 173, 195, 196, 199, 205, 206, 217—221, 232, 234—236, 244—246, 257, 275, 276—280, 283, 285, 377, 399, 515, 518, 558, 559, 560

Radičević Branko, pesnik, 13, 14
Radivojević Momčilo, šk. nadz., 684
Radonjić Bosiljka, 488
Radonjić Ivo, vojvoda, 488
Radonjić Stanko, vojvoda, min. Sp. posl., 211
Radonjić Stevan, gen., 488
Radosavljević Milan, dr., 153, 154, 156, 184, 231, 365
Radovanović Milić, prof., 24, 33
Radović, sr. nač., 679
Radović Andrija, dr., prets. crnogorske Vlade, 212
Radović Lina, 212
Rajević Živko, 93, 94, 212
Räder, nem., adm., 3, 506, 507
Rajković Ilić Bisenija, 157
Rajković Miloje, min., 580, 581
Rakčić, nač., 713
Rakić Milan, pesnik, 488
Rašić Mihailo, gen., min. Vojni, 123
Rašić Svetozar, dipl., 123, 734
Rašković Dušan, vel. župan, 264, 270, 271
Reis-el-Ulema, poglavar Musl. crkve, 704
Reynaud Paul, fr. min., 3
Ribarac Stojan, političar, 159
Ribbentrop Joachim, von, nem. min. Sp. posl., 593, 594, 647, 714
Ribnikar Slobodan, vlasnik „Politike", 165, 166
Rochat, šef kab., 369
Rockefeller, 588
Rodwell E. H., poručnik, 738
Roosevelt, Franklin Delano, prets. SAD., 466, 651
Rossi Petrović Ljubica, 488
Roš Djordje, industrijalac, hon. konzul, 497
Rothschild Anthony, bankar, 224, 240
Rothschild Lionel, bankar, 240—242, 327
Rudolf, austr. prestolonasl., 16
Ružić, ban, 514
Ružić Dobra, drž. savetnik, 35
Ružić Vida, 35
Ružičić Marko, nar. posl., 523, 530

Salisbury, markez, 470
Sarafoff Boris, vodja „VMRO-a", 418
Sarail, gen., 84, 128
Sarraut Albert, fr. min., 320, 338
Savić Milan, ing., gen. konzul, 201, 566
Schlacht Hjalmar, nem. min. Fin., 3, 552
Schaeffer, dr., 496
Schlegel Ivan, 232
Schmidt Paul, dr., viši čin. nem. min. Sp. posl., 593
Schuschnigg Kurt, dr., austr. kancelar, 482
Schwerin Krosigk, von, min. Fin., 506, 510
Seton Watson R. William, pisac, 292, 293
Simeun, vladika, 534
Simić Ješa, dipl., 520
Simić Stanoje, savetn. posl., 468
Simonović Julka, 90
Simonović Milan „Ćaba", min., 575, 616, 617
Simović Dušan, gen., 210, 507, 661, 703, 742
Sinanović Miloš, omladinac, 672
Slomšek, 557
Smiljanić, dr., lekar, 528
Snoj Franc, min., 576, 598
Sofija, grčka kraljica, 117
Sokić Miloje, nov., 342, 533, 541, 542
Solujić Radojko, prets. Opšt., 680
Sombart Werner, naučnik, 31
Sonini, baron, it. min. Sp. posl., 143
Sotir-Pitaševič, agent, 729
Spaho Mehmed, dr., šef Jug. musl. zajednice, 199, 257, 287, 301, 326, 341—348, 349, 350, 354, 519, 557, 575, 576, 580, 598
Spalajković Miroslav, dr., poslanik na strani, 183, 277, 309, 312
Spasojević Janko, drž. savetnik, 210
Sretenović Maksim, nar. posl., 711
Srškić Milan, prets. Vlade, 288, 298, 328, 521
Stakić Vladislav, adv., 595
Stamboliskij Aleksandar, prets. bug. Vlade, 394, 395, 405, 444
Stangen Karl, 142
Stangen Clara, 142
Stanijev Cvetko, poverenik, 408
Stanković Miloš, pol. agent, 676
Stanković Nikola, ing., 695
Stanković Radenko, dr., namesnik, 314, 328, 387, 695
Stanković Svetozar, min., 343, 580, 673
Stanojević Aca, šef Radik. stranke, 252—254, 257—259, 273, 274, 276, 287, 302—306, 326—329, 336, 341—346, 350, 353
Stefanović Andra, nač. min. Fin., 72

Stefanović Ignjat, min., 343, 351
Stefanović Živko, puk., 714
Stepanović Stepa, vojvoda, 44
Stepinac Aloiz, kard., 542
Steinmetz-Sorodolski, nač. min. Trg., 232
Stevčić Vladimir, čin. min. Fin., 91, 93, 95, 97, 100, 101, 106, 115, 119, 121
Stojadinović Augusta, 36, 142, 143, 157, 160, 194, 201, 211, 230, 231, 242, 277, 296, 308, 330, 331, 340, 414, 415, 426, 427, 431, 444, 487, 488, 492, 493, 496, 504, 509, 623, 675, 680, 696, 701, 702, 708, 709. 720—723, 727, 733, 734, 740, 741
Stojadinović Dragiša, nar. posl., 377, 380
Stojadinović Dragomir, nar. posl. i nov., 7, 85, 90, 93, 95, 97, 100, 103, 104, 106, 107, 112, 113, 129, 132, 142, 243, 248, 304, 346, 374, 523, 535, 584, 586, 604, 606, 607, 611, 632, 635, 656, 666, 672, 673
Stojadinović Ivanka, 682
Stojadinović Lazar, 5
Stojadinović Ljiljana, 682
Stojadinović Mihailo, 5, 7, 8, 9, 22, 24, 29, 30, 340, 341, 698
Stojadinović Milica, 148, 340, 697, 698
Stojadinović, Milun, protoprezviter, 22, 148
Stojadinović Nadežda, 7, 85, 93, 95, 103, 196, 107, 112, 113, 128, 129, 132
Stojadinović Nedeljko, 5
Stojadinović Radmila, 7, 85, 150
Stojadinović Ruža, 150
Stojadinović Stanojka, 5
Stojadinović Stojadin, 5
Stojadinović Nikola, 139
Stojković Konstantinović Vitomir, čin. min. Fin., 119
Stošić Stamenko, nar. posl., 256, 257
Stošović Dobrivoje, min., 233, 343, 672, 673
Strachey Lytton, pisac, 2, 312, 313
Strandman, ruski dipl., 294, 295
Stresemann, nem. min. Sp. posl., 464
Subbotić Ivan, dr., dipl., 339, 456, 459
Subotić Dušan, prota i nar. posl., 260, 345, 664, 675, 714
Subotić Slobodan, adv., 664, 669, 672, 673—675, 679
Supilo Franjo. hrv. političar, 139
Surić, sovj. dipl., 429, 430
Suvich, it. min. Sp. posl., 449, 450
Szirmay, dipl., 37

Šeba Jan, češki dipl., 288
Ševarlić, prof., 129
Ščepović Nešo, prets. Opšt., 210, 261, 272
Špadijer Stojan, nar. posl., 346
Šutej Juraj, dr., 288
Šuperina Benjamin, dr., min., 218, 221, 246
Šuvaković Laza, prof., 199
Švrljuga, dr., min. Fin., 628

Tabouis Geneviéve, nov., 40
Tardieu André, fr. državnik, 366
Tasić Kosta, 567
Tasić Velimir, protojerej, 538, 708, 709
Tajsić Žika-Živojin, 149, 303, 341
Tatarescu Nikola, 3, 439, 482, 552
Terzić Božidar, gen., 55, 138
Tešić Srečko, čin. min. Fin., 72
Tito, Josip Broz, maršal i pretsednik FNRJ, 2, 132,, 184, 542, 632
Titulescu Nikolas, rum. min. Spolj. posl., 360—364, 482, 552
Todorov Kosta, min., 405, 406
Tomić Ješa, nar. posl., 334, 580, 581
Tomić Milutin, nar. posl., 210
Tonić Lazar, gen., 405, 406, 408
Topalović Živko, šef Socijal. stranke, 9, 13, 32, 141, 694
Trbić Vasilije, četn. vojvoda, 377, 380
Tresić Pavičić, dr., dipl., 139, 228, —231
Tricceri Silvio, industrijalac, 491
Trifković Dušan, sekr. stranke, 354
Trifković Marko, min., 159, 255, 256, 274, 354
Trifunović Miša, prets. Vlade, 245, 246, 274, 287, 294, 325, 328, 329, 341, 344, 352, 353, 587, 618
Trifunović Ranko, okr. nač., 147
Trouebridge, engl. adm., 110
Trumbić Ante, dr., min. Sp. posl., 139, 152, 172
Tucović Dimitrije, 10, 13
Tuhačevski, sovj. maršal, 429

Udet, nem. gen., 508
Ulmann Blanche, 34—36
Ulmann Cecille, 36
Urošević Mirko, nar. posl., 374

Uzeiraga Hadži Hasanović, senator, 704
Uzunović Nikola, pretš. Vlade, 206, 235, 236, 244, 246, 247, 249, 254, 255, 257, 274, 288, 298—306, 315—319, 322—328, 333, 338, 339, 351, 377, 385, 391, 395, 587, 669

Vankić Mihailo, puk., 42, 44, 51
Vansittart Robert, sir, 470, 481
Varnava, patrijarh, 418, 521, 530, 531, 533, 536, 543, 713
Vasojević, pleme, 97, 98
Vauhnik Vladimir, puk. i vojni izaslanik, 507, 508
Veble, dr., nar. posl., 346
Velčev Damjan, pukovnik, 393—398, 400—413
Veličković Nikola, zanatlija, 199
Velimirović Nikolaj, vladika, 213, 692
Veljković Vojislav, dr., političar, 159
Venizelos Elefterios, pretš. grčke Vlade, 82, 119
Vesnić Milenko, dr., poslanik na strani, 34, 35, 36
Vesović Radomir, političar, 201, 217
Vilder Vječeslav, političar, 201, 207
Vilfan Jože, nar. posl., 201
Viktoria, engl. kraljica, 82, 442
Vinaver Svetislav, nov., 521
Viola, it. min., 448, 449
Višački Svetozar-Toza, zemljoradnik, 198
Vittorio Emanuele III, ital. kralj, 3, 486, 487, 587, 645
Vladescu, rum. dipl., 370, 371
Vladimir, ruski vel. knez, 242
Vlajić Božidar-Boka, političar, 294
Vodnik, 557
Vojnović Ivo, pisac, 139
Volpi di Misurata, conte, 226, 227
Vošnjak, 557
Votrubec Anka, 270, 271
Vrbanić Milan, dr., min., 336—338, 343
Vučić Perišić Toma, 6, 613
Vujačić Marko, političar, 270
Vujković, 669
Vuletić Savo, min., 212
Vukanović Srpko, 536
Vukičević Miloš, 106, 111, 112
Vukičević Persa, 111, 249
Vukičević Velja, pretš. Vlade, 105, 106, 111, 112, 255—258, 264, 269, 273—276, 280, 285, 286, 328, 330, 669
Vukotić Ivo, konzul, 415, 419
Vukotić Janko, serdar, 98
Vukotić Pero, knjižar, 210, 261
Vuković, mar. ofic., 231

Wagner Adolf, prof., 31
Wallis Warfield, 338
Weber Max, prof., 27
Wiehl, direktor Odel. za nem. spolj. trgovinu, 591, 592
Wied Wilhelm Frederik Henri, alb. kralj, 101, 102
Wilhelm II, kajzer, 18, 52, 69, 82, 117, 118, 131, 600
Wilhelm, danski princ, 117, 118
Wilmowsky Tilo, Frh. von, industrijalac, 459
Wilson Woodrow, pretš. SAD, 232, 234, 235
Windischgraetz Lajoš, knez, madž. min., 155

Young Alban, 164
Yves Guyot, prof., 166

Zaimov, gen., 411—413
Zeki Nébil, abesin. dipl., 371
Zlatanov Kosta, gen., 412, 413
Zlatev, gen., 411
Zog I, alb. kralj, 455, 571, 645, 646
Zorc Vinko, dr., adv., 281—283
Zorka, kneginja, 211
Zotović Cvetko, dr., 701

Živanović Jelka, 27
Živanović Vasa, 27
Živković Dimitrije, 325, 446
Živković Negosim, dr., nar. posl., 260
Živković Petar, gen., 136, 189, 220, 280, 282, 286, 288, 289, 298, 314, 317, 318, 323, 325, 328, 334—338, 342, 343, 348, 349, 351, 352, 374, 376, 377, 384—391, 404, 446, 522, 523, 550, 613, 627, 628
Živković Sveta, dr., lekar, 535
Životić Vukašin, konzul, 452
Žujović Aleksa, nar. posl., 256, 546

Dr Milan STOJADINOVIĆ, profesor univerziteta, političar. Rođen 23. jula 1888. u Čačku, umro 1961. u Buenos Ajresu. Srednju školu pohađao u Užicu i Beogradu. Diplomirao na Pravnom fakultetu u Beogradu (1906-1910). Doktorirao iz oblasti finansija 1911. Boravio na specijalizaciji u Nemačkoj, Engleskoj i Francuskoj (1911-1914), kao i na stažu u francuskom Ministarstvu finansija. Službenik Ministarstva finansija od 1914. Načelnik Glavnog državnog računovodstva u Ministarstvu finansija 1918. Privatni nameštenik Engleske trgovačke banke u Beogradu od 1918. Ministar finansija od 16. decembra 1922. do 27. jula 1924., od 6. novembra 1924. do 8. aprila 1926., od 20. decembra 1934. do 24. juna 1935, predsednik Vlade i ministar inostranih poslova od 24. juna 1935. do 5. februara 1939. godine.

Član Radikalne stranke i njenog Glavnog odbora. Osnivač Jugoslovenske radikalne zajednice i njen predsednik. Biran za poslanika 1923, 1925, 1927. i 1935. Senator.

Na insistiranje Velike Britanije prognan iz Jugoslavije i stavljen u internaciju 1940. Ostao u emigraciji.

Bio je akcionar, predsednik i član upravnih odbora: Radio-Beograda, Srpskog brodarskog društva, Standard Electric, Električne centrale u Subotici, Izdavačkog koncerna "Vreme", predsednik "Rotary" kluba.

Napisao veliki broj članaka i stručnih radova, kao i knjigu: Ni rat, ni pakt - Jugoslavija između dva rata, Buenos Ajres, 1963.

Oženjen Grkinjom.

CENA 8 DOLARA

Este libro se terminó de imprimir el día 29 de julio de 1963 en los Talleres Gráficos Vilko, S. R. L., Estados Unidos 425, Buenos Aires, Argentina